KĀLIDĀSA :

ABHIJÑĀNA-S'AKUNTALAM

A Synthetic Study

(With about 30,000 Quotations & References)

RAMENDRA MOHAN BOSE, M. A. (CAL.), M. A. (DAC.),

Dip. Chinese, Japanese & Tibetan—Medallist & Prizeman.
Head of the Department of Sanskrit, S. A. Jaipuria College
(Retd.); Head of the Department of Chinese &
Japanese, Prācya-Vidyā-Vihāra, Calcutta.
Lecturer, Paper-setter, & Examiner in
Chinese, Calcutta University,
Examiner in Hindi and Head
Examiner in Sanskrit Calcutta
University.

MODERN BOOK AGENCY PRIVATE LTD.
BOOKSELLERS & PUBLISHERS
10, BANKIM CHATTERJEE STREET,
CALCUTTA-12.

Published by
D. C. Bose
for MODERN BOOK AGENCY PRIVATE LTD.
10, Bankim Chatterjee Street,
Calcutta-12.

Featuring :

Introduction
Sanskrit Commentary (Kumāra-Santoṣiṇī)
Literal English Translation
Variae Lectiones
Notes : grammatical
philological
legal
explanatory
critical
historical
informative
medical
botanical

Appendices :

prosody
analysis of metres
index to slokas
index to apothegm
A note on intervolic न in प्राकृत

Printed by

anendra Sarma
abani Printers & Publishers P. Ltd.
Upper Chitpur Road,
utta-3

D. P. Mitra
Elm Press
63, Beadon Street,
Calcutta-6

॥ श्रीः ॥

अभिज्ञान-शकुन्तलम्



(स्रग्धरा म, र, भ, न, य, य, य)

या सृष्टिः[1] स्रष्टुराद्या,[2] वहति विधिहुतं[3] या हविर्या च होत्री[4],
ये द्वे कालं विधत्तः,[5] श्रुति-विषय-गुणा[6] या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वभूत-प्रकृतिरिति,[7] यया प्राणिनः[8] प्राणवन्तः,[9]
प्रत्यक्षाभिः[10] प्रपन्न[11]स्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

((The form[1] that existed[2] **immediately before the creator**[3] (*i. e.*, Water) ; the form that conveys (*to the gods*) duly[3] offered clarified butter (*i.e.*, *Fire*) ; the form that is the sacrificer[4] ; the two forms that define[5] time (*i.e.*, *the sun and the moon*) ; the form that[6] has sound for its property[6] and pervades the universe (*i.e.*, *Ether*) ; the form which is called the source[7] of all created things[7] (*i e.*, *Earth*); the form by which all that is living[8] possesses[9] strength[9] (*i.e.*, *Air*),--let Śiva, known[11] by these eight sensible[10] forms, preserve you (*all*).)) (1)

V. L. : --'प्रपन्नः'--R. V. M. S. 'प्रसन्नः'--B. 'सर्वभूतः'--M. S. K. 'सर्ववीज'--R. V. B.

अथ तत्रभवान् कविः कालिदासः ग्रन्थारम्भे प्रारिप्सित-परिसमाप्तये 'आशीर्नमस्क्रिया-वस्तु-निर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याद्यालङ्कारिक-वचन-प्रामाण्यात् अभिमत-देवमूर्ति-विशेषान् कीर्तयन् आशीर्वचन-रूपाम् ईश-स्तुतिं विदधाति येति ॥ 'या' 'सृष्टिः' कृतिरर्थात् सलिल-रूपा तनुः 'स्रष्टुः' प्रजापतेः ब्रह्मणः 'आद्या' आदौ भवा अर्थात् ब्रह्मणः प्रागेव वर्तमाना आसीत्; अद्भ्यः एव ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मणश्च जातत्वात्। तथाच मनुः 'तदण्डमभवत् हैमं सहस्रांशु-सम-प्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" (१।९), 'या' वह्नि-रूपा तनुः 'विधिना' शास्त्रानुसारेण "हुतं"

नियतौ कल्पे विधाने परमेष्ठिनि' इति मेदिनी) । 'हुतम्' देवोद्देशेन यज्ञाग्नौ प्रक्षिप्तम् हूयते इति 'हविः' घृतादि-द्रव्यम् 'वहति' उद्देश्य-देवान् प्रापयति इत्यर्थः ("अविधि-हुतं भस्मीभवति", अतएव विधिहुतम् इत्युक्तिः। अन्यथा हवनीयस्य एतद्व्यभि-चारात् अर्थपौनरुक्त्यं स्यात्) 'या च होत्री' होमकर्त्री' यजमान-रूपा। 'ये द्वे सूर्या-चन्द्रमसौ मूर्ती 'कालं विधत्तः' रात्रिन्दिव-रूपं, यद्वा मास-तिथि-पक्ष-नक्षत्रादि-रूपं समय-विभाग कुरुतः। वि-पूर्वो धाञ् करणार्थे वर्तते। श्रूयते अनया इति 'श्रुतिः' कर्णः ('श्रुतिः श्रोत्रे तथाऽऽम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः) तस्याः 'विषयः' गोचरः ज्ञेय इति यावत् ('विषयः गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च' इति मेदिनी) 'गुणः' शब्दाख्यः ('गुणस्तु आवृत्ति-शब्दादि-ज्ये-न्द्रियाऽमुख्य-तन्तुषु' इति वैजयन्ती) यस्याः सा 'श्रुति-विषय-गुणा' 'शब्दैक-गुणा', 'या' आकाश-रूपा तनुः (तथा चोक्तं मनुना—"आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्द-गुणं विदुः" १।७५), 'विश्वं' समग्रं जगदिदं 'व्याप्य स्थिता' तिष्ठति। 'या' पृथ्वीरूपा तनुः 'सर्व-भूतानां' प्राणि-वर्गाणां ("भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते" इति मेदिनी) 'प्रकृतिः' योनिः मूलकारणम् इति यावत् ('प्रकृतिः सहजे योनौ अमात्ये परमात्मनि' इति विश्वः) । 'इति आहुः'। वदन्ति विद्वांस इति शेषः। ['ब्रुवः पञ्चानाम् आदित आहो ब्रुवः (३।४।८४) इति वर्तमान-काले 'उस्' आहाऽऽदे-शश्च। निपातेन अभिहितत्वात् 'प्रकृति'रिति प्रथमा, न तु द्वितीया]। 'यया' अनिल-रूपया मूर्त्या 'प्राणिनः' जन्मिनः ('प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः) 'प्राणवन्तः' हृन्मारुत-वन्तः बलवन्तश्च इत्यर्थः (प्राशस्त्ये मतुप्) ('प्राणो हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले' इति मेदिनी, अतः न पौनरुक्त्यम्। पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः।) 'ताभिः' प्रसिद्धाभिः ("प्रक्रान्त-प्रसिद्धाऽनुभूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते") 'प्रत्यक्षाभिः' चक्षुरादिभिः इन्द्रियैः ज्ञेयाभिः (वाय्वाकाशयोः प्रत्यक्षत्वं न खलु केवलमद्वैत-वादिभिः अपितु मध्वाचार्य-प्रमुखैः द्वैत-वादिभिः स्वीकृतम्। तथाचोक्तं दीपिकायां—"स च (आकाशः) प्रत्यक्षः शब्द-मात्र-गुणकोऽवकाशहेतुः नील नभः इति प्रतीतेः पञ्चीकरण-प्रक्रियया रूपवांश्च। तस्मात् वायुः। स च स्पर्शन-प्रत्यक्षः। एतेन अनुमेय-वाद-निरासः") । 'अष्टाभिः तनुभिः' कायैः ('तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति नान्तेषु विश्व-मेदिन्यौ) 'प्रपन्नः' प्राप्तः अस्तीति विज्ञातः 'ईशः' शिवः ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति मेदिनी) ; शिवस्य अष्टमूर्तित्वं शास्त्रेषु उक्तं यथा—"जलं वह्निस्तथा यष्टा सूर्या-चन्द्रमसौ तथा। आकाशं वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः") 'वः' रङ्गागतान् युष्मान् सर्वान् 'अवतु' रक्षतु (चः सर्व-समुच्चये। अत्यन्तोपकारालंकारः। 'या स्रष्टुराद्या सृष्टिः' इत्या-

दिवचनै: **परिकरालंकारो** व्यज्यते। पुन: 'सृष्टि' स्रष्टु' रिति, 'वहति हुतेति', 'प्राणिप्राणंति', 'भिरभि'रिति, **छेकानुप्रासेन** सह सर्व-वाक्यगतस्य **वृत्त्यनुप्रासस्य** एकवाचकानुप्रवेश-लक्षण: **संकर:।** **श्रुत्यनुप्रासोऽपि**। 'ये द्वे कालं विधत्त' इत्यनेन **चन्द्राङ्कत्वं** चोक्तम्। तथोद्धृत दण्डिराजेन 'नान्दीपदे अभिधातव्य चन्द्र-नामेति शासनात्'। **स्रग्धरा** वृत्तम्। वैदर्भी रीति:।) ॥१॥

In —1 या सृष्टि: स्रष्टुराद्या -**Usually 'स्रष्टु:'** is **explained** (**R V M S**) as **"of the creator" and 'आद्या सृष्टि:'** as **"the first creation". Thus the clause means "which is the first creation of the creator"** i.e. ; **"water", and in support of this explanation 'अप एव ससर्ज आदौ'** (M.S. 1. 8) **has been invariably quoted But this explanation has to be taken with a grain of salt, for nowhere in the Vedas water is said to be the first creation, and any thing contradictory to the Vedas is invalid** (Cf. **"श्रुति-स्मृति-पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते। तत्र श्रौतं प्रमाणन्तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा॥)"** In fact **'आदौ' of Manu—** does not mean the **very beginning**, but it means priority to the creation of ब्रह्माण्ड—the field of Brahman's activity. This creation of water is to be understood as to have taken place in the order of evolution of महत् &c. for it has already been said (in MS. Verse VI), 'महाभूतादि व्यञ्जयन्' and the topic is referred to later on. Read—"आदौ स्व-कार्य-भूमि-ब्रह्माण्ड-सृष्टे: प्राक् अपां सृष्टिश्चेय महद-हङ्कार-तन्मात्र-क्रमेण बोद्धव्या, 'महाभूतादि व्यञ्जयन्' इति पूर्वाभिधानात्"—K.B. Again Manu observes "आद्याद्यस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति पर: पर:। यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुण: स्मृत:" ॥२०॥ i.e. each of these (five elements) is held to be possessed of that number of qualities which is indicated by its **position in order of creation**—"एतेन एतदुक्त भवति आकाशस्य(1st. creation) शब्दगुण:, वायो:(2nd. creation). शब्द-स्पर्शौ, तेजस: (3rd. creation) शब्द-स्पर्श-रूपाणि अपां (4th. creation) शब्द-स्पर्श-रूप-रसा:" &c --KB. Finally in Ślokas 75-79, Manu clearly states that of the five elements, *water* was created after *Fire*, the order being आकाश>वायु>अग्नि>अप् >पृथिवी. This genesis of creation is in consonance with that of the Śruti which states—"[illegible]

स्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेराप् । अद्भ्यः पृथिवी"—Taittirīya Upaniṣat. Apparent anomalies like 'तस्य अर्चतः आपोऽजायन्त'.—Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat ; "ततः समुद्रः अर्णवः"—RV ; "आपो इदमग्रे सलिलमेवास'—Śatapatha Brāhmaṇa—XI. I. 6. I ; 'आपो "वा इदमग्रे सलिलमासीत्"—Taittirīya Brāhmaṇa, have been reconciled by Śrī Śaṅkarācārya thus :—'तस्य अर्चतः आपः रसात्मिका अजायन्त । तत्र आकाश-प्रभृतीनाम् त्रयाणाम् उत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यम्' । It is very difficult to believe that a versatile poet like Kālidāsa was unaware of the statements of the Śruti. So we propose to explain 'स्रष्टुः' as referring to हिरण्यगर्भ ब्रह्मा, and "आद्या" as **anterior, or immediately preceding**, and so it will not refer to आकाश, वायु or अग्नि, as these were not created immediately before ब्रह्मा. Vide " "एकादशाद्यः"—**Immediately before the eleventh i.e., the tenth**"—*M's Sanskrit-English Dictionary, P.* 137 ; So "**संयुक्ताद्यं** (**Immediately before joint-consonant**) दीर्घं सानुस्वारं विसर्ग-सम्मिश्रं, विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन"—Śruta-bodha qtd. by *AD.* Kāli, has **already used आद्य in this sense.** Cf. "एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा, सामान्यमेषां प्रथमाऽवरत्वम् । विष्णोः हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधा स्तयो स्तावपि धातुराद्यौ"—KU. VII. 44. "एषां * * ज्येष्ठ-कनिष्ठ-भाव सामान्यं साधारणम् । कदाचिन् हरः विष्णोः **आद्यः**, कदाचित हरिः तस्याद्यः कदाचित् वेधाः तयोः हरि-हरयोः **आद्यः**, कदाचित तौ हरिहरौ अपि धातुः स्रष्टुः **आद्यौ**, एवमेनेषां पौर्वापर्यमनित्यम्"—*MN.*"—interdum Vishnu **prior** set Sivas, Seu hoc Vishnu, Seu Brahman ambolus illis, Seu ambo illi Brahman"—*A. F. Stenzler's* (*Ku.*). **If our explanation is accepted the whole will mean—(The form) i.e., water which was (immediately) anterior to the birth of सृष्टा i. e. हिरण्यगर्भ ब्रह्मा (who in the shape of a golden egg was born in water—MS I. 10). Here is a विरोधाभास अलंकार (apparent contradiction) for how can water, a created thing, exist before the creator ? But the solution is that the water is the creation of ब्रह्म (क्लीं, एकमेवाद्वितीयम्) and not of ब्रह्मा (पुं, प्रजापति)** who was also **created** by **ब्रह्मन्** । 'विरोधवचाऽविरोधोऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः'—KPr.

2. **वहति** &c.—Refers to fire, the carrier of oblations to the gods. Cf. 'अग्निमुखा वै देवाः', 'जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु'—*Śruti* ; 'वेदोक्तेन विधानेन मयि यद् हूयते हविः....देवतानां पितॄणाञ्च मुखमेतदहंस्मृतम्"– Mahā. Ādi. 7. हूयते इति हु+इसि (अर्चि-शुचि-हु-सृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः', उ—273.)=**हविः**—Anything thrown into fire. हु लट् जुहोति ; लुङ् अहौषीत्, लिट् जुहाव, जुहवाम्बभूव, शतृ जुह्वत् ॥
3. **विधिहुतं**—Cf. "यथाविधि-हुताग्नीनाम्"– Ra. I. 6. For the force of विधि see Com. 4. **होत्री**—हु+तृच् ('ण्वुल् तृचौ' 3.1.133)+ङीप्, स्त्रियाम् ('ऋन्नेभ्यो ङीप्'—4. 1. 5.). During the performance of the sacrificial rites, a sacrificer is regarded as a portion of Śiva. Cf..—'यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः। तवैव सन्देशहराद् विशाम्पतिः शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम्' ॥—Ra. III. 66.
5. **ये द्वे कालं** &c.—Properly speaking काल is ever-existing (नित्यः), and neither the Sun nor the Moon can "make" it ; they only serve to mark the periods or natural divisions of time. According to Manu, the Moon has nothing to do with the regulation of time ('अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके'—MS. 1. 65), still Kālidāsa here **follows the popular notion** according to which the sun regulates the day (दिवा-कर), while the moon regulates the night (क्षपा-कर). 6. **श्रुति-विषय-गुणा**—Refers to आकाश which has **only one property** viz. sound. "आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्द-गुणं विदुः"—MS. 1. 6. Excepting this, and "'अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः"—Ra. XIII. I, there is no reference to the Nyāya Philosophy in Kālidāsa's work. Prof. Apte is of opinion that the poet might have borrowed the idea from the Sāṅkhya Philosophy. Hence Kālidāsa might have **lived before the development** of the Nyāya Philosophy. Cf. 'व्याप्य स्थितम् रोदसी'—Vik. I. 'स्वर्गे विद्यस्व, भुव्यास्स्व, भुजङ्ग-निलये भव........आकाश'—BK. XX. 33. 'श्रुति-विषय-गुणा इत्यनेन **आकाशार्थ-प्रतीतौ विलम्बात् क्लिष्टत्व-बोधः।** स च "प्रथित-रव-गुणा" इति पाठेन समाधेयः' —HS. 7 **आहुः**—ब्रु+उस् (लट् अन्ति)——Cf. 'यानम्—आहुः तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम्'—ŚPB. II, 57. 'वेदान्तेषु यमाहुः'— V[illegible]

Kāli. here refers to आप्त-वाक्य in support of the existence of God, against the **scepticism of the Buddhists.** **सर्वभूत-प्रकृतिः इति**—Refers to the earth—the material cause of all created beings. (Vide ब्रह्मसूत्र—I. IV. 23 for the metaphysical expression प्रकृति—the prime cause of all). *Cf.* ['इय' भूमिर्हि **भूतानां** (Such as जरायुज-viviparous, i.e. man etc.), **अण्डज** (oviparous i.e. birds etc.), **स्वेदज** (i.e. insects etc. as produced by sweat) and **उद्भिज्ज**(i.e. plants etc.) शाश्वती योनिरुच्यते"]—MS. IX. 37. In connection with **इति, प्रकृति** has become **'अभिहित'** hence १मा। *Cf* **अभिधानं तु** प्रायेण तिङ् कृत्-तद्धित-समासैः। क्वचित् **निपातेनाऽभिधानम्।** "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्"—SK. 537; 'पण्डित मूर्खं इति मन्यते'—'—KSV. V. 2 22. "अमु नारद इत्यबोधि सः"—ŚPB—'वदन्ति अपर्णेति च तां पुराविद.'—KU. V. 28. For uses like **'शताक्षीम्' इति मां'** &c. read (258 n. 5). **8. यया प्राणिनः** (प्राण्+इन्—5. 2. 115), **प्राणवन्तः** (प्राण+मतुप्—8. 2. 9)—To remove tautology, explain प्राणिन. as **"creatures that are born"** and 'प्राण' in प्राणवन्त. as **vital activity.' energy**. Cf. **'प्राणे** शौर्ये च विज्ञाने विक्रमे**सव्यसाची न मत्समः.'—Mahā. Droṇa. 31. 48. **"प्राणे=शारीर-बले"**—Nilakaṇṭha. **यया**—वायु-रूपया मूर्त्या, hence 'धान्येन धनवान्' इतिवत् अभेदे करणे ३या, or say हेतौ ३या। **9. प्रत्यक्षाभिः**—"प्रत्यक्ष स्यादैन्द्रियकम् अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम्' इत्यमरः। **अक्षम्** इन्द्रियम् प्रतिगताः इति प्रत्यक्षा, 'अत्यादयः' &c.—इति प्रादिसमास.—Vārt. 2. 2. 18. Or, **अक्षि** means इन्द्रियः। *Cf.* **"वृत्ति-विषये अक्षि-शब्द इन्द्रिय-मात्रपरः"**—JS. Hence अक्षणाम् इन्द्रियाणाम् अभिमुखम् इति प्रत्यक्षम्। समासान्त टच् comes in by GS.—'प्रति-पर-समनुभ्योऽक्ष्णः' (5. 4. 107). Next तत् आसाम् अस्ति इति प्रत्यक्षा., 'अर्श आदिभ्यः अच्'(5. 2. 127) इति अच्। *Cf.* **"परोक्षा क्रिया,**. इत्यादि तु अर्श आद्यच्"— BD. 676. **नैयायिक**s consider आकाश and वायु a **अनुमेय**, and not **प्रत्यक्ष**, **Vedāntins**, however, hold that as **शब्द** is प्रत्यक्ष to the श्रुतिs so **आकाश** may be considered as प्रत्यक्ष। **नव्य-नैयायिक**s consider **वायु** as **प्रत्यक्ष**। Cf. "तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्यय-**संभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं** सभवत्येव-(भाषापरिच्छेद—236 page)"—Some **Sāṅkhya** philosophers consider आकाश to be **प्रत्यक्ष** on the ground

that if a वस्तु is प्रत्यक्ष, obviously the receptacle of the वस्तु is also प्रत्यक्ष। When a bird, flying through the Sky, is perceived, the Sky, (the आधार of the bird) according to these philosophers, is also perceived. The Purāṇas also consider आकाश & वायु to be प्रत्यक्ष। *Cf* 'भूमि-रापोऽनल-वायुरात्मा व्योम रविः शशी। इत्यष्टौ सर्वलोकानां **प्रत्यक्षा** हरमूर्तयः'॥—*Vap* ; also 'सर्वथाल्लोकायतमेवशास्त्रं। यत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् पृथिव्यप्तेजो वायवस्तत्त्वानि&c"—PC. II. But we think that perhaps Kālidāsa in writing this passage was not concerned with these intricate philosophical speculations. Being a poet he made use of many current **popular notions** (Vide—n. 5). **Though not scientifically correct**, the people call the Sky **blue**, that is, perceptible to the eyes. Thus Kāli. elsewhere says "ते **चाकाशम् असि-श्यामं** उत्पत्य परमर्षय" &c—KU. VI. 36. **10 प्रपन्नः** (perceived)—is better than **प्रसन्न** (*pleased*), in which case, also when प्रपन्न is explained as युक्त (*R*), the epithet प्रत्यक्षाभि. has no force. 'प्रपन्न.' means 'अन्वितः' 'प्राप्त' but in most cases 'शरणागतः' *Cf.* 'शाधि मा त्वा प्रपन्नम्'—Gitā. II. 7. 'देवि, प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद'—Caṇḍī. Here the second meaning seems to be suitable, for the inference of the existence of शिव is **drawn** from eight forms which are प्रत्यक्ष i.e., directly perceived and cannot be mistaken even by the boobies. **ताभिः** —By those **well-known forms**, (Com.) hence यद् is not necessary. Cf. "तच्छब्दस्य प्रक्रान्त-प्रसिद्धा-नुभतार्थत्वेन यच्छब्दस्या-र्थत्वम्"—SD. VII. II. **अष्टाभिः**—*Cf.* 'पृथिवी सलिलं तेजः वायु राकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः'—Yādava qtd. MN. 'किङ्करमष्टमूर्तेः'—Ra. III. 35 ; Māla.-I.I ; 'अष्टाभिः'* *तनुभिः—KU. I. 57 ; VI. 26 ; VII. 76 ; KP. X. 25 ; PP. V. 3.94 ; 'सूर्योजलं मही वायुर्वह्निराकाशमेव च। दीक्षितो ब्राह्मण स्सोम इत्येतास्तनवः क्रमात्'॥—VP. I. 8-8. **12. ईशः**—'शम्भूरीश. पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः'—AK. ईश्+क कर्तरि by 'इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः' (3. 1. 135).

Remark—R, Ś and HS opine that the subject-matter of the play is hinted at 'in the above Śloka (*Cf.* अर्थतः शब्दतो वापि मनाक् काव्यार्थ-सूचनम्—DR.) "अथ 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्या' इत्यनेन शकुन्तला

सूचिता। एतावन्कालपर्यन्तं तादृशसृष्टेः **अजातत्वात् आद्यत्वम्**। या 'विधिना' सुरतविधिना 'हुतं' निषिक्तं 'हवी' रेतो वहतीति तस्या गर्भः। 'होत्री' इत्यनेन **कण्वः**। 'ये द्वे' इत्यनेन **अनसूया-प्रियंवदे** सख्यौ 'कालं' **शापान्तरसमयं** 'विधत्तः' बोधयतः। पातिव्रत्यादिभिः 'गुणैः' विश्वं व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः **शार्ङ्गरव-शारद्वत-गौतमीभी**रयत एतादृशी स्थिता। ('श्रुतिविषयगुणाया' इत्येकं पदम्) अनेन सगर्भायाः तस्या **दुष्यन्त-द्वार-देश-गमनम्**। सर्वेषां बीज मूलभूतश्चक्रवर्तित्वात् **भरतः**। तस्य प्रकृतिरुत्पत्तिरिति **भरतोत्पत्तिः**। यया प्राणिनः प्राणवन्तः इत्यनेन **भरत-शकुन्तलया** सह स्वपुरागमनम्"–। The metre स्रग्धरा (म, र, भ, न, य, य, य) in the Śloka suggests that the Drama will contain Seven Acts—"अनेन अस्य सप्ताङ्कत्वमपि सूचितम्"—R

Text:—(नान्द्यन्ते) **सूत्रधारः** (नेपथ्या-भिमुखमवलोक्य) **आर्ये, यदि नेपथ्य-विधान[1]-मवसितम्[2] इतस्तावदागम्यताम्[3]**।

(*After the recitation of benediction*), Stage-manager.- (*Looking at the tiring room*),—Good Lady, if your tiring[1] (*make-up*) is finished[2], please come this way.[3]

नान्द्यन्त इति—अत्र नान्दी-लक्षणम्—"आशीर्वचन-संयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते। देव-द्विज-नृपादीनां तस्मान्**नान्दीति** संज्ञिता॥ मङ्गल्य-शङ्ख-चन्द्राब्ज-कोक-कैरवशंसिनी। पदैर्युक्ताद्वादशभिरष्टाभि र्वा पदैरुत"॥ इय च **पत्रावलीसंज्ञा अष्टपदा नान्दी**। तदुक्तं नाट्यदर्पणे—"यस्या बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः। श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी **पत्रावलीति** सा।" एतादृश्याः 'नान्द्याः' मङ्गल-क्रियायाः 'अन्ते' अवसाने, 'सूत्र' नाटकीय-कथा-सूत्रं धारयति इति 'सूत्रधारः' नटानां नेता ('सूत्रधारः पठेत् नान्दी मध्यम स्वरमाश्रित' इति भरतः) प्रविशति इति शेषः। सूत्रधार-लक्षणम् यथा—("नाटकीय-कथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समाक्रम्य **सूत्रधारः** स उच्यते" इति)। 'नेपथ्यम्' वेष-रचना-स्थानम्। तस्याभिमुखम् 'अवलोक्य' इति कवि-वचनम् ('नेपथ्यं तु **प्रसाधने रङ्गभमौ वेषभेदे**" इति हैमः') 'आर्ये' इति भार्यां प्रति संबुद्धिः। ("पत्नी चार्येति संभाष्या" इति भरतवचनात्)। 'नेपथ्यं' मषीवेषश्च। यदाह भरतः—("रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते")। तस्य 'विधानं' कार्यम् 'अवसितम्' समाप्तं 'यदि' तर्हि 'इतस्तावत्' अस्मिन् रङ्गमञ्चे आगम्यताम्' भवत्या इति शेषः। ['प्रयोगानुसारेण सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः परः [illegible]क्तीनां स्थाने तसिल्-प्रत्ययो भवति वा"] इति प्रभा।

2n.—1. **नान्द्यन्ते**—नन्दयति स्तुत्या देवादीन् आनन्दयति इति नन्दा, पचादित्वात् अच् (3. 1. 134), ततश्च 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (5. 4. 38) इति स्वार्थे अण्। टिड्ढाण्—(4. 1. 15) इत्यादिना स्त्रियामीप्—**a benediction at the beginning of the play.** It is so called because of the panegyrics contained in it delight all and sundry. *Cf.* "समाप्तिकामो मंगलमाचरेत्" इति श्रुतेः। 'रङ्गविघ्नोपशान्तये नान्दीमादौ प्रयोजयेत्"। **Nāndi may have 4, 8, 10, 12, 16, 18 or 22 पद's according as पद is explained to mean a grammatical word, foot of a verse or a complete clause within a bigger complex or compound sentence** –Vide नाटयप्रदीप, नाटयशास्त्र (5. 109) and अभिनवभारती (Baroda, Ed. P. 25-26). Dhuṇḍirāja's Com. on MR, Bhāva-prakāśana of Sāradatanaya. Ch. VII. P. 196-197. Invocation by ancient writers were usually limited to a couple of stanzas, sometimes even less. But some of the later writers poured forth as many as half a dozen (as in वेणीसंहार) or even more. **नान्दी is of four kinds :—"नमस्कृति र्माङ्गलिकी आशीः पत्रावली तथा। नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता"** ॥ **Here नान्दी is of the पत्रावली type, since the plot is slightly hinted at.** Appropos of the expression, **'नान्द्यन्ते सूत्रधारः'**, Jagaddhara in VS remarks :— 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः। ननु इदम् **असङ्गतम्।** नहि नान्दी-पाठानन्तरम् सूत्रधारः रङ्गभूमिं प्रविशति। किंतु प्रविश्य पठति। **न च अन्येनैव नान्दी पठनीया।** सूत्रधार-पठनीयत्वेन तस्य उक्तत्वात्। 'सूत्रधारः पठेत् एनां मध्यमं स्वरमाश्रितः'—इति वचनात्॥ **उच्यते**॥ नान्दी तावत् रङ्ग-प्रवेशानन्तरम् सूत्रधारेणैव पठनीया, 'नान्द्यन्ते सूत्रधार' इति सूत्रधार-साम्यात् स्थापके प्रयोगः। यदुक्तं तत्रैवः। "नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत् सूत्रधारः सहानुगः। स्थापकः प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधार-गुणाकृतिः॥ पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। पविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः"॥ इति। अतएव कुत्रचित् पुस्तके "नान्द्यन्ते स्थापकः" इत्येव पाठः * * अन्ये तु नान्द्यवसाने सूत्रधारः प्रविशति वदति वा। तदन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वात् सापि तेनैव पठनीया॥ **प्रथममेव सूत्रधारो न उक्तः। मङ्गलार्थं देवता-नमस्कारादेः एव विधानात् इत्युचुः'** The gist is as follows :—Here the stage-direction should have been 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः वदति' or 'प्रविश्य पठति' ; • otherwise

sentence remains incomplete. But then two questions would naturally arise :—Who recites the नान्दी and when does the सूत्रधार enter the stage ? The only positive answer is this that the सूत्रधार, in the very beginning of the play, enters the stage and himself recites the नान्दी। No other person is expected to recite it as that will go against the injunction of Bharata. But even then another question arises :—Why does the stage-direction **follow** नान्दी and **not precede** it ? Is it not **like** putting the cart before the horse ? The only explanation is this that the stage-direction 'सूत्रधार. प्रविशति' etc. is not used at the very outset, because nothing but **auspicious** words should **begin a work**. As for instance, Pāṇini begins his अष्टाध्यायी with **वृद्धिरादैच्**' putting 'वृद्धि' as *indicative of prosperity* in the beginning, though properly speaking it should have been 'आदैच् वृद्धिः' like 'अदेङ् गुणः' । In (S), however, **as in all Bhāsa's works, this expression occurs just at the beginning of the benedictory** verse. 2. **सूत्रधारः**—"नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते' '। Literally it means the "holder of the thread," hence the manager who develops the thread of the plot. He is in charge of directing the stage-business and **takes** a leading part in the prologue (प्रस्तावना) । Some scholars **opine**, that the term originally might have been applied to the **wire-puller in a puppet** show, who standing behind the screen, pulled the strings of the puppets and made them to move through various postures, and the drama developed out of such exhibition.—[*Cf*. MR. IV. 3. "यथा दारुमयी योषिन्नृत्यन्ती कुहकेच्छया"— **Bhāgavata** "यन्त्र-सूत्र-सञ्चारा। दारुमयीव प्रतिमा—" KM. 728.] **If he be a** non-Brāhmin, **he is** called **Sthāpaka.** "चतुराऽऽतोद्य-निष्णातोऽनेक-भाषा-समावृतः। नाना-भाषण-तत्त्वज्ञो नीति-शास्त्रार्थ-तत्त्ववित् ॥ वेश्योपचार-चतुरः पौरेषण-विचक्षणः। नाना-गति-प्रचारज्ञो रस-भाव-विशारदः ॥ नाट्य-प्रयोग-निपुणो नाना-शिल्प-कला-न्वितः ॥ छन्दो-विधान-तत्त्वज्ञः सर्व-शास्त्र-विचक्षणः। तत्तद्गीतानुग-लय-कला-तालावधारणः। अवधान-प्रयोक्ता

च योक्तृणामुपदेशकः। तत्र गुण-गणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥—Mātṛgupta. 3. **नेपथ्याभिमुखं** etc.— निनो नेत्रस्य, नेतुर्वा पथ्यम्। संज्ञापूर्वकत्वात् न ह्रस्वः— —BhD. ; –Suitable to the eye or men ; 'नेपथ्यं स्यात् जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयः। Here it means 'the **Green-room**', also '**dressing** or **painting**', (i.e.make-up.). It may be interesting to note that in the Hindu period, very often **women** used to take the role and necessary make-up (नेपथ्य) of **men**. Read 'छन्दतःपारुषी कुर्यात् भूमिका "स्त्रीप्रयोगत."—Bharata Nātya Śāstram 26/5 ; "स्त्रीषु योज्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः"---26/11-12 ; 12. 167. In the 3rd Act of प्रियदर्शिका there is .. stage-direction as follows : "ततः प्रविशति **गृहीत-वत्स-राज-नेपथ्या मनोरमा**" and her gesture posture and acting were superb as mentioned there in III. 7 : Also वनसे-श-भूमिका**स्त्या, इयमनुकुरुते** नरेश्वर-**वयस्यम्**" --KM. 802, Bharata 12-166. **4.अवसितम्** etc.—Please come this, way if you have finished your *dressing or painting* ; or if all the different actors are ready after having *finished their toilet*. अव+सो +(दिवादि to kill) क्त कर्मणि - अवसितम्, सो =सि by 'द्यति-स्यति-मा-स्थाम् इत्, ति किति'– 7. 4. 40. लट् स्यति ("ओत श्यनि"——7. 3. 71), लिङ्-स्येत्। लोट्-स्यतु स्य, स्यानि। णिच्- साययति ("शा—च्छा-सा-ह्वा-व्या-वेपां युक्" —7. 3. 37 इति य-कारा-गमः। अव+सो--To finish. 'अवसेया. कार्याणि धर्मेण पुरस्तागिनाम्'—BK. XIX. 28 वि+अव+सो=चेष्टा। छेत्तु व्यवस्यति— I. 16. Infra.'नातु न प्रथम व्यवस्यति"—IV. 8. Infra. **इतः**–तसिल् in ७मी.

Text :—(प्रविश्य) **नटी—अज्जउत्त, इयम्हि** [आर्यपुत्र, इयमस्मि]।

(*Entering*) Lady Manager—Here I am, my lord.

सूत्रधार :—आर्ये, अभिरूप-भूयिष्ठा[1] परिषदियम्[2]। अद्य खलु कालिदास-ग्रथित-वस्तुना[3]ऽभिज्ञान-शकुन्तल-नामधेयेन नवेन नाटकेनो-पस्थातव्यमस्माभिः। तत् प्रतिपात्रमाधीयतां[4] यत्नः।

Manager—Good lady, this auditorium[1] is mostly of learned persons.[2] We shall have to entertain them to-day with (*the representation of* a new play, entitled, *Abhijnāna Śakuntalam*, the plot of which has been composed by *Kālidāsa*[3]. So (*special*) care should be taken[4] regarding all *Dramatis Personae.*

(V L—'आर्यपुत्र'—R. V B 'आर्य—S. M. 'नामधेयेन'—R.V.)

प्रविश्येति—'नटी' सूत्रधारस्य पत्नी 'प्रविश्य' रङ्गभूमिमागत्य कथयति, 'आर्यपुत्र' स्वामिन् 'इयमस्मि' एषाहम् आगता इति। ("सर्वस्त्रीभि पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने" इति भरत ; अत्र नाटके कवे प्राय शौरसेनी भाषा एवाभिमतास्ति)। तथाचोक्त मातृगुप्ता-चार्येण—"शौरसेनी समाश्रित्य भाषा काव्ये प्रयोजयेत्"॥ **सूत्रधार इति**—'इय परिषत्' सभा 'अभिरूपै' बुधै पण्डितै इति यावत् 'भूयिष्ठा' बहुला। ('अभिरूप बुधे रम्ये' इति मेदिनी-शाश्वतौ ; अनेन सभ्य-प्रशसा)। 'कालिदासेन' तदाख्येन कविना 'ग्रथितम्' उपनिबद्ध 'वस्तु' पदार्थ इतिवृत्तम् इति यावत् यस्य तेन कालिदासा-पनिबद्ध-विषयेण, 'अभिज्ञान-शकुन्तलम्' इति 'नामधेय' (५।४।२६) नाम यस्य तेन, नवेन' **अनभिनीत-पूर्वेण** 'नाटकेन' रूपक-विशेषेण 'उपस्थातव्य' रङ्गागत-सामाजिकाना चेत रञ्जयितव्यम् इत्यर्थ। 'तत्' तस्मात् हेतो पात्रे-पात्रे 'प्रतिपात्र (२।२।६) सर्वानभिनेतॄन् अधिकृत्य इति भाव। ("पात्रन् कुलयार्मध्ये पर्णे नृपति मन्त्रिणि। योग्य-भाजनयोर्यज्ञ-भाण्डे नाट्यानुकर्तरि' इति हैम)। 'यत्न' ('यततेर्नङ्'—३।३।९०) नाट्य-परिसमाप्ति यावत् 'आधीयता' समाधीयता क्रियताम्। सर्वएव कुशीलवा, यथा सावधाना सन्त स्व स्व नियोगमतनितिष्ठन्ति तथा क्रियताम् इति भाव।

3n — 1. **आर्यपुत्र**—ऋ + ण्यत् कर्मणि आर्य ('ऋहलो ण्यत्'—3 1. 124) Lit the venerable one "कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे य स आर्य इति स्मृत" *Vasiṣṭha* "कुलशील दया दान धर्म सत्य कृतज्ञता। अद्रोह इति येष्वेतत् तान् आर्यान् सम्प्रचक्षते—" *Bharata*. 'आरात् धर्मात वर्तते' इति आरात् + यत् आर्य (निपातनं) *Vācaspati*. 'आरात् याता दूर गता ग्राम्यत्वादि-दोषेभ्य' इति आर्या इति मात्रमाधवे जगद्धर.। आर्यपुत्र is here an **honorific title** used by a woman in addressing her husband (*Com*) "क्वचित् पुरातन-पुस्तके (S) **अय्यउत्त** इति पाठ।"—R's Com. **इयम्हि** -R and his followers have '**ह्मि**'— which is **terribly inaccurate.** Vide सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानु-शासन-८।३।१४३, प्राकृतसर्वस्व-६।१२. त्रिविक्रमप्राकृत व्याकरण २।४।८; Grammatik Der Prākṛt Sprachen, para 493, pp 347—348. **All Aśoka inscriptions have 'म्हि'**। For a detailed discussion read (**'Remark'** on 227. n). **2. अभिरूप-भूयिष्ठा**—(Full of educated and discerning men). This is a eulogy to the audience and is

quite necessary according to the rules of dramaturgy. *Cf.* "तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजा ततः परम्। कथनं कवि-संज्ञादेः नाटकस्याऽप्यथाऽऽमुखम्"—SD ; **भूयिष्ठा**—अतिशयेन बह्वी इति बहु+इष्ठन् ; बहु—'भू' [by 'बहोर्लोपः भू च बहोः'—6. 4. 158.] and then इ of इष्ठन् यि [by 'इष्ठस्य यिट् च' 6. 4. 159] next स्त्रियामाप्। "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु। पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च"—A. Cf. '**अश्व-भूयिष्ठा**'—Ra IV. 70 ; '**दग्ध-भूयिष्ठं** वनम्'—Mahā Vana. 231 ; '**हत-भूयिष्ठा** योधाः'—Śalya, 26 : '**शूद्र-भूयिष्ठं**' 'राज्यम्'—MS. VIII. 22. ; '**उचित-भूयिष्ठ**'—MM. I ; "**क्षीणभूयिष्ठायां**" क्षपायाम्—HC. III. 41.

3. **परिषद्**—परितः सीदन्ति अत्र इति परि+सद्+क्विप् अधिकरणे। An assembly. 'सदिरप्रतेः'—8. 3. 66 इति षत्वम्। **4 कालिदास-ग्रथित** etc.—Occurs in Vik. I काल्या दासः—कालिदासः, ई is shortened by ङ्यापोः (ङी+आप्) संज्ञा-च्छन्दसो र्बहुलम्'—6. 3. 63. Read "रेवती-पुत्रः", "रेवती-मित्रः", "रोहिणी-पुत्रः", "वैदेहि-बन्धुः", "शिल-प्रस्थ" (नगरम्')", **असंज्ञायाम्** च—"रात्र-ज." "मन्दुर-ज." । बहुल-ग्रहणात् **क्वचित् नित्यं**—"कन्य-कुब्जः (देश)" , **क्वचित् विकल्पः—"प्रमद-वनं", प्रमदा-वनं** ; "**कालि-दासः कालो-दासः**" । **क्वचित् निषेधः**—"नान्दीकरः, नान्दीघोषः"—Prabhā. *Cf.* 'ननं नीचजनैः सङ्गं हानये, गुरुमेविना। दास-योगेन सा काली दृश्यते, **ह्रस्वतां** गता'॥ **वस्तु**—The plot of the play Cf. 'गीतवस्तु'—Act. III. infra. **5. अभिज्ञान** &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि+ज्ञा+ल्युट् (3 3.113)करणे=अभिज्ञानम्. A sign of recognition, here the token-ring which plays an important part in the drama, as Durvāsā promised Śak. an immunity from the curse by the exhibition of the ring (Act IV). शकुन्तैः लाता इति शकुन्त+ला+घञर्थे क'—Vārt. 3. 3. 58. शकुन्तला। *Cf* "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया"—Mahā. Ādi Now अभिज्ञानेन स्मृता इया तत् ; अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला—अभिज्ञानशकुन्तला, स्मृता (उत्तरपद) being dropped by "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये **उत्तरपद-लोपस्य** उपसंख्यानम्' Vārt. 2. 1. 60 ; never say **मध्य-पद-लोपी** कर्म्मधारय which is **wrong.** For the Sūtra has "**उत्तरपद**" which technically means "the last member of the first Samāsa" *Cf.* **उत्तरपद-शब्दः समास-चरमावयवे रूढः**"

—NB. (Vide 37 n. 6). **By transference of epithet (अभेदोपचारात्')** it means नाटकम् (*SK.* 1467 *and thereon*). The word is neuter being an attribute to नाटकम्। Next 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (1. 2. 47) इति अन्त्य-स्वरस्य ह्रस्वत्वम्; hence अभिज्ञानशकुन्तलम् (नाटकम्) —The drama which tells us how Śak. was recognised by a ring. Similar practice is found in European literatures, e g. **Hamlet, Merchant of Venice, Henry VI, Richard III, Julius Caesar, Count of Monte Christo, Three Musketeers, Uncle Tom's Cabin, William Tell** and so on, where the names convey the idea of the works themselves. The rule 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'—4. 3. 87 [or "शिशुक्रन्द-यमसभ-द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः छ"—4. 3. 88, if अभिज्ञानशकुन्तलम् is explained as अभिज्ञानञ्च शकुन्तला च— 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' (२।४।२; २।४।१०), when it means—"The token ring and Śak."] has no scope for affixing अण् or छ, for then the form would be 'आभिज्ञान-शकुन्तलम्' or 'अभिज्ञान-शकुन्तलीयम्'। अण् or छ is not **dropped** by 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्'—Vārt 3. 3 83, as it is not an आख्यायिका (*prose work*) like वासवदत्ता etc. **But** others argue that आख्यायिका does not exclusively mean **a prose work.** This is perhaps also the view of Kātyāyana, **as** will be inferred from the use of the **plural** number in **'आख्यायिकाभ्य'।** This view is endorsed by Goyicandra and Tarkavācaspati 'आख्यायिका **गद्य-पद्य-प्रबन्धे**' इति तर्कवाचस्पतिः शब्द-चिन्तामणिश्च। The Vārt., however, has been **omitted** by BD, as its purpose may be served by अभेदोपचार, Read" अभेदोपचारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्तिकम् आवश्यकम् इति मूले नोक्तम्'—P. 6. **नामधेयेन**— नाम एव नामधेयम्। स्वार्थे धेय। 'भाग-रूप-नामभ्यो धेय'—Vārt. 5. 4 26. "नामकार्यं नाटकस्य गर्भितार्थ-प्रकाशकम्"—SD. 7. **नाटकेन**— नाटयति इति नट् चुरादि+ण्वुल् कर्तरि=नाटकम् (3. 1. 133, 7. 1. 1.) Vide SD. Ch. VI. 8. **प्रतिपात्रम्** &c.—The whole company individually and conjointly must exert themselves to do justice to their respective parts. Cf. 'तदुच्यतां पात्रवर्गः **स्वेषु** स्वेषु, पाठेषु असंमूढैः भवितव्यम्'—Vik. I.

Text :—**नटी—सुविहिद-प्पओअदाए[1] अज्जस्स न किम्पि परिहाइस्सदि** (सुविहित-प्रयोगतया आर्यस्य न किमपि परिहास्यते)।

Lady Manager—On account of my lord's judicious[1] management[1] nothing will be found defective.

आर्या **सूत्रधारः—आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम्[1]।**
(12, 18) (**आ परितोषाद्विदुषां न साधु[2] मन्ये प्रयोग-विज्ञानम्[3]।**
(12, 15) **बलवदपि शिक्षितानामात्मन्य-प्रत्ययं[4] चेतः ॥२॥**)

(Manager—Good Lady, I shall tell you the (*exact*) truth.[1] I deem no skill[3] in acting perfect,[2] till the learned (*expert*) are satisfied. The mind of those that are vastly-instructed (*person*) (*or the mind of the learned though strong—N*) has no confidence[4] in itself.(2))

V. L.—'परिहास्यते'—R. V. M. N B.'परिहापयिष्यते'—S.

नटीति—'सुविहित.' (७।४।४२) सम्यक् अनुष्ठित. 'प्रयोगः' अभिनय. येन, तस्य भावः सुविहित-प्रयोगता ('तस्य भावस्त्व-तलौ'-५।१।११९) तया, 'न किमपि परिहास्यते' न न्यूनं भविष्यति. प्रागेव कुशीलवाना सुशिक्षितत्वादिति भावः, किमपि दोषस्पृष्टं न भविष्यतीति **नट-स्तुतिः**। (परिहास्यते इति जहातेः **कर्म-कर्तरि** लृटि रूपम्)।

सूत्रधार इति—'भूत' सत्य ('भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीव त्रिपूचिते।। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्य-न्तरे तु ना' इति मेदिनी) 'अर्थ' वस्तु तत्त्वम् इति यावत् ('अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु' इत्यमरः) तम्। **आ इति**—'विदुषां' विपश्चिताम् 'आपरितोषात् परितोष मर्यादीकृत्य। यावत् परितोषः न भवति इत्यर्थः।['आङ्मर्यादावचने'-(१।४।८९)इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्याङ्-परिभिः' (२।३।१०) इति ५मी; 'आङ्मर्यादाऽभिविध्योः' (२।१।१३) इति समासस्य **विभाषितत्वात्** न समासः, समासपक्षे तु '**आपरितोषम्**' इति स्यात्। 'प्रयोगस्य' अभिनयस्य 'विज्ञान' नैपुण्यं, 'साधु' सुन्दरं निर्दोषम् इति यावत् ('साधुः वार्धूषिके चारौ' इति विश्वः) अर्थात् विद्वत्-परीक्षणीयं मम प्रयोगविज्ञानम् इति व्यज्यते. अतएवात्र ['**पर्यायोक्तमलङ्कारः**'। तथाचोक्तं भामहेन—'**पर्यायोक्तं प्रकारेण यदन्येनाभिधीयते। वाच्य-वाचक-शक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना**'] 'न **मन्ये**'। तत्समर्थकमाह 'बलवदि'ति 'बलवत्' अधिकमपि ('बलवत् सुष्ठु किमुत स्व-त्यः

तीव निर्भरे' इत्यमरः) 'शिक्षितानां' शिक्षा सञ्जाता एषामिति 'शिक्षिताः' (तारकादिभ्य. इतच्-५।२।३६) तादृशानां पुरुषाणां ('विशेषण-मात्र-प्रयोगे विशेष्य-प्रतिपत्तौ' इति वामनः) 'चेत.' चित्त (**यद्वा न्यायपञ्चानन-मते 'शिक्षितानां चेतः बलवदपि' सुदृढमपि,**) 'आत्मनि' स्वविषये 'अप्रत्ययम्' अविश्वासि (अत्र—"**क्व** नासि शुभप्रदः" इतिवत् हि-शब्दानुपादानेऽपि **'अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः' अर्थापत्या संङ्कीर्यते। 'श्रुत्यनुप्रासश्च'**।। विश्वासस्य चेतोधर्मत्वेनार्थ-पौनरुक्त्य विश्वासा-भावस्य विधेयत्वात् **'अविमृष्ट—विधेयांशता'।** तद्दोष-परिहाराय "स्वस्मिन् प्रत्येति न चेतः" इति पठनीयम्। **आर्या जातिः**। अत्र सूत्रधारस्य प्रशंसा-करणेन सभ्यानामुन्मुखी-करणात् **प्ररोचना-नाम्** भारतीवृत्तेरङ्गत्वम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"उन्मखीकारः प्रशंसातः **प्ररोचना**" ।।२।।

4n.—1. सुविहित &c.—वि+धा+क्त=विहित, (धा=हि,) 'दधातेर्हिः' (7. 4. 42); सुष्ठु विहितः=सुविहित प्रादितत्—Well directed; सुशिक्षित—R; 'owing to efficient management regarding the cast of characters. 'By reason of good acting'-- C. Cf. "प्रयोग-प्रधानं हि नाट्य-शास्त्रम्"—Māla. I; **2. परिहास्यते** –(to be defective) Either in कर्मकर्तृवाच्य, or in कर्मवाच्य in which case 'किम्' is 'उक्ते कर्मणि प्रथमा'। Cf. 'तदेव अस्मत्तो न किञ्चित् परिहास्यते'—MR. न किंचित् परिहीयते'—*Rām. I.* 13; हा लट् जहाति, लोट्—'जहाहि' जहीहि and 'जहिहि' ('आ च हौ- 6.4. 117); क्त हीन. (8. 2. 45); (150 n. I) **3. ते**—An instance of क्रियार्थाग चतुर्थी (*by the rule of* I *M*—'क्रिया-ग्रहणमपि कर्तव्यम्')। Cf. 'तस्मै सभम प्रणिपत्य नन्दी'—Ra. II. 68. IX. 77; 'अस्मत्प्रार्थनामन्त पुरेभ्यः कथयेत्' - II. infra MBh, however, includes all such cases under 'कर्मणा यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्'—I. 4. 32. But T remarks, "एतच्च क्रियार्थो-पपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (२।३।१४) इत्यनेन सिद्धम्।" **4. भूतार्थम्**—भूत—Lit. which has exactly happened, hence true (*Com*). Exact state of the case, i. e. there is no room for self-complacence. **Cf.** "कथयामि ते **भूतार्थं** नाहं शासनशतेन विद्या-विक्रयं करोमि"—PT. "कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति"—MK. III; also (201 n. 6). **5. विदुषां** - **विद्+विकल्पे शतृस्थाने वसु=विद्वस्; ('विदेःशतुर्वसुः' 7. 1. 36.) तेषाम्। Optionally—'विदत्' with शतृ। "विद्वान् विदंश्च" इत्यमरः।**

6. बलवदपि etc.—"Either connect बलवत् (अव्यय— Com.) अपि, with शिक्षितानाम्, (*the mind of those that are* **vastly** *trained*), or [बल+मतुप्——**adjective**) with चेत: :—(*the mind of the learned though* **very strong**—N). Cf. "स्मृतो विरोधे न्यायस्तु **बलवान्** व्यवहारत:। अर्थशास्त्रन्तु '**बलवत्** धर्मशास्त्रमिति स्थिति:" ॥-Y]. The idea of 'बलवत्त्व' **of** "मनस्" is very **common** in Indian Philosophy and Literature. Cf. "अहोऽनिर्वीरं **बलवच्च** ते मन:'—BC. IV. 97.=(Ah! thy mind must be very firm and strong &c.-- E.B. Cowell); "ममापि कामं हृदयं सुदारुणं शिलामयम् वाप्ययसापि वा कृतं"—My heart also must be stern—yeh made of rock or even fashioned even of iron, which does not break when his lord has gone to the forest—Ibid. VIII. 69 ; 68. While commenting on "चञ्चलं हि मन: कृष्ण प्रमाथि **बलवत्** दृढम्" (Gitā. VI. 34.) the great Śaṅkarācārya observes "न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि **च** प्रमथनशीलम् किञ्च बलवत् न केनचित् नियन्तुम् शक्यम्। दुर्निवारत्वात्"। Again **बलवत्** विचारेणापि जेतुमशक्यम्"——Śridhara. "**बलवत्** स्वप्रशमकमौषधमपि **बलवान्** रोगो यथा न गणयति तथैव स्वभावादेव **बलिष्ठं** मन." &c--Viśvanātha; 'अत्यर्थं चञ्चलं मन: प्रमाथि *** किञ्च बलवत् न केनचिद् नियन्तुमशक्यम्"—Hanumān; "**न** केवलमत्यर्थं चञ्चलम् ** किञ्च **बलवत्** अभिप्रेतात् विषयात् केनापि उपायेन निवार-यितुमशक्य ** तस्यातिदृढतया **बलवतो बलवत्तया मनसो** निग्रह &c"—Madhusūdana. "बलवत्-स्वामिकम् अविशुद्धागमं च धन भुञ्जानस्य कुतो मनस्समाधि.'—MN on Ki. I. 7; बलवद-रि-निवह-वक्षस्तट &c. -PC. (प्रस्तावना), "बलवत्-समीरण-वेगात्" VS. II. It is a **sheer mistake** to say that "बलवत् मन:" is not good Sanskrit and that **Adj. use of** बलवत् is *Un-Kālidāsian.* (Vide 89 n. 3.) **7.** **अप्रत्ययं** (Diffident) चेत:—Until and unless you have faced the audience and passed the test of their criticism, there is no room for self-satisfaction. Here is the fault named अविमृष्ट-विधेयांशत्वम्". Cf. "विधेयस्यांशस्य विमर्शाऽभावेन गुणीभूतत्वम् **अविमृष्ट-विधेयांशत्वम्**"—SD. VII. i.e. if the predicate is not mentioned at all, or a subordinate or wrong position is

assigned to it, we have the above-mentioned fault Often the subject and the predicate are compounded and not separately mentioned Hence if अप्रत्ययम् is substituted by 'न प्रत्ययम्' then there arises no doubt as to the true nature of अप्रत्ययम् i.e whether it is a part of the predicate or an attribute to the subject (Com) For similar idea, Cf 'प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः'—Ku VI 20 The figure is पर्यायोक्त as the fact to be intimated i.e manager's apprehension about the success of the play, is expressed in a round-about way According to HS there is अर्थापत्ति as well as अर्थान्तरन्यास also

Text —नटी—एव्वं णेदम्। अनन्तर-करणिज्जं[1] दाव अज्जो आणवेदु [एवम् न इदम्। अनन्तर-करणीय तावत् आर्य आज्ञापयतु]।

Lady Manager—Quite so. Let my Lord command what[1] is to be done next[1]

सूत्रधार—किमन्यदस्याः परिषदः[2] श्रुतिप्रसादनतः[3]? तदिममेव तावदचिर[4]-प्रवृत्तम्-उपभोग-क्षमं[5] ग्रीष्म-समयमधिकृत्य गीयताम्। सम्प्रति हि—

आर्या (12, 18) (12, 15)

सुभग-सलिलावगाहाः[7] पाटल-संसर्ग-सुरभि-वनवाताः[8]।
प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा[9] दिवसाः परिणाम-रमणीयाः[6] ॥३॥

Manager—What else but pleasing[2] the ears of the audience[3]? So please sing, touching this very late-returned[4] enjoyable[5] summer-tide For, now are the days charming[6] towards the close,[6] when exhilarating[7] are bath in water[7], when the sylvan[8] gale turn fragrant in contact with Patala flowers (*roses*)[9] and when sleep[9] creeps softly on beneath the deepening shade[9] (3)

V. L 'तदिममेव'—R ; B ; V 'तदमुमेव'—S 'नन्विममेव'—M.

नटीति—'एतत्' भवान् यद् वदति तत् 'एवम्' सत्यमित्यर्थः। 'अनन्तरम्' अधुना यत् 'करणीयम्' कर्त्तव्यम् तत् 'आज्ञापयतु' आदिशतु इति। सूत्रधार इति —'परिषदः' सभायाः, समवेतानां सामाजिक-वर्गाणाम् इत्यर्थः 'श्रुतेः' कर्णस्य

'प्रसादनत.' (२।३।२९) सन्तोपात् 'अन्यत्' अपरम् 'किं करणीयमस्ति' ? न किमपि इति भावः। 'तत्' तस्मात् हेतोः 'अचिरं' 'प्रवृत्तः' प्रारब्धः तम्' ['अत्यन्त-संयोगे च' (२।१।२९) इति द्वितीयया सह समासः] ॥ अतएव 'उपभोगस्य' चन्दना-वगाहनाऽऽद्यु-पभोगस्य 'क्षमः' योग्यः तम्; 'इमम् ग्रीष्म-समयम्' निदाघर्तुम् 'अधिकृत्य' आश्रित्य 'गोयताम्' इति। ('ऋतुस्त्व कश्चित् प्रायेण भाग्नीं वृत्तिमा-श्रितः' इति दर्पणोक्तेः ऋतु-ग्रहणम्) ॥ 'सम्प्रति' ग्रीष्मागमे हि' इत्यत्र अवधारणे। ('हि हेतावधारणे' इत्यमरः) ॥ **सुभगेति—**'सुष्ठु' अतिशयेन 'भगः' यत्नः ('भग-शब्द. यशो-ज्ञान-वीर्य-यत्नार्क-योनिषु' इति धरणिः) येषु तादृशाः प्रीतिप्रदा इत्यर्थः। 'सलिले' जले 'अवगाहाः' निमज्जनानि यत्र तादृशाः; 'पाटलानां' पुष्प-भेदानां ('पाटलं **गोलापाख्य-**पुष्पम् इति शब्दकल्पद्रुमः) 'संसर्गेण' सम्बन्धेन 'सुरभयः' सुगन्धय. ('सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यवन्मत' इति विश्वः) 'वनवाताः' वनानि, ... तादृशाः; प्रकृष्टा 'छाया' अनातपः यस्मिन् ('छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बम्, अनातपः इत्यमरः) तानि प्रच्छायानि वृक्षमूलानि इत्यर्थः तेषु 'सुलभा' (३।३।१२६) अकृच्छ्रेण लभ्याः 'निद्राः' येषु, (अनेन रत-श्रम-हरत्वं ध्वन्यते) तादृशाः 'दिवसाः' निदाघ-वासराः 'परिणामे' दिवसावसाने-'रमणीयाः' मनोरमाः [**बाहुलकात् कर्तरि अनीयर्** (३।३।११३); सहसुपेति समासः] भवन्तीति शेषः। सर्वैर्विशेषणैः प्रकृत-स्वीय-परिश्रम-स्वेद-विनोद ध्वन्यते, (अतएव विशेषण-साभिप्रायत्वात् **परिकरालंकारः**। 'विशेषण-साभिप्रायत्वे परिकरः' इति तल्लक्षणात्। अपिच दिवसानां गानेन वर्णनीयता-प्रतिपादनं प्रति सुभग-सलिला-वगाहत्वादि-**बहु-कारणो-पन्यासात् समुच्चयालंकारश्च। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ।** यथावत् वस्तु-वर्णनात् **स्वभावोक्तिश्च। आर्या जातिः।**) ॥३॥

5.1.—1. गोयताम्—Cf. "गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय सङ्गीतमवतारयामि"—PC. I. **सुभग** &c.—भग means यत्न effort, hence सुभग 'that for which great effort is made', hence 'delightful enough to lead men to such efforts' (*Com.*) 'अ' of अव in 'अवगाह' is **optionally dropped** according to Bhāguri. —'वष्टि **भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरु-प**सर्गयोः। आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा।" *Cf.* "पूर्वापरौ-तोयनिधी **वगाह्य**'—Ku. I. I; Ra. XIV. 76. 'भुजङ्ग-पिहितद्वारं'—Ra. I. 80. 'स्थिता **वहस्पेव** पुरं मघोनः'—Bk. I. 6. 2. **पाटल** &c.—पाटल means **'Rose'**—(Kalpa). R explains सुरभि as **मनोज्ञ**, otherwise, according to him, tautology will arise, as fragrance is already implied by पाटल-संसर्ग। 3. **परिणाम-रमणीयाः—**'एतेन शुभाऽऽयतित्वं द्योत्यते"—R. *i.e.*

the word suggests that Duṣyanta will have pleasant days at the end. *Cf.* 'विशेष-सूर्यः स्पृहणीय-चन्द्रमाः सदावगाहक्षम-वारि-सञ्चयः। दिनान्तरम्यः अभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये—. S. 8. According to KP & SD, **many** significant epithets are necessary for परिकरालङ्कार (Com.) but according to Pradīpa, Udyota and their followers even a *single*, significant epithet is sufficient for this figure.

Remark—It appears that in this Śloka, some **later happenings are obliquely** referred to. **'सलिलावगाहाः'** might foreshadow the **dropping of the signet ring** into the waters of शचीतीर्थ (**Act. V**). **The** loss and recovery of the ring are ultimately **benign** (सुभग) because through suffering and separation, both Śakuntalā and Duṣyanta are purified and their love which was at first so much mixed with the desire of the flesh, finds its culmination in a co-mingling of souls. Without the dropping of the ring, all this could not have happened. "**पाटल** (Rose)—**संसर्ग**" may very beautifully signify the charming अप्सरस् who lifted up शकुन्तला when she had been rejected by the King. "**सुरभि-वनवाता**" in a sense may be taken to signify the **calm and quiet** hermitage of the sage मारीच। The shadow (**प्रच्छाय**) of Durvāsā's curse falls on Duṣyanta's mind resulting in **amnesia**—a temporary loss of recognition (**॰सुलभ-निद्रा**). The curse leads at last to something extremely pleasant (**परिणामे दिवसा रमणीयाः**) i.e., the souls of the lovers are purified of all earthly dross and their meeting takes place in a supramundane plane.

Text :—**नटी—तह** (तथा)। (गायति)। Lady Manager—Quite so.

(*Sings*)

गीतिः

ईसीसि-चुम्बिआइं भमरेहिं[1] सुउमार-केसर-सिहाइं[2]।
ओदंसअन्ति[3] दअमाणा[4] पमदाओ सिरीस-कुसुमाइं ॥४॥
(ईषदीष-च्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमार-केशर-शिखानि।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीष-कुसुमानि ॥)

Sympathetic[4] ladies are making ear-trinkets[3] of Śirīṣa flowers (*Meemosa Seereessa*) which are gently kissed by the drones[1] ; and the tips[2] of whose filaments are (*extremely*) delicate.[2] (4)

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम्। अहो राग-बद्ध-चित्तवृत्ति[५]रालिखित[६] इव सर्वतो रङ्गः[७]। तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य एनमाराधयामः[८] ?

Manager—Beautifully sung, my lady. The audience[7], with[5] its minds rivetted on your strain,[5] appears all round, as it were, painted[6] (*in a portrait*). Now, which, Prakaraṇa (*a variety of Drama*) shall we take up to greet[8] them ?

ईषदिति—'दयमानाः' सदयाः 'प्रमदाः' युवत्यः 'सुकुमाराः' कोमलाः; ("सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु" इत्यमरः) 'केशराणा' किञ्जल्काना ('केशरं हिंगुनि क्लीव किञ्जल्के न स्त्रिया पुमान्। सिंह-सटायां पुन्नागे वकुले नागकेशरे' ति मेदिनी) 'शिखाः' अग्रभागाः येषां तानि शिरीष-कुसुमानि इत्यनेन सुतनुः नायिका शकुन्तला लक्षिता। पुनः कोमलत्वात् 'भ्रमरैः' भृङ्गैः 'ईषदीषत्' मन्दमन्दम् (केशराग्राणा सौकुमार्यात् ईषच्चुम्बनं भ्रमराणा, सकृच्चुम्बनेन अतृप्तत्वात् द्विरुक्तिः। ['प्रकारे गुणवचनस्य (८।१।१२) इति प्रकारे द्विर्भावः; यद्वा ['नित्य-वीप्सयोः' (८।१।४) इति नित्यार्थे द्विरुक्तिः] 'चुम्बितानि' स्पृष्टानि 'शिरीषकुसुमानि'। ('भ्रमरैः कामुकैः दुष्यन्तैः च इति भावः। तथा चोक्तं मेदिन्यां "भ्रमरः कामुके भृङ्गे' इति। अतः अनेन नायक-नायिकयोः तृतीयाङ्कस्थं सम्मेलन व्यज्यते)। 'अवतंसयन्ति' अवतंसं कर्ण-भूषणं कुर्व्वन्ति ('पुंसि उत्तंसाऽवतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे' इत्यमरः। 'तत् करोति तदाचष्टे' इति गण-सूत्रात् णिच्; ततो लटि रूपम्), यद्वा 'प्रमदाः' प्रकृष्टः मदः यासां ता युवतयः 'दयमानाः' सकृपाः। अकठोर स्पृशन्त्य इति यावत् (इति राघवः) 'अवतंसयन्ति ॥' (अनेन मेनकाविभिः शकुन्तलायाः परिपालनं द्योत्यते, तत् तु पञ्चमाङ्कावसाने द्रष्टव्यम। **वस्त्यनुप्रासः काव्यलिङ्गञ्च। गीतिः छन्दः**) ॥४॥ **सूत्रधार इति**—'साधु' सुन्दरं यथा तथा 'गीतं' भवत्या गानं कृतम्। 'अहो' इति विस्मये ('अहो ही च विस्मये' इत्यमरः) 'रङ्गः' "**मञ्चाः क्रोशन्ति**" इत्यादिवत् **लक्षणया** नाट्यालय-स्थितः प्रेक्षकः जनः 'रागेण' गीतस्य माधुर्येण 'बद्धा' संयता आकृष्टा इति यावत् 'चित्तवृत्तिः' यस्य तथाभूतः सन् 'सर्व्वतः' सर्वासु दिक्षु इति सप्तम्या तसिल् ('इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते'—५।३।१४) ॥ 'आलिखितः' चित्रार्पित इव आस्ते। सुमधुर-

गीत-प्रसङ्गेन सर्वे एव प्रेक्षकाः तन्मयचित्ता निष्पन्दाः सन्तः चित्र-न्यस्ता इव प्रतिभान्ति। 'तत्' तस्माद् हेतोः 'इदानीम्' अधुना ['दानीं च' (५।३।१८) इति दानीम्] 'कतमत् प्रकरणम्' रूपक-विशेषम् 'आश्रित्य' अवलम्ब्य 'एनं' सामाजिकवर्गम् 'आराधयामः' तोषयाम इत्यर्थः—(३।३।१३१)।

6n.—1. अवतंसयन्ति—अवतंस्यते अनेन इति अव+तंस्+घञ् करणे= अवतंस—Ear-ring; तंस (तंसि)—A **सौत्रधातु** means "to decorate" "तंसि **सौत्र.** भूषार्थ"—BhD; Optionally '**वतंस**'—(*Com*.&5**n.** 1.) **2 केशर** &c There is difference of opinion as to the spelling of **केशर**। Raghunātha quotes from गदसिंह—'**सटायां** केशरो **बन्य**:'—To mean 'manes (*of lions*) स is dental *Cf.* 'सिंह-केशर-सटासु'-Ku VIII. 46 But 'केशरी इनन्त तालव्य-मध्योऽपि' इति महेश्वरः। Medinī (*Com*.) is of the same opinion. Puruṣottama Deva, is against **केशर**। BhD follows suit. RM differs—'आन्दोल-कुसुम-केशर-शरेण-मुखी' इति वासवदत्ताया तालव्य-मध्यदर्शनात् इति मुकुट॥ *Cf.* 'शिरीष-प्रगवाञ्चनसा.'—Ra. XVI. 61; *Ku. II.* 14 'च्युत न कर्णादपि कामिनीनां शिरीष-पुष्प सहसा पपात'—Ra. *XVI.* 48; *MD.* 67; Act *VII*, 18,. infra **3. रागबद्ध** &c. राग=रञ्ज्+घञ् in the **करणवाच्य,** Upadhā न् is elided by 'घञि च भाव-करणयो' (6. 4. 27) But no elision of न् in **अधिकरणवाच्य**—'नेह, रजन्ति लोका यस्मिन् स रङ्ग'— *Prabhā.* Cf. "आकर्ण्यं स्वरमस्य चित्रार्पिताङ्गा इव मर्मेते हया"—Karṇabhāram 4. **कतमत्**—किम्+डतमच् by ('वा बहूनां जाति-परिप्रश्ने डतमच्', जातिनिर्द्धारणे किं? भवतां कः देवदत्त.?-*Prabhā*. 5.3 93.). In the neuter gender **अदड्** comes in giving 'कतमत्' by 'अदड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' (7. 1. 25). Now see (232n. 1). last line. **5. प्रकरणम्**—One of the ten kinds of **रूपक**, e.g 'नाटकमथ प्रकरणं भाण-व्यायोग-समवकार-डिमाः। ईहामृगाङ्क-वीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश'—SD.—'भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।' शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु **विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्**। * * नायिका **कुलजा क्वापि वेश्या** क्वापि द्वयं क्वचित् &c—Ibid. **प्रकरण** generally contains **ten acts**. Here the term **प्रकरण** has been. purposely and nicely too, used to show that the Manager himself was also captivated by the melodious music, and forgot (Cf. 'सम्यक् अनुबोधितः' &c. Infra) what he had already told Natī *i.e.* that they were going to stage a **नाटक** of Kāl-

dāsa and not a **प्रकरण** ; प्रकरण here cannot be taken as a synonym of **नाटक**, for Natī also reminds him that they are going to stage a नाटक (and not a **प्रकरण**) ; *Cf.*' प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञान-शकुन्तलं नाम अपूर्वं **नाटकम्** (*Infra.*). **आश्रित्य=अधिकृत्य** । *Cf.* 'वृत्तिमाश्रित्य वेतसीम्"—Ra. IV. 35. 6. **एनम्**—"इदमोऽन्वादेशे (*repetition*) द्वितीयायाम् एनादेशः 'द्वितीया-टौ-स्स्वेनः' (2. 4. 34). इति सूत्रात् ॥ यथा अनेन व्याकरणम् अधीतम्, एनंछन्दोऽध्यापयेति"—SK. 351 ; Bharata Mallika, supported by Durgadasa admits the existence of a **different** एन-शब्द— (**इदमः समानार्थकस्य एन-शब्दस्य** रूपम्'), as otherwise the following uses of **एन** is difficult to be justified, "कण्डयमानेन*त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशोच" —R.V. II., Here एन can't be used for genitive. (ii) "जहातु **नैनं** कथमर्थसिद्धि: संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः"—Ki. ; (Here एन can't be used for यद्) ; ' विद्यामथैनं विजया" &c.—Bhatti. II. (Here there is absence of इदम्, एतद् and अन्वादेश ; why has एन not been substituted in—"नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय" —GG, "There is a different इम-शब्द"—Says Śrī Rāma-Tarka-Vāgīṣa. According to Bopadeva and Kalāpa "एनत्" and "एनम्" are derived from 'एतद्' and "इदम्" respectively in the *Neuter* ; but Pāṇini and संक्षिप्तसार differ. 7. For the metre गीति—See Appendix I

Remark—नटी may be supposed to have sung the song in **सारङ्ग** (commonly known as **सारं**) —a Śāstrika राग (a variety of —मेघ-राग) । It belongs to **औरव** group, being shorn of गान्धार (ग) and, धैवत (ध) and has two kinds of निषाद (नि). It has 7 important varieties including one invented by Tānsen viz. वृन्दावनी—बड़हंस-सारं; मधुमाधवी-सारं; गौड़-सारं; सुर-सारं ; सामन्त-सारं; मिञा-सारं; Read "गोऽसौ ध्वनि-विशेषस्तु स्वरवर्ण-विभूषितः । रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः" ॥ "कर-धृत वीणा सख्या सहोपविष्टा च कल्पतरूमूले । दृढ़तर-निबद्धकबरी सारङ्गी सा सुरङ्गिणी गोक्ता ।" The poet has very skilfully insinuated this highly captivating **सारङ्ग-राग** in "तवास्मि **गीत-रागेण * * सारङ्गेण** &c"—Śl. 5. Infra.

Text : नटी—णं अज्जमिस्सेहिं पढ़मं एव्व आणत्तं अहिण्णाण-सउन्दलं णाम

अपूव्वं णाडअं पओए अहिकरीअदु त्ति (ननु आर्यमिश्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञान-शकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोगे[१] अधिक्रियताम् इति) ।

Lady Manager—Well, has it not been ordered by your honour, in the very beginning, that the new drama, Abhijñāna-Śakuntalām by name, **be**[1] enacted on the stage[1] ?

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यक् अनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

श्लोक **तवास्मि[१] गीत-रागेण हारिणा[२] प्रसभं[३] हृतः ।**
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणा[४]ऽतिरंहसा ॥५॥ (निष्कान्तौ)

(इति प्रस्तावना)

Manager—I am well reminded, my lady. I[1] quite forgot it this moment, for, by the ravishing[2] melody of your song (**Sung in** Sāraṅga **Rāga**). I was perforce[3] led away, exactly as this king Dusyanta by the dappled gazelle[1] (Sāranga) too fleet. (5) *Exeunt ambo*).

(*End of the Prologue*)

V. L.—'दुष्यन्त'— R. V. M 'दुष्मन्त' B ; Bhāgabata ; Mahā. Trikāṇḍaśeṣa ; 'प्रस्तावना'—R. V. M B "स्थापना"- S.

नटीति—'ननु' इत्यवधारणे प्रश्ने वा ('प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः) 'आर्यश्च' अभ्यर्हिताश्च मिश्राश्च' पूज्यास्तैः (आर्यमिश्रैः' मान्यैर्भवद्भिरित्यर्थः । ('पूज्ये मिश्र-वचनं नित्यं बहुत्वान्तम्' इति रङ्गनाथः ; 'स्यात् उत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु श्रेष्ठार्थगोचरः' इति । 'मिश्रा वेदान्तवादिनः" इति जगद्धरः । 'प्रथममेव आदौ एव ('प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी) । 'प्रयोगे' अभिनये 'अधिक्रियताम्' प्रयुज्यताम् 'इति आज्ञप्तम्' । रङ्गे प्रविष्टायामेव मयि, **नाटकस्याभिनयं** सन्दिश्य कथमिदानीं **प्रकरणस्य** अभिनयम् आदिशति भवान् इति प्रश्नः । सूत्रधार इति—'अनुबोधितः' स्मारितः 'अस्मि' भवामि । 'अस्मि' इति **अहमर्थे अव्ययं वा** । ('अस्मि' इत्यस्मदर्थानुवादे **अहमर्थेऽपि** इति गणव्याख्याने । 'दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि **नास्मि दूये**' इति प्रयोगात्) । 'अस्मिन् क्षणे' मुहूर्ते 'विस्मृतं खलु मया' । 'कुतः' इति हेतुमाह **तवेति**—साधु हरति चित्तम् इति 'हारी' ['साधुकारिणि उपसंख्यानम्', (वा:—३।२।७८) इति णिनि] तेन मनोहारिणा इत्यर्थः "सारङ्गेण" **तन्नामक-राग-विशेषेण । लक्षणं तूक्तं प्राक्** । 'गीत-

रागेण' सङ्गीत-माधुर्येण 'अति' मातिशयं 'रंहः' वेग. यस्य ('रंहस्तरमी रयः स्यदः जवः' इत्यमरः) तेन वेगवता 'सारङ्गेण' मृगेण (सारम् अङ्गम् यस्य—'शकन्ध्वादिषु पर-रूपम्'—वाः (६।१।९४), यद्वा, सारं गच्छति इति खच् 'गमेः सुपि वाच्यः'—वाः—(३।२।३८) ; 'अन्यत्र साराङ्गः मुनिः' रिति दुर्वासा अपि द्योत्यते) 'एषः' पुरतः दृश्यमानः 'राजा' दुष्यन्त 'इव प्रसभ' बलात् ('क्लीवे नु प्रसभं हठः' इति वोपालितः) 'हृतः' आसक्त-चित्तः विषयान्तरं प्रापितः इति यावत् "**अस्मि' भवामि**, यद्वा '**अस्मि**' पूर्ववत् **अस्मदर्थे अव्ययम्**। राजपक्षे तु 'हृतः' स्व-सेनायाः अपि च शकुन्तलायाः दूर प्रत्याविनः। (**रसनाकाव्यलिङ्गम् उपमा च। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ। श्लोको** वृत्तम् ॥५॥) **निष्क्रान्ताविति**—निष्क्रान्ता च निष्क्रान्तश्च इति 'निष्क्रान्तौ' रङ्गमञ्चात् बहिर्गतौ ['पुमान् स्त्रिया' (१।२।६७) इति पुलिङ्गैकशेषः]। **प्रस्तावनेति**। तल्लक्षणं तु दर्पणे "नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्र-वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्र विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा" ॥ अत्र **दर्पण-कारमते** सादृश्योपन्यासेन दुष्यन्त-प्रवेशरूप-कार्यान्तर-प्रसाधनात् **अवलगिताख्यः** प्रस्तावनाभेदः प्रयुक्तः। तल्लक्षण यथा—"यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेय नाम्नावलगित बधैः" ॥

7n.—1. **आर्यमिश्रेः**—'वाच्यौ नटी-सूत्रधारौ **आर्यनाम्ना** परस्परम्'—SD. 6 ; '**मिश्र**' is a title of respect (Com.) belonging to मतल्लिकादि class. "मतल्लिकोद्घ-मिश्राः स्युः प्रकाण्ड-स्थल-भित्तयः। हस्त-पाशतटा, पाद-पाली-मर्चनिकादय.—GM. पूर्वनिपात by 'प्रशमा-...नैश्च (2. 1. 66). Or, say आर्याणां **मिश्राः प्रधानाः** श्रेष्ठाः, तै.। 'प्रधाने मिलिते मिश्रः'—धरणि.। 2. **अनुबोधित** (Reminded) &c.—For बुध्. read '**बोधते** धर्मविद्या यः क्षत्रविद्यां च **बोधति**। नित्यम् अध्यात्म-युक्तात्मा ब्रह्मविद्यां च **बुध्यते**—KR. '**अस्मि**' here and in the following verse, can be taken as an अव्यय in the sense of '**अहम्**'। *Cf.* "निःसंशय तत् यद्**वोचम् अस्मि**"—BC. I.72. 'एवम् "त्वाम् **अस्मि** वच्मि" इत्यत्र अस्मि इत्यहमर्थे तिङन्त-प्रतिरूपकम् (अव्ययम्)—JS. MN's discussion under आ संसृतेरस्मि जगत्सु जातः'—Ki. III. 6. ; 'अन्यत्र ...मुमावचय कुरुध्वमत्राऽस्मि **करोमि** सख्यः'—KPr. III. 20. ; 3. **अस्मिन् क्षणे विस्मृतम्** &c.—This is an explanation for the use of '**प्रकरण**' instead of **नाटक** in 'इदानी कतमत् प्रकरणम्' &c. प्रगता सभा विचारः अस्मादिति **प्रसभं**—(Perforce)—Gitā. II. 60. **4. एष राजेव दुष्यन्तः** &c.— राज्. दीप्तौ + कनिन् = राजा

(उ—162) ; वेण, father of पृथु was a notorious king and was slain like Charles I by his subjects. His son पृथु was the **first man** to get the eipthet **राजा,** on account of his pleasing his subjects. *Cf.*' पृथु' वैणं प्रजा दृष्ट्वा "रक्ताः स्मेति" यदब्रुवन्। ततो **राजेति** नामास्यानुरागादजायत।' Also, 'पित्राऽपरञ्जिता स्तस्य प्रजास्ते-नाऽनुरञ्जिता। अनुरागात् ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत।'— VP. I. Ch.13. (Vide 165n. 3). 5. **सारङ्गेण**—(Com.& 6n—Remark). 'सारङ्गः चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च' इति अजयः। अतएव सारङ्ग दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च' इति भरतः। Kāli, generally uses this word in the sense of deer. Very rarely, it means चातक। *Cf.*:—'प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैर-भिनन्दितः'—Ra. XVII. 15. Here it is a double entendre (Com.) **अतिरंहसा**—अति रंहः यस्य तेन **समासान्तविधेरनित्यत्वात्** न कप्—Vide T and JK on (870) & 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' (6.2.193) respectively. Also (192n. 4). 6. **प्रस्तावना—VK quotes this very Śloka** as an instance of प्रस्तावना of **अवलगित** variety—(*SD. VI.*) which is the case when in a performance another business (Viz. **The hinting of the entrance of the hero and the like**) is performed in unison with it —it is designated by the learned—अवलगित—SD. VI.

But R calls it **प्रयोगातिशय** for the plot of the play is opened by hinting the approach of the hero. "**एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधार-प्रयोगतः**, पात्रप्रवेशो यत्रैष **प्रयोगातिशयो मतः**—DR. III. 10. **प्रयोगातिशय** is the case when an actor appears on the stage after he has been referred to by the stage-manager with some such sentences as "Here comes so & so" (in this particular case "एष राजेव दुष्यन्तः &c"

Remark--The forgetfulness on the part of the manager is very significant. It is the keynote of the drama. Not only does the manager forget the name of the drama to be staged, but Śakuntalā, (the hostess) also forgets to receive the sage Durvāsā, and as a result was thrown into the abyss of oblivion, and this failure of memory is repeated when Duṣyanta also forgot Śakuntalā.

प्रथमोऽङ्कः

Text :—

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशर-चाप-हस्तो राजा रथेन सूतश्च)

(*Enter in a chariot, the king, with a bow and arrow in hand chasing a deer attended by the charioteer*).

सूतः—(राजानम् मृगञ्चावलोक्य)—**आयुष्मन्**—

श्लोकः **कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्य-कार्मुके।**
मृगानुसारिणं साक्षात्[1] पश्यामीव पिनाकिनम्[2] ॥६॥

Charioteer- (*Looking at the King and the stag*) O Long-lived Sir, lending my gaze on the stag and on you with your bow strung, I see,[1] as it were, the Pināka-holder (*S'iva*)[2] pursuing the deer in a visible[2] form (6)

तत इति—तत प्रस्तावनया अन्ते 'सशर-चाप-हस्तो' धृत-धनु-र्बाण. 'सूतश्च' सारथिश्च ('सूतस्त्र सारथौ तक्षिण, **क्षत्रियाद् ब्राह्मणी-सुते** इति विश्व-मेदिन्यौ) **'रथेन सहार्थे** ३या ['विनापि तद्योग तृतीया। "वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष." (१।२।६५) इति निर्देशात्' इति भट्टोजिः]। [अत्र "ततः प्रविशति" इत्यारभ्य द्वितीयाङ्के "उभौ परिक्रम्योपविष्टौ" इत्यन्तेन मार्धाङ्केन **मुख-संधिः**। तल्लक्षण तु दर्पणे 'यत्र बीज-समुत्पत्तिर्नानार्थ-रस-सम्भवा। प्रारम्भेण समा-युक्ता **तन्मुखं** परिकीर्तितम्"। **आरम्भ-बीजयोर्लक्षणे** पुन. तत्रैव—"**भवेदारम्भ** औत्सुक्य यन्मुख्य-फल-सिद्धये" इति। यथात्र "राजा—भवतु। तामेव पश्यामि"॥ "अल्पमात्रं समुद्दिष्ट बहुधा यद्विसर्पति। फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते।" यथात्र—"पुत्रमेवं-गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि" इति। यथा च 'वैखानस—इदानीमेव दुहितर शकुन्तलम् अतिथि-सत्काराय नियुज्य" इति॥] **सूत इति**—

सुतस्य संस्कृतं पाठ्यं ('पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्" इति दर्पणः, अत "आयुष्मान् इति वाच्यस्तु रथी सुतेन सर्वदा" इति भरतोक्तेः (१७।७४) 'आयुष्मन्' इति सबुद्धिः।) कृष्णेति—"कृष्ण." च 'सारः' शवलः विविध-वर्णश्च इति 'कृष्णसारः ('वर्णो वर्णेन'–२।१।६९ इति समासः) तस्मिन् धावमाने मृगे, ज्याम् अधिगतम् इति 'अधिज्यम्' ('अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'-वा.(१।४।७९ इति प्रादिसमासः) गुण-समन्वित 'कार्मुक' कर्मणे युद्धाय पभवति यत् ('कर्मण उकञ्'–५।१।१०३) धनुः यस्य, तस्मिन् 'अधिज्य-कार्मुके त्वयि' दुष्यन्ते 'च चक्षुः' (जात्यैकवचनं) 'ददत्' अर्पयन्, ['नाऽभ्यस्तात् शतु' (७।१।७८) इति नुमभाव। 'च'-कारेण तुल्य-कालता द्योत्यते। ततश्च एकस्य चक्षुषो युगपत् अनेकत्र वर्तमानत्वात् विशेषाऽलंकारः।] 'मृगानुसारिणं' (३।२।७८) दक्ष-यज्ञे हरिण-रूप-धर-पलायमान-यागाऽनुसारिणं 'साक्षाद्' प्रत्यक्ष मूर्तिमन्तम् इति यावत ('साक्षात् प्रत्यक्ष-तुल्ययो.'—इत्यमर) 'पिनाकिन' पिनाक अजगव नाम धनुः अस्य अस्ति इति पिनाकी (५।२।११५, 'पिनाकोऽस्त्रि रुद्रचापे पांशुवर्ष-त्रिशूलयो' इति मेदिनी) तं शिवं, 'पश्यामीव' (अत्र पिनाकिन. साक्षात्त्वाभावेऽपि तत्-सम्भावनावशात् भावाभिमानिनी व्यक्तोत्प्रेक्षालंकारः। अत्र नोपमा। 'नोपमान तिङन्तेन' इति भामहोक्तेः। 'ददच्चक्षु', 'पश्यामीति' क्रियाद्वय-ग्रहणाच्च। उपमायां तु "पिनाकिनमिव साक्षात् पश्यामि" इत्येवं योजने ददच्चक्षुरित्येनन पौनरुक्त्यमेव। अपि च, परोक्षस्यापि पिनाकि-व्यापारस्य प्रत्यक्षायमाणत्व-वर्णनात् भाविकालङ्कारश्च, तल्लक्षण यथा दर्पणे—अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत.। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ श्लोकः छन्दः) ॥६॥

8n.—1. अङ्कः—'अन्तर्निष्क्रान्त-निखिल-पात्रोऽङ्क इति कीर्तितः'–SD. VI In a Sanskrit drama an Act means that period at the end of which 'all the *Dramatis Personae* leave the stage' **2. सूत**—सुवति गमयति अश्वान् इति सू+क्त–BhD, 'क्षत्रियात् विप्र-कन्यायां सूत भवति जातितः'–MS. X. 2. The Sūtas (सारथि) though they follow the profession of a charioteer (*Cf.* 'सूतानाम् अश्व-सारथ्यम्'–MS. X. 47) are to be endowed with multifarious qualifications. *Cf.* 'निमित्त-शकुन-ज्ञानी हय-शिक्षा-विशारदः। हयाऽऽयुर्वेद-तत्त्वज्ञः भूमिभाग-विशेषवित्॥ स्वामि-भक्तो महोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः। शूरश्च कृत-विद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः"—MP. Ch. 189. In old times सारथिs were **highly respected**. The charioteer *Sumantra* was the 8th minister of Daśaratha—"सुमन्त्र

श्चाष्टमोऽर्थवित्" । Lord Kṛṣṇa and king Śalya also played the part of charioteers in Kurukṣetra war. **3. आयुष्मन्**—The charioteer is to address the रथी as आयुष्मन्, probably because he had to accompany the king in times of war and hunting-excursion which involved risk of life. (*Com.*) **4. कृष्णसारे**—सार (*variegated*) includes black colour (कृष्ण) also, hence tautology. [*Cf.* 'सद्रत्न-मुक्ता-फल-वज्रभाञ्जि'—Bk. 1. 7. where रत्न includes मक्ता (*pearl*) and वज्र (*diamond*).] To avoid difficulty, say शवलत्वेऽपि कृष्णवर्णस्य आधिक्य-द्योतनार्थं 'कृष्ण' इत्यस्य पृथग्निर्देश. । **5. मृगानुसारिणं**—Refers to the **Horse-sacrifice of Dakṣa, where all gods but S'iva were invited. In course of the sacrifice, words of insult were uttered against S'iva in the presence of Satī, wife of S'iva. Mortified at this Satī renounced her body on the spot. Then came S'iva, highly indignant, killed Dakṣa, drove away the guests and pursued the 'Yajña' that fled through the air in the guise of a fleet gazelle, with** (पिनाक=अजगव) **bow in his hand. The Mahā.** (सौप्तिक, १८) **gives a different story. It was the gods that instituted the sacrifice where no portion of the offering was offered to S'iva and this was the cause of his ire.** *Cf.* The idea with 'विद्रुत-क्रतु-मृगानुसारिणं येन वाणमसृजद् वृषभध्वजः'—Ra. XI. 44 ; Rat. I. 3. VaP. Ch. 30. 156-157, where, वीरभद्र by the order of Śiva pursued the deer. Also Mahā. Śānti, 290, Anuśāsana. 265 ; Kāśikhanda, 289.

Text:—राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टा । अयं पुनरिदानीमपि—

स्रग्धरा (म र भ न य य य)

ग्रीवा-भङ्गाभिरामं[1] मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-दृष्टिः[2] ।
पश्चार्धेन[3] प्रविष्टः[3] शर-पतन-भयाद्[4] भूयसा पूर्वकायम्[5] ॥
दर्भैरर्धावलीढैः[5] श्रम-विवृत-मुख-भ्रंशिभिः[6] कीर्ण-वर्त्मा ।
पश्यो-दग्र-प्लुतत्वाद्[7] वियति बहुतरं[8] स्तोकमुर्व्यां[9] प्रयाति ॥७॥

तदेषः कथमनुपतत एव मे प्रयत्न-प्रेक्षणीयः[10] संवृत्तः ?

(King—Charioteer, we have been brought far away by this dappled hart (Even now—flinging glances,[2] ever and anon, on the chasing car gracefully[1] by bending the neck,[1] having[3] with the major portion of his hind-half, entered his forepart[3] dreading[4] the descent of the arrow,[1] having his path strewn with half-chewed[5] Darva grass[5] falling[6] from his mouth agape through exhaustion[6]—behold, how he, by reason of his lofty bounds[7] is treading mostly in the air[8] and very[9] little on the earth [9] (7) How is it that he has become hardly visible, though I am pursuing him (*closely*) ?))

V. L.—बद्ध-दृष्टि '—R V M S 'दत्त-दृष्टि ' B P HS

राजेति—वयम् [अस्मदो द्वयोश्च (१।२।५९) इति द्वित्वे एकत्वे बहुवचन प्रयोग] 'आकृष्टा' प्रापिता । **अयमिति**—पश्य इत्यस्य मार्गे सारङ्ग कर्म । यद्वा 'पश्य' इति विस्मये । ('**पश्य' इति अव्यय** प्रशंसायां विस्मये । यथा शब्दरत्नाकर्या दृश्यते) 'रथ' पुरतो दृश्यमान अग्रणमार्ग पुनर्विशीर्णामपि 'अनुपतति' पश्चात् धावति 'स्यन्दने' रथे (स्यन्दन तु स्नुतौ नीरे तिनिशे ना रथेऽपि च ' इति मेदिनी) 'मुहु' वारंवार ("पौन-पुन्ये भृशार्थे च मुहु स्यान्मुहुः पदम्' इति वैजयन्ती) 'ग्रीवया' कन्धरया भङ्गेन परावर्तनेन अभिराम रम्य यथा स्यात् तथा 'दत्ता न्यस्ता दृष्टि' नेत्रम् (स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४। दृशिर् प्रेक्षणे 'दर्शने' इति हैमाभिधानम् । येन सः **किंयद्दूरे स्यन्दनो वर्तते इत्याशयेन मुहुर्मुहु परिवृत्य विलोकयन् इत्यर्थः** । 'शरपतन भयात्' अनेन 'भूयसा' ... भागेन ... (६।४।१५८) सामीप्येन 'पश्चार्धेन पूर्वकायं प्रविष्ट इव [इति **गम्योत्-प्रेक्षा** ।] अस्मिन् भागे एव शरः पतिष्यति इति भावेन सङ्कुचित पश्चाद्भाग इति हृदयम् । भय-त्रासादिभि अङ्ग सङ्कोचे प्रायशः ... प्रयोगा दृश्यन्ते । (पश्च अर्धं इति पश्चार्धं पदस्य (२।२।३८) इति सूत्रेण 'अर्धान्तरङ्गस्य ... शब्दस्य 'पश्च'-भावो वक्तव्य इत्यनेन 'अर्धं' विनापि पूर्वोक्तेन ... वक्तव्य इति वार्तिकेन पश्चार्धं इति सिद्धम्, यद्वा पश्चात् अर्धं इति पश्चार्धं इति पृषोदरादित्वात् साधु (६।३।१०९) । श्रमेण गात्र-जन्य खेदेन 'विवृत्तं' पाटितं यत् मुखम् आननं तस्मात् 'भ्रंशिभि' अधः पतद्भि 'अर्धम्' अपरिसमाप्तं यथा स्यात् तथा 'अवलीढै' चर्वितै '' 'दर्भै' कुशै 'कीर्ण-वर्त्मा' विक्षिप्त-मार्ग सन् 'उदग्रम्' उन्नत ('उच्च—प्रांशू—न्नतो-दग्रो-च्छ्रिता तुङ्गे' इत्यमर)—'प्लुत' लम्फः यस्य, तस्य भाव, उदग्र-प्लुतत्व तस्मात्, 'वियति' आकाशे (वि-पूर्वात् यमे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।१।७५) इति क्विप् । 'गमः क्वौ' 'गमादीनाम्', वा—(६।४।४०) इति

म-लोपे नुक्-(६।१।७१) 'बहुतरम्' अधिकतरम् 'उर्व्याम्' पृथिव्या 'स्तोकम्' अल्प 'प्रयाति' प्रकृष्टं गच्छति। अनेन गमनस्य प्रकर्षः उक्तः। 'भया' भूयेति, 'प्रतियाती'- -ति छेक श्रुति-वृत्यनुप्रासाः। श्रमेण इत्यत्र रसनाकाव्यलिङ्गम्। तल्लक्षणं यथा— 'प्रत्युत्तरोत्तरार्थं यत्पूर्व-पूर्वार्थ-हेतुतः। रसनाकाव्यलिङ्गं तत्' इति। यथा- वद्वस्तु-वर्णनात् स्वभावोक्तिश्च। स्रग्धरा वृत्तम् ॥७॥) तदिति—'मे' ('कृत्यानां कर्तरि वा' (२।३।७१) इति प्रेक्षणीय इत्यस्य कर्तरि षष्ठी पाक्षिकी) "प्रयत्नेन आयासेन 'प्रेक्षणीयः दर्शनीयः' 'संवृत्तः' जातः। 'कथम्' इति साश्चर्यप्रश्ने।

9n. –1. 'अयम् पुनः, etc.—'अयम्' is expected to take २या, being the object of पश्य, while as a nominative of 'धावति' (54n. 4) it is to take १मा। To avoid difficulty, parse **'पश्य' as an अव्यय** (*Com.*), or justify the use of प्रथमा विभक्ति by the dictum "अपादान-सम्प्रदान-करणाऽऽधारकर्मणाम्। कर्तुश्चान्योऽन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्तते॥" Strictly speaking this कारिका is not necessary, as the arrangement of कारक's in Pāṇini's grammar is sufficient for the removal of all doubts. Pāṇini's arrangement is as follows :— 'ध्रुवम् अपाये **अपादानम्**' (१।४।२४) ; 'कर्मणा यमभिप्रैति स **सम्प्रदानम्**' (१।४।३२) ; 'साधकतमं **करणम्**' (१।४।४२) ; 'आधारोऽ**धिकरणम्**(१।४।४५) ; 'कर्तुरीप्सित- तमं **कर्म** (१।४।४९) ; 'स्वतन्त्रः **कर्ता**' (१।४।५४) ; Now apply the dictum "**विप्रतिषेधे, परं कार्यम्** (१।४।२) which will give the same result. **In** fact the whole sentence "अत्र वियति...प्रयाति" is the object of '**पश्य**'। 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ तु मृग-कर्तृकं गमनं दृशि-क्रियायाः कर्म, प्रधानं दृशि क्रियैव—Prabhā. पुन. implies भेद —Difference ; 'पुनरप्रथमे मतम्। अधिकारे च भेदे च तथा पश्चात्तरेऽपि च' इति मेदिनी। Though he has been running for a long time, there is no difference in his speed. **2.** स्यन्दने—स्यन्दन lit. means that which runs fast, hence a chariot. Mark the propriety of the word. **3.** दत्त-दृष्टिः—Found in the **oldest Mss.** is decidedly a **better** reading than '**बद्ध-दृष्टिः**' (*Cf.* Ra. 1-40) which requires the gaze of the stag to **be fixed on** the car, which is highly improbable with his running in full speed for life. Besides **मुहुः** suggestive of **frequent interruption** in the look is not in consonance with it. **The competitors in any athletic sports for hundred yards race will**

corroborate that steadfast look causes retardation and not acceleration. Curiously enough R reads 'बद्ध-दृष्टि:' but explains it in the Com. as 'वारवारं वत्त-चक्षु:which clearly supports our view. 4. **पश्चार्धेन**—'धान्येन धनवान् इतिवत् अभेदे करणे ३या, for it is the पश्चार्ध which was considerably drawn by the antelope (*to avoid the descent of arrows*), but our poet identifies the antelope with the hind part (haunch). 5. **शर-पतन-भयात्**—'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (2. 3. 25) इति हेतौ पञ्चमी। The hinder part of the body is specially drawn in, for it is the hinder part that will be wounded when the arrow is hurled from behind. 6. **पूर्वकायम्** - Forepart of the body. चीयते अन्नादिभि: इति चि+घञ्, करणे=काय: by (च–क)-('निवासचिति &c.—३।३।४१). पूर्व implies a certain part (अवयव) of the body, hence एकदेशी समास: (पूर्वं कायस्य) by 'पूर्वापर—(2. 2. 1), and this bars पष्ठीतत्। 7. **कीर्णवर्त्मा**—"The path is strewn", but the compound does not mention with which the path is strewn, and the सापेक्ष word दर्भै. is left uncompounded. This is faulty. दर्भै: should have been first compounded with 'कीर्ण.' and then with 'वर्त्मन्' giving the form दर्भ-कीर्ण-वर्त्मा, but this sort of uses is allowed if the meaning is **'गमक'** i.e. **easily understood**. (**"सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास:"**). Read—सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात्, समासो वा कथञ्चन। सापेक्ष तत् विजानीयात् असमस्त-विशेषणम्॥ विशेषणान्यसापेक्षै र्न समासो विशेषनै:। तैरेवोभ्युत्थिताकाङ्क्षै र्न समासो निवर्तते॥" Also 'प्रतियोगि-पदादन्यद् यदन्यत् कारकादपि। वृत्ति-शब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते॥ **तरुण्यो वृषलीभार्य:, प्रवीरं पुत्रकाम्यति। ऋद्धस्य राज-मातङ्गा** इति न स्यु. प्रयुक्तय:। **चैत्रस्य दास-भार्येयं, लून-चक्रो रथो मया। शरै: शातित-पत्रोऽयं** वृक्षादिति सता मतम्॥"——The gist is that no एकदेशान्वय (i. e. गमकत्व) is valid unless the relation between the separated word (दर्भै:) and one of the compounded words (कीर्ण) is either of प्रतियोगिपद((i.e. शेषे षष्ठी), or that of *Kāraka*. Here the relation being one of Kārakas (i.e. करण), **गमकत्व** is justified. Vide Ra. I. 15 ; **XIII**. 25 ; **XIV**. 25 ; **II**. 27 Bk. I. 11 ; Rat. I. 7 ; (228. n1). **8. अवलीढै:—अव+**

लिह्+क्त कर्मणि अवलीढा: तैः— Eaten ; ('हाढः,' 8. 2. 31.) इति ह्रस्य ढत्वम्। **9. प्लुतत्वाद् &c.**—'प्लु' means to swim, so owing to continuous and long boundings of the stag, his feet remaining more in the sky and skimming the ground hardly touched it, so it appeared that they were swimming through the air. "अमन्थीच्च परानीकमप्लोष्ट च निरङ्कुश."—BK. XV. 46. उदग्र:—High. lofty. Vide Ra. II. 53 ; IV. 22 ; VI. 32.

Remark :—This stanza is quoted by KPr as an instance of भयानक-रस। There are दुःश्रवत्व-दोष owing to 'उर्व्याम्', and **'वाच्यानभिधान-दोष'** as (समुच्चयार्थक) 'च' has not been used after 'उर्व्याम्'। "याति भूमौ च किञ्चित्" इति पाठे तयोः समाधानम्—HS.

Text :—**सूतः—आयुष्मन्, उद्घातिनी[1] भूमिरिति मया रश्मि-संयमनात्[2] रथस्य मन्दीकृतो[3] वेगः। तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः[4]। सम्प्रति सम-देश-वर्तिनस्ते न दुरासदो[5] भविष्यति।**

Charioteer —O Long-lived Sir, the ground being undulatory[1] I have lessened[3] the speed of the car, by[2] tightening the reins.[2] Hence the distance[4] of the deer (*from us*) has become very great.[4] Now that you are on even ground, it will not be difficult[5] to overtake[5] him.

V. L.—'उद्घातिनी'—R. V.B. 'उत्खातिनी'—M. S. R has 'संवृत्तः' after 'विप्रकृष्टान्तरः'। 'समदेशवर्तिनस्ते'—R. V. M. S. 'समदेशवर्ती न ते'—B. P. HS.

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः[1]।

King —Then do slacken the reins.[1]

सूतइति—अस्मिन् प्रदेशे 'भूमिः उद्घातिनी' स्खलन-योग्या ('उद्घातः कथ्यते पाद-स्खलने समुपक्रमे' इति विश्वः, तत्र मत्वर्थीय इनिः) क्वचित् उन्नता क्वचित् अवनता इत्यर्थः। 'इति' हेतोः मया 'रश्मीनां' प्रग्रहाणां। ('रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात् पक्ष्म-प्रग्रहयोरपि' इति मेदिनी) 'संयमनात्' आकर्षणात् 'रथस्य वेगः मन्दीकृतः अल्पी-कृतः 'तेन' हेतुना 'एष मृगः विप्रकृष्टम्' अतिदूरं ('नेदिष्टमन्तिकतमं, स्याद् दूरं

विप्रकृष्टकम्' इत्यमरः) 'अन्तरं' देशाऽवकाश-रूप यस्य तादृश. सवृत्तः। भवतः सकाशात् मृगस्य व्यवधानम् अतिमहत् जातमित्यर्थ.। 'समे' उद्घात-रहिते देशे 'वर्तते' य. तथाविधस्य 'ते' तव सम्बन्धे 'दुरासदो खलु' दुष्प्रापः 'न भविष्यति' ('न लोका-व्यय-निष्ठा-खलर्थऽतृणाम्' (२।३।६९) इति निषेधात्, अत्र शेषे षष्ठी।) **राजेति**--'तेन हि तस्मात् हेतो. 'अभीषव.' रश्मय ('अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ' इति मेदिन्य-मरौ। 'अभीशु.' इत्यपि साधु,छन्दसि अस्य बहुल-प्रयोगात्) 'मुच्यन्ता शिथिलीक्रियन्ताम् इति।

10a.—1. उद्घातिनी—Bumpy, उद्घात -- stumbling of feet, (Com.)—jolting, Ra II. 72 ; VS. II. 28] +इनि or उत्+हन्+णिनि ताच्छील्ये. स्त्रियां ङीप् (3 2. 78) **मन्दीकृतः**—'च्वि' **actually comes** when the change is **real** and not **metaphorical.** This is the intention of Lord Pāṇini. Vide (3. 1. 76). **2 सम-देशवर्तिन स्ते—** Is to be **preferred**, as the reading of (B) gives the stag scope enough for occupying the even ground which but increases the distance, while with the former reading the king gets the advantage. (B) may be justified, if सम-देशवर्ती refers to the **king**'s chariot and **'ते' (indeclinable) is explained as 'त्वया'** । *Cf.* 'ते'-'मे' शब्दो निपातेषु'—KSV. V. 2. 9 i e, the indeclinables **'ते'** and **'मे'** mean **'त्वया'** and **'मया'** । Hence construe thus—'सम्प्रति यत्' तत्र रथ समदेशवर्ती' अत ग मृग 'न ते' (**त्वया**) 'दुरासद' भविष्यति'। ते (न दुरासद)—शेषे षष्ठी-'सर्वाण्य कारक-ऽष्ठ्या प्रतिषेध शेषे षष्ठी तु स्यादेव' --SK 627

Text : सूतः—*यथाज्ञापयत्यायुष्मान्।* (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन्, पश्य पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायत-पूर्व-काया
वसन्ततिलका निष्कम्प-चामर-शिखा निभृतोर्ध्व-कर्णाः
(त भ ज ज ग ग) आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्त्यमी मृग-जवाक्षमयेव रथ्याः ॥८॥

Charioteer—As the long-lived Sir commands. (*Gesticulating speed of the car*). Behold, long-lived Sir, behold. (The reins **being loosened,**[1] **the horses**[6] **with**[2] **their fore-frames fully out-**

stretched,[2] with their yak-tail-crests (*on their heads*) motionless, and their ears erect[3] and still[3], and not[4] outfled even by the dust[4] raised by themselves,[1] are galloping, as if jealous[5] of the speed of the antelope.[5] (8).)\

V. L. - 'यथा-- -B. 'यत्-- R V. M. The last three lines occur in B. P thus -'स्वैषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्प-चामर शिखाश्च्युतकर्णभङ्गा धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥ [* * *These steeds gallop on the road, nay (I think) they swim along.]

सूत इति---'रथवेगं निरूप्य' हस्त-पादादि-सञ्चालनेन नाटयित्वा इति कवि-वचनम् । 'पश्य-पश्य' इति विस्मये द्विरुक्तम् ('विवादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽव-धारणे । प्रसादने सम्भ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तं न दुष्यति' इति) । **मुक्तेष्विति**---'रश्मिषु' प्रग्रहेषु 'मुक्तेषु' शिथिलीतेषु ('यस्य च भावेन भाव-लक्षणम्'--२।३।३७ इति सप्तमी) 'अमी रथ्याः' रथ-वाहका अश्वा ('तद्वहति' रथयुगप्रासङ्गम्'४-४-७६) इति यत् , 'रथ्य. वोढा रथस्य सः' इत्यमरः) मृगस्य' पलायमान-हरिणस्य '**जवः**' वेग ('जवो वेगवति त्रिषु : पुंलिङ्गस्तु भवेत् वेगे चाड्पुष्पे जवा मता' इति मेदिनी) तस्मिन् 'अक्षमया' ईर्ष्यया साढम् असहनतया इति यावत् 'इव' (इति **हेतूत्प्रेक्षा**) । ('ईर्ष्या अक्षमा' इति क्रुध-द्रुहेर्ष्या---' (१।४।३७) इति सूत्र-व्याख्यायां दीक्षितः) । 'निःशेषेण आयत' विस्तारितः 'पूर्वकाय' येषां तादृशाः. 'निष्कम्पाः' स्थिराः (अति-वेगात् कम्पो न लक्ष्यते) 'चामराणां' चमराख्य-मृग-विशेषाणां पुच्छ-लोम-निर्मित-व्यजन-विशेषाणां शोभार्थं शिरसि बद्धानां 'शिखा' अग्रभागा येषां तादृशाः. ('चामरा चामरं व्याल-व्यजनं रोम-गुच्छकम् इति रभसः) निभृतौ' निश्चलौ 'ऊर्ध्वौ' उन्नमितौ च 'कर्णौ' येषां तादृशाः. 'आत्मभिः उद्धतैः' उत्थापितैः 'अपि' ('तैरुत्थितैस्तु सुतराम् इत्यपि-शब्दार्थः) 'रजोभिः' धूलिभिः, 'अलङ्घनीयाः' अनतिक्रमणीयाः सन्तः 'धावन्ति' । (इति **सम्बन्धेऽपि असम्बन्ध-रूपाऽतिशयोक्तिः** । विशेषण-चतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । "निरायत-पदेन किमतिदीर्घ उत निर्धनादिवत् आयतत्वा-भावविशिष्टो बोद्धव्य इति संदेहात् **सन्दिग्धता-दोषः** । स तु "महायत-पूर्वकाया" इति पाठेन परिहार्य" इति सिद्धान्तवागीशाः । **स्वभावो-क्तिरलंकारः । वृत्त्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलकावृत्तम्** ।) ॥८॥

11n.--1. निरूप्य---Having gesticulated to create an impression of the speed of the car. In fact "chariot with horses' or a 'real deer' was left to the imagination of the audience,

and was never intended to be brought on the stage 2. **निरायत-पूर्वकाया** &c.—The four attributes indicate great speed of the steeds. 3. **निष्कम्प-चामर** &c.—चमर+अण् स्वार्थे 'प्रज्ञादिभ्यश्च (5. 4. 38). Optionally 'चामरा' with टाप् (Com); चामर is a kind of fan made of the white bushy tail of 'chamara' (*Yak or Bos Grunniens*) and is used for whisking flies It was in ancient times used by the king (Vide भोजराज-कृत-युक्ति-कल्पतरु) and was also placed as an ornament between the ears of the horses. *Cf.* 'चित्रारम्भ-**विनिश्चलं** हरिशिरस्यायामवच्चामरम्'--Vk 1. 4. **4.** निभृत &c.—'निभृत' means **विनीत** (निभृत विनीत-प्रश्रिता समा' इत्यमर), and sometimes 'निर्जन' as in ('निभृत-निकुञ्जगृह गतया निशि रहसि'—GG ; also **'still'**, **"motionless"** *Cf* 'निभृत-द्विरेफ'—Ku. III 42 ; VI 2 ; MD II 7 अनिभृता: चञ्चला: चपला —MN—therein Ki III 60 , XIII 66 M without citing any authority explains it as **"ears turned backwards"**, and observes that this position will give least resistance to the wind. Most likely M was thinking of नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्' &c.—Ra. VIII. 15, where निभृत' means **'setting or falling downwards.'** **5. आत्मोद्धतै**. &c—Ra. I. 45 ; IV 71. The steeds were moving with such speed that they left the dusts raised by their hoofs far behind them before they could rise to the height of their backs. This also suggests that the wind was favourable. The wheels being behind the horses, the dusts raised by the wheels have been rightly overlooked by the poet. *Cf* 'रजस्त्वाश्वांद्धुत पतति पुरतो नानुपतति'— PN III 2 , ŚPB. XII. 12. **6. मृगजव** &c -- 'जव means both **'speed'** and **'speedy'**, in the latter sense it is derived with अच् (not अप्) in the कर्तृवाच्य (3 1 134) **7. रथ्या** - रथ्य ' means **'horse'**, but 'रथ्या' (*Fem.*). means **'path'** *Cf* Bengali —'रास्ता' 1 **88** *Cf* -The idea with 'अनेन रथवेगेन पूर्व-प्रस्थितम् वैनतेयमपि आसादयेयम्'—Vik 1.

राजा—सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः। तथाहि—

शिखरिणी　यदालोके[1] सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्[2]
(यमन-　यदर्द्धा[3] विच्छिन्नं भवति कृत-सन्धानमिव[4] तत् ।
सभलग)　प्रकृत्या[5] यद्वक्रं तदपि सम-रेखं[6] नयनयोर्
न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-जवात् ॥९॥

सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् ।　(इति शर-सन्धानं नाटयति) ।

King—In sooth, the horses are (*now*) outstripping the coursers of the Sun (*Harit*) and Indra (*Hari*). For, because of the speed of the car, that which is minute to the view[1] presently assumes magnitude,[2] that which is really[3] disjointed seems at once to be joined[4] together; that which is naturally[5] bent appears straight[6] to (*my*) eyes ; nothing remains afar nor anear even for a moment. (9)

Charioteer, see him being killed (*Gesticulates aiming of the shaft.*)

V. L.—'यदद्धा'—B 'यर्द्धे'—R.M.S. 'यदन्तः'—V. 'मे दूरे न पार्श्वे' —R. B. M. S. 'मे पार्श्वे'—'न दूरे'—V.

राजेति—'गम्यम्' उत्प्रेक्षा-द्योतकमिदम् । 'वाजिनः' मम अश्वाः [अवश्यं वजति । वज गतौ । 'आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोः णिनिः' [३।३।१७०] इति णिनिः ; यद्वा, वाजा वेगाः पक्षाः वा सन्ति अस्य इति इनिः (५।२।११५)] 'हरितः' सूर्याश्वान् ('हरति तमः स्वभासा इति हरित्' इति यास्कः । 'सूर्याश्वे वाताट-हरितौ समौ' इति त्रिकाण्डशेषः), 'हरीन्' इन्द्राश्वान् ('हरी इन्द्रस्य, हरित आदित्यस्य' इति निरुक्त-वचनात् ॥१।१५॥) 'च अतीत्य' वेगेन पराजित्य 'वर्तन्ते' । ('अति-शब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लंघनेऽपि च' इति विश्वः, अपि च 'विक्रमाऽतिक्रमा-बुद्धि-भृशार्थाऽति-शयेष्विति.' इति गणकारः) । 'तथाहि' तमेवार्थं जानीहि (**तथेन्यगण-परिपठितो धातु गतौ इति कातन्त्र-परिशिष्ट-टीकायां गोपीनाथपादाः**) । **यदिति**—'रथस्य जवात्' वेगात् (हेत्वर्थे ५मी २।३।२७) 'आलोके' दर्शने ('आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे' इति मेदिनी) 'यत् सूक्ष्मम्' अतिक्षुद्रं दृश्यते दूरत्वात्, 'तत्' वस्तु 'सहसा' अकस्मादेव, तस्मिन्नेव क्षणे इति यावत् । 'विपुलतां' पृथुलतां 'व्रजति' प्राप्नोति । समीपाऽऽगमनात् स्थूलं दृश्यते इत्यर्थः । ('विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरु-पश्चिम-भूधरे' इति विश्व-मेदिन्यौ) । ("सूक्ष्मं विपुलतां व्रजतीति" इति **विरोधा-भासालंकारः**') ('यत्' वस्तु 'अर्द्धा' तत्त्वतः सत्यमित्यर्थः (विच्छिन्नं' द्विधाभूतं

दृश्यते, 'तत्' वस्तु 'सहसा कृतं सन्धानं' संयोगः मेलनमिति यावत् यस्य तत् अविभक्तम् 'इव भवति' प्रतिभाति इत्यर्थः। 'यत्' वृक्ष-विटपादिकं वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेनैव 'वक्रं' कुटिलं 'तदपि सहसा नयनयोः' सम्बन्धे एव न तु वस्तुतः 'समा' तुल्या 'रेखा' यस्य तत् 'समरेखम्' ऋजु इत्यर्थः, प्रतीयते इति शेषः। (**स्वभावोक्तिरलंकारः। उत्प्रेक्षा** च) 'क्षणमपि' मुहूर्तमपि न 'किञ्चित्' किमपि वस्तु 'मे दूरे' ('दूरा-न्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम्', [२।३।३४] इति षष्ठी, पक्षे ५मी) **तिष्ठति**, 'न पार्श्वे' निकटे च तिष्ठति, रथ-जवस्तु दूरदृष्टं नेदयति, आसन्नं च दवयति झटितीति भावः ('पार्श्वोऽवयवभेदे स्याच्चक्रोपाय-समीपयोः' इति धरणिः')। (**यथासंख्यालङ्कारः**। रथ-जवादिति **हेतुश्च**। 'यदा यदेति' 'वति वतेति 'नय नयोरिति **छेकानुप्रासस्य वृत्यनुप्रासेन सह संसृष्टिः**। ताभ्यां च सह **श्रुत्यनुप्रासस्य** एकवाचकाऽनुप्रवेश-लक्षणः संकरः। अन्त्यपादे समुच्चयार्थकः 'च-कारः' 'वा-कारो' वा वक्तव्यः, किन्तु नोक्तः, अतो **वाच्यानभिधान-दोषः**। स तु 'न दूरे किञ्चिद्वा क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्' इति पाठेन समाधेयः। **शिखरिणी** वृत्तम्) ॥९॥ **सूतेति**—'व्यापाद्यमानं (व्यांपूर्वात् णिजन्तात् पदधातोः कर्मणि भविष्यति शानच्) (३. ३. १३१.) मया निहन्यमानम् हरिणमिति शेषः।

12n.—1. हरितः –Corresponding to the *'Greek Charites'*. Max Muller derives it from घृ *to shine*, *Cf.* ('घृणि घृन') which he says, has been replaced by हृ in Classical Sanskrit. Sāyaṇa explains **हरितः**—as सूर्य-रश्मयः which are considered to be the **seven horses** of the Sun (RV. 150, 8 ; 115, 4). Hence the sun is called '**हरिदश्व**' (AK.) **2. हरीन्** –Thousand horses of Indra. Cf. 'रथं हरिसहस्र-युजंनिनाय'—Ra. XII. 103 ; also "त्वक्केश-वल्लि-रोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु। हरिः स्म वर्णतोऽश्वस्तु-पीत-कौशेय-सप्रभः"—Śālihotra. Vide Dr. Wilson's RV. P. 7. note. (1. 16. 1 ; 101, 10 ; 52, 8.) and hence Indra is called **हरिहय** ('जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण् नमुचि-सूदनः'—AK), also '**हरिवाहन**' in Vik III ; R explains हरिन् as "green" ('पलाशो-हरितोहरित्'—AK, and explains 'च' in the sense of अपि—'**चोऽप्यर्थे**। वेगेन सूर्याश्वा अपि एभिर्जिताः। अन्येषां का **गणना** इत्यपि-शब्दार्थः'। Cf. 'हरिभिश्च वाजिभिः"—Ra. III. 43. **3. तथाहि**—**(Ra. I. 29)**. This brings forth reasons for the justification of **the exaggeration** in सत्यम्। तथा (गतौ)+लोट् हि= **तथाहि**—

(Com.) 4. **सहसा**—(Ra. XII. 11.)—Goes with 2nd and 3rd lines also ; 'all on a sudden', hence it is suggestive of great speed. 5. अद्धा—तत्वतः—'तत्त्वे तु अद्धाऽञ्जसा द्वयम्,—AK.—'Which is **really** disconnected' ; अन्तः means मध्ये—Which is disconnected in the middle. The former seems to be preferable. 6. **कृत-सन्धानम्**— महसा इति भाव । सम्—धा+ल्युट् भावे—**सन्धानम्**—Joining together. *Ra. XII.* 101 ; *I.* 11 *infra.* 7. **पार्श्वे**—पर्शूनां समूहः इति पर्शू+णस् by 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा: ४।२।४३) ; [मित्त्वात् (१।४।१६) ; पदत्वेन भत्वाऽभावात् 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) इति न]—A collection of ribs in the part of the body below the armpit, hence side in general. 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च' इति हैमः । 8. **न मे दूरे** &c. —*Cf* the idea with 'अथ पृरुजवयोगान्नेदयद् दूरसंस्थं दवयदतितिरयेण प्राप्तमुर्वी-विभागम्' —BK. II. 55. This Śloka clearly testifies to Kāli's power of observation and delineation of natural phenomena. Now *Cf* this Śloka with 'द्रुमा धावन्तीव द्रुत-रथ-गति'' &c.—Pratimā. III. 2.

Text : -(नेपथ्ये) **भो भो राजन्, आश्रम-मृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्यः ।**

(*In the tiring room*)—Ho ! Ho ! King ! This stag belongs to the hermitage. It should not be killed, it should not be killed.

सूतः (आकर्ण्याऽवलोक्य च)—**आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाण-पथ-वर्तिनः कृष्ण-सारस्याऽन्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।**

Charioteer (*Hearing and observing*) –Long-lived Sir, (*some*) anchorites have come in between the antelope that is (*now*) within the range of your dart (*and yourself*).

राजा (ससम्भ्रमम्)— **तेन हि प्रगृह्यन्तां' वाजिनः ।**

King –(*Distractedly*)–Then indeed let the horses be reined[1] in.

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति) ।

Charioteer—As you command. (*Stops the car*).

V. L.—'बाणपथ'—V. M. 'बाण-पात'—R. B. S.

नेपथ्य इति । अप्रविष्टमेव यज्जवनिकान्तरे वदति तत् **नेपथ्यम्** इत्युच्यते ।

[अन्तरसन्धिश्चायम्, (Intermediate Junctures) प्रकृतार्थ-सूचकत्वेन। 'स्वप्नो दूतश्च लेखश्च नेपथ्योक्तिस्तथैव च। आकाश-वचनञ्चेति ज्ञेया ह्यन्तरसंधय' इति मातृगुप्तपादाः]। 'मृगः अयं न हन्तव्य इत्यत्र संभ्रमे द्विरुक्तिः। सूत इति। 'बाणस्य पन्थाः' 'बाणपथः'। ['ऋक्पुरब्धूः पथामानक्षे' (५।४।७४) इति समासान्त-ग्रहणम्] तस्मिन् वर्तते यः तस्य, बाण-गोचरस्य 'कृष्णसारस्य अन्तरे' मध्ये ('अथ अन्तरेऽन्तरा। अन्तरेण तु मध्ये स्युः' इत्यमरः), 'तपस्विनः' तापसाः ('तपः सहस्राभ्यां वीनीनी'—५।२।१०२)। राजेति। 'वाजिनः प्रगृह्यन्ताम्', प्रग्रहाऽऽकर्षणेन स्थिरीक्रियन्ताम्। (प्र-पूर्वात् गृह्णाते कर्मणि लोट्)। अन्यथा बाण-पथ-वर्ति-तापसा अश्वैः पिष्टाः स्युः।'

13n.—1. **बाणपथ** &c —The Samāsa is either with पथिन् (Com.) or with अकारान्त **'पथ'**। *Cf.* 'वाटः **पथश्च** मार्गश्च'—Trikāṇḍaśeṣa, and Sūvūticandra, 'त्वचि त्वच किरोपि स्यात विरौ प्रोक्त **पथः** पथि' इति द्विरूपेषु विश्वः। "**पथेन** गतवास्तेन राजा मृग-वधोत्सुकः' इति प्रयोगश्च"—Raghunātha. This indicates extreme proximity.

Text :—(ततः प्रविशति आत्मना-तृतीयो वैखानसः)। **वैखानसः** (हस्तमुद्यम्य))—**राजन् आश्रम-मृगोऽयं न हन्तव्यो, न हन्तव्यः।**

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मालिनी **मृदुनि मृग-शरीरे तूल-राशाविवाग्निः।**
(न न म **क्व बत हरिणकानां जीवितं¹ चातिलोलं²**
य य) **क्व च निशित-निपाताः³ वज्र-साराः⁴ शरास्ते ॥१०॥**

श्लोक **तत् साधु कृत-सन्धानं प्रतिसंहर⁵ सायकम्।**
आर्त-त्राणाय⁶ वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि⁷॥११॥

(*Then enter a hermit with two others*) Hermit (*Raising his hand.*)—Oh! King, the deer belongs to the hermitage, it should not be killed, it should not be killed. Not indeed this dart should be allowed to descend on the tender body of this fawn—not indeed to be allowed, like fire on down in masses. Where, forsooth, is the existence[1] of these poor fawns all fickle,[2] and (*ponder*) where are your adamantine[4] shafts with keen[3] tips[3] ? (10) Withdraw, therefore, your arrow that has been well-aimed. Your weapon is to protect the distressed and not to smite the innocent (11).

V. L.—'मशिष्यो वैखानस.'—B. V 'आत्मना-तृतीयो वैखानसः'—R. M S -'तूल' -B P HS 'पुष्प' S M 'तत् साधु'—R V. M. तत् आशु' B.'व शस्त्रम्' -R B M 'ते शस्त्रम्' V R & S omit Sl 10.

ततइति। 'तत' स्थापित स्यन्दने इत्यर्थः। 'आत्मना-तृतीयो' द्वाभ्याम् अन्याभ्यां सह इत्यर्थः। ['आत्मनश्च' (६।३।६), 'पूरणे इति वक्तव्यम्' इति तृतीयाया अलुक्।] 'वैखानस तापस (वैखानस वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति वैजयन्ती)। **वैखानस इति** । अस्य संस्कृत पाठ्यम्। (तदुक्तमादि-भरते—"परिव्राण्मुनि-शाक्येषु तापस-श्रोत्रियेषु च। द्विजा ये चैव लिङ्गस्था संस्कृत तेषु योजयेत्"।) 'हस्त' दक्षिण-हस्तम् 'उद्यम्य' उत्तोल्य निषेधार्थमिति-भाव। (**'राजन्** इति ऋषिभिर्वाच्य' इति भरतोक्ते 'राजन्' इति संबुद्धिः)। **नेति**। 'मृदुनि' सुकोमले 'अस्मिन् मृगशरीरे अय बाण' साधुकृत-सधानः शरः तूलराशौ समूहे 'अग्निरिव' (इति **श्रौतोपमा**) 'न खलु न खलु सन्निपात्यः' प्रयोक्तव्य। (खलु इत्यनुनये। अत्र सम्भ्रमे प्रमादने वा द्विरुक्ति। '**निषेध-वाक्यालङ्कारे जिज्ञासाऽनुनये खलु**' इत्यमर।) तत्र हेतुमाह **क्वेति**। 'हरिणकानाम्' अनुकम्पिताना हरिणानाम् (अनुकम्पायां ह्रस्वे वा क) 'अतिलोलम् अतिचञ्चलं 'जीवितञ्च' जीवनञ्च ('कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति) बत' इति निन्दाया (**'निन्दायां** विस्मये **बत**' इति अभिधानरत्नमाला। 'बत' इति अनुकम्पाया वा। **'बत** खेदेऽनु**कम्पायां** हर्षे सबोधनेऽद्भुते' इत्यजय) 'क्व' कुत्र। निशिता' तीक्ष्णा [शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इति इकारोऽन्तादेश, पक्षे '**निशातः**'] 'निपाता' अग्रभागा येषा तादृशा, 'वज्रस्य सार इव 'सारः' बल येषा ते 'वज्रसारा' अतिकठिना इत्यर्थ (इति **लुप्तोपमा**। 'सारो बले स्थिरांशे च' इति मेदिनी) तथाविधा 'ते शराश्च' पुन. 'क्व' कुत्र (क्वेति वीप्सयो महदन्तर सूचयति। **विषमालङ्कारः। अर्थान्तरन्यासश्च । मालिनीवृत्तम्**।)॥१०॥ **तदिति**। 'तत् तस्मात् अस्मिन् मृगे शर निपातस्य अवैधत्वात् 'साधु' सम्यक् 'कृत सधान' धनुषि सयोजन यस्य तथाविध 'सायक' बाण प्रतिसहर' प्रत्यावृत्य तूणीर प्रापयेत्यर्थः। 'वः' युष्माक क्षत्रियाणा राज्ञा 'शस्त्रम् आर्ताना पीडिताना 'त्राणाय' रक्षणाय ('तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या'-वा १।४।४४ इति ४र्थी) अविद्य-मानम्, 'आग' अपराध. यस्य तस्मिन् अनागसि निरपराधे ('पापाऽपराधयो आगः' इत्यमर।) 'प्रहर्तुं न' (इति **व्यतिरेकः**। उभयविधेय **काव्यलिङ्गम्। अर्था-न्तरन्यासश्च**। साधु सधेति तर्त्तुत्रारत्रेति **छेक-श्रुत्यनुप्रासौ**। "त्रातुमार्त हि वः शस्त्र **न प्रहर्तुमनागसम्**" इति पठित्वा **प्रक्रम भङ्ग दोषः** समाधेय । **श्लोकोवृत्तम्**॥११॥)

14 —1. वैखानसः—ब्रह्मन् is called 'विखनस्' in the Bhāgavata. Cf. "न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक्। **विखनसा-र्थितो** विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले" ॥— 10th. Skanda, Ch. 31 qtd. Kalpa. Hence विखनसः विखनसस्य वा इमे **वैखानसाः** । (4. 3. 120). —Those who have renounced the world for Brahman, hence ascetics Vide Rām. III. 6. 2. and Com. thereon, HD on गौतम-धर्मसूत्र Also Cf. 'पुष्प-मूल-फलैर्वापि केवलै वर्तयेत् सदा। कालपक्वै. स्वयं शीर्णै वैखानसमते स्थितः' ॥ **2. आत्मना-तृतीयः**—With himself making the third. An अलुक् समासः (Com.) 'जनार्दनश्च **आत्म-चतुर्थ.**'—अत्र आत्मा चतुर्थः यस्य इति बहुव्रीहिः'—Prabhā. 'पाण्डवा **मातृ-षष्ठाः**'—Mahā. '**छाया-द्वितीयो** नलः'—Nala. V. 25. 'वेदान् **आख्यान-पञ्चमान्**'— Ibid. VI. 9. Cf. Gr. 'pe'mptes autos' - Thucydides I XI. VI ; Herodotus–I 15-50. **तृतीय**=त्रि + तीय पूरणार्थे - ('त्र सम्प्रसारणञ्च' —५।२।५५) **3. तूलराशौ**—(**Oldest reading**) is preferable to **पुष्पराशौ**, as तूल on account of its combustible nature, fits in well with the idea of fire. The idea of "putting fire to flower" is **rare**, while 'putting fire to तूल' is **an extremely common expression in Sanskrit Literature**. Cf. 'तन्मे दहति गात्राणि तूल-राशिमिवानलः'—Mahā. Vana. 141 ; 263 ; Visma. 88. 'अग्निं प्राप्य यथा सद्यः तूल-राशिर्विनश्यति'—DP XV ; PP III. 20. 80 ; 80. 5 ; VII. 82. 127 ; Rām. VI. 88. 7. Besides **अतिलोलत्वम् fits very well with** तूल। Some, however. perfer **पुष्पराशौ** as great impropriety of the act is brought out by comparing the deer in point of beauty and tenderness to a collection of flowers. अनेन तस्याऽतिकोमलत्व ताडनाऽनर्हत्वं च सूचितम्'। The great poet Ravindranātha seems to prefer this reading Cf. "मृदु ए मृग देहे मेरो ना शर। आगुन देवे के हे फुलेर पर"। (सङ्कलन) —P. 114. **4** खलु—Signifies entreaty. **5. बत**—Implies censure or entreaty. (Com.). **6. निशित** –&c.—नि+शो+क्त कर्मणि— **निशित** or **निशातः** (Com.). **निपातः** करणे घञ्—The edges. **7. वज्रसाराः**— (उष्ट्रमुख-वत् उत्तर-पद-लोपी बहुव्रीहिः)। वज्र implies that the king's power is equal to that of Indra. 'अस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरहूते च वज्रे'—II. 15. Infra. **8. क्व -क्व** -An instance of **विषमालंकारः**।

The double use of the particle (क्व) is frequently employed to express vast disparity between two things and ideas. Cf. 'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः'—Ra. I. 2 ; 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः'—KT ; MD. I. 5 ; Ku. V. 4 ; Ki. I. 6 ; VI. 44 ; Māla. III. 2 ; Śak. II. 18 ; **प्रतिसंहर**—Withdraw. Śak. VI 4 ; Mahā. Vana. 772 ; Ra. III. 64 ; (225n. 5). **9. वः शस्त्रं**—This is to remind the king of the past practice of his ancestors. **आर्त-त्राणाय**—(To shield the distressed)—**Not a case of** तुमर्थे ४र्थी—**Vide** (51n. **3.**) Cf. "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रःक्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"— Ra. II. 53. "परित्राणाय साधूनाम्"—Gītā. II 3. **10. अनागसि**—विवक्षया ७मी specially with roots like **अस्, क्षिप्, मुच्** &c. —On such cases Hari remarks –'अनेक-शक्ति-युक्तस्य विश्वस्य अनेक-कर्मणः । सर्वदा सर्वथा भावात् क्वचित् किञ्चित् विवक्ष्यते ॥" Cf. "रुद्रौजसा न प्रहृतं त्वयास्याम्" -Ra. II 54 ; VII. 59 ; IX 58.

Text :—**राजा—एष प्रतिसंहृतः** (इति यथोक्तं करोति) ।

King –Here, it is withdrawn (*Does as said*).

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरु-वंश-प्रदीपस्य भवतः ।

श्लोक (**जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्त-रूपमिदं तव ।**
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि)॥१२॥

Hermit—This is highly becoming of you, the light of the Puru's race. This is extremely[1] befitting[1] you, whose birth is in the dynasty of Puru. May you get a son possessing like virtues and lording[2] over the whole world[2] (12).

राजा (सप्रणामम्)—**प्रतिगृहीतम् ।** King (*Bowing*)—Accepted.

राजेति—'एष' 'प्रतिसंहृतः' अविलम्बेन तूणीरे स्थापित इत्यर्थः । **वैखेति**— 'पुरोः' ययातेः पुत्रस्य यो 'वंशः' तस्य यः 'प्रदीपः' यशसा वीर्येण च प्रदीपवत् उद्दीपकः । तस्य 'भवत एतत्' ऋषि-वाक्यात् शरस्य प्रतिसंहरणम् 'सदृशं' युक्तम् । **जन्मेति**—'यस्य ते पुरोः' तदाख्यस्य राजर्षेः 'वंशे जन्म' तस्य 'तव इदं' ब्राह्मणाऽनुवर्तित्वं 'युक्त-रूपम्' अतिशयेन युक्तं ['प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) इति रूपप् ; युक्तरूपत्वे प्रथम-चरणार्थ-हेतुत्वोपादानात् **काव्यलिङ्गम्**] 'एवं' ईदृशैः विनयादिभिः 'गुणैः उपेतम्' अन्वितं 'चक्रवर्तिनं' सार्वभौमं ('चक्रवर्ती सार्वभौमः' इत्यमरः, अपि च,

'सर्वेभ्यः क्षितिपालेभ्यः नित्य गृह्णाति वै करम् । स सम्राडिति विज्ञेयश्चक्रवर्ती स एव हि" इति चण्डेश्वरः) ॥ 'पुत्रम् आप्नुहि' लभस्व । (श्लोकः छन्दः) ॥१२॥

15n.—1 प्रतिसंहृतः &c —Instantaneous (एषः) withdrawal of arrow by the king who is about to kill his much coveted deer, is indicativee of his great strength of mind and control of passion. (15n. 3). **सदृशम्**—"वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्ष सदृश. सदृक्"—A. (कञ्, क्विन् क्स,—३।२।६०). Cf. 'सदृशमिद सोम-वंश-प्रदीपस्य'—Vik. I. 2. **पुरु-वंश-प्रदीपस्य**—Cf.'कुल-प्रदीपो नृपतिः दिलीप' Ra VI. 74. Puru, son of Yayāti, was imprecated by Śukrācārya to be old in his youth but was allowed, after a great deal of importunities, to transfer his infirmities to any one of his five sons who would take it. Only Puru consented to take his decrepitude After a thousand years Puru was given back his youth and Yayāti conferred upon him a boon that he would be the ancestor of a famous royal dynasty. Act IV. 7 *infra*. **युक्त-रूपम्** (Extremely befitting)—BC. X. 165.—Cf. 'दृष्ट-रूपम्' Maha Karna 86 ; 46 ; 'क्रुद्ध-रूप'—Drona, 139. 3 "प्रशस्त वैयाकरण "**वैयाकरण-रूपः**" **छात्र-रूपः** । **वृषल-रूपोऽयं** य. पलाण्डुना मुरा पिबति । **चौर-रूपोऽयं** यः अक्ष्णोरपाञ्जनं हरति ॥ ' **निङन्तात्**—प्रशस्तं पचति— पचति-रूपम् । प्रशस्त पचन्ति पचन्ति-रूपम् । क्लीबत्व लोक-प्रयोगात्" Prabhā **पुत्रम्** &c.— "पुनाति" "पूयते" वा पूञ् (पवने)+क्त्र by पुवो ह्रस्वश्च -Uṇādi, 614 ; or पुत्—त्रै+क कर्तरि - पुत्र (3. 2 4.)—'पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयम्भुवा' PP. III. Cf. 'पुत्र लभस्वात्मगुणानुरूपम्'—Ra V 34. The birth of सर्वदमन is hinted very ingenously here as the आशीर्वाद of a Brahmin must be fulfilled. (*Vide* 133n. 6.) 4. **चक्रवर्तिनम्**—'चक्रे' भूचक्रे राजमण्डले वा वर्तितु शीलमस्य इति ताच्छील्ये णिनि । "**अतिरक्तः करो यस्य प्रथिताङ्गुलिको** मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितो यस्य चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम्" —A paramount lord of the earth. Ra. IX. 15. Duṣyanta's son **सर्वदमन (भरत)**, the twentieth king from Puru was one of the Seven चक्रवर्तीs. Cf. 'भरतार्जुन—मान्धातृ-भगीरथ-युधिष्ठिराः । **सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्तिनः**' ॥ (244n. I.)

Remark –Our poet is very particular about the rules of **Prosody.** He is ready to **misspell** a word for the sake of metre In Ku IV 16 he has 'रति-दूतिपदेषु कोकिलाम्'– where दूति has been used for दूती' evidently for the sake of metre (Cf. "अपि 'माष मष' ' कुर्यात् छन्दोभङ्गं त्यजेद् गिरम्') । 'पुरु' (of Sl. 12 has been used as 'पूरु' in 'मैव पूरुमवाप्नुहि"--IV. 7 *infra*, evidently for the sake of metre

Text **वैखानस —राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्। एष खलु काश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनी-तीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य-कार्याऽतिपात. प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेय सत्कार । अपिच—**

आर्या
(12.16
12 15)

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहत-विघ्नाः क्रिया. समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वी-किणाङ्क' इति ॥१३॥

Hermit Oh king we are out in quest of faggots . yonder on the banks of the Malini is seen the hermitage of Kāsyapa, the patriarchal sage (*lit the teacher and supporter of ten thousand disciples*) If other[1] duties[1] are not transgressed,[1] deign to enter (*it*) and accept the hospitality due to guests Moreover Surveying the sacrifices of the ascetics performed without (*any*) let and (*therefore*) pleasant, you will perceive how (*efficiently*) your arm scarred by the bowstring, protects (*the people*) (13)

V I कण्वस्य R B M S. काश्यपस्य – V उपमालिनी' only M मन्ष for कुलपत '—M

वैखानस इति । समिधा यज्ञ काष्ठानाम् आहरणाय सग्रहाथ वय प्रस्थिता' (कर्तरि क्त –(३।४।७२)। अनुमालिनीतीर ('यस्य चायाम' (२।१।१६) इति अव्ययीभाव । तीर-दघ्न-मदश-दघ्नोपलक्षित इत्यर्थ, तत्रा विभक्त्यर्थ अव्ययीभाव 'ततीया-सप्तम्योर्बहुलम् (२।४।८४) इति पक्षे अम्भावो न स्यात्, तत्रार्थे अनुमालिनीतीरे इत्येव स्यात्) कुलपत बहुशिष्य-पालकस्य मुनि-कुले-श्वरस्य (तथाचोक्त पाद्मे, आचार्यो बहु-शिष्याणा मुनीनामग्रणीस्तु य । अन्न-यज्ञादि कर्माढ्य स वै **कुलपतिः** स्मत) काश्यपस्य कण्वस्य। 'चेत्' यदि 'अन्यस्य कार्यस्य अतिपात अतिक्रम राजकार्यस्य क्षति इत्यर्थं ('पर्ययोऽतिक्रम-स्तस्मिन्नतिपात उपात्यय' इत्यमर) 'आतिथेय' अतिथि-योग्य 'सत्कार अभ्यर्थना

'प्रतिगृह्यता' स्वीक्रियताम्। ('वैखानसः—राजन् समिदाहरणाय'— इत्यादिना 'सत्कार'—इत्यन्तेन **'उल्लेखः'** नाम नाट्यालंकारः उपक्षिप्तः, तल्लक्षणं यथा दर्पणे **'कार्यदर्शक उल्लेखः'।) रम्या इति॥** 'तपोधनानां' वैखानसानां 'प्रतिहताः' निवारिताः 'विघ्नाः' अन्तरायाः यांसां ताः, अतएव 'रम्याः' 'क्रियाः' यागादि-कर्माणि। आरम्भ-शिक्षा-देवतादि-पूजनं संप्रधारणम् अर्थानां विचारचेष्टा च, अतएव बहुवचनम्। (तथा चोक्तममरेण—'आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम्। उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च **नव क्रियाः** ॥') 'मगवलोक्य' स्वयं सम्यक् दृष्ट्वा न तु चारमुखेण, "चारैः पश्यन्ति राजानः" इति भारतवचनात्। मूर्वा तृण-विशेषः। तस्याः विकारः इति 'मौर्वी' ज्या इत्यर्थः. ('मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः। 'अवयवे च. प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्यः' (४।३।१३५) इति अण्। (स्त्रियामीप्) तस्याः 'किण' ज्याघात-चिह्न ('किणः शुष्क-व्रणेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः) स एव 'अङ्कः' भूषणम् ('अङ्कः भूषण-लक्ष्मसु' इति हैमः) यस्य तादृशः 'मे भुजः' **(एकवचनेन पराऽनपेक्षत्वं ध्वनितम्)** 'कियत्' [किं शब्दात् परिमाणार्थ वतुप्। 'किमिदम्भ्यां वो घः (५।२।४०) इति वस्य घादेशश्च ७।१।२] किं परिमाणं 'रक्षति इति' अपि 'ज्ञास्यसि' (१३८३) (पूर्वार्धे **परिकरालंकारः। वृत्त्यनुप्रास-श्रुत्यनुप्रासौ।** 'किणाङ्कः' इति **पुनरुक्तवदाभासः। काव्यलिङ्गमपि।** अत्र **ज्ञप्तिर्नाम** नाट्य-लक्षणम्। तथा च दर्पणे **'ज्ञप्तिः** केनचिदंशेन किञ्चिद् यत्रानुमीयते'। **आर्या जातिः)** ॥१३॥

16n.—1. समिदाहरणाय &c. सम् + इन्ध् + क्विप् समित् (f.) Faggots. Ra. I. 49; XIV. 70 समिदाहरणं कर्तुम् इत्यर्थः। Hence ४र्थी by 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (2. 3. 14), or तादर्थ्ये ४र्थी **Don't say** 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति ४र्थी,. **for reasons read (51n. 1).** Mark how ingeniously our poet takes away the hermits with the plea of collecting faggots, thus giving the king an opportunity of entering the hermitage and also of meeting Śakuntalā alone. 2. **काश्यपस्य**—The disciples do not say 'कण्वस्य' (R), for reasons vide (82n.8), **कुलपतेः—"मुनीनां दश-साहस्रं योऽन्न-दानादि- पोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः'**—Qtd. R; (also Com.). 3. **आतिथेयः सत्कारः**—अतति गच्छति इति अतिथिः—अत्+इथिन्—U. 450. Lit. one who is habitually an itinerant. Or, अविद्यमाना तिथिः यस्य—(Parāśara I. 42.) —who comes without any previous notice—

"यस्य न ज्ञायते नाम न च गात्रं न च स्थितिः। अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः कथ्यते बुधैः॥ एकरात्रिन्तु निवसन् अतिथिः गृहिणो गृहम्। अत ऊर्ध्वं निवसन् सः अभ्यागतः प्रकीर्तितः॥" Also MS. III. 102; Nirukta IV. 5. अतिथि+ढञ् (by 'पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेर्ढञ्'—4. 4. 104) =आतिथेयः; सत्कारः—'सत्' (आदरार्थे अव्ययम्)+कृ+घञ् कर्मणि भावे वा। गतिसमासः। For सत् is a गति by 'आदरानादरयोः सदसती' (1.4.63.) 4. तपोधनानां —तपः एव धनमिव यस्य—KB. 'तपः' is not धनम् actually, but it is as dear as धनम्। 5. क्रियाः—For the force of the plural number see Com. 6. कियद् भुजो मे रक्षति &c.—Mark that **indirect narration** is **absent** in Sanskrit. ज्ञास्यसि—Opt. Atmp. Vide SK. 2743. मौर्वी-किणाङ्कः—Having a scar produced by the bowstring [made from the fibres of the मूर्वा plants (Aletris)]. "मौर्वी-जीवा-गुणा गव्या-ज्या"—Dhanañjaya. Cf. "ज्याघात-प्रचित-किणाल्वण-प्रकोष्ठ" -Avimaraka. I. 8; Ra. 18. 48: 16. 84; Act III. 12, infra. "कोदण्ड-ज्या-किणाङ्कः"—VS. II. 27.

Text:—राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः?

King—Is the Patriarch present there?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय नियुज्य दैवमस्याः[1] प्रतिकूलं[2] शमयितुं[3] सोमतीर्थं गतः।

Hermit—Having recently directed his daughter Śakuntalā to entertain guests, he has gone to Soma-tirtha, with a view to appeasing[3] her forward[2] destiny.[1]

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि। सा खलु विदित-भक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति।

King—Well, even her I will see. Surely she will speak of my devotion to the sage.

V. L. Dr. Burkhard has 'प्रभास' for 'सोमतीर्थ'

राजेति॥ 'अपि' इति प्रश्ने ('गर्हा-समुच्चय-प्रश्न-शङ्का-संभावनास्वपि' इत्यमरः) तपोवने 'सन्निहितः' किं' (सन्निहित इति दधातेः अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। 'दधातेः हिः' (७।४।४२) इति धा-धातोः स्थाने 'हि-धातोः' आदेशः)। वैखानस इति। 'सत्काराय' पूजायै (२।३।१४ इति कर्मणि ४र्थी) 'नियुज्य' (अनेन

मुनेर्जीवित-सर्वस्वत्व ध्वन्यते) 'अस्या 'शकुन्तलाया 'प्रतिकूल' विपरीत क्रुद्धमित्यर्थ 'दैव' भाग्यम् 'शमयितु तपसा निवारयितु 'सामतीर्थ' प्रभास-तीर्थम् (इति त्रिकाण्डशेप)। राजेति॥ भवतु इति अङ्गीकार-द्योतकमव्ययम्। ('अस्तु इति निषेधाऽसूयाऽङ्गीकारयो। भवतु इति अस्तु-वत्' इति गणकार) 'विदिता 'ज्ञाता 'भक्ति.' 'कण्वे अनुराग यस्य न विदित-भक्ति ('कर्म-साधनस्यैव भक्ति-शब्दस्य प्रियादिषु पाठात् भवानी-भक्ति- रित्यादौ कर्म-साधनत्वाद् पुवद्भाव-प्रतिषेध। दृढ़-भक्तिरित्यादौ तु भाव-साधनत्वात् पुवद्भाव-सिद्धि पूर्व-पदस्य इति सरस्वती-कण्ठाभरणे भोजराज) सा महर्षे (विवक्षावशात् षष्ठी') 'कथयिष्यति' विज्ञापयिष्यति। (जन्म यस्य इत्यादिना 'ता द्रक्ष्यामि इत्यन्तेन मुखसन्धे 'उपक्षेपः' इति अङ्गम उपक्षिप्तम। तल्लक्षण तु दर्पण—'काव्यार्थस्य समुत्पत्ति उपक्षेपः इति स्मृत)।

17n—1 दुहितर – Śak was given the charge of receiving the guests, in spite of the presence of so many learned disciples This shows that she was the all-in-all of the sage's life Besides merits that will accrue from the reception of guests may avert her adverse destiny (*See next*) **नियुज्य** (after assigning the duty) Generally युज् takes Locative of the object or purpose assigned Cf 'आश्रमधर्म नियुङ्क्ते' धर्माधिकारे नियक्त, आलवाल-पूरणे नियुक्ता India, Ra V 29; MM 1.9, 2 **दैवमस्याः प्रतिकूल** &c Suggests that Sak though cursed by Durvāsā (Act IV) and forsaken by the king (Act VI) will be reunited with him Read प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता – ŚPB IX 6 (शम् + णिच्) gives **शमयति** and **शामयति** but with (उपसर्ग) only **(प्र)शमयति**- (60n 2) दैव means actions performed in previous birth 'पूर्व-जन्मकृत कर्म तद्दैवम् इति कथ्यते" Y. The reaction of दैव can both be **diminished** or **increased** Cf '**दैवं वर्धयितु** यस्य **क्षय कर्तु** मलीलया' BrP Also "प्रतिकूल यथा दैव पौरुषेण विहन्यते। मङ्गलाचरण-युक्तानां नित्यमुत्थान-शीलिनाम् –MP, ŚPB IX 6. **3 सोमतीर्थ** or प्रभासतीर्थम (*Com*) is a place of pilgrimage in Kathiwar in western India, near the temple of **Somanatha.** Here 'Soma' was cured of consumption inflicted on him by the imprecation of Dakṣa. 'यत्र तप्त तपस्तेन

सोमेन सुमहात्मना । पञ्चवर्ष-सहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥—VhP. (After the sack of the temple of Somanātha by Sultan Mahmud, its beautiful gates were taken to Ghazni. Later on these gates were brought back from Ghazni by Lord Ellenborough's order in 1842 and are now to be seen in the arsenal at Agra). Our poet shows his foresightedness by keeping Kaṇva out of the hermitage ; for his absence not only helps Duṣyanta in the progress of his love-affair but also affords a chance for the demons to obstruct the sacrifices (Vide तत्रभवत: कण्वस्य महर्षे: असान्निध्यात् &c.—Act. II.) in consequence of which the king who was at a loss to know how to reenter the hermitage to make further progress in his love-affair, was requested by the hermits to enter the hermitage for their chastisement. **4. पश्यामि**—'वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद् वा' (३।३।१३३) इति भविष्यति लट् । **5. विदित-भक्ति**—**Sixteen words such as भक्ति,** प्रिया, कान्ता, क्षान्ता, &c. form the प्रियादि group with which there can be no **पवद्-भाव** of the first members by स्त्रिया: पुंवद्, भाषित-पुंस्काद् अनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम् अ-पूरणी-प्रियादिषु' (831). **Bhoja** opines that भक्ति of the प्रियादि class is derived with क्तिन् in the **कर्मवाच्य** when it means **the object of worship**, hence the rule of prohibition (in विदित) does not apply as it is derived with क्तिन् in the **भाववाच्य । 'भाव-वाच्य-साधिते तु पूर्वपदस्य पलिङ्गता स्यादेव'**—Prabhā under 6. 3. 34. Vide (*Com.*) ; BD following KV (5. 2. 72) remarks,--'**सामान्ये नपुंसकम्** । दृढ भक्ति यस्य स दृढभक्ति:'—831. 'अदार्ढ्य-निवृत्तिपरे दृढ-शब्दे लिङ्ग-विशेषस्य अनपेक्षितत्वात् स्त्रीत्वम-विवक्षितमेव'—Nyāsakāra. 'दृढ भक्तिरस्येति नपुंसक-पूर्वपदो बहुव्रीहि: '—गणव्याख्यानकार: । '**दर्शित-शिष्यभक्ति:**' Ra. II 40 · '**निरतिशय-भक्ति**' PN II. 14 ; MN. on '**दृढ-भक्ति**रिति ज्येष्ठे'—Ra. XII 19. '**दृष्टभक्तिर्भवान्या**'—MD. 39. "महर्षे: **विदितभक्तिम्**"—'सापेक्षत्वेऽपि **गमकत्वात्** समास' । (Vide 9n 7). For विद् read :–'**वेत्ति** सर्वाणि शास्त्राणि, गर्वो यस्य न **विद्यते** । **विन्ते** धर्मं सदा सद्भि:, तेषां पूजाऽत्र **विन्दति**' KR. 25. **महर्षे: कथयिष्यति**—Note the use of **षष्ठी, Cf.** 'आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य.' 'दर्दुर-राजस्य विज्ञप्तम्'—**PT** **"आर्यस्य निवेद्यते"—MR.** "चारुदत्तस्य नाख्यास्यसि"--**MK, I.**

Text :—वैखानसः—साधयामस्तावत्[1] । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः) ।

Hermit—(*So*) we go[1] now. (*Exit with disciples*).

राजा—सूत, चोदयाऽश्वान्[2] । **पुण्याश्रम-दर्शनेन आत्मानं पुनीमहे**[3] ।

King—Charioteer, urge[2] the horses[2] on ; we shall sanctify[3] ourselves with a sight of the hallowed (holy) hermitage.

सूतः—यथाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति) ।

Charioteer—As the long-lived Sir commands. (*Again notices the speed of the car*).

राजा—(समन्तादवलोक्य) **सूत, अकथितोऽपि ज्ञायते एवायम् आभोग स्तपोवनस्येति** ।

King—(*Looking around*) Charioteer, though not spoken to, these are indeed known as the environs of the penance grove.

सूतः—कथमिव ? Charioteer—How is it ?

V. L.—'आभोगः तपोवनस्य'—B.M.S. 'आश्रमाभोग—R. 'आश्रम' तपोधनस्य'—V. Some Mss. read 'नोदय' for 'चोदय' ।

वैखानस इति । 'साधयामः' गच्छामः ('प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने युज्यते' इति विश्वनाथः) 'तावत्' इति वाक्यालङ्कारे । **राजेति** । 'चोदय' प्रेरय । 'पुनीमहे' पवित्रं कुर्महे । (विनयवचनमेतत् । नृपाणां नित्य-पुण्यत्व-श्रवणात्) । **राजेति** । 'अकथितोऽपि' केनचित् अनिवेदितोऽपि 'तपोवनस्य आभोगः' पूर्णता सीमारम्भ इति यावत् ('आभोगः वरुणच्छत्रे पूर्णता-यत्नयोरपि' इति विश्व-मेदिन्यौ) । 'इति ज्ञायते' लक्षणानि सवीक्ष्य अनुमीयते ।

18a.—1. साधयामः—साध्+णिच् often in **dramas** means 'to go' (*Com.*), but *Cf.* Act V. 27 infra ; 'अयि साधव साधयेप्सित स्मरणीया. समये वयं वयः'—*MC. II* 62. 'साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते'—*Ra. XL.* 91 'साधयामि गच्छामि'—MN. "स्वस्ति भवते । साधयाम"—HC. III. 28 ; 2 **चोदय**—The root चुद् (चुरादि उभयपदी) meaning "to drive" is **extremely common** in both Vedic and Classical Sanskrit. Cf. 'यो रध्रस्य चोदिता'—RV. II. 12. 6. MB. "ईडि-स्तुति—चोदना-याच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते"—(M.Bh.) "तं स्वस्थ चोदयन्तीव"—BC. IV. 37. 'चोदयति अश्वम्'—Vopadeva ; 'शिष्यान् समानीयाचार्यः

अर्थम् अचोदयत्'—Mahā ; 'सञ्चोदयामास "शीघ्रं याहीति, सारथिम्'—
—Rām ; 'चोद्यमान: सिसृक्षया'—MS. I.75 ; 'गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्'—
Ibid. III. 228, Kāli. has already used it several times. 'रात्रि-चोदिता'—KU. VIII. 60, 'तच्चोदितश्च* नृपति: शशंस'—Ra. IX, 77 ; 'भर्तृचोदिता:'—XII. 59 ; 'चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवा:'–XI 61 ; The root नुद् (प्रेरणे) means the same thing and has also been used by our poet. 'मन्दं-मन्दं नुदति पवनस्त्वाम्'—MD. 9; 'नोदयामास वासव:'—KU.II. 29 'नोदयिता भव'—III 21 ; 'सारथि-प्रणोदितेन'—XV. 45. But here 'चोदय' seems to be the **genuine reading as in exactly similar circumstances** Kāli. writes–'सूत, ऐशानीं दिशं प्रति **चोदय अश्वान्** आशुगमनाय"–Vik. Act.I. **पुण्याश्रम**:&c.–The king is also considered **always** to be **पुण्य** । *Cf.* 'पुण्य: महाब्रह्म-समूह-जुष्ट:'—*BK. I* 4. 'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूता स्वय प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदभृता'–*Bhāgabata. I*, hence the speech only bespeaks his modesty. **3. आभोग**—आ+भुज्—घञ् भावे=आभोग:—'परिपूर्णता'—Ś --Completion, hence by लक्षणा the thing that completes *i.e.* extent, precincts ("गण्डाभोग"–MD. 90 ; MM. IX. 16). **4. कथमिव**—सूत is not a **keen observer** like the king, hence he asks the kings to explain how he could know that a hermitage was near by.

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि—

शार्दूल-विक्रीडितं (मसजसत तग)

नीवारा:[१] **शुकगर्भ-कोटर-मुख-भ्रष्टा**[२] **स्तरूणामधः**
प्रस्निग्धा:[३] **क्वचिदिङ्गुदी-फल-भिद:**[४] **सूच्यन्त एवोपला:**[५] ।
विश्वासो-पगमाद-भिन्नगतय:[६] **शब्दं सहन्ते मृगास्**
तोया-धार-पथाश्च वल्कल-शिखा-निष्यन्द-रेखाऽङ्किता:[७] ।१४।

King :—What ! Don't you see ? For here (*in some places*) beneath the trees are grains of wild rice[1] fallen[2] from the mouths of the tree-holes with parrots nestling within.[2] Somewhere (*again*) intensely[3] oily[3] (*i.e. smooth*) slabs of stones[5] are indicated[4] as being the cleavers of the fruits of '*Hermit's tree*'.[4] The deer, by reason of their confidence[6] (*in man*), brook the sounds of the car, without varying their gait ; and the paths to the pool are[7] marked with lines of the drippings from the fringes of bark-garments.)

सूतः—सर्वमुपपन्नम् । Charioteer—All this is true.

V. L.—'शुक-गर्भ-कोटर'—R. V. M. S. 'शुक-कोटरार्भक'—B

नीवारा इति । अस्मिन् इत्यर्थ 'इह' ("इदमो ह' —५।३।१०) हि', 'क्वचित् (इति वाक्य-चतुष्टये सबध्यते) कुत्रचित् भागे । 'तरूणाम् अध' तले शुका' कीरा' ('शुको व्यास-सुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीष पादपे पुंसि, ग्रन्थि-पर्णे नपुसकम्' इति मेदिनी) गर्भे अभ्यन्तरे येषा तथाविधाना ('गड्वादे परा सप्तमी', वा —२।३।३५ इति सप्तम्यन्तस्य पर-निपात) 'कोटराणा विवराणा 'मुखभ्य भ्रष्टा गलिता नीवारा' दृश्यन्ते (इति क्रियासामान्य योगात् न्यून-पद-दोषा-भावः । एवमन्य-वाक्येऽपि) । क्वचित् प्रस्निग्धा तैल-सद्भावात् प्रकर्षेण मसृणा चिक्कणा (चिक्कण मसृण स्निग्धम् इत्यमर) 'उपला प्रस्तरा ('उपल प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति इति मेदिनी) । 'इङ्गुदी' तापसतरु (इत्यमर) । तस्य फलानि भेत्ता तान्ल्येषाम् इति 'एव सूच्यन्त स्वय ज्ञाप्यन्ते, दृष्टौ आविर्भवन्ति इत्यर्थ । (सूच्यन्त इति कर्म-कर्तरि) । मनय इङ्गुदी-फलानि पाषाणे भित्त्वा तैल नि सारयन्ति इति प्रसिद्धि । अत पाषाणाना तैल लिप्तत्वात् इङ्गुदी-फलभिद एव न त्यनमानम् । तेन च आश्रमाऽभागत्वे लिङ्गम । क्वचित् अन्यत्र 'विश्वासस्य उपगम आजन्मत प्राप्ति इत्यर्थ तस्मात विश्व-स्तत्वात् 'अभिन्ना अविकृता यथापूर्व गति सञ्चार येषा ग्राम-विर्गहीतत्वात् तथाविधा 'मृगा शब्द रथस्य घघ ध्वनिम् अश्रुतपूर्वमपि सहन्त शृण्वन्ति न तु पलायन्ते इत्यर्थ । क्वचित् च तोया धाराणा जलाशयाना पन्थान (५।४।७४) 'वल्कलाना' वृक्ष-त्वड निर्मिताना मुनिवस्त्राणा शिखाभ्य अन्तेभ्य निस्यन्दाना (८।३।७२ प्रस्रुतजलानाया रेखा राग ताभि अङ्किता चिह्निता दृश्यन्त इति शेष । (च-कार पूर्ववाक्य-त्रय समुच्चये । **स्वभावोक्ति., क्रिया-समुच्चयालकार काव्यलिङ्गञ्च । वृत्त्यनुप्रास श्रुत्यनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडित छन्द**) । (१४)

सूत इति । सर्वम् उपपन्नम् *अत्र सर्वोक्तस्य* आभाग इति यत् भवता उक्त तत् युक्तियुक्तमेव इत्याशय ।

19n.—1. नीवारा:—'स्वयम् उत्पन्नत्वात् क्षेत्रिभि न व्रीयन्ते ये त नीवारास्तृण-धान्यानि'—*Prabhā* नि । वृ + घञ् कर्मणि - नीवारा (नौ वृ धान्ये'—(3. 3 48) 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6 3. 122) इति दीर्घः । *Cf.* 'धान्ये किम् ? नीवरा: (३।३।४८) कन्या' - Sk. 3221 वृ (also वृञ्) is variously conjugated *Cf* 'यो वृणाति जयश्रिय रणमग्ने'

धर्मं **वृणीते** अध्वरे। तेजोभिः जगदाऽऽ**वृणोति, वरति** ज्ञातीन् यथार्हं धनैः॥ सत्कीर्तिञ्च **वृणाति**, यो **वरयति** क्षेमं, यशो **व्रीयते**, युद्धे **वारयति** द्विषो, **नि-वरते** नित्यं प्रजोपद्रवम्"—KR. II. 2. **इङ्गुदी-फल-भिदः** &c.—Iṅgudī is called *Nagelia Putrañjiva* due to its supposed prolific efficacy. The hermits used its fruits for extracting oil for lamp and medicine. Cf. 'ता इङ्गुदी-स्नेहकृत-प्रदीपम्'—Ra. XIV.81.'व्रण-विरोपणमिङ्गुदीनां'—Act IV 14. The stone-slabs are excessively oily with its fruits, and this fact suggests that a hermitage is near. **प्रस्निग्धाः**—here means **'oily'** and not **'resplendent'** as in "कनक-निकष-**स्निग्धा** सौदामिन्या" —MD. **सूच्यन्ते**(Reveal, indicate)—Ra. XVII 50. **3.—शब्दं सहन्ते** is significa and corroborates the previous conjecture of the king A little before a deer was running away at the sight of the king but here the case is reverse, as herds of deer are roaming freely and do not run away at the sight of men with rattling chariot. This shows that they are domesticated by some hermits For such . sen e of security from molestation is possible only in a hermitage. Cf. 'क्षुद्रान् न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात्'—BK II. 25 ; Ra. 1. 50—53 ; JH. V. 4 ; VI. 6. 'इह ... व्यालमृगा ... वृत्तिम्'—Ki. Also the description of आश्रम of Jāvāli, Kād. P 147 and ...-वर्णना of Bhārata Chandra. For Conjugation of सह्, Cf. **साहयति** आहवे क्षोभ, **सहति** द्रविण-व्ययम्। अन्यायं **सहते** नासौ **सह्यति** क्षितिरक्षणे—KR. 31. 4. O**निष्यन्दः**; &c —नि+स्यन्द्+घञ् भावे—"निष्यन्द." -(Dropping of water). Opt. **'निस्यन्दः'** by 'अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः स्यन्दते अप्राणिषु' (8. 3 72). प्राण्य-प्राणि—समुदायेऽपि इति केचित्। अनुस्यन्देन (अनुष्यन्देन वा मत्सोदके। प्राणिषु षत्वं मा भूत्—उदके मत्सः अनुस्यन्दते'——Prabhā. This Śloka is quoted by **आनन्दवर्धन** in his **ध्वन्यालोक**। **उपपन्नम्**—Gītā. II. 2 ; Act. II, before Śl. 14 infra.

Remark—Jīmūta-vāhana in NN. and a **ब्रह्मचारी** in SV in a somewhat similar manner ascertained a certain place to be a penance-grove. Read "नायक, सम्यगुपलक्षितम्। तपोवनमेवैतत्। कुतः। **वामो ऽयं दययेव नातिपृथवः कृत्तास्तरूणां त्वचो, भग्नालक्ष्यजरत्कमण्डलुरजः स्वच्छं**

पयोनैर्झरं। दृश्यन्ते त्रुटितोज्झिताश्च वटुभि: मौञ्जय क्वचिन् मेखला, नित्याकर्णतया शुकेन च पद साम्नामिद पठ्यते'—NN. 1. 10 'अभितस्तपोवनेन भवितव्यम्। विस्रब्ध हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया' &c. —SV. I. 12. After Śloka. 14, some Mss. read **'कुल्याम्भोभि: पवन-चपलै: शाखिनो धौतमूला, भिन्नो राग: किसलय-रुचामाज्यधूमोद्गमेन। एते चार्वागुपवनभुविच्छिन्नदर्भाङ्कुरायां नष्टाशङ्का हरिण-शिशवो मन्दमन्दं चरन्ति'** –(शार्दूलविक्रीडित **छन्द**: [The roots of the yonder (branching) trees are washed **by** the waters of the dikes that are tremulous on account of **wind** ; the glowing lustre of the fresh leaflets is dimmed by the **smoke** rising from (the oblations of melted) ghee ; and here **in** front, the little fawns are listlessly grazing without (any) **fear** on the forest lawns where the sprouts of Darva (grass) have **been** cropped] But this Sloka is rightly considered to be **spurious**, as it does not suit the आसार of a hermitage

Text :—**राजा**—(स्तोकमन्तरं गत्वा) **तपोवन निवासिनामपरोधो**[1] **मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि।**

King –(*Advancing a little*) Let there be no disturbance[1] to **the** denizens of the penance-wood. So stay the chariot here **that I** may alight.

सूत:—धृता: प्रग्रहा: । अवतरत्वायुष्मान्।

Charioteer –The reins[2] are held in. Let the long-lived Sir get down.

राजा (अवतीर्य)—**सूत, विनीत-वेषेण**[3] **प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। इदं तावत् गृह्यताम्।** (सूतस्य आभरणानि धनुश्च उपनीय) **सूत, यावदाश्रमवासिन: प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते, तावदार्द्र-पृष्ठा:**[4] **क्रियन्तां वाजिन:।**

King –(*Alighting*) Charioteer, penance-woods should be **entered** in a[3] humble guise.[3] This then, please hold (*Delivering* ***his ornaments and the bow to the charioteer***) Charioteer, by the **time** I return after visiting the denizens of the hermitage, let **these steeds** be made [4]wet-backed with water.[4]

सूत:—तथा। (निष्क्रान्त:)।

Charioteer—As your Majesty commands. (*Exit*).

V. L.—'सूतस्य'—B. R. M. 'सूताय'—V. 'उपनीय'—M.S. 'उपनीय' 'अर्पयति'—B. R. V. 'प्रवेष्टव्यानि'—B. R. M. V. S. 'प्रवेश्यानि'—D. Dr.

राजेति। 'स्तोकं' स्वल्पं 'अन्तरम्' दूरं 'गत्वा' तपसः वनं 'तपोवनम्' (अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः) तस्मिन् ये 'निवसन्ति' **तपस्विनः** तेषां (कर्मणि षष्ठी) 'उपरोधः' पीडा 'मा भूत्' न भवतु इति हेतोः, 'एतावति एव' इयति दूरे एव नातःपरम्। 'यावत्' इत्यवधारणे। **राजेति**। 'तपोवनानि नाम' ('नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च। सम्भाव्य-कुत्सा-प्राकाश्य-विकल्पेष्वपि दृश्यते' इति मेदिनी॥ अतः अभ्युपगमे प्राकाश्ये वा नाम-शब्दः अत्र प्रयुक्तः, यद्वा अभ्यस्तस्य आचारस्य स्मरणात् अत्र नामशब्दः स्मरणार्थे वर्तते)। ('विनीते'त्यादिना **नीति-नामा नाट्यालंकार** उक्तः। तल्लक्षणं तु दर्पणे– '**नीतिः** शास्त्रेण वर्तनम्')। 'प्रत्यवेक्ष्य' दृष्ट्वा। 'उपावर्ते' प्रत्यागच्छामि। 'तावत्' मदागमनपर्यन्तं 'वाजिनः' अश्वाः 'आर्द्राणि' जलसिक्तानि 'पृष्ठानि' येषां तथोक्ताः। 'क्रियन्ताम्' अर्थात् अश्वानां श्रमापनोदनं विधेहि।

20n.—1. उपरोध (Disturbance) &c.—**'मा भूत्'**—'लुङ्' is used for any tense. (here for future) by 'माङि लुङ्' (3. 3. 175), and the augment 'अ' (अभूत्) is prohibited by 'न माङ्योगे' (6 4. 74). Cf. 'मा भूत् आश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ—Ra. 1. 37 : V. 24 ; MM. I. 32. **2. विनीत-वेषेण**—विनीत means शुद्ध *i.e.* not gaudy, plain. This testifies to the great regard of the King for the feelings of the anchorites. Cf. "तमाश्रमं जातपरिश्रमौ तावुपेत्य काले सदृशानुयात्रौ। **राजर्धिमुत्सृज्य विनीत** चेष्टावुपेयतुर्भार्गव-धिष्ण्यमेव॥"——BC. IX ; 2 "विहाय वेषं मदनानुरूपं संस्कार-योग्यं स वपुर्बभार—" Ibid. IV. 38. "देवाभिगमने चैव मङ्गले नियमे स्थिते। वेषस्तत्रभवेत् **शुद्धः** ये चान्ये प्रयतानराः।" Also '**विनीतवेषाऽऽभरणः** पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम्'—MS. VIII. 2. 'काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्ध-वेषयोः'—Ra. 1. 46 ; PP. V. 15, 101. **3. नाम**—It has the force of '**स्वीकार**' or '**स्मरण**' (*admittance or remembrance of the injunction of the Scriptures or of the practices of the great*) or प्राकाश्य (*as is well-known*). **4. सूतस्य**—'**कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति**', '**राज्ञो दण्डं ददाति**', '**घ्नतः पृष्ठं ददाति**'? **अभि-प्रेत्यर्थस्य अ-विवक्षितत्वात् यथा 'मा प्रयच्छेश्वरे धनम्'**—*Prabhā*. **Hence शेषे**

षष्ठी। 'दशसुवर्णान् अस्यैव प्रयच्छ'——MK. II. 5. आर्द्र-पृष्ठाः—Cf. 'सूत, एकान्ते विश्रामयाश्वान्'—PN. IV. **वाजिनः**—More than two horses may be gorgeous but quite unsuited for hunting in woods. **6. उपावर्ते** —(Return)—लट् is used here for **future tense** by 'यावत् पुरा-निपातयोः लट्' (2783, Ra. VIII. 53).

Text :—राजा (परिक्रम्यावलोक्य च) **इदमाश्रमद्वारम्। यावत् प्रविशामि।** (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्)

आर्या (12. 18) 12. 15) **शान्तमिदमाश्रम-पदं, स्फुरति च बाहुः कुतः, फलमिहास्य**
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥१५॥

King—(*Walking and seeing*). This is the door-way to the hermitage. I will go in. (*Entering and showing an omen*) [Peaceful[1] is the atmosphere of this hermitage and yet my (*right*) arm throbs.[2] Where is the possibility of its fruition here ? Or, things destined to be[3], have doors everywhere. (15)]

नेपथ्ये—**इदो इदो सहीओ** (इत इत सख्यौ)।

(*In the tiring room*)—This way, friends, this way

राजेति। 'द्वारं' प्रवेशमार्गः। 'निमित्तं' **दक्षिण-हस्त**-स्फुरण-रूपं 'सूचयन्' अभिनीय आह इति (निमित्तं हेतु लक्षणो: इत्यमरः)। **शान्तेति।** 'इदं मया **प्रविश्यमानम्** 'आश्रम-पदम्' आश्रमस्थानं (पदं व्यवसित—त्राण-स्थान-लक्ष्माङ्घ्रि वस्तुषु' इत्यमरः) 'शान्तं' शम-प्रधानं ('वा दान्त-**शान्त**-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः' ७।२।२७) इति साधु., पक्षे '**शमितम्**'। अत्र कुत्रापि सांसारिक-धर्मस्य प्रसरो नास्ति इत्यर्थः.)। 'बाहुः' दक्षिणो मे भुजः 'च स्फुरति' स्पन्दते (अत्र **च-शब्दः** समुच्चयं विरोधञ्च द्योतयति) 'इह' अत्राश्रमे 'अस्य' दक्षिण-बाहु-**स्पन्दनस्य** 'फलं' वर-स्त्रीलाभ-रूपं 'कुतः' कथं सम्भवति, न कथमपि इत्यर्थः। (**दक्षिण-बाहु**-स्पन्दने वर-स्त्री-लाभः स्यात्। तथा चोक्तमद्भुतसागरे—"**बाहुरग**-**भुज-स्पन्दः वर-स्त्री-लाभ-सूचक**" इति)। 'अथवा' इत्याक्षेपे। 'भवितव्यानाम्' **अवश्यम्भाविनां** पदार्थानां (बाहुलकात् कर्तरि तव्यः—३।३।११३) 'द्वाराणि' **उपायाः**, आगमनोपाया इत्यर्थः। ("द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः) 'सर्वत्र **भवन्ति**' ईश्वरेच्छावशात् शान्ताश्रमेऽपि न तेषां कोऽपि व्याघात इति भावः। (**अर्थान्तरन्यासः। आक्षेपालंकारश्च। 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्'**

इति तल्लक्षणात्। प्रथम-यतो **वृत्यनुप्रासः**। उत्तरत्र श्रुत्यनुप्रास। अन्त्यदले 'भविभवे'ति 'विनवर्त्ती'ति **छेकानुप्रासश्च। आर्या जातिः)। (१५)**

21n —1 इदमाश्रमद्वारम् &c —exactly occurs in PN V निमित्त— (36n 3). An auspicious omen in the shape of the throbbing of the right arm **2 सूचयन्**—The fact that his (right) arm was throbbing should be gesticulated and showed to the audience 3. स्फुरति च बाहु —The throbbing of the (right) side of a male is a good sign Cf "वाम-भागस्त नारीणां श्रेष्ठः **पुंसां तु दक्षिण.।** दाने देवादिपूजायां स्पन्दे भङ्गाग्रणेऽपि च इति निमित्तनिदाने ॥ Also *BRS Qtd Hemādri on Ra XII* 49 Then again the throbbing of the **right** hand of a man prognosticates **marriage** with a beautiful woman (*Com*) Cf अथ मा स्पन्दितै बाहुरासयग्रति दक्षिण —*Uk III* 9 वामेतर मशयमस्य बाहु &c *Ra II* 68 *BK I* 27, *Ra XII* 90, 161*n* 7, (240*n*. 9). The use of बाहुः for (**right**) hand gives rise to **विशेषे अविशेषाख्य-दोषः**। स च 'शान्त आश्रमो बाहुः स्फुरति च दक्षिणः, कुत फलमिहास्य' इति पाठेन समाधेय —HS **4 अथवा** Denotes आक्षेप i e it introduces an alternative or correct to previous statement Cf 'अथवा कृतवाग्द्वारे'- Ra I 4 'अथवा मृदु वस्तु हिंसितुम्' Ibid VIII 45 'अथवा रामेण किं न दुष्करम् —*UC II* 40 **5 भवितव्यानां द्वाराणि** &c - Cf 'को नाम पाकाभि-मुखस्य जन्तुर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमिष्टे - Bhavabhuti 'द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूत '—*Rat Prologue*; (201*n* 8) **6. इत इतः** &c —"नायिकानां सखीनां च शौरसेनी प्रकीर्तिता" इति भरतोक्ते आसां शौरसेनी भाषा।

Text.—**राजा** (कर्णं दत्त्वा) **अये दक्षिणेन वृक्ष-वाटिकाम्** आलाप **इव श्रूयते। यावदत्र गच्छामि।** (परिक्रम्यावलोक्य च) **अये, एतास्तपस्वि-कन्यकाः स्व-प्रमाणाऽनुरूपैः सेचन-घटैः बाल-पादपेभ्यः पयो दातुमित एवाऽभिवर्तन्ते। (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम्।**

आर्या (12,18 12,15) शुद्धान्त-दुर्लभमिदं[2] वपुराश्रम-वासिनो यदि जनस्य ।
'दूरीकृताः[3] खलु गुणै रुद्यान-लता वन-लताभिः ॥१६॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि[1]। (इति विलोकयन् स्थितः)।

King—(*Listening*) Hark ! to the right of the bower of trees something like speech is heard. I will go thither. (*Walking and looking around*) Lo ! the maidens of the anchorities are approaching this very way, with water-pots proportionate[1] to their size,[1] with a view to watering the saplings. (*Marking closely*) Oh ! how graceful they look. ((If such a body, rare[2] even in (*my*) seraglio,[2] be possessed by one living in a hermitage, then indeed are the creepers of the garden out-done[3] in points of excellence, by the woodland creepers. (16)))

I will wait[1] remaining in this shade. (*Stands gazing*).

राजेति। 'अये' इति सम्भ्रमे ('अये कोपे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी) 'दक्षिणेन वृक्ष-वाटिकाम्' ['एनपा द्वितीया च'-(२।३।३१), 'एनपेति योगविभागात् षष्ठी अपि' इति दीक्षित, (३१०)। अत षष्ठी अपि साधु] पुष्पोद्यानस्य **अदूरे दक्षिणे भागे इत्यर्थः।** आलाप: आभाषण 'श्रूयते इव'। अत स्तत्रैव गन्त युक्तम् इति भाव.। 'कन्यका.' कुमार्य. 'स्वामां प्रमाणस्य अनुरूपै:' स्व-शक्ति-योग्यै: क्षुद्रैरित्यर्थः। सेचनार्था घटा: 'सेचनघटा.' [उत्तर-पद-लोपी कर्मधारय (७२९), 'इत्थभूत-लक्षणे'(२।३।२१) इति ३या]। तै: 'बालपादपेभ्य.' क्षुद्रवृक्षेभ्य. 'पयो दातुम्' इत एव यत्राहं स्थितोऽस्मि तद्भागं एव 'अभिवर्तन्ते' आगच्छन्ति। 'निपुणम्' अवधानेन सह 'निरूप्य' दृष्ट्वा आह। ('अहो' इति विस्मये ('अहो ही च विस्मये' इत्यमर)। दृश्यते यत् यत् 'दर्शन(३।३।११३) रूपम्। 'मधुर' प्रिय नयन-सुभगमिति यावत् ['मधुर' रसवत् स्वादु प्रियेषु मधुर: अन्यवत्' इति विश्व। 'ऊष-शुषि-मुष्क-मधो र.' (५।२।१०७) इति मत्वर्थे र.)

शुद्धान्तेति। 'यदि आश्रमे वसति' य: तस्य विलास-वेष-भूषादि-रहितस्य तपस्या-क्लिष्टस्य तपोवनवासिन: 'जनस्य' सामान्यस्य लोकस्य 'इदं' मनोमोहकरं 'वपु:' शरीरं लावण्य वा ('वपु शरीरे लावण्ये जले दीप्तौ च सज्जने' इति केशव:। जातावेकवचनम्) 'शुद्धान्ते' (अपि) राज्ञ: अन्त:पुरे अपि ('**शुद्धान्तोऽन्त:पुरे** गुह्यकक्षभेदे च भूपते:' इत्यजय:) 'दुर्लभम्' (अत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्योक्ते: **अप्रस्तुतप्रशंसा**') तदा अतियत्नेन परिपालिता: 'उद्यानस्य लता', अयत्न-लालिताभि: 'वनलताभि:' कर्त्रीभि: 'गुणै:' सौगन्ध्यादिभि: दूरीकृता:' तिरस्कृता: 'खलु' इति

निश्चये वाक्यालङ्कारे वा। (उद्देश्य-प्रतिनिनिर्देश्यत्वात् अत्र कथित-पद-दोषा-भाव.। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ**। असंभवद्वस्तु-सबन्ध-रूप-**निदर्शना**-लङ्कारश्च । **न तु दृष्टान्तः**, निरपेक्षयोः वाक्ययोः बिम्ब-प्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तस्य उक्तेः। **नापि प्रतिवस्तूपमा**। 'प्रतिवस्तूपमा तु सा। सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः' इति प्रकाशकार-कृत-लक्षणात्। **इयमार्या**) ॥ (१६) ॥ **यावदिति**। "प्रति-पालयामि' आगमनम् प्रतिपालयन् अवस्थितः इत्यर्थः।

22n. -1. **दक्षिणेन**—एनप् comes in place of १मा and ७मी by एनप् अन्यतरस्याम् अदूरेऽपञ्चम्याः। V 3 35. कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपति-गृहादुत्तरेण अस्मदीयम्' इति ? अत्र तु 'उत्तरेण' इति तृतीयान्त-तोरणेन इत्येतेन समानाधिकरण बोध्यम् इति प्रौढमनोरमा ॥ 2 **कन्यकाः** कन्या+कन् स्वार्थे। Opt **कन्यिका**। कन्या कन्य by केऽणः.' VII. 5 13 ; (109n. 2). "**कन्य का**" is sanctioned by शब्दरत्नावली of मथुरेशपण्डित। '**अष्टवर्षा** भवेत् गौरी, नववर्षा तु रोहिणी। **दशमे कन्यका** प्रोक्ता, अतऊर्ध्वं रजस्वला' इति स्मृतिः। But here it has a general sense. 3. **स्व-प्रमाण** &c.—Cf. 'पयोघटैः आश्रम-बाल-वृक्षान् संवर्द्धयन्ती स्व-बलानुरूपैः। असंशय प्राक् तनयोप-पत्तेः स्तनन्धय-प्रीतिमवाप्स्यसि त्वम्'—Ra. XIV 78. **निपुणं**—*Cf.* 'निपुणमन्विष्यन् उपलब्धवान्'—DC. 4. **शुद्धान्त** &c.—Here the intended sense will not be clear unless we supply 'अपि' after it (*Com*), hence we have **अनभिहित-वाच्यता-दोष** *i e*, what is intended, is not clearly expressed by suitable words. 5 **वपुः**—Either body or beauty (*Com*). 6 **यदि**—Implies King's unwillingness to admit the existence of such a nonpareil beauty in a hermitage.

Remark -The figure here is निदर्शना (*Com.*) प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्त अर्थान्तरन्यास and निदर्शना are somewhat similar in nature. The first two are but different ways of stating resemblance between two sentences. In **प्रतिवस्तूपमा**, the resemblance is of the nature of *identity* (वस्तु-प्रतिवस्तु-भाव) between the common properties, while in **दृष्टान्त** it is that of *similarity* (बिम्ब-प्रतिबिम्ब-भाव)। When the relation between two propositions or objects (possible or impossible failing to be one of *identity*, is ***reduced to one of similarity***, the figure is **निदर्शना**। Both निदर्शना and दृष्टान्त have

बिम्ब-प्रतिबिम्ब-भाव as their basis, but in the former the बिम्ब-प्रतिबिम्ब-भाव is expressed by **one** sentence while in the latter it is expressed by **two** sentences. In **दृष्टान्त** the two sentences between which resemblance is implied are *independent* of each other, but they are mutually *d pendent* in निदर्शना। The beauty of निदर्शना lies in the conception of identity between the senses of two words or two clauses ending in the conceived resemblance between them and not in the implied resemblance between two things. Hence this purpose of निदर्शना cannot be served by व्यङ्ग्योपमा। In निदर्शना there is no साधारण धर्म। In दृष्टान्त, सामान्य is supported by सामान्य, and विशेष by विशेष, while in अर्थान्तरन्यास सामान्य is supported by विशेष and vice-versa and if words like हि यत् यतः are used in supporting statement the relation of the confirmer and the confirmed is वाच्य otherwise it is व्यङ्ग्य। It should further be noted that similarity in प्रतिवस्तूपमा is *implied* (**गम्य**) and not *expressed* (**वाच्य**) by इव यथा &c as in वाक्यार्थोपमा। So 'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप' is an instance of वाक्यार्थोपमा and not of प्रतिवस्तूपमा। (Vide अलङ्कारसर्वस्व)।

Text —(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा[1] सह सखीभ्यां शकुन्तला)

शकुन्तला—इदो इदो सहीओ (इत इतः सख्यौ)।

(*Enter Sak with her two lady friends, engaged*[1] *in the aforesaid manner*)[1] Sak This way this way (my) friends

अनसूया—हला सउन्दले, तुवत्तो वि ताद-कस्सवस्स इमे अस्सम-रुक्खआ पिअदरेत्ति तक्केमि। जेण णोमालिआ-कुसुम-पेलवा वि तुमं एदाणं आलवाल-पूरणे[3] णिउत्ता (हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्य आश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि। येन नवमालिका-कुसुम-पेलवापि त्वम् एतेषाम् आलवाल-पूरणे[3] नियुक्ता)।

Anasūyā—Dear Śakuntalā, methinks these plants in the hermitage are dearer even than you to Father Kāśyapa, for though delicate[4] as the Jasmin flower,[2] you have been employed in filling[3] their basins

शकुन्तला—हला अणसूए, ण केअलं ताद-णिओओ एव्व, अत्थि मे सोदर-सिणेहो वि एदेसु (हला अनसूये, न केवलं तात-नियोग एव, अस्ति मे सोदर-स्नेहः अपि एतेषु)। (इति वृक्ष-सेचनं रूपयति)।

Sakuntalā—Dear Anasūyā, surely (*that*) is not merely my father's command, (*but*) I, too, cherish a fraternal affection for them. (*Represents watering the trees*).

V L—'येन'—R. V. B M. यदनेन—S. पेलवा'—R. V. B M. 'पेशला'—S. 'न केवलम्'—R. V. S 'हला अनसूये, न केवलम्'—M. HS.

ततइति। उक्तम् अनतिक्रम्य यथोक्तं, तत् अस्ति अस्य इति अच्, यथोक्तः। तथाविधः 'व्यापारः' यस्याः सा वृक्ष-सेचनार्थं घट-हस्ता इति भावः। **अनसूयेति।** 'हला' इति सख्याः आमन्त्रण-पदं ('हण्डे, हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः), ... समवृक्षकाः. (ह्रस्वे -५।३।८५ इति कः। कन् इति केचित्। स प्रमाद एव) 'त्वत्तोऽपि' (२।३।४२) प्रियतराः अतिशयेन वल्लभाः। एषु आश्रम-वृक्षेषु कण्वस्य यादृशी ममता, त्वयि तु तादृशी न, इत्येव मे धारणा इत्याशयः। 'येन' यस्मात् हेतोः 'नव-मल्लिका-कुसुमम्' इव 'पेलवा' कोमला 'अपि' ('पेलवं कोमले तनौ' इति शाश्वतः)। 'आलवालस्य' जलाधारस्य ('आलवालं विदुः धाराधारं द्रवतोऽम्भसः' इति)। **शकुन्तलेति।** 'तातस्य' पितुः (दुतनिभ्यां दीर्घश्च (उ—३।३७) इति क्तः। 'अनुदात्तो—(६।४।३७) इति न-लोपः। 'तातः अनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः) नियोगः आदेशः।

23n—1. **अनसूया**—Lit one without any desire to find fault with the merits of others. असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि——A. **हला**—'समानाभिस्तथा सख्या हला भाष्या परस्परम्'—Bharata 2. **त्वत्तः**—'पञ्चमी विभक्ते' (2. 3. 42.) इति ५मी। त्वत्; तस्। 3. **नव-मल्लिका** (*R's Com.*) &c—**पेलव** (कोमल) is a very happy epithet with Kāli in spite of the fact that VM, MB and others have prohibited the use of 'पेलव' in literature, as it is expressive of *obscene ideas*. Cf. 'पाणिः पल्लव-पेलवः। पेलव-शब्दस्य ... द्व्यक्षरे **अश्लीले**'—SD VII Bhoja also cites the following Śloka as an example of **वाक्यगत-व्रीडा-व्यञ्जकाश्लीलता**—'विद्यामभ्यस्यतो रात्रावेति या भवतः प्रिया। वनिता **गुह्यकेशाना कथं मे पेलवं धनम्**'। **Constant use of such a prohibited**

word is a clear proof of his flourishing at an early period when rules of rhetorics were not observed strictly. Mark that **नव-मल्लिका** (Jasmin –"सप्तला नवमल्लिका"– A qtd. R.) blooms in the Spring. (Ra. IX 42.), whereas '**नव-मालिका**' in Autumn. (RS. III. 18.). Vide Time Analysis, Act. I. The former is **whitish**, the latter being **red** in colour. **4. आलवाल-पूरणे**— आ समन्तात् जलस्य लवं (बिन्दुम्) आलाति (गृह्णाति) इति आ+लव्+आ+ला+क [क-प्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्' (वा:—3. 2 5) —**BhD**]. "अम्भसां यत्र धारणम् । स्यादालवालमावालमावापः" इत्यमरः— **A basin** dug at the root of a tree for holding water. The act of watering the saplings of the hermitage generally devolves upon the hermit-girls. Cf. Ra I. 51. JH. V. 3 ; Vik. II (end). **नियुक्ता**—(Appointed)—(17n 1) **5 न केवलं** &c.—Ra. III. 31 The idea is—I would have watered these plants even in the absence of my father's order to that effect, for I cherish a fraternal affection for them. **6 सोदर-स्नेहः**—सोदर. means समानम् उदरम् अस्य—(Coming out of the same womb), but the rule '**विभाषा उदरे**' (6. 3. 81 ; 1016) cannot change 'समान' into 'स' as उदर is not followed by 'यत्'। The rule 'समानस्य छन्दसि अमूर्धप्रभृत्युदर्केषु, (6 3. 84 : 1012) can change **समान** into '**स**' but it is **restricted to the Vedas only** Hence BD following, VM says (*i*) '**समानस्य' इति योगो विभज्यते** । तेन 'सपक्ष'.' 'साधर्म्य', 'सजातीयम्' इत्यादि सिद्धम् इति 'काशिका' ; (*ii*) अथवा **सह-शब्दः सदृश-वचनः** अपि अस्ति । सदृशः सख्या, ससख्या इति यथा । तेनायम् अस्वपद-विग्रहो बहुव्रीहि । Hence समानम् उदरं यस्य स सोदर by (*i*), *i e* by the rule 'समानस्य' obtained from योगविभाग of the rule (6. 3. 84.), or सदृशम् उदरम् यस्य सः सोदरः by (*ii*). -Bahuvrihi (अस्वपद-विग्रह-नित्यसमासः) । HD, however, rejects (*i*) and explains all these by (*ii*).—Cf. समाना जातिरस्य 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२ ; ८४९.) इति सभावः । समान-शब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तु तस्य **नित्यत्वात्**, नैतत् सिध्यति । **अतएव भाष्य-वार्त्तिकयोः योगविभागस्य नोपन्यासः**—PM. '**न केवलम्**'—Cf. '**न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूद् एक—धनुर्धरोऽपि सः**"—**Ra. III. 31.**

एतेषु—For सप्तमी vide (242n. 5). **रूपयति**—अभिनयति—Shows by action. तत्राभिनयः—"नलिनी-पद्मकोशौ कृत्वा स्कन्धप्रदेशं नीत्वा अवधूतेन शिरसा मनाङ्नामितया देहयष्ट्या च महाधोमुखौ (अव)नीताविति। तल्लक्षण—"अश्लिष्ट-स्वाम्निको सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ। मिथ. पराङ्मुखौ कृत्वा यौ कृतौ पद्मकोशकौ"—R.

Text:—**राजा—कथमियं सा कण्व-दुहिता। असाधु-दर्शी' खलु तत्रभवान्' काश्यपः। य इमाम् आश्रम-धर्मे नियुङ्क्ते³।**

वंशस्थे (जतजर) **इदं किलाऽव्याज-मनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलो-त्पल-पत्र-धारया शमी-लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति॥१७॥**

भवतु। पादपान्तरित एव विस्रब्धां' तावदेनां पश्यामि। (तथा करोति)।

King—Can this be the daughter of Kanva? Undiscriminating' must his Holiness Kasyapa be, (*since*) he has appointed³ her to the duties of the hermitage. The hermit, who hopes to make this⁴ guilelessly graceful form⁴ inured⁵ to penance,⁵ surely⁶ strives⁹ to cleave (*in twain*) a Śamī (*Acacia Suma*)—branch⁸ with⁷ the edge of the petal of a blue-lotus⁷ (17). Well, remaining concealed by the trees, I will gaze at her unreserved.[10] (*Does so*).

शकुन्तला (स्थित्वा)—सहि अणसूए, अदि-पिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए णिअन्तिद म्हि। सिढिलेहि दाव णं (सखि अनसूये, अतिपिनद्धेन[11] वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि[12]। शिथिलय तावदेतत्)। Śakuntalā—(*Having stopped*) Friend Anasuyā I am hard-pressed[12] with a bark (*cloth*)[11] fastened very tightly[11] by Priyaṁvadā. Just loosen it.

अनसूया—तह (तथा)। (इति शिथिलयति)।

Anasuyā—Very well (*Loosens it*)

प्रियंवदा (सहासम्)—एत्थ दाव पओहर-वित्थारइत्तअं अत्तणो जोव्वणं उवालह (अत्र तावत् पयोधर-विस्तारयितृ आत्मनो यौवनम् उपालभस्व १३)।

Priyaṁvadā (*Laughing*) In this case, rather blame[13] your youth which has swelled up your bus

V. L.—'शमीलताम्'—B V M. 'समिल्लताम्'—S. R. 'विस्रब्धाम्'—B. V. 'विश्रब्धम्'—R. S 'विश्वस्ताम्'—M. HS. After 'उपालभस्व' M reads 'मां किमुपालभसे'।

राजेति। 'कथ' हर्षे, सम्भ्रमे, सभावनाया वा। 'इय सा' वैखानस-वर्णिता यद्दर्शनाभिलाषी समागतोऽहम्। 'तत्रभवान्' पूज्य 'काश्यप. असाधुदर्शी खलु' नून स न सुविवेचक इति भाव.। 'य' (यच्छब्दस्य उत्तर-वाक्य-गतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्, अतएव पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्य अनपेक्षा) 'इमा' कुसुम-पेलवा शकुन्तलाम् 'आश्रमस्य धर्म कठिने तपश्चरणे 'नियुङ्क्ते' व्यापारयति। वक्ष्यमाण-श्लोके असाधुदर्शित्वे कारण निर्दिशति। **इदमिति।** 'य ऋषि' कण्व (ऋषति जानाति ब्रह्म इति इगुपधात् किन्' उ—४।११९ इतीन्। 'ऋषि वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमान् अयम्' इति मेदिनी) 'अव्याजम्' आहार्य-शोभा-रहितम् 'मनोहर' निसर्ग-सुन्दरम् च 'इद' पुरःस्थ। 'वपु' शरीर 'तपस क्षम' योग्य ('योग्ये शक्तौ हिते क्षमम्' इति धरणि) 'साधयितु कर्तुम्' 'इच्छति' अभिलषति स कण्व' 'ध्रुव निश्चित (स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुव क्लीव प्रकीर्तितम्' इति मेदिनी) 'नीलोत्पलस्य' इन्दीवरस्य यत् पत्रम् अतिकोमल, तस्य 'धारया' पार्श्वभागेन 'शम्या' वृक्षविशेषस्य लता शाखा ('व्रततिस्तु लता स्याता, लता शाखा च शाखिना) छेत्तु व्यवस्यति' उद्यच्छति **'किल' इत्यरुचौ** ('किल सभाव्य-वार्तयो। हेत्व-रुच्यो अलीके च' इति हेम) ('अभवन् वस्तु-सम्बन्ध उपमा परिकल्पक। '**निदर्शना**' इति लक्षणात् समस्तवाक्य **असम्भवद्वस्तु-सम्बन्धरूपा निदर्शनाऽलंकारः।** अव्याज-मनोहरम् इत्यत्र **विभावना** च। **श्रुत्यनुप्रास–वृत्त्यनुप्रासयो** एकवाचकानुप्रवेशरूप **संकरः।** ध्रुवम् **इत्युत्प्रेक्षा। वंशस्थविलं वृत्तम्।** अनेन **अभिप्राय**-रूप भूषणम् उपन्यस्तम्। तथाचोक्त दर्पणे—'**अभिप्रायस्तु** सादृश्यात् भूतार्थस्य कल्पना। शकुन्तला प्रति प्रागुत्पन्नस्य तपानुरागस्य बाहुल्यात् अत्र **परिकर**-नामा गुणोऽभिधानम्। समत्पन्नार्थ-बाहुल्य ज्ञेय **परिकरः** पुन इति दर्पणलक्षणात्॥(१७)॥ **भवत्विति।** भवतु काश्यप साधुदर्शी नवेति विचारेणालम्। इदानीं पादपे वृक्षे अन्तरित प्रच्छन्न सन् 'एना शकुन्तला विश्रब्धाम' अशङ्कितां इति विश्रब्धाम् एनाम अत स्वच्छन्दत आलापन्तीं (समौ विस्रम्भ-विश्वासौ इत्यमर। (विश्रब्धा इति पाठस्तु न मनोरम। **'विश्वस्ता' नाम विधवा'**। न तत्रार्थ समरण -'विश्वस्ता-विधवे समे इति)। **शकुन्तलेति।** 'अतिपिनद्धेन दृढबद्धेन (आमुक्त प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् इत्यमर) वल्कलेन वक्षस्थले निर्यन्त्रिता सुतरा पीडिता। शिथिलय' शिथिल कुरु। **प्रियंवदेति।** अत्र' अस्मिन् **नियन्त्रण-विषये** 'आत्मन' स्वकीयस्य 'पयोधरयो' स्तनयो 'विस्तारयितृ विस्तारम् आपादयितृ 'यौवन' यून भाव ('हायनान्त-युवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०), 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृति-भावः)। 'उपालभस्व' तिरस्कुरु ('यः सनिन्द

उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम्' इत्यमरः।) वल्कलं पुरातनमेव, परन्तु इदानीं यौवनारम्भस्ते जातः, अतः स्तनद्वयमितरगाङ्ग-वत् मुतरां विस्तृतं जातम्। तेना-तिपिनद्धत्व-प्रतीतिरितिभावः ॥

24n.--1. **कथमियं**—The king could not first recognize Śak. Later on he could know her from her reply to Anasūyā, thus कथम् expresses delight accompanied by surprise. **2.** **असाधु-दर्शी**—One who does not take a correct view of things, the reason for which follows. **3.** **तत्रभवान्—**'स भवान्' इति तत्रभवान् इति सहसुपेति समासः। It is an honorific address and is *generally* used with respect to persons who are *absent*, while "**अत्रभवान्**" is used with persons that are **present**. 'त्रल्' is used in the sense of प्रथमा by 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' (5. 3. 14, 1963). 'भवत्-प्रभृति-शब्दयोगेऽभिधानम्। भवान्-दीर्घायु-देवानांप्रिय-आयुष्मान् इति भवदादय.'—**Prabhā**. **4.** **अव्याज** &c. -वि+अज्+घञ् करणे=व्याजः ('हलश्च' 3. 3. 121.) –Artificial—'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः। अव्याजेन मनोहरम्—Fascinating without the interference of art. (Com.) **तपःक्षमं**--क्षम—Fit, capable of enduring penance (Com.). Cf. 'आत्मकर्म-क्षम'—*Ra. I.*13 ; 'स्पर्श-क्षमं'—*I.* 25. **infra** ; 'दाम्यमपि **क्षमं**'—*Śak. V.* 27 : 'गीत-क्षमं'–*VII.* 5 ; 'उपभोग-**क्षमं**'—Act. *I Supra*. 'स माधयितुम् इच्छति''= **सिसाधयिषुः**। **5.** **नियुङ्क्ते**—Atmp. by 'स्वराद्य-न्तो-पसृष्टात् इति वक्तव्यम्'—Vārt. (1. 3. 64.)–'कथं केवलात्—'प्रजामु वृत्ति यम् अयुङ्क्त वेदितुम्।'' **कर्त्रभिप्राये** भविष्यति'।— **Prabhā**. युज्— "**नियुङ्क्ते** भूमिपालान् यो. **नियोजत्यतिरक्षकान्**। **नियोजयति** सामन्तान् स्वयमात्मनि **युज्यते**"—*KR.* 42—(17*n.* 1). **6.** **नीलोत्पल**—&c.—नीलोत्पल is a kind of water-lily ('नील सापला इति **भाषा**'—Kalpa.) This is purposely selected by the poet on account of its exceedingly tender nature. It blooms only in the moon-shine ('अह्नि अम्भोजं, निशायां विकशति कुमुदम्'—*SD.* 7.) and hence **too delicate to endure the rays of the sun.** (212*n.* 4). **7.** **शमी-लतां**—'**लता**' means 'branch' (*Com.*), **शमी** tree is supposed to contain fire inside. Vide (126n. 4) ; '**शमीमिवाऽभ्यन्तर-लीन-पावकाम्**'—Ra. **III. 9.**

The tree being one of the hardest woods, the disproportionateness between the cutter and the cut is beautifully expressed. This tree has been mentioned purposely, as its branches are always required by the ascetics for kindling fire. (MS. VIII. 247). The Śloka is quoted by VK (SD. VI). For a parallel idea, Cf. 'भेत्तु वज्रमणि शिरिष-कुसुम-प्रान्तेन सनह्यते'---NŚ. 5 ; 'ज्वलितं व्यजनेन पावक न तु निर्वापयितु हि क. क्षम.'—RH. IV. 58.'फुल-दल दिया, काटिला कि विधाता शाल्मली तरुवरे ?—Michael—(मेघनाद-वध-काव्य) । **व्यवस्यति**—Strives. Cf. 'गन्तुमाशु व्यवस्येत्'--MD. 23.'न वेत्ति व्यवस्यन्'—V. 19, infra ; (2n. 4). **8. भवतु**—An अव्यय,, generally used when a topic is taken up, leaving aside the old one. (*Supra*). **9. एना विस्रब्धां पश्यामि**—This act of the king is not at all unbecoming. For. **unmarried girls** can be minutely observed, as otherwise all love-marriages will have to be stopped Elsewhere our hero remarks-'भवतु । अनिर्वर्णनीय **पर-कलत्रम्**'(164n 1) , 'अनार्य: खलु परदार-व्यवहार:'-(248n. 1) where 'कलत्र' or "दार' means **'married woman.'** Besides the king waited for a suitable opportunity to meet his hostess lest she be confused. Cf नागक —क: दोष: । निर्दोष-दर्शना: कन्यका भवन्ति । किन्तु यदा तत् अस्मात् दृष्ट्वा। बाल-भाव-पुरुभात् सान्त्वया । न ।वगमह् [illegible] तदनन्तर [illegible] पश्याम.''—NN. I. 'कन्यका-दर्शन निर्दोषम्'- PY. III. वि + स्रम्भ् - क्त कर्तरि--विस्रब्धा--At ease, (because Śak. is unconscious of the fact that she is being watched). The reading **विश्रब्धा** seems to be wrong, for it means '*forgotten*'. Vide (163n. 2) **10. अतिपिनद्धेन** अपि—नह् +क्त कर्मणि = अपिनद्धम् or पिनद्धम्'-(Fastened too tightly) (5n. 1). **वल्कलेन**—Cf. Eng. and Danish *Bark* ; Icelandic '*Borkr*. **11. नियन्त्रिता**—नि+यन्त्र्—('तत्करोति तदाचष्टे' वा.—२५७३) णिच् + क्त कर्मणि—Restrained, Tied up, pinioned—शिथिल कुरु इति शिथिल+णिच्+ लोट् हि=**शिथिलय**--a denominative verb. **अस्मि**—अहम् (7n. 2 ; 225n. 7.) **12. प्रियंवदा**–प्रिय वदति या सा इति कर्तरि खच् by "प्रिय-वशे वद: खच्" (3. 2 38), "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (6. 3.67) इति मुमागम.*। **पयोधर** &c —धरति इति धर: । पयस: धर:=पयोधर: ।

With 'अण्' 'पयोधारः'। (Vide 222n. 7) ; Cf. *Ku.* 1. 40 समास wit' तृच् (in विस्तारयितृ) is barred by 'तृज-काभ्यां कर्तरि' (2. 2. 15). 'शेष-षष्ठ्या समास इति कयट '—BD. "केचित्तु जनिकर्तुः' (1. 4. 30), 'तत्-प्रयोजको हेतुश्च'(1. 4. 55) 'इति निर्देशात् अनित्योऽयं समासः इत्याहु. । तन्मन्द शेष-षष्ठी-समासेन उक्त-निर्देशोपपत्ते "—T, 13. उपालभस्व—उप्+आ+लभ् +लोट् स्व । "दुर्वादः स्यात् उपालम्भस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः । सोल्लुण्ठनंसनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम्'—*Jaṭādhara*. Apparently उपालम्भ. is निन्दापूर्वक but Anasūyā seems to use it slyly as स्तुति-पूर्वकः। She means to say that developed breast in woman is **a sign of beauty,** Cf. 'उन्नत-पयोधराऽङ्गया' –KM. 265 ; 49 ; 187; so **you should praise your youth** which is responsible for this good to you. After उपालभस्व, (in B, P, HS. M) the following occurs [राजा—सम्यगियमाह। 'इदमुपहित-सूक्ष्म-ग्रन्थिना स्कन्धदेशे स्तन-युग-परिणाहाच्छादिना वल्कलेन । वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां कुसुममिव पिनद्धं पाण्डु-पत्रोदरेण"] –A most just observation. 'Her new (blooming) body (dressed) in bark, covering the orbs of her twin breasts and having its subtle knots tied on the region of her shoulders, does not manifest its proper beauty, like a flower wrapped within seared leaves' —(मालिनीवृत्तम्) –The idea is certainly very nice.

Remark –From the above conversation it will be noticed that Anasūyā by nature is very meek and does at once what she is requested to do. But Priyaṁvadā is vivacious and saucy, and she at once retorts any charge brought against her.

Text :

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषो वल्कलम्। न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति। कुतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मालिनी **मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।**
(ननमयय) **इयमधिक -मनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी**
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥१८॥

King—Granted[1] that the bark is ill-suited[2] to her figure, yet it is not that it does not foster[3] the beauty of an ornament Because—a lotus even though fretted[4] by moss[5] (*Vallisneria*), is charming. The speck[6] though dark, enhances[7] the beauty of the cold-rayed (*moon*). This slender-bodied one is all the lovelier even with (*her*) bark-(*garment*). To graceful forms what indeed is not an embellishment[8] ? (18)

V. L —'वपुषो वल्कलम्'—M.B C 'वयसो वल्कलम्'--R V. S.

राजेति। इदं 'वल्कलम्' अस्या' शकुन्तलाया 'वपुष' शरीरस्य 'कामम्' अत्यर्थं, रूपमनुगतम् इति अनुरूप योग्य तत् न भवति इति 'अननुरूप' सर्वथा अयोग्य यद्वा 'अननुरूपम्' अयोग्यम् इति 'कामं' मया स्वीकर्तव्य ('कामं प्रकामेऽनुमतौ' इति विश्वप्रकाश)। 'पुन' इति भेदे ['पुनरप्रथमे मतम्। अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च इति मेदिनी]। 'अलङ्कारस्य' भूषणस्य 'श्रियं' शोभा 'न पुष्यति' न वर्धयति' इति 'न' वर्धयत्येव इत्यर्थ । ('सम्भाव्य-निषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामन)। **सरसिजमिति।** 'शैवलेन' जलनीलिकया नाम तृणभेदेन ; ['शैवलश्चैव शेवाल शैवलो जलनीलिका' इति वाचस्पति]। 'अपि' इति गर्हायाम ('अपि सम्भावना-प्रश्न-शङ्का-गर्हा-समुच्चये' इति विश्व) 'अनुविद्ध' वेधित ('विद्ध स्यात् वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु' इति विश्व-मेदिन्यौ। प्रकृते तदर्थासम्भवात् ससक्तत्वं लक्ष्यते। अन्तरान्तरा ससक्तम् इति भाव)। (सरस्या कासारे ('कासार सरसी सर'' इत्यमर) जातम् इति 'सरसि-जम' ('सप्तम्यां जनेर्ड', तत "ड्यापो संज्ञा''—६।३।६३ इति ह्रस्वत्वम्) 'सरसिज पद्म रम्य' मनोहरम्। 'लक्ष्मं' चिह्नं कलङ्क इति यावत् कर्तृ ('लक्ष्म चिह्न-प्रधानयो' इत्यमर) 'मलिनमपि' कृष्णवर्णमपि ('मलिन कृष्ण-दोषयो' इति हैम) 'हिमांशो' चन्द्रस्य ('हिमांशश्चन्द्रमाश्चन्द्र' इत्यमर) 'लक्ष्मी' शोभा (शोभा सम्पत्ति-पद्मासु लक्ष्मी श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वत) 'वल्कलेनापि' **तुच्छेन** इति अपेरर्थ । (पूर्ववत् **गर्हायाम् अपि**)। 'तन्वी' कृशाङ्गी ('वोतो गुणवचनात्' इति विकल्पेन ङीष्-४।१।४४) 'इयं' पुरोदृश्यमाना शकुन्तला 'अधिकं मनोज्ञा' मनोहरा इति 'सहसुपेति समास'। एतानि सर्वाणि समालोच्य मन्येऽहं 'मधुराणां' स्वभावत शोभनानां ('मधुरौ स्वादु-शोभनौ' इति व्याडि) 'आकृतीनां किमिव हि मण्डनं' भूषणं 'न' ? अपि तु सर्वं भूषणतां प्रपद्यते इति। ('इव' इति वाक्यभूषायाम्। 'इवेति ईषदर्थो-पमोत्प्रेक्षा-वाक्यालङ्कारेषु' इति वर्धमान)। [अत्र द्वितीय-चरणे उपमानस्याकर्तृत्वात् **कर्तृ-प्रक्रम-भङ्गः**। वाक्य-त्रयं पद-कदम्बकात्मकं, द्वितीयं तु क्रियाकारका-

न्वितेत्येतद्रूपम्, तेन **वाक्य-प्रक्रम-भङ्गोऽपि**। अत: "विधुरपि परिभिन्नो लक्ष्मणा शोभनीय:" (इति विद्याम्बुधि:), यद्वा "शिशिर-किरणमाली शोभनो लक्ष्मणापि" इति पठनीयम्)। पुन: पादत्रये सौन्दर्यरूप-साधारण-धर्मस्य रम्य-लक्ष्मी-विस्तार-मनोज्ञ-पदैरभिधानात् **माला-प्रतिवस्तूपमा**। अन्त्यचरणे सामान्येन विशेष-समर्थन-रूप: **अर्थान्तरन्यास:, अर्थापत्तिश्चे**त्यनयो: संकर:। **वृत्त्यनुप्रास-च्छेकानु-प्रासयो:** संसृष्टि:। **मालिनी-वृत्तम्**। अनेन '**माधुर्य**' नाम अयत्नजोऽलङ्कार: उक्त:। तल्लक्षणं तु दर्पणे (तृतीय-परिच्छेदे)—'सर्वावस्थाविशेषेषु **माधुर्यं** रमणीयता' इति। अनेन '**प्रसिद्धि**' नाम भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु तत्रैव 'प्रसिद्धि: लोकसिद्धार्थै: उत्कृष्टैरर्थसाधन:' इति)॥ (१८)

25n.—1. **कामम् अननुरूपम्**—Either 'Exceedingly unsuitable' or 'granted that it is unsuitable' (*Com.*). Cf. *Ku. V.* 44 : *Ra. IV.* 13 ; *VI.* 22 ; *Śl.* 28 infra. **2. न पुन:** &c.—पुन: implies भेद (*Com.*). It modifies what is admitted by कामम्। Bark garments are used in the 3rd stage of life, (Cf. "किमिति अपास्य आभरणानि यौवने त्वया वार्धक-शोभि वल्कलम्"-Ku. V. 44 ; Ra. VIII. 11), so these are quite ill-suited to Śak.'s young age, **still** they appeared fascinating to the king. This is suggested by the **adversative particle** 'पुन:'। Cf. "A simple maiden in her flowers, is worth a hundred coats of arms."—**Tennyson. 3. वपुष:**—R reads 'वयस:' for 'वपुष:', considering perhaps the previous speech of Priyaṁvadā which refers to Śak's youth, but 'वपुष' is preferable as in the next *Śloka*, the king refers to her form (आकृति) and not to her age (वयस्)। **4. न पुष्यति** &c.—Unlike Russian Language, two negatives make an affirmative in Sanskrit. Cf. "**नेयं न वक्ष्यति**"—III. 9 Supra. 'प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुष पुरातनम्'—*Ra. XI.* 85 ; *VI.* 30 ; 'न च परिचित: न चाप्यगम्य:'—*Māla.* 1, 11. *MS. VIII.* 335 ; *MD.* 63, 106 ; *ŚPB. I.* 35 ; *Vik. II.* 10. पुष् primarily means 'nurture', hence secondarily it means 'possess' or 'exhibit'. Cf. 'पुष्यति अनेकं सरयूप्रवाह:'—*Ra. XVI.* 58. 'एवमादिभि: आकीर्ण: श्रिय पुष्यति अयं गिरि:'—*Rām.* II. There the commentator **Rāma** remarks '**पुष्यति वर्धयति**'। *Ra. VI.* 78 ; *XVIII.*

32 ; *IV*. 11 ; *III*. 32. *Ku. I*. 25 ; *VII*. 18, 78 ; 5. **सरसिजम्**—सरसि जातम् इति सरसि+जन्+ड कर्तरि ('सप्तम्यां जनेर्डः'–3. 2 97.)='सरसिजम्' or 'सरोजम्' । ७मी is optionally (अलुक्) dropped by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'—[(6. 3. 14). This is a **योगरूढः** word, hence though etymologically it means anything that grows in water or in a pond ['सरः नीर-तड़ागयोः')], yet by **usage** it means only lotus. Or, **सरसी** (pond) | जन्+ड=सरसिज, 'ई' is **shortened** by (6. 3. 66). (Read **3n. 4**) Cf. मन्दुरायां जातः मन्दुरा+जन्+ड=मन्दुर-ज । 6. **अनुविद्धं**—अनु+व्यध्=क्त कर्मणि (व्यध्=विध् 6. 1. 16 ; 2412.)—Encased. 7. **लक्ष्मीं**—Unlike नदी. लक्ष्मी has Visarga in the Nominative Singular. Cf. "अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी ह्री-श्री-धीनाम् उणादितः । स्त्रीलिङ्गानाम् अमीषान्तु न सु-लोपः कदाचन ।" But Cf. again "बाला **निदाघ-लक्ष्मीव** तापयत्येव केवलम्' । "**लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति**"—has been quoted by Dandi in KA I. 45. **8. किमिव &c.**—For similar idea Cf. 'यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै जटाभिरप्येवम-भूत् तदाननम् । न षट्पद-श्रेणिभिरेव पङ्कजं स-शैवाल-सङ्गमपि प्रकाशते' —*Ku. V*. 9 'अहो सर्वास्वि-वस्थासु रामणीयकमाकृति-विशेषाणाम्'—*VI Infra*. 'स्वभाव-सुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते' *Drstānta-Sataka*, 49. 'पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोद-पङ्क्तयः । तथापि पुष्णाति नभः श्रियं परां **न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्**'—*Ki. IV*. 23. 'संपेदे श्रमसलिलो-द्गमः विभूषा, रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति'- *VII* 5. 'अथवा सर्व-मलंकारो भवति सुपुरुषाणाम्'—Avimāraka II ; 'सर्वरूपं शोभनीय सुरूपं ; नाम'—PN. I ; 'सर्वास्वि-वस्थासु चारुता शोभां पुष्यति'—Māla. II.

Remark—We are tempted to quote the following passage from *LE THEATRE INDIEN* (PP. 368-371) in which Dr. Levi's imagination has conjured up "the memorable *premiere* when *Śakuntalā* first saw the light."

.. ...Suddenly the two pretty figurines placed between the curtains of the stage, draw the folds of the curtain aside and Duṣyanta with the bow and arrows in hand appears mounted on a chariot, his charioteer holds the reins as if bent in pursuit of an imaginary gazelle. They simulate by their

gesture the rapidity of the course ; their picturesque and descriptive stances suggest to the imagination a *decor* which it will be impossible for painting to trace They approach the hermitage ; the king gets down to the ground, dismisses the charioteer and leaves the horse and the chariot, hears the voices of young girls and hides himself; an animated movement of curiosity shakes the spectators. Śakuntalā, daughter of an Apsarā, and creation of Kālidāsa possesses all the charms ; can the actress respond to the expectation of the expert and knowledgable audience and attain the ideal ? She presents herself dressed in a simple tunic of bark which appears to hide her forms and by dextrous contrast even embellishes them ; the round delineation of her face, long eyes of dark blue hue, languorous, the massive breasts but ill-imprisoned, the delicat arms—all these let one guess the beauty which the ascetic constance conceals her attitude, her gestures simultaneously ravish the eyes and the hearts ; she speaks and her voice is a song. The court of Vikramāditya trembles with a serene and profound emotion, a new masterpiece has just entered into the immortality This book is without competition, the best work in which any of Sanskrit Literature has been treated, combining erudition, imagination and taste. It is itself a literature of high order."

But unfortunately, the passage is too long to be translated entire.

Text :—शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)**—एसो वादेरिद-पल्लव-ङ्गुलीहिं,तुवरेदि विअ मं केसर-रुक्खओ। जाव णं सम्भावेमि** (एष वातेरित-पल्लवाङ्गुलीभिः त्वरयतीव मां केसर-वृक्षकः। यावदेनं सम्भावयामि)। (इति परिक्रामति)।

Śakuntalā (*Looking forward*)—Yonder Vakula tree [**Mimusops elengi**] with its breeze-stirred-tendril fingers is beckoning me, as it were, in haste I will just honour[1] it

(*This said, walks round*).

प्रियंवदा—हला सउन्दले, एत्थ एव्व दाव मुहुत्तअं चिट्ठ।

(हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहूर्तकं तिष्ठ)।

Priyamvadā—Dear Śakuntalā ! prithee, rest at this very place for a moment.

शकुन्तला—किं णिमित्तं ? (किं निमित्तम्) ? Śakuntalā—What for ?

प्रियंवदा—तुए उबगदाए लदा-सणाहो विअ अअं केसर-रुक्खओ पडिभादि।
(त्वया उपगतया लता-सनाथ इव अयं केशर-वृक्षकः प्रतिभाति)।

Priyamvadā—For with thee by (*its side*), this Vakula tree appears as if wedded to a (twining) creeper.

शकुन्तला—अदो क्खु पिअंवदा सि तुमं। (अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्)।

Śakuntalā—Hence you are most appropriately named Priyamvadā. (i e. **Speaker of flattering things**)

राजा—प्रियमपि तथ्य[2]माह शकुन्तलां प्रियंवदा। अस्याः खलु—

आर्या (12. 18 12, 15)

अधरः[3] किसलय-रागः[4]कोमल-विटपाऽनुकारिणौ[5] बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्[6] ॥१९॥

King—Priyamvadā has told Śakuntala a truth[2] though (*it is*) a compliment Truly—her lip[3] has[4] the redness of a fresh sprig[4] her arms imitate[6] tender twigs[5] and her youth alluring as flowers pervades[6] all her limbs (19).

शकुन्तलेति— वातेन वायुना ईरिता सञ्चालिता पल्लवा एव 'अङ्गुल्य' ताभिः, 'कृतगव्रृक्षकः' ('हृस्वे'—५।३।८६ इति कः) मां त्वरयति जल-सेचनार्थम् आह्वयतीव। (पल्लवाङ्गुलीभि' इत्यत्र **रूपकम्**। 'अङ्गुली-सञ्चालनेन त्वरयति' इत्यनेन **उत्प्रेक्षा** च)। 'सभावयामि जल-सेचनेन सम्मानयामि ('सभावना वासनायां गौरवे ध्यानकर्मणि' इति अजयपालः)। **प्रियवदेति**। 'यावत्' इति स्तुता (यावत् कार्त्स्न्यऽवधारणे प्रशमायां परिच्छदे मानाधिकार-सम्भ्रमे' इति भानुजिन-मेदिनी) उपगतया समीपस्थया। 'लतया सनाथ' युक्त। (अनेन शकुन्तलाया लता-सादृश्य प्रदर्श्य तत् सौन्दर्यं वर्णितम्। **गुणोत्प्रेक्षा**)। **शकुन्तलेति**। अत' अनेन प्रियकथनेन त्व प्रियवदा मधुर भाषमाणा 'असि' ('प्रियवशे वद खच्'—३।२।३८ इति खच्), ('अतैव तावत' इत्यादिना 'अत खलु' इत्येतदन्तेन **निरुक्तिनाम** भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण तु दर्पणे—'पूर्व-सिद्धार्थ-कथन **निरुक्तिरिति** कीर्त्यते'। **राजेति** [illegible] यत् प्रिय प्रायेण हि तत् असत्य न कुत्राऽपि तु नया युगपत् समागम इति प्रियेण सत्यस्य विरोध अपि-शब्देन व्यज्यते। किन्तु अस्मिन् क्षेत्रे प्रियवदा शकुन्तला प्रियमपि मधुरमपि 'तथ्य' न तु अनृतम् ("सत्य तथ्य मृत सम्यक्' इत्यमरः) 'आह' कथयति। **अधर इति**। यत् प्रियवदया लतात्वम् आरोपितम् अधुना तत् साधयति। 'अस्या' शकुन्तलाया खलु अधर ओष्ठ. ('अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽन्यवत्ऽपि वाच्यवत्' इति मेदिनी) 'किसलयस्य

नूतन-पर्णस्य 'राग.' रक्तिमा इव 'रागः' रक्तिमा यस्य ('उष्ट्र-मुखवत्' **उत्तर-पद-लोपी** बहुव्रीहिः ८३०) तादृश.। 'बाहू' भुजौ 'कोमलौ' नम्रौ 'विटपौ' स्कन्धोर्ध्व-शाखे['स्कन्धादूर्ध्व तरोः शाखा कटप्रो(पो) विटपो मत' इति कात्यः]तयोः 'अनुकारिणौ' सदृशौ इत्यर्थः' ('तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-सूचका' इति काव्यादर्शे २।५७-६५) 'कुसुममिव लोभनीयं' (बाहुलकात् **कर्तरि अनीयर**) चित्ताकर्षकं 'यौवनं' तारुण्यम् 'अङ्गेषु' सर्वगात्रेषु 'सन्नद्धम्' आविर्भूतम् इत्यर्थः। (अत्र समा-सगा **आर्थी**,, समासगा **गौणी**,, **पूर्णा** श्रौती इत्युपमानां परस्पर-निरपेक्षतया **संसृष्टिः**। "बाहू मृदुल-विटपाविव प्रतनू" इति पठित्वा **उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्य-प्रक्रम-भङ्गः** समा-धेयः। अनेन **पदोच्चय**-नाम भूषणम् उपक्षिप्तम्। "सञ्चयोऽर्थानुरूपो य पदाना स **पदोच्चय**"' इति तल्लक्षणात्। **इयमार्या**) ॥(१९।)॥

26r -1. **वातेरित** &c.–ईर् + क्त कर्मणि --ईरिताः –Waved. Cf. 'वसन्त. पवन-चालितानि पल्लवाङ्गुलीभि त्वरयतीव भवन्तम्' -*Māla. III*; JH. V.44; VII. 3 ; Ki. II. 50. 2. **सम्भावयामि**—सम् + भू means 'to think well of', hence 'to honour', Cf. 'एवं **संभावयित्वा** तु नारद समुपस्थितम्'—PP. 1. 15. *Ra. V.* 11 ; *VII.* 8 ; *Śak. VII.* 3 ; JH. III. 31. 3. **मुहूर्तकम्**—हुर्छा (कौटिल्यगतौ) +क्त बाहुलकात् (उः- ३६६ । मुडागमश्च। 'राल्लोपः' (6. 4. 21) इति छ-लोपः। 'हलि च' (8. 2. 77.) इति दीर्घः। Or "लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (3. 3. 164) इति, **पाणिनि-निर्देशात्** वा मुहूर्तः—*BhD.* **उपगतया**—(By you being near in front). Note the appropriateness of the word in connection with 'नाथ' (husband). One is easily tempted to imagine that the king had hidden himself just behind the said tree. 4. **स-नाथ**—Lit. नाथेन सह वर्तमान. सनाथः, but here it means 'united with.' Cf. 'भक्ति-शोभा-सनाथ'—*Ku. VII.* 94. 'वितान-सनाथ'—II. infra ; MD. 97 ; 'कुम्भ-सनाथ'—Vik. IV. **अतः खलु** &c.—Cf. 'चतुरिका खलु त्वम्'—NN. *II* ; 'परहृदय-ग्रहण-पण्डिता मदनिका खलु त्वम्'—MK. *II* ; 'विमर्द-सुरभिः बकुलावलिका त्वम्'-*Māla. III.* 5. **प्रियमपि तथ्यम्**—Though truth and agreeableness are irreconcilable, yet in this particular case, it is the truth which has been uttered by प्रियंवदा to Śak. Cf. 'तामूचतुस्ते **प्रियमपि अमिथ्या**'—*Ra. XIV.* 6. 'अविनय-सूनृतेन सूनोः'–*VIII.* 92 'सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य

च पथ्यस्य वक्ता **श्रोता** च दुर्लभः'—*Rām III* 37 2 : 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः'—*Ki* I 4 "अप्रियं हि हितं स्निग्धमस्निग्धमहितं प्रियं। दुर्लभं तु प्रियहितं स्वादु पथ्यमिवौषधम् ॥" -SN XI, 16 : 'वभाषे वाक्यमानन्दो मधुरोदर्कमप्रियम्"–SN.*XI* 22. ऋतमपि जजल्प नाप्रियम्"–SN.III 33 'हितं मित्रञ्च यो वक्ति न वदति अनृतं वचः"--KR 94, also"सत्यं '**वदति**' सर्वत्र सर्वस्य '**वदते**' हितं। यन्न सत्यं न च हितं न '**वादयति**' तद्वचः" –Ibid 99. **6 अधर** &c —'अधर' is the lower lip, while '**ओष्ठ**' is the upper one, but read --यथा 'रदनच्छदौ 'दशन-वाससी' उभयत्र वर्तेते तथा ओष्ठाधरोऽपि उभयत्रेति **नयनानन्द**। **रायमुकुटो**ऽप्याह 'उपरवर्ती अधोवर्ती च ओष्ठ अधरोऽपि एवम्—*Kalpa P.* 18 7 **कोमल-विटप** (Branch) &c —(*i*) (i) विटान् पाति 'इति आतोऽनुपसर्गे कः' 3 2 3 (*ii*) विटानां पानम् पा पाने घञर्थे क -(*Vart* 3 3 58) (*iii*) वेटति (आक्रोशे) इति कपन —उ- ४३८ BhD 8. **लोभनीयं** Cf "रमणीयं, गेयं कर्म-प्रवचनीयम्, रागम उद्यानम्, भवितव्य भवन्येव—बाहुलकात् **कर्तरि** अनीयर"–(3 3 113) —Attractive, tempting The king's latent desire to possess Śak is made somewhat patent by this epithet **कुसुमम्—जात्यैक-वचनम्**। 9. **सन्नद्धम्** –'Fully developed referring to flowers ; fully permeated referring to youth) Cf 'लतेव सन्नद्ध-मनोज्ञ-पल्लवा' *Ra III* 7 —अङ्गेष–Read "बहुवचनेन वदने कान्तिमत्ता, नयनयोस्तरलता, कण्ठे कम्बु-श्रिग्रेखावत्त्वम्, वक्षसि स्तनोज्जृम्भणम नाभौ गभीरता, नितम्बे मध्य-निम्नत्वम् जघन-जंघा-जानु-गण्डला-र-देशानां मांसलत्वम् गतौ सविलासत्वम् इत्यादि ध्वनितम्" R

Text :—**अनसूया—हला सउन्दले, इअं सअंवर-वहू' सहआरस्स' तुए किद-णामहेआ वण-जोसिणित्ति णोमल्लिआ। णं विसुमरिदा सि।** [हला शकुन्तले, इयं स्वयंवर-वधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वन-ज्योत्स्नेति नवमल्लिका। एनां विस्मृतासि ?]

Anasūya --Dear Śakuntalā here is the Jasmine, named by thee, 'Vanajyotsnā' (*Lit the moonlight of the grove*), the self[1]-chosen bride[1] of the mango[2] tree Hast thou forgot it ?

शकुन्तला—तदा अत्ताणं वि विसुमरिस्सं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि]। (लतामुपेत्य अवलोक्य च) **हला, रमणीये क्खु काले इमस्स लदा-**

पाअब-मिहुणस्स वइअरो संवुत्तो । णव-कुसुम-जोव्वणा वणजोसिणी, बद्ध-पल्लवदाए उवभोअ-क्खमो सहआरो । (हला रमणीये खलु काले अस्य लता-पादप-मिथुनस्य[3] व्यतिकरः[4] संवृत्तः । नव-कुसुम-यौवना वनज्योत्स्ना, बद्ध-पल्लवतया[5] उपभोग-क्षमः[6] सहकारः) ।। (इति पश्यन्ती तिष्ठति) ।

Śakuntalā—Then even my own self I'll forget (*Going up to the creeper and looking*) Dear Śakuntalā in a (*very*) delightful season, indeed the union[4] between the pair[3] of a tree and a creeper[2] had taken place. The 'Moon-light of the grove' has (*blooming*) youth (*marked with*) new flowers, and the mango-tree with its newly put forth tendrils[5] is (*quite*) capable[6] of enjoyment[6].

(*This said, stands looking at it*)

V. I. 'बद्ध'—B. M. V. S. 'स्निग्ध'—R.

अनसूयेति । 'सहकारस्य' आम्रस्य ('आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः) । स्वयं वृणीते या सा 'स्वयंवरा' ['संज्ञायां भृतवृजि—' (३।२।४६ ; १०३३) इति खच्] 'स्वयंवरा' चासौ वधूः चेति 'स्वयंवर-वधूः' ('वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री' इति विश्वः) । वनज्योत्स्ना इति त्वया 'कृतं' विहितं 'नामधेयं' यस्याः सा 'नवमल्लिका' लता । 'एतां' नव-मल्लिकां 'विस्मृता असि' किम् । [ज्ञानार्थत्वात् कर्तरि वर्तमाने क्तः । (जन्म वाक्यो देवः)-इतिवत् क्वचिदन्यतोऽपि कर्तरि क्त वक्तव्य' इति व्याख्यानवादात्] । **शकुन्तलेति ।** 'रमणीये' इति वाक्यालंकारात्—कालेति अनेनान्वयः । 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् 'मिथुनं' द्वन्द्वं स्त्रीपुंस-युगलम् इत्यर्थः. ('मिथुनं तु द्वयोः राशिभेदे स्त्रीपुंस-युग्मके' इति मेदिनी) तस्य 'व्यतिकरः' मेलनं 'संवृत्तः' जातः । 'नवं' प्रथमोद्गतम् अत एव मनोहरं 'कुसुमं' पुष्पं रजोदर्शनं च, एव 'यौवनं यस्याः' तादृशी, वनज्योत्स्ना । 'सहकारः' रसालः 'बद्धाः' सम्यग् जाताः 'पल्लवाः' यस्य । तस्य भावः, तया, सञ्जात-किसलय-तया [इति नायक-व्यवहारारोपात् **समासोक्तिः**] । उपभोगस्य' वल्लरी-संश्लेष-रूपस्य 'क्षमः' योग्यः । (अत्र **शोभा**-नाम नाट्य-लक्षणं—'सिद्धैरर्थैः समं यत्राऽप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते । श्लिष्ट-लक्षण-चित्रार्था सा **शोभेत्यभिधीयते**" इति दर्पणलक्षणात्) ।

27n. -1. स्वयंवर-वधूः &c.—This sort of mock-marriage has been elsewhere described by Kāli. Cf. 'मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ'—Ra. VIII. 61 ; Śak. IV. 12. For **स्वयंवर** &c.—

A girl is entitled to choose her own consort after waiting for 3 years. "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमत्यपि। न चैवैनां प्रयच्छेत् तु गुण-हीनाय कर्हिचित्" ॥—MS. IX. 90. Vide also Ra. VI; Nalodaya, I. 30; लक्ष्मी०—Vik. III; Kuntala Jātaka; Nacca Jātaka; ṚV. X. 85, 13-15. 2. **वनज्योत्स्ना**—ज्योतिरस्ति अस्याम् इति ज्योतिस्+न मत्वर्थे—ज्योत्स्ना (निपातनात्) by 'ज्योत्स्ना-तमिस्रा—(5. 2. 114.) 3. **एनां विस्मृतासि**—No शेष-विवक्षा, hence no षष्ठी with स्मृ (2. 3. 52). "शेषे किम्? **कर्म-विवक्षया** द्वितीयैव, मातरं स्मरति, माता स्मर्यते"—**Prabhā**. स्मृ is सकर्मक, so कर्तरि 'क्त' is not available, hence विस्मृतम् इति भावे क्त.। विस्मरणम् इत्यर्थः। Then विस्मृतम् अस्ति अस्या इति अर्शआदित्वात् अच्। Cf. 'सौधवास मुटजेन विस्मृत.'-*Ra.*—XIX 2. 'अत्र भवान् प्रणिपात-लघन विस्मृत.' -*Māla. IV*. (Read 152n 8) **आत्मानमपि** & –Cf चारुदत्त —स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता। आर्य स्वात्मापि विस्मर्यते ?" --*MK. VII*. 4 **मिथुनस्य व्यतिकरः**—मेथति इति मिथ (संगमे)+उनन् (उः- 342)—मिथुनम् = Couple. वि+अति+कृ+घ अधिकरणे (३।३।११८) —'व्यतिकर' Union. Cf 'तीर्थे तोय-व्यतिकरभवे'—*Ra. VIII*. 95; Māla. I. 4, MD 15; ŚPB IV. 53; VII 28. **संवृत्त**:—Taken place, happened-(26n. 3) **बद्ध**—Produced -*Ra. XII* 69; Ku. V. 60. '**उपभोग-क्षमः**' -Cf. 'एष उपारूढराग उपभोगक्षम: पुरतो तिष्ठति'—Māla.*III* Vide(24n 4).

Text : --**प्रियंवदा ;—अणसूए, जाणासि किं सउन्दला वणजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्खदि त्ति** [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इति]।

Priyaṁvadā –Do you know Anasūyā, why Śakuntalā gazes so intently at Vana-jyotsnā ?

अनसूया—ण क्खु विभावेमि। कहेहि [न खलु विभावयामि। कथय।]

Anasūyā - I fail indeed to guess! Pray tell (*me*).

प्रियंवदा—जह वणजोसिणी अणुरूवेण पाअवेण संगदा, अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअं त्ति [यथा वन-ज्योत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि आत्मन अनुरूपं वरं लभेय इति]।

Priyaṁvadā –(**She wishes**) "As Vana-jyotsnā is united[1] with a suitable tree, even so may I, too, get a consort worthy[2] of me".

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो [एष नूनं तव आत्मगतो[1] मनोरथः[2]) ॥ (इति कलशमावर्जयति) ॥

Śakuntalā—This, surely, is the wish[2] in [1]your own mind[1].

(This said, inverts the pitcher).

V. L.—'जानामि किम्'——R. B. V. S.'जानामि किं निमित्तम्'—M.

प्रियंवदेति। 'अतिमात्रं' सातिशयम् औत्सुक्येन सह। **अनसूयेति।** 'न खलु विभावयामि' हेतुमवधारयामि। **प्रियंवदेति।** 'अनुरूपेण' योग्येन पादपेन' सहकार-वृक्षेण सह 'सङ्गता' मिलिता। 'अपि' इति प्रश्ने। 'नाम' इति संभावनायाम्। तद्योगे च लिङ्। किमेवं सम्भवेत् यद् 'अहमपि' (अपि त्वत्र समुच्चये) आत्मनः अनुरूपं' योग्यं 'वरं' वोढारं भर्तारम् इति यावत् ('वरो जामातरि वृतौ' इति मेदिनी) 'लभेय (३।३।१५७) इति' मनसि निधाय वन-ज्योत्स्नाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः। [राजा—'कथमियम्' इत्याद्येतदन्तेन **'विलोभनं नामाङ्गम्** उपक्षिप्तम्। तल्लक्षणन्तु दर्पणे—'गुणाख्यानं **विलोभनम्'**]। **शकुन्तलेति।** 'आत्मगतः' मनोगतः' (द्वितीया समास २।१।२४) 'मनोरथः' अभिलाषः। त्वं स्वयमेव अनुरूपं वरं लब्धुमिच्छसि इत्यर्थः। 'आवर्जयति' सेचनार्थम् अवनमयति।

28n.—1. **विभावयामि**—I guess : UC. II. 24 ; MM. I. 18. **अपि नाम**—'अपि' implies a query, while 'नाम', संभावना। The two together indicate a wish and introduce a question as to whether it will be satisfied. It has the sense of (*a*) 'is it likely', 'may it be' ; (*b*) 'would that', 'I wish that'—*AD*. *Cf.* **'अपिनाम** भवदुपाध्याययजमानस्य निवृत्ता' &c.—*PR* : 'तदपिनाम रामभद्रः पुनरपि इदं वनम् अलंकुर्यात्'—*UC. II.* **'अपिनाम** दुरात्मा राक्षसो गृह्येत'—*MR. I* ;' **अपिनामाऽहं** पुरूरवा भवेयम्' —*Vik. II.* It has a **different sense** in JP (*Vide Bombay Ed. P.* 236), where it introduces a question but does not involve the wish as it does here and also generally. 2. **मनोरथः**—Desire is so termed, as it carries the mind of a man from one place to another, as does a chariot carry a man from one place to another. Cf. **'यदात्मना कृतं तन्मयि संभावयसि'**—Rat. II. 3. **आवर्जयति**—आ+वृज्+णिच्+लट् ति—Inverts the pot in order to pour out its contents. Cf. 'आवर्जिताऽष्टापद-कुम्भ-तोयैः'— *Ku.*

VIII 10 But आवर्जन generally means 'bending Cf त्वदा वर्जित-वारि सम्भृतम् *Ku* I 34 'आवर्जित-पूग-मालम्'— *Ra* XIII 17 VIII 24, XVI 19, (*MD* 47 PA II. 39)

Text —राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा स्यात। अथवा कृतं सन्देहेन।

वशस्थ (जतजर) **असंशयं क्षत्र-परिग्रह-क्षमा,[1] यदार्यम[2]स्यामभिलाषि मे मनः।**
सतां हि सन्देह-पदेषु[3] वस्तुषु प्रमाण[4]मन्तःकरण-प्रवृत्तयः[5] ॥२०॥
तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये[1]

King—Can it be that this (*girl*) is sprung from a wife of an unlike caste of the patriarch? Or (away with misgivings She is doubtless [1]fit to be married by a Ksatriya[1] since my noble[2] mind has a longing for her For, to the good in matters of doubts[3] the promptings of their inner minds are an [4]unerring index[1] (*of the truth*) (20)
Nevertheless I will test[1] her rightly,

राजेति। अपि नाम [illegible] सम्भवा यत इयं शकुन्तला कुलप[illegible] कण्वस्य 'असवर्णम् ब्राह्मणात् भिन्न [illegible] यत् 'क्षेत्र [illegible] (क्षेत्र शरीर केदार सिद्धस्थान कलत्रगा [illegible]) तस्मात् सम्भव [illegible] यस्या तादृशी। स्यात् [illegible] अथवा इति पक्षान्तरे। [illegible] (५६) इति करणे तृतीया)। **असंशयमिति।** [illegible] निर्[illegible]तम् इयं शकुन्तला, क्षत नाशात् त्रायत इति क्षत्र [illegible] (क्षत्र क्षत्रिय राजन्यौ इति नाममाला) तस्य, परिग्रह [illegible] (परिग्रह [illegible] च मूल-स्वीकारयोरपि इत्यमर) तस्य [illegible]। इयं नि सन्देहम् क्षत्रिय-पत्नी भवितुम् अर्हति इति भावः॥ (अत्र मत् परिग्रह-क्षमा इति [illegible] सामान्योक्ते अप्रस्तुतप्रशंसा) यत्, [illegible] कदापि नासत्-पथ-प्रवृत्तम् अतएव श्रेष्ठम इत्यर्थः।, म पुरुवशात्पन्नस्य जितेन्द्रियस्य मम 'मन अस्या शकुन्तलायाम् अभिलाषि सस्पृह वाञ्छितु इत्यर्थ। [महापुरुषाणाम् आत्म-प्रशसाया न दोष। तथा च रामायणे—'आर्यरामस्य रामत्वं पश्यन्तु हरिपुङ्गवा')। सन्देहस्य पदेषु स्थानेषु

(पद व्यवसित-त्राण-स्थान लक्ष्म्याङ्घ्रि-वस्तुषु इत्यमरः) सन्देह-विषयीभूतेषु 'वस्तुषु' पदार्थेषु, कर्तव्यम् अकर्तव्यं वा इति संशयास्पदेषु इत्यर्थः । 'सतां शुद्ध-शीलानाम् अन्तःकरणस्य प्रवृत्तयः प्रमाणम् हि' इत्यत्रावधारणे ('हि हेताव-वधारणे इत्यमरः) प्रमाणं सत्याऽनृतयोः मानदण्ड-स्वरूपम् । (सन्देहपदेषु वस्तुषु' इत्यत्र पुनरुक्तवदाभास-नामाऽलङ्कारः । अर्थान्तरन्यास-काव्यलिङ्गाऽनुप्रासाः । अनेन 'परिन्यास' इत्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु दर्पणे तन्निष्पत्तिः परिन्यासः' । वंशस्थविलं वृत्तम्) । (२०) । तथापीति । तथापि' शकुन्तलायाः मत्परिग्रह-योग्यत्वे निर्णीते सत्यपि । उपलप्स्ये शाम्य । इयं ब्राह्मणेतर-क्षेत्र-सम्भूता नवेति पृष्ट्वा अवगमिष्यामि । (अनेन पूर्व-निर्णयेन अपरितोषः सूचितः) ।

29n -1. अपिनाम &c The previous conversation between Anasuya and Priyamvada gives the king an occasion for thinking about the possibility of his being an अनुरूप वर' । 2. असवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा -समान.वर्ण. यस्य तत् 'सवर्णम्' । समान compounded with वर्ण' is changed to स by ज्योतिर्-जनपद रात्रि नाभि नाम-गोत्र-रूप-स्थान-वर्ण-वयो-वचन-बन्धुषु -(6 3 8) Mr Kale & Prof G have explained the formation of सवर्ण with the help of योगविभाग of the Sutra समानस्य छन्दसि -&c 6 3 84 But the question of योगविभाग cannot arise at all, when the formation of a word is accounted for by an independent Sutra (1013) where Panini himself has specifically mentioned the word वर्ण' (Vide 23n 6) , क्षेत्रम् A wife न सवर्णम् असवर्णम् । असवर्णं क्षेत्रम्—असवर्णक्षेत्रम्, A wife not of the same class तस्मात् सम्भवः यस्याः सा - असवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा -an instance of व्यधिकरण बहुव्रीहि sanctioned by VM . 'अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिः व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः —KSV V 2 19 But in this particular case, we can avoid it, if we derive सम्भव with अप् in the अपादानवाच्य—'सम्भवति अस्मात् इति सम्भवः. i e origin, (Cf. 'तम् प्रियसख्याः प्रभवम् अवगच्छ' — supra) hence 'असवर्णक्षेत्रम् सम्भवः' उत्पत्ति-स्थानम्) यस्याः सा इति समानाधिकरण-बहुव्रीहि । Vide *MS III.* 12 & 13 If Śak is असवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा i e if her mother is other than a Brāhmaṇī, there is no bar to her being married by a क्षत्रिय king, as such marriage is sanctioned

by Manu (Vide notes 3 below). So our young king who is an ardent lover and at the present moment **completely engrossed with his own interest**, readily infers that कुलपति must be a married man with more than one wife of different castes. Later on he himself remarks that कण्व is a **life-long celebate** ('शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाश:'),but at the present moment he unconsciously forgets this well known fact, as the previous idea suits his own interest. This is **quite in keeping with the mental psychology of an ardent lover**. Now read *II.* ŚL 1. & 2. and 'कामी स्वता पश्यति'— Act II. 3. **कृतं सन्देहेन**—'कृतम्' (= अलम्) is an अव्यय = Enough, 'कृतं युगे, अलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु'—*Medinī.* Ra. XI. 41 ; Ki. II. 17. **करणे तृतीया।** Read (250*n.* 2), *and MN on* **'अलं** महीपाल तव **श्रमेण'** in *Ra. II.* 24. **क्षत्र-परिग्रह-क्षमा**—For Manu says 'पुत्रा येऽनन्तर-स्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्। ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते'—X. 14. Also III. 13 क्षतात् त्रायते इति क्षत + त्रै + क =क्षत्र --पृषोदरादित्वात् (6. 3. 109) साधु.। Cf "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ़:"—*Ra. II.* 53. 4 **सतां हि** &c —प्रमाण (standard of guide, an authority) is always **neuter singular** Now Cf. 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूना**मात्मन स्तुष्टिरेव** च' —*MS. II.* 6 ; 'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त कारणमान्तरम्। प्रमाण नित्यमर्यादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि'। "अथवा नैतदेव हि यन्मया परिशङ्कितम्। मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात्" ॥—*Rām* I. 36 17. This stanza and its latter half have been quoted in *DR* and in **तन्त्रवार्तिक of Kumārila Bhaṭṭa** respectively, while **Kuvalayānanda** Kārikā has quoted this as an instance of 'प्रमाणालङ्कार:'।

Text :—शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्) **अम्मो, सलिल-सेअ-संभमुग्गदो णोमलिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टइ** [अम्भो, सलिल-सेक-सम्भ्रमोद्गत: नवमल्लिकाम् उज्झित्वा वदनं मे मधुकर: अभिवर्तते]। (इति भ्रमर-बाधां रूपयति)

Śakuntalā—(*In a flury*)—Dear me, stirred up by the disturbance caused by the sprinkling of water, a drone leaving the

Jasmine is making towards my face.

(*This said, gesticulates annoyance from the drone.*)

राजा -(सम्पृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां[1] दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं[2]
(शिखरिणी) रहस्याऽऽख्यायीव[3] स्वनसि मृदु कर्णाऽन्तिक-चरः।
(यमनम करं व्याधुन्वत्याः[4] पिबसि रति-सर्वस्व-मधरं
भल्ग) वयं तत्त्वान्वेषान् मधुकर! हता,[5] त्वं खलु कृती ॥२१॥

King -(*Looking wistfully*). We, through search for truth (*about her*), are undone. O drone! thou indeed art lucky (*here*). (*For*) many a time thou touchest her tremulous[2] eyes with[1] rolling corners[1]; flitting by her ears thou hummest gently as[3] if to whisper some se cret[3] (*of love*). Despite her waving[4] the hand, thou kissest her lip which is the be-all of (*sexual*) pleasure. (21)

V. L.—'अभिवर्तते'—R. V. B. 'धन्यालोक'। 'अभिभवति'—S. M. 'कर्णे'—R.B. V. 'करम्'—HS. M. S. 'कर्णान्तिकचरः'—B. M. S. V. R's Com. 'कर्णे अन्तिकचरः'—R.

शकुन्तलेति। 'ससम्भ्रमं सभयं ('संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि' इति मेदिनी)। 'अम्मो' इति विस्मये ('विस्मये दुःसहे अम्मो नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते' इति भरतः) 'सलिलस्य सेकेन' सेचनेन यः 'सम्भ्रमः' सञ्चलनं तस्मात् उद्गतः' उत्थितः। 'उज्झित्वा' विहाय 'वदनम् अभि' लक्षीकृत्य 'वर्तते' आगच्छतीत्यर्थः। ['अभिरभागे' (१।४।९१; ५५३) इति 'अभेः' कर्मप्रवचनीय-संज्ञा। तद्योगे द्वितीया (२।३।८)। 'भ्रमरात् बाधा' पीडां ['पीडा बाधा व्यथा दुःख'मित्यमरः] 'निरूपयति' भ्रमर-पतन-परिजिहीर्षया हस्त-क्षेपादिकं करोति इति भावः। चलेति। हे 'मधुकर' त्व 'वेपथुः' कम्पः अस्ति यस्याः तां 'वेपथुमती' सकम्पाम् ('अथ वेपथुः कम्प' इत्यमरः। "ट्वितोऽथुच्"—(३।१।३९) इति अथुच्। अपि च 'चलः' चञ्चलः 'अपाङ्गः' नेत्रान्तः यस्याः ता चञ्चल-प्रान्ताम् ("अपाङ्गः त्वङ्गहीने स्यात् नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति मेदिनी) तादृशी 'दृष्टिं' चक्षुः [करणे क्तिन् (३।३।९४) 'दृष्टि ज्ञानेऽक्षिण दर्शने', इत्यमरः] 'बहुशः' बहुवारान् ("बह्वल्पार्थात् शस्—" (५।४।४२) इति शस्] 'स्पृशसि' चुम्बसि इत्याशयः 'रहस्य' रहसि भवं गोपनीयं ['दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४)—'रहस्या स्त्री नदीभेदे,

गोपनीयेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी [तस्य 'आख्यायी इव' वक्ता इव] (इति **क्रियोत्-प्रेक्षा**)। 'कर्णयो' अन्तिके' निकटे चरति इति 'कर्णान्तिक-चर' सन् 'मृदु' अस्फुटं यथा स्यात् तथा 'स्वनसि' गुञ्जसि (इति **स्वभावोक्तिः**। अनेन कपोल-स्पर्शा-नुभव. व्यज्यते)। 'कर' हस्त 'व्याधुन्वत्या' भ्रमर-निरासाय इतस्तत कम्प-यन्त्या 'अस्या' शकुन्तलाया 'रति-सर्वस्व' काम-सार-भूतम् 'अधरम्' ओष्ठ 'पिबसि' चुम्बसि। (तथा चोक्तम्—'कामिनाम् अधर-स्वाद सुरतात् अति-रिच्यते' इति) 'वयम्' अहम् ['अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति बहुवचनम्] 'तत्त्वस्य' किमिय क्षत्र-परिग्रह-क्षमा न वा इति स्वरूपस्य 'अन्वेषात्' विचारणात् 'हता' भग्नमनस जाता ('मनोहत प्रतिहत प्रतिबद्ध हतश्च स' इत्यमर) 'त्व खलु कृती' कृतकार्य इत्यर्थ (भूमार्थे इति)। ('वय हतास्त्व कृती' इति **व्यतिरेकः**। नीलोत्पलादिभ्रान्त्या **भ्रान्तिमान्**। 'मधुकरे' नायक-व्यवहार-समारोपात् **समा-सोक्तिः**। 'त्व कृती' इत्यत्र चरण-त्रय हेतुत्वेनोपात्तम् इति **वाक्यार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम्**। आद्य-वाक्यद्वये **रसनाकाव्यलिङ्गम्**। पुन तत्त्वान्वेषणरूप गुण दोष-रूपेण कल्पितोऽतोऽत्र **लेशनामालंकारः**। "**लेशस्तु** दोष-गणयो गुण दोषत्व-कल्पनम्" इति तल्लक्षणात्। **श्रुत्यनुप्रासश्च**। **शिखरिणी वृत्तम्**। अत्र **प्राप्तिर्नाम** अङ्गम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षण तु दर्पणे '**प्राप्तिः** सुखागम')। (२१)

30n -1 वदनमभिवर्तते &c —Shows that Śak. is a *woman of Pad-mini*-type *Cf* 'भवति कमल-नेत्रा नासिका क्षुद्र-रन्ध्रा अविरल-कुच-युग्मा दीर्घ-केशी कृशाङ्गी। मृदु-वचन-सुशीला नृत्य-गीतानुरक्ता सकल-तनु-सुवेशा पद्मिनी पद्म-गन्धा'—*Ratimañjari* **2 सस्पृहमवलोक्य**—The king already enamoured of Śak is jealous of the bee on account of its dallying with Śak before her very eyes **3 कर**—The waving of **one hand** seems to be more natural **व्याधुन्वत्या**—विशेषण 'आ' समन्तात् धुन्वती (धू-शतृ—ङीप) तस्या। No 'नुम in the Fem as 'आत् शी नद्या नुम्' (7 1 80) does not apply 'अवर्णान्तात् शब्दात् किम? (भा शतृ) भान्ती, (कुरु शतृ) कुर्वती - Prabhā (धू)—"धुनोति चम्पक-वनानि, धुनोति अशोकम्। चूत धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्। वायुर्विधूनयति चम्पक-पुष्प-रेणून् यत् कानने धवति चन्दन-मञ्जरीश्च"—KR 8 : 4 **रहस्याख्यायी**—(As if communicating some secret in her ear). Cf "विनिश्श्वास कर्णेऽस्य रहस्य श्रूयतामिति"—BC. IV. 31. आ+चक्ष्+णिनि कर्तरि=आख्यायी। '**चक्ष्**' becomes

'**ख्या**' with an आर्धधातुक-प्रत्यय by 'चक्षिङः ख्याञ्' (2. 4. 54) ; HD admits the existence of an independent 'ख्या' Dhātu, while *Nyāsakāra* and *BD* differ. 'ख्या प्रकथने। अयं सार्वधातुक-मात्र-विषय'—SK. 2463 ; 'इदमसर्वधातुकविषयमिति आत्रेयादयः। अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते'–*Dhāturūpa Kalpadruma* 'ख्या' प्रथने इति गोविन्दभट्टः प्रसिद्धिरित्यर्थः। प्रकथने इति चतुर्भुजः। ख्याति लोकः—Manoramā. **5. अधरं पिबसि**—Cf. 'अधरं पातुं प्रवृत्त'—Vik ; Bhartṛ Hari. 1. 26. 'अधरमधुवधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति'——*Kirāta* In fact the bee which was waved away by the movement of the hand, had not the chance to sit on Śak.'s lip The king out of jealousy thinks it to be an aggressive lover. Note that the future endeavour of Dusyanta's kissing Śak. against her will (Act IV 22) has been cleverly fore-shadowed here. **6. वयं** &c. –कृती—Learned, 'कृती स्यात् कर्मकुशले पण्डिते सर्वकर्मणि' इति **कलापचन्द्र-धृत-कोषः**। But, here it means "successful".–MN (*Ki. II.* 9), following Vardhamāna, derives it with **इनि** by '**इष्टादिभ्यश्च**' (5. 2. 88) ; (अनेन कृतम् इति कृती)। BhD follows suit But **neither VM nor BD includes 'कृत' in the इष्टादि class Besides इष्टादि is not an आकृतिगण।** Hence say 'कृतम् इति भावे क्त.। कर्म इत्यर्थ –Deed. Next भूमार्थे प्रशंसायां वा इनि by 'अत इनिठनौ'—5. 2. 115 ; (Read 135n- 4.) '**वयम्** (Plural) – 'अहम्' (Singular) in spite of its attribute '**हताः**' (Disappointed)– For reasons (Vide 159n. 1) Cf the peculiar use of '**हत**' in (197n. 3)

Remark – B,P, HS, M read the following just before Śloka. 21. 'राजा –(विलोक्य सस्पृहम्) साधु वाधनमपि रमणीयमस्याः। यतो यत षट्चरणोऽभिवर्तते, ततस्ततः प्रेरित-लोल-लोचना। विवर्तितभ्रूरियमद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टि-विभ्रमम् ॥ The King (looking wistfully) :

Beautiful ! there is "something charming even in her repulse
Where'er the bee his eager onset plies
Now here, now there, she darts her kindling eyes;
What love hath yet to teach, fear teaches now
The furtive glances and the frowning brow"–-M.

(Metre– वंशस्थ)

Text :—**शकुन्तला—ण एसो धिट्टो विरमदि। अण्णदो गमिस्सं** [न एष धृष्टो विरमति। अन्यतो गमिष्यामि) (पदान्तरे स्थित्वा। सदृष्टिक्षेपम्) **कहं इदो वि आअच्छदि। हला, परित्ताअह, परित्ताअह, मं इमिणा दुव्विणीदेण दुट्ठ-महुअरेण, अहिहूयमाणं** [कथम् इतोऽपि आगच्छति ? हला परित्रायेथा, परित्रायेथा माम् अनेन दुर्विनीतेन[1] दुष्ट-मधुकरेण अभिभूयमानाम्[2]]।

Śakuntalā—This impertinent (*creature*) does not stop. I'll move elsewhere. (*Moving a few steps and glancing around*) What! even here it is coming! Help, my friends, help, I am being assailed[2] by this ill-bred[1] wicked drone

उभे (सस्मितम्)—**का वअं परित्तादुं। दुस्सन्दं अक्कन्द। राअ-रक्खिदव्वाइं तपोवणाइं णाम** (का वयं परित्रातुम्। दुष्यन्तमाक्रन्द। राज-रक्षितव्यानि तपोवनानि नाम]।

Both (*Smiling*)—Who are we to deliver (*you*)! Call on Duṣyanta (*to your aid*) Penance-groves are said to be protected by the kings.

राजा—अवसरोऽयम् आत्मानं प्रकाशयितुम्। न भेतव्यम्। न भेतव्यम्। (इति [1]अर्धोक्ते स्वगतम्[1]) **राज-भावस्तु[2] अभिज्ञातो भवेत्। भवतु। एवं तावदभिधास्ये।**
King—Here (*indeed*) is an (*excellent*) occasion for showing myself. "Don't be frightened". [[1]*Half-uttering ; aside*[1]] (*If I introduce myself in this way*) my kingship[2] will be disclosed.[2] Well, this then will I say.

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा। सदृष्टिक्षेपम्) **कहं इदोवि मं अणुसरदि** [कथम् इतोऽपि मामनुसरति]। Śakuntalā—(*Stepping aside and glancing around*) What! even here it is following me.

V. L.—'दुष्ट-' —R. S 'धृष्ट'—M B V. 'न भेतव्यम्' —R B. V. M. 'न भेतव्यम् क कोऽत्र भा'—S S reads 'अथवा' before 'राजभाव' &c'

शकुन्तलेति। 'धृष्ट.' दुर्विनीत ('धृष्टे धृष्णग् वियातश्च' इत्यमरः)। 'कथम्' इत्याश्चर्ये अव्ययम। 'दुर्विनीतेन' अशिष्टेन। 'अभिभूयमाना' पीड्यमानाम्। **उभे इति।** 'परित्रातुं' परित्राणे इत्यर्थः ('अव्ययकृतो भावे' इति परिभाषोक्तेः) 'वयम्' आवाम् ('अस्मदो द्वयोश्च'—१।२।५९.) 'का' भवाम इति

ेवः। वय परित्राण-विषये असमर्थाः ललना-मात्रत्वात् इति भावः। 'आक्रन्द' आत्म-त्राणाय उच्चैः आहूय ("आक्रन्दः क्रन्दनाऽऽह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' इति मेदिनी)। 'तपोवनानि' राज्ञः विषयस्थितानि, अतस्तेनैव तानि 'रक्षितव्यानि' 'नाम' इति प्राकाश्ये। **राजति।** 'आत्मानं' स्वं 'प्रकाशयितु'दर्शयितुम् 'अयम् अवसरः' अवकाशः सुसमय इति यावत् ('काल-समय-वेलासु तुमुन्'–३।३।१६७ इति तुमुन्)। 'अर्धे' पूर्वार्धे 'उक्ते' सति अवशिष्टमनुच्चार्य 'स्वगतम् आह। अधुना गच्छेयं चेत् मम 'राज-भावः' नृप-स्वभावः ('भावः सत्ता-स्वभावाभिप्राय-चेष्टात्म-जन्मसु' इति मेदिनी)। 'अभिज्ञातः भवेत्' ता मा नृपं मन्येरन् इति नृपस्य आशङ्का।

31a.—1. **धृष्टः**—धृष्णोति इति धृष् प्रागल्भ्य+क्त कर्तरि [3. 4. 72.] by 'धृषि-शसी-वैयात्ये'-(7. 2. 19). "निर्लज्जाऽर्थे क्त-क्तवतु-प्रत्यये परे, धृष्-

विशस्त. (निलज्जः), otherwise, **धर्षितः (पराभूतः), विशसितः (विशषण)** (हिंसितः) ॥ **विरमति**—रम् with वि, आ, परि, is परस्मैपदी by 'व्यांपरिभ्यो रमः' (1. 3. 83), but Cf. 'कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च **रमन्ति च'**—Gitā. X. 9. 2. **दुर्विनीतेन**—Wanting in decorum, rude, Cf. 'दास्याः पुत्रैः मधुकरैः पीड़ितोऽस्मि'—SV. IV. This supplies the king an opportunity for making his appearance before the girls and he uses the same word in his next speech. Cf. 'कः पौरवे वसुमती शासति शासितरि **दुर्विनीतानाम्'** । **'हला परित्रायेथाम्'** &c.—For the plication, (vide P. 35, line 10.) Here is a subtests. Vide *Śak.* king's endeavour to kiss Śak. in ... अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु'—*III.* 13 & 14, ... *31. Infra.* **'अभिभूयमानां'** (tormented) is preferable to **'परिभूयमानाम्'** as it is repeated in Anasūyā's next speech. 3. **परित्रातुम्**—तुमुन् is used in भाववाच्य and hence though an अव्यय, it is equivalent to a noun *i.e.* 'परित्राणम्'—What a.. we in the matter of (*your*) protection ? Cf. 'का वयं' भट्टिनीं नियोजयितुम्'—*Bhavabhūti.* 'का वयं जेतुम्'—Māla. 4. **नाम**—प्राकाश्ये—It is well-known. 5. **प्रकाशयितुम्**—3. 3. 167. (Com.). 6. **न भेतव्यं**—Regarding the absence of a stage direction here, Mr. Kale remarks—"The king says this

impulsively or rather the words escape his mouth and so there is no stage direction before these ; nor are the words heard by Śak. and her friends, as these are uttered by the king without going forward". 7. **स्वगतम्**— This stage direction means that the speech following it will be heard by the audience only, and not by the actors on the stage -'**अश्राव्यं** खलु यद्वस्तु तदिह **स्वगतं** मतम्'—(*SD VI*) **अभि** + **धा** =To speak *Ku III* 63 ; *MS. I*. 42 ; *BK VII*. 78 ; *Gītā XVIII* 68.

Text :--**राजा**—(सत्वरमुपसृत्य) आः ।

आर्या (12. 18, 12, 15)
कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्वि-कन्यासु ॥२२॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

King—(*Advancing hastily*) Ah ! Who is it that behaves[1] rudely[1] towards the innocent[2] (*young*) hermit-girls, whilst Paurava (*a descendent of Puru*), the chastiser of the ill-behaved, is ruling the earth ? (22)

(*All appear some-what distracted on beholding the King*).

अनसूया—अज्ज, ण क्खु किम्पि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही दुट्ठ-महुअरेण अहिहूयमाणा कादरीभूदा (आर्य, न खलु किमपि अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखी दुष्टमधुकरेण अभिभूयमाना कातरीभूता) । (इति शकुन्तलां दर्शयति) ।

Anasūyā— This, our dear friend, being troubled by a wicked bee, has been alarmed. Nothing indeed very dangerous. (*This said, points to Śakuntalā*).

क इति ॥ 'दुर्विनीतानां' दुष्टानां 'शासितरि' दण्डादिना शासके 'पौरवे' पुरुवंशीये राजनि (परोक्ष-निर्देशस्तु राजभाव-गुप्त्यर्थम्) 'वसुमतीं' पृथ्वीं 'शासति' पालयति सति [भावे सप्तमी २।३।३७. यद्वा वसुमतीं शासतं पौरवम् अनादृत्य, 'षष्ठी चानादरे' (२।३।३८) इति सप्तमी]। 'कोऽयम्' इति **क्षेपोक्तिः** । 'मुग्धासु' रम्यासु अचतुरासु वा 'अविनयम्' अशिष्टम् 'आचरति' व्यवहरति । झटिति ब्रूहि येन दण्डं प्रदास्यामि । ['तपस्वि'-शब्देन अत्यन्ताऽसंभाव्याऽविनयस्थानत्वं व्यज्यते । अत्र **अप्रस्तुतप्रशंसा । छेक-वृत्त्यनुप्रासौ ।**

अनेन **दण्डलक्षणं** मध्य ङ्गान्तरमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा—'**दण्डस्त्वविनयादीनां** दृष्ट्या श्रुत्वा च तर्जनम्' ॥ **आर्या** जाति.) (२२) । 'किञ्चिद् इव' इति ईषदर्थं ['ईषदर्थे समानप्रेक्षा-वाक्य-भूषणयोरिव' इति वर्धमान.) । **अनसूयेति ।** 'अत्याहित' महद्भयम् ('अत्याहितं महाभीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः) । अकातरा कातरा भूता इति 'कातरीभूता' ('कृ-भ्व-स्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्वि.'-(५।४।५०), 'अस्य च्वौ'-(७।४।३२) इति अवर्णस्य ईकार.) ।

32n.---**1** **कः पौरवे** &c.—This indirect method is purposely resorted to. so that the girls may not suspect him to be a king. **आः**—implies anger. Vide Act. IV. 1 infra. **2.** **शासितरि**—शास+तृच् (ण्वुल्तृचौ -3 1. 133.) but if 'तृन्' is used ('तृन्'-3. 2. 135) षष्ठी in दुर्विनीतानाम will be **barred** by 'न लोकाव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृनाम्' (2. 3. 69) **3** **मुग्धासु—**Innocent, too young to have any knowledge of the world. This adds to the serious nature of the crime. 'प्रथमावतीर्ण-यौवन-मदनविकारा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिक-लज्जावती **मुग्धा'**—*SD III* "The inexperienced has the desire of new youth, is coy in love and gentle in anger"—*Dr Haas* (DR) **4.** **तपस्वी** &c For the force see Com. Cf 'अभीमर्ष्यमविनयस्य'——Śak VII 5 **किञ्चिदिव**—Their bewilderment was only for a short while because the **novus home** who entered, was wearing a very plain and simple costume like an ordinary man. **आर्य, न खलु** &c.—Mark that it is **Anasūyā**, who first gathers courage to address the king. Her courteous reply bespeaks her great presence of mind and her knowledge of the ways of the worldly people. **आर्य** means a noble-minded **person who performs his duty**. (Vide 3n. 1) Here the epithet is very **significant**, as the duty of a Kṣatriya king or his officer is to succour the distressed. Cf. *Ra. II.* 53 ; 'सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं **परिरक्षणम्**'—*MS. VII* 2 ; *X*. 80. **6.** **अत्याहितम्—** 'अतीव आधीयते स्म मनसि इति अत्याहितम्'—*BhD.*—What is seriously felt by the heart. hence, a great calamity. Cf. **'अत्याहितं**, न खलु सावशेषं विषविकारं भवेत्'——*Māla. IV*.

'पाण्डुपुत्रैर्न किमप्यन्याहितमाचेष्टितं'——*VS.* II ; *PN. I.* after Śl. 14 : **Vik.** IV and V.

Text :—राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भत्वा) **अपि तपो वर्धते ?**

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)

King (*Turning to Śakuntalā*)—Is your penance thriving ?

(*Śakuntalā stands silent through nervousness.*)

अनसूया—दाणीं अदिहि-विसेस-लाहेण। हला सउन्दले, गच्छ उड़अं फल-मिस्सं अग्घं उवहर। इदं पादोदअं भविस्सदि (इदानीम् अतिथि-विशेष-लाभेन[1]। हला शकुन्तले, गच्छ उटजम्। फलमिश्रम् अर्घमुपहर। इदं पादोदकं भविष्यति)। (इति घटं दर्शयति)।

Anasūyā—(*Yes, it prospers*), now by[1] the acquisition of a noted guest.[1] O my Śakuntalā, go to the cottage (*and*) bring a (***respectful***) offering mixed up with fruit. This will serve to bathe his feet. (*This said, shows the pitcher*).

राजा—भवतीनां सूनृतयैव[1] गिरा कृतमातिथ्यम्।

King—Even by your courteous[1] words, the rites of hospitality have been rendered.

राजेति। 'साध्वसात्' भयात् ('दर-त्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं **भयम्** **इत्यमरः)** 'अ-वचना' निरुत्तरा। **अनसूयेति।** 'अतिथीनां विशेषः' उत्तमः **तस्य** 'लाभेन' प्राप्त्या। भवादृशस्य विशिष्टस्य अतिथेः आगमनेन 'इदानीं तपो **वर्धते', "**नृ-यज्ञस्तु अतिथि-पूजनम्" इत्युक्तेः। (अनेन **अनवृत्ति**-नामा नाट्यालङ्कारः **उपक्षिप्तः।** तल्लक्षणं तु दर्पणे—'प्रश्रयादनुवर्तनम् **अनुवृत्तिः**')। 'उटजं' पर्णशाला ('मुनीनां तु **पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्'** इत्यमरः)। 'फलेन मिश्रं' सम्पृक्तं ('करम्बः **करवो मिश्रः सम्पृक्तः** खचितः समाः' इति हेमचन्द्रः। तृतीयासमासः—२।१।३१) **'अर्घम्'** अर्चन-द्रव्यम् 'उपहर' अस्मै देहि। **'इदं' सेचनार्थं कलस-स्थितं जलं** 'पादोदकं' पाद-प्रक्षालनार्थम् जलं 'भविष्यति' (ननु पाद्यमेव प्रथममुपयुज्यते ननु **अर्घः,** इत्यत्र आह 'इदमिति'—न्यायपञ्चाननपादाः")। **राजेति।** **'भवतीनां सूनृतया'** प्रियसत्येन ("**सूनृतं** मङ्गलेऽपि स्यात् **प्रियसत्ये** वचस्यपि') 'गिरा' वाचा **'एव आतिथ्यम्'** अतिथिसत्कारः 'कृतम्'। अलम् अर्घादिना इति भावः।

33a.—1. अपि तपः &c.—Cf. 'मैथिलि, अपि तपो वर्धते'——PN. V. **"अपि स्थिरायुः** भगवन्कुमारः"—BC. I. 69. **शकुन्तला साध्वसादवचना—**

&c.—The king first of all addresses Śak. as she is the hostess, but being addressed face to face by a city-bred *novus homo*, she is highly distracted. साधु सम्यक् अस्यति विक्षिपति चित्तं यत् तत् साधु + अस् + अच् पचादित्वात् (3. 1 134) = **साध्वसम्**—Which completely upsets the mind, *i e.* confusion, fear. 'साधून् अस्यति इति अच्'–RM. But **अच् is barred by 'कर्मण्यण्'** (3. 2. 1) ; Hence 'नञ्। तस्मात् साधूनाम् असनम् साध्वसम्'——BhD. *Note* that she had had no exchange of words with the King till the end of the Act. (See also 260n. 2). 2. **इदानीम् अतिथि-विशेष** etc — &c.—The arrival of a noted guest has given us a chance to adore him and thereby enhance our piety. This reply of Anasūyā bespeaks great presence of mind on her part This time also Anasūyā speaks on behalf of agitated Śak. **विशेष**'='Excellent', hence अतिथिना विशेष., अतिथिविशेष means 'a distinguished guest' "विशेषोऽवयवो द्रव्ये द्रष्टव्यो-त्तम-वस्तुनि'—इति शब्दार्णव—MN on MD 57 ; 'कदली-**विशेषान्**'- *Ku I* 36 'शाला-**विशेशान्**'—*Ra XVI.* 49 ना-**विशेष**'—*XIV.* 52 ; '**पुरुष-विशेष**'—-*PN. II.* Here the rule 'न निर्धारणे (2. 2 10) does not bar षष्ठीतत्। Read :—"अथ कथ **पुरुषोत्तम**' इति ? 'यस्मात् निर्धार्यते, यश्च एकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारण-हेतु, एतत्-**त्रितय**-सन्निधाने सति एवाय निषेध' इति **कैयटः।** अन्येतु 'पुरुषेषु उत्तम' इति निर्धारण-सप्तम्या 'सज्ञायाम्' (2. 1. 44) इति समास । * * * **तन्मन्दम्।** संज्ञायाम इति समासस्य **नित्यत्वेन** स्वपद-विग्रहाऽसगति-प्रसङ्गात्। तस्मात् कैयटोक्त-समाधानमेव **समीचीनमिति** नव्याः"—T on 704 ; also KT's भाष्यप्रदीप on (5. 3. 57). 3. **अर्घम् उपहर**—Anasūyā is now drawing Śak.'s attention to her duty of receiving guests as enjoined by Kaṇva. अर्ह्यते पूज्यते अनेन इति अर्ह्+घञ् करणे by 'हलश्च' (3. 3. 121) Next 'ह्'='घ' by 'न्यङ्क्वादीनाञ्च' 7. 3. 53—अर्घ: It will be very interesting to note that "**अर्घ** शब्द: सामगाना सर्वत्राभिलापे स-यकारो (**अर्घ्य**) नपुसक-लिङ्गेनैव प्रयोज्यः। **अन्यवेदिनां-नि-र्यकारः** (अर्घ.) पुलिङ्गेन प्रयोज्य" इति श्राद्धतत्वम् *Kalpa.* **P. 52.** Also '**पादार्घाभ्याञ्च**' (5. 4. 25). **अर्घ** is a combination of eight things—"**आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधिसर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव**

अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः । इति तन्त्रे काशीखण्डे च । 'रक्त-विल्वाक्षतैः पुष्पैः दधि-दुर्वा-कुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्तितः'—*Devī Purāṇa. qtd.* श्रीदत्त *in* आचारादर्श । Mark that water is not mentioned here at all. *Also Rām. I*-20. 9 -10. **पादोदक**—Water for washing the feet is one of the first things invariably provided for a guest not only in India, **but also in many Eastern Countries** Vide **Genesis.** XXIV 32 ; **Luke** VII 4 4 "Next my girl sprightly nymph, brings her napkin and lymph, Feet and ankles are quick in ablution" -Qtd. Dr Wilson ' आनाय्य पादौ धावितुम्"—Mk.III. 'अहकार—आ . तुरुस्क-देशा प्राप्ता स्म यत्र श्रोत्रियानतिथीन् पाद्यादिभिरग्रे गृहिणो नोपतिष्ठन्ते'—PC II **4. सूनृतया**—सुष्ठु नृत्यन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु + नृत् + क (करणे) मूलविभुजादित्वात् (*Vārt* 3 2. 5.)—*RM*, but the Vārt. is **applicable only in कर्तृवाच्य**—"तत्र । तस्य कर्तरि विधानात्"—*BhD*, hence he suggests घञर्थे क' but that is also **defective**, as नृत् is not included in 'घञर्थे क-विधान स्था-स्ना-पा-व्यधि-हनि यध्यर्थम्' । (*Vide* 3 3 58) Lastly *BhD* takes the help of 'हलश्च' (3 3 121), which gives 'संज्ञायाम् घञ्' in the करणवाच्य । No गुण, by सज्ञापूर्वकोविधिरनित्य (*optional*) Next 'अन्येषाम् अपि दृश्यते' (6. 3 137) इति दीर्घ । To avoid cumbrousness proceed thus—सुष्ठु ऊनयति प्रीणयति इति सून् by 'क्विप्'-(3. 2 76). Next सून् च ऋता च -'सूनृता' सत्य-प्रिया इत्यर्थ (*Com*) "सूनृता वाचमाहु"- -UC. V. 30 : Hito. I. 301. **5 आतिथ्यम्**—अतिथि+ञ्य by 'अतिथेर्ञ्यः' (5. 4. 26) The king says so because he does not like that Śak. should leave his company.

Text :—**प्रियंवदा—तेण हि इमस्सिं पच्छाअ-सीअलाए सत्त-वण्ण-वेदिआए मुहुत्तअं उवविसिअ परिस्सम-विणोदं करेदु अज्जो** [तेन हि अस्यां प्रच्छाय-शीतलायां सप्तपर्ण-वेदिकायां मुहूर्तकम् उपविश्य परिश्रम-विनोद करोतु आर्यः] ।

Priyaṁvada—Then on this shady cool platform (*round*) the Saptaparṇa (*Alstonia scholaris*) tree, let Your Honour assuage His fatigue by sitting for a while.

राजा—नूनं यूयमपि अनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

King—Surely you, too, must have been fagged by this employment.

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्जुवासणं अदिहिणं। एहि उवविसम्ह (हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम्[1]। एहि उपविशाम)

(इति सर्वे उपविशन्ति)।

Anasūyā—Dear Śakuntalā, it is our duty to sit[1] by the side of the guest.[1] Come let us sit (*here*) (*This said, all sit down*).

V. L.—S omits 'नूनम्'।

प्रियंवदेति। प्रकृष्टा छाया यत्र सा 'प्रच्छाया'। तादृशी चासौ 'शीतला' च इति 'प्रच्छायशीतला' तस्याम्। 'सप्तपर्णस्य' वृक्षविशेषस्य ('सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः)। 'वेदिकायां' तद्वृक्ष-मूल-स्थित-वितर्दौ। 'मुहूर्तं' स्वल्पकालं (**'मुहूर्तमल्पकाले** स्यात् घटिका-द्वितयेऽपि च')। 'परिश्रमस्य' पथ-परिश्रमस्य 'विनोदं' प्रणाशं 'करोतु'। **राजेति।** 'अनेन' जल-सेचन-रूपेण कर्मणा ननु निश्चितम्। युष्माभिरपि मया सार्धं सप्तपर्ण-वेदिका सेवितव्या इति हृदयम्। **अनसूयेति।** 'पर्युपासनं' समीपे उपवेशनादिना अभिप्रायानुवर्तनम्। सर्वा च नार्यः सर्वश्च राजा इति 'सर्वे'। ('पुमान् स्त्रिया' (१।२।६७) इति पुंल्लिङ्गैकशेषः)।

34n—1. सप्तपर्ण— (*Alstonia scholaris*) so termed as the tree has seven leaves per stalk; also called 'विषम-च्छद' (*having an odd number of leaves*), 'शारद' (*as it blooms in Autumn*) and 'विशाल-त्वक्' (*having a broad bark*). Ra. IV 23; 'प्रच्छायशीतले शिलापट्टे'—Māla III. **2. वेदिकायां—**'स्यात् वितर्दिस्तु वेदिका'—*AK*. A quadrangular or circular raised seat round shady trees for repose or rest. Vide *Kalpa*. P 1913. **3. पर्युपासनम्—** परि+उप+आस् । ल्युट् भावे Sitting near (*a guest*) for his diversion. **'पर्युपासन्ति** ते नित्यं देवा मन्त्रे महर्षयः' *PP I IX*. 25

Text: -शकुन्तला (आत्मगतम्)—**किं णु क्खु इमं पेक्खिअ तवोवण-विरोहिणो विआरस्स गमणीअम्हि संवुत्ता** (किं नु खलु इमं प्रेक्ष्य तपोवन-विरोधिनो[1] विकारस्य[2] गमनीयास्मि संवृत्ता)।

Śakuntalā (*Aside*)—How is it that at the sight of this (*man*) I have become susceptible to an emotion,[2] incompatible[1] with the penance-wood[1] ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—**अहो सम-वयो-रूप-रमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।**

King (*Looking at them all*)--Oh! How pleasing is your friendship on account of equal age and beauty.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—**अणसूए, को णु क्खु एसो महुर-गम्भीराकिदी, चउरं पिअं आलवन्तो, पहाव-वन्दो विअ लक्खीअदि** [अनसूये, को नु खलु एष मधुर-गम्भीराकृति.[1] चतुरं[2] प्रियम् आलपन् प्रभाववान्[3] इव लक्ष्यते) ।

Priyaṁvadā (*Aside to Anasūyā*) –Anasūyā who's he, indeed, pleasing[1] and dignified in mien,[1] speaking cleverly[2] and sweetly, and seeming to[3] have majestic power[3] ?

V. L.—'मधुर-गम्भीराकृतिः चतुरम्'—B, C, Dr. P.HS. 'चतुर-गम्भीरा-कृतिः मधुरम्'—M. 'चतुर-गम्भीराकृति. चतुरम्'—R. 'प्रभाववान् इव लक्ष्यते' —R. V. B. M.'प्रभवन् दाक्षिण्यमपि करोति'—S.

शकुन्तलेति । 'किम्'' इति कुत्साया जिज्ञासायाञ्च ('**किम् कुत्साया** वितर्के च निषेध-प्रश्नयोरपि' इति मेदिनी) । 'न' इति वितर्के (तथा च मेदिनी 'न वितर्काऽवमानयोः)' । 'खलु' इत्यवधारणे । सर्व वितर्क-गर्भाऽऽत्मगत-प्रश्नमुत्थापयति । 'तपोवनस्य विरोधिन.' विरुद्धस्य 'विकारस्य' आश्रमवासि-जनाऽनुचितस्य अन्यथाभावस्य मदन-भावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' विषयीभूता । (अनेन अस्या '**भावो**' नामाङ्गजो विकार उक्त. । 'निर्विकारात्मके चित्ते **भावः प्रथम-विक्रिया**' इति तल्लक्षणात्) । **राजेति** । 'अहो' इत्याश्चर्ये । 'सौहार्द' प्रणय । 'समानाभ्या वयो-रूपाभ्या 'रमणीय' मनोहरम्, ('समैविरोध. मैत्री न न च पुष्टविपुष्टयो'' इति न्यायात्) । **प्रियंवदेति** । जनानाम् इष्टानाम् अन्तिकम् इति 'जनान्तिकम्' अप्रकाशम् (इति त्रिकाण्डशेष) । 'को न' इति वितर्क-गर्भ प्रश्नः । 'खलु' इति वाक्यभूषायाम् । 'मधुरा' मनोमोह-करा 'गम्भीरा' च दुर्-धिगमा अपूर्व्या इति यावत् 'आकृति.' यस्य तादृश. । 'चतुर' निपुण 'प्रियं' सुन्दरम् 'आलपन् प्रभावः' प्रतापः विद्यते यस्य स 'प्रभाववान्' प्रतापशाली इत्यर्थं । ('स प्रताप: प्रभावश्च यस्तेजः कोश-दण्डजम्' इत्यमरः) ।

35n.—1. किं न खलु—Śak. is at a loss to know the cause of her being subject to an emotion inconsistent with the penance-grove (**किम्**). Though not compatible with religious vows, it is no doubt (**खलु**) present in her mind. Hence she endeavours to find

ut the cause (न) of such an anomaly (*Com*). 2. **विकारस्य गमनीया** &c —This is the first manifestation of feeling in Śak. who previous to this was without any emotion (*Com.*). (25ln. 5) 3 **सौहार्दम्** -MN in *Ku IV*. in explaining—'क्षणभिन्न-सौहृद' seems to derive 'सोहार्द' from 'सुहृत', and सौहृद' from 'सुहृदय', and this, indeed, is the **right process** 'सुष्ठु हृदय यस्य स सुहृदय.:—A man having a good heart 'सुहृदयस्य' भाव कर्म वा, इति सुहृदय-, अण। ['हाय-नान्त-युवादिभ्य 'अण्' -1795] =सुहृत्+अण्, as **'हृदय'** becomes **'हृत्'** with अण् by 'हृदयस्य हृद्—लेख-यद्-अण् लासेषु'--989 Next **उभय-पद-वृद्धि** (by हृद्-भग-सिन्ध्वन्त पूर्वपदस्य च'–1133) is **barred** by the **परिभाषा** 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य' (256 ; 807 ; 2353) Hence we get **सौहृद,** (and not **सौहार्द** with उभयपदवृद्धि).—'**तद्धितेष्** अचाम् आदे (1075, 1133) Read '**हृत्** **इति प्रतिपदोक्तस्य उल्लेखात् हृदादेशस्य सौहृदम्** इत्यके' **Prabhā** *on* (7 3 19) Now the **independent** 'हृत्' **(n)** also means हृदय' [हरते क्विप् (3 2 178); 'तुक्'—(6. 1. 71). चित्त तु चेतो हृदय स्वान्त हृन्मानस मन इत्यमर]। So सुष्ठु हृत् यस्य स. सुहृद् which also belongs to युवादि class, hence सुहृद्- अण् (5. 1. 130) **सौहार्दम्** (by 7 3 19) Read –"**सुहृदय**-शब्दात् अण् **सौहृदम्।** हृच्छब्दान्तत्वाऽभावात् न उभय-पद-वृद्धि। * * * सुहृच्छब्दात् अण्। **सौहार्दम्। क्लीबलिङ्ग-हृच्छब्दोऽपि अस्ति** ' **Prabhā** *on* (6. 3 50) For सौहार्द see BC IV 84 *Ra XII* 15, *MM I* 40, *MD* 15; *Ku II* 6 5 **जनान्तिकम्** (–**अपवार्य**)—'*Personal address* is mutual conversation in the presence of other persons by shouting out to others in the middle of a story by the hand with three fingers raised' **Dr Haas** The speech will be heard by the entire audience But it will be **inaudible to the undesired actors** on the stage त्रिपताक-करेणान्यान् अपवार्याऽन्तरा-कथाम्। अन्योन्या-ऽमन्त्रण यत् स्यात् तज्जनान्ते **जनान्तिकम्**'॥ DR. स एव **त्रिपताकः** स्यात् वक्रिताऽनामिकाऽङ्गुलि।—SR. 6 **मधुर-गम्भीर** &c.—Because his आकृति is मधुर (*charming*), hence it is अधिगम्य(*accessible*), and because it is गम्भीर (*grave*), hence it is अधृष्य (*inaccessible*). Cf. this with the description of दिलीप, in *Ra* 1 16 'अधृष्यश्चाभि-

गम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णव.'। "Thou hast a **firm appearance** and the face bears a **command** in it" **Corilinus.** IV. 6; "**Stately port** and **majestically** departure speed **sober steadfast demure'** –**Milton.** Mr. Kale prefers the reading 'चतुर-गम्भीराकृति मधुरम् आलपन्' because अनसूया in her next speech repeats the word मधुर। Cf 'आर्यस्य **मधुरा** लापजनित' &c But then चतुर being properly an epithet of man, by लक्षणा is to be transferred to the body (आकृति) and should mean '*sweet*'. (Ra IX 47; Ku III 5) It is difficult to choose between these two readings 7 **प्रभाव०**—घञ् is not **available** after 'भू with **an उपसर्ग** by श्रि-णी-भुवोऽनुपसर्गे (3 3. 24) "अनुपसर्गे किम्? '**प्रभवः** प्रणय प्रश्रय'। कथं **प्रभावः** राज्ञ इति? प्रकृष्ट भाव इति प्रादिसमास SK 3195

Text :—अनसूया—सहि, मम बि अत्थि कोदूहल। पुच्छिस्सं दाव ण। (सखि ममापि अस्ति कौतूहलम्। प्रक्ष्यामि तावदेनम)। (प्रकाशम्) **अज्जस्स महुरालाब-जणिदो वीसम्भो मं मन्तावेदि। कदमो अज्जेण राएसि-वंसो अलङ्करीअदि, कदमो वा विरह-पज्जुस्सुअ-जणो किदो देसो, किण्णिमित्तं वा सुउमारदरो बि तबोवण -परिस्समस्स अत्ता पद उवणीदो** (आर्यस्य मधुरालाप जनितो' विस्रम्भो मां मन्त्रयते। कतम आर्येण राजर्षि-वंशः अलङ्क्रियते। कतमो वा विरह-पर्युत्सुक-जनः कृतो देशः। किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवन-परिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः)।

Anasūyā –I, too my friend, have (*the same*) curiosity Well I'll just ask him (*Aloud*) The confidence[2] produced[1] by the sweet words[1] of Your Worship, eggs[3] (or prompts) me (*to ask*) Which line of royal saints is adorned by Your Worship? Which country has its folk[4] rendered anxious, on account of (*Your*) separation[4], and for what purpose, though rather tender, has (*Your*) self been exposed to the toil (*of visiting*) a penance -grove?

V. L. – तपोवन-परिश्रमस्य –B S HS 'तपोवन-गमन-परिश्रमस्य'—R M

अनसूयेति। कौतूहल (समम-वस्तु-मभा लोके कौतूहला स्यात् कुतूहलम् इति दर्पण। स्वार्थे अण्-५।४।३८]। '**प्रकाशम्** उच्चै राजानम् आह ['सर्वश्राव्य प्रकाश स्यात्' इति दर्पण)। 'मधुरेण आलापेन जनितः' उत्पादित **विस्रम्भ.'** विश्वासः 'मन्त्रयते' मुखरयति, वाक्य-प्रयोगे नियोजयति इति स्वौद्धत्य-परिहारः।

'कतम.' अनेकेष प्रख्यातेषु का वा 'राजर्षीणां वंश अलङ्क्रियते' जन्म-परिग्रहेण इत्यर्थ । 'कतम' अनेकेषु सुप्रसिद्धेषु देशेषु का देश विरहेण' अधुना भवता वियोगेन 'पर्युत्सुका' सोत्कण्ठा जना यस्मिन् तथाविध कृत , कुत्र भवत निवास इति सरलार्थ । 'सुकुमारतरोऽपि अतिकोमलोऽपि ('सुकुमार तु कोमलं मृदुल मृदु इत्यमर) 'आत्मा देह (आत्मा कलेवरे यत्ने इति धरणि) तपोवन-परिभ्रमस्य' आश्रम-गमन [illegible] पद स्थानम् उपनीत प्रापित । (तपोवन-पदेन [illegible] प्रयोजनत्व सूचयति । अतएव परिश्रम पदम् । [illegible] सत्त्वं श्रम मात्रम इति भाव इति राघवचरणा) ।

36n 1 मन्त्रयते—मन्त्र 'To speak privately' , मन्त्रि गुप्त-परिभाषणे -Here it is in the ordinary sense of 'talking' Cf किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे'—[illegible] Sometimes it is used Pimp किमेकाकिनी मन्त्रयसि —Śak I [illegible] Here it is casual 'unreserve eggs me to talk Mark the extremely courteous address of Anasūyā Cf अनया शुश्रूषा मा मुखरयति —MR III तथापि कल्याणकरी गिर न मा श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति Ki III 9 Bk X 73 स्वामि-भक्तिर्मां मुखरयति'' VS II Pardon me Caesar for my dear love To your proceeding bids me tell you this And reason to my love is liable Julius Caesar II 2 2 राजर्षि-वंश &c -Anasuya seems to have recognised the king 3 निमित्तं— —[illegible] (स्नेहने) [illegible] by [illegible] क्त (3 2 187) , [illegible] Prabhā We do not get निमिन्नम् by [illegible] निष्ठातो न पूर्वस्य च द (8 2 42), for Pāṇini himself writes निमित्त in स्नु-क्रमोर-नात्मनेपद-निमित्ते (7 2 36) , 4 कतम —(see 23[illegible]n 1) विरह-पर्युत्सुक &c (What country is pouring your absence ?) Cf तत कस्य आगमनेन अपुण्यभाक् [illegible] विरहिता [illegible] शून्यता नीतो देश —HC कस्य वा देशस्य भवद् [illegible] —Bhoja Prabandha समाहितात्सुखप्रम-दर्शनेन &c Ra II 73 This is a clear proof of the kings being much loved by the people in ancient times. 5 आर्येण आत्मा पदम् उपनीत —(Your self has been subjected to the toils of journey) Note that in the passive voice there is no change in पद (indirect

object) of नी । Read 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः, प्रधाने नी-हृ-कृष्-वहाम्' । Cf. 'समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरो-यौवन-कूटबन्धम्'——*Ra. XIII.* 39.

Text——शकुन्तला (आत्मगतम्)—**हिअअ, मा उत्तम्म। एसा तुए चिन्तिदाइं अणसूया मन्तेदि** (हृदय, मा उत्ताम्य[1]। एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते)।

Śakuntalā (*Aside*)—O (*my*) heart, be not impatient. Here is Anasūyā giving utterance to your thoughts

राजा (आत्मगतम्)—**कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वात्मापहारं[1] करोमि। भवतु। एवं तावदेनां वक्ष्ये।** (प्रकाशम्) **भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे[2] नियुक्तः, सोऽहम् अविघ्न-क्रियो-पलम्भाय[3] धर्मारण्यमिदमायातः।**

King (*Aside*)—How shall I now make myself known, or how shall I make a self-disguise[1] ? Well. thus will I say to her. (*Aloud*) Honoured maiden, I am the person that is appointed in the Department[2] of (*the Superintendence of*) Religion[2], by His Majesty, the descendant of Puru, and I have come to this sacred grove, to[3] ascertain, if rites are free from let[3].

V. L.——'चिन्तितानि'—B. R. V HS. चिन्तितम्'——M. S.

शकुन्तलेति। 'मा उत्ताम्य' मा खिद्यस्व। ('माङ्म माऽलं च वारणे' इत्यमरः। दैवादिकात् तमेर्लोट्। कथं मा कुरु गर्वम्, मा भवतु ? **मा** शब्दोऽयं, **न माङ**'' इति प्रभा)। मन्त्रयते' वदति (अनेन **हाव**-लक्षणो विकार उक्तः। 'भ्रू-नेत्रादि-विकारैस्तु सम्भोगेच्छा-प्रकाशकः। भाव एवाल्पसंलक्ष्य-विकारः **हाव** उच्यते' इति तल्लक्षणात्)। **राजेति।** आत्मानं निज-स्वभावं (**'आत्मा** कलेवरे यत्ने **स्वभावे** परमात्मनि' इति धरणिः) 'निवेदयामि आत्मनः परिचयं दास्यामि इत्यर्थः। 'आत्मनः' स्व-स्वभावस्य राजभावस्य इति यावत् 'अपहारं' गोपनं 'करोमि'। 'भवति' इति सम्बुद्धिः। (तथाचोक्तं मानवे—'परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा च योनितः। तां ब्रूयात् **'भवति** इत्येवं सुभगे, **भगिनीति** च'—२।१२९)। 'पौरवेण राज्ञा' अर्थात् **दुष्यन्तेन 'धर्माधिकारे'** तपश्चरणादीनाम् **अवेक्षणार्थं** 'यः नियुक्तः' सोऽहं' **कश्चित् राजपुरुष** इति **आत्म-गोपनम्।** पक्षान्तरे, 'पौरवेण' पुरुवंशात्पन्नेन 'राज्ञा' **दुष्यन्त-पित्रा** 'यः' **मल्लक्षणः जनः** 'धर्माधिकारे' राज्ये 'नियुक्तः' अभिषिक्तः 'सोऽहं **दुष्यन्त** तु इति **आत्म-निवेदनम्।** 'अविघ्ना' विघ्न-रहिता याः 'क्रियाः' इज्यानुष्ठानानि तासाम् 'उपलम्भाय' अनुभवार्थम् ('उपलम्भस्त्वनुभवः' इत्यमरः) सम्यक्ज्ञानाय अभावाभियोग-निवारणाय

न इत्यर्थः। अत्रैकपताका-स्थानकमुक्तं, तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"द्वयर्थोवचन-विन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः। प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्" ॥ भोजराज-मते अत्र **श्लेषालंकारः**) ।

37n.—1. **मा उत्ताम्य**—(Be not troubled)—No लुङ् by 'माङि लुङ्'—(3. 3. 175), as we have here **'मा'** and not **'माङ'** (Com.). (Vide 34n. 4), **कथम् वा आत्मापहारम्** &c.—The king is in a fix, for he wanted to conceal his real character and at the same time refrain from speaking a lie. (Cf.— 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात' etc.—*MS. IV*. 138). In fact, if he fibs, he is an 'आत्मापहारक' **and is punishable by law**. For Manu says—'योऽन्यथा सन्तमात्मानम् अन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमः लोके स्तेन **आत्मापहारकः**'—*IV*. 255. Hence, he resorts to a quibble, but that also misleads the girls. He repeats the same process elsewhere a little after and also at the end of Act. II, on the eve of Vidūṣaka's departure from the forest. Hence **he comes under the charge of deception**. We can, however, justify his character, as mendacity in certain cases is **not a sin**. Cf.—'**विषयभेदे मिथ्या-भाषणे दोषाऽभावः**। शर्मिष्ठोवाच। "न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चाऽनृतानि आहुर-**पातकानि**'—*Droṇā*. 69 33 Also "कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण—वचनम्" *Kalpa P*.1031. 2. **भवति**—The king addresses *Śak*. with **'भवति'**, as she is not related to him in any way (Com.). Or, construe thus 'यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः भवति', सोऽहम् etc. 3. **पौरवेण राज्ञा**—(*i*) By Duṣyanta—(A king born in the Puru clan). Also (*ii*) By a king of the Puru line *i.e.*, Duṣyanta's father. **4. धर्माधिकारे**—(*i*) In the department or office **for supervising religious rites**. (*ii*) in the **seat of Judgment** i.e., **throne**. Cf. 'समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्र-विशारदः। विप्रमुख्यः कुलीनश्च **धर्माधिकरणो** भवेत्'—*MP*. 189. Again 'धर्मशास्त्राऽनुसारेण अर्थ-शास्त्र-निरूपणम्। यत्राऽधिक्रियते स्थाने **धर्माधि-करणं** हि तत्" ॥ इति वीरमित्रोदये कात्यायन-वचनम्। Thus the whole is a double *entendre*. It may mean : (i) I am an **officer appointed**

by Duṣyanta to **supervise religious rites in the penance**[3] **grove** (*meant for the girls*), or (ii) I am one appointed by Duṣyanta's father as a dispenser of justice in the seat of judgment. (See **Com.**) It will be interesting to note that Emperor Aśoka refers to this type of officers in the 5th **Rock-inscription** (**साहाबाजगढ़ी**) — **"On** the 13th year after my coronation I have created the post of '**धर्ममहामात्र**' whose duty will be to look after **धर्म-पालन** (**ध्रमधियनये**), **धर्मोन्नति** (**ध्रमवढिये**) and **सुख-स्वाच्छन्द्य** (**हिदसुखये**) of all and sundry engaged in piety." **5. अविघ्न-क्रियो-पलम्भाय**—उप+लभ्+घञ् भावे=उपलम्भ. । (नुम् by 'उपसर्गात् खल् घञोः' 7. 1. 67)—Ascertainment. **6 धर्मारण्यम्**—Some **wrongly** call it a compound of शाकपार्थिवादि (**मध्यम-पदलोपी**) class; for the Sūtra has '**उत्तरपद** and not **मध्यम-पद** (Vārt. 739). *NG* remarks—'**उत्तरपद**-शब्द. समास-चरमावयवे रूढ, **पदे** इत्येव सिद्धे उत्तर-ग्रहणात्' (*Laghu-Śabdendu-Śekhara on* 739-'अलुक् उत्तरपदे'-6. 3. 1 ; Sk. 831 ; 3n. 5.) In fact उत्तरपद the **last member** of the first compound is dropped 'शाकप्रिय. इति बहुव्रीहि. । तस्य पार्थिव-शब्देन समासे कृते, पूर्वसमासे **यदुत्तरपदं 'प्रियः'** इति तस्य लोप । तथा 'देव ब्राह्मणः' इत्यत्र 'देवस्य पूजक' इति पूर्वस्मिन् तत्पु-समास **यदुत्तरपदम् 'पूजक'** इति तस्य लोपः ज्ञेयः—. T. Hence धर्मस्य इदम्—धर्मार्थम् । धर्मार्थम् अरण्यम्—धर्मारण्य , here अर्थम् (इदम्)—the उत्तरपद of the first compound, is dropped. This is शाकपार्थिवादिवत् **उत्तरपद-लोपी** कर्मधारय । In fact 'धर्मार्थम्' and 'अरण्यम्' are **two पद**'s, and there cannot be any '**मध्यम-पद**' of **two** पदs. Vide also *BM p.* 515. Or, say धर्मस्य अरण्यम् इति धर्मारण्यम्, **अश्व-घासादिवत् षष्ठी समासः** Sk—698 : (**Read** 214n. 3).

Text :—अनसूया—सणाहा दाणि धम्म-चारिणो (सनाथा इदानीं धर्म-चारिणः) ।

(शकुन्तला शृङ्गार-लज्जा नाटयति)

Anasūyā—The workers of piety have now a guardian.

(*Śakuntalā betrays amorous bashfulness*).

सख्यौ -(उभयोराकारं विदित्वा। जनान्तिकम्) **हला सउन्दले, जइ एत्थ अज्ज तादो सण्णिहिदो भवे** [हला शकुन्तले, यदि अत्र अद्य तातः सन्निहितोऽभवेत्]

The friends- (*Noticing the demeanour of the two -Aside to Śak.*) —Dear Śakuntalā, if (*our*) sire were (*but*) here to-day -.

शकुन्तला—तदो किं भवे [ततः किंभवेत्]

Śakuntalā- What then if he were (*here*) ?

सख्यौ—इमं जीविद-सव्वस्सेण वि अदिहि-विसेसं किदत्थं करिस्सदि (इमं जीवित-सर्वस्वेनाऽपि अतिथि-विशेषं कृतार्थं करिष्यति)।

The friends -This (*our*) noted guest, even [1]with his life's all,[1] he would have honoured.

अनसूयेति। 'इदानीं' भवदागमनेन 'सनाथा' सहायवन्तः इत्यर्थः। ['वयम्' इति विशेषे वक्तव्ये 'धर्मचारिणः' इति सामान्योक्तेः **अप्रस्तुत-प्रशंसा। अतिशयोक्तिश्च** ध्वनिता)। 'शृङ्गार-लज्जा' नृपे अनुराग-जन्या लज्जा 'नाटयति' अवनतेन शिरसा लज्जितया च दृशा दर्शयति (तल्लक्षणं यथा—'पराङ्मुखीकृत शीर्षं परावृत्तम् उदीरितम्। तत्कार्यं कोप-लज्जादि कृते वक्त्रापसारणे' इति। अत्र लज्जाऽनुभवे "मिथोऽभिगामि-पक्ष्माऽप्यधस्तात् गततारका। पतितोर्ध्वपुटा दृष्टिर्लज्जाया **लज्जिता** मता"॥ अत्र लज्जाऽनुभवे नाथ-शब्दस्य पतिरिति व्यङ्ग्योऽर्थः निमित्तम्। अनेन हेला नाम अङ्गजः विकारः उक्तः। तल्लक्षणं तु दर्पणे 'हेलाऽत्यन्त-समालक्ष्य-विकारः स्यात् स एव च'।] **सख्याविति**। 'उभयोः' शकुन्तलाया दुष्यन्तस्य च 'आकारम्' ['आकारः बहिराकृतः' इत्यमरः] परस्पर-स्निग्धावलोकनम्। 'जनान्तिकं' राज्ञ अश्रुतम्। **सख्याविति**। जीवितस्य जीवनस्य (भावे क्त) यत् 'सर्वस्वं' धनं शकुन्तला-रूपं तेन, तदर्पणेन 'अपि अतिथि-विशेषं' विशिष्टातिथिं 'कृतार्थं' लब्ध-मनोरथं (अत्र जीवित-सर्वस्व-शब्देन विषय-निगरणात् शकुन्तलायाः उक्तेः पताकास्थानकम् अनेनोक्तम्। तल्लक्षणमादिभरते—सहसैवार्थसम्पत्तिः नायकस्योपकारिणी। पताकास्थानकं तथा प्रथमं तन्मतम्)॥

38n. —1. **शृङ्गार**-(Sentiment of love) **लज्जां नाटयति— स-नाथा**-(*i*) having a protector of religious rites or (*ii*) having a husband Śak. takes it in the second sense and hence exhibits amorous bashfulness. (Com.) For the first sense, Cf. '**आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम्**' —*Rām. III. Ch. 11. 8* ; *PA. II* 15.

2. **आकारं**— (Com.)—External gesture (such as change of

colour etc.) giving an insight into one's mental thought. 3. **जीवित-**(life)-**सर्वस्वेन** (all wealth) &c –Lit. by offering all which might be the substance of his very existence (i e Śak. Cf. "सा हि कुलपतेः उच्छ्वसितम्"—Act III), but the friends apparently refer to the choicest fruits etc. of the hermitage. **कृतार्थं करिष्यति**—It seems that the friends have guessed the king's love towards Śakuntalā. "इदानी मित्यनेन राज्ञः राजभाव प्रच्छादितोऽपि नया ज्ञात इति द्योत्यते"—Śaṅkara.

Text :— शकुन्तला—(सकृतक-कोपम्[1]) **तुम्हे अवेध। किम्पि हिअए करिअ मन्तेध॥ ण वो वअणं सुणिस्सं** (युवाम् अपेतम्[2]। किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे। न युवयो र्वचनं श्रोष्यामि)

Śakuntalā (*With seeming*[1] *anger*) –Avaunt[2]! With something (*silly*) in your mind, you are speaking (*thus*). I won't listen to your speech.

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं[3] किमपि पृच्छामः।

King—I, too, (*would like to*) ask something respecting your friend.

सख्यौ—अज्ज, अणुग्गहो एव्व इअं अब्भत्थणा (आर्य, अनुग्रह एव इयम् अभ्यर्थना[4])।

The friends—This request[4], Revered Sir, is indeed an honour.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते[5] ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः। इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत्?

King It is well-known that the almighty Kāśyapa is living in eternal[5] celibacy[6] How can then this your friend be his daughter?

V. L. –'सकृतक-कोपम्'—B P HS. Others omit it 'ब्रह्मणि वर्तते'—S. M. 'ब्रह्मणि स्थित' –B R V. 'प्रकाश' –R B V. S 'प्रकाशम्'—M

शकुन्तलेति। 'कृतकः' कृत्रिम ('कृतक स्यात् पुमान् कृष्णखर्परे चाप्य-सम्भवे। पुत्रभेदे कृत्रिमे च त्रिष्' इति शब्दाब्धि·) यः 'कोपः' तेन सहितं यथा स्यात् तथा। 'अपेतं' दूरीभवतम्। 'किमपि' अलीकं यत् मम हृदये नास्ति तत् युवयो· 'हृदये कृत्वा' निश्चाय 'मन्त्रयेथे' एवं वदथ। 'नाहं युवयोर्वचनं श्रोष्यामि'—जनान्तिकमेतत् ('राजा—आत्मगतम्' इत्यादिना एतदन्तेनोदाहरणं नाम भूषण-मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे "यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।

माध्यतेऽभिमतश्चार्थ स्तदुदाहरणं मतम्' ।।) राजेति । 'वयमपि' अहमपि (१।२।५९) 'अपि' इति समुच्चये । 'सखीं गत' (२या समास: २।१।२४) सखी-विषयकम् । सख्याविति । 'अभ्यर्थना' याच्ञा, प्रश्न-याच्ञा इत्यर्थः । ['याच्ञा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना' इत्यमरः । 'न्यास-श्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युच्']। राजेति । 'भगवन्' ('पूज्ये तत्रभवान् अत्रभवांश्च भगवानपि' इति) 'शाश्वते' नित्ये ('शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य-सदातन-सनातनाः' इत्यमरः) 'ब्रह्मणि' तपसि ब्रह्मचर्ये इति यावत् ('वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः) 'इति प्रकाशः' अतिप्रसिद्धः ('प्रकाशः अतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासाऽऽतपयोः स्फुटे' इति विश्वः) 'तस्य' नैष्ठिक-ब्रह्मचारिणः 'आत्मजा' औरसी कन्या इत्येतत् कथम् ?

39n. —1. सकृतक-कोपं—(Feigning Anger) —Cf. 'अलीक दक्षिणः'—(Feigning politeness)—MK. *IV*. For कृतक (Vide 141n.3). Feigned anger is **essential** to the enjoyment of real love. Cf. 'न बिना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते", 'यदि कुप्यसि नास्ति रतिः कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः" —MK. V 34. **किमपि** —Something absurd. **हृदये कृत्वा**——Rām. II. 46. 8. **2. अभ्यर्थना**——'अभ्यर्थना' or 'अर्थना' means-'a request'. Cf. 'अभ्यर्थनाभङ्ग-भयेन साधुः' &c.—*Ku. I*. 52 ; *NC*. *V*. 112. **3. शाश्वते** --शश्वत् (अव्यय) means 'again and again'—(AK.) By 'तत्रभव' (4. 3. 53), we have शश्वत्+अण् but **अण् is 'भ'** ('यचि भम्'-1. 4. 185), so **'त्' is to be dropped by Vārt.** 'अव्ययानां **भ-मात्रे टि-लोपः**' (1324). But, **"The elision is optional'. 'अनित्योऽयं** अव्ययानां टि-लोपः' । 'बहिः-षष्टिलोप--विधानात्'---SK. 1077 : 1324. Hence शाश्वतः । The derivation is after BhD. The *regular form*, however, is **'शाश्वतिक'** with ठञ् ['कालात् ठञ्'-4. 3. 11.] used by Pāṇini himself in 'येषाञ्च विरोधः **शाश्वतिकः**' (2. 4. 9). But **शाश्वत** is allowed as it has been used by Kātyayāna himself. Cf. 'शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः'. : 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'। Vide "शाश्वतम् इति प्रयुक्तेः"—KSV. V. 2.51. **ब्रह्मणि**—Kaṇva is a नैष्ठिक-ब्रह्मचारी (life-long celibate). Cf. 'सोऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्था-श्रममाव्रजेत् । **उपकुर्वाणको** ज्ञेयो, **नैष्ठिको** मरणान्तिकः'—KP. **4 प्रकाशः**—Well-known. It is reported. Cf. *Rā. III*. 48 ; *XVIII*. 21, where MN has 'प्रकाशः प्रसिद्धः । (Now read 29n. 2). **5. भवत्योः सखीगतं**—'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः'.—

—(Vide 19n. 7.) 6. **तदात्मजा**—Though the king was **definite** (I. 20 Supra), yet to make sure doubly sure, he uses the **term** **'आत्मजा'** instead of **'कन्या'**, for the latter may be **adopted**.

Text :—**अनसूया—सुणादु अज्जो। अत्थि को बि कोसिओ त्ति गोत्त-णाम-हेओ महा-प्पहावो राएसी** (श्रृणोतु आर्य। अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्र-नामधेयो[1] महा-प्रभावो राजर्षिः)।

Anasūyā—May Your Honour listen There is a certain royal sage of great prowess whose family[1] name[1] is Kauśika.

राजा—अस्ति श्रूयते। King—There is, I hear.

अनसूया—तं णो पिअ-सहिए पहवं अवगच्छ। उज्झिआए सरीर-संवड्ढणा-ऽऽदिहिं ताद-कस्सबो से पिदा (तम् आवयो प्रिय-सख्या प्रभवम् अवगच्छ। उज्झितायाः[2] शरीर-संवर्धनाऽऽदिभिः तात-काश्यप अस्या पिता)।

Anasūyā—Know him to be the (*real*) father of our dear friend Sire Kāśyapa is her father only by reason of (*his*) fostering her body &c., when (*she was*) "deserted"[2] (*by parents*)

राजा—उज्झित-शब्देन[3] जनितं मे कौतूहलम्। आ मूलात्[4] श्रोतुमिच्छामि।

King—My curiosity has been roused by the word "deserted".[3] Right[4] from the beginning[4] I should like to hear (*it*)

अनसूयेति। 'कौशिक' इति 'गोत्र नामधेयम्' अर्थात् गोत्र-सूचकं नाम यस्य-सः 'गोत्र-नामधेय'। यत् एव तस्य गोत्रं तत् एव तस्य नामधेयम् आसीत् इति भाव.। 'महाप्रभाव' महाप्रतापशाली ('स प्रताप प्रभावश्च यस्तेज. कोश.-दण्डजम्' इत्यमर.) कोऽपि राजा ऋषि. इव इति 'राजर्षि.'। (तथाचोक्त वायुना—'ज्ञेया ब्रह्मर्षय पूर्वं तेभ्यो देवर्षय पुन। राजर्षय पुनस्तेभ्य ऋषि-प्रकृतयस्त्रय॥ यस्मात् ऋषन्ति ब्रह्माण तेन ब्रह्मर्षय स्मृता। ऋषन्ति देवान् यस्मात् तस्मात् देवर्षय स्मृता॥ ऋषन्ति रञ्जनात् यस्मात् प्रजा **राजर्षयः** स्मृता' इति)। 'प्रियसख्या.' शकुन्तलाया. 'प्रभवम्' (**बाहुलकात् अपादाने अप्**) उत्पत्तिहेतु ('प्रभवो जन्ममूले स्यात् जन्महेतौ पराक्रमे' इति मेदिनी)। 'उज्झिताया' पितृभ्या परित्यक्ताया अस्या 'शरीरस्य' '**संवर्ध-**नादिभि.' पालनादिभि.' कण्व. 'अस्या पिता' सवृत्त (तथाचोक्त भार्गवे—'शरीरकृत् प्राणदाता, यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ता. **पितरो** धर्मशासने' **इति**)। **अत्राख्यानं** नाम नाट्यालङ्कार। '**आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः**'

इति तल्लक्षणात्। राजेति।। 'उज्झित-शब्देन' तस्य कर्तुरनिर्देशात् हेतोरनभिधानाच्च इत्यर्थ। तस्मात् हेतो। 'आ मूलात्' एवम् अनुक्रमेण इत्यर्थः (समासस्य विभाषितत्वात् न समासः। 'मूलमाद्ये शिफा-भयोः' इत्यमरः)।

40n. –1. **कौशिक** –is विश्वामित्र। According to the Rām. (*I 11.* 32; *VI.* 34; *LVII.* 18. 19.) he is the great-grandson of Kuśa or Kuśika (*Kuśa—Kuśanābha—Gādhi—Viśvāmitra*). VP does the same, except that it makes him the *grandson* of Kuśāmba instead of Kusanābha. Mahā (*Ādi.* 191), however, makes him the *grandson* of Kuśika. (*Kuśika—Gādhi—Viśvāmitra*). **2.** **गोत्र-नामधेयः—गोत्र** has a **technical meaning in grammar.**'अपत्यं पौत्र-प्रभृति गोत्रम्' (4. 1. 162). 'पाणिनि-व्याकरणस्य अपत्यार्थक-प्रत्यय-प्रकरणे **गोत्र-शब्दस्य** × × कश्चित् **पारिभाषिकार्थः** अस्ति, स उच्यते। **जनस्य** पौत्र-प्रपौत्र-वृद्ध-प्रपौत्रादि अन्तरापत्य **गोत्रम्** उच्यते"—**Prabhā**; Also BM on 1089 Hence any offspring of the progenitor from the **grandson onwards** will be termed 'गोत्र'। Now **कौशिक** कुशिकस्य गोत्रापत्य (गोत्र) पुमान्। Thus **कौशिक** is a **गोत्र**। Again विश्वामित्र's **name was** कौशिक। Hence 'गोत्र' and 'नामधेय' became **identical** in the case of विश्वामित्र। (*Now see Com.*). 3 **महा-प्रभावः**—Apart from his power of creating a second world or of rescuing Śunaśśepha from the clutches of Indra, there is a sly hint that he had the power of weapons (Com.). 4 **अस्याः पिता**—Cf 'प्रजाना विनयाऽऽधानात् रक्षणाद् भरणादपि। **स पिता, पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः**' –*Ra. I.* 24; (*Com*) "**अन्न-दाता** भय-त्राता यस्य कन्या विवाहिता। जनयितोपनेता च **पञ्चैते पितरः** स्मृताः"॥ 5 **अस्ति श्रूयते**—अस् (दीप्तौ) +क्तिच्, (3. 3. 174)—अस्ति (अव्यय) means 'So it is'; or it is merely an expletive. Cf. "अस्ति इति तिङन्त-प्रतिरूपकमव्ययम्"—BM and T, 'अस्त्याह (शब्दो) काल-सामान्ये तिङन्त-प्रतिरूपको"—Trikāṇḍaśeṣa. 'अस्ति सिंह प्रतिवसति स्म'' -PT. **आ मूलात् श्रोतुं** &c.–Cf. 'विस्तरत. श्रोतुमिच्छामि'–Rat. III & IV; 'आदित आरभ्य'——MK. V. 40.

Text :—**अनसूया—सुणादु अज्जो। पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वट्टमाणस्स किम्पि जाद-सङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा पेसिदा णिअम-विग्घ-कारिणी।** (शृणोतु आर्यः। पुरा किल तस्या राजर्षेः उग्रे[1] तपसि वर्तमानस्य, किमपि जात-शङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सरा प्रेषिता नियम-विघ्न-कारिणी[2]।)

Anasūyā—May Your Honour listen. Formerly when that royal sage was in dire[1] austerities, a nymph, Menakā by name, as it is said, was sent to him as an[2] interruption to his devotion[2], by the gods whose fear was somehow aroused.

राजा—अस्ति एतत् अन्य-समाधि-भीरुत्वं देवानाम्।

King—There is this dread of the gods about others' devotion

अनसूया—तदो वसन्तो-दार-समये से उम्मादइत्तअं रूवं पेक्खिअ— (ततो वसन्ताऽवतार[3]-समये अस्या उन्मादयितृ[4] रूपं प्रेक्ष्य)—

(इति अर्धोक्ते लज्जया विरमति)।

Anasūyā—Then seeing her intoxicating[4] beauty at the advent of spring time[3]—(*Half-uttering, stops on account of bashfulness*)

राजा—परस्तात् गम्यत एव। सर्वथा अप्सरः-सम्भवैषा।

King—The rest is **easily**[1] divined. At all events she is born of a nymph.

अनसूया—अहइं (अथ किम्)। Anasūyā Just so.

V. L.—'पुरा'—B. V. S. 'गौतमीतीरे पुरा'—R. M.

अनसूयेति। 'पुरा' अतीतकाले ('स्यात् प्रबन्धे चिरातीते निकटाऽऽगामिके पुरा' इत्यमरः) 'किल' इति वार्तायां ('वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः) 'उग्रे' कठोरे 'तपसि वर्तमानस्य' तपश्चर्याम् आचरतः। 'नियमस्य' व्रतस्य ('**नियमो** यन्त्रणायाञ्च प्रतिज्ञानिश्चये **व्रते**'' इति मेदिनी) विघ्नकारिणी' व्याघात करोति या सा 'मेनका नाम अप्सरा.' स्वर्वेश्या ("अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः। उत्पेतु. मनुजश्रेष्ठ तस्मात् अप्सरसोऽभवन्''-इति रघुनाथ-धृत-रामायण-वाक्यम्-१।४२।३३) 'किमपि' केनापि कारणेन 'जातशङ्कैः' भीतैः 'देवैः' प्रेषिता' प्रहिता। **राजेति।** 'अन्येषाम् 'समाधेः' नियमात् ध्यानात् वा ('**समाधिः** ध्याननीवाक-नियमेषु समर्थने' इति विश्वः। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२), इति किः) 'भीरुत्वं' भयम्। **अनसूयेति।** 'वसन्तस्य' ऋतुविशेषस्य 'अवतारः' आविर्भावः तस्य 'समये उन्मादयितृ' यत् दृष्ट्वा जना उन्मत्ता भवन्ति

तादृशम् इन्द्रियाणामुन्मत्ततांकारि 'रूपम्'। राजेति—'परस्तात् इतः परं यत् संघटितं तदित्यर्थः। 'गम्यते' अनुक्तमपि बुध्यते 'एव'। (अत्र 'अनुक्त-सिद्धि' नाम भूषणम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'विशेषार्थोऽतिविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते) 'अथ किम्' इति स्वीकारे (इति शब्दरत्नावली)।

41n.—**1.**—**पुरा**—Implies both **past** and **future** (*Com.*). Hence sometimes लट्' is used with it to denote **future incident** by 'यावत्-पुरा-निपातयोः लट्'—(III. 3. 4). 'पुरा दृश्यते कल्की'—**Prabhā**. (265*n*. 6). **2. किमपि**—किम् and अपि together signify "indefiniteness' i.e., 'by some reason or other'. *Cf. MD.* 101 ; *Ra. II* 57. **किल**—Such goes the rumour ; as they say (*Com.*)—Ra VI. 38. **जातशङ्कः**—Cf. 'नष्टाशङ्का.' -Ra. XIII. 42. **3.**—**मेनका**—Is the name of a nymph. Read. 'घृताची **मेनका** रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा। सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः॥" **4. अप्सराः**—So called from their orgination from अप् (*water*). (Com.) अद्भ्यः सरन्ति इति सरतेः असि (उ-६८६)। "अपसारयन्ति चित्तम्" इति अमुनन्तो निपातितः —Raghunātha. It is always **plural**—'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः—*AK*. But *Patañjali* has used it in **singular** number.—"बहुषु इति प्रायोवादः। 'अनचि च' (*VIII*. 4. 47) इति सूत्रे 'अप्सरा' इति **भाष्य प्रयोगात्**"—*BhD*. Hence शब्दार्णव remarks —'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः **स्यादेकत्वे अप्सरा** अपि। Cf. 'सा चैनं चन्द्रलेखाच्छवि **काचित् अप्सरा** भूत्वा'—*DC*. (153*n*. 6). **5. नियम** &c.—'नियमस्तु स यत् कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम्'—It does not mean any **obligatory** rite, but it means those religious observances that are performed **out of some desire** "शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थ-निग्रहः। व्रत-मौनोपवासश्च स्नानं च **नियमा दश**।—Atri, 49. **6. अन्य-समाधि-भीरुत्वं** &c.—Here देवानाम् (गौरवे बहुवचनम्) refers to Indra (शतक्रतु) who is always in fear lest his heavenly throne be wrested from him by some, undertaking to perform **one hundred** sacrifices, or undergoing some austere penance, and the chief instrument of interruption sent by him is a host of charming celestial damsels. Vide *Ra. III.* 48–50 and also Cf. "ऋषिर्मघोन"

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरो-यौवन-कूट-बन्धम्"—*Ra.* *XIII.* 39; '**तपोविशेष-शङ्कितस्य * * महेन्द्रस्य**'—*VIK.* I. 'नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गना-विभ्रम-चेष्टितानि'--*Ra.* *XIII.* 42; 'चरत. किल दुश्चरतपः परिशङ्कितः पुरा'—*VIII.* 79; *KU. III*, 4, 5. 7. **वसन्तावतार** (Advent) &c.—Cf. 'पश्यन्तु भवान् **वसन्तावतार**-सूचकम्'—*Vik. II.* '**वसन्तावतार**-सूचकानि रक्ताशोक' &c.—*Māla. III.* '**वसन्तावतार**-सर्वस्व-भूत' &c.-*Ibid. III.* (R) reads **उदार** =Pleasant. Note that **चैत्र** and **वैशाख**, (and not) **फाल्गुन,** make **वसन्त।** मधु. माधवश्च वासन्तिकावृतुः' इति मलमासतत्त्व-धृता श्रुतिः॥ 'द्वौ द्वौ मार्गादि-मासौ स्यादृतु' इत्यमरः॥ "मासै माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतव स्मृताः'। 8. **अस्याः उन्मादयितृ** –(Maddening, bewitching). For षष्ठी--Vide 32n 2. Cf. the idea with 'मासे मधौ मधुकर-कोकिल-भृङ्गनादै नार्य· हरन्ति हृदय प्रसभ नराणाम्--' RS. IV. 24 **इत्यर्धोक्ते**—Out of decorum Anasūyā was feeling shy to complete the narration. Cf. "आदिशति देव! देवी "त्यर्धोक्ते ते मलज्ज" &c -- KM. 906. 9. **परस्तात्** &c.—Subsequent particulars. Mark the suggestive power of Kālidasa He does not give a vivid description of what occurred, in the pleasant spring time. '**अस्ताति**' may stand for १मा ५मी, and ७मी by 'दिक्शब्देभ्य सप्तमी--पञ्चमी-प्रथमाभ्यो' &c. (५।३।२७), Next पर। अस्ताति -'परस्तात् by 'विभाषा परावराभ्याम्' (५।३।२९) 10. **अथकिम्**—Implies assent (बाढम्)। Cf. 'अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्' इति नागवली।

Text : -राजा—उपपद्यते।

श्लोक

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभा-तरलं[1] ज्योति[2] रुदेति वसुधा-तलात्॥२३॥

(शकुन्तला अधामुखी तिष्ठति)।

King—That's (*quite*) right. "How else amongst mortal women, could such a beauty have its birth? The flash[2] [1]quivering with effulgence[1] does (*never*) rise from the surface of the earth." (23). (*Śakuntalā stands with downdropt look.*)

राजा (आत्मगतम्)—हन्त लब्धाऽवकाशो[1] मे मनोरथः।

King- (*Aside*) Ha ! my longing has[3] found scope[2].

राजेति । 'उपपद्यते' अस्या अप्सरःसंभवत्वम् युज्यते । **मानुषीष्विति** ।। मानुषीषु' मानवी-गर्भ-जातासु नारीषु 'अस्य' ईदृशस्य अलौकिकस्य 'रूपस्य सौन्दर्यस्य (तल्लक्षणं यथा-"अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेपाद्यैर्विभूषणैः । येन भूषित-वद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते" ।।) 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं वा स्यात्' अपि तु न स्यादेव अर्थात् "क्व मानुष्यः क्व इदं रूपम्" ।। (सभावनाया लिङ् । 'कथं' वा' इति निपात-समुदायः निषेधे) 'प्रभाभिः' दीप्तिभिः 'तरलं' चञ्चलम् उज्ज्वलं वा ('तरलं चञ्चलं षिड्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हार-मध्य-मणौ पुंसि यवागू-सुरयोःस्त्रियाम्" । इति विश्वमेदिन्यौ) 'ज्योतिः' विद्युत् 'वसुधा-तलात्' भूपृष्ठात् 'न उदेति' न प्रकटीभवति । भूतलात् यथा विद्युत् नोत्पद्यते, मानवीगर्भात् तथेदृशं रूपं न समुद्भवति । 'शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति' निज-रूप-स्तुति-श्रवणेन । तेन उन्नमन्व ध्वनितम् । (पूर्वार्धे विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेः **अप्रस्तुत-प्रशंसा** । उपमान-वाक्ये प्रसिद्धत्वात् निषेधोक्तिः । **श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ** । **अत्र** एकाप्युत्पत्ति-क्रिया पौनरुक्त्य-निरासाय सम्भवो-दय-पदाभ्यां पृथक् निर्दिष्टा इति अतिशयोक्तिमूल-**प्रतिवस्तूपमालङ्कारः** । अत्र **निदर्शनं** नाम भूषणम् । तल्ल-क्षणं यथा दर्पणे--'यत्रार्थाणां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परपक्ष-व्युदासार्थं **तन्निदर्शनमुच्यते**' । **श्लोको** वृत्तम्) ।।२३।।

राजेति । 'हन्त' इति हर्षे । मे मनोरथ शकुन्तलागत अभिलाष इदानीं 'लब्ध' प्राप्त 'अवकाश' अवसर येन तादृश । इयं शकुन्तला अप्सर-संभवा अपि न राज-दुहिता अतः सा मे उद्वाह-योग्या इति हर्षकारणम् ।

42n. -1. **मानुषीषु**---मनोः अपत्यं स्त्री इति मनु--अञ् + ङीष्=मानुषी. (Lit Female offspring of Manu) ताम् । (मनोर्जातौ अञ् यतौ षुक् च' (४।१।१६१) इति षुक् (मानुष) with यत् -'मनुष्यः' । ङीप् by 'टिड्ढाणञ् अञ्---(४।१।१५) । 2 **रूपस्य सम्भवः**---(Origin of beauty in Śak), R explains रूप as 'one having beauty 'रूपं विद्यतेऽस्मिन् अस्य **वा** । मत्वर्थीयोऽर्श आदिभ्यः अच् । तेन **रूपवतः** इत्यर्थः । अन्यथाऽस्य इत्यनेन **अर्थपौनरुक्त्य** स्यात्' । 3 **प्रभा-तरलं ज्योतिः**---('Quivering lightning' with which fair ladies are generally compared (*Vik. IV.* 1 ; स्थास्नुरिव अचिर-प्रभा'—BK II. 47 ; 'रराज राजपुत्री तु विद्युत् सौदामिनी यथा'-- Rām. III. 53. 14. But **'ज्योतिश्चन्द्रादिः'**—R. Against this HS remarks--**"तदसत्** । ज्योतिःपदस्य **तेजोमात्र-वाचितया सूर्य-परत्व-व्याख्याने**

विशेषे अविशेषाद्य-ज्ञोषापत्तेः" । Now Cf. 'प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रय'—*KA II* 129; "More than normal grace Speaks the descendant of Ethereal race"—**Pope.** 4 **लब्धास्वकाशो** &c —My desire has really a scope for its indulgence, because she is Kṣatriya's daughter, hence there is no hindrance in the way of her being married to me, a क्षत्रिय king After this all excepting (*B*) read **'किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृत-द्वैधी-भावकातरं मे मनः'—** which has been omitted by us, as owing to the presence of the word **'धृत'** in 'धृत-द्वैधी-भाव-कातरम्', **'च्वि'** in **द्वैधीभाव** &c becomes redundant Such **loose** writings are not expected from a writer like Kālidāsa (Vide 154n 3) For a similar idea Cf कथमियम् एवासौ विश्वावसोर्दुहिता मलयवती । अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्र—लेखाया प्रसूति —NN II

Text —प्रियंवदा—(सस्मित शकुन्तला विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा **—पुणोवि वत्तुकामो विअ अज्जो** (पुनरपि वक्तुकाम' इव आर्य)।

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति)।

Priyamvadā (*Smilingly looking at Śak and then turning towards the hero*) —Your Honour seems to be desirous[1] of asking[1] something further (*Śak threatens her friend with finger*)

राजा—सम्यगुपलक्षितं[3] भवत्या। अस्ति न. सच्चरित-श्रवण-लोभात्[4] अन्यदपि प्रष्टव्यम्।

King—Rightly guessed[3] by Your Ladyship. Through my [4]longing for hearing the tale of the good[4], there is still something to be asked

प्रियंवदा—अलं विआरिअ। अ-णिअन्तणाऽणुओओ तवस्सि-अणो णाम (अलं विचार्य'। अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम)।

Priyamvada Away with scruples[1] Hermit-folk may be questioned unreservedly

प्रियंवदेति।। अभिमुखी अभिगतं मुखं यस्याः सा अभिमुखी ['प्रादिभ्य धातुजस्य वाच्यो वा **चोत्तर-पदलोपः**' -वा (२।२।२४,८३०)] इति बहुव्रीहि । ङीप

(४।१।५४), पक्षे टाप्) तादृशी 'भूत्वा' राजानं संबोध्य इत्यर्थ.। 'वक्तु काम·' यस्य तादृश·। शकुन्तला दुष्यन्तस्य आलाप शुश्रूषुरपि सखी प्रियंवदाम् 'अंगुल्या' तर्जन्या 'तर्जयति' भर्त्सयति (अनेन ललित-नामा अङ्गविकार: दर्शित:। "प्रियजन-कथा-शुश्रूषुरपि बहि: तदन्यथा इति ललितम्" इति शङ्कर·)। राजेति। 'सम्यक् साधु यथार्थम् इति यावत् ('सम्यक् स्याद् वाच्यलिङ्गन्तु मनोज्ञे सङ्गतेऽपि च' इति विश्व:) 'उपलक्षितम् अनुमितम्। सता साधुना 'चरित्रस्य ' श्रवणं', तस्मिन् लोभ.' अभिलाष: तस्मात् (हेतौ पञ्चमी २।३।२५)। 'न.' (१।२।२५) मम। 'प्रष्टव्य' जिज्ञासितव्यम्। अनसूयेति। 'अल विचार्य' ('अल-खल्वो. प्रतिषेधयो· प्राचा क्त्वा' (३।४।१८) इति तुमुन्-प्रत्ययार्थे क्त्वा-प्रत्यय) विचिकित्सया कि प्रयोजनम्। 'तपस्विजन.' तापसा·, 'अनियन्त्रण' अप्रतिबन्ध· 'अनुयोग:' प्रश्न: ('प्रश्नोऽनुयोग: पृच्छा च' इत्यमर·) येषु तथाविध सकल-प्रश्नाऽर्ह इत्यर्थ:। 'नाम' इत्यभ्युपगमे, प्राकाश्ये वा ('नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च। सभाव्य-कुत्सा-प्राकाश्य-विकल्पेष्वपि दृश्यते' इति मेदिनी)।

43n. -1. सस्मितं &c.—Mark the naughtiness of Priyaṁvadā who wants to annoy Śak by continuing the conversation. (56n. 5. end) **2. वक्तुकाम:**—वक्तु (वचने) काम: (desire) यस्य स:। 'म्' of **वक्तुम्** disappears by the maxim 'लुम्पेदवश्यम· कृत्ये तु-काम-मनसोरपि। समो वा तत-हितयोर्मांसस्य पचियुड्घञो: ॥—Qtd. T. 1034. **3. तर्जयति—** (Ra. IV. 28). **'तर्जि'** is अनुदात्तेत्, so we expect आत्मनेपद here by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (1 3 12) But BD remarks "**चक्षिङ्** व्याख्याया वाचि। इकार अनुदात्त सजर्थ। ङ्-कारस्तु अनुदात्तेत्व-प्रयुक्तम् आत्मनेपदम् **अनित्यम्** (प—९७) इति ज्ञापनार्थ."—2435, 2326, 2513. i. e the अनुदात्तेत् roots are **not always** आत्मनेपदी, as will **be** evident from Pāṇini's attaching an **additional** 'ङ्' to **'चक्षि'** which has already an 'इ' i.e. an अनुदात्त vowel. This 'ङ्' **suggests** the **optional nature** of the case. NB and others **differ**, as the above परिभाषा is **absent** in MBh. 'अनुदात्त-प्रयुक्तमात्मनेपद**मनित्यम्**' **इति** समाधानं तु **अनुचितम्।** तस्य **भाष्याऽदृष्टत्वेन** अप्रमाणिकत्वात्। अतएव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्यऊर्मी युध्यति' **इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम्** इत्येव समाहितम्—BM. Cf. also "**प्रियामुख किम्पुरुष श्चुचुम्बे,** मृगमप्यनु**गच्छते** विद्या। कदाचित् **कुप्यते** माता, **यथा**

संक्रमते रवि ॥ Śak, though willing to hear all that her lover had to say, yet by outward gestures appears to be the reverse (Com) 4. **अलं विचार्य**— अलम्', (also) 'खलु' imply प्रतिषेध। 'अलं भूषण-पर्याप्ति-वारणेषु निरर्थके' इति विश्व। Hence the use of Gerund (ल्यप्) |] Vide Com, Cf 'अलम् अन्यथा **संभाव्य**'—Infra 'अलम् अन्यथा गृहीत्वा'—Māla ; "खलु उक्त्वा खलु पौरुषम्—ŚPB II 15. 5. **अ-नियन्त्रण** &c.—नियन्त्रण—Restriction. अविद्यमान नियन्त्रण यस्मिन् सः अनियन्त्रण.—Unrestricted (PN III 13) **अनुयोग**——Question ; hence any question may be asked of the hermits **जनः**—Has here a collective sense 6 **नाम**—Implies अभ्युपगम — I acknowledge that you have the right to query, or take it ı 'प्राकाश्य'—It is well known that &c (*Com*)

Text —**राजा—इति सख्यौ ते ज्ञातुमिच्छामि—**

वैखानसं' किमनया व्रतमा'-प्र-दानात्'
वसन्ततिलका (नभजजगग) **व्यापार-रोधि' मदनस्य निषेवितव्यम् ।**
अत्यन्तमेव सदृशे-क्षण-वल्लभाभिः'
आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२४॥

King—This, as to your friend, I like to know (Will the monastic[1] vow[2] opposed[4] to the course[4] of love, be observed[5] by her until[3] betrothal[3] (*to a king*) –["**till she is given to a lord**" –**Roby Datta**] or will this one, beloved to these does owing to similar eyes, actually stay for' ever[6] with them the mates of stags (24) '

V L 'अत्यन्तमेव मदृशे B V. '०मदिरे R S 'अत्यन्तमात्मसदृशे M
राजेति। न सख्यौ शकुन्तलासम्बन्धिनम 'इति एवंविध वक्ष्यमाण विषयम। **वैखानसमिति** ॥ किम् इति प्रश्न। ('अनया राजर्षि-कन्यया शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवर्तन राद्ध शीलमस्य इति 'व्यापाररोधि 'वैखानस तपस्वि-सम्बन्धि 'व्रत' नियमादि ब्रह्मचर्यम् इति यावत। 'आ प्र-दानात्' **प्रकृष्टाय उत्तम-प्रकृतये राज्ञे** दान' तस्मात्) प्र-दानादि-विशिष्ट विवाह मर्यादीकृत्य इत्यर्थ। (समासस्य विभाषित्वात् समास पाक्षिक। (२।१।१३) पक्षे 'आ-प्रदानम्'।

'पञ्चम्यपाङ् परिभि.' (२।३।१०) इति पञ्चमी] 'निषेवितव्यम्' आचरितव्यम् इति प्रथम: प्रश्न:। 'आहो' अथवा (आहो उताहो किमुत विकल्पे'—इत्यमर), 'सदृशाभ्यां' स्व-समानाभ्याम् ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां 'वल्लभाभि.' प्रियाभि. ('वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षण-तुरगमे' इति विश्वमेदिन्यौ) 'हरिणाङ्गनाभि.' आश्रम-मृगीभि: 'समं' सह ('सम सहाय च' इत्यमर.) तपोवने इत्यर्थ । 'अत्यन्तमेव' यावज्जीवमेव 'निवत्स्यति' स्थास्यति इति द्वितीय. प्रश्न: । यदि सा शकुन्तला **क्षत्रिय-नृपस्य** विश्वामित्रस्य कन्या इति हेतो: कस्मैचित् **क्षत्रियाय राज्ञे** देया, तदा विवाह-पर्यन्तमेव अस्या. तपोवने वास: ब्रह्मचर्य-पालनञ्च, तदनन्तरम् अविराधी कामोपभोग: । पक्षान्तरे यदीयं **तपोवने-पालिता** अत: हेतो: कस्मैचित् **तापसाय** दत्ता स्यात्, तदा मृग-मिथुनवत् तपोवने एव सदा स्थास्यति इति हृदयम्)। (सम-शब्दस्य तुल्यवाचित्वे **उपमा । वृत्त्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलका** वृत्तम्] (२६)

44n -1. निषेवितव्यम् (To be observed) -नि+सेव्+तव्य कर्मणि । 'सेव' becomes 'षेव' by - 'परि-नि-विभ्य सेव-सित'—&c. (8.3. 70). 2. **अत्यन्तमेव**—अतिक्रान्तम् अन्त: नाश यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा -Up to the end *i e.* throughout her life. **एव** is emphatic and implies **परिभव (disapproval)** -'**एवौपम्ये परिभवे** ईषदर्थेऽवधारणे' *-Hama.* The king does not like the idea of Sak s living with the does for ever. **वैखानसम्**—'तस्येदम्' इति अण् । Read (14n. 1.) Also 'ये नखास्ते वैखानसा: । ये वाला स्त: वालखिल्या इति श्रुते.— Qtd. Rama. 3. **सदृशेक्षण-वल्लभाभि:**—(इयां तत्) adjective to 'हरिणाङ्गनाभि.' । समान: इव पश्यति इति समान + दृश् कञ् (त्यद्-आदिषु दृशो अनालोचने, कञ् च'—III. 2. 60). सदृश —(Similar). पक्षे क्विन्-**सदृक्** । 'सदृक्षस्तु छान्दस । 'समान' -स by 'दृग्दृशवतुषु (VI 3 89). **ईक्षणम्**--Eye—करणे ल्युट् । 'ईक्षण दर्शने दृशि' *Medini.* The epithet is very expressive, as it gives reason for Śak.'s prolonged stay in the hermitage. The does were very dear to Śak.. as they possessed eyes similar to those of her. Hence it is quite natural that she should like to pass her days amongst those who are very dear to her. 4. **अङ्गनाभि:— अङ्गानि** (कल्याणानि) सन्ति आसाम् इति अङ्ग + मत्वर्थे न ('अङ्गात् कल्याणे न:'- *Vārt.* 5. 2. 100=अङ्गना: । **'अन्यथा अङ्गवती'**--**Prabhā** Or, **अगि** (गतौ) + युच् (उ-२।७८)—**BhD.**

5. **निवत्स्यति** (VII. 4. 49.)—At the sight of Śak., the idea of marriage flashed in the mind of the king, as a little before his right arm had throbbed. Next from the conversation of the three girls he could know that Śak. would be **given in marriage** (Cf. 'एवमहमपि आत्मन. अनुरूपं वरं लभेय' &c.) A little after Śak.'s life-story was narrated to the king from which he gathered the fact that she was born of a nymph-mother by a Kṣatriya. Hence there was no hindrance to his getting her. But all of a sudden two doubts arose in his mind. In this Śloka he asked for the solution of these two doubts viz (*i*) Whether she, **daughter of a Kṣatriya king**, is to be given in marriage to a **Kṣatriya king** (प्र-दान), in which case the king has a chance. (*Interpretation of the first two lines*) (*ii*) Whether because she is **brought up in a hermitage**, so she is to be married to a **hermit youth**, so that she may live always in the hermitage in the company of the does. (*Interpretation of the last two lines*). (Vide Com). This explanation is suggested by R. Some explain—whether she is to be married (*after observing*)ब्रह्मचर्यं **until betrothal** or she is to observe ब्रह्मचर्यं **for life**. But this explanation seems to go against the saying of प्रियंवदा *i e*. 'यथा वनज्योत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता अपि नाम एवमहमपि आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति—' If perpetual celibacy of Śak was intended by Kaṇva, then Priyaṁvadā would not have given *any insinuation of her marriage in that way even in joke* The idea that she may be given to a *hermit youth* also occurs to Vidūṣaka. Cf. 'मा कस्यापि **तपस्विनः** इङ्गुदी-तैल-चिक्कण-शीर्षस्य **हस्ते पतिष्यति**'—*Act.II.Infra*. (Vide 70n. 1.) Also Cf. 'भर्तृस्मात्ममदर्शं—*Act IV*. 13.

Text :—प्रियंवदा—अज्ज, धम्म-चरणे वि पर-वसो अअं जणो। गुरुणो उण से अणुरूव-वर-प्पदाणे संकप्पो (आर्य, धर्मचरणेऽपि पर-वशः[1] अयं जनः। गुरोः पुनरस्याः अनुरूप-वर-प्रदाने सङ्कल्पः[2])।

Priyaṁvadā—Revered Sir, this person is in [1]another's power[1] even in religious practices. Her father's intention,[2] however, is to give her away to a suitable bridegroom.

आर्या　राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना[४]।
[12, 18　(भव हृदय ! साभिलाषं सम्प्रति सन्देह-निर्णयो जातः।
12, 15]　आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्श-क्षमं रत्नम् ॥२५॥

King (*Aside*)—This (*my*) suit[4] is indeed not[3] unattainable.[3] Do cherish (*thy*) wish, (*my*) heart! Now is (*thy*) misgiving solved (*completely*). This, that thou dreadest[5] as fire, is a gem capable[6] of being touched[6] (25).

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए, गमिस्सं अहं (अनसूये, गमिष्याम्यहम्)।

Śakuntalā (*With seeming anger*)—Anasūyā, I will go.

प्रियंवदेति। 'धर्म-चरणेऽपि परवश' का कथा विवाह-रूपस्य महाव्यापारस्य इति अपेरर्थः। अस्याः कर्तृत्वं कुत्रापि नास्ति इति भावः। 'गुरोः' पितुः ("गुरुः पिता गुरुर्विप्र.' इति गदसिंहः) 'पुनः अस्याः शकुन्तलायाः 'अनुरूपः' योग्यः वरः' जामाता ('वरो जामातरि वृतौ' इति मेदिनी) तस्मै, 'प्रदाने संकल्पः' इच्छा। (अनेन **उत्तराऽलंकारः**। 'उत्तरेण प्रश्नोन्नयन **उत्तरम्**' इति तल्लक्षणात्। 'राजा—वयमपि' इत्यादिना एतदन्तेन **युक्ति**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'सम्प्रधारणमर्थाणां **युक्तिः**')। **राजेति**। 'प्रार्थना' शकुन्तला-लाभेच्छा 'दुरवापा' दुर्लभा (अवाप्नोतेः कर्मणि खल् (३।३।१२६), (६।३।६७) इति न मुमागमः)। **भवेति**। हे 'हृदय सम्प्रति सन्देहस्य' किमियं मुनि-कन्या क्षत्रिय-कन्या वा, मदुद्ग्राह्या न वा इत्याकारस्य संशयस्य 'निर्णयः' समाधानं 'जातः' (तेनात्र वाक्यार्थहेतुक **काव्यलिङ्गम्**)। तस्मात् हेतोः 'साभिलाषम्' अभिलाषेण स्पृहया सह वर्तमान यथा स्यात् तथा 'भव' शकुन्तला-लाभस्य आशां पोषय। 'यत्' वस्तु त्वम 'अग्निम्' अग्नि-स्वरूपम् दाहकरम् "आशङ्कसे' अनलभयात् यत् स्प्रष्टुं त्वं नोत्सहसे (इति **व्यस्त-रूपकम्**) 'तदिदं' वस्तु 'स्पर्श-क्षमं रत्नमिति (**व्यतिरेकरूपम्**)। अथच 'स्पर्शक्षमम्' उपभोग्यं 'रत्नम्' कन्या-रत्नम् इत्यर्थः ('जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इति यादवोक्तेः) (**वृत्त्यनुप्रासः**। अत्र **समाधान**-नामकम् अङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे-'बीजस्याऽऽगमनं यत्तु तत् **समाधानमुच्यते**'। **इयमार्या**) ॥२५॥

45n.—1. परवशः :—Dependent on another i.e., her father. Vide (70n. 2). **अयं जनः**:—Cf. 'अनुपभुक्त-भूषणोऽयं जनः'—Act. IV. ['**जन**' here signifies an individual]. **न खलु दुरवापा**-(difficult to gain) &c.—Because Śak is a Kṣatriya girl, besides she is not yet betrothed to any body, and her father wishes to give her to *any suitable husband*. So the king, (a क्षत्रिय), thinks that he has a fair chance. Mark the force of two negatives '**न**' & '**दूरे**' । 2. **आशङ्कसे** &c. —Śak. would be quite untouchable, like the flame of fire, to the king, if she were a Brāhmin girl or betrothed to a Brāhmin hermit. Śak. II. 7 ; BK. I. 23 ; Mahā I. 3010. (**सरोषम्**') **इव**—Cf. German *Etwa*—as it were.

Remark—HS refutes the theory of **अप्रस्तुतप्रशंसा** here—न 'पुनरप्रस्तुतप्रशंसा'. 'यत्' 'तदिदम्' इति शब्द-त्रयेण प्रस्तुताया उपमेय-भूत-शकुन्तलाया अभिहितत्वात् प्रस्तुतानभिधानस्थल एव अप्रस्तुताभिधानेन तत्-प्रस्तुत-प्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसाया अङ्गीकारात्'। **न वातिशयोक्तिः**, 'विशेषणाभावे च रूपकस्य। यथा 'राजा पाकशासन' इति ब्रुवता दर्पण-कृतैव एवम्भूतस्थले रूपकस्य मीमांसितत्वात्।

Text—अनसूया—किण्णिमित्तं ? (किं निमित्तम्)

Anasūyā—For what reason ?

शकुन्तला—इमं असंबद्ध-प्पलाविणि पिअंवदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं (इमामसंबद्ध-प्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि) । (इति उत्तिष्ठति) ।

Śakuntalā—I shall report (*against*) this random-raving[1] Priyaṁvadā to revered Gautamī. (*This said, rises up*).

अनसूया—सहि, ण जुत्तं ते अकिद-सक्कारं अदिहि-विसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं (सखि, न युक्तम् ते अकृत-सत्कारम् अतिथि-विशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो[3] गमनम्[4]) । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्त्वा प्रस्थितैव) ।

Anasūyā—Friend, it is not meet to depart[4] at will[3] leaving a noted[2] guest[2] unwelcomed.

(*Śak. goes away without saying anything.*)

अनसूयेति। 'किं निमित्तं' गमिष्यसि ? ('निमित्त-पर्याय-प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (वाः—६०८) इति प्रथमा) । **शकुन्तलेति**। '**असंबद्धम्**' अस-

मञ्जसं यथेच्छम् इति यावत्। पुनः पुनः प्रलपति या ['बहुलम् आभीक्ष्ण्ये' (३।२।८१) इति णिनिः] ताम्। प्रियंवदायाः असंबद्ध-प्रलापं निवेदयिष्यामि इत्यर्थः ['सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणम् उपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायात्]। **अनसूयेति**। 'न कृतः सत्कारः' अभ्यर्थनं यस्मै तादृशम् 'अतिथि-विशेषम्' उत्तमाऽतिथिं 'विसृज्य' परित्यज्य, स्वस्याः छन्दः' अभिप्रायः ('अभिप्रायः छन्द आशय' इत्यमरः) इति 'स्वच्छन्द.' ('वृत्तिमात्रे **सर्वनाम्नः पुंवद्भावः**'' इति पुंवद्भाव) तेन, इति **तृतीयायां** तसिः ('तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्') स्वेच्छया इत्यर्थः। 'गमनं न युक्तं' न्याय्यम्। [अनेन **'उपदिष्टं** नाम नाट्यालंकारः उपक्षिप्त । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—**''उपदिष्टं'** मनोहारि वाक्यम् शास्त्राऽनुसारतः']।

46r -1. **असंबद्ध** &c.—सम् + बन्ध् + क्त कर्मणि = संबद्धम्—Connected, coherent. न of बन्ध् is elided by 'अन्-इदितां हल उपधायाः क्ङिति' (6 4. 24 ; 4150). न संबद्धम्—Disconnected, hence inconsequent, nonsensical. Next णिनि। **2. गौतम्यै** –(4n. 3) ; **3. न युक्तम्** (proper) &c.—Note the plain appeal of Anasūyā. Some verbs in Skt. are of the nature of Latin & Greek **deponents** i.e. they are **passive in form but active in sense**. (146n. 3 ; 171n. 9). **'न युक्तमशोको** वामपादेन ताड़यितुम्'—Māla. III : (85n, **3** ; 94n 4). An **अतिथि** should always be welcomed. So says Manu—'आसनाऽशनशय्याभिरद्भिः मूल-फलेन वा। नास्य कस्यचित् वसेत् गेहे अविततोऽनर्चितोऽतिथि.'-३।२८ Mark the argument A guest should by all means be respected. But this one is an अतिथि-विशेष (32n. 3), hence the importance.

Text : –राजा—(स्वगतम्) आः ! **कथमियं गच्छति**। (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम्[१]। आत्मगतम्) **अहो चेष्टा-प्रतिरूपिका कामि-जन-मनोवृत्तिः**।

अहं हि—

आर्या (12. 18 12. 15) **अनुयास्यन् मुनि-तनयां सहसा विनयेन वारित-प्रसरः**[२]।
स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः[३] ॥२६॥

King—(*Aside*) Ah ! How ! does she go ? (*Wishing to seize her, yet restraining*[1] *himself—Aside*)—Ah ! the activity of the mind of a lover has[2] a counterpart in his (*physical*) movement.[2] About to pursue the sage's daughter suddenly, (*but*) my course[4] arrested[4] by decorum,[3] I seem to have returned[5] back after having advanced, though I have not (*really*) moved from (*my*) place (26).

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)–**हला ण दे जुत्तं गन्तुं** [हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

Priyaṁvadā—(*Stopping Śak.*) Friend, you should not go.

शकुन्तला—(सभ्रूभेदम्)—**किण्णिमित्तं** (किं निमित्तम्) ?

Śakuntalā (*Knitting her brow*)—For what reason ?

प्रियंवदा—रुक्ख-सेअणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव अत्ताणं मोआवेहि, तदो गमिस्ससि (वृक्ष-सेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावदात्मानं मोचय । ततो गमिष्यसि) । (इति बलादेनां निवर्तयति) ।

Priyaṁvadā—You owe me the watering of two trees'. (*—Sir Jones* ; '*two waterings of trees*[2]*—M.*). Come (*and*) free yourself (*from debts*) and then shall you go.

(*This said, forcibly turns her back*).

V. L.—'चेष्टाप्रतिरूपिका'—R. V. S.—'चेष्टानुरूपिणी'—B. 'चेष्टा-ऽप्रतिरूपिका'—M. 'कामिजन.'—R. B. V S. 'कामिनः' –M 'मोचय' --B 'मोचयित्वा'—R.M.S.

राजेति ।। 'अहो' इति विस्मये ('विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रः) '**कामि-जनानां**' मदनाऽऽसक्तानां 'मनस. वृत्ति.' प्रवर्तनं 'चेष्टायाः' कायिक-व्यापारस्य ('चेष्टा कायिक-व्यापार' इति **मुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः**) 'प्रतिरूपिका' समधर्मिणी, चेतसः यादृशोऽभिलाप· प्रवर्तने, चेष्टा अपि तु तदनुरूपा स्यात् इति भाव.। शारीर-मानस-व्यापारयोः सम्बन्धं दृष्टान्तेन विशेषयन्नाह **अनुयास्य-न्निति** । 'मुनि-तनयां' प्रस्थितां शकुन्तला 'सहसा' हठात् अविनाग्निम् इति यावत् ('अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । तत्र भानुजिः 'अतर्किते अविचारिते') । 'अनुयास्यन्' (३।३।२४) अनुगन्तुम् उद्यतः सन् 'विनयेन' विवेचनेन जितेन्द्रिय-तया इति यावत् ('इन्द्रियाणां जयं प्राह विनयं भग्नो मुनि·' इत्युक्ते) 'वाग्मिः' रुद्धः 'प्रसरः' वेगः ('प्रसरः प्रणये वेगे' इति विश्व.) यस्य तादृश, 'अहं दूरान्तः 'स्थानात्' आसनात् 'अनुच्चलन् अपि' अत्रैव स्थितोऽपि इत्यर्थः, मनसा अस्या समीप 'गत्वा प्रतिनिवृत्तः' प्रत्यागतः 'इव (इति **क्रियोत्प्रेक्षा** । 'अनुच्चलन् गतः'

इति **विरोधाभासः**। **काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च**। अनेन **'परिभावना'** इत्यङ्गम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे—'कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु **परिभावना**' इति। **आर्या जातिः**) ॥२६॥ **प्रियंवदेति**। 'द्वे' द्विसंख्यकम् 'वृक्षसेचने' जल-सिञ्चन-रूप-कार्ये 'मे' ['धारेरुत्तमर्णः' (१।४।३५) इति चतुर्थी) 'धारयसि' त्वदर्थं मया द्वौ वृक्षकौ सिक्तौ, तन्मूल्यं मह्यं प्रदाय, यद्वा मदर्थं वृक्षक-द्वयम् अभि-षिच्य आत्मानम् अनृणां कृत्वा गच्छ इति भावः। 'बलात्' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी (५९८)।

47n.—1. चेष्टा-प्रतिरूपिका &c.—प्रतिगतं रूपम् अस्या यस्यां वा 'प्रतिरूपा' बहु—Next स्वार्थे कन्—(127n. 1.). चेष्टायाः प्रतिरूपिका—Facsimile of physical movement. Cf. 'सुबन्त-**प्रतिरूपक**म-व्ययम्', 'तिङन्त-**प्रतिरूपकम्**'। "आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्र-वक्त्र-विकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः"—*MS. VIII.* 26. **2. कामि-जन**&c.—काम+अतिशायने इनि=कामिनः 'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति मतुबादय.'—*Vārt.* 1894—Those that are stricken with intense desire. **वृत्ति**—Behaviour, condition. Cf.—"सखीवृत्तिं"—IV. 18. In an impulsive nature the ideas are often actualised. Here owing to the ardour of love in the king's mind and the intensity of his desire, his mental effort appeared to him like a physical one, *i.e.* though he did neither leave his seat, nor follow the girl, still it appeared to him that he had actually pursued the girl and returned. **3. मुनि-तनयां सहसा अनुयास्यन्**——This is R's construction which we have followed, for, thoughtlessness resulted in the desire to follow the girl. **मुनि** in significant. To approach a fair sex rudely is bad, but it is worse in the case of a hermit-girl. तन्यते विस्तार्यते वंशः इति तन्+कयन ('बलि-मलि-तनिभ्यः कयन्', उ—549.)—**तनयः** **4. स-भ्रू-भेदम्**—The bending of the brow is one of the acts of feminine coquetry called सुकुमार'—M. (Vide 175n. 6). **5. आत्मानं मोचय**—According to our contract, I helped you in watering the plants on a previous occasion, now it is your turn to do the same for me. After repaying that debt of yours, you can go. Note the **naughtiness** of Priyaṁvadā for detaining Śak.

who could not be stopped on the plea of decorum by अनसूया। (Vide 46n. 3 ; 24n. and Remark). मुच्—(*to be free from*) though **transitive**, is here used **intransitively** by the maxim 'धातोरर्थान्तरे वृत्ते' &c.—(Vide 121n. 3.) आत्मानम्—२या by 'गतिवृद्धि' &c.—(1. 4. 52 ; 540).

Text :—राजा—भद्रे, वृक्ष-सेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये।

तथाह्यस्याः।—

शार्दूल-विक्रीडितं (मसज सततग)

स्रस्तांसा[1]-वतिमात्र-लोहित-तलौ बाहू घटोत्क्षेपणाद्
अद्यापि स्तन-वेपथु[2] जनयति श्वासः प्रमाणाऽधिकः।
बद्धं कर्ण-शिरीष-रोधि[3] वदने घर्माऽम्भसां[4] जालकं
बन्धे[5] स्रंसिनि चैक-हस्त-यमिताः[6] पर्याकुलाः[7] मूर्धजाः[8] ॥२७॥

तदहमेनामनृणां करोमि।

(इति अंगुलीयं दातुमिच्छति। उभे नाम-मुद्राऽक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः)।

King—Good maiden, I find her (*already*) exhausted even with watering the trees. For—By reason of raising the pitcher, her arms have the shoulders[1] drooping[1] and their palms extremely rufescent ; her inordinate breathing even now produces heaving[2] in her breast[2] ; on her cheeks have gathered drops[4] of perspiration[4] [3]impeding (*the play*) of the Śirīsa flowers in her ears,[3] and the fillet[5] of hair being constantly loosened[6], her tresses[3] restrained with one hand (*hang*) dishevelled[7] (27). I will, therefore, free her from debt. (*This said, desires to offer his ring. Both reading the letters of the signet-ring look at each other.*)

V. L.—'बद्धं'——B. M. S. 'स्रस्तं'——R. V.

स्रस्तांसाविति॥ 'घटस्य' सेचन-घटस्य, 'उत्क्षेपणात्' उत्तोलनात् हेतोः 'अस्याः' शकुन्तलायाः. 'बाहू स्रस्तौ' नतौ 'असौ' स्कन्धौ ('अंस. स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः) स्वभावतस्तु नतौ, अधुना त्वतिनतौ इत्यर्थः। घट-घर्षणात् 'अतिमात्रं' पूर्वस्मात् अधिकम् 'लोहितं' रक्तम् 'तलं' कर-तलं ययोः तादृशौ जातौ।) ('तल-शब्दः एकदेशेन भीमः भीम-सेनः, गोदा गोदा-वरी इतिवत् कर-तलमाह बाहु-साभिध्यात्') 'प्रमाणात्' स्वमात्रायाः अधिकः द्वादशाऽङ्गुलाधिकः इत्यर्थः। (तथाचोक्तं—'देहं वाप्य स्वनाडीभिः प्रमाणं कुरुते बहिः। द्वादशांगुल-मानेन

तस्मात् प्राणः समीरितः' इति)। 'श्वासः' निश्वास-वायुः 'अद्यापि' इदानीमपि 'स्तनयोः वेपथुं' कुच-कम्पं ('ट्वितोऽथुच्'–३।३।८९ इति अथुच्) 'जनयति' उत्पादयति। किञ्च 'वदने' मुखे—कपोले इत्यर्थः। ('सर्वं वा मुखमुच्यते' इत्युक्तेश्च वदन इत्युक्तिः) ('कर्णयोः शिरीषं' भूषणार्थं परिहितम् अर्थात् अवतंसीकृतम् शिरीषपुष्पं 'रोद्धुं', स्थिरीकर्तुम् शीलं यस्य तथाविधं 'धर्माम्भसां' स्वेदोदकानां ('धर्मः स्यात् आतपे ग्रीष्मे उष्ण-स्वेदाऽम्भसोरपि' इति विश्वः) जालमिव इति 'जालकम्' विन्दुसमूहः ('इवे प्रतिकृतौ'–५।३।९६ इति कन्) 'बद्धं' धृतं 'बन्धे' कवरी-बन्धने 'स्रंसिनि' भृशं विगलति सति ('बहुलम् आभीक्ष्ण्ये'–३।२।८१ इति णिनिः') मूर्ध्नि जायन्ते ये ते 'मूर्धजाश्च' केशा अपि ('सप्तम्यां जनेर्डः'–३।२।९७) 'एकेन हस्तेन' (७२६) अन्यहस्तस्य घट-धारणे व्यापृतत्वात् 'यमिताः' बद्धाः, अतएव 'पर्याकुलाः' इतस्ततः विक्षिप्ताः। शकुन्तलायाः परिश्रान्तत्व समर्थन-कार्यं प्रति बहु-कारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। स्रस्तं स्रंसिनि इति अर्थावृत्तिः पदावृत्तश्चालङ्कारौ। काव्यलिङ्गं च। स्तन-वेपथु-जननेन हेतुना श्वासस्य प्रमाणाऽधिकत्वं साध्यम् इत्यनुमानालंकारश्च। अनुप्रासः। "अद्यापि स्तनवेपथोश्च जनकः श्वासः प्रमाणाधिकः" इति पठित्वा द्वितीय-पादस्य श्वास-सामानाधिकरण्याभावात् विशेषणत्वाभाव-रूपः प्रक्रम-भङ्गः समाधेयः। अनेन 'विष्टम्' इति भूषणम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'देश-काल-स्वरूपेण वर्णना विष्टमुच्यते'। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्)॥२७॥ तदिति। 'तत्, यत इयं वृक्षसेचने इदानीम् अशक्ता तस्माद्धेतोः 'अनृणाम्' ऋणमुक्ताम्। 'करोमि' प्रतिनिधि-द्रव्य-दानात् इति भावः। ('प्रियंवदा शकुन्तलां निरुध्य' इत्यादिना 'इच्छति' इत्यन्तेन करणं नामाङ्गम् उपक्षिप्तम्। "करणं पुनः। प्रकृतार्थ-समारम्भः" इति तल्लक्षणात्)। 'अनुवाच्य' पठित्वा। 'परस्परम्' अन्योन्यम्। 'उभे' अनसूया-प्रियंवदे।

48n.—1. **भद्रे**—is purposely used to please Priyamvadā, so that she may give up her demand. Cf. Eng.—'My good lady.' **2.** **लोहित-तलौ**—'तल' stands for 'कर-तल' i. e. plam. 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तर-पदयोर्वा लोपोः वक्तव्यः'–(Vārt. 5 3.83); Read गोदा गोदावरीनद्या, मथुरा मथुरापुरी। कविकं कविकायाञ्च गवेधौ च गवेधुका' इति शब्दभेद-प्रकाशः। —Owing to constant lifting up of the pitcher, the palms have become red. M explains 'तल' in the sense of the **forearm**, as pots being placed on the waist, are held by the forearm. **3.** **अद्यापि**—

"अद्यापीति च त्रिषु स्थानेषु अन्वेति। **अद्यापि** स्रस्तांसौ, **अद्यापि** अतिमात्र-लोहित-तलौ, **अद्यापि** प्रमाणाधिक इति। तेन अतिशयमृदुता ध्वन्यते"—R. **प्रमाणाऽधिक:**—Abnormal i.e., of a length more than 12 fingers or slightly more than six inches (*Com.*) Cf. 'शय्या-प्रमाणाधिक'—MK. III. 18, **4. बद्धं कर्ण-शिरीष-रोधि** &c.—कर्णस्थं शिरीषम् इति कर्णशिरीषम् इति उत्तर-पद-लोपी समास:। "**मध्यम-पद-लोपी** समास:"of **R & others is wrong (Vide** 37*n*. 6.) For **शिरीष** as ear-trinkets, Cf. 'कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बि केसरम्'—*Śak. VI.* 18. 'चारु कर्णे शिरीषम्'—*MD. II.* 2 ; *Ra. XVI.* 48 ; *XVI.* 61. कर्ण-शिरीष+रुध्+णिनि ताच्छील्ये (III. 2. 78).—Obstructing the oscillation of the Śirīṣa flowers which adhere to the face on account of perspiration. Hence'**बद्धम्**'(*formed*) is better than '**स्रस्तं**' which suggests the idea of downward flow of perspiration, while we want the **formation** of the clusters of drops (जालक)। Besides 'स्रस्तं' will be unnecessarily repeated **5. जालकं**—कोरका-कार-विन्दु-समूह:—('जालकं कोरके दम्भे' इति मेदिनी) *(Com.)* R is unwilling to take it in the sense of 'समूह'। 'यदि समूह-मात्रं व्यङ्ग्यं स्यात्तदा धर्माम्भसां मण्डलम् इत्येव ब्रूयात्'—R.। Cf.'अस्य कर्कश-विहारसंभवं स्वेदमानन-विलग्न-जालकम्'—*Ra. IX.* 68. **एकहस्त**—(restrained with one hand) &c.—(१।१।४९) Cf. 'विभ्राणा कर-पल्लवेन कवरीमेकेन पर्याकुलम्'—Puṣpa-bāṇa-vilāsa, 7. "अत्र **स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित्** (R) प्रजल्पन्ति, **तदसत्**, स्वभावोक्ति-मूलीभूत-**वैचित्र्यस्याभावात्**"—HS. 6.. **अङ्गुलीयं**—अङ्गुलौ भवम् इति अङ्गुलि+छ: (by'जिह्वा-मूलाङ्गुले छ' 4.3.62). छ=ईय–(7. 1. 2.,) 7. **नाम–मुद्रा**&c.–मुद्+अ भावे मुद्रा। 'गुरोश्च हल:' (3.3.103). इति अ। नाम्न: मुद्रा नाममुद्रा-(A signet ring)."अलङ्कारार्थं तु 'मुद्रिका', नामाक्षर-युक्ता तु 'मुद्रा' इत्यनयोर्भेद:। 'नामरूपाणि' दुष्यन्त इति नाम-स्वरूपाणि यानि मुद्राक्षराणि इति समास:। नाममुद्राया: अक्षराणि इति **विग्रह** आर्थं पौनरुक्त्यं, मुद्रया इत्येतावता एव गतार्थत्वात्"—R. **8. अनुवाच्य**—अनु+वच्+णिच् in drama means **to read to oneself'**, Cf.'अनुवाचित-लेखममात्यमवलोक्य'—*MR. I.* 'देवी—अनुवाचय तावदेतत्। यद्विरुद्धं तत् श्रोष्यामि'—*Vik. II.* 'राजा—गृहीत्वा अनुवाच्य'——*Ibid.* Note that **the sylvan girls** also could read. 9. **परस्परम्**—Rām. V. 34. 7 ; 35. 33 ; 61. 17. On reading the name '**दुष्यन्त**' in the signet ring, each

looks at the other in wonder. Hence the **reciprocity of action** (कर्म-व्यतिहार)। Cf. **'परस्पर-करणमपि 'कर्म-व्यतिहार** उच्यते'—*KT*. So पराम् (सर्वनाम) is **doubled** by the Vārt. **'कर्म-व्यतिहारे** सर्वनाम्नः **द्वे वाच्ये,** समासवच्च बहुलम्' hence we get *hypothetically* 'पराम् पराम्' (अवलोकयतः)। The **doubled** elements are **optionally** compounded owing to the use of बहुलं in the Sūtra. Hence BD says—'बहुल-ग्रहणात् अन्य-परयो **र्न समासवत्** (2147). Next 'अ-समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सु र्वक्तव्यः' *i.e.*, in **असमासवद्भाव,** the first element is always exhibited with 'स्' (:) hence परास् पराम्। Then feminine टाप् (आ) **disappears** by the Kārikā. 'दलद्वये **टाबभावः** क्लीबे चाड्विरहः स्वमोः। समासे सोग्लुक् चेति सिद्धं बाहुलकात् त्रयम्—SK. 2147. Hence we get पर.परम्=परस्परम्। 'अत्र **कस्कादित्वात्** (8. 3. 48). विसर्गस्य सः'—SK. Similarly **अन्योन्यानुरागः** (103n. 1).

Text :—**राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य। राज्ञः प्रतिग्रहो'ऽयम्।**

King—Don't suspect me otherwise. It is a royal gift[1].

प्रियंवदा—तेण हि णारिहदि एदं अंगुलीअअं अंगुली-विओअं। अज्जस्स वअणेण अणिरिणा दाणि एसा। [तेन हि नार्हत्येतत् अंगुलीयकमंगुली-वियोगम्। आर्यस्य वचनेन अनृणा इदानीमेषा]। (किञ्चिद् विहस्य) **हला सउन्दले, मोइदासि अणुअम्पिणा अज्जेण, अहवा महाराएण। गच्छ दाणि** (हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिनाऽर्येणाऽथवा महाराजेन। गच्छेदानीम्)।

Priyaṁvadā—Then surely it ought not to part from your finger. At Your Worship's word she is now freed from debt. (*Laughing slightly*) Dear Śakuntalā, you are freed by this kind gentleman, or (*perhaps*) by (*His most*) mighty Highness.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—**जइ अत्तणो पहविस्सं** (यदि आत्मनः प्रभविष्यामि)। (प्रकाशम्), **का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा** (का त्वं विस्रष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा)।

Śakuntalā (*Aside*)—If I were my own mistress. (*Aloud*) Who are you to release or detain (*me*) ?

V. L.—'प्रतिग्रहोऽयम्'—B. S. Dr. P. | **'प्रतिग्रहोऽयम् इति** राजपुरुषं **मामवगच्छथ'—M** 'परिग्रहोऽयम् इति! राजपुरुषम् मामवगच्छत'—R. V. **'अङ्गुलीवियोगम्'— R. B. V. M.'अङ्गुली-वियोगस्य'—S.**

राजेति। 'अन्यथा' अन्यप्रकारेण, यतः अंगुलीयं दुष्यन्त इति नामाङ्कितम्, अतः अयमेव महाराजः दुष्यन्तः इत्याकारेण, 'अलं सम्भाव्य' एवविधेन विचारेण अलम्। ('अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'–३।४।१८)। 'राज्ञः' दुष्यन्तस्य 'अय प्रतिग्रहः' एतत् दुष्यन्तसकाशात् स्वीकृत मया ('प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्य-पृष्ठे पतद्ग्रहे' इति मेदिनी) इति **आत्मानं** गोपयति। अथ च 'राज्ञः' दुष्यन्तस्य सकाशात् 'अय प्रतिग्रहः' (प्रियंवदायै) इति **सत्यमाह आत्म-निवेदनार्थम्। प्रियंवदेति**। 'तेन हि' राज्ञः प्रतिग्रहत्वेनैव हेतुना। 'न अर्हति' अयुक्तमित्यर्थः। 'अनृणा' ऋणमुक्ता ('तस्माद् नुड् अचि'–६।३।७४)। अतः इदानीमिय स्वच्छन्दतः गन्तु शक्ता। नृपस्य वचन-भङ्ग्या दुष्यन्तोऽयम् इति सुचतुर-प्रियवदया परिज्ञातम्, तेन **"विहस्य"** आह आर्येण महाराजेन वेत्यादि। **शकुन्तलेति**। यद्यह मम देहस्य कर्त्री स्याम् तदा गच्छेयम्। अधुना आत्मा मे परवशीभूतः, अतोऽह गमनाय नालम् इति सरलार्थ.। 'विस्रष्टव्यस्य' (वि-पूर्वात् सृजतः तव्य-प्रत्ययः भावे। 'अव्यय-कृत्-प्रत्यया भाववाच्ये भवन्ति' इत्युक्ते) अत 'विस्रष्टव्य' नाम विसर्जन, तस्य विसर्जनस्य सम्बन्धे, 'रोद्धव्यस्य' रोधनस्य सम्बन्धे वा 'त्व का' न कापि इत्यर्थः (अनेन उद्भेद–नामकम् अङ्गम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षण तु दर्पणे–– 'बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः'। दशरूपके तु–'उद्भेदः गूढभेदनम्' इति। राजभावस्य गूढस्य उद्भेदनात्)।

49n.—1. अन्यथा सम्भाव्य—Cf. 'ननु अन्यथासम्भाविनि' –*Rat. II*; (43*n*. 4). **राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम्**—The king is still anxious to remain incognito and again takes the help of a quibble to mislead the girls. The sentence is an **elliptical one** First, it means,—It is a gift (*to me*) from the king (*Duṣyanta*)—'राज्ञः प्रतिग्रहः (*MS. V*. 84) अय मे'; hence he, an able officer of the king, has perhaps **been** rewarded with the royal ring, in recognition of his good service, and thus King's previous speech. (Viz., 'यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्त) is **corroborated**. Next it means—This is a gift (*to you*) from the king (*Duṣyanta himself*)—'राज्ञः दुष्यन्तस्य प्रतिग्रहः अयं प्रियंवदायै'। **नार्हति वियोगम्** –For the same idea vide (257n. 6). **आर्यस्य वचनेन**—Priyaṁvadā **suspects** him to be the king, hence the presence of the smile (विहस्य) **2. आत्मनः प्रभविष्यामि**—Śak. is no longer the mistress of herself, King's presence has, as it

were, mesmarised her and she is thus unable to leave the place. 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (2.3.52) इति षष्ठी (107n. 4). Cf. 'प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज'–*MM IV* ;'ननु प्रभवति आर्य शिष्यजनस्य'–*Mālu. I* 'इदानीम् त्वम् अस्याः प्रभवसि'—*Ibid V.* 'भवतु', कोपिष्यामि यदि आत्मनः प्रभवामि'–*UC. I.* 3. विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य--are instances of peculiar *Prākṛta Idioms* the equivalents of which in Sanskrit will be'विसर्जनाय' and 'रोधनाय'—M ; (186*n*. 5). Śak. is enamoured of the king's company and does not want to leave the place ; so she cunningly disputes the authority of Priyaṁvadā to order her to go or to stay.

Text : -राजा—(शकुन्तला विलोक्य आत्मगतम्) किं नु खलु यथा वयम् अस्याम्, एवम् इयमपि अस्मान् प्रति स्यात्। अथवा लब्धाऽवकाशा मे प्रार्थना। कुतः ?—

वाचं न मिश्रयति[1] यद्यपि मद्वचोभिः
वसन्ततिलका कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे।
(तभजजगग) कामं[2] न तिष्ठति मदानन-सम्मुखीय
भूयिष्ठम[3]न्य-विषया न तु दृष्टिरस्याः ॥२८॥

King (*Surveying Śak.--Aside*)—May it possibly be that she is (*affected*) towards me as I am towards her ? Or, rather my desire has obtained scope. Because,—Although she does not mingle her words with mine, (*nevertheless*) she leans her ear (*all*) heedful when I speak Granted[2] that her eyes stand not my gaze, still it is not cast long[3] upon other things. (28)

V. L —'सम्मुखीय'—B. 'सम्मुखीना'--R. V. 'सम्मुखी सा'—S. M. 'अभिमुखं'—R.S.V.M. 'अवहिता'—B. P. HS.

राजेति। 'किं नु खलु' इति वितर्क-गर्भ-प्रश्न। 'खलु' इति वाक्यालङ्कारे। 'यथा वयम्' अहम् (१।२।५९) 'अस्या' शकुन्तलायाम् अनुरक्ता 'एव तद्वत् 'किमियं' शकुन्तला अपि 'अस्मान् प्रति' मां प्रति। ('लक्षणे-त्थम्भूताऽऽख्यान-भाग-वीप्सासु प्रति-पर्य-नव.' (१।४।९०) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम्। तद्योगे २या च –२।३।८) अनुरक्ता 'स्यात्' न वेति वितर्कः। 'अथवा' इति पक्षान्तरे। 'कुत' इति लब्धाऽवकाशत्वे हेतुमाह। वाचमिति।('इयम्' शकुन्तला 'यद्यपि मम वचोभि' वाक्यैः सह 'वाचम्' स्वकीय वाक्य 'न मिश्रयति' सगमयति

अर्थात् मया सह साक्षात् नालपति, तथापि 'मयि भाषमाणे' (२।३।३७) सखीभ्यां कथयति सति 'अवहिता' दत्तमनःसंयोगा सती 'कर्णं ददाति' आकर्णयति शृणोतीत्यर्थः। 'कामम्' इत्यनुमतौ। एतदपि मयाऽनुमन्तव्यम् यत् "मम आननम्य सम्मुखी' भूत्वा इयं शकुन्तला 'न तिष्ठति', 'अस्याः दृष्टिः' नयनं 'तु' इति भेदे। ('तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे' इति मेदिनी) 'भूयिष्ठम्' बाहुल्यं यथा स्यात् तथा 'अन्य-विषया न' मदानन-व्यतिरिक्त-विषया न, अन्तरा अन्तरा मामवलोकयति इति भावः। अतोऽहं मन्ये शकुन्तलापि मयि अनुरक्ता।) (**वसन्ततिलकावृत्तम्**। **समुच्चयोऽलंकारः**। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ**। अनेन मुग्धाया नायिकायाः **विलासः** नाम भावः उक्तः। तल्लक्षणं तु दर्पणे—'यान-स्थानाऽऽसनादीनां मुख-नेत्रादि-कर्मणाम्। विशेषस्तु **विलासः** स्यादिष्ट-सन्दर्शनादिना'। **अनुरागेङ्गितं** च। तथाचोक्तं मदनोदये—'विकारो नेत्र-वक्त्रस्य तद्वाक्य-श्रवणादरः। अन्य-व्याजेन तद्वीक्षा **अनुरागेङ्गितं** भवेत्'। अत्र **प्राप्तिर्नाम** चाङ्गमुपक्षितम्। लक्षणं तूक्तं प्राक्) ॥२८॥

50n.—1. वयम्=अहम्—See (30n. 4) **मिश्रयति—**मिश्र करोति इति मिश्र+णिच्+(लट् ति) by 'मुण्ड-मिश्र-** णिच्'-(3. 1.19). "She does not mingle her speech with mine—" "This raises doubts in the king's mind about her reciprocation of his love **2. कामं—** 'अकामानुमतौ कामम् असूयोपगमेऽपि च' - *Rudra*. Granted that; I admit that. कामम्—अत्यर्थम्, i. e 'for a great length of time'—(*R*). But then 'तु' is not in consonance with it. Vide (25n. 1 ; 56n. 1).

Text :—(नेपथ्ये) --भो भोस्तपस्विनः, सन्निहिता[1] स्तपोवन-सत्त्व-रक्षायै भवत :। प्रत्यासन्नः[2] किल मृगया-विहारी पार्थिवो दुष्यन्तः।

पुष्पिताग्रा (ननरय नजजरग)
तुरग-खुर-हत[3] स्तथाहि रेणु[4] र्विटप-विषक्त-जलाऽऽर्द्र-वल्कलेषु[5]।
पतति परिणताऽरुण-प्रकाशः[6] शलभ-समूह[7] इवाऽऽश्रम-द्रुमेषु ॥२९॥

अपि च—
मन्दाक्रान्ता (मभनन तगग)
तीव्राऽऽघात-प्रतिहत-तरु-स्कन्ध-लग्नैक-दन्तः[8]।
क्रोडाऽऽकृष्ट-[9] व्रतति-वलयाऽऽसङ्ग-सञ्जात-पाशः।[10]
मूर्तो[11] विघ्नस्तपस इव नो भिन्न-सारङ्ग-यूथो[12]
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनाऽऽलोक-भीतः[13] ॥३०॥

(सर्वाः कर्णं दत्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः)।

(*In the green room*)—Ye hermits! be[1] at hand[1] to protect the denizens of the penance-grove. Close[2] at hand[2], it is reported, is the lord of the earth, Duṣyanta, amusing (*himself*) with the hunting excursion. For the dust,[4] raised[3] by the hoofs of the steeds[3] and having[6] the (*faded*) sheen of sun-set[6], is falling like a swarm[7] of locusts[7], on the trees of the hermitage, on[5] the boughs of which are hung robes of bark, wet with water[5] (29). Moreover, [13]terrified at the sight of a chariot[13], an elephant,—having[8] one of his tusks fixed on the shoulder of a tree, which has been struck off with a violent blow,[8]—having[10] been tangled (*as it were*) in a net of creepers[10] dragged[9] along by his **breast**[9], and—having[12] scattered the herds of deer[12], is entering the sacred grove, like an embodied[11] hindrance to our rites. (30).)

(*Listening, all are somewhat distracted*),

V. L.—'प्रतिहत-तरु-स्कन्ध-लग्नै-कदन्तः'—M. R's. Com. 'तीव्राघाताद-भिमुख-तरुस्कन्ध-भग्नैकदन्तः'—B.—'प्रनिहत तरु. स्कन्ध-लग्नैकदन्तः'—R. V. 'पादाकृष्ट'—R. V. M. 'प्रौढ़ाकृष्ट'—B. . **'क्रोड़ाकृष्ट'**——Patankar. Dr. P. K.—'सङ्गसञ्जात'—R. V. M. 'सञ्जनाज्जात'—B.

नेपथ्य इति। 'जवनिकान्तराले कस्यचिदुक्तिः इयम्। 'सत्त्वानां' जन्तूनाम्। ('सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः) रक्षार्थं' रक्षणाय (तादर्थ्ये ४र्थी) 'सन्निहिताः' समीपस्थाः। 'मृगया-विहारी' आखेटार्थ परिभ्रमन् 'प्रयासन्नः' समुपस्थितः 'किल' इति वार्तायाम् ('वार्तायाम् अरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः) ('राजा प्रत्यासन्नः' इत्यनेन "**ईति**'—भीतिः प्रदर्शिता। तथाचोक्तं—'अतिवृष्टिः अनावृष्टिः शलभा मूषिका खगा.। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड़ेते **ईतयः** स्मृताः इति कामन्दकः। 'स्वचक्र पर-चक्रञ्च **सप्तैते** ईतयः स्मृताः' इति केचित्॥ इयं **चूलिका**। 'अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका' इति दर्पण-लक्षणात्। 'दुष्यन्त' इति राज-नाम-श्रवणात् शकुन्तलायाः प्रोत्सहनात् **भेद**-लक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्। '**भेदः** प्रोत्साहना मता' इति तल्लक्षणात्। **तुरगेति**। 'तथाहि' तमेवार्थं जानीहि ('**तथा**" **इत्यगण-परिपाठतो धातुर्गतौ इति गोपीनाथ-पादाः**) 'तुरगाणाम्' अश्वानाम्' (अनेन सेना-बाहुल्यं ध्वनितम्) 'खुरैः हतः' उत्क्षिप्तः। 'परिणतः' अस्ताचलोन्मुखः यः 'अरुणः' सूर्यः। ('अरुण स्फुटरागे च सूर्ये सूर्यस्य सारथौ' इति धरणिः)। तद्वत् 'प्रकाशः' स्फुटः। (इति **लुप्तोपमा**।

'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासाऽऽतपयोः स्फुटे' इति विश्वः) तद्वद्गण इत्यर्थः। 'रेणुः' धूलिः, 'शलभाः' पतङ्गाः ('समौ-पतङ्ग-शलभौ' इत्यमरः।) तेषां 'समूह इव' (इति **श्रौतोपमा**। अनेन रेणोर्बहुलत्वं घनत्वं च ध्वन्यते) 'विटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि' शोषणार्थं लम्बनानि 'जलेन आर्द्राणि सिक्तानि' वल्कलानि येषां तथाविधेषु 'आश्रम-द्रुमेषु' तपोवन-वृक्षेषु पतति उड्डीय समजति, अतः **यावत्** तानि मलिनीकृतानि तावत् तानि झटिति आनीयन्ताम्।) (**वृत्त्यनुप्रासः**। अत्र **पार्थिव-प्रत्यासन्नत्वे** कारणे प्रस्तुते तत्कार्य रेणूद्धूलनादिकमुक्तम् इति **अप्रस्तुत प्रशंसा**। कार्यस्याऽप्रस्तुतत्वात् **न पर्यायोक्तम्**। पर्यायोक्ते तु कारणवत् कार्यमपि प्रकृतमेव। **काव्यलिङ्ग** च। **पुष्पिताग्रा** वृत्तम्) ॥२९॥

तीव्रेति। (स्यन्दनानां रथानाम् अदृष्टचराणाम् इत्यर्थः 'आलोकेन' दर्शनेन ('**आलोकस्तु** पुमान् ध्याने **दर्शने** वन्दिभाषणे' इति मेदिनी) भीतः 'सन्त्रस्तः सन्, तीव्रेण अतिप्रबलेन आघातेन प्रहारेण प्रतिहतः। (ताडनेन भग्नः) यः तरुः तस्य तरोः 'स्कन्धे' [illegible] समस्तं [illegible] दन्तं यस्य तादृशः। '**क्रोडेन**) आकृष्टः' याः व्रततीनां लतानां वलयः [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible] उ -२,८९)तस्य 'आ' समन्तात् 'सङ्गेन' सबन्धेन [illegible] समुत्पन्नः पाशः बन्धनं यस्य तादृशः। (पाशः पक्ष्यादि-बन्धने इति विश्वः) आबद्ध इव [illegible]माण इति भावः। "**भिन्नानि**' **विप्राविघ्नानि** सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि वृन्दानि दलति इति यावत् ('[illegible] तीर्थे[illegible] वृन्दमात्रेऽपि [illegible] इति विश्वः) येन तादृशः यद्वा, 'सारङ्गाणाम् गजानां '[illegible] सारङ्ग[illegible] '**भिन्न परित्यक्त** सारङ्गयूथ येन तादृशः। (सारङ्गः पक्षि हरिणे चातके [illegible] **मतङ्गजे**। [illegible] इति मेदिनी)। कश्चित् 'गजः नः' अस्माकं तपसः तपश्चर्यायाः [illegible] मूर्तिमान् देहधारी इत्यर्थः। ('**मूर्तः** स्यात् त्रिषु मूर्च्छिते कठिने **मूर्तिमत्यपि**' इति विश्वः) विघ्न इव धर्मारण्यम् (अस्य-धाम-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) (विशेषण चतुष्टयेन **त्वराऽतिशयो व्यज्यते**)। [illegible] [illegible]। [illegible] भयमजनि। [illegible] [illegible] तत सर्वं [illegible]। [illegible] [illegible] आसीत्। [illegible] [illegible] परिभान्ति। मृग-यूथानि च [illegible]। इतस्ततः विद्रवन्ति। [illegible] [illegible] प्रत्यक्ष गजरूपं धृत्वा आश्रमं प्रविशति। (विघ्न इव **इत्युत्प्रेक्षा**। पूर्वस्मात् [illegible]-क्रमेण **अप्रस्तुत प्रशंसा** च। पूर्वार्धे **वृत्त्यनुप्रास-श्रुत्यनुप्रासयोः** [illegible]ऽनुप्रवेशलक्षण **सङ्करः**। उत्तरार्धे **श्रुत्यनुप्रासः परिकरः** [illegible] च। अत्रापि भयानको रसः। **मन्दाक्रान्ता** वृत्तम्। **कुत** 'प्रविशति' गजः इत्यनेनैव **वाक्य-समाप्तौ पुनर्गज** इत्यस्य विशेषण-

-तया 'स्यन्दनालोकभीत' इत्यस्योपादानात् **समाप्तपुनरात्तता-दोषः।** स च 'प्रविशति रथालोकभीतः करीन्द्रः' इति पाठेन समाधेयः) ॥३०॥

51n.—1. भोः भोः——used in the reduplicated form. when an **address is made to a group.** Cf. 'भो भो पौराः' :—*PN. I*; 'भो भोः जनस्थान-वासिनः'—*Ibid. VII*. 'भो भोः शङ्करगृहाधिवासिनः'—*MM.* (*III*; 135*n.* 2). **सत्त्व-रक्षार्थं**—तादर्थ्ये ४र्थी। (Vide 14*n.*9 : 16*n.* 1). Don't say 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी, for here **तुमुन् cannot be substituted without altering the word 'तपोवनसत्त्व'** in as much as it is in a compound. *Hari Dikṣita* and his followers account for ४र्थी in such cases by the Vārtika. Hari **finds fault** with **MN** as, he asserts ४र्थी in **'द्विषां विघाताय'** &c. (Ki. I. 3), by 'तुमर्थाच्च' (2.3 15). for **'विघाताय' cannot be changed into 'विहन्तुम्' without changing the Vibhakti of द्विषाम्**.' Vide **Śabdaratna** P. 533 and **Bhairavi** thereon. **प्रत्यासन्न** &c.—This prognosticates a bad omen. (Com. **किल**—Either in 'निश्चय', or in 'वार्ता'—Surely the king is near, as the dusts are settling on the trees ; or it is reported etc. Cf. 'प्रत्यासन्नश्च मौहूर्तिकः' --PC. IV. 'प्रत्यासन्नोऽयं महाराज'--Ibid. *II.* **2. मृगया-विहारी**—(One fond of hunting)—मृग् (अन्वेषणे)+णिच् स्वार्थे+श भावे निपातनात्=**मृगया** by 'परिचर्या-परिसर्या-मृगया' &c.—(Vārt. 3. 3. 101). ताच्छील्ये णिनि—(3. 2. 78). **पार्थिवः**—पृथिवी+अण् ('तस्य ईश्वरः-5. 1. 42.) **तथाहि**—(12n 4). **3 तुरग** &c.—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर+गम्+ड कर्तरि=तुरगः - Steed. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—Vārt. (3. 2. 48).इति डः। **हतः** means 'निर्घातः' -Struck up, and hence 'उत्थापितः'—Tossed up. From this it is inferred that the king is out a-hunting, Cf. 'विरक्तसन्ध्या[illegible] रज पार्थिवमुज्जिहीते'—Ra. XIII. 64. **4. विटप-विषक्त**—वि[illegible] Branch. **'शाखायां** पल्लवे स्तम्बे विस्तारे **विटपोऽस्त्रियाम्'** इति रभसः।'विषक्तः—Suspended. (षत्वं by 'उपसर्गात् सुनोति सुवति'—8.3.65.) Cf. 'निषक्त' -Ku. III. 7 ; I. 10. **5. परिणतारुण**—&c.—Refers to रेणु (Mas. & Fem). It may also refer to **शलभ-समूह**—The flight of locust having the colour of the setting (Lit. bent down) sun. **6. द्रुमेषु** -द्रु -Branch. 'द्रुम' =द्रु+म मत्वर्थे। 'द्युद्रुभ्यां मः'—5. 2.

108). 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किम्पुरुषेश्वरे'–*Haima*. 7. **तीव्राऽऽघात-प्रतिहत** &c.—तीव्रः आघातः—तीव्राघातः—A violent stroke.तेन प्रतिहतः—Struck back, as the frightened elephant came in violent collision through fear. तादृशः तरुस्कन्धः—A trunk of a tree so struck back, (**hence broken**). 'तस्मिन् लग्नः'—Stuck or fixed—सहसुपेति समासः। तादृशः एकः दन्तः यस्य—Having one of his tusks thrust into the trunk of a tree, which was struck back with a violent blow. 'एक तरुस्कन्धमवस्कन्द्य एकस्मिन् दन्ते निक्षिप्य आगच्छति'—Śaṅkara. The idea is—The elephant while rushing in hot haste through fear, collided violently with the trunk of a tree, *which was broken*, and adhered to the tusk, but such was the hurry that the tusker had no time to disentangle his tusk from it. R's 'स्कन्धलग्नैक-दन्तः'—means that his (*right*) tusk stuck fast on his (*right*) shoulder as he was running with his face turned (*to the right*, to see how far the chariot had come. To corroborate his explanation R quotes from **पालकाप्य**—'दक्षिणे वलितु शक्तो गजो वामे प्रयत्नतः' इति। But there is no reason to believe that the chariot was pursuing the elephant. R, of course, makes mention of our explanation given above taking the whole as one 'पद'। 8. **क्रोडाकृष्ट-व्रतति** &c.—**वलय**—Anything that entwines (Com.). **आसङ्ग**—Clinging, hence the whole means 'adhering coils of creepers'—Vide MN on 'उत्पलक्षेपचक्रैः'—*Ku. V*. 35. As the elephant was rushing, many creepers coiled and coiled round his **breast** like a noose (पाश) but he had no time to stop and disentangle his **bosom** (**क्रोड**) from those obstacles, owing to excessive fright and haste. **क्रोडाकृष्ट** is the **oldest reading**. In Ra. V. 46, we have a description of a wild **elephant dragging by his bosom the meshes** of moss (जालानि कर्षन् उरसा), so **क्रोड seems to be preferable.** Cf. 'कण्ठे कृत्वा शृङ्खलदाम कर्षन्' - Rat. II. 2. 9. **मूर्तः**- मुर्च्छ् + अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, (3. 4. 72).–Incarnate.'च्छ'after 'र' is dropped by 'राद्-लोपः' (6. 4. 21) इट् is barred by'ओदितश्च'-(8. 2. 45). Thus we have मूर्+क्त and expect '**मूर्ण**', but change of 'त into **न** (8. 2. 42), is

barred by 'न ध्या-ख्या-पॄ-मूर्च्छि-मदाम्'.(8.2.57). **10.** **'विघ्नः'**–is Masculine, while **'अविघ्न'** is Neuter. 'अविघ्नमस्तु ते'–*Ra.* 1. 91 ; *XI.* 19. **11.** **भिन्न-सारङ्ग** &c. –Having dispersed the herds of **deer**, or **strayed away** from the herds of **elephant** (Com.). **स्यन्दनाऽऽलोक-भीतः**—Implies that the tusker was a **wild** one and did not belong to the king's army. **12.** **धर्मारण्यं प्रविशति**–(Cf 'अयं प्लवगः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरम्'—Rat. II. 2). The tusker has not yet entered the penance-grove, so there is time yet for precaution. For rhetoric **fault** vide Com.

Remark : –The retinues of Bharata with horses and chariots, terrified the denizens of the forest in a similar way. Cf. 'वित्रासयन्ती मृग-पक्षि-सङ्घान्' -Rām II. 93. 40 ; 96. 8 ; *V.* 42. 16. Cf. also the *Elephant Episode in MK. II* and *Monkey Episode* in *Rat. II.* 2. The conversation between the king and the trio was becoming rather monotonous, being fraught with one sentiment of love. So the mixed feelings of fear and flurry (रसान्तर) are introduced by this episode.

Text : - **राजा** (आत्मगतम्)—**अहो धिक्. पौरा अस्मदन्वेषिण स्तपोवनम् उपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।**

King (*Aside*) -O Fie, the citizens coming in quest of me are disturbing the penance-grove. Well, I will just go back.

सख्यौ—अज्ज इमिणा आरण्णअ-वुत्तन्तेण पज्जाउल म्ह । अणुजाणाहि णो उडअ-गमणस्स (आर्य अनेन आरण्यक-वृत्तान्तेन पर्याकुला स्मः । अनुजानीहि[२] नः उटज-गमनाय) ।

The friends –Revered Sir, we are greatly terrified by this report[1] of the wild (*elephant*)[1]. Allow[2] us, (*therefore*), to return to the cottage.

राजा (ससम्भ्रमम्)—**गच्छन्तु भवत्यः । वयमपि आश्रम-पीडा यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे ।** (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

King (*Distractedly*)—Go, noble (*ladies*). I, too, shall so arrange that no trouble will happen to the hermitage. (*All rise up*).

सख्यौ--अज्ज, असम्भाविदा-विहि-सक्कारा भूयोवि पेक्खण-णिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदु (आर्य, असम्भाविताऽतिथि-सत्काराः[3] भूयोऽपि प्रेक्षण-निमित्त लज्जामहे आर्य विज्ञापयितुम्) ।

The friends—Revered Sir, not[3] having rendered hospitality due to a guest (well)[3], we are ashamed to request (*the honour*) of a second visit from Your Worship.

V. L. –'पौरा.–'R. B. V. M. 'सैनिकाः'–S. HS.–'ससम्भ्रमम्'–R.M.S. 'असम्भ्रमम्' –V 'सत्काराः'—–V.S. 'सत्कारं'–-R. B M.

राजेति। 'अहो' इति धिगर्थे (इति मेदिनी)। 'पौराः' नागरिकाः, अनुचराः। 'उपरुन्धन्ति' पीड़यन्ति। **सख्याविति**। 'आरण्यकस्य' **गजस्य**। 'पर्याकुलाः' भीताः। 'न' अस्मात् उटेभ्यः जायते इति 'उटजः' पर्णशाला, तस्मिन् 'गमनम्' (सुप्सुपा), तस्मै (तादर्थ्ये ४र्थी) 'अनुजानीहि' अनुज्ञा देहि। **राजेति**। 'प्रयतिष्यामहे' चेष्टिष्यामहे। **सख्याविति**। 'न सम्भावितः' कृतः 'अतिथेः, सत्कारः' पूजनं याभिः तादृश्यः वयम् 'आर्य' भूयोऽपि' पुनरपि 'प्रेक्षण-निमित्तम्' अवलोकनार्थं 'विज्ञापयितुं' निवेदयितुं 'लज्जामहे'। पुनरागच्छेत् चेत् वयमतीव सन्तुष्टा भवाम इत्यर्थः व्यङ्ग्यः।

52n.—1 धिक् पौराः &c.—Not only soldiers but many city-people (पौराः) also, such as Vidūṣaka, सारथि, यवनी ('अपनयन्तु भवन्त्यः मृगयावेषम्' Act. II). 'वनग्राहिण' etc. have accompanied the king in his hunting excursion In the Mahā I. 70. 40. even the **ministers** and **पुरोहित** came with the king. Further in Acts II & I, the king uses the term "अनुयात्रिकान्" and 'सैनिकान्',--"सर्वान् अनुयात्रिकान् (retinues) 'त्वयैव सह प्रत्यापयामि। Note that पौरा with धिक् takes १मा and not २या। For reasons vide (9n. 1). or say 'आत्मनः पीड़ायाः न', here धिक् refers to his ownself Cf.'किमाह सीता दश-वक्त्र-नीता हा राम, हा देवर, तात, तात'—इति विदग्ध-मुखमण्डनम्। Also read—कथं **"धिङ् मूर्ख"** इति ? सम्बोधन-पदस्य क्रियान्वय इति धिक्-शब्दयोगाऽभावात् द्वितीया न प्रवर्तते इति "संबोधने च" प्रथमैव भवतीति। क्रियापदम् क्वचित् श्रुत क्वचिदाक्षिप्तम्। तथा च धिक् मूर्ख निषिद्धाचरणम् इत्येतदिह कल्प्यम्। मूर्ख-संबोध्यक-निषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः—*T* on 544; *Rām. III* 60. 35; *IV*. 25 40; *V*. 25 11.

2. **आरण्यक** &c—अर्यते गम्यते श्वापदैः इति ऋ + अन्य अरण्यम्' (उ—398) अरण्ये भव इति अरण्य + वुञ् आरण्यक' by 'पथ्य्-अध्याय-न्याय-विहार-मनुष्य-हस्तिषु इति वाच्यम्'—Vārt. (4 2. 129) Hence: 'आरण्यक:' *मनुष्य., हस्ती वा' -SK. ; *II.* 13. *Infra* But always **आरण्य:** पशु: (अरण्य + ण by 'अरण्याद् ण:', Vārt 4. 2. 104) ; '**आरण्यक:** पशु:,' however, may be justified by attaching स्वार्थे कन् after 'आरण्य:'—*Vide* (172*n*. 8). Thus M's '*by his* **'forest incident'** for 'आरण्यक-वृत्तान्तेन' is **inaccurate**. **पर्याकुला:** (terrified)—has a different meaning in *Śl.* 27. *Supra*. **उटज-गमनाय**–For ४र्थी (51*n*. 1 ; 111*n*. 1). 3. **उत्तिष्ठन्ति** -As upward motion is implied hence Prmp. by 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' (1. 3 24). To Duṣyanta. duty is the foremost of all affairs, so he at once looks to the peace and tranquillity of the hermitage -(15n. 1). 4. **असम्भाविन** &c.—The girls could not manage an adequate reception, thus they took the guilt on themselves, **indirectly making a strong appeal** to the king for a revisit. Cf.'अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः'—KA II 276　5. **विज्ञापयितुम्—विज्ञापने** –(31n. 3).

Text : – **राजा—मा मैवम्। दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि।**

King -Nay, not so. I have been honoured by the very sight of Your Ladyships.

शकुन्तला—अणसूए, अहिणअ-कुस-सूइए परिक्खदं मे चलणं, कुरवअ-साहा-परिलग्गं च वक्कलं। दाव परिबालेध मं। जाव णं मोआवेमि (अनसूये, अभिनव-कुश-सूच्या' परिक्षत' मे चरण कुरवक-शाखा-परिलग्न च वल्कलम्। तावत् प्रतिपालयत मा यावदेनत् मोचयामि)।

(राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता)।

Śakuntalā -Anasūyā, my foot is pricked[1] (*deep*) by a new-grown blade of Kuśa-grass[1] and my bark-garment is entangled (*fast*) in a Kuravaka (*Amaranth*)—branch. Do wait[2] me till I disentangle it. (*This said, proceeds with her two friends, gazing at the king and delaying under some pretexts*).

V. L. –The speech of Śak. has been omitted by R & S.

राजेति। 'एव' इत्यवधारणे। ('एव आगम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति हैमः)। तत्र हेतुमाह दर्शनेनेत्यादि। 'पुरस्कृत.' पूजित. ('पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते'–इत्यमर.)। अत अनिश्चिमत्कार. न कृत. एव मा वादिष्ट। **शकुन्तलेति।** 'अभिनवा' अचिरागता या 'कुशस्य सूचि.' शिखा अग्रभागः इति यावत् ('स्त्री सूचिः नृत्यभेदे च व्यधनी-शिखयोरपि' इति रत्नकोषः), तया 'मे चरणम्' ('चरणोऽस्त्री वह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। भ्रमणे भक्षणे चापि नपुसक उदाहृत' इति मेदिनी)। 'परिक्षत' सुतरा विद्धम्। 'कुरवकस्य' वृक्ष-विशेषस्य शाखायाम् उत्तरीय-भूत 'वल्कल' 'परिलग्नम्' असावधानतया सुतरा सक्तम्। अत. नाह गन्तु समर्था। अस्मात् 'यावत् एतत्' (२।८।३८) वल्कलं 'मोचयामि' शाखा-भ्रष्ट करोमि, 'तावत्' ततकालपर्यन्तम् 'मा प्रतिपालयत' यवाम् अपेक्षेथाम्।

53n.—1. पुरस्कृतः–पुरस्-कृ+क्त कर्मणि। 'पुरोऽव्ययम्', (1 4. 67). इति गतित्वम्। नमस्–पुरसो-र्गत्यो' (8. 3 40) इति सत्वम्। Put in the van, (*Ra. II.* 80); therefore 'respected'. (*Com.*) **2. अनसूये &c.**—Mark that Śak. *requests Anasūyā and not Priyaṁvadā,* as she is in the habit of enjoying fun at the expense of the poor girl. (24n. Remark). **'परि'** is **emphatic** both in **'परि-क्षतम्'** and **'परि-लग्नम्'**—Read –(252n. 2); **कुश** -(165*n.* 5) **3. कुरवक** -'*a kind of Barleria with purple flowers and connected with sharp prickles*'–M. **कुरुबक** is also correct. Cf. "किरातिके **कुरु कुरुबका**चिता चिताम्' इति बाण। Also '**कुरवका रवका**नरता ययौ' इति रघुः (*IX.* 29.)—*Qtd. RM*; *MD.* 65 *RS*; . *VI.* 18; (193*n.* 5). **R has omitted this speech** of Śak. but we think it to be **genuine,** as it is referred to in the next Act. 'शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्'—*II.* 12 *Also* (*n.* 4 before). **प्रतिपालयतम्** (Wait) –(187*n.* 4). **4. सव्याजं**–व्यर्जान्त क्षिपन्ति अनेन इति वि + अज् घञ् करणे ('हलश्च–'3. 3. 121,)=व्याजः–Pretext–[घञ् is an आर्धधातुक **प्रत्यय,** still अज् is not changed to 'वि'by 'अजेर् व्य् अ-घञ्-अपोः'-(2. 4. 56)]. In *Vik. I.* in **similar circumstances** Urbaśī also tarries **with almost the same pretext** to see Pururavās. Read—'**उर्वशी**—अहो लताविटपे एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना। (**सव्याजं परिवृत्य। राजानं**

पश्यन्ती) चित्रलेखे, मोचय तावदेनाम्'।—for further corroboration read Śl. 2. Act. II. Infra. For similar incident read—'कादम्बरी तु न दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः' &c. *Kād.*—*P.* 733.

Text :—राजा (निश्वस्य)—'मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्' समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि' । न खलु शक्नोमि शकुन्तला-व्यापारात् आत्मानं निवर्तयितुम् । मम हि—

आर्या गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं' चेतः ।
(12. 18 चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं' नीयमानस्य ॥३१॥
12. 15) (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

King (*Sighing*)—I have been dull[1] in my eagerness[1] to return to the city. I will rejoin my followers[2] and encamp[3] them at no great distance from the penance-grove In sooth, I cannot turn myself away from the affair (*regarding*) Śakuntalā. Onward (*slowly*) moves my body (*towards my retinues*), while backward runs (*fast*) the restless[4] mind (*towards Śakuntalā*) like the China silk-cloth of a banner borne against[5] the wind[5] (31) (*Exeunt Omnes.*)

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

V. L.—'नातिदूरे' -R. S. M. 'अतिदूरे' — B.—'नातिदूरेण'—V. 'शकुन्तलाव्यापारात्'—R. V. M.'शकुन्तला-दर्शन-व्यापारात्'—B. 'असंस्थितम्' —B. V. P. HS.'असंस्तुतम्'——R. M. S.

राजेति । मन्द' शिथिलम् 'औत्सुक्यम्' उत्सुकस्य भावः उत्कण्ठा इति यावत् ['गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५।१।१२४) इति ष्यञ्] यस्य तादृशः । 'अनु' पश्चात् 'यात्रा' गमनम् अस्ति एषाम् इति 'अनुयात्रिकाः' अनुचरा इत्यर्थः । तान्, 'समेत्य' तैः सह मिलित्वा इति भावः, 'नातिदूरे' समीपे 'निवेशयामि'' स्थापयामि ('दूरान्तिकार्थेभ्यः षष्ठी अन्यतरस्याम्' (२।३।३४), इति 'तपोवनस्य'' इत्यत्र षष्ठी, पक्षे पञ्चमी) । 'खलु' इति निश्चये । गच्छतीति । 'प्रतिवातं' वातम् अभिलक्ष्यीकृत्य वात-सम्मुखम् इत्यर्थः ['लक्षणेनाभि-प्रती आभिमुख्ये' (२।१।१४) इति अव्ययीभावः] 'नीयमानस्य' न स्वयं गच्छतः मन्दौत्सुक्यत्वात् इत्यर्थः । 'केतोः इव' पताकाया इव 'मम हि शरीरं' देहः (अथच केतुपक्षे पताका-दण्डः) 'पुरः' अग्रे 'गच्छति' शनैः शनैरित्यर्थः 'चीनांशुकं' चीन-नाम-देश-जातं ('चीनो देशे-न-तन्तुषु । व्रीहौ वस्त्रे' इति हेमचन्द्रः) क्षौमवस्त्रमिव ('अंशुकं चोत्तरीयञ्च दुकूलं क्षौममस्त्रियाम्'

इति अमरमाला) 'असंस्थित' चञ्चल मम हि 'चेत. पश्चात्' शकुन्तलाभिमुख (अथच केतुपक्षे विपरीत-दिश) 'धावति' वेगेन गच्छति (सबन्धेऽसबन्ध-लक्षणा असंबन्धे संबन्ध-लक्षणा च **द्व्यतिशयोक्तिः। वृत्त्यनुप्रास उपमा च।** यदुक्त चन्द्रालोके –"उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयो." इति। **ऽयमार्या**) ॥३१॥

॥ इति गौतम-श्रीरमेन्द्रमोहन-वसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

54n.—1. नगरगमनं &c. –नगा: (पर्वता इव प्रासादादय) सन्ति यत्र इति नग+मत्वर्थे र ['नग-पांसु-पाण्डुभ्यश्च र.'—Vārt. 5. 2. 107. -नगरम्। Neuter by usage. "देवतायतनैश्चित्रै प्रासादापण-वेश्मभि। **नगरं** दर्शयेत् विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनै –*Qtd. Raghunātha* I quotes *HD.* who **objects** to the necessity of the Vārt -'नग-शब्दस्तावत् अश्मादिषु पठ्यते इति "वुञ्-छण्—(४।२।८०) आदि-सूत्रेण अस्य **सिद्धत्वात्** अस्मात् रोऽयं' **न वक्तव्यः**' i.e. we get मत्वर्थ 'र' after नग as it has been included in 'अश्मादि' class by the Sūtra वुञ्-छण्-क-ठज्-इल-से-नि-र-&c"–(4. 2. 80). Hence by this Sutra we **have** अश्मर, **नगर,** पामर, कन्दर and so on; thus the mention of **नग** in the Vārtika is **redundant.** **2. अनुयात्रिकान्—** अनुयात्रा (*pursuance*)+मत्वर्थे ठन्—अनुयात्रिक.—Factotum तान्। **3. 'नातिदूरे'— (***Rām. II.* 99. 9; *IV.* 27. 11) From 'न अतिदूरे' we expected **'अनतिदूरे'** **by** 'तस्मात् नुड् अचि'–(6. 3. 74). But this 'न' is **different from** 'नञ्' though it possesses the **meaning** of नञ्, hence the Samāsa is **सुप्सुपा—**"नञर्थस्य न-शब्दस्य **सुप्सुपेति समासः**"–*MBh*; *MN on* (*Ki.* 1. 19). **"नैकधा"**—(*Rām. VI.* 79. 22; 35; 97. 15.) **इत्यादौ तु न-शब्देन सह सुप्सुपेति समासः**"—*SK.* 756. Optionally ०दूरम्० दूरेण, ०दूरात् by 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च'—(2. 3. 35); also ०दूरे **by** 'सप्तम्यधिकरणे च'—(2. 3. 36). The king cannot help thinking of Śak.. **hence** he is unwilling to encamp at a great distance, but wants **to be near** the hermitage. Thus 'नातिदूरे' is **better** than 'अतिदूरे'। Cf. also 'सेनापते, आश्रम-**सन्निकर्षे** स्थिताः स्मः' and Śl. II. 7. Infra. **निवेशयामि** नि+विश्+णिच् means 'to encamp'.–*Vide Ra. V.* 42; 49; *Rām. II*

98. 12–; 99. 1; I *IV*. 39. 44. (Now read 149n. 5.) **4. धावति–सृ** ('**to move fast**') is replaced by '**धौ**' by the rule 'पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना—&c.' –7. 3.78. "**शीघ्र-गतौ** तु 'पाघ्राध्मे'—ति **धौरादेशः**"—(*SK*. 2382.) Also पतिर्धावति'। 'यमदूतोऽपि धावति'। '**धावति** '**पश्चादसंस्थितं चेतः**'॥ 'अतिवेगे सृ-धातो यथा 'तामनुसर सरसीरुहलोचन'। 'धनुषः प्रसरति वाणः' (स्वभावत. गच्छति।)। अन्यथा, 'गाण्डीवधन्वनो वाणा **अभिधावन्ति** शत्रूघान्' ––**Prabhā**. **5. असंस्थितं**––R & M have '**असंस्तुतम्**'—'**not familiar**', but in that case an **additional इव** is to be supplied after it and the sentence will mean, *my mind refuses to go with my body*, **as though** *it is not familiar with it*. But this would be going too far, and such an over-estimate mars the beauty of the poem. Hence असंस्थितम् (**Restless** *owing to wind, and due to anxiety about Śak.*) is **better**. Mark that this **very idea** has been taken by **Aśvaghosha** ('ततो निराशो विलपन् मुहुर्मुहु ययौ **शरीरेण पुरं न चेतसा**"—BC. VI.67) and also **Bhāravi** with **असंस्थितम्**–'ध्वजकेतुभिः **'असंस्थिता'-मादधिरे विभावसोर्विचित्र-**चीनांशुक**-चारुतां त्विषः'––*KI*. *XVI*. 58. **7. चीनांशुक** &c. – (231n. 2). The poet mentions it in *Ku*.,—'चीनांशुकैः कल्पित-केतु-मालम्' –– I *II*. 3.In the *Śakti-saṅgama Tantra* and *Mahā*. the Chinas are mentioned among the *Dasyus* of the north and the east of India. Dr. Max Muller. evidently following the Jesuit M Martini opines that the name 'China' was derived from the feudal state of **Ch'in (Tsin)** of which the most powerful (Emperor was *Shih Huang Ti* (221 B.C.)—**famous** for building the Great Wall of China and **notorious** for the wholesale destruction of the Confucian Classics. This theory has **been** objected to on the ground that to the Chinese, the '**Ch'ins**' were **usurpers** and their illegal rulership by force, was within a short period of 39 years replaced by the powerful **Hans**. **It** is however, on record that the state of Ch'**in** was a **member** of the Chinese confederation even in **CHUN CH'IN** period (722-481 B.C.), so if the Muller's derivation is accepted, it may clarify the use of **चीन** in the **महाभारत, अर्थशास्त्र,**

and other ancient SKT. Literatures. K. P. Jayswal, on the authority of Dr. Grierson (*Vide* 'Linguistic Survey of India'—Part IV, p. 5), opines that **CINA** is rather to be identified with **SHINA**- a Gilgit tribe. He points out that Skt. चीन is associated with दरद, खश and other north-western people, so it can hardly be identified with **China** which does not lie in that region. However, 'silken clothes' were at one time largely imported from China. *MM. VI.* 5 ; *AŚ.* 75 ; *JH. I. IV* ; *BK. X.* 60. केतु here means both the staff and the flag. For somewhat similar idea Cf. 'तां दूरमपि गच्छन्ती हृदयं मे अनुधावति। रश्मि हि रवि-विम्बस्य लम्बते पृथिवीमभि''—**Nigam-ānanda-Caritam.** *Act. II*; 'तत् किं करोमि गरीयसी गुरुराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य हृदयेन तु हेमकूट-निवास-व्यसनिना लिखितं जन्मान्तर-सहस्रस्य दास्य-पत्रम्'- &c.—**Kād. P.** 807.

Time-analysis of Act I.—The play commences on the first week of the Summer season, (*Cf.* 'अचिर प्रवृत्तम्' * * ग्रीष्म-समयम्' —*Prologue*) and our king was perhaps out a-hunting by the end of spring. We say spring, because Duṣyanta's hunting excursion has a striking resemblance to that of Daśaratha, made in spring. (*Cf. Ra. IX.* 48, 49, 55, 59. Also Cf. 'दिवसाः परिणाम-रमणीयाः.'—*Prologue.* 'सुखाः प्रदोषाः दिवसाश्च रम्याः। ** चारुतरं वसन्ते'— S. *VI.* 2. 'रम्य-प्रदोषा-समयः स्फुटचन्द्रहासः' ।—*Ibid.* 35.) Besides, the mention of full-bloomed **नवमल्लिका** flower corroborates our conclusion, as it blooms in spring only. (*Cf.* 'बालातिमुक्तलतिकाम्'—RS. *VI.* 17. **नवमल्लिकाः**- माधवी=अतिमुक्तक=फलिनी ; 'पुष्पञ्च फुल्लं—**नवमल्लिकायाः**'—*Ibid.* 5. '**कुसुम-सम्भृतया नवमल्लिका**' &c —*Ra. IX.* 42. 'णवकुसुम-जोव्वणा वणजोसिणी—*Śak. I.* 'सहकारः फलिनी च' *etc.*—*Ra. VIII.* 61. *Śak. II.* 8.). Mark that '**नवमालिका**' is **a different flower (of Autumn)**. Its colour is **red** like that of **कङ्केलि** or **अशोक** flower. Cf. '**कङ्केलि-पुष्प-रुचिरा नवमालिकेव**'—*RS. III.* 18. So "**नवमल्लिका**" is preferable to

"नवमालिका" । Duṣyanta in course of hunting, met the ascetics a little late in the morning, when they were going to collect faggots for the morning sacrifice. (*Cf.* 'समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्') । Some of them had perhaps already performed their morning ablution, as the paths to the reservoir were marked with water dripping from the fringes of the bark-garments. (*Cf.* 'तोयाधार-पथाश्च वल्कल-शिखा-निष्यन्द-रेखाङ्किताः') । Some again had commenced sacrifices, as the king was requested to see the rites personally. (Cf. 'तपोधनानां क्रियाः समवलोक्य' &c.) Hence the girls came to water the plants in the morning. (*Vide IV.* 9. *infra.*) The conversation of the trio continued till the rays of the sun caused them to sit under the shade of the Saptaparṇa tree. (*Cf.* 'प्रच्छाय शीतलाया सप्तपर्ण-वेदिकाया *etc.*'). This was noon. The first act perhaps did not continue for more than three or four hours, since the bark-garments already found wet, were not fully dried up. (*Cf.* 'विटप-विषक्त-जलार्द्र-वल्कलेषु' &c —*I.* 28.).

द्वितीयोऽङ्कः

Text—(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः)

(*Enter Vidūṣaka in a melancholy mood*)

विदूषकः (निश्वस्य)—**भो दिट्ठ । एदस्स मअआ-सीलस्स रण्णो वअस्स-भावेण णिव्विण्णो म्हि** [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञो वयस्य-भावेन निर्विण्णोऽस्मि] । **अयं मओ, अय वराहो, अयं सद्दूलोत्ति मज्झण्णे वि गिम्ह-विरल-पाअब-च्छाआसु वण-राईसु आहिण्डीअदि** (अयं मृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूल इति मध्याह्ने अपि ग्रीष्म-विरल-पादप-च्छायासु वन-राजिषु आहिण्ड्यते)। **पत्त-संकर-कसाआइं कडुआइं गिरि-णई-जलाइ पीअन्ति** [पत्र-संकर-कषायाणि कटुकानि गिरि-नदी-जलानि पीयन्ते] । **अणिअद-वेलं सुल्ल-मंस-भूइट्ठो आहारो अण्हीअदि**] (अनियत-वेलं शूल्य-मांस-भूयिष्ठ आहारो भुज्यते) । **तुरगा-णुधावण-कण्डिद-सन्धिणो रत्तिम्मि वि मे णिकाम सइदव्वं णत्थि** [तुरगानुधावन—कण्डित-सन्धे रात्रावपि मे निकामं शयितव्यं नास्ति]। **तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीए-पुत्तेहिं सउणि-लुद्धएहिं वण-ग्गहण-कोलाहलेण पडिबोधिदो म्हि** (ततः महति एव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनि-लुब्धकैः वन-ग्रहण-कोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि) । **एत्तएण दाणिम्पि पीडा ण णिक्कमदि** (एतावता इदानीमपि पीडा न निष्क्रामति)। **तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो** (ततः गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः) । **हिओ किल्ल अम्हेसु ओहीणेसु तत्तहोदो मआणुसारेण अस्सम-पदं पविट्ठस्स तावस-कण्णआ सउन्दला णाम मम अधण्णदाए दसिदा** [ह्यः किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रम-पदं प्रविष्टस्य तापस-कन्यका शकुन्तला नाम मम अधन्यतया दर्शिता] । **संपदं णअर-गमणस्स मणं कहम्पि ण करेदि** [साम्प्रतं नगर-गमनाय मनः कथमपि न करोति) । **एव्वं चिन्तअन्तस्स मे पहादा अच्छिसु रअणी** [एवं चिन्तयतः मे प्रभाता अक्ष्णोः रजनी] **का गदी । जाव णं किदाचार-पडिकम्म पेक्खामि** [का गतिः । यावदेनं कृताचार-प्रतिकर्माणं प्रेक्षे] । (परिक्रम्याऽवलोक्य च] **एसो बाणासण-हत्थाहिं जवणीहिं वण-पुप्फ-माला-धारिणीहिं पडिवुदो इदो, एव्व आअच्छदि पिअ-वअस्सो** [एष बाणासन-हस्ताभिः यवनीभि

वन-पुष्प-माला-धारिणीभिः परिवृत इत एव आगच्छति प्रिय-वयस्यः) ॥ होदु। अङ्ग-भङ्ग-विअलो विअ भविअ चिट्ठिस्सं जइ एव्वम्पि णाम विस्समं लहेअं (भवतु, अङ्ग-भङ्ग-विकल इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रम लभेय)। (इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः) ।

Vidūṣaka (*Sighing*) – O (*my evil*) luck. I am 'worn out by' the companionship' of this sport-loving king. "Here's a deer". "There's a hog". "Yonder's a tiger", in this way we have to roam[2] even in the noon-tide through long forest-tracts, with summer-thinned tree-shades. The waters of the mountain rivulets, [3]brown owing to the admixture of leaves,[3] (*and hence*) bitter[4], are drunk. Meals, [5]mostly (*composed*) of spit-roast meats[6], are swallowed at irregular hours. With[6] my joints all bruised[6] by pursuing (*the king*) on horse-back, there is not sufficient[7] sleep even at night. Then I am awakened, even at the earliest dawn, by the rascally[8] bird-catchers, with their (*wild*) halloo of taking a forest. With all these, even now my troubles do not come to an end. A (*fresh*) boil[10] has formed on the top of the abscess[9]. Indeed yesterday when we were lagging behind, His Majesty entering the region of the hermitage in pursuit of a deer, was shown by[11] my ill luck,[11] the hermit's little daughter named Śakuntalā. Now (*he*) does not think of returning to the city at all. Even as I was musing thus, night passed away (*and*) the dawn broke upon my eyes. What is to be done? I will just see him when[12] he has finished his usual (*morning*) duties and decorations.[12] (*Turning and looking about*) Here is coming, my dear friend, in this very direction, surrounded by bow-handed Yavana girls, wearing wreathes of wild flowers. Very well, pretending to be palsy-crippled I will stand (*here*), if even thus I may get (*some*) respite.

(*This said, stands leaning on his wooden staff*).

V. L.—'दिष्टम्'–B.M. 'दृष्टम्'–R. V.'दृढम्'—S 'अटवीतोऽटवीम्)'—S. M. 'अटवीतोऽटवी' —B. R. V ; G omits it. 'कटुकानि'–R V. M. B. 'कदुष्णानि'—S. R.'s Com. 'एवमेव चिन्तयत. मे प्रभाता अक्ष्णोः रजनी'—B.P. Ryder. 'अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयन्तः अक्ष्णोः प्रभातमासीत्'—R. V. M. S. 'शकुनि'–B.R.V.M. 'श्वगणि'–A. 'श्वगण'–S. 'पिण्डकः'–.R.B.V. 'पिण्डिका' –M. 'पिटका'—S 'नगर-गमनाय मनः कथमपि'–R.B.M.V. "नगरगमनस्य

कथामपि'–S. 'कृताचारपरिकर्माणम्'–M.'कृताचारप्रतिकर्माणम्'-- S. 'कृताचार-परिक्रमम्'—R V. 'कृतदारपरिग्रहम्'—B. 'कृताचारपरिग्रहम्'—HS.

तत इति । [विदूषक-लक्षणं तु सुधाकरे—"विकृताऽङ्ग-वचो-वेषैः हास्यकारी **विदूषकः**" । 'वयस्यक श्चाटुवटुः स एव च **विदूषकः** । अन्तःपुरचारी राज्ञां नर्मोऽमात्यःप्रकीर्तितः' ।। इति सागरोऽपि तल्लक्षणं जगाद] । [अस्य प्राकृतम् पाठ्यम् । तथा चोक्तं—'**विदूषक**-विटादीनां पाठ्यं तु **प्राकृतं** भवेत्' इति)। 'विषण्णः'-खिन्न इव प्रतीयमानः । विषण्णत्वे हेतुर्वक्ष्यमाणः । (सदिरप्रतेः'–८।३।६६ इति षत्वम्) । **विदूषक इति** । 'भो' इति विषादं सूचयति ('भोस्तु सम्बोधन-विषादयोः' इति मेदिनी) 'दिष्टं' दुर्भाग्यम्। एतेन स्व-भाग्य विदूषकेण निन्द्यते । 'मृगया-शीलस्य' (३।३।१०) आखेट-समासक्तस्य । वयसा तुल्य. इति वयस्य (यत्–४।४।९१, 'वयस्यः स्निग्धः सवयाः' इत्यमरः), तस्य भाव.. तेन, सखित्वेन सौहार्देन इति यावत् । 'निर्विण्णः' अत्यर्थं क्लेशितः । 'ग्रीष्मेण' आतपेन 'विरला' पत्राणां पतनेन स्वल्पा 'पादपस्य छाया' अनातपः यासु, तादृशीषु 'वनाना राजिषु श्रेणीषु ['वीथ्यालि-रावलि-पंक्ति-श्रेणी-लेखास्तु राजयः' इत्यमर.] । 'आहिण्ड्यते' भ्रम्यते । (हिडि गत्य--नादरयोः इति गत्यार्थत्वात् भावे लट्)। 'पत्राणा' वृक्षेभ्यः गलितानां पर्णानां 'सङ्करेण' व्यतिकरेण मिश्रणेन इति यावत् । 'कषायाणि' आलोहितानि ('**कषायो** रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ **लोहिते**ऽन्यवत्' इति विश्वः) । अतएव 'कटुकानि' विस्वादानि 'गिरि-नदीना' गिरि-प्रस्रवणाना 'जलानि पीयन्ते' । 'शूल्यं' शूले संस्कृत ('शूलाकृत भटित्र च शूल्यम्' इत्यमरः । 'कावाव्' इति पारस्य-भाषा) । यत् 'मांस' तेन 'भूयिष्ठ.' बहुल. 'आहार.' ओदनः, 'अनियता' अनिर्धारिता 'वेला' समयः ('वेला काले च सीमायाम्' इति मेदिनी) यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा अर्थात् कदाचित् मध्याह्ने, कदाचित् वा सायाह्ने, कदाचिद्वा पूर्वाह्ले 'भुज्यते'। अनेन चिराभ्यस्त-भोजनाऽभावात् महादुःख सूचितम् । 'तुरगेण' अश्वेन यत् अनुधावनं' राज्ञः पश्चाद्गमनं, तेन 'कण्डिताः' कुट्टिता जातव्यथा इति यावत्, 'सन्धयः' प्रत्यङ्ग-सयोग-स्थलानि यस्य तादृशस्य 'मे' ('कृत्यानां कर्तरि–वा' २।३।७१ इति षष्ठी) । 'रात्रावपि' न तु दिवैव केवलं 'निकामं' पर्याप्तं ('कामं प्रकामं **पर्याप्तं** निकामेष्ट यथेप्सितम्' **इत्यमरः**) 'शयितव्य' शयनं ('कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायात्) 'नास्ति' । 'दास्याःपुत्रैः' तस्य उद्वेग-दायित्वात् गालि-प्रदानमेतत् । निन्दार्हैः इत्यर्थः ('पुत्रेऽन्यतरस्याम्'–(६।३।२२) इति कुत्साया षष्ठ्या अलुग्भावः **पाक्षिकः**) । 'शकुनयः' तित्तिर-कुक्कुट-प्रभृति-पक्षिणः', येषाम् उच्चैः उड्डयने सामर्थ्यं नास्ति तेषां, न तु अस्मादृशः सिंह-व्याघ्र-प्रभृति-बृहज्जन्तूनां 'लुब्धकाः' घातकाः व्याधा, स्तैः ।

(अतो 'वनग्रहणे पक्षिणा घातका ये जनास्तेषा क उपयोग इति निपुण निरूप्यापि न निर्णीतम्, तत् कोलाहलश्च पक्षिणामुत्पतन-हेतु, अत. पक्षिमृगयार्थं कोलाहलस्य नोपयोग इत्याशका परास्ता') वनग्रहणस्य' वन-रोधनस्य 'कोलाहल ' रव. ('कल-कल. कोलाहलस्तुमुलो व्याकुलो रव' इति हलायुध)। तेन 'प्रतिबोधिना' जागरित। अतो नृपस्य मैत्री विदूषकस्य पान-भोजन-शयन-विहरणादिषु कुत्रापि न सुखकरी। 'इदानीम्' इति वाक्य-भूषायाम् 'इयता अपि' एतत् परिमाण क्लेश दत्वा अपि पीडा 'न निष्क्रामति नाऽपगच्छति। गण्डस्य स्फोटकस्य 'उपरि पिण्डक' नितान्तपीडाकर विस्फोटक 'संवृत्त.' जात, एकस्मिन् व्यसने व्यसनान्तरम् उपस्थितम् इति हृदयम्। तदेव स्पष्टयति। 'ह्य' पूर्वस्मिन् दिवसे 'अस्मासु अवहीनेषु' राज्ञ अतिवेगेन गमनात् तस्य पश्चात् स्थितेषु 'मृगान-सारेण' मृगमनुसृत्य इत्यर्थ ('प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्यानम्' इति ३या) 'आश्रम-पद' तपोवन-भूमि' 'प्रविष्टस्य तत्रभवतो दुष्यन्तस्य (विवक्षया चतुर्थीस्थाने षष्ठी) 'मम अधन्यतया' दुर्भाग्येन कर्त्रा 'दर्शिता'। साम्प्रतम्' शकुन्तला सवीक्ष्य 'कथमपि' महता प्रयत्नेनाऽपि नगरगमनस्य' नगरगमनाय ('चतुर्थ्या षष्ठी' इति प्राकृते चतुर्थीस्थाने षष्ठी) मना न करोति' सर्वथैव अनिच्छुक इत्यर्थ। 'एवमेव' अनेन प्रकारेण 'चिन्तयत स्वकीय-दुरदृष्ट विभावयत 'मे अक्ष्णा' मिषतो एव नयनयो ('यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (२।३।३७) यद्वा 'षष्ठी चानादरे' (२।३।३८) इति सप्तमी)। 'का गति' क उपाय. ('गति स्त्री मार्ग-दशयोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाययो' रिति मदिनी) स्व-दुरदृष्ट-परिहरणे असमर्था वयमित्यर्थ। 'कृत' सम्पादितम् 'आचार.' प्रात कृत्यादि 'प्रतिकर्म च' प्रसाधनञ्च (प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति मल्लिनाथधृतश्चामर) येन तथाविधम्। 'वनपुष्पाणा माला' स्रज 'धारयन्ति' या ताभि, 'वाणा' शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति 'वाणासन धनु' हस्ते यासा ताभि (प्रहरणार्थभ्य परे निष्ठा-सप्तम्यौ'—वा: (२।२।३७) इति हस्त-शब्दस्य परनिपात) 'यवनीभि शस्त्र-धारिणीभि. **पारसीक-रमणीभिः** 'परिवृत' सवेष्टित सन्। अत्र **यवन्यो** नाम सचारिका-पर्याय. (तल्लक्षण यथा मातृगुप्ताचार्य उक्तम्— गृह-कक्षा-विचारिण्यस्तथोपवन-सञ्चरा। यामसु च नियुक्ताना याम-शुद्धि-विशारदा.। सचारिकास्तु ता ज्ञेया यवन्योपिऽ-मता क्वचित्"—अपिच "किराती चामरधरा यवनी शस्त्रधारिणी इति शब्दा-र्णव)। 'भवतु' आगच्छतु स इत्याशयः। अङ्गाना भङ्गेण रोगविशेषेण कौटिल्य-करणेन ('भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रोगविशेषे पराजये। कौटिल्ये भयविच्छित्यो' इति हैमः) ('विकल.' जड़ 'इव भूत्वा स्थास्यामि'। एव देहस्य वैकल्याभिनयेन **'विश्रम' (७।३।३४) 'लभेय' प्राप्नुया (सभावनाया लिङ्)।**

55n. - 1. **विदूषकः** &c. -Vidūṣaka is the humorist and confidant of the hero (*generally of the king*). His chief duty is to excite laughter, by his crooked form, quaint dresses and repartees of wit and to help the hero in his love-intrigues. He is a confessed votary to the pleasures of the table (MK. IV. after Śl. 27) and has access to the seraglio. As he has full liberty of speech, his presence enlivens the dull monotony of amour of the last act. According to K he acts the विष्कम्भक or अधम-प्रवेशक (82n-11) by alluding to what happened in the interval of the Acts **विषण्णः**— Dejected-(Sk 2271-Com) **2 दिष्टम्**–The jester is bewailing his own ill-luck as he is to follow the king in-season and out-season. *R* has 'दृष्टम्'–Have you seen my miseries ? Cf. "देख्‌ के, इस्‌ के वार्दावेटीर् आक्केल्टा देख्‌ले"?—भ्रमर, but the former seems to be better **भोः**— implies विषाद (Com.). **3. वयस्य** &c. –वयसा तुल्य इति वयस् । यत् वयस्यः ('नौ-वयो-धर्म-—&c. 4 4 91) तस्य भाव —तेन, हता इया -(by the companionship.) **4 निर्विण्णः**–निर्+विद् ,-क्त कर्तरि, 'निर्विण्णस्य उपसंख्यानम्'—8.4.30–इति णत्वम्.(द =न)–Disgusted–(because king's companionship resulted in lot of troubles) Cf 'मदनिका—अतिनिर्विण्णमायेण &c. –MR Act *II* 5. **मध्याह्ने** 'अह्न मध्यम् इति 'संख्या-वि-साय पूर्वस्य अह्नस्य अहन् अन्यतरस्याम् ङौ" (६।३।११०) इति ज्ञापकात् एकदेशि-समास — *BhD.* That is the rule of एकदेशिसमास (viz., 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिना' &c. --2 2. 1). **does not include मध्य**, so the form expected here is 'अहर्मध्यम्' by षष्ठीसमास । But in the Sutra (6. 3. 110) mentioned above, Pāṇini himself mentions 'सायाह्नः' though 'साय is not included in the Sutra Hence BD says 'सर्वोऽप्येकदेश अह्ना समस्यते' । संख्या-विसायेति ज्ञापकात्" (712). अहन् 'अह्न' by 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' (5. 4. 88). Next by 'रात्राह्नाहाः पुंसि'(2. 4. 29) मध्याह्न. is masculine. **6. ग्रीष्म-विरल** &c -ग्रीष्मेण विरला ग्रीष्मविरला, सुप्सुपेति-समासः । 'पादपस्य छाया इति **पादप-च्छाया**, or **पादप-च्छायम्** ('विभाषा सेना सुरा-छाया शाला-निशानाम् –2.4.25.)। ग्रीष्मविरला (or ग्रीष्मविरल) पादपच्छाया (or पादपच्छायम्) यासु । Mark that elsewhere Kāli, speaks of the shade of trees being *thick*—'**प्रच्छाय सुलभ-निद्रा दिवसाः परिणाम-**

रमणीयाः'—*Supra*. 7. **अटवीतः अटवी**—(R. V.) after 'वनराजिषु' seems to **be redundant**, for, that they were wandering from forest to forest, can be inferred from वन-राजि which includes several अटवीs. 8. **पत्र-संकर-कषायाणि** &c. —सकर (३।३।५७) -Intermixture 'सकरोऽग्नि-चटत्कारे क्षिप्त-धूल्याधिकेषु च। सम्मार्जन्यां विरुद्धानाम् एकाधिकरण-स्थितौ' इति शब्दाब्धिः। Water was कषाय *i. e.* **brown** (Cf. 'कषायस्तनी'—*Ku. IV*. 34) owing to the admixture of fallen leaves. **कषाय** may mean '*having acrid taste*.Cf. 'यो वक्त्रं परिशोषयति, जिह्वां स्तम्भयति, कण्ठं बध्नाति, हृदयं कर्षति पीडयति स **कषायः**' -Ss. but then 'कटुकानि' becomes superfluous. With the reading **कदूष्णानि** (*luke warm*). **कषाय** may be explained as 'astringent'. 'कषायाणि कटुकानि'--*Ram. I*: 12. 97. Now read 'पत्र-सकराऽसुरभीकृतार्जशिशिर-पकिल-विवर्णास्वाद-जलैः' &c.---Kād. P. 811. 9. **गिरिनदी**&c.---गिरिसम्भवा नदी गिरिनदी or **गिरिणदी** (शाकपार्थि-वादिः) -A mountain rivulet—तासाम्। 'ण' is **optional** by 'गिरिनद्यादीना वा'—(Vārt. 8.4.10) **10. अनियत-वेलं** &c.- नि+ यम+क्त कर्मणि= नियता, (6.4.37– म-लोपः) –Restrained, settled : न नियता=अनियता–Unsettled, irregular. (*New Com.*) **11. शूल्य** &c.—शूले सस्कृतम् इति शूल+ यत्=शूल्यम्-('शूलोखाद् यत्' 4.2.17.)—Roasted on spits. It is prepared thus–'काल्खण्डानि मांसानि ग्रथितानि शलाकया। घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत्। तत् तु **शूल्यम् इति प्रोक्तं** पाक-कर्म-विचक्षणैः'। It was much relished in old times. Read **'शूल्यं पलं सुधातुल्यं** रुच्यं वह्निकरं लघु। कफ-वातहरं वृष्यं किञ्चित् पित्तकरं तु तत्' *BhP* **भूयिष्ठ**. -(3n. 2). **12. अण्हीअदि**= **भुज्यते** । 'भुजो-भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माऽण्ह समाणा'—इति **अण्हादेशः**। Note that the **Brahmins freely partook of meat in old times.** "मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्ता येन यदिच्छन्ति"–Rām. II. 91. 52. **13. तुरगाऽनुधावन**&c.– 'कण्डित' means dislocated. The jester was not an expert rider like the king, so it was quite natural that he would feel pain on his body by *the jerking*, as he tried to keep p. ce with the king—(5In. 3.) **निकामं** -To full satisfaction. **14. प्रत्यूषे**–प्रत्यूषति रुजति कामुकान् प्रति+ ऊष्(रुजायाम्)+क. ('इगुपधा'—3. 1. 135)=प्रत्यूषः (*Mas.*)–Dawn is so called (*as it troubles the lovers by putting an end to the their enjoyment* —BhD. Cf. Ra. XIX. 29.) **प्रत्युषः** (*Mas.*) is sanctioned by *Mathu-*

reśa.—Also प्रत्युषम् (*Neu.*), and प्रत्यूषस् are correct 15. **दास्याः-पुत्रैः**—षष्ठी is **optionally** dropped giving the form **दासीपुत्रैः** (Com.) It is merely an **epithet of contempt** -(Rascal). Cf "Rascal counters"—**Julius Caesar** IV. 3. But 'स्वरूपाख्याने तु **दासी-पुत्र** गत्र' *i.e.* the son of a female slave. This expression is very common in MK and Bhāsa dramas 'दास्या दुहिता'–*Māla III*, *Ram II* 99. 3. **शकुनि-लुब्धकैः**–Used contemptuously (Com.); S&A's **श्वगणि(ण)-लुब्धकः** —(By hunters with dogs) has a parallel in "श्वगणि-वागुरिकैः प्रथमास्थितं" &c. –*Ra.* IX. 53 ; but this does not **signify contempt**. (Vide note 15). **16.–वन-ग्रहण** &c –वन-ग्रहण (वनगमन–HS) is a technical term of hunting. The hunters surround the forest, obstruct all the passages of egress and then they shout and fling stones or send the hunting curs. Vidūsaka has to pass all the day on horseback and even before the last part of the night, he can't have a wink of sleep on account of pain in his joints But even when he has but a short nap, he is roused by the rumpus of the rascally bird-catchers. Thus he gets no pleasure in eating (आहार), drinking (पान), sporting (विहार) and sleeping (शयन) । Surely he is to be pitied. **17.** **गण्डस्य उपरि** &c –**गण्ड**=Hard boil -"**गण्ड** स्यात् पुंसि खड्गिनि । ग्रहयाग-प्रभेदे च वीरस्थ के **पिटकेपि च**" इति मेदिनी । **पिण्डक** Pustule. (Cf. 'गोदेर् उपर् विष्फोट -*Bengali Proverb*) meaning, "one woe succeeding another," "misery added to misery" 'मर्मस्थान-व्रणस्योपरि व्रणान्तरम्' *Dhundhirāja.* (*f* "गाक्षमः अयमपरो गण्डस्य उपरि स्फोट" -*MR V* नात्रदेवा:परो गण्डस्योपरि पिण्डकः सवृत्त'— *Vidha-Śālabhañjikā* "This day I will rise or else **I ll add ill to ill**" –**Pericles** *II* 1 **18** **अवहीनेषु** -अव+हा (त्याग परस्मैपदी 2597) क्त कर्मणि -अवहीना -Lagged behind, तेषु, भावे सप्तमी । **19.** **अधन्यतया**– धनं लब्धा इति धन्य, यत ("धनगण लब्धा"–4 4 84 **धन्य** -Fortunate तस्य भाव. --धन्यता Fortune, hence अधन्यता दुर्भाग्यम् Misfortune, अधन्यता शकुन्तला दर्शयति' (*Active*)–'अधन्यतया शकुन्तला दर्शिता'(*Passive*). This line also supports the reading "भो दिष्टम्" । **कन्यका**–(22n. 1). **प्रभाता रजनी**—Cf 'यदा च मे निश्वसतो गता निशा–MK. V. 37 ;

'इत्येतानि चान्यानि मनोरथ-शतानि **चिन्तयतोऽन्तः प्रयान्ति रजन्यः**'—*Kād P.* 251. 'तामेव च—चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एवास्य सा जगाम रात्रिः' —*Ibid. P.* 767. **20. कृताचार-प्रतिकर्माणं**—आचार—Performances of religious duties; here, of course, the reference is to the morning duties- -'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः। हुताग्नि र्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम्' ॥--*MS. VII.* 145. **प्रतिकर्म**--Decoration of the body. Cf. 'तस्या शरीरे प्रतिकर्म चक्रुः'–Ku. VII, 6. 'प्रतिकर्म' is very common in Rām. VI. 128, 15, 16. **21. बाणासण** &c. -बाण अस् - ल्युट् करणे]-'करणाऽधिकरणयोश्च'–3.3.117.] --बाणासनम् A bow. or say बाणानाम आसनम् । Next वृद्ध (Com). **22. वन-पुष्प-माला** &c –Evidently the garlands were made of (*wild*) flowers· वनजानि पुष्पाणि---वन-पुष्पाणि । **Beware of the term मध्यम-पदलोपी समासः**-(37n. 6) which is wrong. Mark that our poet does not say '**वन-माला**' which is a quite **different thing**. Cf. आपाद-पद्म या माला **वनमालेति** सा मता"-- Kalinga 'आजानु- लम्बिनी माला सर्वर्तु-कुसुमोज्ज्वला। मध्ये स्थूल-कदम्बा-ढ्या **वनमालेति** ता स्मृता *Śabdamālā* **23. यवनीभिः**--There are two feminine forms of यवन viz. (*i*) **यवनी** (यवनस्य पत्नी)। (*ii*) **यवनानी** (यवनाना लिपि। 'यवनाद् लिप्याम्'—*Vārt.* 4. 1 49.) In old times Yavana women were employed as attendants to the kings. (Act. VI. Infra). These must be **Persian girls**, as Kāli. (*in Ra. V.* 60 & 61.) has described **Persian woman as Yavanī** Cf. '**पारसीकांस्ततोजेत्**' * * * **यवनी** मुखपद्मानां' ॥ Almost every Orientalist. from the time of *Sir William Jones*. to that of *Dr. Muller*, says that यवन exclusively means *the Greek*. But it was the **custom of the Yavanas to get their heads wholly shaved.** Cf. 'यवनाना शिरः सर्वं काम्बोजाना तथैवच। पारदा मुक्त-केशाश्च, पह्लवाः श्मश्रु-धारिणः ॥ This, the national custom of the Greeks. could never sanction ; for when *Demosthenes* got his head shaved, he sought to conceal imself in a cell. in order that he might not appear in the public. In fact like the '*Bactrian*' of the Greeks and the Romans, 'Yavana' was a very **elastic** term with the Hindus who applied it to the *various foreigners*. who from

time to time invaded India *i.e.* the *Persian, Greeks, Bactrians, Scythians*, &c. Mr. Balfour has rightly observed (*Encyclopaedia of India*)—"Doubtlessly Yavana is a term **not exclusively applied** to the Greeks". (*Vide also Indo-Aryan'-Vol. II. P.* 166 *et. seq.*) But **Kāli. has nowhere used यवन to mean the Greeks** So the theory that Kāli. is indebted to **Pelecritus** story of the (Greek) for the **ring episode** (*Vide Journal of Behar and Orissa Vol. VII. pp* 97.) may be summarily rejected

Text:—(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट-परिवारो[1] राजा) । **राजा** (आत्मगतम्)--

आर्या (12, 18 12, 15) **कामं[2] प्रिया न सुलभा[3] मनस्तु तद्भाव-दर्शनाऽऽश्वासि[4] ।**
अकृतार्थेऽपि[5] मनसिजे[6] रतिमुभय-प्रार्थना[7] कुरुते ॥१॥

(स्मितं कृत्वा) **एवमाऽऽत्माऽभिप्राय-सम्भावि-ते-ष्ट-जन-चित्त-वृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ।**

(*Enter the king attended*[1] *by retinues as described*[1]).

King (*Aside*)—Granted[2] that my beloved is not to be easily[3] obtained[3], yet my mind feels[4] comforted by beholding her indications of love[4]. Even when love[6] has[5] not yet achieved its object[5], reciprocity[7] of solicitations[7] gives delight. (1)

(*Smiling*) Thus does the suitor judging the state of feeling of his beloved one by his own desire, delude himself.

V. L.—'दर्शनाश्वासि'—B. M. D. S. HS. 'दर्शनायासि'—R. V. G.

तत इति । निर्दिष्टम् अनतिक्रम्य इति 'यथा-निर्दिष्टम्' (अव्ययीभावः) 'यथानिर्दिष्टं परिवारः' (६।३।१२२) सेवकवर्गः यस्य तादृशः । मृगयावेष-धारिणीभिः यवनीभिः परिवृतः इत्यर्थः ।

काममिति । ('प्रिया' शकुन्तला, 'न सुलभा' अनायास-लभ्या 'कामम्' एतत्, तु मया अनुमन्तव्यम् ('अकामानुमतौ कामम् असूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः) । नहि सुदुर्लभे वस्तुनि यत्नेनालम् इत्याशङ्कां निराकर्तुमाह **मन इति ।** 'तु' इति आशङ्कोच्छेदे । मम 'मनः' 'तस्याः' शकुन्तलायाः **'भाव-दर्शनेन' गमन-वेलायाम् असकृत् मदभिमुखम-वलोकनादि-रूपम् अनुराग-लक्षणम् दृष्ट्वा 'आश्वासि' आश्वस्तं भवति ।** तद्प्राप्ति-सम्भवना-जनितम् कञ्चिदानन्दमनु-

भवति इति भावः। तद्धेतुम् आह। 'मनसिजे' कामे ('सप्तम्यां जने डः.' (३।२।९६),-'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'-(६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक्) 'अकृतार्थे अपि' असिद्धे अपि अर्थात् शकुन्तला-प्राप्ति-सम्भावनायाम-सत्याम् अपि, 'उभयो.' परस्परस्य 'प्रार्थना') अन्योन्याऽभिलाषः, तस्या मद्विषयिणी, मम च तद्विषयिका इत्याशयः। 'रतिं कुरुते' प्रीतिम् उत्पादयति। अत्र **अर्थान्तरन्यासालंकारः। अप्रस्तुतप्रशंसा** च। तयोरेका-श्रया-नुप्रवेशरूपः **सङ्करः**। अपि च कामाऽच-रितार्थायां रत्युत्पादनम् इत्यापाततो विरुद्धतया भाषमाणत्वात् **विरोधालंकारः।** सुरतार्थतया विरोधः। अनुरागार्थतया परिहार--इति न्यायपञ्चाननपादाः। रतिः कामस्त्रिया **रागे सुरतेऽपि रतिः** स्मृता' इति धरणिदासः। **श्रुत्यनु-प्रासश्च। आर्या जातिः)** ॥१॥ **स्मितं कृत्वा**। ईषत् हसित्वा ('स मनाक् स्मितम्' इत्यमरः)। अलीकेऽपि सत्यबुद्धिः कामिनामिति भावः। तदेव विशदयति **एवमिति**। 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'आत्मनः' स्वस्य 'अभिप्रायेण' अभिलाषाऽनु-सारेण 'सम्भाविता' अनुमिता 'इष्ट-जनस्य' दयित-जनस्य 'चित्त-वृत्तिः'; येन तथाविध 'प्रार्थयिता' कामी 'विडम्ब्यते' (इति कर्मकर्तरि) उपहासास्पदं भवति इत्यर्थः। (विशेषे प्रस्तुते सामान्याक्ते **अप्रस्तुतप्रशंसा**)।

56n.—1. **मनस्तु** &c - तु Notwithstanding. Śak. is not easily obtainable (Cf. 'धर्म-चरणेऽपि परवशोऽयं जनः' —*Supra*), I admit this against my wish (कामम्) and this knowledge should have produced uneasiness and despondence. Yet there is reason to hope. **कामम्**—Conveys an idea of some hesitation to admit that Śak. is not **(सुलभा)** easily obtainable. (**"कामममतिस्वाच्छन्द्ये** अनीच्छाऽङ्गीकारे च" इति गणकारः)। Cf. **"असुलभा सकलेन्दुमुखी च सा"**—*VK. II*..8. 2. **तद्भाव** &c.—भाव = Emotion, love, तस्याः भावः, तस्य दर्शनम्—Observation from the gestures of Śak., or explain 'दर्शनं' (दृश्—णिच्) as 'exhibition'. Next तद्भाव-दर्शन+आ+श्वस्+णिनि (साधुकारिणि) कर्तरि—Deriving encouragement by the observation of her feelings. R, G and V have 'तद्भाव**दर्शनायासि**'। 'नायिकाया भावाः चेष्टाः, तासां दर्शने **आयासि**। सखेद प्रयत्नपूर्वकं लालसम् इति *i. e.* my mind is eager to know the disposition of her heart. But what the king says in the latter half of the Śloka as well as in the following expression (*i. e.* **एवमात्माभिप्रायः-सम्भावितेष्ट &c.)**

does not harmonise well with this reading. Besides VK quotes this very Śloka in SD (Ch VI) as an instance of 'विलास' with the reading— ०दर्शनाश्वासि । 3 **अकृतार्थे—** (न) कृत अर्थ येन यस्य वा—Not having gained (*its*) object—तस्मिन् । 4 **उभयप्रार्थना—** प्र+अर्थ+युच् भावे प्रार्थना ('ण्यास-श्रन्था-युच् 3 3 107) । (उभयो प्रार्थना '**उभ-य** प्राथना—Yearning of both for one another In a compound '**उभ** is replaced by '**उभय** । उभ-शब्दात् वृत्ति-विषये **नित्यमयच्** स्यात् स्वार्थ । तेन उभयत उभयत्र उभय-पक्ष विनीत-निद्रा इत्यादि सिद्धम —*I* (**उभ-शब्द** द्वित्व विशिष्टस्य वाचक । अतएव नित्य **द्विवचनान्त.** * *) '**उभय-शब्दस्य द्विवचन नास्ति इति** **कैयट**' । **अस्ति इति हरदत्त** (SK 217 229n 2) 5 **स्मित कृत्वा** The king all the while thinks that Sak loves him hence interprets all her movements as having reference to himself Lover as he is, he should naturally desire that Sak should reciprocate his passion, i e Sak must be fond of him as he was of her But in sooth there is no positive proof of her love, except that her movement is coquettish The king is fully aware of the fallacious nature of his reasoning ('कामी स्वता पश्यति'-Sl 2) and also of his awkward position consequent on his overconfidence **hence comes his smile** For a similar idea Cf वा त्रा मामियमिच्छतीन्दु-वदना सानन्दमुद्वीक्षते । नीलेन्दीवर लोचना स्तन-परिरम्भ भरा वाञ्छति । अरे मूढ ! का त्वामिमिच्छति का न पश्यति पशा । मामा-स्थिभिर्निर्मिता नारी वेद न किञ्चिदत्र स पुन पश्यत्यमूर्त पुमान ॥ *PC. IV* 10 स्वयमेव **विहस्या**ऽचिन्तयत् किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशनेवायासित ** अहो मे मूर्खताया प्रकार * अयमात्मैव स पर इव **हासम्** उपजनयति —*Kad* 'अकामा **कामयानस्य** शरीरमुपतप्यते । इच्छन्ती **कामयानस्य** प्रीतिर्भवति शोभना' —*Rām* "He had **imagined** that she **reciprocated** his sentiments"— **Three Act Tragedy (Agatha Christe)** *P.* 138 **स्मित** —Is generally used with an 'उत्तम-नायक and it has a technical meaning—'ईषद्विकसितै दंन्तै कटाक्षै सौष्ठवान्वितै । अलक्षित-द्विज -(tooth) द्वारम् **उत्तमाना स्मितं** भवेत् ॥ *BhD* 6 **आत्माऽभिप्राय &c** —अभि-प्र+इण् +घञ् (3. 3 18)=अभिप्राय —Desire ('अभिप्राय छन्द. आशय.'—

AK.) । सम्+भू+णिच्+क्त कर्मणि=सम्भाविता=कल्पिता—Judged, imagined. **इष्टजनः—**Beloved (कर्मधा) । **चित्त-वृत्तिः**—Working of feeling. Next आत्माभिप्रायेण सम्भाविता (३या तत्)—आत्माभिप्राय-सम्भाविता— Judged by his own desire. आत्माभिप्राय-सम्भाविता इष्टजन-चित्तवृत्तिः येन (बहुव्रीहिः) तादृशः-(प्रार्थयिता)—Suitor). **एवम्**—In this way. **विडम्ब्यते**—Made ridiculous, is made a fool of.

Text :— **स्निग्धं[1] वीक्षितं[2] मन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया**
शार्दूलविक्रीडित **यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव[3] ।**
(मसजसततग) **"मा गा" इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूय[4]मुक्ता सखी**
सर्वं तत्किल मत्परायणमहो[5] कामी स्वतां[6] पश्यति ॥२॥

The tender[1] glance[2] that she stole at me, even when casting her eyes towards other (*objects*) ; the slow steps that (*she took*) through the heaviness of her buttocks, as[3] if from dalliance[3], also the (*way*) in which the friend (*Priyaṁvadā*) was replied in (*words of*) spite,[4] when stopped saying—'You must not go'—all these indeed had[5] reference[5] to me. Oh ! A lover sees his own self (*everywhere*). (2)

विदूषकः (यथास्थित एव)—**भो वअस्स, ण मे हत्थ-पाआ पसरन्ति । वाआमेत्तएण जआवीअसि । जअदु भवं** (भो वयस्य. न मे हस्त-पादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे[7] जयतु जयतु भवान्) ।

Vidūṣaka (*Standing as before*) --Ho friend ! my hands and feet cannot move. (*So you*) are greeted[7] with words (*of victory*)[1] alone - 'May you be victorious'.

V. L. —'प्रेरयन्त्या'—B. M. 'प्रेषयन्त्या'—R. V. S. 'यदपि मा'—R. V. M. S. 'यदपि तत्'—B. M. 'कामी'—R V. M. S. 'कामः'—B. 'जाप्यसे' —B. V. M. 'जापयिष्यामि'—R. 'जयी क्रियसे'—S. 'जयति जयति भवान्'—only B.

स्निग्धमिति । 'अन्यतोऽपि मद्व्यतिरिक्ताऽन्यस्मिन् विषये (सप्तम्यर्थे तसिः) 'नयने प्रेरयन्त्या' व्यापारयन्त्या 'तया' शकुन्तलाया 'यत् स्निग्धं' प्रीतिपूर्णं 'वीक्षितं' व्याजाऽवलोकनम् । 'नितम्बयोः' कटि-पश्चाद्भागयोः, 'गुरुतया' दुर्भरत्वात् ('गुरुः पितरि दुर्भरे' —इत्यमरः) 'विलासादिव' वल्लभाऽवलोकन-भाव-

विशेषात् इव (तदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ—"गति-स्थानाऽऽसनादीनां मुख-नेत्रादि-कर्मणां। तात्कालिकन्तु वैशिष्ट्य विलासः प्रियसङ्गजम्"।) 'मन्दं' धीरं 'यात' चलितम् (नितम्बयोरिति द्विवचनेन मध्य-निम्नता-गौरवाऽऽधिक्य यौवनो-ज्जृम्भण च ध्वनितम्)। 'मा गाः' ('इणो गा लुङि') (२।४।४५) इति लुङि इण्-धातु-स्थाने गा-धातु आदेशः। 'माङि लुङ्' (३।३।१७५) इति भविष्यति लुङ्। 'न माङ्योगे' (६।४।७४) इति अडागम-निषेध) इत. मा गच्छ इति' अनेन प्रकारेण 'उपरुद्धया' निषिद्धया शकुन्तलया 'सा सखी' प्रियंवदा 'मास्य सकोप 'यदपि उक्ता, का त्वं विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा इति कथिता 'तत सर्व अहम् एव परम् अयनम् आश्रय यस्य तत् ('परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रये इति वैजयन्ती। "पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग" (८।४।३) इति णत्वम्') 'मत्परायण' मामेव लक्षीकृत्य कृतम् इति भाव॥ 'किल' इत्यरुचौ (वार्तायाम् अरुचौ किल इति त्रिकाण्डशेष)। अर्थात् यत् मया मद्विषयकत्वं मन्यते तत् मम मद्भ्रान्तत्वम् '—अहो' आश्चर्ये. 'कामी स्वताम्' आत्मीयता सर्वत्र स्वाभिप्राय—कल्पना 'पश्यति ('स्व स्यात् पुंसि आत्मनि ज्ञातौ, त्रिषु आत्मीये ऽस्त्रियां धने इति मेदिनी)। (विलासादिव इत्युत्प्रेक्षा। पूर्ववत् अर्थान्तरन्यासः। मध्य-कारक-दीपकाऽलंकारः, हेतु-स्वभावोक्ती च। नयनयोति परायणमिति नयानयेति छेकानुप्रासः। नयनयेति यतोर्यदिति यानयोति समस्यैकवाचका-ऽनुप्रवेश-लक्षण सङ्करः। स एव वृत्त्यनुप्रासेनाऽपि पूर्वार्ध। उत्तरार्ध तु वृत्त्यनु-प्रासः। शार्दूलविक्रीडितं छन्द)॥२॥ विदूषक इति। 'यथास्थितः' यष्टिम-वलम्ब्य स्थित। भा वयस्य' ("विदूषकेण वक्तव्यो वयस्येति च भूपतिः इत्युक्ते वयस्येति सम्बुद्धि)। हस्तौ च पादौ च इति हस्त-पादम् ['द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गानाम्' (२।४।२) इति एकवचन नपुंसकत्वञ्च) न प्रसरति आशीर्वचनावसरे ब्राह्मणानां दक्षिण-हस्तोत्तोलन प्रसिद्ध किन्तु तुरगाजधावन-कण्डन-सन्धित्वात् हस्तोत्तोलने नाहं शक्त। अस्मात् वाङ्मात्रेण' वाक्येन एव (मयस्व्यमकादि) 'जाप्यसे' [जयते णयन्तात् कर्मणि लट्] 'जयतु जयतु' इति शब्दम् उच्चारयिष्यामि इत्यर्थ।

57n –1. **स्निग्धं वीक्षितम्** &c. – स्निह् । क्त कर्तरि अकर्मकत्वात् (3. 4. 72). By 'वा द्रुह-मुह-ष्णुह-ष्णिहाम्)'—(8. 2. 33), ह = ध optionally Hence **स्निग्धः** and **स्नीढः** (8. 2. 31). The king is here describing the actions of Śak., which he construes as having direct reference to himself. **स्निग्धदृष्टिः** is thus defined—"विकाशि-स्निग्धमधुरा चतुरे

विभ्रमी भ्रुवो । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते" । 2. **नितम्बयो र्गुरुतया**—This is considered by the Sanskrit poets to be a great beauty of females. Cf. 'साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तु न शक्ता वयम्'— *IŚ.* 34 ; (86*n.* 1) 3. **विलासादिव** विलास–Dalliance, coquetry. 'यान-स्थानासनादीना मुख-नेत्रादि-कर्मणाम् । विशेषस्तु **विलासः** स्यात् इष्ट-सन्दर्शनादिना' ॥ *-SD. III.* 'गमनाऽऽसन-पाणि-पाद-चेष्टा सविशेष नयन-भ्रुवा व कर्म । दयितागमे यदप्रयत्नात् क्रियते ननमयं **विलासः** उक्त' ॥ *Bharata. Also Com.* 4. **मा गाः**—Refers to the conversation between Priyaṁvadā and Śakuntalā, when the latter wanted to leave the place abruptly to report to गौतमी, against प्रियंवदा during the conversation between the King and her companions ... (Act I 16 *Supra*). 5. **सासूयमुक्ता** (uttered with disdain) &c. असूय is कण्ड्वादि. hence यक् by 'कण्ड्वादिभ्यः यक्' (3. 1. 27). Next 'अ' by 'अ प्रत्ययात्' (3. 3. 102), giving the form 'असूया' -Reproach. Spite. **गुणेषु दोषाऽऽविष्करणम् असूया'**—*KV under* (1. 4. 37). Cf. 'अथ वजामोऽन्यत इत्यथैना वधूरसूया कुटिलं ददर्श – *Ra. VI* 32. 6. **किल**—Used ironically and is indicative of dissatisfaction (*Com.*) i. e. everything is intended for me. **किल**— 'सम्भावनायाम्' -HS. **मत्परायणम्** All these things such as 'स्निग्ध वीक्षणम्', 'मन्द गमनम्', 'सासूयमुक्तम्' were chiefly intended for me **giving vent to her attachment for me**—(Vide 56n. 2). 7. **वयस्य** is the usual term of addressing the king by a jester (*Com.*) 8. **जाप्यसे**—जि णिच् लट् से कर्मणि । 'जि' 'जा' by 'क्रीङ्-जीनां णौ'—(6.1.48). Hence 'पुक्' by 'अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नुयी-क्ष्माय्य्-आतां पुग् णौ' (7. 3. 36). **जि** is here **intransitive** and means **'to prosper'** ; **Cf.** "जय उत्कर्ष-प्राप्तिः । अकर्मकोऽयम्' -*SK.* 2330. "जयोऽभिभवः, स्वीकारः, उत्कर्षश्च । आद्ययोः सकर्मकः, नापरत्र । 'सा' जयति सरस्वती देवी' ति सुबन्धुः । पञ्चम्याः प्रथमपुरुषस्यैक-वचन-बहुवचने भाषायामस्य प्रयोगो नाभिधीयते इति वृद्धाः"—Manoramā ; Act VII. 34 (*Com.*) ; (254n. 2 ; 267 n. 5). **'वाङ्मात्रेण'**- - (245*n.* 1 –end). 9. **जयतु**—B reads **'जयति जयति'** which also means the same thing and is also **idiomatic.** So Vāmana in KSV says—"जेस्तुबन्तू तिबन्ती वा"—

जे: परौ तुबन्तू [यथाक्रमम् तिबन्ती भवत । 'जयति' जयतु', 'जयन्ति' = 'जयन्तु'। यथा "जयति जयति महाराज"—इति तट्टीका।

Text:–राजा—कुतोऽयं गात्रोपधातः[1] ?

King—Whence is this paralysis[1] (*on your*) limbs[1] ?

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सु-कारणं पुच्छेसि । (कुतः किल स्वयमक्षि आकुलीकृत्य' अश्रु-कारणं पृच्छसि) ।

Vidūsaka—Why, indeed having yourself pricked[2] (*my*) eye, do you enquire the cause of (*my*) tears ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

King—I do not, indeed, understand (*you*).

विदूषकः—भो वअस्स, जं वेदमो खुज्ज-लीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णई-वेअस्स (भो वयस्य यत् वेतस कुब्ज-लीलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण, ननु नदी-वेगस्य) ।

Vidūsaka—Ho friend ! is it through its own strength or by the force of the stream, that the cane (*Calamus Rotang*) imitates[3] the appearance of the *Kubja-plant* (*or the gait of a hunchback*) ?

V. L.—M reads 'भिन्नार्थमभिधीयताम्' after 'न खल्ववगच्छामि'। 'ननु'—R. V. M. S.'अथवा'—B. HS

राजेति। 'गात्राणाम् उपघात' रोगविशेष (इति राजनिर्घण्ट) वैकल्यमिति यावत्। **विदूषक इति।** 'स्वयम्' आत्मना 'अक्षि चक्षुः' अर्थात् मदीयम् 'आकुलीकृत्य' अङ्गुलि-निवेशनेन जलपूर्णं कृत्वा। 'अश्रुण' वाष्पोद्गमस्य 'कारण कुतः' कस्मात् अर्थात् भवन्नेत्रात् अश्रु कथ आयाति ? इति 'पृच्छसि किल' इत्यरुचौ ('वार्तायाम् अरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेष)। **विदूषक इति।** 'वेतसः' जल-लताविशेष 'कुब्जस्य' वृक्षभेदस्य न्युब्जस्य वा ('कुब्जः वृक्ष-भेप्रदे ना, न्युब्जे स्यात् वाच्यलिङ्गक' इति मेदिनी—'पानिफल, सिघाड़ा' इति भाषा), 'लीला' क्रिया चेष्टाम् इति यावत् ('लीला विलास-क्रियया' इत्यमरः') 'विडम्बयति' अनुकरोति, तद्वद् वक्रपृष्ठः भवति इति 'यत्' तत् किम् आत्मनः, वेतसस्य 'प्रभावेण' सामर्थ्येन। किमिति प्रश्ने। 'ननु' किंवा 'नदी-वेगस्य' प्रभावेण इत्यर्थ। ननु इति परमताऽऽक्षेपे ('नन्विति परमताऽऽक्षेपानुज्ञ-पणाऽऽपृष्ट-प्रतिवचनेषु' इति दण्डनाथ.) एनेन त्वया एव इदं कृतम् इति भाव. (दृष्टान्तालंकारः)।

58n.--1. गात्रोपघातः—Cf 'किमिदमद्य ममोपघात'—MK IX. 29 **किल** - Indicates अरुचि (57n 8) I disapprove your query, as you yourself are the cause of my 'गात्रोपघात' 2 **कुब्जलीलां**—कु ईषत् उब्जम् आर्जवमस्य। 'शकन्ध्वादिषु पररूपम्'—(Vārt 6 1. 94) Humpback, or 'कुब्ज' is a kind of **aquatic plant**- ('*Trapa Bispinosa*' पानिफल) which is crooked in shape (*Com*). Cf 'य मजन्ति प्राग्-**पिनाकि-लील:**' *Ra* 11 73, 'वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्' *Ra* 11 35 Śānti-113 9 **विडम्बयति** Imitates 3 **प्रभावेण** (35n 7) Optionally '**प्रभावेन**' by प्रातिपदिकान्त नुम-विभक्तिषु च --(8 4 11). Cf प्रभावेन प्रभावेण। प्राभावेन श्रीभावेण। हरिभावेना हरिभाविणा। प्रायेन प्रायेण Prabha 4 **ननु** Is indicative of disapproval (परमताक्षेप) of the first alternative (*Com*)

Text :—राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम्।

King The cause there-of is the river-current

विदूषक—मम वि भवं (मामपि भवान्)।

Vidūsaka - So is Your Highness of mine

राजा—कथमिव। King How possibly ?

विदूषक.—एवं राअ-कज्जाणि उज्झिअ एआरिसे आउल-प्पदेसे वण-चर-वुत्तिणा तुए होदव्वं। ज सच्चं पच्चह मावद-समुच्छारणेहिं संखोहिअ-संधि बधाणं मम गत्ताणं अणीसो म्हि सवुत्तो। ता पसीद मे। एकाहम्पि दाव विस्समीअदु। (एवं राज-कार्याणि उज्झित्वा' एतादृशे आकुल-प्रदेशे' वन-चर-वृत्तिना त्वया भवितव्यम्। यत् सत्य' प्रत्यह श्वापद-समुत्सारणै सक्षोभित-सन्धि बन्धाना' मम गात्राणामनीशो ऽस्मि संवृत्त। तत् प्रसीद' मे। एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्)।

Vidusaka Neglecting[1] your kingly duties, you are to live so much as a fowler, in such a dreary[2] region[2] that I am, forsooth,[3] no (*longer*) master of my own limbs the[4] bandages of the joints of which have been sorely shaken[4] by daily pursuit after beasts of prey. So be pleased with me, take rest just even for one day.

V. L. —'अमानुष-सचारे' before 'आकुलप्रदेशे'—M 'प्रसादयिष्यामि विसृष्टु माम् * विश्रमितुम्'—R. V M. S. "प्रसीद मे * विश्रम्यताम्"—B.P.

राजेति। 'कथमिव' अहं ते गात्रोपघात-कारणम् ? 'इव' (इति वाक्य-भूषायाम्।) **विदूषक इति**। 'राज-कार्याणि' राज्ञः कर्तव्यानि 'उज्झित्वा' विहाय। 'आकुल-प्रदेशे' श्वापद-सकुलस्थाने 'एवम्' ईदृश 'वनचरवृत्तिना' किरातेन इव 'भवितव्यम्', (भावे तव्य·) 'यत् सत्यम्' असशय 'श्वापदानां' हिंस्रपशूनां ('श्वापदो ना हिंस्रपशौ' इति शब्दार्णवे) 'समनुसारणे' अनुधावने वर्त्म-भूतै 'सक्षोभिताः; शल्यीभूताः व्यथिता इत्यर्थः। 'सन्धि-बन्धाः' सयोग-स्थानानि येषां तथाभूतानां मम गात्राणाम् अनीशः अस्वामी अर्थात् सञ्चालनादौ अशक्तः 'अस्मि' अ' 'संवृत्तः' जातः। शरीरावयवानामाकुञ्चन-प्रसारणादौ अशक्तोऽस्मि जातोऽस्मीत्यर्थ-त्वात् इति भाव। अत. मृगयायां मां नियोज्य मम गात्रोपघाते भवानेव कारणम् इति भाव.। 'तत्' तेन हेतुना 'प्रसीद' प्रसन्नो भव। आखेटात् विरतो भव इति भावः।

59n —1. आकुल-प्रदेशे—'आकुल' means श्वापदाऽऽकुल'—Occupied by wild beasts. It also means '*restless*' - (व्यस्त or व्याकुल)। Vidūṣaka seems to use it purposely in a **double** sense, hinting at *Śak*., who has made **the mind of the king restless** **2. यत् सत्यं**—together mean 'if truth be told', 'In sooth'. Cf 'सूत्रधार —आर्ये **'यत् सत्यं** मयापि नोपलक्षितम्'—*MR. I*; **सत्‌सत्यं**, स्वर्गादपि इदं स्थानम्'—*MK. IV*; 'अमङ्गलाशंसया वो वचनस्य **यत् सत्यं** कम्पितमिव मे हृदयम्' -*VS I*; **'यत् सत्यं** व्यथितं मन'—*Rām. III.* 59. 3. **3. प्रत्यहं**—अहनि अहनि इति प्रत्यहम्। टच् (*in* अव्ययीभाव) by 'अनश्च'—(5.4.108). But टच् is **optional** by 'नपुंसकादन्यतरस्याम्'- (5. 4. 109) So optionally. **प्रत्यहः**। By 'तत्पुरुष-मध्यमगार्द्धेऽन्तम्'—(2. 4. 94).—'प्रत्यहं' 'प्रत्यहम्' in शर्मा। **4. श्वापद** -&c. शुन. पदानि—श्वापदानि- the feet of a dog. 'श्व' 'श्वा' before 'पद' by 'शुनो दन्त-दंष्ट्रा-कर्ण-कुन्द-वराह-पुच्छ-पदेषु दीर्घो वाच्य' *Vārt. on* (1040). श्वापदानि इव पदानि येषां ते 'श्वापदा' -Having dog-like feet (उष्ट्र-मुखवत् **उत्तरपद-लोपो** बहुव्रीहि:)। Hence any *clawed* animal (*such as tiger, lion, etc*) as opposed to *hoofed* animal (*such as horse etc*) 'व्याघ्रादयः वनचराः **पशवः श्वापदा** मता'—*Keśava* **5 गात्राणाम् अनीशः**—षष्ठी by 'अधीगर्थ-दयेशां कर्मणि'—(2. 3. 52). I have lost control over my limbs and have become helpless. **6. एकाहमपि**— एकम् अहः इति

एकाहः। The change of अहन्' into 'अह्न (by' 'अह्नोऽह्न एतेभ्य.'—5. 4. 81) is **barred** by 'उत्तमैकाभ्यां च'—(5. 4. 90). समासान्त टच् by 'राजाहः सखिभ्यः टच्'—(5 4. 91) Masculine by 'रात्राह्नाहाः पुंसि' —(2. 4. 29).

Text :—**राजा** (स्वगतम्)—**अयं चैवमाह। ममापि काश्यप-सुतामनुस्मृत्य मृगया-विक्लवं[1] चेतः। कुतः—**

पुष्पिताग्रा (ननरय राजरग) **न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहित-सायकं[3] मृगेषु। सह[4]-वसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव मुग्ध-विलोकितोपदेशः ॥३॥**

King (*Aside*)—So says this fellow. I, too, thinking of the daughter of Kāśyapa, have got a hunting-sick[1] mind For,—

[I am not able to bend[2] this bow[3], (*well*)-strung, with shaft set to it[3], against the deer, by which enjoying the companionship[4] of my beloved, instruction[5] in sweet (*or artless*) glances[5] was, as it were imparted (*to her*) (3)]

V L 'अस्मि शक्त '- R V M S 'उत्सहिष्ये'--B. 'मुग्ध-विलोकितोपदेश '- R V. M. S. 'लोचनकान्ति-सविभाग '—B. P. HS.

राजेति। 'ममापि चेत.' मन 'मृगयाया विक्लव' विह्वल निरुत्साहम् इति यावत् जातम् इत्यर्थः। ('विक्लवो विह्वल' इत्यमरः) कुत इति हेतुमाह। **नेति।** 'ज्या' मौर्वीम् अधिरूढ ('ज्या मौर्वी ज्या वसुन्धरा इति शाश्वत.) इति 'अधिज्य सगुणम्, 'आहितः' सस्थापित 'सायक.' बाण यस्मिन् तत् इद' मामक धनु शरासन. 'मृगेषु' हरिणेषु लक्ष्यीभूतेषु 'नमयितु' मृगान् लक्षीकृत्य कर्णान्तम् आकृष्ट का कथा बाणमोक्षे इति भाव। 'न शक्त.' समर्थः 'अस्मि' (त्रयमपि विधेयम्। अतएव नार्थ-पौनरुक्त्यम्)। 'यै.' (यद्शब्दस्य उत्तरपद-स्थितत्वात् तच्छब्दस्य अनपेक्षा) हरिणै 'प्रियाया.' शकुन्तलाया. 'सह-वसतिम्' एकत्राऽवस्थानं ("**वसतिः** स्यात् **अवस्थाने** निशाया सदनेऽपि च' इति हैमः) तन्निबन्धन सौहार्दम् इत्यर्थ 'उपेत्य' लब्ध्वा, शकुन्तलया सह उषित्वा इत्यर्थः। 'मुग्धानि' सरलानि चित्ताकर्षकाणि इति यावत् 'विलोकितानि' वीक्षणानि' ('नपुंसके भावे क्तः'—३।३।११४) तेषाम् 'उपदेशः कृत इव' (**इत्युत्प्रेक्षा।** उत्तरार्धार्थस्य शक्त्यभावे हेतुत्वेनोपात्तत्वात् **काव्यलिङ्गम्। वृत्त्यनुप्रासेन** सह **श्रुत्यनुप्रासस्य** संसृष्टिः। नकारादीना

षोड़श-वर्णाना दन्त्याना सत्वात् **श्रुत्यनुप्रासः।** **पुष्पिताग्रा** वृत्तम्। 'एवमात्माभिप्राय' —इत्यादिना एतदन्तेना**नुस्मृति** तृतीयाऽवस्था सूचिता—"अर्थानामनुभूताना देशकालानुवर्तिनाम्। सातत्येन परामर्श. मानस. स्यादनुस्मृतिः, इति तल्लक्षणात्) ॥३॥

60n. – 1. **अनुस्मृत्य**--has its nominative 'अहम्' understood, while 'चेत' is the nominative of the finite verb 'भवति' understood., For similar use Cf. 'मुरतानि च तानि त रह स्मर! **संस्मृत्य** न शान्ति रस्ति मे' –*Ku IV* 17; 'दीलिपानन्तर राज्ये त **निशम्य** प्रतिष्ठितम्। पूर्व प्रधूमितो राजा हृदयेऽग्निरिवोत्थित'—*Ra II* To **justify** **एककर्तृकत्व** (३३२०) -*Vide* (68*n* 6) **2** **नमयितुम्**—नम् णिच् तुमन् भावे नमयितुम्' or '**नामयितुम्**' by 'मिना ह्रस्व' 6 4. 92 'घटादयो मित'—(*GS*. 2353). But when not preceeded by उपसर्ग, उपधा of नम् is **optionally lengthened** by 'ज्वल-ह्वल-ह्मल-नमाम् अनुपसर्गात् वा। एषा मित्त्व वा। ज्वलयति ज्वालयति। उपसर्गे तु नित्य मित्त्वम्। **प्रज्वलयति।** कथ तर्हि '**प्रज्वालयति**' '**उन्नामयति**' इति? ध्यन्त्यात् 'तत्करोति' (वा—३।१।२६) इति णी, -*SK* 2353 **3** **सह-वसति**—'सह एकत्र वसति'. सहसुपेति समास' (२।१।४)नाम्। Cf 'सहा-पजात-परिचय -Kād **4** **मुग्ध** &c –सह स्त **मुग्धः** or **मूढ़ः** (57n. 1). 'मुग्ध' means guileless, hence charming The deer being the constant companion of my beloved, instructed her in casting artlessly sweet glances For a **similar** idea, Cf 'प्रवात-नीलोत्पल-निर्विशेषम् अधीर-विप्रेक्षितमायताक्ष्या। तया गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्य ततोगृहीत नु मृगाङ्गनाभि' *Ku*, 1. 46 Also "त्वङ्क्षाम्बीणा पुनश्चक्रे विलापाचार्यक शरे"—*Ra XII* 78 Now read the remark below.

Remark -B's **"लोचन-कान्ति-संविभागः" also gives a very good sense.** It means "*They have, as it were, distributed the beauty of their eyes to Śakuntalā*". It has a **parallel** in Kād P. 537--"**सर्व-हरिणैरिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्**"; so it will be impossible for the king to hurl his arrows to the deer, for this will **remind** him of the eyes of his beloved. **Exactly similar** idea is found in "**ग्रामान्ति-मात्रचटुलै. स्मरत. मुनेर्भ । प्रौढ़-प्रिया-नयन-विभ्रम-चेष्टितानि।**"—

Ra. IX. 58. Thus it is very **difficult to say which is genuine,** as both the readings are supported by **parallel ideas** from Kāli's work.

Text : -**विदूषकः** (राज्ञो मुखं विलोक्य) **अत्तभवं किम्पि हिअए करिअ मन्तेदि। अरण्णे मए रुदिअं आसि** (अत्रभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते[2]। अरण्ये मया रुदितम्[1] आसीत्)।

Vidusaka (*Looking at the king's face,* Your Honour is deliberating[1] (*something*) with some (*ideas*) in your mind. Mine is (*only*) a cry in the wilderness.

राजा (सस्मितम्) **किमन्यत्। अनतिक्रमणीयं[3] मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि।**

King (*With smile*) -What else ? A friend's request ought[3] never to be transgressed[2], (*and*) hence do I stay.

विदूषकः (सादरं) **चिरंजीअ।** (चिरञ्जीव)। (उत्थातुमिच्छति)।

Vidūsaka (*Contentedly*) May you live long (*Wishes to rise*).

राजा वयस्य, तिष्ठ। सावशेष[4] मे वचः।

King Friend, wait (*a bit*) My speech is unfinished![4]

विदूषकः आणवेदु भवं (आज्ञापयतु भवान्)।

Vidūsaka– Let Your Majesty command.

राजा—विश्रान्तेन भवता ममापि एकस्मिन् अनायासे[1] कर्मणि सहायेन[2] भवितव्यम्।

King--When you have rested, you will be my help-mate in a matter which is not fatiguing.

विदूषकः किं मोदअ-खज्जिआए। तेण हि अअं सुगहीदो क्खणो (किं मोदक-खादिकायाम्। तेन हि अयं सुगृहीतः क्षणः)।

Vidūṣaka -(*Is it*) in crushing (*a few*) sweetmeats ? Then indeed this invitation has been well accepted.

राजा—यत्र वक्ष्यामि। कः कोऽत्र भोः[1]

King-- In what I will tell you. Ho ! who is there ?

(प्रविश्य) **दौवारिक** (प्रणम्य)—**आणवेदु भट्टा** (आज्ञापयतु भर्त्ता)।

(*Entering*) Warder (*Bowing*)—**Let My Liege** (*be pleased*) **to command.**

V. L —'अरण्ये मया रुदितम् आसीत्' —R. V. M. 'अरण्ये खलु मया रुदितम्' -B. 'मोदक-खादिकायाम्' -B. V. M. HS. 'मोदकखण्डिकायाम्' —R. S. ; M. HS, S & C read 'क्षण.' ; 'जन' -Others.

विदूषक इति। रुदितम्' इति भावे निष्ठा। रोदनम्, इत्यर्थ। त्वयि मद्विज्ञापनम् अरण्ये रोदनमिव व्यर्थं जातम् इति भाव। **राजेति।** अवशिष्यत इति 'अवशेष'। (कर्मणि घञ्)। तेन सह वर्त्तमान 'सावशेषम् असम्पूर्णम् इत्यर्थः। **राजेति।** 'विश्रान्तेन' विगत-श्रमेण। 'अविश्रमान आयास' क्लेश (इति हेमचन्द्र) यस्मिन् तादृशे अक्लेशकरे 'कर्मणि' व्यापारे 'सहायेन अनुचरेण ('अनुप्लवः **सहायश्चानुचर** अभिसर सम' इत्यमर) 'भवितव्यम्'। **विदूषक इति।** ब्राह्मणस्य सुकर कर्म न हि भोजनादन्ते इति मत्वा पृच्छति। 'मोदकानां' खाद्यविशेषाणाम् ('मोदक खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' इति मेदिनी। माया' इति भाषा—इति शब्दकल्पद्रुम') 'खादन भक्षणम्' इति 'मोदक-खादिका' ('धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य, वा—३।३।१०८, इति ण्वुल्) तस्या, 'किं मया सहायेन भवितव्यम्?' 'तेन हि इत्यवधारणे। 'अयं क्षण' मोदक-भक्षणोत्सव 'सुगृहीत' स्वीकृत [ग्रहोऽलिटि दीर्घ' (७।२।३७) इति दीर्घ। 'निर्व्यापारस्थितौ काल-विशेषोत्सवयो **क्षण**' इत्यमर। तथा चोक्तं **शौनकेन** "गृहीत्वाऽमुक-सञ्ज्ञस्याऽमुक-गोत्रस्य चाऽमुके। श्राद्धे तु वैश्व-देवार्थम कर्त्तव्यः **क्षण** स्त्वया। इत्येव श्राद्धकृत् ब्रूयात् न प्राप्नोतु भवानिति। स वदेत् प्राप्तवान-स्मीतीतरस्तं प्रति द्विज." ॥) **प्रविश्येति।** ('नीचेषु प्राकृत भवेत्') इत्युक्ते दौवारिकस्य प्राकृत पाठ्यम्।

61n.—1. अरण्ये मया &c. —A very common expression in Sanskrit which means something done in vain. *Cf* 'प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य **अरण्य-रुदितोपमम्**' *PT.* **'अरण्य-रुदितं कृतं** शवशरीरमुद्वर्तितम्' —*NŚ* qtd. *Kuvalayānanda Kārikā* (निदर्शना), "कस्माद**रण्यरुदितम्** करोमि" -Rat. II & III ; 'तदलमधुनारण्य-रुदितैः" -AŚ, 76 **'शून्ये रौमि'**—Mahā. Ā li ; "मया नाम शुष्क-घन-गर्जिते अन्तरीक्ष जलपानमिच्छता चातकायितम्"—Malā II ; **मया** –No षष्ठी by "न लोकाव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृणाम्" —(2. 3. 59). **सावशेषं**—"With something yet remaining". Cf. "सावशेषमिव भद्रिन्या-वचनम्'—Malā. *IV.* 'सावशेषापसारः— *MX—VII.* 13 'सावशेष इव विकारः'—Ibid. 2. **सुहृत्** &c.—Means **a friend,** even though vile-hearted or otherwise. Cf. **'सुहृद् हृदौ**

मित्राऽमित्रयोः' (5. 4. 150). It has been a very **happy expression** here. Cf. 'अत्याग-सहनो बन्धुः, सदैवानुमतः सुहृत्'। **अनायासे** Vidūṣaka thinks that there is no work which is free from exertion save eating, hence he at once accepts the invitation (क्षण)। **सहायेन** Cf. 'ईदृशे वरे अभिलाषेण भवितव्यम्'—Rat. II. 3 **मोदक-खादिकायां** मोदयते इति मुद् + णिच् + ण्वुल् कर्तरि by 'ण्वुल्तृचौ' (3. 1. 133). मोदकः। Next (मोदकानां खादनम् इत्यर्थे मोदक खाद् + ण्वुल् मोदक-खादिका -(Com.) 'धात्वर्थ-क्रिया', निर्देशः कथनम्। आगमनम् आसिका, शयनं शायिका"- -**Prabhā** : or by "विभाषाऽऽख्यान-परिप्रश्नयोः" -(3. 3. 110); also *MN.* on *Ki. XV.* 25. **'मोदक'** is thus prepared "धृमगोन्न् द्रवीभनान् प्रक्षिपेत् अग्निमुपरि। पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत्। सिता-पाकेन संयोज्य **कुर्यात् हस्तेन मोदकान्**' BhP It must have been a favourite food in old times 'उर्मिह उवहारेहि मोदएहि अज्जमाणवअ कञ्चएइ त अच्चेध"—Uk.; *also Rat II*; "नरा **मोदक-हस्ताश्च** रामस्य पुरतः ययुः."—*Rām. VI.*128.38. **4. दौवारिक** द्वारि नियुक्तः इति द्वार + ठक् (by 'तत्र नियुक्तः'—4.4.69.) दौवारिक व' 'आव" by द्वारादीनाञ्च'—(7.3.4). A दौवारिक should speak Prākṛta (Com.) and address the king as 'भट्टा'। Cf. 'भट्टेति चाधमैः'—SD. VI. **5. क्षणः**—means 'leisure'. Hence 'my leisure is at your disposal, i. e. I pledge my word to your work -AD. Or, **क्षण** technically means "an invitation to a Brāhmin" -(*specially to a Śrāddha ceremony. Vide* Com). Hence—Your invitation has been well accepted (*by* **me**). Cf. **'गृहीतक्षणोस्मि'**—Māla II, "अर्जुनः कुरुनां **क्षणम्**"—Mahā. I. (स्वर्गवरपर्व)।

Text :—राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावत् आहूयताम्।

King—Raivataka, let the General of the army be summoned.

दौवारिकः—तह (तथा)। (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) **एसो अण्णा-वअणु-क्कण्ठो इदो दिण्ण-दिट्ठी एव्व भटा चिट्ठदि। उवसप्पदु अज्जो** (एष आज्ञा-वचनो-त्कण्ठः[1] इतः दत्त-दृष्टिरेव भर्ता तिष्ठति। उपसर्पतु आर्यः)।

Warder—As Your Majesty commands. (*I obey*). (*Exit and re-entering with the General*). Here stands His Majesty with his

eyes fixed this very way, eager[1] to give out his words of command[1]. Your Honour may approach (*him*).

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—**दृष्ट-दोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलं गुणायैव संवृत्ता। तथाहि देवः—**

अनवरत-धनु-र्ज्याऽऽस्फालन-क्रूर-पूर्वं
मालिनी **रवि-किरण-सहिष्णु क्लेश-लेशैरभिन्नम्।**
(ननमयय) **अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं**
गिरि-चर इव नागः प्राण-सारं बिभर्ति॥४॥

(उपेत्य) **जयतु स्वामी। गृहीत-श्वापदमरण्यम्। किमन्यत्राऽवस्थीयते।**

General (*Looking at the king*) -Although[2] found fault with[2], hunting in our Lord, has been productive of benefit alone. For, His Majesty like a rock-roving tusker, possesses a body which is the very[6] essence of strength[6]; the fore-part[3] of which is hardened by the continual pulling of the bow-string[3]; which is capable of enduring the rays of the sun; (*and*) is unaffected by the slightest fatigue (*and*) which though rendered[1] thinner[1], is not perceived (*to be such*) through[5] bulkiness[5]." (4)

(*Approaching*) Victory to our Lord. The beasts of prey have been tracked in the forest. Why does, (*Sire*), then stay elsewhere ?

V. L.--'गुणाय एव' - B., 'गुण एव' -R.V M S. 'क्रूरपूर्वम्'—R.V M.S. 'क्रूरकर्मा'—B. 'सहिष्णु'—R. V.M.S. 'सहिष्णुः' B. 'क्लेश'- M. P. S HS. 'स्वेद' -R. B. V. S. 'अभिन्नम् R. V. M S. 'अभिन्न' B. 'किमन्यत्रा-ऽवस्थीयते' -R. V. B. 'किमिति स्थीयते' -M. 'किमद्याप्यवस्थीयते'— S. 'किमन्यदवसीयते' - R's Com.

राज्ञेति। 'रैवतकः' इति दौवारिकाऽभिधानम्। 'सेनापतिः' सैनिकाऽध्यक्षः **दौवारिक इति।** 'आज्ञाया वचने उच्चारणे, उद्गत उन्नमित, 'कण्ठः' ग्रीवा यस्य तादृशः। **सेनापतिरिति।** सेनापतेरपि संस्कृत पाठ्यम्। 'दृष्टाः दोषाः' श्वापदेभ्यो विपद., अथवा क्रूरता-प्रभृतीनि दूषणानि यत्र तादृशी 'अपि 'मृगया' आखेटः' स्वामिनि' दुष्यन्ते 'केवलं गुणाय' **गुणम् आधातुम्** 'एव संवृत्ता जाता। कामं मृगया दोष-बहुला, तथापि राजनि दुष्यन्ते तु सा केवल गुण-परिणामिनी भूता॥ 'तथाहि' तमेवार्थं जानीहि। **अनवरतेति।** गिरिषु चरति इति 'गिरिचरः'

'गिरिचरः' ('चरेष्टः'—३।२।१५) पर्वतविहारी (अनेन स्वातन्त्र्यम् सूचितम्)। नगे भवः 'नागः' (४।३।५३) गजः ('नागः मतङ्गजे सर्पे पुन्नागे नागकेशरे' इति हैम) 'इव देवः' दुष्यन्तः 'अनवरतं' सतत 'धनुषः' कार्मुकस्य 'ज्यायाः' गुणस्य ('ज्या मौर्वी ज्या वसुन्धरा' इति शाश्वतः)। 'आस्फालनेन' आकर्षणेन 'क्रूरः' कठिनः ('क्रूरं भयकरं ज्ञेयं **क्रूरौ कठिन-निर्भयौ**' इति धरणि) 'पूर्वः' पूर्वभागः यस्य तादृशम्। 'रवेः किरणान्' रश्मीन् 'सहिष्णु' सोढु समर्थम् (अनेन दुःख-सहिष्णुत्वम्)। 'स्वेदलवैः' श्रम-क्लान्तेः 'लेशैः' अनुमात्रेणापि 'अभिन्नम्' अस्पृष्टम् (अनेन श्रम-जयित्वम्)। 'अपचितमपि' कृशमपि सन् 'व्यायतत्वात्' दीर्घत्वात् विशालत्वात् इति यावत् ('**व्यायतं** व्यापृते **दीर्घे** दृढे चातिशयेऽन्यवत्' इति मेदिनी) अलक्ष्यम्' कृशत्वेन न ज्ञायमानम् (अनेन महापुरुष-लक्षणं शाल-प्रांशुत्वादि)। प्राणस्य' शरीर-बलस्य (इति नीलकण्ठः)। 'सारं' स्थिरांशमिव ('सारो बले स्थिरांशे च' इति मेदिनी) 'गात्र' वपु 'बिभर्ति' धारयति। (**नाग-गात्रपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि**)। 'अनवरतं **धनुषा**' **पियाल-द्रुमेण**' 'संस्पृष्टा' '**ज्या**' भूमिः (शाकपार्थिवादित्वात् 'संस्पृष्टा' इत्यस्य लोपः। '**धनुः पियाले ना**'—इति नानार्थेषु मेदिनी) तस्यां पियाल-द्रुम-भूमौ यत् 'आस्फालनं' घर्षणं तेन 'क्रूरः' कठिन 'पूर्व' पूर्वभाग यस्य। अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि। (**छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। परिकराऽलंकारः। श्लेष उपमा च**। "शिखरि-चर-करीव प्राण-सारम्" इति पठित्वा **प्रयोग-नियम-भङ्गः** परिहर्तव्यः। यतस्त इवादयः यत्पुरः स्युस्तं तस्यैवोपमानत्व कल्पयन्ति। '**मानिनी**'त्यपर-नाम **मालिनी** वृत्तम्) (४)। उपेत्येति। 'गृहीताः' परिज्ञाताः 'श्वापदाः' लक्षणया श्वापदानाम् अवस्थानानि यत्र तादृश जातम् 'अरण्यम्'।

62n. —1 **सेनापतिः**—'कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेद-विशारदः। हस्ति-शिक्षाऽश्व-शिक्षासु कुशलः श्लक्ष्ण-भाषण। निमित्ते शकुन-ज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते। कृतज्ञः कर्मणा शूरस्तथा क्लेशसहः ऋजुः। व्यूह-तत्व-विधान-ज्ञः फल्गु-सार-विशेषवित्। राज्ञा **सेनापतिः कार्यः ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा**"—*MP. Ch.* 189. '**पति**' at the end in a Samāsa is 'घि' by 'पति समास एव' (1. 4. 8) and is declined like 'मुनि'। But Cf. "**पतिना** "नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति"— *Qtd.* **Prābh** 'रघुनाथाय नाथाय सीतायाः **पतये** नमः"—*Rām.* "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते **पतौ**"। —*Parāśara.* '**पतिना** त्वया'—*Ram. II.* 101. 11; '**पतिना** सह'—*VI.* 48. 14; 'निहते **पतौ**'—48. 24. Some opine that there is a **different**

पति-शब्दः । 'अत्राहुः । पतिः इत्याख्यातः पतिः 'तत् करोति तदाचष्टे'(2572) इति णिचि 'टि-लोपे, 'अचः इः' (५८८) इत्यौणादिक इ-प्रत्यये, 'णेरणिटि (६।४।४।५१') इति णि-लोपे निष्पण्णोऽयं **पति-शब्दः**। 'पतिः समास एव (१।४।८') इत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्–*T*. 2. **दृष्ट-दोषाः**—For, sometimes death is the result. Cf. 'मृगया-विहारी **सिंहात् अवापन्न विपदम्**'।–*Ra.* X*VIII*. 35. "दोषाः प्राणहराः &c."–Kāmandaka. So hunting has been included amongst several vices (**व्यसन**)। Cf. "**मृगयाक्षाः** स्त्रियः पानम् वाक्पारुष्या-र्थ-दूषणे। दण्डपारुष्यमित्येतत् हेयं **व्यसन-सप्तकम्**"—*H* ; (63*n*. 6.) Cf. '**दृष्टदोषमपि** तन्न सोऽत्यजत्'—*Ra*. X*IX*. 49. 3. **स्वामीति**—High official should use the expressions 'स्वामिन्', 'देव', &c. Cf. 'राजा **स्वामिति देवेति** भृत्यैः'—*SD*. 'स्वम्' ऐश्वर्यम् अस्ति अस्य इति स्व+मत्वर्थे आमिनच् ('स्वामिन् ऐश्वर्ये'—5.2.126.) इति स्वामिन्। 4. **गुणायैव**—['क्रियार्थोपपदस्य'—(२।३।१४) इति कर्मणि ४र्थी (*Com*.)] is better than '**गुण एव**', as मृगया has already been termed '**दृष्ट-दोषा**'। Cf. "**गतो मदिरा-मद-दोषः गुणताम्**"—*Kād. P.* 850. **संवृत्तः**—(Productive of) benefit—'प्रयत्न-प्रेक्षणीयः **संवृत्तः**'—*Act. I*. 7. 5. **अनवरत-धनु-र्ज्या**—&c. Although 'ज्या' has been **separately mentioned**, yet there is no tautology. (Vide 236n. 4). 'धनु-र्ज्याध्वनौ 'धनुःश्रुतिरारूढे प्रतिपत्त्यै"—KSV. II. 2. 13 ; "—ज्या-शब्देन उक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते, आरूढः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम्। न हि धनुःश्रुतिम् अन्तरेण धनुषि आरूढा ज्या धनुर्ज्या इति शक्यं प्रतिपत्तुम्" —Tikā ; Ra. II. 59 ; XII. 103. This epithet may be applied to **both** the king and the tusker. In the case of the **King**—धनुः -a bow. ज्या=bow-string. **आस्फालन** =Pulling. Again in the case of the **latter, धनुः**= Piyāla tree (*Chiranjya sapida*), **ज्या** Earth **आस्फालन**—Rubbing. (*Like an elephant*) the fore-part (*of whose body*) was roughened on account of its rubbing (*its body*) against the ground of Piyāla tree. **6. सहिष्णु**—सोढुं, शीलमस्य इति—सह्+इष्णुच् by 'अलं कृञ्-निराकृञ्'—इति इष्णुच् —(3. 2. 136). 7. **क्लेश-लेशैः**—is better than **स्वेद-लेशैः**, **for physical** exercises must always be accompanied by **perspiration**, unless there is any defect in tbe *sudorific glands*.

Cf. "तस्य कर्कश-विहार-सम्भवं **स्वेदमानन-विलग्न-जालकम्।** आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः" ॥ –*Ra. IX*. 68 ; '**स्वेद-भिन्नतिलकं** परिश्रमात्'—*Ra.* X*IX*. 15 : "श्रमवशात् ** **स्वेद**—जल-कणिका-सन्ततिभि-रलंक्रियमाणमूर्तिः"—*Kād. P.* 54. Cf.—"साधु मृगान्। अभ्यस्त-लक्ष्य-वेधो निघ्नन् **न परिश्रमं व्रजति**"—KM 710. 8. **अपचितम्**—अप+'चि' means to be '*wasted*', *reduced in bulk*'. but **अपचित** meaning '**पूजित**' is from 'चाय्' धातु। Vide 'अपचितश्च' -(7. 2. 30). Cf. 'तत्रापचित-बलाः प्राणिनः भवन्ति सूर्य-बलत्वात्'—Śs. **प्राण-सारम्**—Vide (In. 8). **व्यायतत्वात्**—"By reason of muscular development". 9. **जयतु स्वामी**—Means 'स्वामिन प्रणतोऽस्मि'—MB. 'जयत्वर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते'—Ibid. (57n. 9).

Text :— **राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना[3] माधव्येन।**

King—My zeal has been dulled by Mādhavya denouncing[3] hunting[1].

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—**सखे, स्थिर-प्रतिबन्धो[2] भव। अहं तावत् स्वामिन श्चित्त-वृत्तिम् अनुवर्तिष्ये।** (प्रकाशम्) **प्रलपत्येष वैधेयः[3]। ननु प्रभुरेव निदर्शनम्[4]।**

मेद-छेद-कृशोदरं[5] लघु भवत्युत्थान-योग्यं[6] वपुः
शार्दूल- **सत्त्वानामपि[7] लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भय-क्रोधयोः।**
विक्रीडितं **उत्कर्षः[8] स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये[9] चले**
(मसजसततग) **मिथ्यैव व्यसनं[10] वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः[11] कुतः ॥५॥**

General (*Aside*) Friend, be steady[2] in (*your*) opposition[2]. I will but sail close to the humour of our lord. (*Aloud*). This block-head[3] is raving. Surely Your Majesty himself is (*our*) example.[4] The body with[5] (*its*) belly growing attenuated from the reduction of fat[5], becomes light (*and*) [6]capable of (*high*) exertion[6]. The minds of animals[7], agitated by anger and dismay, are noticed too. The superiority[8] of the archers lies in the fact that their arrows succeed in (*hitting*) a moving[9] mark. Falsely indeed, do they condemn hunting as a vice.[10] Where else is (*to be found*) such pleasure[11] ? (5)

V. L.—'प्रतिबन्धो'—R. V. M. S. 'प्रतिज्ञो'—B. 'प्रलपति'—B. M. 'प्रलपतु'—R. V. S 'वैधेय'—B. M. V. S R's Com. 'वैधवेय'—R. 'माढव्येन'—S ; R. 'माठव्येन'—V. M. ; 'माधव्येन' -B. P. HS.

राजेति । 'मृगयाऽपवादिना' आखेट-निन्दकेन। ('अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-विस्रम्भयोरपि' इति मेदिनी) 'माधव्य' इति विदूषका-भिधान, तेन। 'मन्द' हीन 'उत्साह.' मृगया' प्रति आग्रह यस्य तादृश , नष्टोद्यम इत्यर्थ । **सेनापतिरिति** । 'स्थिर' दृढ 'प्रतिबन्ध' रोधन मृगया-प्रतिबन्ध इत्यर्थ यस्य तथाविध.। 'चित्तवृत्तिम् अनुवर्तिष्ये' अर्थात् छन्दोऽनुवर्तन कृत्वा अह मृगयाम् स्तोष्यामि, त्व पुन दृढ प्रतिवधान। अनेन प्रभा **प्रीणनं मृगयानिवर्तनञ्च द्वयमपि** सिध्येत्। प्रायेण स्वामिन सेवकवृन्दे अनया रीत्या वञ्च्यन्ते इत्यपि सुचतुर-कविना परिदृष्टम्। 'वैधेय' **मूर्ख-विदूषकः** ('अज्ञे मूढ-यथाजात-**मूर्ख-वैधेय**-बालिशा' इत्यमर) 'प्रलपति' उन्मत्तवत् अनर्थक वक्ति (प्रलापोऽनर्थक वच' इत्यमर) तत्र आस्था मा कार्षी इति भाव। 'ननु' इति आक्षेपे। मृगया-गुणवत्त्वे 'प्रभुरेव' स्वय 'निदर्शन' दृष्टान्त (इति नानार्थटीकायां भरत।)। **मेद इति**। 'वपु' मृगया-शीलस्य जनस्य शरीर 'मेदसा वसाया (मेदस्तु वपा वसा इत्यमर) 'छेदेन' क्षयेण हेतुना 'कृशम्' अस्थूलम् 'उदर' यस्मिन् तादृशम्, अतएव 'लघु', अतएव 'उत्थानस्य' सर्वेषु कर्मसु उद्यमस्य ('उत्थानम् उद्यम तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे' इति मेदिनी) योग्य' समर्थम् 'भवति'। 'सत्त्वाना' जन्तूना 'सत्त्वमस्त्रि तु जन्तुषु" इत्यमर) भये क्रोधे' च 'विकृतिमत्' विकारयुक्त चित्तम् (अपि' इति पूर्ववाक्य-समुच्चये) 'लक्ष्यते' दृश्यते। प्राणभयेन पलायमानाना जन्तूनाम् ईदृशम् चित्त', क्रोधे च ईदृग् इति ज्ञायते। यद् चले' चञ्चले धावमाने इति यावत् 'लक्ष्ये' शरव्ये ('लक्ष लक्ष्य शरव्य च' इत्यमर) 'इषव' शरा 'सिध्यन्ति' सफला भवन्ति 'धन्विना' धानुष्काणा ('**धन्वी** धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धर' इत्यमर) 'स च उत्कर्ष' नैपुण्यातिशय) ('च' इति समुच्चय। तेन **क्रिया-समुच्चयालंकारः**)। बहु-गुणाना निमित्तभूताम् ईदृशी 'मृगया मिथ्या' अकारणम् 'एव व्यसन पाप कामज दोषमिति यावत् (व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पान-स्त्री-मृगयादिषु इति मेदिनी)। 'वदन्ति' विद्वांस इति शेष। 'ईदृक् विनोद' कौतुक 'कुत' (कु-ति-हो" ७।२।१०४-इति किम् शब्द-स्थाने कु-शब्दादेश) न कुतोऽपि सम्भवति इति भाव.। (मृगयाया. व्यसनत्वाऽभावे पूर्व-वाक्य-त्रय हेतुत्वेनोपात्तम् इति **काव्यलिङ्गम्**। पुन. मृगया-रूप-**व्यसनं गुण-रूपेण**" कल्पितम् **अतोऽत्र लेश-नामालंकारश्च**—'**लेशस्तु** दोष-गुणयो **गुण-दोषत्व-कल्पनम्**" **इति तल्लक्षणात्**। **समुच्चयाऽर्थापत्ति-वृत्त्यनुप्रासाः**। **शार्दूलविक्रीडितं** वृत्तम्।

अनेन पद्येन पूर्वोक्तेन 'अनवरत' इत्यादिना च वीथ्यङ्गं 'मृदवं' नामोपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु दर्पणे—"दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्यु मृदवं हि तत्। पुनः 'जयतु स्वामी' इत्यादिना एतदन्तेन 'दाक्षिण्यं' नाम भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणन्तु तत्रव—'दाक्षिन्यं चेष्टया वाचा पर-चित्ताऽनुवर्तनम्') ॥५॥

63n.—1. स्थिर-प्रतिबन्धो &c.—The Commander-in-chief, too, was tired of hunting, but considering his position he could say nothing openly to the king, hence he now takes the help of the jester who is much favoured by the king and is thus the fit person to oppose him. Both will abuse each other before the king as if really ill-disposed, while both wish that he should stop the chase and return to the capital. **अहं तावत्**—&c.—Cf. 'प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते'— -*ŚPB. XV.* 41. **2. वैधेयः**—वि+धा+यत् कर्मणि= विधेयम्, विधानम् इत्यर्थः। तस्य अयम् (अधिकारी) इति विधेय+अण् (4. 3. 120.) -वैधेयः.—One who is yet to learn the injunction of the scriptures, hence a 'booby'; *R* reads 'वैधवेयः' (विधवायाः—पुत्रः—a bastard), but remarks 'क्वचित् वैधेय इति पाठः। स श्रेयान्। मूर्ख इत्यर्थः'। **3. ननु** &c.—**निदर्शनम्**= Instance, illustration. Vide "नलिनी पूर्वनिदर्शन मता"—*Ra. VIII.* 45; *ŚPB. II* 50 and *MN* thereon. 'अगुलीयकमेवात्र **निदर्शनम्**'—(204n. 1). **ननु**—Disapproves the grumbling of Vidūṣaka against मृगया **4. मेदश्छेद** &c.—'मिद् स्नेहने +असुन् by 'सर्वधातुभ्यः असुन्' (उः—638). According to *Bharata*, and *Chakrapāṇi Datta*, it is also **अकारान्त**। 'यन्मांसं साग्निना पक्वं **तन्मेदः** इति कथ्यते' ' It means fat and it does to the flesh what marrow does to the bones Its proper seat is the belly. Cf. 'मेदो हि सर्वभूतानाम् उदरेष्वस्थिषु स्थितम्। अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्'--*Bhp.* The general means to say—Just as the performance of physical exercise reduces fat, so also their non-performance increases it. Cf. 'अव्यायाम-दिवा-स्वप्न-श्लेष्मला-हार-सेविनः। मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो **विवर्धयेत्**'—*Ibid.* कृश्+क्तः=**कृशः** by 'अनुपसर्गात् फुल्ल-क्षीव-कृशो-ल्लाघाः'—8. 2. 55. Cf. '**तपःकृशाः** शान्त्युद-कुम्भहस्ताः'—*RK. II.* 20. उत्+स्था+ल्युट् भावे=**उत्थानम्**

['उदः स्था-स्तम्भो पूर्वस्य'—8. 4. 61.]=उद्योग—Activity, 'उद्योगे च तथोत्थानम्'—*Dharaṇi*. **5. धन्विनां**—धवि गतौ+कनिन्=धन्व (*n*) or धन्वन् (*n*); धन्व+इनि (अत इनि-ठनौ—5. 2. 115). Or धन्व अस्ति अस्य धन्वन्–इनि by 'व्रीह्यादिभ्यश्च'—(5.2.116).—*BhD.* 'वसुमित्रेण धन्विना'—*Māla. V.* 'धन्वन्' belongs to व्रीह्यादि class. **'धन्वीति व्रीह्यादिपाठात्'** —*KSV.* I 2. 57. To hit a moving target is extremely difficult and archers (like **William Tell**) enjoy ineffable delight when they are successful. For similar idea, Cf. "आखेटकेऽपि कौतुकमस्यैव **जयश्च चञ्चले लक्ष्ये**"—KM. 80. 'चल-लक्ष्य-वेध-कौशलम्'—*Ibid* 951. 'जितश्रमत्व व्यायाम आम-मेद-कफ-क्षय। **चल-स्थिरेषु लक्ष्येषु** बाणसिद्धिरनुत्तमा'—*Kāmandaka.* 'परिचय **चल-लक्ष्य-निपातने** भयरुषोश्च तदिङ्गित-बोधनम्। श्रमजयात् प्रगुणा च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ'—*Ra. IX.* 49. **(यत्) * * स (उत्कर्षः)–विधेय-प्राधान्यात् पुंलिङ्ग-निर्देशः।** Cf. 'शैत्य हि **(यत्) (सा)** प्रकृति र्जलस्य' *Ra. V.* 54. **6 व्यसनं वदन्ति**—Refers to 18 kinds of व्यसन। Cf 'मृगयाऽक्षो-दिवा-स्वप्न परिवादः स्त्रियोमद.। तौर्यत्रिक वृथाट्या च कामजो दशकोगण.॥ पैशुन्य साहसं द्रोह, ईर्ष्याऽसूयार्थ-दूषणम्। वाग्दण्डज च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक'॥—*MS. VII.* 47-48. For eulogy on मृगया, read "आस्ता व्यापाररस. प्रवर्तिता सत्कथापि मृगयाया। अन्तरयति तन्मनसामा-हारादि—क्रियोचित कालम्॥"—KM. 958

Text :—विदूषक (सरोषम्)—अवेहि रे उच्छाह-हेतुअ। अत्तभवं पकिदिं आवण्णो। तुमं दाव दासीए-पुत्तो अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णर-णासिआ-लोलुवस्स जिण्ण-रिच्छस्स कस्स वि मुहे पडिस्ससि।

(अपेहि रे उत्साह-हेतुक[1]। अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः। त्वं तावत् दास्या-पुत्र. अटवीत. अटवीमाहिण्डमान. नर-नासिका-लोलुपस्य जीर्णऋक्षस्य[2] कस्यापि मुखे पतिष्यसि)।

Vidūṣaka (*Wrathfully*)—Get out you inciter. His Majesty has returned to (*His*) natural state. You rascal, wandering from forest to forest, will surely fall into the mouth of some worn-out[2] bear[2], greedy of human noses.

राजा—भद्र सेनापते, आश्रम-सन्निकर्षे[3] स्थिताः स्मः। अतस्ते वचो नाभिनन्दामि[4]। अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपान[5]-सलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
शार्दूल- छाया-बद्ध-कदम्बकं मृग-कुलं रोमन्थ[6]मभ्यस्यतु।
विक्रीडितं विस्रब्धं क्रियतां वराह-ततिभि र्मुस्ता[7]-क्षतिः पल्वले।
(मसजसततग) विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिल-ज्या-बन्धमस्मद्धनुः॥६॥

King—Good General, we are in the proximity[3] of a hermitage. So I do not approve[4] of your remark. To-day then—

Let the bisons plunge into the waters[5] of the puddles[5], having splashed it repeatedly with their horns; let the race of deer, forming groups under shades, practise rumination[6], let the [7]nibbling of sedges[7] (*Cyperus rotundus*) be performed quietly by the herds of boar in the pool (*and*) let the bow of ours with the grip of the string loosened, enjoy repose. (6)

V. L.—R, S and V omit अपेहि रे उत्साहहेतुकः'। S omits 'नर' from 'नर-नासिका-लोलुपस्य'। 'विस्रब्धम्'—R. V. M. S. 'विस्रब्धैः'—B. 'ततिभिः'—V. M. S. NB. 'पतिभिः'—Bh. VM. MB.R.B.

विदूषक इति। 'रे' इति सम्बोधनविशेषः ('सम्बोधने ङ्ग, भो पाट्प्याट् हे, है, हंहोऽरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः) 'उत्साहस्य' उद्यमस्य 'हेतुः' कारणं ('कुत्सिते'-५।३।७४ इति कः)। 'अपेहि' दूरं गच्छ। 'प्रकृति' स्वभावं ('प्रकृतिर्गुण-साम्ये स्यात् अमात्यादि-**स्वभावयोः**' इति मेदिनी) 'आपन्नः' प्राप्तः। 'दास्याः पु :' प्राग्व्याख्यातः। 'आहिण्डमानः' भ्राम्यन् 'नराणां नासिकायां' नासिका-भक्षणे इत्यर्थः। 'लोलुपस्य 'जीर्णक्षस्य' वृद्ध-भल्लुकस्य 'मुखे पतिष्यसि' मरिष्यसि च इति भावः। **गाहन्तामिति**। 'महिषाः' लुलापाः ('कृताभिषेके भूपाले लुलापे महिषः स्मृत' इति रुद्रः) निपीयते अस्मिन् यद्वा नियतं पियन्ति अस्मिन् इति 'निपानं' तस्य, क्षुद्रजलाशयस्य ('आहावस्तु निपानं स्यात् उपकूपजलाशये' इत्यमरः) 'सलिलं शृङ्गैः मुहुः' पुनः पुनः 'ताडितम्' आलोड़ितम् यथा स्यात् तथा 'गाहन्ताम्' त्रासाभावात् सलिले यथेच्छं निमज्जन-सुखं लभन्ताम्। 'मृगकुलं' हरिणयूथं 'छायासु बद्धम्' उद्वेगराहित्यात् रचितं 'कदम्बकं' संहतिः ('स्त्रियान्तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः) येन तत्; अर्थात् मण्डलीभूय

निषण्णं सत् 'रोमन्थं गिलित-चर्वणम् 'अभ्यस्यतु' पौनःपुन्येन करोतु इत्यर्थः। 'वराहाणां' सूकराणां 'ततिभिः' श्रेणिभिः 'विस्रब्धम्' निर्भयं यथा स्यात् तथा 'पल्वले' वेशन्ते, क्षुद्रजलाशये इति यावत् ('वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः'। जात्यैकवचनं) 'मुस्तानां' तृण-भेदानां 'क्षतिः' मूलोत्पाटनम्' 'क्रियतां' विधीयताम्। 'इदम् अस्माकं धनुश्च 'शिथिलः' श्लथः 'ज्यायाः' गुणस्य 'बन्धः' यस्मिन् तथा-भूतं सत् 'विश्रामं लभताम्' अव्यापारं तिष्ठतु। पशु-वधात् विरमतु इति भावः)। ('विस्रब्धं कुरुताम् वराह-समितं मुस्ताक्षतिं पल्वले' इति पठित्वा तृतीय-पादस्थ-प्रक्रमभङ्गः समाधेयः। 'शृङ्गैः कासरवृन्दमम्बु सरसो भूम्नाहतं गाहताम्' इति पठित्वा लिङ्ग-वचन-प्रक्रम-भङ्गः समाधेयः। 'अभ्यस्यताम्' इति पठित्वा द्वितीय-पादस्थ. आत्मनेपद-प्रक्रमभङ्गश्च परिहर्तव्यः' इति सिद्धान्तवागीशपादाः। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। स्वभावोक्तिः। पादत्रये क्रियासमुच्चयः। वस्तुस्वाभाव्यादाभासत्वं काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम्। कार्य-कारणयोः समकालत्वेनोक्तेः अति-शयोक्तिश्च। शार्दूल-विक्रीडितम् वृत्तम्) ॥६॥

64n.—1. नर-नासिका-लोलुपस्य &c.—In the sense of गर्हा, यङ् is used after लुप् by 'लुप-सद-चर-जप-जभ-दह-दश-गृभ्यो भावगर्हायाम्' (3. 1. 24); hence 'गर्हितं लुम्पति' इति लुप्+यङ्, अच् (3. 1. 134) कर्तरि=लोलुपः। 'निन्दायां' किं? **क्रिया-समभिव्याहारे मा भूत्**। नेह, पुनः पुनः (अतिशयेन वा) लुम्पति'—**Prabhā**. Bears are said to be fond of human nose.—'ऋक्षा (Cf. Guzrathi रींछ, Marathi रीस) हि प्रायेणादौ नासिकामेव छिन्दन्तीति प्रसिद्धिः—*N*. M also quotes from DC, VII,—'भल्लुका मनुष्याणां नासिकां गृह्णन्ति'। Optionally **जीर्ण-ऋक्षस्य** by 'ऋत्यकः'(VI. 1. 128); 'समासेऽप्ययं प्रकृति-भावः''—SK. 2. **निपान** &c.—Is here a pool, and not a 'उपकूप-जलाशय.' (R) *i.e.* reservoir near a well (*for watering cattle*). Kāli. elsewhere also mentions '**निपान**' in a forest. Cf. 'निपानवन्मृग-गवयोपचितं वनम्'- *Ra. IX*. 53. 'शृङ्गैः मुहुः ताडितं गाहन्ताम्'—Mark the **Proplepsis** here, for the buffaloes cannot splash the water before bathing. *Cf.* "वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम्"—*Ra. XVI*. 13. '**कुलम्**' means a **physical group of some species**—'स्व-जातीय-गणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्'—*Viśva qtd. MN on Ku. VII*. 2, while '**कदम्बक**' means a **collection of individuals**, "स्त्रियां तु संहतिवृन्दम्

निकुरम्बं कदम्बकम्"—AK, hence no tautology. **3. रोमन्थमभ्यस्यतु** (Let them indulge in chewing the cud)—involves प्रक्रमभङ्ग, (Com.)—**'अभ्यस्यतु'** should be replaced by **'अभ्यस्यताम्'** ('उपसर्गाद् अस्यतूह्योः वेति वाच्यम्'—*Vart.* 1. 3. 30) रोगस्य मन्थः **रोमन्थः** (पृषोदरादित्वात्—6. 3. 109 साधुः)—*BhD.* Rumination is a *sine qua non* in the case of certain beasts, as it is supposed to cure heir diseases. This implies complete freedom from fear. **4. वराह-ततिभिः**—(V.M) is better than वराह-पतिभिः—(R). because to preserve symmetry with the first two lines (Cf. महिषा, मृग-कुलम्), it is quite natural. that the poet should speak of **swine in general**. Elsewhere in RS, Kāli. uses the term **'वराह-यूथ'** in **expressing exactly similar ideas.** Cf. 'सभद्र-मुस्तं परिशुष्क-कर्दमं, * * * **वराह-यूथो** विशतीव भूतलम्'—I. 17. Also * * पल्वल-पङ्क-मध्यात् मुस्ता-प्ररोह * * 'द्रुत-**वराह-कुलस्यमार्गम्** (*Hunting Excursion of Daśaratha, Ra. X.* 59). **वराह यूथानि** -*II.* 17. Now see (163n. 2). For **'विस्रब्धं'** See (24n. 9.) **5 विश्रामं**- वि + श्रम् + घञ्. **'विश्रम'** and not **"विश्राम"**, as वृद्धि is **barred by** 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः (7. 8. 34). Hence BD remarks—**विश्राम इति त्वपाणिनीयम्** (1385), and R following VM says **'विश्रान्तिम्** इति पठनीयम्'। *Pallavaka* is of the same tenor. Cf. 'विश्राम-शब्दः कवीनां प्रमादजः' hence he reads 'विश्रान्ति-हेतोः' in *MD.* 26. T, however, **justifies**—**विश्राम** as follows :—वि+ श्रम् + णिच् + अच्—Now वृद्धि is **not barred** by (7. 3. 34) : but then 'मितां ह्रस्वः'—6. 4. 92, stands against it But **"वा"** follows from the previous Sūtra ('वा चित्तविरागे') 6.4.91, attaching **optionality** to 'मितां ह्रस्वः'। Read - "श्रम उदात्तोपदेशत्वात् घञि वृद्धेः दुर्लभत्वात्। यदि तु "पूर्वान् **विश्रामय'** इत्यादिवत् **णिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तात् 'एरच्'** (३।३।५६) **क्रियते, तदा रूपं सिध्यति।** न च णिचि अपि वृद्धि-निषेधः शङ्क्यः। 'नोदात्तोपदेशस्य" (७।३।३४) इत्यत्र **कृति** इत्यनुवृत्त्या **णिचि निषेधाऽभावात्।** नचैवमपि 'मितां ह्रस्व' (६।४।९२) स्यादिति शङ्क्यम्। 'वा'इत्य-नुवर्त्य व्यवस्थित-विभाषाऽऽश्रयेण ह्रस्वा-भावसिद्धेः"—T. 3185. Kāli. uses **'विश्रम'** also. Cf. 'अथवा **अविश्रमोऽयं** लोकतन्त्राधिकारः'—*Act. V* before Śl. 4 ; **'यदि एवमपि नाम विश्रमं** लभेय'—*II. Supra* ;'कल्पते **विश्रमाय'**—*Vik. III.I.*

For 'विश्रामः', Cf. '**विश्रामश्च** प्रसरति रवेरंशुजाले कराले'—*PR. V.* 25 ; '**विश्रामः** हृदयस्य'—*UC.* 1. 39 : 'मनुष्यलोक-प्रवेश-**विश्राम**-शाखिनम्'—*AR.* 1. 10 ; "यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य **विश्रामः** इत्यादिकाः प्रयोगाः **साधवः** एवति बोध्यम्"—T. MN commenting on 'विश्राम-हेतोः'—*MD.* 26, defends it by the Sūtra—'विश्रामो वा' of the **चान्द्रव्याकरण**, but in fact no such Sūtra occurs in the said grammar. Perhaps he was thinking of the **जैनेन्द्र** **Sūtra** 'विश्रामो वा'—5. 2. 41. Read also Śākaṭāyana IV. 1. 233. and H. IV. 3. 56. **शिलि-ज्या** &c.—Cf. 'संहृत-कार्मुक-ज्यम्'—Ra. XII. 103.

Remark—This Śl. has been qtd. KPR. as an illustration of प्रक्रम-भङ्ग-दोषः।

Text :—सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते।

General—As My Lord pleases.

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान् वन-ग्राहिणः[1]। यथा न मे सैनिका स्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः।। पश्य—

उपजाति [जतजगग ततजगग] **शम-प्रधानेषु[1] तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मक[3]मस्ति तेजः।**
(स्पर्शाऽनुकूला[4] इव सूर्य-कान्ता स्तदन्य-तेजोऽभिभवा[5]द्वमन्ति ॥७॥)

King—Then recall the forward-gone forest-surrounders[1]. My soldiers should be so cautioned that they do not disturb the penance-grove. Know—(That in hermits, in whom quietism[1] predominates[1], there is a lurking[2] flame[2] having[3] the potency of burning[3]. Like solar-gems agreeable[4] to the touch[4], this (*flame*) (*they*) manifest when provoked[5] by other energies[5].) (7)

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी।

Generals—As My Lord commands.

V. L.—'इव'—R. V. M. S. 'अपि'—B. 'तदन्य'—R. V. M. S. 'तेह्यन्य'—B. 'वमन्ति'—R. V. M. S. 'दहन्ति'—B.

सेनापतिरिति। 'प्रभविष्णवे' (३।२।१३८) प्रभुत्वशीलाय ('रुच्यर्थानां प्रीयमाणः'-१।४।३३ इति ४र्थी)। **राजेति।** 'तेन हि' हेतुना 'पूर्वं गतान्' (२।१२४) '**वनग्राहिणः**' अरण्य-वेष्टकान् 'निवर्तय' प्रत्यावर्तय। सेनां रक्षन्ति इति 'सैनिकाः'

(४।४।३३)-('सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात् सेना-समवेतके' इति मदिनी)। 'उपरुन्धन्ति' आश्रमपीड़ां जनयन्ति। **शमेति**। [शमः' शान्तिः 'प्रधानं' मुख्यम् येषां तादृशेषु शान्तिपरेषु 'तपोधनेषु' तापसेषु 'दाहः' दहनम् भस्मीकरणमिति यावत् 'आत्मा' स्वभावः '('**आत्मा** कलेवरे यत्ने **स्वभावे** परमात्मनि' इति धरणिः) यस्य तथाविधं ['शेषात् विभाषा' (५।४।१५४) इति समासान्तः कप्] दहनसमर्थम् इत्यर्थः। 'तेजः' शक्तिः अग्निः इत्यर्थः ('अधिक्षेपाऽवनादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेऽपि असहनं **तत्तेजः** समुदाहृतम्' इति भरतः)। 'गूढं' प्रच्छन्नम् 'अस्ति हि' इत्यवधारणे। 'स्पर्शस्य अनुकूला' योग्याः, स्पर्शे सत्यपि अदाहका इत्यर्थः। 'सूर्यकान्ताः' मणिभेदाः यथा 'अन्येषाम्' सूर्यादीनाम् 'तेजसः' 'अभिमतः भवः' भवनं प्राप्तिः सम्बन्ध इति यावत्, तस्मात् घर्षणात् इत्यर्थः (हेतौ ५मी) 'तत्' गुप्ततेजः 'वमन्ति')। 'इव'। तद्वत्। 'स्पर्शः अनुकूलः' येषाम् आपदादिनाशकत्वात् 'ते सूर्यवत् कान्ता' मनोहराः तपस्विनः 'अन्येषां' नृपादीनां 'तेजसा अभिभवः' पराभवः तस्मात् 'तत्' गुप्ततेजः 'वमन्ति' प्रकटयन्ति। ('वमन्ती' त्यत्र **गौण-वृत्त्या अश्लीलता-परिहारः। श्लेषोपमा। अनुमानं काव्यलिङ्गं च**। अत्र **दृष्टान्ता-लङ्कार** इति न्यायपञ्चाननाः। धाने धने स्तिस्य तेजस्तेज इति **छेक-श्रुत्यनुप्रासौ। उपजातिः** वृत्तम्] ॥७॥

65n.—1. प्रभविष्णवे—प्रभवितुम् शीलमस्य इति प्र+भू+इष्णुच् कर्तरि (भूवश्च'-3.2.138)-प्रभविष्णु—One who is in the habit of lording it over others, (*hence in this case also your wish will prevail*). **'भुवश्च'** is a **Vedic Sutra**, hence *BD* remarks—"छन्दसीत्येव। भविष्णुः। कथं तर्हि "जगत्प्रभोरप्र**भविष्णु** वैष्णवम्" इति। 'निरङ्कुशाः कवयः'—**3118; But**— **"चकारः अनुक्त-समुच्चयार्थः—प्रभविष्णुः"—Prabhā.** 'किङ्कराः प्रभविष्णुषु'—*KU VI*. 62. 'शत्रुणा प्रभविष्णुना'—MK. X. 44. **2. पूर्वगतान्**— Optionally **'गत-पूर्वान्'** from the similarity of **'भूत-पूर्व'** used by Pāṇini himself in 'भूत-पूर्वे चरट्'—(5. 3. 53). Vide SK. 650. **3. सैनिकाः**—सेनां समवैति (एकांशीभूय प्राप्नोति) यः सः सेना+ण्य ('सेनायाः वा'—4. 4. 45)-सैन्यः, पक्षे 'सैनिकः', with ठक् by "रक्षति"-(4. 4. 33). **4. अन्य-तेजः**&c.—(*i*) Military power (*as opposed to Brāhmanical power* (*ii*) Rubbing (Com.) : 'ल्यब्लोपे' कर्मणि ५मी—Vārt. 2. 3. 28 ; **अभिभवमासाद्य इत्यर्थः**। (Also Com.). **सूर्य-कान्ताः**—The Sun-stones (VS. 37). Constant use of this gem is a clear proof of the

Hindus having conception of **double convex lens**. 5. **वमन्ति**—Daṇḍī says that such words as **वमन, वान्त** (*vomitting*), **निष्ठ्यूत** (*spitting*) etc. when used in their **metaphorical** sense ('गौणवृत्त्या') **beautify** the composition, "Cf. निष्ठ्यूतोद्गीर्ण-वान्तादि **गौणवृत्ति-व्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र** ग्राम्य-कक्षां विगाहते। पद्मानि अर्कांशु-निष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः। भूयो वमन्तीव मुखैः उद्गीर्णारुण-रेणुभिः ॥इति हृद्यमहृद्यन्तु, **निष्ठीवति** वधूरिति"-KA. I. 95-97. '**निष्ठ्यूत**श्चरणोपरागसुभगः लाक्षा-रसः'—*Śak. IV.* 5; For similar idea Cf. "न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते : स तस्य स्वभावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः। मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः। किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति" ॥—*UC. VI.* 14. "यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः। तत्तेजस्वी पुरुषः परकृत-निकृतिं कथं सहते"—*NŚ* 29. "That carries anger as the **flint** bears fire. Who much enforced, shows a hasty spark, and straight is cold again"—**Julius Caesar IV**. 3. 'It is as coldly in him as **fire in a flint**, which **will not show without knocking**-- **Trolius and Cressida**.

Text :—**विदूषकः—गच्छ भो दासीए-पुत्त। धंसदु दे उच्छाह-वुत्तन्तो** (गच्छ भो दास्याःपुत्र। ध्वंसतां ते उत्साह-वृत्तान्त)। (निष्क्रान्तः सेनापतिः)

Vidūsaka—Avaunt Ye rascal Down with your incitation. (*Exit General*).

राजा (परिजनं विलोक्य) **अपनयन्तु' भवत्यो मृगया-वेषम्। रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं' कुरु।**

King (*Looking at the attendant*)—Please doff[1] (*your*) hunting-attires. Raivataka, you too attend[2] your own duties[3].

परिजनः—जं देओ आणवेइ [यत् देव आज्ञापयति]। (निष्क्रान्त)।

Attendant—As Your Majesty commands. (*Exit*).

विदूषकः—किदं भअवा णिम्मच्छिअं। सम्पदं इमस्सिं पादव-च्छाया-विरइद-विदाण-सणाहे सिला-अले उवविसदु भवं जाव अहम्पि सुहासीणो होमि। (कृतं भवता निर्मक्षिकम्। साम्प्रतम् अस्मिन् पादप-च्छाया-विरचित-वितान-सनाथे शिलातले उपविशतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो' भवामि)।

Vidūṣaka—Even the (*last*) fly has been driven off by you.

May you now take your seat on the slab of stone, furnished with a canopy, made by the boughs of (*yonder*) tree, while I, too, shall be seated[3] at ease[3].

राजा—गच्छाग्रतः। King—Go forward.

विदूषकः—एदु भवं (एतु भवान्)। (उभौ परिक्रम्योपविष्टौ)।

Vidūṣaka—Come along, Your Highness.

(*This said, both turn round and sit*).

राजा—माधव्य, अनवाप्त-चक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम्।

King—Mādhavya, you have[1] not as yet derived (*any*) profit from your eyes[1], as what deserves to be seen has not been seen by you.

विदूषकः—णं भवं अग्गदो मे वट्टइ (ननु भवानग्रतो मे वर्तते)।

Vidūṣaka—Why, Your Honours is before me.

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति। अहं तु ताम् आश्रम-ललाम[१]-भूतां शकुन्तलामधिकृत्य[२] ब्रवीमि।

King—Every one fancies (*his*) own as charming. But I am speaking apropos[2] of Śakuntalā, the ornament[1] of (*this*) hermitage[1].

विदूषकः—(स्वगतम्) **होदु। से अवसरं ण दाइस्सं** (भवतु। अस्मै अवसरं न दास्यामि)। (प्रकाशम्) **भो वअस्स, दे तावस-कण्णआ अब्भत्थणीया दीसदि** (भो वयस्य, ते तापस-कन्यका अभ्यर्थनीया[३] दृश्यते)।

Vidūṣaka (*Aside*)—I will not give him encouragement. (*Aloud*) Ho companion! it appears that an ascetic-girl is to be courted[3] by you (*at last*).

V. L.—"गच्छ भो' &c. Omitted by R. V. S. 'ध्वसता'—R. V. B. 'ध्वसित'—M. 'ध्वस्यताम्' -S.. 'पादप-च्छाया-विरचित-वितान-सनाथे शिलातले'—B.M.P. 'पादपच्छायायां विरचित-लतावितान-दर्शनीयायामासने —R.V. 'पादपच्छायायाम् अविरल-लता-वितानसनाथे आसने'—S. 'दर्शनीयम्'— R. B. V. S. 'द्रष्टव्यानां परम्' -M. 'आत्मीयम्'—B. M. V. 'आत्मानम्' —R. S.

विदूषक इति। 'उत्साहस्य वृत्तान्तः' गृहीत-श्वापदमरण्यम् इति वार्ता ('वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ता-प्रकारयोः' इति हैमः)) 'ध्वंसतां' नाशं गच्छतु (प्रायेणाऽयम् अकर्मकः)। **राजेति।** 'परिजनं' मृगया-वेष-धारि-यवनी-वृन्दम्'

'अपनयन्ततु' त्यजन्तु। [अनेन **युवती-परिहारः**]। नियुज्यते अस्मिन् इति 'नियोग. (अधिकरण-वाच्ये घञ्-३।३।१२१) तम्, द्वाररक्षा-रूपाधिकार-स्थानम्। 'अशून्य' कुरु' द्वार-समीप गत्वा स्व-कर्तव्ये अवधान देहि इति भाव। (अनेन **दौवारिक-परिहारः**)। **विदूषक इति**। 'निर्मक्षिक' परिजना-पसारणेन जन-राहित्य 'कृतम्' इति। 'पादपस्य छाया' लक्षणया छाया-कारक. वृक्ष-पल्लव, तेन विरचित' यत् 'वितानम्' उल्लोच ('वितान यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुमकम्' इति मेदिनी) तेन 'सनाथे' युक्ते 'शिलातले' पाषाण-पृष्ठे। 'सुखेन आसीन' उपविष्ट ('ईद् आस (७।२।८३) इति आ-कारस्य ईकार)। गात्रोपघातात् क्षणमपि अहम् उपवेशन विना स्थातु न शक्नोमि। अपि च त्वदुपवेशनात् ऋते मदुपवेशनमयुक्तम्। अत शीघ्रमुपविश इति हृदयम्। **राजेति**। 'न अवाप्तम्' लब्ध' चक्षुषो फल येन तथा-विध 'असि' त्वम् (**सर्वनाम-प्रतिरूपकम् अव्ययम्**)। 'दर्शनीय' दर्शनार्ह मनोहर शकुन्तलारूप वस्तु इत्यर्थ। 'न दृष्टम्' नावलोकितम्। यदि नेत्राभ्या दर्शनीय न दृष्ट तर्हि तयो क उपयोग.। (राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्ष फलोऽसि इत्यारभ्य तृतीयाङ्क-समाप्ति-पर्यन्त **प्रतिमुखसंधिः**। तल्लक्षण तु दर्पणे 'फलप्रधाना-पायस्य मुखसधि-निवेशिन लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेद यत्र **प्रतिमुखञ्च** तत्)। **विदूषक इति**। 'ननु' इत्याक्षेपे। अग्रत' सम्मुखे वर्तते। भवन्त मुक्त्वान्य क सुन्दर' विद्यते। अत स्तव दर्शनेन मया चक्षु फलमवाप्तमिति विदूषकस्य वाक्याशय। **राजेति**। 'सर्व आत्मीय स्वजन स्नेह-वशात् ('कान्त') सुन्दर पश्यति, नात्र वास्तवत्व किञ्चित्। स्व-विषये स्नेहो हि गुणान् एकीकरोति इति हृदयम्। ("अत्र अविमृष्ट-विधेयाशता-दोष")। लक्षण तु उक्त प्राक्॥ 'आश्रमस्य ललाम भूषणम् ('प्रधान-ध्वज-शृङ्गेषु पुण्ड्र-वाल्धिलक्ष्मसु। भूषा-वाजि-प्रभावेषु **ललामं** स्यात्, **ललाम** च' इति रुद्र) तेन 'भूता' तुल्या ('सहसुपा -२-१-४ इति समास। 'युक्ते क्ष्मादौ ऋते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमर)। **विदूषक इति**। 'अवसरम्' शकुन्तला-वर्णनावसर (यद्वा अभिलाष-प्रसरम्) अनुकूल-वाक्येन न 'दास्यामि'। क्षत्रिय-कुलात्पन्नस्य 'ते' तव 'तापस-कन्यका। ब्राह्मण--कन्या अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया। नितान्तगर्हितमेवैतत् इति भाव।

66n.—1. ध्वंसतां—'ध्वन्सु क्षये'—(Let all your incitations prove futile) is Bhvādi *Atmp.* and is *generally intransitive*, though its transitive use is not rare. Cf. '**येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय. पुरास्त्रीकृत**'। **स्वं नियोगम्** (Ra. V II) **अशून्यं** &c —Frequently occurs in Dramas and is a **courteous way of saying—"Please**

go now". 'मौद्गल्य, एवमत्रभवतोरावेद्य नियोगमशून्यं कुरु'—Māla II ; 'त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु'—*VI. Infra.* 'राक्षसः—त्वमपि स्वाधिकारम शून्यं कुरु'–*MR. II* ; *SV. VI.* (1st speech) ; 'Now **go to the door and** stay there till we call'—**Macbeth. III. I.** **2. निर्मक्षिकम्**—मक्षिकाणाम् अभावः (अभावार्थे अव्ययीभावः २।१।६)—Devoid of flies. (Cf. Fr. mouche—fly, mouchard—spy) i.e. absolutely lonely, as all the attendants have been sent way. Hence you can freely talk to me now without being overheard. Cf. 'निर्मक्षिकं साम्प्रतं मे प्रियवयस्यस्य'—*Vidha-śāla-vañjikā. III*; (199*n*. 1). 3. **पादप** &c.—Though it was early morning and the rays of the sun were not very keen still perhaps the jester was unwilling to have them, as *basking* in the *morning sun* is prohibited by the Śāstras. Cf. 'बालातपः प्रेतधूम. वर्ज्यं भिन्नं तथासनम्'—*MS. IV.* 69. where *K* quotes *Medhātithi*—**'प्रथमोदितादित्य-तापः बालातपः । स च मुहूर्तत्रयं यावत् इति मेधातिथिः'** ; PP 1. 55. 66 ; 'सुखासीनोभवामि'—Vik. III. **4. शिलातले**—तल means both 'स्वरूप' and 'अध' :। 'अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमर . Hence शिलातले=शिलायाम् (शिलापृष्ठे इत्यर्थः) । Similarly, भूमि-तलम्, कर-तलम् but 'वृक्ष-तले'—Under the tree. **अनवाप्त-चक्षुःफलः**—God has given men eyes to see whatever is fit to be seen (दर्शनीय) । In this hermitage Śak. is the most beautiful (ललाम) thing to be seen. As विदूषक has not yet seen Śak. he has been given eyes in vain. Cf. 'पराङ्गनाना, लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैं वंञ्चितोऽसि''–*P 1. & MD I.* 28. "सहज-विलास-निवासं तस्या वपुरनभिवीक्षमाणस्य । मन्ये नाकाधिपतेः सहस्रमपि चक्षुषां विफलम्" ॥ –KM 121. 'द्रष्टव्यम् अपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम्'' *Kād. p.* 329. "अद्य परिसमाप्तम् ईक्षण-युगलस्य दर्शनफलम्"—*Kād. p.* 481. 5 **ननु भवान्** &c.—ननु is indicative of *disapproval.* I am beholding the king, the worthiest object to be seen, in front of me—how is then your remark—'अनवाप्त-चक्षुःफलोऽसि' ? Cf. 'यदृच्छया सकृदप्यवन्ध्ययोः । पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः'—*Vik. I.* 9 ; (208 *n*. 3). **सर्वः कान्तम्**&c. —Cf "A friendly eye could never see such faults"—**Julius Caesar. 6. आश्रम-ललाम-भूता**—'ललाम' is both 'अका-

रान्त' and 'नान्त'। Cf. 'कन्याललाम कमनीयम् अजस्य लिप्सोः'–*Ra. V.* 64 *qtd. Kṣīrasvāmi. and RM.* Hence **ललामेन** (or **ललाम्ना वा**) भूता—ललाम-भूता। The समास is **'सुप्सुपा'**, as 'भूत' is not included in 'पूर्व-सदृश-समोनार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णैः'-2. 1. 13. MN also explains 'प्रत्यर्थि-भूताम्' in *Ku.* I 59. as सुप्सुपा Samāsa. But there **is a serious difficulty.** For 'भूत', 'निभ', प्रतिम', &c. **have the meaning तुल्य only when they are final in a compound (उत्तरपद).** Hence 'ललामेन भूता' cannot mean 'ललामेन तुल्या'; as भूत is not here a final member in a compound. *BhD* commenting on ("निभ-सकाश-निकाश-प्रतीकाशोपमादयः—*AR*) remarks -('अमी निभादय **उत्तर-पदस्था एव सदृश-वचना** वाच्यलिङ्गा. स्युः। यथा 'पितृनिभ. पुत्रः'; 'मातृनिभा कन्या'। 'आदिना भूत-रूप-कल्पादय.। यथा पितृभूत., मातृभूत.—पितृरूप', पितृकल्प.') । This being the case, say **'ललामेन इव'** (तुल्या) इति 'ललाम-भूता' इति **अस्वपद-विग्रहः नित्यसमासः।** Cf. **"सामान्यमिव सामान्य-भतम्।** भूत-शब्द उपमार्थे। यथा पितृभूतः इति" –KT. Also **चारित्रवर्धन** on Ra. V 34. **अधिकृत्य** –'मुद्रामधिकृत्य'—*Māla. II* ; *Ra. XI.* 62. 7. **तापसकन्यका** &c. (22n 1) The jester reminds the king of the injunction of the Śāstras, prohibiting Ksatriya's marriage with a Brahmins' daughter. *MS. III* 12, 13 ; (22*n.* 1). **अभ्यर्थनीयाः**--To be wooed

Remark.—After the speech of Vidūṣaka, B P, HS have the following Śloka supported by Kāśmirian and some **oldest** Devanāgara Mss. Most likely this is a **genuine** Śloka –**धिङ् मूर्ख ! निवारित-निमेषाभिः नेत्रपंक्तिभिरुन्मुख.। नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति' ॥** (Fie fool, with what feeling do people with faces turned upwards gaze at the new light of the moon with the rows of their eyes ceasing to wink ?) -(The figure is **अप्रस्तुत-प्रशंसा** and the metre is **श्लोक**)।

Text : –**राजा—तथ, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।**

आर्या
[12, 18
12, 15]

सुर-युवति-सम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताऽधिगतम्।
अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नव-मल्लिका-कुसुमम् ॥८॥

King –Friend, never does the mind of Puru's descendants incline towards a forbidden[1] object. The sage's daughter, I hear, (*or really*) is born of a celestial nymph, but found[2] (*by him*) when abandoned[2],- like a Jasmin-flower severed (*from its stalk*) and fallen[3] on the Arka tree (*Asclepias or Calotropis gigantea*). (8)

विदूषकः (विहस्य)**—जह कस्स वि पिण्ड-खज्जूरेहिं उव्वेजिदस्स तिन्तिलीए, अहिलासो भवे, तह इत्थिआ-रअण-परिभोइणो भवदो इअं अब्भत्थणा ।**

(यथा कस्यापि पिण्ड-खर्जूरैः उद्वेजितस्य तिन्तिल्याम्[4] अभिलाषो भवेत्, तथा स्त्री-रत्न-परिभोगिणो[5] भवत इयमभ्यर्थना)[6] ।

Vidūṣaka (*Laughing*)- Just as one, surfeited with dates, may long for tamarind[4], so [5]enjoying the (*very*) gems of women[5], Your Honour is paying this court[6]

V. L.—'स्त्री'—R V S 'अन्तःपुर-स्त्री' B M ०परिभोगिण'—B. P. '०परिभाविण' -R. V. M. S.

राजेति । 'पौरवाणाम्' पुरुवंशीय-राजानां मनः परिहार्ये परिहर्तुं योग्ये अनुचिते इत्यर्थः ['ऋ-हलोर्ण्यत्'—(३।१।१२४) इति कर्मणि ण्यत्] न प्रवर्तते धावति । **सुरेति** । शिथिलबन्धात् स्खलितम् अर्कस्य वृक्ष-भेदस्य (अर्को द्रुमभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये बिडौजसि' इति । 'आकन्द' इति भाषा) । 'उपरि च्युतं पतितम्, 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव पुष्पमिव 'उज्झितम्' (**आदौ**) स्वमात्रा मेनकया परित्यक्तम्, (**पश्चात्**) अधिगतं कण्वेन प्राप्तम् (इति स्नातानुलिप्तवत् समासः -२।१।४९) 'सुर-युवतिः' मेनका नाम अप्सराः, तस्याः 'सम्भवः' उत्पत्तिः यस्य तादृशम् । 'किल' इति वार्तायाम् । तत् मदभिलषितं वस्तु 'मुनेः कण्वस्य अपत्यम्' सन्ततिः, मेनकागर्भ-सम्भवा इयं शकुन्तला । जनन्या त्यक्ता सती मुनिना कण्वेन पालिता । अतो "मातृवत् वर्णसंकरः" इति स्मृति-वचनात् शकुन्तला न मे परिहार्या इति भावः । (**उपमालङ्कारः** । **श्रुति-वृत्यनुप्रासौ** । "च्युतमभिनवमल्लिका-प्रसूनमिव' इति पठित्वा **प्रयोग-प्रक्रमभङ्गः** समाधेयः । **इयमार्या** । अत्र '**आख्यानं**' नाम नाट्यालङ्कारः । "**आख्यानं** पूर्ववृत्तोक्तिः" इति दर्पण-लक्षणात्) ॥८॥ **विदूषक इति** । । "पिण्डखर्जुरैः" सुमधुरैः खर्जूर-विशेषैः 'उद्वेजितस्य' भुक्त्वा भुक्त्वा समुत्पन्न-जिह्वाऽरुचेः जनस्य 'तिन्तिल्याम्' अम्लरस-युक्त-चिञ्चायाम् ('अम्लिका चाऽऽम्लिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः) 'अभिलाषो भवेत्' (संभावनायां लिङ्) 'तथा' तद्वत् 'स्त्री-रत्नानि' अन्तः-

पुरस्थानि ललना-श्रेष्ठानि। ('रत्न स्वजाति-श्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी) 'परिभोक्तुं' शील यस्य तथाविधस्य 'भवतः इय' तुच्छ-वनवासि-रमणी-सम्बन्धिनी 'अभ्यर्थना' याच्ञा।

67n.--**1.** **न परिहार्य** (Tabooed, fit to be shunned) &c. Cf. 'का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किंवा मदभ्यागमकारणं ते। आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्री-विमुख-प्रवृत्ति'॥ - *Ra XVI*. 8 **2.** **सुर-युवति** &c. - युवन्+(तद्धित) ति स्त्रियाम् ('यूनस् ति'—4. 1. 77) **युवतिः।** **'अतद्धिते-किम्? 'ऋन्नेभ्योङीप्**—4. 1. 5); [व् उ by "श्व-युव-मघोनाम् अतद्धिते" (6. 4. 133); अ of वन् in युवन is dropped by "अल्लोपोऽनः" (6. 4. 134). "शुनी. (कुक्कुरी), **यूनी** (युवति), मघोनी (मघवती)" **Prabhā**--P. 462] "**यूनी।** **युवती**-शब्दस्तु शतृ-प्रत्ययान्त-युवच्छब्द-स्त्रीलिङ्गे 'उगितश्च' (4. 1. 6). इति ङीप् प्रत्ययान्तः **Prabhā**. 'युवति.' generally means a *young woman*, and sometimes woman in general. 'प्रमदाश्चेति विज्ञेया **युवतिश्च** तथा स्मृताः' *Bhagwat* 3 **किल** 'अवधारणे' (*certainly*)–S. 'वार्तायाम्' (*I am told*) K. 'किल इति प्रसिद्धौ' —R : (41n 2). **4.** **अपत्यं**—न पतन्ति पितरः येन जातेन इति तस्मात् यत् बाहुलकात् य। यद्वा 'अघ्न्यादयश्च' (उ—५१२) इति यक् *BhD.* Also *Nirukta III*. 1. **5.** **उज्झिता** &c.—(First) abandoned by her parents and (afterwards) found by Kaṇva. (Com.) Hence the girl being **असवर्ण-क्षेत्र-सम्भवा** may be wedded by the king (Com.). Thus the jester's attack is invalidated. But our jester is not one to be easily silenced, so he again laughs (**विहस्य**) and ridicules the queer taste of the king. **6.** **पिण्ड-खर्जूरैः**- - A kind of date growing in the western parts of India, very sweet to taste. Cf. "पिण्ड-खर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रस-पाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षत-क्षय-हरं गुरु"॥ *BhP.* **उद्वेजित** उद् विज् णिच् क्त कर्मणि -Palled, got tired. Cf. 'मीधु-पानोद्वेजितस्य' -*Māla. III.* 'रत्न means श्रेष्ठ (*Com.*) The idea is—You have no *real love* for the girl, but you, being temporarily bored with the beauties of your seraglio, are longing for the woodland-girl, exactly as a man surfeited with too much of sweets wants some jam or jelly

for a change only. R's 'परिभाविणः' (*i.e one scorning the jewels of woman*) is bad, as it is not in consonance with 'खर्जूरैः उद्वेजितस्य' । Cf. "Nay but the dotage of our general's Overflows the measure" - (**Philo** to **Demetrius**) in **Antony** *and* **Cleopetra.** I. I ; "क्षीर छानाय मजे ना मन नाल्टे गाके मजे। विद्यानिधि त्याज्य करि आकाट मूर्खे भजे। दीप्ति तुमि त्यजिले हीरे, काल्टो जीरे यत्न करे अति। फेले मुक्तामणि चिन्तामणि रतिते हल्ला रति" - *Dāśurathi Rāya*. "The cloyed will. That satiate yet unsatisfied desire. that tub Both filled and running, ravening–**first the lamb, Longs after for the garbage**." **Cymbeline.** I. VI.

Text :—राजा—न तावदेनां पश्यसि येन एवमवादीः ।

King You have not seen her (*and*) hence you talk in this fashion.

विदूषकः—तं क्खु रमणिज्जं जं भवदो वि विम्हअं उप्पादेदि ।

(ननु तत्खलु रमणीयं यद् भवतोऽपि विस्मयम् उत्पादयति ।)

Vidūṣaka That must be (*surpassingly*) attractive. which excites admiration even to Your Majesty.

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य¹ परिकल्पित-सत्त्व-योगा²
वसन्ततिलका　　रूपोच्चयेन³ मनसा विधिना कृता नु ।
(तभजजगग)　स्त्री-रत्न-सृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्व¹मनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥९॥

King Friend, why say much ? -

(*When I*) consider the omnipotence¹ of the creator and her (*graceful*) form (*lineament*), she appears to me to be another (*extraordinary*) creation of a gem of woman, ²combined with life² by the creator after having delineated¹ (*her*) in a picture, or perhaps mentally fashioned (*by Him*) with (*all*) the ³heaped up beauties³. (³*Assemblage of lovely form*³ —*M.*) (9)))

V. L.—'चित्रे'—V. M. S. 'चित्ते'—B. 'सत्त्वयोगा'—R .V.S. 'सत्व-योगात्'—M.. 'सर्वयोगात्'—B. 'मनसा विधिना कृता नु'—R . V. M. S, 'घटिता मनसा कृता नु'—Bh. R's. Com 'विधिना विहिता कृशाङ्गी'—B.

राजेति। 'एनां' शकुन्तलां 'तावत् न **पश्यसि**' **अपश्यः** इत्यर्थः (अतीतार्थे लट्। **छान्दस-प्रयोगोऽयम्**) 'येन' हेतुना 'एवम्' **अवादीः**' **वदसि** (वर्तमानार्थ लुङ्। **वैदिकोऽयं प्रयोगः** ३।४।६)। **राजेति**। अनेन प्रत्यङ्ग-वर्णना कर्तुं न शक्यम् इत्युक्तम्। **चित्र इति**। (धातुः' ब्रह्मणः विभुत्व' निर्माण-नैपुण्यं, 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'वपुश्च' सुमनोहरं शरीरञ्च अनुचिन्त्य' विभाव्य (**स्थितस्य**) इति शेषः। 'से सा' शकुन्तला विधीयते अनेन इति 'विधिः' ब्रह्मा ('उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२), 'विधिः ब्रह्मा-विधानयोः' इति हेमचन्द्र) तेन। 'चित्रे निवेश्य' आदौ आलेख्ये समर्प्य अङ्कयित्वा, पश्चात् 'परिकल्पित' निवेशित 'सत्त्वम्य' प्राणाना ('सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसाय-स्वभावयोः। पिशाचादौ आत्मभावे बले **प्राणेषु** जन्तुषु' इति हेमचन्द्र) 'योग' सम्बन्ध यस्या सा कृत-प्राणयोगा इत्यर्थः। (मन्ये आदावियं चित्रार्पिता, पश्चात् जीवन-संयोगं प्रापिता, अन्यथा ईदृश-रूप-लावण्यस्याऽसम्भाव्यत्व स्यात्)। 'मनसा नु' किंवा चित्तेन **करणेन** ('नु स्यात् प्रश्ने **विकल्प**ाऽर्थेऽप्यतीतानुनयार्थयो' इति विश्व) 'रूपाणा' सौन्दर्याणाम् अर्थात् चन्द्र-प्रभृत्युप-मान-वस्तुजातानां 'उच्चयेन' एकत्र समावेशेन, **उपादान-कारणेन** च, 'कृता' निर्मिता 'अपरा' अन्या 'स्त्री-रत्नस्य' रमणीश्रेष्ठस्य ('जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नम् इति कथ्यते' इति यादव) सृष्टि' कृति प्रतिभाति मम धारणा इत्यर्थः।) मानसी कृति इति किम? अन्यथा कर तुलिकादि-स्पर्शेन अस्या माधुर्य-हानि स्यात्। (अनेन **सौकुमार्य** ध्वनितम्। तथाचोक्त—'यत् स्पर्शा-सहताङ्गेषु कोमलस्यापि वस्तुनः। तत **सौकुमार्यम्**'॥ प्रथम-चरण-द्वये **संदेहालङ्कारश्च**। 'अपरा सृष्टि' इत्यत्र ब्रह्मणा **तिलोत्तमा-नाम** आद्य स्त्रीरत्न सृष्टम् इति भारत-वार्तानुसन्धेया। **काव्यलिङ्गम्**। **श्रुति-वृत्त्य**-नुप्रासौ। 'अपरा' सृष्टि' इति **भेदरूपाऽतिशयोक्तिः**। "अय राजा अपरः पाकशासन' इति दर्पणोदाहरणवत्। **वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥९॥

68n -1 न एनां पश्यसि * * अवादीः—The construction will appear **queer** from the standpoint of Classical Sanskrit, as the previous action (दर्शन) is in the **present** tense, while the action following (वचन) is in the **past** tense, but it is quite **regular** from the standpoint of **Vedic grammar** लट् may be used for लङ् by '**सर्वे विधयः छन्दसि वैकल्पिकाः**' or by the Kārikā—'**सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणा कालहलच्-स्वर-कर्तृ यङाञ्च। व्यत्ययमिच्छति** शास्त्रकृदेषा **सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन**', and by"**छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः**"—(3.4.6) **लङ् & लिट् may**

be used for any tense—'**धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेषु एते वा स्युः**''—BD. (3423). Thus पश्यसि =अपश्यः, अवादीः =वदसि। Read— "अद्य ममार।" म्रियते इत्यर्थः''—**Prabhā**. (Also 182n.8 on **जगाम**)। Cf. "दुष्करं **कृतवान्** रामो हीनो यदनया प्रभुः। **धारयति** आत्मनो देहं न शोकेन **अवसीदति**—*Rām V*. 15. 53. '**धारयति दधार इत्यर्थः**—*Rāma* (Commentator) ; 'अन्योन्यं कुपिता **जघ्नुः** * *। न ते **ददृशिरे** रामं दहन्तमपि वाहिनीम्। * * **ते तु** रामसहस्राणि रणे **पश्यन्ति** राक्षसाः। पुनः **पश्यन्ति**'&c.—*Ibid VI*. 93, 24. 26 ; 'यदा बहिर्**गच्छति** पार्थिवात्मजः तदा **अभवत्** द्वारमपावृतं स्वयम्''—*BC. VIII*. 46 ; (119*n. f*). We shall often meet with **Kāli's fancy for archaic uses of words, idioms and metres**. These things are **essential** in fixing the date of Kāli. **विस्मयम्** &c.—"**विह्यअ**" for "**विम्हअ**" is **wrong** —(3n—1). Cf. 'ईदृशं कन्यारत्नं मनुष्यलोके न दृश्यते। तत् तर्कयामि प्रजापतेरपि एनां निर्माय विस्मयः समुत्पन्नः''—Rat. II. **2. परिकल्पितः** &c. —सत्त्व-योगः =Infusion of life ; परिकल्पितः सत्त्वयोगः यस्याः =परिकल्पित-सत्त्वयोगा—One who is inspired with life (*by the creator*). Cf. 'परिकल्पित-सान्निध्या' —Ra. IV. 6. **3. रूपोच्चयेन**—With a collection of all that is beautiful. It is the **material cause** (समवायिकारण)। Cf. '**सर्वोपमाद्रव्य-समुच्चयेन** यथाप्रदेशं विनिवेशितेन। सा निर्मिता विश्वसृजः प्रयत्नादेकस्थ-सौन्दर्य-दिदृक्षयेव' -*Ku. I*. 49. 'त्रिलोक-सौन्दर्यमिवोदितं वपुः' - *Ku. V*. 41. "आस्फालयतो नूनं धातुस्तनाः कौसुम रजः पतितम्। संगृह्य सा सुगात्री विश्वसृजा निर्मिता तेन॥ —KM. 108. Cf. also the description of 'Urbaśi' in *Vik. I*. 8 ; *MM* I. 21.; V.9. "A miniature of loveliness, **all grace summed up** and closed in little"—**Tennyson. 4. मनसा कृता नु**—suggests an alternative (Com.). **मनसा**—करणेन इया। This is the **instrumental cause** (निमित्त-कारण)। The idea is—The creator was so very particular about such a flaw-less beauty that he did not even touch her with hands or brush, but he created her mentally, so that her beauty might not be tarnished by touch. For a similar idea, Cf. 'मन्ये च **मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयात् अस्पृशता इयमुत्-पादिता प्रजा-पतिना** अन्यथा कथमियम् अक्लिष्टता लावण्यस्य। नहि **कर-तल-**

स्पर्श-क्लेशितानाम् अवयवानाम् ईदृशी भवति कान्ति'- *Kād. p* 42. Also 'प्रजापति-दृष्ट-निपीडित-मध्यभाग' &c.—*p*. 690 ; एनामनुपादयतो विधे **करतल-परामर्श-क्लेशेन**' &c.—*p*. 702 **5 स्त्रीरत्न-सृष्टिरपरा**—रमन्ते अस्मिन् इति रम + न ['रमेस्त न', उ - 301] रत्नम्, स्त्राणाम् रत्न (श्रेष्ठम्) स्त्रीरत्नम् this may refer to the creation of तिलोत्तमा (आद्या स्त्रीरत्न-सृष्टि) by the (**creator himself**) for the destruction of the demons 'सुन्द' and उपसुन्द'। Read 'सुन्दोपसुन्द-नाश फलमात्मभव तिलोत्तमासृष्टेः। जनमृतये ता **सृजता** कि दृष्ट सृष्टिन तेन ॥ KM 963. 'श्रीभगवानुवाच। तिलोत्तमा-नाम पुरा (**ब्रह्मणा**) सृष्टिरुत्तमा। तिलं तिलं समद्धृत्य रत्नाना निर्मिता शुभा" ॥१॥ – *Māhā* (अनु-शासन-पर्व उमा-महेश्वर-नामाध्याय)। In the *Ādi* (2 11. 15. *q* v.), however, she is said to be created by विश्वकर्मा by the **order of Brahmā**. The poet means to say that this Śak. is **another** (अपरा **अन्या अपूर्वा—K**) matchless creation of the most perfect beauties of the creator According to C and Ś, **अपरा refers to Lakṣmī, the goddess of beauty** In MK वसन्तसेना is termed **Lakṣmī** by Vita **'अपरा श्रीरेषा'** V 12. Also Cf **"अपरमिव** पुष्प-द्वीप-प्रजापति-निर्माणम *Kād p* 673, **"स्मरपर** मुनिमायामयो मत्तरकेतुर्न्नमादित - *Ibid p* 542 रजनि कर-कला कलाप-लावण्येन निर्मिता * भगवती **द्वितीयेव गौरी**' &c *Ibid p* 528 Or, **अपरा** means अविद्यमाना परा यस्या ---That which has no match. **nonpareil** Or again, न पर (उत्तर) यस्या सा अपरा -- **which has nothing after it i e, the last** The idea is विधाता has shown his **last skill** in this matter ; Or in other words Śakuntalā is the **culmination of the Creator's skill** परः श्रेष्ठारि दूरान्योत्तरे क्लीव तु केवले" इति मेदिनी। Cf 'निर्माण दशस्य समीहितेव **सीमेव पद्मासन-कौशलस्य**' BK. I. 6 (Also **Milton** quoted below) **6. धातुः विभुत्वम्** &c - Brahma is not only a धाता (*creator, protector*, डुधाञ् धारण-पोषणयो), but He is also विभु (*all-powerful, omnipotent*). This is why it has been possible for Him only to create such a nonpareil beauty (Cf. "कथ नु * * निर्मातुं प्रभवेन् **मनोहर-मिद** रूपं पुराणो मुनि"—*Vik. I.* 8.) Despite His omnipotence, even the creator had to paint an out-line of her

faultless figure first, and later on He infused life-breath into it. But the king does not seem to be satisfied with the idea that she was first painted on a canvass so he **rectifies** himself by saying that the creator created her **mentally** (*For reasons vide n.* 4) For the same idea differently expressed, Cf 'या तत्र स्यात् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः'--*MD II* 21 & PA Dr *Wilson* quotes the following from *Milton* describing *Eve* "*Oh, Fairest of creation* ' **last and best of all God's works**"—**Paradise Lost**, *IX* l 896, also Cf "Thou cunning'st pattern of excelling nature" **Othello** I 2 'So perfect that the gods who formed you wondered At their own skill and cried A lucky hit has mended ... n **Dryden** (*All For Love I*) सौन्दर्य तत्ता- ... ''॥ -KM ... Here I ... that 'अनचिन्त्य' has its Nominative (अहम्) ... Nominative of प्रतिभाति is a **different** word ... against the rule समान-कर्तृकयोः पूर्वकाले - (3 4 21) i e the Nominatives of the infinite verb with (क्त्वा) or (ल्यप्) and the finite verb **must be the same** For such **anomaly** read VS III 6 PA & *MD* 12 MR II 21, *Uk II* 10 (60*n* 1) The difficulty of ... is removed by considering such verbs as 'स्थित', 'उद्यत', 'व्यवसित', 'वर्तमान' &c to be **understood** after the infinite verb Read ... पुत्रं दृष्ट्वा मुग्ध भवति ... दृष्ट्वा ... भवति ... पाप ... अनताप स्यात्, ... दृष्ट्वा ... इत्यादौ '**स्थितस्य** इति पदम् अध्याहार्यम् (उह्यम्) Prabha I 3329 Also ... जानामि मा' ... न भविष्यति। ... **मनाराध्य** प्रजेति त्वा ... सा'॥ इत्यत्र आराधन-कर्तृ ... **स्थितस्य** ... व्याख्येयम्। एवम् "**स्नात्वा** ... पुनर्जन्म न **विद्यते** ... शिवं **दृष्ट्वा** निशि ... **व्यपोहति** इत्यादावप्यूह्यम् --**प्रभा** on '**वैयाकरण-भूषण-सार**' - *p* 442

7 According to *R*'s construction there is—'**समाप्त-पुनरात्तता** दोष in this Śloka, as the sentence seems to be **complete** in the third line, and the fourth line seems to be a **separate** sentence.

Hence he remarks 'तृतीय-चतुर्थ-चरणयो **व्यत्यय-पाठेन समाप्त-पुनरात्तता-दोषः**परिहर्तव्य ' i. e the 3rd and 4th lines should change places

Text :—विदूषकः—जइ एव्वं, पच्चादेसो दाणिं रूववदीणं

(यदि एवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्) ।

Vidūsaka—If that's so, (*all the*) beauties are put to shame

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयं मलूनं कररुहैः
शिखरिणी **अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादित-रसम् ।**
(यमनसभलग) **अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं**
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

King—This again occurs to my mind—

(Her spotless beauty is (*like*) a flower (*as yet*) un-smelt a tender sprout[1] not (*yet*) torn by finger-nails[3] a gem not (*yet*) perforated,[4] fresh mead whose flavour is not (*yet*) tasted (*or*) like the very fruit of pious deeds not (*yet*) divided I know not whom the creator will resort to as the enjoyer in this case (10))

V L – 'अनाविद्धम्' R V M अनामुक्तम्—S B

विदूषक इति। प्रत्यादेशः निराकृतिः। (प्रत्याख्यानं निरसनं **प्रत्यादेशः निराकृतिः** इत्यमरः)। **अनाघ्रातमिति।** अनघम् अपापं दोषरहितम् इति यावत् ('**अनघो** निर्मलेऽप्याप-मनोज्ञेषु अभिधेयवत्' इति मेदिनी) तस्याः शकुन्तलायाः 'रूपं सौन्दर्यं (तल्लक्षणं यथा — अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद् भूषणादिना। येन भूषितवद् भान्ति **तद्रूपमिति** कथ्यते इति उज्ज्वलनीलमणिः) अनाघ्रातम् अगृहीत-गन्धम् अद्य प्रस्फुटितं वल्लरितम् इत्यर्थः। पुष्पमिव। करुहैः नखैः (पुनर्भवः **कररुहो नखोऽस्त्री** नखरोऽस्त्रियाम् इत्यमरः) अलूनम् अछिन्नं 'किसलयं' नवपल्लवम् इव। 'अनाविद्धम्' रन्ध्र-रहितं दृढ-शाणाघर्षितम् इति भावः। 'रत्नमिव। अनास्वादितः उपभुक्तः 'रसः माधुर्यं' यस्य नवमधु क्षौद्रं पुष्परसम् इति यावत् न तु मद्यं पुराण-मद्यस्य एव उत्कृष्टत्वात्। (मधु चैत्रे च दैत्ये च, मद्ये **पुष्परसे मधु** इति हेमचन्द्रः) यस्य तत्। 'पुण्यानां पवित्राऽऽचरणानाम् 'अखण्डम् अविभक्तम्' 'फलमिव' फलस्य खण्डितस्य कथञ्चिद् वैकल्यं स्यात्। 'विधिः' ब्रह्मा 'इह' शकुन्तलायाः सौन्दर्यविषये 'कं' जनं 'भोक्तारं' सम्भोगादिकारिणं 'समुपस्थास्यति' आनुकूल्येन उपगमिष्यति।

न जाने' [' अनुपसर्गात् ज्ञः' (१।३।७६) इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्] (मालो-पमालङ्कारः। अनाघ्रातमित्यादि-विशेषणानां साभिप्राय-प्रयोगात् परिकरालङ्कारश्च। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ। अत्र गुण-कीर्तनं नाम नाट्य-लक्षणञ्च। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुण-कीर्तनम्"। शिखरिणी वृत्तम्) ॥१०॥

69n.--**1.** **प्रत्यादेशः** -Eclipsing, supplanting, putting to shade (*Com.*). Cf. 'प्रत्यादेशः रूप-गर्वितायाः श्रियः'—*Vik. I*; 'प्रत्यादिष्ट-विशेष-मण्डन' –*VI.* 6. *infra* : *Ra. I.* 61. **2.** **अलूनं**&c.—लू+क्त कर्मणि=लूनम्। ('ल्वादिभ्यः'—8. 2. 44). इति 'त' इत्यस्य 'न'। (*A twig*) not culled and made into ear-rings, hence **अभुक्तं (unenjoyed)**. Cf. (**'सद्यःऽलून-पल्लवा.**'– *Ku. II.* 41; "As chaste as is the **bud ere it be blown**"—**Much Ado About Nothing** *IV. I.* करे रोहति इति कर+रुह्+क कर्तरि ('इगुपधा-ज्ञा-प्री-किरः कः' 3. 1. 135] **कररुहः**– Nail. **3.** **आविद्धं** = आ+व्यध्+क्त कर्मणि—Perforated, bored; व्यध् = विध् (सम्प्रसारण) by 'ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च' (6. 1. 16) : न आविद्धम्—अनाविद्धम्--Not bored for using as an ornament (Ra. I. 4.), hence **अभुक्त।** This reading is certainly better than 'अनामुक्त', as it is an **excellent epithet** for a *virgin*. **4.** **अखण्डं** &c. Not cut in twain, hence not yet partaken of. Men enjoy the fruits of their respective पुण्यs in heaven as long as their stock of merit is not exhausted. (Cf. "क्षीणीभूते-सुचरित-फले स्वर्गिणां गां गतानाम्"–*MD* & PA.):"क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" –Gītā. *IX.* 21; "क्षीण-पुण्या इव गगनतारका" *MK. IV.*) but whoever gets Śak., (whose beauty is the result of all the merits done in previous birth) will enjoy uninterrupted happiness. Cf. "Age cannot wither nor custom stale Her infinite variety"--**Antonio and Cleopetra**. **5.** **अनघं रूपम्** -Cf. "Oh fresh stainless youth"—**Twelfth Night**. *II.* 5. **समुपस्थास्यति** –The ordainer will approach or resort to (with a view to inviting him to enjoy such a beauty). Cf. "धन्या सा या लक्ष्मीरिव * करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी ग्रहीष्यति"—Kād. *p* 332. "किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया ययासि

भर्ता समामादित "--*p* 375. उप | स्था does not mean देव-पूजा' &c — (1. 3 25). hence no Atmp. or, Atmp is **optional** by the Vārt. 'वा लिप्सायाम् इति वक्तव्यम् –(1 3 25) **6** For a similar idea Cf 'स्वाराय दाश-लक्ष्मण त्व च कुल भूयार्जप दृश्यते सा। दापाणा पशमाय न प्रतमहा कोपोऽपि कान्त मुखम् ॥ कि वक्षान्त्यपकल्मषा न्नधिय न्वनेऽपि सा दुर्लभा। चेत न्वास्थ्यमुपै क सन युवा धन्योऽयं धास्यति *Qui MB* Also Cf the First four lines with the following **Latin** poems "Ut flos in septis secretus nascitur hortis Ignotus pecori, nullo contusus aratro, Quem mulcent aurae, firmat sol educat imber Multi illum pueri multae optavere puellae Idem quum tenui carptus defloruit ungui, Nulli illum pueri nullae optavere puellae Sic virgo, dum intacta manet " **Catullus Carmen Nuptiale** 39 (i e Just as a flower springs up secretly in a fenced garden, unknown to the cattle **bruised** by no plough, which the wind caresses the sun strengthens the shower draws forth many boys many girls desire it when the same flower takes **nipped by a sharp nail** no boys no girls desire it So **also a maiden** as long as she remains **virgin** i e **untouched**) Cf अपरिक्षत-कामलन्य तावत &c V i III 22

Remark This Sloka occurs in ... with a little variation in the 3rd and 4th lines ... पुण्यानां फलमिव भवद्रूपमनघम्। न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः। Most probably this (*also* भवन्ति नम्रा' &c Sak I 12 ... &c -- *MR II* 17, 18) *are interpolations* by the copyists on *Bhartrhari*. This sloka has also been quoted by *Dhanañjaya* as instance of '**शोभा** (रूप-यौवन-लालित्य भोगाद्यैरङ्गभूषणम् शोभा प्रोक्ता) ।

Text :—**विदूषक.—तेण हि लहु परित्ताअदु णं भवं। मा कस्सवि तवस्सिणो इङ्गुदी-तेल्ल-चिक्कण-सीसस्स हत्थे णिपडिस्सदि** (तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान्। मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदी-तैल-चिक्कण-शीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति) ।

Vidūṣaka –Then, indeed, let Your Honour rescue her at[1]

once[1], so that she may not fall into the hand of some hermit with[2] his head unctuous (*greasy*) with Iṅgudi-oil.[3]

राजा—परवती खलु तत्रभवती। न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः।

King—But Her Ladyship has a master ; moreover her father is not present here.

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण[1] कीदिसो से दिट्ठि-राओ।

(अथ भवन्तम् अन्तरेण[1] कीदृश अस्याः दृष्टिरागः)।

Vidūṣaka—Regarding[1] Your Majesty, what sort of sight-passion has she got ?

राजा—निसर्गा[1]देवाप्रगल्भ स्तपस्वि-कन्या-जनः। तथापि तु—

[illegible] **अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं हसितमन्य-निमित्त-कृतोदयम्।**
([illegible] **विनय-वारित-वृत्तिरतः स्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥**

King—An ascetic's daughter is indeed shy[2] and reserved[2] by nature. Yet

(*When* I faced (*her*), her glance (*towards me*) was withdrawn, (*and*) she smiled as if it was occasioned by some other cause (*unconnected with me*). Hence her love, with its progress[3] checked by modesty,[3] was neither unveiled[4] nor smothered[5]. (11)

V. L. 'तैलचिक्कण'—B M 'तैल-मिश्र-चिक्कण'—R. S. V. S reads 'आरण्यकस्य' after ० 'शीर्षस्य'। 'अथ'—B M. 'अत्र'—R V 'भवन्तम् अन्तरेण'—R V. M. S 'त्वां परि'—B. 'ईक्षितम्'—B. M V. 'ईक्षणम्' R. 'कृतोदयम्'—R. V. M. S. 'कथोदयम्'—B.

विदूषक इति। 'एना' शकुन्तला 'लघु' शीघ्रं ('अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः) 'इङ्गुदी-तैलेन चिक्कण' मसृण (**'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्'** इत्यमरः) 'शीर्ष' मस्तकं यस्य तथाविधस्य 'कस्यापि तपस्विनः' दीनस्य तापसस्य इत्यपि ध्वन्यते 'हस्ते' सा 'पतिष्यति' इति 'मा (वारणार्थकमव्ययम् एतत्। 'माङ्स्म माऽलं च वारणे' इत्यमरः)। मा भूत् इत्यर्थः। **राजेति।** 'परवती' पराधीना ('परतन्त्रः **पराधीनः परवान्** नाथवानपि' इत्यमरः)। 'न सन्निहितः' अत्राश्रमे उपस्थितः 'गुरुः' एव 'जनः' पिता इत्यर्थः ('गुरुः पिता गुरुः विप्रः' इति गदसिंह) अस्मात् कथमेनां तूर्णं परिणेष्यामि इति भावः। **विदूषकइति।** 'अथ' इति विकल्पे (**'अथाथो संशये स्याताम्** अधिकारे च मङ्गले। **विकल्पाऽनन्तर-प्रश्न-कार्त्स्न्यारम्भ-सम्-**

च्चये' इति मेदिनी') 'भवन्तम् अन्तरेण' प्रति 'दृष्टिरागः कीदृश' सा त्वयि अनुरक्ता न वेति। यतोऽनुरागाऽभावे तत्प्राप्ति-कामना मोघैव। **राजेति।** 'निसर्गादेव' स्वभावादेव ('निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति हैम.)। 'अप्रगल्भ.' अनिशङ्क. लज्जाशील इति यावत् ('निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता **प्रगल्भता**' इति उज्ज्वलनीलमणिः) 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि इति श्लोकेन अन्वेति। **अभिमुख इति।** 'मयि' दुष्यन्ते 'अभिमुखे' शकुन्तलाया दत्त-दृष्टिपाते सति 'ईक्षित लोचन (कृदभिहितो भाव द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायात्) 'तया शकुन्तलया मदन्यत्र प्रेरितम् (अनेन शङ्कालज्जा ध्वन्यते)। 'अन्यत्' मदभिन्न 'निमित्त कारण, तेन कृत. जनित 'उदय' आविर्भाव यस्य तद्वत्। तथा 'हसित हास्य कृतम्। (अनेन अनुराग ध्वनित)। 'अत तया' शकुन्तलया विनयेन' स्वशिक्षया लज्जया इत्यर्थः। ("**विनयः शिक्षा** प्रणत्यो विनया तु बलापथो इति हेमचन्द्र) 'वारिता' रुद्धा 'वृत्ति प्रसर' यस्य स मदन 'काम 'न विवृत' प्रकाशित 'न च संवृत' गुप्त (इति **विरोधाभासः। यथासंख्यमलङ्कारश्च। वृत्त्यनुप्रासः। द्रुतविलम्बितं** वृत्तम ॥११॥

70n—1. मा कस्यापि तपस्विनः &c —The jester **re-echoes** the thought which once did actually strike the king Cf * * राहो निवर्त्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः' -(44n. 5) For a similar idea, cf. *MM II*. 6. **2. परवती**—'पर' स्वामी अस्यास्ति। मनुप् (५।२।९४)—*RhD* Having a master, hence **dependent** (I) Cf 'भवानगाद **परवानवैति** महान् हि यत्नस्तव देवदारौ -*Ra II* 56 ; *XII* 59 (83n. 4) **3 अथ**—Implies विकल्प (250n 6) The idea is Granted that she is 'परवती' and her father is 'असन्निहित', still some plans may be chalked out, in case she loves you (अथ—प्रश्ने -*S*) **4 भवन्तम् अन्तरेण** - सप्तम्यर्थे द्वया। "सप्तम्या द्वितीया' इति सूत्रेण। उदाहरण च-- विद्युज्जोअ मरइ रत्ति"। विद्युद्योतं स्मरति रात्रो इत्यर्थ। तेन 'अत्रवर्तति' पूज्ये 'अन्तरेण **विशेषेण** कीदृश तस्या दृष्टिराग'। 'अन्तर'*विशेषेऽन्तरेऽन्तरधौ' इति हैम—R. He further opines that द्वया, cannot be used with 'अन्तरेण' when the meaning is '*towards*,' -"*इति द्वितीया इति तु यत् स **भ्रम** एव ; तस्य 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' --(2. 3. 4). इत्यत्र सूत्रे निपातस्यैव ग्रहणात्"—R. 'प्रतिपदोक्तत्वात् **निपातयोरेव** ग्रहण, न तु टावन्त-तृतीयान्तयो.' -*T*. But **Panini's rules were not strictly adopted when Kāli. had flourished, hence he uses द्वया with 'अन्तरेण' though it means '*Towards*'**

here and elsewhere. (*Vik. III* & *Māla. I*). Cf. 'मामन्तरेण चिन्तयति वैशंपायनः'—*Kād* ; (153*n.* 4). **दृष्टिरागः**—Amorous feeling indicated by the eyes. *MM. VI.* 15. **निसर्गात्**—By nature—*Ra. III.* 35 ; *Ki. I.* 6. **5. अप्रगल्भः**—'प्रगल्भः प्रतिभान्विते'—*AK.*—प्र | गल्भ् | पचाद्यच् (3. 1. 134. कर्तरि) -प्रगल्भ.—Bold, forward (*Com.* Ra. II. 41 ; *VI.* 20). अप्रगल्भः—Unobtrusive. Cf. 'स्त्रीभूषणं चेष्टितम् **अप्रगल्भम्**' —*BK. II.* 15 ; '**प्रगल्भता** चातुर्यम्'--*MN. on Ku. VI.* 32. 'गणिका भूत्वापि कुल-स्त्रीवत् एकान्त-रक्तत्वात् **अप्रगल्भा**'—*MK* **हसितं**— "विकासित-कपोलान्तम् उत्फुल्लाऽमल-लोचनम् । किञ्चिल्लक्षित-दन्ताग्र हसितं तद्विदो विदु."- *MG.* This is a sign of उत्तम-नायिका । Cf. "उत्तमस्य समुद्दिष्ट स्मित हसितमेव च" । **7. न विवृतः** (Not fully disclosed) &c.—This inference is from 'वाच न मिश्रयति'—*Śak. I.* 28. **न च संवृतः**—Not fully concealed.

Text .—**विदूषकः—ण क्खु दिट्ठ-मेत्तस्स तुह अङ्कं समारोहदि**

(न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कम् समारोहति) ।

Vidūṣaka Surely she couldn't have got up on your lap at the (*first*) sight[1]

राजा—मिथः[1] **प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि**[2] **काममाविष्कृतो भावस्तत्र-भवत्या । तथाहि—**

दर्भाऽङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे[4]
वसन्ततिलका **तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।**
(तभजजगग) **आसीद्विवृत्त-वदना च विमोचयन्ती**
शाखासु वल्कलमसक्तमपि[5] **द्रुमाणाम् ॥१२॥**

King—But at our mutual[1] parting, (*her*) feeling (*towards me*) was clearly betrayed by Her Ladyship, despite[2] (*her*) bashfulness.[2] For ⟊Proceeding only a few steps, the tender one paused without[4] any (*real*) occasion[4], alleging that (*her*) foot was pricked by a Kuśa-blade (*Poa cynosuroides*) ; and with backward-turning face, she stood disentangling her bark-robe though[5] not (*really*) caught in the boughs of trees . (12) ⟫

विदूषक इति। खलु इति जिज्ञासायाम् (खलु स्यात् वाक्य-भूषायां जिज्ञासायाञ्च सान्त्वने इति मेदिनी)। दृष्ट एव दृष्टमात्र [मयूरव्यंसकादयश्च (२।१।७२) इति अस्वपद-विग्रहः नित्यसमासः] तस्य। **राजेति।** मिथः अन्योन्यम् (मिथः अन्योन्यं रहस्यपि इत्यमरः)। पुनः इति भेदे। [illegible] न तथा अधृष्टतया लज्जया इत्यर्थः अपि इति गर्हायाम्। कामम् [illegible] भाव अनुराग आविष्कृत प्रकटीकृत। **दर्भेति।** तन्वी [illegible] [[illegible] गुण-वचनात् (४।१।४४) इति ङीप्-प्रत्यय [illegible]] कतिचिदेव पदानि गत्वा। (दूरात्तु राजा मुखं न दृश्यते गच्छन्ति। अनेन उत्कण्ठातिशयो वर्णितः) 'अकाण्डे' अनवसरे अकस्मात् इत्यर्थः (काण्डं स्यात् [illegible] वाणेऽवसरे [illegible] इति मेदिनी) दर्भाङ्कुरेण कुशसूच्या (न तु [illegible]। तस्य [illegible] न स्यात्। अङ्कुरस्य [illegible] व्याज सम्भवात्)। चरणः क्षतः [illegible] इति उक्त्वा स्थिता मम दर्शनाय गमनात् [illegible]। [illegible] वल्कलम् शाखासु असक्तमपि सक्तम् [illegible] विमोचयन्ती [illegible] मम मुखम् [illegible] [illegible] (विरोधाभासो हेतुश्च। श्रुति वृत्त्यनुप्रासो। [illegible] इति [illegible] छेकानुप्रासो [illegible]। **वसन्ततिलका** वृत्तम्। [illegible] 'विश्रम्भस्तु पथि [illegible] दर्शनम् इति) ॥ [illegible] ॥

71n 1 खलु Implies जिज्ञासा (R) 'Are you doubtful about her love because she did not without much ado come and sit on your lap at once?' **2 पुनः** Indicates भेद (Vide 9n 1) *i e* If the indications mentioned in Sl 11 are deemed unsatisfactory the following will certainly appear to be corroborative **भाव** - Inclination of the mind (*Cf* II 14, *Ra* VIII 52) **3 शालीनतया**—शालाम् (स्वगृहम् **शाला-प्रवेशम्**) अर्हति इति शालीनम् लज्जाशीलम् [illegible]। शालीन (bashful) by शालीन-कौपीने अधृष्टाकार्ययोः —5 2 20 (Pa [illegible] 7 1 2) [illegible] निपात्येते। **रूढि-शब्दावेतौ** [illegible] नात्रावयवार्थ अभिनिवेश कार्यः। T 1821 According to *MBh* however, शालाप्रवेश मर्हति =शालीन, **"प्रवेश" being elided by निपातन। "प्रवेश-शब्दस्य अवतरण-**शब्दस्य चोत्तरपदस्य लोपे शालीन-कौपीन-शब्दौ निपात्येते"--

Ibid -One who is fit to enter the inner apartment. ('अप्रागल्भ्याद् **अन्यत्र गन्तुमशक्तः** शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः'—*JS*.- "शालीनो जड स हि सभाया स्थातुमशक्य गृहं प्रविशति"—**Prabhā**) Hence modest Next भावे नञ् [5 1 119] Cf **'निसर्ग-शालीनः** स्त्रीजन "-- *Māla IV* ; *Ra VI* 81 , *XVIII* 17 ; *ŚPB* XII 83 **4 अकाण्डे**— Without any occasion for so doing. *MM. I* 18 काण्ड अवसर। **तन्वी** Cf 'तन्वी-श्यामा *MD* 83 & PA **5 कति** का सङ्ख्या येषा ते इति किम् डति ('किम सङ्ख्या-परिमाणे डति च' 5. 2 41). जस् विभक्ति is dropped by 'षड्भ्या लुक्'-(7 1 22) , 'डति च'-(1 1 25) ;(एकवचन-द्विवचनयो डति न प्रयुज्यते' **Prabhā**), hence always *plural* 'कतिचित् नीत्वा मासान्'-- *MD* & PA. **विमोचयन्ती** Vide (53*n* 3 & 4)

Text :—**विदूषक.—तेण हि गहीद-पाहेओ होहि। किदं तुए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि** (तेन हि गृहीत-पाथेयो भव। कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि)।

Vidusaka Then be provided with viaticum I perceive that the penance-grove has been transformed by you into a pleasure-garden.

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि। चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुनराश्रम-पदं गच्छामः।

King Friend I have been recognized by some hermits. So devise on what pretext[1] I may (*once*) again go to the region of the hermitage.

विदूषक.—को अवरो अवदेसो तुम्हाण राआण (क अपरः अपदेशः युष्माकं राज्ञाम्) ? **णीवार-च्छट्ठ-भाअं अम्हाणं उवहरन्तु त्ति** (नीवार-षष्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति)।

Vidūsaka-What other expedient[1] (*is needed*) for you kings ? (*Go and say*) -(Let the (*hermits*) bring our sixth part of the wild rice.'

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेय मेते तपस्विनो निर्वपन्ति, यो रत्न-राशीनपि विहायाभिनन्द्यते। पश्य—

श्लोक **यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि[1] तद्धनम्।**
तपःषड्-भागमक्षय्यं[2] ददत्यारण्यका[3] हि नः॥१३॥

King—Fool! these hermits pay quite a different kind of tribute,[2] which is valued more than even heaps of jewels. See—The wealth of the kings, that proceeds from the (*four*) castes is perishable,[3] (*whereas*) [5]the denizens of the forest [5]pay us the sixth part of (*their*) penance which is really imperishable. (13)

V. L.-- 'पुनराश्रमपदं गच्छाम.'-- B. M. 'सकृदपि आश्रमे वसाम.'—R. V. S. 'अन्यभागधेयम् एते तपस्विनो निर्वपन्ति'—B.M. 'अन्यद्भागधेय-मेनेषा रक्षणे निपतति'—R. S V.'तद्धनम्'—B. 'तत फलम्' -R. V. M. S.

विदूषक इति। 'गृहीत' पथि साधु इति 'पाथेय' पथि सम्बल येन तादृश 'भव'। पुनराश्रमं गच्छ इत्यर्थः। ["कृत त्वया उपवनम्" -इत्यत्र **अविमृष्ट-विधेयांश-**रूप: दोष:। लक्षण तूक्त प्राक्" प्रस्तावनायाम्]। **राजेति**। 'अपदेशेन' व्याजेन ('**अपदेशः** पुमान् लक्ष्ये निमित्त-**व्याजयोरपि**'इति विश्व.) 'सकृत्' एकवार ('सकृत् **सहैकवारयो:**'इत्यजय। 'एकस्य सकृत्' (५।४।१९) इति सुच्, एक-शब्द-स्थाने सकृत् आदेशश्च)। (अत्र **तापनं** नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। 'उपायादर्शनं यत्तु **तापनं** नाम तद्-भवेत्' इति दर्पण-लक्षणात्)। **विदूषक इति**। 'अस्माक' राजग्राह्य 'नीवारस्य षष्ठ-भागम् उपहरन्तु' मह्य देहि 'इति' छल कृत्वा प्रविशतु इति भाव.। **राजेति**। 'अन्यं' 'भागधेय' भाग करम् इति यावत् ["भाग-रूप-नामभ्यो धेय.", (वा—५।४।२५), 'भागधेय. करो बलि.' इत्यमर] 'निर्वपन्ति' प्रददति, यो रत्नाणा राशीन् समुहान् 'अपि विहाय' परित्यज्य 'अभिनन्द्यते' सादर गृह्यते। तेन त्वयोक्त: व्याज. न युक्त.। वक्ष्यमाण-श्लोके तदेव प्रतिपादयति। **यदिति**। ('नृपाणा' मादृशाना 'वर्णेभ्यो' ब्राह्मणादिभ्य ('वर्ण· स्वर्णे व्रते स्तुतौ। रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे। भेदे गीति-क्रमे चित्रे यशस्तात्ल-विशेषयो.। अङ्गरागे च वर्ण तु कुङ्कुमे'—इति हैम·)। 'यत् धन' भागधेय-रूपं वित्तम् 'उत्तिष्ठति' लभ्यते "तत क्षयि' चोरादिना नश्वरम् फल्गुफलमित्यर्थ। 'आरण्यका' वनेवासि-तपस्विन· 'न': अस्मभ्यम् 'अक्षय्य हि' चौरादिना अनश्वरम् 'तपस: **षट्**'**षष्ठ**: 'भाग.' तप.षड्भाग: (**वृत्ति-विषये संख्या-शब्दस्य पूरणा-र्थत्वम् ज्ञेयम्**') तम्, अप्रत्यक्ष-भावेन 'ददति'। तपस: प्राधान्य-प्रतिपादनात् **व्यतिरेकालङ्कार:**। 'चिन्तय' इत्यादिना एतदन्तेन **विलासो** नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—"समीहा रतिभोगार्था **विलास** इति कथ्यते"। अपिच मूर्ख इत्यनेन प्रत्यक्ष-निष्ठुरोक्तेः **वज्रं** नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्।" "प्रत्यक्ष-निष्ठुरं वज्रम्" इति दर्पण-लक्षणात्। **श्लोकोवृत्तम्**) ॥१३॥

72n.—1. **गृहीत-पाथेयः**—पथि साधुः इति पथिन्+ढञ् ('पथ्य् अतिथि-वसति-स्वपते ढञ्'—4. 4. 104) =पाथेयः—Viaticum. The jester means to say—Like an intenerant you must have some provision for your journey (*of love*) i.e. in order to progress in your love affairs, you must not damp your ardour but you should again visit the penance-grove. Note that Vidū. is characteristically **thinking of etables.** (*Vide* 222*n.* 7.—*end.*) Cf. "Traverse, go provide thy money" —**Othello.** I. 3. **चिन्तय तावत्** &c.—Cf. "**चिन्तय तावदुपायं** यथा मे* मालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति"—*Māla. I*; Act III—Text. after Śl. II. 2. **नीवार-षष्ठ-भागम्** –(19n. 1). The jester refers to the king's practice of taking **one-sixth** of the produce such as rice, fruits &c. Read—"**पञ्चाशत्भागः** आदेयः राज्ञा पशु-हिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः, **षष्ठो द्वादश** एव वा ॥ आददीताथ **षड्भागं** द्रु-मांस-मधु-सर्पिषाम् । गन्धौषधि-रसानाञ्च पुष्प-मूल-फलस्य च ॥ पत्र-शाक-तृणानां च चर्मणां वैदलस्य च । मृन्मयानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च"—*MS. VII.* 130—33; *Ra. V.* 8; X*VII.* 65. By 'षष्ठाऽष्टमाभ्यां ञ च'—(5. 3. 50) 'ञ' and 'अन्' come after 'षष्ठ' in the **sense of 'भाग'** giving the forms **'षाष्ठ'** and **'षष्ठ'**, hence 'षष्ठ' is here **भागवाचक**, and *not* (**पूरणवाचक**), so षष्ठी समास is not **barred** by 'न पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्'—&c. (2. 2. 11). **अस्माकम्**—Optionally स्यात् by 'गुणकर्मणि वेष्यते'—Vārt. 623. Cf. 'नेता अश्वस्य **स्रुघ्नस्य स्रुघ्नम्** वा'। 3. **अन्यमेव भागधेयम्**—The King reminds the jester that he, though he may be dying of want, cannot have any tax from a **श्रोत्रिय**—'म्रियमाणोऽपि आददीत न राजा । श्रोत्रियात् करम्'—*MS. VII.* 133. But they pay tax in another way i.e. the **sixth part of the merit arising from** 'तपस्या'। **'भागधेय'** meaning **'tax'** is *masculine*, but meaning **'luck'** is *neuter*. Cf. 'भागधेयं मतं भाग्ये, भाग-प्रत्यययोः पुमान्—*Medini.* 4. **निर्वपन्ति**=निर्+वप्+अन्ति । क्त उप्तः । 5. **उत्तिष्ठति**—Arises, accrues, and **not 'to get up'**, still no Atmp. by 'उदोऽनूर्ध्व-कर्मणि'(1. 3. 24), which is barred by—**'ईहायाम् इति वक्तव्यम्'**—(Vārt. 2691). i. e. 'उत्+स्था' must mean ईहा (**चेष्टा**)। Read 'नेह। ग्रामात् शतम् उत्तिष्ठति'—*SK.* **'इच्छा-पूर्विका चेष्टा (ईहा)** । सा च ग्रामाच्छतम् इत्यत्र नास्ति'—T.

—A hundred is yielded by the village i. e the income (धनम्) is hundred. 6. **क्षयि** –**क्षि** +इनि शीलार्थे ('जि-दृ-क्षि-विश्री-ण्-वमाऽव्यथा-ऽभ्यम-परिभू-प्रसूभ्यश्च –3. 2.157.) -Perishable 7 **तपःषड्-भागमक्षय्यं—** A protecting King is entitled to have one-sixth of everything gained by anybody whosoever. Cf."तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः * वर्णैरपि **षडंश-भाक्**"---*Ra. XVIII.* 65. सर्वतो **धर्मषड्-भागो** राज्ञो भवति रक्षतः। **अधर्मादपि षड्भागो** भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य **षड्भाग-भाग्** राजा सम्यग् भवति रक्षणात् – *MS VIII.* 304-5 ; *Mahā-Śānti.* 68. 27. Now षट् being '**संख्यावाचक**', can only enter into कर्मधारय समास by 'दिक्-संख्ये संज्ञायाम्' - (2 1. 50) when it is a **संज्ञाशब्द (appellative)**, which is not the case here According to *BhD*, in cases like "एकाह्". 'द्वीन्द्रिये' 'त्रिभाग' &c एक 'द्वि' 'त्रि' &c. mean by **लक्षणा—**'प्रथम' 'द्वितीय' 'तृतीय' &c respectively, hence they no longer being संख्या-वाचक the rule in question has no application. 'त्रि' **(तृतीया)** यावनाख्या इत्या मत्वा शेषाम इति त्रिदश । **त्रि—शब्दस्य तृतीयार्थता त्रि-भागवत्** (त्रि-भाग-शेषासु निशासु च क्षणम् -- *Ku. V.* 5.)– *BhD.* 8. **अक्षय्यम्—**क्षेतुम् शक्यम् इति क्षि यत् कर्मणि निपातनं क्षय्यम्-Imperishable–('क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे –6 1.81), (226 n 1). Otherwise the forms are '**जेयम्**' (fit to be conquered), '**क्षेयम्**'- (fit to be destroyed)—('अर्हे कृत्य-तृचश्च' 3. 3. 169) **आरण्यकाः**— (52n. 2.) Besides "sages", आरण्यक may mean '**व्याध**' also, so '**विशेषे अविशेषाख्य-दोषः**' ।

Text :—(नेपथ्ये) सिद्धार्थौ[1] स्वः।

(*In the green room*) Oh joy ! we have succeeded[1] in our object[1].

राजा—(कर्ण दत्त्वा) अये, धीर-प्रशान्त-स्वरैः तपस्विभिः भवितव्यम् ।

King—(*Listening*) Hark ! with this deep and tranquil voices hermits must be there.

(प्रविश्य) **दोवारिकः—जेदु जेदु भट्टा। एदे दुवे इसि-कुमारआ पडिहार-भूमिं उवट्ठिदा।**

[जयतु जयतु भर्ता। एतौ द्वौ ऋषि-कुमारकौ प्रतिहार-भूमिम् उपस्थितौ]।

(*Entering*) Warder—Victory to our Lord. Here are arrived two hermit-boys at the gate-way.[2]

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

King —Then introduce them immediately.

दौवारिकः—एसो पवेसेमि (एष प्रवेशयामि) । (निष्क्रम्य ऋषि-कुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) **इदो इदो भवन्ता** (इतइतो भवन्तौ) ।

Warder —Here I am introducing *(them)*. *(Exit and re-entering with two hermits)*. This way, Holy Sirs, this way.

नेपथ्य इति । 'हन्त' इति हर्षे । ('हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ-विषादयोः' इत्यमरः) । 'सिद्धार्थौ' सफलप्रयोजनौ आवां 'स्वः' भवावः । **राजेति** । 'अये' इति सम्भ्रमे । ('अये क्रोधे विषादे च **सम्भ्रमे** स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी) । 'धीराः' आमन्द्राः गम्भीरा इति यावत् । 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च ये 'स्वराः' तैः उपलक्षितैः । ('इत्थम्भूत-लक्षणे'—२।३।२१ इति तृतीया) 'तपस्विभिः' (**गौरवे** बहुवचनम्) भाव्यम् । **दौवारिक इति** । 'प्रतिहारस्य' द्वारस्य भूमिः स्थानं ('**भूमिः** स्यात् **स्थानमात्रे**' इति विश्वः) ताः द्वारदेशमित्यर्थः ।' ('प्रतिहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति मेदिनी) । उप-पूर्वक-स्था-धातुरत्र सकर्मकः । 'इतइतः' अनेन पथा इति तत्रभवन्ताविति ।

73n.—1. हन्त- Implies satisfaction, as the hermits find the king inside (*and not away on an hunting excursion*). Cf. 'हन्त जीतो मलयकेतुः'—*MR.* **2. धीर-प्रशान्त** &c.—Because the sound is धीर (deep) and at the same time प्रशान्त (tranquil), so it prognosticates the advent of some hermits. Note that our poet *skilfully* introduces the ascetics as soon as the king utters **'आरण्यकाः'** &c. **प्रतिहार** &c.—*Ku. III.* 58.

Text :—(उभौ राजानं विलोकयतः) **प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयता[1] अस्य वपुषः । अथवोपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिकल्पे राजनि ।**

कुतः—अध्याक्रान्ता वसति[2]रमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
मन्दाक्रान्ता	**रक्षा-योगाद[3]यमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति[4] ।**
(मभनततगग)	**अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारण-द्वन्द्व-गीतः[5]**
पुण्यः[6] शब्दो[7] मुनिरिति मुहुः केवलं राज-पूर्वः ॥१४॥

(*Both look at the king*) First—Oh ! radiant as it is, trust-inspiring[1] is his form. Or, this is just what should be in a king,

very little inferior to a Ṛiṣi. For—Lodging[2] has been taken up by him, too, in an Āśrama, enjoyable by all (*people*). He, too, accumulates[4] penance every day by[3] his protection (*of his subjects*)[3], and of him, the controller of (*all*) passions, too, the hallowed[6] title of 'Muni' only preceded by the word 'Royal', and chanted[5] by a pair of ministrels,[5] constantly touches the heaven. (14)

V. L.—. एतदस्मिन्'—B. N. 'एतत्'--R. V. 'ऋषिभ्यो नातिभिन्ने'—R. V. S. 'ऋषिकल्पे'—B. M. P. Dr. HS.

अहो इति। 'अहो' विस्मये ('अहो ही न विस्मये' इत्यमरः)। 'दीप्तिमतोऽपि' तेजोयुक्तस्यापि 'अस्य' राज्ञः 'वपुः विश्वसनीयता' अ-भीति-प्रदत्वम्। दिवाकरोपमः दीप्तिमान् जनो दुर्दर्शो भवति. स्निग्ध-दर्शनस्तु प्रायेण प्रस्तरवत् तेजोरहित. परिदृश्यते इति विरुद्ध-धर्मयो समावेशोऽस्मिन् राजनि सुतरां विस्मयकरः, अथवा नैव विस्मयकरः। 'ऋषि-कल्पे' (५।३।६७) मुनि-सदृशे 'राजनि' दृश्यते 'एतत् उपपन्नम्' युक्तम्। **अध्येति।** 'अमुना दुष्यन्तेन 'अपि' ऋषिणा इव' ब्राह्मणादिभिः 'सर्वैः' वर्णैः 'भोग्ये उपजीव्ये आश्रयणीये 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे 'वसतिः' वासः गृहम् इति यावत् (**'वसतिः** स्यात् स्त्रिया **वासे** यामिन्याञ्च **निकेतने**' इति मेदिनी) 'अध्याक्रान्ता' अवलम्बिता। (मुनिपक्षे 'सर्वैः' वटुभिः 'भोग्ये' अध्ययनार्थम् आश्रयणीये 'आश्रमे' मठे (**'आश्रमः** ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने **मठे**' इति मेदिनी), 'रक्षा-योगात्' प्रजा-परिपालनात् 'अयमपि' ऋषिरिव 'प्रत्यहं तपः' षष्ठांश-रूपं सुकृतं 'सञ्चिनोति' अर्जयति (तथाचोक्तं मनुना— 'सर्वतः धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः')। (मुनिपक्षे, 'रक्षायोगात्' जगद्रक्षार्थं शरीर-रक्षणार्थम् वा। 'योगोऽष्टाङ्गस्तन्निमित्तम् 'तपः' चान्द्रायणादि 'सञ्चिनोति' करोति)। 'वशिनः' जितेन्द्रियस्य 'अस्यापि' ऋषेरिव 'केवलं राजन्' इति शब्दः 'पूर्वः' यस्मात् तथाविधः राजर्षिः इत्यर्थः। 'पुण्यः' पवित्रः 'मुनिरिति शब्दः' आख्या, राज-मुनिः राजर्षिः इत्याद्युपाधिः इत्यर्थः। 'चारणयोः' स्तुति-पाठकयोः 'द्वन्द्वेन' स्त्री-पुरुष-युगलेन ('द्वन्द्वं रहस्य कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' इति मेदिनी) 'गीतः' सन् 'मुहुः' प्रतिक्षणं 'द्यां' स्वर्गं 'स्पृशति' अधिरोहति, अतः सर्वथा अयं राजा मुनिकल्पः। मुनिस्तु ऋषिरुच्यते, अयन्तु राजर्षिः इति भेदः। (ऋषि-धर्म-प्रदर्शनात् अत्र **तुल्ययोगिताऽलङ्कारः**। तल्लक्षणं यथा—"विवक्षितं गुणोत्कर्षं यत् समीकृत्य कस्यचित्। कीर्तनं स्तुति-निन्दार्थं सा स्मृता **तुल्ययोगिता**"॥ **व्यतिरेकः श्लेषश्च**। अत्र 'अध्याक्रान्ता—इत्यादीन् बहून् प्रसिद्धान् सामान्य-धर्मान् अनुक्त्वा 'केवल राजपूर्व'

इत्यनेन विशेषोक्तेः **विशेषणं** नाम नाट्य-लक्षणमुक्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे— "अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा विशेषोक्ति **विशेषणम्**" इति । **मन्दाक्रान्ता** वृत्तम्) ॥१८॥

74n.—1. **अहो**—Implies astonishment on the part of the hermit boys, as they found practically no difference between the king and the sage. But his appearance though imposing, is trust-inspiring (Vide 35n. 6). **उपपन्नम्** &c.—Cf. 'उपपन्नमिद विशेषणं वायोः' —Vik. 'नैतत् त्वयि उपपद्यते'—Gitā II. 3 ; Note the use of ७मी in **राजनि** with it. 2. **ऋषिकल्पे**—Almost equal to a ऋषि । Cf. '**कुमार-कल्पं** सुषुवे कुमारम्'—*Ra. V.* 36 ; *BC. II.* 18 : *BK.* I. Duṣyanta is a राजर्षि,, so one degree below a 'Risi'. (Vide Rām. I. 57. 5 ; 63 2 ; 19 ; 65 18. so कल्पप्--5. 3. 67.). 3. **आश्रमे**—Refers to (*i*) तपोवन (ऋषिपक्षे) । (*ii*) गृहस्थाश्रम (राजपक्षे) । **वसति**—Residence. Cf. "कमलवसति"--Śak. V. 1 ; "वसति चक्रे"- PA. & *MD.I.*8 ; 35. **सर्वभोग्ये** - (*i*) Which is the resort of all students. (*ii*) which is the resort of three other आश्रमs *i. e.* in which one can do good to all people of the other three Āśramas —"यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । **तथागृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः**" —*MS. III.* 71 : "यथा नदीनदा सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् । तथैवाश्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्"—*Ibid. VI.* 90. "कालो ह्यय संक्रमितु द्वितीय **सर्वोपकार-क्षममाश्रमं ते**" -*Ra. V.* 10. This is the **first point** of resemblance with a sage. 5. **रक्षा-योगाद्**—योग - प्रयोग—(*application*) in the case of the king ; "योग अपूर्वार्थसंप्राप्तौ सङ्गति-ध्यान-युक्तिषु । वपु स्थैर्य **प्रयोगे** च विष्कम्भादिषु भेषजे" इति मेदिनी । *i. e.* by his engagement in protection ; or explain योग **(when final in a compound)** as 'on account of,' *i. e.* on account of his protection (*of his subjects*). Cf. 'स **प्रीति-योगात्**—*Ku. VII.* 55. '**सान्निध्य-योगात्**'—*Ra. VII.* 3 ; The king is the owner of a sixth part of तपः (*merit*)—(72*n.* 7). In the case of मुनि, रक्षा -जगद्रक्षा, शरीररक्षा—Preservation of his body or safety of the world. This is the **second point** of similarity. 6. **वशिनः**—

The sages are surely the controller of passions (*Gītā II* 56), so was the king, besides he was also to control the vicious propensities of the wicked (Ra VI 39, Act V 8 infra) This is the **third point** of similarity, 2 **चारण-द्वन्द्व** – Celestial choristers – (a kind of गन्धर्व whose duty was to amuse the denizens of heaven by panegyrics) 'गन्धर्वाणा तना ज्ञात पन्त गानयाननात। देवाना गायनाम्ते **चारणाः स्तुति-पाठका** *Pp* त्रिविणा वार्त्तवर्द्ध च वृतो विकट-नर्तकैः। मर्मज्ञ मर्तगागष नतुर श्चारणो मत *SA* **द्वन्द्व—द्वौ द्वौ इति द्वन्द्वम्**, द्वि' is doubled and the form is obtained by निपातन, द्वन्द्व रहस्य-मर्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्र-प्रयोगाऽभिव्यक्तिषु' —(8. 1 15) इति साधु' – *BhD* द्वि शब्दस्य द्विवचन पूर्वपदस्य अम्भावा अत्वम् उत्तरपदस्य नपुंसकत्व च **निपात्यते** *BD* It is also **masculine**, Cf चार्थे द्वन्द्वः' – (2 2 29) 3 **केवल राज-पूर्व.** Dusyanta was a **ऋषि** in toto only it was preceded by the term राजन् (i e a **राजर्षि**). This is the **only point** of difference In *Ra II* 58 Dilipa is addressed as **'राज्याश्रम-मुनि**। Cf प्रयन्ने [illegible] राज्याश्रम-मुनि मुनि । ॥

Text द्वितीय —गौतम, अय स बलभित्सखो दुष्यन्त ?

Second Hermit Gautama is this Dusyanta the friend of the slayer of Bala ?

प्रथम —अथ किम्। First Hermit Yes

द्वितीय.—तेन हि—

नैतच्चित्रं यदयमुदधि-श्याम-सीमा धरित्रीम्
एकः कृत्स्ना नगर-परिघ-प्रांशु-बाहुर्भुनक्ति ।
आशसन्ते समितिषु सुरा. सक्त-वैरा हि दैत्यैर्
अस्याधिज्ये धनुषि विजय पौरुहूते च वज्रे ॥१५॥

मन्दाक्रान्ता (मभनतगगयय, मभननतगग)

Second Hermit—Well then it is no wonder[1], that this one, with[5] arms long as the (*iron*) bar of the city-gate, alone[4] rules the whole earth[3] with[2] the ocean for it is murky bourn For when hostilities[8] are commenced[8] with the demons, the gods expect[1] victory in battles[7] from his braced bow as much as from the thunderbolt of Indra [8] (15)))

V. L. -'समितिग सुरा' B V M. 'सुग्युवनय '—R. S. ०'समितय '—Dr 'बद्धवेरा R V. Dr 'गक्तवैरा '— B M HS P.

द्वितीय इति। 'वज्र नदान्यम् असुर [illegible] भिन्नवान् इति वज्रभित् ['सत्-सु द्विष-द्रुह'—इत्यादिना क्विप् (३।२।६१)] तस्य सखा (समासान्त टच्-५।४।९१)। [illegible] सखा प्रथम [illegible] ('[illegible] शचिपति' इत्यमर)। **द्वितीय इति।** 'त हि' दुष्यन्तस्येनैव हेतुना। **नेतर्दित।** (नगरस्य **लक्षणया नगर-द्वारस्य** (अनेन अत्यन्त-दैर्घ्य ध्वनितम्)। 'परिघ' अर्गल (परिघ योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽ-[illegible] पानया' इति मदिनी) स इव 'प्राशु दीर्घौ (दीर्घ प्राशु विशालञ्च' इति [illegible]) बाहू यस्य [illegible] [illegible] बाहुरित्यर्थ 'अयम् दुष्यन्त 'एक' केवल [illegible] [illegible] इत्यर्थ। (**एकोऽन्याथ प्रधाने च प्रथमे केवले** तथा। साधारणे [illegible] [illegible] च प्रयुज्यत इति॥) उदधि' समुद्र इव 'श्यामा' [illegible] [illegible] [illegible] कृत्स्ना सकला धरित्री' पृथिवी [illegible] [illegible] [[illegible] (१।३।२२) इति परस्मैपदम्] इति 'यद् एतद् [illegible] [illegible] (उदधि-श्याम-[illegible] [illegible] एकदेशेऽपि तत्सम्भवात् [illegible] अतो **नाधिक-पदता-दोषः**') [illegible] इति हेतुमाह। 'हि' यस्मात् [illegible] [illegible] '**सज्ज प्रसक्त प्रवृत्तम्** इति यावत् वैर शत्रुता येषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति यावत (समिति सपराये [illegible] [illegible] इति मेदिनी।) [illegible] दुष्यन्तस्य अधिज्ये सज्जे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [[illegible] गादौ निवेशनादाशसाया यत्ति एव प्राधान्य [illegible]) [illegible] [illegible] इदम् इति पाल्हृतम् ऐन्द्र तस्मिन् 'वज्रे' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उत्कर्षन्ति। (अत्र पूर्वार्धे नगर-परिघ-प्राशु [illegible] [illegible] [illegible] शत्रवो हता इति कारणे वक्तव्ये. [illegible] [illegible] इति **पर्यायोक्तालङ्कारः। वृत्त्यनुप्रासः।** हि-शब्देन हेतुत्वेन उपादानात **काव्यलिङ्गम्।** नगरेत्यादिविशेषणे **लुप्तोपमा** च। "[illegible] इत्यत्र [illegible] [illegible] **समुच्चयालङ्कार'** इति यत् राघवभट्टपादै [illegible]. तत्र। तस्मात् अप्राकरणिकस्यापि वज्रस्य [illegible] सामादस्याय सुराणा विजयाशसन विषय[illegible] [illegible]-धर्मस्यासादनात् **दीपकालंकारः। नगरपदेन नगर-द्वारे लक्षणा-करणात्** तत्र [illegible] [illegible]प्रयोजनाभावात् **नेयार्थत्व-दोषः।** स च 'एक कृत्स्नामवति नगर-द्वार-[illegible]प्रकोष्ठ' इति पठित्वा समाधेय]। पुन 'श्याम'-शब्द समस्तोर्वी-पालन प्रति न विशिनत् उपकुरुत अत **अपुष्टार्थत्व-दोषः।** "उदधि-प्रान्त सीमाम्" इति पाठेन तस्य समाधानम् इति सिद्धान्तवागीशपादा। 'अध्याक्रान्ता इत्यादिना तदन्तेन राज्ञ प्रशमनात् '**पुष्प**' नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्

उपक्षिप्तम् ।' तथाचोक्तं दर्पणे--"पुष्पं विशेषवचनं मतम्" इति। **मन्दाक्रान्ता वृत्तम्** ॥१५॥

75n.—1. बलभित्—The slayer of the demon Bala *i. e.* Indra. (Cf. "बलभिदिव ध्रुवं बभाषे"—BC. X. 41. 'बलारे'—MK. X. 46). The word बल occurs in the RV. (II. 11. 20). Read "*If we now compare the Indian narrative with the records of cuniform inscriptions, there can scarcely remain a doubt that the* **Bala** *of the Rgveda was the* **Belus or Bel** *of the inscriptions—that the lofty capital of Bala, in the Rgveda, was the lofty citadel of Bel in the inscriptions*"--*Aryan Witness, P* 61. **चित्रम्** Cf. 'चित्र वधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते' –SK.; Ra. V. 33 ; (95n. 4) **2 उदधि-श्याम**--उदक+धा+कि अधिकरणे ('कर्मण्यधिकरणे च'–3 3 93) उदधि । **उदक**--'**उद**' when 'धि' follows, by 'पेष-वास-वाहन-धिषु च'--(6. 3. 58). श्यामा सीमा - श्याममीमा–Blue boundary. The base is either '**सीमन्**' or '**सीमा**' with डाप् ('डाबुभाभ्याम् अन्यतरस्याम्'--4.1 13) "श्याम शब्द समस्त-धरित्री-पालन प्रति न किञ्चिदुपकुरुत, इति 'विलोक्य वितते व्योम्नि विधु मुञ्च रुषं प्रिये' इति दर्पणोदाहरणवत् **अपुष्टार्थत्वदोषः**" (Com) HS. धरति इति धृ+इत्र कर्तरि (उ–622) ङीष् (षिद्गौरादिभ्यश्च'–४।१।४१) धरित्री Earth—Lit. the supporter of all ; this (*supporter of all*) is again *supported* (भुनक्ति) by the King, hence the **Propriety** of the word **3. एकः** (singly) **कृत्स्नां** &c Cf. 'स वेला-वप्र-वलयां परिखीकृत-सागराम् । अनन्य-शासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव'--Ra. I 30 . 'स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते'—MS. VII. 148 **4 नगर-परिघ** &c (54n. 1) परि+हन् अप् करणे **परिघः** (*iron*) bar of the (*city-gate*) ; 'हन्' - 'घ' by 'परौ घ ' -(3 3 84) ; optionally–'**पलिघ** ' by 'परेश्च घाऽङ्कयोः' - (8. 2. 22). Cf 'भुवमेकवीर पुरा-र्गल-दीर्घभुजो बुभोज' *Ra. XVIII.* 4 ; *XII* 73. 'पुर-परिघ-कपाट-सवृता *BC* 1 82 ; 'परिघा-यत-बाहवः'–*Rām. III. V.* 16; MM. VIII. 10 ; *Ra. III.* 34. 'परिघ-गुरुभि. दोर्भिः"–Māla.*IV*. A warrior's strength is measured by his capacity in wielding a bow for which long arm and muscular strength are of primary importance. **भुनक्ति**(Protects)--Cf. Ra. IV. 4 ; VIII.

7. 5. **आशंसन्ते**–Hope for. 'आ+शस्' implying wish ('आङ्शसि इच्छायाम्') is आत्मनेपदी। Cf. 'स्वकार्य-सिद्धिं पुनराशशंसे'–*Ra.* III. 57. 'संग्राम चाशशंसिरे'–*BK.* XIV. 70. 'मनोरथाय नाशंसे'–*Śak. VII.* 13.'तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय'—*Mahā.* 'इत्याशशंसे करणैरबाह्यैः'—*Ra. qtd R.* To mean '*to tell* it is *Prmp.* Vide *Ku. III.* 14. 6. **समितिषु**—समयन्ति अस्याम इति सम् । इ । क्तिन् अधिकरणे (3. 3. 94)=समितिः—That in which the soldiers proceed in a line, *i.e.* a battle. (समुद्रोत्थिता) सुरा एषाम् इति सुरा । अर्श आदित्वात् अच् । सुराः। The gods are so called owing to their **addiction to liquor**. *Raghu-nātha* quotes from the *Rām.* "सुरा-परिग्रहात् देवाः सुराख्या इति विश्रुताः"। 'सुराः' is better than 'सुर-युवतयः' as it is quite unnatural on the part of the ascetics to think of the *celestial females.* Besides enmity exists between the demons and the gods (*and not the* सुरयुवतिस्)। **सक्त-वैराः**—'**When hostilities are commenced**'—thus the epithet is very significant **as** it is indicative of the **imminent** cause of 'आशंसा'। Cf. '**उपस्थित-संपरायः**' (*next*). 7. **अस्याधिज्ये धनुषि**&c—'अस्य धनुषि' is **purposely put before** '**पौरुहूते वज्रे**' for the extolment of the glory of the king and also to show that the gods had greater confidence in his bow than in the thunderbolt of Indra.—(R). Cf. निदधे विजयाशंसा चापे सीता च लक्ष्मणे"–*Ra. XII.* 44"**उपस्थित-संपरायो** महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात् सबहुमानमानाय्य तमेव विजयसेनामुखे नियुङ्क्ते"–*Vik. I*; *Śak. VI.* 3; *VII.* 26. **पौरुहूते**—'पुरु' प्रचुरम् 'हूतम्' आह्वानम् यज्ञेषु अस्य, यद्वा 'पुरूणि' बहूनि 'हूतानि' नामानि अस्य इति **पुरुहूतः**—One who is often invoked (*in sacrifices*), or one who has various names. Next अण्। अधिकरणे सप्तमी or अनादरे सप्तमी। Cf. '**दिवोऽपि वज्राऽऽयुध-भूषणाया** हृणीयते वीरवती न भूमिः'– *BK. II.* 38, *Rām. V.* 13.63. The figure is **दीपक** (Ś) and not समुच्चय (R), according to whom the desire of the Gods for king's victory utimately brings victory to वलभित्। (Vide Com.)

Text :—**उभौ** (उपगम्य)—**विजयस्व राजन्।**

Both (*Approaching*)—Be victorious, O King.

राजा (आसनात् उत्थाय)—**अभिवादये भवन्तौ ।**

King (*Rising from his seat*)—I salute you both.

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरतः)

Both—Hail to Your Highness. (*They present fruits*).

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—**आज्ञामिच्छामि ।**

King (*Accepting them with a bow*)—I wish for a command.

उभौ—विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते—

Both—Your Highness is known to the denizens[1] of the hermitage[1] as being here ; (*they*) therefore request Your Honour—

राजा—किमाज्ञापयन्ति ? King—What do (*they*) command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टि-विघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कतिपय-रात्रं सारथि-द्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

Both—Because[2] of the absence[2] of His Holiness, the great sage Kaṇva, the fiends are creating disturbance to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be[1] made to have a lord[1] by Your Honour with your[2] charioteer as your second[2].

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि । King—I am (*much*) favoured.

V. L.—'आज्ञामिच्छामि' B. M. V. 'आज्ञप्तिमिच्छामि' R. S.

उभाविति । 'स्वस्ति' मङ्गलं भवते ('नमः स्वस्ति'—२।३।१६ इति चतुर्थी)। 'उपहरतः' प्रयच्छतः। रिक्त-हस्तेन राजदर्शनम् निषिद्धम् इति स्मरणात्। **उभाविति** 'इहस्थः' अत्राश्रमे स्थितः। आश्रमे सीदन्ति 'आश्रम-सदः' (३।२।६१) तपोवन-निवासिनः, तेषाम् 'विदितः' परिज्ञातः ('क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी)। **उभाविति।** 'तत्रभवतः' पूजनीयस्य, गौरवितस्य ('गौरविते स्वार्थमिश्रा श्लाघ्या स्तत्रभवन्मुखा' इति त्रिकाण्डशेषः) संनिधिः एव 'सान्निध्यम्' समीपस्थितिः। ('क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितः **लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते**' इति वामनः। अतः क्लीवत्वम्) 'न सान्निध्यात्' कण्वस्य असमीप-स्थितत्वात्। 'इष्टेः' (६।१।१५) यज्ञस्य 'विघ्नं' व्याघातम्। 'सारथिः द्वितीयः' यस्य तेन सारथिमात्र-सहायेन। 'कतिपय-रात्रं' ('कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'—२।३।५ इति द्वितीया)। असनाथः सनाथः क्रियताम् इति 'सनाथीक्रियताम्'। अत्राश्रमे एव अवस्थाय राक्षसा दूरीक्रियन्ताम्। अत्र '**उपन्यासः**' नाम प्रतिमुख-सन्धेरङ्गम् उपक्षिप्तम्। तथा-चोक्तं दर्पणे—"**उपन्यासः** प्रसादनम्" इति)।

76n. -1. फलानि &c Because a king should not be approached with empty hands– "रिक्त-पाणिस्तु न पश्येत् राजानं देवतां गुरुम् । नैमित्तिकञ्च वैद्यञ्च फलेन फलमादिशेत्' *qtd N Cf* 'यायावरा पुष्प-फलेन चान्ये'–*BK II* 20 "हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धान् उपस्थितान् *Ra I* 45, *VI I* 32' अग्निर्न पाणिना तत्रभवती द्रष्टव्या तत् वीजपूरकेण प्रेक्षितुमिच्छामीति *Mala. III* **2 प्रार्थयन्ते**—'प्रार्थयन्ते आश्रमसद इति विभक्ति-विपरिणामेन सम्बन्धः' *R i e* the Nominative 'आश्रमसद' is obtained from आश्रम-सदाम' by विभक्ति-विपरिणाम । **विदित** – *Ra* X 39 **3 आज्ञापयन्ति**—(79n 1) The sages use the word '**प्रार्थयन्ते** (*request*) but the king at once corrects it by substituting '**आज्ञापयन्ति** (*what do they command*) Here and in Vik II. This sort of interruption bespeaks great **humility** on the part of the king **4 कण्वस्य महर्षे** &c Shows that the fiends were afraid of the great spiritual power of the sage Hence his absence [illegible] मोक्ष [illegible]) is [illegible] advantageous to both the demons and the king [illegible] capable don't like to use their [illegible] the nobles [illegible] दुश्चर [illegible] न भुञ्जाम समर्था अपि रक्षण ॥ *Ram I* नम् [illegible] ([illegible] 3 92 [illegible] मानि [illegible] अनुग [illegible] (3 938 रक्षामि (आगादेश [illegible] 4 74) । [illegible] अनया [illegible] विनत् [illegible] (3 63 **इष्टि** [illegible] by [illegible] -गजादीना किति- (6 1 15) [illegible] derived is [illegible] means **desire** Cf. "**इष्टिर्मतार्ऽभिलाषेऽपि** [illegible] *Medini* [illegible] करणे ('प्रत्यय [illegible] विधानम –*Kat* 3 3 98) **विघ्न.**—(51n 10). **5 कतिपय रात्र**–समासान्त अच् comes after रात्रि by the Special Sūtra 'अच्' got by योगविभाग of अच् प्रत्यन्व--पूर्वात् सामलोम्न (5 4 75) 'अच इति योगविभागात् पृथक् सूत्रं कृत्वा दीर्घरात्र, वर्षारात्र -- **Prabhā**, SK 943 But *BM* differs वस्तुतस्तु **योगविभागस्य भाष्ये अदर्शनात्** पृषोदरादित्वाद् एव उचितम् । The word is singular and is expressive of an aggregate Now as 'कतिपय' is not a **numeral** ('**कतिपय-शब्दो न** • **स्या**'—VM) so 'अह सर्वैक देश सङ्ख्यात पुण्याच्च रात्रे.'

—(5. 4. 87), or 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्'—*Vārt*)–(814), does not apply. **Masculine** by 'रात्राऽह्नाऽहाः पुंसि'—(2. 4. 29). Again **कतिपय** should have been **final** in the **समास** by 'पोटा-युवति- (744), but **'समास-विधेरनित्यत्वात् "कतिपयरात्रं सनाथीक्रियताम् आश्रम"** इति। कतिपय-दिनस्यापि हंमा दशार्णाः (PA. & MD. 23) इति च' - **Prabhā**. .*P*. 61 ; *VŚ*. 23 6. **सारथि-द्वितीयेन** -- Cf. 'प्रयत-परिग्रह-द्वितीयः'--*Ra. I* 95. सरति अश्वान् इति स (अन्तर्भावितण्यर्थे) - सथिन् (उ 531) ; (8*n*. 2). तेन द्वितीय---or स द्वितीयः यस्य तेन। This shows that **he alone is more than sufficient** for the situation. Cf. "सेना परिच्छद स्तस्य द्वयमेवार्थ-साधनम्। शास्त्रेष्वकुण्ठिता-बुद्धि **मौर्वी धनुषि चातता**॥" -*Ra. I* 19. 'एक-सारथिना सह'—*Rām II*. 31 33 : *Ra IX* 10 **सनाथी** &c (38n. 1).

Text : --विदूषकः (अपवार्य)**—एस दाणीं भवदो अणुऊलो गलहत्थो** (एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्त)।

Vidūṣaka–Now you are collared (*thus way*) to your advantage (*i.e.* now you have a request though difficult, still favourable to you.)

राजा (स्मितं कृत्वा)**—रैवतक, मद्वचनात् उच्यतां सारथिः सबाणासनं रथमुपस्थापयेति।**

King (*Smiling*) Raivataka, let the charioteer be addressed in my name thus, "Bring (*me*) the chariot with the bow."

दौवारिकः---जं देवो आणवेदि (यद्देव आज्ञापयति)। (निष्क्रान्त)

Warder--As Your Majesty commands. (*Exit*)

उभौ (सहर्षम्)**— अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि।**

श्लोक **आपन्नाऽभय-सत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः॥१६॥**

Both (*Joyfully*)–This is highly becoming you, an emulator of your ancestors. The descendants of Puru, are initiated[1] in the sacrifice[2] (*vouchsafing*) exemption-from-fear to the distressed[1] (16)

राजा (सप्रणामम्)**—गच्छतां पुरो भवन्तौ। अहमपि अनुपदम् आगत एव।**

King (*With a bow*) -Be pleased to go ahead. I will just follow straightway.

V. L.—'एष इदानीं भवतोऽनुकूलः गलहस्तः'--B. P. Ryder. Dr. HS. 'एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना'—R. V. M. S.

विदूषक इति। 'अपवार्य'—ऋषिकुमारकौ श्रवणात् वारयित्वा आह। 'गले' प्रसभात् हस्तदानेन यत् प्रेरण स 'गलहस्त.'। तथा च 'एष' अर्थात् इदानी तव तपोवन-गमनार्थं ऋषिभि र्या प्रार्थना कृता सा यद्यपि राक्षसादिभिः सह विग्रह-युक्तत्वात् 'गलहस्तवत्' अमनोरमा, तथापि शकुन्तला-दर्शनादि-पक्षे "अनुकूलः" कार्यसाधक. सुखावह सवृत्त इत्याशय.। **राजेति।** 'स्मित कृत्वा' पूर्वोक्त-विदूषक-वाक्य-श्रवणात्। 'मद्वचनात्' मद्वचन मवलम्ब्य (इति 'ल्यब्लोपे' ५९३ पञ्चमी)। **अनुकारिणीति।** 'पूर्वेषा' प्राचीनाना पुरुवशीयानाम् 'अनुकारिणि' सदृशे इत्यर्थः। ('तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्य-सूचका' इति दण्डी)। 'त्वयि' दुष्यन्ते 'इद' भय-त्राणाऽङ्गीकरणम् 'युक्तरूपम्' सुतरा योग्य ('प्रशसाया रूपप्—५।३।६६ इति रूपप्) यत 'पौरवा' तव पूर्वपुरुषा. 'आपन्नाना' विपद्-युक्तानां ('आपन्न **सविपत्तौ** च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गक' इति विश्व-मेदिन्यौ) 'अभय' **लक्षणया अभय-दानम्** इत्यर्थ.। तदेव 'सत्रा(णि)' यागा. ('बहुस्य दीयते यत्र तृप्यन्ति प्राणिन. बहुः। कतींगे बहवो यत्र तत् **सत्रा**मित्यभिधीयते' इति नीलकण्ठ-धृत-वचनम्) तेषु, विपद्युक्तेभ्यः अभय-दान-रूपेषु यज्ञेषु इत्यर्थ। 'दीक्षिता' व्रतदीक्षा. (इति **रूपकम्**)। भीतेभ्यः अभयदान त्वदीय कुलव्रत त्वया तु तत सर्वथा अनुकृतमिति सरलार्थ। ('खलु' यस्मादित्यर्थेन पूर्वार्ध प्रति हेतुत्वात् **काव्यलिङ्गमिति। अर्थान्तरन्यासश्च। श्लोको** वृत्तम्) ॥१६॥ **राजेति।** 'अनुपदम्' पदस्य पश्चात् इत्यव्ययीभाव, (२।१।६) भवत्पाद-विन्यास लक्षीकृत्य, अनन्तरमेव इत्यर्थ· ('पादन्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्त पद भवेत्' इति क्षीरस्वामी)। 'आगत' ('आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा – ३०५२) इति **भविष्यदर्थ-द्योतकः** क्त-प्रत्ययः)।

77n.—1. **अपवार्य** जनान्तिक—(35n. 5 ; 170n. 2). **युक्तरूपम्** —(15n 2). **अनुकूलो** &c.—कूलम् अनुगत इति अनुकूल.—'Towards the bank', hence '*favourable, agreeable as wind, fate,* &--*Apte.* **गलहस्तः**—"Seizing by the throat, throttling, collaring'—*Ibid.* Thus गलहस्तः is not something relishable, but one may pocket this sort of insult in a profitable (अनुकूल) circumstance. Here the king is requested to fight against the terrible Rākṣasas—a task which is not very relishable, but our hero will like it, as it gives him an opportunity to re-enter the hermitage and possibly to have his much-coveted interview with his beloved. Thus the task is well termed 'अनुकूल. (profitable) गलहस्तः।. "You rather seem to

like being collared this way"—*Ryder* This is the **best** reading, for this humourous way of putting things is quite befitting a joker Cf. 'अनुकूल-परिणाम'—(253n 1) 2 **स्मितं कृत्वा** The previous jolly remark produces smile in the King (*Com*) **मद्वचनात्**—'तदुच्यताम्—**मद्वचनात्** * * सिद्धार्थक' *MR*, 'उच्यतामस्मद्वचनात् कालपाशिक' *Ibid* 3. **इदम्** -This helping to the distressed 4. **आपन्न**&c.–द् (of पद्) & त (क्त) न–(8 2 42) Distressed **सत्र** means a **big sacrifice** (*Com*) **दीक्षिताः** -Initiated i e devoted themselves wholly to the protection of the distressed '**सत्रा**' (अव्यय) means 'with' ('सह') । **पुर.**—After पूर्व comes अनि in place of अमि in **स्वार्थे** Read –[illegible] **स्वार्थे** 'अस्ताति -[illegible] अमि-प्रत्यय '- *BD* By [illegible] पुर [illegible] (5 3 39). 'पूर्व' becomes [illegible] – *JK* 5 **आगत.**—Mark the **Peculiar use of क्त** [illegible] **future** sense (*Com*) and Cf [illegible] **त्यक्त** [illegible] *Gita* I 9 [illegible] —* * * [illegible] त्वया तस्मिन्नपि [illegible] (**दत्ता**) । [illegible] पाणिग्रहण (**भविष्यति**) [illegible] पुनर्नेतव्यम् *Rat* Śak. III (end) **अनुपदम्** *Ki* VII 54 *Ra* VI 51

Text –**उभौ—विजयस्व ।** (निष्क्रान्तौ) ।

Both -Be victorious (*Exeunt*)

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तला-दर्शने कुतूहलम् ।

King Mādhavya, have (*you any*) curiosity to see Śakuntalā ?

विदूषकः—पढमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खस-वुत्तन्तेण बिन्दुवि णावसेसिदो (प्रथम सपरिवाहम् आसीत् । इदानीं राक्षस-वृत्तान्तेन बिन्दुः अपि नावशेषित) ।

Vidūsaka—At first it was brimful Now by the news of the fiends not even a drop is left

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

King—Don't fear, you shall keep close to me

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदोम्हि (एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि) ।)

Vidūṣaka—Here I am saved from the fiends.

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रधो भट्टिणो विजय-प्पआणं अवेक्खदि। एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो (सज्जो रथो भर्तु-विजय-प्रयाणमपेक्षते। एष पुनर्नगरात् देवीनाम् आज्ञप्तिहरः करभक आगतः)।

Warder (*Entering*) The car (*is*) ready (*and*) awaits Your Majesty's victorious[1] expedition[1] Here again from Her revered Highness, an order-bearer[2] Karabhaka, has just arrived from the town.

राजा (सादरम्)—किम् अम्बाभिः प्रेषितः ?

King (*Eagerly*) What ! sent by my (*revered*) mother ?

दौवारिकः—अह इ [अथ किम्]। Warder Yes

राजा—ननु प्रवेश्यताम्। King Well usher him

दौवारिकः—तह [तथा]। (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एस भट्टा उवसप्प [एष भर्ता। उपसर्प]।

Warder All right (*Going out and re-entering with Karabhaka*) Here is My Lord Approach

V L अम्बाभिः 3 R V M ... —S 'राक्षसादक्षि-...' R V S ... B M

विदूषक इति। परिवाहेण ... मम कुतूहलम् ... अभवत्। (परिवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्य-वस्तुनि इति मेदिनी)। राजेति। 'मा भैषीः' भयं मा कार्षीः ('माङि लुङ्'-(३।३।१७५) इति भविष्यत्यर्थे लुङ्। न माङ्योगे-(६।४।७४) इति अडागमनिषेधः)। दौवारिक इति। 'सज्जः' प्रस्थान-गमनार्थं सज्जीकृतः। 'विजयाय' राक्षसानां जयाय। प्रयाणम् यद्धयानाम्। पुनः इति भेदे। 'देवीनां' राजमातुः (गौरवे बहुवचनम्) आज्ञाप्तम् सन्देशम् हरति' धारयति इति 'आज्ञप्ति-हर' (३।२।९) इति द्रष्टव्यं। करभक' इति ... । राजेति। ननु' इति सम्भ्रमे (ननु प्रश्ने ... अधिकारे च संभ्रमे" इति मेदिनी)। 'प्रवेश्यताम्' इति मद्-भर्तुः ... । किमर्थं विलम्बः इति इत्याशयः।

78n.—1. सपरिवाहम्—परितः वहनम् इति परि + वह् घञ् भावे.

[3. 3. 18]=परिवाहः, [also परीवाहः—6. 3. 122.] 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः'—*AK*—Overflowing (*of a tank &c*).—*Apte*. The jester means to say that his eagerness for having a sight of Śak. was full to overflowing but now there is not a jot of it left. Cf. 'आनन्द-**परिवाहिना** चक्षुषा'–*Śak. IV* ;"अहो राग-**परिवाहिणी** गीतिः"—*Śak. V*; "पूरोत्पीड़े: तडागस्य परिवाहः प्रतिक्रिया"–*U C. III* 28 ; *Ra. VIII.* 73 ; *ŚPB. XVI.* 51. **2. वर्तिष्यसे**—Optionally 'वर्त्स्यसि' by 'वृद्भ्यः स्य-सनोः'—(1. 3. 92).—"(लुङ्-प्रत्यये) स्य-प्रत्यये, सन्-प्रत्यये च परे, वृत्-वृध्-स्यन्द-धातुभ्यः परः आत्मनेपद-प्रत्ययो **वा** स्यात्"—**Prabhā**. इट् is barred by 'वृद्भ्यः चतुर्भ्यः'—(7. 2. 59). **3. एष राक्षसात्** &c.—The jester says so fancying that he is already attacked by the fiends **4. सज्जः**—मज्ज् कर्तरि अच् (3. 7. 134). सज्ज—Equipped, hence ready. "अथ सज्जः स्यात् सनद्धे सभूते त्रिषु" *Medini* **5. आज्ञप्तिहरः**—आ । ज्ञप् (ज्ञापने) क्तिन् भावे-(3. 3 94). आज्ञप्ति—Order ; आज्ञप्ति हृ अच् कर्तरि ['हरते अनुद्यमने अच्'–3 2 9.] आज्ञप्तिहरः—Courier ; "**उद्यमनार्थे तु, भारं हरति यः, सः 'भारहारः'** । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)"–**Prabhā**. **करभकः**—It is either a proper name or a camel-man. **6. देवीनाम्**—'देवी कृताऽभिषेकायाम्, इतरासु च भर्तृणी'–*IA* Also 'देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु' । Here it refers to the Queen mother The plural indicates respect. **7. अम्बाभिः** मातृभिः । 'नाट्योक्तौ 'अम्बा 'माता' इत्यमरः । "नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्रायिकत्वात् अम्बादीनां केषाचित् **अन्यत्रापि प्रयोगः**', –*BhD* In Vocative Case the form is '**अम्ब**' by 'अम्बार्थनद्योः ह्रस्वः'—(7. 3. 107), but **opinion differs** as to the Vocative form of '**जगदम्बा**' । According to some it is **always** '**जगदम्ब**' । Cf "**जगदम्ब!** विचित्रमत्र किम्"—इति शङ्कराचार्य-कृताऽपराध-क्षमापन-स्तोत्रम् । "जयजय '**जगदम्ब** शिवे" इति कामाख्यायां-शतकम् ॥ According to others—'**जगदम्बे**', specially if it refers to a woman's name, because '**जगदम्बा**' is not a *synonym* of *Mother*. 'अम्बार्थकस्य यथा हे अम्ब, हे अल्ल, हे अक्क' ।–**Prabhā** "अम्बार्थानामिति अम्बा-पर्यायाणामित्यर्थः"—BM. Also T on 293.

Text :—करभक-जेदु जेदु भट्टा । देवी आणवेदि । आआमिणि चउत्थ-दिअहे पुत्त-पिण्ड-पालणो णाम उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे

सम्भावइदव्व त्ति [जयतु जयतु भर्ता। देवी आज्ञापयति। आगामिनि चतुर्थ-दिवसे पुत्र-पिण्ड पालना नाम उपवासो भविष्यति। तत्र दीर्घायुषा अवश्य वय सम्भावयितव्या" इति]।

Karabhaka Victory to (My) Liege The queen mother bids me say —On the coming fourth day comes off the fast named *Putra pinda-palana* On that day I should (*like*) to be honoured[1] by (*my*) long lived (*son*) without fail

राजा—इतस्तपस्वि कार्यम्। इतो गुरु-जनाज्ञा। द्वयमपि अनतिक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधेयम्।

King He (is) the duty to the hermits to be executed (*and*) there (is) the command of my superior Both are inviolable What is to be done?

विदूषक —तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ (त्रिशङ्कुरिवान्तरा तिष्ठ)।

Vidusaka Stay half way between like Trisanku

V I — पुत्रपिण्डपालनो नाम B M पुत्तपिण्डपालणो म R निवृत्त-पारणो म S पुत्तपिण्डपारणो म V अन्तरा B M P अन्तराले R V S

करभक इति। ... पुत्र पिण्ड-पालन (कर-णाधिकरणयोश्च (३।३।११७ ...) इति करणे ल्युट्। युवारनाकौ (७।१।१)। उपवास ... भोजनाभाव (तथाचोक्तम्। उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणै सह। उपवास स विज्ञेय सर्वभोग विवर्जित)। राज्ञ अनपत्यतया पिण्ड लोप-भयम्। अत पुत्र ... उपवासस्य आवश्यकत्वम्। अवश्यम् निश्चितम् ('नूनम् अवश्यम् निश्चये द्वयम्' इत्यमर) सम्भावयितव्या' आगत्य सम्मानयितव्या। राजेति। द्वयमपि तपस्विनाम विघ्न-निवारण मातुराज्ञा च, अनतिक्रमणीयम् अलङ्घनीयम्। प्रतिविधेयम प्रतिकर्त्तव्यम्। विदूषक इति। 'त्रिशङ्कु' इक्ष्वाकु-वंशाद्भव पथ-राज-पुत्र इव द्यावा-पृथिव्यो 'अन्तरा' मध्ये अन्तरीक्षे इति यावत्। अन्तरा तिष्ठ, खलु गत्वा, तपोवन राजधानी वा परन्तु तयोर्मध्यस्थिते कस्मिंश्चित स्थाने एव वस्तव्यम्।

79n. —1. आज्ञापयति—आ। ज्ञा। णिच् लट् ति आज्ञापयति। 'पुक्' by (7 3. 36, -57n 8) Mark that when a person in a higher station says something to a person in a lower station 'आज्ञापय' is

used, but when the case is reversed, '**विज्ञापय**' is used. (76n. 3). "विदूषकः—किं तत्रभवती **आज्ञापयति**?" *Vik. II* "गणदासः—भद्रे, **विज्ञाप्यतां** देवी परमनिपुणा –&c".- *Māla*. I. 2. **पुत्रपिण्ड** &c.- The queen mother is fasting so that her son may beget a son, as otherwise the King will not be freed from his debt to his fore-fathers. Read –"ऋणं देवस्य यागेन, ऋषीणां दानकर्मणा। **सन्तत्या** **पितृलोकानां** शोधयित्वा परिव्रजेत्" ॥ "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे मनो दधे" ॥ "नूनं मत्तःपरं वंश्याः **पिण्ड-विच्छेद**-दर्शिनः" &c. *Ra. I* 66; *VIII.* 26; *MS. III.* 216; *IX.* 132, 136, 140; *Y. I.* 159. According to *C* and *K*, this ceremony is also known as *Putrarāja* in which various presents including sweetmeats are given to a son. B's is the **best reading**, as Duṣyanta's childlessness exercises great influence on the *moral elevation* (*vide Introduction*) of the King's character in the *Sixth Act*. Cf. 'कष्टं खलु अनपत्यता &c.' VI 26 & 25. (218n. Remark). It will be interesting to note that "यजुर्वेदिना पिण्ड-शब्दो **नपुंसकलिङ्गेन** प्रयुज्यते। तथा— [illegible] इति श्राद्ध-विवेक-धृतपिण्ड-पितृयज्ञीय **कात्यायन-वचने** पिण्ड-विशेषणे 'एतत्' इति नपुंसक-निर्देशात्,—'भार्यैतेनच्च वै पिण्डं यजमानस्य पुत्रम्'—इति **ऋष्यशृङ्ग-वचनेऽपि** तथा दर्शनाच्च। **छन्दोगानां** पिण्ड-शब्दः **पुंल्लिङ्गेन** प्रयुज्यते, 'दर्भेषु मधु-मधु मध्वित्यक्षरमी-मदन्तः इति जपित्वा त्रीनार्यान् **पिण्डान्** दद्यात् इति गोभिल-सूत्रे '**पिण्डान्**' इति पुंल्लिङ्ग-निर्देशात्"—*Śrādha-tattvam*. 3. **त्रिशङ्कुः**-was **the king of** Ayodhyā, son of पृथु and **father of** हरिश्चन्द्र। He was so named on account of his committing **three sinful acts**. "पितुश्चापरितोषेण, गुरोर्दोग्ध्री-वधेन च। अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः। त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः"—*Vap. Ch.* 87; *HV. Ch. XII.* 18-19. He wanted to go to heaven in his mortal coil, by the performance of a sacrifice. ("गच्छेयं स्व-शरीरेण देवतानां परां गतिम्" --*Rām*. 57. 12..) Vasiṣṭha refusing to officiate, he approached his sons, who cursed him to be a *Caṇḍāla*. Viśvāmitra, however, celebrated the sacrifice for him, but the gods did not take part in it. So he by his own power caused the king to go up. ["पश्य मे तपसो वीर्यं

स्वार्जितस्य नरेश्वर। एष त्वा स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा"—*Ibid*. 60. 13 'दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा"—60 16] But Indra with the other gods said '*Fall, Triśanku, fall* down'. ['सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत्। त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालय —60. 17] Triśanku falling down his downfall was arrested by Viśvāmitra saying '*Stay Triśanku, stay there*' ['रायमाहारयन् तीव्र 'तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्" ॥ 60, 20] Thence forward that unhappy king remained suspended in the region of the stars

Text —राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययो¹भिन्न-देशत्वात्² द्वैधीभवति मे मनः।
उत्तर **पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो³ यथा ॥१७॥**

(विचिन्त्य) सखे, त्वमप्यम्बाभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः। अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्य, तपस्वि-कार्य-व्यग्र-मानसं मामावेद्य¹ तत्रभवतीनां पुत्र-कृत्यम्² अनुष्ठातुमर्हति।

King—In sooth I am embarrassed Owing to the difference of the places of the two duties¹ my mind is divided in twain, like the current of a burn, struck against a fore-(*lying*) hillock (17) (*Musing*) Friend, you have been regarded as a son by my mother. So returning from here (*and*) announcing that my⁴ mind is engrossed with the business of the sages¹, it behoves you to discharge the offices² of a son for Her Highness.

विदूषकः—ण क्खु मं रक्खो-भीरुअं गणेसि।

[न खलु मां रक्षो-भीरुकं गणयसि]।

Vidūṣaka—You mustn't, indeed, think me as afraid¹ of the demons².

राजा (सस्मितम्)—**भो महाब्राह्मण! कथमेतत् भवति सम्भाव्यते!**

King (*Smiling*)—Oh! great Brahmin! how is this possible in thee?

विदूषक:—जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि।

[यथा राजाऽनुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि]।

Vidūṣaka—But I will go as becomes a king's younger brother.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकान्[1] त्वयैव सह प्रस्थापयामि[2] ।

King–Indeed I shall send[2] back all my retinues[1] even with you as (*all*) disturbance to the penance-grove has to be avoided

विदूषकः (सगर्वम्)—तेण हि जुवराओ म्हि दाणिं संवुत्तो

[तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्त]।

Vidūṣaka (*Strutting*)– Then indeed I have become the heir-apparent

V I — शैले – R V S Ryder Bodleian MSS शठे B M 'गच्छामि —R V S गमिष्यामि M B स्वप्ताविद्गा R M ०वहा – B.K S C अम्बाभि – HS , अम्बया Others

कृत्ययोरिति । कृत्ययो कार्ययो तपस्वि-कार्यस्य मातृकार्यस्य च इति भाव । ("**कृत्यो** विद्विषि **कार्यं** च **कृत्या** क्रिया दिवाकस इति रभस —(३।१। ११०) भिन्न पृथक् देश स्थल यथा तथाभाव भिन्नदेशत्वम तस्मात् युगपत् पृथक् प्रदेशे सन्तत्यत्वात मे मन द्वैधीभूत मानस पुर अग्रे शैले पर्वत प्रतिहतम् अवरोध प्राप्त स्रोत वहति या सा स्रोतोवह (३।२।०६)नदी तस्या 'स्रोतोवह नद्या स्रोत प्रवाह इव अद्वैध द्वैध भवति इति द्वैधीभवति कर्तव्य-निर्णये असमर्थो भवति इति भाव । (**वृत्यनुप्रास-च्छेकानुप्रासयो.संसृष्टि.।** 'स्रोत स्रोत ' इति **लाटानुप्रास**श्च । श्रौती **उपमा** च । **श्लोको** वचनम) ॥१७॥ **विचिन्त्येति ।** पुर इति पुरस्पण 'प्रतिगृहीत स्वीकृत सतत-सत्-सहचरत्वात इति **भाव ।** 'तपस्विना' तापसानाम् दृष्टि-रक्षण-रूपे कार्य व्यग्रम् आकुल ("व्यग्रा व्यासक्त आकुले" इत्यमर) 'मानस यस्य तादश 'माम् आवेद्य' अम्बायै ज्ञापयित्वा । **विदूषक इति ।** 'रक्षोभ्य भीरु ' भयशील [इति सहसुपेति समास]। तत स्वार्थे कुत्सितार्थे वा क । **विदूषक इति ।** 'गच्छामि' गमिष्यामि (वर्तमान-सामीप्ये'—[३।३।१३१]। इति **भविष्यदर्थे** लट्) । महाडम्बरेणेति **भाव ।**

80n —1. कृत्ययो:- कृ क्यप् ['विभाषा कृवृषो '- 3 1 120]- कृत्यम्, or कृत्+क्यप् ['ऋदुपधात् चाऽक्लृपिचृते '–3 1 110] कृत्य —Duty— *BhD* **2. द्वैधीभवति**–द्विप्रकारम इति द्वि+धमुञ् by [द्वि-त्र्योश्च धमुञ् '– 5.3. 45] द्वैधम् । Then स्वार्थे ड by [धमञ्-अन्तात् स्वाथ ड-दर्शनम्— *Vārt.* 1991.] Next मत्वर्थ अच्, द्वैधम् – Having two divisions. Cf. "अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्य-द्वयाकुलः"—SPB. II 1 ; "**दोलाय-**

मानेन चेतसा"—Kād P 729 ; "न जाने सन्देह-दोलामवलम्ब्य संवित्"—NC VIII. 48 3. शैले—शिलानां समूहः (4 2 37). यद्वा शिला सन्ति अत्र इति शिला+अण् =शैलः, तस्मिन्। 'शैलैः' will divide the river-current into **several** parts So it is **rejected** Cf "**Two** inconsistent duties sever my mind with cruel shock As when the current of a river is split upon **a rock**" *Ryder* For similar idea. Cf 'नद्या इव प्रवाहो विषम-शिलासङ्कट-स्खलित-वेग। विघ्नित-समागम-सुख-मनसिशयस्त्वनुगुणीभवति'—*Vik III* 8 'द्विधा पश्य समद्रकेनात्'—*Ra VIII* 11 The simile is a **bit defective** as the causes of 'द्वैधीभवन' of 'मनस्' and 'स्रोतस्' are different [*i e* भिन्न-देशत्व। शैल-प्रतिहतत्व। Now see *K i II* 51 56] -स्रोतोवहः स्रोतस् वहः, क्विप् कर्तरि ['क्विप् च' 3 2 76] स्रोतोवहः (स्रोतोवह् in Nom -Singular) —Streamlet (नद्या)। 4 रक्षोभीरुक—Not a case of पञ्चमी-तत्पुरुष by 'पञ्चमी भयेन' (2 1 37) Read "भय इति **स्वरूप-ग्रहणम्। न अर्थस्य।** प्रमाणाऽभावात्। तेन '**वकात् त्रासः इत्यादौ समासः** न। कथं तर्हि '**भोगोपरतः**' '**ग्राम-निर्गतः**' इत्यादिप्रयोगाः। * '**सुप्सुपा**' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति'—T. '**महाब्राह्मण**' (Vide 162n 1) It may be **ironical** here, but the jester is expected to swell with the title without understanding the irony. **भवति** -In Your Worship (sarcastic). **युवराज**—Crown prince ; the reigning prince is '**अधिराज**'—*Ra III* 36 5. **अस्मि** I (Vide 7n. 2). **तपोवनोपरोधः** The attendants were a bar to the progress of his love affair, so the king very dextrously dispensed with them, under the pretext of disturbance to the hermitage.

Text :—राजा (आत्मगतम्)—**चपलो'ऽयं वटुः। कदाचिदस्मत्प्रार्थना-मन्तःपुरेभ्यः कथयेत्। भवतु। एनमेवं वक्ष्ये**–(विदूषक हस्ते गृहीत्वा, प्रकाशम्) **वयस्य, ऋषि-गौरवादाश्रमं गच्छामि। न खलु सत्यमेव तापस-कन्यकायां ममाभिलाषः। पश्य—**

सुन्दरी (समजग, सभरलग) — **क्व वयं, क्व परोक्ष-मन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः।**
परिहास-विजल्पितं सखे! परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥१८॥
(वैतालीयं वा)

King (*Aside*)—This (*Brahmin*) chap is a chatter-box' (*babbler*).

He might perchance let out my suit to the inmates[2] of the sergalio.[3] Well, to him, thus I'll speak; (*Holding Vidūṣaka by the hand—Aloud*) Friend, I am going to the hermitage (*solely*) out of respect for the ascetics. In sooth, I have got no predilection for the hermit's daughter. Observe—

Where are we and where, is a creature brought up with fawns, and a stranger to (*the influence*) of love. Take not in earnest, my friend, the (*light*) word uttered in jest.[3] (18)

विदूषकः—अह इं [अथ किम्]। (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

Vidūṣaka—Just so. (*Exeunt Omnes*).

द्वितीयोऽङ्कः

(*End of the Second Act*)

राजेति। अयं वटुः 'माणवकः' ['बालके. **मानवः** पाठे शिशौ **वटु**रित्यपि'' इति शब्दरत्नावली) 'चपलः' चञ्चलः, बालत्वात् अल्प-वयस्कत्वात् इति भावः। 'कदाचित्' इति **सम्भावना-द्योतकः**, 'अस्माकं प्रार्थनां' शकुन्तला-विषये ममाभिलाषं 'अन्तःपुरेभ्यः' लक्षणया अन्तःपुर-स्थित-महिषीभ्यः 'कथयेत्' (सम्भावनायां लिङ्)। 'वक्ष्ये' (इति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम्)। 'ऋषि-गौरवात्' तपस्विषु भक्तिवशात्, तेषां कर्म सम्पादयितुम् इत्यर्थः। **क्वेति।** वयं मादृशाः विषयाऽऽसक्त-मानसाः नागराः, 'क्व' कुत्र वर्तन्ते। 'मृगशावैः' हरिणपोतैः, 'सम' सह 'एधितः' वृद्धिं प्राप्तः, अतएव 'परोक्ष' इन्द्रियाणाम् अगोचरः 'मन्मथः' कामचिन्ता ("**मन्मथो काम-चिन्तायां** कपित्थे कुसुमायुधे'' इति मेदिनी) यस्य तादृशः काम-कलाऽनभिज्ञः 'जनः' शकुन्तला-रूपः, 'क्व' कुत्र वर्तते (द्वौ क्व-शब्दौ महदन्तरम् सूचयतः)। अतः प्रणयस्यावकाशः नास्ति इति हृदयम्। हे 'सखे परिहासेन' नर्म-च्छलेन कौतुकेन इति यावत्। ("द्रव-केलि-परीहासाः क्रीड़ा खेला च नर्म च'' इत्यमरः) 'विजल्पितम्' कथितम् 'वचः' शकुन्तलायाम् अनुरागकथन-रूपं 'परमार्थेन' सत्यरूपेण ('धान्येन धनवान्' इतिवत् अभेदे करणे तृतीया) 'न गृह्यताम्' अवगम्यताम्। [**पुनरुक्तवदाभासः। वृत्त्यनुप्रासः। काव्यलिङ्गम् पदार्थ-वाक्यार्थ-रूपेण। आद्ये अर्धे विषमालङ्कारभेदः, सहोक्तिश्च।** वृत्तमेतत्

सुन्दरी (वियोगिनी वा)। राघवभटस्तु एतत् 'वैतालीयम् वृत्तम्' इत्याह। "राजा स्वगतम्" इत्यादिना एतदन्तेन 'संवृत्तिः' नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा—"संवृत्तिः स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत्"। विपर्यय-नाम नाट्यलक्षणञ्च—"विचारस्य अन्यथा-भावः सन्देहात्तु विपर्ययः" इति दर्पण-लक्षणात्) ॥१५॥

॥ इति गौतम-श्रीरमेन्द्रमोहनवसु-विरचितायामभिज्ञान-शाकुन्तल-टीकायां कुमारसन्तोषिण्यां द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

81n. -1. वटुः- Lit. a boy, youth. Cf. English '*chap* or *fellow*' Cf. 'किमत्रायं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः"–*Ku. V.* 83. Here a Brahmin boy.Cf. "वटत्र क्ष (वटो, ऋक्षः) मया दृष्टः वारि-वारण-मस्तके। तावत्तत्र न गच्छामि यावत् सोऽपि न गच्छति"—**विदग्ध-मुख-मण्डनम्**। 'एषोऽपि स दुष्ट-वटुकः'—*MK. V. I.* 2. **कदाचित्** (Perhaps)—'कदाचित् शब्दः सम्भावना द्योतयति"—V Cf. "**कदाचित्** अनभिमत-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापाभिज्ञा करोति माम अदृश्यो हि मुनिजनस्य" &c.—*Kād.* 1*st Part.* "**कदाचिदसौ** ... पार्श्वेऽवहिता" &c.—*Ibid. 2nd Part.* **अस्मत्-प्रार्थनां**—The whole affair of my pursuit after a wild girl 3. **अन्तःपुरेभ्यः** -(To the inmates of seraglio) -(4n. 3). **हस्ते (गृहीत्वा)** Instead of ... or ३या, '**Locative**' is used by **विवक्षा**। Read "व्यादाने चतुर्थी स्यात्, दाने कथनेऽपि च। आदानकारणे योगे **सप्तमी** केश्चिदिष्यते"——*Hari qtd. Sumativijaya under Ra. II.* 28 ; "**हस्ते गृहीत्वा** मारीचं रावणः वाक्यमब्रवीत्"—*Rām. III.* 42.13 ; 'आलाने **गृह्यते** हस्ती'–*MK* ; '**गौतमीहस्ते** विसर्जयिष्यामि'–*Śak. III* ; (153*n.* 4). **०कन्यकायाम् अभिलाषः**—Note the use of सप्तमी with अभि+लष्, स्निह् etc. -(94n. 4). **4. वक्ष्ये**—*Atmp.* because if Vidūṣaka is put off scent, the benefit goes to the king. **5. वयं**—Refers to the kings in general who are always accustomed to deal with city-bred beauties, and are thoroughly acquainted with all the arts of fascination. **क्व—क्व**—(14*n.* 8) ; *PP.* 4. 55. 25,–27. "क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभाव-मुग्धोजनः क्व च विविधविलास-रस-राशिर्गन्धर्व-राजपुत्री"—*Kād.* P. 596. **6. परोक्ष**—अक्षि=इन्द्रिय–(In. 9). "... परम

इति विग्रहे समासान्त-विधान-सामर्थ्यात् अव्ययीभाव '–SA Next (समासान्त) 'अच्' by GS—'प्रति-पर-समनुभ्योऽक्ष्ण। BD remarks परोक्षे लिट् (2171) इति 'निपातनात् ओकारादेश.'। Hence परोक्षम्' and not पराक्षम्'। Next मत्वर्थे अच् gives 'पराक्ष'। मन् क्विप् भावे [सम्पदादिभ्य क्विप – (Vart 3 3 94), न' dropped by गम्यादीनाम् इति वक्तव्यम् (Vart 6 4 40), 'तुक् by 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' –6 1 71] मत्– Consciousness' मथ् (विलोडने)] पचादि अच् इति (3 1 134) मथ। मत् (चेतनस्य 'मथ मन्मथ' Killer of consciousness BhD Read यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माक तथापितम्। तस्मात् मन्मथ नामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि –Kālikā Purana II 4, विद्वन्मान्यमञ्जरी I 15 पराक्ष-मन्मथ is used in a *double* sense viz (i) *One unacquainted with love-matters* (ii) *who is inwardly in love* 7 परमार्थेन The king requests the jester not to take seriously what was said before (*i e the fact that he was enamoured of a hermit girl*) For she being a woman brought up in the forest and having no culture and art (n 5) has no power to cater for the peculiar taste of a king a townbred individual who is intimately acquainted with the beautiful accomplished ladies of the society Thus any attachment between them is not within the nature of things and hence absolutely absurd This apparently innocent falsehood **will terribly tell on the fate of** Śakuntalā (Act VI 20l n 9) Mark that the **duplicity** of the king does not stigmatise his character (Vide 37n 1) The king being a 'दक्षिण नायक does not like to offend any of his consorts for whom at present he has practically no real love For this दाक्षिण्य *Vide* (195*n* 4) अन्य सकान्त-हृदयाऽपि प्रथम-सभावनाम अपेक्षते *Sānumati's speech* Act VI, *infra*

Remark—Our poet very skilfully introduces the summons of the queen mother, with a view to removing Vidusaka (along with all the retinues) from the scene of Duṣyanta's courtship with Śak, which plays an important part in the development of the plot From the last verse, the addle-pate ... s made to believe that the alleged love between the

king and Śak is sham Thus the last shadow of Śak's affair is blotted out of his memory Jester's ignorance of the Gandharva marriage is a *sine qua non* as the slightest knowledge in him would give rise to an impossible situation in the 5th Act by baffling the imprecation of Durbāsā For, he being a veritable babbler would have told others about it and himself being an eye-witness would have surely remembered her face

Time-analysis of Act II The Second Act commences early in the morning of **the next** day after the events described in Act I (अपि किल अस्मात् अवस्थानात्—&c एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अपि रजनी *Vidusaka's speech*) The season is the same (ग्रीष्म विरल पादप च्छायासु) । The conversation of Vidusaka & the king ended late at noon (अस्मिन् पादप-च्छाया-विरचित-वितान-सनाथे &c Page -172) ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति यजमान-शिष्यः[1])

Text :—शिष्यः (कुशानादाय)—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः। येन प्रविष्ट-मात्र एव आश्रमं तत्रभवति निरुपप्लवानि[2] नः कर्माणि संवृत्तानि।

पथ्यावक्त्र
का कथा बाण-सन्धाने ज्या-शब्देनैव दूरतः।
हुङ्कारेणेव धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति[3] ॥१॥

यावदिमान् वेदि-संस्तरणार्थम्[4] दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि। (परिक्रम्या-वलोक्य च। आकाशे)—प्रियंवदे, कस्येदमुशीरानुलेपनम् मृणालवन्ति च नलिनी-पत्राणि नीयन्ते। (श्रुतिमभिनीय) किं ब्रवीषि? आतप-लङ्घनात् बलवदस्वस्था शकुन्तला। तस्याः शरीर-निर्वापणाय इति। तर्हि प्रियंवदे, यत्नादुपचर्यताम्[5]। सा हि तत्रभवतः कुलपतेरुच्छ्वसितम्। अहमपि तावद् वैतानिकं शान्त्युदकम् अस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि[6]। (निष्क्रान्तः)।

विष्कम्भक। (*Prelude*)

(*Enter a disciple*[1] *of the sacrificial priest*[1])

Disciple (*Gathering Kusa-grass*)—Oh, of great puissance is king Dusyanta! For, immediately on His Highness' entrance into the hermitage, our rites have become free[2] from let.[2]

What to speak of aiming the dart? For, by the mere twang of his bow-string from afar, he removes[3] all impediments as if with an (*angry*) roaring of the bow. (1)

I will just deliver these turfs to the sacrificer for[4] strewing on the altar.[4] (*Turning round, looking about—In the air*) Priyamvadā! for whom are these *vetiver* (*cuscus*) salve[illegible] (*these*) fibrous lotus-leaves being carried? ([illegible]ng *listening*) What! do you say "(*These are*) for

cooling the body of Śakuntalā, who is extremely indisposed owing to a sun-stroke[6] ?" Then let her be carefully attended[7] to. She is indeed the (*very*) life-breath[8] of the revered patriarch. Meanwhile I, too, will send[10] (*for her*) evil-averting sacrificial water through the hands of Gautamī. (*Exit*).

V. L. --Dr. alone reads 'कुशानादाय' separately after शिष्यः। 'महानुभावः पार्थिवो'—R. V. 'महाप्रभावो राजा'--B. M. S. 'प्रविष्ट-मात्रे'—R. V. 'येन प्रविष्टमात्रे'---B. M. Ś. 'निरुपप्लवानि'—B. M. S. K. 'निरुपद्रवाणि' - R. V. 'संवृत्तानि'– B. M. S. 'प्रवृत्तानि भवन्ति—R. V. उपहरामि' -B. M. S. 'उपनयामि' - R. V. 'श्रुतिर्मभिनीय'– B. V. M. S. 'आकर्ण्य —R. यत्नादुपचर्यताम्,--B. M. S. 'त्वरितं गम्यताम्'--R. V. 'कुलपतेः'—S. 'कण्वस्य' R. V. 'तत्रभवतः कुलपतेः' - B. P.

तत इति। 'यजमानस्य' कस्यचित यष्टुः, ('यष्टा च यजमानश्च' इत्यमरः)। 'शिष्यः' छात्र (स्या—३।१।१०९; 'शास् इद् अङ्हलो —६।४।३४; ३।४।८६)। 'कुशान्' दर्भान्। ("कुशः पुनः, अस्त्री **दर्भः**, रामसुनेना"– इति केशवः)। **शिष्य इति।** 'अहो' इति विस्मये। 'महान् अनुभावः' प्रभावः ('अनुभावः प्रभावे स्यात् निश्चये भावसूचने' इति विश्वः) यस्य तादृशः। तत्रभवति' पूज्ये। 'प्रविष्टः एव' इति प्रविष्टमात्रम (मयूरव्यंसकादित्वात् **नित्यसमासः**) तस्मिन्। अनेन राज्ञ-विशेषण। 'निर्गता उपप्लवाः' उत्पाता. विघ्ना इति यावत् ["**उपप्लवः** सैंहिकेये **विप्लवोत्-पातयोरपि**' इति मेदिनी) येभ्यः तानि। (यद्वा उपप्लवेभ्यः निर्गतानि ("निरादयः क्रान्त्याद्यर्थे पञ्चम्या" इति **प्रादि-समासः**)। अत्र राक्षस-निराकरणे कारणं वक्तव्ये कार्य-रूप-कर्म-निरुपप्लवतोक्तेः **पर्यायोक्तालङ्कारः**]। **का कथेति।** 'बाणानां' शराणाम् 'सन्धाने' योजने 'का कथा' तत्कथापि नास्ति। शरसन्धानं नापेक्षते इति भाव। 'स हि' राजा 'धनुषः' हुङ्कारेण' (३।३।१०९) हुम् इति ध्वनिना 'इव 'दूरतः' दूरात् 'ज्यायाः' धनुर्गुणस्य 'शब्द' ध्वनिः तेन टङ्कारेण 'एव' (अन्य-योग-व्यवच्छेदार्थक एव-शब्दः) 'विघ्नान्' यज्ञ-विघ्न-स्वरूपान राक्षसान् 'व्यपोहति' दूरीकरोति। न पुनः बाण-प्रयोगापेक्षा इति भावः। (का कथा इत्यत्र **अर्थापत्तिः**। 'हुङ्कारेण इव' इत्यत्र **समासोक्ति-गर्भोत्प्रेक्षा,** धनुषश्चेतनत्वारोपात्। **पथ्यावक्त्रं** वृत्तम्] ॥१॥ **यावदिति।** 'यावत्' इति वाक्यालङ्कारे। विद्यते पुण्यम् अस्याम् इति 'वेदिः' परिष्कृता भूमिः तस्याः 'संस्तरणार्थम् आच्छादनार्थम् '**ऋत्विग्भ्यः**' याजकेभ्यः ('आग्नीध्राद्याः धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाः [illegible] इत्यमरः) '**उपहरामि**' संगृह्य तेभ्यो ददामि। **आकाश इति।** (तल्लक्षण [illegible] **आके**–

"किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवाऽनुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाश-भाषितम्" ॥) 'उशीरस्य' वीरणाऽऽख्य-तृण-मूलस्य ("स्याद् **वीरणं** वीरतरम्, मूलेऽस्य **उशीरमस्त्रियाम्**" इत्यमरः ॥ 'खस्' इति भाषा, इति शब्द-कल्पद्रुमः ॥) अनुलेपनम्' 'करणेल्युट्–३।३।११७) 'मृणालवन्ति' बिस-युक्तानि ('**मृणालं** नलदे क्लीबं, पुनासकयो**र्बिसे**' इति मेदिनी)। "नलिनी-पत्राणि" पद्म-पर्णानि। 'श्रुतिमभिनीय' **प्रत्युत्तरम् अश्रुतमपि श्रुतमिति प्रदर्श्य**। 'आतपेन' सूर्यकिरणेन 'लङ्घनात्' अभिभवात् सौरोत्ताप-वशात् इति भाव। 'बलवत्' अतीव 'अस्वस्था' पीडिता 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापोपशमनार्थम् 'यत्नात्' यत्नम् अवलम्ब्य 'उपचर्यताम्' सेव्यताम्। 'सा हि' शकुन्तला 'कुलपतेः' कण्वस्य 'उच्छ्वसितम्' जीवनमेव (अजहल्लिङ्गत्वात् उद्देश्य-विधेययो लिङ्गाऽनैक्यम्)। वितानस्य इव 'वैतानिकं' यज्ञीयं ('**वितानं यज्ञ** उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी) 'शान्त्युदकम्' अरिष्ट-नाशकं मन्त्रपूतम् अवभृथादकम्। 'गौतमीहस्ते' विवक्षा-वशात् आधारत्वम्। ['गौतमी नाम कण्वस्य भगिनी इति कथ्यते" इति काश्यपेम-श्रीनिवास-पादाः।] 'विसर्जयिष्यामि' प्रेरयिष्यामि [सृजेर्णिच् स्वार्थे]। **विष्कम्भक इति**। तल्लक्षणं तु दर्पणे—"वृत्त-वर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः। सक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः। **शुद्ध** स्यात्, स तु **सङ्कीर्णो** नीच-मध्यम-कल्पितः)। स चायं यजमान-शिष्येण **मध्यम-पात्रेण** प्रयोजितत्वात् **शुद्धः**।

82n —1. यजमान &c. –(Ra. XVIII. 12) –A regular performer of sacrifice यजते इति यज् + शानच् ['पूङ्यजोः शानन्' –3. 2. 128.] or [शानच् by 3. 2. 124.] यजमान। शास क्यप् कर्मणि ['एति-स्तु शास्-वृ' –3. 1. 109.] शिष्य। ['आ' 'इ' by 'शास्-इद्-अङ्-हलोः' –6. 4. 34), and 'स' 'ष' by 'शासि-वसि-घसीनाञ्च' –8. 3. 19] Cf. 'तत प्रविशति भग्न-शिष्य' –Vik. III For 'शिष्य's duty—vide MS. II. 176. **कुशानादाय** –The pupil soliloquizes while gathering Kuśa. This makes the remarks more natural than when he enters Kuśa in hand and delivers speech and walks away in the formal theatrical manner. **2. निरुपप्लवानि—उपप्लव** Obstruction, calamity. PA&*MD*.17; *Ra. II*.48 ; *Ku. V*.61 ; *IV*. 49 ; **प्रविष्टमात्रे**—Cf. 'बाह्मण[illegible]'—Act. II ; "दृष्टमात्रस्य"—Ibid. "**विद्धमात्र**"—*Ra*.V.57. 3. [illegible]+कारः=हुङ्कारः ['वर्णात् कारः'—*Vārt*. 3. 3. 108.]. Read

"आकार., ककार, **हुङ्कार.– 'कार-प्रत्ययस्य धातो अविहितत्वेऽपि अधिकारत्वात् **कृत्संज्ञा**। तेन कृत्-प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम्, प्रयोजनाभावात् क-कारस्य न इत्संज्ञा" ।- **Prabhā**. 'हुङ्कार' is any sound of defiance. Cf. अनहुङ्कृते धनुर्ध्वनि न हि गामायकानि केसरी" -*ŚPB. XVI.* 25. "हुङ्कारगर्भे द्विषताम् शिरोभि' *Ra* VII. 58, *Ku.* V 54 Here, however, the 'bow' is compared to 'Rudra' and the 'ज्याशब्द' to हुङ्कार' of Rudra *Kāli* elsewhere in *Ku II.* 26, refers to Rudra's making 'हुङ्कार'। Cf. 'आवर्जित-जटामौलि-विलम्बिशशिकोटयः। रुद्राणामपि मूर्धानः क्षत-हुङ्कार शंसिनः'॥ 'प्रतिशब्दोहि हरे हिनस्ति नागान्— V.k I. 'हुङ्कारेण न वारयति' PC II 4 **व्यपोहति** -(dispels)–L C II 19. वि अप ऊह् लट् ति (properly **Atmp** by 'उपसर्गास्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्' (*Vārt* 2701) But here the king removes obstacles, the **benefit of which is enjoyed by the sages.** so **Prmp** 'दुःखानि अपोहति' L C II 19 5 **ऋत्विग्भ्यः** ऋतौ ऋतौ यजति इति ऋतु यज् क्विन् [ऋत्विक् ... &c 3 2 59] ऋत्विक् (निपातने) One sacrificing at prescribed times. 'अग्न्याधेयम् पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विग् इहोच्यते' ॥ - *MS. II,* 143 **6 का कथा** &c The question of putting arrow to the bow does not arise the mere twang of his bow from afar is sufficient for the expulsion of the demons **आकाशे**— This stage direction is used when there is **only one actor present in the stage** who gesticulates to see some one outside, to whom he puts some questions and simulates to hear something in reply which he repeats for the sake of the audience by asking the question--' किं ब्रवीषि '— &c. (Com). This is used for the avoidance of unnecessary introduction of a new character. **श्रुतिमभिनीय**— 'तच्च पार्श्वाऽवनतेन शिरसा स्तब्धेन नेत्रेण। तल्लक्षणं तु -'पार्श्वस्याभिमुखं यत्तु तत्पार्श्वाऽऽनतमुच्यते'। 'स्वाध्यमाकर्णनादौ पार्श्वस्थस्यावलोकने। यत्तु स्यान्नि-श्चलपुट स्तब्धनेत्र प्रचक्षते ॥ —R. **7. उशीर** &c --उशीर (*Andropogon muricatum. Cuscus*)—is **a kind of fragrant grass root (खस्) renowned for its cooling properties and is used in India in trellis for cooling the air ;**

MK. X. 23 ; *Kalpa. P.* 124 ; 'फलोनी-लोध्र * * सेव्यम् उशीरम्" -*CS.* Read NC IV. 121–116 for treatment with उशीर। For the soothing properties of मृणाल, Cf.- * * * 'शातम्बरांगिलतरैश्च शयान-मेवम् हारैः मृणाल-वलयैः अवलास्पृशेयु' Ss, also Rat II आतप-लङ्घनात्–From an attack of the sun, or **moving in the sun** (HS). 'लङ्घनन्तु उपवासे स्यात् **क्रमणे** प्लवनेऽपि च --*Medini.* Vide (243n 1) ०**निर्वापणाय** —for refrigerating ; 'अङ्गानि ० निर्वापय -*Ra. III. II* ; *Ra. XII* 63 ; *XIX.* 56 : *Śak. III.* 13 : (15*n.* 1) **8 भगवत.कण्वस्य** (R) is **rejected** for a disciple **should not utter** the name of his preceptor. Cf. –आत्मनाम **गुरोर्नाम** नामाति-कृपणस्य च। श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्य-कलत्रयाः' इति कर्मशासनम्। (16*n* 2) 9 **उच्छ्-सितम्—**उत् श्वस क्त भावे -'breath, the very life' *lit.* 'The very breat' of his nostrils' *M.* Cf "The breath of our nostril the anointed of the Lord, was taken' **Lam IV** **उच्छ्वसितं** मा कुमारस्य'—HC. I. 17. "आमन्त्रयाणिग्रहणेति पित्रोरुमार्दिर्गात्रा-**च्छुसितं** बभूव'—*Ku VII.* 4 ; "*I say, my daughter is my flesh and blood*"– **Merchant of Venice.** III. 1 **वैतानिकं—**SPB IV. 10 ; VS. III. 16. **10. शान्त्युदकम्—**is the evil-averting holy water of the sacrifice like the '*eau benite*' of the *Roman Catholics.* This sentence has been very cleverly put in the mouth of the disciple to serve an important purpose, for which vide '**इदो इदो अज्जा गोदमी**" &c. at the close of this *Act*-**गौतमीहस्ते**--For मन्तमी vide -(81n 3). **विसर्जयिष्यामि—**वि सृज् ordinarily means '*to send*', '*to despatch*'. Cf. 'भाजेन दूतो **रघवे विसृष्टः**'—*Ra. V.* 39. Hence **स्वार्थे णिच्** । Cf."विसर्जयामास तदा विभाप-णम्"—Ram. VI. 10. 29 ; 36, 22. **11 विष्कम्भकः** -Prelude. "*Explication*"—*Dr. Hall* It is a *dialogue* or *a monologue* carried on between character other than the chief ones, which **connects** the preceding Act with the subsequent one by informing the audience of what has occurred in the interim, either by direct **statement** or by indirect suggestions. Unlike **प्रवेशक** **(Vide Act VI), it may occur even at the beginning of the First**

Act. It is **'शुद्ध'** when carried on by one or more **minor (मध्यम)** characters in Skt in high tone, and **'सङ्कीर्ण'** when carried on by characters **minor** as well as **low (नीच)** in Prākṛta in low tone Here it is शुद्ध। It informs us that the King true to his pre[illegible]se, went to the penance-grove and drove away the fiends ; and [illegible] lady love Śak also like his own self was suffering from love-[illegible]kness The word is from [illegible] (*to bind together*) i e compressing an account in a short space **"विष्कम्भते** प्रजागित्, **विष्कम्नाति** परादाम्। **विष्कभ्नोति** [illegible] KR 81, (189p. 8)

Text (तत प्रविशति [illegible]) **राजा** (निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं स[illegible] बाला [illegible] मे विदितम्।

[illegible] हृदयं [illegible] निवर्तयितुम् ॥२॥

(*Enter the King in the [illegible]*) King (*Sighing*)—I know the potency of penance and I do know that that girl has [illegible] master And yet I cannot turn away (*my*) heart from her (2)

V L — कामयान R's Com., V समदन B M 'कामयमान'—R S, Last line as—'न च निम्नादिव [illegible] निवर्तते मे तता हृदयम्' —B. HS P

तत इति। 'कामयानस्य [illegible]-मन्मथस्य [illegible] इव अवस्था यस्य तादृशः। **जाने इति।** [illegible] वीर्यं शक्ति 'जाने' (१।६।३६) [illegible] प्रभावेण ऋषय दोषिण [illegible] तन्म विदितम् अस्ति। अत शकुन्तला बलात् ग्रहणीया न भवति इति भाव। [illegible] बाला शकुन्तला (प्रकान्त-प्रसिद्धानुभूतार्थेषु यच्छब्द तच्छब्द [illegible]) परवती' पराधीना इति मे विदितम् ('क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी (२।३।६७, ३।२।१८८), यद्वा **'मे** इति **'मया' इत्यर्थे अव्ययम्।** एतत्त **प्राक् व्याख्यातम्**)। अत [illegible] अननुमोदिते नोद्वाह्या। एव चेत् अस्याम् अनुरागेण अलम् इति वितर्कयन् आह तथापि' अभिलाष-सिद्धि [illegible] इति जानन्नपि 'इद 'हृदयम्' कर्तृ। 'तत' शकुन्तलाया ("वारणार्थानामीप्सित' (१।४।२७ इति [illegible]) 'निवर्तयितुम्' (२।३।६६) परावर्तयितुम् 'अलम्' समर्थ ('अल भूषण-पर्याप्ति-शक्ति-वारण-वाचकम्' इति वैजयन्ती) 'न अस्मि। (अत्र **अप्रस्तुतप्रशंसा।** वेदन-क्रियाया हृदय-निवर्तन-क्रियायाश्च **विरोधः।**

तदाभासस्तु रति-स्वाभाव्यात्। **श्रुतिवृत्यनुप्रासौ**। **आर्या** जाति.। पूर्वार्धे **प्रक्रम-भङ्ग-दोषः**) ॥२॥

83n.—1. कामयान—(Cf. '**कामयानमिव** स्त्रिय'—Rām. II. 100 23. '**कामयानं कामयमान** कामुकम्'—Rāma) Libidinous. (Also 56n 5 end). Kāli., (who is **certainly anterior to अश्वघोष**) out of his fondness for **Vedic Grammar** has used it elsewhere 'राजयक्ष्मपरिहानिराययौ **कामयान**-समवस्थया तुलाम्'—*Ra. XIX* 50 This is a **Vedic form**, for 'कम्' takes 'णिङ्' स्वार्थ by 'कमेर्णिङ्'—3 1. 30 and 'शानच्' comes next and the form expected in भाषा is '**कामयमान**' Cf ['तमाहिका **कामयमान** आह' *Kad p.* 718; 'उनिद्राणामिवान्येषां **कामयमानानाम्** &c—*before* 89*n. infra*] by 'आने मुक्'- 7. 2 82- 'आकारान्त-शब्दात् परवर्तिन आन-प्रत्ययात् पूर्वं मकारागमो भवति।'—**Prabhā** But 'मुमागम' is barred by 'सर्वे विधयः छन्दसि वैकल्पिकाः' BD MV following VM remarks - 'कामयते विषयान् इत्यर्थः **कामयानः**। कम णिङन्तात् शानच्। अनित्यम आगम-शासनम् इति **मुमागम-भावाऽभावः**। एतदेवाभिप्रेत्य उक्तं वामनेनापि—'**कामयानः शब्दः सिद्धः अनादिश्च**'—*KSV V*. 2. 83. **2. जाने**—'अनुपसर्गात् ज्ञः' (1. 3. 76). इति आत्मनेपदम्। 'परार्थं गा जानाति'—**Prabhā**. 'अनुपसर्गात्' किम्? 'अनुजानीहि मां गमनाय'—(Act I. supra). 'कथं तर्हि 'इष्ट्या नृप पूर्वमवाङ्कलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' (BK 1 23)? अत्र कर्मणि लिट्। नृपेण इति विपरिणामः'—BD. **बाला**॰ Angulaged 16. Read 'आषोडशाद् भवेत् **बाला**, त्रिंशता **तरुणि मता** पञ्च-पञ्चाशता **प्रौढा**, भवेत् **वृद्धा** ततः परम्॥'—Ratimañjari **3. निवर्तयितुम्**—नि वृत् णिच् तुमुन् by 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु'- (3. 4. 66) **4. परवती**—(70n. 2); 'एतस्मिन्नतिक्रमे परवत्यस्मि'—*Māla. III*; *Rām. III.* 18. 9.

Text—(मदन-बाधां निरूप्य) **भगवन् कुसुमायुध! त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामि-सार्थः। कुतः—**

तव कुसुम-शरत्वं शीत-रश्मित्वमिन्दोर्
मालिनी **द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु।**
(ननमयय) **विसृजति हिम-गर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्**
त्वमपि कुसुम-बाणान् वज्र-सारी-करोषि ॥३॥

(*Gesticulating pangs of love*) Almighty god of flowery shafts ! the whole guild[2] of lovers are being overreached[1] by thee and the moon, who are (*apparently*) deserving of confidence. For—Your flowery shafts and the cold rays of the moon, both appear untrue[3] for (*men*) in my plight. The moon with forst-wombed beams[5] discharge[4] fire. and you also make your flowery shafts, hard[6] as adamant[6]. (3)

मदनेति । 'मदनेन' कामदेवेन कृतां 'बाधा' पीड़ां 'निरूप्य' अर्थात् लोलितेन शिरसा, दोलितेन हस्तकेन, शून्यया दृष्ट्या अभिनीय । 'कुसुमायुध' कन्दर्प ! (तथा-चोक्तं दर्पणकारेण—"मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः), 'त्वया च.....' चन्द्रेण च 'विश्वसनीयाभ्यां' विश्वास-स्थानाभ्याम्' आयुधानां कुसुम-घटितत्वात्, रश्मीनां शीतलत्वाच्च ॥ 'कामिनां सार्थः' समूहः ("सार्थः वणिक्समूहे स्यात् अपि सघात-मात्रके" इति मेदिनी) 'अतिसन्धीयते' प्रतार्यते 'वञ्चनन्त्वति-सन्धानं व्यलीकञ्च प्रतारणम्' इति हेमचन्द्रः) । **तवेति ।**—'तव' प्रकरणात् कामदेवस्य 'कुसुमानि' एव 'शराः' यस्य तस्य भावस्तत् । 'इन्दोः'-चन्द्रस्य 'शीता' हिमाः शान्तिप्रदा इति यावत् ('वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतम् हिमे त्रिषु' इति रभसः) 'रश्मयः' किरणाः यस्य तस्य भावस्तत् । शराणां सौकु-मार्यं, रश्मीनां शीतलत्वम् 'इदं' द्वयम्' उभयं मद्विधेषु विरहिषु इत्यर्थः (**अत्र मयि विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य उक्तेः अप्रस्तुतप्रशंसा**) **न यथार्थम् 'अयथार्थं'** विपरीतार्थं मिथ्याभूतम् इति भावः, (**विरुद्धार्थः** अत्र नञ् । तथा चोक्तम्—"तत्सादृश्यम् अभावश्च तदन्यत्वम् तदल्पता । अप्राशस्त्यं **विरोधश्च** नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः") ॥ 'दृश्यते' अनुमीयते इत्यर्थः । तद्धेतुमाह । '**इन्दुः हिमं**' तुहिनं 'गर्भे' येषां तैः 'हिमगर्भैः' शीतलैः 'मयूखैः' किरणैः 'अग्निं विसृजति' **वर्षति** (गुण-द्रव्ययोः विरोधः) । 'त्वमपि कुसुम-बाणान् 'वज्रस्य सारः' स्थिरांशः इव 'सारः' येषां ते 'वज्रसाराः' अवज्रसारान् वज्रसारान् इव करोषि दृढीकरोषि इत्यर्थः । (अत्र अयथार्थं प्रति पदार्थवाक्यार्थद्वयस्य हेतुत्वात् **वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम्** **रूपकोपमा ।** विप्रलम्भस्वाभाव्यात् आभासत्वम् इति **विरोधाभासालङ्कारः ।** कुसुमेषु यद्बाणत्वमारोपितम् तद्विरह-दुःखदत्वेन प्रकृतोपयोगीति **परिणामश्च ।** सिद्धान्तवागीशमते **विषमालङ्कारश्च । छेक-वृत्त्यनुप्रासौ ।** अत्र **गुणातिपात**-नाम नाट्य-लक्षणमुपक्षिप्तम्—"**गुणातिपातः** कार्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति" इति दर्पण-लक्षणात् । **मालिनीवृत्तम्**) ॥३॥

84n.—1. अतिसन्धीयते—अति+सम्+धा means 'to deceive' (*Com.*). Cf. 'परातिसन्धानमधीयते' &c.—(177*n*. 4). **कामि-सार्थः**—(HS) is preferable to 'कामि-जन-सार्थे.' which is *tautologous*. Cf. "कवि-सार्थं." —KA. I. 100. **विश्वसनीयाभ्यां**—'क्व च ते **विश्वसनीयमायुधम्**" –Māla. III. 2. **2. कुसुम-शरत्वं**—According to poetic convention, the arrows of Cupid consist of **five flowers** (Com). Read "पञ्च-पुष्पायुधः योगी पुष्प-कोदण्डमण्डित. ॥ **हर्षणं रोचनाख्यं च मोहनं शोषण** तथा । **मारणञ्चेति** सञ्ज्ञाभिर्मुनिमोहकराण्यपि ॥—*Kālikā Purāṇā. II* ; "**अरविन्द मशोकञ्च चुतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च** पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायका." । Also *GG. X*. 14 ; *PC. I*. 3 ; *NC. I*. 49 ; *Ku III*. 10. **3. शीत-रश्मित्वं**—श्यै+क्तः—[3. 4. 72] शीत । 'य' इ by द्रव्यमूर्ति-स्पर्शयोः श्य.'—[6. 1. 24] । 'इ' ई by ['हल' –6 4. 2]. Thus '**शीतः** स्पर्श.' but '**शीनं** (घनीभूत) घृतम् । 'अन्यत्र **श्यानः** (सङ्कुचित) वृश्चिक.'—[8. 2. 47.] । **4. अ-यथार्थम्** - Not accurately correct Here 'नञ्' is विरुद्धार्थवाचक । **5. हिम-गर्भैः** &c —(Cf 'शमगर्भं — I. 13). It is **queer** that the king refers to the unbearableness of the moon-light **at noon-tide This is due to his being 'कामार्त'** । Cf. "कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' PA & *MD I*. 5 In Mahā-Nāṭaka, 'विरही राम.' **actually mistakes the Moon for the Sun.** Cf. 'चण्डांशुरुज्जृम्भते चण्डांशो निशि &c – IV 22; also "शीत-रश्मिरसि चन्द्र कथं मान्तापयस्यनल-गर्भ-मयूखै" IV 23."चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते, माल्यसूचि-कुलायते. मलयज-लेप स्फुलिङ्गायते IV. 31. For similar idea, Cf "लोकानन्दकरोऽपि चन्द्रवदने **वैरायते चन्द्रमाः**" &c.—*Puṣpa-bāṇa-vilāsa*, 8 'समाद सुधानिधिरपि तनुते तनदाहम्' *GG IV*. 7 ; *V*. . 3 ; *IX* 10 ; 'नन्दन-वन-वाता शिखिन इव' Vik. II. "कुसुमशयन न प्रत्यग्र न चन्द्रमरीचयः" &c -*Vik III* 9 "तथाहि मृणालिन्या शिशिर-क्रिमलयमपि **हुताशनायते**, ज्योत्स्ना अपि **आतपायते**"- *Kād. P.* 802 ; 'क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते **विश्वसनीयमायुधम्** । मृदुतीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ ! दृश्यते त्वयि ॥ –Māla. III. 2 ; 'न सन्ताप-**छेदो** हिम-सरसि चन्द्रमसि वा"- -MM. I. 31 , *Ku V*. 55. **6. R notices 'प्रक्रम-भङ्गदोष'** here, for in the first half, the moon is **mentioned** after 'Cupid', while the order is *reversed* in the second

half. "उत्तरार्धे क्रम-प्रक्रम-भङ्गः। विरहिणो राज्ञः वचनम् इति परिहर्तव्यः' R also suggests an amendment.—"त्वमिह कुसुमबाणान् वज्रसारान विधत्से। विसृजति सच वह्नि शीतगर्भमयूखैः। इति वा पाठः।" There is no कथितपद-दोष as repetition of the words has avoided the fault of 'प्रतीति व्यवधान' ("इन्दु-शब्दानुपादानात् कथितपद-दोषाभावश्च भवति")। Cf. -"उदेति सविता ताम्रः, ताम्र एवास्तमेति च"--*SD. VII*, where ताम्र though mentioned **twice** is not a fault Cf. **the idea of the Śloka with that of Mala III.** 2.–Quoted above.

Remark—B has the following Ślokas one before and two after Śloka 2 thus —

अद्यापि नूनं हर-कोप-वह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व[1]इवाम्बुराशौ।
त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानां भस्मावशेषः[3]कथमित्थमुष्णः॥ (उपजाति)

Verily, even now, the fire of Śiva's ire is burning in you, like the submarine[1] fire in the masses of water (in ocean) How else, O cupid, could you who were reduced[2] to ashes,[3] be so hot to men of my stamp ?

अनिशमपि मकर-केतुर्मनसो रुज[1]मावह[2]न्नभिमतो[3] मे।
यदि मदिरायत-नयनां[4] तामधिकृत्य[5] प्रहरतीति॥ (मालिनी)

The Makara (a kind of aquatic animal) --bannered God, though constantly causing[2] mental throe[1] to my mind might be acceptable[3] to me, in as much as he smites me apropos of that damsel[4] with fascinating wide eyes.

(वृथैव संकल्प-शतैर[1]जस्रमनङ्ग नीतोऽसि मया विवृद्धिम्[2]।
आकृष्य चापं श्रवणोपकण्ठे मय्येव (युक्त) युक्तस्तव बाणमोक्षः)। (उपजाति)

In vain, O Cupid, (body-less one) you have[2] been fostered[2] by me with[1] hundreds of desires.[1] It behoves you to hurl (your) arrows at me, by drawing your bow up to the ear.

N.B. All these Slokas have rightly been suspected to be **spurious**

Text :–(सखेदं परिक्रम्य)। क्व नु खलु संस्थिते[1] कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः[2] खिन्न[3]मात्मानं विनोदयामि।। (निश्वस्य)। न च प्रिया-दर्शनादृते शरणमन्यत्।

यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य) । **इमामुग्रातप-वेला प्रायेण**[४] **लता-वलयवत्सु मालिनी-तीरेषु स-सखी-जना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद् गच्छामि** (परिक्रम्याऽवलोक्य च) । **अनया बाल-पादप-वीथ्या सुतनुर्नचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः—**

[आर्या 12, 18 12, 15] **सम्मीलन्ति न तावद्बन्धन-कोषा स्तयाऽवचितपुष्पा ।**
क्षीर-स्निग्धा श्चामी दृश्यन्ते किसलय-च्छेदाः[८] ॥४॥

(*Pacing dejectedly*) The sacrifice being[1] over dismissed[2] by the (*assembled*) priests where shall I possibly soothe my distressed[3] self ? (*Sighing*) What else but a sight of (*my*) darling is my recourse ? I will seek her (*Glancing at the sun*) This extremely sultry hour Śakuntalā usually[4] passes with her friends in the creeper-bowered banks of Mālini I will just go there (*Turning round and looking*) Methinks the fair-figured (*maiden*) has passed by this corridor[5] of young trees[5] not long ago For -The sheaths[6] of (*blossom*)-stems whence flowers have been culled by her, are not yet closed, and yonder fragments[8] of (*tender*) leaflets are seen (*still*) unctuous[7] with milky saps (4)

V L —'खिन्नमात्मानम्'—B 'श्रम-क्लान्तम्'—R M V S 'न च प्रिया-दर्शनात्'—B 'किं नु खलु प्रिया-दर्शनात्—R V M S 'अनया &c and the following Śl occurs in B M Ryder, but omitted by R. V. S.

क्वेति । 'समिथते अवसिते निष्ठाम् गते' इति यावत् ("समाप्त्यवस्थ प्रणिधि-समाप्त्याकार-मन्युषु" इति वैजयन्ती) 'सदस्यै' [तत्र माघ (१४।१८) इति यत्] विधिज्ञै तापसै ('सदस्या विधि-दर्शिन' इत्यमर) 'अनुज्ञात' आगत्य निष्ठा गतत्वात् विश्रमाय समादिष्ट इत्यर्थ खेदमात्मानम् । 'विनोदयामि' विनोदेन कौतुकेन गतखेदम् अपनयामि इति भाव । 'ऋते' विना । (पृथक् विनान्तरेण-र्ते हिरुङ् नाना च वर्जने' इत्यमर) 'अन्यत् शरणम्' आश्रय । '(तत प्रविशति— इत्यादिना एतदन्तेन 'उद्वेग.' नाम पञ्चमावस्था सूचिता । तल्लक्षणं तु मनस कम्प **उद्वेगः**' इति) । 'प्रायेण' बाहुल्येन न तु सर्वदा ('प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो [illegible] तुल्ययो' इति विश्व) 'लतानां वलयानि' वेष्टनानि निकुञ्जानि

इति भावः। तानि सन्ति येषां तादृशेषु लता-कुञ्ज-सनाथेषु, अनेन शैत्यातिशयो व्यज्यते। 'तीरेषु' तीर-स्थितेषु। (एकत्रा-वस्थानात् बहुवचन-निर्देशः। "भाद्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां यावत् आक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात्, तदन्यत् तीरमुच्यते इति प्रायश्चित्ततत्त्वे)। 'सखीजनेन अनसूया-प्रियंवदाभ्याम् च 'सह' 'उग्र' दुःसहः 'आतप' सूर्यकिरणः यत्र तं तथाविधं 'वेला' समयं 'गमयति' यापयति। 'सुतनुः' सुन्दरदेहा शकुन्तला 'अनया बाल-पादपानां वीथ्या' पङ्क्त्या ("**वीथी पङ्क्तौ** च गृहाङ्गे च रूपकान्तर-**वर्त्मनोः**' इति मेदिनी)। यद्वा 'बालपादप-सनाथा वीथी' वर्त्म (शाक-पार्थिवादिः) तथा। (अत्र '**विचारो**' नाम नाट्यलक्षणमुपक्षिप्तम्। '**विचारो** युक्त-वाक्यैः यदप्रत्यक्षार्थ-साधनम्'' इति तल्लक्षणात्]। **सम्मीलन्तीति**। 'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' छिन्नानि 'पुष्पाणि' कुसुमानि येभ्यः तादृशाः 'बन्धन-कोषाः' प्रसव-बन्धन-कोषाः वृन्तकोषा इति यावत् ('**वृन्तं प्रसव-बन्धनम्**' इत्यमरः) इदानीमपि 'तावत्' इति साकल्ये ('यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः) 'न सम्मीलन्ति सङ्कुचन्ति' प्रत्यग्रत्वात्। बहुपूर्वं सञ्चये तु सम्मीलन्त्येव इत्याशयः। 'अमी पुरः स्थिताः पल्लवानां 'छेदाः' शकलाः (इति मेघदूत-टीकायां मल्लिनाथः) अर्थात् भूमि-पतितानि खण्डानि ('**छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्**' इति त्रिकाण्डशेषः) क्षीरेण द्रवेण (इति शब्दरत्नावली) अर्थात् एतत्र भङ्ग-प्रदेश-निर्यासेन 'स्निग्धाः' उक्ताः बहुपूर्वं छेदेन तु क्षीर-शोषणात् पल्लव-च्छेदस्य रूक्षता एव स्यादित्याशयः। [**तुल्ययोगिता-समुच्चययोः** एकाश्रयानुप्रवेशरूपः **सङ्करः**। **आर्या** जातिः) ॥४॥

85n. —1. संस्थिते &c.—Generally 'संस्थित' means **'dead'**. "परासु-प्राप्त-पञ्चत्व-परेत-प्रेत-**संस्थिताः**। मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते"—*AK.* Cf. "नमो नगुदे सा तु तथैव **संस्थिता**'- *Ra. VIII.* 40.'प्रमदामनु **संस्थितः**.' –*Ibid.* 72. But here Kāli. uses it in the sense of **'finished, completed'.** Cf. 'सद्य **संतिष्ठते** यज्ञ तथाशौचम् इति स्थितिः'—*MS. V.* 98; '**संतिष्ठते** समाप्तिम् एति' KB. **विनोदयामि**—Cf."अथेम दिवसशेषम् उचित-व्यापार-विमुखेन चेतसा क्व यापयामि"—*Māla.* III. (200n.3).**प्रिय। दर्शनात् ऋते**—'अवेहि मां प्रीतम् ऋते तुरङ्गमात्' Ra. III. 63. 'युद्धात् ऋते' —BC. II. 40. **प्रायेण** - Generally. (PA&*MD*. 35); here it may mean 'in all probability.' **2. ससखी-जना—**जन –here has a collective sense. Cf. 'ज्ञाति-जन' (137n. 1). **बाल-पादप-वीथ्या—**वीथी (or वीथि) means 'road' (*Ki. VII.* 17) or 'row' (*Com.*) [illegible] either

(*i*) by the road decorated with young trees, or (*ii*) by the row of young trees *i.e.*, the road having row &c. [by Transference of Epithet]. **सुतनुः**—(255n. 1). **तर्कयामि**—Cf. 'तथा तर्कयामि आर्ययारूढया भवितव्यम्'—*MK. VI. Read the whole speech of* चेट। **3. सम्मीलन्ति**—To close. Cf. 'उपान्तसमीलित-लोचन'—*Ra. III.* 26 ; *XIII.* 10. Also **'मिलन्ति** प्रत्यहं यस्य वाजिवारणसम्पदः। **मीलन्ति** रिपु-नारीणां मुखपद्म-वनानि च'—*KR.* 145. **4. किसलय-छेदाः**—छेदः—A cut or fragment. Cf. 'विस-किसलय-**च्छेद**-पाथेयवन्त'—PA&*MD.II.* 'कण्ठ-**च्छेद**-परम्परा'—*Ra. XII.* 10 ; *Ku. I* 4 ; *MM. I.* 22. Here either (*i*) fragments of tender twigs, or (*ii*) Mutilated tender twigs (भावानयने द्रव्यानयनम्'— *MN on Ku. V.* 35).

Text :—(गस्पर्शं रूपयित्वा[1]) । **अहो प्रवात-सुभगोऽयम् उद्देशः।**

आर्या [12. 18 12. 15]
शक्यमरविन्द-सुरभिः कण-वाही मालिनी-तरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्ग-तप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥५॥

(परिक्रम्यावलोक्य च)— **हन्त! अस्मिन् वेतस-परिक्षिप्ते लता-मण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम्। तथाहि—**

आर्या [12. 18 12. 15]
अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघन-गौरवात् पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डु-सिकते पद-पङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥६॥

(*Gesticulating the touch of the breeze*) Ah ! breezy-sweet[1] is this spot. The lotus-fragrant[2] breeze, wafting[3] the ripple-sprays[3] of Mālini can be embraced closely by limbs inflamed[4] by the limbless (*cupid*). (5). (*Turning round and observing*)

In this cane[5]- enclosed creeper-arbour, Śakuntalā must be close by. For—In the white sand[9] at the door, is seen a fresh row of foot-steps, raised[6] in front and depressed[7] behind, on account of the heaviness of the hips.[8] (6)

V. L.—'शक्यम्'—V. R. M. S. 'शक्य.'—B P. Di अविरलम्' V. R. M. S. 'निर्दयम्'—B. 'शकुन्तलया' -B S. 'तया R. V. M

अशोकः 'अहो' इति प्रशंसायां हर्षे वा। प्रकृष्टः वात इति 'प्रवातः'

तेन 'सुभग' सुन्दर सुखसेव्य इति यावत्। 'उद्देश' भूभाग। **शक्यमिति॥** अस्मिन् भू-भागे 'अनङ्गेन' मदनेन करणे 'तप्तानि' पीडितानि तादृशे, 'अङ्गे' (२।३। १८) 'अरविन्दे' पद्मे ('गवादिषु विन्दे सञ्ज्ञायाम्', (वा —३।१।१३८) इति श। 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नकारागम)। 'सुरभि' सुगन्धि '(अनेन घ्राणतर्पकत्वम् सूच्यते) अपि च 'मालिन्या तरङ्गाणाम् ऊर्मीणा 'कणान' क्षुद्रजल-बिन्दून् ("लव-लेश-कणाणव" इत्यमर) वहन्ति धारयन्ति इति 'कण-वाही' शीकरै' सम्पृक्त इति भाव। 'पवन'' वात 'अविरल' दृढ यथा तथा 'आलिङ्गित 'स्प्रष्ट 'शक्य' शक्यते इत्यर्थ (ननु 'शकि सहोश्च' (३।१।९९) इति कर्मणि यकि कृते 'शक्यम्' इति रूपम्। तेन सह 'पवनस्य' **भिन्न-लिङ्गस्य सामानाधिकरण्यम्** कुत इति चेत्। न। **महाभाष्य-वचनात्** सिद्धम। "**शक्यं** चानेन श्व-मासादिभि अपि **क्षुत् प्रतिहन्तम**", अपिच '**शक्य**'' चानेन **शालीमांसादीनि** अपि व्रतयितुम्" इति)। (प्रियादर्शनेन आत्म-विनोदन-कार्यम आरभमाणस्य पवनोऽपि तत्कार्यत्वे सहायेन उपात इति **समाहितालङ्कार**। 'कार्यारम्भे सहायाप्ति" इति तल्लक्षणात्। मालि-मा शांति **छेकानुप्रास**। **श्रुत्यनुप्रासस्य** च अनेन सहैक-वाचकान-प्रवेशलक्षण **सङ्कर**। **वृत्त्यनुप्रासश्च**। पवन आलिङ्गनेन सुखमनापादयति इति **समासोक्ति-रपि**। आलिङ्गन-शक्यत्वस्याऽसम्बन्धे सम्बन्ध-कथनात **अतिशयोक्तिश्च**। **आर्या-जाति**)॥५॥ **अभ्युन्नतेति**। 'पाण्डव पाण्डवर्णा ('पाण्डस्तु पीत-भागार्ध केतकी-धूलि सन्निभ इति शब्दार्णव)'सिकता वालुका ('सिकता स्त्री सिकतीले वालुकाया तु भर्माति इति मेदिनी। अय शब्द प्रायेण बहत्वे "**एकापि सिकता** तैलदाने असमर्था' इति **भाष्य-प्रयोगात एकत्वेऽपि** क्वचित) यस्मिन् तादृशे 'अस्य' एतस्य परिदृश्यमान मण्डपस्य 'द्वारे (ततप्रवेश-सूचनार्थं द्वार-ग्रहणम्) 'पुरस्तात् पादस्य अग्रभागे 'अभ्युन्नता' अगभीरा। जघनस्य स्त्री-कट्या पुरोभागस्य नितम्बस्य इत्यर्थ ('जघन स्यात् स्त्रिया श्रोणि-पुरोभागे कटावपि' इति मेदिनी) 'गौरवात्' नैपुण्यात 'पश्चात' पादस्य पश्चिम-भागे अर्थात गुल्फप्रदेशे 'अवगाढा' किञ्चित निम्ना [इति **स्वभावोक्तिः**] 'अभिनवा' सद्य कृता सुव्यक्ता वा '**पद-**पङ्क्ति' पाद-चिह्नावली ('पद शब्दे च वाक्ये च पादतच्चिह्नयोरपि' इति विश्व) 'दृश्यते' (इति **प्रत्यक्षालङ्कारः**। तथा चोक्तम सरस्वतीकण्ठाभरणे "**प्रत्यक्षम्** अक्षज ज्ञानम्"। उदाहृतम् च "वीक्ष्यते स्म शनके र्नव-वध्वा" इति॥ अनेन यथा लता-मण्डप प्रविष्टा इति कारणे वक्तव्ये यत् तत्कार्यरूप-पद-पङ्क्ति-वर्णनम् तत् **पर्यायोक्तम्**। **हेतुश्च**। 'लतामण्डपे शकुन्तला-सद्भावात् **अनुमानालङ्कारः**। **उप-मानालङ्कारश्च**। **श्रुत्यनुप्रास**। 'न च प्रियादर्शनात्' इत्यादिना एतदन्तेन **परिसर्पो** नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। "इष्टनष्टानसरण **परिसर्पश्च** कथ्यते" [illegible] दर्पण-

लक्षणात् । **ज्ञप्तिर्नाम** नाट्य-लक्षणञ्च— ज्ञप्ति केनचिद्दशेन किञ्चित् यत्रानुमीयते इति । **आर्याजाति**] ॥५॥

86n —1 **प्रवात** &c – Cf *Adrian*— '*The air breathes upon us here most sweetly* -' **Tempest** *II 1* **शक्यम्** —(also **योग्यम्, युक्तम्** &c on the authority of the *MBh* (See Com), **differ in gender, or number, or in both** from the nouns they qualify *V M in KSI* (*V* 2 23) also remarks "**शक्यम्** इति रूपम् वि (विरुद्ध)—लिङ्ग-**वचनस्यापि** कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ॥ न चैकान्तिकं सामान्योपक्रम । तेन 'शक्य अस्य मन्युर्भवता विनेतुम्,' '**शक्या** भङ्क्तुं शरीरं विभिन्नीन्द्र -वज्रचन्द्र-पादा इत्यादयोऽपि भवन्ति । Cf द्रष्ट **शक्यम**यायाया नाविद्वान न च नास्तिक - Ram I 6 8 त्वया मया विना सीता **शक्यम्** लक्ष्मण जीवितुम् — III 75 28 , त्वं त्वया **शक्य** मर्षयितुम III 28 , किमत्र अत्र कर्तुम् **शक्यम्**'—Ibid , '**युक्त** नामात्रभवत प्रियवयस्यास्याकाज्य ग्रामपादन ताडयितुम् - *Mala III* , *PP I* 37 19 (94*n* 4) *Ram III* 4 7 57 19 , *V* 3 24 न हि देहभृता **शक्य** त्यक्तुं कर्माण्यशेषत *Gita XVIII* 11 अस्य याजना प्रशमाणाभ्या **शक्यम्** उत्तरणा विनार्दयितुम *Ibid III* , **शक्यम्** औषधिपत्तनवादरा * * * कुमम अग्र नरा गगगः करा '—*Ku III* 62 , *III* 71 , **शक्यम्** अञ्जलिभि पातु वाता केतकगन्धिन —*Ram IV* 28 8 , विभवतः **शक्यम्** अवाप्तुम उर्जिता — *Hito* , एत हि प्रणयवती गा **शक्यम्** उपेक्षितं कुपिता *MM* III 3 नत् **युक्तम्** अस्या अभिरागं अभिनन्दितुम् (94n 4) '**शक्य** (B) is **equally correct** –Cf '**शक्य** वारयितुम—जलेन हुतभुक *I S II* '**शक्य** अस्य मन्यु भवता विनेतुम *Ra* 2 49 वनपरिमलगन्ध केन **शक्य:** वरीतुम् —*SPB XI* 34 , *MK III* 3 ' दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न **शक्या**' –*Ibid* अशक्या (एकावली) मार्जयितुम' *I K I* , "जनो याजयितुं न शक्य —BC I 18 (46*n* 3) , *Rām III* 31 27 , 49 39 , 57 19 According to **माधव,** however, though 'शक्' is **intransitive,** it **is generally used transitively** in connection with a verb in the infinitive mood So, according to him, it may be used both transitively or int[illegible] in connection with a verb in the **infinitive mood.**

The latent significance of this sloka has been fully expressed in 'उन्मीलन मुकुलं ... मानसिजस्य पवनं मम ...' -- MM I 38 2 **वेतस-परिक्षिप्ते**---परि क्षिप् means 'to encircle' (*with ditches generally*), hence 4K has परिक्षिप्ते तु निवृतम् । Cf. परिखादिना वेष्टितस्य BhD Cf गङ्गाम्भसि परिक्षिप्तम् *Ku II* 38. महार्णवपरिक्षेप Ra XII 66, शिप्रया परिक्षिप्ता - *Kād* 3 **अभ्युन्नता** (raised) &c R notices वर्ण्य-क्रमभङ्ग here. as the king will **first see the hind-part of the footprints** of Śak who had entered the bower leaving the foot-prints outside So जघन-गौरवात् पश्चात् अव-गाढा - (depressed owing to the weight of the hips) should have been mentioned **first** Now read अत्र राजा लता-मण्डप-द्वारि न गतोऽस्ति । **पृष्ठ-भागे एवास्ति ।** ततएव पङ्क्तौ दृष्टिः पतिता । पदपङ्क्तिश्च **प्रवेश-सूचिका ।** अतएव **पूर्वं पुरोभागस्य, पश्चात् पश्चाद्भागस्य** वर्णनम् इति **वर्ण्य क्रम-भङ्गो** नाशङ्कनीयः *R* 4 **अवगाढा** (depressed) **जघन-गौरवात्** Largeness of the hips is a good sign Cf मणिबन्ध ... *Cf* श्रोणि-भारात् अलसगमना &c PA&MD II 19 ... KM 280 पश्चादुन्नता गुरु-नितम्बतया ... दृश्यते ... पङ्क्ति-ग्लवनताङ्का - *Vik* II 6, Ku I 35 Hence a lovely lady is called 'नितम्बिनी' (*Cf Latin Callipyge the famous statue of Venus*) - (57n 2)

Text. **यावत विटपान्तरेणावलोकयामि ।** (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम्) । **अये ! लब्ध नेत्र-निर्वाणम् । एषा मे मनोरथ-प्रियतमा सकुसुमाऽऽस्तरण-शिला-पट्ट मधिशयाना सखीभ्यामुपास्यते । भवतु । श्रोष्यामि आसां विस्रम्भ-कथितानि ॥** (इति विलोकयन स्थितः) ।

I will just peep through the interstices of the boughs (*Turning round and doing the same with transport*) Lo ! the bliss[1] of my eyes[1] is obtained Here is the beloved' of my heart,[2] reclining on a flower-strewn slab of stone (*and*) attended[3] by two companions Good, I will listen to their unreserved[4] talk

(*Thus said stands looking at her*)

(ततः प्रविशति यथोक्त-व्यापारा-सह सखीभ्यां शकुन्तला)

सख्यौ (उपवीज्य सस्नेहम्) **हला सउन्दले, अवि सुहाअदि दे णलिणी पत्त-वादो** [हला शकुन्तले, अपि **सुखायते**[1] ते नलिनी-पत्र-वात]।

(*Enter with her two friends, Śakuntalā described as before*)

Friends (*Fanning her affectionately*)—Dear Śakuntalā ! is the wind of the lotus-leaf soothing[5] to you ?

शकुन्तला—(सखेदम्)। **किं वीअअन्ति मं सहीओ** [किं वीजयतो मां सख्यौ) (सख्यौ विषाद नाटयित्वा परस्परमवलोकयत)।

Śakuntalā (*Wearily*)—What ! do you fan me, my friends ?

(*The friends, gesticulating alarm look at each other*)

राजा—बलवदस्वस्थ-शरीरा शकुन्तला दृश्यते। (सवितर्कम्)। **तत् किमय-मातप-दोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते।**

King—Seriously ill in body Śakuntalā appears to be (*With a guess*) Is it then the fault of the sunshine, or (*is it*) as (*it*) occurs to my mind ?

V L—'उपास्यते B P Hs 'अन्वास्यते R V M S 'सुखायते —B M P HS 'सुखयति' R V 'सुखाय त S

अये इति। 'अये' इति हर्षे। तेनैव निर्वाण निर्वृति सुखम् इति यावत् ('**निर्वाण निर्वृतौ** 'मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति मेदिनी)। एषा शकुन्तला 'कुसुमानाम आस्तरणेन' उत्तरच्छदेन सह वर्तमान 'शिलापट्ट' (१।४।८६) प्रस्तर-पीठ ('**पट्ट. पेषणपाषाणे** व्रणादीनाञ्च बन्धने। चतुष्पथे च राजादि-शासनान्तर-**पीठयो.**' इति मेदिनी) 'अधिशयाना विश्रमाय शयिता सखीभ्याम उपास्यते परिचर्यते (**उपासनम्** आसने। **शुश्रूषाया** शराभ्यासेऽपि इति हैम)। 'आभ्यां विस्रम्भ-कथितानि विश्वास पूर्णभाषणानि ('**विस्रम्भ** केलिकलहे **विश्वासे** प्रणये वधे' इति विश्व)। **सख्याविति**। ते तव सम्बन्धे **सुखमिव आचरति** इति '**सुखायते**' किम् ? ('कर्तु क्यङ् सलोपश्च'- (३।१।११, २६६५) इति क्यङ्) ङित्त्वात् आत्मनेपदम्)। (तथा चोक्त हलायुधेन—"शब्दादयोऽपि विषया **सुखयन्ति** नरापदम्। **सुखायते** श्रिया नित्य विद्यया यश्च **सुख्यति**" इति।] 'अपि' इति प्रश्ने। **शकुन्तलेति**। हे 'सख्यौ' 'विजयत' पद्मपत्र-वातेन माम उपास्यते 'किम्' इति प्रश्न। (अनेन तापाऽऽधिक्यम्। तेन अन्य-विषयाऽसंवेद्यत्वम् ध्वनितम्। अनेन '**विधूतम्**' नामाङ्गम उपक्षिप्तम। तथाचोक्तम् धनञ्जयेन '**विधूतम्** स्यादरति' इति।) 'सख्यौ विषाद खेद 'नाटयित्वा' अभिनीय (धूतेन शिर[illegible] [illegible]ष्या दृष्ट्या च इति ज्ञेयम्)। **राजेति**। किम् इति वितर्क।

'आतपस्य दोषः' सूर्य-ताप-जनितः व्याधिः 'उत' अथवा 'यथा मे मनसि वर्तते' अर्थात् काम-जनितः व्याधिः यथाहं कामि-स्वभावानुरूपं सम्भावयामि ।

87n.—1. नेत्र-निर्वाणम्—निर्वाति इति निर्+वा (गति-गन्धनयोः)+क्त कर्तरि (3. 4. 72.)- निर्वाणम्, ['निर्वाणोऽवाते—8. 2. 50], when the sense is that of **absence of air**, the form is **'निर्वात'** । Cf. **'निर्वातस्तु** गतानिले'—AK. **'निर्वाण'** generally means **'blown out'**. Cf. **'निर्वाण-**दीपे किम् तैल-दानम्' ॥ **'निर्वाण-वैरदहना** प्रशमादरीणाम्'—*VŚ.* 1. 7. 'शनै **निर्वाणमाप्नोति** निरिन्धन इवानलः'—*Mahā* : *Ra. XII.* 1. *Next 'absolute extinction'* or *'annihilation of individual* or *worldly existence'*, which is deemed by the *Buddhist* to be the *Magnum Bonum* or the highest felicity. **Prof. Gloldstucker** (Germany) opines that as this meaning was not in vogue at the time of Pāṇini, he must be **anterior to Buddha.** However निर्वाण **almost in this very sense** occurs in the Gītā. Cf 'स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति'- *II.* 72. Of course it is controversial whether the Gītā was originally a portion of the *Mahā,* which is certainly anterior to Buddha For the above sense in Classical Literature, Cf प्रसक्ते निर्वाणे हृदयपरिताप वहसि किम् ? - *Māla. III.*1 ; *ŚPB. II* .23 ; *VS. III.* 12 ; *Ki. XI.* 69. Cf. 'नेत्र-निर्वाणम्' with Bhavabhūti's 'लक्ष्मी. इयम् अमृतवर्तिनयनयो' &c.–*U C. I.*39. **2. सकुसुमास्तरणं**—It has the power of counteracting the effect of heat 'कुसुमास्तरणादीना दाह-शान्तिकरत्वम् आह सुश्रुत.— 'दाह-शान्तिकरमद्भिमना नराणाम्' - N. **मनोरथ-प्रियतमा**- Darling of his imagination as she is not yet gained. **उपास्यते**--उप-आस् means 'to attend'. 'serve'. Cf 'उद्यान-पाल-सामान्यमृतव **स्तमुपासते'**— *KU. II* 36 ; 38 ; **3. ततः प्रविशति** &c.—'प्रविशति' अर्थात् दर्शकानाम् दृष्टिपथं प्रविशति'। Śak. being indisposed cannot enter the stage walking. So the trio is disclosed by the raising of a curtain concealing them from the view of the audience. **सुखायते**- -(**Acts like something agreeable**) here formed by (3.1.11).–(Com.)- and **not** by "सुखादिभ्य. कर्तृवेदनायाम्" (3. 1. 18) as has been **wrongly** stated in many editions, or say **"सुखाय ते"** (भवन्ति) ? **4. किं बीजयतः** [illegible]

fever due to love-sickness is so very great that she does not even feel that she is being fanned. Cf. 'नायिका—सखि, मा वीजय। उष्णः खलु एष कदली-दल-मारुतः'—*NN. II.* 'सखि, अपनय इमानि नलिनी-पत्राणि मृणाल-वलयानि च, अलमेतेन, कस्मादकारणे आयासयसि'—*Rat.* **परस्परं**—(48n. 9). **5. विषादं** &c.—'या दृष्टिः परितापाङ्गा विस्तारित-पुट-द्वया। निमेषिण्य-स्त-तारा च विषण्णा सा **विषादिनी**'- Qtd. R. **बलवत्**- Vide (89n. 1). Don't **confuse अव्यय** (बलवत्) with **adjective** (बलवत्, बलवान्, बलवती)। (89n. 3)

Text :—(साभिलाष निर्वर्ण्य) **अथवा कृतं सन्देहेन।**

स्तन-न्यस्तोशीरं प्रशिथिल -मृणालैक-वलयं
शिखरिणी **प्रियाया साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम्।**
(यमनसभलग) **समस्तापः कामं मनसिज-निदाघ-प्रसरयो-**
र्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु॥७॥

(*Surveying passionately*) Or, away with misgiving—

Ineffably fascinating is the indisposed[2] frame of (*my*) beloved with (*the unguent of*) Vetiver applied to the bosom, and with the single lotus-stalk-bracelet quite loosened[1] Granted that the suffering[1] (*caused*[5] *by*) the (*excess*) of love and the advance of summer-tide[5] is alike[3] with young maidens, nevertheless the injury[6] (*caused by*) the sultry weather is not so fascinating. (7)

V. L—'साभिलाष निर्वर्ण्य' --B. R. M. S. 'विचिन्त्य' V. 'प्रशिथिल' —M. B. S. 'शिथिलित' R. V. 'किमपि कमनीय'--V. R.—'तदपि कमनीय'—M. B S.

साभिलाषमिति। 'निर्वर्ण्य' दृष्ट्वा (**'निर्वर्णनं** तु निध्यान **दर्शनालोके-**क्षणम्' इत्यमरः)। 'अथवा' इति पक्षान्तरे। 'सन्देहेन' अयमातपदोषः काम-सन्तापो वा इति संशयेन 'कृतम्' अलम्। ('कृतम् इति निषेध-निवारणयोः' इति वर्धमान.) वक्ष्यमाण-श्लोके तदेव विशदयति। **स्तनेति।** 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः 'आ' समन्तात् 'बाधया' पीडया 'सह' वर्तमान, कातरम् इत्यर्थः (**'पीड़ा बाधा व्यथा'** इत्यमरः। आङा पीडायाः सर्वाङ्ग-गतत्वं व्यज्यते)। अस्मादेव हेतोः 'स्तनयोः' 'न्यस्तम्' आरोपितम्' तापोपशमार्थं दत्तम् ('आहितं निहितं न्यस्तम् ... स्मृतम्' इति हलायुध) 'उशीर' वीरण-मूलानुलेपनं यस्मिन्

तादृशम्। 'प्रशिथिलं' तापाधिक्यात् विशेषेण अतीव श्लथं 'मृणालस्य एकं' केवलं 'वलयं' यस्मिन् तथोक्तम् (एकमित्यनेन वलयान्तराऽसहत्वं ध्वन्यते) 'इदं' पुरतः परिदृश्यमानं 'वपुः' देहः 'किमपि' लोकोत्तर-चमत्कारि 'कमनीयं' कान्तिमयम्। 'युवतिषु' तरुणीषु विषये 'मनसिजः' कामः 'निदाघः' ग्रीष्मः (**'निदाघः ग्रीष्मकाले** स्यात् **उष्ण**-स्वेदाम्बुनोरपि' इति मेदिनी) तयोः 'प्रसरो' आधिक्ये तयोः ('द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण-शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति न्यायात् प्रसरस्य उभयेन सह अन्वयः' इति विद्यासुधिपादाः) 'तापः' सन्तापः 'समः' तुल्यः 'कामम्' इति स्वीकर्तव्यम् ('अकामानुमतौ कामम् असूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः)। 'ग्रीष्मस्य अपराद्धम्' सन्ताप-जननापराधः ('कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायात्) 'तु' इति भेदे। 'एवं सुभगं' सुन्दरम्। 'न तु' न एव, 'तु' इति अवधारणे। (**तु** पादपूरणे भेदे समुच्चये**ऽवधारणे**। पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' इति मेदिनी)। (**व्यतिरेकालङ्कारः। समुच्चयालङ्कारश्च** बहुतर-कारणोपन्यासात्। रमन्ते इति किम् रमेति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः।** युवतिषु इति सामान्यनिर्देशात् **अप्रस्तुतप्रशंसा।** सुरथनादि-रूप-कारणाभावेऽपि रमणीयता-रूप-कार्योत्पत्तेः **विभावना**-लङ्कारः। अथवा साबाधत्व-रूप-कारणे सत्यपि कुरूपत्व-रूप-कार्यानुत्पत्तेः **विशेषोक्तिः**। अनयोः **सन्देह-सङ्करः। अनुमानं** नाम सन्ध्यङ्गमिदम्--"अङ्गैरूहोऽनुमानम्" इति तल्लक्षणात्। **शिखरिणी वृत्तम्**) ॥७॥

88n.—1. कृतम् अलम्–(No need of). Cf. '**कृतमाविष्कृत-पौरुषैर्भुजैः**— *ŚPB. II.* 17. **प्र-शिथिल—**'प्र' is **intensive.** Bracelets are generally slack and owing to excessive emaciation and langour of her person. Śak.'s lotus-stalk-bracelet has become **extremely lax. 2. साबाधं—**'बाध्' is Atmp. Cf.'क्षणं विश्राम्यताम् जाल्म ! स्कन्धे यदि ते' **बाधति।** न **बाधते**तथा स्कन्धः यथा "**बाधति.**" **बाधते**'—(*attributed to Kāli.*) **3. किमपि** –These two अव्ययs together mean **indescribable**—*AD* ; "कोऽप्येष"—*UC. I.* 39 ; "कोऽपि हेतुः"—*MM. I.* 27. The reading 'तदपि' (*despite her distress*) is not **in consonance with** the last line, which states that loveliness is aggravated by amatory throe **4. मनसिज** &c -**प्रसर** (Action, excess) is to be construed both with 'मनसिज' and 'निदाघ' (*Com.*) **5. समस्तापः**--Like heat, 'काम' also is the case of giddiness, loss of appetite, "तथाच

गरुड-पुराणम्। "कामाद् भ्रमोऽरुचि र्दाहो ह्री-निद्रा-धी-धृति-क्षय."—*N.* **6. अपराद्धं**—भावे क्त.। It has been *cleverly* used in lieu of ताप. as the girl is quite innocent—(257n. 5). **7. According to R** the last line is **faulty**, as the word 'ग्रीष्म' has been substituted for 'निदाघ' of the third line, the presence of which word would not have constituted 'कथितपदतादोष', [as for example 'उदेति सविता ताम्., ताम्. एव अस्तमेति च'- *SD*] 'तेन निदाघस्यैतादृग् युवतिषु न तापस्तु सुभग." इति पठनीयम्। अस्मिन् पाठ षष्ठी-दोषोऽपि परिहृत" -*R.* **युवतिषु** —(Vide 67n 2).

Text :—प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—**अणसूये ! तस्स राएसिणो पढ़म-दंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ सउन्दला। किं णु क्खु से तण्णिमित्तो अअं आतङ्को भवे** (अनसूये ! तस्य राजषः प्रथम-दर्शनात् आरभ्य पर्युत्सुका इव शकुन्तला। किं नु खलु अस्या स्तन्निमित्त अयमातङ्कोऽभवेत्)।

Priyamvadā—(*Aside*) Anasūyā, Sakuntalā appears to have been (*somewhat*) troubled since her first interview with the King May it be that this affliction[1] of hers is on his account ?

अनसूया—सहि, मम बि एरिसी आसङ्का हिअअस्स। होदु। पुच्छिस्सं दाव णं (सखि, ममापि ईदृशी आशङ्का हृदयस्य। भवतु। प्रक्ष्यामि तावदेनाम्)। (प्रकाशम्) **सहि, पुच्छिदव्वासि किम्पि। बलवं क्खु दे सन्दाबो** (सखि, प्रष्टव्यासि किमपि। बलवान् खलु ते सन्ताप)।

Anasūyā—Friend, my mind, too, (*has*) a similar suspicion.[1] Very well, I will ask her (*at once*) (*Aloud*) Friend, you are to be asked something. Your indisposition (*is*) really (*very*) serious.

शकुन्तला—(पूर्वार्ध न शयनादुत्थाय)—**हला, किं वत्तुकामासि** (हला, किं वक्तुकामासि)।

Śakuntalā (*With the fore-part of her body, rising from the couch*)—Dear, what d'you wish to speak ?

अनसूया—हला सउन्दले, अणब्भन्तरा क्खु अम्हे मदण-गदस्स वुत्तन्तस्स। किन्तु जादिसी इतिहास-णिबन्धेसु कामअमाणाणा समवत्था सुणीअदि तादिसीं दे पेक्खामि। कहेहि किण्णिमित्तं दे सन्दावो (हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरा खलु वयं मदन-गतस्य वृत्तान्तस्य। किन्तु यादृशी इतिहास-निबन्धेषु कामयमानानां समवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे। कथय किं निमित्तं ते सन्ताप)। **बिआरं**

क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणारम्भो पडिआरस्स (विकार' क्खु परमार्थत.अज्ञात्वा अनारम्भः प्रतिकारस्य) ।

Anasūyā –Dear Śakuntalā. we are indeed strangers[2] to the affairs of love. But yours, I suspect is the same (*pitiable*) condition. as is heard of love-sick[3] (*persons*) in historical stories. Tell us from what proceeds your fever ? Without tracing the disease[4] to its real nature, there is surely no applying a remedy.

V. L. –'पर्युत्सुका' –B. R. M V. 'पर्युत्सुकमना आपन्ना'—S. 'शयनादुत्थाय'—B. R. M. "पुष्प-शय्यामुदस्य"—V· 'अनभ्यन्तरा· खलु * मदनगतस्य -R. V M S 'अनभ्यन्तरा * ते मनोगतस्य'--B. 'समवस्था'—S. 'अवस्था' B. R. V. M

प्रियंवदेति। पर्युत्सुका उत्कण्ठित-हृदया। 'किन्नु खलु' इति समस्तपदेन वितर्क-गर्भ-प्रश्न आक्षिप्यते। प्राक् व्याख्यातम्। अस्या शकुन्तलायाः अयम् आतङ्क रोग ('आतङ्क, **रोग**-सन्ताप-शङ्कासु मरज-ध्वना' इति मेदिनी) स.' दुष्यन्त एव निमित्त कारण यस्य तस्मिन् रुगा' तादृश। **अनसूयेति।** 'प्रष्टव्यासि' (दुहादित्वात् अप्रधान कर्मणि तव्य-प्रत्यय.)। 'बलवान्' प्रबलः। महती ते शरीरबाधा। अस्मादेव मत्प्रश्नात् अवश्यकर्त्तव्यमित्याशय। **शकुन्तलेति।** 'पूर्वार्धेन' शरीरस्य इति शेष.। शयनाद् उत्थान तु पीडा-गोपनार्थम् देह-लावण्य-प्रकाशनार्थञ्चापि। 'वक्तुम् काम.' इच्छा यस्या तादृशी ("लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुकाम-मनसोरपि" इति **तुमः मकारलोपः**)। **अनसूयेति।** 'मदन-गतस्य' कामविषयकस्य 'वृत्तान्तस्य' वार्त्तायाः 'न अभ्यन्तरा' अविषयीभूता अनभिज्ञा. 'खलु' इति निश्चये। 'इतिहासे ये 'निबन्धा' आख्यानादय. तेषु, 'कामयमानाना' जात-मदनानाम्। 'समवस्था' स्थिति 'ते' तवावस्थाम् इत्यर्थः 'तादृशी' तथाभूतां 'प्रेक्षे'। सर्वथा मदनादेव ते ईदृशी समवस्था जाता इति नो धारणा। 'विकारं' रोग ("विकारो विकृतौ **रोगेऽपि**" इति विश्व.) 'परमार्थत.' स्वरूपतः 'अज्ञात्वा प्रतिकारस्य' प्रतिविधानस्य अर्थात् चिकित्सायाः 'खलु' निश्चितम् 'अनारम्भः' आरम्भः न सम्भवति। रोग तत्त्वत. ज्ञात्वा एव औषध व्यवह्रियते, उक्तञ्च, 'व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानम्' इति ;

89n.—1. पर्युत्सुका--Intensely agitated by love. Cf. "पर्युत्सुकां कथयति प्रियदर्शनां नामासि न पश्यसि" &c.—Vik. II. 16 ; "कालाक्षमत्वम् औत्सुक्यम् मनस्ताप-ज्वरादिकृत्"—*MN. on Ra. V.* 67 ; 64n. 3).

2 **आतङ्क**—आतङ्को बाधा। "यक्ष्माऽऽतङ्क-गदा बाधा-शब्दा पर्याय-वाचिनः"। आ तकि (कृच्छ्रजीवने – to live in distress) । घञ् भावे or करणे (3 3 18, 121) The affix expected was अ by (गुरोश्च हलः 3 3 100), hence घञ् **is irregular** (बाहुलकात्)। 'आतङ्कस्फुरित-कठोर-गर्भ-गुर्वी'—*UC* 3 **बलवान् खलु** &c **This totally refutes the silly theory that the use of 'बलवत्'** (i) as an *adjective* (बलवान्-m बलवती-f) is *un-Kālidāsian* Cf 'भवितव्यतात्र **बलवती**' *Vik IX*, '**बलवत्तरे** अपवादे – *Ku II* 27 '**बलवान्** पुनर्मम मनसोऽभितापः — Vik III '**बलवान्** खलु मे अभिनिवेशः *Infra* तस्मात् मे तदा **बलवान्** Sak VII 24 Also Ram II 93 5 '**बलवन्ति** रक्षांसि V 36 53, '**बलवत्** अन्धकारः —MK I मनः * * **बलवत्** Gita VI 34, बलवत् मनः—BC IV 9 मानस **बलवत्** दुःखम् - SN XI 36 बलवान् इन्द्रियग्रामः MS II 1.5 गम्या नारी न त्वया गन्तव्या विरता MK VI 2 बलवद् पि शिक्षितानाम् वदास्तव —Pc (पराक्रमा)। पूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं **बलवत्तरं**मित्यर्थः। बलवच्च रात्रौ शितम् – इति नगुनः। विस्मतारत् इति मनुषा तद्। बलवत्त्वमिति प्रशस्तम् —BM Gita VII 11, Read [4*n* 6, **बलवती** 201*n* 8] 4 **पूर्वार्धेन** &c Cf 'शयनतलात् ईषदुच्छ्वासित-मूर्त्ति —*Kad P* 363 **वक्तुकामा**—(43n. 2) **अनभ्यन्तरा** &c —अभिगता अन्तरम् —अभ्यन्तरा – Within the pale of, 'न अभ्यन्तरा'—Not familiar with, ignorant, 'अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्राश्निकः'—Māla II '**वयम्**' refers to the hermit-girls in general 5 **इतिहास-निबन्धेषु**—इत्येव 'ह' किल (*Thus it was in past times*) इतिह —Narration of past events (*i e*, Stories and traditions) Cf पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यम् इतिहाऽव्ययम् - *AK* 'इतिह आस्ते अस्मिन् इति इतिह आस। घञ् (हलश्च' 3 3 121] इतिहास A book having the narration of past events Don t say इतिह + **अस्** (अस्ति) – घञ् for 'अस' with घञ् will **be changed into** 'भ' (2 4 52) Now Cf 'धर्मार्थ-काम-मोक्षाणाम् उपदेश-समन्वितम्। पूर्ववृत्तम् कथा युक्तम् **इतिहास** प्रचक्षते —*qtd Nilakantha*
6 **समवस्था**—(S) is the **best** reading For this word is a **Kālidāsian peculiarity**, and generally used by Kāli in the sense of 'दुर्गति' (*a pitiable*) condition Cf 'वल्लकी **समवस्थाम**' —*Ra VIII*,

41. 'कामयान-**समवस्थया**'—*XIX.* 50. '**द्वे समवस्थे** क्षणादूढे'—*Māla. IV.* 7 ; 'राजा—निराकरण-विक्लवायाः * **समवस्थाम्**'—*Śak. VI* ; (137n. 3).
7. **परमार्थतः** =परमार्थेन, 'तसि' has the sense of 'करण'। Cf. "प्रयोगानुसारेण **सर्वाभ्यः** प्रकृतिभ्यः परः सर्वासां विभक्तीनां स्थाने तसिल् प्रत्ययोभवति वा"——**Prabhā**. Cf. "मन्त्रोहीनः **स्वरतो वर्णतो** वा मिथ्याप्रयुक्तः न तमर्थमाह" &c. **शिक्षा** of Paṇini. **अनारम्भः**——Ra. I. 15 ; VIII. 20 "व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुम् प्रतिकुर्यां हि तत्र वै" —*Māhā.*

Text :——राजा——अनसूयामपि अनुगतो मदीयस्तर्कः। न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्।

King—Even Anasūyā bears me out in my suspicion. My view was not then (*guided*)[1] by my own intention.[1]

शकुन्तला (आत्मगतम्)——बलवं क्खु मे अहिणिवेसो। दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं [बलवान् खलु मे अभिनिवेशः। इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्]।

Śakuntalā (*Aside*)—Mighty, indeed, is my anxiety (*to conceal* ; *or to reveal*). Even (*asked by them*). I cannot all of a sudden disclose (*it*) to them now

प्रियंवदा——सहि, सुट्ठु एसा भणादि। किं अत्तणो आतङ्कं उवेक्खसि। अणुदिअहं क्खु परिहीअसि अङ्गेहिं। केवलं लावण्णमई छाया तुमं ण मुञ्चदि (सखि, सुष्ठु एषा भणति। किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे। अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः। केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति)।

Priyaṁvadā—Friend, right well does she say. Why d'you neglect your affliction ? Day by day, indeed, you are getting thinner in limbs, only the glimmering of loveliness leaves you not.

V. L. —"अनसूयामपि अनुगतो" -B. R. V. S. 'अनसूययापि अवगतो'—M. 'न हि स्वाभिप्रायेण' &c. Omitted by M & S. 'सखि सुष्ठु'—V. 'सखि शकुन्तले, सुष्ठु' -R. M. S. 'सुष्ठु' -B. P. HS.

राजेति। 'मदीयः तर्कः' अस्याः विकारः कामज एव इति संशयः 'अनसूयाम् अपि अनुगतः' अनसूया-हृदये समुपस्थित इति भावः। अस्मादेव हेतोः 'मे दर्शनम्' अनुमानं 'स्वस्य' निजस्य 'अभिप्रायेण' अर्थात् 'कामी स्वतां पश्यति' इति न्यायेन 'न हि' इत्यवधारणे। **शकुन्तलेति।** 'बलवान् अतिप्रबलः 'मे अभिनिवेशः' **अकथने** आग्रहातिशयः। लज्जया व्याधि-कारणं गोपयितुमिच्छामि। 'इदानीं[illegible] सखीभ्यां

पृष्टा पीड़ाहेतुः अवश्यवक्तव्यः, तथापि इति अपेरर्थः। **यद्वा** 'बलवान्' सखीभ्यां **कथने** 'मे अभिनिवेशः' 'इदानीमपि' अधुना सखीभ्यां पृष्टाहम् अतः अयमेव समुचितावसरः प्रकाशयितु, तथापि लज्जया वक्तुमसमर्थास्मि इति भावः। **प्रियंवदेति।** 'आतङ्कं' रोगं ("आतङ्को **रोग**-संताप-शङ्कासु मुरज-ध्वनौ" इति मेदिनी) 'किम् उपेक्षसे' प्रतिविधातुम् न यतसे। 'अनुदिवस खलु' प्रतिदिनमेव (वीप्सार्थेऽव्ययीभावः) 'अङ्गैः परि-हीयसे' क्रमशः क्षीयमाणाङ्गी भवसि। पूर्व **स्व**भावतः एव कृशा, अधुना ततोऽपीति भाव. (जहातेः कर्मणि प्रयोग, कर्म-कर्तरि **वा**) 'केवलं लावण्यमयी' लावण्यपूर्णा ('तत् प्रकृत-वचने मयट्'–(५।४।२१) इति प्राचुर्यार्थे मयट्) 'छाया' कान्ति. ('छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप.' इत्यमरः) 'त्वा न मुञ्चति' स्वभाव-सुन्दरत्वात् इति भावः।

90n.—**1.** **बलवान्**—(89n. 3). **मे अभिनिवेशः** Either to conceal or to reveal. (Com.).—'शमिन् तु हृदयेन तन्वते' *Ku.* I *III.* 10. **एतयोः**—(4n. 3). **2.** **लावण्यमयी**—मयट् implies 'abundance'. (112*n.* 7). 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु **तल्लावण्य**मिहोच्यते'॥—'उज्ज्वलनीलमणि',- also MN on Ku. I. 25. **3.** **छाया**—छो+कर्तरि ण ['श्याऽऽद्-व्यधाऽऽस्रु-संस्रु-अतीण् अव-सा-ऽवह-लिह्-श्लिष-श्वसश्च'—3. 1. 141]. 'छो' is considered आकारान्त ('आद् एच् उपदेशेऽशिति' —6. 1. 45). Next there is the augment 'य'-('आतो युक् चिण्कृतोः' —7. 3. 33). or say. 'मा-च्छा-शसिभ्यो यः' (उ- 559). Cf. "तत्स्मृति-मात्रमेव हृदयं **लावण्य-शेषं** वपुः"- Mahā-Nāṭakam. VI. 15. **न मुञ्चति** –Cf. * 'महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते'—Act. VI. 6. infra.

Text:—राजा—अवितथ[1]माह प्रियंवदा। तथाहि—

क्षाम-क्षाम[2]-कपोलमाननमुरः,काठिन्य-मुक्त-स्तनं

शार्दूलविक्रीड़ित **मध्यः क्लान्ततरः[3], प्रकाम-विनतावंसौ, छविः[4] पाण्डुरा।**

(मसजसततग) **शोच्या च प्रियदर्शना च मदन-क्लिष्टेयमालक्ष्यते**

पत्राणामिव शोषणेन[5] मरुता[5] स्पृष्टा लता माधवी॥८॥

King—Not[1] untruly[1] spoke Priyaṁvadā. For—Indeed, her face has its cheeks excessively[2] (R) emaciated[2]; her bosom has its breasts relieved of hardness; her waist (*has become*) thinner[3], the should[blot]rooping, (*and*) pallid[5] (*is her*) complexion.[4] Tortured

by love, she appears regrettable, yet sweet to view, like the creeper Mādhavī struck by the leafage-drying[6] wind[7]. (8)

\ L -'क्लिष्टा' R V. S M. 'म्लाना' —B.

राजेति। 'अवितथम्' सत्यम्। यत्तु 'प्रियं' वदति, प्रायेण स न सत्यं वदति। इयं प्रियंवदापि सत्यवचना इति विरोधः। (नाम्ना **विरोधाभासः**)। प्रियंवदायाः सत्यत्वं प्रतिपादयितुम् आह "**तथाहीति**"। तमवार्थं जानीहि। ('**तथेत्यगण**-परिपठिता धातु गतौ' इति कातन्त्र-परिशिष्ट-टीकायां गोपीनाथ-पादाः)। **क्षामेति।** अस्या 'आननं' वदनं 'क्षामक्षामौ' कृशतरौ कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तथाविधं जातम्। उरः' वक्षःस्थलं 'काठिन्येन' दाढ्येन 'मुक्तौ स्तनौ' यत्र तथाविधं जातम्। तापाधिक्येन स्तनयुगल श्लथीभूतम् इत्यर्थः। 'मध्य' कटिदेशः प्रसारादत्र ... अथवा पूर्वापेक्षया 'क्लान्ततर' सातिशय क्षीणं सवृत्तः। 'असौ' स्कन्धौ प्रकामम् अत्यर्थं 'विनतौ प्रणतौ' विनम्रौ इति यावत् ("विनतः प्रणत भुग्ने शिक्षित चाभिधेयवत्" इति मेदिनी)। छविः' देह-कान्तिः ('शोभा कान्तिः द्युतिश्छविः' इत्यमरः) पाण्डुरा विरहतापात् पाण्डुवर्णा जाता। (पाण्डुर स्त्री पीतस्तु पाण्डुर श्वेत-पीतकः' इति **शाब्दिक-नरसिंहः**)। अत 'मदनेन क्लिष्टा पीडिता' इयं शकुन्तला 'पत्राणां' शोष्यन्ते अनेन इति 'शोषणः' तेन शोषकेण ('करणाधिकरणयोश्च'—(३।३।११७)—इति करणे ल्युट्) मरुता' पश्चिमवायुना स्पृष्टा अभिहता माधवी' अतिमुक्तक ("वैशाखे माधवः कृष्णे **माधवी चातिमुक्तके**" इति रन्तिदेव) 'लता इव शोच्या' शोचनीया प्रियदर्शना च मनोरमा च (इति **विरोधालङ्कारः**। 'शोच्या अनुकम्पार्हा इति **विरोधाभासः**)। 'आलक्ष्यते' दृश्यते। पुराण-पत्राणां शोषणेन शोच्या माधवीलता यथा वासन्तिका-अनिलेन स्पृष्टा सती नव-किसलयोद्गम-हेतुना प्रियदर्शना भवति, तद्वत् अस्वस्थतया शोचनीयापि शकुन्तला मदन-क्लिष्टत्वात् शोभा-विशेषं धारयति इति भावः। (प्रियंवदा-वचन-समर्थन कार्यं प्रति बहु-कारणोपन्यासात् **समुच्चयोऽलङ्कारः**। 'मदनेन क्लिष्टा' इति शोच्यत्वे हेतुत्वेनोपादानात् **काव्यलिङ्गम्**। **उपमानुप्रासौ**। वृत्तम् तु **शार्दूलविक्रीडितम्**। 'वक्त्रं क्षामकपोलमुरश्च भृशमुर' इति 'क्लान्ततरोंऽस-युग्ममधिकं तनुश्च छविः' इति पठित्वा उद्देश्य-प्रतिनिर्देश-**प्रक्रमभङ्गः** समाधेय। तेन प्रकाम-त्रि-शब्दयो अर्थ-पौनरुक्त्यं, अथच एक-वचनान्त-प्रयोगमध्ये "असौ" इति द्विवचन-प्रयोगस्य-**भग्नप्रक्रमता** दोषश्च परिहृतम्। "संस्पृष्टा दल-शोषिणेन मरुता सा माधवीव प्रिया" इति पाठे **इव-प्रयोग-प्रक्रमभङ्गः** लताशब्दस्याऽवकरत्वं **च परिहृतं भवति** ॥८॥

91n.—1. तथाहि—(12n. 3.). **क्षाम-क्षाम** &c.—क्षै (भ्वादि) +क्तः कर्तरि=क्षाम—('क्षायो मः"—8. 2. 53). Next duplication by 'प्रकारे गुणवचनस्य'—(8. 1. 12); 'सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः स्तच्च कर्मधारयवत् *** पटुपटुः। पटु-सदृशः। ईषत्पटुरिति यावत्'– *SK* 2147. "शुक्ल-शुक्ल रूपमिति। शुक्ल-सदृशमित्यर्थः। ईषच्छुक्लमिति यावत्" *BM.* According to *R*, the duplication is meant to **intensify** the sense. By "कर्मधारय-वत् उत्तरेषु"– (8. 1. 11.) it is treated as a कर्मधारय। **Cf.** "निकाम क्षामाङ्गी सरस-कदली-गर्भ-सुभगा"--*MM. II.* 2. "वपुः-क्षाम-क्षाम वहति रमणीयञ्च भवति"--*Ibid III* 9; *Śak. VII.* 12. **2. प्रकाम-विनतौ**—'प्रकाम'&'वि' of वि-नत have the *same* meaning, to avoid **tautology** vide (Com.) **पाण्डुरा**- -पाण्डुत्वम् अस्ति अस्य इति पाण्डु+ मत्वर्थे र ("नग-पांशु-पाण्डुभ्य. र '--*Vārt* 5. 2. 107) whitish-yellow, pallid-complexion. "सित-पीत-समायुक्त. पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः' इति सुभूतिः। **शोच्या**—(fit object for sympathy, lamentable) -'**च**' should have been changed into'**क**' by ('च-जोः कु, घिण्-ण्यतोः' 7 3.52). 'अजि-व्रज्योश्च'—(7.3 60). इति च-कारस्यानुक्त-समुच्चयार्थत्वात नात्र कुत्वम्॥ Or, 'न क्वादे—(7. 3. 59). इत्यस्य'नेति योगविभागात् पृथक् सूत्र कृत्वा। रोमाञ्च. शोच्यः'—**Prabhā**. **प्रियदर्शना**—Cf. the idea with "नव-किशलय-तल्पे वक्रिताङ्ग शयाना निभृत-कृश-शरीरा दुर्निरीक्ष्याऽतिपाण्डुः। नव-विकसित-सन्ध्या-रञ्जिताङ्गी द्वितीया-शिशिर-कर-कलेव **प्रेक्षणीया** बभूव"—**ताराशशाङ्कम्**, १२२॥ KM. 1025. **3. शोषणेन**—(Scorching). **मरुता**—म्रियन्ते अनेन विना इति मृ+उति ('मृग्रोरुतिः'. उ—94) - मरुत्. also **मरुतः** (अकारान्त)। Cf. "**मरुतः** स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो **मरुत्**" इति **विक्रमादित्यकोषः**, व्याडिश्च। Mark the *propriety* of the word here. **4. लता माधवी**—A large and beautiful creeper (**Goertnera racemosa**) bearing white fragrant flowers Cf. "मालाविकाप्येषु अनुभूत-मुक्तेव मालती-माला म्लायमाना लक्ष्यते"—*Māla. III.*

Text:—शकुन्तला (निःश्वस्य)**—सहि! कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं। किन्तु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं** (सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि। किन्तु आयासयित्री[1] इदानीं युवयोः भविष्यामि।)।

Śakuntalā (*Sighing*)**—Friend, to whom else shall I speak it out? But then I shall be the cause[1] of trouble[1] to you.**

उभे—अदो एव्व क्खु णिब्बन्धो। सिणिद्ध-जण-संविभत्तं हि दुक्खं सज्झ-वेदणं होदि (अतएव खलु निर्बन्धः[2]। स्निग्ध-जन-संविभक्तं[3] हि दुःखं सह्यवेदनं[4] भवति)।

Both—And for this reason, indeed, is our importunity[2]. The pangs of sorrow become endurable[1] when[3] shared with loving friends[3].

राजा—पृष्टा जनेन सम-दुःख-सुखेन[1] बाला

वसन्ततिलका **नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधि-हेतुम्।**

(तभजजगग) **दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्णम्**

अत्रान्तरे श्रवण-कातरतां[2] गतोऽस्मि ॥९॥

King—Questioned by persons, who[1] equally share her pain and pleasure[1], it cannot be that the girl will not speak out the cause of (*her*) mental throe. Though (*full*) many a time, gazed at (*me*) athirst, by her by turning back, I have, at this moment, become nervous[2] of hearing[2] (*her* reply). (9)

V. L.--'किन्तु आयासयित्री'--B. M. 'आयासयित्री'--R. V. S. 'अतएव' B. 'अतएव खलु'--R. V. M; S omits 'स्निग्धजन' from 'स्निग्ध-जन-सविभक्तम्'। 'अत्रान्तरे' -R. V. M. S. 'अत्रान्तरे' -B. HS.

शकुन्तलेति। 'किन्तु इदानीं पीड़ा-कारणम् उक्त्वा इत्यर्थः। 'युवयोः ['कर्तृ-कर्मणोः कृति' (२-३-६५) इति कर्मणि षष्ठी] 'आयासयित्री' क्लेश-जनयित्री। मनोरथस्य दुर्लभत्वात् इति भावः। **उभे इति।** 'निर्बन्धः' परिज्ञाने आग्रहातिशयः आवयोरिति। (यदेवाऽकथने कारणत्वेन निबद्धं तदेव कथने हेतुत्वेनोपात्तम् इति **व्याघातालङ्कारः**। "सौकर्येण कार्यं विरुद्धा क्रिया च" इति तल्लक्षणात्)। "न दुःखं पञ्चभिः सह" इति न्यायात्, 'दुःखं स्निग्धजने' प्रेमास्पदे जने 'सविभक्तं' सम्यक् विभज्य अर्पितं सत् 'सह्या' भार-लाघवात् सोढुं शक्या 'वेदना' यातना यस्य तादृशं भवति बहुभिरुह्यमानः भार इव इत्याशयः **(अर्थान्तरन्यासः)**। इत्यन्तः **प्रतिमुखसन्धिरिति** केचित्॥ **पृष्टेति।** 'इयं बाला' अल्पवयाः शकुन्तला '(अनेन कैतवाऽनभिज्ञत्वं ध्वन्यते) 'दुःखं च सुखञ्च' दुःखसुखं (पक्षे दुःखसुखे। 'विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि' (२।४।१३) इति **पाक्षिकः समाहारः**) 'समं' तुल्यं 'दुःख-सुखं यस्य तेन। शकुन्तलायां सुखितायां यः सुखी भवति, दुःखितायां यो दुःखितो भवति इत्यर्थः। तेन 'जनेन' प्रिय-सखि-जनेन 'पृष्टा' जिज्ञासिता सती 'मनोगतं'

हृदय-स्थितम् 'आधेः' मानस-व्यथायाः (इति **पौनरुक्त्यम्**। तथाचोक्तममरेण 'पुंस्याधिः मानसी व्यथा' इति)। 'हेतुं न वक्ष्यति' इति 'न' अपितु प्रकाशयिष्यति एव। 'अनया' शकुन्तलया 'बहुशः' बहुवारान् ["बह्वल्पार्थात् शस् कारका दन्यतरस्याम्" (५।४।४२) इति शस्-प्रत्ययः] 'विवृत्य' ग्रीवा-भङ्गेण परावृत्य 'सतृष्णं दृष्टोऽपि' प्रथमाङ्काऽवसाने तपोवन प्रति गच्छन्त्याः अस्याः अनेकवारम् अनुरागचिह्न प्रत्यक्षीकुर्वन्नपि अर्थात् अहमेवाधि-हेतु-रिति निश्चिन्वानोऽपि 'अत्रान्तरे' इदानीं 'श्रवणे' तदुत्तराकर्णने 'कातरता' भीतिं 'गतोऽस्मि' किम् अनुकूल-मननुकूल वा वक्ष्यति इति अधीरतां प्राप्तोऽस्मि इति भावः। ("अधीरे कातर" इत्यमर.) ('मम-दुःख-मुखेन' इत्यत्र हेतुत्वेनोपात्तम् इति **काव्यलिङ्गम्**। अत्र **कारणाभावेऽपि कातरता-रूप-कार्योत्पत्तेः विभावना,** अथच गाभिलाप-बहुतर-दर्शन-**रूप-कारणे सत्यपि** शकुन्तलायाः **अवस्था-निर्णय-रूप-कार्याऽनुत्पत्तेः विशेषोक्तिः**। अनयोः **सन्देह-संकरः**। नवा नवेति, मन मतेति, गत गतेति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलकावृत्तम्**) ॥९॥

92n.—**1.** **किन्तु आयासयित्री** &c.- Cf "The **malignancy of my fate might perhaps distemper yours**; therefore, I shall crave of your leave that I may bear my evils alone"—**Twelfth Night.** *II.* 1. आ+यमु (क्षये) + णिच् + तृन् कर्तरि- (3. 1. 133) आयासयितृ। Next ङीप् (ऋन्नेभ्य. ङीप् 4. 1. 57.) **2** "अतएव-निर्बन्धः'—Occurs in Māla. I. **स्निग्ध-जन** &c.--KU. VII 28. For similar idea. Cf. "कस्य तावत् इम वृत्तान्त निवेद्य सह्य-वेदनमिव दुःख करिष्यामि"—*Priyadarśikā. III.* 'आवेद्य ममात्मीय पुत्रदुःख सुदुःसहम्। मयि सक्रान्तमेतत्ते येन **सह्यं** भविष्यति'—*NN. V.* 9. "Double grief affects the concealing hearts"—**Spencer.** "Give sorrow words: the grief that does not speak, whispers the overfraught heart and bids it break". —**Macbeth.** *IV.* 3. "Sorrow concealed like an oven stopp'd Doth burn the heart to cinders"—**Titus Andronicus.** *II.* 4. "To weep with them that weep doth ease some deal; But sorrow flouted at is double death"—*Ibid.* III. 1. "तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभिः दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने"—*Ki. III.* 33; "**जानाले आपनजने मनेर वेदना, व्यथित-हृदये पाय** [illegible]**नेक सान्त्वना**"—'*Navina Tapasvini IV. I*; *V.* 9. **वेदना**—

Means '*knowledge*'. According to मेदिनी, it may mean 'pain also. Cf. 'अवेदनाज्ञं कुलिश-क्षतानाम्'—*Ku. I.* 20 ; 'प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम्'—*Ra. VIII.* 40 'संकल्पमङ्गमविनोदितवेदनानि'—MM. VI. 13— 'वेदना' विरह-व्यथा—इति तटीका (HS). "कस्य माता, कस्य पिता, कस्य भ्राता सहोदरः। कायाप्राणैर्न सम्बन्धः, का कस्य परिवेदना॥" **3. सम-दुःख-सुखेन—Usual** form is '**सुख-दुःखम्**'। Cf. "अद्वैतं **सुख-दुखयोरनुगुणं**' *UC.*1.39 ; *Rām. VI.* 124. 9. For the sake of **metre**, 'दुःख' has been placed first. Kāli. **usually** writes '**दुःख-सुख**'। Cf. 'सम-दुख-सुखः सर्वीजनः"—*Ra. VIII.* 65. 'सम-**दुःख-सुख** पीयते लोचनाभ्याम्' -*Vik.* 1 'दुःख-सुखयोश्च विक्रियाम्' –SN. III. 19. **4. बाला**—A girl of 16 years—*Rāja-ballava* ; (83n. 2). **5 मनोगतमाधि-हेतुम्**—Mark the *tautology*. 'आधि' means '**mental** agony' (*Com*). **नेयं न वक्ष्यति**—For the force of **two negatives** vide (25n. 4). **6. अत्रान्तरे** &c.—This agonising suspense of the king is quite natural, for uptil now except 'स्मित-भीषित' (II. 2. Supra), he has had no **distinct avowal** from her lips and now his fate will be decided by the disclosure of Śaka.'s cause of agony. Cf. "उपस्थित-प्रिया-समागमस्यापि किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति मे मन."—*Rat. III.*

Text :—**शकुन्तला—सहि ! जदो पहुदि मम दंसण-पहं आअदो सो तबोवण-रक्खिदा राएसी** - [सखि, यतः प्रभृति मम दर्शन-पथमागतः स तपोवन-रक्षिता[1] राजर्षि.—]। (अर्धोक्ते लज्जा नाटयति)।

Śakuntalā Friend, ever since that royal sage, the guardian[1] of the penance-grove, came within the range of my sight—

(*Gesticulates bashfulness when half-uttered*).

उभे—कहेदु कहेदु पिअसही (कथयतु कथयतु प्रियसखी)।

Both—Speak, dear friend, speak.

शकुन्तला—तदो पहुदि तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थ म्हि संवुत्ता (ततः प्रभृति तद्गतेन[2] अभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवृत्ता)।

Śakuntalā—Since then I have been brought to this plight, with my desire having gone[2] to him[3].

राजा (सहर्षम्)—**श्रुतं यत् श्रोतव्यम्।**

आर्या [12, 18 12.15] **स्मर[1] एव ताप-हेतु निर्वापयिता[2] स एव मे जातः।**

दिवस इवाभ्र-श्याम[3]स्तपात्यये[4] जीव-लोकस्य ॥१०॥

King (*Joyfully*)—I have heard what is worth hearing. Love[1] who was, indeed, the cause of (*my*) agony, has (*now*) himself become my cooler[2]; just as a day, dark[3] with clouds[3], (*becomes both tormentor and comforter*) of the living creation towards[4] the close of summer.[4] (10)

V. L.—"कथयतु &c"—Omitted by R. & V. 'अभ्र-श्यामः'—P. K. B. M. HS. 'अर्धश्यामः'—R. V. S ; Only B has यत्।

शकुन्तलेति। 'यतः प्रभृति' यस्मात् कालात् आरभ्य ('कार्त्तिक्याः प्रभृति' इति **भाष्य-प्रयोगात्** ५मी—इति दीक्षित—५।१।५)। 'दर्शनस्य' दृष्टेः 'पथः' ('वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः) तम्। **राजेति।** 'श्रोतव्यम्' अनुरागस्य व्याधि-हेतुत्वं "श्रुतम्"। **स्मर इति।** 'तपस्य' ग्रीष्मस्य ("ग्रीष्म उष्मकः। निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तपः" इत्यमरः) 'अत्यये' अन्तः अवसानम् इति यावत् ("अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे ऽप्यत्यये नाश-दण्डयोः" इति मेदिनी) तस्मिन् वर्षारम्भे इत्यर्थः। 'जीवलोकस्य' प्राणि-जातस्य 'अभ्रैः' जलदैः 'श्याम' कृष्णः ("त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्यात् शारिवा निशा" इत्यमरः) 'दिवस इव' जलदावृत-दिनमिव इत्यर्थः। 'स्मरः' कामः 'एव मे' मम दुःखस्य 'तापस्य' मानस-सन्तापस्य 'हेतुः' कारणम् (पक्षे उष्णतायाः हेतुः)। 'स' तादृशः तापकर्ता स्मरः, दिवसश्च 'निर्वापयिता' सन्तापम् उष्णताञ्च निराकृत्य प्रीतिप्रदः 'जातः' सवृत्तः (जनेरकर्मकत्वात् कर्तरि वर्तमाने क्तः)। जलद-जालावृतः दिवसः यथा वृष्टेः प्राक् नरान् भृशं सन्तापयति, तदनन्तरं स एव दिवसः तैरेव जलदैः वृष्टिं कारयित्वा तेषां संतापं पुनः निवर्तयति। तद्वत् अस्याः शकुन्तलायाः उक्तेः प्राक् कामोऽपि मां भृशं सन्तापयति स्म अधुना तदुक्त्यनन्तरं स एव मे प्रीतिप्रदः जातः (यः सन्ताप-हेतुः स एव निर्वापयिता इति **विरोधाभासः**। अनेन **व्याघातालङ्कारो** व्यज्यते। लक्षणं तूक्तं प्राक्। सिद्धान्तावगमने विरूप-कार्योत्पत्ति-कथन-हेतोः **विषमालङ्कारः**। **उपमा, वृत्त्यनुप्रासश्च। आर्या** जातिः) ॥१०॥

93n.—1. दर्शन-पथ &c.—Cf. 'यस्य नेत्रयोः पथि स्थिता त्वम्'—*Vik. I.*

ताप-हेतुः—Applicable to both 'अभ्रश्याम-दिवसः' and 'स्मरः'। A cloudy

day produces great heat but it is most oppressive just on the eve of the shower. Similarly Cupid was extremely painful to the king when Śak. was just going to make a clean breast of the whole affair. Cf. "तीव्रःस्मर-संतापो न तथादौ बाधते यथासन्ने नयति प्रावृषि नितराम-भ्यर्ण-जलागमो दिवसः"-- *Rat. (III* 10). *qtd. K.* 2. **निर्वापयिता** (७।३।३६) --After a great shower the cloudy day becomes extremely delightful. Similarly by the declaration of Śak., Cupid gave comfort to the king "पुरः नवीनक्रमणां विसर्गात् मेघा निदाघ-ग्लपितामिवोर्वीम्"-- *Ra. XVI*. 38. 3. **अभ्र-श्यामः**--अभ्र Cloud. In mathematics it means '*zero*' अपो बिभर्ति इति अप् भृ । क (मूलविभुजादित्वात्—3. 2. 5.)= अभ्रम् । 'अभ्र' is the हेतु of श्यामत्व । **R's अर्ध-श्याम is not a good reading.** According to his view, the day which in the morning is **cloudless**, produces heat on account of the bright rays of the sun, and when it is **clouded** in the evening, it becomes delightful. It is evident that his meaning is forced, and unlike 'स्मर' which is **cause** of **both** 'ताप' and 'निर्वाण,' **'अर्ध-श्यामत्व'** is the **cause** of 'निर्वाण' only, and **'अर्धाऽश्यामत्व'** is the cause of **'ताप'** । Again in this reading the cause of श्यामत्व *is to be inferred* which is not desirable. Kāli, elsewhere also, speaks of 'अभ्र-श्याम-दिवसः' । Cf. "**मेघ-श्यामा** दिशा दृष्ट्वा मानसानुत्क-चेतसाम्"—*Vik.II*.14 : "अयमेकपदे तया वियोग प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे । नव-वारिधरो-दयाद-होभिः भवितव्यञ्च निरातपत्वरम्यैः ibid. *II*. 2. मनो जह्रुः निदाघान्ते **श्यामाभ्रा** दिवसा इव *Ra* X. 83. **जीवलोकस्य**-*Ra* I 35, *LC. II*. 17. For something causing **opposite** results, Cf "लावण्य-जितमारो राजकुमार अनङ्गा मन्मथज्वरापहरणो"—Dk (पूर्वपीठिका)। KM. 1033-4.

Text :-**शकुन्तला—तं जइ वो अणुमदं तह् वट्टह जह तस्स राएसिणो अणु-कम्पणिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिञ्चह मे उदअं ।** (तत् यदि युवयोः अनुमतं, तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेः अनुकम्पनीया[2] भवामि । अन्यथा अवश्यं सिञ्चत मे **उदकम्**) ।

Śakuntalā—If (*that's*) approved[1] by you, do so that I may

be commiserated[2] by that royal sage. Otherwise, you must needs pour me water.

राजा—संशय-च्छेदि वचनम्। King -Doubt-severing (*is her*) word.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—**अणसूए, दूर-गअ-मम्महा अक्खमा इअं काल-हरणस्स। जस्सिं बद्ध-भावा एसा, सो ललाम-भूदो पोरवाणं। ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं** (अनसूये, दूर-गत-मन्मथा[1] अक्षमा इयं काल-हरणस्य। यस्मिन् बद्ध-भावा[2] एषा, स ललाम-भूत[3] पौरवाणाम्। तत् युक्तमस्या अभिलाष: अभिनन्दितुम्)।

Priyamvadā (*Aside*)—Anasūyā! far advanced[1] in love[1], she cannot brook loss of time. He, on whom her affection[2] is fixed[2], is the *top trinket*[3] of the Pauravas. Therefore, her wish deserves to be commended.

V L 'अन्यथावश्य' R V M 'अन्यथा स्मरत माम्'—B 'अत्र मिञ्चनमिदानीम् A Ś omits 'तिज'। 'तिलोदकम' R 'उदकम्' S.

शकुन्तलेति। 'त्वया अनमत दुष्यन्त प्रति ममेदमभिलाष-करण गमनमित्यर्थ। ('क्तस्य च वर्तमाने' [२।३।६७] इति कर्तरि षष्ठी) तस्य राजर्षे' दुष्यन्तस्य ['कृत्यानां कर्तरि वा' (२।३।७१) इति षष्ठी पाक्षिकी] जनकम्पनीया दया-पात्रम्। (अनेन **शम-**नामकाङ्गमपक्षिप्तम। तल्लक्षण तु—'रुस्योपगमन यत् **शमनं** तदुदाहृतम् इति)'। 'अन्यथा' यदि स राजर्षि मयि अप्रसन्ना भवेत् तदा 'अवश्य मे उदक' प्रेताय दशम–दिवसे देय जलाञ्जलि सिञ्चनम्'। तेन ममाऽस्वीकारे मरिष्यामि इति भाव। (अत्र **विकल्पालङ्कार:।** 'विरोधे तुल्यबलयो **विकल्पाऽलङ्कृतिर्मता**'' इति तल्लक्षणात्)। **प्रियंवदेति।** 'दूर गत' प्रसृत 'मन्मथ' दुष्यन्तेन सह सङ्गमाभिलाष यस्या तादृशी। बद्धभावा' दत्ताभिप्राया अनुरक्ता इति यावत् ("भाव सत्ता स्वभावाऽभिप्राय-चेष्टात्म-जन्मसु' इत्यमर)'**ललाम**'**भूषणम्**'**इव** इति ललाम-भूत इति (**अस्वपद-विग्रह-नित्यसमास:। विस्तरस्तु द्वितीयाङ्के द्रष्टव्य:**) भूषण-स्वरूप इत्यर्थ। ('ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे। श्रेष्ठे भूषा-पुण्ड्र-शृङ्ग-पुच्छ-चिह्नाश्वलिङ्गषु'' इति यादव.) 'तत्' तस्माद्धेतो 'अस्या' अभिलाष' अनुराग 'अभिनन्दित **युक्तम्**' (**सामान्योपक्रमात् नपुंसकम्।** "शकमम् अरविन्दसुरभि"—इत्यादीना व्याख्यानावसरे विस्तरेण उक्तम्)।

94n.—1. **तथा वर्तेथां** &c.—'तद् उपायाश्चिन्त्यतां यथा सफल-प्रार्थनो भवेयम'—*Kik. II.* **अन्यथा**—Either if the royal sage takes no

compassion on me, or if no steps are taken by you. **2. उदकम्**— In the *Rām.*, **water (उदक) as an offering to the dead** is often met with. (Cf. 'क्रियताम् **उदकं** पितु' -*II.* 102 7; 103, 17; '**जलं**-क्रियार्थं तातस्य'—103, 20; 27; *III.* 68. 35; *IV.* 9. 20. 'आजग्मुः **उदकं** कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम्' IV. 25 51), but **nowhere '**तिलोदकम्** of (R) **Kāli also follows suit** Cf 'दीयतां **सलिलस्या-ञ्जलिरेव** एव नौ'--*Ku I*. 37; 'परलोकोपगतं **जलाञ्जलिम्**'— *Ra. VIII.* 68 *and* MN; *I* 67. *Śak* *VI* 25: "एको निवाप-**सलिलं** पिबमीत्ययुक्तम्" -MM IX 40: तावद्दत्त-**जलाञ्जलि**.' -Māhā-Nāṭakam. II 9 *Also* MS III. 214: दिनगन् पितृभ्य **अम्भ**"- SN. X. 10; 'स मे **जलाञ्जलि**'—BC VIII 80, सम्पादित-पित्र्य **जलक्रियः**'- -*Kād. p.* 59; MK X 17 May be '**तिलोदकः**' is a **later development** (*MS. III.* 223). For similar idea Cf **चिता मज्जा कर सइ, किंवा जलाशयी हुई,** कत सइ विच्छेद-यन्त्रणा। वन-दग्धा मृगी-प्राय, मनदग्धा दग्ध-काय, बलि कारे करि कि मन्त्रणा' **Dasarathi Rāya**. B's 'अन्यथा स्मरन माम्- (* * If not, remember that I was" - **Ryder**) also gives a very good sense. **3 संशय-च्छेदि-वचनम्**- The king was free from all doubts about Śak.'s love towards him when she declared her love for him to her dearest friends (ततः प्रभृति **तद्गतेन**&c.—*see before*) Hence he uttered 'श्रुत यत् श्रोतव्यम्'। All on a sudden a doubt arose in his mind--whether the two friends would **approve of her choice**. But when she made her friends understand that her death would be inevitable without the king (अन्यथा सिञ्चत &c), the latter was sure about her friends' approval of her choice, and he joyfully uttered. "This declaration removes all doubts about the action of the friends". **बद्ध-भावा**—भाव Love. (*Ra. VI.* 36; *Ku. III.* 35), 'यस्मिन् बद्ध-भावासि' –Vik. III; **ललाम-भूतः**—(60*n.* 6, **4. अभिलाषः युक्तम्**&c— For **difference** in gender, read (85n.1; 46n. 3.). अभिलाषः अनुराग --'Longing' or 'love'. Vide 'अभिलाष मुदीरितेन्द्रियः—*Ku. IV*. 41. *and MN.* '**अभिलष्यति** साधूनामुदयं सर्वतोदयः। साधुलोकोऽपि निःसीमं **तस्याभिलष्यते** श्रियम्'—KR 225.

Text :—अनसूया—तह जह भणसि (तथा यथा भणसि) ।

Anasūyā—What you say is quite true.

प्रियंवदा (प्रकाशम्)—सहि, दिट्ठिआ अणूरूवो दे अहिणिवेसो । साअरं उज्झिअ कहिं वा महाणई ओदरइ । को दाणिं सहआरं अन्तरेण अदिमुत्त-लदं पल्लविदं सहेदि (सखि, दिष्ट्या[1] अनुरूपस्ते अभिनिवेशः[2] । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानदी अवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेण[3] अतिमुक्त-लतां पल्लवितां सहते) ।

Priyaṁvadā (*Aloud*)—Friend, luckily[1] your attention[2] is worthy (*of you*). Leaving the sea, whereto shall a great river descend ? What now, save[3] a mango[3] tree, deserves the Jasmin[1] creeper in (*full*) foliage ?

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्क-लेखामनुवर्तेते ।

King—What wonder here if the twin stars Visākhā follow the hare-specked moon's[1] streak[1] ?

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बिअं णिहुअं अ सहीए मणोरहं सम्पादेम्ह (कः पुनरुपायो भवेत् येन अविलम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः)

Anasūyā—But what should be the way by which speedily yet secretly (*we*) may accomplish (*our*) friend's desire ?

प्रियंवदा—णिहुअं त्ति चिन्तणिज्जं भवे, सिग्घं त्ति सुअरं (निभृतमिति चिन्तनीयं, शीघ्रमिति सुकरम्) ।

Priyaṁvadā—"Secretly" should need deliberation, "speedily" is easily done.

अनसूया—कहं विअ (कथमिव) ? Anasūyā—How possibly ?

प्रियंवदा—णं सो राएसी इमस्सिं सिणिद्ध-दिट्ठीए सूइदाहिलासो, इमाइं दिअहाइं पजाअर-किसो लक्खीअदि (ननु स राजर्षिरस्यां स्निग्ध-दृष्ट्या सूचिताभिलाष, इमान् दिवसान् प्रजागर-कृशो[1] लक्ष्यते) ।

Priyaṁvadā—Why ! that royal sage (*too*) with a kind sight betraying his wish for her, appears these days, to be[1] reduced through sleeplessness[1].

V. L.—'अनुरूपस्ते'—R. V. S. 'अनुरूपोऽस्याः'—M. 'ते अनुरूपे'—B. 'वर्जयित्वा'—V. M. 'उज्झित्वा'—P. S. B.

प्रियंवदेति। 'दिष्ट्या' भाग्येन (तृतीयान्त-प्रतिरूपकमव्ययमेतत्। 'दिष्ट्या समुपयोष च इत्यानन्द' इत्यमरः)। 'अभिनिवेश' अनुराग इत्यर्थः। क्षुद्र-नदि-त्यादीनां नद्यन्तरादिषु पतन-सम्भावनास्ति इत्यत आह 'महानदी'। गङ्गा-गोदावरी प्रभृतीनां तु समुद्र एव पतमागतः। अनन्य गाम्य। सहकारम् अतिमौरभः रसाल ('सहकार अतिसौरभ इत्यमरः) अन्तरेण विना पल्लवा जाता अस्या इति पल्लविता। (तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्—(५।२।३६) इति इतच्। अनेन उपभोग योग्यता सूचिता) ताद्दशीम अतिमुक्तलता माधवीलताम् ('अतिमुक्त पुण्ड्रक स्यात वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः) सहते स्वीयत्वेन परिगृह्णाति इत्यर्थः। (अत्र मालादृष्टान्तालङ्कारः)। **राजेति**। विशाखे' तन्नाम्न्यौ तारके ("विशाखयोश्च (१।२।६२, ६३८१) इति वैदिक-सूत्रेण **भाषायां द्वित्वम्**, "**द्विवचनार्थे एकवचन वा स्यात् वेदे**" इति **प्रभा**॥ तथा च माधवीये 'शर्पद्वि-वचनमजा विशाखया। समस्तु विशाखेति प्रयुञ्जानो **द्विवचन-नियमं नेच्छति**" इति तत्त्वबोधिनी) 'शशाङ्क-लेखा' चन्द्र रेखाम् अनुवर्तते अनुगच्छत। सर्वथा युक्तमेव अनसूया प्रियंवदया सह शकुन्तलाया अनुवर्तनम् इति भाव (अत्राऽ**प्रस्तुत-प्रशंसा**)। **अनसूयेति**। निभृतम् अप्रकाशितम् मनोरथ मनोरथ-विषयभूत दूरगन्तुं सन्नम 'समापयाव निवर्तयाव [वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा (३।३।१३१) इति लट्]। **प्रियवदेति**। तत इति आक्षेपे (इति हेमचन्द्र)। इमान् दिवसान्' शकुन्तला-दर्शनात आरभ्य अद्य यावत् [कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (२।३।५) इति इया] स्निग्धा स्नेहपूर्णा दृष्टि नेत्रलोकन तथा तस्या शकुन्तलाया 'सूचित.' ज्ञापित 'अभिलाष अनुराग येन यस्य वा तादृश। 'प्रजागरात् प्रकर्षेण जागरणात् (इति हलायुध) शकुन्तला-गत-चिन्तया निद्राऽभावात् **चतुर्थात् कामावस्था-विशेषात्** 'कृश' (८।२।५५) क्षीण-शरीर। अर्थात् **पञ्चमीं दशां प्राप्त इति** 'लक्ष्यते'। अत तस्यापि आसक्तिमत्त्वात् शीघ्रमिति सुकरम् इति भावः।

95n.—1. **दिष्ट्या** An अव्यय [*strictly the instrumental singular of* 'दिष्टि' —*Apte* [Cf Beng 'अगत्या' from अगति] used as an exclamation of joy or congratulation. 'दिष्टि आनन्दे माने च' – H ; Cf '**दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगत पर. पुमान्**'—*Bhāgabata* : 'दिष्ट्या प्रतिहत दुर्जात —*MM. IV* ; *VS II.* 12 ; (125*n* 3.) 2. **सागरमुज्झित्वा** &c.—Cf. '**शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्त। जलनिधिमनुरूप जह्नु-कन्यावतीर्णा**'— ***Ra. VI.* 85.** '**न कमलाकरमुज्झित्वा राजहंसी अन्यस्मिन्नभिरमते**' —*Rat. II.*

3. "कुदो वा महोदहिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमोत्ति"—MM. II अतिमुक्त-लतां—Jasmin (माधवी) is so called owing to its pearl like whiteness. अतिक्रान्तः मुक्ता शौक्ल्यात्. 'अत्यादय'–(वाः २।२।२।१८) इति तत्पुरुषः। 'गोस्त्रियो––(१।२।४८) इति ह्रस्वः -*BhD*. Cf. the idea with "परिगृह्याण गते सहकारता त्वम-तिमुक्त-लता-चरित मयि"—Māla. IV.12. "लतां प्रफुल्लामतिमुक्तकस्य चूतस्य पार्श्वे परिरभ्य जाता"-SN. VII.8.

4. **विशाखे**—is the 16th lunar asterism It generally refers to two stars. It is **dual** in भाषा, but **optionally singular** in the Vedas (Com.). Cf. 'पत्न्यो र्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्लवगेश्वरः। विशाखयोर्मध्यगतः सपूर्ण इव चन्द्रमा.'—*Rām*. Reference is here to **two friends.** The idea is—Like the two stars 'विशाखा' and 'राधा' following the moon, the two friends Anasūyā and Prayamvadā will act according to the desire of their friend. **लेखा** means a thin line. (*Ku. I.* 47 : *VII* 16 & 87 ; *Ki. XVI.* 2 ; 'शशाङ्क-लेखा शरदभ्रमध्ये' SN. VI. 37 'शशाङ्क-रेखा' -*Ku VII.* 8 ; PA & *MD* 44). It is purposely used here to bring out the idea of Śak.'s **emaciated condition.** The word 'शशाङ्क' with 'लेखा' at the end becomes *feminine*, and admirably refers to Śak.. Cf. **'चित्रलेखा-द्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं** गृहीत्वा **विशाखा-सहित** इव भगवान् सोम उपस्थित. स राजर्षि.'— *Vik. I.* **किमत्र चित्रं** &c.—Cf. **'किमत्रं चित्रं** धर्मज्ञ लोकनाथशिखामणे' &c. —*Rām. VI.* 18. 36. **अनुवर्तते**—'प्रभुमिवमेव जन. अनुवर्तते'—*ŚPB. XIV.* 41. **निभृतं** -(11n. 4).

5. **प्रजागर-कृशः**—प्र+जागृ+घञ् भावे -प्रजागरः—Sleep-lessness. No वृद्धि (अर्) by 'जाग्रोऽवि-चिण्-णल्-ङित्सु'—(7. 3. 85. *Vide* **Prabhā.** *P.* 505). **कृशः** (63*n.* 4). *Cf.* 'भर्तु कृशेव अङ्गैव'—*Māla. III.* 'नृपति साऽऽरभमाना भवत्कृते'—KM. 831.

Text : –**राजा**––(आत्मानमालोक्य) **सत्य-मित्यभूत एवास्मि। तथाहि—**

इदमशिशिरै रन्तस्तापात् विवर्ण-मणीकृतं

हरिणी **निशि निशि भुज-न्यस्तापाङ्ग-प्रवर्तिभि रश्रुभिः।**

(नममरसलग) **अनभिलुलित-ज्याघाताङ्कं मुहुर्मणि-बन्धनात्**

कनक-वलयं स्त्रस्तं-स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥११॥

King (*Eying himself*)—So I have been forsooth. For–

This golden bangle (*which*[3] *has*) its jewels (*now*) tarnished[3] by (*my*)

tears, hot[1] on[2] account of internal throe,[2] and trickling[4] down night after night from the corner of (*my*) eye[1] placed on my (*left*) arm, is repeatedly pushed[6] back by me as it slides down from the wrist without[5] touching the callosities caused by the bow-string[5]. (11)

V. L.—'प्रवर्तिभिः' —M. B. 'प्रसारिभिः' -R. V. 'प्रसर्पिभिः' -S. 'अनतिलुलित'—M. B. 'अनभिलुलित' -R. V. S.

इदमिति। 'निशि निशि' प्रतिरात्रं ['नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति वीप्सायां द्विरुक्तिः। अनेन अद्य यावत् निद्राभावः सूचितः]। 'भुजे' वाम-करतले (नृपस्य **दक्षिण-साचित्वात् ज्याघाताङ्कः वाम-कर-प्रकोष्ठे** एव स्यात् अतः वाम-करतल-ग्रहणम्) 'न्यस्त' निहित स्थापित इति यावत् (आहितम् निहितम् न्यस्तम् आरोपितमिति स्मृतम् इति हलायुधः) यः अपाङ्गः (वाम)-नेत्रान्तः ("अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यात् नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति मेदिनी) तस्मात् **'प्रवर्तन्ते' बहुलं निःसरन्ति** यानि तादृशः ('सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' –३।२।७८-इति णिनिः)। 'अन्तस्तापात्' अन्तर्गत-मदन-सन्तापेन हेतुना 'अशिशिरैः' उष्णैः (अनेन तापाधिक्यं व्यज्यते) 'अश्रुभिः' नयन-जलैः 'विगतः वर्णः कान्तिः येषां ते 'विवर्णाः' तादृशाः 'मणयः' यत्र तत् 'विवर्ण-मणि' अविवर्ण-मणि विवर्ण-मणि कृतम् इति विवर्ण-मणी-कृतम् ('अभूत-तद्भावे च्वि'-(५।४।५०) 'च्वौ च'-(७।४।२६) इति दीर्घः) 'मणिबन्धः' प्रकोष्ठ-पाण्योः सन्धि-स्थानम् (इत्यमरटीकायां भरतः। मणिबन्धः पाणिमूलम्'-इत्यभिधानरत्नमाला) तस्मात् 'स्रस्तं' स्रस्तं वारंवारम् अधः विगलितम् 'इदम्' वाम-कर-धृतं 'कनकवलयं' स्वर्ण-कटकं ('वलयम्' इत्येक-वचनेन विगलितत्वात् सर्वालङ्कार-परित्यागः द्योत्यते।) 'मया न अभिलुलितः' **स्पर्शेन विमर्दितः** तत् यथा तथा 'ज्यायाः' धनुर्गुणस्य यः 'आघातः' घर्षणं तस्य 'अङ्कः' चिह्नम् ('उत्सङ्ग-चिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः) यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा 'मुहुः' वारं-वारं (**'पौनः-पुन्ये** भृशार्थे च सद्यो वा स्यान्**मुहुः** पदम्' इति **वैजयन्ती**) **'प्रतिसार्यते'** (**सरतेः ण्यन्तात् कर्मणि लट्**) उद्धृत्य स्वस्थाने स्थाप्यते। (अत्र क्षीणाङ्गत्वात् प्रस्तुतेन कार्येण कनक-वलय-स्रंसनेन तत्कारणीभूतं कार्श्यं प्रत्याय्यते इति **पर्यायोक्तमलङ्कारः। स्वभावोक्तिश्च। हरिणी**वृत्तम्) ॥११॥

96n 1 अशिशिरैः &c.—According to poetic convention, **tears of joy are cold** and those of **grief are hot**, hence the—propriety of the epithet **'अशिशिरैः'**। Cf. **'आनन्द-शीतामिव बाष्पवृष्टिम्'**

—*Ra. XVI* 44. 'आनन्दजः शोकज-मश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद'—Ibid. *XIV*. 3. 'उष्णैः विरह—महतीमश्रुभि यापयन्तीम्' –PA & *MD. II.* 28 ; *Ra. XII* 4 ; 62 ; *XIV.* 36 Mark also that our poet uses the word **'बाष्प'** with reference to the tears of joy which are by themselves not so copious and flowing, as those arising from grief which are called 'अश्रु' । **2. भुज-न्यस्त** &c This and the following lines have been **often mis-understood,** *V*, whom we have followed first offers the **correct** explanation The king we have considered as passing several nights **in a sitting posture with his left arm** (*palm*) **raised to support his cheek.** भुज is explained as the *palm of the left hand.* This is a very common posture of all love-lorn persons men or women Cf **"वाम-कपोल**-शयनी-कृत-करतलया –Kād P. 583. **"वाम-हस्तोप**हित-वदना --Sak. Act. IV नि श्वासानामशिशिरतया—**हस्तनस्तं** मुखम् PA & MD. II. 23 'कंवल कमलायमान हस्त-पर्यस्त-गण्ड-मण्डला दिवसानि गमयति -MM. Act. II. The king being a **right-hand archer,** the friction of the bowstring **will produce callosities on the left-hand.** Hence 'अपाङ्ग' also means the outer corner of the **left** eye which was placed **on his left palm. 3. अनभिलुलित** &c -अभि । लुल् + क्त +कर्मणि अभिलुलित –Pressed touched 'लुल विमर्दने'–AA मात्रधातु-न्यम्'—*Durgādāsa.* The callosities are produced by the friction of the bow-string on the **fore-arm a little below** कफोनि **(elbow) and above the wrist-joint, but not on the wrist** Now bangles are **always** worn in the fore-*fore-arm* (प्रकोष्ठ) *which is nearest to the wrist joint.* Mark also that प्रकोष्ठ is a wide term meaning the entire hand from the elbow to the wrist-joint (मणिबन्ध) । Cf. 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यात् अरत्नि-मणिबन्धयो'—*Kātya* वाम-प्रकोष्ठार्पित बिभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयम्—*Śak. VI* 6 कनक-वलय-भ्रंश-रिक्त-प्रकोष्ठ.'—**PA &** *MD.* 2.But because bangles are worn on that part of **प्रकोष्ठ** which **is nearest to मणिबन्ध, प्रकोष्ठ** often in Kālidāsa is **met** with in the sense **of 'मणिबन्ध'** । Cf. 'ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते &c.--*Ra. III.* 59. where ***MN* says प्रकोष्ठे 'मणिबन्धे'** । **Again Kāli, has clearly pointed out**

in Māla that bangles are worn near the wrist-joint (मणिबन्ध) Cf. 'वाम सन्धि-स्तिमित-वलयम्'- *Act II* 6. where *K* remarks **"सन्धि-स्तिमित-वलय सन्धौ "मणिबन्धे** स्तिमितं निश्चल वलयं कङ्कनं यस्य सः" ।। Also 'वामं' सन्धि-स्तिमितवलयम्' &c.—*DP*. "मणिबन्धन-विन्यस्त—मणिमाल्यः"—KM. 741. Now the part of the hand **towards the elbow is** *fatter* **than the part nearer the wrist-joint, Hence in natural condition the bangle will always touch the callosities caused by the bowstring.** The king owing to uneasiness caused by the pangs of love used to pass the whole night in a *sitting posture.* Thus owing to constant wakefulness, the king's body was emaciated and the callosities were not **sufficiently prominent through emaciation** and disuse of the bow. Hence in a sitting posture with his cheek upon his palm, the bangle would slip down from its natural place towards the elbow **without touching the scar** produced on the upper part of the fore-arm. R and his followers take the king to pass the night in a **lying posture, the left arm being used as a pillow**. In this explanation as the bangle slips from मणिबन्ध to the **tips of the fingers, अनभिलुलित** &c. **becomes redundant.** Through sheer **absent-mindedness**, the king **forgets** that the bangle, even though put in its proper position, will not remain there. Elsewhere **(Read 84n. 5)** he, for a similar reason, refers to the **unbearableness of the moon-beam** at mid-day. *Now read the lovelorn condition of* पुण्डरीक *in Kād. p.* 581-585.

Text :—प्रियंवदा (विचिन्त्य) हला, **मअण-लेहो से करीअदु। इमं देव-सेसा-वदेसेण सुमणो-गोविदं करिअ से हत्थअं पावइस्सं** (हला. मदन-लेख[1] अस्मै क्रियताम्। इमं देव-शेषापदेशेन[2] सुमनो-गोपितं[3] कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि)।

Priyaṁvadā (*Musing*)—Well. let a *billet-doux*[1] be composed for him. Having[3] concealed it under flowers,[3] (*I*) will contrive

to make it reach his hands, under[2] the pretext of a wreath that has been offered to the deity.

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ। किं वा सउन्दला भणादि (रोचते[1] मे सुकुमार: प्रयोग:[2]। किंवा शकुन्तला भणति)।

Anasūyā—I like[1] (*this*) fine device.[2] But what does Śakuntalā say ?

शकुन्तला—को णिओओ तुम्हाणं विकप्पीअदि [को नियोगो वा विकल्प्यते[2]]।

Śakuntalā—What advice of yours is (*ever*) altered[2] by me ?

प्रियंवदा—तेण हि अत्तणो उवण्णास-पुव्वं चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअ-पद-बन्धणं (तेन हि आत्मन उपन्यास-पूर्वं[3] चिन्तय तावत् किमपि ललित-पद-बन्धनम्[4])।

Priyaṁvadā—Then just think out some pretty[1] string of words[1] alluding[3] to thyself.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं। अवहीरणा-भीरुअं पुणो वेवइ मे हिअअ (हला चिन्तयाम्यहम्। अवधीरणा-भीरुक पुनर्वेपते मे हृदयम्)।

Śakuntalā—Dear, I shall think out But my heart trembles, [5]afraid of a refusal.[5]

V. L.—'देव-शेषा' -V S. 'देवता-शेषा' M C 'देवता-सेवा' B 'देवता-प्रसादस्य'—R. 'देवता-व्यपदेशेन – K. अवधीरण' Only R. M

प्रियंवदेति। 'मदनस्य लेख:' लेख्य लिपि इति यावत् ("**लेखो** लेख्ये सुरे लेखा लिपिराजिकयोर्मता' इति मेदिनी) आत्मन: कामाऽऽविर्भाव-ज्ञापिका पत्रिका इत्यर्थ:। 'देवस्य' देवता-विशेषस्य 'शेषा' निर्माल्य (प्रसाद-दत्ता माला' इति कुमारसम्भवे मल्लिनाथ: (३।२२)। 'प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने **शेषेति** कीर्तिता' इति विश्व) तस्या 'अपदेशेन' छलेन। देव-निर्माल्यमिद, भवता ग्रहीतु युक्तम् इति छलेन इति भाव:। 'सुमनोभि:' पुष्पै ('स्त्रिय सुमनस: पुष्प प्रसून समम्'' इत्यमर) 'गोपित' प्रच्छन्न कृत्वा। **शकुन्तलेति।** 'नियोग' आज्ञा 'विकल्प्यते' अन्यथाक्रियते। काक्वा कथमपि न इत्यर्थ:। (अत्र **मनोरथो** नाम नाट्य-लक्षणम्। "**मनोरथस्त्व**भिप्रायस्योक्ति: भङ्ग्यन्तरेण यत्'' इति दर्पणलक्षणात्)। **प्रियंवदेति।** 'तेन हि' यद्ययम् उपाय: तुभ्य रोचते तर्हि 'आत्मन:' स्वस्य 'उपन्यास:' उल्लेख: 'पूर्व:' आदौ यस्मिन् तत् स्वनामाद्युल्लिख्य इति भाव:। अन्यथा लज्जया स्वाऽऽनिवेदने हि लिखितमपि मुधा स्यात्। 'ललितानां' सुन्दराणाम् (इति मेदिनी) 'पदानां बन्धनं' रचनां 'चिन्तय' विभावय। **शकुन्तलेति।** 'अवधीरणा' अवज्ञा

प्रत्याख्यान मिति यावत् ['अवधीर' इति अवज्ञायाम् अदन्तश्चुरादि.--इति कवि-कल्पद्रुमः। 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युच्] तत. 'भीरुकम्' भीतम् (इति सुप्सुपेति समास.। 'त्रस्तो भीरु-भीरुक-भीलुका.' इत्यमर.)।

97n.—1. मदन-लेखः—A love-letter describing the condition of a love-lorn person. This is one of the four ways mentioned by *Bharata* by which a maiden encourages the advances of her lover. Cf. '**लेख्य-प्रस्थापनैः**, स्निग्धैः वीक्षितैः, मृदु-भाषितैः। दूती-सम्प्रेषणैः नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते' *Qtd N. i. e.* (*i*) sending a love-letter ; (*ii*) amorous glance ; (*iii*) soft speech ; (*iv*) sending a female messenger. **2. देव-शेषा** &c.—**शेषा**—A garland or the remains of other offerings presented to an idol and distributed among the worshippers as a holy relic (Com). Cf 'माल्याशनादि-दाने स्त्री '**शेषा**' इति वैजयन्ती-केशवौ ॥ '**शेषा** निर्माल्य-दाने स्यात्'—हेम. *qtd. BhD.* Cf. 'निधाय शेषभूताम्' MK. X. 46 ; 'तवैनशेषामिव भर्तृराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे' *-Ku. III* 22. **अपदेश**—Pretext. **3. सुमनो** &c.—(Concealed among flowers). 'सुमनस्' is generally **feminine** and **plural**. But sometimes like 'अप्सरस्', 'सिकता' &c. it is **singular**. 'सुमनाः पुष्प-माल्ययो. स्त्रियाम्, ना धीरदेवयोः'—Medini. 'वेश्या श्मशान-सुमना इव वर्जनीया' —*MK qtd.* RM ; Again धनञ्जयकवि uses it in the **neuter gender.** 'पुष्पं सुमनः कुसुमम्'—नाममाला। 'सुमनस्' is also seen in a **'टावन्त'** form- "**सुमनायाश्च** पत्रेण पटोऽशरिष्टयोस्तथा"—Ś. **4. आत्मन उपन्यास-पूर्वं—उपन्यासः**—Lit. placing near (उप), hence, 'reference', 'introduction' (9n. 7.). **5. अवधीरणा**—According to *Bopadeva* 'अवधीर' (अवज्ञायाम्) is 'चुरादि'। '**आवधीरयत्** साधूम् असाधु'—*Durgādāsa.* (206n. 5). Next युच् (3. 3. 107). "भर्तुरवधीरणापरा"—*Ku. VIII.* 49. "ते परिचयवती अवधीरणा प्रिये"—*Māla. IV.* बिभेति इति भी+शीलार्थे क्रुकन् ('क्रुकन्नपि'—*Vārt.* 3. 2. 174) = **भीरुक**—(80n. 4).

Text : —**राजा** (सहर्षम्)—**अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको**
वंशस्थविलं **विशङ्कसे भीरु ! यतोऽवधीरणाम्**[1]।
(जतुजर) **लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं**
श्रिया दुरापः[2] **कथमीप्सितो**[3] **भवेत् ॥१२॥**

King (*Joyfully*)—That very one, from whom, O timid one, you are apprehending a repulse[2], is standing here, eager[1] for a union[1] with you. The seeker may or may not win fortune (*but*) how can the (*person*) sought[4] by fortune, be difficult[3] (*for her*) to obtain[3] ? (12)

सख्यौ—अयि अत्त-गुणा-वमाणिणि। को दाणिं सरीर-णिव्वावइत्तियं सारदियं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि (अयि आत्म-गुणाऽवमानिनि[5] ! क इदानीं शरीर-निर्वापयित्रीं[6] शारदीं[7] ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति) ।

Friends—O depreciator[5] of thy (*own*) excellences[5] ! Who would screen off the body-soothing[6] autumnal moon-shine with the skirt of (his) garment ?

शकुन्तला (सस्मितम्)—**णिओइदा दाणिं म्हि** [नियोजिता इदानीमस्मि] ।

(इति उपविष्टा चिन्तयति) ।

Śakuntalā (*Smiling*)—Now I set about (*it*).

(*This said sts up and muses.*)

अयमिति। हे 'भीरु' ('ऊङ् उतः'–४।१।६६–इति ऊङ्, सम्बोधने ह्रस्वः) अवज्ञा-भयशीले ! 'यतो' यस्मात् दुष्यन्तात् 'अवधीरणा' प्रत्याख्यानं 'विशङ्कसे' सन्दिह्यसि 'सः अयं' दुष्यन्तः 'सङ्गमे सङ्गमेन वा उत्सुकः' (२।३।४४) उत्कण्ठित सन् 'तिष्ठति'। (पूर्वापर-चरणयोः व्यत्यय-पाठेन उद्देश्य-प्रतिनिर्देश-**प्रक्रमभङ्गः** समाधेयः)। 'प्रार्थयिता' याचकः 'श्रियं' लक्ष्मीं 'लभेत न वा लभेत (संभावनायां लिङ्) किन्तु 'श्रिया' लक्ष्म्या (२।३।६९) 'ईप्सितः' (३।५।५५) आत्मना एव लब्धुमभिमतः जनः 'दुरापः' (खल्-३।३।१२६) दुर्लभः 'कथं भवेत्' न कथमपि इति भावः। अतः मयैव त्वं दुरापा, न तु त्वयाहं दुर्लभः इति नृपाभिप्रायः। (**अयमर्थान्तरन्यासः। अर्थापत्तिश्च।** व्यत्यय-पठितस्य पूर्ववाक्यस्य पूर्ववाक्य समर्थकम्। तादृगुत्तरस्य उत्तरम् समर्थकम् इति राघवचरणाः। सादृश्य-निबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारश्च। **श्रुति-वृत्ति-च्छेकानुप्रासाः।** अत्र 'श्रियं' 'श्रियेति' श्रीशब्दस्य वार-द्वयोपादानात् **कथितपदता-दोषः** "रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्" इति दर्पणोदाहरणवत्। स च "**कथं न लभ्यते नरः तदर्थितः**" इति पठित्वा परिहर्तव्यः। अनेन **पर्याय-प्रक्रम-भङ्गोऽपि** परिहृत. स्यात्। **वंशस्थविलं** वृत्तम्) ॥१२॥ **सख्याविति।** प्रियजन-गुण-पक्षपातेन 'आत्मनः' स्वस्य 'गुणान्' रूपादीन् 'अवमानयति' अवजानाति या तत्संबुद्धौ। त्वद्गुणैरेव स क्रीतः अतः अवज्ञा-शङ्कापि नास्ति इत्यर्थः। 'शरीरस्य निर्वापयित्री'

मोग्यकारिणी 'शारदी' शरदृतु सम्बन्धिनी ('सन्धिवेलाद्यृतु-नक्षत्रेभ्य अण्' (४।३।१६), ङीप्—४।१।१५) ज्योत्स्ना चन्द्रातप (ज्योत्स्ना' चन्द्रातपेऽपि स्यात् ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता । ज्योति अस्ति अस्याम् इति 'ज्योत्स्ना—तमिस्रा—(५।२।११४) इति निपातित] च इदानीम् इति वाक्यालङ्कारे। 'पटान्तेन' वस्त्राञ्चलेन वारयति । न कोऽपि पुरुष इदृग्रूप-शालिनी त्वाम् अवधीरयितु समर्थ इति हृदयम् (अत्र **अप्रस्तुतप्रशंसा**लङ्कार) ।

98n —1 सङ्गमोत्सुक.—३या is also available with 'उत्सुक' by 'प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च'—(2 3 44) Hence say सङ्गमेन (सङ्गमे वा) उत्सुक but the समास is to be termed **सहसुपा**, and not **३या** or **७मी तत्पुरुष** by 'योगविभाग', for such योगविभाग is not sanctioned by महाभाष्य। भी + क्रु **भीरु** (3 2 174) Next भीरु+ऊङ् ('ऊङुत' 4 1 66) **भीरू। सबोधने ह्रस्व** —*Read* (255*n* 1) Cf यस्य कृते वसमागता भोज त पुरुषमिन्दतोऽसि *Rat II* **लभेत न वा** &c श्री is notoriously unsteady (*MR II* 12, *IV* 13). So the प्रार्थी is naturally dubious about securing her love Cf दिनौ मनुष्या धनदादिभि श्रमैः स्त्रिय कदाचिद्धि **लभेत न वा**। असशय यस्त्विह धर्मचर्यया भवेयुरेता दिवि पुण्यकर्मण ॥—SN X 62 **श्रिया**– (10*n* 3) 2 **ईप्सितो** आप्+सन्+क्त । [अ' of a Desiderative becomes 'इ by सन्यतः' (7 4 79), But in the case of 'आप्' it is 'ई' by "आप्ज्ञप्यृधाम् ईत्" 7 4. 55] The seeker of fortune (लक्ष्मी) may or may not get fortune, but it can't be conceived that fortune has failed to find out a seeker 3 **इदानीं** —An appellative (वाक्यालङ्कारे)—"इदानी वाक्यभूषाया सम्प्रत्यर्थे च दृश्यते'। **नियोजिना** Directed by you, so not answerable for the consequence 4 **For a similar idea** Cf. 'दिव यदि प्रार्थयसे वृथा श्रम पितु प्रदेशास्तव देवभूमय । अथोपयन्तारमल समाधिना न **रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्**'—*Ku V* 45 'न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते । **भविष्यति प्रार्थित-दुर्लभः कथम्**' ॥—*Ku.* V. 46

Text .—राजा—स्थाने[1] खलु विस्मृत-निमेषेण[2] चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

आर्या [12, 18 12, 15]
यत—उन्नमितैक-भ्रू-लतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन[3] प्रथयति मय्यनुराग कपोलेन[4] ॥१२॥

King—Fitly[1] indeed with[2] eyes that have forgot winking[2] do I gaze on my darling. For,—While composing the lines, her face with one creeper-like eye-brow raised up, vents her affection for me by means of her horripilated[3] cheeks.[4] (13)

शकुन्तला—हला, चिन्तिदं मए गीद-वत्थु। असण्णिहिदाणि उण लेहण-साहणाणि [हला चिन्तितं मया गीत-वस्तु[5]। असन्निहितानि[6] पुनर्लेखन-साधनानि[7])

Śakuntalā—Friend, the theme[5] of a song[5] is thought out by me. Not[6] near at hand[6], however, are writing[7] materials[7].

V. L.—'कण्टकितेन प्रथयति'—R. V. M. S 'पुलकाञ्चितेन कथयति'—D. B. 'चिन्तितं गीतवस्तु' –R V. S. 'चिन्तिता मया गीतिका'- M. B. 'असन्निहितानि'—B. S. P. 'न सन्निहितानि'—R V. M

राजेति। 'विस्मृत-निमेषेण' निर्निमेषेण 'चक्षुषा' 'प्रिया' शकुन्तला यत् 'अवलोकयामि' तत् 'स्थाने' युक्तम् (**'स्थाने** तु कारणार्थे स्यात् **युक्त-सदृशयो**रपि' इति मेदिनी)। वक्ष्यमाण-श्लोके तदेव प्रतिपादयति॥ **उन्नसितेति।** 'पदानि' गीतिकास्थ-शब्दान् ('पद **शब्दे** च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः' इति मेदिनी) 'रचयन्त्या' विचारपूर्वकम् उपनिबध्नन्त्या 'अस्या' शकुन्तलाया 'उन्नमिता' उत्तोलिता 'एका भ्रूलता' यस्मिन् तादृशम् 'आननं' कर्तृ 'कण्टकितेन' रोमाञ्चितेन। (**'रोमाञ्चे** च द्रुमाङ्गे च **कण्टको** मकरेऽपि च' इति विश्व) 'कपोलेन' गण्डेन करणेन 'मयि' 'दुयन्ते' प्रीतिविशेषं 'प्रथयति' प्रकटयति। रोमाञ्चित-कपोलान्यथाऽनुपपत्त्या अनुराग-प्रथनात् **अर्थापत्यलङ्कारः**। केचिद**नुमानालङ्कार**माहुः। भ्रू-लतम् **इत्युपमा** च, उन्नमितस्य साधकत्वात्। **अनुप्रासश्च**। दर्पण-कारमते अत्र **क्रम**-नाम गर्भसन्धेरङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा—"भाव-तत्त्वोपलब्धिस्तु **क्रमः** स्यात्"। **इदं च तेनैव उदाहृतम्। आर्या** जातिः)॥१३॥ **शकुन्तलेति।** 'न सन्निहितानि' समीपस्थानि इति असन्निहितानि (क्वचित् **प्रसह्यप्रतिषेधेऽपि समासः, स्वयं सूत्रकृता तथैव कृतत्वात्**)। 'लेखन-साधनानि' मषी-पत्र कलमानि इत्यर्थः।

99n.—1. स्थाने—Rightly ; (16*n*. 1.) *Śakuntalā* has already betrayed her love to the king and that fact has been doubly corroborated now by her thrilling cheeks, hence the king remarks that his gaze on Śak. has been quite meet. But elsewhere (164*n*. 2) when he could not recognize her, he remarked—'**भवतु, अनिर्वर्णनीयम्** पर-कलत्रम्'। Cf, 'A lover's eyes will gaze the eagle

blind'—**Love's Labour Lost**; 'Methought all his senses were lock'd in his eyes' —**Ibid.** *II.* 1. **2. विस्मृत** &c. -Cf. 'पपौ' निमेषा-लस-पक्ष्म-पङ्क्ति, रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्' -Ra. II. 19. **कण्टकितेन**--'कण्टकः' [Horripilation i.e., standing up of the hair like thorns due to excessive delight (*Com*)] + जातार्थे इतच् -कण्टकितः—[(2. 5. 36); 'तारकादि' *is* आकृतिगण] । Cf. 'प्रीति-**कण्टकितत्वचः**' —*Ku. VI.* 15. '**कण्टकित**-प्रकोष्ठ'—*Ra. VII.* 22. and *MN* thereon ; *Rat.* I. 1. 3. **कपोलेन** -*R* justifies the singular thus—'कपोलेन । यैव एका भ्रूलता उन्नमिता तद्दिगस्थ-कपोलस्य एव रोमाञ्चितत्वम् इत्येकवचनम्' । **अनुरागं**— "राग एव स्व-संवेद्य-दशाप्राप्त्या प्रकाशित । यावदाश्रयवृत्तित्वेत् अनुराग इतीरितः" -*Sudhākara.* **मयि**—(242*n.* 5.) **प्रथयति**—Manifests, Cf. *Ki. V.* 3 , *Rat IV.* 13. **4. असन्निहितानि** --सम् +नि +धा + क्तः कर्मणि = सन्निहितानि—Near at hand, न सन्निहितानि—असन्निहितानि—Not close by. 'धा' 'हि' ('दधातेः हि'—7. 4. 42.). Here **negation is prominent**, hence नञ् is प्रसह्य-प्रतिषेध । So says *KV.*—"अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । '**प्रसह्य-प्रतिषेधोऽसौ**' क्रियया सह यत्र नञ्" । So समास is **prohibited.** But this is not strictly observed, as **Pāṇini himself has made समास** with प्रसह्यप्रतिषेध-नञ् । Cf 'आदेच उपदेशे '**अशिति**--(6. 1. 45.) '**प्रसह्यप्रतिषेधः** इत्याह, ननु शिति इति' T. 2370. **5. लेखन-साधनानि** –(211n. 1). Many European scholars headed by *Dr. Bhuler* opine that Sanskrit scripts originated from the letters of the *Moabite stones* and *Assyrian weights* which were introduced in India at about 800 B. C. But Pāṇini (*at least* 800 *B. C.—Dr. Gold Stucker*) gives the formation of two words '**लिपिकर**', **लिविकर** (3. 2. 21) in his grammar, and in his धातुपाठ writes 'लिख—अक्षर-विन्यासे,' 'अङ्क चिह्नकरणे' &c. Even written books [**ग्रन्थ**] were known in his time (1.3. 75 ; *IV.* 3. 87 ; *IV.* 3. 116.) Śākaṭāyana also gives the derivation of लिपि (U. 4. 120). *Dr. Auphret* and *Late Umeśa Candra Vidyāratna*, the redoubtable Vedic Scholar have **independently of each other** pointed out that the **अक्षर** in the RV (1. *Maṇḍala, Hymn CLXII*, *Verses* 24 & 27) cannot

but mean, '*measuring speech*', '*syllable*' or '*letter*'. Again RV (X. 62. 7) makes mention of the number *EIGHT* thus 'सहस्रम् मे ददतो अष्टकर्ण्यः' i.e. "Give me a 1,000 cows on whose ears number *eight was written.*" Dr. Gold Stucker had already referred to the Indian practice of making marks on the ears of the cows to denote their relation to the others as mentioned by *PĀṆINI.* Vide 'कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाऽष्ट-पञ्च..स्वस्तिकस्य' VI .3. 115 ; 'कर्णोवर्ण-लक्षणात्' VI. 2. 112 ..चिह्न वाचक-शब्दात् परपद कर्णशब्दः आद्युदात्त भवति' —**Prabhā**. At another place in RV (X. 34) there is mention of a gambler lamenting his lot saying that "having *staked on one* (stamped on the dice) he had lost his wife" There is also mention of *written amount* ('अजैषम् त्वा संलिखित-मजैषमुत-मरुद्धम् ') in Atharva Veda [VII. 50, (52), 5] **वसिष्ठ-धर्मसूत्र** which originally belonged to RV school offers clear evidence of the use of writing in the Vedic period. It (XVI. 10 14-15) mentions **written amounts as legal evidence** and the 1st of these Sūtras is a quotation from an older work or from traditional lore. Besides, the Vedic works contain some *technical* terms, such as काण्ड (chapter), पटल, ग्रन्थ (book) etc. which have been quoted as evidence of writing. AV (VI. 141) and मैत्रायणी संहिता (IV.2. 9) make mention of making मिथुन -marks on the ears. Later on this practice, was denounced (AV. XII. 4. 6) Besides rule like 'स्वरितेनाधिकारः'- (1. 3. 11) becomes meaningless without written words. With the discovery of writing in *Mohenjodaro*, Harappa, Hosangabad, Hyderabad-potteries, (belonging to the *Megalithic* (1500 B.C. and Neolithic (6000 B. C.—3000 B. C.) preserved in the *Madras Museum.*), these views are summarily dismissed. (Now read 211n. 1).

Text :—प्रियंवदा—इमस्सिं सुओदर-सिणिद्धे णलिणी-पत्ते णहेहिं णिक्खित्त-वण्णं करेहि (अस्मिन् शुकोदर-स्निग्धे नलिनी-पत्रे नखैः निक्षिप्त वर्णं कुरु) ।

Priyaṁvadā --On this lotus-leaf charming[1] as a parrot's breast[1], have the letters[2] engraved[2] with (*your*) nails.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपयित्वा)—**हला, सुणह दाणिं सङ्गदत्थं ण वेत्ति** (हला, शृणुतमिदानीं सङ्गतार्थं न वेति) ।

Śakuntalā (*Gesticulating as described*)--Now, my friends, listen, if it is consistent[1] with sense[1] or not.

उभे—अवहिद म्ह [अवहिते स्वः] । Both—We are all heed.

शकुन्तला (वाचयति)—

उद्गाथा **तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा बि रत्तिम्पि ।**
णिग्घिण तवइ बलीअं तुइ वुत्त-मणोरहाइं अङ्गाइं ॥१४॥

[तव न जाने हृदय, मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण ! तपति बलीयस्त्वयि वृत्त-मनोरथाया अङ्गानि] ।

Śakuntalā (*Reads out*)--O ruthless[1] one ! I know not your heart, but day and night Cupid exceedingly heats my limbs with my[2] yearning centered[2] on you. (14)

V. L.—'स्निग्धे'--P. 'सुकुमारे'—R. B. V. M. S. 'निक्षिप्तवर्णं कुरु'—R. V. M. S. 'आलिख्यताम्'--B. 'रात्रावपि'—R. V. 'रात्रिमपि'—B. M. 'मदनः'—B.HS. 'कामः'—R. V. M. 'मनोरथायाः'—B. C. V. M. '०मनोरथानि'—R. 'अभिमुखमनोरथ हृदय' S.

प्रियंवदेति । 'शुकस्य उदरम्' इव स्निग्धं मनोरमं ('वा द्रुह्-मुह-ष्णुह-ष्णिहाम्'–(८।२।३३), पक्षे **स्नीढम्**) तादृशे 'अस्मिन् नलिनीपत्रे' पद्मपर्णे 'नखैः' कररुहैः ['अविद्यमानं 'ख' त्वगाख्यम् इन्द्रियम् यत्र तत् नखम् । 'नभ्राण्-नपाद्-नवेदा–(३।३।७५) इति नञः—शब्दस्य न नकार-लोपः] । 'निक्षिप्ताः' 'न्यस्ताः वर्णाः' अक्षराणि यस्य तादृशम् अर्थात् नख-विलिखिताक्षरम् ।[**तवेति** । 'निरस्ता घृणाः' दया यस्य स तत्सम्बोधन हे 'निर्घृण' निर्दय ['**घृणा** जुगुप्सा-**कृपयोः**' इति विश्वः । 'षिद् भिदादिभ्यः अङ्'–(३।३।१०४)इति 'घृणोतेः अङ्] 'तव हृदय' सानुरागं न वेति 'न जाने' 'त्वयि' विषये 'वृत्तः' सञ्जातः 'मनोरथः' अभिलाषः यस्याः तादृश्या 'मम' पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च (**'दिवा-शब्दोऽधिकरण-वचनं' इति वामनः**) 'रात्रौ अपि' यामिन्या च (अत्र '**दिवा** '**रात्रौ** च **अधिरकण-द्योतकमव्ययम्** । तथाचोक्तं मव्यय-प्रकरणे—**'दिवा दिवसे । रात्रौ निशि'**—इति बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी-कारौ– ४४७) \सर्वाणि 'अङ्गानि' 'बलीयः' साति-

शयं (क्रियाविशेषणमेतत्) 'तपति' पीडयति।) अस्मादेव क्षत्रियेण त्वया राज्ञा ममैतत्ताप-शान्तिरवश्यमेव करणीया इत्याशयः। (अनुमानालङ्कारः। प्रत्यनीकालङ्कारश्च। "प्रतिपक्ष-प्रतिकारा-शक्तो तदीय-तिरस्कारः प्रत्यनीकम्" इति तल्लक्षणात्। अत्र वज्राङ्गमुपक्षिप्तम्—'प्रत्यक्ष-निष्ठुरम् वज्रम्' इति दर्पण-लक्षणात्। लेख-नामकं संध्यङ्गञ्चोपक्षिप्तम्—'विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते' इति। उद्गाथा वृत्तम्) ॥१४॥

100n.—1. शुकोदर-स्निग्धे— Charming as parrot's breast. M explains 'शुकोदर' as leaf of Tāliśa Tree Cf. 'शुकोदर-श्याममिदं' -*Vik. IV*.17. **न जाने** &c.--This simple stanza is quite befitting Śak. who is brought up in a penance-grove. **2. दिवा** &c.--Day and night I am agonised by Cupid, but I don't know whether you are also so tormented. In case you are in my condition, please come to me at once. **दिवा**, (अव्यय-when uncompounded) **always** signifies **Locative.** Cf. 'दिवा दिवसे' - T. & BM. 'दिवा अह्नीति' A ; 'अह्नि दिवसे, इतिना अधिकरणार्था-प्रधानता दर्शयति' - BhD. "**दिवा (अह्नि)** प्राणिनः चेष्टावतः करोति य स दिवाकरः" **Prabhā** on 3 2 71 ; **'दिवा' 'दिवसे'** करः रश्मिः अस्य, इत्यमरटीकायां रघुनाथः। For the sake of conformity 'रात्रौ' may also be taken as अधिकरण-प्रतिरूपकम् अव्ययम् (Com). 3 **निर्घृण—**घृणा दया, hence the propriety of the word. The duty of a Ksatriya. (*also of a king*) is to protect one from danger. 'क्षतात् किल त्रायते इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दः भुवनेषु रूढः' *Ra. II.* 53, but Cupid is doing injury to me, still you, a क्षत्रिय., are not coming to protect me 'आपन्नस्य विषय-निवासिनो जनस्य आर्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एष वो धर्मः'—*Act. III. Infra.* For a similar idea read *NC. IX.* 143. Also 'घृणा ते नास्ति **निर्घृण**'--*Rām. I.* 81. 19. **'निर्घृण,** किमिदम् अकृत्यमनुष्ठितम्'—*Kād. p.* 618 ; PN. IV. 5. **4** For a similar idea Cf. 'स्वामिन्, संभाविता यथाहं त्वयाऽज्ञाता। तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि॥ ननु मम ललित-पारिजातशयनीये भवन्ति सुखा नन्दन-वनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके'—*Vik. II.* 12 ; 13. **तपति—**"तपत्यादित्यवत् धाम्ना **तप्यते** यः परन्तपः। **तपते** रिपुराष्ट्रं यः **तापयति** अहित मनाम्" -*KR.* 29.

Remark In **उद्गाथा** (or **(गीति)** metre in the first half as well as in the second, there should be in each, thirty मात्राs and altogether there are sixty मात्राs in the complete stanza (*Appendix*)

Text **राजा** (सहसोपसृत्य)

आर्या **तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।**
[12 18
12 15] **ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥१५॥**

King (*Suddenly coming forward*) O slender-limbed one ! Cupid does but warm you, but in sooth he consumes me incessantly.[1] The day indeed does not so cause the water-lily to fade as does the hare-specked (*moon*) (15)

सख्यौ (विलोक्य सहर्षमुत्थाय)—**साअदं अविलम्बिणो मणोरहस्स** (स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य) । (शकुन्तला अभ्युत्थातुमिच्छति) ।

Friends (*Looking at him and rising joyfully*) Welcome to our scarce-lingering desires ! (*Sakuntala desires to rise*)

V L विलोक्य सहर्षमुत्थाय — B M S , सहर्षम् —R V

\ **तपतीति ।** हे तनुगात्रि क्षीणाङ्गि शकुन्तले (पक्षे तनुगात्र –५ ११) मदनः कामः अनिशं निरन्तरं त्वां तपति केवलं तापप्रदो भवति (इत्येतत् कृशाङ्गत्वे प्रति हेतुः । अतः **काव्यलिङ्गम्**) मां कठिनशरीरं पुरुषं पुनः (पुनःशब्दो विशेष-द्योतकः) । विशेषमाह—दहत्येव भस्मीकरोत्येव (पुनरिति पदेन स्वस्य तापा-तिशयो द्योत्यते, अतः त्वदपेक्षया अहमेव अधिकं क्लिष्ट इत्याशयः) हि तथाहि 'दिवसः यथा यादृक् शशाङ्कं चन्द्रं ग्लपयति ग्लानिम् आपादयति, मलिनीकरोति कुमुद्वतीं कुमुदिनीं नहि तथा तादृक् ग्लपयति इति शेषः । (शकुन्तला-कुमुद्वत्योः दिवस-मदनयोः शशाङ्क-दुष्यन्तयोश्च बिम्ब-प्रतिबिम्ब-भावाक्षेपात् **दृष्टान्ता-लङ्कारः** । \ '**तपति**', '**दहतो**' **त्यनेक-क्रिययोः** मदन' इत्येक-कर्तृकारकत्वात् **दीपकम्** । शशाङ्क-कुमुद्वत्योः नायक-नायिका-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः** । 'ग्लपयति' इत्येकया क्रियया शशाङ्क-कुमुद्वत्योः क... तेन अभिसम्बन्धात् **तुल्ययोगिता** च । **अनुप्रासश्च** । तनुगात्रीति **पुनरुक्तवदाभासः** । मदयति आह्लादयति इति मदनः हर्षदः । स कथं तपति दहतीति **विरोधाभासश्च** । **आर्या** जातिः) ॥१५॥

सख्याविति । 'अविलम्बिनः नाम-ग्रहण-मात्रे एव उपस्थितस्य मनोरथस्य मनोरथ विषयी-भूतस्य अभिमतजनस्य भवतः । 'स्वागतं शोभनमागतमस्तु' इति शेषः ।

101n.—1. तनुत्रात्रि—Optionally **'तनुगात्रे'** ['अङ्ग-गात्र-कण्ठेभ्यो वक्तव्यम्—*Vārt.* 511.]. **2. ग्लपयति**—Cause to fade ; ग्लै (हर्षक्षये) + णिच् + लट् + ति [ग्लै - ग्ला,—'आदेच उपदेशे, अशिति'– (6. 1. 45). । **'पुक्'** by 'अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नुयी-क्ष्माय्यातां पुक् णौ'—(7. 3. 36)], hence 'ग्लापयति' । Optionally 'ग्लपयति' (*when not preceded by any* उपसर्ग) by **'मितां ह्रस्वः'**,—(6. 4. 92). Ku. III. 49. **3. कुमुद्वतीं**—कुमुद + मत्वर्थे ड्मतुप् स्त्रियाम् [कुमुद-नड-वेतसेभ्यो ड्मतुप्' (4. 2. 87.)]=कुमुद्वती । (**'म'** =**'व'** by ['झय.'–8. 2. 9.]. Next 'अ' of 'कुमुद' is elided by **'टेः'** (6. 4. 143) as the प्रत्यय is **डित्** । **4. मनोरथस्य**—The friends consider the king as the desire of Śak. incarnate. शेषे षष्ठी ; Of the 16 उपचारs, **स्वागतम्** is one –'आसनं **स्वागतं** पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्का-चमस्नान-वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूप-दीपौ नैवेद्य वन्दन तथा । प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु **षोड़श** ॥" Cf. "महाराजोपचारः."–Vik.IV. (129n 2). **5. Contrast** the foregoing *simple* and *natural* speech of Śak. (*Śl.* 14) with that (*Śl.* 15) of the king *having a tint of artificiality*. *Also Vik. II.* 16.

Text :—राजा—अलमलमायासेन—

आर्या [12, 18 12, 15]

सन्दष्ट-कुसुम-शयनान्याशु-विमर्दित-मृणाल-वलयानि । गुरु-परितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१६॥

King—Away with your effort.—

Your limbs, with[3] (*their*) excruciating pain[3], which[1] have just stuck to the couch of flowers[1] and have[2] crushed the bracelet of lotus-stalks,[2] are not meet[5] for formalities[4] (16)

अनसूया—इदो सिला-तले-क्क-देशं अलंकरेदु वअस्सो (इतः शिला-तलैक-देशमलङ्करोतु वयस्यः) । (राजा उपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति) ।

Anasūyā—Deign, my friend, to adorn a part[6] of the stone-slab (*by sitting down*). (*The king sits down. Śakuntalā feels bashful*).

V. L.—'विमर्दितमृणालवलयानि'—B. 'विवर्णित०'—C. 'क्लान्तबिस-भङ्ग-सुरभीणि'—R. V. M. S ; M. HS. & Dr read 'अनुगृह्णातु' for 'अलङ्करोतु' । 'सलज्जा'—R. V. M. S. 'सलज्जम्'--B ;

राजेति । 'अलम् अलम्' इति द्विरुक्तिः आदरातिशयं ध्वनयति । **सन्दष्टेति** 'गुरु.' महान् 'परित.' सर्वत. 'तापः' सन्तापः येषु तादृशानि, अतएव 'आशु' शीघ्र

'सन्दष्ट' सम्यक् लग्नं 'कुसुम-शयन' पुष्पशय्या (अधिकरणे ल्युट्) येषु तादृशानि, 'विमर्दित' संघर्षितं निष्पेषितम् इति यावत् 'मृणाल-वलय' यैः तादृशानि' 'ते गात्राणि उपचारम्' माननीयाऽऽगन्तुक-जनस्य सम्मान-प्रदर्शनार्थं', शिष्टानुष्ठेयम् अभ्युत्थानादिकमित्यर्थः ('उपचारस्तु सेवायां व्यवहारो-पचर्ययोः' इति हैमः) 'न' अर्हन्ति', यतः गात्राणामुत्थापने कुसुम-शय्याऽपि अङ्ग-लग्ना उत्तिष्ठतीति भावः। **(काव्यलिङ्ग-परिकराऽनुप्रासाः। आर्या** जाति.)। ॥१६॥

102n.—**अलमलम्**—*Cf.* 'आसनमासनं, सचिवाय'—*Rat. IV.* **आयासेन**—करणे ३या। Don't say **अलं-योगेन ३या**, for there is no *such Sūtra* in Pāṇini's grammar. Read (29n. 3. & 250n. 2). **सन्दष्ट** &c.—Ordinarily 'सम+दश्' means *to bite, sting*, and it is **transitive** Cf. 'सन्दष्टाधर-पल्लवा'—*AŚ* 32. But Kāli. often uses it **intransitively** to mean *'clung', 'stuck'* or *'adhered closely.'* For this intransitive use vide (121n. 3). Cf. 'भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले'—*Ra. XVI.* 48. 'संदष्ट-वस्त्रेषु अबलानितम्बेषु'—*XVI.* 65. 'सन्दष्ट-सर्पत्वचा' *Śak. VII.* 11. **2. उपचारम्**—Formalities of reception such as speaking words of welcome, customary obeisance', &c.—(101n. 4). Cf. 'अस्खलितोपचारम्'—*Ra. V.* 20. 'ततश्चोपचारानन्तरम् एकासनोपविष्टेन' *Māla. I.* 'उपचाराञ्जलि'—*Ra. III.* 11. 'रामभद्र, इत्येव मां प्रत्युपचारः'—*UC I.* For somewhat similar idea, Cf. "Brutus -Portia, what mean you ? **Wherefore rise you ? it is not for your health** thus to commit, Your weak condition to the raw cold morning"—**Julius Caesar,** *II.* 1. **3. 'वयस्यः'**—Mark the **new address** of Anasūyā. She seems to *be sure* of king's **marrying** Śak. On a similar instance चित्रलेखा addressed the **king पुरूरवाः as 'वयस्य'**। Cf. "वयस्य, निरुत्तरैषा। साम्प्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम्"- *Vik. III.*

Text : -**प्रियंवदा—दुवेणम्पि वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो। सही-सिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि** (द्वयोरपि युवयोः अन्योऽन्यानुरागः[1] प्रत्यक्षः। सखी-स्नेहः पुन र्मा पुनरुक्त-वादिनी[2] करोति)।

Priyaṁvadā- -Your mutual[1] love[1] is perceptible to both of you. Still affection for (*my*) friend eggs me to[2] speak something in excess[2].

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम्[3]। विवक्षितं[4] हि अनुक्तमनुतापं जनयति।

King—Good lady, this should not be suppressed.[3] For what[4] is intended to be spoken[4], if not spoken, causes remorse.

प्रियंवदा—आवण्णस्स विसअ-णिवासिणो जणस्स अत्ति-हरेण रण्णा होदव्वंत्ति एसो वो धम्मो (आपन्नस्य[5] विषय-निवासिनो जनस्यार्त्ति-हरेण[6] राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः) ।

Priyaṁvadā—Your (*special*) royal office consists in[6] the removal of the misery[6] of the distressed people living in your dominion.

राजा—नास्मात् परम्। King—None higher than this.

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं उद्दिसिअ इमं अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा। ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं (तेन हि इयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्य इममवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता। तदर्हसि अभ्युपपत्त्या[7] जीवितमस्या अवलम्बितुम्[8]) ।

Priyaṁvadā—And so, this our dear friend, on your account, has been reduced to this (*changed*) plight by the almighty Cupid. Therefore you ought to sustain[8] her life by (*showing*) favour[7].

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः[10]। सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि।

King—Good lady, common[9] to us both is this suit[10]. I feel favoured (*by you*) in every way.

प्रियंवदेति। 'युवयोः अन्योऽस्मिन् अन्यस्मिन् यः 'अनुरागः' प्रेम सः 'द्वयोरपि प्रत्यक्षः' युवाम् उभावपि परस्परानुरागं जानीथ इत्याशयः। 'पुनरुक्त-वादिनीम्' निरर्थक-भाषिणीम्। उदितस्यार्थस्य पुनर्वचनं यथा मुधैव तथा प्रत्यक्षीभूतस्यार्थस्य वाक्येन प्रकाशः नूनं निरर्थकः। तथापि शकुन्तलायाः प्रेम्णा मयेदमुच्यते इत्याशयः। **प्रियंवदेति।** 'विषये' जनपदे स्वराष्ट्रे इति यावत् ('**विषयः** गोचरे देशे तथा **जनपदे**ऽपि च' इति मेदिनी) 'निवसति' सः तस्य 'विषय-निवासिनः' निज-देश-स्थितस्य जनस्य 'आपन्नस्य' विपद्युक्तस्य ('**आपन्नः सविपत्तौ** स्यात् प्राप्तेऽपि च वाच्यलिङ्गकः' इति विश्व-मेदिन्यौ) 'जनस्य आर्त्ति-हरेण' पीडा-विनाशकेन [**आर्तिं पीडां** हरति, ('हरतेः अनुद्यमने अच्'—३।२।९ इति अच्। **अण् प्रत्ययस्य बाधा**)।—'आर्तिः पीडा धनुष्कोट्योः' इत्यमरः]। **राजेति।** 'अस्मात्' आपन्नस्य आर्ति-हरणात् 'परं' प्रशस्यतरम् अन्यत् कृत्यं नास्ति। **प्रियंवदेति।** 'तेन हि' यतः आपद्भ्यः प्रजापालनम् एव राज्ञः धर्मः, 'भगवता' महा-शक्ति-शालिना 'मदनेन'। 'त्वाम् उद्दिश्य' त्वदर्थम् 'अवस्थान्तरम्' ह्री-त्याग-लक्षणं

विकार-विशेषम् 'आराधिता प्रार्थिता। तत तस्मात् हेतोः अभ्युपपत्त्या' अनुग्रहेण ('अभ्युपपत्तिरनुग्रहः' इत्यमरः)। जीवितम् जीवनम् (भावे क्त) 'अविलम्बित रक्षितुम्। अन्यथा अचिरेणैव अन्त्य-दशा-सम्भव' इत्याशयः। तथाचोक्तम् वात्स्यायनेन 'ह्रीत्याग-उन्माद-मूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग दशा दश' इति। राजेति। 'साधारण उभयारोप समान (साधारण समानश्च इत्यमरः) प्रणय याच्ञा ('प्रणय स्यात् परिचये याच्ञायां सौहृदेऽपि च' इत्यमरः) तव सखी समानुग्रह प्रार्थयते तथा मयापि स्वजीवन रक्षित तस्या अनुग्रह प्रार्थ्यते इत्याशयः।

103n. 1. अन्योऽन्य &c–अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् अनुराग इति व्यतिहारात् द्वित्वम् *Ram II* 44 2, 51 6, (48*n* 9) **प्रत्यक्षः** -(ln 5) **2 पुनरुक्त-वादिनी** पुनरुक्त means '*Excess* (अधिक) hence *superfluous* Cf शशम याच। पुनरुक्त एव *Ra II* 78 & I 34 **पुनरुक्त**-मान्द्रा *SPB XI* 64 अभि अगता ता चन्द्रिकाया कि शोभया **'पौनरुक्त्येन'**–*Vik III*, मनोभाव-विवरणम **पुनरुक्तमस्य** - *Ibid* I 15 The idea is You know full well that Sak loves you, and Sak also knows that you love her Hence anything said by a third person will be in excess, i e superfluous Compare this with the speech of Gautami - एवैकस्य च चरित भणतु किमेक एकस्मिन् *Śak I* 16 **विवक्षितम्** &c (92*n* 2) **आपन्नस्य** (Distressed) &c - आपन्नाऽऽर्ति-प्रशमन-फला सपदा ह्युत्तमानाम् PA & MD 54 'लोक विधात्रा विहितस्य गोप्तु –Ki III 41 **3 नास्मात्**–पञ्चमी in connection with पर म् (=अधिकम्) Vide (238*n* 2) Cf मत्त परतर नास्ति –*Gita VII* 7, 13, *III* 43 **4. भगवता** Is significant It suggests the omnipotence of Cupid and hence the necessity of protection for poor Śak भग+मत्वर्थ मतुप्=भगवान्। तेन। म व by 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य' (8 2 9). ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय। ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव **षण्णा भग** इतीङ्गना– *VP* (119*n* 2) **5 अवस्थान्तरम्** अवस्थीयते–अव+स्था+ अङ् भावे=अवस्था। 'अङ्' by 'आतश्चोपसर्गे' -(3 3. 106), as **स्था** is **आकारान्त** and also preceded by an **उपसर्ग**। But 'स्था' is to take 'क्तिन्' in भाववाच्य by the **special rule** "स्था-गा-पा-पचो भावे'–(3 3 95) Still 'अङ्' is justified, as *Pāṇini himself* uses as such in 'पूर्व-परा-वर-दक्षिणोत्तरा-परा-धराणि **व्यवस्थायाम्** असज्ञायाम्"– (1. 1. 34).

Read "कथम्' 'आस्था' इति ॥ '**व्यवस्थायाम्**' इति ज्ञापकात्' (BD 218) 'अवपूर्वात् तिष्ठते अङ् । **व्यवस्थायाम्** 'इति ज्ञापकात्'–BhD आ रुह + णिच् + क्त कर्मणि -आरोहिता–(Reduced to) or '**आरोपिता**' by रुह पोऽन्यतरस्याम्' —(7. 3. 43). **6. साधारण:**—Common, applicable to both of us आधारणेन सह वर्तमान इति साधारण । सह= स by 'वोपसर्जनस्य' (6 3 82). Next स्वार्थे अञ् by 'आग्नीध्रसाधारणादञ्'–(Vārt 5 4 25)–BhD T, however, proceeds as follows— 'समान' धारणम् अस्या **साधारणी** । अनेक प्रति अविशिष्टसम्बन्धो भम्यादि । **पृषोदरादित्वात् समानस्य स-भावः । विभाषा-प्रकरणात्** अञभावे टाप् **साधारणा** भूमि' ॥–T 2093 *Cf* 'साधारणो-भूषणभूष्यभाव '– *Ku I* 42 'साधारणोऽयमुभयो प्रणय '—*Vik. II* 16 , 'सा साधु-साधारण-पार्थिवर्धे – *Ra XII* 5

Text- शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—**हला, किं अन्तेउर-विरहपज्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण** (हला, किमन्तःपुर-विरह-पर्युत्सुकस्य[1] राजर्षेरुपरोधेन) ।

Śakuntalā (*Looking at Priyaṃvadā*)— Friend, why do you press[2] the royal sage who[1] is pining away in separation from the ladies of the seraglio[1].

राजा—इदमनन्य-परायण'मन्यथा हृदय-सन्निहिते[3] ! हृदय मम ।

द्रुतविलम्बित (नभभर) **यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे ! मदन-बाण-हतोऽस्मि हत पुनः ॥१७॥**

King—O you[4] with bewitching eyes[1] and [3]ever-residing in my heart,[3] if you judge this heart of mine which[1] is devoted to none else[1], as otherwise[2], then being (*already*) slain by Love's shaft, I am slain once again (17)

अनसूया—वअस्स, बहु-वल्लहा राआणो सुणीअन्ति । जह णो पिअसही बन्धु-अण-सोअणिज्जा ण होइ तह णिव्वाहेहि (वयस्य, बहु-वल्लभा[5] राजान श्रूयन्ते । यथा आवयो प्रियसखी बन्धु-जन-शोचनीया' न भवति तथा निर्वाहय[7]) ।

Anasūyā—Friend, many-wived[5] are the kings, we hear Please so arrange[7] that our dear friend is not to be bewailed[6] by her relatives

V. L.—'प्रियंवदाम्'—R V M S 'अनसूयाम्'– B. 'किम् अन्त पुर'— R. V. M. 'अल तेऽन्त पुर '–S , M reads 'सुन्दरि' before Sl 16 'हतोस्मि' R. V. M. S. "हतोऽपि'—B. 'नि ह्रिय'—V M 'निर्वर्तय'—R. 'निर्वह'– S.

शकुन्तलेति। अत्र पुराणा (५।८।२८) लक्षणया तत्रस्थ-राजदाराणा विर-हेण पर्युत्सुक' उत्कण्ठित तस्य राजप उपरोधन अवरोधन, राजर्षिम् अनुरुध्य इत्यर्थ। कि' प्रयोजन साध्यते ('सति विशेष्य बाध विशेषणमपसंक्रामति' इति न्यायात् उपरोध वारणीय इति हृदयम्)। राजा तु तदसहमाना वक्ष्यमाण-श्लोकमुवाच। **इदमिति।** मदिरा मत्त-खञ्जन (इति शब्दरत्नावली) तस्या ईक्षणे इव ईक्षणे नयने यस्या तत्सम्बुद्धौ, हे चञ्चल-नयने (अनेन परम-सुन्दरतया त्वयि एव निरतिशय आसक्ति इति द्योत्यते) हृदय समान्त करणं सम्यक निहिता स्थिता तत्सम्बुद्धौ हे मम मानस विहारिणि। या यस्य सन्नि-हिता स तस्य तत्त्व जानाति। त्व मम हृदयस्य सन्निहिता। अत तादृशी सती। यदि इदम न अन्या नारी परायणम् आसक्त्यनुराग यस्य तथाविध-([illegible] [illegible] ([illegible]),-- [illegible] वचन पारायण-परायण इत्यमर) तर्हि त्वयि शकुन्तलायाम आसक्तम इति भाव। मम हृदयम अन्यासक्त [illegible] अत्र पुर विरहोत्कण्ठित अत यदि [illegible] कृप-णि [illegible] मदन बाण [illegible] (अग्रिम [illegible]) पुन [illegible] मारित विमुक्त मन प्रवृत्तिजात इत्यर्थ (मन [illegible] प्रतिरुद्धा [illegible] इत्यमर) अत [illegible] मनो [illegible] इति भाव। (अत अनन्य परायणत्व प्रति हृदयसन्निहित इति [illegible] काव्यलिङ्गम। हृदय हृदयेति, हता हत इति लाटानुप्रास। द्रुतविलम्बित वृत्तम। अनेन '**साम** इति सन्ध्यन्तराङ्गमुप-क्षिप्तम्। तल्लक्षण तु-- तत्र **साम** प्रिय वाक्य सानुवृत्तिप्रकाशकम इति) ॥१८॥

अनसूयेति। बहुवल्लभा [illegible] (प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा च वल्लभा प्रिया। हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा इति हेमचन्द्र) यद्वा बहूना राज्ञा वल्लभा प्रिया इति वा विग्रह। तत सर्वासु पत्नीषु तुल्या प्रीति न स्यात् अत उच्यते यथा येन प्रकारेण आवयो प्रियसखी शकुन्तला बन्धु-जनाना अस्मदादीना शोचनीया अस्या एव दारुण दु खमनुभवेन शोकविषया न भवति तथा तेन प्रकारेण निर्वाहय कुरु।

• **104n -1 उपरोधेन** उपरोध *Disturbance trouble* Cf तपोवन निवासिनाम् **उपरोध** मा भूत् *Sak I* अनुग्रह खल्वेष **नोपरोध**'—*Sak III*, hence here it means '*to trouble by undue request*' Why do you make an undue request and put him into trouble? **2. अनन्य** &c.—परा अयते अस्मिन् इति **परा+अय+ल्युट्** अधिकरणे =परायणम्, "आश्रये

तत्पराभीष्टे परागण-पद विदु" इति शाश्वत Last resort (न =ण) by 'कृत्य् अच' - (8 4 29), or पर + अयन परायण । 'णत्वम्' by पूर्वपदात् संज्ञायामग' (8 3. 3) **3. हृदय-सन्निहिते** You are well or firmly (सम्) placed (निहित) in my mind and hence in a better position to know correctly what is going in my heart **4 समर्थयसे** -Think, regard Cf समर्थये यत् प्रथम प्रिया प्रति *Vik II* 39 जनपयुक्तमित्यात्मान समर्थये'—*Śak VII* **5 मदिरेक्षणे** मदिरा मत्तखञ्जन (Com), ईक्ष् । ल्युट् करणे ईक्षणे —Two eyes, मदिरायाः मत्त-खञ्जनस्य ईक्षणे मदिरेक्षणे (षष्ठी तत्), मदिरेक्षणे इव ईक्षणे यस्या मदिरेक्षणे (बहुव्रीहि) by the Vārt 'सप्तम्युपमान-पूर्वपदस्य **उत्तरपदलोपश्च** वक्तव्य (2 2 24) on which *Patañjali* remarks सप्तमीपूर्वस्य उपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य **उत्तरपदस्य** च लोप वक्तव्य । Hence the उत्तरपद (3rd—3) ईक्षणे of the first समास *i e* (मदिरेक्षणे) is dropped (Or say) माद्यति अनया इति मदि (हर्ष)+किरच् [उ–51] मदिरे (मदिर मादयित्री *Intoxicating*) ईक्षणे यस्या सा । Or, मदिरा is wine (Madeira-wine मदिरा सुरायाम् – A) which is extremely sparkling In dramas however मदिरा has a **technical meaning** - आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाकुञ्चित-तारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा **मदिरा** तरुणे मदे *Bharata qtd R* 'भोरुतना परित्यक्ता स्मेरापाङ्ग-मनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्**मदिरा** परिकीर्तिता ॥ सङ्गीत-रत्नाकरा ॥ *qtd Hemadri on Ra VIII* 68, Also ईषत्कम्पित-पक्ष्माग्रा विवृत्तपुट-लोचना । दृष्टि विकसितापाङ्गा **मदिराक्षिरणे** मदे ॥ *Cf Vik IV* 22, 'मदिरलोचना'—*Ram I* 18 18 'स मदिरेक्षणे' - *V* 24 35; *I* 17 41 **6 हतोऽस्मि हत** I was already killed by cupid's shaft and this your unkind remark kills me again a second time Cf 'हतमपि निहन्ति एव मदन —*I S* 63 **7.** "दग्ध्वा पुनरपि दग्धा ननमनङ्गा हरेण, त्वा तन्वीम् । दृष्ट्वापि येन तिरोऽपि निराकृत स्वस्य-वृत्तेन —KM 1041 **बहु-वल्लभा राजानः** &c An instance of अप्रस्तुतप्रशंसा । Anasūyā **indirectly** says that Dusvanta has many wives. Cf 'प्रायेण धनिनां दारा बहव' *KS II* 4 56 **बन्धुजन** -'जन' here has collective sense **8 तथा निर्वाहय—**(Perform, accomplish) —Cf. the request of चित्रलेखा on behalf of 'उर्वशी 'तत्प्रार्थये मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम्'- *Vik III* **निर्वर्तय** (R)—

also means the same thing Cf 'विवाहदीक्षा निर्वर्तय'—Ra III 33, Ku *VII* 11; KA 297

Text राजा—भद्रे ! किं बहुना,—

श्लोकः
परिग्रह-बहुत्वेऽपि[1] द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्र-रसना[3] चोर्वी, सखी च युवयोरियम् ॥१८॥

King —Good lady, why (*say*) much ? Despite[1] the multitudes of wives[1] two (*only are*) the main prop[2] (*or glory*) of my line—the earth[3] girded with oceans[3] and this friend of yours (18)

उभे—णिव्वुदम्ह (निर्वृते स्व) । (शकुन्तला हर्षं सूचयति) ।

Both We are satisfied (*Śakuntalā shows joy*).

प्रियंवदा (सदृष्टिक्षेपम्) **अणसूए ! जह एसो इदो दिण्णदिट्ठी उस्सुओ मिअ-पोदओ णूण मादरं अण्णेसदि । एहि, संजोएम ण** [अनसूये ! यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपोतकः नूनं मातरम् अन्विष्यति । एहि, संयोजयाव एनम्] । (उभे परिक्रामतः) ।

Priyamvada (*Casting about a glance*) Anasūyā ! there the little[1] fawn[1] anxiously casting (its) eyes hitherward, is certainly seeking its dam Come, let us make it meet (*her*) (*Both start*).

V. L. '०रसना' Di P B M HS '०वसना'—R.V S '०रशना'—Ś.

परिग्रहेति । 'परिग्रहाणां कलत्राणां ('**परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि**'-इत्यजयः) । 'बहुत्वेऽपि' आधिक्येऽपि, बहुषु पत्नीषु सतीषु अपि इत्यर्थः । 'द्वे मे कुलस्य वंशस्य प्रतिष्ठे स्थितिहेतू गौरवहेतू वा ('**प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ**' इति हैमः) । के च ते द्वे इत्यत आह—'समुद्र' उदधिः 'रसना' काञ्ची मेखला इति यावत् यस्याः तादृशी उर्वी च पृथिवी च ('सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा इत्यमरः) युवयोः इयं सखी शकुन्तला । 'च' इति (समुच्चये । अत्र उर्वीति लिङ्गसाम्येन, उर्व्यां च स्त्री-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः । दीपकानुप्रासौ ।** अत्र '**दाक्षिण्य** नाम नाट्यलक्षणञ्च उक्तम् । "**दाक्षिण्यं** चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्' इति दर्पणलक्षणात् । **श्लोक**वृत्तम्) ॥१८॥ **उभे इति ।** निर्वृते आनन्दिते स्व भवाव ['सख्यौ—(महर्षे) स्वागतम्' इत्यादिना एतदन्तेन **प्रगमनं** नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे—**प्रगमनं** वाक्यस्यादुत्तरोत्तरम्') । **प्रियंवदेति ।** 'सदृष्टि-क्षेपम्' इत्यनेन धूर्तायाः प्रियंवदायाः

निर्गमन-व्याजाऽन्वेषण सूच्यते। 'यथा' इति अनुमान-द्योतक येन हेतुना इत्यर्थ (**'यथा-शब्दस्तु** निर्दिष्टस्तुल्ययोगाऽनु**मानयोः** इति विश्व)। 'उत्सुक' उत्कण्ठित 'मृगपोतक' हरिणशिशु (**'पोतः शिशौ** वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी। अनुकम्पाया क) 'सयोजयाव' मात्रा सह मिलितम् कुर्व (निगमन-व्याज-वचनमिदम्। अनेन **पर्यायोक्त**-नामक अलङ्कार उक्त। तल्लक्षण यथा काव्यादर्श– 'अर्थमिष्ट-मनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये। यत् प्रकारान्तराख्यान **पर्यायोक्तं** तदिष्यते') ॥ 'प्रस्थिते' प्रस्थातुमारब्धे (आदिकर्मणि क्त कर्तरि च –३।४।७१)।

105n.—1. परिग्रह &c परि सामस्त्येन गृह्यते स्वीक्रियते इति परि। ग्रह् + अप् कर्मणि ('ग्रह-वृ-दृ-निश्चि-गमश्च –3 3 58] or अच् (विभाषा ग्रह –3. 1. 143 . 'पक्षे अच्' SK] परिग्रह wife Mark that the king owing to his exuberance of joy considers Sak as **already wedded** to him; प्रति स्था अङ् अधिकरणे **प्रतिष्ठा**––(प वम् Vs 6 3 65, 103*n*. 5)—Support mainstay glory कुलस्य **प्रतिष्ठा** उत्पन्न शकुन्तलामेव पट्टमहिषी कृत्वा तज्जातेन पुत्रेणैव साम्राज्यमपालि भ व Ś. Cf **'कलत्रवन्तम् आत्मानम् अवरोधे महत्यपि।** तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिप ॥––*Ra I* 32. 2 **समुद्र-रसना** रसना –काञ्ची—(Ra XVI 65 XIX 27) a kind of ornament used by women round their waists As the sea encircles the earth, hence secondarily the sea is called the 'रसना' (girdle) of the earth [**'रशना** काञ्ची। जिह्वावाची तु दन्त्य–सकारवान्' —उ–242—BD]. But 'काञ्ची-वाची**—तालव्य-शकारवान्**। जिह्वावाची तु **दन्त्य-सकारवान्** (BD) इत्येषा व्यवस्था **भूरि-प्रयोगाऽभिप्रायेण** उक्ता। वस्तुतस्तु तालव्य-शकारवान् रशना-शब्दोऽपि 'काञ्च्या' जिह्वाया च तथा दन्त्य-सकारवान् रसना-शब्दोऽपि **अर्थद्वये बोध्यः**'––T Kings are often described as husbands of the sea-girt earth Hence according to *H* 'सागर-मेखला' is a synonym of 'पृथिवी'। Cf. 'रत्नानुविद्धा**र्णव-मेखलायाः** दिश सपत्नी भव दक्षिणस्या'—*Ra VI* 63. 'कृत-सीता-परित्याग स **रत्नाकर-मेखलाम्**' Ra. *XV* 1 'वसुधेयमवेक्ष्यता त्वया वसुमत्या हि नृप कलत्रिण' Ra *VIII* 83. 'सप्रत्येव हि **साम्बुराशि-रसना** जाया जयोद्भूतये'—*Subhāṣitābali* 'रत्नाकर-वेला-**मेखलायित**-धरणी' &c –– *DK*. 'ततः स रत्नाकर-**मेखलामिलाम्**' &c —*Ibid* **'पयोनिधि-मेखलायाम्'**—

PC ('प्रस्तावना)। '**समुद्र-रसना** साक्षात् प्रादुरासीन् वसुन्धरा'—*Ra*. *XV* 83, *R* reads '**वसना**,' This idea, though, not so **common** as the previous one, is not at all **rare** *H* has '**सागराम्बरा**' as a synonym for 'पृथिवी' which *Kāli* has used in *Ra* Cf 'निधानगर्भामिव **सागरा-म्बराम्**' -III 19, '**सागराम्बरा**' -Rām II 97 7 "**समुद्र-वस्त्रामपि** गाम्' BC XI 12

3 **सदृष्टिक्षेपम्** - Priyamvadā was seeking some opportunity to go away with Anasūyā (*Cf* मयाजयाव) thus providing the lovers with a free scope for conversation Hence they went away with the pretext of uniting the dearling with its dam Thus the **winking** of the eyes is full of meanings This is **पर्यायोक्त** अलङ्कार *Periphrasis* Cf दृष्टान्यमा परभृत सहकारस्य मञ्जरीम [illegible] आर्यमित्राभि [illegible] स्वयमाम्यनाम। सङ्गमय्य सखी [illegible] निर्वर्तयितुम् [illegible] —*KA* 296-97 [illegible] अभिलङ्घयितुमागच्छति हरिण। [illegible] —*Mala* *II* नियति [illegible] वचना-[illegible] 1S (106*n* 1) कुवलयानन्दकारिका P 63 [illegible] -KM 1051, 'न प्रेम [illegible] Baddha-Sala-Bhañjikā X 6 Also BrP. Ganapatikhand X 60

Text. **शकुन्तला—हला असरणम्हि। अण्णदरा वो आअच्छदु** (हला अशरणास्मि। अन्यतरा युवयोरागच्छतु)। Sakuntalā—Friends, I am (*alone*) unprotected[1] Do either[2] of you[2] come.

उभे (सस्मितम्)- **पुहवीए जो सरण सो तुह समीवे बट्टइ** (पृथिव्या यः शरण स तव समीपे वर्तते)। (निष्क्रान्ते)। Both (*Smiling*)—He who is the world's help is at your side (*Exeunt ambo*).

शकुन्तला—कह गदाओ एव्व (कथ गते एव)।

Śakuntalā—How now! (*They are*) gone indeed!

राजा—सुन्दरि! अलमावेगेन[२] नन्वयमाराधयिता[१] जनस्ते सखीभूमौ[३] वर्तते। तदुच्यताम्—

(किं शीकरैः[5] क्लम-विनोदिभि[6]रार्द्र-वात
वसन्ततिलका सञ्चालयामि[7] नलिनी-दल-तालवृन्तम् ।
(तभजजगग) अङ्के निधाय[9] करभोरु[10] ! यथासुख ते
संवाहयामि[11] चरणावुत पद्म-ताम्रौ ॥१९॥

King—O fair one[1] don't be distressed[2] This person the adorer[3] of thee, is indeed here (*to take*)[1] the place of your friends[4] Then tell (*me*) Shall I move[7] the fan[8] of lotus-leaf[8] whose breeze is cool with langour-removing[6] water sprays[5] or O, ye with[10] tapering thighs[10] ! shall I shampoo[11] your lotus-coppered feet soothingly placing them on (*my*) lap ? (19)

V. L. – तव समीपे – R V M S त समीभमा – B HS शीतरै – B HS 'शीतलै – R V M S विनोदिभि R V M S [illegible] B Dr वात' - B वातान् - R V M S 'सञ्चालयामि B HS सञ्चारयामि – R V M S 'वृन्तम् - B HS, वन्तै R V M S

शकुन्तलेति । [illegible] (वैध-रक्षणयार्गपि इति मेदिनी) । [illegible] **राजेति ।** 'आवेगेन उद्वेगेन चिन्तया अलम (गम्यमानापि [illegible] प्रयो जिका इति **करणे ३या**) । [illegible] मेवक सखीभूमौ [illegible] (**भूमि** [illegible] **स्थानमात्र** [illegible]) । [illegible] सखी-जनाऽस्मान्नि [illegible] । **किमिति ।** [illegible] 'विनादयन्ति [illegible] अम्बु-कण (शीकर अम्बु-कणाः स्मृताः इत्यमरः) [illegible] तादृश नलिन्या (नलिन पद्म [illegible]) [illegible] पद्मपत्रम ('पत्र पलाश छदन दल पर्ण छद पुमान इत्यमरः) [illegible] व्यजन ('व्यजन तालवृन्तकम इत्यमरः । नलिनी-पदन [illegible]) । [illegible] 'सञ्चारयामि [illegible] किम इति प्रश्न । उत इति विकल्प (उत प्रश्न **वितर्के** च [illegible] विकल्पयो इति विश्व) [illegible] करभ इव [illegible] इत्यर्थ (मणिबन्धात [illegible] करभो बहिः इत्यमरः) [illegible] **यस्या** तत्सम्बुद्धौ—(४।१।६९), [illegible] 'चरणौ अङ्के' मम उत्सङ्गे क्रोडे इति यावत् निधाय' [illegible] इति 'यथासुख' येन प्रकारेण तव सुख स्यात तथा इत्यर्थ । 'संवाहयामि समर्दनेन **खेदम्** अपनयामि । इत्येवमन्यताम इति पूर्वेणान्वय ("**संवाहन** [illegible]

रङ्कुमर्दने" इति विश्व) ॥ (नलिनी-दलस्य तालवृन्तत्वाऽऽरोप आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति **परिणामालङ्कारः**। पूर्वोत्तरार्धयो **विकल्पालङ्कारः**। तल्लक्षण तु—'तुल्य-बल-विरोधे **विकल्पः**' इति। **काव्यलिङ्ग-परिकर-लुप्तोपमा-वृत्त्यनुप्रासाश्च। वसन्ततिलका** वृत्तम्। अनेन **'उपन्यासो'** नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण यथा दर्पणे—**'उपन्यासः** प्रसादनम्'। अनेन **माला** नाम भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण यथा—**'माला** स्याद् यदभीष्टार्थं नैकार्थ-प्रतिपादनम्' इति) ॥१९॥

106n —1. अशरणाऽस्मि &c.- Cf. 'नायिका—हञ्जे चतुरिके! कथ माम् एकाकिनीं मुक्त्वा गच्छसि। चेटी (नायकमुद्दिश्य सस्मितम्) एवमेका-किनी चिरं भव' AA III **2. अन्यतरा** RM derives this word with **'डतर'**, on which *BhD* remarks "द्वयोः निर्धारणे डतरच् (५।३।९२) इति सूत्रस्य **अपाणिनीय.**॥ The reason is that among 35 members of सर्वनाम (1. 1. 27, 213.) डतर and 'डतम' प्रत्ययs occur. If **'अन्यतर'** **were derivable with 'डतर'** then *Pāṇini* would not have mentioned अन्यतर separately in that list. Consequently 'अन्यतर' cannot be derived with डतर प्रत्यय। Hence BD following KT considers it to be an **'अव्युत्पन्न'** word केवलया संज्ञाया प्रयोजनाभावात्। अन्य-तरान्यतमशब्दौ **अव्युत्पन्नौ** स्वभावात् द्वि-बहुविषये निर्धारणे वर्तेते 217, Also BD on 2047 and *BM on* 217, *BhD* however, proposes to derive it with अन्य + तरप् by निपातन, as *Pāṇini* himself has used such a form in **'अल्पाच्तरम्'** (2. 2. 34). 'अन्ये तु अन्यात् तरप् निपातनात् **स्वार्थे तरप्**'। **पृथिव्याः शरणम्** The supporter of the (whole) world *Cf* सकलजगत् शरणम् PV & MD 7, Act VI 27 infra **सर्वोभ्रमो** Vide (229n. 1) 3 **शीकरैः** With water sprays. *Ku* I 15; *II* 52; *Ra* I 42, *IV* 68, **सीकरः** दन्त्यादिरयम् इति धनपालादयः—*BhD* 4. **करभोरु** (4. 1. 69). करभ is the outer-ridge of the hand from the wrist to the root of the little finger (**metacarpus**) करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरू *A lady whose thighs resemble the back of the forearm* (*i.e. taperingly round*). According to C, whose thighs are tapering like the **trunk of an elephant'** (करभ=*a young elephant*). Cf ('द्विरद-नासोरू'—*BK IV* 17; *Ku.* I. 35-36: 'ऊरू' comes by 'ऊरूत्तर-पदाद् औपम्ये'—(4. 1. 69).

Next it is **shortened** in the Vocative case *Vide Ra VI* 83; *XIII.* 18; *ŚPB X* 69; *AŚ* 69. **5 तालवृन्तम्** - *Any fan (Com.)*. "**तालवृन्तानिलाधिकम्**"—KU.II 35. 'मणिमयैरिव **तालवृन्तैः**' *MK V* 13: '**तालवृन्तानि** चापरा'—*Rām V* 18 11, 'प्रचलित-**तालवृन्त**' &c *Kād p.* 388 'कमलिनी-दल-जलार्द्र-**तालवृन्ताः**' *MM III* 6 **संवाहयामि**— सम+वह्+णिच् means 'to shampoo' 'स्यान्मर्दनं संवाहनम्' *AK* 'अशिथिल परिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि' *UC I* 24 7 **पद्म-ताम्रौ** (191n 1) 'उपमानानि सामान्यवचनैः (2 1 55)-इति समास । **Red foot is a good sign.** *Read*—'पाणि-पादतलौ रक्तौ नेत्रान्तर-नखानि च । तालुकोऽधर-जिह्वे च **सप्त रक्तं प्रशस्यते** ।- *Sāmudraka*

Text:—शकुन्तला—ण माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं (न माननीयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि)। । (इति उत्थाय गन्तुमिच्छति)।

Śakuntalā - No I will not make myself an offender[1] towards those who deserve respect (*This said gets up and wants to go*)

Text:—राजा (अवष्टभ्य) **सुन्दरि, अपरिनिर्वाणो दिवसः। इयञ्च ते समवस्था।**

आर्या **उत्सृज्य[3] कुसुम-शयनं नलिनी-दल-कल्पित-स्तनाऽऽवरणम् ।**
[12, 18 **कथमातपे गमिष्यसि परिबाधा-पेलवैरङ्गैः** ॥२०)॥
12, 15] ॥ (बलादेनां निवर्तयति) ॥

King—(*Holding*) O Fair one! not yet (*fully*) quenched (*is*) the day, and such is your (*physical*) condition Leaving[1] this flowery couch in [1]which lotus-leaves serve as coverings for (*your*) bosom[1], how will (*you*) go out in the sun with[5] limbs (*too*) exhausted by suffering[5]? (20)

(*This said, forces her to turn back*)

शकुन्तला—पौरव, रक्ख विणयं। मअण-सन्तत्ता वि ण हु अत्तणो पहवामि (पौरव, रक्ष विनयम्। मदन-सन्तप्तापि नहि आत्मनः प्रभवामि)।

Śakuntalā—O Scion of Puru! Keep to decorum. Though tormented by love. I am not mistress[1] of myself

V. L.—'अपरिनिर्वाण' -B M S. Ś 'निर्वाण,—R. V. 'समवस्था'- B. HS.'शरीरावस्था'—R. V. S M. 'स्तनावरणम्'— R.V.S. 'स्तनावरणा'— B. M. 'विनयम्'—B. M. S. Dr P HS. 'अविनयम्'—R.

शकुन्तलेति। 'न अपराधयिष्यामि भवत्-कर-कमलाभ्यां मच्चरण-स्पर्शनं न अपराधिनं करिष्यामि। उच्छलन्ती अपि अपराधात् भीताऽस्मि इति भावः। **राजेति।** 'अवष्टभ्य' शकुन्तला चरणौ (अवष्टम्भोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' इति मेदिनी। "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः --(८।३।६८) इति **षत्वम्**)। हे सुन्दरि (स्त्री यौवन सम्पन्ना सुन्दरी परिकीर्तिता इति [illegible]। अनेन [illegible] अनुरागातिशय [illegible] नास्ति इति दर्शितम्) दिवस [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] (। ।) इति [illegible]। **उन्मृज्येति।** [illegible] [illegible] [illegible] मान्छादनं यस्मिन् (अत्र [illegible]) [illegible]। [illegible] पुष्पमयी [illegible] [illegible] द्रवत्राभनानि इत्यर्थः [illegible] उपाधिना (इत्थम्भूतलक्षणे (२।३।२१) [illegible] प्रकारेण आतपे [illegible]। [illegible] आतपे गन्तुम् न [illegible]। [illegible]। अनन्त आतपे गमनं [illegible]। ([illegible] **काव्यलिङ्गम्**। तदुत्थापिता **चार्थापत्ति**। **श्रुति-वृत्त्यनुप्रासयो** [illegible] **सङ्करः**। उत्तरार्धे तु **श्रुति-वृत्त्यनुप्रासयो ससृष्टिः**। [illegible] सद्भावात्। अत्र [illegible] **वीडाऽश्लीलता**-दोषः समाधेयः। अत्र **हेतुर्नाम** [illegible] हेतुरत्र [illegible] इति दर्पण-लक्षणात्। अनेन **चोपन्यासो** नामाङ्गमपि [illegible]। [illegible] **उपन्यासस्तु** [illegible] [illegible]। **इयमार्या**) ॥२०॥ **शकुन्तलेति।** 'विनय शिक्षा [illegible] **विनयः शिक्षा**-प्रणत्या विनया तु बलोषधी इति हेमचन्द्र) [illegible]। [illegible] मदनेन सन्तप्ता पीडिता अपि नहि आत्मनः प्रभवामि प्रभुः इव आचरामि [भवप्रातिपदिकेभ्य क्विप् वा वक्तव्य (वा-२६४५) इति क्विप्]। मम शरीरं सर्वथा गुरुजन-पराधीनम् मन्मनः एव तु केवलं त्वयि आहितम् अतः स्वेच्छया किमपि कर्तुं नाहं शक्ता इति भावः। 'आत्मनः इत्यत्र शेषे षष्ठी।

107n. 1. आत्मानम् अपराधयिष्यामि---अप् राध्- णिच् लृट् स्यामि =अपराधयिष्यामि -Offend against either apropos of Śak.'s elders-- [S and M; Cf 'अलं गुरुजन-भयेन' --(*infra*)], or of the King himself.

"**अपराद्धास्मि** चिरकारिका **महाराजस्य**"—*Vik* III 'अप + राध्' being intransitive, आत्मा (*the Nominative in the non-casual form*) becomes कर्म (*object*) by गतिबुद्धि (1 4 52) 2 **सुन्दरि**—Because even in such a stage there is no decrease in her loveliness [षिद् गौरादिभ्यश्च (4 1 41) इति ङीष्। But '**सुन्दरा प्रतिमा, पाण्डुरा भूमि**— according to 'मुग्ध by 'पाण्डुर-मुन्दराभ्या मनाग्यजाता (88n 6). **निर्वाणः**—(86n 1), **स्तनाऽऽवरणम्** (Brassiere) Cf स्वहस्तो नयति स्तनावरणताम्'—Māla *II* 14 3 **परिबाधा**—परि ... अ भावे (... 3 3.105) Suffering बाध is always *Atmp* Vide (88n 2) *R* has परित समन्तात बाधा पीडा यस्या सा—One who is suffering from all direction **पेलवै** —(23 n 3) **रक्ष विनयम्** Have regard for decorum R's '**रक्ष अविनयम्** '—means (विनय विगर्हिताचरण ...) ... Take care of not being indecorous)— Keep back immodesty —Roby Datta] It has a **parallel** in Kād Cf दुर्विनीते **रक्ष अविनयम्** p 723 ... मानम् Mk 4 **न आत्मन प्रभवामि** I cannot act as a master of myself प्रभ ... प्र+भू ... (*Lat* 266 (*om*) **प्रभवामि** ... *to be master of*, generally used with genitive & ... times with **dative** or **locative** Cf ... **प्रभविष्यामि** ... 'प्रभवति ... ... प्रभवति ... 'प्रभवति ... my honour &c Winter's Tale ... Romeo and Juliet Act *II* 2

Text राजा—(...भीरु! अलं गुरुजन-भयेन। दृष्ट्वा ते विदित-धर्मा तत्र-भवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः। अपि च

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षि कन्यकाः।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२१॥

King O timid one! away with (your) fear for (your) superior On knowing it the revered patriarch who is aware of the (*holy*) law, will not find fault with it Moreover —Full

many a daughter of the royal-seers, is reported as wedded by the Gāndharva form of marriage and (*even*) gratulated[1] ('welcomed'—Roby Datta) by (*their*) fathers (21)

शकुन्तला—मुञ्च दाव णं। भूओ वि सहीजण अणुमाणइस्स
(मुञ्च तावत् माम्। भूयोऽपि सखी-जनमनुमानयिष्यामि)।

Śakuntalā Do release me I shall again attend[2] to my friends (*i e ask their opinion*)

राजा—भद्रतु। मोक्ष्यामि। King Well I shall release

V I राजर्षिकन्यका R V M S 'अथ मनि-कन्यका —B अभिनन्दिता' R V M S 'अनुमादिता B HS

राजेति। हे भीरु भयशीले [ऊड उत —(३।१।६८) इति ऊङ्। तत [illegible] (७।३।१०७) इति ह्रस्वः] 'गुरुजनात् पितुः (गुरु [illegible]' इति गर्दामि) भयेन। [illegible] (५।४।१०८) अति-स्मन्या-चाज्ज इति भावः [illegible] गान्धर्व विवाहे। गान्धर्व-विवाहस्य शास्त्र सम्मत, [illegible] इति भावः। **गान्धर्वेणेति।** [illegible] (४।१।४८) इति ङीष्। प्रथमा [illegible] राजर्षीणां कन्यकाः [illegible] गान्धर्व-सम्मतेन विवाहेन [illegible] **गान्धर्वं समयात् मिथः** इति याज्ञवल्क्य-संहिता (१।६१) [illegible] राजर्षिकन्यका [illegible] अभिनन्दिताः न [illegible] अनुमादिताः। [illegible] गान्धर्व। [illegible] अभिनन्दिताः च। [illegible] (श्लोको [illegible]॥ अत्र **विवाहेन** इति प्रक्रम्य **परिणीता** [illegible] **भग्न-प्रक्रमता दोषः**। स च [illegible] विवाहिता [illegible] इति पठित्वा समाधेयः। अत्र **उपदिष्टम्** नाम भूषण मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"**उपदिष्ट** मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः") ॥२१॥

108n 1 भीरु (98*n* 1), *Ra* *VIII* 4 **विदित-धर्मा**—'विदित धर्मं येन स विदितधर्मा। 'अनिच् (समासान्त) by धर्मादनिच् केवलात् —(5 4 12) अनिच्' comes when 'धर्म' is the **last** member in a बहुव्रीहि and is the **only word** without any other word joined with it, or when the 1st member is a single word केवलात्

पूर्वपदात् पर यो धर्मशब्द तदन्तात् बहुव्रीहे अनिच् स्यात्''--''केवलात् किम् ? **परमः स्वः धर्मः यस्य इति त्रिपद-बहुव्रीहौ मा भूत्**''—*SK.* (863) i.e. in this त्रिपद-बहुव्रीहि, 'परम and 'स्व' these **two** words precede 'धर्म', hence 'अनिच्' cannot be applied Such uses like 'सन्दिग्ध--साध्य-धर्मा' **'परम-स्व-धर्मा'** &c are justified as follows —''सन्दिग्धश्चासौ साध्यश्चेति कर्मधारय । 'सन्दिग्ध-साध्य' धर्म यस्य इति कर्मधारय-गर्भ बहुव्रीहि । एवञ्च सन्दिग्ध-साध्य-शब्दस्य केवल-पूर्व पदत्वात् तत्रानिच् **निर्बाध** इति भाव *BM* Others explain **quite differently** ''केवलात् किम् ? पदान्तरेण समस्तात् धर्मशब्दात् मा भूत् । 'सते धर्म मुनिधर्म 'कृत मुनिधर्म येन स कृतमुनिधर्म । परम-हित धर्म यस्य स परम-हित-धर्म । यदा तु **त्रिपद-बहुव्रीहिः तदा नाय नियमः । तत परम स्वः धर्मः यस्य स परम-स्व धर्मा** **Prabhā** Also I on 863. **2. दोषं ग्रहीष्यति** –Because he is versed in the Sastras and knows that this sort of marriage is sanctioned by the scriptures ग्रह् लृट् स्यति =ग्रहीष्यति , 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ' (7. 2 37) **3. गान्धर्वेण**–गान्धर्व is one of the **eight** forms of marriages -'ब्राह्मो दैवस्तथैवार्ष प्राजापत्य स्तथाऽसुर । गान्धर्व-राक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधम *YP III Ch.* 10. In this form of marriage the sanction of the superiors is not necessary, the **mutual consent** of the lovers being sufficient **'त्वं' मे पतिः 'त्वं भार्या** मे इत्येव कन्या-वरयो परस्पर नियम-बन्धनम् पित्रादि-कर्तृक-दान-निरपेक्षयो विवाह स गान्धर्व *Viramitrodaya Tikā on Y* 1. 61 ; *RV Y* 34 5 ; *Institutions in Ancient India – Ludwick Sternback* ; 'कति वा कथयामि या स्वय वृतवत्य पतीन्' *Kad p* 854 **''इच्छयाऽन्योन्य-संयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च । स तु गान्धर्वः** विज्ञेयो मैथुन्य कामसभव'—*MS III* 32 **Only Kṣatriyas** are entitled to have this sort of marriage ''गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ'' -*MS Vide HV. II* 94 for गान्धर्व marriage of **'प्रभावती'** & **'प्रद्युम्न'**, and *II* 119, for that of **ऊषा'** & **'अनिरुद्ध'** । **4 अनुमानयिष्यामि**—I shall take counsel with my friends अनु-मन् (*Caus*) -''To ask the consent of''. Cf. 'अनुमान्यता महाराज'—*Vik* II.

Text : —शकुन्तला—कदा (कदा) ? Śakuntalā—When ?

राजा—

अपरिक्षत-कोमलस्य यावत्,

कालभारिणी **कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।**

[१,३, ससजगग **अधरस्य पिपासता[3] मया ते**

२, ४, सभरज] **सदय सुन्दरि ! गृह्यते रसोऽस्य ॥२२॥**

(मुखमस्या समुन्नमयितुमिच्छति। शकुन्तला परिहरति नाट्येन) ॥

King (*Then only*) when the flavour of your lip, all[1] unhurt (*by touch*) and tender[1] O lan (*damsel*)[1] is gently sipped by (*my*) thirsty[1] self as is done of the juice of new blossom by the *hexa-ped*[2] (*drone*) (21)

(*Attempts to lift her face up Sak gesticulates avoidance*)

(नेपथ्ये, – **चक्कवाक-वहुए ! आमन्तेहि सहअरं। उवट्ठिआ रअणी**

(चक्रवाक-वधुके ! आमन्त्रयस्व सहचरम्। उपस्थिता रजनी)।

(*In the post-scenium*)

O Sheldrake-bride[1] bid[2] farewell[2] to (*thy*) mate arrived is the night

V I. यावत् R V M तावत् S V s Com

अपरिक्षतेति। हे सुन्दरि यावत् (यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः)। सर्वथापि गृहीतं तदनन्तरं मोक्ष्यामि इति भावः। षट्पदेन भ्रमरेण नवस्य नव प्रस्फुटितस्य कुसुमस्य इव भ्रमरो यथा कुसुमस्य मधु यावत् न पिबति तावत् न मुञ्चति तद्वत् इत्यर्थः। पिपासता चिरं पातुम् इच्छता मया न परिक्षतं दष्टं इति अपरिक्षतं अनास्वादितपूर्वं कोमलं मृदु च। तादृशस्य अस्य ते अधरस्य रसः स्वादः (रसो गन्धरसे स्वादे इति विश्वः) सदय सानुकम्पम् (अनेन बाला-लालन कौशलं ध्वनितम्) गृह्यते पीयते उपभुज्यते इति यावत्। (**श्लेष-वाच्योपमा।** रसोऽस्य इति सुदसुन्दरीति **छेक-वृत्त्यनुप्रासा.।** अत्र **स्पृहा** नाम नाट्यालङ्कारः। आकाङ्क्षा-रमणीयत्वाद्वस्तुनो या **स्पृहा** तु सा –इति दर्पण-लक्षणात्। **मालभारिणी** इत्यपरनाम **कालभारिणी**-वृत्तम्)। **नेपथ्य इति।** हे अनुकम्पित 'चक्रवाकस्य वधुके चक्रप्रिये। 'अनुकम्पायाम् (५।३।७६) इति कः। कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाऽऽह्वयनामकः इत्यमरः। सहचरम् पुमांसम् 'आमन्त्रयस्व' (हे शकुन्तले. **दुष्यन्तम् आपृच्छस्व** इति प्रकृता व्यङ्ग्योऽर्थ 'रजनी उपस्थिता' **गौतमी अस्यामेव दिशि आगच्छति** इत्यर्थोऽपि व्यङ्ग्य)। **'इयम् अप्रस्तुतप्रशंसा।'**- इति यत् राघवपादैः उक्तं **तच्चिन्त्यम्।** यत अप्रस्तुतेन

अर्थेन प्रस्तुतार्थावगमे एव अप्रस्तुतप्रशंसाया अवसरः। अत्र **सन्ध्याया** चक्रवाक-मिथुन-विघटितं **प्रस्तुत, सन्ध्या च समागता।** नापि **समासोक्तिः।** यत प्रस्तुत-वर्णनेनाऽप्रस्तुतावगमे तस्या प्रसक्तिः, नात्र **शकुन्तला-दुष्यन्त-विघटनम् अप्रस्तुतम्।** तस्मात् अत्र **अर्थशक्तिमूल. वस्तुध्वनि।** अत्र द्वचर्थवचन-विन्यासात उभयपक्षेऽपि सुसम्बद्धत्वात् दुष्यन्तस्यापसारणात्मक-प्रधानार्थान्तरसूचनात् **चतुर्थ-पताका**स्थानकमुक्तम्। तथाचोक्तं विश्वनाथेन "यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते। आगन्तुकेन भावेन **पताका-स्थानकन्तु** तत्॥ द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः। प्रधानार्था-र्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्॥ दशरूपकमते अत्र **द्वितीय-पताकास्थान-मुक्तम्।** काव्यवेम-मते इयं **चूलिका।** नेपथ्यान्तरितैः पात्रैः **चूलिकार्थस्य** सूचनात् इति तल्लक्षणात्)।

109n — 1. अपरिक्षत &c — Vide (69n 9) **नाट्यन परिहरति** Sak avoids the kiss of the King This is necessary as the rules of dramaturgy **do not allow kissing** on the stage Read "दन्तच्छेद्य नखच्छेद्यम् अन्यत् व्रीडाकरञ्च यत्। **शयनाऽधर-पानादि** नगराद्यव-रोधनम्॥ स्नानानुलेपने **चैभि वर्जितो** नातिविस्तर --*SD VI*

2. चक्रवाक-वधुके &c This hint made by the friends is meant for Sak 'क' implies अनुकम्पा। (Cf हरिणक I 10) You are certainly to be pitied as time for your separation has arrived वधु — क —वधुका 'ऊ of वधू is **shortened** by [केऽण: 7 4 13], (22n 2) 'क-प्रत्यये परे तत्पूर्ववर्ति आकार ईकार ऊकारस्य ह्रस्वो भवति। ज्ञा ज्ञका कुमारी कुमारिका, वधू-वधुका' **Prabha** **चक्रवाक** is a kind of goose (*Anas casarca*) "The Bengalis consider it flesh to be a good medicine for fever M According to poetic convention they are doomed to pass the night separated on account of an imprecation pronounced upon them by *Rama* whom they had taunted while he was bewailing for Sita The following synonyms are proofs of their *constancy* and *connubial affection* 'भूरिप्रेमा। द्वन्द्वचारी। रात्रिविश्लेषगामी' —*Kalpa*, Vik. IV. 20, *Ra VIII* 56, PA & *MD*. 82 **3. आमन्त्रयस्व—आ** ∤ **मन्त्र** means to 'bid farewell to'. Cf. 'लताभगिनीं वनज्योत्स्नाम् **आमन्त्रयिष्ये**' -*Śak IV*

'ते हिमालयमामन्त्र्य' *Ku. VI* 94. Sometimes it means simply '*to say*'. Vide *BK. IX.* 98. (111n. 4). **4.** According to *SD* 'An equivocal arrangement of words (or a double entendre) well connected and fit for poetry such as has an eye to third sense viz, the End, is the last (4th पताकास्थानम्).' 'चक्रवाकवधूके' etc is an example of this. Any पताकास्थान may be used anywhere without restriction.

Text :—शकुन्तला (कर्णं दत्त्वा, ससम्भ्रमम्)—**पौरव, असंसअं मम शरीर-वुत्तन्तो-वलम्भस्स अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि। दाव विडवा-न्तरिदो होहि** (पौरव, असंशयं मम शरीर-वृत्तान्तोपलम्भाय आर्या गौतमी इत एव आगच्छति। तावद् विटपान्तरितो भव)। Sakuntalā (*Leaning her ear; distractedly*) —O Scion of Puru ! undoubtedly venerable Gautamī is coming even to this direction to[1] have a report of my health[1]. Meanwhile get (*yourself*) concealed behind the branches.

राजा—तथा (आत्मानमावृत्य तिष्ठति)।

King All right. (*Stands hiding himself*).

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च)।

(*Enter Gautamī with a bowl in hand and the friends*)

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी [इत इत आर्या गौतमी]।

Friends This way, venerable Gautamī this way.

गौतमी (शकुन्तलामुपेत्य)—**जादे, अवि लहु-सन्दावाइं दे अङ्गाइं** [जाते, अपि लघु-सन्तापानि ते अङ्गानि]। (इति स्पृशति)।

Gautamī (*Going up to Sakuntalā*) My child, do your limbs have their sufferings abated ? (*Thus said touches her body*).

शकुन्तलेति। 'ससम्भ्रमं सभयम्। 'शरीर-वृत्तान्तस्य उपलम्भाय' सम्यक् परिज्ञानाय (इति तादर्थ्ये चतुर्थी। उपलम्भस्त्वनुभवः इत्यमरः) (अनेन **विरोध**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'**विरोधः** व्यसन-प्राप्तिः' अत्र स्वाभिप्रायान् चलति रेव व्यसनम्)। **गौतमीति।** जाते हे पुत्रि ! "लघुः' अल्प मन्दीभूत इति यावत् 'सन्तापाः येषां तानि। अपि' इति पृच्छायाम्।

110n. —1. शरीर-वृत्तान्त &c.—उप+लभ्+घञ् भावे उपलम्भः—Ascertaining [For 'तुम्' —(37n.5), for '४र्थी' —(51n 1)] **2. अन्तरित**—अन्तरम्' अन्तर्धानम् करोति इति अन्तर+णिच् क्त कर्मणि अन्तरितः or

अन्तरम् सञ्जातमस्य इति अन्तर इतच् (जातार्थे) – Concealed 3. **पात्र-हस्ता** —Refers to disciple's speech (*supra*) 'अहमपि तावत् वैतानिक शान्त्युदकम् अस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि (82n 10) 'गड्वादे परा सप्तमी" (वा—१४२१) इति हस्त शब्दस्य परनिपात । **4. जाते**– Vocative case. In dramas 'जात' (*darling*) is often used as an affectionate term of address for a child Cf अयि जात कथयितव्यं कथय – *UC. II*

Text :—शकुन्तला—अज्जे, अत्थि मे विसेसो [आर्ये अस्ति मे विशेष] ।

Śakuntalā Revered mother, there is a change for the better in me

गौतमी—इमिणा दब्भोदएण, णिराबाध एव्व दे सरीरं भविस्सदि।

[अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।

(शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य)

वच्छे, परिणदो दिअहो। ता एहि, उडज एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवस । तदेहि उटजमेव गच्छाम] । (प्रस्थिता) ।

Gautami With this turf-water your body will be quite free from all ailment (*Sprinkling Sakuntala on the head*) My child far-spent is the day So come, we'll go to the cottage!

(*They set out*)

शकुन्तला (आत्मगतम्)**—हिअअ! पढ़म एव्व सुहोवणदे मणोरहे कादर-भाव ण मुञ्चसि। साणुसअ-विहडिअस्स कह दे सम्पद सन्दावो** [हृदय! प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-भाव न मुञ्चसि। सानुशय विघटितस्य कथं ते साम्प्रत सन्ताप] । (पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) **लदावलअ! सन्दाव-हारअ! आमन्तेमि तुमं भूओ वि परिभोअस्स** [लतावलय! सन्ताप-हारक! आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय] । (इति दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभि) ।

Śakuntalā (*To herself*) Oh my heart! even at first, at the ready presence of (*thy*) desired object (*thou*) didst not give up (*thy*) shyness Regretfully[1] separated[1], why is now[5] this thy fever ? (*After a few steps, stopping Aloud*) O bower[6] of creepers[6]! the soother of (*my*) suffering ! (*I*) bid you farewell, yet (*hoping*) again to enjoy (*thee*).

(*Exit Śakuntalā sorrowfully along with others*).

शकुन्तलेति। 'विशेष:' पूर्व-सन्तापात् किञ्चिद्वैषम्यं, स्वल्प उपशम इत्यर्थः। **गौतमीति**। 'दर्भेण क्षिप्त' तादृशम् 'उदकं' दर्भोदकम् (**उत्तर-पद-लोपी** कर्मधारयः) तेन। 'निर्गता आबाधा' पीडा यस्मात् पीड़ारहितम् 'अभ्युक्ष्य' शान्ति-जल-सेचनं कृत्वा। तत्प्रकारस्तु—"उत्तानेनैव हस्तेन **प्रोक्षणं** समुदाहृतं। न्यञ्चावभ्**युक्षणं** प्रोक्तं तिरश्चा**वोक्षणं** स्मृतम्" इति॥ 'परिणत.' अवसान-नैकट्यं प्राप्त (आदि-कर्मणि क्त.)। **शकुन्तलेति**।। 'मनोरथे' मनोरथस्य विषयीभूते दुष्यन्ते 'सुखेन' दूती-सम्प्रेषणाद्यनुष्ठानाऽभावात् अनायासेन 'उपनते' स्वयमुपस्थिते सति 'कातरभाव' भीरुत्वं 'नैव मुञ्चसि' (एवकारो भिन्न-क्रम]। 'अनुशयेन' पश्चात्तापेन 'सह विघटितस्य वियोजितस्य 'ते सन्ताप ' अधुना 'कथं साम्प्रतम्' उचित ['साम्प्रतमुचितेऽधुना' इति यादव] यद्वा 'साम्प्रतं' इदानीं 'कथम्' किमर्थं ते सन्ताप। हे 'लतावलय' निकुञ्ज ! पक्षे तदन्तराल-स्थित-दुष्यन्त ! हे 'सन्तापहारक' ! एकत्र **छाया-प्रदानात्** अन्यत्र **सम्भोगाऽऽशा-जननात्** इत्यर्थ। 'सम्भोगाय' [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'आमन्त्रये' आह्वयामि। [अनेन **मनोरथ**--नाम भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण यथा—"**मनोरथस्तु** व्याजेन विवक्षित-निवेदनम्" इति। अकस्मादेव दुष्यन्तस्य गुणवदर्थ-सम्पत्ते: परमप्रीति-करणाच्च अत्र **प्रथम-पताकास्थानकमुक्तम्**। तल्लक्षण यथा दर्पणे—सहसैवार्थसम्पत्ति गुणवत्युपचारत । पताकास्थानकमिद प्रथम परिकीर्तितम्")।

111n.- 1. अस्ति विशेष:—'विशेष' is a *change for the better* as opposed to '**विकार**' *a change for the worse*. *Cf.* 'अस्ति मे इदानीं **विशेषः**' *Māla. IV* ; 'अस्ति तातस्य **विशेषो** न वेति' - HC. V. **परिणतः**—'About to end', 'drawing to its close' **उटज**—'उट.'- Leaf ; 'उटः तृण-पर्णादिः" इति देशीकोषः। उटात् जायते, 'पञ्चम्यामजातौ' इति डः—(3. 2. 98.) **2. सुखोपनते** —Cf. 'यद् उपनतं दु.खं सुख तत्'—*Vik. III* ; *Śak. Act V, after. ŚI* 19. **3. सानुशय**&c. अनु + शी + अच् भावे-(3. 3. 56). or,'घ' करणे ('पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'—3.3.118।)] अनुशय. (पश्चात्तापः) = -Regret—(*MN on ŚPB. III*.14). वि + घट्(*to join*) + णिच् + क्त कर्मणि =**विघटितम्**—Discharged, hence separated. सानुशय(*repentant*) may also be taken as an **independent** word addressed to the bower (लतावलय), and 'विघटितस्य' will then be an attribute of "ते" । **साम्प्रतं** —Either 'now' or '**proper**'. (*Com.*) **4. लतावलय** &c.–This is meant for both Gautamī, & the king who is concealed among the 'लतावलय' which is 'सन्तापहारक', because

it allays the heat of the sun (आतप-सन्ताप), while the king is so called because he removes the pangs of love (मदन-सन्ताप)। (*Vide Com.*). For a similar scene. Cf. "मातरमनुगच्छन्ती कुमारी,—'राजहंस-कुल-तिलक ! केलिवने मदन्तिकोपागतं भवन्तमकाण्ड एव विसृज्य मया जनन्यनु-गमनं क्रियते, तदनेन भवन्मनोरागोऽन्यथा मा भूत' इति मरालमिव कुमार्युद्दिश्य वदन्ती पुनः पुनःपरावृत्त-दीननयना निजमन्दिरमगात्"—*DK*. परिभोगाय—*Ra. XIX*. 21; 28; 30; [for ४र्थी—51n. 1] आमन्त्रये—'Invite' or 'bid fare-well to'—(Vide गणदर्पण—page 128) ; 'तमामन्त्र्य जगाम'—Mahā. 'आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान्'—BK. XIX. 7 ; IX. 98.

Text :–राजा (पूर्वस्थानमुपेत्य । सनिश्वासम्)—

अहो विघ्नवत्यः[1] **प्रार्थितार्थ-सिद्धयः**[2] **। मया हि—**

मालभारिणी [१, ३, समजगग २, ४, मभरज]

मुहुरङ्गुलि-संवृताऽधरोष्ठं[3],
प्रतिषेधाऽक्षर - विक्लवाऽभिरामम्[4] ।
मुखमंस-विवर्ति[5]**पक्ष्मलाक्ष्याः**[6]
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥२३॥

क्व न खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा, इहैव प्रिया-परिभुक्त-मुक्ते लता-वलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

शार्दूलविक्रीडित (मसजसततग)

तस्याः पुष्पमयी शरीर-लुलिता[8] **शय्या शिलायामियं**
क्लान्तो[9] **मन्मथ-लेख एष नलिनी-पत्रे नखै रर्पितः ।**
हस्ताद्भ्रष्टमिदं बिसाऽऽभरणं[10] **मित्यासज्जमानेक्षणो**[11]
निर्गन्तुं सहसा न वेतस-गृहादीशो[12] **ऽस्मि शून्यादपि ॥२४॥**

King (*Coming up to the former place and sighing*)--Ah! how full[1] of obstacles[1] is the accomplishment[2] of the desired objects[2].

For—By me, the face[6] of that lovely eye-lashed-eyed (*maiden*)[6], the lower-lip[3] wherein was covered with (*her*) fingers[3], and which[1] was a little flurried when (*uttering*) the syllables of denial (*and hence looked extremely*) beautiful[1], and which[5] (face) was turned repeatedly towards the shoulder[5]—was indeed raised somehow, but not kissed (23).

Where indeed will (*I*) go now ? Or, I'll tarry here for a while, in this creeper-arbour, (*once*)[7] occupied but (*now*) deserted[7] by my beloved . (*Looking all around*).

((Here on this stone-slab, is her flowery couch, crushed[8] down by her body[8] This is the faded[9] *billet-doux*, committed to the lotus-leaf with nails This is an ornament[10] of the lotus-stalk,[10] slipped down from (*her*) hand With[11] my eyes thus rivetted (*on these*),[11] I cannot[12] tear myself away from (*this*) house of canes all at once though (*it is quite*) empty (24)))

V L – 'चुम्बित नु'—D C B M R S, 'चुम्बित तत्—V. 'परिभुक्तमुक्त' R V M S 'परिमुक्ते'—B 'आसज्जमान'—B HS. 'आमज्यमान'– R V M S ईशोऽस्मि'—B HS, 'शक्नोमि —R V S. 'शक्नोऽस्मि' –M

राजेति। 'अहो इति विषादे। 'प्रार्थितस्य' आकाङ्क्षितस्य 'अर्थस्य' वस्तुनः 'सिद्धयः' प्राप्तयः 'विघ्नवत्यः' विघ्न-बहुलाः। तदेव वक्ष्यमाणोदाहरणेन स्पष्टयति। **मुहुरिति।** 'पक्ष्माणि नेत्र-लोमानि ('पक्ष्म सूत्रादि-सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्र-लोमनि' इति विश्वः) सन्ति अनया इति 'पक्ष्मल' प्रशस्त-लोम-युक्ते [सिध्मादिभ्यश्च —(५।२।९७) इति लच्] 'अक्षिणी' यस्याः 'पक्ष्मलाक्षी' [षच—(५।४।११३) ङीष्—(४।१।४१)] तस्याः शकुन्तलायाः इति अध-रोष्ठम् (ओत्वोष्ठयोः समासे वा —[illegible] इति पाक्षिक पर-रूपत्वम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणि तूर्य-सेनाङ्गानाम् —(२।४।२) इति एकवद्भाव नपुंसकत्व च) यस्मिन् तादृशम्। प्रतिषेधस्य नञर्थक-निपातस्य 'अक्षरैः मा माऽलम् इत्याकारैः वर्णैः ("अक्षर ब्रह्म-वर्णयो' इति विश्व) 'विक्लव' व्याकुलम् अतएव 'अभिराम' रमणीयम् ('अभिराम रमणाय सौम्यञ्च सुन्दरम्' इति धनञ्जय), यद्वा 'प्रतिषेधाऽ-क्षरस्य यत विक्लवम अस्पष्टा उच्चारण तेन 'अभिरामम्(' विक्लव-शब्द धर्मपर" इति राघवपादा) 'मुहुः पुनः पुनः असे स्कन्धोपरि ('अस स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैम)**चुम्बन-परिजिहीर्षया** विवर्तिते परावर्तिते इति 'अस-विवर्ति मुख कथमपि' महता कृच्छ्रेण उन्नमितम् ऊर्ध्वीकृत न तु चुम्बित' तच्च चुम्बन गौतम्या-गमनेन प्रतिरुद्धम्। [तु इति पश्चात्ताप। तेन तावन्मात्र-चुम्बन-लाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते। **अर्थान्तरन्यास.। स्वभावोक्तिश्च। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ।** कथमपीत्यस्याथ प्रति विशेषण-त्रयार्थस्य हेतुत्वोपादानात् **काव्यलिङ्गम्।** 'अधरो-ष्ठम्' इति **पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कार।** **कालभारिणी** इत्यपरनाम **मालभारिणी** वृत्तम्। **औपच्छन्दसिकम्** इत्यस्य नामान्तरम्। अत्र **पश्चात्तापो** नाम नाट्या-लङ्कार उपक्षिप्त। तल्लक्षण यथा दर्पणे—"मोहावधीरितार्थस्य **पश्चात्तापः** स एव तु") ॥२३॥ **क्वेति।** आदौ 'परिभुक्त' पश्चात् 'मुक्तम्' इति 'परिभुक्त-मुक्त' तस्मिन् ('पूर्वकालैक—'(२।१।२९) इति **स्नातानुलिप्तवत समासः**)।

'मुहूर्तम्' इति अत्यन्तसंयोगे २या। तस्या इति। तस्या इति सर्वत्र संबध्यते]। 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'शरीरेण' अनङ्ग-सन्तप्त-देहेन 'लुलिता' विमर्दिता ('लुल विमर्दने' इति वोपदेवः। 'सौत्र-धातुरयम्' इति दुर्गादासः) इतस्ततः क्षिप्ता इत्यर्थः। 'शिलाया' प्रस्तरोपरि 'इय' दृश्यमाना 'पुष्पमयी' नतु पल्लवमयी' तेषां ततोऽपि मृदुत्वात्। 'शय्या' ('सञ्ज्ञाया समज—' (३।३।९९) इति क्यप्। 'अयङ् यि—' (७।४।२२) इति शी-धातो ईकारस्थाने अय्-शब्दादेश)। तस्याः 'नखैः' (६।३।७५) करस्हैः.' 'अर्पित' न्यस्ताक्षरः 'नलिनी-पत्रे', पद्मपर्णे एषः क्लान्तः.' शुष्कप्रायः 'अतएव गौतम्या न परिलक्षित)'मन्मथ-लेखः' प्रेमलिपि। तस्या हस्तात् भ्रष्ट' विगलितमिद 'बिसाऽऽभरण' मृणाल-वलयम् 'इति' इत्थम् 'आ' समन्तात् 'मज्जमाने लग्ने 'ईक्षणे' नयने यस्य तथोक्त अहं 'शून्यादपि शकुन्तलया विरहिता-दपि 'वेतस-गृहात्' वञ्जुल-वेष्टितात् निकुञ्जात् सहसा' 'निर्गन्तु' बहि र्यातु 'न ईशोऽस्मि' न शक्तोऽस्मि। [हेत्वनुप्रासौ। अत्र निर्गमण-कारणे शून्यत्वे सति य स्तदभाव सा विशेषोक्तिः। अथच तदसद्भावस्य कारणस्याऽभावेऽपि गमनाऽभावः तत्कार्यमुक्तम् इति विभावना। अशून्यात् का कथा शून्यादपि इत्यर्थस्याऽऽपतनात्-अर्थापत्तिश्च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अस्य तुर्य-चरणेन पुष्पं नामाङ्ग-मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण यथा दर्पणे—'पुष्पं' विशेष-वचनम् मतम्') ॥२४॥

112n.—1. **विघ्नवत्यः**—(76n. 4. end). विघ्न+मतुप्+भृमार्थ [1894]; 'म'- 'व' (8.3 9). Hence 'विघ्नवती in the feminine gender. –(Full of obstacles). Cf. 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि'। The idea contained in 'अहो विघ्नवत्यः—&c.' is supported by the next Śloka. **2.** **मुहुः**—*R* connects it with'अङ्गुलि-संवृताऽधरोष्ठम्' *i.e.* again and again covering the lips with her fingers. But our idea is this that when Śak.'s face was raised (III. 21 *et seq*) for kissing, she covered her face with fingers, and with a view to avoiding the persistent kiss of the king (**नाट्येन** परिहरति), she turned her face sometimes to the right and sometimes to the left, so we think (**मुहुः**) should go with '**अंसविवर्ति**'। ['बहुलम् आभीक्ष्ण्ये--(3. 2. 81) इति णिनिः]। '**मुहुः' इति सर्वत्र संबध्यते**'—HS. **3.** **अधरोष्ठं**—Optionally 'अधरौष्ठ'– (Com.) 'समास इति किम्? तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य'—KV.—(26*n.* 6). Or, to avoid *tautology*, explain **'अधरः' (अनूर्ध्वः) ओष्ठः=अधरोष्ठः**=Lower lip. **'अधरस्तु पुमान् ओष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्**—*Medinī*. For somewhat similar idea, Cf. **'यन्मूढेन**

मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं'&c.—Rat. III. 1. **4. प्रतिषेधाक्षर** &c.—'प्रतिषेधाऽक्षर' means words of prohibition, *i.e.* "न ममाधरम् चुम्बनीयम्" [उन्नमनीयम्]—My lips must not be kissed"—Ś & C. ('अलम, अलम् मा इति प्रभृतिभि:'—By such expressions as "enough, enough", "don't"—*K*] "मामा मानद, माऽति मामालमिति &c."—AŚ. 36; Also 'हम्मीर महाकाव्यम्' -7/111. 'अक्षर' may be explained as a sylla--ble or a letter. **विक्लव** –(*i*)Powerless or (*ii*) Confusion (वैक्लव्यं)–*R*. For different sense, Cf 'प्रस्थान-विक्लव'–(*V.1 - Faltering*); 'निराकरण-विक्लवाया:' –(*VI. 9 –Distressed*) ; 'मृगया-विक्लव'—(*II* 3 =*Averse to*). **अंस-विवर्ति** तिर्यक्कृतम् —(C) *i e* turned on one side. It may also mean 'Revolving on the shoulders" —*M* Cf 'चुम्बने विपरिवर्तिताधरम् हस्तरोधि रग.. विघटने &c Ra XIX 27 **5 पक्ष्मलाक्ष्या:**—Of one who has eyes with beautiful eyelashes'.—S The epithet is significant. 'अनेन चुम्बनार्थमन्नमने योग्यता ध्वनिता'–*R* **कथमपि** – With great diffi--culty, (PA&MD 2) **6. तु** - Signifies remorse–(पश्चात्ताप)–R. The idea is I would have considered myself fortunate even if I had but a kiss and nothing else (Com) Cf. the idea with 'हस्तं कम्पयते रुणाद्धि रसना-व्यापार लोलाङ्गुलि' &c.—*Māla IV*. 15. **7. पुष्पमयी** Full of flowers Cf *Rām II* 22 19 (मयट् is used here in the sense of "**abundance**" (प्राचुर्य) by 'तत्प्रकृत-वचने मयट्' –(5 4. 21), (and not in the sense of (विकार)—"अपूपमयमिति। प्रचुरोऽपूप इत्यर्थ । यवागमयीति। प्रचुरा यवागूरित्यर्थ " -BM). **लुलिता** – Pressed down (*Com*) Cf 'चूर्णबभ्रु लुलित-स्रगाकुलम्"—*Ra. XIX* 25 **8 आसज्जमानेक्षण**—आ +षस्ज् (गतौ) +शानच् -आसज्जमाना -Rivetted. Cf 'वाचा समज्जमानाया–*Rām. II*. 90 14 ; '**सज्ज**',though *Prmp.*, is **frequently used in Atmp. by ancient writers.** Read "षस्ज् (मज्ज) गतौ । सज्जति। **अयम् आत्मनेपदी अपि।** सज्जते"—*SK*. 2291. 'हेतुमति च (३।१।२६) इत्यत्र "यदाभिप्रायेषु **सज्जते**" इति **भाष्य-प्रयोगात्** अयमात्मनेपदी अपि। अतो अस्या-त्मनेपद दूषयन्तो वर्धमान-क्षीरस्वाम्यादय एव दुष्टा' –*Vidyānidhi* "कोनु खल्वेष निवमने मे **सज्जते**"—*Śak. IV* ; "वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु **संसज्जते**"—*Śak. V. ;td. DD in* 'धातुदीपिका' । Vide 195n.—Remark. ('**सज्जते इति**

भाष्यकार-वचनादात्मनेपदम् इति धातुप्रदीपः—*Manoramā*. 'इति मत्वा न **सज्जते**'—*Gitā. III.* 28, 29. 'कथं न **सज्जते** सुखेषु राजा'—*Rām. IV.* 33. 57.

Text :— (आकाशे) **भो राजन् !**

सायन्तने[1] सवन-कर्मणि[2] संप्रवृत्ते[3]

वसन्ततिलका **वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः[4] ।**

(तभजजगग) **छाया[5]श्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः**

सन्ध्या-पयोद-कपिशाः[7] पिशिताऽशनानाम्[8] ॥२५॥

(*In the air*)—O king, the vespertine[1] sacrificial-rite[2] being fairly begun[3], the shadowy[5] (*figure*) of the cannibals[8], brown[7] as evening clouds,[7] scattered[4] all around the altar with its (*sacred*) fire (*kindled*),—are stalking about inspiring consternation in various ways. (25)

राजा (आकर्ण्य सावष्टम्भम्)—**भो भोस्तपस्विनः! मा भैष्ट । मा भैष्ट । अयमहमागत एव ।** (निष्क्रान्त) ।

King (*Listening, proudly*)—Ho! Ho! Ye hermits! fear[1] not. Fear not. Here I am coming.

(*This said, goes out*)

तृतीयोऽङ्कः
(*Third Act*)

V. L.—'प्रकीर्णाः'.—B M. R's Com 'विस्तीर्णा'—S. 'प्रयस्ता'—R. V. S. 'सन्ध्यापयोद'—R. V. M. S.. 'सन्ध्याकृट' B. 'भो भो' &c.—Only B. HS. 'अयमहम्'—B. Dr. R. S. 'अयमयम्'—M. 'आगत.'—B. HS. Others—"आगच्छामि" ।

सायन्तन इति । साय भवम् इति 'सायन्तन'—(४।३।२३) तस्मिन् सन्ध्याकालीने ('यावज्जीव मग्निहोत्र जुहोति, **यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रात-** र्जुहोति" इति श्रुते. सायन्तन इति) 'सवन-कर्मणि' ("**सवनं त्वध्वरे स्नाने सामनिर्द-** ल्नेऽपि च' इति मेदिनी) 'स' सम्यक् 'प्रवृत्ते' प्रचलिते, न तु केवल कर्मारम्भे (भावे ७मी) 'हुताशनवतीम्' अग्नि-सनाथा 'वेदी' परित.' वेद्या. समन्ततः सर्वासु दिक्षु इति यावत् ('समन्ततस्तु परितः सर्वतो विश्वगित्यपि" इत्यमरः) 'प्रकीर्णा' इतस्ततः

विक्षिप्ताः 'संध्या-पयोदः' सायकालीन-मेघ इव 'कपिशाः' श्यावाः कृष्ण-पीतवर्णाः ('श्यावः स्यात् कपिश' इत्यमरः) 'पिशितं मांसं (**पिशितं मांसं**, पिशिता मांसिका' इति हैम.) 'अशन' येषा तादृशाना 'छाया:' **लक्षणया छायामय्यःआकृतयः**,प्रतिबिम्बस्य सर्वथा कृष्णवर्णत्वात्। 'बहुधा' बहु-प्रकारेण 'भयम् आदधानाः' भीतिम् उत्पादयन्तः 'चरन्ति' इतस्ततः भ्रमन्ति (परिप्रेति पिशापिशीति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। उपमा** च। 'हुताशनवर्तीम्' इत्यनेन **छाया-दर्शन-सम्भव** उक्तः। अतो **नापुष्टार्थत्व-दोषः। वसन्ततिलका** वृत्तम्। अत्रापि **भयानको रसः**) ॥ (२५) ॥ **राजेति।** अवष्टम्भेन सह इति 'सावष्टम्भम्' ओजिस्वेन सह। सगर्वमित्यर्थः। ('ष्टभि स्तम्भे'। 'स्तम्भु रोधने' (मात्र.) वा। 'अवान्चाऽऽलम्बनाऽविदूर्ययोः'—(८।३।६८, २२७३) इति **पत्वम्**)। 'अयमहम् आगतः एव' तूर्णमहमागमिष्यामि इत्यत्र "आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या", (वाः—३०५२) इति **भविष्यदर्थद्योतकः** क्त प्रत्ययः)।

॥ इति गौतम-श्री—रमेन्द्रमोहनवसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

113n.—1. आकाशे- (136n. 1 & 82n. 6) **सायंतने** सायं भवम् इति सायम् + 'ट्यु' or 'ट्युल्', also 'तुट्' by 'सायचिर प्राह्णे-प्रगे-ऽव्ययेभ्य. ट्यु-ट्युलौ, तुट् च—4 3 23; (टित् 1.3.7, लित्—1.3 3; यु=अनु'—7.1.1). So also "चिरन्तन", "सनातन", 'सदातन', 'पुरातन' 'अद्यतन', 'दोषातन' &c. The feminine form is 'सायन्तनी' by 'टित्ढाण्'-(4.1.15). **2. संप्रवृत्ते** - Progressing well (25n 1) Generally the demons come to the place of sacrifice when the rites have progressed well and the smokes can be seen from afar. Cf. 'दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनं. तत् यातुधानं विनिने प्रमान्'—*BK II.* 29. **हुताशनवर्ती**—अश्नाति इति अशन', नन्द्यादित्वात् ल्यु - (3. 1. 134). Next 'हुतस्य अशनः' हुताशनः (षष्ठी तत्) Fire, that eats what is poured as an oblation, or हुतम् (हवि.—भावे क्त) अशनम् यस्य स.। Next मतुप्। **हुतम् अश्नाति यः** सः, will give '**हुताशः** with' 'अण्' by 'कर्मण्यण्'—(3. 2. 1); **बहुधा**—By howling or by pelting (bones) &c.—HS. R connects it with **चरन्ति**—Repeatedly moving (अनेकवारं गतागत कुर्वन्ति)। **4. सन्ध्या** &c.—**कपिशाः**—"*Ape-coloured*"—*M.* "Brown or yellowish black."

"कपि वर्णविशेषः। सोऽस्यास्ति। लोमादित्वात् (5. 2. 100.) शः"। 'कपिः मर्कटः। तद्वर्णत्वादिति वा*** कृष्ण-पीतस्य द्वे"—*BhD.* **छायाः**—Shadowy figures.

Time-analysis of Act. III.—In the last act we have seen the king starting for the hermitage of Kaṇva to fight against the Rākṣasas, but his mere presence accompanied by the twang of his bow string-was sufficient to dispel them. Still at least *one day* he must have lived there. After this we find both Śakuntalā ['स्तन-न्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवलयम्' &c., also 'क्षाम-क्षाम-कपोलमाननमुर' &c.] and our king ['इदमशिशिरैरन्तस्तापात्' &c. 'also' 'ननु म राजर्षिः प्रजागरकृशः लक्ष्यते'] much emaciated and reduced in health [*Cf. his present health with* 'गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति' *II* 4] At least *two weeks* may be supposed to have passed before the pangs of love could have produced such a *remarkable* change in their persons. The **summer season is continued** even in this act ('न तु ग्रीष्मस्यैवम् सुभगमपराद्धं युवतिषु' : 'किमत्रमातपदोष', 'दिवस इवाभ्रश्याम. तपात्यये') । The act begins in the noon-tide (*Cf.* 'इमाम् उग्रातपवेलां' &c.— and the amorous affair of the king and Śak. continues till afternoon. ('राजा—सुन्दरि! अपरिनिर्वाणो दिवसः'), and ends in the evening (*Cf.* 'वनमे परिणतो दिवसः उपस्थिता रजनी' : 'सायन्तने सवनकर्मणि' &c.).

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ)

अनसूया—हला पिअंवदे, जइ वि गन्धब्बेण विवाह-विहिणा णिव्वुत्त-कल्लाणा सउन्दला अणुरूब-भत्तु-गामिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं, तहवि एत्तिअं चिन्तणिज्जं
(हला प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विवाह विधिना निर्वृत्त-कल्याणा शकुन्तला अनुरूप-भर्तृ-गामिनी संवृत्तेति मे हृदयम्, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्) ।

(*Enter the two friends [of Śakuntala] gesticulating the culling of blossoms*)

Anasuyā Dear Priyamvadā, though my heart is comforted, because Sakuntalā, with[1] her happiness achieved by the Gāndharva mode of marriage has become united[3] with[2] a husband (*in every respect*) worthy (of her)[?], nevertheless this much is to be thought of.

प्रियंवदा—कहं विअ (कथमिव)। Priyamvadā What's that ?

अनसूया—अज्जो सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउर-समागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरदि वा ण वेत्ति
(अद्य स राजर्षि रिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुर-समागत इतोगत वृत्तान्तं स्मरति वा न वेत्ति) ।

Anasūyā Being discharged[5] by the sages to-day after the completion of sacrifice[4] whether that royal sage, having entered his capital and met with the ladies of seraglio, would remember or not, the[6] incidents that had transpired here[6]

V. L 'नाटयन्त्यौ' - R. V S. 'अभिनयन्त्यौ' – B. M HS. 'विधिना' – R. V –'विवाहविधिना B M. D ; B has '०भागिणी' for '०गामिनी ।

[**अथ** चतुर्थाङ्कादि-पञ्चम-मध्ये "यथोक्तं करोतु" इत्यन्तेन **गर्भसन्धिरुक्तः ।** तल्लक्षणं यथादिभरते—'उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च । पुनश्चान्वेषणं **यत्र स गर्भः** परिकीर्तितः' ।। पुर्वसध्युपक्षिप्ताप्तिः । दुर्वाससः शापात् अप्राप्तिः । **पुनस्तस्य प्रसादेन अभिज्ञान-दर्शनेन पुन प्राप्तिरिति—राघवचरणाः] ।। [दर्पण-**

-कारमते तु एतदारम्य **षष्ठाङ्क-समाप्ति-पर्यन्तो विमर्ष-सन्धिः।** "यत्र मुख्य-फलोपाय उद्भिन्न गर्भतोऽधिकः । **श्यापाद्यैः** सान्तरायश्च स **विमर्ष** इति स्मृत " इति तल्लक्षणात । **तेनैव चैतदुदाहृतम्**] । **तत इति ।** 'कुसुमाना पुष्पाणाम् 'अवचय सग्रहम् (अव-पूर्वात् चिनोते भाव एरच् (३।३।५६) इति अच्)। 'हस्तादाने चेरस्तेये'—(३।३।४०)—इति घञि कृते **'अवचाय'** इति भाव्यम्। परन्तु कविना अयं प्रयोग विवक्षा-हेतुना उपेक्षित । **कविनानेन बहवः अपाणिनीयाः वैदिकाश्च प्रयोगा प्रयुक्ता. तस्य सूत्राधीनत्वात् । अनसूयेति ।** निर्वृत्त सम्पन्न 'कल्याण विवाह-मङ्गल यस्या तथाभूता सती शकुन्तला अनरूप योग्य 'भर्तार साधु गच्छति [इति गमे साधुकारिणि—(३।२।७८) णिनि । 'क्षुभ्नादिषु च'—(८।४।३९)—न णत्वम । विस्तरस्तु अग्रे द्रष्टव्य]। या तादृशी सवृत्ता) जाता 'इति हेतुना निर्वृत मुदित निन्तापरहितम् इयम म हृदय तथापि एतावता अधिगम वक्ष्यमाण चिन्तनीय विवेचनीयम। **अनसूयेति ।** उपि च राग [राजा स्मित । सम्प्रसारणञ्च – (६।१।१५)] अन्त पुरं रक्षण । अन्त पुर प्रविष्टाभि पत्नीभि समागत' मिलित सत इदानीम् अत्रस्थ-शकुन्तला-परिणय-व्यापार स्मरति – (३।३।१३१)—स्मरिष्यति न वा इति एतत एव चिन्तनीयमित्यनयन्तु । (अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वाससः शापेन राज्ञ नायिका विस्मरण कारण सूचितम) ।

114n.—1 कुसुमावचय— अत्र चि अच भाव अवचय Culling But the formation of this word is a **grammatical irregularity** according to Panini For by हस्तादाने चेरस्तेये – (3 3 40) 'घञ' comes after चि causing **'वृद्धि** of the radical vowel when something is taken **by the hand** excepting the cases of **stealth** (अस्तेये) । चयनीय पदार्थस्य **हस्त-चयनार्थे,** चि धातो पर घञ्-भिन्न प्रत्यये न भवति अच्-प्रत्यय स्यात न तत तत चयन चौर्यं भवति **Prabhā** Hence the regular form is **'अवचाय'** and not **'अवचय** । Cf अविरत-कुसुमा-**वचाय**-खेदात् *SPB* I *II* 71 ; 'अन्यत्र यय कुसुमा**वचाय** कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्य' *MB* I *V* opines that the forms **'अवचय'** and **'अवतर'** are used by the **fools** Cf अवतारावचाय-शब्दयो **दीर्घ-व्यत्ययो बालानाम'** *KSV* 2 40 , *HD* in his *PM* first of all, justifies the uses of 'अच' thus "हस्तादाने इति किम ? वृक्ष-शिखरे पुष्प-प्रचय करोति' i e when the flowers are **out of reach** and are culled not directly with **hands** but by means of a **hook.** Later

grammarians follow *HD* (*SK*. 3212). 'हस्त-चयने किम् ? वृक्षाग्र-स्थितानां फलानां **यष्ट्या** प्रचयं करोति'—**Prabhā**. *R*, however, remarks thus—'As the flowers were out of reach, (आदेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभावः) they were culled by '*climbing the tree*' but this is not at all befitting young girls like Anasūyā and Priyaṁvadā. Kāli. has **already used** 'अवचय' in *Māla*. Cf. 'वयस्य, एषा कुसुमावचय-व्यग्र-हस्ता सख्यास्ते इरावत्याः परिचारिका चन्द्रिका सन्निकृष्ट मागच्छति)'—*Act IV*. and there **'हस्त' has been explicitly used** which fact also totally demolishes the previous arguments. In fact it is an **archaic** form frequently used by old writers. Cf. 'नगा सह पुष्पावचयं ग्रथनं' &c.—*KS. II*. 3. 5 ; 'यावदहमपि कुसुमा**वचयं** करोमि ' *SV. IV*. ; also 'कुसुमा**वचयं** नाटयति'–*Rat. I* ; 'पुष्पा**वचय**व्यग्रा' – *UC. III*. 2. **अभिनयन्त्यौ**—Is preferable to "नाटयन्त्यौ" (R), as a little after we have 'अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्य-देवता अर्चनीया। प्रियंवदा—युज्यते। (तदेव **कर्माभिनयतः**)' । 3. **गान्धर्वेण**—(108n. 3.) 4. **निर्वृत्त-कल्याणा** &c.—निर्-, वृत् (वर्तने)+क्त कर्तरि= निर्वृत्तम्—performed. 'सिद्धे निर्वृत्त-निष्पन्नौ'—*AK* ; *Rām. I*. 18. 1. **निर्वृतम्** —(निर् वृ + क्त कर्तरि) means **'satisfied'**. Cf. 'निर्वृते स्व.'–*III*. *Supra* ; *Ra*. *XII*. 65 ; *XI* 38 ; *MK*. *VIII*. 7. 'कल्यं' नीरुजत्वम् (*absence of disease*) आणयति इति अण् (3.2.1.) or 'कल्ये' प्रभातकाले अण्यते (अण् शब्दे इति घञ्—*BhD*)· **कल्याणम्**—People generally inquire about one's health or good luck when they meet in the morning. **भर्तृ-गामिनी** Cf. 'सदृश-भर्तृगामिनी भविष्यति'—*Māla*. *V*. **'न' is not changed into 'ण'** by **'कुमति च'** (8. 4. 12). For reasons *Vide* (127*n*. 6). **5. इष्टि**—यज्+क्तिन् कर्मणि=इष्टिः–Sacrifice. (य=इ, **by** 'वचि-स्वपि-यजादीनां किति'—6 1. 15—किति किम् ? यज्+तुम्=यष्टुम्) **6 अद्य ऋषिभिर्विसृष्टः** &c.—Anasūyā rightly thinks that the king may forget Śak. when he will be amidst the inmates of his royal seraglio. This is but a **repetition of her apprehension** which she had already expressed in the last act. Cf. 'वयस्य, बहु-वल्लभा राजानः श्रूयन्ते। यथा आवयोः प्रियसखी बन्धु-जन-शोचनीया न भवति तथा निर्वाहय'— *p*. 272. **इतोगतं वृत्तान्तम्**—Incidents that transpired here,

स्मरति=स्मरिष्यति by 'वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा'—(3.3.131); **वृत्तान्तं**—No षष्ठी with 'स्मरति' by' अधिगर्थ-दयेशा कर्मणि'—(2. 3. 52) as the idea of **शेषत्व** is absent. Vide (27n. 3).

Remark—According to *R*, **'गर्भसन्धि'** begins from the *beginning* of the **fourth act** and extends to the **middle of the fifth act.** (Śl. 19 ; *Com*). But an authority like *VK* exemplifies it as a case of **विमर्शसन्धि**—(Peripateia)—'यत्र मुख्य-फलोपाय उद्भिन्न गर्भतोऽधिक । शापाद्यै सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृत । यथा **शाकुन्तले** चतुर्थाङ्कादौ 'अनसूया—पिअवदे ! जइवि गन्धव्वेण * * * चिन्तणिज्जम्' **इत्यतः आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षेपात्** शकुन्तला-प्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थसञ्चय शकुन्तला-विस्मरण-रूप-विघ्नालिङ्गित'—*SD* *VI*; (because the means of gaining the end are hindered by the imprecation of Durbāsā) According to this view प्रतिमुख सन्धि seems to end with 'स्निग्ध-जन-संविभक्त' हि दुःख सह्य-वेदन भवति -*p* 245 ; and गर्भसन्धि' beginning with *Act. III* 8, extends up to the close of the same act

Text —**प्रियवदा -एत्थ दाव वीसद्धा होहि** (अत्रतावद् विस्रब्धा भव)। **ण हि तादिसा आकिदि-विसेसा गुण विरोहिणो होन्ति । किन्तु तादो दाणि इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति ।**
(न हि तादृशा आकृति विशेषा गुण विरोधिनो भवन्ति। किन्तु तात इदानीमिम वृत्तान्त श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते' इति)।

Priyaṁvadā -On that score be at ease[1] Never are such noted[2] forms opposed to merit[3] (*they show*) But (*I*) cannot say what father (*Kaṇva*) will do[4] now on hearing this affair.

अनसूया—जह अहं देक्खामि, तह तस्स अणुमदं भवे
(यथा अहं पश्यामि तथा तस्य अनुमत भवेत्)।
Anasūyā -So far as I see, it will be approved of by him
प्रियंवदा - कहं विअ (कथमिव)। Priyamvadā -Why so ?
अनसूया—गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जेत्ति अअं दाव पढमो सङ्कप्पो तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि, णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो ।
(गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया' इत्ययं तावत् प्रथम सङ्कल्पः[1]। तं यदि दैवमेव सम्पादयति, ननु अप्रयासेन[2] कृतार्थो[3] गुरुजनः)।

Anasūyā—It is the prime object[2] (*of parents*) to bestow a daughter to an accomplished (*bridegroom worthy of her*). If fate itself brings about the same, why! the parents have[4] (*their*) objects realized[4] without[3] (*any*) trouble.[3]

प्रियंवदा—एव्वं णद । (पुष्पभाजन विलोक्य)—**सहि ! अवइदाइं बलि-कम्म-पज्जत्ताइं कुसमाइं ।**

(एवमेतत् । सखि! अवचितानि[5] बलि-कर्म पर्याप्तानि[6] कुसुमानि) ।

Priyaṁvadā—So it is (*Looking at the flower-basket*)

Friend! flowers sufficient[6] for the rite of worship[6] have been culled.[5]

अनसूया—णं पिअसहीए सउन्दलाए सोहग्ग-देवआ अच्चणीआ

(ननु प्रियसख्या शकुन्तलाया सौभाग्य-देवता[7] अर्चनीया) ।

Anasūyā— But the (*guardian*) deity[7] of Śakuntalā's fortune[7] (*is*) also to be propitiated.

प्रियंवदा—जुज्जदि (युज्यते) । (तदेव कर्माभिनयन्) ।

Priyaṁvadā - Just so. (*Both gesticulate the same act*)

(नेपथ्ये)—**अयमहं भोः** (*In the post scenium*)— It is I, ho there!

अनसूया (कर्णं दत्त्वा)—**सहि ! अदिधीणं विअ णिवेदिद ।**

(सखि) ! अतिथीनामिव निवेदितम्) ।

Anasūyā (*Leaning her ear*) Friend! the voice[8] is like that of a (*revered*) *guest*.

V. L.—'किन्तु'—Only Mackenzie Mss. supported by K. 'अप्रयासेन' —R. V. S. 'अल्पायासेन'—M Omitted by B. 'अभिनयन '- B 'आरभेते' R. V. M. S.—'अतिथीनाम्'- R. V. S. 'अतिथिना - B. M P. Dr.

प्रियंवदेति । 'विस्रब्धा' विश्वास-युक्ता अर्थात् त्यक्त-शङ्का । 'तादृशा' दुष्यन्त-सदृशा 'आकृतीना विशेषा.' उत्कृष्टा आकृतय. इत्यर्थ. । 'गुणविरो-धिन:' गुण-विसम्बादिन. गुणहीना 'न भवन्ति' अर्थात् व्रत-चार्य-स्मरणादिक धर्म न त्यजन्ति इत्यर्थः । (तथाचोक्त बृहत् सहिताया वराहेण-"प्राया विरूपासु भवन्ति दोषा, यत्राकृति स्तत्र गुणा वसन्ति" ॥ अग्निपुराणेऽप्युक्त-"यत्राकार स्ततो गुणा" इति । अपि चोक्त 'रूपमेवास्यैतन्महिमान व्याचष्टे' इति, अतस्तस्मिन् दुष्यन्ते वञ्चना-विस्मरणादिक न सम्भाव्यते इत्याशय. । 'किन्तु इदानी तातः'- अनुज्ञां विनैव सम्पादिते विवाहे 'इम वृत्तान्त' शकुन्तलाया आत्मदान-वार्ता 'श्रुत्वा किं प्रतिपत्स्यते' किं मस्यते । तातस्य अय विवाह. अनुमतः भवेत् न वेति मे सशया-

-कुलं मन इत्यर्थः। **अनसूयेति**। 'यथा' इति योग्यतायां (**'यथेति योग्यता**-वीप्सा -पदार्थानुवृत्ति-सादृश्येषु' इति दण्डनाथः) 'पश्यामि' (दृशिरत्र ज्ञानार्थे— योग्यतया अहं जानामि) 'तथा तस्य अनुमतम्' अनुमोदितं 'भवेत्'। 'कन्यका गुणवते' कुल-शीलादि-सम्पन्नाय पात्राय ("विशेषण-मात्र-प्रयोगो विशेष्य-प्रति -पत्तौ" इति वामनोक्तेः) 'प्रतिपादनीया' देया ('विश्राणनं **वितरणं** स्पर्शनं प्रति- **-पादनम्**" इत्यमरः)। 'इति प्रथमः' प्रधानः मुख्य इत्यर्थः ('प्रथमस्तु भवेदादौ **प्रधानेऽपि** च वाच्यवत्' इति मेदिनी) 'सङ्कल्प' अभिलाषः, कन्यकाया गुरुजनस्य इति भावः। (तथा चोक्तं "**कन्या** वरयते **रूपं, माता वित्तं, पिता श्रौतं। बान्धवाः कुलमिच्छन्ति,** मिष्टान्नमितरे जनाः")। 'तं' सङ्कल्पं 'यदि दैवमेव' कन्यकायाः सौभाग्य-दैवतम् एव 'सम्पादयति' सफलं करोति 'ननु' इति अवधारणे 'अप्रयासेन' चेष्टां विना एव 'कृतार्थः' सफलकामः 'गुरु' एव जन' पिता इत्यर्थः (**'गुरुः पिता** गुर्वित्र' इति गदसिंह) ; अस्मादेव पितुः रोष-सन्देहः न कार्यः। **प्रियंवदेति**। 'बलि-रूपं' पूजोपहार-रूपं 'कर्म'। ('बलिर्दैत्योपहारयोः' इति हैमः)। तदर्थं 'पर्याप्तानि' प्रभूतानि। 'अवचितानि' उद्गृहीतानि। अत्र अधिकेन किम्? **अनसूयेति**। 'ननु' इति आक्षेपे प्रश्ने वा। 'सुभगाया भावः' इति सौभाग्यम् ('हृद्-भग-सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च'—(७।३।१९; ११२३) इति **उभय-पद-वृद्धिः**) 'सौभाग्यस्य' 'देवता' या अर्चिता स्त्रीणां प्रेमास्पदत्वं निष्पादयन्ति तादृश्यः देवता इत्यर्थः (इति विद्यासागरचरणाः)। "षष्ठीका-गौर्या- प्रभृतयः"—(इति शङ्करपादाः)। 'अर्चनीया' यत्र तदर्चनेन शकुन्तलायाः पति- गृहे सौभाग्यं स्यात्। **अयमिति**। 'अयं' भवत्-प्रत्यक्षभूतम् 'अहम्' आगतोऽस्मि इत्यर्थः। **अनसूयेति**। 'निवेदितं' निवेदनम् ('नपुंसके भावे क्तः'—३।३।११४) 'अतिथीनाम्' इति शेष-विवक्षया षष्ठी। पक्षे तृतीया।

115n.—1. आकृति-विशेषाः &c - आकृतिः is 'external feature' "इङ्गितः हृद्गतो भावः, **'आकारो बहिराकृतिः'**। विशेष' means '*the best*'-(33n 2). आकृतीनां विशेषाः (षष्ठीतत्)—The best features i. e. persons having best features. ('भावानयने द्रव्यानयनम्' —*MN on Ku. V.*35; *Ra. VI.*5.)

2. न गुण-विरोधिनः &c.—Excellent features and inner qualities are always concomitant. The one can be inferred to exist from the presence of the other. Hence though I may not be acquainted with the inner qualities of Duṣyanta, yet this much can be said from seeing his excellent features, that he will not prove false to

Śak. This is a **cosmopolitan** conception. Cf. 'यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये, **न रूपमित्यव्यभिचारि** तद्वच. । तथाहि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्'—*Ku. V.* 36. 'न **सुरूपा पाप-समाचारा** भवन्ति'—*qtd. MN* 'घोणोन्नत मुखमपाङ्ग-विशाल-नेत्रं, नैतद्धि भाजनम् अकारण-दूषणानाम्। नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु, नहि **आकृतिः** सुसदृश **विजहाति** वृत्तम्'—*MK. IX.* 16. "बालिके ! कल्याणिनी तवा**विसंवादिनी** अचपला बाल्भावे अप्या**कृतिरि**यम्"—*Kād. p.* 568. '**सेयमाकृतिः** न **व्यभिचरति** शीलम्'—*DC.* VI. '**आकार**-सदृश-**प्रज्ञः**'-*Ra I.*15. 'गणदास—आकृति-विशेष-प्रत्ययात् एनाम् अनूनवस्तुका सभावयामि' —*Māla.* 1. '**आकार-सदृशं चेष्टितमस्य** कथयति'—*VII.infra.*'आकृतिरेव चानुमानयति अमानुषताम्'—*Kād. p.* 513 ; 'यथाकृति काननं ते तथापि पीयूषभुजा स नाभि"- MC VIII. 28 : *II* 51. 'There is **no ill** that can dwell in **such a temple**—If the ill spirit have so fair an house, good thing will strive to dwell with it' **Tempest** *I* 2 ; 'Therefore whenever that thou doest behold. A comely corpse with beautie **faire endewed**. Know this for certaine that the same doth hold. A **beauteous soule**. * * For **all that fair** is is by **nature** good' **Spenser**. 'The Moor is of a free and open nature That thinks men honest that but seems to be so'– **Othello**. *I* 3. 'Certain, men should be what they seem' - **Ibid.** III 3 'Handsome is what handsome looks **Goldsmith**. But also **contrast**—'All that glitters is not gold. Often have you heard that told ; Many man his life hath sold But my outside to behold : Gilded tombs do worms infold'—**Merchant of Venice**. *II* 7 ; "All thing, which that shineth as the gold Ne is no gold, as I have heard it told"—**Chaucer**. (The Chanones Yemannes Tale, Line, 243). "Gold as is not that doth golden seem" - **Spenser, Faerie Queene** (II. Canto VIII. 14). "All as they say, that glitters is not gold"—**Dryden (Hind and Panther)**. -"Tout ce qui brille n'st pas d'or" —**French** Proverb ; "Ne fsio to zoloto chto blestit"—Do **Russian.** "All is not golde that out-ward shewith bright"—**Lydgate,—**(On the Mutability of Human Affairs), 'Minnubadu **Ellām** Poṇṇalla—**Tamil Proverb**='Hikari Mono Kanarazushi

Mokin To Wa Kagira Nai'—Do—**Japanese** ; "Yo To O Kakage Te Kunniku O Uru"—(White gloves often conceals dirty hands)—Ibid ; "There's no art To find the mind's construction in the face. He was a gentlman on whom I built An absolute trust'—**Macbeth.** 1. 4. '**मनोहराकृतयोऽपि लोक-विनाश-हेतवः**–*Kād. p.* 421 ; But again 'स्वप्नेऽपि अविसंवादिन्यो भवन्ति आकृतयः किमुत साक्षात्'–*Ibid–p.* 638. **प्रतिपत्स्यते**—What he will think of the matter' ; 'what he will do', 'whether he will ratify it'—*M. Cf.* 'तातो वाम्बा किं नु खलु भणिष्यतीति आविग्नेव प्रवृत्ता'–*SI. VI.* ; *also VI.* 4. *Non* read (170*n.* 2). 3. **गुणवते कन्यका** –(22n. 2) &c.- Anasūyā now brings forth reasons in support of her inference. Gene--rally when a person is learned (meritorious), and at the same time possesses money, he is considered to be a suitable (अनुरूप) bride-groom, and to such a person a daughter should be given in marriage. In this particular case Dusyanta has both, so there is no reason why the marriage should not be approved of by the superiors.–'अशोच्या हि पितुः कन्या **सद्भर्तृ-प्रतिपादिता**'–*KU.VI.*79. **4. सङ्कल्पः**=Resolve—Cf. सङ्कल्पित &c.—IV. 13. infra. **अप्रयासेन** —Implies 'entire **absence** of exertion.' Cf. 'नञ्**भावे निषेधे** च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे । ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्ययोः'–*Medinī.* **5. गुरुजनः** —Refers to Father Kāśyapa. Cf. "गुरोः पुनरस्याः अनुरूपः वरप्रदाने सङ्कल्पः"—*p.* 112. 6. **ननु**—Disapproves (परमताक्षेप) the statement that sufficient flowers have been culled, or take it as a mere query. 7. **अभिनयतः**—'आरभेते' of (R.M.) is **rejected** as this without 'पुनः' before it, **contradicts** the previous statement—'अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि' &c. **अयमहं भोः**—The construction of this Elliptical sentence is thus—'अयम् अहम् आगतः, भोः कोऽत्र वर्तते' ? After salutation a Brāhmaṇa should address his superior saying "असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्"–*MS. II.* 122 ; '**स्व-नाम प्रोच्य अहमभिवादये**"—*Gautama.* Also 'भो शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भो-भाव ऋषिभिः स्मृतः"—***MS. II.***

124 ; **'असौ अहम् भोः** इत्यात्मनो नामादिशेत' —*Śāṅkhāyana*. **8. 'अतिथीनां निवेदितम्** '**छात्रस्य**-हसितम्', '**मयूरस्य** नृत्यम्', इति सम्बन्ध-विवक्षया षष्ठी, **कारक-विवक्षया** तु **छात्रेण** हसितम्'—**Prabhā**.

Text —**प्रियंवदा—णं उडजे सण्णिहिदा सउन्दला** (ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला) । (आत्मगतम्) **आं, अज्ज उण हिअएण असण्णिहिदा** (आम्, अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता) । Priyaṁvadā— Well, near the cottage is Śakuntalā. (*Aside*) Ah ! to-day, however, not with her heart near.

अनसूया—होदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अलम् एतावद्भिः कुसुमैः) ।

। (प्रस्थिते) ।

Anasūyā—Well, enough (*are*) these blossoms. (*They set out*).

(नेपथ्ये)—**आ अतिथि-परिभाविनि**[१] !

विचिन्तयन्ती यमनन्य-मानसा[२]

वसन्ततिलका **तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम्** ।

(जनजा) **स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि**[३] **सन्**

कथां प्रमत्तः[४] **प्रथमं कृतामिव** ॥१॥

(*In the tiring room*) Ah ! (*ye*) affronter[1] of guests ! [The very person of whom thou thinkest, with[2] a mind heedless of anything else[2], and reckest not me, who (*am*) the repository of penance (*and*) have arrived near,- should not, though[3] reminded, recognise thee, just as a bedlamite[4] (*or a sot*) denies, or (*does not recall*) the words, uttered previously (*by himself*). (1)]

V. L.—'आम्' —B. Dr. HS. 'तपोधनम्'—R. V. M. 'तपोनिधिम्' —B. S. P. HS.

प्रियंवदेति । 'ननु' इत्यवधारणे ('**ननु** प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽ **प्यवधारणे**' इति विश्व.) । 'सन्निहिता समीपवर्तिनी 'शकुन्तला', सा एव यथाकर्तव्य विधास्यति, नावयोः कस्याश्चित् गमनावश्यकता इत्यर्थः । 'आम्' इति स्मरणार्थकमव्ययम् । ('आम् ज्ञान-विनिश्चये' इति वोपालितः) । अद्यः 'पुनः' दुष्यन्तस्य स्वनगर-प्रस्थितत्वात् तद्विरहेन 'हृदयेन असन्निहिता' समीपे अविद्यमाना । 'हृदयेन' इत्यत्र **अभेदे करणे तृतीया** । तस्या हृदयम् असन्निहितम् अर्थात् भर्तृ-गत-हृदया सा किमपि न जानातीत्यर्थः । **अनसूयेति** । 'कुसुमैः अलम्' ('**गम्यमानापि क्रिया** कारक-विभक्तौ प्रयोजिका' इति **करणे ३या**, ५६८) । **नेपथ्य इति** । 'आः' इति कोपे 'अतिथिं परिभवति' न आद्रियते या सा 'अतिथि-परिभाविनी'

तत्सम्बुद्धौ–८।४।३४) ('अनादरः परिभवः' इत्यमरः)। **विचिन्तयन्तीति।** 'अनन्य-मानसा' दुष्यन्त-भिन्ने अन्यस्मिन् विषये न मानसं यस्याः तादृशी त्वं 'यं' जनं दुष्यन्तम् इत्यर्थः। 'विचिन्तयन्ती'—(७।१।८१) विशेषेण भावयन्ती सती, 'तपोनिधिं' तपसा-माधार-भूतम् ('नितरां धीयते। धाञः किः–(३।३।८२), "निधिर्ना शेवधिः" इत्यमरः। अनेन आत्मनोऽतिमहत्त्वम्, अनादरे दोषाधिक्य च व्यज्यते) 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' स्वेच्छया अत्राश्रमे आगनमपि 'न वेत्सि' नानुभवसि न सत्करोषि इतिभावः, 'स' तव चिन्ताऽऽस्पद-भूतः दुष्यन्तः 'प्रमत्तः' प्रकर्षेण उन्मत्तः 'प्रथमम्' उन्मादावस्थायाः, पूर्वं 'कृताम्' उच्चरिताम् 'कथामिव बोधितोऽपि' वचनैः स्मारितोऽपि 'सन् त्वां न स्मरिष्यति' कृत-सम्पर्कतया नानुभविष्यति। (स त्वां न स्मरिष्यत्येव, परं बोधितोऽपि त्वां न स्मरिष्यति इति अपेरर्थः। **राज-पक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि**) 'प्रमत्तः' अनवधानः जनः ('प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः)। तेन असमर्थदोषः परिहृतः। पूर्वं 'कृताम्' अङ्गीकृताम् इत्यर्थः (**काव्यलिङ्गोपमा-श्लेषाः।** तयन्तीयेति मनमानेति नमसमन्निति प्रपेति **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। वंशस्थविलं** वृत्तम्) ॥१॥

116n.—1 अद्य पुनः &c.-- Priyaṁvadā utters this speech aside to herself. This is necessary. For, hearing the call of the guest, Anasūyā says to Priyaṁvadā---'Friend, a guest has come, let's go.' Next Priyaṁvadā replies--'Śak. is in the cottage. There is no need of hurry.' But simultaneously with this speech she *remembers* (आम्) that the king has left the hermitage that very day (अद्य), and consequently she must be sad and pensive or absent-minded and may not do the needful. Still at one breath Priyaṁvadā does not like to contradict her previous remark. Hence the speech is aside.—(*R* ; *M* ; *Cappeller*). **2. भवतु**&c.–भवतु (अव्यय)–tones down the remark of Priyaṁvadā, i. e. 'ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला'। The latter speech being uttered *aside*, is not heard by Anasūyā who opines—"The call has come surely from an **honoured guest (अतिथीनां** निवेदितम्–*Mark* the **plural** *number*) so we should no longer tarry for more flowers entirely depending upon Śak. We must immediately repair to the cottage." This is the force of 'भवतु (24n. 8.) **3. आः**—Implies

anger. Cf. 'आ: क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्त मभिभवितु मिच्छति' ?—*MR. I* ; 'आ जीवति मयि कथमासामात्मनिरपेक्षं चेष्टितम्'—*PC. II.* **4. ०परिभाविनि** —णत्व-विधान is barred by 'न भा-भू-कमि-गमि-प्यायी वेपाम्'—(8. 4. 34) ; "उपसर्गस्थ-रकारात् परवर्तिभ्यः भा-प्रभृति **सप्त-धातुभ्यः** परवर्ति-कृत्प्रत्ययस्थ-स्वरवर्णात् परवर्ति-नकारस्य **णत्वं** न भवति। भा—प्रभानम् भू—प्रभवनम्"—**Prabhā**. **अनन्य-मानसा** &c.—अविद्यमानम् 'अन्यत्' (अवलम्बनम्) यस्य तत् 'अनन्यम्'। **'उत्तरपद'** (Vide 3n.5) is optionally dropped by the *Vārt.* 'नञो ऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा **चोत्तरपद-लोपः**'—830. **'ङीप्** [by 'टिड्ढ-अण्-अञ्'—4. 1. 15] is barred by "अन् उप-सर्जनात्' (1 4. 14). "टिड्ढाण् अञ् इति ङीप्। कुरुचरी मद्रचरी। **अनुपसर्जनात** इति किम्। **बहु-कुरुचरा, बहु-मद्रचरा**॥ जातेरिति (4. 1. 63.) ङीष्। कुक्कुटी, शूकरी। **अनुपसर्जनात्** इति किम्। बहु-कुक्कुटा, बहु-शूकरा मथुरा। कथं पुनः उपसर्जनात् प्रत्यय-प्रसङ्गः। **तदन्त-विधिना**। ज्ञापित च एतत्। **अस्ति अत्र प्रकरणे तदन्त-विधिरिति**" --*KV.* "उपसर्जन-शब्दात् (गौणात् विशेष-रूपेण प्रयुक्त-शब्दात्) परे स्त्रीलिंगे ** **टाप्-प्रत्यय** एव भवति। बहु-कुक्कुटा अटवी।"—**Prabhā.** *Vide* (*SK.*) *S. C. Vasu's Ed. p.* 291. *et seq.* The idea is—I don't say that you can't think of your husband, but what I say is that on no account you should be negligent of your sacred duties, in this particular case, the reception of a hungry guest at noon-tide. Read ' ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञ च सर्वदा।** **यथाशक्ति न हापयेत्**'—*MS. IV.* 21 ;'**नृ-यज्ञः अतिथि-पूजनम्**'-- *II.* 70 ; *St. Luke VIII.* 44-47. *Read NC. VII.* 21 ; 22. **5. तपोनिधि**--"Austerity-treasury, an eminently pious man"—M. 'वसिष्ठ' is also termed 'तपोनिधिः'. Cf. 'स ददर्श "**तपोनिधि**' —*Ra. I.* 56 ; 'निमित्तज्ञ **स्तपोनिधिः**'—1. 86 ; **'तपोनिधि मीम्**"—*Ra V.* 55 ; "चरणौ **तपोनिधेः**"—XI 89. 'अर्थवनिधेः'—I. 59. The epithet explains why he deserves ready attention ; refusal of an ordinary guest is a sin and in the case of Durbāsāh, the penance incarnate, it should be considered an unpardonable one (*Com.*). **'तपोधन'**, however. is very frequent in Rām. **6. उपस्थितम्** —Is also **significant** for the previous reasons. A sage of my stamp does not often frequent your place ; however, out of my own accord. I have graced your lodge, still you heeded me not. Thus the

gravity of the insult. **7.** **स्मरिष्यति त्वां**—(114*n*. 6.). **बोधितोऽपि**—Read the incidents 'beginning with 'ननु एकस्मिन् दिवसे'' &c."—(*Act V*). but as ill luck would have it, these could not revive King's memory. **8.** **प्रमत्तः**=प्र+मद्+क्त–कर्तरि–(3.4.72). [द- न (8. 2. 42) —**barred** by 'न ध्या-ख्या-पृ-मूर्च्छि-मदाम्'—(8. 2. 57)—'पूर्वसूत्राणाम् अपवादः। मद्धन-मत्त.'—**Prabhā**]—A lunatic or a drunkard ; in the case of the king—"**careless**".—(187*n* 2). **9.** **कृतामिव** —'**Uttered ;** in the case of king, it means 'अङ्गीकृताम्'—'**Promised.** The king will not remember what he had promised before, i. e. he would send men to escort Śak. to his seraglio. [Read Śl.—"एकैकमत्र दिवसे"—VI. 12. infra]. Cf. the idea :—'Will I with wine and wassail so convince. That **memory**, the warder of the brain, shall be a **fume,** and the receipt of reason, A **limbec** only"—**Macbeth.** *I. VII.*

Remark—Durbāsā's curse in PP is found as follows-- 'य न चिन्तयसे बाले मनसाऽनन्यवृत्तिना। विस्मरिष्यति स त्वां वै अतिथौ मौन-शालिनीम्' ॥ Note that 'marriage ceremony', 'anathematisation', &c. are **prohibited' on the stage**, but this prohibition holds good in all places save 'विष्कम्भक' , for otherwise the definition of 'विमर्ष-सन्धि' becomes **meaningless.** (114n. Remark). According to GPŚ, the motif of the curse of दुर्वासा: has been suggested to Kāli. (?) by the curse of चन्द्रभार्गव in the *Avimāraka* नाटक of *Bhāsa*.

Text .—**प्रियंवदा—हद्धी हद्धी। अप्पिअं एव्व संवुत्तम्। कस्सि पि पूआरुहे अवरद्धा सुण्ण-हिअआ सउन्दला** (हा धिक्, हा धिक् अप्रियमेव संवृत्तम् कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा' शून्य-हृदया शकुन्तला) । Priyaṁvadā— Alas ! alas ! just the unwelcome (*thing*) has occurred. Some respect-worthy (*person*) has been offended[1] by the absent-minded Śakuntalā.

अनसूया (पुरोऽवलोक्य)—**ण क्खु जस्सि कस्सि पि। एसो दुव्वासो सुलह-कोवो महेसी तह सविअ अविरल-पाद-तुवराए गईए पडिणिवुत्तो** [न खलु यस्मिन्' कस्मिन्नपि[2]। एष दुर्वासाः सुलभ-कोपो[1] महर्षिः तथा शप्त्वा अविरल-पाद-

त्वरया गत्या प्रतिनिवृत्त)। Anasūyā (*Looking ahead*)—Not indeed an ordinary[2] person[2]. It is the easily[3] irascible[3] sage Durbāsāh, so cursing with a quick but short-stepped gait, (*he*) is turned back.

V. L - 'अविरल-पाद-त्वरया'—B P 'वेग-चटुलोतफुल्ल-दुर्वार्गया'—K M. 'वेगबलात्फुल्लया दुर्वार्गया –R 'चटुलोतफुल्ल-दुर्वार्गया -S

प्रियंवदेति। हा इति विषादे। तस्यातिशये द्विरुक्ति ('हा विषादे च शोके च कुत्सा-दुःखार्थयोरपि इति मदिनी)। धिक इति निन्दायाम ('धिक् निर्भर्त्सन-निन्दयो' इत्यमर)। अप्रियम् अनिष्टम्। 'संवृत्त सजातम्। पूजार्हे अर्चन-योग्य-जने 'शून्य पति-विरहेण बाह्य-व्यापारात् निवृत्तम् 'हृदय' यस्या तादृशी। अपराद्धा' सम्मानाऽकरणात अपराद्धवती इत्यर्थ (गत्यर्थाकर्मक — (३।४।७२) इत्यादिना कर्तरि क्त)। **अनसूयेति।** 'न यस्मिन् कस्मिन्नपि' न साधारणे मनुष्ये प्रमाद जने इत्यर्थ। 'शकुन्तला अपराद्धा इति पूर्वेण अन्वय। दुर्वासा अत्र मनि-पुत्र शङ्कराश जात (इति श्रीमद्भागवतम) 'शप्त्वा' अस्यै शाप प्रदाय अविरला घना पादा पादन्यासा यस्या तादृशी 'त्वरा यस्या तयाभूतया गत्या वेगेन प्रतिनिवृत्त आश्रम प्राङ्गणात इति शेष।

117n. 1 शून्य हृदया In the wordings of *Locke*, her heart was as it were a *Tabula Rasa* This epithet explains why she became a sinner (अपराद्धा) a thing which is otherwise inconceivable Cf यत प्रभृति * * प्रतिनिवृत्ता महाराज तत प्रभृति **शून्यहृदय** इव लक्ष्यते Vi II आर्यया **शून्य-हृदयत्वेन** जानामि MK II, तया तु तत्रागत्य कि कृत किमभिहित किमाचेष्टितमिति **शून्य-हृदया** सर्व नाऽलक्षयम् — *Kad p* 603 "Every object and every obligation which was unconcerned with Cleopatra **passed from his range of vision**"—-**Sydnee Lee** 2 **पूजार्हे अपराद्धा** Offended some one whom she was bound to treat with respect Cf 'ईप्सित तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मन। प्रतिबध्नाति हि श्रेय पूज्य-पूजा-व्यतिक्रम' *Ra I* 79; (88*n*. 6, 257*n* 5) 3 **यस्मिन् कस्मिन्**—'यद् शब्द accompanied by 'किम् शब्द points to a **negligible something.** She has offended not a negligible person Cf 'सूतो वा सूत-पुत्रो वा यो **वा को वा** भवाम्यहम्' VS III 33 **'यस्मै कस्मैचिद्दास्यामि, न तु अधरस्मै'**, **'यानि कानि च मित्राणि'**—*AD* 4. **दुर्व्वासाः**—So called on account of

his bad **dresses.** 'दु:' दुष्टं वास: अस्य। Or, explain as 'दु:' दुसाध्य: वास: यस्य i. e. who may be made **to stay** with great difficulty. He is the son of *Atri* and *Anasūyā.* His anger like that of *Jāmadagni* has already become proverbial. Cf. "**अक्षान्ति**-सार-सर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम्"—VP ; also *Mahā. Vana.* 260-265. **5. महर्षि:**—Explain महर्षि: इव महर्षि: इत्युपचारात्, for 'दुर्वासा.' was not actually raised to the status of 'महर्षि'। Read—'भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा: पुलह: क्रतु:। मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्य श्चेति ते दश। ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्ना: स्वयमीश्वरा। परत्वेनर्षयस्तमात् भतास्तस्मान्महर्षय:'—*MP.* 120. **6. शप्त्वा**—Dilipa also was similarly cursed **for disregarding** 'सुरभि'। Cf. 'प्रदक्षिण-क्रियार्हाया तस्या त्व साधु नाचर:॥ अवजानासि मा यस्मात् अतस्ते न भविष्यति। मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वा शशाप सा'- *Ra I.* 76-77

Remark—Here and in the following lines, in the *allotment of speeches*, we have followed the readings of Bengali Recension.

Text—प्रियंवदा—को अण्णो हुत-वहादो पहवदि दहिदुं। ता गच्छ। पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं, जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि।

(कोऽन्य: हुतवहात् प्रभवति[1] दग्धुम्। तद्गच्छ। पादयो प्रणम्य निवर्तय एनम् यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्पयामि[3])।

Priyaṁvadā– Who else but fire is able[1] to consume ? Hence run *(at one)* and throw yourself at *(his)* feet *(and persuade)*[2] him to come back,[2] whilst I get[3] ready[3] water and *(other* articles) of worship.

अनसूया—तह (तथा)। (निष्क्रान्ता)। Anasūyā So I will. (*Exit*).

प्रियंवदा (पदान्तरे स्खलित निरूप्य) (**अम्मो, आवेअ-क्खलिदाए गईए पब्भट्टं मे अग्ग-हत्थ दो पुप्फ भ अणं** (अम्मो, आवेग-स्खलितया[4] गत्या प्रभ्रष्टं मे अग्र-हस्तात्[6] पुष्प-भाजनम्)। (इति पुष्पोच्चयं रूपयति)।

Priyaṁvadā--(*After a few steps, representing a slip*)—Alas ! the basket of flowers has dropped[5] down from the fingers[6] of my hand,[6] owing to my feet slipping[4] through agitation.[4]

(This said, represents the culling of flowers.)

(प्रविश्य) **अनसूया ---सहि, पकिदि-वक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेह्लदि। किंपि उण साणुक्कोसो किदो।**

(सखि, प्रकृति-वक्रः स कस्य अनुनयं प्रति-गृह्णाति। किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः)।

(*Entering*) Anasūyā Friend naturally crooked as he (*is*), whose supplication does he accept ? Yet he has been a little mollified

प्रियंवदा (सस्मितम्)---**तस्सि बहु एदपि। ता कहेहि कथं तए पसादिदो**

(तस्मिन् बहु एतदपि। तत् कथय कथं त्वया प्रसादितः)।

Priyamvadā In this case even that (*is*) much Now tell (*me*) how he was propitiated by you

V. 1 ...गस्खलितया गत्या B R M V 'आवेगस्खलितायाः' S 'अग्रहस्तात् B R V S हस्तात् M

प्रियंवदेति। वदति इति वदः (पचाद्यचि अच्)। हुतस्य वहः 'हुतवह' अग्नि तस्मात्-(...) अन्य उष्णं क दग्धुं ज्वालयितुम प्रभवति समर्थो भवितुर्हति न ... इत्यर्थः। (**अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः**)। 'पादयो प्रणम्य (... -(...) ... जनतानिक-व्याप पाक्षिक। पक्षे **प्रणत्य**)। निवर्तय कृतास्मानय। यावत् इत्यवधौ (यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः)। **प्रियंवदेति।** अम्मो इति विस्मये। आवेग दुर्वाससो-नाम त्वरणात् यः सम्भ्रमः उत्पन्नः इति यावत् तेन स्खलितया गत्या (अनेन **दुर्वाससोऽनिर्वृत्ति.** सूचिता)। स अग्र हस्तात् अङ्गुलीतः इत्यर्थः। पुष्पस्य उच्चय उद-ग्रहणम् पुनस्तात्पर्यम् ...। **अनसूयेति।** अननय प्रसादनं प्रतिगृह्णाति' स्वीकरोति ('**प्रतिग्रह स्वीकरणे** ... ग्रहे' इति मेदिनी) किमपि पुनः' महता प्रयत्नेन तु सानुक्रोशः सदय कृत (कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात् अनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः)।

118---**1. अम्मो** (also **अम्महे**)--A particle of surprise at something happening unexpectedly, uttered generally by *women* (P. 80, line 12) **2. पदयो**---(अत्र) द्वितीयार्थे (विवक्षया) सप्तमी--*R.* Cf 'त्वमपि एव **नले वद**' *Nalopakhyana* But "**अवच्छेदे सप्तमी** is better. Cf 'गृहीत इव **केशेषु** मृत्युना धर्ममाचरेत्' --*Cāṇakya Śatakam*; *Śak.* *VII.* 24 **अनुनयं** *Ra.* *II* 54; *I* 54. **3. अग्र-हस्तात्**---A

peculiar kind of कर्मधारय compound where an **अवयव** (**अग्र**), and the **अवयवी** (**हस्त**) are **not identical**. [Cf. नीलोत्पलम्, where 'नीलत्व' is **identical** with 'उत्पलत्व' i. e. they have the same substratum (सामानाधिकरण्य) or in other words, *blueness* pervades the entire *lily*]. Still अग्र & हस्त are **metaphorically** considered to be one and the same by 'लक्षणा' । Hence it often means a **Finger or Fingers taken collectively**. Read 'अग्रञ्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरण-समासः । '**हस्ताग्राऽग्रहस्तयादयो गुण-गुणिनोः भेदाभेदाभ्याम्**' इति वामन' –*KSV*–(V.2-20)–*Qtd. MV. on Ku.*I 63 ; *Ra I.* 14; *I II* 7; *Ki I* 29. 'चञ्चलाऽऽ **ग्रहस्तेन**'– *MK. II* . '**अग्र-पाद**-स्थिता' (191*n* 8) "**अग्राननाः**" —Karṇāvaraṁ. Our poet skilfully makes Priyaṁvadā stumble, and does not allow her to go away for preparing अर्घोदक' (33n. 3), but he engages her in collecting flowers. This is **necessary** as the rules of dramaturgy do not allow the stage to be kept devoid of all the actors. Hence she must stay there, until Anasūyā comes and removes the anxiety of the audience as to the imprecation of Durbāsāh. According to *R* this stumbling prognosticates **future calamity** i e Durbasa's refusal of coming back

Remark—Anasūyā as we have seen, is always considerate, cautious, and helpful to Śak. When everybody was stunned by the sudden presence of the king (*Act I*), she was first to recover self-possession to make arrangement for king's reception. She has foresight and so keeps the *Kesara* garland (*infra*), and herself negotiates with the king about the future happiness of Śak. The sage Kanva has also **greater confidence** in अनसूया than in प्रियंवदा । [Cf. "अनसूये ! अलं रुदित्वा" etc "अनसूये ! गतवती वा सहचारिणी"-- etc.] So in a **vital affair** like the curse of Durbāsāh, it is quite natural that our poet should send Anasūyā (*the namesake* of the sage's mother) to pacify the choleric Durbāsāh. **Therefore the allotment of speech in B** is preferable (33n. 2, 3.).

4. **पुष्पोच्चयं**—Here the flowers are collected **with hands** still 'घञ्' is not available (Vide 114n 1) owing to the *Vārt.* 'उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' *KI* 3 3 40 But this *Vārt,* is **spurious as it is not found in the MBH** Hence 'उच्चय' like **'अवचय'** is also a **poetic licence** and is to be justified by *Vedic grammar.* "हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ् विधानात् अर्थानामत्र **प्रामादिकः प्रयोग** इति वल्लभदेव *M.S. on Ku III* 61 (Read 114n 1)

Text . **अनसूया—जदा णिवत्तिदु ण इच्छदि तदा पादेसु पड़िअ विण्णविदो मए—भअवं, पढमं त्ति पेक्खिअ अविण्णाद-तव-प्पहावस्स दुहिदु-जणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वो त्ति ।**

(यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा पादयोः पतित्वा विज्ञापितो मया—भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञात-तपः-प्रभावस्य दुहितृ-जनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षितव्य इति) ।

Anasuya When he refused to come back, (*he*) was thus implored by me by falling on his feet 'O omniscient one! considering that it is the first offence of one who is like (*your*) daughter (*and is*) ignorant[2] of the power of penance[1], (*this*) single fault has to be condoned by Your Holiness

प्रियंवदा तदो तदो (ततस्ततः) Priyamvadā What, what next ?

अनसूया—तदो मे वअणं अण्णहा भविदु णारिहदि । किन्दु अहिण्णाणा-भरण-दंसणेण सावो णिवत्तिस्सदि त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहिदो ।

(ततो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्तु अभिज्ञानाऽऽभरण-दर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः) ।

Anasuya 'My word must not become otherwise but at the sight of some ornament of recognition, the execration[3] shall turn back" while he was so saying, he vanished

प्रियंवदा—सक्कं दाणिं समस्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा सम्पत्थिदेण स-णामहेअ-ङ्किअं अंगुलीअअं सुमरणीअंत्ति सअं पिणद्धं । तस्सि साहीणोवाआ सउन्दला भविस्सदि ।

(शक्यमिदानीं समाश्वसितुम्[1] । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन[2] स्व-नामधेयाङ्कितम् अङ्गुलीयकं स्मरणीयम् इति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन् स्वाधीनोपाया[3] शकुन्तला भविष्यति) ।

Priyaṁvadā—Now we can be reassured[4]. There is the ring with his name engraved on it, which as a *forget-me-not* was fastened on (*her finger*) by the royal sage himself at his departure[5]. In it, Śakuntalā will have the remedy[6] at her own control[6].

V. L.—'स्वयं'—R. M. V. 'एव' B. S ; B adds 'शकुन्तलाहस्ते' **after** 'स्मरणीयमिति', while K, R, and others omit it. Ś has 'तस्माद्' for तस्मिन्।

अनसूयेति। 'अविज्ञात' शिशुत्वात् अविदितः तव 'तपसः प्रभावः' बलं यस्य तादृशस्य 'दुहितृ-जनस्य' कन्या-स्थानीयस्य ('यथा सा कण्वदुहिता तथा च तद्वत् तव दुहिता। अथवा 'दुहिता' बालिका, अतएव अविज्ञात-तपः-प्रभावा' इति राघवपादाः) 'एकः अपराधः' न तु बहु, अपि च 'प्रथमम्' आद्यं ('सामान्ये नपुंसकम्', वा—८२२), अन्यथा 'इति' इति निपातेन प्रथमा स्यात्) 'प्रेक्ष्य' विचार्य 'मर्षितव्यः' सोढव्यः (अत्र **परिहारो** नाम नाट्यालङ्कारः। "**परिहार** इति प्रोक्तः कृतानुचित-मार्जनम्" इति दर्पण-लक्षणात्)। **अनसूयेति।** 'अन्यथा' मिथ्या। अभिज्ञायते अनेन इति 'अभिज्ञानं' स्मारकम् यत् किञ्चित् 'आभरणम्' अलङ्कारः तस्य 'दर्शनेन' अवलोकनेन 'शापो' विरमति-रूपः अभिसम्पातः 'निवर्तिष्यते' निवृत्तो भविष्यति ('वृद्भ्यः स्य-सनोः'—(१।३।९२) इति आत्मनेपदं पाक्षिकम्)। 'अन्तर्हितः'—(१।४।६५) अदर्शनं गतः। योगबलात् इति भावः। अतः प्रार्थनान्तरस्य अवकाशः नासीत्। **प्रियंवदेति।** इदानीं सम्प्रति अनेन वाक्येन। 'समाश्वसितुम्' आश्वासं प्राप्तुं शक्यमस्माभिः इति शेषः। (भावे यत्)। आश्वस्तत्वे हेतुमाह। 'सम्प्रस्थितेन' गन्तुं आरभमाणेन (आदिकर्मणि क्तः—३।४।७१) 'स्मरणीयं' स्मारकम् (करणे अनीयर्—३।३।११३) इति हेतौ ('इति प्रकरणे **हेतौ** प्रकाशादि-समाप्तिषु' इति विश्वः) 'स्वयं पिनद्धम्' अङ्गुलौ परिधापितम् (अपि-पूर्वात् नह्यतेः क्तः। अपेः अकारस्य **पाक्षिकः** लोपः)। 'तस्मिन्' नाम-नामयुते अङ्गुरीयके, '**स्वस्य अधि**' इति 'स्वाधीनः'—(५।४।७) अनन्यापेक्षः, निजायत्तः इति यावत् 'उपायः' शाप-प्रशमोपायः यस्याः तथाभूता।

119n —1. निर्वर्तितुं नेच्छति Here 'न इच्छति' **'न ऐच्छत्'** This sort of **irregular(Vedic)** use of "लट्" has been noted before. **(Read 68n.-1)**. **2. भगवन्**--भग - 'Knowledge'. The epithet means 'all-knowing', 'omniscient' and hence the propriety of the word. The idea is :—That the offence is but a solitary one and quite uninten-

tional, is already known to you by your **supernatural power**. It is superfluous to remind you of that. 'उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूताना-मगतिं गतिम्। वेत्ति विद्या मविद्याञ्च स वाच्यो **भगवानिति**—*VP. VI.* 5 ; (*Vide* 103*n*. 4.) **3. भगवता** This is also significant, for it explains his power of vanishing (स्वयमन्तर्हित:)। 'भग' means eight kinds of ऐश्वर्य(*supernatural power*)--(120n. 6). **4. मर्षितव्य:**–अर्हार्थे तव्य। (Also '**मर्षयितव्य:**')– You should forgive her, as **forgiveness** is the charac--teristic of Brāhmaṇas. '**क्षमा** दया च विज्ञान सत्यञ्चैव दम· शम:। अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतत् **ब्राह्मण-लक्षणम्**' *KP*. 14. **एकोऽपराध:**—This is the *solitary* as well as the *first* offence. (**प्रथमं**) –hence unintentional and not **deliberate** Cf. 'तत् क्षाम्यतामेक: अपराध: प्रियवय-स्यस्य' *Rat. III.*; 'प्रोवाच कोशलपति: **प्रथमापराद्ध:**'--*Ra. IX.* 79. **5. ततस्तत:**-- A colloquial phrase equal to '*what next*', signifying impatience. Cf. 'वसन्तसेना—'ततस्तत'– MK. II., (186n 1). **अन्त-र्हित:** Bodily disappeared making further talk impossible. This is possible in the case of a योगी। Cf. '**अन्तर्धानं स्मृति:** कान्ति: दृष्टि: श्रोतज्ञता तथा। निजशरीरमुत्सृज्य परकाय-प्रवेशनम्। अर्थाना छन्दत सृष्टि **योगसिद्धे हि लक्षणम्**') *III* 202-203. **6. स्मरणीयम्**– That which reminds. (*Com*) hence a '**forget-me-not**', '**souvenir.**' **अस्ति**– at the beginning of a sentence has the force of "it happens that." **7. स्वाधी नोपाया**–उप अयते गच्छति अनेन। 'हलश्च'-(3 3.121).इति घञ् (उप। अय् + घञ्) उपाय - *I.D* : 'that by which one approaches near' i. e. succeeds, hence remedy. 'स्वस्मिन् **अधि**' इति स्वाधीन। ऽमीतत् by 'सप्तमी शौण्डै' (717). '**अधि**-शब्द: शौण्डादि त्वयुक्तम् – T. Next 'ख' (= ईन 7. 1. 2.) is **always used** after a 'समास. where 'अधि' is उत्तरपद by 'अषडक्षऽशितग्व-ऽलङ्कर्मा-लपुरुषा-ऽध्युत्तर-पदात् ख.'--(5. 4. 7). 'शौण्डादित्वात् अधि-शब्देन समास'। **तत: स्वार्थे ख:**'– *BM. BhD* proposes **two other** derivations :- (*i*) '**इनं**' (**प्रभुम्**) **अधिगत** इति अधीन:। 'अत्यादय' क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयया']– *Vārt.*—(2. 2. 28) इति समास:—Dependent. Next स्वस्मिन् अधीन.। (*ii*) **अधि (उपरि) इन: (प्रभु:)** अस्य इति अधीन: (बहुव्रीहि:)– One who has a master over. hence dependent. Note that **महाभाष्य** has used '**अधीन**' as an **indepen-**

dent word. "**तदेतत् प्रयोक्तरि अधीनं भवति**", also 'अस्मासु अधीनं किमु निस्पृहाणाम्'—Ki. III. 9 ; According to Kaiyata, **independent** '**अधीन**' is '**अनुत्पन्न**'—"आवृतिजा-वृत्तिज-मदृशा **अधीनादयः**'। Next as before.

Text :—**अनसूया**—**सहि, एहि। देव-कज्जं दाव से णिव्वत्तेम्ह।**

(सखि, एहि देवकार्यं तावत् अस्या निर्वर्तयाव ')। (इति परिक्रामतः)।

Anasūyā -Come friend, let's then perform[1] divine service (*for her*) (*This said, they turn round*)

प्रियंवदा (अवलोक्य)—**अणसूए, पेक्ख दाव। वाम-हत्थोवहिद-वअणा आलिहिदा विअ पिअसही। भत्तु गदाए चिन्ताए अत्ताणंपि ण एसा विभावेदि। किं उण आअन्तुअं।**

(अनुसूये, प्रेक्षस्व तावत्। वाम-हस्तो पहित-वदना' आलिखिता' इव प्रियसखी। भर्तृ-गतया चिन्तया आत्मानमपि न एषा विभावयति। किं पुनरागन्तुकम्')।

Priyaṁvadā (*Espying*) – Anasūyā, just look (*this way*) With[1] her face resting on (*her*) left hand[1] there sits our dear friend as if painted[2] (*in a picture*) Owing to (*her*) thought centered in her husband, she can pay no attention even to her own self, much less to a guest?

अनसूया—**प्रियंवदे, दुवेणं एव्व णो हिअए एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु। रक्खिदव्वा क्खु पकिदि-पेलवा पिअसही** (प्रियंवदे द्वयोरेव आवयो हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु। रक्षितव्या खलु प्रकृति-पेलवा' प्रियसखी)।

Anasūyā Priyaṁvadā, let this occurrence slumber within our hearts alone (*Our*) dear friend, tender[1] by nature,[1] must be saved

प्रियंवदा—**को णाम उण्होदएण णोमल्लिअं सिञ्चेदि।**

(को नाम उष्णोदकेन नव-मल्लिका सिञ्चति। (उभे निष्क्रान्ते)।

Priyaṁvadā Who possibly would sprinkle the Navamallikā with scalding[1] water ?

(*Exeunt ambo*)

इति विष्कम्भकः (*End of the Prelude*).

V. L.—'इदानीम्'—M. V. 'नाम'—*R. V.* 'तावत्'—B. Dr & S read '**प्रवेशकः**' for '**विष्कम्भकः** supported by several Devanāgara MSS.

अनसूयेति। 'निर्वर्तयाव.' निष्पादयाव । **प्रियंवदेति।** 'भर्तृगतया'' दुष्यन्त-विषयिकया। 'उपाहृत' न्यस्तम्। 'आलिखिता निष्पन्दत्वात् चित्रार्पिता 'इव'। 'आत्मान' स्वकीय-देह-व्यापारम् 'अपि न विभावयति' जानाति ("**विभावः** स्यात् **परिचितौ** कामस्योद्दीपनेऽपि च' इति विश्व.), 'आगन्तुकम्' अतिथिम् ('स्यु रावेशिक आगन्तु **रतिथि र्ना** गृहागते' इत्यमर.), कथ विभावयेदित्याशय.। **प्रियंवदेति।** नाम' इति सभावनायाम्। 'क. सिञ्चति' न कोऽपि इत्यर्थ· (अप्रस्तुतेन शकुन्तला-सम्बन्धेऽपि एतदभिशाप-वृत्तान्त-प्रकाशन सुतरां दारुणमिति प्रस्तुतार्थस्य गम्यत्वादत्र **अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः।** 'द्वयो.' इत्यादिना गतदन्तेन शकुन्तला प्रति शापाकथन व्याजेन '**अभूताहरनं** नाम अङ्गमपक्षिप्तम। तल्लक्षण यथा दर्पणे—व्याजाश्रय वाक्यम **अभूताहरणं** मतम्'। विष्कम्भक-लक्षणमवत प्राक्। अयम् शुद्ध-विष्कम्भक, केवल प्राकृतेन कृतत्वात्)।

120n.—1. वाम-हस्तो &c.—Pensive women are by nature wont to sit with their faces resting on the **left hand**. 'अत्र वाम-हस्त-ग्रहण स्त्री-स्वभावात् *R*; (211*n* 6) 2. **आलिखिता**—आ+लिख् means '*to paint*' '*to draw in a picture*.' Cf '**आलिखिता** इव सर्वतो रङ्ग' —*p*.21. 'त्वमा**लिख्य** प्रणयकुपिताम्'—*PA* & *MD*.105; 'कथञ्चित्' **आलिखन्**' —*Ra. XIX*.19. (Now read 211n.1). **3. द्वयोरेव** &c.—This is necessary for the future development of the plot Young as the two friends were, they could not fully realize the true significance of the imprecation of the sage and consequently owing to their *childish nature* they depended more on the *efficacy* of the ring forgetting the possibility of its being lost, and hence they did not deem it at all necessary to inform the sage Kaṇva of the curse. Śak. was, of course, unaware of it, as the information would but aggravate her mental agony. **नाम** implies **सम्भावना।** Cf. 'तत् को नाम गुणो भवेत् स गुणिना यो दुर्जनै नाङ्कितः' —**NŚ. 72.**

Text :—(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थम्[1] आदिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन[2] काश्यपेन। प्रकाशं[3] निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्याः इति। (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम्।

तथाहि—

यात्येकतोऽस्त-शिखरं पतिरोषधीनाम्[4]

वसन्ततिलका आविष्कृतो ऽरुण-पुरःसरः[5] एकतोऽर्कः।

(तभजजगग) तेजो-द्वयस्य युगपद्व्यसनो-दयाभ्यां[7]

लोको नियम्यत[8] इवैष दशाऽन्तरेषु[9] ॥२॥

(*Enter a pupil just risen from sleep*)

Pupil—I have been commissioned to observe[1] the hour[2] by His Reverence Kāsyapa who is (*but lately*) returned[2] from (*his*) sojourn[1] Gone out[3] (*in the open air*) I shall see how much is left of the night (*Turning round and looking*)

Oh ! it has dawned (*already*) For –

In one quarter, the lord of the flora[4] is approaching the summit of the setting hill, while in another the sun is manifested[5] with[3] Aruna as his precursor[7] Thus by the synchronal decadence and rise[7] of the two luminaries people are instructed[8] as it were, in the vicissitudes[9] of (*their*) career [9] (2)

V. L.—'आविष्कृत'--R B V HS 'आविष्कृतारुण'—P M S. 'इवैष' —B HS इवात्म —R M V S

तत इति। आदौ 'सुप्त'—(६।१।१५) पश्चात् 'उत्थित' जागरित (इति स्नातानुलिप्तवत् समास—२।१।४९)। शिष्य इति। 'वेलायाः' ह्रामवेलायाः (वेला कालविशेषे स्यात् वेला सिन्धु-समुद्गतौ' इति गदसिंह)। ("अनुदिते जुहोति" इति श्रुते), सूर्योदय—कालस्य 'उपलक्षणार्थं' निरूपणार्थं 'प्रवासात्' प्रवास कृत्वा इत्यर्थं। 'उपावृत्तेन' प्रत्यागतेन। 'प्रकाशं' कुटीरात् बहिर्देशं 'निर्गत' सन्। 'अवलोकयामि' निरूपयामि। 'हन्त' इति निश्चये (इति वर्धमान)। प्रभातम्' (इति 'नपुंसके भावे क्त'—(३।३।११४)। यातीति। 'ओषधीनां' तृणभेदानां ('ओषध्य फलपाकान्ता बहु-पुष्प-फलोपगा' इति मानवे १।४६) 'पति' चन्द्र 'एकत' एकस्यां दिशि, पश्चिमे गगने इत्यर्थं (सप्तम्यर्थे तसि। "तसि-प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्") 'अस्तस्य' पश्चिमाद्रे अस्ताचलस्य इति यावत् ('अस्त क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैम.) 'शिखरं

याति' आश्रयति। 'अरुण' गरुडाऽग्रज सूर्य-सारथि ('**अरुणो**ऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्या-रागेऽ**र्क-सारथौ**' इति मेदिनी) 'पुर' अग्रे सरति गच्छति य स 'पुरःसर' (अग्रगामी इत्यर्थ) यस्य तथाभूत 'अर्क' सूर्य 'एकत ' एकस्यां दिशि, पूर्वस्मिन् गगने इत्यर्थ । 'आविष्कृत' आत्मप्रकाश कर्तुम् आरब्धत, उदयान्मुख जात इत्यर्थ ('**प्राकाश्ये प्रादुः आविः** स्यात्' इत्यमर । '**करोतेः**' विवक्षावशात् **अकर्मकत्वम्**। तत **कर्तरि क्तः** ॥ यद्वा, '**आदि कर्मणि क्तः कर्तरि च**'—(३।३।७१) **इति कर्तरि क्तः**)। 'तजो-द्वयस्य' चन्द्र सूर्ययो 'युगपत्' एकदा समकालम् इति यावत् ('**युगपत् इत्येककाले**' इति तत्त्वबोधिनी। एक-समयो-भय-दर्शनेनैव नियम कर्त शक्यते। न तु क्रमिक-दर्शनेन इति 'युगपत्' इत्युक्ति) यत् 'व्यसन' तिरोभाव-रूप-भ्रश चन्द्रस्य, ('व्यसन विपदि भ्रंशे' इत्यमर)। यञ्च 'उदय' समुन्नति आविर्भाव इति यावत् (**उदयः** सम्पदुन्-नत्या पर्वते **समुन्नतौ**' इत्यजय) सूर्यस्य इत्यर्थ । ताभ्याम् हेतुभ्याम् 'एष लोक' ससार, अन्या दशा 'दशान्तराणि ('मयरव्यसकादयश्च —(२।१।७२) इति नियमसमास) अवस्थान्तराणि इत्यर्थ ('दशा वर्त्याम अवस्थायाम् वस्त्रान्ते भस्नि पुंस्त्रिया इति रभस) तेषु भिन्नासु अवस्थासु 'नियम्यते' शिक्ष्यते' 'इव'। तथोक्तम् आत्मान शोक-हर्षाभ्यां शत्रुभ्यां नावसादयेत्" इति। अपिच भारते "सुखञ्च दुःख यदि वापि जन्तुर्दैवाधीन विन्दते नात्म-शक्त्या। तस्मादेव **बलवन्मन्य-माने न सज्वरेन्नापि हृष्येत्** कदाचित् । अपि च ' सुखञ्च दुःखञ्च भयाऽभयञ्च लाभाऽलाभौ मरण जीवितञ्च। पर्य्यायश सर्वमिद स्पृशन्ति तस्मात् धीरो न हृष्येन्न शोचेत्" इति। अर्थात् व्यसन सम्पच्च चक्रवत् परिवर्तते। तेन युगपदेव कश्चिद्विपद्यते कश्चिद्वा सम्पद्यते॥ अत विपदि न शोचितव्यम्, नवा सम्पदि च गर्वितव्यम् इत्युपदेश इति हृदयम्। (**क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः**। पूर्वार्धे य कश्चित् अतिसमृद्ध-वद्यक-सम्पन्न सोऽपि नाशं याति, अन्य यम् कञ्चनासमर्थम् सर्वदा स्वाश्रितम् उदय प्रापयन्नेव स्वयमुदय लभते इति सत्-पुरुषद्वय-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः**। उत्तरार्धे तु **निदर्शना** व्यङ्ग्या। अपिच प्रभात-वर्णने प्रकृते उभयोरपि प्राकरणिकत्वाद् अरुण-पुरःसरत्वस्य समानतया **तुल्ययोगितापि**। पुन चन्द्रस्य व्यसन, सूर्यस्य आविर्भाव इति क्रमिकत्वाऽवगमात् **यथासंख्यालङ्कारोऽपि**। **हेतुश्च**। कताकतो इति द्वयद्वयेति **छेकवृत्त्यनुप्रासौ**। पूर्वार्धे 'याति", "आविष्कृत" इति **तिङ-क्त**-प्रत्यय-भेदात् **भग्न-क्रमतादोषः**। स च "आविर्भवति अपरतोऽरुण-सम्मुखोऽर्क." इति पठित्वा समाधेय । अत्र **दृष्टान्त**-नाम नाट्य-लक्षणमुक्तम्। "**दृष्टान्त**' यस्तु पक्षार्थ-साधनाय निदर्शनम्" इति दर्पण-लक्षणात्। '**दशान्तरेषु**' **इत्यनेन शकुन्तलाया भावि-दशान्तरमपि** द्योत्यते। **वसन्त-तिलका**वृत्तम्) ॥२॥

day"—**Macbeth.** *I.* 3. 'कस्याप्यन्त सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा। नीचै र्गच्छति उपरि च **दशा चक्रनेमि-क्रमेण**'—PA & MD. II. 48. 'उदय-महिम-रश्मि-र्याति शीतांशुरस्त। हतविधि-लसिताना ही विचित्रो विपाक.'॥—*ŚPB. XI.* 64. 'नूनं सम्पत् तड़िल्लतेव **सहसैवोदेति नश्यति च**' —DC. 'द्वन्द्वानि सर्वस्य यतःप्रसक्तानि अलाभ-लाभ-प्रभृतीनि लोके। अतोऽपि **नैकान्तसुखोऽस्ति** कश्चिन्**नैकान्तदुःखः** पुरुषः पृथिव्याम्—*BC. XI.* 43. "आमि वाछिया लव ना तोमार, दान, या दाओ ताइ भाल। विषादेर पाशे हरष रेखेछ, आधारेर पाशे आलो॥" —*Ravindra-nātha.* "*Ch'ang*[2] *Chin*[4] *Pi*[4] *Yang*[1])—**Chienese** Proverb—(Prosperity at its climax is always followed by adversity) or"*Ch'ao*[2] *Ch'ang*[2] *Ch'ao*[2] *Tui*[4]"—(High-tide-is always followed by low tide.—Ibid, For various other fine quotations vide *Calcutta Oriental Journal Vol. I. No.* 6.

Text :—"**अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे**
दृष्टिं न नन्दयति[1] **संस्मरणीय-शोभा**[2]।
वसन्ततिलका **इष्ट-प्रवास-जनिता-न्यबला-जनस्य**
(तभजजगग) **दुःखानि नूनमति-मात्र-सु-दुःसहानि**" ॥३॥

((Moreover—The hare-specked (*moon*) disappearing. that self-same lily whose (*nocturnal*) beauty[2] has (*now*) become an object of memory[2], does no (*longer*) gladden[1] my eye. Verily, the sorrows of the weaker sex, produced by the sojourn of the cherished one, are endurable[3] with the greatest difficulty.[3] (3)))

V. L.—B has 'oजनेन' for 'जनस्य'।

अन्तर्हित इति। 'शशिनि' चन्द्रे 'अन्तर्हिते' व्यवहिते देशान्तर गन्तुमुद्यते ('आदिकर्मणि क्तः'—(३।४।७१); तथाचोक्तम् प्रभायां—"कदाचित् **प्र-शब्दाऽभावेऽपि** आदि-कर्म-प्रयागः दृश्यते" इति)। 'सा एव' विकसित-कुसुमा न या काचन, अपि तु पृथिवी-हर्षकारिणी 'कुमुद्वती' कुमुदिनी ('कुमुद-नड्-वेतसेभ्यो ड्मतुप्'—४।२।८७)'संस्मरणीया' अतीता अर्थात् स्मरणस्य विषयीभूता, न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' कान्तिः यस्याः तथाभूता सती, 'मे' तापसस्य 'दृष्टिं' नयनं '(करणे क्तिन्) 'न नन्दयति' स्व-शोभा-द्वारा हर्षयति। 'नूनं' निश्चितम् 'अवला-जनस्य' (इति सुदुः--सहत्वेन उक्तम्। अन्यथा स्त्री-जनस्य इत्येव ब्रूयात्। **जन-शब्देन** जातिमात्र-

ग्रहणम्) 'इष्टस्य' वल्लभस्य 'प्रवासेन' विदेश-गमनेन विरहेण 'जनितानि' उत्-पादितानि 'दुःखानि अतिमात्रम्' अत्यर्थं 'सुदुःसहानि' ('अतिमात्र-सु-शब्दौ दुःसहत्वस्य अपि अशक्यानुष्ठानं बोधयतः' इति राघवपादाः)। (अत्र पूर्वार्धे नायके दर्शनपथात् व्यतीते नायिका दृष्टिं न नन्दयति, 'शशिनि' दुष्यन्ते 'अन्तर्हिते' असन्निहिते सैव 'कुमुद्वती' सैव 'शकुन्तला' इति अर्थशक्त्या पताकया वा व्यज्यते इति **अर्थशक्ति-मूलः वस्तुध्वनिः।** स च वाच्यस्य अर्थान्तरन्यासस्य सिद्धौ अङ्गमिति **'वाच्य-सिद्धयङ्गं'** नाम गुणीभूत-व्यङ्ग्यम्, **न समासोक्तिः, नापि अप्रस्तुतप्रशंसा।** इष्टेति जनिजनेति मतिमात्रेति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। काव्यलिङ्गञ्च। वसन्त--तिलका** वृत्तम्) ॥३॥

122n —1. शशिनि--The moon is so called on account of its spot having the shape of a hare According to *R*, it also refers to 'दुष्यन्त' (*as he was born in the lunar dynasty*)' and 'कुमुद्वती' to 'lily' and 'शकुन्तला,' while 'अन्तर्हिते' means 'having disappeared' and having proceeded to the king's palace' So here we have **third पताकास्थान।** 'कौ' पृथिव्यां 'मुद्वती' हर्षयुक्ता 'सा एव' पूर्वदृष्टा शकुन्तला। 'शशिनि' दुष्यन्ते * * चन्द्रवंशोद्भवत्वात् 'अन्तर्हिते' राजधान्यां प्रस्थिते इत्यादि पूर्वार्धं सर्वं योज्यम्। तेन अस्याः राजगृहं प्रति प्रस्थापन-सूचकं तृतीयं पताकास्थानम् उपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्य —अर्थोपक्षेपणं यत्र न गूढं सविनयं भवेत्। श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा"—R The pupil was totally **unaware** of the love-affair of Śakuntalā and the king Being simply struck by the change of beauty in lily he *uncons--ciously* recites the śloka which, of course, insinuates the pangs of Śak caused by the separation of Duṣyanta to the audience. Thus this is a fine instance of **Dramatic Irony** *Vide* (174*n* 6) **संस्मरणीय** &c Only to be remembered, hence past Cf. 'मामद्य सस्मरयतीव लोकः'—*Rat I* 12 **अतिमात्र-सु-दुःसहानि**—Involves **tautology** Kāli elsewhere has used either **अतिमात्रम्** (*Cf* "स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ"—*Śak I* 27 **'अतिमात्रकर्शिताम्'**—*Ku* I 48, **"अतिमात्रभासुरत्वं'**—*Māla I* 13), or **'सुदुःसहं'** (*Cf* 'मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः' —*Ra. IV* 15, Vik IV. 10), but not the **two together** "The **repetition** may by understood in **intensifying the idea of**

excess," Cf. 'युधिष्ठिरः **श्रेष्ठतमः** कुरूणाम्'—Mahā ; 'श्रद्धाधनं **श्रेष्ठतमं** धनेभ्यः' –SN. V. 24 ; "**श्रेष्ठतमः** सखा"– -Ādi. 98.23; '**श्रेष्ठतरान्** नः निहन्ति भीष्मः'—Ibid; "देवो वः प्रापयतु **श्रेष्ठतमाय** कर्मणे" ;—qtd. BM. Also read "यदा च **प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षः** विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तात् अपरः प्रत्ययः भवत्येव" इति **काशिका**। Also **प्रभा**–P. 332. Cf. "**Most unkindest** cut of all"—**Julius Caesar** ; '**Most best, most dearest**'—**King Lear.** Cf. '**अति-दुःसह**-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेन'– *Kād. p.* 319 ; *Rām. II.* 7. 9. But all these are to be justified by **Vedic Grammar**. 'अत्र आतिशायनिक-प्रत्ययान्ताद् आतिशायनिक-प्रत्ययोऽनभिधानात् न भवति। '**श्रेष्ठतमाय कर्मणे**' इति तु **छान्दसम्** इति **भाष्ये स्पष्टम्**'– BM.

Remark—After this in the **French edition** and in **(B)** the following two Ślokas (*supported by* Ś) are given. The second is **undoubtedly authentic**, as it has been quoted by *MB* in his *KPr*. However we shall give the text, and the English translation only.

अपिच—[3]कर्कन्धूनामुपरि [1]तुहिनं [5]रञ्जय[4]त्यग्र-सन्ध्या[2] (स्वभावोक्ति
मन्दाक्रान्ता [8]दार्भं [10]मुञ्चत्युटज-पटलं [7]वीत-निद्रो [6]मयूरः[6]। समाप्त-
(मभनततगग) [11]वेदि-प्रान्तात् [13]खुर-विलिखितादुत्थित[15]श्चैष[12]सद्यः[14] पुनरात्तता
[18]पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः[12] स्वाङ्गमायच्छमानः[16]॥ दोषः)

Moreover—The early dawn[4] impurples[5] the dews[1] upon[3] the jujubes[2] ; the peacock[6] whose sleep[7] is over, quits[10] the cottage-roof[9], thatched[8] with darvas[8], and this stag,[12] just risen[15] up from the border of the altar-ground[11], scratched[13] by his hoofs[13], is becoming high behind[18] by stretching[16] his limbs.

अपिच—[6]पाद-न्यासं [3]क्षिति-धर-गुरोर्मूर्ध्नि [7]कृत्वा [5]सुमेरोः[4]। (श्लेषभित्तिका
मन्दाक्रान्ता [11]क्रान्तं येन [2]क्षयित-तमसा [9]मध्यमं [10]धाम [8]विष्णोः। समासोक्तिः,
(मभनगगयय) [12]सोऽयं चन्द्रः[13]पतति[16]गगनाद्[15]अल्प-शेषैर्मयूखैः[14] अर्थान्तर-
[18]अत्यारूढिर्भवति [17]महताम[19]प्यपभ्रंश-निष्ठा[19]॥ -न्यासश्च)

Moreover—That[12] very moon,[13] by[2] whom darkness being dispelled[1], the central[9] region[10] of Viṣṇu[8] was reached[11], after planting[7] his steps[6] on the summit[5] of the Sumeru,[4] the lord of the mountains[3], is dropping[16] down from the sky[15] with[14] a few rays (*still*) lingering[14] therein. Excessive[18] rise[18], even[17] of the great,[17] does but terminate[19] in a deep fall[19].

Text :—(प्रविश्याऽपटी-क्षेपेण)। **अनसूया—जइ वि णाम विसअ-परम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिअं तह वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं** (यद्यपि नाम विषय-पराङ्मुखस्य[1] जनस्य एतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् अनार्यं[2] माचरितम्)) । (*Entering with a toss of the curtain*) Anasūyā—Though in fact to an unworldly[1] person[2], this (*is*) not known, still (*it can be said that*) indignity[2] has been committed by that king towards Śakuntalā.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होम-वेलां गुरवे निवेदयामि (निष्क्रान्तः)।

Pupil—I will just announce to the preceptor the arrival of the hour of oblation. (*Exit.*)

V. I.—"अपटी'—R. V. B. A. 'पटा'—M. K. S. 'अपटा'—Dr. 'यद्यपि'—R. V. 'एवम्' B. M. K. 'एव च'—S. 'पराङ्मुखस्य'—B. V. 'पराङ्मुखस्यापि' R. 'पराङ्मुखस्याप्यस्य जनस्य नैतन्न विदितम्'—M. K. '०आचरितम् इति' B. M. Others omit 'इति'।

प्रविश्येति। पटस्य' जवनिकायाः '**क्षेपः** अपसारणम् इति पटी-क्षेपः' न पटीक्षेपः 'अ-पटी-क्षेपः' तेन। शकुन्तलाया दुःखेन अनसूयाया आर्तत्वात् जवनिकाम् अनपसार्य एव ('पटीक्षेपो न कर्तव्य आर्त-राज-प्रवेशने' इत्युक्तेः)। राघवपादास्तु **अपटी**' जवनिका इत्याहुः। ('**अपटी** काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करिणी' इति अभिधानरत्नमाला) तस्याः क्षेपेण उत्तोलनेन इत्यर्थः ('नामूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च' इत्युक्तेः। अनेन विष्कम्भकान्तरस्याऽनपेक्षा)। **अनसूयेति।** 'विषयात् पराङ्मुखस्य' इन्द्रियसुख-विमुखस्य 'जनस्य' अस्मादृशस्य अविज्ञान-लोकाचारस्य ('क्तस्य च वर्तमाने'—२।३।६७ **इति** षष्ठी) 'एतत्' सांसारिकाणां कीदृशम् आचरणम् आर्यं, कीदृशं वा अनार्यम् इति। 'यदि' इति पक्षान्तरे (पक्षान्तरे चेत् यदि च इत्यमरः)। 'अपि' इति गर्हायाम् 'न विदितं' ('मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च'—३।२।१८८—इति वर्तमाने क्तः) 'नाम' इति सम्भावनायां, 'तथापि'। (अपिरत्र समुच्चये) 'तेन राज्ञा' दुष्यन्तेन 'शकुन्तलायाम् अनार्यम्' आर्य-विगर्हितम् 'आचरितम्' इति निश्चितम् एव। तदाचरितं तु परस्ताद् व्यक्तीभविष्यति।

123n.—1. अपटीक्षेपेण—Either by a **sudden toss** of the curtain (अपटी), which hides the make-up room from the stage, or (अ-पटी) **without raising** the scene ("*The curtain should not open on an*

agitated person or a king."—Com.). This sort of stage direction denotes *precipitate entrance* on the stage which arises from fear, agitation &c. 'Exit' or 'entrance' must not be made, until some suggestion of it, is conveyed to the audience. But entrance by **'अपटीक्षेप'** is allowed when any such previous suggestion cannot be given. **2. ०पराङ्मुखस्य** –परा+अञ्च्+क्विन् ('ऋत्विग्-दधृक्-स्रग्-दिग्-उष्णिग्-अञ्चु-युजि-क्रुञ्चाञ्च'–3. 2 59)– पराक्-'Turned away from.' **पराक् मुख यस्य स** 'पराङ्मुखः'—Lit 'with the face turned away from' Cf.—'मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुख'– *Ra XII* 13 For different use, vide *Ra X*. 43 ; *XIX*. 38 *M Che'zy* **wrongly attributes this epithet as referring to** 'कण्व'। **शकुन्तलायाम्—** Note the Locative of Motive **3. अनार्यम्** &c Anasūyā is conscious of her ignorance regarding the affairs of the worldly people. She cannot judge whether the king's action towards Śak. has been good or otherwise, still this much can be said **that** his action has **not been worthy of an** 'आर्य' ? " Note that she does not say 'शाठ्यम्' or use some such expression An 'आर्य' is one who does his duty, **'who is as good as his word' (Vide 3n. 1).** Hence Anasūyā calls him 'अनार्य', as the king has not kept his word by sending a messenger to escort Śak to his palace at the appointed time. Vide (*VI* 12 *Infra*) **गुप्ते**--(46n 2)

Remark.--The speech of Anasūyā will not be heard by the pupil on the stage.

Text :—**अनसूया—पडिबुद्धावि किं करिस्सं। ण मे उइदेसु वि णिअ-करणिज्जेसु हत्थ-पाआ पसरन्ति। कामो दार्णी सकामो होदु। जेण असच्चसन्धे जणे सुद्ध-हिअआ पिअसही पदं कारिदा** [प्रतिबुद्धापि[1] किं करिष्यामि। न मे उचितेषु[2] अपि निज-करणीयेषु हस्तपाद प्रसरन्ति। काम इदानी सकामो[3] भवतु। येन असत्यसन्धे[4] जने शुद्ध-हृदया प्रियसखी पद कारिता)। (स्मृत्वा) **अहवा दुव्वाससो सावो एसो विआरेदि। अण्णहा कहं सो राएसि तारिसाइं मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तंपि ण विसज्जदि।** [अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति[5]। अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयित्वा[6] एतावतः कालस्य लेख-मात्रमपि[7] न

विसर्जयति)। (विचिन्त्य) **ता इदो अहिण्णाणं अंगुलीअअं से विसज्जेम। दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु। ण सहीगामी दोसो त्ति ववसिदा वि ण पारेमि पवास-पडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्त-परिणीदं आवण्ण-सत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं। इत्थंगए अम्हेहिं किं करणिज्ज** [तत इत अभिज्ञानमङ्गुलीय-यकम्' तस्मै विसर्जयाव'। 'दुःखशीले' तपस्वि-जने कः अभ्यर्थ्यताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवास प्रतिनिवृत्तस्य तात-काश्यपस्य दुष्यन्त-परिणीताम् आपन्नसत्त्वा'[1] शकुन्तलां निवेदयितुम्। इत्थ गते अस्माभि किं करणीयम]।

Anasūyā – Although broad awake[1] what shall I do ? Not even for (my) usual[2] (morning) duties do my hands and feet move (freely). Let Cupid be content[3] by whom to an unsooth-fast[4] person (our) pure-minded dear friend's steps were led (*Recollecting*) Or is it the imprecation of Durbāsāh that is working[5] change? Otherwise how does that royal sage having assured[6] us in that way not send even[7] a letter for such a (long) time ? (*Musing*) We should therefore send him the keepsake-ring[8] from here But who amongst these hermits inured[10] to hardship[10] is to be requested (*to go as a messenger*) ? Because the blame is attributable to (our) friend I am indeed unable though I have made up mind to report Śakuntalā as married to Dusyanta and *enciente*[11] to father Kāsyapa who has returned from his sojourn Under such circumstances what is to be done now ?

V L 'नित्त०'– R V M 'प्रभात०'—B S has simply 'करणीयम्', 'शुद्ध' - B M V शन्य'– R S '०शाप'—B V M ०कोप'— R S C has 'निर्दं स्वशीतले' supported by the oldest B Mss

अनसूयेति। 'प्रतिबुद्धा' सुप्तोत्थिता (कर्तरि क्त)। 'उचितेष' अभ्यस्तेषु (**'अभ्यस्तेऽपि उचितं** न्याय्यम्' इति यादव) 'निजकरणीयेष' प्रात्यहिकेषु पुष्प-चयनादि-व्यापारेषु। 'हस्त-पाद' (प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वे एकवद्भाव –२।४।२) 'न प्रसरति' प्रवर्तते। 'काम' मन्मथ 'सकाम' सफल-मनोरथ 'भवतु'। वल्लभा-रमणयो वियोगो हि कामदेवस्याभिमत, स च सिद्ध इति भाव। 'येन' कामेन 'शुद्ध' कपट-कौटिल्यादिभि रस्पष्ट 'हृदय' यस्या तादृशी सरलहृदया 'सखी' (**'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः'** इत्युक्ते सखी इत्यत्र प्रथमा) 'असत्य-सन्धे' असत्य-प्रतिज्ञे ['सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमर। 'आतश्चोपसर्गे–(३।३।१०६) इति अङ्] 'पद' स्थान (**"पदं' व्यवसित-त्राण-स्थान** लक्ष्माऽङ्घ्रि वस्तुषु' इत्यमर) 'कारिता'

प्रापिता। 'स्मृत्वा' दुर्वाससः शाप-वृत्तान्तं विभाव्य। अथवा नाय तस्य दोष इत्यर्थः। किं तर्हि इत्याह—'दुर्वाससः कोपः विकारम्' अन्यथाभावं कारयति इति 'विकारयति'। दुष्यन्तेन शकुन्तलाया विस्मृतिं घटयति ('तत् करोति तदाचष्टे', ग —(३।१।२५) इति णिच्। तथाचोक्तं **"सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृतः। अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः"**]। उक्तं द्रढयति। 'अन्यथा' दुर्वास-श्शाप-विकाराभावे स 'राजर्षि दुष्यन्तः' 'तादृशानि मन्त्रयित्वा' **दिन-त्रयमध्ये त्वाम्, हस्तिनापुरं नेष्यामि** इति कथयित्वा 'एतावतः सुदीर्घस्य 'कालस्य' (विवक्षया षष्ठी) लेशमात्रमपि' एकमपि लिपिकाम्, **का कथा नेतृजन-प्रेषणानाम्।** न विसर्जयति स्वनगरात् अत्राश्रमं प्रेरयति। (रामो राज्यमकारयत् इतिवत् **स्वार्थे णिच्**) तन्मन्ये मन्ये शाप एव एतादृक् विस्मरण-हेतुः। 'तत् तस्मात् हेतो शाप-निवारणाय इत्यर्थः। तपस्विजनः तापस समूहानां मध्ये इत्यर्थः (यतश्च निर्धारणम् — २।३।४१ इति सप्तमी) दुष्करं व्रतम् उपवासादिकम् शीलयति नियतम् आचरति अभ्यस्यति इति यावत् स तादृशे, ("शीलि-कामि-भक्ष्याचरिभ्यो णः, पूर्वपद-प्रकृति-स्वरत्वञ्च वक्तव्यम्" इति काशिका—३।२।१) 'स' वा जन 'अभ्यर्थ्यताम्' राजसमीपे गमनाय अस्माभिः प्रार्थ्यताम् ('न कोऽपि तत्र गच्छेत्' इति काकुः)। अतः पितुः समीपे एव एतन्निवेदनमत्र कर्तव्यम्, तस्यापि नायमवसर इत्याह—सखीगामी शकुन्तलागत 'दोष कथम-ज्ञात-शील जने शकुन्तला आत्मानमर्पितवती दोषस्तस्या एव, अत एव तातकाश्य-पस्य" ('पूज्ये **पितरि** पुत्रे च **तात-शब्दः** स्मृतो बुधैः' इति केशवः। सम्बन्ध-विवक्षया षष्ठी)। निवेदयितुं स्वयमिना सङ्क्रान्ता अपि ["गत्यर्थाकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्थाऽऽस-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च" इति कर्तरि क्त—(३।४।७२) स्त्रियां रूपम्) 'आपन्न-सत्त्वाम्' गर्भिणीम् इत्यर्थः (**'आपन्नसत्त्वा** स्यात् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च **गर्भिणी**' इति रघु-टीकायां मल्लिनाथः ३।१) 'निवेदयितुं न पारयामि' शक्नोमि, तत्काश्यपस्यैव सम्भवादित्याशयः।

124n — 1. उचितेषु -(Com) Cf Ra I. 50, III 54, ŚPB. XXII. 55, उचित - Due, proper (K), **प्रसरति** (Move)- Cf. 'न ममेदृशे प्रस्तावे हस्त प्रसरति'—*Rat IV* **काम इदानीं** &c.—Cupid is notorious for his taking delight in misleading the innocent girls in their love-affairs, also in frustrating the desires of the lovers. Cf. "अलब्ध-फलनीरसं मम विधाय तस्मिन् जने, समागम-मनोरथं भवतु पञ्चबाण कृती'—*Vik. II.* 11. 'चन्द्र ! चण्डाल ! कृतार्थोऽसि' —*Kād p.* 619 "तत् सुष्ठु खल्वेवमुच्यते कामो वाम इति'—*MK. V.* "अहो कामस्य वामत्व' &c.—

Rām. IV. 1 68 2 **सखी पदं कारिता** -Cf 'धर्मेणापि पद शर्वे कारिते पार्वती प्रति' *Ku VI* 14, इगवति हज्जे पश्य, कारितैव वकुलावलिकया एतस्मिन् पद मालविका' –*Māla III* 'भवतु पञ्चबाण-मुग्धी पदं कारिता' *Vik II* 'भवतु कृत-कृत्यश्च मदन' –MM IV 3, "गकामाऽस्तु मदन"— Ibid VI 15 (पदम् + कृ) in the **causal** means "to cause to have dealings or transactions with," "to cause to apply oneself to," 'to cause to take up a station' whence may easily flow the interpretation 'made to trust' *M* 3. **लेख-मात्रमपि** –Leaving aside the question of sending men to escort Śak. to his capital, the king is not despatching a letter even (**Vide VI 12 infra**). 4. **एतावतः कालस्य** Implies that a **long time** intervenes between the actions of the Prelude and the Main scene 'आपन्नसत्त्वाम्' also corroborates this According to *PP* Śak is now in the **seventh month of her pregnancy** Cf अत ग **सप्तमे मासि** गर्भे स्फूर्तिमुपेयुषि' &c. **विकारयति**—Causes a change in the feeling (**Com.** & **108n.** 9.) 5. **विसृजावः** - Mark the dual number here This is because Anasūyā thinks that Priyamvadā though absent, will not disagree to her proposal as it is only beneficial to Śak 6. **दुःखशीले** &c. - '*Hard to please bad-tempered irritable*' *AD*, *Ra III* 6 The ascetics have always to perform daily duties and undergo various hardships So practically they have no time (*I C I*) Even if they have, I would not like to impose an additional trouble upon them with a request to take the souvenir ring to the king's place Besides I doubt whether ill-tempered as they are, they will at all be suitable messengers in love affairs. ['शृङ्गार-रसा-नभिज्ञे परिमिता-हारादि-क्लिष्टे - Ś] Note that Anasūyā is **quite right** in her conjectures as will be **corroborated** by the **conduct** of शार्ङ्गरव in *Act. V.* **तपस्वि-जने** –Has निर्धारणे ७मी । For similar construction, Cf **'पौरे जानपदे** राजन् ! न पश्यामि कञ्चित् यो न शोचति ते सुतम्'— *Rām* 7 **आपन्नसत्त्वां**–(Pregnant)–(218n 6) Cf 'सममापन्नसत्त्वास्तारेजु'— *Ra X* 59, *MV on Ra III* 9. **8. सखीगामी दोषः** Refers to Śak.'s negligence regarding the proper reception of the great sage दुर्वासा.,

resulting in an imprecation, causing forgetfulness on the part of the king apropos of Śakuntalā. Anasūyā is afraid of making a clean breast of the whole affair to Kaṇva, lest he would become angry with Śak. for her negligence. **पारयामि-** Is either the **casual** of 'पॄ' meaning 'to conduct across', 'bring over', 'accomplish' * * and thence 'to be able', or is a **nominal** form (नामधातु) from 'पार'—'the opposite bank (*of a river*), 'the other side', 'the end'– *M*.

Text :—(प्रविश्य) प्रियंवदा (सहर्षम्) —सहि, तुवर तुवर सउन्दलाए पत्थाण-कोदुअं णिव्वत्तिदुं ।

[सखि, त्वरस्व, त्वरस्व, शकुन्तलायाः प्रस्थान-कौतुकं निर्वर्तयितुम्] ।

(*Entering*) Priyaṁvadā (*With joy*) - Make haste friend, make haste, to perform[2] the festive[1] solemnities[1] at Śakuntalā's departure.[1]

अनसूया (सविस्मयम्)—**सहि, कहं एदं** [सखि कथमेतत्] ।

Anasūyā (*With astonishment*)– How's that, friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं मुह-सइद-पुच्छिआ सउन्दला-सआसं गदम्हि

[शृणु । इदानीं सुख-शयित-प्रच्छिका[3] शकुन्तला-सकाशं गतास्मि) ।

Priyaṁvadā--Listen ! I went just now to Śakuntalā, to inquire[3] if she had a comfortable sleep[4]

अनसूया—तदो तदो—[ततस्ततः ।] Anasūyā—Then, what next ?

प्रियंवदा—दाव एणं लज्जा-वणद-मुहिं परिस्सजिअ सअं ताद-कस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं—दिट्ठिआ धूमाउलिद-दिट्ठिणो वि जअमाणस्स पाअए एव्व आहुदी णिपड़िदा। वच्छे ! सुसिस्स-परिदिण्णा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता। अज्ज एव्व इसि-पड़िरक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति

(तावत् एना लज्जावनत-मुखीं परिष्वज्य स्वयं तात-काश्यपेन एवमभिनन्दितम्—दिष्टया[6] धूमाकुलित-दृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव आहुतिः निपतिता । वत्से ! सुशिष्य-परिदत्ता[8] इव विद्या अशोचनीयासि[9] संवृत्ता । अद्यैव ऋषि-परिक्षिता[10] त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि—इति) ।

Priyaṁvadā—Just then, Father Kāśyapa himself, having embraced[5] her, who had her face[4] down-dropt with shame[4], greeted her thus :– Luckily[6] the offering of the sacrificer has fallen directly into the fire, though[7] (*his*) eyes (*vision*) were troubled

by reeks[7]. My child ! like knowledge imparted[8] to a deserving student[8], you have become unregrettable[9]. Even this very day, (*I*) will send you to (*your*) husband's place escorted[10] by anchorites.[10]

V. L. - '०प्रच्छिका'—*V. S.* '०पृच्छिका'—R. 'सुखमुर्तिका-प्रच्छन-निमित्तम्'--B. 'सुखशयित प्रष्टुम्'– M ; R & S omit 'स्वग' before 'तात काश्यपेन'। 'धूमाकुलित'—R. V. 'धूमापरुद्ध'-- S. 'धूमावरुद्ध'—B. M. 'प्रतिरक्षिताम्'—M. 'रक्षिताम्'--R. S. 'परिगृहीताम्'—S. B. 'परिरक्षिताम्'—HS.

प्रियंवदेति। 'कोतुकम्' पारम्पर्या-गत-मङ्गलं [कौतुकं नर्मणीच्छायाम् उत्सवे कुतुके मुदि। **पारम्पर्यागत-ख्यात-मङ्गलोद्वाह**-सूत्रयो' इति हैमः) 'निर्वर्त-यितु' संपादयितु 'त्वरस्व'। हर्षे आवेगे वा द्विरुक्ति.। **प्रियंवदेति।** 'सुखेन शयितं' यद्वा 'सुख' सुखकर 'शयित' (भावे क्त) इति 'सुख-शयित', तत् पृच्छति इति ण्वुला (३।३।१० ; ३१७८) 'सुख-शयित-**प्रच्छिका**', प्रातर्गत्वा रात्रौ तव सुखशयनं जात, न वेति इति या पच्छति सा 'सुख-शयित-प्रच्छिका' इत्युच्यते। ('सुखशयितपच्छिका' इत्य**पपाठः**) । **प्रियंवदेति।** 'तावत्' इत्यवधौ, अत्रान्तरे इत्यर्थः। 'परिष्वज्य' वात्सल्यात आलिङ्ग्य 'एव' वक्ष्यमाण-प्रकारम् 'अभिनन्दितम्' आनन्देन प्रशसितम्। 'दिष्टया' इत्यानन्दे (('**दिष्टया** समुपजोषं च **इत्यानन्दे** इत्यमर)। 'धूमेन आकुलिता' कलुषीकृता 'दृष्टिः' नयनं यस्य तादृशस्य अपि 'यजमानस्य' (३।२।१२८) होतु 'आहुति' देवार्थ प्रक्षिप्तम् आज्यादिक 'पावके' (३।१।१३३) '**यज्ञाग्नौ 'एव', न तु भूम्यां** निपतिता'। ममायासं विनापि त्व महाप्रताप-शालिनि सत्पात्रे पतितासि इत्याशयः। (अत्र पावक-पातोचिताया आहुते नान्यत्र पातात् योग्य-कर्मणा प्रशमितत्वेन **समा-लङ्कारः**। तथाचोक्तं दर्पणे-"**समं** स्यादानुरूप्येण श्लाघा-योग्यस्य वस्तुनः' इति। **अप्रस्तुतप्रशंसा च**)। अतएव 'अशोचनीया असि' न खेदकारण भवसि। अनसूय-काय शिष्याय प्रतिपादितं वेदादिज्ञान सुखसाध्य भवति। त्वमपि तद्वत् सतपात्र-प्रतिपादिता मम सुखकारणं भवसि। 'विसर्जयामि' प्रेरयिष्यामि इत्यर्थः। ('वर्त-मान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा' (३।३।१३९) इति लट्। स्वार्थे णिच्)।

125n.—1. तुवर तुवर- Extremely common in Bhāsa-Dramas. **कौतुकं**—*Customary auspicious festive solemnities.* "अथ कोतुकं कौतूहले मङ्गले च'—Bhoja. 'मङ्गलार्थ सुधा-गैरिक-लेपादि यत् क्रियते तत् कौतूकम्

उच्यते'—*Cāritrabardhana.* 'वैवाहिकैः **कौतुक**-संविधानैः'—*Ku. VII.* 2; 25 ; *Ra. IX.* 53. 'अद्यैव **कौतुक-मङ्गल** कर्तव्यम्'--SV. Sometimes it means a 'हस्तसूत्र'—*Ku. V.* 66 ; *Ra. VIII* 1. **2. सुख-शयित-प्रच्छिका** सुख-शयित+प्रच्छ्+ण्वुल् कर्तरि स्त्रियाम्। 'ण्वुल्' by "**तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्**" (3. 3. 10 ; 3175). Cf. "कृष्णं द्रष्टुं गच्छति, कृष्णं दर्शको गच्छति"—**Prabhā.** R's '**पृच्छिका**' is **bad,** as 'ग्रहिज्या'- &c. (6. 1. 16–i. e. change of '**प्रच्छ**' into '**पृच्छ**' does not apply here. G's "**सुखशयितस्य** पृच्छा यस्या सा सुख-शयित-पृच्छिका। संज्ञायां कन्, कात् पूर्वस्येकार" is '**चिन्त्य**', as व्यधिकरण-बहुव्रीहि in such cases is **not sanctioned** by *Patañjali* '**समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः *** व्यधिकरणानां मा भूत्**'—*MBh.* Now Cf. 'भृग्वादीन् अनुगृह्णन्तम् **सौखशायनिकान्** ऋषीन्' —*Ra. X.* 14 ; '**सौख-रात्रिकः**'- JH. IV. 49 ; '**सौस्नातिकः**' Ra. VI. 61. **3. दिष्टया**—(95n. 1). 'दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जना-नन्द-वर्धन —UC. 1. 32. **4 सुशिष्य-परिदत्ता** &c. Knowledge should always be imparted to a **deserving student.** Cf. "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि, त्वं मां पालय **अनर्हते मानिने नैव मादा** गोपाय मां श्रेयसी ते अहमस्मि"—*Chāndogya Brāhmaṇa.* विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। **असूयकाय** मा **मादा** स्तथा स्याम् वीर्यवत्तमा' - *MS. II* 114;113. 'प्रशान्त-चित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीण-दोषाय यथोक्त-कारिणे। गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत् सकलं मुमुक्षवे' *Vedānta-sāra,* 27. 'अवन्ध्य-यत्नाश्च बभूवुरत्र ते, क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति' *Ra. IV.* 29. "देवी —यदा पुनर्मन्दमेधाः शिष्या उपदेशं मलिनयन्ति तदाचार्यस्य दोषो नु"॥ "राजा —* * * विनेतुः अद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति"—*Māla. I..* 'नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत्। न व्यापार-शतेनापि शुकवत् पाठ्यते बकः' —*Hit.* ; *UC. II.* 4. *Nirukuta of Yāska. II.* 3-4, 14. *AP. I.* 10 & 11 ; 26, 16 ; *AR. II.* 10 ; *PP. II.* 27, 10—11. **"Neko Ni Koban"**—(Don't cast pearls before the swine)—**Japanese** Proverb. **अशोचनीया**—Cf. 'अशोच्या हि पितुः कन्या **सद्भर्तृ प्रतिपादिता**'—*Ku. VI.* 79.

Text :—अनसूया—अह केण सूइदो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो (अथ केन सूचित' स्तात-काश्यपस्य वृत्तान्तः)।

Anasūyā—But by whom was the matter reported[1] to father Kāśyapa ?

प्रियंवदा—अग्नि-शरणं पविट्ठस्स शरीरं विणा छन्दोमईए वाणिआए। (अग्नि-शरण[1] प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या[2] वाण्या)।

Priyaṁvadā –By an incorporeal metrical speech,[2] when he was entering the sanctuary[1] of fire[1].

अनसूया (सविस्मयम्) **कहेहि** (कथय)।

Anasūyā (*With wonder*)- (*Do*) tell (*it*).

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

श्लोक **दुष्यन्तेनाऽऽहितं[3] तेजो दधानां भूतये[4] भुवः।**
अवेहि[5] तनयां ब्रह्मन्नग्नि-गर्भां[6] शमीमिव ॥४॥

Priyaṁvadā–(*Employing Sanskrit*)–Know[5], O Brāhmaṇa ! that like a Śami tree, holding[6] fire within[6], (*this*) daughter holds for the good[4] of the world the energy deposited[3] by Duṣyanta. (4)

अनसूया (प्रियंवदामाश्लिष्य)—सहि, पिअं मे, पिअं मे। किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठा-साहारणं परितोसं अणुहोमि (सखि, प्रियं मे प्रियं मे। किन्तु अद्य एव शकुन्तला नीयत इति उत्कण्ठा-साधारणम्[7] परितोष-मनुभवामि)। Anasūyā (*Clasping Priyaṁvadā*)—Friend, (*that's really*) a sweet news to me But even today Śakuntalā is being taken away, so I feel joy mingling[7] with melancholy[7]

प्रियंवदा—सहि, वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो। सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु।

(सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्याव। सा तपस्विनी निर्वृता भवतु)।

Priyaṁvadā—Friend, we will (*some-how*) console our uneasiness. Let that poor creature be sated.

V. L.—B has 'पुन.' for 'अथ'। 'सूचित.'—R V. M. 'आख्यातोऽयम्' —S. B. 'छन्दोमय्या'- R. V. B. M. 'छन्दोवत्या'—S. 'वाण्या'— R. V. S. 'वाचा'--M B. '०साधारण परितोषमनुभवामि'—R. V. B. M '०साधारण मे परितोष'—S.

प्रियंवदेति। 'शरीरं विना' अशरीरिण्या 'छन्दोमय्या' श्लोक-रूपया 'वाण्या' **गीर्वाण्या संस्कृत-वाचा।** 'अग्नि-शरण' त्रेताग्नि-गृह ('शरण गृह-रक्षित्रो. वध-

रक्षणयोरपि' इति मेदिनी) 'प्रविष्टस्य ' कण्वस्येति सम्बन्धः। **प्रियंवदेति।** 'संस्कृतम् आश्रित्य' अवलम्ब्य देवभाषया इत्यर्थः। (तथाचोक्तं मातृगुप्तचरणैः —'योज्यं विदूषकोन्मत्त-बाल-तापस-योषिताम्। नीचानां षण्डकानाञ्च नीच-ग्रहविकारिणाम्। विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं, **कारणात् संस्कृतं क्वचित्**'। अत्र तु अशरीरिण्याः वाचोऽनु**वाद एव कारणम्। यथास्थितस्यैव अनुवादः।** स च संस्कृत-मन्तरेण न सम्भवति इति संस्कृताऽऽश्रयणम्)। **दुष्यन्तेनेति।** 'ब्रह्मन्'! हे विप्र! (**'ब्रह्मा विप्रः** प्रजापतिः' इत्यमरः) महाराजेन 'दुष्यन्तेन आहितम्' निहितं निषिक्तम् इति यावत् (**'आहितं निहितं** न्यस्तमारोपितमिति स्मृतम्' इति हलायुधः) 'तेजः' शुक्रं वीर्यं (**'तेजः** प्रभावे दीप्तौ च बले **शुक्रेऽपि'** इत्यमरः) 'भुवः' पृथिव्याः 'भूतये' मङ्गलाय ('भूतिः भस्मनि सम्पत्ति-हस्ति-शृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी। अनेन अस्य भावि-चक्रवर्तित्वं ध्वनितम्) 'दधाना' धारयन्ती 'तनयां' शकुन्तलाम् 'अग्निः गर्भे' यस्याः ('गड्वादेः परा सप्तमी वाच्या' (वाः—८९८) इति **सप्तम्य-न्तस्य-परनिपातः**)। तादृशी पावनी 'शमीमिव अवेहि' जानीहि।) **उपमानुप्रासौ।** अनेन **मार्गलक्षणमङ्ग**मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'तत्त्वार्थकथनं **मार्गः। श्लोको** वृत्तम्) ॥४॥ **अनसूयेति।** ('उत्कण्ठया' दुःखेन ('रागे त्वलब्ध-विषये वेदना महती तु या। संशोषणी तु गात्राणां **तामुत्कण्ठां** विदुर्बुधाः। अपि च, 'सर्वेन्द्रियैः सुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिधीयते। तत् प्राप्तीच्छा ससङ्कल्पा तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः"—इति **रसिकजनमनोल्लासिनी**। 'साधारणं' समानं' ('साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः) 'परितोषम्' आह्लादम् 'अनुभवामि'। शकुन्तलायाः विरहे उत्कण्ठा, स्वामि-सम्मेलनं सन्तोष इति युगवद्द्वयम्। (**प्रियंवदेति।** 'सा तपस्विनी' अनुकम्पार्हा ('तपस्वी तापसे, चानुकम्प्ये त्रिषु' इति मेदिनी) 'निर्वृता' पतिसंयोगेन सुखिता 'भवतु'।

126.—1. **अग्नि-शरणं** –The sanctuary of three fires. (MS. IV. 58 ; 134n. 5.) "Fire is an important object of veneration with the Hindus, almost as much so as with the ancient Persians. Perhaps the chief worship recommended in the Vedas is that of Fire and the Sun"- *M* Cf. **'त्रेताग्नि**-धूमाग्निन्द्य-कीर्तेः"—*Ra. XIII*. 37; *MS. II*. 43, 231 ; *III*. 81, 84, 85, 171, 212 ; *IV*. 38 ; 41. *Indian Wisdom*--*p*. 197-198. **2. संस्कृतमाश्रित्य**--The usual rule is **'स्त्रीषु** मा प्राकृतं वदेत्,' but **'संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं** लिङ्गिनीषूत्तमासु च'—*SD*. **'उत्तमासु** उत्कृष्ट-जातीयासु नारीषु संस्कृतं कविना यथेच्छं **सम्प्रयोक्तव्यम्'**

—HS. 'कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषा-विपर्ययः'—*SD. Ch. VI* ; 'योषित्-सखी-बाल-वेश्या-कितवाऽप्सरसां तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतञ्चान्तरान्तरा' —*Ibid*—(*also Com.*). Thus '**वसन्तसेना**' in (*MK. IV.*) speaks in Sanskrit, so does '**मैत्री**' in (*PC. IV.*). Again **सूत्रधार** in *MK* speaks a few sentences in प्राकृत like an inferior character. In the quarrel between **वीरक** and **चन्दनक** (*in MK. VI*), there is **भाषा-व्यत्यय** in the speech of चन्दनक। In MM '**मालती**' (Act. IV), '**बुद्धरक्षिता**' and **लवङ्गलतिका** (Act VII) speak in Sanskrit. **3. तेजो दधानां**—आत्मनेपद is here **irregular** as the क्रियाफल **benefits** the earth and not the agent. *Cf. Ra. VI.* 75 ; PA&*MD*. **5. अवेहि**=अव+इ (लोट् हि) =अव+एहि। पररूप एकादेश [by 'ओमाङोश्च'--6. 1. 95] **bars the वृद्धि** by 'एत्येधत्यूठ्सु'—(6. 1. 89) ; 'पुरस्तादपवादा अन्तरान् विधीन् बाधन्ते, नोत्तरान्' इति न्यायेन (?) इयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्' (6. 1. 94). इत्यस्य बाधिका, न तु 'ओमाङोश्च' इत्यस्य' –*BD*; (138*n*. 1.) **4. अग्नि-गर्भा शमीमिव**—The Samī tree is a kind of thorny **acacia** (*Acacia Suma*) and is supposed to contain fire. Agni, at the request of the gods, took in himself the lustre of Śiva (*Ku. IX.* 10-40), but later on being unable to brook the sulphuric action of तेजस्, he first of all entered into water to allay the terrible heat. He, however, was reported to the gods by a **frog** who was much troubled by the intense heat generated by the presence of Agni. 'रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो। सन्तापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम्'' ।२४।) । The fire, then fled inside the Aśvattha tree, and cursed the **frog to be bereft of the sense of taste.** His new abode also was reported to by an **elephant,** who was also similarly cursed to have his **tongue turned back.** ('प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह:' ।३६।) । Next Agni entered into the Śami tree, but this time also his presence was made known to the gods by a **parrot,** as a consequence of which **it lost its power of speech** by the malison of Agni. ('शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि * * * ततः प्रभृति चाप्यग्निः शमी-गर्भेषु दृश्यते') । The gods discovered him in the Śamī tree, which they thenceforth

rendered sacred and made his permanent abode.—*Mahā.* अनु-शासनपर्व—*Ch.* 85. *P.* 1957. (*B. Ed.*). For a different story *Vide* शल्यपर्व—*Ch.* 48, सारस्वतोपाख्यान—*Śl.* 12-18; also *Ādi. Ch. VI.* (पौलमपर्वणि अग्निशापे षष्ठ. अध्याय:') । M has a quite **different** myth q.v. Also *Śak. II.* 7; *Ra. III.* 9. ["By this it was indicated that Śak. would have a son equal to Agni in glory"–Ś] **5. उत्कण्ठा** &c.– उत्कण्ठा- Solicitude (*Com.*). Generally **साधारणम्** means 'common to two or more'. (103n. 6). Here it means 'mixed with', **'co-extensive with'**. For this sense, Cf. 'वीजस्य सहि मंमुग्त: **श्वास-साधारणाऽनिलै:**'—*Ku. II.* 42. **परितोषम्**—*Śak. I.* 2; *Ra. IX.* 92. **6. तपस्विनी**—Poor creature. "तपस्विनौ दीन-तापसौ" इति वैजयन्ती । Ordinarily the word तपस्वी means a hermit, who is necessarily a very poor man, depending upon others in all respects. Hence secondarily it has the sense of "one who is in need of help", or 'deserving pity' (वराक)

Text —**अनसूया—तेण हि एदस्सिं चूद-साहा-वलम्बिदे णारिएर-समुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालान्तर-क्खमा णिक्खित्ता मए केसर-मालिआ । ता इमं हत्थ-सण्णिहिदं करेहि । जाव अहंपि से गोरोअणा तित्थ-मित्तिअ दुव्वा-किसलआइं त्ति मङ्गल-समालम्भणाइं विरएमि** (तेन हि एतस्मिश्चूत शाखा-वलम्बिते[1] नारिकेर-समुद्गके[2] एतन्निमित्तमेव कालान्तर-क्षमा[3] निक्षिप्ता[4] मया केशर-मालिका । तदिमां हस्त-सन्निहिता कुरु । यावत् अहमपि तस्यै गोरोचना[5], तीर्थमृत्तिका, दूर्वा-किसलयानि इति मङ्गल-समालम्भनानि[6] विरचयामि)।

Anasūya—And so, for this very purpose a festoon of Vakula [3]suited to endure the lapse of time[3], was placed[1] by me, in this mango-bough-suspended[1] cocoa-casket[2]. So get it near (*my*) hand, whilst, I too get ready for her auspicious[6] decorations[6] such as yellow[5] orpiment[5], sacred earth and sprouts of Dūrvā grass.

प्रियंवदा— **तह करीअदु** (तथा क्रियताम्) । (अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाटयेन सुमनसो गृह्णाति) । Priyaṁvadā—So be it done.

(*Exit Anasūyā, Priyaṃvadā gesticulates taking of the flowers*).

(नेपथ्ये) **गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तला-नयनाय ।**

(*In the tiring room*)—Gautami, bid Śārṅgarava and others (*get ready*) for escorting Śakuntalā.

प्रियंवदा (कर्णं दत्वा)—**अणसुए, तुवर, तुवर। एदे क्खु हत्थिणाउर-गामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति।**

(अनसूये, त्वरस्व, त्वरस्व। एते खलु हस्तिनापुर-गामिन ऋषयः शब्दाय्यन्ते)।

Priyamvadā (*Leaning her ear*) -Quick, Anasūyā, quick ; here indeed the Hastināpura-going sages are being called

(समालम्भन-हस्ता प्रविश्य) **अनसूया —सहि, एहि। गच्छम्ह** (सखि, एहि गच्छाव)। (परिक्रामतः)। Anasūyā (*Entering with decorations in hand*) Come, friend, let's go. (*This said, both turn round*).

V. L. 'नदिमा' R V. B M 'त्वा त्वम्' -S. 'ऽमालिका'—R. V. M 'ऽगुण्ठा' -S B 'हस्तसन्निहिता R V M. S. पद्मपत्रसङ्गता'—B. 'मङ्गलानि ... इति ऽसमालम्भनानि'—R V. M. 'गोरोचना * ऽसमालम्भनम्' B गोरोचना तीर्थमृत्तिका* इति समालम्भनानि'—S. 'शार्ङ्गरवमिश्रा. - R V M शार्ङ्गरव शारद्वत-मिश्रा' –B. S. C. शब्दाय्यन्ते V M 'शब्दायन्ते S B 'आकार्यन्ते'—R

अनसूयेति। ... 'शाखाया' विटपे 'अवलम्बिते' अवस्थापिते 'नारिकेर' नारिकेल (इति शब्दरत्नावली) तस्य 'समुद्गके' सम्पुटके ('समुद्गक सम्पुटक इत्यमरः। ... इति भाषा) एतस्मिन् निमित्तमेव' प्रस्थान-कौतुकम् ... 'मया कालान्तर-क्षमा' कालागमेऽपि अम्लाना, चिरकाल स्थायिनी इत्यर्थः ['ईक्षि-क्षमिभ्यां च', (वा —२९१३) इति ण प्रत्ययः] केशर-मालिका' बकुलमाला 'निक्षिप्ता' न्यस्ता रक्षिता इत्यर्थः। 'तत्' तस्माद् हेतो 'इमां' मालिकां 'हस्तसन्निहितां कुरु' हस्ते गृहाण, येन प्रस्थान-विलम्बो न स्यात् ... 'गोरोचना **स्वनाम-ख्यात-पीत-द्रव्यविशेषः।** तीर्थ-मृत्तिका ... 'दूर्वाकिसलयानि अङ्कुरा' इति (**निपातेन अभिहितत्वात् प्रथमा**)—मङ्गलानि मङ्गलजनकानि समालम्भनानि' अलङ्करणानि ('**समालम्भनम्** अर्लपे तिलकेऽलङ्करणेऽपि' इति राघवकृत यादव-प्रकाश)। विरचयामि' एकत्र करोमि इत्यर्थः। **नेपथ्य इति।** 'शार्ङ्गरव-मिश्रा' शार्ङ्गरव-प्रधाना (**प्रधाने** मिलिते **मिश्र**" इति धरणि)। 'शकुन्तलाया नयनं' पतिगृह-प्रापणम्। तस्य इति तादर्थ्ये षष्ठी। **प्रियंवदेति।** ('हस्तिनापुर-गामिन' इत्यत्र '**कुमति च** –(८।४।१३)—इति सूत्रस्य **नावसरः**। गामिन्' इति शब्दस्य क्षुभ्नादिषु पठितत्वात्। सूत्रकृता '**प्रष्ठोऽग्र-गामिनि' इति सूत्रे तथैव ज्ञापितत्वात्।**

क्षुभ्नादि राकृतिगणः । तथा चोक्तं वामनेन—'अविहित-लक्षणः णत्व-प्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य.' इति') 'ऋषय. शब्दाय्यन्ते' आहूयन्ते' गौतम्या इति शेषः। **प्रविश्येति।** 'समालम्भनं हस्ते' यस्याः सा ('गड्वादेः परा सप्तमी वाच्या' (८९,८)-इति सप्तम्यन्तस्य परनिपात'। **गड्वादि राकृतिगणः।** काशिका-कार-मते तु एतादृशाः सप्तम्यन्तस्य पर-निपाताः "वाऽऽहिताग्न्यादिषु"—२।२।३७) इति सूत्रेणैव सिद्धाः। आहिताग्न्यादे राकृतिगणत्वात्)।

127.—1. नारिकेर—समुद्गके &c.—नारिकेर Cocoanut नारिकेल Cf. 'बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्'—*Rājavallabha.*'नारिकेल-समाकाराः दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः'—*Hit.* **समुद्गकः**—A casket. "समुद्गः संपुटो ज्ञेयः"—*Halāyudha.* ' खर्जुर-पुट-**समुद्गके**"--HC. III. 18. समुद्-गच्छति इति सम+उद्+गम्+ड by ('अन्येष्वपि दृश्यते'—वाः—३।२।४८)। 'स्वार्थे कन्'—*BhD.* In fact there is no general rule for **स्वार्थे कन्।** But this is **inferred** from—'न सामि वचने' (5. 4. 5). Read—"केन पुनः स्वार्थिक. कन् विहितः। **एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कनिति**"—KV. ; T. 2077. In **prosody**, however, **'समुद्ग'** means an **artificial stanza** the two halves of which exactly correspond in **sound,** though they differ in **meaning**. Cf. "**स्यन्दना** नो चतुरगाः सुरभा वाविपत्तयः। स्यन्दना नो च तुरगा सुरेभावा **विपत्तयः**"—*Ki. XV.* 16 ; *BK. X.* 19. **कालान्तर-क्षमा**—Cf. "तथा प्रहरसि —**यथा** जनोऽयं न कालान्तर—क्षमो भवति"- *Māla. Act. I* **केशर-मालिका** —An auspicious Vakula-garland as described in *Ra.*--'तया स्रजा, **मङ्गल**-पुष्पमय्या'—*VI.* 84. **2. गोरोचना** - **Kāli. always writes 'गोरोचना'**, and **never 'मृग-रोचना'** (R). Vide Vik. IV. 33 ; V. 18 ; Ku. VII. 15 ; **7.** It is prepared from the bile or urine of a cow or is found in her head, and is used as a medicine, a yellow dye or a perfume, 'स्वनाम-ख्यात-पीतवर्ण-द्रव्यम्। तत् तु गो-मस्तक-शकृत्-पित्तम्'—*Kalpa*—"विशोष-येत् वस्तिगत सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफः वा। तदाऽश्मरी पजायते न क्रमेण पित्ते-ष्विव **रोचना गोः**"—*Mādhava Kara.* **So reject मृगरोचना। 3. समालम्भनानि** सम्+आ+लभ्+ल्युट् करणे। ('नम्' by 'लभेश्च' 7. 1. 64.—'लभेश्च अदादौ प्रत्यये शब्लिट् वर्जिते नुमागमो भवति"—*KV*.—*Decorations*—(*Com.*) **4. विरचयामि**—(*Prepare*). The following list of auspicious articles

is presented at the time of departure—"दुग्धञ्च रोचनामाज्यममृत पायस तथा। शालग्राम पक्व-फल स्वस्तिके शर्करा मधु॥ मार्जारञ्च वृषेन्द्रञ्च मेघपर्वतमूपक्रम्। मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदय चन्द्रमण्डलम्। कस्तुरी कज्जल तोय हरिद्रा तीर्थमृत्तिकां। सिद्धान्न सर्षप दूर्वा विप्रवाक्यञ्च वालिकाम्' &c.—BrP.

5. **शार्ङ्गरवमिश्राः** – (7n 1.) or, say ३या-तत्समास,—Śārngarava as head (=प्रधान-Com) 6 **हस्तिनापुर-गामिन**.—हस्तिनापुर गामिन इति २या तत्पुरुष by the *Vārt* 'गम्यादीनामुपसंख्यानम्'—(2 1.24.'गम्यादयश्च प्रयोगत ज्ञेया'—T). The city of 'हस्तिनापुरम्'–[*according to HV.& Purānas*]; ['हस्तिनापुरम्','हस्तिनीपुरम्' –*H.* 'हास्तिनपुरम्'—*Mahā*] was founded by *Hastī*, the 7th king from Dusyanta (दुष्यन्त>भरत>वितथ>मन्यु बृहदिषु>सुहोत्र>**हस्ती** *HV Pitṛ-kalpa Ch.* 20; (*VaP Ch.* 99; 165 & *VP. IV Ch* 18) *Mahā I* 94. makes 'हस्ती' *the great-grandson-son of Bharata* (**दुष्यन्त-भरत-भूमन्यु-सुहोत्र-हस्ती**)। Thus the mention of 'हस्तिनापुरम्' **before** the **birth** of the future generations of Dusyanta, gives rise to **anachronism** Our poet perhaps has used this name as it was quite **well known** to the people of his time. This compound word **involves knotty points of** णत्वविधि। The उत्तरपद "**गामिन्**' contains a letter of **कवर्ग**, followed by 'र' in the पूर्वपद" therefore 'न' of the last member must be changed into *cerebral* (ण) by '**कुमति च**'–(8 4 13; 1056) For example–'**वस्त्र-योगिणौ**, चन्द्र-**गोमिणौ**. स्त्री-**भोगिणौ**, शुक्र-**गोमयेण**, **सर्वाङ्गाणि**, **नगर-कारेण**, वृष-**मुखेण**' **Prabhā** But when **Pāṇini himself uses dental** 'न' **in** '**प्रष्ठोऽग्र-गामिनि**' -8 3 2. the inference is this that 'गामिन्'at the final of a compound is an **exception** to the rule "**कुमति च**"। In that case 'गामिन् **may be considered** as belonging to 'क्षुभ्नादि' class although it is not actually mentioned in that list For **क्षुभ्नादि** is **आकृतिगण** (*Com*) Later Grammarians, Commentators, Lexicographers and Classical writers all **approve** of this view. 'कथं **प्र-पक्वानि** फलानि' * * * **अग्र गामि**नि? **क्षुभ्नादित्वात्**, –Prabhā P. 561 * * * आत्मनेपद स्यात **कर्तृ—गामिनि** क्रियाफले" –*SK* 2564. * * * 'ञितश्च धातोरात्मनेपदम् स्यात् **कर्तृ-गामिनि** क्रियाफले -*SK.* 2158 "**कर्तृ—गामिन्येव** फले आत्मनेपद प्राप्तम्'—*BM.* 2688 T on 2738. 'सर्वस्य

प्रियभूताश्च ते नराः **स्वर्ग-गामिनः**'—*Karmalocana.* "विद्या-विचार-तत्त्वज्ञाः राज्ञः **सन्मार्ग-गामिनः**"—*Devī-purāṇa.* "मधुकरिके, विद्या-**पार-गामिनाम्**" &c.—*Māla. V*, where *K* observes "विद्यापार-**पार-गामिनाम्**"अधीत-वेद-वेदाङ्गानाम्'। 'वेदानां लेखकाश्चैव ते वै **निरय-गामिनः**'—PP.Ch. 4 Ibid II. 96. **(16 times)**; '**स्वर्ग-गामिनः**'**(31 times)**; "स्रस्त-शरीर-गामिनौ" —**BC.** VIII. 7.; *Puruṣottama Deva*, author of त्रिकाण्डशेष, makes '**सागरगामिनी**' a synonym for 'नदी', which again has been used by our poet. Cf. "महीधर मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा **सागर-गामिनीव**"—*Ra. VI.* 52. Qtd. Kalpa, where, *MN* has "सागर-गामिनी सागरगन्त्री'। While deriving this very word, the *redoubtable Pāṇinian Scholar Tārānātha* in his famous '**वाचस्पत्य**' and '**शब्द-स्तोम-महानिधि,**' observes सागर-गामिनी=सागर+गम्+णिनि ; (**अत्र न णत्वम्**)। '**सेनाग्र-गामिनः**'—*Rām. V.* 48.7 ; '**निरय-गामिनः**--17, 36 ; '**शीघ्र -गामिनः**"--' 1. 11. 24. *Rājanirghaṇta* gives '**सागर-गामिनी**' a synonym for 'सूक्ष्मैला'। *Goyicandra* in his संक्षिप्तसार-व्याकरण **justifies the dental** '**न**' by placing 'गामिन्' (*in the* उत्तरपद) in the **युवादि** list. [*Cf.* **युवादेर्न**'—*Vārt.* 1055]. Only VM, cites '**वृष-गामिण्यौ**' (8. 4 13) as an example of 'कुमति च'। Like many statements of *VM* which have been considered to be **faulty** by T & BD (*Vide T. on* 5. 1. 66), this is also '**चिन्त्यः**'। Most 'likely this is **a scribal interpolation**, for in 'शिष्टप्रयोग's **never** '**ण**' **is met with गामिन्**। Besides अश्वघोष—a staunch follower of पाणिनि, and Grammarians of all other schools are against 'ण'. Curiously enough *Prof. G* retains the reading 'शकुन्तला **अनुरूप-भर्तृ-गामिनी**" (*Act. IV. P.* 98) with **dental** "न", though in this connection he is bold enough to remark. "The reading 'हस्तिनापुर-गामिनः' found in almost all the printed texts is **incorrect**. 7. **शब्दाय्यन्ते—शब्द** करोति इति 'शब्दायते' with 'क्यङ्' by'शब्द-वैर-कलहाऽभ्र-कण्व-मेघेभ्यः करणे" **(3. 1. 17 ; 2613)**. 'Next शब्दाय (नामधातु)+णिच्+लट् अन्ते **कर्मणि—शब्दाय्यन्ते**—Made to respond.

Text :—प्रियंवदा(विलोक्य)**—एसा सुज्जोवए एव्व सिहा-मज्जिवा**

पडिच्छिद-णीवार-हत्थाहिं सोत्थि-वाअणिआहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणा चिट्ठइ सउन्दला। उपसप्पम्ह णं।

(एषा सूर्योदये एव शिखा-मज्जिता[1] प्रतीष्ट-नीवार-हस्ताभि:[2] स्वस्ति-वाचनिकाभि:[3] तापसीभि: अभिनन्द्यमाना तिष्ठति शकुन्तला। उपसर्पाव एनाम्)। (इति उपसर्पत:)।

Priyaṁvadā (*Looking*)—There stands Śakuntalā at the earliest sun-rise, bathed[1] to the crown of (*her*) head[1] and gratulated by the hermit-matrons, carrying[2] wild-rice in (their) hands[2] and uttering[3] benisons[3] upon her. Let's go up to her.

(*They move near*).

॥ (तत: प्रविशति यथोद्दिष्ट-व्यापारा आसनस्था शकुन्तला) ॥

तापसीना मन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) **जादे, भत्तुणो बहुमाण-सूअअं महादेई-सद्दं लहेहि** (जाते, भर्तुर्बहुमान-सूचकं महादेवी-शब्दं लभस्व)।

(*Enter Śakuntalā resting on a seat engaged as described*).

One of the Hermitesses (*To Śakuntalā*)—

My child, mayest thou obtain the title of "Great Queen", indicative[1] of the high esteem of (*thy*) husband.[1]

द्वितीया—वच्छे, वीर-प्पसविणी होहि (वत्से, वीर-प्रसविनी भव)।

Second - Child, mayest thou give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे, भत्तुणो बहुमदा होहि (वत्से, भर्तुर्बहुमता भव)।

॥ (आशिषो दत्त्वा गोतमीवर्जं निष्क्रान्ता) ॥

Third Child, mayest thou be (*thy*) husband's "thought-much-of." (*After bestowing blessing, exeunt all save Gautamī*).

V. L.—'शिखामज्जिता'—R. V. 'शिखामार्जिता'—M 'शिखामग्ना'—S. 'कृतमज्जना'—B. प्रतीष्ट' V. B. S HS. 'प्रतिष्ठित'—R. M—

प्रियंवदेति।। 'शिखाया:' चूडाया 'मज्ज:' (भावे घञ्) मज्जनं स्नानम् इति यावत्। तादृश 'शिखामज्ज' अभ्यङ्ग-स्नानम् सञ्जातं अस्या: (इति तारकादिभ्य इतच्-५।२।३६)। 'प्रतीष्टा:' मङ्गलार्थं गृहीता: 'नीवारा: हस्ते' यासां ताभि:। 'स्वस्तिवाचनं माङ्गल्य-कर्मारम्भ-कालीन-मन्त्रोच्चारण-पूर्वक-**तण्डुल-विकिरणम्** (इति शब्दकल्पद्रुमे) तत् विधातुं प्रयोजनम् आसाम् इति 'स्वस्ति-वाचना:' ('पुण्याह-वाचनादिभ्य:लुग् वक्तव्य:'—वा:(५।१।११)इति छ-प्रत्ययस्य लोप:। तत: स्वार्थिक-कन्-प्रत्ययेन स्त्रियां 'स्वस्ति-वाचनिका' पदं सिद्धम्) तादृशीभि: 'तापसीभि: अभिनन्द्यमाना' संस्तूयमाना 'तिष्ठति'। **शकुन्तलामिति।**

'बहुमान-सूचकं' बह्वादर-व्यञ्जकं 'महती देवी' महिषी ('देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरोक्तेः) इति 'शब्दम्' आख्याम् 'लभस्व'। **द्वितीयेति।** 'वीर' (स्फायि-तञ्चि–,'उः–१७८,–इति अयतेः रक्, वि-भावश्च), प्रसूते या सा 'वीर-प्रसविनी (इनि—३।२।१५७)। **तृतीयेति।** 'बहुमता' पूजिता। ('भर्ता नाम पर नार्या भूषण भूषणादपि' इति भर्तुः बहुमानात् पर नास्ति किमपि आकाङ्क्षितम् नारीणाम् इति भावः। **आशिष इति।** ["वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते। इष्टावधारक वाक्यमाशी सा परिकीर्तिता]। गौतमी वर्जयित्वा' इति 'गौतमी-वर्जम्' ('द्वितीयायाञ्च' (३।४।५३) इति णमुल्। **'तत्र हि परीप्सा-याम् इति प्रायिकम्'** इति **पदमञ्जर्या हरदत्तमिश्राः**)।

128.—1. **शिखा-मज्जिता**— Cf 'शिरःस्नातजने' - *Ram II.* 7. 3 On the eve of the performance of 'यात्रादि-मङ्गल-कर्म' **bathing** is absolutely necessary. Cf. 'अस्नानस्तु पुमान्नार्हो जप्यादि हवनादिषु' —*Smṛti* **प्रतीष्ट** &c — प्रति + इष + क्त कर्मणि = प्रतीष्ट Carried, 'प्रति + इष् means "**to carry**". Cf. 'किं किं **प्रतीष्य** मन्त्रयसे' PN I ; 'सत्कार सत्कारेण **प्रतीष्टः**'—*SV IV* ; '**प्रतीच्छ** मा रत्नमालिका —*MK III* . (**187n. 5** ; *Rām. IV.* 10. 3) **नीवार** &c.– (19*n.* 1) As to the carrying of नीवार (*MS VI* 16) by the matrons, R remarks **'शून्य-हस्तानाम् आगमनम् अनुचितम् इति नीवारा इत्याद्युक्तिः'**, but this is **'चिन्त्य'**, for the matrons carried particularly paddy as it is a *sine qua non* in the ceremony named **स्वस्तिवाचन** । In this ceremony **paddies must** be sprinkled with some Mantras in the beginning of that rite. " * * * स्वस्ति नो बृहस्पति दधातु' इति पठित्वा **तण्डुलान्** विकिरेत्। प्रमाण यथा व्यास — सपूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैः ब्राह्मणान स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्य कर्मणि माङ्गल्ये सग्रामाद्भुतदर्शने'- *Kalp. P.* 1843. स्वस्ति इत्यस्य वाचनम् स्वस्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनम् प्रयोजनम् आसाम् इति स्वस्ति-वाचना। The Tadhita-affix 'छ' is **elided** by the *Vārt* "पुण्याह-वाचनादिभ्यः लुग् वक्तव्य "—(Com) Next स्वस्तिवाचना + कन् स्वार्थे– (127*n.* 1) and the required form is obtained in the feminine by 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इद्, आप्यसुप' (7. 3. 44). In *Vik.* the jester is propitiated by a 'स्वस्तिवाचन' consisting of 'मोदक-शराव.' (*dish of sweetmeats*). 'एतत् उपपादित स्वस्तिवाचनिकम्'– *Vik. III.* **2. आसनस्था**

प्रविशति—(86n. 3). 3. **अन्यतमा**—(106n. 2). 4. **महादेवी**—देवी means a **coronated queen** (*Com.*), hence if the king confers the title of 'महा-देवी' on her who is not yet coronated, it would reflect his high esteem and regard. Cf. 'अपरिमित—गुणाकृष्ट-हृदयश्च अन्य-वनिता-दुर्लभेन * * **महादेवी-शब्देन** परं प्रीतः प्रसादम् अकरोत्' *Kād P* 658. Vide नाट्यशास्त्रम्, Ch. 34. Note that '**महादेवी**' is a technical term for '**दुर्गा**' - पूज्यते या सुरैः सर्वैः महाश्चैव प्रमाणतः। धातुर्महेति पूजायां महादेवी तेन सा स्मृता ॥" 5. **वीर-प्रसविनी**—अज्+रक्= वीर। तं प्रसूते इति वीर+प्र+सू इति ताच्छील्ये (स्त्रियाम्)= वीरप्रसविनी ('जि-द्द-क्षि-विश्रीण-वमाऽव्यथा-भ्यम-परिभू-प्रसूभ्यश्च'— 3. 2. 15). "वीरप्रसवा भवेति"—*Kl*. *VII*. 87. **वत्से**—Originally the **calf** of an animal. Thence a term of endearment. 6. **बहुमता**— The third matron wishes Śak. the *love* of her husband. (मतिः बुद्धीच्छयोः' इति भानुजि धृत कोष)। Vide (210*n*. 1). 7. **गौतमीवर्जम्**— (All except Gautami) 'णमुल्' is here **anomalous**, as 'गौतमीम् वर्जयित्वा' does not signify '**परीप्सा** or **त्वरा**' (**haste**). ['अस्या हि परिभाषाया त्वरा विवक्षिता' T], so 'णमुल्' by 'द्वितीयाया च'—(3. 4. 53) is not available Some opine that the idea of **haste is not imperative** in the Sutra, as Pāṇini himself has 'णमुल्' in 'अनुदात्त पद**मेकवर्जम्**' (6. 1. 48), where the **idea of haste is absent**. *Cf.* "लोष्ट्रग्राहं युध्यन्ते' एव नाम **त्वरन्ते** यत् आयुधान्यपि अनादृत्य यत्किञ्चिदासन्नं लोष्ट्रादिकं तेनैव युध्यन्ते इत्यर्थः। **"इह द्वितीया-स्थले त्वरायां नानुवर्तते इति केचित्, तेन 'एकवर्जम्'** इति सिध्यति"— **Prabhā**. (*Com*). *G* suggests an alternative 'यद्वा, गौतम्याः 'वर्जः वर्जनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा इति बहुव्रीहि" but **such a व्यधिकरण-बहुव्रीहि is not sanctioned by Pāṇini**. (125n. 2). Cf 'अमन्त्र-**वर्जम्**— —Ku, VIII. 72 ; त्रयी-**वर्जम्** UC. II. 'ब्राह्मण-वर्जम्" **Gautama**. 8. **आशिषः**—The grammarians and the lexicographers are not unanimous as to whether the base is "**आशिष्**" or "**आशिस्**"। *AK* and Medinī has '**आशिस्**' which has been approved of by *Cappeler*, *St. Peters-burg Dictionary*, *Benfey*, *MW*, and the great '**वाचस्पत्य**' of Tārānātha and शब्दकल्पद्रुम। The commentator

Bhānuji derives आशिस्' thus—आ शास् क्विप्, but when 'शास्' is preceded by "आ", it **does not** become 'शिस्' by "शास् इदङ् हलो"—(6 4 34) So BhD accounts for the 'इत्व' by a *Vārt.* "**आशासः** क्वावुपधाया **इत्वं** वाच्यम्", but it is very **strange** that BhD, क्षीरस्वामी and other टीकाकार are silent about the fact that when "**शा**" becomes **शि** by the Vārt शास् must also be changed into शिष्' by शासि-वसि-घसीनाञ्च (8 3 60) Their **silence proves that they approve** of the '**सान्त** **spelling of Ak**, Pāṇini himself has used this word in "**आसिषि च**' —(3 1 150), "**आशिषि नाथः**'—(2 3 55), "**आशिषि लिङ् लोटौ** —(3 3 173), '**आशिषि हनः** (3 2 49), '**क्षियाशीः' प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्**'— (8 2 104) but from these whether the base is **सान्त**' or **षान्त**' is not quite clear Later grammarians reject the *Vārt* 'आङ् शास् न्यन्त। **आशास्ते।** कथ क्विपि आशीः ? 'क्षियाशीः प्रैषेष्विति' —सूत्रस्य-प्रयोगात **Prabha** "वस्तुनस्तु" आशिषि लिङ्-लोटौ" "क्षियाशीः प्रैषेषु इत्यादि—निर्देशात सिद्धम इति नेदपूर्ववार्तिकम्'—T (2984) The great श्रीरामतर्कवागीश is in favour of 'आशिस्', while *Durgadasa* prefers **आशिष** and opines that this is also the view of *Durgasingha* **Śripatidatta** and even of **Pāṇini** BD and his followers all have 'आशिष' **Vopadeva** after citing illustrations of गजप says एवम आशीः। Thus it seems he is also in favour of **आशिष्**। In fact the **base** of **आशीः** is hardly found in literature, and the declined forms are same whether the base is **आशिस्** or '**आशिष्**' । So both are allowed

Text —**सख्यो** (उपसृत्य)- **सहि सुहमज्जणं दे होदु** ।
(सखि, सुख-मज्जन ते भवतु) ।

Friends (*Approaching*)- Friend, may a bath in happiness be yours

शकुन्तला- **साअवं मे सहीणं । इदो णिसीणह ।**
(स्वागतम् मे सखीभ्याम । इतो निषीदतम्) ।

Śakuntalā -Welcome, my friends. This way sit down,
उभे (मङ्गल-पात्राण्यादाय उपविश्य)—हला, सज्जा **होहि । जाव मङ्गल-समालम्भणं विरएम** [हला, सज्जा भव]। यावत् मङ्गल-समालम्भन[1] विरचयाव)।

Both (*Taking up the propitiatory vase and sitting down*)—Dear friend, be ready (*now*). (*We*) will just perform the [1]auspicious decorations.[1]

शकुन्तला—इदम्पि बहु मन्तव्वं। दुल्लहं दाणिं मे सही-मण्डणं भविस्सदि (इदमपि बहु मन्तव्यम्। दुर्लभमिदानीं मे सखी-मण्डनं भविष्यति)।

(इति बाष्पं विसृजति)।

Śakuntalā—Even this (*is*) to be highly valued (*to day*). Hence-forward decorations by (*my*) friend, will be a rare occurrence for me. (*This said, she sheds tears*).

उभे—सहि उइअं ण ते मङ्गल-काले रोइदुं (सखि, उचितं न ते मङ्गल-काले रोदितुम्)। (इति अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः)।

Both—Friend, it ill becomes you to weep at an auspicious occasion. (*Thus said, wipe off her tears and by way of acting trim her*).

प्रियंवदा—आहरणोइदं रूवं अस्सम-सुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि (आभरणोचितं रूपम् आश्रम-सुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते)।

Priyamvadā—Your ornament-worth[2] beauty is marred[3] [*Lit insulted*] by the easily-found trimmings of the hermitage.

(प्रविश्य उपायन-हस्तौ) **ऋषि-कुमारकौ—इदमलङ्करणम्। अलङ्क्रियता-मत्रभवती।** (सर्वा विलोक्य विस्मिताः)। (*Entering with ornaments in hand*) Two Hermit-boys Here is decoration. Let Her Ladyship be adorned. (*All looking at these are astonished*).

गौतमी—वच्छ णारअ, कुदोएदं (वत्स नारद, कुत एतत्)?

Gautamī My son Nārada, whence is this?

प्रथमः—तात-काश्यप-प्रभावात्।

First Through the (*miraculous*) power of Father Ksāyapa

गौतमी—किं माणसी सिद्धी (किं मानसी सिद्धिः)?

Gautamī—Is it a mental creation[1]?

V. L. -'सुखमज्जनम्' B. R. V. 'सुखमार्जनम्'—M. 'सुमज्जनम्'—S. 'इदमपि'-R. V. M. 'उचितमपि'—R. V. 'भविष्यति'—B. V.M. S. 'भविष्यति इति'—R. "विप्रकार्यते'—R. V. M. 'विप्रक्रियते'—S. 'विकार्यते' K. 'विप्रलभ्यते' &. 'विप्रतार्यते'—B.: K has 'सृष्टिः' for 'सिद्धिः'। "हारीत" for 'नारद'—B. P. HS.

शकुन्तलेति। 'निषिदतम्' उपविशतम् ['सदिर प्रतेः'–(८।३।६६)–इति षत्वम्]। **उभे इति।** 'मज्जा' उद्युक्ता 'भव' (मज्जतेः कर्तरि अच्। स्त्रियां टाप्। 'मज्ज-धातुः **आत्मनेपदी** अपि' इति भट्टोजि')। **प्रियंवदेति।** 'इदं'' प्रियसखीभ्यां प्रसाधनम् 'बहु मन्तव्यम्' आदरातिशयेन स्वीकर्तव्यम्। यतः 'मे' ("शेषे षष्ठी तु स्यादेव"इति दीक्षितोक्ते' शेषे षष्ठी) 'दुर्लभं (गत्ल्-३।३।१२६) भविष्यति'। (बाष्प-विसर्जनेन **भविष्यद्वियोगः** सूचित)। **उभे इति।** 'उचित न रोदितुम्'(इत्यत्र अर्हार्थोपपदे रुदे तुमुन्)। **प्रियंवदेति।** 'आभरणोचितम्' अलङ्कारार्हं 'रूपम् आश्रमे' तपोवने 'सुलभानि' अनायास-लभ्यानि यानि 'प्रसाधनानि' विटप-किसलयादीनि अलङ्करणानि तैः 'विप्रकार्यते' विकृतं क्रियते, दूष्यते इत्यर्थः। ('निकारो विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः)। तथापि मङ्गलार्थं सगत्या क्रियते। **प्रविश्येति।** 'उपायनं' उपहार-द्रव्यं 'हस्ते' ययोः तौ ('**उपायनम** उपग्राह्यम् **उपहारस्तथोपदा**' इत्यमरः)। ["गड्वादेः परा सप्तमी"—(वा ८९८) इति सप्तम्याः परनिपातः]। **गौतमीति।** 'मानसी' मनःकृता 'सिद्धिः' प्राप्तिः अलङ्काराणाम् इत्यर्थः (तथा च तिथितत्त्व-धृतं मत्स्यपुराणं—'तपोभि प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः। दुर्गमत्वं तथा लोको वहते मति साधने')।

129.—1. सुख-मज्जनं—The implication is—'May you hence-forward be plunged in the happiness, caused by the love of your husband. **2. स्वागतं**—is used in greeting a person, who is put in the **dative**. Cf. 'स्वागतं देव्यै.—*Māla. I* & *Vik. II*; 'स्वागतं भवत्यै'—*Vik. II.* 'तस्मै स्वागतं व्याजहार'-*PA&MD.* 4; 'स्वागतमतिथये -*PN.V*; *KU. II.* 18; (101*n.* 4; 225*n.* 5). *Rām. III.* 5. 20; 23 28. 'चार्वाकि, स्वागतं ते'—*PC. II.* **3 रोदितुम्** रोदनम्, as तुमुन् is here भावे –(31n. 3). Weeping is *prohibited* at the time of departure. Cf 'कथमपि **गुरुशोकान् मा रुदन्** माङ्गलिक्य.'—*BK. I* 26 **4. विप्रकार्यते** - वि+प्र+कृ+णिच् (स्वार्थे)+लट् ते कर्मणि। "विप्र+कृ" means '*to insult*'. Her beauty seems to have been insulted by the decoration of sprouts of grass etc. (Com.). 'तस्मिन् **विप्रकृताः** काले'—*Ku. II. I.* 'भर्त्रा **विप्रकृतापि**'--*IV.* 18. *Infra.* 'किं **सत्त्वानि विप्रकरोषि**'—*Act VII. Infra. VI.* 31. For a different sense vide *Ku. VI.* 95. **6. मानसी सिद्धिः**—Refers to '**कामावसायित्व**,' by which one can obtain anything desired instantaneously. Cf. "**अणिमा महिमा**

चैव लघिमा प्राप्तिरेवच। प्राकाम्यञ्च तथेशित्व वशित्वञ्च तथापरम्। यत्र कामावामयित्व गुणानेतान् अथैश्वरान्। प्राप्नोति अष्टौ नर-व्याघ्र परनिर्वाण-सूचकान् ॥'-*Mārkandeya Purāna* 'त्रैलोक्ये सर्वभूताना दुष्प्राप्य ममुदाहृतम्। तच्चापि भवति प्राप्य प्रथम योगिना बलात्' &c *Vap* योगिना तु तपसाखिलसिद्धि —*NC* I 3, *Ki* *YII* 29, *Yoga-darsana* *III* 45, (119*n* 5), 'अनुजयामास कुमार तपोबलाहृत। तप प्रभाव-सिद्धिभि विशेष-प्रतिपत्तिभि *Ri* *XI* 12, also Com

Text द्वितीय—न खलु। श्रूयताम्। तत्रभवता वयमाज्ञप्ता शकुन्तलाहेतो र्वनस्पतिभ्य कुसुमान्याहरतेति। तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दु-पाण्डु तरुणा माङ्गल्य माविष्कृत
(शार्दूलविक्रीडित निष्ठ्यूत श्चरणो-पराग-सुभगो लाक्षा-रसः केनचित्।
(मराजसन्तम) अन्येभ्यो वन-देवता-कर-तलै, रापर्व-भागोत्थितैर्
दत्तान्याभरणानि न किसलयो-द्भेद-प्रतिद्वन्द्विभि ॥५॥

Second Not indeed please listen By His Holiness we were ordered For Sakuntala's sake get flowers from the forest-trees Then (*at once*) by a certain tree{an [3]auspicious [2]moon-white[2] silken[1] robe was presented [1]unto us, while by another was exuded[5] lac juice fit[6] for dyeing the feet with[6], (*and*) from other (*trees these*) ornaments were delivered by the palms of the Dryads stretched[7] out (*so as to be visible*) as far as the wrist,[7] emulating[8] (*their*) burst out leaflets [8] (5))}

V. L 'मङ्गल्यम् S माङ्गल्यम् R V B M उपराग-सुभगा'— V B 'उपयाग सुलभा S उपभोग-सुलभा R M न'—B S 'तत्' R V M S. किसलयोद्भेद प्रतिद्वन्द्विभि' R V M किसलय-च्छाया-परिस्पर्धिभि B HS.

द्वि तीय इति। शकुन्तला एव हेतु कारण तस्मात [निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायादर्शनम् इत्यत्र त (२०८) हेतो ५मी शेषे षष्ठी वा] कुसुमानि वन-स्पतिभ्य' वृक्षेभ्य ('वनस्पति र्वृक्षमात्रे विना पुष्प फलिद्रुमे इति विश्व)। क्षौममिति। 'न अस्मभ्य (सम्प्रदाने ४र्थी) 'केनचित् तरुणा वृक्षेण 'इन्दुवत्' चन्द्र इव पाण्ड' मित शुभ्रम् इति यावत् ("पाण्डुः कुन्ती-पतौ सिते" इति हैम) अतएव मङ्गल-कर्मणि साधु इति 'मङ्गल्यम्' ('तत्र साधु'-(४।३।९८)-इति यत्)। मङ्गल्यम् एव 'माङ्गल्यम्'—'प्रज्ञादिभ्यश्च'-(५।४।३८)-इति स्वार्थे अण्) 'क्षौम' दुकूलम् ("अशुकञ्च उत्तरीयञ्च दुकूलं क्षौम मस्त्रियाम्' इत्यमर-

माला) 'आविष्कृतम्' स्वदेहात् आविष्कृत्य दत्तम् इत्यर्थ । 'केनचित्' अपरेण वृक्षेण 'चरणयो उपराग रञ्जनम्' इत्यर्थ । तत्र 'सुभग.' सुन्दर याग्य इत्यर्थ "(सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतर वासरे। तुरीयांशे श्रीमति च सुभग"—इति शब्दार्णव) 'लाक्षारस' अलक्तक-द्रव 'निष्ठ्यूत' उद्गीर्ण दत्त इत्यर्थ । (वाच्यार्थस्य गुणीभूतत्वात् नाश्लीलता-दोषापत्तिः । ष्ठिवु निरसने क्त (३।२।१०२), 'उदितो वा-(७।२।५६)-इति सूत्रेण उकारानुबन्ध-धाता परस्यो वैकल्पिक इडागम., 'यस्य विभाषा-(७।२।१५)-इति सूत्रेण वारित.। तत 'छ्वो श्-ऊठ् अनुनासिके'-(६।४।१९)-इति वकारस्य ऊठि चादेशे सति 'निष्ठ्यूत इति रूपम्।) 'अन्येभ्य वृक्षेभ्य (इति आदाने ५मी। यद्वा 'अन्यान् आश्रित्य' इति ल्यब्लोपे कर्मणि ५मी)। 'आपर्व-भागोत्थितै' मणिबन्ध यावत् स्थितै (अनेन वनदेवताना महत्त्व सूचितम्), अतएव 'किसलयाना नव-पल्लवानाम् 'उद्भेदा विकाशा उद्भिद्यमान-पल्लवा इत्यर्थ (भावान्तरे द्रव्यान्तरम् इति न्यायात्। लक्षणया रक्त-तन्त्व-कोमलत्वादि व्यञ्जयन्) तेषा प्रतिद्वन्द्विभि प्रतिस्पर्धिभि सदृशै इत्यर्थ 'वनदेवताना करतलै' हस्तै कर्तृभि आभरणानि रत्नालङ्कारादीनि शकुन्तलार्थ 'दत्तानि (अत्र वनदेवता-करतल-दत्ताभरणेन तस्या आजन्मावैधव्य-सौभाग्यं, आभरणानाम् अनर्घत्वादि च व्यज्यते। प्रथमचरणे चतुर्थ च उपमालङ्कार। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ। अर्थावृत्तिर्हेतुश्च। अनेन निरुक्तिर्नाम भूषणम। 'पूर्वसिद्धार्थ कथन निरुक्ति रिति कीर्तितं' इति दर्पण लक्षणात्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्। "अन्यै तै" इति पठित्वा कर्तृ-प्रक्रम-भङ्ग समाधेय) ॥५॥

130a—1. **शकुन्तला-हेतो.**—Cf 'विरम लोकहेतो'—*Śak* V. 7 **वनस्पतिभ्यः**—वनस्पति means a "**Cryptogamia**", *i e* a tree which bears fruits without flowers, but here it has the sense of trees in general, specially the umbrageous ones (Com) Cf **'अपुष्पा. फलवन्तो** ये ते वनस्पतय स्मृता'—*MS* I 47 'वानस्पत्य फलैः पुष्पात्, **तैरपुष्पात् वनस्पति.'** -*AK* The form expected was **वनपतिः'** (वनस्य पति) but an augment सुट् comes in by 'पारस्कर-प्रभृतीनि च **सञ्ज्ञायाम्'**—(6 1 157)—'सञ्ज्ञायाम् इति किम्? **वनपतिः** अय व्याध'। **2. क्षौमम्**—क्षुमाया विकार क्षौमम्—Fine silk According to शब्दरत्ना-**वली, क्षौम** (-शणज—अतसीपट्ट,) means (common flax). Cf. **'क्षौम शणजेऽपि स्यात् अतसीजे** नपुसकम्', but according to others, it means

'*wove silk*'. *Vide Ra. X.* 8 ; *Rām. II* 7. 7. **3** **इन्दुपाण्डु**—पाण्डु generally means 'yellowish white'. (90n 2). 'पाण्डुस्तु पीत-भागार्धः केतकी-धूलि-सन्निभ.'—*Śabdārṇava*. Here it means 'white' (*Com*). **4. माङ्गल्यम्**—मङ्गलमेव इति मङ्गल। स्वार्थे अण् (5. 4. 38) -माङ्गलम्। Next माङ्गले साधु इति माङ्गल। यत् (4. 4 98) माङ्गल्यम्—Auspicious, (*also Com.*). **5. निष्ठ्यूतः** (Com.) -(65n. 5) ; MN on MD. 26. 6. **लाक्षा-रसः**– "A red dye prepared from an insect, analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the Palāsa, Indian fig tree and some other trees." --M. "Largely used by women in ancient times as an article of decoration, especially for the sole of the feet,"—*Apte*. Cf. 'लाक्षा रस चरण-कमल-न्यास-योग्यम्' -*PA&MD. II.* 12. 'तनूनि लाक्षा-रञ्जितानि'-- RS *VI* 13 , *Ki.* I . 23. **अन्येभ्यः**– For rhetorical fault vide Com. 7. **आपर्व** &c. पर्व joint 'ग्रन्थि र्ना पर्व-परुषी'—*AK.* पर्वण भाग पर्वभाग Wrist -*K* आ पर्व-भागेभ्य - आपर्वभागम्। ('आङ्-मर्यादाऽभिविध्यो'-(2. 1. 13) इति अव्ययीभाव) -As far as to the wrist. आपर्वभागम उत्थिता इति 'आपर्वभागोत्थिता'। 'सहसुपा'- (२।१।४) इति समासः, नै.। **8. किसलय** &c- (द्वन्द्व Couple–74n.7), here it means 'strife'. 'द्वन्द्व रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयो'। प्रतिगत द्वन्द्व प्रतिद्वन्द्वम् Emulation. मत्वर्थे इनि - प्रतिद्वन्द्वी–A rival (*Com.*).

Remark .--In a similar way **महाश्वेता** got fruits for चन्द्रापीड़—Cf. चोत्थाय सा कन्यका भिक्षा-कपालमादाय तेषामायतन-तरूणा न्तेषु विचचार। अचिरेण च तस्याः **स्वयं पतितैः फलै**रपूर्यत भिक्षा-भाजनम्। * * * आसीच्च तस्य चेतसि—**नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम्। किमतः** परम् आश्चर्यम्, यदत्र व्यपगत-चेतनापि सचेतना इवास्ये भगवत्यै समतिसृजन्तः फलानि **आत्मानुग्रहम् उपपादयन्ति वनस्पतयः**" - *Kād P.* 519 ; also read 'सर्व-काम-फलास्तत्र केचिद वृक्षा जनाधिप.। **वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च**'- *Mahā. Viṣṇu. VI.* 4-5 ; "—सूक्ष्माणि **वासांसि** फलन्ति वृक्षाः॥ हाराग्मणीनुत्तम-कुण्डलानि केयूर-वर्याण्यथ नूपुराणि।. एव विधान्याभरणानि यत्र स्वर्गानुरूपाणि **फलन्ति वृक्षा**"—SN. X. 22-23.

Text :—प्रियंवदा (शकुन्तला विलोक्य) **हला, इमाए अब्भुववत्तीए सुइआ**

दे भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छि (हला, अनया अभ्युपपत्त्या[1] सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या[2] राजलक्ष्मीः) । (शकुन्तला व्रीडां रूपयति) ।
Priyaṁvadā (*Looking at Śakuntalā*) –By this favour[1] is foreshadowed the royal fortune that is to be enjoyed[2] at your husband's place. (*Śakuntalā looks bashful*)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पति-सेवां निवेदयावः ।

First– Come, come Gautama, we will impart the services of the trees to Father Kāsyapa, who (*must*) have finished his ablution.

द्वितीयः—तथा (निष्क्रान्तौ) । Second – All right. (*Exeunt ambo*).

सख्यौ—अए, अणुवहुत्त-भूसणो अअं जणो । चित्त-कम्म-परिअएण अङ्गेसु दे आहरण-विणिओअं करेम्ह (अये, अनुपभुक्त-भूषणो[3]ऽयं जनः । चित्र-कर्म-परिचयेन[4] अङ्गेषु ते आभरण-विनियोगम् कुर्वः) ।

Friends– Alas! we are [3]unused to decorations[3]. (*However*) we will arrange[5] the ornaments on your limbs, by (*our*) acquaintance[4] with the art of painting[4].

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं (जाने वा नैपुणम्)। (उभे नाट्येनालङ्कुरुतः)।
Śakuntalā—(*I*) know your skill (*Both act decorating her*).

V. L —'राजलक्ष्मी'—B V M S 'राजलक्ष्मीरिति' - R. 'अभिषेको -त्तीर्णाय'—R B V. M 'अभिषेकावतीर्णाय' –S 'अनुपभुक्त'- K. M. V. Mackenzie Mss 'अनपयुक्त' - R S 'अननुभूत' –B. 'अलङ्कुरुत'–R. V. M. 'अलङ्कुर्वाते' –S. 'अलङ्कारान् विनियुञ्जाते' - B.

प्रियंवदेति । 'अभ्युपपत्त्या' वनस्पतीनाम् अनुग्रहेण (अभ्युपपत्ति रनुग्रहः' इत्यमरः) 'अनुभवितव्या' उपभोग्या 'राजलक्ष्मी' 'राजश्रीः. ('शोभा-सम्पत्ति-पद्मासु लक्ष्मी. श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वत) 'सूचिता' अनुमापिता, ज्ञापिता इति यावत् । ('प्रविश्य' इत्यारभ्य एतदन्तेन **उदाहरणमङ्ग**मुपक्षिप्तम् । 'यत् सातिशय वाक्य तदुदाहरणं स्मृतम्' इति तल्लक्षणात्) । **प्रथम इति ।** 'अभिषेकात् स्नानात् 'उत्तीर्ण' उद्गत तस्मै, न बोधयितुम् इत्यर्थ '(कर्मणि ४र्थी-२।३।१४) 'वनस्पतीना सेवा' दुकूलादि-दानरूपा ताम् । **सख्याविति ।** 'अये' इति सम्भ्रमे ('**अये** क्रोधे विषादे च **सम्भ्रमे** स्मरणेऽपि च' इति विश्व) 'अय जन' अस्मादृश जन किंविध ? 'अनुपभुक्त' न परिहित 'भूषण' येन तथाविध । कतमत् अलङ्करण कतमस्मिन्नङ्गे परिधीयते तन्न वय जानीम' अत. सम्भ्रमः । किन्तु 'चित्रकर्मणां

परिचयेन' ज्ञानेन, अस्माभिः बहूनि आलेख्यानि अवलोकितानि, तत्र स्त्रीणाम् अङ्गेषु आभरणानि चित्रितानि दृष्टानि, तदनुमार्गेण इत्यर्थः (इति विद्यासागर-चरणाः) । चित्रे यथाभरण-प्रयोगः दृश्यते तथैव प्रकारेण । यद्वा, 'चित्र-कर्मणः आलेख्याऽङ्कनस्य **'परिचयेन' अभ्यासेन** (इति शिशुपालवध-टीकायां मल्लिनाथः १।७५) 'आभरणानां विनियोगं ' विन्यास सन्स्थापनमिति यावत् ।

131n. —1. अभ्युपपत्त्या—(By this favour)—Act III. p. 270. The unexpected presentation of the ornaments is considered by Priyaṁvadā as a condescension, but the ascetics call it a service (सेवा), rendered by the Dryads only to please the sage, as they were fully aware of his great power to command trees. **2 व्रीडां**—व्रीड् । अ भावे व्रीडा—Bashfulness· 'व्रीडः' is also correct. ['व्रीडः अपि'. with घञ् भावे) --*BhD*.'व्रीडोऽल्कावे त्रपा लज्जा' – *Ravasa*. **3 अभिषेकोत्तीर्णाय**—The sage was performing his ablution when the pupils were going to collect flowers according to his orders and hence they now suppose that he must have finished his bath by that time. (Cf. ततः प्रविशति **'स्नानोत्तीर्णः'** काश्यपः—infra.) **4 चित्र-कर्म-परिचयेन**—परिचय—*Acquaintance*', '*knowldge*'. 'संस्तवः स्यात् परिचयः'—AK, We shall decorate your body from our *knowledge* acquired from the observation of pictures (चित्रकर्म) painted by others ; or 'चित्रकर्म' means '*portrait*,' then 'परिचय' will mean **'practice'**. For this sense Cf. 'हेतुः **परिचय-स्थैर्ये'** --*ŚPB. II.* 75, where *MN* remarks 'परिचय-स्थैय **अभ्यासदार्ढ्यें'** ; Also *Ra. IX.* 49 ; 'वर्ण—परिचय करोति'—(152n. 4). Hence, our practised ability in the art of painting will be our guide.

Text : – ९ । (ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः) ।

काश्यपः—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया[1]
शार्दूलविक्रीडित **कण्ठः स्तम्भित-बाष्प-वृत्ति-कलुषश्चिन्ता-जडं दर्शनम्[2]** ।
(ममजसततग) **वैक्लव्यं[3] मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः[4]**
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनया-विश्लेष-दुःखैर्नवैः[5] ॥६॥

। (इति परिक्रामति) ।

(*Enter Kāśyapa risen from his bath*).

Kāśyapa—Because Śakuntalā will depart to-day, (*my*) heart is deeply[1] touched[1] with melancholy[2], (*my*) voice is choked[3] by suppressing the flow of tears[3] and (*all my*) senses[5] are[4] paralysed by anxious thought.[4] So great indeed through affection is the affliction[6] (*Helplessness*--*Robi Datta*) even of me, a recluse[7] in the forest[7]. How (*bitterly*) alas! are the house-holders stung[8] [9]by the pangs of first separation from (*their*) daughters[9]. (6))

(*This said, walks round*).

V. L.—'कण्ठः स्तम्भित-बाष्प-वृत्ति-कलुषः' -R V, M. HS. 'अन्तर्बाष्पभरोपरोधि गदितम्' B. S 'ईदृशमहो' V. S. 'ईदृशमिदम्' - R. 'ईदृशमपि'—B. M. 'कथं नु'—V. M S 'कथं न'—R. B. HS.

यास्यतीति। 'अद्य' अस्मिन् अहनि **'शकुन्तला'** ममेयम् इत्यभिमानेन **पालिता** कन्या पतिगृहं 'यास्यति इति' हेतोः (न तु याता, नापि याति, अपि तु यास्यति इति भविष्यत्-कालीन-तद्गमनं मनसि कृतमात्र एव इति भावः) 'मम हृदयम् उत्कण्ठया' (उत्कण्ठा-लक्षणं तूक्तं प्राक्) दुःखेन इत्यर्थः। 'संस्पृष्टं' सम्यक् भिन्नम् अभिभूतम् इति यावत् (समातिशय द्योत्यते)। 'कण्ठः' स्वरः ("स्वरेऽपि कण्ठ आख्यातः" इति हारावली) 'स्तम्भिता' अवरुद्धा या 'बाष्पस्य नेत्र-जलस्य 'वृत्तिः' प्रवृत्तिः आरम्भः इति यावत् तया 'कलुषः' विकृतः स्वर-भङ्गवान् कण्ठ इत्यर्थः। (स्तम्भितत्वे कारणं पुरुषगतं धैर्यम्। प्रवृत्तस्य स्तम्भयितुम् अशक्यत्वात् वृत्ति-पदोपादानम्। एतेन अस्फुट वाचोऽप्रवृत्तिर्ध्वनिता)। 'दर्शनं तत्तदिन्द्रियज ज्ञानम् ('दृष्टिः ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति काप) 'चिन्तया' शकुन्तला-गमन-चिन्तया 'जडं' स्वस्व-विषय-ग्रहणे असमर्थम्। तेनाह नयनाभ्यामीक्षितं, कर्णाभ्यां श्रोतं च न समर्थं इत्याशयः (तथा च शङ्कर-पादोद्धृतं भारत-वाक्यं निद्रा-नाशश्च चिन्ता च भ्रान्तिश्चानमुक्त-चेतसाम्)। 'अरण्यम् ओकः' आश्रयः यस्य ('ओकः सद्माऽऽश्रयश्चौकः' इत्यमरः) तादृशस्य ममत्वादि-शून्यस्य वनवासिनः 'मम' (अनेन वैक्लव्य-प्राप्यतापि असम्भावनीया इति व्यज्यते)। 'तावत्' इत्यवधारणे, नैष्ठिक-ब्रह्मचारिण इति भावः 'स्नेहात्' परिरक्षणादि कर्म-सहस्र-वासजात। ममत्वात्, न तु **अपत्य-स्नेहात्**। अतएव प्रथम-चरणे **शकुन्तला** यास्यति इत्युक्तं, न तु **कन्यका** इति भावः। 'ईदृशम्' एवंविधं गुरुतरं 'वैक्लव्यं' वियोग-वैधुर्यं तावत् जातम्' इति शेषः। 'अहो' इति करुणार्थ-सूचकम् ('अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थ-विषादयोः' इति मेदिनी) 'गृहिणः' ('गृहाः' दाराः सन्ति एषाम् इति नित्ययोगे मत्वर्थीयः इनि'—५।२।११५) कृत-दार-परिग्रहाः संसारिणः तद्दुःखाभिज्ञा

इति भावः। न तु ब्रह्मचारिणः। 'नवैः' प्रथमोत्पन्नैः (**द्वितीय-वारादौ** पूर्वानुभूतत्वात् न तादृशं दुःखम् इत्याशयः) 'तनयाभिः' **आत्मजाभिः** न तु **कृतक-कन्याभिः**, यो 'विश्लेषः' विच्छेदः, तस्मात् यत् 'दुःखं' तैः। 'कथं' केन प्रकारेण 'नु' इति प्रश्ने ('नु पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः) 'पीडयन्ते' व्याकुलीक्रियन्ते। अनपत्यस्य आरण्यकस्य मे **कृतक-तनया-विश्लेषेण** एवं दुःखं यदि, मन्ये तेषां ममत्ववतां गृहस्थानां **स्वाङ्ग-भूतानां कन्यकानां** वियोग–वैधूर्यं नितरां दुर्वहम्। ('वैक्लव्यं प्रति उत्कण्ठा-स्पर्शरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि कण्ठ-कालुष्यादि-कारणान्तर-द्वयोपन्यासात् **समुच्चयो**ऽलङ्कारः। परार्धे प्राकरणिकात् मुनि-वृत्तान्तात् अप्रकारणिको गृहस्थ-वृत्तान्तोऽर्थादापतती**त्यर्थापत्तिर**लङ्कारः। गृहिण इति **व्यतिरेकः**। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ**। इति-शब्दोपादानात् हेतुरपि। "दृष्टिर्जडा चिन्तया" इति पठित्वा उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्य-**प्रक्रम-भङ्गः** समाधेयः। **शार्दूलविक्रीडितं** वृत्तम्॥६॥

132n.—1. प्रविशति काश्यपः—This is the first time Kaṇva appears before the audience; though a strict performer of austerities his first speech clearly gives vent to the softer feelings of his heart. He is a brilliant contrast to the irascible and inexorably severe दुर्वासाः, in whose eyes the slightest offence deserve of the most fearful punishment. **2. यास्यति**–For the force of the लृट् see (*Com.*). 3. **संस्पृष्टम्**—**Deeply** touched. "सम्" is intensive"—*R.* (*Com.*). **4. कण्ठः** &c. —"कण्ठ शब्दे गलेऽन्तिके" —Bhoja. Also (*Com.*). **स्तम्भित** (with णिच्) =Suppressed. **वृत्ति** –Appearance, flow. **कलुषः**—['लुष हिंसायाम्,' 'इगुपध--(३।१।१३५' इति कः। 'कस्य' जलस्य 'लुषः' घातक। "कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः]—BhD.- Muddy. Cf. 'गङ्गारोधः पतन-कलुषा' - *Vik. I.* 8); here "Husky." ('गद्गदः'—A.) बाष्प-प्रकर-कलुषाम्' -*Śak*. V. 19.; *Ra.*V.64. विषाद-संबन्ध-कषाय-गद्गदं" -BC. VIII. 31. 'वाष्प-गद्गदया गिरा'—*Rām. II.* 93. 28; *IV*. 18. 49; V. 25. 2. For a similar idea Cf. 'निरुद्ध-बाष्पोदय-सन्न-कण्ठम् उवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री'—*Ki. III.* 38. 'वाष्प-स्तम्भित-कण्ठत्वादनुक्तैव वनं गताः'—*PN. II.* 17 ; Rat. IV. 13. Kāśyapa with great patience suppressed the coming tears and hence his voice was hoarse. ("धनेन स्तंभते सर्वः, स्तभ्नात्यन्यश्च विद्यया। धन-विद्या-समृद्धोऽपि न स्तम्नोति स सज्जनः" ॥—*KR.* 82. **5. चिन्ता-जडं** &c—**'दर्शनम्'**—Refers to all

the senses—(*R*)—जात्यैकवचनम् । **चिन्ता**—Continuous thinking of the same thing. **जड़**—Having no perception of external objects. Cf. "**चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये** चिन्ता नाम गरीयसी । **चिता दहति निर्जीवं, चिन्ता तु सजीवं दहेत्**" ॥ (*Com.*). **अरण्यौ-कसः**—Cf. 'स्वर्गौकसाम्'—*Ku. IX.7.* "वनौकसः"—SN. X. 7. (145n. 1: 229n. 1). **ओकस्** उच्यति (दिवादिः) समवैति अत्र इति उच्+असुन् ('सर्वधातुभ्योऽसुन्', उ—६२८). By 'न्यङ्क्वादीनाञ्च'—(7. 3. 53.), 'च' becomes 'क' । **ओकस्** is also **'अदन्त'**, 'ओकः उचः के'—(७।४।६४)—इति निपातनात् अदन्तोऽपि'—*BhD.* "**ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्**"—Medinī. (Cf. Greek. 'Oikos'—a house). Kāśyapa thought that he was above all emotions, but now he is surprised at his wrong belief ; hence 'अहो' is 'करुणार्थ' (*mixed with* विस्मय) । If he, a veritable recluse of the forest, be subject to such a worldly feeling, at the parting of one whom he had **only nurtured** from her childhood, (Mark that Kāśyapa uses the word '**शकुन्तला**', and not '**कन्यका**', in the first line), how greatly the worldly men must be afflicted on such an occasion [**नवैः**:—First time, and not on every occasion], when they are separated (**विश्लेष**—Ra. XIII. 23) from their **self-begotten daughters (तनया)**. Note the difference between '**वैक्लव्यं**' (= Mental agitation—112n. 4; Rām. VI. 46. 37.) and '**पीडयन्ते**' । 'अपि' **(B & M)** for 'अहो' is not good. As it is placed before and not **after** ०औकसः, there is unnecessary '**अक्रमतादोष**' ।

Remark :—This is one of the **four best stanzas** of this drama. The sentiments here have been so exquisitely and naturally delineated that the verse at once appeals to all and sundry. 'कालिदासस्य **सर्वस्वम**भिज्ञानशकुन्तलम् । शाकुन्तले **चतुर्थाङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्**' । "The fourth act of the Shakuntala is a model of tender sorrow and the loving kindness with which even the trees take farewell of their beloved one, contrasts with the immediate harsh reception which awaits her at the royal court, Kālidāsa here, as in the Fourth Act of विक्रमोर्वशीयम् and in the garden scenes of the **मालविकाग्निमित्रम्** displays admirably his love for nature and

his power of description of all the stock elements of Indian scenery, the mango, the Bimba fruit, the Aśoka, the lotus and his delicate appreciation of the animal world of India"—*Keith*.

Text :—सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिद-मण्डणासि। परिधेहि संपदं खोम-जुअलं (हला शकुन्तले, अवसित-मण्डनासि[1]। परिधत्स्व साम्प्रतं-क्षौम-युगलम्)। (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते)।

Friends--Dear Śakuntalā, you have your decorations[1] completed.[1] Now don this pair of linen mantles.

(*Śakuntalā* rises and puts them on).

गौतमी—जादे, एसो दे आनन्द-परिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरू उवट्ठिदो। आआरं दाव पडिवज्जस्स) जाते, एष ते आनन्द-परिवाहिना[2] चक्षुषा परिष्वजमान[3] इव गुरु उपस्थित। आचारं[4] तावत् प्रतिपद्यस्व)।

Gautamī My child, here comes your father, embracing[3] (*you*), as it were, with a joy- flowing[2] eye Just perform the customary[4] (*salutation*).

। (शकुन्तला सव्रीड वन्दना करोति)।

(*Śakuntalā bashfully salutes Kāśyapa*)

काश्यपः—वत्से,—"ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
श्लोक **सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि"॥७॥**

Kāśyapa—Child, mayest thou be highly honoured by (*thy*) husband, as was Śarmiṣṭhā by Yayāti. As she got Pūru, mayest thou too obtain an imperial son. (7)

गौतमी—भअवं, वरो क्खु, एसो। ण आसिसा।
(भगवन्! वरः[1] खल्वेष न आशीः[2])।

Gautami—Almightly Sir, a boon[2] inded this is,—not a (*mere*) benison.[1]

काश्यपः—वत्से, इत स्सद्यो हुतानग्नीन् प्रदक्षिणी-कुरुष्व।

। (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

Kāśyapa—My child, do thou circumambulate these newly fed fires (*thrice*), keeping thy right side towards them.

(*This said, all turn round*).

V. L.—'०परिवाहिणा'—R. V. M.—०'स्यन्दिना' —S. ०'बाष्प-परिवाहिणा'–B. 'शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात ! बन्दे'–R. V. M. S. शकुन्तला सव्रीडं वन्दना करोति'—B.HS. 'भर्तुः'—R. V. M. S. 'पत्युः'—B. D. 'सद्योहुतान् अग्नीन्'—B. V. Taylor Mss. 'सद्योहुताग्नीन्'—R. M.

गौतमीति 'आनन्दं' स्वकन्यायाः स्वामि-संयोग-प्राप्ति-संभावना-जनित सुखं साधु 'परिवाहयति' परितः प्रेरयति इति 'आनन्द-परिवाहि' तादृशेन आनन्दजा-श्रु-विमुञ्चता 'चक्षुषा परिष्वजमानः' आलिङ्गन्निव **(इत्युत्प्रेक्षा)** 'गुरुः' पिता कण्वः। 'आचार' बन्दनादिकं 'प्रतिपद्यस्व' अनुतिष्ठ। **यथातेरिति।** हे 'वत्से शकुन्तले', त्व 'शर्मिष्ठा' दानव-राजस्य वृषपर्वणः कन्या, 'ययाति' नाहुषः (इति जटाधरः) तस्य, 'इव भर्तुः' (२।३।६७) स्वामिन दुष्यन्तस्य 'बहुमता' अत्यादृता 'भव' (इति आशिषि लोट्। यथा बह्वीषु पत्नीषु विद्यमानासु सतीषु दानव-नन्दिनी शर्मिष्ठा भर्तुः पार्थिवस्य ययातेः गौरव-भागिणी महाराज्ञी-पद लब्ध-वती, तथा त्वमपि भर्तुः पार्थिवस्य दुष्यन्तस्य आदरणीया भव)। 'त्वमपि सा' शर्मिष्ठा 'पूरु' स्वनाम-धन्य चन्द्रवंश-प्रदीपम् 'इव सम्राज' मार्वभौम 'सुत' पुत्रम् 'आप्नुहि' लभस्व। शर्मिष्ठायाः तनयः पुरुर्यथा सापत्न-भ्रातृषु बहुषु सत्स्वपि साम्राज्यं लेभे, तद्वत् तव पुत्रोऽपि चक्रवर्ती भूयात् (अत्र शर्मिष्ठा बहुमता '**अभूत्**', त्व तु '**भव**' इति, अपि च सा पूरुम् '**अवाप्तवती**', त्वं तु '**अवाप्नुहि**' इति **काल-भेदात् विधि-भेदाच्च भग्न-प्रक्रम-दोष**-द्वयम्, "चिर जीवतु ते सूनु र्मार्कण्डेयमुनिर्यथा" इति साहित्य-दर्पणोदाहरणवत्। तच्च वक्ष्यमाण-रीत्या समाधेयम्—"**ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता सती। सम्राजं पुरुवत् पुत्रं तत्समा त्वमवाप्नुहि**"–इति सिद्धान्त-वागीश-पादाः]। अत्र **क्रम**-लक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा—"तत्त्वोपलब्धिः **इष्टस्य क्रम** इत्यभिधीयते" इति। आशीर्वादच्छलेन तस्य वरत्वेन च कथनात् **आशीर्लक्षणो** नाट्यालङ्कारोऽपि। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—'**आशीरिष्टजनाशंसा**'। श्लोकोऽयं तत्रैव षष्ठाध्याये उदाहृतः। **श्लोको** वृत्तम्) ॥७॥ **गौतमीति**। 'एषः वरः खलु' इति अवधारणे ('तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरोमतः' इति भरतः)। 'भगवन्' इति सम्बोधनेन अस्य वचसः **अनन्यथात्वं** सूच्यते। (तथा च—"न हीश्वर-व्याहृतयः कदाचित् पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्' इति कुमारसम्भवे ३ सर्गे ६३ श्लोकः) 'न आशीः' केवलमनियत-फला हितैषणा, '(आशीर्हितैषणा' इति हैमः। अपि चोक्तम् 'वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते। इष्टाव-धारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्तिता' इति)। **काश्यप इति।** 'सद्यो हुतान् अग्नीन्' अस्मिन्नेव क्षणे कृत-होमान् त्रिविधान् अग्नीन् इत्यर्थः (समाने अहनि इत्यर्थे 'सद्यः परुत्-परार्य-ऐषमः—'(५।३।२२) इति सूत्रेण '**सद्य**' इति अव्ययं

निपातनात् सिद्धम्) 'अप्रदक्षिणान्' प्रदक्षिणान् 'कुरुष्व' दक्षिणाऽऽवर्तनेन भ्रम इति भावः।

133n.—1. **क्षौम-युगलम्**—युगं लाति इति युग+ला+क कर्तरि (3. 2. 3); यद्वा, युगम् अस्ति अस्य इति 'सिध्मादयश्च' (५।२।९७) इति लच्, यद्वा 'वृषादिभ्यश्च', (उ–१११) इति युज्+कलच्—युगलम्–(*pair*)—BhD. 'नैक-वस्त्र-धरस्तथा' इत्यनेन वैध-कर्म-मात्रे **एक-वस्त्र-धारण-निषेधात्"क्षौम-युगलम्"** इत्युक्तम्'—**HS. आनन्द-परिवाहिणा**—(18n. 1); also Ra. II. 39. **2. शकुन्तला सव्रीडं** &c.—Is certainly **better than** the Devanāgarī reading, as in the latter case a **stage direction** –('इति वन्दते,") after Śak.'s speech will be **necessary**. **3. ययातेः**—Yayāti of the Lunar Dynasty had two wives, 'देवयानी', daughter of 'शुक्राचार्य', and 'शर्मिष्ठा', daughter of 'वृष-पर्वा', the demon-king. 'शर्मिष्ठा' was originally sent with 'देवयानी' as her maid-servent, and like 'शकुन्तला' she was married by the king according to Gāndharva form, and later on she rose to be the **chief queen**, owing to her intrinsic virtues, Now (vide 15n. 2. and "पुरु" with "उ")–*MP*. 33; *Mahā. Ādi*. 70. **4 सम्राजं**–सम्यक् राजते इति सम्+राज्+क्विप्–(3.2.61.); 'म' is not changed into 'अनुस्वार' by 'मो राजि सम: क्वौ'–(8. 3. 25), 'क्वौ किम्? सराजते'–**Prabhā**, Hence the feminine form is also "सम्राज्". and not "सम्राज्ञी" (though it is met) with in the Vedic Literature—"सम्राज्ञी श्वशुरे भव", [where any rule may be considered **optional**]. Note also that 'सम्मता राज्ञी' can give the from 'सराज्ञी' and never **'सम्राज्ञी'** as there is no **क्विप् प्रत्यय**) सम्राट्—a paramount lord, 'performer of राजसूय-sacrifice. 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य.। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स **सम्राट्'**— —**Ak**· Qtd *MN on Ra. II*. 5."राजा तु त्रिविधोज्ञेयः सम्राट् च सकरोऽकरः। सर्वेभ्यः क्षितिपालेभ्यः नित्यं गृह्णाति वै करम्। स सम्राडिति विज्ञेय **श्चक्रवर्ती** स एव हि॥"—Rāja-Nīti-Ratnākara of Caṇḍeśvara. **अवाप्नुहि**—Cf. 'वत्स-राज-सदृशं पुत्र-मवाप्नुहि'—Rat. IV. **5. भगवन्**—(*Com*; 119n. 2-3). **6. वरः खलु** &c.—(**आशिस्**—Read discussion on 128n. 8) is merly an expression of one's **good wishes**, which may or may not fructify, while **'वर'** (boon) is more permanent in character and is

sure to come to pass—"सतुष्ट-देवतादीनामवश्यम्भावि वचन वरः। आशीस्तु कदाचित् फल-विधायिनी वाक्"—*C.* *Cf.* 'लौकिकाना हि साधूनाम् अर्थ वागनुवर्तते। ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति'——*UC. I* 10 7. **प्रदक्षिणीकुरुष्व**—प्रगतो दक्षिण प्रदक्षिण (इति अव्ययीभावः समासः) by 'तिष्ठदगु प्रभृतीनि च' (2—1. 17). **'प्रदक्षिण' belongs to 'तिष्ठद्गु'** class - (गणपाठ *Ch II*), Next अप्रदक्षिण प्रदक्षिण सपद्यमान कुरुष्व इति प्रदक्षिण+च्वि+कृ+लोट् स्व। Cf 'प्रदक्षिणीकृत्य'—*Ra. II* 21, *II* 71; *III* 24, *Ku* *III* 79; *III* 14; *II* 25 **प्रदक्षिण**—Means to go round **once** or **thrice** (Cf 'तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम्'—*Ku III* 80) an object, worthy of veneration, in a **clock-wise** direction, so that **right side** is always turned to the object circumambulated Cf 'प्रसार्य दक्षिण हस्त स्वय नम्रशिरा पुन। **दक्षिणं दर्शयन्** पार्श्वं मनसापि च दक्षिण। सकृत् त्रि र्वा वेष्टयेत् ता देव्या. प्रीति प्रजायते। स च **प्रदक्षिणो ज्ञेयः** सर्व-देवाघ-तुष्टिद—*Kālikā-Purāṇa. Ch.* 70.

Text—**काश्यपः—वत्से !**

वातोर्मी–(१।३) **अमी वेदी परितः क्लृप्त-धिष्ण्याः**¹
मभनगग **समिद्वन्तः प्रान्त-संस्तीर्ण-दर्भाः**³।
शालिनी–(२।४) **अपघ्नन्तो**⁴ **दुरित हव्य-गन्धैः।**
मततगग **'वैताना स्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥८॥**

(शकुन्तला प्रदक्षिण करोति)

वत्से, प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) **क्व ते शार्ङ्गरव-मिश्राः ?**

Kāśyapa– My child, may yonder sacrificial[6] fires, whose[1] places are assigned round the altar,[1] fed[2] with faggots,[2] having[3] 'Darva' strewed at their margin,[3] sanctify thee, after destroying[4] (*thy*) sin[5] by the perfume of the oblations, (8)

(*Śak. goes round the fire thrice*).—My child, now set out. (*Casting glance*). Where are Śāraṅgarava and others ?

(प्रविश्य) **शिष्याः—भगवन् ! इमे स्मः।**

Disciples (*Entering*)—Here are we, Holy Sir

V. L. -'वनमे -B 'ऋक्छन्दसा आशास्ते'--R V. M. S 'शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति' --B Omitted by M R and S 'शिष्य '--R. V M. 'शिष्या '--S 'शिष्यौ' -B 'पावयन्तु'- R V M ' पालयन्तु'-B K S C.

अमीति। 'वेदिं परितः' समन्तात् (समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वग् इत्यपि' इत्यमरः । 'पर्यभिभ्यां च (५।३।९) इति परि शब्दात् तसिल् । 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि दृश्यते' (वा --५ ६४) इति द्वितीया । अनेन सर्वस्यामेव दिशि **हव्य-गन्ध-प्राप्ति-सम्भवः** दर्शितः) 'समिद्वन्तः समित्सम्वर्धिताः (अनेन अग्नीनां **स्थायित्व** सूचितम) क्लृप्तानि रचितानि नियतं निर्दिष्टानि 'धिष्ण्यानि स्थानानि येषां तादृशाः (धिष्ण्यं स्थानेऽग्निसद्मसु' इति मेदिनी) 'प्रान्तेषु पार्श्व-चतुष्टयेषु संस्तीर्णाः आकीर्णाः कृतविक्षेपाः इति यावत। 'दर्भाः' कुशाः येषां तादृशाः । अमी पुरतः दृश्यमानाः 'वितानस्य' यज्ञस्य इमे इति 'वैतानाः' याज्ञाः ('वितानो यज्ञ उल्लोच इति मेदिनी) 'वह्नयः' दक्षिणाग्नि-प्रभृतयः 'हव्यानां देवोद्देश-दत्तानां गन्धैः दुरितं पापम 'अपघ्नन्तो' दूरीकुर्वन्तः 'त्वां पावयन्तु' पुनन्तु (पुनातेः स्वार्थे णिच् । आशिषि लोट) । (अत्र विशेषणानां विशेष-विशेषाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् **परिकरालङ्कारः** । अतएव **नापुष्टार्थत्व-दोषः**। 'अत्र प्रथम तृतीय-पादौ वातोर्म्यां, द्वितीय-चतुर्थ-पादौ **शालिन्या** इति **उपजाति र्नाम** वृत्तम । * * * **प्रयोगानुसारेण उपजातयो द्रष्टव्या इति हलायुधे-नोक्ता.**' ---इति न्यायपञ्चाननन-चरणाः) ॥८॥ प्रतिष्ठस्व' प्रस्थानं कुरु ('समव-प्रविभ्यः स्थः (१६८९) इति आत्मनेपदम्) । **शिष्या** इति । "देवाश्च मनय-श्चैव लिङ्गिनः साधवाश्च ये । **भगवान** इति ते वाच्याः सर्वे स्त्री-पु-नपुंसकैः ' इत्युक्ते भगवन्' इति सर्वाद्ध ।

134n 1 The stage direction ऋक्छन्दसा आशास्ते (M R.) is *redundant*, as otherwise before every Śloka a stage-direction explaining its metre would be necessary 2 **क्लृप्त-धिष्ण्याः—**दिधेष्टि (धिष्णाति इति वा) इति धिष (ह्वादि) or धृष् (**स्वादि**) + ण्य अधिकरणे (*Unādi.* 557) **धिष्ण्यम्** Place seat In the latter case ऋ irregularly becomes 'इ'। ऋकारस्य इकारः'- *BD* This *infrequent* word has again been used by our poet -'न भौमान्येव **धिष्ण्यानि** हित्वा ज्योतिर्मयाण्यपि-*Ra XV* 59 'धिष्ण्यानि स्थानानि -MN 'विवेश धिष्ण्य' -BC 3.6 102. 3. **संस्तीर्ण-दर्भाः**- This strewing of दर्भ is **necessary** Cf 'दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः । पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः'—*MS. III.*

256. **4. हव्य-गन्धैः** &c.—The reek of sacrificial fire sanctifies the object with which it comes in contact. Cf. 'त्रेताग्नि-धूमाग्रम् * * * घ्रात्वा **हविर्गन्धि रजोविमुक्तः** समश्नुते मे लघिमानमात्मा'—*Ra. XIII.* 38 ; 'पुनानं पवनोद्धूतैः **धूमैराहुति-गन्धिभिः**'—*Ra. I.* 53. **5. वैताना वह्नयः**—Refers either to (*i*) the **Triple** fires viz. **'गार्हपत्य'** (*in the middle of the western part of the altar*), **'आहवनीय'** (*at the eastern end*), and **'दक्षिण'** (*at the south-western corner*) ; or, (*ii*) to the **Four Vedic Fires** –**'आहवनीय**, **'माञ्जलीय'**, **'गार्हपत्य'** and **'आग्नीध्रीय'** which are kindled at the four cardinal points. east, west, north and south. *Vide Indian Wisdom P.* 205. & *Sāyana's Com.* on the ṚV. I. 1. 4. Also Cf. 'Thou **four-eyed** Agni, blazest as the protector of the worshippers &c.'—RV. I.31. 13. "**वमश्चतुर्थोऽग्नि** रिवाग्न्यागारे'—*Ra. V.* 25. **'चतुर्णां** ज्वलतां हविर्भुजां'–*Ku. V.* 20. *Rām. IV.* 13.23. and *Dr. Wilson's* RV. *P.* 3, *Notes.* (Also 126n. I). **प्रतिष्ठस्व** Cf 'प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः' - Ra 1. 89. **6. शिष्याः** (S) -Is **better** than the readings with Singular or Dual number. Cf. "हस्तिनापुरगामिन (**ऋषयः**) शब्दापन्ते" p. 337—"हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः * * * **तपस्विनः** (Speech of Kañcuki). "राजा—वेत्रवति ! किमुद्दिश्य काश्यपेन **ऋषयः** प्रेषिता स्यु ।" "प्रतिहारी—सुचरिताभिनन्दिनः **ऋषयः**" ॥ "तत प्रविशन्ति शकुन्तलाम् पुरस्कृत्य (**मुनयः**:" ॥ "निष्क्रान्ता सह पुरोधसा **तपस्विभिश्च**" ॥ "परावृत्तेषु (**कण्वशिष्येषु**)" —*Śak. Act V.* [*For* **उपजाति** metre see Appendix I. 1]

Text :—काश्यपः—भगिन्या स्ते मार्गमादेशय ।

Kāśyapa—Show[1] the way to the sister.

शार्ङ्गरवः— इत इतो भवती । (इति सर्वे परिक्रामन्ति) । Śārṅgarava—This way, Your Ladyship, this way. (*Thus said, all turn round*).

काश्यपः—भो भोः सन्निहिता स्तपोवन–तरवः ! !

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
शार्दूलविक्रीडित **नाऽऽदत्ते प्रिय-मण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्**
(मसजसततग) **आद्ये वः कुसुम-प्रसूति-समये यस्या भवत्युत्सवः**
सेयं याति शकुन्तला पति-गृहं सर्वै रनुज्ञायताम् ॥९॥
॥ (कोकिल-रवं सूचयित्वा) ॥

अपरवक्त्र (ननरलग ११३ नजजर २१८) — अनुमत-गमना शकुन्तला
तरुभि रियं वन-वास-बन्धुभिः।
परभृत-विरुतं कलं यतः
[10]प्रतिवचनीकृत मेभि रात्मनः ॥१०॥

Kāśyapa—Ho ! Ho ! ye neighbouring trees of the penance-grove !([She who doth never try[2] to drink water first, until[3] you are watered[3] ; she who though fond[5] of ornaments[5], doth never pluck[4] (*your new*) tendrils, out of affection for you; she whose (*greatest*) festivity is at the season of the first appearance[6] of your blossoms[6] even that same Śakuntalā doth now proceed to her husband's abode Let this be approved[7] by you all !) (9)

(*Acting as if he heard the note of a cuckoo*)

Here Śakuntalā has been permitted to depart by the trees, (*her*) sylvan companions, since the sweet[9] warble[8] of the cuckoo[8] has, by them, been [10]employed as a response[10] of theirs (10)

V L 'भाभा'—R V B M हहा S नपातप —V. M R K असिक्तेषु B 'आद्ये'—V R M 'आद्य'- B प्रसूनि R V M प्रवृत्ति' B पत' B यथा R V M S आत्मन'- B 'ईदृशम् - R V M S In B Śl 10 has been assigned to शार्ङ्गरव।

पातुमिति। पीत' पानम् पित्र **नपुंसके भावे क्त**' (२।३।११४) इति **भावे क्तः तत् अस्ति** अस्या इति 'पीत पीतवान् इत्यर्थः।**—(अर्श आदिभ्योऽच् (५।२।१२७) इति अच् प्रत्यय]। यस्मासु न पीतासु अर्थात् युष्मासु एकस्यापि मूलेषु जल-सेकम् अदत्तम् (भावे क्त) या। शकुन्तला 'जल प्रथमम्' इति पान-क्रियाया विशेषणम्)। पातुं न व्यवस्यति प्रथम जलपान न करोति इति भाव (व्यवस्यति' इति वर्तमान प्रत्ययेन **अधुनापि एतदवस्थाया** अपि तन्नि-र्बाह इति व्यज्यते। एवम् आग्रम वर्तमान प्रत्ययया अपि व्यञ्जकत्व बोद्धव्यम्' इति राघवचरणा)। मण्डन भूषण प्रिय यस्या सा 'मण्डन-प्रिया'('प्रिय-मण्डना) वा। (वा प्रियस्य —८९६— इति प्रिय-शब्दस्य **पूर्वनिपातः पाक्षिकः**) तादृशी सती, अपि 'या' युष्माक 'पल्लव नव-किसलय' न आदत्ते अवतमादि कर्तुं न गृह्णाति, युष्माक दुःखानुभव-सम्भवात् इति भाव। (आङो दोऽनास्य-विहरणे'—(१।३।२०, २६८५) इत्यत्र आत्मनेपदम् इति यत् विद्याम्बुधिपादै उक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तथा च तत्त्वबोधिन्याम्। "अ-कर्त्रभिप्रायार्थमिदम्'

इति ।। अत अत्र 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् इत्येव सुवचम्) । 'वः' युष्माकम् 'आद्ये' प्रथमे 'कुसुम-प्रसूति-समये' पुष्पोत्पत्ति-काले 'यस्याः शकुन्तलायाः 'उत्सव.' परमानन्दः 'भवति' (फल-प्रसूति-समयज· आनन्दातिशय. वक्तुमेव न शक्यत इति भाव· ।।) 'सा इयं' भवत्-स्नेह-निधान शकुन्तला 'पति-गृह् याति' अत. 'सर्वे' तपोवन-वृक्षे एकत्रीभूय, 'अनुज्ञायता तस्याः गमनम् अनुमन्यताम् । (**प्रत्येकाऽनुज्ञा-दाने काल-विलम्बो** भविष्यति इत्याशय. । 'पतिगृहम्' इत्यनेन अनुज्ञानस्य उचित-समयत्व ध्वनितम्) । (तरून् प्रति शकु-न्तलाया· स्नेहातिशय-प्रतिपादन-काय कारण-त्रयोपन्यासात् **समुच्चयालङ्कार**· । ज्येष्ठ-भगिनी व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिश्च । छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः । हेतुश्च ।** "गृह्णानि प्रियमण्डनापि न च या स्नेहाद्भवत्पल्लवम्" इति पठित्वा द्वितीय-पादस्य **आत्मनेपद-प्रक्रम-भङ्ग-दोषः** समाधेय । **शार्दूलविक्रीडितं** वृत्तम्) ।।९।। **कोकिलेति ।** 'कोकिल रव सूचयित्वा' इति नेपथ्य-गत-नटत्वेन । तेहि सुशिक्षिता सर्वे विहग-कूजित कुर्वन्ति । **अनुमतेति ।** 'इय' पतिगृह--गमनोन्मुखी 'शकुन्तला' 'वने वास.' येषाम् ('शय-वास-वासिष्वकालात्' (६।३।१८) इति **सप्तम्याः लोपः पाक्षिकः ।**) तादृशा. एव 'बन्धव:' (इति **रूपकम्**) तै., '**तरुभिः अनुमतम्**' अनुमोदित 'गमन' भर्तृगृह-प्रस्थानं यस्या तादृशी जाता इत्यर्थ (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास) । 'यत·' यस्मात् हेतो 'एभि.' आश्रम-वृक्षै 'कलम्' अव्यक्त-मधुरम् 'परेण' अपर-विहगेण काकेन इत्यर्थ· । 'भृत.' शैशवे पालित इति 'परभृत' कोकिल ('वनप्रिय. परभृत. कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमर) तस्य 'विरुत' कूजित ('निरक्वा वाशित रुतम' इत्यमरः) 'आत्मन.' स्वस्य (जात्यैकवचनम्) । अप्रतिवचनम् प्रतिवचन कृतम् इति 'प्रति-वचनीकृत' प्रत्युत्तरीकृतम् । (विरुतस्य प्रतिवचनेन रूपेण प्रतिरूपयोगात् **परिणामालङ्कारः ।** सत्र समान-विभक्तिकत्वात् तुल्या-धिकरणरूपः । **अनुप्रासश्च । अपरवक्त्रं** वृत्तम् ।) ।।१०।।

135n.—1. भगिन्याः--This is the **usual address**–(37*n.* 2). For षष्ठी–(17*n.* 5.)–(*Com.*) Also **2. आदेशय** दर्शय। (अनेकार्थत्वात् धातूनाम्)। This is **frequently** used in dramas in this sense. Cf. '**भवान् प्रमोदमार्गम्** आदेशयतु'—*Vik. III.* 'वेत्रवति, अग्निशरण-मार्गम् आदेशय'—Act. V. infra. **भो भोः** – (51*n.* 1). **3. पातु न प्रथमं** &c.—The idea is that she did never drink water only before watering the trees for **the first time** in the morning, (Vide Kād. quoted below) for

we cannot conceive of her doing like this **on every occasion** she was thristy. **व्यवस्यति**—(Attempt)—Śak.I.17. **4. युष्मास्वपीतेषु**— As 'पा' is *transitive*, it cannot take 'क्त' in the **active voice. So 'पा'+क्त'** in **passive voice** will mean '*which is drunk*', but **the** trees cannot be drunk like water. This **difficulty** is removed thus .–(i) "पा+क्त" भावे = **पीतम्** (Drinking–'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते') । Next पीतम् मत्वर्थे अच् ['अर्श आदिभ्य. अच्'–5. 2. 127]– पीत: –'who has his drinking (*finished*'). Read "अकारो मत्वर्थीय: । विभक्तम् एषाम् अस्ति इति **विभक्ता:** । पीतम् एषाम् अस्ति इति **पीता:** । भुक्तम् एषाम अस्ति इति **भुक्ता:** इति सर्वत्र'– **MBh.** Or, (ii) **पीत** may stand for **'पीत-जल'**, the **उत्तरपद (जल) has been dropped** as it is easily understood. Cf. 'उत्तर-पदलोप. अत्र द्रष्टव्य: । विभक्त-धना: **विभक्ता:**, पीतो-दका' **पीता:**' *Ibid.* **गम्यमानस्याऽप्रयोग एव लोपोऽभिमत:**'— *KT.* Or, (iii) **'पीत'** by **उपचार** (*Transference of Epithets*) *may mean* **पीत-जल,** i.e. here the quality of the object is **transferred** to the **agent.** "विभक्ता' भ्रातर.' इत्यत्र च **धनस्य यत् विभक्तत्वं** तत् भ्रातृषु उपचर्यते । पीता. गाव', इत्यत्रापि उदकस्य पीतत्व गोषु आरोप्यते । भुक्ता: ब्राह्मणा', इत्यत्र **अन्नस्य भुक्तत्वं** ब्राह्मणेषु उपचर्यते'– KT. Paternal wealth is divided among the brothers, but the owners of the property, i.e. brothers are consequently **said to be divided**. Similarly water is drunk but the agent of drinking is, by a **periphrastic** way, said to be drunk. (Cf. 'Sleepless pillow') ; Or, (*iv*) Though *transitive*, 'पा' may be used *intransitively* [121*n*.3]. Hence कर्तरि क्त. । ("**सकर्मकादपि अविवक्षिते कर्मणि** क्त: । 'आशित. कर्ता'–६।१।२०७–इत्यादौ यथा")—*MN on Ki.* 1. 1. 'अश: अयम् आङ् पूर्वात् अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्त:'— ('स वर्णिलिङ्गी 'विदित.')—*KV. i e. Pāṇini* himself has used "कर्तरि क्त' after 'आ+अश्' which is transitive. but **this view (i. e. कर्तरि क्त in आशित) of MN and KV is 'चिन्त्य'**. for T **clearly says** that (कर्तरि क्त: in this particular case is by **'निपातन'** । **'आङ पूर्वादश् भोजने कर्तरि क्त: निपात्यते'**—JS. For similar use 'सर्वस्याऽप्रार्थितोऽपि**चक्षुष्य. जन: "— HC. I. 20. **5. आद्ये व: कुसुम-प्रसूति** &c.—For 'joy caused by the first show of flowers'. Cf. 'आत्म-संवर्धित-लता-**प्रथम**-कुसुम-निर्गम-

निवेदनागताम् उद्यान-पालीम् अशेषाभरणदानेन सम्मानयन्तीम्'–*Kād. P.* 686.

Remark—According to GPŚ Kāli. is *indebted* (?) to the following Śloka of *Bhāsa* :—"यस्यां न **प्रिय-मण्डनाऽपि** महिषी देवस्य मन्दोदरी। **स्नेहात् लुम्पति पल्लवान्** न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात्। वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्ट-बालद्रुमा। **सेयं** शक्ररिपोरशोक-वनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम्"—*Aviṣeka. III.* 1; (Now read Introduction—'Kāli. & Bhāsa').

6. कोकिल-रवं &c.—The note of cuckoo is made by some of the **actors** who are very **expert** in imitating any kind of sounds. Read "एषा रङ्ग-प्रवेशेन कलानां चैव शिक्षया। स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तत्र मुच्यताम्"—*Cārudatta. I.* 24. 7. **वन-वास-बन्धुभिः** &c.—Cf. 'यत्र द्रुमा अपि···बन्धवो मे'—*UC. III.* 18 **'तरुभिः'—does not take षष्ठी** by "क्तस्य च वर्तमाने" (2. 3. 67), as 'क्त' in 'अनुमत' &c has been used in the **passive voice (अतीते)**। "यदा वर्तमाने क्तः, (तदा षष्ठी)। **समास-निषेधश्च**। यदा तु 'भूते **क्त' स्तदा कर्तरि** तृतीया। यथा '**पूजितो यः** सुरासुरैः' इति। तस्याः 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२।१।३२) इति समासः। न च **तक्र-कौण्डिन्य-न्यायात्** 'वर्तमाने **क्तः**' (**इह**) '**भूते क्तं**' 'बाधते **इति वाच्यम्**। "तेन" (४।३।१०१) इत्यधिकारे '**उपज्ञाते**' (४।३।११५) **इति निर्देशेन अबाध-ज्ञापनात्**। **न च ज्ञानार्थ-मात्र-विषयकम्**, ज्ञापकम्। उदाहृत-प्रयोगानुरोधेन सामान्य-विषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्"—**Maitreya Rakṣita**(अनुन्यास)। The gist is :–*Pāṇini* himself connects the Sūtra "**उपज्ञाते**" (4.3 115) with "**तेन**" 4.3.101-("तेन"इत्येव। **पाणिनिना उपज्ञातं** पाणिनीयम्"–*BD*), therefore **मति, बुद्धि** and **पूजार्थक** roots will **also** take"क्त-प्रत्यय"in the **past tense**, and hence their subjects may take **तृतीया** विभक्ति। This is the view of **BD** and **नव्याः**। Also MN on Ki.II. 22. But **HD** and **KT** are **against this view.** "स्यादेव यदि भूते क्तः लभ्यः। न। नाप्राप्ते तस्मिन् आरभ्यमाणो **वर्तमाने** क्तः **अस्य बाधको** भवति। एवञ्च 'पूजितः यः' सुरासुरैरित्यचिकित्स्योऽपशब्दः। **'त्वया ज्ञातो, 'मया ज्ञात'** इति तु **भवत्येव**। **'तेन'** इत्यधिकारे **'उपज्ञाते'** इति निर्देशात्–*PM.* (*on* 2.2.12.); *Bhāsya-Pradipa* on (3.2.118). Hence according to them **तृतीया with ज्ञानार्थक roots** may be **allowed**, but **तृतीया with 'इच्छार्थक' or 'पूजार्थक' roots is**

absolutely wrong. Therefore the following uses are **erroneous** —' अनुप्रासधिया **गौड़ै स्तदिष्टं** बन्धगौरवात्'—*KA*. 1. 44; 'कलहं **राम-महितः** कृतवान्'—*BK. X*. 2. 'स पूण्यकर्मा भुवि **पूजितः नृपैः**'—*Śs*. 8. **परभृत** —The cuckoo is so termed because the female ones are supposed to keep their eggs in the nests of crows which hatch them. The cock-koil sits himself on a prominent part and lifts up his voice and shouts aloud and very soon attracts the attention of the owners of the nest (i.e. crows) who rush out to attack and chase him away. Now comes the chance of his wife who forthwith nips in to deposit her eggs'—*D. D. Cunnigham*. (*Indian Friends and Acquaintances*. *pp*. 64-65). 'परभृत इव नीड़े रक्षितः वायसीभिः'—*MK. II*. 3.'अन्यै द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति—*Śak. V*. 22; *Ra. IX*. 43 ; *Ku. I*. 2. For a similar idea Cf. 'उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोक-शब्दं वयसा विरावैः' Ra. II. 9. Mark that the **crow** is called '**परभृत्**' (परं बिभर्ति। क्विप्) । **कलं** (*adj*) means 'sweet'. '**विरुतं कलं**'—Sweet warblings of the cuckoo. Cf. 'कलम् अन्यभृतासु भाषितम्, कलहंसीषु मदालस गतम्'—*Ra. III*. 59.

Text : – (आकाशे)

[1]रम्यान्तरः कमलिनी-हरितैः[2] सरोभिः
वसन्त तिलका **[3]छाया-द्रुमैर्नियमितार्क-मरीचि-तापः[4]** ।
(तभजजगग) **भूयात् कुशेशय-रजो-मृदु-रेणु[5]रस्याः**
शान्ताऽनुकूल-पवनश्च शिवश्च[6] पन्थाः ॥११॥

। (सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

(*In the air*)- May her path,—[1]with its intervals made fascinating[1] by[2] the lotus-verdant[2] pools, (*and*) [4]with the glare of the sun's rays moderated[4] by the umbrageous[3] trees,—have[5] its dusts mollified as the lotus-pollens,[5] and (*may it have*) gentle and favourable breeze, and be (*altogether*) blissful[6] (11).

(*All listen with astonishment*).

V. L.—'मरीचि'—B. HS. 'मयूख'—R. V. M. S.

रम्यान्तर इति। 'कमलिनीभिः' पद्मिनीभिः 'हरितैः' श्यामलैः (इति शब्दरत्नावली। **तद्गुणालङ्कारः**) तादृशैः 'सरोभिः कासारैः' ('कासारः सरसी सरः' इत्यमरः। सरोभिः इति **बहुवचनेन प्रतिपदं सरसः सत्त्वं द्योत्यते।** अनेन पिपासा-निवृत्तिः), 'रम्याणि' मनोहराणि 'अन्तराणि' मध्यप्रदेशाः यस्य तादृशः। "छाया-**प्रधानाः** द्रुमाः" (उत्तर-पदलोपी कर्मधारयः। वृक्षमात्रेण सूर्य-ताप-निरासः कर्तुं न शक्यते इति छाया-प्रधानत्व-विशेषणं बहुवचनमपि। तेन विश्रान्ति-स्थल-सत्त्वं व्यज्यते। **विशेषण-प्रक्रम-भङ्गश्च** निरस्तः) तैः, 'नियमितः' प्रशमितः, 'अर्कस्य' सूर्यस्य 'मरीचिः' गभस्तिः किरण इति यावत् ('मरीचि मुनिभेदे ना गभस्ता वनपुंसकम्' इति मेदिनी), तस्य 'तापः' यस्मिन् तथाभूतः। 'अस्याः शकुन्तलायाः। पथन्ते गच्छन्ति अनेन इति 'पन्थाः' मार्गः। 'कुशे' जले ('कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे **कुशं जले**' इति विश्वः) शेते इति 'कुशेशयं' 'कमलं' ('शतपत्रं कमलं कुशेशयम्' इत्यमरः। 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इति अच्। 'शय-वास-वासिष्वकालात्' (६।३।१८) इति **सप्तम्या अलुग्भावः पाक्षिकः**) तस्य 'रजांसि' परागाः इव 'मृदवः' कोमलाः 'रेणवः' धूलयः यस्मिन् तादृशः [अनेन चरणानुपघातो व्यज्यते]। 'शान्तः' (७।२।२७) अवेग-वाहित्वात् सौम्यः 'अनुकूलः' अविपरीतः सहगामी इति यावत्, 'पवनः' यस्मिन् तादृशः 'च शिवश्च' शुभश्च मङ्गलकरश्च इति यावत् ['शिवं मोक्षे शुभे भद्रे' इति विश्वः ॥ अर्श आदिभ्यः अच्' (५।२।१२७) इति अच्] 'भूयात्' ('आशिषि लिङ्लोटौ)' ३।३।१७३)। (वायु-मार्गयो रुभयोः प्राकरणिकत्वाद् **तुल्ययोगिता।** योग्येन वायुना योग्यस्य पथः सम्बन्ध-द्योतनात् **समालङ्कारो** व्यङ्ग्यः। शिवत्वं प्रति बहु-कारणोपन्यासात् **समुच्चयोऽलङ्कारश्च।** परस्परोपकरणात् **अन्योन्या-लङ्कारोऽपि।** वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासौ। **उपमा-हेतु-परिकरालङ्काराः। वसन्त--तिलका वृत्तम्**) ॥११॥

136n—1. आकाशे—This stage-direction is **different** from 'आकाशे in *Act. III.*; *V. I.* (*Vide* 82*n.* 6). This is used when the utterance is from Dryads or some superhuman agency. Read "दूरस्थाऽऽभाषणं यत् स्यादशरीर-निवेदनम्'। परोक्षान्तरितं वाक्यं तत् आकाशे निगद्यते'—*Bharata.* This sort of oracles (आकाशवाणी) at the time of departure bespeaks of good omen. Cf. '**आकाशवाणी** सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च * * * चकार यात्रां भगवान् श्रुत्वा एवं--विधं शुभम्)'—*BrP. Ch.* 33. 2. **छाया-द्रुमः**—According to *C*, the

foliage and extent of **छाया-द्रुम** are so great that there is always a shade under it from sun-rise till sun-set. The qualifying attribute (**प्रधान**--Com.) corresponds to the adjective 'हरित्' in the first line, hence विशेषण-प्रक्रम-भङ्ग-दोष does not arise (*Com.*) **3. कुशेशय** &c.—कुशेशय- Lotus (*Ra. I.* 18). The idea is –Let the pollens of lotuses being blown by the wind, be deposited upon the dusts, thus making the path smoother, and then the travellers walking there may not be troubled in any way. This also suggests the *abundance of lakes fraught with lotuses* through out the whole path (*Com*). **4. शान्तानुकूल** &c.—Wind blowing from behind (*i.e. favourable*) at the time of departure is also a good omen. 'शुभगन्धे च शब्दे च **सानुकूले च मारुते।** प्रस्थित सर्वकार्याणि **सर्वसिद्धिः** ध्रुव भवेत्'—*Pālakāypa.* 'अभिमुख-पवनस्य कार्य-सिद्धि-करत्वम्' –*BRŚ.* 'वामे मधुरवाकपक्षी, वृक्षः पल्लविताऽग्रत । **अनुकूलो वहन् वायुः** प्रयाणे शुभशंसिन.—*Qtd. N.* '**पवनस्य अनुकूलत्वात्** प्रार्थना-सिद्धिशंसिन'—*Ra. I.* 42 ; 'मन्द मन्द नुदति पवनश्चानुकूल.'–*PA* & *MD.* 9; '**शान्तः** '**पाटच्चरादि-शून्यः** —**Free from thieves and high-waymen**—(Ś. & C.). **5. शिवश्च पन्थाः**—Cf. 'भद्र शिवास्ते पन्थान.'--*UC. II.* "पन्थानः सन्तु ते शिवा."--*BK. XX.* 25. 'पन्थान. ते सन्तु शिवा.' —*Hit.* 'शिवास्तु ते सन्तु पन्थानः'– Infra.

Remark--It is quite likely that in writing this Śloka, our poet, fond as he is of *Vedic(uses)*, was thinking of the **Pūṣan Hymns** in the (ṚV.I 42 2-3)–Pūṣan is decribed as the custodian of the road. The hymns run thus - "Pūṣan clears and makes **level the path,** fills the meadows with emarald grass and makes the **paths pleasant** and **journey safe** for his devotee. He **drives away the wicked wolf and treacherous robber** from the road." (Cf. Ś & C above)

Text :—गौतमी—जादे, ण्णादि-जण-सिणिद्धाहिं अणुण्णाद-गमणासि तबोवण-देवदाहिं। ता पणम भअवदीणं [जाते,[1] ज्ञाति-जन-स्निग्धाभिः[2] अनुमत-गमनाऽसि तपोवन-देवताभि । तत् प्रणम भगवती.]।

Gautamī--My child,[1] you have your departure sanctioned by the Dryads of the penance-grove who are as affectionate[2] as your relatives.[2] So bow to the divine ones.

शकुन्तला (सप्रणाम परिक्रम्य। जनान्तिकम्)—**हला प्रियंवदे, ण अज्जउत्त-दसणुस्सुआए बि अस्सम-पद परिच्चअन्तीए दुक्ख-दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति** (हला प्रियंवदे, ननु आर्यपुत्र-दर्शनोत्सुकाया अपि आश्रम-पद परित्यजन्त्या दुःख-दुःखेन[1] मे चरणा पुरतः प्रवर्तेते।)

Śakuntalā (*Turning round with a bow—Aside*)—Dear Priyamvadā, eager as I am to see (*my*) lord, my feet move onward with[3] great sorrow[1] as I am quitting the region of the hermitage

प्रियंवदा—ण केवल तबोवण-विरह-कादरा सही एव्व। तुए उबट्ठिद-विओअस्स तबोवणस्स बि समवत्था पेक्ख दाव।

(न केवलं तपोवन-विरह-कातरा सखी एव। त्वया उपस्थित-वियोगस्य[1] तपोवनस्यापि समवस्था[2] प्रेक्षस्व। तावत्)—

आर्या [12 18 12, 15]

उग्गलिअ-दब्भ-कवला मिआ, परिच्चत्त-णच्चणा मोरा।
ओसरिअ-पण्डु-पत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥१२॥

(उद्गलित-दर्भ-कवला[3] मृगा परित्यक्त-नर्तना मयूरा
[4]अपसृत-पाण्डु-पत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लता ॥१२॥

Priyamvadā It is not that (*our*) friend alone is grieved at the separation from the penance-grove Just behold the (*troubled*) [2]condition of the penance-wood whose[1] separation from you is impending [1] The deer have dribbled[3] adown the mouthful of Kusa-grass[3], the pea-fowls have given up their dancing, creepers [4]with their brown leafage falling[4] are shedding tears as it were (12)

V L -नत प्रणाम B HS Others omit नत। दुःखेन -R V M K 'दुःखदुःखेन B S S Dr पुरतः प्रवर्तते' - R V M परमुखौ न निपततः B पुरःसरौ न S 'समावस्था' Taylor Mass समवस्था' Patankar समवस्था R M S 'अवस्थाम्' B 'उद्गलित' R V M S 'उद्गीर्ण' B 'मृगा & मयूरा' - V. M S 'मृगी' & मयूरी'—B HS मृग्य R]

गौतमीति। 'ज्ञाति जन' बन्धुवर्ग 'इव स्निग्धाभि स्नेह-युक्ताभि इत्यर्थ ('स्निग्धस्तु वत्सलो वत्स स्नेह-युक्त-जने भवेत्' इति शब्दरत्नावली)। **शकुन्तलेति।** 'आर्यपुत्र-दर्शने', यद्वा 'आर्यपुत्र-दर्शनेन उत्सुका' इति **सहसुपेति**

समासः । ('प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च'-(२।३।४४)-इति तृतीया सप्तमी वा) । 'दुःखदुःखेन' नितरां दुःखेन हेतुना । **प्रियंवदेति ।** 'त्वया उपस्थित-वियोगस्य' आसन्न-वियोगस्य, न तु भूत-वियोगस्य नापि भावि-वियोगस्य इति उपस्यार्थः ('सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः') 'तपोवनस्य' अचेतनस्यापि इति भावः 'समवस्थां' दशाम् (इति रघुटीकायां मल्लिनाथपादाः-८।४१) । समवस्थां गाथिकया कथयति । **उद्गलितेति ।** मृग्यश्च मृगाश्च इति 'मृगाः'-(१।२।६७)-'उद्गलिताः' चर्विताः अपि मुखात् भ्रष्टाः 'दर्भ-कवलाः' कुश-ग्रासाः येषां तादृशाः, मयूर्यश्च मयूराश्च इति 'मयूराः'-(१।२।६७) त्वद्गमन-दुःखेन परिहृतं 'नर्तनं' नृत्यं यैः तथाभूताः तिष्ठन्ति इति शेषः । न केवलं चेतनाः तद्वियोग-कातराः, अपितु अचेतनाः 'लताः' वल्ल्यः, त्वद्विरह-कातराः 'अपसृतानि' मृदु- च्युतानि 'पाण्डूनि' हरिणानि शुष्काणि इति भावः 'पत्राणि' यासां तादृश्यः सत्यः 'अश्रूणि' वाष्पाणि 'मुञ्चन्ति' विसृजन्ति 'इव' (इति **क्रियोत्प्रेक्षा ।** तपोवनस्य विरह-प्रतिपादन-रूप-कार्यं प्रति **कारण-त्रयोपन्यासात् समुच्चयालङ्कारः ।** बन्धुजन-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः । अनुप्रासश्च । आर्या जातिः)** ॥१२॥

137n. —1. ज्ञाति-जन &c —*BhD derives* 'ज्ञाति' thus—'जानाति । **क्तिच्** (३।३।१७४) ; ज्ञायते वा । **क्तिन्** (३।३।९४) *i.e.* attaching 'क्तिन्' in (कर्तृवाच्य) or 'क्तिन्' in (करणवाच्य) । Hence acording to him '**ज्ञाति**' is **optionally feminine**, though it is generally **masculine. दुःख-दुःखेन** –Repetition implies **excess**–(91n. 1). **पुरतः** –Most grammarians consider it to be **erroneous. For detailed discussions.** Vide (261n 7). **2. त्वया** &c. –*Pāṇini* sanctions ३या **समास** with **ऊनार्थक** words.–('पूर्व-सदृश-समोनार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णैः'—(2.1.31), but there is no Sūtra sanctioning '३या विभक्ति' with '**ऊनार्थक**' words yet ३या विभक्ति may be available by implication of this समास-Sūtra. Read "अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति,"–*KV*. "इद सूत्रमेव समो-नार्थ-शब्द-योगे **तृतीयायाः ज्ञापकम्**"–**Prabhā**. Here '**वियोग**' has the sense of '**ऊन**' । Now vide (9n. 7). **3. समवस्थां** –(**Oldest** reading–89n. 6). Also "द्वितीया—अस्ति तु लोकप्रवादः आगामि सुखं दुःखं **वा** हृदय-**समवस्था** कथयतीति"—*Māla. V.* "द्वितीया—अतः खलु भर्तृ-दारिकाया इयं **समवस्था** संवृत्ता"—*Ibid. V.* **4. दर्भ-कवला** &c.—Cf. 'मृग्यश्च दर्भाङ्कुर-निर्व्यपेक्षा स्तवागतिज्ञं समबोधयन् माम्'—*Ra. XIII.* 25.

"अधुनापि यत्र जलधर-समये * * * भगवतो रामस्य चापघोषस्य स्मरन्तो न **गृह्णन्ति शष्प-कवलम्** अजस्रम् अश्रु-जल-लुलित-दीन-दृष्टयो वीक्ष्य **शून्या दशदिशो * * * जानकी-संवर्द्धिता जीर्णमृगाः**"—*Kād. P.* 80. For similar idea, Cf. "नृत्यं मयूराः, कुसुमानि वृक्षा, दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः। तस्याः प्रपन्ने सम-दुःख-भाव **मत्यन्तमासीत्** रुदितं वनेऽपि"—*Ra. XIV.* 69 "शीर्णा गोकुल-मण्डले **मृगकुलं शष्पाय न स्पन्दते।** मूकाः कोकिल-पङ्क्तयः, **शिखि-कुलं न व्याकुलं नृत्यति।** सर्वं तद्विरहेण हन्त नितरा गोविन्द! दैन्यं गतं। किन्त्वेका यमुना कुरङ्ग-नयना नेत्राम्बुभि वर्धते॥" "हृष्टाश्च केका मुमुचु र्मयूराः दृष्ट्वाऽम्बु **नीलमिवोन्नमन्तम्।** शष्पाणि मुक्त्वाऽभिमुखाश्च तस्थुः मृगाश्चलाक्षा मृग-चारिणश्च"—BC. VII. 5. For the dancing of the peacocks. vide *RS. II.* 6. *PA & MD.* 46, 78 ; *Śs*—43. **मुच्यन्ति अश्रूणि**—Cf. 'अमुना कुसुमाश्रु-वर्षिणा त्वमशोकेन मृगाक्षि शोच्यसे'—*Ra. VIII.* 63.

Remark :—According to GPŚ, Kāli. is indebted (?) to the following Śloka of *Bhāsa*, (*at the time of Rāma's deparature*) "नागेन्द्रा यवसा-भिलाष-विमुखाः सास्रेक्षणा वाजिनः। ह्रेषा-शून्य-मुखा. सवृद्ध-वनिता-वालाश्च पौरजनाः॥ त्यक्त्वा-हार-कथाः मुदीन-वदना. क्रन्दन्तः उच्चैर्दिशा। रामो याति यया मदारमहजस्तामेव पश्यन्त्यर्मा"—*PN. II.* 2.

Text :— **शकुन्तला** (स्मृत्वा)—**ताद! लदा-बहिणिअं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं** (तात! लता-भगिनी वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये)।

Śakuntalā (*Remembering*)—I will just bid[1] adieu to[1] (*my*) tendril-sister, the "Moon-light of the Grove."

काश्यपः—वत्से! अवैमि ते तस्यां सोदर्या-स्नेहम्। इयं तावत् दक्षिणेन।

Kāśyapa—My child ! (*I*) am aware of thy sisterly affection for her. She is just to the right.

शकुन्तला (उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—**वणजोसिणि! चूद-सङ्गता वि मं पच्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहा-बाहाहिं। अज्ज-पहुदि दूर-परिवत्तिणी दे क्खु भविस्सं** (वनज्योत्स्ने! चूत-सङ्गतापि[2] मा प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः[3] शाखा-बाहाभिः। अद्य-प्रभृति दूर-परिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि)।

Śakuntalā (*Approaching and embracing the creeper*)—Forest-moon-light ! [2]though united with the mango tree[2], yet, prithee. embrace me [3]with your hitherward[3] bough-arms. From this day forth (*I*) will indeed be far away from you.

V. L.—'सोदर्या-स्नेहम्'—V. 'सोदर्य-स्नेहम्'—M. R. S. 'सौहार्दम्'—B. HS. 'शाखाबाहाभिः'—K. R. M. V. 'शाखामयैः बाहुभि.'—B. 'उपेत्य लता मालिङ्ग्य'——B. 'लतामुपेत्य'—R. V. M. S.

शकुन्तलेति। 'लताभगिनी' भगिनीत्वेन परिगृहीता लताम् (इति **परिणामालङ्कारः**)। **काश्यप इति।** 'अवैमि' जानामि। सोदर्यायाः ('सोदरात्यः' —४।४।१०९) भगिन्याः यः स्नेहः' तम्। 'तावत् इत्यवधारणे। 'दक्षिणेन' **अदूरे दक्षिण-दिग्विभागे** ('एनप्'–५।३।३५)। **शकुन्तलेति।** 'चूतेन' प्राणनाथेन आम्रतरुणा 'सङ्गता' मिलिता 'अपि' इत्यनेन अन्य-बन्धुजनाना विस्मरण-शङ्का। 'इतोगताभि.' अस्या दिशि प्रसृताभि.। 'शाखा-बाहाभि' (इति एकदेश-विवर्ति **रूपकम्**)।

138.—1. 'लता-भगिनी'—This idea of लता might have come to her mind from Priyamvadā's uttering 'लता' in the fore-going Śloka. **2. आमन्त्रयिष्ये'**–(109n. 3) **Remark**—Similar ideas occur in *Bhāsa's PY*–"आपृच्छ पुत्र-कृतकान् हरिणान् द्रुमाश्च। विन्ध्य वन तव सखीर्दयिता लताश्च"—*V. II.* **3. अवैमि—**अव + इ (*to know*) is a **favourite root** with our poet. Cf. **'अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः**–*Ra. II.* 53. **'अवेहि मां'**—*III* 63. 'वार्तम् अवेहि राजन्'– *I* 13 **'अवेहि** मा गन्धर्वपते, स्तनुजम्'—*V* 53. **'अवेहि** चैनाम्'—*XIV.* 40 **'अवैमि** कार्यान्तरमानुषस्य' —*XVI.* 82. **'अवैमि** ते'—*Ku. III.* 13; *II*. 8 ; *V.* 49 ; 'सुखमङ्गिनम् **अवैमि**'–*Śak. I*. 11 ; *IV.* 4 ; (126n 3). **5. सोदर्या** &c.—समानोदरे शयिता इति समानोदर+य [by 'सोदरात् य.'—4. 4. 109]. Now before the affix 'य' is added to the word, 'समान of समानोदर' *optionally* becomes 'स' by 'विभाषोदरे'—(6. 3. 88) giving the form **'सोदर्या'**। But when there is **no change,** then 'समानोदर' takes 'यत्' (*and not* **'य'** as *Prof. G. has it*) by 'समानोदरे शयित ओ **चोदात्तः**'(4. 4. 108), and the Udātta will fall on the letter ओ and not on 'य'—(Vide T & BM. 1659.) **दक्षिणेन**–(22n.1). **5.** शाखा-**बाहाभिः**—'बाहा' has been preferred to 'बाहु' as it suits very appropriately with शाखा (*feminine*).

Text :—काश्यपः—वत्से—

"सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे ६

वसन्ततिलका **भर्तारमात्म-सदृशं² सुकृतैर्गता³ त्वम् ।**

(तभजजगग) **¹चूतेन संश्रितवती⁴ नवमल्लिकेयम्**

अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीत-चिन्तः⁵" ॥१३॥

॥ तदितः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ॥

Kāśyapa—My child, thou hast obtained[2] by dint of (*thy*) merit[2], a spouse[1] worthy of thee[1] - just as previously determined by me on thy account This Navamallikā is (*also*) twined[1] with the mango[3] tree Now I (*am*) free[5] from solicitude[5] for thee, as well as for it (13). So set out on (*thy*) way hence.

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—**हला, एसा दुवेणं वो हत्थे णिक्खेवो**¹ (हला एषा द्वयो वां हस्ते निक्षेप ¹) । Śakuntalā (*Going up to her friends*)–Dear friends! she (*is*) in the hands of you both, a pledge[5].

उभे—अअं जणो दाणिं कस्स हत्थे समप्पिदो (अय जन इदानीं कस्य हस्ते समर्पित) । (इति बाष्प विहरत) । Both—But to whose charge, are we now committed (*by thee*) ? (*This said, shed tears*)

V.L,—'संश्रितवती'— K R M 'सस्कृतवती'— M's Mss 'सङ्गमितवती'— Colebrooke's Mss The Śloka No. 13 is found in B as follows —** 'तदर्थम् * * * स्वगुणैर्गतासि । अस्यास्तु सम्प्रति वर त्वयि वीतचिन्त कान्त समीप-सहकारमिम करिष्ये' ॥ 'सख्यावुपेत्य'—B. 'सख्यौ' प्रति'—R M S 'इदानीम्'—Only B S HS.

सङ्कल्पितमिति । 'मया' तपोनिधिना 'तवार्थे तव कृते त्वत्-प्रयोजन-निमित्त (प्रयोजनञ्च **योग्य-समागम** एव) 'प्रथममेव' आदावेव, दुष्यन्तस्य ममा--श्रमाऽऽगमनात् प्रागेव 'सङ्कल्पित' मनसा विभावितम् 'आत्मन सदृशम्' अभिजन-गुणै सौन्दर्येण वयसा च तुल्यम् इत्यर्थ । 'भर्तार' पति (केवल तद्भरणात् न, अपि तु त्रिभुवन-भरणात् भर्तारम् इत्याशय) 'त्व सुकृतै' प्राक्तन-पुण्य-फलै 'गता' लब्धवती असि (योग्य-समागमश्चिन्तितोऽपि पुण्याऽतिशायदेव भवतीति भाव) । 'इयं' पुरत स्थिता 'नवमल्लिका' वनज्योत्स्ना 'चूतेन' आत्म-योग्येन आम्रेण सह 'संश्रितवती' सङ्गतवती मिलिता इति यावत् । (अत्र नायक-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः** । उभयो प्राकरणिकत्वात् **तुल्ययोगिता** च) । अतएव 'सम्प्रति'

अधुना 'अहम् अस्यां नवमल्लिकायां 'त्वयि' तद्विषये च 'वीता' विशेषेण गता 'चिन्ता' वर-सग्रह-भावना यस्य तादृश. संवृत्तोऽस्मि (योग्येन योग्य-समागमात् **समालङ्कारः**। परस्परोपकरणाद् **अन्योन्यालङ्कारो** व्यङ्ग्यः। पुनः सुकृत-रूप-कारणान्तरोपन्या- -सेन आत्म-सदृश-पति-लाभ-रूप-कार्यस्य सुकरत्वात् **समाधिः** अलङ्कारश्च— '**समाधिः** कार्यसौकर्यं कारणान्तर-सन्निधे." इति तल्लक्षणात्। **हेत्वनुप्रासौ**। **वसन्ततिलका** वृत्तम्)। **शकुन्तलेति**। निक्षिप्यते यः स. 'निक्षेप.' न्यासः स्थाप्यः इति यावत्। ("यथा स्थाप्य. रक्ष्यते तथा इयम्" इति शङ्करपादाः)। इतः पर युवाभ्याम् इय निक्षेप इव यत्नतो रक्षणीया इत्यर्थ.।

139n —1. तवार्थ—तव। अर्थे तव कृते –*K*. 'अर्थे' & 'कृते' (निपात) mean '*for the sake of*'. "**अर्थे कृते अव्ययं** तावत् तादर्थ्ये वर्तते द्वयम्" इति काशिका। "अन्ये च बहव सुरा **मदर्थे** त्यक्त-जीविता" —*Gītā I*. 9. '**गवार्थे ब्राह्मणार्थे** च' – *P I*. *I*. 420. "**तवार्थे**'—(*Rām. III*. 74. 18). **सुकृतैः**—By meritorious actions done in former life. Cf. 'तच्चिन्त्यमान सुकृतं तवेति'—Ra. XIV. 16. **2. संश्रितवती** —सम् + श्रि। क्त भावे -सश्रितम् [- सश्रय.–(27*n*. 3)] सश्रित + मत्वर्थे मतुप् ङीप्—सश्रितवती (म—व 8 2.91). **3. अस्यां त्वयि च**—Here is क्रम-प्रक्रम-भङ्ग-दोष, as शकुन्तला has been mentioned after 'नवमल्लिका' in the **last** line, though she is mentioned **first** in the **first** half. Śak.'s pet **creeper** has been **given importance** by being put first and this is **intentionally** done with a view to pleasing *Śak*'. For this will show that the sage has tender affection for her beloved creeper. 'शकुन्तला-परिगृहीता सा इति तस्या. सन्तोषोत्पादनार्थम् "**अस्याम् 'इति पूर्व-निर्देश:**। तेन **क्रम-** प्रक्रम-भङ्गः परिहृतो भवति। 'तय्यत्र चाहमिति सम्प्रति" इति पठित्वा वा परिहर्तव्यः। अस्मिन् पाठे **यथासंख्यालङ्कारः**'—*R*. **वीत-चिन्तः**—Cf. the idea with 'देवि तरुणी भूता वत्सा राज्यश्रीः। एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता"—HC. IV. 31. **निक्षेपः**=न्यासः—An **open deposit** without being sealed (151*n*. 5). **4. अयं जनः**—This phrase is used instead of the 1st Personal Pronoun by a speaker in reference to himself in the 3rd person irrespective of gender and number. *Ku. V*. 40 ; *Ra. VIII*. 81. **विहरतः**—Shed tears. '*Wipe away*'—*M*.

Text :—काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा। ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या। (सर्वे परिक्रामन्ति)।

Kāśyapa—Weep not, Anasūyā; Śakuntalā has indeed to be cheered[1] up by you both. (*All turn round*).

शकुन्तला (विलोक्य)—ताद, एसा उडअ-पज्जन्त-चारिणी गब्भ-भार-मन्थरा मअ-बहू जदा अणघ-प्पसवा होइ, तदा मे कंपि पिअ-णिवेदइत्तिअं विसज्ज-इस्ससि (तात, एषा उटज-पर्यन्त-चारिणी[२] गर्भ-भार-मन्थरा[३] मृग-वधूः यदा अनघ-प्रसवा[४] भवति, तदा मे कमपि प्रिय-निवेदयितार[५] विसर्जयिष्यसि)।

Śakuntalā (*Looking*)—Father, when this doe, [2]grazing close to the cottage[2] (*and*)[3] slow with the weight of (*her*) young,[3] is safely[4] fawned,[4] (*you*) will send some one as[5] an announcer of the happy news[5] to me.

काश्यपः—वत्से। नेदं विस्मरिष्यामः।

Kāśyapa—This (*I*) will not forget, my child?

शकुन्तला (गति-भङ्ग[६]रूपयित्वा)—(**अम्मो! को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ** (अम्मो! कोनु खल्वेष निवसने मे सज्जते[७])। (इति परावर्तते)।

Śakuntalā (*Representing a break*[6] *of gait*[6])—O what, indeed, is clinging[7] to my garment? (*This said, turns round*).

V. L.—'अनसूये प्रियम्वदे'–B. 'अनसूये'–R. V. M; B. HS have 'रुदितेन' for 'रुदित्वा'। 'गर्भ-मन्थरा'—R. V. M. S.—'गर्भ-भार-मन्थरा'—B. 'अनघ-प्रसवा'—R. V. K M. 'सुखप्रसवा'—B. 'विसर्जयिष्यथ'—R. V. M. 'विसर्जयिष्यसि'—B. 'विसृज'—S. 'सज्जते'—R. S. 'सज्जति'—M. 'सजति'—B

काश्यप इति। 'अलं रुदित्वा' रोदनेन किम् ['अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'—(३।४।१८) इति तुमुन्नर्थे क्त्वा] 'ननु' इति प्रश्ने आक्षेपे वा। **शकुन्तलेति।** 'गर्भ-भारेण' भ्रूण-भारेण इत्यर्थः (**गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ** सन्धौ पनसकण्टके' इति मेदिनी) 'मन्थरा मन्दगामिनी अलस-गमना इति यावत् ('मन्द-गामी तु मन्थर' इत्यमरः) अत 'उटजस्य' पर्ण-शालायाः 'पर्यन्तेषु' 'चरति' या तथाभूता। 'अनघ.' निर्विघ्नः ('दुःखैनो-व्यसनेष्वघम्' इति रघुटीकायां मल्लिनाथ-धृत-यादव-वचनम्) 'प्रसवः' गर्भ-मोचनम् ('स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भ-मोचने' इत्यमरः) यस्याः तादृशी। 'भवति' भविष्यति (३।३।१३१) 'तदा मे' मम समीपे 'प्रिय-निवेदयितारं' शुभ-सन्देश-वाहम्। **शकुन्तलेति।** 'गति-भङ्ग' पाद-स्खलन 'रूपयित्वा' अभिनीय आह इति शेषः। 'परावर्तते' दर्शनार्थं परावृत्य पश्यति।

140n.—1. **अलं रुदित्वा = खलु रुदित्वा** = अलं रोदनेन—(43n. 4). **ननु**—Implies query, Are you not to cheer up Śakuntalā? Why do you then weep ? Or, take it in the sense of आक्षेप (*mild censure*) as sanctioned by 'अभिधानचिन्तामणि' of (*H*). Anasūyā has been rightly asked not to weep as she is the **oldest** of the trio. Note that the sage Kāśyapa *generally* **takes notice** of 'अनसूया' and always gives her prominence.—(43n. 4). **2. अनघ-&c.**—'अघ' = Mishap, hence 'अनघ-प्रसवा'—One whose delivery has been without trouble. Cf. 'इतो भविष्यति **अनघ-प्रसूतेः** अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते'—*Ra. XIV*. 75 ; 'कच्चित् मृगीणाम् **अनघ-प्रसूतिः**'—*V. I*. Cf. the idea with 'य. सुप्तवान् मदङ्के शिखण्ड-कण्डयनो-पलब्ध-सुख. । तं मे जातकलापं प्रेषय मितकण्ठक शिखिनम्"—*Vik.* I 8 ; **नेदं**—Is emphatic. Cf. MR. II 5 **3 सज्जते**—**Like many old poets** *Kāli.* **usually** uses this root in **आत्मनेपद** ; (112n. 8)

Text : काश्यपः—–—वत्से,—

"यस्य त्वया [1]व्रण-विरोपणमिङ्गुदीनां
वसन्ततिलका तैलं न्यषिच्यत[2] मुखे कुश-सूचि विद्धे
(तभजजगग) [4]श्यामाक—मुष्टि-परिवर्धितको जहाति[5]
सोऽयं न पुत्र-कृतकः[6] पदवीं[7] मृगस्ते"॥१४॥

Kāśyapa—My child, that same fawn, the factitious[6] son, upon whose mouth when pricked[3] by the spine of Kuśa-grass,[3] thou wouldst besprinkle [1]the sore-abating[1] Iṅgudi oil and who was (*tenderly*)[4] reared by thee, with handfuls of Syāmāka grains[4], does not forsake[5] your path.[7] (14)

शकुन्तला—–वच्छ, किं सहवास-परिच्चाइणिं मं अणुबन्धेसि। अचिर-प्पसूदो-वरदाए जणणीए विणा विवड्ढिदो एव्व। दाणिम्पि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तयिस्सदि। ता णिउत्तस्स (वत्स, किं सहवास-परित्यागिनीं मामनुबध्नासि। अचिर-प्रसूतो-परतया[1] जनन्या विना विवर्धित[2] एव। इदानीमपि मया विरहितं[3] त्वां तातश्चिन्तयिष्यति। तन्निवर्तस्व[4])। (इति रुदती प्रस्थिता)।

Śakuntalā—My fondling, why do you follow me, who am deserting (*your*) company? Deprived of (*your*) dam that[1] died directly after bringing (*you*) forth[1], you indeed were carefully

reared[2] (*by me*). (*So*) even now deprived[3] of me as you are, papa will think of you. Go[4] you back[1] therefore.

(*This said, moves on weeping*).

V. L.—B, HS read 'अनुबध्नामि' for 'अनुसरसि'। 'अचिरप्रसूतोपरतया'—B. P. HS. 'अचिरप्रसूतया'—R. M. V.

यस्येति। 'यस्य कुशानां' 'सूचिभिः' सूचीवत् तीक्ष्णाग्र-देशैः 'विद्धे' -(६।१।१६)-जातव्रणे 'मुखे' 'त्वया' अत्यन्तदयार्द्रया (मातृभूतया इति अर्थान्तर-संक्रमितम्) 'व्रणानां' क्षतानां 'विरोपणं'-(७।३।४३)-विशोषकम् 'इङ्गुदीनां' तापस-तरूणां ('इङ्गुदी' तापसतरु' इत्यमरः) 'तैलं' तत्फल-सम्भवः स्नेहः 'न्यषिच्यत' (८।३।६५)—**प्रक्षितमित्यर्थः**। 'सोऽयं पुरतो दृश्यमानः 'श्यामाकानां' धान्य-भेदानां 'मुष्टिभिः' ग्रासैः 'परिवर्धितकः' अनुकम्पया यत्नेन सह प्रेषित ('अनुकम्पायाम् -(५।३।७३)-इति कः, स्वयं भक्षयितुम् अशक्ताय श्यामाकान् मुष्टौ गृहीत्वा अर्पित-वती। ('सोऽयम्' इत्यादिना जन्मन आरभ्य यावत् मृगत्वं प्राप्त, त्वया एव वर्धित इति ध्वन्यते) अतएव 'पुत्र-कृतकः' (२।१।७२) कृत्रिम-पुत्रः, पुत्रत्वेन अभि-मन्यमान इत्यर्थः। 'मृगः ते पदवीं' पन्थानं 'न जहाति। स्नेहवशात् त्वदनुयायी भवति। (**मृगस्वभावोक्तिः**। 'पुत्रकृतक' इति **निरङ्गं केवलरूपक-मलङ्कारः**। व्रविरो तकौ तक इति **छेक-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः**। **वसन्ततिलका वृत्तम्**) ॥१४॥ **शकुन्तलेति।** 'सह 'वासः' इति 'सहवासः' (सुप्सुपेति समास) यद्वा 'सदृशः वासः' इति 'सहवासः' (अ-स्वपद-विग्रहः नित्यसमासः। **'सह-शब्दः सदृश-वचनः अस्ति'** इति भट्टोजिः), न साधु परित्यजति या ता सहवास-परित्यागिनी ['सम्पृचानुरुधाऽऽङ्यम्—' इत्यादिना–(३।२।१४२)–इति घिणुन्]। 'अचिरं' सद्यः प्रसूतं यया सा 'अचिरप्रसूता' चासौ 'उपरता' मृता चेति सा तादृश्या 'जनन्या विना विवर्धित एव' इति निश्चये। 'मया' कृतक-जनन्या इति भाव.। 'तातः चिन्तयिष्यति' कृतक-मातरि मयि गतायां मत्तोऽपि अधिकः पिता कण्वः त्वाम् अवेक्षिष्यते, तस्मान्निवर्तस्वेति भावः।

141n.—1. व्रण-विरोपणं—'That which causes a scar to cicatrize.' 'ह' of रुह optioanlly becomes 'प' when णिच् follows, by 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' (7.3.43). **2. न्यषिच्यत**–'स' of सिच् is replaced by **'ष'** after नि। Vide 'उपसर्गात् सुनोति-सुवति—&c.'—(8. 3. 65) ; and

'प्राक् सितात्, अड्व्यवायेऽपि' (8.3.63). **परिवर्धितकः**—'परि' here has the sense of 'अतिशयेन'—(252n.2). **श्यामाक** &c.—The grain of a kind of grass of the genus *Panicum*. 3. **पुत्र-कृतकः**—One that is tended as a son; a factitious son. **'कृतकः'**='कृत्रिम'–Artificial–(Ku. I.19). (*i*) **कृतकः पुत्रः पुत्र-कृतकः । 'कृतक'** is placed *last* by **'मयूर-व्यंसकादयश्च'** (2.1.72). Cf. **'व्यंसकः मयूरः –मयूर-व्यंसकः' । मयूरव्यंसकादि** is **'आकृतिगण'।** 'अविहित-लक्षण स्तत्पुरुषः मयूर-व्यंसकादिषु द्रष्टव्यः'—**Prabhā**) (*ii*) पुत्रस्य कृतम् (भावे क्त., कार्यमित्यर्थः) -पुत्र-कृतम् । 'पुत्र-कृतम्' इव 'कृतम्' यस्य स 'पुत्र-कृत (कः)'। Read 'सप्तमी-पूर्वस्य च बहुव्रीहि र्वक्तव्यः, **उत्तर-पदस्य च** लोपो वक्तव्यः'–*MBh*. Next 'शेषाद्विभाषा'–(5. 4. 154)–इति **समासान्तः** कप् (*iii*) पुत्रः कृतः इति "पुत्रकृत."—महसूर्पेति समासः। Next स्वार्थे (कन्), अनुकम्पाया वा कः -*G*. (iv) न पुत्रः--अपुत्रः, अपुत्रः पुत्रः सम्पद्यमानः कृत पुत्रकृतः' -(K). 'ई' being **dropped** as in 'निपुण-भूतः' 'पूग-कृतः' 'श्रेणिकृत' by 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः'–(2.1.59). Next कन् । According to *Śākaṭāyana* **'श्रेण्यादि' is 'आकृतिगण'** । Read—(एकौघभूतम् ॥ 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इत्यर्थे कर्मधारयः। **"श्रेण्यादि राकृतिगण" इति शाकटायनः**—*MN on ŚPB. III*. 35.) Cf. 'यस्योपान्ते **कृतक-तनयः** कान्तया वर्धितो मे बाल-मन्दार-वृक्ष.' -PA & *MD. II*. 15 ;—**'पुत्रीकृतोऽसौ** वृषभ-ध्वजेन' –*Ra. III*. 36 ; *V*. 6; *UC.I* 4; *PN. V* 11. "Tender attachment to natural objects is one of the most pleasing compositions of the Hindus. It is very frequently expressed and perhaps in few places with more beauty than in the drama of Śakuntalā, whereupon departing from the bower of her foster-father, she bids adieu to the plants, she had carefully tended and the orphan fawn she had reared"- -**Dr. Wilson**. 4. **सहवास** Company. The word may also be taken as an instance of 'बहुव्रीहि' when it will mean a '*companion*'. Cf. 'सहवमति'–*Śak.II*.3; **पदवीं**–Course, Cf. 'पवन-पदवी'–PA&*MD*. 8. **वि-वर्धितः**–You were *carefully* (वि) brought up by me from your infancy when your own mother died. **मया विरहितं**—(137n. 2); **'चिन्तयिष्यति** -Cf. 'त्वयैव चिन्त्यमानस्य' – Ra,1.64 ; 'मातृभिः चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसाः गताः."--UC. I. 19. **निवर्तस्व** –Return ; (116n. I) ; **Ra. II. 31.**

Text :—काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन। स्थिरा[1] भव। इतः पन्थानमालोकय—

'उत्पक्ष्मणो नयनयो रुपरुद्ध-वृत्ति[3]
वसन्ततिलका बाष्पं कुरु स्थिरतया[4] शिथिलाऽनुबन्धम्।[5]
(तभजजगग) अस्मिन्नलक्षित-नतोन्नत-भूमि-भागे[6]
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति[7]'॥१५॥

Kāśyapa—My child Away with weeping Be calm[1] This way look on the path By (*means of*) firmness[4], dost thou repress[5] (*Lit* '*lessen*') the continuity[5] of the tears that[3] clogs the function of[3] (*thy*)[2] upturned-eyelashed eyes[2] Thy footsteps are indeed, going[7] uneven[7] upon[6] (*thy*) route, the[6] undulations of which have not been noticed (*by thee*)[6] (15)

शार्ङ्गरवः—भगवन्[8]। ओदकान्त[9] स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्, अत्र न सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

*Ś*ārngarava—Almighty[8] Sir ! it is enjoined that a kind friend should be escorted[9] up to the brink of the (*first*) water[9] This, then, is the border of a lake So having instructed us here be pleased to return

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीर-वृक्ष[1]-च्छायामाश्रयाम।
। (इति सर्वे परिक्रम्य स्थिता)।

Kāśyapa—And so, in this milk-tree-shade[1] (*we*) keep awhile
(*This said, all turn round and stop*)

V L,—'वत्से &c B Omitted by others 'शिथिलानुबन्धम्' -HS Ś B Bh 'विरतानुबन्धम् V M 'विहतानुबन्धम्'—M's Mss R S 'आदकान्त' B HS M's Mss 'आदकान्तात्—M 'उदकान्तम् -R V 'नोदकान्तात्' S 'अत्र न'- B Others omit 'न'।

उत्पक्ष्मणोरिति। 'उन्नतानि पक्ष्माणि' नेत्र-लोमानि ('पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्र-लोमनि इति विश्व) ययो स्तयो 'नयनयो' विषये 'उपरुद्धा' निवारिता 'वृत्ति' प्रसरा दर्शन-शक्ति इति भाव। (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास) येन तम्, उपरुद्धोत्पक्ष्म-नयन-वृत्तिमित्यर्थ। 'बाष्प' नेत्राम्बु 'स्थिरतया' आत्मन धैर्येण, 'शिथिल मन्दीभूत 'अनुबन्ध' पुन पुन उत्पत्ति यस्य तथाविध 'कुरु विधेहि, अन्यथा मुहु नेत्राम्बु-पातेन दृष्टि-शक्ति-लोपात् गमिष्यास्ते महान् अनर्थ स्यात्। तथाहि 'न लक्षित' अवलोकित क्वचित्

'नता' क्वचित् 'उन्नता' अतएव बन्धुरा 'भूमि-भागा भूप्रदेशा यस्मिन् तादृशे 'मार्गे' पथि 'ते पदानि पाद-विन्यासा ('पादन्यासे पादमुद्रा मूप्तिङन्ते पदं भवेत्' इति क्षीरस्वामी) अविषमाणि विषमाणि भवन्ति इति 'विषमीभवन्ति' उच्चावचेषु निपतन्ति इति भाव । ('खलु' इत्यवधारणे निषेधे वा।) (अत्र यात्रा-समयेऽमङ्गल-शब्दोच्चारणमपि नोचितमिति तच्छ्रवणे तस्या आशङ्का भविष्य-नीति **विषम-पदत्वं हेतुत्वेनोक्तम्** । पदार्थ-वाक्यार्थ रूपया **काव्यलिङ्गयो. ससृष्टिः** । प्रधानस्य बाष्प-शैथिल्यस्य समासे गुणीभावात् **विधेयाविमर्ष-दोष** । स च "बाष्प स्व-धैर्य-वशता विनिवारय त्वम् इति पठित्वा समाधेय । **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका** वृत्तम) ॥१५॥ **शार्ङ्गरव इति ।** 'उदकस्य लक्षणया जलाशयस्य अन्त प्रान्त इति उदकान्त' । 'आ उदकान्तात' इति आदकान्त जलाशय प्रान्त मर्यादीकृत्य इत्यर्थ [आङ् मर्यादाऽभिविध्या '(२।१।१३) इति समास **पाक्षिक**) । **काश्यप इति ।** क्षीर-प्रधान वृक्ष इति 'क्षीरवृक्ष' (**उत्तरपद लोपी** समधारय) उदुम्बर वृक्ष (इति जटाधर) । आश्रयाम' (तथा चाक्त —नदी-तीरे गवा गाष्ठे **क्षीरवृक्षे** जलाशय । आगमेऽवथ कूपादी दृष्ट **बन्धुम् विसर्जयेत्** ॥)—(मन्दशे **विलम्ब सम्भवात्** शान्वे च सतानप दशाऽश्रयस्य आवश्यकत्वात इति भाव इति सिद्धान्तवागीशपादा) ।

142n —1. बाष्पं—'अश्रुण पूर्वावस्था —(K)—*i e*, the first stage of tears, the hot lachrymal moisture that overspreads the eyes, before the tear-drop is formed **2 शिथिलाऽनुबन्धम्** is preferred as the Śloka with this reading has been quoted by **Bhoja** in his सरस्वती-कण्ठाभरण । '**अनुबन्ध** means 'प्रक्रतस्याऽनुवर्तनम् —(*IK*)—'Follo--wing closely after' hence 'continuity' **ते पदानि** Thy foot-steps Note the difference in the meaning of पद' here and in पदकारिता (124n 2) and in other places **विषमीभवन्ति** 'स्खलितानि स्यु "—Ś — Are liable to trip or stumble' Cf 'त्यक्त्वा त्वरा, व्रज पदै स्खलितैरय न । खेद गमिष्यसि' &c —*Rat* 11 17 'विषमपदा पदवी विवर्तनेषु —*Ki* I 40, 'बाष्पवेग विगृह्यताम् -*Ram* I. 46 30 'कण्व s exhortation to Śak for the cessation of weeping is extremely touching and accurate showing Kāli's grasp of delineation. 3 **भगवन्**— *Vide Com after IV* 8. **4 ओदकान्तं**—आ (ङ) उदकान्तम् (*Com*). "ङ्" is elided the by injunction of *Patañjali* Cf 'ईषदर्थे

क्रिया-योगे मर्यादाऽभिविधौ च यः। एतमातं ङि तं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्' —*MBh. qtd. SK.* 103; also Cf. 'आङ् इषदर्थे अभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगे च'—*AK.* Hence this **'आङ' is different from 'आ' which is 'प्रगृह्य''** by 'निपात एकाज् अनाङ्' (1. 1. 14) ; Cf. 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये अनुकम्पायां समुच्चये'—*Medinī.* Thus सन्धि **is not barred** by 'प्लुता प्रगृह्या अचि, नित्यम्'--(6. 1. 125). **5. इति श्रूयते**—This is enjoined in the holy writ. Cf. 'ओदकान्त प्रियं प्रोथमनु-व्रजेत्'—*Qtd. Kramadiśvara* in his 'संक्षिप्तसार-व्याकरण'। 'अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमा-सीमान्तमनुव्रजेत् &c."—*Y. I.* 113 *and Com. thereon.* 'आयान्तम् अग्रतो गच्छेत् गच्छन्तम् तमनुव्रजेत्' -*Tantra-Sāra*—(निगमकल्पद्रुम.') । "तत-श्चोदकाऽन्तिक-निर्वर्तिता-नुयात्रिक-बन्धु-वर्ग."—*AR.* "आ क्षीरवतो वृक्षादा सलिलाद्वा प्रियं ! प्रियं। यान्तं अनुयायादिति वचनं, तेन त्वमितो निवर्तस्व" ॥ —KM. 451. **6. क्षीर-वृक्षच्छायाम्** Optionally '०च्छायम्' (2.4.25)— According to M supported by जटाधर, 'क्षीरवृक्ष' means the *glomerous fig tree* (*Ficus Glomerata*) only. But according to others it means *five umbrageous trees* (*Ficus Indica, Ficus glomerata, Ficus Riligiosa, Ficus Rumphi and Ficus infectoria*) that exude a resinous milky juice (Cf. 'ये क्षरन्ति सदा क्षीरम्'— *Māhā. Viśma,* 7) from their barks. Read—"न्यग्रोधो-डुम्बराऽश्वत्थ-पारिश-प्लक्ष-पादपाः। **पञ्चैते क्षीरिणो** वृक्षास्तेषा त्वक् पञ्चैः लक्षणम्" ॥ —*RN.*

Text :—**काश्यपः** (आत्मगतम्) **किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्त-रूप' मस्माभिः सन्देष्टव्यम्।** (इति चिन्तयति)।

Kāśyapa (*Aside*)—What message that would be most[1] [1]appropriate, can indeed be submitted to His Honour Duṣyanta? (*This said, reflects.*)

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—**हला पेक्ख। णलिणी-पत्तन्तरिदं बि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि। दुक्करं क्खु अहं करेमि।**

(हला प्रेक्षस्व। नलिनी-पत्रान्तरितमपि सहचरम् अपश्यन्ती आतुरा[3] चक्रवाकी आरटति। दुष्करं खल्वहं करोमि)।

Śakuntalā (*Aside to Anasūyā*)—Look (*here*), friend. The female sheldrake, stricken[3] with sorrow[3], not perceiving her

(*dear*) mate, even hid[2] by a [2]lotus-leaf, cries (*aloud*). But I'm doing what's (*most*) difficult to do.

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि (सखि! मैव मन्त्रयस्व)।

आर्या **एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअ-दीहअरं।**
[12, 18 **गरुअं वि विरह-दुक्खं आसा-बन्धो सहावेदि ॥१६॥**
12, 15] (एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाद-दीर्घतराम्[४]
गुर्वपि विरह-दुःख माशा-बन्धः[५] स्साहयति[६])॥

Anasūyā—Say not so, my dear. Even she, forlorn of her beloved, passes away the night, made[4] too long by her grief.[4] The bond[5] of expectation[5] (*of meeting again*), makes the agony of separation, however severe, supportable[6] (16)

काश्यपः—शार्ङ्गरव! इति त्वया मद्वचनात्[7] स राजा शकुन्तलाम् पुर-स्कृत्याऽभिधातव्यः।

Kāśyapa - Śārṅgarava! after presenting Śakuntalā in front, that king should thus be addressed in[7] my words[7], by you.

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु।

Śārṅgarava- Let Your Revered Sir, command.

V. L.—'अपि सहचरम्' -R. V. S. 'प्रियसहचरम्'—M. 'खल्वहं करोमि' -S 'अहं करोमि—इति'—R. M. V; M omits 'इति' before 'त्वया मद्वचनात्'। B & HS read 'अभिधातव्य for 'वक्तव्यः'।

काश्यप इति। अतिशयेन युक्तम् इति 'युक्त-रूपम्' ('प्रशंसायां रूपप्'—५।३।६६ ; २०२१ इति रूपप्)। **शकुन्तलेति**। 'नलिन्याः' एकेन 'पत्रेण' पर्णेन, न तु देश-विप्रकर्षेण, पुनः 'अन्तरितम्' केवलम् आच्छादित-विग्रह, न तु विनष्टम्। 'आरटति' उच्चैः करुण रोदिति। एषा तु प्रियजनस्य पत्रान्तरित-व्यवधानमपि सोढु न शक्ता, 'अहं तु' इति भेदे। 'दुष्करं करोमि' एतावतो वासरान् प्रियतमेन भर्त्रा विना बहुदूरं स्थितास्मि, नूनमेतत् प्रमदाजनैः सुदुष्करम्। **एषेति**। 'एषा चक्रवाकी' या अधुना क्षण-कालमपि प्रियेण चक्रवाकेण विना न तिष्ठति सा 'अपि इति अपेरर्थः। 'प्रियेण' सहचरेण चक्रवाकेन विना विषादेन' विरह-वेदनया' 'दीर्घतराम्' अधिकतर-दीर्घत्वेन प्रतीयमानां 'रजनी (**जातावेकवचनं**) सर्वा रजनीः इति भावः, 'गमयति' अतिवाहयति। अत एषा चक्रवाक-वधूरपि अतीव दुष्करं करोति इत्याशयः। (पुरा किल पम्पा-सरसी-तीरे सीता-वियोग-विकलं राम-मवलोक्य चक्रवाका **हसन्ति** स्म। रामस्तु तदवलोक्य "ममेव युष्माकमपि

यामिन्यां प्रिया-वियोगो भविष्यति" इति शशाप इति अग्निवेश्य-रामायण-वार्तानुसन्धेया)। 'आशा' पुनरपि प्रातः मां संगमयिष्यति इति विश्वासः, स 'एव बन्धः' पतन-निवारणम् इति 'आशाबन्धः', 'गुरु अपि' दुर्वहमपि (**'दुर्वहोऽपि गुरुः** प्रोक्तः' इति गदसिंहः) 'विरहस्य विरहेण' वा यत् 'दुःखं' तत् विरहिभिः 'साहयति' सहन-योग्यं करोति। **रूपक-श्लेषानु-प्राणितोत्प्रेक्षा। अर्थान्तरन्यासश्च।** 'अत्र **आश्वासाऽलङ्कारः**' इति शङ्करपादाः। इयं **गाथा**) ॥१६॥

143n —1. युक्तरूपम्—(77n. 4). **प्रेक्षस्व**—The following sentence is its object. Śak. means to say that hers is a case worse than that of **चक्रवाकी 2. नलिनी-पत्रान्तरितं**—(110n. 2). For a similar idea, Cf. "सरसि नलिनी-पत्रेणापि त्वमावृत-विग्रहां ननु सहचरी दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः"—*Vik. IV.* 20. **आतुरा**—Cf. 'अस्ति खलु लोकप्रवादः—'नव्यवरः **लज्जातुरो** भवति'–*Māla. V* ; 3. **दुष्कर खल्वहं**–The idea is—The female Cakravāka cannot brook the separation (*from her husband*) caused by the intervention of a *single lotus-leaf*, but just think of my condition. What excruciating pain I have been suffering all the while when separated from my husband for a good length of time and also by a far cry. The **bewailings** of the female Cakravāka may be taken to be a **prognostication of coming evil.** So goes the saying, "*Coming evils cast their shadows before*". Hence the separation of the famale sheldrake from her mate **with its body hidden by a lotus-leaf,** foretells the future separation of Śak. from Duṣyanta **with his mind shrouded** by **Durbāsā's curse.** 'शाप-तिरोहित-दुष्यन्तम् अलप्स्यमाना'—*K.* For **दुष्करम्** &c.—Cf. दुष्कर "खल्वहं करोमि"—*SV. IV*. 'पित्रा मे **'दुष्करंकृतम्'**—*PN. IV.* 12 ; **दुष्करं** कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः। धारयति आत्मनो देह न शोकेनावसीदति'—*Rām. V.*15.53 ; 16.27. 'अति **दुष्कर-कारिणी** खलु अहं या ईदृशमपि आर्यपुत्रं पश्यन्ती अद्यापि जीवितं न पश्यामि"—*NN. V.* **'दुष्करं** बत कुर्वन्ति महतोऽर्थी स्त्यजन्ति ये—*Mahā. Śānti* ;"शशिनं पुनरेति शर्वरी, दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम्। इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः"—*Ra. VIII.* 56. M and some other read 'इति' after 'करोमि' and explain 'दुष्करम् अहं करोमि' as the **actual** cry of the

female sheldrake, which Śak. fancies she hears—"Friend, see the poor female Cakravāka * * * calls to him thus—"Hard is the lot I suffer"—*M*. But this, with such a laboured explanation, does **not** seem to be a **good** reading. **4. मा मन्त्रयस्व**—'लुङ्' always comes with 'माङ्' by 'माङि लुङ्' (3. 3. 175). But this 'मा' is different from "माङ्। Read "कथ मा भवतु तस्य पापं, मा भविष्यति इति ॥ **'असाधुः एवायम्'** ॥ केचिदाहुः अङिद् अपरो मा-शब्दः विद्यते, तस्यायं प्रयोग."—*VM*. "मा अस्तु, इत्यादौ **निषेधार्थक-मा-शब्दः अन्य एव, ननु माङ**"—*T*. **रजनीं**—रजन्ति अनुरक्ता भवन्ति रागिणः अस्याम् इति रज्+अनि=रजनी। 'क्षिपे किच्च' (उ—२७२) इति चकारात् अनिः। 'कित्वात् न लोपः'(6.4 24)–*BhD*. 'ङीष्'by *GS*–(कृदिकारात् अक्तिनः)'–(4.1. 45). Hence 'ङीष् अभावे **रजनिः** अपि'—*BhD*. The idea is–The night in which lovers get pleasure, is made sorrowful in the case of this bird. Cf. "म-व्यापारामहनि न **तथा पीडयेन्मद्वियोगः**। शङ्के रात्रौ गुरुतर **शुचं** निर्विनोदां सखी ते"—PA & *MD. II*. 27. 'अविनोद-दीर्घयामा कथ नु रात्रिः गमयितव्या'--*Vik. III*. 4. "विद्यापति कहे क्यायसे गोङायवि हरि विने दिन-रातियाँ"—*Vidyāpati*. Mark that **opposite effect** is produced when the **lovers are together**. 'अविदित-गत-यामा रात्रिरेव व्यरंसीत्' —*UC. I*. 27. 'नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धम् इच्छारते र्या। तामेव उष्णै विरहमहती मश्रुभि र्यापयन्तीम्'–PA&*MD. II*.28. **6. आशा-बन्धः** &c.– It is the tie of hope for **future** reunion that enables one to somehow assuage one's pangs of separation. Cf. '**आशाबन्धः** कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्। सद्य पाति प्रणयि-हृदय विप्रयोगे रुणद्धि ॥"—PA &(*MD*. 10. *qtd*.) -*K*. 'किन्तु तादृश मनुराग दृष्ट्वा शक्यम् **आशाबन्धेन** आत्मानं धारयितुम्' —Vik. III ; :'दुराशा-मृगतृष्णिकया कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनाकाङ्क्षया च तस्मिन् काले तदेव युक्त मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् ॥ **आशया** हि किमिव न क्रियते'—*Kād. p*. 641 'धन्या खलु चक्रवाकवधूः याऽन्योऽन्यविरहिता न जीवति। न खल्वहं प्राणान् परित्यजामि। आर्यपुत्रं पश्यामीति एतेन मनोरथेन जीवामि मन्दभाग्या'—*SV. III* ; "While **hope prolongs our happier hour,** Or deepest shades that deemly lower, And blacken round our weary way, **Gilds** with a **gleam**

of distant day"—**Gray.** 7. **साहयति**--विरहिभिः' इति शेषः–Makes tolerable ; Conjugation see (19*n.* 3).

Text :—काश्यपः—(**अस्मान् साधु विचिन्त्य संयम-धनान्[1]उच्चैःकुलञ्चात्मन**
शार्दूलविक्रीडित **स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धव-कृतां[2]स्नेह-प्रवृत्तिञ्च[3] ताम् ।**
(मसजसततग) **[4]सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया**
[5]भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं[6]वधु-बन्धुभिः) ॥१७॥

Kāśyapa:—Having well considered us as rich[1] in self-control,[1] as well as the exalted lineage of yours and the (*well known*) flow[3] of attachment[3] of hers towards you, not[2] in any way brought about by her relatives,[2] she ought to be looked upon by you with[4] equal honor[4] amongst (*your*) wives. Beyond this is [5]dependent on destiny[5], not indeed ought that to be prayed[6] for by a bride's relations. (17)))

V. L.—The first line thus occurs in *M's Mss.*—'अस्मान् साधु समीक्ष्य संयम-परान् &c.; Bhoja reads "भाव-प्रवृत्ति" for"स्नेह-प्रवृत्ति" ।

अस्मानिति । 'संयमः' इन्द्रिय-निग्रह एव धनम्' (इव) येषां तादृशान्'अस्मान् मद्विधान् तपस्विनः 'साधु' सम्यक् 'विचिन्त्य' मनसा पर्यालोच्य यतो वयं संयमधना' अतः मोपकाय एव सुपिनं वस्तु प्रतिपद्यते इत्यपि सम्यग् विवेचनीयम्, 'आत्मन.' स्वस्य 'उच्चैः' उन्नतं विश्व-विश्रुतम् इत्यर्थः । 'कुलञ्च' पुरुवंशोत्पत्तिञ्च ('साधु विचिन्त्य' इत्यनुषज्यते । तादृश-कुलोत्पन्नस्य अलीक-प्रतारणादि-संभावना नास्ति, अतः शकुन्तलां प्रति यथायोग्यं सत्कारम् अनाचेष्टितं चेत्, तदा त्वदीयेन आचरणेन अमलवंशे कलङ्क-कालिम्नो नवावतारः स्यात् इत्याशयः) ; 'त्वयि' दुष्यन्ते 'अस्याः' शकुन्तलायाः 'कथमपि' केनापि प्रकारेण 'अबान्धव-कृतां' मित्रादीनां प्रयासं विनैव घटिताम् (अनेन प्रेम्नः परावस्था सूचिता) 'ताम्' तपोवने त्वया स्वयमेवाऽनुभूतपूर्वां (अतः यच्छब्दस्य अनपेक्षा) 'स्नेह-प्रवृत्ति' प्रेम-प्रवाहं (**'प्रवृत्तिः** वृत्त-वृत्तान्त-**प्रवाहेषु** प्रवर्तने' इति हैम.) 'साधु विचिन्त्य' (इति पूर्ववत् अनुषज्यते अत्र । तेन **कारक-क्रियादीपकम्** । 'अस्याः त्वयि' इत्यनेन तव दर्शनमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमान-राग-सागरत्व ध्वनितम्, अतएव 'तव अस्याम्' इति न उक्तम्—इति राघवपादाः) । तथाभूतस्य नैसर्गिकस्य अर्थात् कुमारी-हृदयान्तरालात् स्वत एव समुत्सृतस्य अनुरागस्य कीदृश प्रतिदानं युक्तम् इति सम्यग् पर्यालोच्य इति सरलार्थः । 'त्वया' दुष्यन्तेन इयं' शकुन्तला 'दारेषु ' **गृहीतासु ग्रहीष्यमाणासु** च भार्यासु मध्ये 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः ('साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः,)

या 'प्रतिपत्तिः' गौरवं ('प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये **गौरवेऽपि** च' इति मेदिनी) सा 'पूर्वा' यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा 'सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वम्', तदेव इति 'सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वकम्" (स्वार्थे कन्-२०७७ ।। 'यादृशेन गौरवेण अपरा वधूः आलोक्यते तादृशेन' इति शङ्करपादाः) 'दृश्या' **ज्ञातव्या, न तु कर्तव्या,**अस्माकं तत्र नियोगाभावात्। कुतो विशेष-प्रतिपत्तिः नेष्यते इत्याह **भाग्येति।** 'अतः' अर्थात् सामान्य-प्रतिपत्तेः 'परम्' अधिकं सौभाग्यं महिषीत्वाऽभिषेकादिकं 'भाग्यस्य आयत्तम्' अधीनम्। महादेवी-पदमस्या भवेच्चेद्भवतु नाम, परं 'तत् खलु' निश्चितं 'वध्वाः बन्धुभिः' पित्रादिभिः महाकण्ठेन 'न वाच्यं' न कथनीयम्, यतस्तेन पक्ष--पातित्व-दोषस्य प्रसङ्गेन, राज-दाराणामपरेषां स्वजनाना च दुःखं स्यादिति भावः। (अत्र 'मया एतत्त वक्तव्यम्' इति **विशेषे** प्रस्तुते यत् **सामान्य**-वचनं **तेनाप्रस्तुत-प्रशंसा।** खलु त्वर्थे स्तेन **काव्यलिङ्गमपि।** एकया 'विचिन्त्य' इति क्रियया सह 'अस्मान्' इत्यादिना त्रयाणां कर्मतयाभिसम्बन्धात् **तुल्ययोगिता च। श्रुति--वृत्त्यनुप्रासौ। शार्दूलविक्रीडितम्** छन्दः) ।।१७।।

144n.—1. अस्मान् **(संयम-धनान्)**—अस्मान् (=माम्) may refer to Kanva alone by 'अस्मदाद्वयोश्च'—(1. 2. 59) ; then the attribute 'संयमधनान्' should be taken **predicatively.** Vide (159n.1.), as otherwise the *Vārt.* 'सविशेषणानां प्रतिषेधः'–(818),–will bar-(1.2.59), Cf. 'अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः,' (वयं ब्रूमः वा)। नेह, पटुरहं ब्रवीमि'–**Prabhā**. 'अत्र मुन्यादि-पद-त्यागेन संयम-धन-पद-ग्रहणम् अङ्गीकारानङ्गीकारयोः भया-नुग्रहौ दर्शयति ।।' –R. 'वयं निर्धना इति नावमन्तव्याः। संयमे धनत्वारोपणेनार्जन-रक्षण-तात्पर्यं व्यज्यते, तेन तत् प्राचुर्यम्, तेन निग्रहानुग्रह-सामर्थ्यञ्च'–A [You have married my daughter without my consent and it is but quite natural. that you should be afraid of my latent anger (*II. 7. supra*). But self-controlled as we are, we have taken a proper consideration of the whole affair and have approved your conduct. So considering our power and penances, we hope, you will also properly receive Śak.] Or, You know very well that we are self-controlled (संयमधनान्), (and hence we shall in no case be incensed with fury even if Śak. be not treated properly. But then hard will be the lot of that poor girl. So we hope that considering all these, you will rank her, at least with common honor amongst your wives. **2. उच्चैः**

कुलं–(Ku. V. 64; VI. 75). (**साधु विचिन्त्य**)—This is necessary, for such thoughts will impell him to **act in a way befitting his noble race**. He acting otherwise, the fame of his exalted race will certainly be sullied. 3. **अ-बान्धव-कृतां**—Not forced by the influence of her relatives. This shows the **deep nature** of her love. *Cf. UC. VI.*12. **4. ताम्**–Refers to 'स्नेह-प्रवृत्ति' (*flow of attachment*) **previously experienced** (अनुभूताम्) by the king in the hermitage ; hence '**यच्छब्द**' is not necessary (*Com.*). Cf. 'ते हि नो दिवसा गता.'—*UC. I.* 19. **Bh.** cites this Śloka as an instance of '**दैन्य**' and reads '**भाव-प्रवृत्ति**' which **suits the context very nicely**. Read "निर्विकारात्मके चित्ते **भावः** प्रथम-विक्रिया" । **5. सामान्य** &c.—सामान्य=Equal–'सामान्या प्रतिपत्तिः' (*Honour*–Śak. *VII*.1.) पूर्वा' 'यस्मिन् कर्मणि तत् 'सामान्य'-प्रतिपूर्वम्' (बहुव्री)। Next स्वार्थे कन् (127*n.* 1). This **round-about process** is necessary, as otherwise with समासान्त 'कप्' (by "शेषाद् विभाषा"- 5. 4. 154), the form will be "सामान्य-**प्रतिपत्ति-पूर्वाकम्**" । Read—'**कपि परे अणो ह्रस्वः न स्यात्, कल्याण-पञ्चमीकः पक्षः**'—BD. Now Cf. 'न चास्याम् आयुष्मता **परिजन-सामान्य-दृष्टिना** भवितव्यम्'—*Kād. p.* 395. **6. दारेषु दृश्या**— 'दृश+क्यप् ('ऋदुपधाच्चाऽक्लृपि-चृतेः'—*2859*] ; टाप्=दृश्या । दारयन्ति भ्रातॄन्—दृ+णिच्+घञ् ('दारजारौ कर्तरि णिलुक् च'—*Vārt.* 3.3.20]= **दाराः**–Wives are so called as they are supposed to create ill-feeling amongst brothers. (दारयन्ति **भ्रातृभ्यः पतिं पृथक् कारयन्ति**— —Raghunātha) – 'दाराक्षत-लाजाऽसूना बहुत्वञ्च' । Note that '**दारा**' (**आकारान्त–Fem.**) **is also correct.** 'टाबन्तोऽपि'—BhD ; "**क्रोडा हारा** तथा **दारा** त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च **दारेषु** शब्दा प्रोक्ताः मनीषिभिः." Qtd, *Vyāḍi, Suvāṅka and Haṭṭacandra, RM, BhD, Bharata* and *Raghunātha*. **अतःपरं** &c–Here कण्व tells the reason why he does not demand higher rank or greater honour for Śak. (S). **भाग्या-यत्तम्**— —Cf. 'दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्'—VS. III. 33. "**न खलु**— "**आक्षेपोऽलङ्कारः** * * किमर्थं वयं ब्रूमः इति कैमर्थक्य-परामर्शालोचन-मत्राक्षेपः । अनेन अवश्य-वक्तव्यत्व-लक्षणो विशेषो द्योत्यते । 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स **आक्षेपो** द्विधा मतः"—A

Remark.—According to some this is the **Second Best** stanza, instead of 'अभिजनवत: भर्तु: &c. –Śl. 19. *Infra.*

Text·—शार्ङ्गरवः—गृहीतोऽयं सन्देशः।

Śārṅgarava—This message has been (*well*) received.

काश्यपः –(शकुन्तला विलोक्य)—**वत्से! त्वमिदानी मनुशासनीया'ऽसि। 'वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा' वयम्।**

Kāśyapa (*Looking at Śakuntalā*)—And, now (*my*) daughter, thou[1] hast to be instructed[1]. Though dwelling[2] in the woods[2], we (*are*) acquainted[3] with worldly affairs.[3]

शार्ङ्गरवः—भगवन्! न खलु कश्चिदविषयो' नाम धीमताम्'।

Śārṅgarava - Almighty Sir, nothing, indeed, can possibly be outside[4] the ken[4] of the talented.[5]

काश्यपः—सा त्वामितः पति-कुलं प्राप्य'—

शुश्रूषस्व गुरून्, कुरु प्रिय-सखी-वृत्तिं सपत्नी-जने,'
शार्दूलविक्रीडित भर्तुर्विप्रकृतापि' रोषणतया' मास्म प्रतीपं' गमः
(मसजसततग) भूयिष्ठं भव दक्षिणा' परिजने, भोगेष्वनुत्सेकिनी'
यान्त्येवं गृहिणी-पदं युवतयो, वामाः' कुलस्याधयः'॥१८॥
कथं वा गौतमी मन्यते?

Kāśyapa - Having reached[1] (*thy*) husband's house from here,—((*Thou*) shouldst (*always*) serve[2] (*thy*) superiors; (*and*) act the part of a darling friend unto (*thy*) fellow-bride.[3] Even if insulted[4] thou shouldst never, out of ire[5], show a refractory[6] spirit[6] *against thy* husband[4]. Be vastly courteous[7] towards (*thy*) attendants, (*and*) not [8]puffed up with vanity[8] in enjoyments. In this way do young women attain the position of house-wives, (*while*) the perverse[9] (*are*) the pests[10] of the race. (18)))

Or, how does Gautamī think (*of this advice*)?

V. L.—'शकुन्तलां विलोक्य', & 'भगवन्'—B. Omitted by others, 'वृत्तिम्'—R. V. M. S. 'वृत्तम्—D. Ś. B. 'भोगेषु'—B. HS Bh. Ś. KS. 'भाग्येषु'—R. V. M. C.

शार्ङ्गरव इति। 'सन्देश.' संवाद (इति शब्दरत्नावली)। **काश्यप इति।** 'अनुशासनीया' गार्हस्थ्य-विषये उपदेशनीया। 'लौकिकज्ञा' अर्थात् गृहस्थ-लोक-समाजाऽऽचारज्ञा (जानातेः कः)। **शार्ङ्गरव इति।** 'खलु' इत्यवधारणे।

'धीमतां' बुद्धिमतां 'कश्चित् अविषयः' अगोचरः अज्ञात इत्यर्थः (**'विषयो गोचरे** देशे तथा जनपदऽपि च' इति मेदिनी। तथाचोक्तम् भारते,—"पशुः पश्यति गन्धेन, **बुद्धया पश्यन्ति पण्डिता**" इति)। 'नाम' इति सम्भावनायाम्। **शुश्रुषस्वेति।** 'गुरून्' श्वश्रू-श्वशुर-प्रभृतीन् पूजनीयान् सर्वान् 'शुश्रुषस्व' (१।३।५७) सादरं परिचर्यां कुरु ('वरिवस्या तु **शुश्रूषा परिचर्या** उपासना' इत्यमरः) 'सपत्नी' (४।३।७५)एव 'जनः' तस्मिन् (यद्वा 'सपत्नीनां जने' समूहे) 'प्रियायाः सख्या वृत्ति' व्यवहारं 'कुरु', ताभिः सह कलहं मा कार्षीः इति भावः। 'विप्रकृता' स्वामिना निकृता अवमानिता इति यावत् ('निकृतः स्यात् विप्रकृत' इत्यमरः) 'अपि रोषणतया' कोपवशात् 'भर्तुः', पत्युः 'प्रतीप' प्रतिकूलम् (इति हेमचन्द्रः) 'मास्म गमः' मा याहि ("मास्म मा वारणे" इत्यमरः। 'स्मोत्तरे लङ् च' (३।३।१७६) इति **लुङ्**) 'परिजने' नियत-सन्निधिवर्ति-परिचारके (इति आनन्दलहरी-श्लोक व्याख्याया श्रीगोपी-रमण-तर्क-पञ्चाननाः। जातावेकवचनम्) 'भूयिष्ठम्' बहुल यथा स्यात् तथा 'दक्षिणा' उदारा अनुकूला इति यावत् [**'दक्षिणे सरलोदारौ'**' इत्यमरः] अर्थात् सापराधेऽपि क्षान्ता निरपराधेऽपि प्रसन्ना 'भव'। 'भोगेषु' समृद्धिषु 'अनुत्सेकिनी' अदृप्ता 'भव' [**तथाचोक्तम् वात्स्यायनेन—'भोगेषु अनुत्सेक** 'इति) 'एवम्' अनेन आचरणेन 'युवतयः' ('युनस्तिः' ४।१।७७; ५३१) 'गृहिण्याः' गृह-लक्ष्म्याः 'पदम्' स्थानम् (शब्दम् इति शङ्करपादाः'), यद्वा 'गृहिणीति 'पदम्' अधिकारम् ('गृहिणी स्त्रियाम्। भार्यायाञ्च गृह-कार्य-कुशलायाम्' इति शब्दाब्धिः) **'यान्ति'** प्राप्नुवन्ति। 'वामा' यौवन-जनित-गर्वेण प्रतीपाः प्रतिकूलाचारिण्य इत्यर्थः (**'वामं** धने, पुंसि हरे, कामदेवे पयोधरे। वल्गु-**प्रतीप**-सव्येषु त्रिषु, नार्यां **स्त्रियाम्'** इति मेदिनी) 'कुलस्य' वंशस्य 'आधयः' पीड़ाः ('बन्धकं व्यसनं चेतः पीड़ाऽधिष्ठानम् आधयः' इत्यमरः) व्याधय इव क्लेश-दायिन्यः भवन्ति। अत उक्त-रूप-विपरीता मा भूरिति भावः। (अत्र 'गृहिणीपदं यान्तीति' साधर्म्येण, 'वामा' इत्यादि वैधर्म्येण **अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। विषमालङ्कारश्च।** कार्य-भूतेन आधिना सह कारण-भूताया वामाया अभेदेन अभिधानात् **हेतुनामालङ्कारश्च। रूपकानुप्रासौ।** अत्र **उपदिष्ट** नामा नाट्यालङ्कार उपक्षिप्तः। **'उपदिष्टं** मनोहारि **वाक्यं** शास्त्रानुसारत' इति तल्लक्षणात्॥ **शार्दूलविक्रीड़ितं** वृत्तम्। सिद्धान्तवागीश-मते 'अत्र अन्यस्य वृत्ति कथमन्यः करोतीति वस्तु-सम्बन्धोऽसम्भवन् प्रियसखी-वृत्तिवत् वृत्तिमिति सादृश्याक्षेपाद-सम्भवद्-वस्तुसम्बन्धा **निदर्शना'**) ॥१८॥

145n.—1. वनौकसोऽपि &c.—(132n. 6; Rām. II 99. 42). **'वयम्'** refers to *Kaṇva* hence here also the attribute **'लौकिकज्ञाः'**

should be taken *predicatively*. (144n. 1). **अविषयः**—Not a province of comprehension. **2.** **शुश्रूषस्व**—*Vide*(*Atmp.*) by "ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः' (1. 3. 57; 2231). Cf. "श्वश्रू-श्वशूर-शुश्रुषापि च ते वर्तयितव्या"—PN.I ; **"गुरुषु, भृत्य-वर्गेषु, नायक-भगिनीषु तत्पतिषु, च यथार्हं प्रतिपत्तिः"**—*KS. III.* 1. 5 ; गुरु-शुश्रूषणे रताः' –*Rām. VI.* 3. 65. **3.** **सपत्नी** &c.—समानः पतिः यासां ताः सपत्न्यः। Ordinarily 'पति' at the **final** of a compound *optionally* takes the augment नुम्' and 'ङीप्' in the feminine ["णत्वपक्षे 'ऋन्नेभ्यो'—३०६ इति ङीप्"—*BM*] by 'विभाषा-सपूर्वस्य—4. 1. 34 ; 491. Thus 'स्थूलपति.' 'स्थूलपत्नी' &c. But **'नित्यं सपत्न्यादिषु'**—(4. 1. 33) bars the previous one and makes 'ङीप्' and 'नुम्' **compulsory** ; and 'समान' becomes 'स' by **निपातन** ः "सपत्न्यादिषु **नित्यं** पत्युः **न-कारादेशः** भवति, ङीप्, तु लभ्यते एव। पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम्'—*VM* **'समानस्य स-भावोऽपि निपात्यते'**—*SK*. "तस्य च निपातनादेव नित्यं स-भाव इति भावः"—*BM*, The word is very significant, as Śak. will have lots of co-wives. The king himself has admitted this fact. (III. 17, supra). **कुरु** &c.—Cf. **'आगतां चैनां (सपत्नीं) भगिनीकावदीक्षेत'**—KS. III. 2. 5 ; 54 ; **4.** **विप्रकृता**—(129*n*.5.). **5.** **रोषणतया**—रुष्+शीलार्थक युच् कर्तरि=रोषणा, तस्याः भावः रोषणता -Anger, तया। **6.** प्रतीपं—प्रतिगता आपः यस्मिन् तत् —Against the current *i.e.* in a refractory way NC. 1. 6. समासान्त 'अ' by 'ऋक्-पूर्-अब्-धूः -पथामानक्षे'—(5. 4. 72.). Next (अप्"=ईप्', 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य. अप ईत्' –6. 3. 97). Cf."प्रतीप-पवनादिवं कृतं"—*Ra. XI.* 62, 58, For 'लुङ्' with 'मास्म'—See (*Com*). Cf. 'आकृष्टापि न चाक्रोशेत् ताडितापि प्रसीदति'—*Sk. Kanda Purāṇa*. **'न चोपालभेत वामतां च न दर्शयेत्'**—KS. III. 2. 68. 7. **'भोगेषु'** has the **weighty support of Bhoja corroborated by Kāma-Sūtra**. Read—**'श्वश्रु-श्वशुर-परिचर्या'** ।३७। (**'भोगेषु अनुत्सेकः'**) ।३९। **'परिजने दाक्षिण्यम्** ।४०'—KS. Besides **'भोग'** is the *direct* cause of pride (उत्सेक), while **'भाग्य' (R) may be ill or well.** [Cf. 'पुरोहितः—**सा निम्नन्ती** स्वानि **भाग्यानि** बाला'—Śak. *V.* 30.] So it is **well rejected.** **8.** **अनुत्सेकिनी**—Not puffed up with (*pride and haughtiness—AD*). Cf. अनुत्सेकः को लक्ष्याम्'—*NŚ*. 63 ; Also *KS*

above. **युवतयः**-(Vide 67*n*.2.). **9. वामाः**–टुवम् (उद्गीरणे)। वमति स्नेहम् इति वम्+ण कर्तरि ('ज्वल्-इति-कस्-अन्तेभ्यः' 3. 1. 140; or, घञ् by 3. 3. 19)=वामः। Next स्त्रियाम् आप्, 'वामा'। Or, 'वामः' कामः अस्ति अस्या इति वामा मत्वर्थे अच् by 'अर्श आदिभ्यः अच्'—(5. 2. 127). It means either (*i*) 'women in general,' or (*ii*) 'one acting in a refractory way (प्रतीपा) [*Com.*], Similarly **आधि** - means either (*i*) 'a curse or bane'= (पीड़ा), or (*ii*) 'main-stay'—(अधिष्ठान) (*Com.*) Hence the last line may be construed differently thus 'एवं युवतयः वामाः (नार्यः) कुलस्य आधयः (भूत्वा, कालेन) गृहिणी-पदं यान्ति'। In this way young women followiug this advice become the main-stay of their family (*and in course of time*) attain &c. **पदं**='शब्दम्'=Title—S. 'प्रतिष्ठाम्' - C. (Vide n. 2.)

Remark—The advice (Note **its striking similarity with the advice of Kāma-Sūtra, (n. 9.)** also with "मूर्धानं पत्युरारोह, प्रजया च विराड् भव, सम्राज्ञी श्वशुरे भव, सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव, ननन्दरि संम्राज्ञी भव, सम्राज्ञी अधि देवृषु पतीनां च देवृणाम् सजातानां विराड् भव"—Śruti$_v$). embodied in this Śloka is the noblest of its kind that can ever be given to young women on the eve of their entering into the family of their husbands and it is considered to be one of the **best** four ślokas. The first half of it is quoted by *VK* in (*SD*· *Ch. VI*) as an illustration of **उपदिष्ट** (*Com.*).

Text :—गौतमी—एत्तिओ क्खु वहू-जणस्स उवदेसो। जादे, एवं क्खु सव्वं ओधारेहि (एतावान् खलु वधू-जनस्योपदेशः। जाते! एतत् खलु सर्वमवधारय[1])।

Gautamī---Such indeed (*is*) the bride's motto. My child ! to all this, indeed, you'll pay[1] heed.

काश्यपः—वत्से। एहि परिष्वजस्व[2] मां सखीजनञ्च।

Kāśyapa—Come, my child, embrace[2] me and (*thy*) friends.

शकुन्तला—ताव! इदो एव्व किं पिअसहीओ णिवत्तिस्सन्ति (तात, इत एव किं प्रियसख्यौ निवर्तिष्येते[3])।

Śakuntalā—Father, is it even from here that (*my*) dear friends will turn[3] back ?

काश्यपः—वत्से ! इमे अपि प्रदेये। तन्न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी यास्यति।

Kāśyapa—They too, my child! have to be given away. So it is not meet for them to go there. With thee, Gautamī will go.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—**कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्भट्ठा मलय-तटोन्मूलिआ चन्दन-लदा विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं** (कथमिदानीं तातस्य अङ्कात्[3] परिभ्रष्टा[4] मलय-तटोन्मूलिता चन्दन-लतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि)। (इति रोदिति)।

Śakuntalā (*Clasping her father*)—How now, removed[4] from (*my*) sire's lap[3] like a sandal-plant, uprooted from the slopes of the Malaya (*Malbar hills*), shall I be able to support life in a foreign soil ? (*This said, she weeps*).

V. L.—'प्रियसख्यौ' -B. 'प्रियंवदानुसूये सख्यौ'—S. 'प्रियंवदामिश्राः सख्यः.' -R. V. M. 'गृहे' —B. Omitted by others.

शकुन्तलेति। 'निवर्तिष्येते' आश्रमं प्रत्यावर्त्स्यतः ('वृद्भ्यः स्य-सनोः' (१।३।९२)—इत्यात्मनेपदम् **पाक्षिकम्**)। **काश्यप इति।** 'प्रदेये' पात्रसात् कर्तव्ये। तस्मादेव अनूढयोः तयोः निःसम्पर्के स्थाने गमनमयुक्तम् इति भावः। **शकुन्तलेति।** 'अङ्कात्' क्रोडात् 'परिभ्रष्टा' विच्युता वियुक्ता इति यावत्। 'मलयस्य' तदाख्यस्य अद्रेः 'तटात्' रोधसः। 'चन्दनस्य लता' शाखा (व्रत-तिश्च लता ख्याता, '**लता शाखा** च शाखिनाम्' इति शाश्वतः) अत्र लक्षणया चन्दन-वृक्षक इत्याशयः। स 'इव' देशान्तरे (७५४) अन्यदेशे, शकुन्तलापक्षे भर्तृगृहे। (**'महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरम्' इति** स्मृतिः)।

146n.—1. अवधारय—'Treasure up in thy heart,' 'ponder well'—*M.* **2. प्रदेये**—For the force of '**प्र**', Cf. 'सकृत् कन्या प्र-दीयते'—*Manu.* Mark also how skilfully the two friends are debarred from going, as their accompanying Śak. will **interfere with** the imprecation of Durbāsāh. **3. गन्तुम्**—गम्+तुम् by (अर्हार्थोपपदे) ('शक-धृष-ज्ञा-ग्ला-घट-रस-लभ-क्रम-सहाऽर्हाऽस्त्यर्थेषु तुमुन्'—(3. 4. 65); **गमनमित्यर्थः। युक्तम्**—(46n. 3). **4. मलय-तट** &c.—'चन्दन-लता' by '**लक्षणा**' means a *delicate* sandal-plant, "The Candana (*Gr. Santalon,—Sirium Myrtifolium*) is a large kind of myrtle with

pointed leaves. Now vide (246n 5) 'तट'(B)—is preferable to 'तरु', for 'तट' is synonymous with उत्सङ्ग (the slope of a hill) and a child is supposed to be on the lap of its parent. Cf 'मलयाद्रे उपत्यका'—Rs. IV 46 ; 'उत्सङ्गे वृद्धानाम्'—Vik V. 9.

Text :—काश्यपः—वत्से, किमेव कातरासि—

अभिजनवतो[1] भर्तुः श्लाघ्ये[2]स्थिता गृहिणी-पदे
हरिणी — **विभवः –गुरुभि.[3] कृत्यै स्तस्य प्रतिक्षणमाकुला**
(नसमरसलग) **तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं[5]**
मम विरहजां न त्वं वत्से ! शुच गणयिष्यसि ॥१९॥

। (शकुन्तला पितु पादयो पतति) ।

Kāśyapa—My child, why art thou so troubled ? [Stationed in the honourable[2] position of the house-wife to a high-pedigreed[1] husband (*and*) at every moment distracted[4] with his affairs, [5]important by reason of excessive wealth[3], and having erelong brought forth a hallowed[5] son as the east (*gives birth to the holy*) sun, thou wilt not, my child, take account of the pangs[6] of separation from me (19)] (*Śakuntalā falls at the feet of her father*)

काश्यपः—वत्से ! . यदिच्छामि तदस्तु ते ।

Kāśyapa—My child let that be, what, (*I*) wish thee

V. L -B reads 'कृत्यैरस्य' for 'कृत्यैस्तस्य' ।

अभिजनेति । हे 'वत्से' त्वम् प्रशस्त अभिजन कुलम् ('अभिजन कुले ख्यातो जन्मभूम्या कुलध्वजे इति विश्व । 'भूम-निन्दा प्रशसासु नित्ययोगेऽति-शायने । ससर्गेऽस्ति-विवक्षाया भवन्ति मतुबादय –(वा -१८९५) इति **प्रशंसायां** मतुप् । मस्य वत्वम्–८।२।९.)'भर्तु ' दुष्यन्तस्य 'श्लाघ्ये' स्पृहणीये सर्वोत्कृष्टेइत्यर्थ , तादृश –प्रेमतानुमितत्वात् । 'गृहिणीपदे' गृहिणी-स्थाने, अथवा गृहिणी-लक्षणा--धिकारे 'स्थिता' सती 'तस्य भर्तु सकल-जगद्भरण-शीलस्य स्वामिन 'विभवै' धनै सम्पद्भिरिति यावत् ('विभवो धन-निवृत्त्यो ' इति हैम) 'गुरुभि' महद्भि । तादृशै. 'कृत्यै ' कार्यै 'प्रतिक्षण' (कृत्याना बहुत्वात्) 'आकुला' व्यग्रा (कृत्याना विभिन्नत्वात् इति भाव । 'स्वगृह-कार्य-सहस्र-निमग्ना विगलित-वेद्यान्तरा भविष्यसि' इति राघवपादा) 'अचिरात्' शीघ्र गर्भिणीत्वात् 'प्राची', पूर्वदिक् 'पावन' पवित्रता-जनकम् 'अर्कम् इव' सूर्यमिव ("पवित्रता-कारणाय तस्मै शुद्धा-त्मने नम." इति विष्णुपुराणोक्ते) 'पावनं' पुण्यम् अर्क-सदृश, जगद्धीयमान

(तन्नाम-ग्रहणेन अन्येऽपि पावना भवन्ति इत्याशयः) 'तनयं' पुत्रं 'प्रसूय' उत्पाद्य 'च' (इति समुच्चये)। तस्मिन् तनये ममत्वा-पहृत-चित्ता सती इति भावः। 'मम विरहजां' वियोग-निमित्त-भूतां (**सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः**) 'शुचं' (३।३।१०८) शोकं 'न गणयिष्यसि' निरन्तरमेव विविध-कार्येषु अभिनिविष्ट-मानसत्वात् पितुश्चिन्तायां ते अवसरः न भविष्यति इति हृदयम्। चतुर्थ-चरणार्थं प्रति पूर्वोक्तद्वयं हेतुत्वेन योज्यम्। **उपमा-समुच्चय-काव्यलिङ्ग-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः।** अनेन संग्रह-लक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'साम-दानार्थमयोगः **संग्रह** परिकीर्तितः' इति। **हरिणी** वृत्तम्) ॥१९॥

147n. -1. अभिजनवतः—अभि जायते अस्मिन् इति अभि+जन्+घञ् अधिकरणे ('हलश्च' -3. 3. 121) or अभिजन्यते. कर्मणि। घञ् (३।३।१९) 'णि-लोपस्य स्थानिवत्त्वात्, 'जनिवध्योश्च', (६।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धि र्न'—BhD. वृद्धि **being barred**, the form is 'अभिजन'। (*Now Com.*) =High-pedigreed ; or अथवा 'अभिजन-पदेन तदुत्पन्न-जना लक्ष्यन्ते। तद्वतः तद्वद् जनवतः अभितः समन्ततो जनवतः स्वजनवत इति वा'--R. One who possesses good many a person around him, hence the duties of a house-wife of such a person, who is to support a large family, must certainly be very great. *BhD* also in one place. gives a similar derivation of 'अभिजन' (Cf. *Rām.* V. 16. 5) So she is likely to be *busied with the income and expenses* of the family, *reception of the guests and multifarious other affairs* Cf Draupadī's speech to 'सत्यभामा'—'सर्वं राज्ञः **समुदयमायं च व्ययमेव च।** एवाहं वेद्मि कल्याणि * * * सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै"—Mahā.
2. प्राचीवार्कं--'अर्क' is from 'अर्च्' 'to worship' Hence the idea is—As the sun is known and worshipped by all people, so also will your son be world-renowned and worshipped. Besides just as 'प्राची'is not stript of darkness before the rising of the sun, so also Duṣyanta's **darkness due to curse** s louding his memory **will not be removed** until a sun-like son is born unto him (व्यङ्ग्यः अर्थः),
3. पावनं—Suggests that Śak. in spite of her co-wives, will have her son installed as a king, for the kings like fire are always pure (18*n*. 2.). Not only he himself will be pure but people uttering his

name will also be purified. **4. गणयिष्यसि** &c.—Bespeaks Kaṇva's wonderful knowledge of human nature and psychology. Though a veritable recluse of the forest, he knows very well that girls on the eve of their departure from their father's house, become exceedingly sad and think that they wont be able to live separated from their parents ; but these surmises have no foundations at all and what actually occurs is quite opposite to this. In their husband's house they hardly find any time to think of them. **5. यदिच्छामि** &c.– Cf. 'यथाहमिच्छामि तथास्तु तथा' *Mahā. Karṇa*, 71. 40. The sage by virtue of his power of 'तपस्या' was aware of Durbāsā's curse, future repudiation of Śak. and her ultimate union with her husband (Vide. 'मारीच–तपः **प्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः**''—Act. VII. infa) 'but he was a 'मुनि' (Cf. 'दुःखेषु अनुद्विग्न-मना सुखेषु विगत स्पृहः । वीतराग-भय-क्रोध स्थितधी मुनि रुच्यते' (Gītā, II 56), so he remained totally unperturbed and only prayed (**इच्छामि**) to the almighty so that the **love for flesh** of the couple might be transformed into **commingling** of souls (Vide. Introduction).

Remark- -This is the third **best** Śloka.

Text :—**शकुन्तला** (सख्यावुपेत्य) **हला, दुवे बि मं एव्व परिस्सजह** (हला, द्वे अपि मां समं[1] परिष्वजेथाम्[2]) ।

Śakuntala (*Going up to her friends*) -Dear, even both of you hug[2] me synchronously[1].

सख्यौ (तथा कृत्वा)—**सहि, जइ णाम सो राएसि पच्चहिण्णाण-मन्थरो भवे, तदो से इमं अत्त-णामहेअङ्किअं अंगुलिअअं दंसेहि** (सखि, यदि नाम सराजर्षिः प्रत्यभिज्ञान-मन्थरो[1] भवेत्, तदा तस्मै इदम् आत्म-नामधेयाङ्कितमंगुलीयकं दर्शय)।

Friends (*Doing so*)—If perchance, my friend, that royal-sage be slow[1] to recognize[1] (*you*) then show him this ring, marked with (*his*) own name.

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिव म्हि (अनेन सन्देहेन[1] वाम् [2]आकम्पितास्मि) ।

Śakuntalā—(*I*) shudder[2] at this misgivings[1] of you two.

सख्यौ—सहि ! मा भाआहि। अतिसिणेहो पावसङ्की (सखि ! मा विभीहि। अतिस्नेहः पापशङ्की[1])

Friends—Don't fear, my friend ! Excessive affection (*is*) apt[1] to suspect evil.[1]

शार्ङ्गरव (विलोक्य)**—युगान्तरमारूढः सविता**[1]। **त्वरता मत्रभवती।**

Śārṅgarava (*Looking*)—The sun[1] has ascended another division (*of the sky*). Please make haste.

शकुन्तला (भूय. पितरमाश्लिष्य आश्रमाभिमुखीभूय च)— **ताद, कदा णु क्खु भुओ तबोवणं पेक्खिस्सं** (तात, कदा नु खलु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये)।

Śakuntalā (*Again clasping her father and facing the hermitage*).-Father, when shall (*I*) see the penance-grove again ?

V L 'राजर्षि' B. Others have 'राजा'। 'सन्देहेन'—R. M. 'सन्देशेन' -B. V. 'अतिस्नेह.' Taylor Mss. M. K. 'स्नेह.'—B. V. R.; B reads 'पापमाशङ्कते' for 'पापशङ्की'। 'युगान्तरमारूढः'—C. R. M. V. 'दूरमधिरूढ.'—B. 'युगान्तमधिरूढ - Mackenzie Mss. 'गगनान्तरमधिरूढः' —Chezy.

सख्याविति। 'यदि नाम' इति सम्भावनायाम्। 'प्रत्यभिज्ञाने' इयम् एव मया परिणीता शकुन्तला इति सस्मरणे 'मन्थर.' शिथिल. असमर्थ इति यावत्। 'तस्मै' तं दुष्यन्तं बोधयितुम् इत्यर्थः ("क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति ४र्थी) अनेन **रूप**-लक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्—'**रूपं** वितर्कवत् वाक्यम्' इति दशरूपक-लक्षणात्। 'आकम्पितास्मि' इत्यनेन '**संभ्रम**'-- लक्षणमङ्गम्। "शङ्का-त्रासौ च **संभ्रम**" इति तल्लक्षणात्। "पापशङ्की" इत्यादिना **अधिबल**-लक्षणम् अङ्गम्। "कपटे नाप्तिसंधान ज्ञेय **चाधिबलं** बुधै." इति तल्लक्षणात्। **शार्ङ्गरव इति—** अन्यत् युग 'युगान्तर' यामान्तरम्' (इति चन्द्रशेखर-पादाः) द्वितीय-प्रहरम् इत्यर्थः।

148n.--1. परिष्वजेथाम्—Cf. 'तद्गाढं परिष्वजस्व माम्"—*PC. IV*. **प्रत्यभिज्ञान** &c.—प्रत्यभिज्ञान--Recollecton (स्मृति)+Direct perception (अनुभूति)। Cf. 'प्रत्यभिज्ञान-रत्नं च रामाय दर्शयेत् कृती'–*Ra.XII*. 64 (25*n*. 3.) Though the curse incident was not divulged, yet the friends warned Śak. by a clever insinuation about the signet ring ; as ill luck would have it, Śak. did not comprehend the full significance of the warning. **2. अतिस्नेह** &c.—Cf. 'प्रेमः पश्यति

भयान्यपदेऽपि'—*Ki. IX.* 70, *qtd.* Ś. 'स्वगृहोद्यानेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्कयते स्नेहात्'—*NN. V. I*; 'पापशङ्की च मे मनः—*Rām. IV.* 9. 16; 'तथापि स्नेहः प्रलापयति'—*MK. IV.*;'अतिस्नेह—परिष्वङ्गात्'—*Ram IV.* 1.116. 3. माबिभीहि–(143*n*.4.–O-F.–विभिहि) ।4 युगान्तरम् · According to C, 'युग' is equivalent to 'प्रहर' or 'याम' *i.e.* a division of the day comprising one-eighth of the sun's diurnal revolution or three hours." Hence the time is just past nine and may extened up to 12 midday. 'The sun is in mid-heaven'–'Ryder. *R* observes "युगान्तरम् हस्त-चतुरकावधि । 'युगं हस्त-चतुष्केऽपि" इति विश्व. (also मेदिनी) *i.e.*, The sun makes an angle with the horizon from an apparent height of 4 cubits. *Dr. Boethlingk* translates—"The sun has already entered the afternoon quarter (?) of the heaven".

Text :—काश्यपः—श्रूयताम्—

"भूत्वा चिराय चतुरन्त-मही-सपत्नी[1]
वसन्ततिलका दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य[2]
(तभजजगग) भर्त्रा तदर्पित-कुटुम्ब-भरेण[3] सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्" ॥२०॥

Kāśyapa –Listen –

(Having for a long time lived as a fellow-bride of the earth[1], bounded by the four[1] (*oceans, or cardinal points, and*) having settled[2] (*in marriage or placed on the throne*) Dauṣyanti, without a rival (*or with car unchecked,*) (*thou*) wilt again set foot in this tranquil hermitage along with (*your*) consort, by[3] whom the burthen of the kindred (*on thy side*), shall have been (*first*) transferred[3] to him. (20))

V. L.—The Bengali edition reads this Śloka thus—*"सदिगन्त-मही सपत्नी, * *प्रसूय । तन्मंनिवेशित-धुरेण सहैव भर्त्रा, * शान्त्यै *" ॥

भूत्वेति । 'चिराय' दीर्घकालम् (इति हेमचन्द्रः) व्याप्य, 'चत्वारः' चतुरर्णवा (विशेषणेनैव विशेष्य-प्रतिपत्तिः) ते 'अन्तः' प्रान्तः सीमा इति यावत् ('अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चय-नाशयोः' इति हेमचन्द्रः) यस्याः तादृशी या 'मही' विपुला पृथ्वी तस्याः 'सपत्नी' प्रतिद्वन्द्विनी 'भूत्वा' । (अनेन पत्युः सार्वभौमत्वं, दम्पत्योः सुदीर्घमायुश्च सूचितम्) अविद्यमानः 'प्रतिरथः' विपक्षः प्रतिद्वन्द्वी इति

गावत् यस्य सः । यद्वा 'प्रतिहतः रथः' यस्य स 'प्रतिरथः', न तादृशः । एवंविधं 'तनयं द्रक्ष्यसि' (४।१।९५) दुष्यन्तस्य अपत्यं 'निवेश्य' विवाह्य (इति रघोरेकादशे मल्लिनाथपादाः । तथा च हैमः—'निवेशः सैन्य-विन्यासे न्यासे रङ्ग—विवाहयोः' इति) 'तस्मिन्' पुत्रे 'अर्पितः' न्यस्तः 'कुटुम्बानां' पोष्य-वर्गाणां ('कुटुम्बं पोष्य-वर्गे च' इति अमरमाला) 'भरः' भरण पालनभार इत्यर्थः येन, तादृशेन 'भर्त्रा' पत्या दुष्यन्तेन 'सार्धं' सह, न पुन र्वैधव्यात् एकाकिनी इत्याशयः । 'शान्ते' (७।२।२७) शम-रस-प्रधाने 'अस्मिन् आश्रमे पुनः पद' स्थिति वसतिं 'करिष्यसि' वार्धके पुत्राय राज्यं प्रदाय अत्रागत्य वानप्रस्थधर्मं ग्रहीष्यसि इत्याशयः । (अत्र तस्यां मही-सपत्नीत्वं , तस्या तन्निवेशनम्, तस्मिंश्च कुटुम्ब-भरण-निवेशनम् इति **माला-दीपकम् ।** सपत्नी इत्यनेन मह्यामपि पत्नीत्वारोपः व्यज्यते इति वस्तुना **रूपकालङ्कार-ध्वनिः । वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥२०॥

149n.– 1. चिराय-- The modern *philologists* opine that **the** अव्ययs were originally **declinable words** as will be evident from the following forms still in vogue— **चिरम्**–(Ra III.35) ; **चिरेण**-(Ra. V. 64) ; **चिराय** (Ra. XIV. 59) ; **चिरात्**--(Ra. III. 26 ; Śak. V. 18) ; **चिरस्य** – (AK. & H. ; Śak. V. 15) ; **चिरे** (७मी) --RM. '**चिरे** कुर्यात्'—Śatapatha Brāhmaṇa. 'अन्तरम्' (२या), 'अन्तरेण' (३या) 'कृते', 'अर्थे', 'स्थाने' (७मी) ; 'साक्षात्' (५मी) &c. **2 . मही-सपत्नी**— The earth is frequently considered to be a 'सपत्नी' by our poet. Cf. "रत्नाऽनुविद्धार्णव-मेखलायाः दिशः **सपत्नी** भव दक्षिणस्याः—" *Ra. VII.* 63. **चतुरन्त** &c.—Śak. III. 17 ; Ra. II. 1 ; "चतुरन्तां मही भुक्त्वा"—Rām. II. 104. 12, **3. दौष्यन्तिम्**—*Trikāndaśeṣa* has 'दौष्मन्तिम्'–(B). Vide Mahā. Droṇa.. 681. This **indirect reference** is necessary, as an issue cannot be named until 'it is born'. **4. अप्रतिरथं**—'One who has no rival'. रथः = (रथ+ अर्शआदि अच्) = (रथिकः) i.e. रथी ; or one with car unchecked'. — Roby Datta, (*Com.*) **5. निवेश्य**—"नि+विश्+णिच् 'may mean (*i*) 'To **paint**'. Cf. 'चित्रे निवेश्य—Śak. *II.* 19. *Māla* ; *III.* 11. (*ii*) '*to* **encamp**" (*as an army*)—*Ra. XV.* 42 ; *XVI.* 37. (*iii*) "*to* **install on the throne**[1] Cf. 'स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्'— ***Ra. XV.*** 97 ; (*iv*) "to **get oneself married**".—Cf. '**तान्निवेश्य**

चतुरोपि तत्र स.'' —*Ra. XI.* 57. (Com.) Commenting on 'अहञ्चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः। पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता सुता तव'—*Mahā. Ch.* 195, 24, *Nilakaṇṭha* remarks **'अनिविष्टः अकृतः-विवाहः'** । Here the fourth sense is approved by the Commentator *K*, while *R* prefers the third one, but as the idea **of installation can be inferred from** **'तदर्पित-कुटुम्ब-भरेण'**, the fourth sense seems to be preferable. **6. भर्त्रा तदर्पित–कुटुम्ब**—&c.--Cf. 'तदुपहित-कुटुम्बः'- *Ra. VII* 71. (248n. 1.) A house-holder is to retire to a hermitage to observe 'वानप्रस्थ' **with or without his wife** in his old age. Only when his son is quite capable of taking the charge of the dependent Kinsmen. Cf 'पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा'—*GP* 'वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च। निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेत् वनमथापि वा'- *KP* ; *MS* *VI.* 23 ; 206. ''सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमता। वनं प्रविविशुः राजन् तापस्ये कृतनिश्चया. ॥''--*Mahā Mauṣal VII* 74 This was invariably the practice with the kings of इक्ष्वाकु *Dynasty. Cf.* ''सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः। वानप्रस्थाश्रमं गत्वा तपस्तेपे यथाविधि'—*KP. Ch.* 39, 39. ''अहमपि सुतावद्य विन्यस्य राज्यम् विचरित-मृग-यूथान्याश्रयिष्ये वनानि'' *Vik. V.* 17 ; *Ra. I.* 8 ; *III.* 70 ; *VII.* 71 ; *XIX I. Vap. Ch.* 33. 52-53 ;- -(124*n*. 2). **पदं करिष्यसि** (Set foot)—Cf. ''स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे। **पदं**-चिता-भस्म-रजः **करिष्यति**''—*Ku. V.* 69.

Remark—According to some this is the Fourth **best** Śloka instead of Śl. 21.

Text :—**गौतमी—जादे, परिहीयदि दे गमण-वेला। ता णिवत्तेहि पिदरं। अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा मन्तइस्सदि। ता णिवत्तेदु भवं** (जातेः, परिहीयते[1] ते गमन-वेला। तन्निवर्तय पितरम्। अथवाचिरेणापि पुनः पुनः, एषा एवं मन्त्रयिष्यते। तन्निवर्तता भवान्)।

Gautamī—My child, the time for thy departure is (*fast*) passing[1] away. So make (*thy*) father return. Or, (*since*) even for a long time she will go on speaking like this again and again, let **Your Honour return.**

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते[२] **मे तपोऽनुष्ठानम्।** Kāśyapa—The prosecution of my penance is being interrupted[2] (*by detention*).

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—**तव-च्चरण-किसं ताद-सरीरं। ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठिदुं** (तप-श्चरण-कृशं तात-शरीरम्। तन्मा अतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व)।

Śakuntalā (*Clasping her father again*)—(*My*) father's body is (*already*) emaciated by penitential exercises, so do not allow thyself to sorrow too much on my account.

काश्यपः—(निश्वस्य)—

आर्या [12, 18 12, 15]

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से ! त्वया रचित-पूर्वम्।
उटज-द्वारि विरूढं[१] **नीवार-बलिं विलोकयतः ॥२१॥**

गच्छ। [२]**शिवास्ते सन्तु पन्थानः।**

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)।

Kāśyapa (*Sighing*)—How possibly, my child, will the grief of me, beholding the offering of Nīvāra, formerly made by thee, (*now*) germinating[1] at the cottage-door, ever go to assuagment ? (21) Go, speeding[2] to thee, be thy ways.

(*Exeunt Śakuntalā and the escorts*).

सख्यौ (शकुन्तलां चिरं विलोक्य, सकरुणम्)—**हद्धी ! हद्धी ! अन्तरिदा सउन्दला वण-राईहिं** (हा धिक् ! हा धिक् ! अन्तरिता शकुन्तला वन-राजिभिः)।

Friends (*Gazing long at Śakuntalā, piteously*)—Alas ! alas ! lost (*is*) Śakuntalā in the row of woods.

V. L.—'ते गमनवेला'—B. Others omit 'ते'। 'तन्निवर्तय'—B. Others simply 'निवर्तय'। 'मे तपोऽनुष्ठानम्'—B. Others omit 'मे'। 'उत्कण्ठस्व'—M. 'उत्कण्ठितुम्'—R. V. B ; M and Colebrooke Mss. read 'चरित-पूर्वम्' for 'रचित-पूर्वम्'। ०'द्वार-विरूढम्'—R. B. M. ०'द्वारि विरूढम्—V. 'अन्तरिता'—B.HS. 'अन्तर्हिता'—R. V. M.

गौतमीति। 'परिहीयते' ईदृशा वचनेन क्षीयते (जहातेः कर्मकर्तरि लट्)। शकुन्तला-कर्तृक स्वेच्छया निवर्तनमसम्भाव्यमाशङ्क्य आह 'अथवा' इति पक्षान्तरे **शकुन्तलेति।** 'तपसः चरणेन' अनवरत-तपोऽनुष्ठान-कार्येण 'कृशं' क्षीणम् ('अनुप-सर्गात् फुल्ल-क्षीव-कृशोल्लाघाः'—(८।२।५५)—इति क्तः)। 'मा उत्कण्ठस्व'

('मा'-योगे लोट्। तथाचोक्तम् तत्त्वबोधिन्यां—"मा अस्तु', इत्यादौ निषेधार्थक-**मा-शब्दः अन्य एव, न तु माङ्**)। **शममिति**। अयि 'वत्से! त्वया 'पूर्वं' पक्षि-पशूनां भक्षणार्थं 'रचितम्' इति 'रचितपूर्वम्' (सुप्सुपेति समासः। **'भूत-पूर्व'**-वत् क्तान्त-शब्दस्य **पूर्व-निपातः पाक्षिकः**–६५०) 'उटजस्य' पर्णशालायाः 'द्वारि' एव न तु अन्यत्र। 'विरूढम्' इदानीम् अङ्कुरितं ('विरूढस्तु सञ्जाताऽङ्कुरितेऽन्यवत्' इति विश्वः) 'नीवारस्य' (३।३।४८) धान्य-भेदस्य 'बलिम्' उपहारं (**'बलि** दैत्यप्रभेदे च कर-चामरदण्डयोः। **उपहारे** पुमान् स्त्री तु जड़या श्लथचर्मणि' इति मेदिनी) 'विलोकयतः' द्वारि स्थितत्वात् सततमेव पश्यतः 'मम' काश्यपस्य ('बाल्यात् आरभ्य त्वत्कृतपरिपालनस्य इति अर्थान्तर-सङ्क्रान्तत्वम् इति राघवपादाः) एवंभूतस्य 'शोकः' तद्विरह-निबन्धन-विषादः 'कथं नु महता कष्टेनैव ("ज्ञात-हेतु-विवक्षाया **मप्यादि कथमव्ययम्। कथमादि** तथाप्यन्तं यत्न-गौरव-बाढयोः" **इत्युत्पलमाला**) 'शमं' शान्तिम् 'एष्यति' प्राप्स्यतीति भावः। (अत्र नीवार-बलि-विलोकनमेव शोकाऽनपगमन प्रति हेतुरिति पदार्थ-हेतुकं **काव्यलिङ्गम्**। तदनुप्राणिता **चार्थापत्तिः** इत्युभयोरङ्गाङ्गि-भावेन **सङ्करः। आर्या जातिः**) ॥२१॥

सख्याविति। वनानां राजिभिः श्रेणीभिः 'अन्तरम्' अन्तर्धिम् ('अन्तरमवकाशाऽवधि परिधानाऽन्तर्धि-भेद-तादर्थ्ये' इत्यमरः) तदस्याः संजातम् इति 'अन्तरिता' (तारकादिभ्य इतच्—४५।२।३६) तिरोहिता, अदर्शनीया संवृत्ता इत्यर्थः।

150n.—1 परिहीयते—'परि-हा' means *'to leave'*, hence here *'to pass away'*. Cf. 'विभावरी परिहीणा' *BK. XIII.* 1. 'उर्वशी न किमपि परिहीयते'—*Vik. III*; *MS. XIII* 92. (4*n*. 1).). **2. उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम्**—'सङ्कटा ह्याहिताग्नीना प्रत्यवायैः गृहस्थता'—*LC*. 1. 8. **'उपरुध्यते (मे)** आश्रम-वास-धर्मः' *Vik*. I. This quotation from Vik. **proves the genuineness of ('मे'** B). **मम कृते**—(139n.1). **उत्कण्ठितुम्** - Allmost all (except M) reads this. But Infinitive (तुम्) with **'मा'** can be justified **only** with the help of the rules of **Vedic Grammar**. We have often noticed Kāli.'s fancy for **Vedic uses**. So according to some this **is** the **genuine** reading. **'रुणद्धि** रोदसी कीर्त्या **स्वधर्ममनुरुध्यते'**—KR. 253 **3. शममेष्यति** &c.—An extremely *pathetic* stanza. It is considered to be one of the four best ślokas. Kāśyapa is so deeply moved that he is about to shed tears but perhaps considering that act to be inauspicious (Cf.

'गुरु-शोका: कथमपि मा रुदन् माङ्गल्कियः'—*BK.* 1. 27), he somehow checks them, and his latent tears of grief are made patent by a deep sigh. (निश्वस्य) । **4. उटज-द्वारि**—(Ra. 1. 50.) is significant. Because the grains will germinate at the entrance of the cottage, so these will always remind him of Śak. M opines that **'नीवार-बलि'** has a reference to 'भूतयज्ञ' (*MS. IV.* 21 ; *III.* 80-87, 90, 92, 117, 121). 'बलि' therein is a **cooked food** ('प्रहुतोभौतिक. बलिः'—*MS. VI.* 74). But *germination is not possible from cooked rice.* Better take it to refer to rice-grains which are *usually* thrown by hermit-girls as *a present* [*i. e. ford* ; बलिः= उपहार) to the beasts and birds.] Cf. बलिपुष्ट—बलिभुज्—crow). Those that might escape being partaken of, will naturally germinate. Cf. 'यासां बलिः सपदि मद्गृह-देहलीनां, हंसैश्च सारस-गणैश्च विलुप्त-पूर्वं । तास्वेव पूर्व-बलि-रूढ-यवाङ्कुरासु बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखा--वलीढ "—*Cārudatta* 1 2. 'आकीर्णमृषीपत्नीनाम् उटजद्वार-रोधिभि. । अपत्यैरिव नीवार-भागधेयोचितै. मृगैः' !—*Ra. I* 50 ; *MK. I.* 9 ; *JH. V.* 3.

Remark · According to *HS.* Śloka (21) contains **'समाप्त-पुनरात्तता-दोष'** (vide 48*n*. 7) in the first line, as 'शममेष्यति मे शोकः कथम्' seems to be a *complete sentence.* Read—"इत्यनेन वाक्य-समाप्तावपि पुनस्तदन्तर्गतस्य 'मम' इत्यस्य विशेषणतया 'त्वया रचितपूर्वम्' इत्यारभ्य द्वितीयार्धस्य पुनरात्तत्वात् समाप्त-पुनरात्तता-दोषः। स च "निवर्तिष्यते शोक" इति प्रथम चरण-पाठेन, 'नीवारबलिं पश्यतो मे' इति चतुर्थ-चरण-पाठेन च समाधेयः। तादृश-पाठे तु 'मे' इति विशेष्यस्यापि **पुनरात्तत्वात्** नोक्त-दोषः। समाप्त-वाक्यान्तर्गतस्य कस्यचिद्विशेषणतयैव पुनरुपादाने तद्दोषाङ्गीकारात्"—*HS.*

Text :—**काश्यपः** (सनिःश्वासम्) **—अनसूये ! गतवती वां सह-चारिणी**[1] **। निगृह्य शोकम् अनुगच्छ माम् ।** (सर्वे प्रस्थिताः) ।

Kāśyapa (*With a sigh*)—Anasūyā, gone is your companion[1]. (*So*) moderate (*your*) grief, and follow me. (*All start to go*).

उभे—ताद, सउन्दला-विरहिदं सुण्णं विअ तबोवणं पविसामो ।

(तात, शकुन्तला-विरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।)

Both—Father, (*we*) enter the penance-grove, empty as it were, being shorn of Śakuntalā.

काश्यपः—स्नेह-प्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः । शकुन्तलां पति-कुलं विसृज्य लब्ध मिदानीं स्वास्थ्यम्[1] । कुतः—

इन्द्रवज्रा (ततजगग) { अर्थो हि कन्या परकीय[2] एव, तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः[4] । जातो ममायं विशदः[5] प्रकामं[6] प्रत्यर्पित-न्यास इवान्तरात्मा ॥२२॥

॥ (निष्क्रान्ताः सर्वे) ॥

Kāśyapa—The course of affection views (*it*) thus. (*Pensively walking round*) Ha ! ho ! Śakuntalā being sent to (*her*) husband's home, (*natural*) serenity[1] of mind has been achieved now. For—Verily a daughter (*is*) another's[3] property[2]. Having sent her today to (*her*) husband[4], this inward soul of mine has become quite [5]clear like [6]one who has rendered a deposit[6] (*to its owner*). (22)

(*Exeunt Omnes*)

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(*End of the Fourth Act*).

V. L.—'सहधर्म-चारिणी'- R. M , 'सहचरी'—P B. HS. 'सहचारिणी —S. Patankar. 'माम् अनुगच्छतम्' -B, 'अनुगच्छ माम्'—V. 'अनुगच्छत मा प्रस्थितम्'—R. M. 'तपोवनम्'—B. V. 'तपोवनम् कथम्' –R. M ; B has 'जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा' for the last half of Śl. 22.

काश्यप इति । 'सहचारिणी सहचरी । 'प्रस्थिता' चलितुमारब्धा. ('आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च'—३।४।७२) । ('**सहधर्मचारिणी**' **इत्यपपाठः**) । **काश्यप इति ।** 'हन्त' इति हर्षे । ('**हन्तेति हर्षे** विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च' इति तत्त्वबोधिनी) क्लेश-विशेषस्य अन्ययात् हर्षं । इदानीम् अनेन इयन्तं कालं शकुन्तलायाः रक्षण-संस्कार-विनयाधानादिना व्याकुलत्वं व्यज्यते ॥ स्वस्थस्य भावः 'स्वास्थ्यम्' सन्तोषम् (इति हेमचन्द्रः), निरुद्वेगत्वम् इत्यर्थः । तत्कारण-माह कुत इति । **काश्यप इति ।** 'कन्या' 'परस्य अयम्' 'परकीयः' अन्य-स्वामिकः 'एव हि' इति निश्चये । 'अर्थः' धनम् (यावत् कन्या पित्रालये तिष्ठति तावत् पिता तां न्यस्तं धनमिव सयत्नं रक्षति इति भावः । अतः अवश्य-सम्प्रदानीय-त्वेन उपदेशात् अन्यदीयत्वस्य भावित्वेऽपि भूतवत् उपचारेण कन्या-सामान्यस्य परकीयत्वोक्तिः ॥ "अत्र **एव-शब्दस्य** स्थितौ पुनः **हि-शब्दस्य** उपादानेऽपि,

'यः कौमारहरः स एव हि वरः' इति शब्द-द्वयेनैव अत्यन्ता-वधारण-सूचनात् न **निरर्थकत्व-दोषः**--"इति सिद्धान्तवागीशपादाः') अत्र 'ता' तादृशी परधन-भूता कन्याम् 'अस्य परिग्रहीतुः' स्वामिनः सम्बन्धे (इति सम्बन्ध-मात्र-विवक्षया षष्ठी, यद्वा 'समीपम्' इत्यध्याहारेण व्याख्येयम्) 'सम्प्रेष्य' प्रेरयित्वा (**'स्थितस्य', अनेन असमान-कर्तृकत्व-दोषः निरस्तः**) "मम अयम् अन्तरात्मा' चित्त 'प्रत्यर्पित' पुनरर्पित 'न्यास' निक्षेप, न्यस्त धनमिति भाव। ('आहित निहित न्यस्तमार्पितमिति स्मृतम्' इति हलायुध) येन, तादृश 'इव' **(इत्युत्प्रेक्षा)** 'प्रकामम्' अत्यन्त ('काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम्' इत्यमर) 'विशद' विमलः (इति हेमचन्द्र) चिन्ता-निर्मुक्त इत्यर्थ 'जात' (इदमे**वोत्प्रेक्षायां** न्यासेन सह साधर्म्य ज्ञेयम। **इन्द्रवज्रा** वृत्तम)॥२२॥

॥इति गोतम-श्रीरमेन्द्रमोहन वसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्या चतुर्थोऽङ्कःसमाप्तः॥

151n—1. सह-चारिणी—Companion [Cf 'सङ्गीत-**सह-चारिणी'**—*Māla V* **'तत्सह-चारिणीभिः** तया वा सखी ते हृता'—*Act VI Infra.*] **Reject 'सह-धर्मचारिणी'—which always means 'wife'** Cf 'मारीच—उप तपस्विनी **सह-धर्मचारिणी'**—*after Śl* 31 *Act VII*: 'इदानी **सह-धर्मचारिणी** प्रति'—&c Ibid, before Śl. 31 'तस्य **सह-धर्मचारिणीं**—*Ra XIX* 55 'प्रतिगृह्यताम् **सह-धर्मचारणाय'**—*Act V*. **Infra** ननु **सह-धर्मचारिणी** खल्वहम्—*PN I II*; 'सहधर्मचारिणी"—**BC.** III. 61 **'सह-धर्मचारणी** त्व प्राणेभ्योऽपि गरीयसी—*Rām III* 10 21. *VIII* 29, 51, **सहचरी—**(B) is also a **favourite** word with *Kāli* Cf 'अर रथाङ्गनामेव प्रिया **सहचरीव** 'मे'—Māla *V* **9;** 'तत्रभवत्या **सहचर्या** एतया भवितव्यम'—*VIK II*, **सहचरी**—दु खालीढ'—*Ibid. IV* & *II*. 3, 'पृथुलोचना **सहचरी**'—*Ibid* **'सहचरीं** दूरे मत्वा'—*Ibid. IV* 33. So it is not easy to find out the genuine reading. **सनिःश्वासम्** &c—Mark that the sentiment of pathos (करुण-रस) which is the prevailing sentiment of this Act, begins with the entrance of Kāśyapa and it *reaches its climax* here and *ends* with "* * शून्यमिव तपोवन प्रविशाम"।

2. स्नेह-प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति.=प्रवाह—Flow—'प्रवृत्ति कथिता वृत्तौ प्रवाहो-

वन्तयोरपि' इति विश्वः। 8. परकीयः—परस्य अयम् इति पर+छ ('गहादिभ्यश्च'—४।२।१३८)=परकीयः। 'कुक्' by the GS. 'कुक् जनस्य परस्य च'-(4. 2. 138). 4. एव हि—The two together emphatically imply 'certainty', or, take 'हि' as expressive of 'हेतु'। 'संप्रेष्य' has its कर्त्ता (अहम्) understood, while 'जातः' has a different Nominative (अन्तरात्मा)। So there is no 'एक-कर्तृकत्व'। Now read (68n. end). 5. प्रत्यर्पित-न्यासः—न्यासः (*Rām. VI.* 127. 54. "नन्दिग्राम-गतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्" *Ra. XII.* 18.)=A *deposit* ; "पुमान् उपनिधि न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम्"। To keep up another's deposit is a very difficult task, and perfect ease cannot be had until it has been returned in toto to its owner. Śak, was also, as it were, a property held in trust (न्यासः) to Kaṇva, (Cf. 'विट'—काणेली-मातः, वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः'—*MK. VIII*. "निर्यातयैनमुर्वशी-हस्ते न्यासमिति"—*VIK V*) and now that she has been sent back to her husband Duṣyanta, he is feeling perfect satisfaction. Now contrast the crude and queer idea of young 'वाणभट्ट', regarding the marriage of one's daughter He **disapproves** the practice of sending to the house of an unknown person. their daughters, born of the body of their parents and caressed on their laps :—"केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिरिय यदङ्ग सम्भूता-न्यङ्क-लालितानि अपरित्यज्यानि अपत्यकानि अकाण्डे एव आगत्यामस्तुतैः नीयन्ते"—"HC. IV. 31. Read the while passage.

Remark.—For a similar idea : Cf. "सुखमर्थो भवेत् दातु सुख प्राणाः, सुखं तपः। सुखमन्यद् भवेत् सर्वं, दुःखं न्यासस्य रक्षणम्"॥—*SV. I.* 10. Our poet here through the mouth of Kāśyapa, gives vent to his *own view* about the proper nurturing of girls. According to him. until betrothal, a daughter seems to be looked upon with keener affection and greater attention than a male issue.

Time-analysis of Act IV :—About three weeks' interval separates the विष्कम्भक of this Act from the third. In the interim the Gāndharva marriage has been performed and **Śak,** has duly

conceived. The prelude begins a bit late in the morning, when Anasūyā and Priyamvadā are culling flowers for worship, and the king has left the hermitage on that very day early in the morning. "अद्य स राजर्षि इष्टिं परिसमाप्य" &c., "अद्य पुन हृदयेनासन्निहिता" । The month is probably the later part of ज्यैष्ठ, or the first part of Āṣāḍha The *Act proper* beings early in the morning ['हन्त प्रभातम्' ।। अन्तर्हिते शशिनि ।। 'प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि) and the time is somewhere near the *full-moon* day when the moon and the sun are **synchronously** visible ['तेजोद्वयस्य युगपत्व्यसनोदयाभ्याम्'] । A *long time* intervenes between the main scene and the prelude ['एतावत कालस्य लेखमात्रमपि' &c. : 'दुष्करमहं करोमि'] । Sak has shown *visible sign of pregnancy* ('दुष्यन्त-परिणीताम् आपन्न-सत्त्वाम्'), and hence it must be *at least* **five months** after the Gāndharva marriage *According* to PP, Śak. is now in the *seventh* month of her pregnancy (124*n* 4). Hence the rainy season is past ("अपसृत-पाण्डु-पत्रा") and the main scene commences in autumnal morning ("हन्तप्रभातम्'–P318 "उपस्थिता होमवेलाम्"—P.325 प्रतिबुद्धापि' –P 362 "स्नानोत्तीर्ण. काश्यप.' =P.351 'प्रवृत्तनृत्य बर्हिणाम्'—*RS. II* 6, 'परित्यक्तनर्तना मयूरा.' *Act.IV.12* ,' शिरसि बकुल-मालाम्'—*RS. II* 14, 'कालान्तर-क्षमा केशरमालिका'—*Act IV* P.336 ; 'चारुकमला-वृतभूमिभाग.'—*RS II* 3 , 'रम्यान्तर. कमलिनी-हरितै. सरोभिः'—*Act. IV*. 11. , 'स्फुटकुमुद-वितानाम्'—*RS. IV*. 21 ; 'सैव कुमुद्वती मे'—Act. IV.3). On the *very day* of the commencement of the main scene, Śak. is sent to her husband's place by Kāśyapa who had arrived from his sojourn *on the previous night*. ('तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन', 'अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वा भर्तुः सकाशं विसर्जयामि') । The Act ends sometime between 9 A. M. and 12 noon (शार्ङ्गरव —युगान्तरमारूढ. सविता) ।)

———

पञ्चमोऽङ्कः

Text —(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषको विभवतश्च परिवार[१]। नेपथ्ये वीणा-शब्द) **विदूषकः** (कर्णं दत्त्वा) -**भो वअस्स ! सङ्गीद-सालब्भन्तरे अवहाण देहि ! ताल-लय-विसुद्धाए वीणाए सर-सजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्ण-परिअअं करेदि त्ति ।** [भो वयस्य ! सङ्गीत-शालाऽभ्यन्तरे अवधानं[२] देहि । ताल-लय-विशुद्धाया[३] वीणाया स्वर-संयोग[४] श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्ण-परिचयं करोतीति) ॥

(*Enter on a seat the King The Jester and attendants*[1] *according to position In the tiring room the sound of a lyre*)

Vidūṣaka (*Leaning his ear*) —Ho friend ! (*please*) pay[2] heed to[2] the interior of the music-saloon A [4]combination of notes[4] of lyre perfectly[3] faultless with reference to (*musical*) timing and concord[3] is being heard Methinks Her Ladyship Hamsa-padikā is practising (*her*) notes

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

King—Hush, that (I) may listen

(आकाशे गीयते)—

अपरवक्त्र
[ननरलग १।३
नजजर २।४]

अहिणव-महु-लोलुबो तुमं तह परिचुम्बिअ चूअ-मञ्जरिं ।
कमल-वसइ-मेत्त-णिव्वुदो महुअर विम्हरिदोसि ण कहं ॥१॥

(अभिनव-मधु-लोलुप[१] त्वं तथा परिचुम्ब्य चूत-मञ्जरीम्[२] ।
[३]कमल-वसति-मात्र-निर्वृतो मधुकर ! विस्मृताऽस्येनां कथम्) ॥

(*In the air is sung*) – O drone ! how is it that thou, eagerly hankering[1] after fresh-honey[1], after having so kissed the mango-blossom[2], shouldst (*at last clean*) forget her, [3]being contented with a mere stay on the lotus[3] (1)

V L —'०अभ्यन्तरे'–B 'अन्तरे' R V M 'अवधानं' —R V M '**कर्णं**'–B अवधारणम्'–K 'ताल-लय-विशुद्धाया वीणाया '–B H SP Others

have 'कल-विशुद्धाया गीते'। B has 'हंसवती' for 'हंसपदिका'। '०लोलुपस्त्वं'—R V. M 'लोभभावित'—B HS

ततः इति। 'परिवार' (६।३।१२३) प्रतिहारी-प्रभृति-परिजन ('परिवारः परिजने खड्ग-कोशे परिच्छदे' इति मेदिनी) 'विभवत' पद-मर्यादानुसारेण अभिनेतृ-वृन्दस्य यावत् सम्भवति तावत्सङ्ख्यक परिजन इत्यर्थ। (तृतीयाया तसि)

विदूषक इति॥ 'सङ्गीतस्य' प्रेक्षणार्थ-नृत्य-गीत-वाद्य-रूपस्य ("**गीत-वाद्य-नृत्य-त्रयं** नाट्य तौर्यत्रिकञ्च तत। **सङ्गीतं** प्रेक्षणार्थे स्यात् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका" इति अभिधान-चिन्तामणि) 'शाला' गृह ('शाला तरु-स्कन्ध-शाखा, **शाला भवन-मिष्यते**' इति शाश्वत। **अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठी-समासः**') तस्या "अभ्यन्तरे' मध्ये 'अवधान देहि' एकाग्र-मनसा श्रृणु इत्यर्थ। 'ताल' काल-क्रिया-मानम् अर्थात ('अत्र स्वर इयत्काल गेय" 'इयत्काल विलम्बितम्', 'इयत्कालद्रुतम्' इयत्काल मध्यमिति' बोधयितुम ईदृशै हस्तै अगुल्या-कुञ्चन-प्रसारणादि-क्रियाभि नर्तितव्यम् गातव्यञ्च इति काल-क्रियाया प्रमाण ताल"–इति शब्द-कल्पद्रुम) लय गीत-वाद्य-पादादि न्यासाना क्रिया-कालयो साम्यम्' इति भानुजि। ताभ्या विशुद्धा ताल-लयराधिक्य निरवद्या अर्थात सङ्गीत-दामोदरोक्त-चतुर्दश-दोष विवर्जिता। तादृश्या वीणाया' स्वराणा षड्जादीना सयोग' तत्सम्बन्धि स्वरालाप। 'हंसपदिका तन्नाम्नी राज्ञी' वर्णस्य' गीति-क्रमस्य ['**गीति-क्रमे** स्तुतौ भेदे **वर्ण**--शब्द प्रयुज्यते इति अभिधानरत्नमाला) 'परिचयम्' अभ्यासम् (इति शिशुपाल-वध-टीकाया—२७।५- मल्लिनाथपादा) अर्थात् स्थाय्या-रोह्य-वरोही-सञ्चार्यात्मक-गानक्रिया-भ्यासम् इत्यर्थ। 'वर्णो' विदधाति (तथाचोक्त—गान-क्रियाच्यते वर्ण स चतुर्धा निरूपित। स्थाय्या-रोह्य-वरोही च सञ्चारी ति)।

अभिनवेति॥ हे 'मधुकर' भ्रमर (हे मधुर-सुरत मुखकर कामुक दुष्यन्त! इति च ध्वन्यते। तथाचोक्त विश्वप्रकाशे मधुव्रते **मधुकर कामुकेऽपि** प्रकीर्तित') 'अभिनव नूतनमनास्वादित-पूर्व यत 'मधु पुष्प-रस ('मधुश्चैत्रे च, दैत्ये च **मद्ये** पुष्परसे मधु' इति हेमचन्द्र। अनेन शकुन्तलाया राज्ञ नूतन-प्रेम-रसोऽङ्गितम्। तथाचोक्त प्राक् '**मधु नवमनास्वादित-रसम्**'-२।१०)–तस्य 'लोलप लुब्ध 'त्व चूतस्य' आम्रस्य 'मञ्जरी वल्लरी (मञ्जरी वल्लरी स्त्रियाम्' इत्यमर। अन्यत्र चूत-मञ्जरीवत् परम-लोभनीयाग तरुणीम्। अनेन शकुन्तला च लक्षिता) 'तथा तादृश सप्रणय 'परित समन्तात् 'चुम्बित्वा इति 'परिचुम्ब्य वात्स्यायन-रचित-काम-शास्त्रोक्त-सर्वस्थानेषु चुम्बन विधाय इत्यर्थ। 'कमले' पद्मे (परिभोगान्तर्हे राजावरोधे इति गूढार्थ) 'वसति' वास ("**वासेऽपि वसतिः**' इति त्रिकाण्डशेष) एव' इति 'वसति-मात्र तेन, अर्थात् केवलमवस्थानेन परिणत-प्रायत्वात् तादृश-

मध्वभावात् रस मनास्वाद्य इत्यर्थः। 'निर्वृत.' सुखिन. सन् 'कथ' किमपदेशेन 'एना' चूतःमञ्जरी (तथा परिचुम्बित-पूर्वा **हंसपदिकां शकुन्तलां** च इति भावः) 'विस्मृतः असि' (ज्ञानार्थस्य गत्यर्थे पर्यवसनात् **कर्तरि क्तः**)। (**हेत्वनुप्रासौ**। नात्र **समासोक्तिः** नापि **अप्रस्तुतप्रशंसा**। केवलम् अर्थ-शक्त्या सामाजिक-वर्गाणा मनसि **हंसपदिका शकुन्तला** च उपक्षिप्यते। अनेन दर्पणोक्त **प्रथम-पताका-**स्थानम्। तल्लक्षण तूक्त प्राक्। अत्र **प्रच्छेदकाऽऽख्यं** लास्या-ङ्गञ्चोक्तम्। तथा च दर्पणोद्धृत **कविकन्ठहार**-वाक्यम् 'अन्यासक्त पति मत्वा प्रेम-विच्छेद-मन्युना। **वीणा-पुरःसरः गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको** मत.''। अत्र राज्ञ दुष्यन्तस्य शकुन्तला-विस्मरणस्य गम्यताद् **आक्षेप**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। 'गर्भ-बीज-समुद्भेदादाक्षेप परिकीर्तित.' इति तल्लक्षणात्। **अपरवक्त्रं** वृत्तम्] ।।१।।

152n.—1. (विभवतश्च) परिवारः–(Occurs in Māla.). 'परिवार'–Any attendant such as the portress &c.; *Optionally* '**परीवारः**' - 'उपसर्गस्य —&c.'-(६।३।१२२)-इति दीर्घः। *Cf.* 'यथानिर्दिष्ट-परिवारो राजा'—*Act.* II P.156. This part of the stage direction is necessary, as otherwise the **presence** of *Vetravatī* (*portress*) a lttle after cannot be accounted for . Cf. "**ततः प्रविशति** पर्युत्सुको राजा **प्रतिहारी** च" - Māla. *Act.* IV.
2. सङ्गीत-शाला– Mark that **Music and Painting** (*for which vide Act VI.*17;18.) were *sin qua non* in the days of our poet. It was perhaps considered a part of accomplishment (*even of the noble ladies*) in the society. (Vide Rām II. 17-18 ; PN - Act. II.3) **ताल**—Musical time or measure **लयः** -Musical concord or harmony. **विशुद्धा**– A song is 'विशुद्धा' when it is sung faultlessly with reference to musical time and concord *Cf* "गीतयः पञ्च शुद्धास्या भिन्ना गौड़ा निवेसरा। साधारणी विशुद्धा स्यादवक्र-ललितै स्वरै "–SR. **वीणायाः** —वीणा(*Lute*) is a kind of 'Se-tar' (सेतार)ordinarily consisting of *three* strings. (**त्रितन्त्री**,—Persian 'से' three). A variety of this with *seven* strings is called '**परिवादिनी**' (*i.e. modern Setar*)–
"सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'—**AK.** Viṇā is a *very old* musical instrument, as mention of it along with Drum (दुन्दुभि) and '**flute**' is made even in the Ṛ̣V. A variety of it with **hundred strings** has been noticed by *Kātyāyana* in

his *Kalpasūtra* The sound of lyre was first noticed by the king, the song of *Hamsapadikā* following a little after, is heard later on 4 **स्वर संयोगः** Refers to seven sounds 'ष', 'ऋ', 'ग' 'म', 'प', 'ध',' 'नि'—**first discovered by the Hindus** These **key-notes** of **music** were taken from the sounds of beasts and birds "**षड्ज** गौति **मयूरोहि, गावो** नर्दन्ति **ऋषभम्**। अजा विरौति **गान्धारं, क्रौञ्चो** नर्दति **मध्यमम्**। पुष्पसाधारणे काले **कोकिलो** रौति **पञ्चमम्। अश्वश्च धैवतं** रौति, **निषादं** रौति **कुञ्जरः**' –*Nārada* Hence स्वर-संयोग means the permutations and combinations of various 'स्वर's। **वर्ण-परिचयं**— (Practising) ष, ऋ,ग,म,&c, (131*n* 4) According to M, 'वर्ण' means a musical mode, these are numerous, personified either as **male** (राग) or **female** (रागिणी)। 'गीतिषु चत्वारोवर्णा भवन्ति यदाह भरत ॥ स्थायी' तथैव 'सञ्चारी' तथा रोहाऽवरोहिणी । वर्णा चत्वार एवैते कथिता सर्व-गीतिषु ॥ Ś &C 5 **लोलुपः**–Greedy (64*n*, 1) 6 **चूत-मञ्जरीं** &c An instance of **Dramatic Irony** Though Śakuntalā-afffair is not known in the harem, still the audience will find a hidden allusion to her (Vide122*n* 1 *middle*) 7 **कमल-वसति**–(*Cf* 'लब्ध-वसति' –*Ra VIII* 73) &c –You were once excessively fond of mango-blossom and consequently kissed her ever and anon But now you seem to be quite satisfied, by having only a stay (वसति, *which suggests the absence of enjoyment*) in a lotus which must be full-bloomed and hence whose charm of youth is gone For गूढार्थ (See Com) Now '०**वसति-मात्र**' is a case of मयूरव्यंसकादि नित्समास, hence its **further compound** with 'निर्वृत' (*like words of* तिष्ठद्गु–*class*) is **barred** "चकार अत्र अवधारणार्थं । तेन "**परम-मयूर-व्यंसक**" इत्यादि समासान्तर न स्यात्"—*T* 754 But **Bhoja** solves the difficulty by saying that they may **lead, and not follow** in a compound ("**न**। **,न समासः, अयन्तु समस्यते एव**")। In a similar way '**प्रदक्षिणीकृत्य**' *Ra I* 21 ; '**प्रदक्षिण**-प्रक्रमणात्'—*I II* 24 ; '**जनान्तर**-सौहृदानि'—I 20 infra, are justified In this particular place, however, we can **avoid the difficulty** by attaching the affix 'मात्रच् in स्वार्थे (प्रमाणार्थे)। Bees are often described

as **confined** in lotuses. 'गुञ्जद्द्विरेफो ह्ययमम्बुजस्थः'—*RS. VI*, 14 ; 'इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तः कूजित-षट्पदम्'—*Vik. IV*. 40. (214*n*. 4).
8. विस्मृतः—Though 'स्मृ' is 'सकर्मक', Kāli frequently uses this with **'क्त-प्रत्यय** in the **active voice**. Cf. 'अहो **विस्मृतं** मम हृदयम्'—*Vik. II.*; 'प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन **विस्मृतासि**'—*Act. V.* 'सौध-वासमुटजेन **विस्मृतः** गञ्चिकाय'–*Ra.* X*I*X. 2 ; 'अनसूया—एनां **विस्मृतासि**' ?–*Śak*. 1. 'शार्ङ्गरवः —यदा तु पूर्ववृत्तम् व्यासङ्गात् **विस्मृतो** भवान्'- *Act. V.* (*Vide* 27*n* 3.)

Remark :—The song of Haṁsa-padikā (which is described by 'Ravīndra Nātha' as a small tear in the veil through which we can form a notion of the royal sin) is introduced only to show that the imprecation of Durbāsāh has now produced a complete change in the king's mind. (Read "गीतार्थमाकर्ण्य इष्ट-जन-विरहादृतेऽपि" &c. infra) We are shocked by the vivid description of the gallant nature of the king. Like the greedy 'मधुकर' (Com.), he is always hankering after newer enjoyments, and newer रंगपदिकाs, and he is not a bit ashamed to forsake his beloved after a short while. Thus the audience can *preconceive* how the king will deal with Śak. and her party. The King is terribly agitated by the song, but it could not revive his hankering for the abandoned lady. Besides Vidūṣaka's dismissal (*see next*) at this stage is necessary. For though the king at the end of the Second Act (Śl. 15) told the jester that there was not a jot of truth in Śak. affair, still we have strong belief that had he been present when the party of Śak. approached the king, he would have surely contradicted the king's statement. The King hearing Haṁsa-padikā's song, sends the jester to pacify her and thus an undesirable situation is cleverly nipped in the bud.

Text :—**राजा—अहो ! राग-परिवाहिणी[1] गीतिः ।**

King--Oh, a what strain overflowing with affection (*or passion*).

विदूषकः—भो वअस्स ! किं दाव गीदीए अवगदो अक्खरत्थो
(भो वयस्य ! किं तावत् गीत्या अवगत. अक्षरार्थ [2]) ?

Vidūṣaka- Ho friend ! Do you comprehend the meaning[2] of the wordings[2] of the song ?

राजा (स्मितं कृत्वा)–**[3]सकृत्-कृत-प्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमतीम् [4]अन्तरेण महदुपालम्भनं" गतोऽस्मि । सखे माधव्य ! मद्वचनादुच्यतां हंस-पदिका । निपुणमुपालब्धो[5]ऽस्मीति ।**

King (*Smiling.*)—[3]Once did I make love[3] to this lady. So I have incurred a mighly censure[5] (*from her*) apropos[4] of queen Vasumatī. Friend Mādhavya ! tell Haṁsapadikā, using my word, that I have been cleverly[6] reproved[6]

विदूषकः—जं भवं आणवेदि (यत् भवान् आज्ञापयति) । (उत्थाय) **भो वअस्स ! गहीदस्य ताए परकिएहिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छराए वीद-राअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो ।**

(भो वयस्य ! गृहीतस्य तया परकीयैः हस्तैः शिखण्डके[7] ताड्यमानस्य, अप्सरसा वीत-रागस्येव[8] नास्ति इदानीं मे मोक्षः[9]) ।

Vidūṣaka—As Your Majesty commands. (*Rising.*) Ho friend! (*Once*) caught hold of by her, through others' (*i.e. maids'*) hands by the hair-tuft[6], (*and*) being beaten (*to jelly*). there will be no liberation[9] for me, as for a passionless[8] (*hermit*) when captured (*unawares*) by a (*celestial*) nymph.

राजा—गच्छ, नागरिक-वृत्त्या[10] सान्त्वयैनाम् ।

King—Go (*and*) pacify her in the fashion[10] of a spark[10].

विदूषकः—का गइ (का गतिः) । (इति निष्क्रान्तः) ।

Vidūśaka—What help ? (*This said, goes out*).

V. L. :—B adds 'इत्यक्षरार्थः' after 'सकृत्' &c. 'महदुपालम्भनं गतोऽस्मि'—V. M. 'उपालम्भनम आगतोऽस्मि'—B. 'मदुपालम्भमवगतोऽस्मि' —R. 'तदद्य देवी * * उपालम्भम् उपाकृतोऽस्मि'—R's Com. B reads 'सम्यक्' for 'निपुणम्' । For 'गृहीतस्य तया परकीयैः' &c B reads. गृहीतस्तया परकीयाभ्यां हस्ताभ्यां शिखण्डके अच्छभल्लः । तद्वीतरागस्य अशरणस्य नास्ति मे मोक्षः' । 'सज्ञापय'—R. V. M. 'सान्त्वय'—B.HS.P.

राजेति । 'अहो इत्याश्चर्ये' । 'रागम्' अनुराग 'परितः' समन्तात् 'वहति' प्रवाहेण स्रवति इति । अनुराग-निष्यन्दिनी इत्यर्थः । यद्वा 'रागस्य' गान्धारादिस्वरस्य ('**रागस्तु** मात्सर्ये लोहितादिषु क्लेशाद्यनुरागे च **गान्धारादौ** नृपेऽपि च' इति मेदिनी) 'परिवाहः' उच्छ्वासः अत्रास्ति इति भावः । **विदूषक इति ।** 'ताव'च्छब्दः साकल्ये । 'अक्षराणाम्' वर्णानाम् 'अर्थः' व्यङ्ग्यार्थः गूढ़-तात्पर्यम् अर्थात् कस्य विवक्षया गीतमिदं प्रवृत्तम् । **राजेति ।** गीतेः गूढ़-तात्पर्य स्व-गामि इति नृपस्य ईषद्धास्यम् । 'अयं जनः' **हंसपदिका-लक्षणः** 'सकृत्' एकवारम् ["एकस्य सकृच्च" (५।४।१९) इति वारार्थे **एक**-शब्द-स्थाने **सकृत्** आदेशः । "सकृत् सहैक-वारयोः" इत्यजयः] 'कृतः' दर्शितः प्रणयः' यस्मिन् तादृशः । 'तत्'

तस्मात् हेतो, एकवारमुपभुज्य विस्मरणात् 'देवी **वसुमतीम् अन्तरेण**' वसुमतीम् **अभिलक्ष्य** 'अस्या' हंसपदिकाया महत् उपालम्भम' तिरस्कार ("दुर्वाद स्यादुपालम्भ" इति जटाधर) 'गत' प्राप्तोऽस्मि—'हंसपदिका उच्यता' त्वयेति शेष । (अनेन आत्मनो **दक्षिण-नायकत्व** सूचितम् । तथाचोक्त दर्पणे—"एष त्वनेक-महिलासु **समरागः दक्षिणः** कथित' इति) **विदूषक इति ॥** 'तया' हंसपदि-का 'परकीयै-(८।२।१३८)दाम्यादीना 'हस्ते शिखण्डके' काकपक्षे चूडायामिति यावत् ('काकपक्ष शिखण्डक इत्यमर । 'शिखण्डा वर्हचूडया' इति अभिधान-चिन्तामणिश्च । शिखाया अण्ड इव [इवे प्रतिकृतौ—(५।३।९६)—इति कन् । 'शकन्ध्वादिषु पररूपम्—वा ६।१।९४] 'गृहीतस्य धृतस्य तत ताड्यमानस्य' आहन्यमानस्य 'मे इदानी वीतरागस्य विषयासक्ति—रहितस्य (विशेषण-मात्र-प्रयोग विशेष्य-प्रतिपत्तौ' इति वामन) । 'अप्सरसा स्व-र्वेश्यया ("अप्सरस्सु, अप्सरा प्रोक्ता सुमना सुमनस्सु च' इति द्विरूप-कोषात्) । रागस्या गृहीतस्य इव 'मोक्ष विदूषक-पक्षे **मोचन परित्राणम्** । वीत-रागस्य पक्षे **निःश्रेयस कैवल्यम्** ('मोक्ष नि श्रेयसे वृतविशेषे मोचने मृतौ' इति हैम । अत्र **श्लेषोपमा**) । **राजेति । 'नागरिकस्य** (अपाणिनीयोऽय प्रयोग) प्रवीणस्य प्रमदा-जन-सभाषण-कुशलस्य अर्थात् काम-शास्त्राक्त-**नागरकस्य**' वृत्ति व्यवहार तया, चातुर्येण इत्यर्थ । सुसभ्य-रसिक-जनवत् एना मान्त्वय प्रसादय । आश्रम-ललाम-भूताया शकुन्तलाया स्वप्रेमा राज्ञा स्वयमेव विदूषकाय निवेदित अतस्तत्सन्निधाने शकुन्तला-प्रत्यादेशाऽयुक्त इति सुचतुर-कविना स व्याजेन निर्गमित ।

153n.—1. राग-परिवाहिणी—Overflowing with melody or passion (78n 1) **2. अक्षरार्थः**—The sense of the words *i e* letters put together—(99n 5) The jester seems to be sarcastic here- **3. अयं जनः—**Refers to the singer *i e* 'हंसपदिका' । M supported by Ś refers this to the king (मद्रूप), Ours seems to be the better meaning **4 वसुमतीम् अन्तरेण**—'अन्तरेण here means "**with reference to**" **and not** विना' । "On account of' M 'अन्तरेण' विना, परित्यज्य स्थित इत्यर्थ '—HS विना तत्सहयोगाभावेन'—N, In any case the use of द्वितीया here is **irregular** (Vide 70n 4) **5. शिखण्डके (गृहीतस्य)**—'शिखण्डक' or 'शिखाण्डक' means a **'queue'** 'शिखाण्डक-शिखण्डको' इति वाचस्पति-सुभूती । For **सप्तमी**—(81n 3) ग्रह । क्त कर्मणि गृहीत, र ऋ (६।१।१५)-'ग्रहोऽलिटि दीर्घ'—(७।२।३७) इति इट दीर्घत्वम्)- —**Caught hold of** (*in the case of* (विदूषक), **seduced** (*in the case of*

वीतराग)। Cf. "विडाल-गृहीतायाः पक्षभृतिकाया"—Māla.IV. 6 **अप्सरसा** –(41*n*. 4 . According to the Rām., they sprang up from the churning of the ocean (*i. e. water*, अप+सृ+असुन्) but according to the Mahā, Ādi. 65, they are the daughters of *Kāśyapa* and *Ariṣṭā*, (*Kād. P*. 525-524 and *VaP*. *Ch*. 69). 7. **मोक्षः**—Has double sense, viz, (*i*) Liberation of the body from danger : (*ii*) Liberation of the soul from further transmigration.(41n.6) ; In this connexion read how a jester was **chastised** by '**वासवदत्ता**' and 'काञ्चनमाला' in Rat. III before Śl. 19. **8. नागरिक** &c.— 'नागरिक-वृत्त्या **प्रवीणस्य** रीत्या'– K. Hence '**नागरिक**'here seems to be **loose** in grammar, for when '**cleverness**' or "**censure**" is meant the form is '**नागरक**' with वुञ् by 'नगरात् कुत्सन-प्रावीण्ययोः"— (4 2 128 ;1352), otherwise the form is '**नागर**'(क) । Read 'नागरक श्चौर शिल्पी वा'—BD 'इह नगरे मनुष्येण सभाव्यत एतन्नागरकेण । **प्रवीणा हि नागरका** भवन्ति । कुत्सित-प्राविण्ययोरिति किम् ? **नागराः** ब्राह्मणाः' । - VM 'अन्य-सङ्क्रान्त-प्रेमाणो **नागराः** - Vik. III ; Rat. 1 ; (193n 2) '**नागरिक**' derived by 'तत्र नियुक्त '-(4 4 69) or 'रक्षति'-(4. 4 33) means '*City–Police* *Cf* 'तत विशति **नागरिकः श्यालः**'—*VI*. *Infra* or 'नागरिक' may be justified by **Vedic Grammar**. where every thing is optional. R takes नागरिक–वृत्ति in a **technical sense**— 'नागरिक-वृत्त्येति त्रिपताकस्य मध्यमा-तर्जनीभ्या वक्राभ्याम् अधोमुख कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः', but this meaning is not intended here. Mark that Kāli **deliberately** repeats the word '**नागरिक**' elsewhere also. 'उर्वशी—साधु, आर्य नागरिकोऽसि'—*Vik*. *II*. The king asked *Vidūṣaka* to approach the queen like a spark and pacify her by dextrous method or **fashionable style** (**नागरक-वृत्तम्**) as described by **Vātsāyana in KS**. (Ch. IV. q.v.)– (225n.-1 **9. का गतिः**–Vidūṣaka is sorry as he is to act against his wish. Cf. 'विदूषकः—'(आत्मगतम्) का गतिः'—*Vik*. *II* ; *also* Act II. (Vidūṣaka's speech). Supra. P, 136.

Text :- राजा (स्वगतम्)—**किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य' इष्ट-जन विरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—**

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
वसन्ततिलका तच्चेतसा स्मरति नूनमबोध-पूर्वं
(तभजजगग) भाव-स्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ॥२॥
॥ (इति पर्याकुलस्तिष्ठति) ॥

King (*Aside*)—O why, indeed, on hearing[1] what is sung[1] have I been deeply agitated even though I am not wrenched from a desired person ? Or—When a being, though happy, becomes perturbed[3] on beholding (*some*) pleasing (*views*) or hearkening[2] unto (*some*) sweet numbers,[2] then certainly it recalls with its mind, without[1] consciousness[1] the likings[6] of previous birth[6] [5]firmly rooted in the heart (*or permanently impressed through association*[5]) (This *said, stands all worried*) }

V L.—'गीतार्थम्'—M R गीतम् - R s Com 'गातामेवविधार्थम्'—B. For 'रम्याणि'–K has 'रूपाणि । 'पर्यतमुकाभवति B P HS 'पर्युतसुकी-भवति'—K V M , K reads '०स्थितानि for '०स्थिराणि' ।

राजेति—'कि' 'नु' इति वितर्क-गर्भ-प्रश्ने । 'खलु निश्चये । मनू उत्कण्ठाविषये । 'गीते अर्थे' वस्तु ('अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु' इत्यमर) 'आकर्ण्य' श्रुत्वा । **रम्याणीति**– रम्याणि मनोज्ञानि पार्थिव-वस्तूनि इत्यर्थ ('विशेषणमात्र-प्रयोग विशेष्य-प्रतिपत्ता इति वामन । अतएव **भग्न-प्रक्रम-दोष:**) । 'मधुरान् श्रुति-सुखदान् सगीतालापादीन् 'निशम्य च श्रुत्वा च सुखमजातमस्य इति 'सुखित अपि (तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्'-(५।२।३६) –इति 'इतच्' [नित्यसुखी अपि विरही भवति इति अपि-शब्दार्थ ') । 'जन्तु ' प्राणिमात्र 'पर्युत्सुक सोत्कण्ठ 'भवति इति 'यत् तत् नूनम्' निश्चित 'भावे ' वासनारूपै सस्कारै 'स्थिराणि' निश्चलानि जन्म-सहस्रैरपि दूरीकर्तु मशक्यानि इति राघवपादा । यद्वा 'भावेन स्वभावेन' स्थिराणि अक्षयाणि ('**भाव** सत्ता-**स्वभावा**ऽभिप्राय-चेष्टाऽऽत्म-जन्मसु इति मेदिनी) । अन्यत् जनन 'जननान्तरम्' पूर्वजन्म इत्यर्थ (मयूर-व्यसकादि नित्यसमास) तस्य, सुहृदयस्य भाव 'सौहृदानि प्रणयादीनि (सुहृदय-शब्दात् अणिकृते सौहृद-पद सिद्धम् (५।१।१३० , ६।३।५०, ७।३।२१) अत्र मयूरव्यसकादित्वेऽपि भाज-रीत्या समासान्तरम् । तथा-चोक्त **गणकारेण**–"भाजस्तु न चानेन समास इति वचनात् अयमन्येन सह समस्यते एव इत्याह—मयूर-व्यसक-प्रिय ' इति) यस्मिन् कर्मणि तत् । 'बोधपूर्व' ज्ञानपूर्वक', तन्न भवति इति 'अबोधपूर्व यथा स्यात् तथा । विषय-विशेष-ज्ञानाऽभावपूर्वं

'चेतसा' मनसा 'स्मरति' स्मृतिपथम् आरोपयति, सम्यक् बोधस्तु न जायते। (अत्रविशेषे प्रस्तुते सामान्याक्तेः अप्रस्तुत-प्रशंसा, तेन स्थायिन्या रतेरविच्छेदो ध्वनितः। अत्र 'नूनम्' इति उत्प्रेक्षायाम् इति केचित् ॥ तन्न ॥ यतः जन्मान्तरीण-स्मरणं शास्त्र-सिद्धमेव। काव्यलिङ्गम्। 'अबोधपूर्वं स्मरति' इति शब्द-शक्ति-मूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः। अथच बोध-रूप-कारणाभावेऽपि स्मरण-रूप-कार्योत्पत्तेः विभावनालङ्कारः। स्यात्स्यैति यत्नु यत्नु इति नून नतेति छक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलका वृत्तम्) ॥२॥

154n.—1. इष्ट-जन-विरहादृतेऽपि—The king has become mysteriously anxious (उत्कण्ठित—"चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सम्पृहे पुनः उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्'—Śabdārṇava), as if he has had separation from some of his dear and near ones. but he can neither recollect any such separation nor can account for why lovely objects and sweet music should sadden his mind. This shows that the imprecation of the sage दुर्वासा has already told upon him, *For similar uneasiness in Rāma's mind on beholding the hermitage of V M. Cf.* 'वामनमाश्रमपदं ततः पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान्। **उन्मनाः** प्रथम-जन्म-चेष्टितान्य**स्मरन्नपि** बभूव राघवः'—*Ra. XI.* 22. "In sooth, I know not why I am so sad * * But how I caught it, found it or came by it * * I am to learn"—**Merchant of Venice.** -1. 1. **2. रम्याणि**—Refers to 'वस्तूनि'। For similar use Cf. **'रूक्षाणि** परिवर्जयन्'—Rām. IV. 3; **'परुषाणि** अवोचत्'—Mahā, Vana. 236; Karṇa. 66; K reads 'रूपाणि'। **3. पर्युत्सुको भवति** —*V. M* and others read **'पर्युत्सुकी-**भवति' but this is **rejected**, as 'च्वि' (*i.e.*, the idea of अभूत-तद्भाव) is **redundant**, that idea being **already expressed by the affix** 'इतच्' in 'सुखित'। 'कालाक्षमत्वम् औत्सुक्यम् इष्ट-वस्तु-वियोगतः। तद्दर्शनात् रम्य-वस्तु-दिदृ-क्षादेश्च'—*Sudhākara quoted by R.* Vide (42n. 4) **4. चेतसा स्मरति**—Though it is always the mind that recollects (स्मरति), still 'चेतसा is used to show that the idea of separation is coming to his mind, he himself not recollecting any such single instance of separation. **5. नूनम्**—M takes it in the sense

of उत्प्रेक्षा (*Com*), **'in all probability'**—but this seems to be **inaccurate (Com.)**, better take it in the sense of 'अवधारण' (*i.e., certainty*). **जननान्तर-सौहृदानि**–(Vide 35n.3). Kā i. here refers to the *transmigration of the soul* from one body to another—the peculiar dogma of the Hindu philosophy. "Dim recollections of occurrences" and experiences of antenatal existence cling to the soul of an individual as a result of his deeds (वासना) like the *smell of garlic or onion* which remains behind clinging to the receptacle after the source of the smell is removed from it. (Vide **सिद्धान्तलेश**). These impressions though dormant, sometimes cross the mind and "the present condition of all human beings is supposed to derive its character of happiness or misery, elevation or degradation from **दैव** *i.e.*, actions (virtue & vices) done in the previous birth. *Cf.* 'पूर्वजन्मकृत कर्म तद्दैवमिति कथ्यते'). Read **Svāmi Vivekānanda's Lectures in the Chicago Congress of Religion**, *P.* 5-6. *Bhāṣya of Śankara on Brahma Sūtra III. I. I.* & 8; Gītā. VIII. Our king may be supposed to have another **new life** after the imprecation of Durvāsāḥ, hence he cannot find out the reason of the agitation rising in his mind. Hearing a sweet song, instead of being glad, he is anxious for some near and dear one, but he does not know exactly who that person might be. Though due to Durbāsāh's curse he has forgotten Śak., yet the **impression of her love is still adhering to his mind though vaguely**. For Similar ideas Cf. 'फलानुमेया सस्कारा: प्राक्तना इव'–*Ra. I.*20 ; 'रतिस्मरौ नूनमिमावभूना राज्ञा सहस्रेषु तथाहि वाला। गतेयमात्म-प्रतिरूपमेव **मनो हि जन्मान्तर-सङ्गतिज्ञम्**'–*I II.* 15, There MN, remarks– यस्मात्मनो जन्मान्तर-सङ्गतिज्ञ भवति। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा-भावेऽपि वासना-विशेष-वशाद-नुभूतार्थषु मन. प्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम्। जन्मान्तर-साहचर्यवेमेवात्र प्रवर्तकमिति भाव."। Ku. I. 30. *Vide* also *Kād.* where **महाश्वेता feels an agitation for पुण्डरीक** on seeing some-spots, & *also* **Ivanhoe** (of **Scott**) where he feels himself drawn to stand as a champion for **Rebeca.** The following lines

from **Charles Dickens, Wordsworth, and Tennyson** may be cited in this connection by way of illustrations—"Thus a strain of gentle music, or the rippling of water in a silent place, or the odour of a flower, or the mention of a familiar word will sometimes **call up sudden remembrances of scenes that never were in this life** * * which some brief **memory of a happier existence long gone by**, would seem to have awakened ; which no voluntary exertion of mind can recall" —**Oliver Twist**. "So might we, if our state were such, As one before remember much for thou two likes might meet and touch * * Some vague emotion of delight**Some yearning toward the lamps of night Moreover, something is or seems That touches me with mystic gleams, Like glimpses of forgotten dreams—Of something **felt, like something here, Of something done, I know not where**, such as no language may declare' –(**Two Voices**) ;

"Hence in a season of calm weather,
    Though inland far we be
Our souls have sight of that immortal sea
    Which brought us hither :

Can in a moment travel thither ; –
And see the children sport upon the shore,
And hear the mightly waters rolling over more.
Our **birth is but a sleep and a forgetting**
The soul that rises with us our life's star.
Hath had elsewhere its setting

    And cometh from afar ;
    Not in entire forgetfulness
    And not in utter nakedness.

But trailing clouds of glory do we come
    From God, who is our home"—

(Ode on the Intimation of Immortality.)

Text—(ततः प्रविशति कञ्चुकी)। **कञ्चुकी—अहो नु खलु ईदृशी मवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।**

[1]आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता[2]
वसन्ततिलका **या वेत्र-यष्टि रवरोध-गृहेषु राज्ञः**
(तभजजगग) **काले गते बहुतिथे[3] मम सैव जाता**
[4]प्रस्थान-विक्लव-गते रवलम्बनार्था[5] ॥३॥

भोः, ⁶सत्यं धर्म-कार्यमनतिपात्यं⁷देवस्य। तथापि इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि⁸ कण्व-शिष्यागमनमस्मै नोत्सहे⁹ निवेदयितुम्। अथवा अविश्रमोऽयं लोक-तन्त्राधिकारः¹⁰। कुतः—

इन्द्रवज्रा भानुः सकृद्युक्त-तुरङ्ग एव, रात्रिन्दिवं गन्धवहः¹¹ प्रयाति।
(ततजगग) ¹²शेषः सदैवाहित-भूमि-भारः षष्ठांश-वृत्तेरपि¹³धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि। (परिक्रम्यावलोक्य) एष देवः—

प्रजाःप्रजाःस्वा इव तन्त्रयित्वा,¹⁵
उपजाति निषेवते श्रान्तमना विविक्तम्¹⁶।
(जतजगग यूथानि¹⁷ सञ्चार्य¹⁸ रविः-प्रतप्तः
ततजगग) शीतं गुहा-स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः। एते खलु हिम-गिरेरुपत्यकाऽरण्य-वासिन. काश्यप-सन्देश मादाय सस्त्रीका स्तपस्विनः संप्राप्ताः। श्रुत्वा देवः प्रमाणम्।

(*Then enter Chamberlain i e a liveried servant*)

Chamberlain—Alas ! is it, indeed, that to such state (*of old age*) I have got ? Appointed in the king's seraglio the same cane-staff which I assumed[2] (*at first*) as a matter[1] of form[1], has now after a long[3] lapse of time[3] come to be (*a*) useful (*crutch only*) for the[5] support of me whose[4] step is faltering[4] in walking (3)-

Granted[6] that a matter of sacred duty must[7] not be deferred[7] by His Majesty, yet to him who has just now risen from the Judgment seat, I dare[9] not announce the arrival of Kanva's disciples, [8]which will again give (*him*) trouble[8] Or perhaps, without repose (*is*) this office[10] of ruling a people [10] For—

((The sun has his coursers yoked but once , the scent-fraught[11] (*wind*) blows day and night , Śesa[1] , (Lord of Snakes) indeed, has the burthen of the earth unintermittently resting on (*his head*) , even so is the duty of the enjoyer[11] of the six part[14] (*of the produce of the soil*) (4)))

Very well, (*I*) will do (*my*) duty, (*Turning round and looking*) Here is His Majesty, who having[15] governed (*his*) subjects as his own offspring, is enjoying repose with a wearied mind in [16]solitude, like an elephantine-monarch betaking himself to a cool cave, scorched by the Sun, after having conducted[18] his [17]herds (*to their pastures*), (5)

(*Going up*). Victory to Your Majesty. Here, indeed, have come some anchorites, living in woods of the *Snowy Mountain's Valley*, with ladies (*in their company*) and bearing a message from Kāśypa. Having heard, Your Majesty will command.

V. L.—The entrance of the Chamberlain is given at the very opening of this scene in B.P.HS. 'अधिकृतेन'–B. P. 'अवहितेन'–M.R.V. 'अवलम्बनार्था'—R. V. 'अवलम्बनाय'—B. 'अवलम्बनार्थम्'—M. 'अविश्रमः'—R.V. 'अविश्रामः—M. 'कृतो विश्रामो लोकपालानाम्''—B. 'नियोगम्' - -R V. 'कण्वनियोगम्'--M. 'मन्त्रयित्वा'—B. K. R. M. 'हर्षयित्वा'— —Mackenzie Mss. "शान्तयित्वा -M. Com. 'श्रान्तमनाः—K. B. V. Mackenzie Mss. 'अशान्तमनाः—R 'शान्तमनाः':—R's Com. M's. Mss. 'दिवा'—R. M. V. 'गुहा' –B. P. HS 'हिमगिरे.'—R. B. 'हिमवतो गिरेः—V. M.

कञ्चुकीति ॥ 'कञ्चुकः' चोलकः अस्ति अस्य इति 'कञ्चुकी' ('अत इनि-ठनौ'-(५।२।११५)-इति इन्) "अन्तःपुराध्यक्षः। (स तु वार्द्धक-मञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षक-पुरुषान्तर-वारणाय राज्ञा स्त्र्यागारे यो वेत्रधरो नियुक्तः'; –इति शब्दकल्पद्रुमे)। 'अहो' इति विषादे। 'नु' वितर्के। 'खलु' वधारणे। **आचार इति ॥** 'राज्ञः अवरोध-गृहेषु' अन्तःपुरेषु (**"गृहं गृहाश्च पुं भूम्नि** कलत्रेऽपि च **सद्मनि"** इत्यभिधानात् **बहुवचनम्**) 'अधिकृतेन' कञ्चुकि-पदे नियुक्तेन तत्-परिरक्षकेण इति भावः 'मया आचार इति' कञ्चुकिना सदैव हस्ते वेत्रयष्टिः ग्रहीतव्या इति नियमात् हेतोः (**इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादि-समाप्तिषु"** इति विश्वः) 'या' अधिकार-लक्षण-द्योतिका 'वेत्रयष्टिः गृहीता' धृता 'सा एव' वेत्रयष्टिः बहूना पूरणे 'बहुतिथे ('बहु-पूग-गण-सङ्घस्य तिथुक्'— ५।२।५२) 'काले' शैशव-कौमार-यौवनादिसमये 'गते' अतीते सति, सम्प्रति पूर्ववार्धकात्, 'प्रस्थाने' स्थानान्तर-गमन-समये 'विक्लवा' विह्वला ('विक्लवो विह्वल' इत्यमरः) 'गतिः' पाद-प्रक्षेपः यस्य तादृशस्य 'मम अवलम्बनं' भूम्यां पतन-वारणम् 'अर्थः' प्रयोजनं यस्याः तादृशी जाता', पूर्वं तु शोभार्थं वेत्रयष्टिः गृहीता, इदानीं तु सैव अवलम्बनार्था इति विस्मय (उत्तरार्धे वार्धक-गमन-लक्षण-कार्यारम्भे वेत्रयष्टेः सहायतोपादानात् **समाहितम्** । 'कार्यारम्भे सहायाप्तिः' इति तल्लक्षणात्। अथच 'एकस्या एव वेत्रयष्टेः अनेक-गोचरत्वात् **विशेषालङ्कारः। छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥३॥ **भो इति ॥** **'देवस्य' दुष्यन्तस्य (शेषे षष्ठी) 'अनतिपात्यम्' अनतिक्रमणीयम् ('पर्ययः अतिक्रम**

स्तस्मिन् अतिपात उपात्यय' इत्यमरः') 'सत्यम्' इति स्वीकरोमि इत्यर्थः ('सत्यं' प्रश्नेऽभ्युपगमे' इति मेदिनी) 'तथापि' अर्थात् अनुल्लङ्घनीयत्वेऽपि 'धर्मासनात्' 'उत्थिताय' प्रारब्ध-विश्रमाय 'अस्मै पुनः उपरोधं करोति' विश्रम-व्याघात-रूपां पीड़ां जनयति यत् तत् 'कण्व-शिष्या-गमनं निवेदयितुम्' 'न उत्सहे' समर्थोऽस्मि। 'अथवा' पक्षान्तरे 'अयं' लोकस्य' त्रिभुवनस्य 'तन्त्रं' धारणं परिरक्षणम् इति भावः (तन्त्रिः धारणे। घञ्–३।३।१८) तद्रूपः 'अधिकारः' कर्तव्यं कर्म॥ यद्वा॥ 'लोके' भुवने 'तन्त्राधिकारः' **प्रधानाधिकारः ('तन्त्रं प्रधाने** सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे' इत्यमरः) 'अविश्रमः' विश्रान्ति-रहितः भवति। प्रजा-रक्षणे नियुक्तस्य कदापि विश्रान्तिः न सम्भवति इत्याशयः। ['नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः'–(७।३।२४) इति विश्रम-पदे वृद्ध्यभावः]। **भानुरिति॥** सम्प्रति 'अविश्रमो राज-तन्त्राधिकार' इति प्रपञ्चयति। 'भानुः' सूर्यः 'सकृत्' जीवने एकवार ('सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः) 'युक्ता' नियोजिताः तुरङ्गा' अश्वा येन यस्य वा तथाविध 'एव' भवति (तथा च श्रुतिः–'**पश्य सूर्यस्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्**' इति) सर्वदैव योजिताश्वेन रथेन सञ्चरते, न कदापि तान् विमोच्य विश्राम्यति इत्यर्थः। 'गन्धवहः वायुः। रात्रौ च दिवा च, तयोः समाहारः 'रात्रिन्दिवम्' अहर्निशम् ('अचतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रीपुंस-धेन्वनडुह-र्क्साम-वाङ्मनसाऽक्षिभ्रुव-दारगवो-र्वष्ठीव-**नक्तन्दिव रात्रिन्दिव** –')(५।४।७७)—इति सूत्रेण निपातनात् साधुः। अत्यन्त-संयोगे २या, ३।३।५) 'प्रयाति' वहति। 'शेषः' नाग-स्वामी अनन्तः (**'शेषोऽनन्ते** वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च' इति—हैमः) 'सदैव' अनिशमेव 'आहितः' न्यस्तः 'भूमिभारः' पृथिवी-भारः यस्मिन् तादृशः भवतीति शेषः (सामान्य-क्रियानिर्देशात् अध्याहार-दोषाभावः। लट्-प्रत्ययः नित्य-वृत्तत्व द्योतयति) ('षष्ठांशः' षष्ठभागः 'वृत्तिः' जीविका यस्य ('आजीवः **जीविका** वार्ता **वृत्तिः** वर्तनजीवने' इत्यमरः) तथाचोक्तं मानवे—"**सर्वतो धर्म-षड्-भागो राज्ञः भवति रक्षत**' इति)) तादृशस्य राज्ञः 'अपि' इति समुच्चये।) 'एष' एवंभूतः अविश्रम-रूपः **धर्मः**'। (**अत्र** एक एव अविश्रम-रूप. सामान्यो धर्मः विभिन्न-शब्दैः पृथक् पृथक् निर्देशात् **प्रतिवस्तूपमा-लङ्कारः**। सा नात्र **मालारूपा**। "विमल एव रविर्विशदः शशी" इति साहित्य दर्पणोदाहरणवत्। "दुष्यन्तस्य इति विशेष वक्तव्ये सामान्य-वचनात् **अप्रस्तुत-प्रशंसापि**। 'एव' शब्दाभ्यां कादाचित्क-तुरङ्ग-मोचनादि -धर्म-व्यपोहनात् **शाब्द-परिसंख्या**-त्रयञ्च इति सिद्धान्तवागीशपादाः। **श्रुत्यनुप्रासः। इन्द्रवज्रा वृत्तम्**]। 'यावत्' इति वाक्यालङ्कारे अवधारणे वा। **प्रजा इति॥ सम्प्रति श्रान्तं** राजानं विशिनष्टि। 'एष' पुरतः दृश्यमानः 'देव' **दुष्यन्तः** 'स्वाः' **स्वकीयाः 'प्रजा इव'** सन्तत्य **इव ['प्रजा** स्यात् **सन्ततौ** जने' **इत्यमरः**] अपत्य-निर्विशेषम

इति भावः। 'प्रजाः' प्रकृति-पुञ्जान् 'तन्त्रयित्वा' पालयित्वा 'श्रान्त-मनाः' परिखेदित-चेताः सन् 'यूथानि' हस्तिकुलानि ('सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरः) 'सञ्चार्य' इतस्ततः भ्रमयित्वा (चर गति - भक्षणयोरिति धातुपाठः) 'रविणा' लक्षणया आतपेन 'प्रतप्तः' भृशं पीड़ितः 'द्विपेन्द्रः' गजराजः 'शीतं' शीतलं **'गुहा-स्थानमिव'** गह्वर-प्रदेशमिव 'विविक्तं' विजन-प्रदेशं [**'विविक्तौ पूत-विजनौ'** इत्यमरः) 'निषेवते' (८।३।७० ; २२७५) आश्रयति। **यमकोपमयोः छेक-वृत्तानुप्रासयोश्च संसृष्टिः।** **वृत्यनुप्रासः।** अत्र **उपेन्द्रवज्रा**-वृत्तम् इति यत् राघवपादैः उक्तम् स **प्रमाद** एव। वस्तुतस्तु अस्मिन् श्लोके इन्द्रवज्रो-पेन्द्र-वज्रयोः मेलनात् **आख्यायनकी** इत्यपर-नाम **उपजातिः** वृत्तम्)। **जयत्विति** ॥ 'जयतु' इत्यनेन राजा सर्वोत्कृष्टः। (जयः सर्वेभ्यः उत्कर्षः। तेन स्वापेक्षयापि उत्कर्ष बोधनात् तस्य **नमस्कार-व्यञ्जकता।** तथाचोक्तं प्रकाशकारेण—'जयत्यर्थेन नमस्कारः आक्षिप्यते' इति)। हिमप्रधानः गिरिः इति 'हिमगिरिः' (**उत्तर-पदलोपि**-कर्म-धारयः) तस्य 'उपत्यका' आसन्नभूमिः ['पर्वतस्यासन्नं स्थलम् उपत्यका, आरूढं स्थलमधित्यका' इति भट्टोजिः। 'उपाऽधिभ्यां त्यकन् आसन्नाधि-रूढयोः'-(५।२।३४ ; १८३५)-इति त्यकन्] तस्यां यत् 'अरण्य', तस्मिन् 'वासिनः' ['शय-वास-वासिष्वकालात्'.—(६।३।१८ ; ९७६)-इति सप्तमीसमासः] 'सन्देशं' संवादम् (इति शब्दरत्नावली) 'आदाय' गृहीत्वा 'सस्त्रीकाः' स्त्रीलोक-सहिताः ('नद्यृतश्च:-५।४।१५३ ; ८३३—इति समासान्तः कप्) 'संप्राप्ताः' आगताः। तत् वाचिकं 'श्रुत्वा' 'देवः' महाराज एव 'प्रमाणम्' कर्तव्य-निश्चयकृत् भवतु इति शेषः। महाराज एव अनन्तर-करणीयम् अवधारयतु।

155n.—1. **कञ्चुकी**—So yclept from the **'कञ्चुक'** or the long robe he wore. (*Com.*) ; "सौविदल्लाः कञ्चुकिन्यः स्थापत्याः सौविदाश्च ते"—AK. He is an attendant of seraglio. (If the guard be a **lady** she is called **'महत्तरिका'**—KS. III. 2). "अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रः गुणगणान्वितः। सर्व-कार्यार्थ-कुशलः **कञ्चुकी**त्यभिधीयते। जरा-वैक्लव्य-युक्तेन विशेद् गात्रेण **कञ्चुकी**।—Bharata. 'ये नित्यं सत्य-सम्पन्नाः काम-दोष-विवर्जिताः। ज्ञान-विज्ञान-कुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः'—MG. On his first entrance he generally gives to his despondency due to infirmities of old age. *Vide Vik. III.* 1 ; *VS.* II. 7 ; *Rat.* II. 3 ; *AR. III.* 1 ; *MR.* III. 1. 2. **अधिकृतेन**—R reads **'अवहितेन'**—**'carefully'**. Of course that enhances alliteration, but the

Chamberlain certainly began to use the cane-stick (आचार) from that very time when he was first *appointed* (अधिकृत) in the king's seraglio (अवरोधगृहेषु); but then as ('अधिकृत') is to be connected with **'अवरोध-गृहेषु,'** there is दूरान्वय-दोष,' though it is not *unusual* with our poet Again 'अवहितेन' when connected with 'गृहीता' *prominently* brings out the present deplorable plight of the Chamberlain Mark VS has 'अधिकृता यष्ठि'– II, 7 which supports our reading **3 वेत्रयष्टिः**– A cane-stick generally mounted with gold or silver cap Cf वाम-प्रकोष्ठार्पित-हेम-वेत्र *Ku* 3 41. "It is a badge of office like the gold stick or black rod in Europe in court"—M **4 अव-लम्बनार्था**– अवलम्बनम् एव अर्थ (प्रयोजन) यस्याः तादृशी—The sole object of which is **to support** 5 Cf 'तस्य पाण्डु-वदनाऽल्पभूषणा **सावलम्ब-गमना**'—*Ra XIX* 50 **अनतिपात्यम्** Not to be delayed Cf **'कार्यातिपात'**–Act 1,p 45 It will be interesting to note that king **Aśoka in his sixth Rock Inscription (Girnar)** made a proclamation that '**in whatever state he might be, whether in seraglio, or in the bath-room, or in a vehicle, or in pleasure-garden, or engaged in eating, he must be forthwith informed of the grievances of his subjects**" ("त मया एवं" कत सवे काले भुंजमानस मे ओरोधनम्हि गभागारम्हि वचम्हि च विनीतम्हि च उयानेसु च सर्वत्र पटिवेदिका स्टिता अथ मे जनस पटिवेदथ इति') । **6 सत्यं**—'It must be admitted'. (*Com*). Cf 'सत्यम् अर्कात्च सोमात्च परमध्यास्महे पदम्'—*Ku VI* 19 (**'कामम्'**) also means the same thing **7 अविश्रमः**– (64n 5) **8 लोक-तन्त्रा-धिकारः**—'The office (**अधिकार**) of protecting (**तन्त्र**) the subjects,'or 'the office of the head (तन्त्र) of the people' (*Com*) **9 तुरङ्गः**–तुर् (त्वरणे) + क (घञर्थे–*Vārt* 3.3 58) or तुर्, घञ्, बाहुल्कात् - तुर । (3 3 18) संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण' —*BhD* तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर+गम्+खच् ('गमेश्च'—3. 3 47) Next by Vārt 'खच्च वा डित् वक्तव्य', we have तुरङ्ग । 'इह-खच् प्रययो डकार-लोपि-प्रत्ययवत् फल ददाति'– **Prabhā**; 'मुम्' *by* 'अरुर्द्विषजन्तस्य मुम् (5 3 67 ; 2942) **10 रात्रिन्दिवं**– Is *irregularily* formed with the aug--ment 'नुम्' after 'रात्रि' and 'समासान्त अच्' at the end. (*Com.*).**11. शेषः**–

The thousand-hooded snake of the Purāṇas who forms a couch of Viṣṇu at the end of every cycle and who supports the earth on its hoods at the request of Brahmā. शेते हरिः अस्मिन् (घञ् - शेषः) –Kṣirasvāmi **Amara makes a distinction** between **'वासुकि'** (King of snakes) and **'अनन्त'** (शेष), but *** तथापि गतानुगतिकतया **कवयोऽभेदेन प्रयुञ्जते** यथा 'स्वमिव भुजङ्गविशेषं व्युपश्राय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम्' इति वन्दावने', 'वल्यायितशेष-शायिनः मखिनामादितः पीतवासस" इति नैषधे—*RM.* Cf. 'किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मा न क्षिपत्येष यत्'—*MR. II.* 18, *Ku. III.* 13 ; *VI.* 68. **12. षष्ठांश-वृत्तेः** -Cf. 'षडंशभाक्'—Ra. XVII. 65 ; (72n. 2, 7). **13. तन्त्रयित्वा**–'तन्त्र' means 'to support, maintain as a family –'*AD.* This shows that Duṣyanta looked upon his subjects **as forming members of his own family,** This corresponds to **'संचार्य'** (*having led them safely to the pastures*). **14—श्रान्त-मनाः**--Fatigued in mind. This corresponds with **'रवि-** प्रतप्तः' । *R* reads 'अशान्तमना' and **condemns** the reading 'शान्तमनाः'—'शान्तमनाः' इति तु च्छेदे रविप्रतप्त इत्युपमानेन सह विरोधः स्यात्' । Still it is obvious that his reading does not favour the simile, besides a little after we have 'राजा—एते **क्लान्त-मनसः** पुनर्नवीकृताः स्मः'—Infra. *Act. V.* **15. गुहा**—Is preferable to **'दिवा'**, for the latter seems to be **redundant**, the idea of 'दिवा' being already **expressed** by **'रवि-प्रतप्तः'** । Cf. **'दरीं गतः** कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः'—Vik. IV. 28. 'गन्तुं वनं यूथपते रिवेभाः'—*Ku. XIII.* 22.

Remark :—After Śloka 3, the Bengali recension has the following which, it is needless to say, gives a very good sense. 'यावदभ्यन्तर-गताय देवाय स्वमनुष्ठेयमकालक्षेपार्हं निवेदयामि । (स्तोकमन्तरं गत्वा) किं पुनस्तत् ? (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् । कण्व-शिष्या स्तपस्विनो देवं द्रष्टुमिच्छन्ति । भोः ! चित्रमेतत्—

श्लोक 'क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।
निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव[२] जरतो मतिः ॥

"I will, as he is gone inside, inform His Majesty of[1] a duty not letting time to be thrown away[1]. (*Going a little distance*) **What**

now is it ? (*Remembering*) Ah yes ! Kaṇva's pupils, hermits, wish to see His Majesty. Ho ! strange this is.

All in a while the sense returns ;
'Tis overrun by gloom again ;
Like flame[2] of a lamp, ere out it burns,
An old man's mind both wax and wane"—*Roby Datta.*

Text :—राजा—(सविस्मयम्)—किं काश्यप-सन्देश-हारिणः सस्त्रीका स्तपस्विनः ?

King (*Astonished*)—What ! anchorites with ladies, bringing a message from Kāśyapa !

कञ्चुकी—अथकिम्। Chamberlain—Even so, (*My Liege*).

राजा—तेन हि मद्वचनात् विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः अमुनाश्रम-वासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य[१] स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति। अहमप्येतां-स्तपस्वि-दर्शनोचित-प्रदेशे[२] प्रतिपालयामि[३]।

King—Then let (*our*) chaplain Somarāta be informed in my word, that he should himself introduce (*these*) hermitage-dwellers, after having received[1] them in a manner after the Holy Writ · while I too shall await[3] them here, (*staying*) in[2] a place suited to the visit of the anchorites.[2]

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (निष्क्रान्त)।

Chamberlain—As Your Majesty commands. (*Exit*).

राजा (उत्थाय)—वेत्रवति, अग्नि-शरण-मार्ग[१] मादेशय[२]।

King (*Rising*) Vetravati ! direct[2] the[1] way to the fire-sanctuary[1].

प्रतिहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव]।

Portress—This way, My Liege, this way.

राजा (परिक्रम्य, अधिकारखेद निरूप्य च)—सर्वः प्रार्थितमर्थं मधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः, राज्ञान्तु चरितार्थता[१] दुःखोत्तरैव[२]।

औत्सुक्य-मात्र[४] मवसादयति[५] प्रतिष्ठा[६]
वसन्ततिलका क्लिश्नाति[७] लब्ध-परिपालन-वृत्ति[८]रेव।
(तभजजगग) नाऽति-श्रमाऽपनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्व-हस्त-धृत-दण्ड[९] मिवातपत्रम्[१०] ॥६॥

King (*Turns round, and gesticulating fatigue from office*)—Every creature is happy on attaining his wished for objects. But the

fulfilment[1] of king's end[1] (*is*) chiefly[2] for troubles[2] (*or is only followed*[2] *by fresh troubles*[2])

((High[6]dignity (*or success*[6]) puts[5] an end to[5] anxious[4] longing[4] merely; the very task of guarding the thing acquired harasses.[7] A kingdom (*the administration of which is in one's own hand*) is not for the removal of the great fatigue as for fatigue, like a parasol[9]; the handle[8] of which is held in one's own hand[8] (6).))

V. L.—'सविस्मयम्'—B.P.HS. 'सादरम्'—R.M.V. 'काश्यप-सन्देश—R.M.V. 'कण्व-सन्देश' –B. 'सस्त्रीकास्तपस्विनः'—B. HS. Omitted by others, 'अत्र' –R.M.V. 'एतान्' –B. HS. 'स्थितः'—R.V. Omitted by M.B. ; Ś reads 'प्रतिष्ठाम्' for 'प्रतिष्ठा'। 'दुःखोत्तरा'—S.B.V.M. R'S Com. ; 'दुःखान्तरैव'-- R. 'अवसाययति'—R.V. 'अवसादयति'—B.M.Ś. C. वृत्तिरेव'— B. M. V. 'वृत्तिरेनम्--R. 'यथा श्रमाय'' —V. B. न च श्रमाय' --M. R. K.

राभति॥ 'विस्मयेन' **सस्त्रीका** इति श्रवणाद् आश्चर्येण 'सह'। **राजेति**॥ 'मद्वचनात्' इति ल्यब्लोपे ५मी। 'श्रौतेन' वेदोक्तेन। 'सत्कृत्य' पूजयित्वा ('आदराऽनादरयोः सद् असती'-(१।४।६३)-इति गतिसंज्ञा) 'स्वयमेव' इत्यनेन गौरवातिशयो दोत्यते। 'प्रतिपालयामि' प्रतीक्षिष्ये ['वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा'- (३।१।१३१)-इति भविष्यदर्थे वर्तमान-प्रयोगः]। **राजेति**॥ 'अग्निशरण-मार्गं' तेनाग्नि-गृह-पथम् 'आदेशय' प्रदर्शय। ('तथाचोक्तम्—'अग्न्या-गार-गतः कार्यं पश्येत् वैद्य-तपस्विनाम्। पुरोहिताऽचार्य-सखः प्रत्युद्गम्याऽभिवाद्य च' इति) **राजेति**॥ यत्-कार्यस्य भावः यस्मिन् वर्तते स एव तस्य 'अधिकार' उच्यते, अतः 'अधिकारस्य' प्रजा-पालन-रूप-कर्तव्यस्य यः 'खेदः' क्लेशः, तं 'निरूप्य' नाट्येन अभिनीय आह। 'प्रार्थितम्' आकाङ्क्षितम् 'अर्थ' द्रव्यम् 'अभिगम्य' लब्ध्वा। 'सम्पद्यते' जायते। 'राज्ञां चरितार्थता' अभिकाङ्क्षित-सिद्धिः 'दुःखम् उत्तरम्,' उत्तमं, प्रधानम् इति यावत् ('**उत्तरं** प्रतिवाक्ये स्यात् ऊर्ध्वो-दीच्योत्तमे अन्यवत्' इति विश्वः) यस्यां तथाभूता। दुःखाधिका इत्यर्थः। 'एव' इत्यवधारणे। **औत्सुक्येति**॥ 'प्रतिष्ठा' ('कर्त्री) अर्थात् राज्य-प्रतिष्ठा, सिंहासनाधिरोहणम् (इति विद्याम्बुधिपादाः), यद्वा 'प्रतिष्ठा' प्रजापालनोत्पन्ना ख्यातिः, सर्वोत्कृष्ट-गौरवम् (इति राघवपादाः)। ('प्रतिष्ठा स्थानमात्रके गौरवे' इति विश्वः)। औत्सुक्यम् एव इति 'औत्सुक्यमात्रं' कदा राजा भविष्यामि इत्यादिकम् उत्-कण्ठामात्रम् 'अवसादयति' निवर्तयति समाप्तिं नयतीत्यर्थः। 'लब्धस्य' प्राप्तस्य

वस्तुन राज्यस्य वा यत् 'परित पालन' सर्वतोभावेन रक्षण, तत्र या 'वृत्ति ' व्यापार अर्थात् सुश्रृङ्खला-स्थापनाय कदाचित् अहोरात्र-जागरण नत्रैव कदाचिदच्छिन्न-धारावृष्टयनुभव इत्यादिकम् 'क्लिश्नाति एव' नून सातिशया पीडा जनयति। अस्मादेव हेतो 'राज्यम्' (कर्तृ) 'आतपत्रमिव' छत्रमिव 'स्वेन हस्तेन 'धृत' कृत '**दण्डः**' **दुष्ट-दमनम्** यस्मिन्, एतत्र स्वय कृत-शासनम् इति भाव। अन्यत्र 'स्व-हस्तेन '**धृतः**' **रक्षितः** '**दण्डः**' **छत्रस्य लगुर** यस्य तत्। ('**दण्डो** यमे मानभेद **लगुरे** दम-सैन्ययो' इति विश्वप्रकाश ॥) 'श्रमस्य अपनयनाय' नाशाय 'न अति' (इति निपात प्रशमायाम्) न प्रशमनीय इत्यर्थ। 'तथा श्रमाय' क्लेशोत्पादनाय भवति। (वाक्यार्थ-हेतुक **काव्यलिङ्गम्**। **अनुमानालङ्कार** इति केचित। **श्रौतोपमा यथासंख्यं श्लेषश्च**। अपि च सबन्धेऽसबन्ध-रूपाऽसबन्धे सबन्ध-रूपा **द्व्यतिशयोक्तिरपि**। **छेक-वृत्त्यनुप्रासयोः** सगति। **श्रुत्यनुप्रासोऽपि**। **वसन्त-तिलका** वृत्तम्) ॥६॥

156n —1. सविस्मयम् The king is surprised to hear that ascetics have come *accompanied by ladies* (*Com*) **2. उपाध्यायः —Any teacher is 'उपाध्याय,'**—'उपाध्यायोऽध्यापक'— AK But according to MS 'उपाध्याय' is a religious preceptor who is **inferior** to an '**आचार्य**' and **instructs for wages, only in a part of the Vedas.** Cf "**एकदेशं तु वेदस्य** वेदाङ्गान्यपि वा पुन। योऽध्यापयति **वृत्त्यर्थम्** उपाध्याय स उच्यते' *II* 141 'उपाध्यायस्य पत्नी **उपाध्यायानी, उपाध्यायी** वा। या स्वयमेव अध्यापिका तत्र ङीष् वा वाच्य। **उपाध्यायी, उपाध्याया वा'**— **Prabhā 3 सत्कृत्य** Having honoured Cf 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा **सच्छब्दः** पार्थ युज्यते॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थिति **सदिति** चोच्यते। कर्मचैव तदर्थीय **सदित्येवा**ऽभिधीयते'— *Gītā XVII.* 26-27 **4 अग्निशरण**— (126n 1) **5. प्रतिहारी**— A portress. प्रतिह्रियते प्रतिनिवर्त्यते जन अनेन इति **प्रतीहारः**— (door, also door-keeper)—"उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति पक्षे प्रतेदीर्घत्वम्-(६।३।१२२),-गौरादित्वात् ङीष् (४।१।४१)—'प्रतिहारो द्वारि द्वास्थे द्वास्थितायां तु योषिति" इति मेदिनी। Also 'सन्धि-विग्रह-सम्बन्धम् नानाकार्य-समुत्थितम्। निवेदयन्ति याः कार्यं **प्रतिहार्यस्तु** ताः स्मृता'—*MG.* **6. चरितार्थता**—The state of having attained the wished for object. "The attainment of the throne"

(राज्य-प्राप्तिः)—Ś. 7. **दुःखोत्तरा**— 'उत्तर' here means 'प्रधान"—"Consisting chiefly of". Cf. 'मत्वीभिः अस्रोत्तरमीक्षिताम्—'*Ku. V.* 61 ; *Ra.VI.* 50; *VIII.* 39 ; or **उत्तर**--Full of—(Ś).Cf. 'कम्पोत्तरम्—' *Ra XIII.* 28. In the case of an ordinary mortal the, attainment of the wished for objects causes happiness. while in the case of the king, it but enhances troubles. Cf. 'Unhappy lies the head that wears a crown' - **Shakespeare.** 'मुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामपरुद्धवृत्तम्' Ra XVIII 19. **8. औत्सुक्य-मात्रम्**--Merely longing (*for possessing the throne*) **प्रतिष्ठा** –(*i*) 'Position', 'high authority', here 'attainment of the throne.' Cf. 'प्राण-प्रच्युति-भीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना' MR *II.* 5. 'न गच्छन्त्यन् ये विपत्तिषु पुनस्ते तत् **प्रतिष्ठाशया**'– I. 14. or (*ii*) 'glory', 'celebrity'. Cf. ' मा निषाद **प्रतिष्ठां** त्वमगमः शाश्वतीः समाः'—*U.C. II* 5 A man generally becomes extremely eager for the thing or the position which is mostly desired by him But as soon as he is in possession of the thing or position in question, his former eagerness is no more seen. For a similar idea, Cf. "The hours we pass in **happy prospects in view** are more pleasant than those supplied with fruition'—**Vikar of Wakefield.** Śaṅkara reads "**प्रतिष्ठाम्**" and places it in opposition to "औत्सुक्यमात्रम्" making राज्यम्' (*understood*) as Nominative of 'अवसादयति' । This construction. however, gets a **weighty** support from the following **line** of Vik. - 'अस्माकन्तु प्रतिदिनमियं **सादयन्ती** प्रतिष्ठाम्"—*Act. III.* 1. Note also that owing to this **very line**, the reading **'अवसादयति'** should be preferred to '**अवसाययति**' । **C,** however, censures this explanation and adopts the reading given in the **text.** **10. यथा श्रमाय**—*R* has "न च श्रमाय" but this is to be **rejected** as it contradicts the previous statement—'राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव" । *K*, apprehending this anomaly, repeats the first negative (नास्ति) before 'न च श्रमाय', the two negatives are here employed affirmatively *i.e.*, to affirm that royalty does but lead to personal fatigue. It is not for the removal of great fatigue

and *not not for* fatigue—M.—(25n. 4). **अति**—Implies प्रशंसा । Cf. "अति-शब्दः **प्रशसायां** प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च"–*Viśva qtd.BhD*.Cf.'तथा परिश्रमः परिखेदं नोत्पादयति यथायं परिभवः'–SV. I ; 'It shall advantage more than do us wrong'—**Julius Caesar**. *III I*. **11. धृतदण्ड** —In the case of the '**king**', 'दण्ड' means 'dispensation of justice', 'chastisement'. Cf. "यथापराधःदण्डानाम्"—Ra. I. 6, 'कृत-दण्डः स्वय राज्ञा'—*XV*, 53, 'दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्'–*MS. VIII*. 126 ; *VII*. 22 ; 23 ; 24 ; In the case of '**umbrella**', it means the 'handle', Cf. 'ब्रह्माण्ड-च्छत्र-दण्ड &c'– *DK* (*opening verse*) ; 'छत्रेषु कनक-दण्डः-*Kād* ; *Ku. VII*. 89. If the office of governing the people is looked after by an able minister, then it brings comfort and happiness ; personal supervision, on the other hand, conduces only to misery like a heavy parasol when carried in one's own hand. Cf. "His big umbrella was more of a liability than an asset"—**Edgar Wallace**–(**The Squeaker**). **12. आतपत्रम्**–आतपात् त्रायते इति आतप +त्रै+कः by 'आतोनुपसर्गे क'-(3 2 3.)-इति कः–*BhD*, but it is **open to objection** as we have not **कर्मकारक'** in आतप। Cf. 'आदन्तात् धातोः अनुपसर्गात् **कर्मण्युपपदे** कः स्यात्, न अण्'—*SK*. 2941. Hence according to RM, 'क' comes by the *special rule* 'सुपि' obtained from the **योगविभाग** of the rule 'सुपि स्थः' (3.2.4). **Umbrella** *was known to the Hindus from a very ancient time*, It was considered to be the principal badge of sovereignty.—Vide HC.IV. 30. The *Mahā*. makes frequent mention of umberella (*Vide* दानधर्म–*section*), *Pāṇini long* before *Buddha* mentions umbrella (छत्र) and **gives its derivation** in the Sūtra 'इस्-मन-त्रन्-क्विषु च'–(6. 4. 97) and 'स्मृतिकार's both modern and ancient all follow the *Mahā*. in praising the gift of umbrella. For detailed discussion on various kinds of umbrella. *Vide Jukti-Kalpataru of Bhoja*.

Remark ·–'प्रतिहारी' being an **'अधम'** 'attendant' **should not address** the king as **'देव'** । The proper terms is **'भट्टा'**(Cf. **'अह्यो धम्मा-वेक्खिदा भट्टि णो'**–Act, V after 169n. 4), Kāli'.s प्रतिहारी uses this terms in Māla. Same is the case with all the Bhāsa dramas, Ratnāvalī,

MR. But excepting **one instance** quoted above, प्रतिहारी **everywhere** in Śak, uses the term देव। This is **suspicious.** May be it is a *lapsus calami* on the part of the copyists.

Text :—(नेपथ्ये) **वैतालिकौ—विजयतां देवः।**

(*In the post-scenium*). Two Bards--Victory to Your Majesty-

प्रथमः— स्व-सुख-निरभिलाषः[1] स्विद्यसे[2] लोक-हेतोः
मालिनी **प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवं-विधैव।**
(ननमयय) **अनुभवति हि मूर्ध्ना[3] पादपस्तीव्रमुष्णं[4]**
शमयति परितापं[5] छायया संश्रितानाम्[6] ॥७॥

First —Indifferent[1] to your personal comforts'.(*you*) toil[2] every day for (*the weal of your*) folk. Or, rather the course of your (*action is*) just of this kind. For the tree bears on (*its*) head[3], the dreary[4] heat, (*while*) it allays by (*its*) shade, the heat[5] **(agony)** of the sheltered[6] (7)

V.L.– B supported by K & Ś, read 'सृष्टि.' for 'वृत्ति'।

स्व-सुखेति ॥ 'स्वस्य निजस्य 'सुखे' आनन्दानुभवे 'निरभिलाष' निराकाङ्क्षः सन् 'लोकस्य' प्रजायाः भुवनस्य वा 'हेतोः' अर्थात् सुख-साधनार्थं (हेतौ षष्ठी) न एकाहं, न पञ्चषा-हम् अपितु 'प्रतिदिनम्' निरन्तरम् **स्विद्यसे**' परिश्राम्यसि, दुःखमनुभवसि इत्यर्थः। (अत्र स्विद्यते इति खिद परितापे' 'अस्य 'तुदादिकस्य' **कर्म-कर्तरि प्रयोगः**' इति राघवपादाः। एतत् तु **वामन-सम्मतम्।** तथाचोक्तं तेनैव काव्यालङ्कार-सूत्रवृत्तौ—'स्विद्यते इति च प्रयोगः दृश्यते, सोऽपि **कर्म-कर्तरि** एव द्रष्टव्यः, **न-कर्तरि**' ५।२।६ ; वस्तुतस्तु एतन्न **मनोरमं**, यतः **दैवादिकः खिद-धातुरपि** विद्यते (२५४३) ; अतः **कर्त्तरि प्रयोग एव समीचीनः**)। 'अथवा' इति पूर्वाक्षेपे 'ते **वृत्ति** वर्तनम् 'एवंविधा परार्थ दैन्यानुभवाय 'एव' इति निश्चये ॥ **पाठान्तर-पक्षे** 'ते तव **सृष्टि.**' अर्थात् विधातृ-कर्तृक-निर्माणम् ॥ 'हि' तथाहि 'पादपः' वृक्षः 'मूर्ध्ना' आत्मनः अग्र-भागेण 'तीव्रं' दुःसहम् 'उष्णं' मध्याह्न-संभवम् आतपं ('उष्णः स्यादातपे ग्रीष्मे इति विश्वप्रकाशः) 'अनुभवति' स्वयं प्रत्यक्षीकरोति किन्तु 'छायया' अनातप-दानेन 'संश्रितानाम्' अध उपविष्टानाम् अथच आश्रितानां **'परितः तापम्' एकत्र** औष्ण्यम्, **अन्यत्र खेदं, 'शमयति'** नाशयति ('तापोऽभितापे **दवस्थौ खेदे च**' इत्यजयः)। (व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः। काव्य-लिङ्गाऽऽक्षेप-दृष्टान्ताः ॥** 'मूर्ध्ना' इत्यत्र पदांशगतः **दुःश्रवत्व-दोषः,** 'तद्गच्छ

सिद्धयै कुरु देवकार्यम्' इति दर्पणोदाहरणवत्। स तु 'अनुभवति हि शार्ष्णी मस्तकेनोग्रमुष्णम्' इति पाठेन समाधेयः—इति सिद्धान्तवागीशपादाः। **वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासौ। मालिनीत्यपर-नाम मानिनी** वृत्तम्) ॥७॥

157n.—1. वैतालिकौ—They are bards or panegyrists whose duty is to announce the fixed period of time and to praise the king and his ancestors with various kinds of songs accompanied by music. Cf. 'तत्तत्प्रहरण-योग्यैः रागैः स्तत्काल-वाचिभिः श्लोकैः। सम्भममेव विताल: गायन् वैतालिको भवति'—*Bhp.* Generally they are introduced in pair, but **single bard** is seen in NN ; Rat ; Karna-Sundari and Karpura-Mañjari. In MR वैतालिकs have been mentioned who do not seem to have been in the king's employment as they were remunerated later on (*Act. III.* 20). विताल+ ठञ्-('प्रयोजनम्'-५।१।१०९)-वैतालिक, or **'विताल'** by लक्षणा means **'विताल-गान'** (*singing in different measures* or तालs), *like* **'मृदङ्ग'** meaning **'मृदङ्ग-वादन'** ('मृदङ्गो तद्वादन शिल्पमेषाम्—*BhD*). Hence विताल-गान शिल्पम् अस्य इति विताल +ठक् by 'शिल्पम्'—(4. 4. 55). **'लक्षणा is necessary.** 'मार्दङ्गिक इति। **मृदङ्ग-शब्देन मृदङ्ग-वादनं लक्ष्यते। मुख्यार्थे तु प्रयोगः न भवति'—T.** 'क्रियासु कौशलं शिल्पम्। ननु मार्दङ्गिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र मृदङ्गं शिल्पम् इति कथं विग्रहः। **मृदङ्गस्य शिल्पत्वासम्भवात्। तत्राह मृदङ्ग-वादनमिति।** मृदङ्ग-वादन-विषयकम् इत्यर्थः। मृदङ्ग-शब्दः लक्षणया मृदङ्ग-वादन-विषयक इति भावः'—BM. on 1605.

2. विजयतां—'वि-पराभ्यां जे.' (1. 3. 19) इत्यात्मनेपदम्। (कथं वनं बहु **विजयति'** ? 'बहुः **विः' पक्षी** यत्र तत् **'बहुवि'** इत्यर्थ.–*Śripati Datta.* बहुवि 'Abounding with birds'). **3. खिद्यसे**—खिद् is **निवादि**। 'अयं दैन्ये दिवादौ रूधादौ च'—SK. 2542. 'खिद' दैन्ये। खिद्यते—*'Ibid.* 2513 Cf 'किं नाम मयि खिद्यते गुरुः'—VS. *I.* 'स पुरुषः यः खिद्यते नेन्द्रियैः'—Hit. **'खिद्यते**ऽसौ न भृत्येषु, याचकेषु **न खिन्दति। खिद्यते** तेषु यैर्द्रव्यं दीयमानं न गृह्यते। —KR. 68 Now see Com. **4. पादप:** -Is peculiarly appropriate here, for it means 'पादान् चरणान् पाति रक्षति च' *i.e.*, the king also may be called 'पादप,' as he protects his subjects who are, as it were, his पादs *i.e.* support, mainstay—(R).

Remark :—This Śloka has been cited by *Dhanañjaya* in his "**दशरूपक**" as an instance of 'निर्भिलापना'।

Text :—**द्वितीयः—नियमयसि[1] वि-मार्ग-प्रस्थितानात्त-दण्डः[2]**

मालिनी **प्रशमयति विवादं, कल्पसे[3] रक्षणाय[3]।**
(ननमयय) **[4]अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम**
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धु-कृत्यं[5] प्रजानाम् ॥८॥

Second—((With mace[2] assumed[2], (*you*) restrain[1] those that have taken to evil course, compose (*all*) dissensions and tend[3] for protection[3]. Let there be relatives, forsooth, in affluent[4] circumstances (*lit. when fortunes are not narrow*) but in you, are consummated the friendly duties[5] apropos of (*your*) folk. (8)))

V.L.—'विमार्ग'--B. V. M. 'कुमार्ग'--R ; B supported by Ś reads 'संविभक्ताः' for 'सन्तु नाम'।

नियमयसीति ॥ 'आत्तः'—(७।८।८७)—गृहीतः 'दण्डः' राजदण्डः, तद्द्वारा दुष्ट-नियन्त्रणम् इत्यर्थः। ('दण्डो दमने सैन्ये' इति अभिधान-रत्नमाला) येन तादृशः सन् 'विमार्गेण' विरुद्धेन पथा 'प्रस्थितान्' प्रचलितान् उन्मार्ग-गामिनः जनान् इत्यर्थः। 'नियमयसि' असन्मार्गात् परावर्तयसि (घटादित्वात् मित्त्वं, तेन ह्रस्वः। **दण्ड-स्वरूपं यथाह** मनुः—'तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्। ब्रह्म-तेजोमयं **दण्डम्** असृजत् पूर्वमीश्वरः' (७।१४) ; तत् प्रयोग-विषये तत्रैव,—'स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिः स्यात्, **उग्रदण्डश्च** शत्रुषु। सुहृत्सु किल स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः' ७।३२) 'विवादं' प्रजानां दायाद्यथ परस्परम्-कलहं 'प्र-शमयसि' सुविचारेण प्रकर्षेण वारयसि। 'रक्षणाय' दस्यु-प्रभृतिभ्यः रक्षितुं [तुमर्थाच्च भाववचनात्'—(२।३।१५)-इति ४र्थी] यद्वा रक्षति इति 'रक्षणः' पालक इत्यर्थः ['नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यः ल्युणिन्यचः, (३।१।१३४) **'नन्द्यादिः आकृतिगण' इति प्रभा**] तस्यै 'कल्पसे' सम्पद्यसे ['क्लृपि सम्पद्यमाने च',—(वाः—५८०) इति ४र्थी]। 'प्रजानां विभवेषु' सम्पत्सु बह्वीषु सतीसु, 'ज्ञातयः' बन्धुजनाः 'सन्तु नाम' इति **कुत्सायाम्।** ('सम्भावनायाम्' इति राघवपादाः)। 'बन्धूनां कृत्यं' त्रिविधं कार्यं विभागात् निवर्तनं, कलह-प्रशमनं, रक्षणञ्च। 'तु' इति पूर्वतो विशेषे। विभवे सति, च इत्यर्थः। 'त्वयि' दुष्यन्ते एव 'परिसमाप्तम्' साकल्येन पर्यवसितम्। त्वया एव प्रजानां हितं विहितं नान्येन इत्यर्थः (अत्र पूर्वार्धार्थो हेतुत्वेनोपात्तः। वाक्यार्थ-हेतुकं **काव्यलिङ्गम्**। नियमयसीत्यादि-**क्रिया-त्रयस्य** 'त्वम्' इति **एक-कर्तृ-**कारकत्वात् **दीपकालङ्कारः**। बन्धुभ्योऽपि **व्यतिरेक-कथनात् व्यतिरेकालङ्कारः**

व्यज्यते। पूर्वार्धे **यमकम्**। 'रक्षसि त्वं विपद्भ्यः' इति पठित्वा द्वितीयपादस्थ **आत्मनेपद-प्रक्रमभङ्गः** परिहर्तव्यः। मानिनीत्यपर-नाम **मालिनी** वृत्तम्) ॥८॥

158.—1. नियमयसि—(Vide 60n.2.)—Bring to the right course, **2. आत्त** &c.—आ+दा+क्तः कर्मणि—आत्तः, 'दा'—'त' by 'अचः उपसर्गात् तः'-(7. 4. 47). 'स्वरात् किम्? सन्दत्तम्। उपसर्गात् किम्? **प्रादि-समासे मा भूत। अवदत्तं** विदत्तञ्च, भवेन दत्तः भवदत्तः'—**Prabhā**. 'अत्र "अव" इत्युपसर्ग-प्रतिरूपकम्, न तु उपसर्गः। नतश्च "अच उपसर्गात् त इति तो नभवति। तादृशे तु 'अवत्तम्' इति स्यात्'—BM. Read (222n. 1) **3. प्रशमयसि—**प्र+शमयसि—Completely check, settle, adjust, Cf. 'शमयति गजानन्यान्'—Vik. V. 17. **4. रक्षणाय—**'पालकाय' or 'रक्षितुम्'। **कल्पसे—**'Become competent', "to be adequate". (*Com.*). Cf. 'सति शेषे फलाय **कल्पते**'—*Ra. VIII.* 40; *V.* 13; '**कल्पते** विश्रमाय'—*Vik. III. 1*; *Ku.V.*44; 79; 'विषादाय **कल्पते**'—*Śak. VII.*; *VI.* 24; *Rām. V.*25.7; PA&MD. 56. **5. नाम—**Either in 'संभावना' or in 'प्राकाश्य'। Kinsmen appear, as is well known, in times of abundant riches, [सु समये अनेकेइ बन्धु वटे हय', असमये हाय् हाय् केह् कारो नय ॥—**Hafiz** translated by Krṣṇa Candra], or in **'कुत्सा'—**it is certainly disgusting that kinsmen &c. **6. तु—**Shows the contrast *i.e.* you are a friend both in weal and woe. Cf. 'प्रजानां **विनयाऽऽधानात् रक्षणाद् भरणादपि**। स पिता, पितरः तासां केवलं जन्महेतवः'—*Ra. I.* 24; *Śak, VI.* 23. **7. बन्धुकृत्यं—**Cf. 'उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्र-विप्लवे। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः'—*PT*.

Text :—राजा (आकर्ण्य) -एते **क्लान्त-मनसः पुनर्नवीकृताः**[1] **स्म**।

। (इति परिक्रामति)।

King (*Listening*)—Weary as (*I*) was in mind (*for pressure of duties*), (*I*) have been refreshed[1] (*by these* verses). (*Turns round*).

प्रतीहारी—एसो अहिणव-सम्मज्जण-सस्सिरीओ सण्णिहिद-होम-धेणू अग्गि-सरणालिन्दो। आरुहदु देवो (एषः अभिनव-संमार्जन[2]-सश्रीकः सन्निहित-होम-धेनुः अग्नि-शरणाऽलिन्दः[3] आरोहतु देवः)।

Portress Here (*is*) the terrace of the fire-sanctuary[1] with the libation-milch-cow (*standing*) close by (*and looking*)[2] beautiful with recent purification (*lit.* *sweeping*)[2]. Let (*My*) Liege ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठन्)—**वेत्रवति ! किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?**

किं तावद् व्रतिनामुपोढ-तपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
शार्दूलविक्रीडित **धर्मारण्य-चरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।**
(मसजसततग) **आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-**
मित्यारूढ-बहु-प्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥९॥

King (*Ascending and leaning on the shoulders of the attendant*)—Vetravati! for what purpose could the anchorites be sent to me by the revered Kasyapa? Has the penance of the sages[3] who have (*just*) commenced (*their*) penitential rites[4] been frustrated by impediments? Or has any harm[5] been inflicted[5] by some one on animals that roam in the pious wood? Or may[6] it be[6] that the flowering of the creepers[9] has been stunted by my misdeeds? My mind with[10] so many doubtful conjectures arising in it, has been perplexed[11] owing to indecision[11] (9).

V.L. For '०सम्मार्ग' B reads '०रमणीय'.

प्रतिहारीति ॥ 'सम्मार्ग' सम्मृष्ट ('शेषाद्विभाषा' इति कप् पाक्षिक ५।४।१५४) सश्रीकेणा संनिहिता होमार्था धेनुः इति होमधेनुः (शाक-पार्थिवादि) यद्वा होमस्य धेनुः (इति **अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठी-समासः,** -६९८) तस्य तादृशः (विशेषण-द्वयेन पावित्र्यातिशयो व्यज्यते)। 'अग्नि-शरणस्य' अलिन्दः' बहिर्द्वार-प्रकोष्ठः ('प्रघाण-प्रघणालिन्दा बहिर्द्वार-प्रकोष्ठके' इत्यमरः)। **किमिति ॥** किं तावत् इति वितर्के। व्रतिनां चातुर्मास्यादि-नियमवतां तपस्विनाम् अतएव 'उपोढम्' अध्यूढम् आरब्धम् ('उपोढः कथितोऽध्यूढे समासन्ने विवाहिते' इति धरणिः) 'तपः' कृच्छ्रादि-कर्म ('तपः कृच्छ्रादि-कर्म च' इत्यमरः) येषां तेषां। 'तपोविघ्नैः' अन्तराय-कर्तृभिः राक्षसादिभिः इत्यर्थः (**इयं साध्यवसाना लक्षणा**) 'दूषितम्' विघ्नितम्। अर्थात् किं ते तत्प्रतिकार-प्रार्थनया अत्रोपस्थिताः इत्याशयः। 'उत' अथवा 'धर्मारण्यं' तपोवनं, तत्र 'चरन्ति' ये, ("चरेष्टः" इति ट—३।५।१६) तेषु 'प्राणिषु' जन्तुषु (धर्म-पदेन मुनीनां महत्त्वं सूचयता चेष्टितस्य अत्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते)। 'केनचित्' अविज्ञात-

तप प्रभावेण पामरादिना असत्' अनार्यम् आचरित किम् । 'आहो' इति विकल्पे । 'स्वित्' इति प्रश्ने । अथवा 'वीरुधा' लतानां प्रसव उत्पत्ति, फल-पुष्प-पत्रादि इत्यर्थ ('पुष्प फल च पत्रञ्च वृक्षाणां प्रसव विदु' इति धरणि) 'मम' राज्ञ दुष्यन्तस्य 'अपचरिते' असदाचरणे अर्थात् दण्डनीये अदण्डनम् अपि च अदण्डनीये दण्डनम् इत्येवंविधे पापे । विष्टम्भित प्रतिबन्ध प्रापित ('स्तम्भे –८।३।६७, २२७२) इति षत्वम् ।) विष्टम्भ प्रतिबन्ध स्यात प्रभेद सामर्थ्य च इति मदिनी) 'इति अनेन प्रकारेण (इति प्रकरण हेतौ प्रकाशादि समाप्तिषु। निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्ष च सम्मतम इति विश्व)। 'आरूढा (८।२।३१) अधिगता बहव प्रतर्का शङ्का यस्मिन् तादृश मे मन 'अपरिच्छेदेन' निश्चयाऽभावेन आकुल चञ्चल भवति इति शेष (तपतप इति स्विमवा इति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासा** । अपरिच्छेदा कुलत्व प्रति आरूढ-बहु-प्रतर्क पदस्य आर्थो हेतुरिति पदार्थ हेतुक **काव्यलिङ्गञ्च षष्ठी सप्तम्योरभेदान्न** विभक्ति-प्रक्रम-भङ्ग । विशेषण प्रक्रम भङ्गोऽपि नाश तृतीय आदा विशेषणद्वय, ततस्तदभाव इत्येव क्रमस्य निर्वाह स्या । **शार्दूल विक्रीडित** छन्द) ॥२॥

159n – 1 एते **क्लान्त-मनस (वयम्)** Here there is another instance of our poet's **deviation from the Paninian rules.** The rule 'अस्मदो द्वयाश्च' (1 2 59) allows the use of अस्मद in the **plural** number for **singular** or **dual** The Vārt **'सविशेषणानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्य** however restricts such uses when अस्मद् is qualified by any adjective (144n 1) Later grammarians however justify the plural in certain cases by **construing the epithet predicatively** Read 'न च **विधेयो**ऽयं विशेषण-मित्यतिदेशाभवत्येव – *BD* **'विधेयत्वात्** भवत्येव' -*Śabda-Kaustuva* Hence the following use may be deemed quite correct, 'एते वयममी दारा कन्येय कुलजीवितम्'—*Ku* वय क्व वर्णाश्रम-रक्षणाचिता *Ki* but in this particular case there is, it seems, no justification **2 अग्नि-शरणा-लिन्दः**—समास is either with **'अलिन्द'** or **'आलिन्द'**– A raised quadrangular place in front of a house-door 'अल्यते भूष्यते इति अल्+किन्दच् बाहुलकात् । **प्रज्ञाद्यणि आलिन्दोऽपि'**— BhD 'गृहैकदेशे **आलिन्दः** प्रघाण प्रघणस्तथा'—*Amara-mālā.* **3. दूषित**—Defiled ; hampered ; when णिच् follows

after दुष् then the गुण of उपधा (*i.e.* ओकारः) becomes 'ऊकारः' by 'दोषो णौ'—(6. 4. 90), "दुष्यते उपधाया ऊत् स्यात् णौ"—BD. **उपोढ़—** (Hoarded, accumulated or commenced), =उप+वह्+क्त+कर्मणि (ह ढ by 'होढः' 8.2.31 Cf. 'उपोढरागः' —Vik. II ; Śak. *VII.* 10). **4 आहोस्वित्** Generally introduces a **third** alternative. 'स्वित् प्रश्न-वितर्कयोः.'— *Haima.* 'किं द्विजः पचति, आहोस्विद् गच्छति' *BD.* 5. **ममापचरितैः** &c.—Improper conduct on the part of the king is supposed to tell upon the produce of the soil, and to create various calamities among the subjects. Read '**राज्ञोऽपचारात्** पृथिवी स्वल्प-शस्या भवेत् किल। अल्पायुष प्रजा सर्वा दरिद्रा व्याधि-पीडिता'— Qtd. R. 'राजन् प्रजासु ते **कश्चिदपचारः** प्रवर्तते। तमान्विष्य प्रशमये भवितास्मि ततः कृती'—*Ra. XV.* 47. 'आत्रेयि! न **राजापचारमन्तरेण** प्रजासु अकालमृत्युः सञ्चरति'—*UC. II.* 'राज-दोषैः विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधि-पालिताः। **असद्वृत्तौ हि नृपतौ** अकाले म्रियते जनः'— *Rām VII.* 73. **प्रसवः** Flowers Cf 'लोध्र-प्रसव' -PA&MD. II ; 2. Ra IX.28 ; Ku I. 55 , UC.II. 20. **6. वीरुधाम्**–वि+रुध् क्विप्–(3. 2. 178). 'अन्येषामपि दृश्यते'—(6. 3. 137)—इति **दीर्घः**। वीरुध्—*BhD.* 7. **अपरिच्छेद** &c. परिच्छेद—Lit. 'what is cut all round, hence accurately definable. न परिच्छेदः—इति 'अपरिच्छेद'-Inconclusion. तेन आकुलम्। *Cf. MM. I.* 31 : *Ra. X.* 28, *MS, IV.* 9. For a parallel idea Cf. AR. I. 25.

Text :—प्रतिहारी—देवस्स भुअ-दण्ड-णिव्वुदे अस्सम-पदे कुदो एदं। किन्दु सुचरिदाहिणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदे त्ति तक्केमि।

(देवस्य भुज-दण्ड-निर्वृते[१] आश्रमपदे कुत एवम्। किन्तु सुचरिताऽभिनन्दिन[२] ऋषयः देवं सभाजयितुमा[३]गता इति तर्कयामि)।

Portress Your Majesty with (*your*) strong arm, keeping satisfied[1] the seat of the hermitage, how could this be ? But methinks the anchorites, rejoicing[2] at (*your*) good deeds[2], have come to pay[3] homage[3] to Your Majesty.

(ततः प्रविशन्ति गौतमी-सहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः।
पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोधाश्च)।

कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः

(Enter the sages leading, Śakuntalā along with Gautamī, and in advance of them, the Chamberlain and the Chaplain).

Chamberlain—This way sirs, this way.

शार्ङ्गरवः—शारद्वत ! **'महाभागः कामं नरपतिरभिन्न'-स्थितिरसौ**
शिखरिणी **कश्चिद्वर्णाना मपथ मपकृष्टो'ऽपि भजते ।**
(यमनसभलग) **तथापीदं शश्वत्' परिचित-विविक्तेन' मनसा**
जनाकीर्णं मन्ये हुतवह'-परीतं गृहमिव ॥१०॥

Śārṅgarava--Śāradvata!(I admit that this illustrious[4] monarch has never swerved[5] from propriety[5] (*and that*) none–not even the [6]lowest of any classes,[6] seek the path of wrong, yet with (*my*) mind [7]ever familiarised[8] to solitude,[8] (*I*) regard this (*place*) thronged with men, like a house encircled[9] by fire[9]. (10))

V. L.– 'देवस्य' &c. - R. Omitted by others. '०नन्दिनः'- R.V.M. ०'अभिनन्दिनः'—B. S. 'सभाजयितुम्'– R. V. M. B. 'संभावयितुम्'—S 'प्रविशन्ति' --R.V.M.S. 'प्रविशतः' B. 'सहितौ'– B. 'सहिताः' - R.V M.S. 'पुरस्कृत्य' - R.V.M. 'आदाय'– B. 'कण्वशिष्यौ'- B. 'मुनयः'--R. V.M.S. **Only B, P, HS have 'पुरोधाः'।** 'असौ'- Mackenzie Mss. B. M 'अहो'- R V.K ; S reads "वन" for 'गृहम्" ।

महाभाग इति ॥ ('अभिन्ना अपरिच्यक्ता 'स्थिति' लोकमर्यादा येन तादृश मर्यादा-पालक ('संस्था तु **मर्यादा** धारणा **स्थितिः**' इत्यमरः) 'असौ पुरतोदृश्यमानः 'नरपति' दुष्यन्तः 'महाभाग' प्रशस्त-भाग्यवान 'कामम्' इति स्वीकर्तव्यम् ('अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः), यद्वा, 'कामम्' अतिशयेन 'महाभागः' श्रेष्ठ इति राघवपादाः । नितरां भाग्यवान् इत्याशयः। तथा 'वर्णानां ब्राह्मणादीनां मध्ये 'अपकृष्टोऽपि' जात्या कर्मणा वा अतिहीनोऽपि (का कथा उत्कृष्ट-वर्णानाम् इति अपि-शब्देन द्योत्यते) 'कश्चित् अपथम्' असन्मार्गं ['पथो विभाषा'—(५।४।७२) इति **पाक्षिकः समासान्त-विधिः।** ततः 'अपथं' नपुंसकम्'--(२।४।३०) इत्यनेन **'अपन्थाः' 'अपथं'** पदद्वयम्]। (**'अपन्था स्त्वपथं तुल्ये'** इत्यमरः, तत्पुरुषात् इत्येव। **अपथो देशः—इति** दीक्षितः) **'न भजते' सेवते इत्यपि 'कामम्' स्वीकर्तव्यम्, 'तथापि' उद्वेग-कारणे असत्यपि 'जनैः लोकसमूहैः 'आकीर्णं' पूर्णम् 'इदम्' पुरोवर्ति स्थानं 'शश्वत' 'निरन्तरं 'परि-**

चित्तम्' अभ्यस्तं 'विविक्तं' विजनं ('विविक्तौ पूत-विजनौ' इत्यमरः) यस्य येन वा, तादृशेन 'मनसा' उपलक्षितोऽहं, मनसा हेतुना करणेन वा (उपलक्षणे, हेतौ, करणे वा तृतीया) 'हुत-वहेन' अनलेन 'परीतं' वेष्टितं भस्मीक्रियमाणं 'गृह-मिव' अविलम्बेन त्याज्यं 'मन्ये' सम्भावये (अत्र पूर्वार्धे राज-प्रजयोः साधुत्वरूपे कारणे सत्यपि निरुद्वेग-रूप-कार्या-नुत्पत्ति. तद्विरुद्ध-मुखेनोक्तम् इति **विशेषोक्तिः।** अथच यदग्नि-परीतत्वं कार्यं तत्कारणा-भावस्य तद्विरुद्ध-मनेन पूर्वार्धम् उक्तेन **विभावना।** साधक-बाधक-प्रमाणाभावात् **सन्देह-सङ्करः।** 'अपकृष्टोऽपि" इत्यत्र **अर्थापत्तिः।** 'मन्ये'-शब्दस्य उत्प्रेक्षा-द्योतकत्वेऽपि अत्र न तथा। तत् सामग्र्यभावात्। **उपमयैव** गतार्थत्वात्। तेनात्र मन्ये-शब्दस्य बुद्धित्व-मात्र-मर्थ। **अनुप्रासाः। शिखिरिणी** वृत्तम्) ॥१०॥

160n. 1. सुचरिता &c -The country throughout is free from let by the prowess of your massive arm and all are satisfied (Ra IV. 3) with your successful protection. Hence they must have come to gratulate you on your 'सुचरित'। **2. सभाजयितुं** —To gratulate; to render homage to. "आनन्दयित् द्रष्टु, वा"—'अथ द्वे आनन्दन-सभाजने'- *AK* qtd. MN on ŚPB. *XIII.* 14. 'सभाज प्रीति-दर्शनयोः। प्रीति-सेवनयो रित्यन्ये। सभाजयति' –SK---1919. Cf. 'असभा-जयत्'--ŚPB. XIII. 14; 'सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः'—Ra. XIII. 43; XIV.18; "पुण्यश्लोक' सभाजयन्"–UC 1.7. **3. कामं**–(25n.1). **4. महाभागः** –महान् भाग (भाग्य) यस्य स –Very fortunate. Cf. 'आरभ्योत्पत्तिमामृत्यो. कलङ्को यस्य न भवेत्॥ स्याच्चैवाऽनुपमा कीर्ति **महाभागः** स उच्यते'॥ Also *MS. III.* 192. **5. अभिन्न-स्थितिः**—'स्थिति'=मर्यादा' --Correctness of conduct (*Com*) **अभिन्न**—Not transgressed, hence the whole epithet means 'not transgressing the proper bounds of duty.' Cf. 'स्थितेः अभेत्ता स्थितिमन्तम्'- -*Ra. III.* 27. 'स्थितेः अभेत्ता मर्यादापालक'- MN. **6. अपथम्—नञ्** has the sense of 'तदन्यत्व' *i.e.*, other than (*the good path*). Cf. 'तत् सादृश्यम् अभावश्च **तदन्यत्वं** तदल्पता। अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः"॥ *Now see Com.* **7. शश्वत्-परिचित** &c.--Perpetually familiarized with solitude. Śārṅgarava is afraid of the place which is swarmed with people. शश्वत् may also

be taken as a part of the compound. 8. जनाकीर्णं=जनाकीर्ण-स्थानम् ("विशेषण-मात्रप्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ"—KSV. 5. 1. 10). On this M observes— "जनाकीर्णम्" may perhaps be used as in (*Vik. Act. II*) for a substantive, meaning "a crowded thorough-fare".

आर्या शारद्वतः—स्थाने[1] भवान् पुर-प्रवेशादित्थम्भूतः[2] संवृत्तः। अहमपि—
[22, 18 अभ्यक्त[3]मिव स्नातः[4], शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम्[6]।
12, 15] [7]बद्धमिव स्वैर-गति[8]र्जनमिह सुख-सङ्गिन[9]मवैमि ॥११॥

Śāradvata—It is but proper[1] that[2] you have become thus inclined[2], having entered the city. I, too, regard (*this*) people[9] here given to pleasures[9] (*in the same manner*) as the bathed[1](*look upon*) one oil-stained[3]; as the pure (*the*) impure, as the awake,[5] the drowsing[6]; (*or*) as the free-moving[8], the enchained[7]. (11)

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अम्महे, किं मे वामेदरं णअणं विप्फुरदि (अहो, किं मे वामेतर नयनं विस्फुरति?)।

Śakuntalā (*Gesticulating an omen*) Alack! Why does my right eyelid throb[1] ?

गौतमी—जादे, पड़िहदं अमङ्गलं। सुहाइं दे भत्तु-कुल-देवदाओ वितरन्दु (जाते! प्रतिहत ममङ्गलम्[3]। सुखानि ते भर्तृ-कुल-देवता वितरन्तु)।

॥ (इति परिक्रामति) ॥

Gautami—My child, averted[2] (*be*) the ill[3] May the tutelary deities of your husband confer joy on you (*This said, turns round*)

V.L. 'स्थाने'– B M S K. 'जाने – R V For 'इत्थम्भूत संवृत्त', B has 'ईदृश. सवेग'। 'अहमपि'-- R.V.M.S. 'अह तु' B. For 'कि मे' S reads 'किमिति'। 'वामेतरम्'- R V S B.M. 'वाम दक्षिणम्'- R's Com. 'विस्फुरति' R. V. M B 'विकरोति -S. 'सुखानि'- R. V. B. S. 'सुभानि' – M

शारद्वत इति—'इत्थम्भूत' उद्वेग-यवत प्रायेण समाना. सहचरा भवन्ति' इति न्यायात्। ("स्थाने' इत्यव्यय युक्तमित्यर्थ ("स्थाने तु कारणार्थं स्यात् युक्त-मादृश्ययोरपि" इति मेदिनी)। अभ्यक्तमिति–'स्नातः' स्रोतसि कृताभिषेकत्वात्

निर्मलः जनः 'अभ्यक्तमिव' स्नानात् प्राक् तैल-मर्दनादिना मलिनमिव। ("मूर्ध्नि-दत्त यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्ग-मगतम्। स्नानेऽभि स्तर्पयेत् बाहु अभ्यङ्गः स उदाहृतः।' इति शुद्धितत्व-धृतार्थवेद-वचनम्॥ 'आभाम्' इति भाषा॥ अनेन पाप-श्लिष्टत्वं व्यज्यते), 'शुचि' विहित-काय-मनो-वाक्शौच जनः 'अशुचिमिव' अपूतमिव (इति **गुणोत्प्रेक्षा**। अन्या स्त्रिमस्र **क्रियोत्प्रेक्षा**। अनेन सभायां वर्तमानानां मोक्षाऽनुपयोगित्व व्यज्यते) 'प्रबुद्ध' जागरित (अविद्या-जित इति गूढार्थः) 'सुप्त' निद्राण मायाच्छन्नम् 'इव' इत्याशय '(अनेन अज्ञानाविद्धत्व व्यज्यते। तथाचोक्त श्रीमद्भगवद्गीतायां "**यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः**" २।६९) 'स्वैरग' इच्छानुरूपा स्वाधीना इति यावत् ("मन्द-स्वच्छन्दयोः स्वैरम्" इत्यमरः। 'स्वादीरेरिणो , वा — ३२ इति वृद्धि.) 'गति' गमन यस्य स. स्वच्छन्दचारी 'बद्धमिव' शृङ्खलादिभि बन्धनमापन्नमिव ('अनेन प्रयत्न-सहस्रा-गमने पर-वशवदत्व व्यज्यते) 'अहमपि इह अस्मिन् राजपुरे 'सुखसङ्गिन' संसार-सुखासक्त-चेतस 'जनम' अवैमि जानामि (लोकाना सुखा-सक्तता-कथने तेषा असङ्ग व्यज्यते)। स्व तु नगर जनानां दर्शना उद्विग्नोऽस्मि, अत पुनरत्र अविद्या-च्छन्न-जनानां दशा विभाव्य सुतराम अन्तर्भिन्नोऽस्मि इति हृदयम्। (**मालोप-मेयम्**। **तुल्ययोगिता** च। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ**। "स्नातोऽभ्यक्तमिव प्रबुद्ध सुप्तमिव स्वैरगति शयनमिव" इति पाठे त्वा **प्रक्रम-भङ्गः** समाधेय। **आर्या जाति**)॥११॥ **शकुन्तलेति**॥ अम्मो इति सौरसेन्यादिभाषायां सप्रमाद चिन्ता-द्योतक मव्ययम्।

161n 1. **स्थाने**—(अव्यय) 'सत्यम्' (शब्दरत्नावली) or 'योग्यम्' (अमरकोष.)। Cf '**स्थाने** हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति'—Gītā. *XI.* 36; '**स्थाने** प्राणा कामिना दुत्यर्थाना'—Māla. *III.* 14; *Ku.* *VII.* 65; *VI.* 67; *Ra.* *VII* 13 2. **अभ्यक्तमिव** &c.—Mark how beautifully Śārṅgarava and Śāradvata are differentiated in regarding the worldly people. The former is disgusted with the bustle and tumult of the city people, while the latter is aggrieved with their addiction to pleasure and consequent aversion to पर-ब्रह्म-चिन्ता। **स्नातः**—Refers to bodily cleanliness. Bathing purifies a man both *externally* and internally. Cf. 'स्नानं पवित्रमायुष्यम् श्रम-स्वेद-मलापहम्'—*Rāja-ballava.*

'नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेत् गो-दानजं फलम्'—*MP*; BC. *XI*. 38. Again a man annointed with oil is considered **unclean**, specially by one who has bathed. Cf. 'तैलाभ्यङ्गे चिताधूमे मैथुने क्षौरकर्मणि। तावद्भवति चाण्डालो यावत् स्नानं समाचरेत्'॥ "शिरः स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्'—*MS. IV*. 83. Also *Com*. 3. **शुचिः** Refers to purity of body, mind and speech (Com.) 4 **प्रबुद्धः**- One who is awake *i.e.* who is **endowed with तत्त्वज्ञान** and free from non-knowledge (अविद्या)। **सुप्तम्** -Is the reverse of प्रबुद्ध (*Vide Com.*) *i.e.* **those that are devoid of तत्त्वज्ञान**। Read the commentaries of Śaṅkara and Śrīdhara on the Gītā, *II* 69. 'बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणी-रक्त। वृद्धस्तावत् चिन्तामग्न परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः'—मोहमुद्गर। 5. **अवंमि** –(138n 3). 6 **अम्महे** (243 n.2) ; also 'चिन्तायां सप्रमादायाम् अम्महे इति कल्पितम्। शब्दरूप विशेषेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभि."॥ 7. **वामेतरं– वामम् इतरत् यस्मात् सः। (बहुव्रीहिः)**. **सर्वनाम-संज्ञा** is barred by **'न बहुव्रीहौ** (1. 1 29) In **पञ्चमी तत्पुरुष** the form will be **'वामेतरत्'**–(*R*). Cf वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त' *Ra. II* 31 ; The throbbing of the right side of a woman and that of the left side of a man are evil omens. Cf.'दक्षिण-चक्षुः-स्पन्दन बन्धु-दर्शनमर्थलाभं वा। वाम-चक्षुः-स्पन्दन बन्धु-विच्छेद धन-हानि वा॥ स्त्रीणामेतत् फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम्' -*Garga* "किं णेद स्फुरादि दाहिण णअण'— *MK. IV* ; 'स्फुरादि दाहिण लोअण वेवदि मे हिअअ *Ibid. VII* ; 'सव्यच नेत्रं स्फुरति प्रसह्य'-*Ibid. IX* 10 ; 'गृह्णाति हर-कोदण्डे रामे परिणयोन्मुखे। पस्पन्द नयन वाम जानकी-जामदग्न्ययो" - Mahā-Nāṭaka; *MP. Ch* 215 *BRŚ. Ch IV*. ; *Vide*. (21*n*. 3). Like the Hindus, augury had also been cultivated as a science in ancient *Rome*, as can be seen from **Plutarch** especially of his *Julius Caesar*. For similar idea, Cf "Desdemona—Mine eyes do itch ; doth that bode weeping"-- **Othello.** *Act. IV*. 3 ; **Julius Caesar**. *I*. 3. 26-32. **8. प्रतिहृतम्** Is generally used to mean that an evil forboden by a bad omen is averted. It corresponds to our Bengali **'बालाइ'** or **षाट्'** (God forbid). Mark that the past tense is due to a strong desire.

Text :—**पुरोधाः** (राजानं निर्दिश्य)—**भो भोस्तपस्विनः। असावत्रभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति। पश्यतैनम्**[1]।

Chaplain (*Pointing to the king*).—Ye anchorites, there is His Majesty, the guardian of (*all*) grades and orders (*of life*), who having but just quitted (*his*) seat, is awaiting[1] you. See him.

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण! **[2]काम मेतदभिनन्दनीयम्। तथापि वयमत्र मध्यस्थाः**[3]**। कुतः—**

वंशस्थ—**भवन्ति नम्रास्तरव फलागमैः,**[4] **नवाम्बुभि**[5] **दूर-विलम्बिनो**[6] **घनाः**[7]।
(जतजर) **अनुद्धताः**[8] **सत्पुरुषाः समृद्धिभिः**[9]**, स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्**[10]॥१२॥

Sārṅgarava Ho mighty Brāhmaṇa! true[2] this (*is*) commendable, still we (*are*) indifferent[3] about that, For—
The (*loftiest*) trees *bend down* by[4] the appearance of fruits[4], clouds[7] (*when pregnant*)[5] with new water[5], *hang*[6] *very low*[6]; good men are (*never*) [8]turned arrogant[8] by riches[9]. This (*is*) indeed the nature of the succourers[10] of others. (12)))

V. L.—B. HS read 'महात्मन्' for 'महाब्राह्मण'। 'दूरविलम्बिनः'—R. V. B. S. 'भूरिविलम्बिनः' Apte. M. K. 'फलोद्गमैः'—B Niti-Śataka ; Others read 'फलागमैः'।

पुरोधा इति—('पुरोधाम्तु पुरोहित' इत्यमरः)। 'वर्णानाम्' ब्राह्मण-वैश्य-क्षत्रिय-शूद्राणाम् 'आश्रमाणां' ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्न्यासादीनां च ['कर्तृ-कर्मणोः कृतिः' (२।३।६९) इति कर्मणि षष्ठी] 'रक्षिता' रक्षकः (तृच्-प्रत्यय-निष्पन्नोऽयं शब्दः। तृणा निष्पन्ने षष्ठी बाधिता स्यात्—२-३-६९) 'प्रागेव मुक्तासनो' इत्यनेन विनयातिशयो व्यज्यते। 'प्रतिपालयति' प्रतीक्ष्योऽपि प्रतीक्षत इति भावः (अनेन भक्त्यतिशयो व्यज्यते)। **शार्ङ्गरव इति**—'मध्यस्था' उदासीना, न निन्दाम नवा प्रशंसामः, अतः एतदस्माकं वर्णनीयं न भवति इत्यर्थः। **भवतीति**—'तरवः वृक्षाः 'फलानाम् आ' समन्तात् 'गमः' प्राप्तिः। तैः अर्थात् फलोत्पत्तिभिः नम्राः' अधोमुखा इति किमत्र चित्रमित्यर्थः। विनीताश्च 'भवन्ति'। 'घनाः (३।३।७७) मेघाः ("**घनो मेघो,** घनः सान्द्रः कांस्यताल-ध्वनि घनः। घनः स्वर्गो, घनो नित्यो, घनः स्याल्लौह-मुद्गरः"॥ **इति** गदसिंहः) 'नवानि' वर्षा-सम्भूतानि 'अम्बूनि' तैः 'नवाम्बुभिः' जलपूर्णाः सन्तः, 'दूरं' गगनात् बहुदूरं भूतल-सन्निधिम् इत्यर्थः 'विलम्बन्ते' इति

तथाविधा', संभ्रमे तु मुखवर्णस्य विपर्यास स्यात्, अतः "कि तावत् व्रतिनाम्" इत्यादि-वितर्कस्य नास्त्यवसर इति हृदयम्।। **केयमिति**—'अथ' इति संशय-द्योतकः ('अथाऽथो संशये स्याताम् अधिकारे च मङ्गले' इति मेदिनी)। 'तप' एव धनम्' इव यस्य इति 'तपोधन' (इति कुल्लुकभट्ट) तेषां पीत-वल्कल-परि-हितानाम् ऋषीणां 'मध्ये पाण्डूना' सित-पीत-वर्णाना जीर्णानामित्यर्थ. (**'सित-पीत समायुक्तः पाण्डुवर्ण प्रकीर्तितः'** इति सुभूति) 'पत्राणां मध्ये 'किसलयमिव' नवोद्गत-पल्लवमिव 'अवगुण्ठन' मशिरो-मुख-प्रावारण तद्वती, अतएव 'नाति-परिस्फुट' न सम्यक् बहिरुद्भिन्न शरीरस्य लावण्य कान्ति यस्या तथाविधा ('नातिपरिस्फुट' इति **नञ् समास, इति यत् राघवपादै रुक्तं स प्रमाद** एव। तथाचोक्त **महाभाष्य कारेण**—"नञर्थस्य न-शब्दस्य **सुप्सुपेति** समास। लावण्य-लक्षण प्रागेवोक्तम्)। 'अत्रभवती' मान्या 'इय अग्रत स्थिता नारी 'का'। मुनि-स्त्रियस्तु प्रायेण **अनवगुण्ठिता** दृश्यन्ते। अतो मुनीनां मध्येभागे अवगुण्ठन-युक्ता इय केति सशय (**अत्रोपमालङ्कारः। हेत्वनुप्रासौ। आर्या** जाति)।।१३।।

163n.—1. प्रसन्न &c. -**मुखवर्णा** here means the "outward app--earance" (*Apte*), or the expression of the face HS omits **वर्ण**। **देव—is unusual in the mouth of प्रतिहारी। Read 156n —Remark. 2. विस्रब्ध-कार्यं** -The root 'स्रम्भ' implies 'विश्वास' and it is never to be spelt with **palatal** श as is found in some editions. The root **'श्रम्भ'**, however, implies 'प्रमाद' and can be spelt also with *dental* 'स'। 'स्रम्भु प्रमादे। तालव्यादि दन्त्यादिश्च। श्रम्भते। 'स्रम्भते'–SK. **'स्रम्भु विश्वासे। दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः'** SK 346; 'स्रम्भु प्रतीत्यतिशय' इति गोविन्दभट्ट। 'दन्त्यादिरयम्' इति वर्णदेशनादय'— *Manoramā.* Thus **विस्रब्ध** (with स) is the **only form** obtained with 'क्त.'। *Medinī's* **'विश्रम्भ'** (*with palatal* श) supports **'विश्रब्ध,'** but it is **doubtful** whether it is in consonance with Pāṇini's grammar. **3 अवगुण्ठनवती** -Suggests the **existence of veil in old times,** which fact again corroborates the existence of **'अवरोध-प्रथा'** in some from or other. But "the custom in its **present rigour** dates undoubtedly from the period of Muslim rule"—*'The Way Of Indian Life' by Sister Niveditā.* "Moreover it must be noted that the seclusion**, which were once **mainly due to the fear of the**

Mahomedan conquerors do not exist in the same degree in provinces **unaffected** by those conquerors"—*Brāhmaṇism & Hinduism by* (M). Referring to ṚV (X. 85. 33) and Āśvalāyana Gṛhya Sūtra (I. 8. 7), P. V. Kane observes—'This shows that **no veil was worn by the bride, and she appeared in public without one *** in the Gṛhya & Dharma Sūtras there is no re--ference to any veil for women when moving in public**"—*History of Dharma Sāstras* (P. 597) Cf. 'व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे। **न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दूष्यते स्त्रियः**'॥- Rām II. 114. 28. "श्वशुरस्याग्रतो यस्मात्च्छिरः प्रच्छादन-क्रिया। पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्यु-दयार्थिभि."- *Aṅgirā* : (164n. 2.). 'अदृष्टपूर्वा या नार्यः भास्करेणापि वेश्मसु। ददृशुस्ता महाराज जना याता पुरं प्रति'- *Māhā. Śalya.* 29. **4. ०लावण्या–** 'लवणा' is the pearl-like glimmer of the bodily complexion. (90n. 2), 'लवणा' means दीप्ति. &c -(मेदिनी and शब्दरत्नावली). ष्यञ् comes in स्वार्थे। **नाति** &c. (54n. 3.) : **मध्ये** &c. Cf. "मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था. त्व न शोभसे' PN. III, 16

Text :- **प्रतीहारी—देव, कुदूहल-गब्भो ण मे तक्को पसरदि। णं दंसणीया उण से आकिदी लक्खीअदि** (देव, कुतुहल-गर्भो न मे तर्कः प्रसरति। ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते)।

Portress—My Liege, my deliberation (*also*) pregnant[1] with curiosity[1] does not proceed (*to a conclusion*). Worth-seeing, however, her shape appears.

राजा—भवतु। अनिर्वर्णनीयं पर-कलत्रम्।

King—Well, another's wife should not be minutely gazed at[2].

शकुन्तला (उरसि हस्त दत्वा। स्वगतम्)**—हिअअ! किं एव्वं वेबसि। अज्जउत्तस्स तादिस-भावानुबन्धं सुमरिय धीरत्तणं दाव अवलम्बस्स**(हृदय किमेव वेपसे। आर्यपुत्रस्य तादृश-भावानुबन्धं स्मृत्वा धीरत्वं तावदवलम्बस्व)।

Śakuntalā (*Placing her hand on her bosom, aside.*)—Why tremble so, my heart ? Be composed now, remembering the flow[3] of affection[3] of (*my*) lord.

पुरोधाः (पुरो गत्वा)**—स्वस्ति देवाय। एते खलु विधिवदर्चितास्तपस्विनः। कश्चिदेषा मुपाध्याय-सन्देशः**[4]**। तं देवः श्रोतुमर्हति।**

Priest (*Advancing*) Hail, Your Majesty Here are indeed the anchorites received in due form (*They bring*) some message[4] from their preceptor[4] It behoves Your Majesty to hear it

राजा—अवहितोऽस्मि। King I am all attentive[5]

ऋषय. (हस्तमुद्यम्य)—**विजयस्व राजन्!**

Hermits (*Raising the hands*) Be victorious O king

राजा—सर्वानभिवादये वः। King (I) salute you all

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व।

Hermits Be united with (*your*) cherished-desires[6]

V L. प्रतिहृत B प्रांहृत V प्रतिहित' M 'उपगृहीत R. 'उपहृत R s Com S and some Devanāgarī Mss omit these altogether Mackenzie Mss supported by K reads 'प्रतिभाति' for समगात। नन दर्शनीया R M S दर्शनीया R V भावम् R V S भावस्तम् M तादृश भावानुबन्धम B 'स्मृत्वा for अवधार्य' B HS,

प्रतीहारीति—'कुतूहल ज्ञातेच्छा गर्भ मध्ये यस्य तादृश 'मे तर्क' इय का भवितुमर्हति इत्यनुसन्धानम। 'रम्य-वस्तु-समालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्") **राजेति**— भवतु' इति निषेध-सूचकमव्ययम। तथाच राघव धनम् ("अस्तु भवतु पूर्यते इति निषेधे) 'न निर्वर्णनीय' न निपुण द्रष्टव्य ['**परदारान् न वीक्षेत**' इति विष्णु-सूत्रम्)। **शकुन्तलेति**—'वेपसे' कम्पसे। (अनेन भावि अमङ्गल व्यज्यते। "अङ्ग-दक्षिण-भागे तु शस्त प्रस्फरण भवेत्। अप्रशस्त तथा वाम पृष्ठस्य हृदयस्य च' इति मात्स्ये यात्रा-निमित्त-देह-स्पन्दन नाम २१५ अध्याय।) तादृश-भावानुबन्ध पूर्वानुभूतानुराग-प्रवाहम्। **पुरोधा इति**—'विधिवत्' यथाशास्त्रम्। 'सन्देश' वाचिकम्। **ऋषय इति**— 'इष्टेन युज्यस्व' (आशिषि लोट्) अभिलषितमर्थम् अवाप्नुहि इत्याशय ('इष्टेन' इत्यत्र **सहार्थस्य शब्दस्य अप्रयोगेऽपि** तृतीया। तथाचोक्त दीक्षितेन। "विनापि तद्योग तृतीया, 'वृद्धो यूना'—(१।२।६५)—इत्यादि निर्देशात"—५६४)।

164n. 7. भवतु Implies निषेध। (*Com*) It may also imply अङ्गीकार' The king admits that the portress is right to say that Śakuntalā's person is worth-seeing (दर्शनयोग्य), still he thinks that

another man's wife should not be scrutinised. Note that an **unmarried girl can be minutely observed specially in a forest** (24n 9). Cf. also 'निर्दोष-दृश्या हि भवन्ति नार्यः यज्ञे विवाहे व्यसने वने च'– *PN*.1. 29, also 'न युक्तं पर-कलत्र-दर्शनम्,　*MK* 1. This speech of the king bears clear testimony to his **high sense of morality. 2. हृदय, किम्** &c. This throbbing of the heart prognosticates the coming evil (*Com.*) 3. **आर्यपुत्रस्य** (2n. 1.) **4. उपाध्याय–** (156n. 2.)

Text : -राजा—अपि निर्विघ्न-तपसो मुनयः।

King - Are the anchorites unmolested (*in the prosecution*) *of* (*their*) penances ?

ऋषयः- –कुतो धर्म क्रिया-विघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि।
(श्लोक)　　तम स्तपति घर्मांशौ᾿, कथमाविर्भविष्यति ॥१४॥

Hermits You being the defender of the good, whence can there be impediments to the religious observances ? The warm-rayed[1] (*sun*) shining, how can darkness prevail ?　(14)

राजा—अर्थवान् खलु मे राज-शब्दः। अथ भगवान् लोकानुऽग्रहाय कुशली काश्यपः।

King (*Then*) my title of "Rājā" (*has*) indeed (*become*) significant[1]. Is the revered Kāsyapa faring well to bless the world?

शार्ङ्गरवः—राजन्! स्वाधीन-कुशलाः[२] सिद्धिमन्तः। स भवन्त मनामय-प्रश्न-पूर्वकमिदमाह।

Sāṛṅgarava O king! men of superhuman powers have (*their*)[2] welfare under their own control[2]. He, with a previous[2] enquiry about (*you*) 'freedom from illness.[3]' says this to Your Highness.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान्।

King – What does His Holiness command ?

V. L. -'शार्ङ्गरव—स्वाधीन &c'.—B. V. S. 'ऋषयः &c',—M. R.

कुत इति—'त्वयि' दुष्यन्ते 'सतां' सज्जनानां 'रक्षितरि परिपालके वर्तमाने सति 'धर्मक्रियासु' इज्याद्य-नुष्ठानेषु 'विघ्नः' प्रत्यूहः अन्तराय इति यु[redacted]

समासः) 'कुतः' कस्मात् सम्भवति, न कुतोऽपि इत्याशयः। तथाच 'घर्मा' उष्णा 'अंशवः' किरणा यस्य तादृशे सूर्ये ('**घर्मः** स्यादातपे ग्रीष्मे **उष्ण-स्वेदाम्भसो**रपि' इति विश्वः) 'तपति' किरणान् वितरति सति 'तमः' अन्धकारः 'कथं' केन प्रकारेण 'आविर्भविष्यति' न कथमपि प्रकटी-भविष्यति इत्यर्थः (अत्र **दृष्टान्तालङ्कारः** स्फुट एव। पूर्वार्ध-परार्धयोः **अर्थापत्ति-द्वयञ्च। हेत्वनुप्रासौ।** अनेन **उदाहरणं** नाम नाट्यलक्षणञ्चोपक्षिप्त—"यत्र तुल्यार्थ-युक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्। साध्यते ऽभिमतश्चार्थ **स्तदुदाहरणं** मतम्'—इति दर्पण-लक्षणात्। **श्लोको** वृत्तम्) ॥१४॥ **राजेति**—'अर्थवान्' सार्थक (प्रशमायां मतुप्, वा—१८९८) खलु' इत्य-वधारणे। 'लोकस्य' जनस्य भुवनस्य वा 'अनुग्रहाय' (तादर्थ्ये ४र्थी, यद्वा लोका-नुग्रहं कर्तुमिति कर्मणि ४र्थी। '**तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति ४र्थी इति केचित्, स प्रमाद** एव)। 'अथ' इति प्रश्ने 'कुशली' क्षेमवान् ('पर्याप्ति-क्षेम-पुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु' इत्यमरः। "**ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्**' इति मनु-वचनात् (२।१२७) कुशल-शब्दाऽवतारणा)। **शार्ङ्गरव इति**—"सिद्धिमन्त.' अणिमाद्यष्ट-सिद्धि-समन्विता योगिनः (विस्तरस्तु मार्कण्डेय-पुराणे दत्तात्रेयाऽलर्क-सवादे याग-वल्लभ-नामाध्याये द्रष्टव्य) 'स्वाधीन' स्वेच्छामात्र-सुलभ 'कुशल' येषाम् तादृशो भवन्ति। अनामयम्' आरोग्यम्' ('अनामय स्यादारोग्यम्' इत्यमरः।'**क्षत्र-बन्धुमनामयमिति**' स्मरणात्) तस्य 'प्रश्न· पूर्वं' यस्मिन् तत् यथा तथा ('शेषात् विभाषा' ५।४। १५४—इति कप्)।

165n.—**1. सतां रक्षितरि** –The king was a protector of the good, and *of the evil-door he was no friend.* The poet expresses similar idea through the mouth of the king himself. Cf. 'येन **येन** वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन **बन्धुना। स स पापादृते** तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्—*Śak. VI.* 23. '**दुर्विनीतानां शासितरि**'—1. 22; भवानेव '**अविनीतानां शासिता**'—(213n, 1); R, however, construes 'सताम्' with 'धर्मक्रिया'। 'त्वं रक्षिता। त्वयि रक्षितरि सर्वे सन्तः। तेषां (अर्थात् सतां) क्रियामात्र-विघ्नोऽपि न सभाव्यते'–R. "You being the protector, *all were righteous* and the rites which all of them performed, were free from impediments." This also gives good meaning ; but do not the **constant raids** of the cannibals and the Ślokas (8 & 9., *Supra*) support the existence of wicked persons in his kingdom ? [illegible]तिं&c,—Cf.'**ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः, क्षपातमस्काण्डमलीमसं**

नभ'—*ŚPB* 1 38 'नमामि निष्ठन्ति हि तावदंशुमान् न याति यावदुदयाद्रि-मौलिताम्'—*Māla*. 'सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वयि अशुभं प्रजानाम्। सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा'—*Ra. V* 13 'विरोचने सति हि चकासति प्रागे करोति नो जन-नयनावृति नभ'—*RH* 1 24, *Vik* 1 8. **3. राज-शब्दः**—Kālı, seems to derive 'राजन्' from 'रञ्ज्'। Cf 'अप्यक्षर-साम्यमात्राणि निर्ब्रूयात्'—Niukta, or thus **राजते रञ्जयति** प्रजा इति राज (धातूनामनेकार्थत्वात् रञ्जनमेवार्थ)। कनिन्। Cf 'यथा प्रह्लादनात् चन्द्र प्रतापात् तपनो **यथा।** तथैव **सोऽभूत् अन्वर्थ. राजा प्रकृति-रञ्जनात्** *Ra IV* 12 .'यद्यपि **राज-शब्दो राजतेः दीप्तार्थत्वात् कनिन् प्रत्ययान्तो, न तु रञ्जते.** तथापि धातूनाम् अनेकार्थत्वात् **रञ्जनात् राजा** इत्युक्त कविना'—MN In exactly similar way VP (7n 4) and *Maha* (*XII* 2032) derive राजन् from, रञ्ज्–'to please ('रञ्जिताश्च प्रजा सर्वा स्तेन राजेति शब्द्यते)। (It will be interesting to note that the Kings in ancient time, used to take the following **oath** at the time of coronation—'याञ्च रात्रिम् अजायेह याञ्च प्रेतास्मि तदुभयमन्तरेणेष्टा पूर्तं मे लोक सुकृतमायु प्रजा वृञ्जीथा यदि ते द्रुह्येयमिति"– "Let me be deprived of my issue, of my good station in the next world and also of all the merits accrued to me from my good deeds done in my whole life (i e from the date of birth to the date of demise) if I **oppress my subjects**" The hermits, however, here compare the king to the sun, deriving **राजन्** from the root राज्—"to shine" —(*L* 162), which is the *real* derivation "Dr. Boehtlingk remarks that in this case it little signifies whether the derivation be true or false.' **रक्षितरि**—Read 'रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानम् असृजत् प्रभ –*MS* I *II* 3 **4 लोकानुग्रहाय**—**Don't say 'तुमर्थाच्च'—इति ४र्थी** (*Com*) Read (51n 1) **3 अथ कुशली** &c,—So says Āpstamba– '**कुशल** अवर-वयस समान-वयस वा विप्रं पृच्छेत्। **अनामय क्षत्रिय, क्षेम वैश्यम्, आरोग्यं शूद्रम्**'॥ (Also Com) कुशान् लाति गृह्णाति इति कुश ला+क (३।२।३) =**कुशलः**—Lit, one who plucks the (*sharp*) blades of Kuśa grass, (Ra V 4 Atharva XIX, 28), hence 'skılful'. Next it means '**healthy**', for one who is accustomed to roam by the river-side for plucking

Kuśas for the morning sacrifice must be healthy by inhailing the salubrious morning breeze.—(250n. 6) ; 6. सिद्धिमन्तः—(129n. 6). 7. आज्ञापयति—Shows king's humility. Vide (76n. 3).

Text :—शार्ङ्गरवः—यन्मिथः[1] समयात्[2] दिमां मदीयां दुहितरं भवान् उपायंस्त[3] तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम्। कुतः—

त्वमर्हतां प्राग्रहरः[4]स्मृतोऽसि नः
वंशस्थविल शकुन्तला मूर्तिमती[5] च सत्क्रिया[6]।
(जतजर) [7]समानयंस्तुल्य-गुणं वधू-वरं
चिरस्य वाच्यं[8] न गतः प्रजापतिः॥१५॥

तदीदानी मापन्न-[9]सत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सह-धर्म-चरणायेति।

Sārangarava By mutual[1] pact[2], this my daughter, Your Highness took[3] to wife ; (*and*) that (*act*) of you two, has been ratified by me with gladness. For—

Thou art esteemed by us as the [4]foremost of the worthy[4], and Śakuntalā, as [6]pious [6]deed embodied[5]. [7]Uniting a groom and bride of equal merits, the creator has after a long time (*now first*) incurred no censure[8]. (15)

So let this one who is enceinte[9], be accepted now for joint discharge of piety.

V. L. : 'समयात्'—B. R. V. M. 'समवायात्'—S. 'प्राग्रहरः'—V. HS; R's Com. also supported by some South Indian Mss. 'अग्रसरः'—B. 'प्राग्रसरः' -M. R. S; Colebrooke Mss. supported by R reads यत्' for 'नः'। मूर्तिमती च'—V. M. R. 'मूर्तिमतीव—S. B.

शार्ङ्गरव-इति—'मिथः समयात्', 'त्वं मे पत्नी', 'त्वं मे स्वामी' इति परस्पर-शपथ-पूर्वक-गान्धर्वेण विधिना इत्यर्थः ('समयः शपथाचारे' इति मेदिनी॥ "आसुरः द्रविणादानात्, गान्धर्वः समयात् मिथः" इति याज्ञवल्क्यः)। 'उपायंस्त' (१।३।५६) भार्यात्वेन स्वीकृतवान्, विवाहितवान् इत्यर्थः 'तत्' तवोपयमनं 'प्रीतिमता' परस्पर-योग्यत्वात् प्रसन्नेन 'मया अनुज्ञातम्' 'अनुमोदितम्। ["तेन" इत्यधिकारे, 'उपज्ञाते (४।३।११५) इति पाणिनि—निर्देशात् भुते क्तः। विस्तरस्तु चतुर्थाङ्के द्रष्टव्यः]। त्वमिति—'त्वं' दुष्यन्तः 'अर्हतां' पूज्यानाम् ['अर्हः प्रशंसायाम'—(३।२।१३३)—इति अर्हधातोः परः प्रशंसायाम् शतृ]

'प्राग्रहर' (३।५।६) अग्रगण्य श्रेष्ठ इति यावत् ('पराध्यीऽग्र-प्राग्रहर' इत्यमर) 'न अस्माक स्मृतोऽसि' ('मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च'—(३।२।८९) इति वर्तमाने क्त। 'क्तस्य च वर्तमाने' (६२५) इति कर्तरि षष्ठी। त्वामिति एक-वचनेन प्राग्रहरेषु अपि अग्य अद्वितीयत्वं व्यज्यते) 'शकुन्तला च मूर्तिमती' शरीर-धारिणी 'सती पूज्या चासौ 'क्रिया' च इति सत्क्रिया सत्कारभूता (अनेन च अखिल-जन-पूज्यत्वमस्या ध्वनितम्। अतएव तुल्य-गुणत्वम्। सत्कारार्हस्य सत्कार-लाभ युक्त एव इति गरार्थ) 'प्रजापति ब्रह्मा अर्थात् अयोग्याना मेलन-सम्पादयिता 'तुल्यगुणम् समान-गुण 'वधूश्च' 'वरश्च' तत् 'वधूवर' ('सर्वोद्वन्द्वा विभाषया एकवद् भवति' इति प्रावृट्-शरदा, वधू-वर, वधूवरौ'—इति प्रभा) 'समानयन विवाहेण समान कुर्वन् ('अस्थिभिस्थीनि त्वचा त्वचम् इत्यादिश्रुते। 'समान सत्-समैकेषु त्रिषु ना नाभि मारुते' इति मेदिनी) 'चिरस्य बहुकालात् अनन्तर ('चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरर्थका' इत्यमर) वाच्य अयोग्य-योजी वेधा इति निन्दा ['वचोऽशब्द-सज्ञायाम']-(७।३।६७-इति चकारस्य ककार-निषेध'। 'वाच्यस्तु कुत्सिते हीने वचनार्हे न पसि तु। दूषणे पाल्ने-- इति शब्दाब्धि) 'न गत न प्राप्त जगत्सृष्टे प्रारम्भात इद हि एव मात्रमुदाहरण, यस्मिन प्रजापतिना सम-गुण-सम्पन्नस्य वधु-वरस्य सम्मेलन विहितम्। (समालङ्कार। क्रियोत्प्रेक्षा। पदार्थ-हेतुक काव्यलिङ्ग ञ्न इ गे-षा गुण-प्रधानभावेना ङ्गाङ्गि-भावात सङ्कर। हेत्वनुप्रासौ। वंशस्थ वृत्तम्। स्मृतोऽसि सत्क्रियेव यन्मूर्तिमती शकुन्तला' इति पठित्वा क्रम-लक्षणो दोष. परिहरणीय इति • ••वन्तरणा) ॥१५॥ 'तदि'ति वाक्यसहारे। 'आपन्न-सत्त्वा' (इति बहुव्रीहि द्वि•ीया-समासो वा—२।२।४) गर्भिणीत्यर्थ ('आपन्नसत्वा स्यात् गर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमर) इय' शकुन्तला 'सहधर्म-चरणाय (तथाचोक्त 'स-स्त्रीक धर्ममाचरेत्' इति। अनेन विधिवत ऊढत्व व्यज्यते) 'प्रतिगृह्यता स्वीक्रियताम् इति भगवता कश्यपेनोक्तम्।

166n.—1 **दुहितरं**—दोग्धि इति दुह् + तृच्, [उ-260] दुहितृ—One who used to milk the cows in old times. It belongs to 'स्वस्रादि' class 'स्वसा तिस्र श्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृता'॥ Hence '**स्वस्रादित्वात्**' (4. 1. 10) **न ङीप्**'—*BhD.* 'दूरे हिता' or 'दुर्हिता' = दुहिता (One who is placed at a distant place,

after marriage)—Yāska. **2. उपायंस्त**—'उप+यम्' is आत्मनेपदी in the sense of **'acceptance'** by 'उपाद्यमः स्व-करणे'-(2729). 'स्वकरण-शब्देन भार्या-स्वीकारो (marriage) गृह्यते इति वृत्तिकृत्। भट्टिस्तु स्वीकार-मात्रेऽपि प्रायुङ्क्त, 'उपायंस्त महास्त्राणि'—T. **3. 'प्राग्रहर'**--Refers to (**'उच्चैः' कुलञ्चात्मन'** &c.—Act IV. 17 Supra), and **शकुन्तला * * सत्क्रिया**'to (**"त्वयि अस्याः कथमपि******स्नेह**"&c.–*Ibid.*) and is **preferable** to **प्राग्रसरः,** for though **'अग्रसर'** is often met with (*Ra. V.*71; *IX.*23), **'प्राग्रसर'** --is **not found in Kāli's works**, while our poet **repeats** the **word** **'प्राग्रहरः'** in Ra. and Ku. Cf. –'प्रत्यग्रहीत् **प्राग्रहरो** रघूणाम्'--*Ra. XVI.* 23. 'विश्ववसु-**प्राग्रहरैः** प्रवीणैः' -*Ku. VII.* 48. प्रकृष्टम् अग्रम्। प्राग्रे हरति। 'हरते रनुद्यमने अच्'-(3.2 9;2923)–('प्राग्र+हृ+अच्)–*BhD*. 'प्राग्रसरः' also gives the same meaning and is irregularly formed, the **usual form** being **'प्राग्रेसरः'**। Read 'सूत्रे अग्रे इति **एदन्तत्वमपि निपात्यते**। कथं तर्हि, "यूथं **तदग्रसर**-गर्वित-कृष्णसारम्"—**बाहुलकात्** इति हरदत्तः'--SK. 2923 **4. समानयन्**—(**Refers to 'अबान्धवकृताम्**- Act IV.17. Supra)—A Nominal verb from 'समान' (*Com*).. Thus the root is"अन्त-र्निविष्ट-कर्म" *i.e.* the meaning of कर्म is included in the root, hence it cannot further take a कर्म ('वधूवरम्')। On this HS. observes- **'ननु 'अन्तर्निविष्ट-कर्मक-धातोः अकर्मकत्वम्**' इत्युक्तं समानयन्' इत्यस्य अन्तर्निविष्ट-कर्मकतया 'वधूवरम्' इत्यस्य **कथं कर्मत्वम्** इति चेत्। न, उक्तानुशासने कर्म--पदस्य प्राधान्येन विधेय-कर्मपरत्वात उद्देश्य-कर्मस्थितौ बाधकाभावात्। अत्र तु वधूवरमित्यस्य उद्देश्य-कर्मत्वात्। अन्यत्रापि एव प्रयोगो दृश्यते यथा नैषधे— "कथं न मा मदगिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव **पवित्रयिष्यति**"॥ **5. वधूवरं-एकवचन is optional.** Cf. 'विवाह-साक्ष्ये **वधू-वरौ** मङ्गलमयाञ्चकार" —Ra. VII. 20. (Vide Com). **'वर'** (husband) being **अभ्यर्हित** should have been placed first. [Cf.'**वर-वधू**-समागम '–*Ra.XI.*56."वधू-वरानुराग" HC. IV.36] but the rules sanctioning **पूर्वनिपात, in द्वन्द्व is not strictly binding**, as is **inferred** from Pāṇini's Sūtras. Read **"समुद्राभ्रात्** घः" (4. 4. 118.), "**लक्षण-हेत्वो** क्रियाया"-(5.2.126) इत्यादि-निर्देशात् **अनित्यमिदं प्रकरणम्**। तेन 'स **सौष्ठवौ-दार्य-विशेष-शालिनीम्**' इति **भारवि-प्रयोगः सङ्गच्छते**" —T. Also Cf. the Sūtras **"नासिका-स्तनयोः** ध्मा-धेटोः"-(३।२।२९) **"यहायण्य-श्वत्थाद्** ठक्'-(४।२।२२),**'कुमुद-नड-**वेतसेभ्यः ड्मतुप्'-(४।२।५९),

'युष्म-दस्मदोः अन्यतरस्याम्'—(४।३।१) , **'परि-व्य-वेभ्यः** क्रियः'-(१।३।१५) **'इतरेतराऽन्योन्यो**—पपदाच्च (१।३।१६) ; **'निगरण-चलनार्थेभ्यश्च'**-(१।३।८७), **'पूरणाऽर्धाट्** ठन्' (५।१।४८) , **'सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम्**, अणञ्ञौ' (५।१।४१) ; Also १।३।२५; १।३।१५ ; १।३।३६ , १।३।८७ , १।३।७४ , २।३।१६; **चिरस्य**—(149n. 1). **'वाच्यम्**—&c.—Cf. दीर्घस्य कालस्य लब्ध-संज्ञ' Mahā, (स्त्री, 7). **वाच्यम्**—Censure. Vide Ra. VIII. 72; VIII. 54 ; ŚPB.—III. 58. The creator has enjoyed a very unenviable notoriety as taking pleasure by uniting pairs of unequal merits This fact will be corroborated by the following सुभाषित —"य. सुन्दरस्तद्वनिता **कुरूपा,** या सुन्दरी सा **पतिरूप हीना। यत्रोभयं** तत्र **दरिद्रता** च, विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि"॥ Also 'प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना पराङ् मुखी विश्वसृज प्रवृत्ति' Ku III 28 ; 'अल्प तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सृज्यन्ते'- PN. 1. But in this particular case the match-making deity **has made a happy choice by uniting two pairs of equal merits**, and thus has after a long time been freed from censure Cf. 'परस्परेण स्पृहणीयशोभ, न चेदिद द्वन्द्वमयोजयिष्यत्। अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न, पत्यु प्रजाना विफलोऽभविष्यत्'- *Ku VII* 66 ; 'चिरात् खलु युक्तकारी विधि स्यात् यदि युगलकमेतदन्योन्यानुरूप घटयेत्'—NN. 'विधातु. व्यापारः फलतु मनोजश्च भवतु'- *MM*. 'कुलेन' कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानै । त्वमात्मनस्तुल्यममु वृणीष्व रत्न समागच्छतु काञ्चनेन'--Ra. VI. 79. "तत्तेन तप्तस्य यथायसा न सन्धि परेणास्तु"—*BK XII*. 40. 6. **सहधर्म-चरणाय**—तादर्थ्ये ४र्थी -(51n 1) You should give her the **status of a wife** for the performance of religious duties and nothing else —this may **refer to "सामान्य-प्रतिपत्ति-पूर्वकमियं दारेषु दृश्या"**&c.—Act IV. 17. Supra.

Text :—गौतमो—अज्ज ! किम्पि वत्तुकाम म्हि। ण मे वअणा-वसरो अत्थि। कहंत्ति।

(आर्य, किमपि वक्तुकामा ऽस्मि। न मे वचनावसरोऽस्ति। कथमिति)।

आर्या **णावेक्खिदो गुरु-अणो इमाइ ण तुए बि पुच्छिदो बन्धुः।**
[12, 18 **एक्कक्कस्स च चरिए भणादु किं एक्क एक्कस्सि ॥१६॥**
12, 15] (नापेक्षितो गुरुजन अनया, न त्वयापि पृष्टो बन्धुः।
एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥)

Guatamī—Revered Sir, (*I*) wish[1] to add a few words[1]. (*But*) there is no room[2] for my remark[2]. For—

By her the betters were not waited[3] for, nor did you confer[4] with (*her*) kinsmen. In such a *tete-a-tete*. (*lit, a transaction done singly by each*) what need another say to either ? (16)

शकुन्तला (आत्मगतम्)—**किण्णु क्खु अज्जउत्तो भणिस्सदि** (किं नु खलु आर्यपुत्रो भणिष्यति)।

Śakuntalā (*Aside*)--What will My Lord say now ?

राजा (साशङ्कमाकर्ण्य)—**अये! किमिदम् उपन्यस्तम्**[9]।

King (*In dread, listening worriedly*)–Lo! what is this presented[9] (*to me*) ?

V. L.– For 'आर्य' B has 'भद्रमुख'। 'वचनावसरः'—R. V. M. B. 'वचना-वकाशः—S. 'नापेक्षितः'—R. V. M. B. 'नावेक्षितः' -S. Śl. 16. is (B's) reading. "**खलु पृष्टश्च बन्धुजन.। परस्परस्मिन्न ** भणामि किमेकैकम्'—R. 'त्वया पृष्ट. न बन्धुजन' R.'s Com. 'एकक्रम एव कृते भणामि किमेकमेकस्य'—S. "एकैकमेव चरिते किं भणत्वेक एकस्य'—M. S. 'एकैकमेव चरिते भणामि किमेकमेकस्मै' V.

गौतमीति—'वक्तु', 'काम' यस्या सा ('तु काम-मनसोरपि' इति मकार-लोपः)। **नापेक्षित इति**—'अनया' शकुन्तलया परिणय-विधौ अस्मादृशः गुरुजनः पित्रादि ('**गुरुः पिता** गुर्वविप्र' इति यदसिंह) 'न अपेक्षित.' परिगणितः अर्थात् कण्वादीना मनुमति-ग्रहणमकृत्वा स्वयमेव कर्तव्य स्थिरीकृतम्। 'त्वया' दुष्यन्तेन 'अपि' इति समुच्चये। स्वस्य शकुन्तलाया वा 'बन्धुः' ज्ञातिवर्गः 'न पृष्टः' जिज्ञासितः। अन्यत्र विवाह-व्यापारे वरपक्षः कन्या-कर्तारं पृच्छति, कन्या-पक्षश्च तत्कर्तृ-मुखापेक्षी तिष्ठति इत्याशयः। एकस्य एकस्य इति 'एकै-कस्य' एव 'चरिते' रहसि विहिते विवाह-कर्मणि 'एक.' इतरः मादृशः अन्यो जनः ('एक सङ्ख्यान्तरे श्रेष्ठे केवले-तरयो स्त्रिषु' इति मेदिनी) युवयोःउभयोः मध्ये 'एकस्मिन्' जने 'किं भणतु' वदतु। अपरस्य किमपि वक्तव्यं नास्ति इति भावः। (अतएव **अर्थापत्तिलङ्कारः। आर्या** जातिः) ॥१६॥ **राजेति**। 'अये, संभ्रमे ('**अये** कोपे विषादे च **संभ्रमे** स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी') 'उपन्यस्तं' **वक्तमारब्धम्** ('**उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्**' इत्यमरः)।

167n.—1. **न मे वचनावसरो** &c.—I want to say something to you, but I am afraid, whether there is any scope for the speech of me, a third person here, since the marriage took place out of reciprocal love. [Cf. 'कथमपि अबान्धव-कृता" &c -Act IV. 17.] so much so that neither of you had deemed it necessary to take a formal permission from your respective superiors. For a similar idea, Vide (103n. 2). **2.** **एकैकस्य**—The reduplication is due to वीप्सा—(2140) and the *reduplicated* एक-शब्द is considered बहुव्रीहिवत् by 'एकं बहुव्रीहिवत्'—(8. 1. 9) and it is a सर्वनाम। "द्विरुक्त एक-शब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात्। तेन सुब्लोप-पुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम् *** न बहुव्रीहौ'—(१।१।२९. . २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहि-ग्रहणं मुख्य-बहुव्रीहि-लाभार्थम्। तेनातिदिष्ट-बहुव्रीहौ सर्वनामता अस्ति एव इति प्राञ्च। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्। सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थ अलौकिके विग्रहे निषेधकं ननु बहुव्रीहौ इति इह अतिदेश-शङ्कैव नास्ति'। एकैकस्मै देहि SK. 2144. The reading with 'भणामि' (R) violates the metre. **3.** किं नु &c—Cf. —"किं ण क्खु भट्टा सम्पदं भणादि" -*Māla. V.*

Text. -शकुन्तला (आत्मगतम्)—**पावओ क्खु एसो वअणोवण्णासो** (पावकः खल्वेष वचनोपन्यासः)।

Śakuntalā (*Aside*)—The very introduction[1] of the speech[1] (*is*) fire indeed.

शार्ङ्गरव—कथमिदं नाम। ननु भवन्त एव सुतरां [१]लोक-वृत्तान्त-निष्णाताः

सतीमपि ज्ञाति-कुलैक-संश्रयां, जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते, प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१७॥

(वंशस्थविलम्—जतजर)

Śārṅgarava How is this (*from you*)? Your Highness is surely very[1] well[2] steeped in secular affairs[2] (*and knows that*)—people suspect a (*married*) woman, having her husband alive, and residing[3] exclusively in the family of the kinsmen,[4] even though chaste, to be otherwise (*i.e. unchaste*). Hence a young woman is

(*always*) preferred by (*her*) relatives to be near (*her*) husband, whether she is loved by him or not. (17)

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीत-पूर्वा ।

King—And what ? Was this lady married by me before ?

शकुन्तला—(सविषादमात्मगतम्)**—हिअअ, सम्पदं दे आसङ्का ।**
(हृदय ! साम्प्रतं ते आशङ्का) ।

Śakuntalā (*Sadly, aside*)—O heart ! your misgivings (*have proved*) right.

शार्ङ्गरवः—"किं कृत-कार्य-द्वेषात् धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः" ।

Śārṅgarava—On[4] account of abhorrence for a deed (*formerly* committed[4], is dislike for duty becoming[5] in a monarch ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पना-प्रसङ्गः[6] ।

King—Where (*is*) the occasion for this false[6] supposition[6] ?

शार्ङ्गरवः—"मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्य-मत्तेषु" ॥१८॥

Śārṅgarava—Such affections ("*changes of purpose*", "*fickleness of disposition*"—*M.*) do generally prevail[7] (*wax strong*) in those that are intoxicated with power (*of affluence*) (18).

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

King—I am grossly censured[8] (*by this speech*).

V. L.—'पावकः खलु एषः'—M. Mackenzie Mss inserts 'एषः' after 'खलु'; Others omit 'एषः' । 'भवन्त एव' &c '—R. V. M. 'भवान् लोकवृत्तान्ते निष्णातः'—D ; 'प्रियाप्रिया वा'—D. R.B.C. S. 'तदप्रियापि' —K. R's Com. V. M. 'तदुज्झितापि'—S. 'साम्प्रतम—R. B. V. M. 'साम्प्रतमुचिता'—S. 'विमुखतोचिता राज्ञः'—B. V. M. 'विमुखता कृतावज्ञा'—R. 'कृशावज्ञा'—S. 'प्रसङ्गः'—B. 'प्रश्नः'—R. S. M.'०मत्तेषु'—R. M. S. V. '०मत्तानाम्'—B.

शकुन्तलेति—'पावकः' अग्निः इव मर्मदाहक इत्यर्थः । 'वचनस्य उपन्यास. आरम्भ, आरम्भे एव अस्य वाक्यम् अग्निवद्दाहकं, शेषे न जाने अपरं वा किं भविष्यति इति हृदयम् । **शार्ङ्गरव इति** ।—'नाम' इति क्रोधे गर्हायां वा । ('नाम क्रोधेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्य-कुत्सा-प्राकाश्य-विकल्पेष्वपि

दृश्यते' इति मेदिनी)। 'ननु' इति विशेषामन्त्रणे। 'सुतराम्' नितरां ('किम्-एत्-तिङ्-अव्यय-घाद् आम्व् अ-द्रव्य-प्रकर्षे' (५।४।११) इति उत्कर्षार्थे आमु) 'लोकस्य वृत्तान्ते' आचारे 'निष्णाताः'—(८।३।७९) कुशला अभिज्ञा इति यावत् ('निष्णातः कुशलेऽपि च' इत्यजय)। **सतीमिति**—'ज्ञातीनां' पित्रादीनां' ('ज्ञातिः सगोत्रे पितरि' इति विश्वप्रकाशः) **कुलं** भवनं ('कुल' जनपदे गोत्रे सजातीय-गणेऽपि च। **भवने** च तनौ क्लीवम्' इति मेदिनी)। 'एकः' केवलः ('एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे **केवले** तथा। साधारणे समानेऽपि संख्यायांञ्च प्रयुज्यते॥) 'संश्रयः' निवासः यस्याः, तादृशीं **नियत-पितृ-गेह-निवासिनीम्** ('एक' इत्यनेन **कादाचित्काऽवस्थानं न निन्दनीयम्** इत्यर्थः सूच्यते) भर्तृमतीं **विद्यमान-पतिकां ननु विधवां** नारीं ('विशेषण-मात्र-प्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ' इति वामनोक्ते) 'सतीमपि' साधु चरित्रामपि ('सती साध्वी पतिव्रता' 'इत्यमरः') 'जन साधारण लोक' 'अन्यथा' अन्य-प्रकारेण, नूनम् **व्यभिचारिणीयम् येन पति-सकाशं न गच्छति,** इति 'विशङ्कते' सम्भावयति (तथाचोक्तं पाद्मे—"कन्या पितृगृहे **नैव सुचिरं वास मर्हति। लोकापवादः** सुमहान् जायते पितृवेश्मनि" इति)॥ एतत् तु लोक-व्यवहार-निष्णातेन त्वया सम्यग् ज्ञातम्, 'अतः' एतादृश-लोक-परिवाद-परिहारार्थं 'स्वस्य बन्धुभिः' पित्रादिभिः 'प्रमदा' **युवतिः ननु, वृद्धा ('प्रमदा** चेति विज्ञेया **युवतिश्च** तथा स्मृता' इति भागुरिः) भर्तुः 'प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः' स्वामिनः 'समीपे' स्थिता इति शेषः 'इष्यते' वाञ्छ्यते' (अत्र शकुन्तलायाः त्वत्-समीपे स्थिति-योग्यता इति विशेषे प्रस्तुते यत् सामान्य-वचनं तेनाऽ**प्रस्तुतप्रशंसा**॥ असत्यां का कथा सतीमपि इत्यर्थान्तरापतनात् **अर्थापत्तिश्च। हेत्वनुप्रासौ।** अनेन **अर्थविशेषण**-नामा नाट्यालङ्कारः उपक्षिप्तः। तल्लक्षणं यथादर्पणे—'उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा। उपालम्भ-स्वरूपेण तत् स्याद्-**अर्थ-विशेषणम्**' इति॥ **वंशस्थविलं** वृत्तम्)॥१७॥ **राजेति**—'किम्' इति प्रश्ने 'च' इति पक्षान्तरे ('च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति भानुजि-घृत-त्रिकाण्डशेषः)। **किमिति**—'कृत' मनस आवेगवशात् आचरितं यत् 'कार्यं' गान्धर्व-विवाह-रूपं, तत्र केनापि कारणेन यः 'द्वेषः' न मया एतत् शोभनं कृतमिति मनसोऽरुचिः, तस्मात् हेतोः 'धर्म प्रति विमुखता' धर्म-भ्रष्टता परिणयाऽनङ्गीकारः 'राज्ञः सदैव येन प्रजावृन्दः अधर्मात् निवर्तनीयः तस्य धर्मनियन्तुः नृपतेः सम्बन्धे (शेषे षष्ठी) 'उचिता' युक्ता (इति हेमचन्द्रः) किम् ? कथमपि नेत्यर्थः। (एकस्य श्लोकस्य प्रथमार्धमिदं) परार्धञ्च राजवाक्यानन्तरं वक्ष्यते। **राजेति**—'असती' **अविद्यमाना अधर्म्या** वा या 'कल्पना' उद्भावना तस्याः अर्थात् मयेयं परिणीत-**पूर्वा।** सम्प्रति वीतस्पृहत्वात् परिणयाऽपलापश्च इत्येवभूतायाः। 'प्रसङ्ग

प्रस्तावः (इति कल्पद्रुमे) 'कुतः'। अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थः। **मूर्च्छन्तीति**—'ऐश्वर्येण' धनऽमदेन 'मत्तेषु युक्ता-युक्त-विचार-हीनेषु जनेषु 'प्रायेण' बाहुल्येन 'अमी विकाराः' एतादृशा अवलेप-मूलाः प्रकृति-विपर्यया 'मूर्च्छन्ति' समुश्रयन्ति वर्धन्ते इत्यर्थः ('मूर्च्छा मोह-समुश्राययोः' इति धातुपाठे-२२९१)। (**आदिकारक दीपक-संशय-हेत्व-र्थान्तरन्यासाऽप्रस्तुत-प्रशंसाऽनुप्रासाः**। अनेन **त्रोटकं** नामाङ्गमुप-क्षिप्तम्। "**त्रोटकं** पुनः। संरब्धवाक्" इति दर्पण-लक्षणात्। इयं **गाथा**) ॥१८॥ **राजेति**—'विशेषेण' आधिक्येन अधिक्षिप्तः' भवता तिरस्कृतः ('**अधिक्षिप्तः** कृतमिते प्रणिहिते **भर्त्सिते** क्षिप्' इति विश्व-मेदिन्यौ)।

168n. –**1.** **उपन्यासः**- -Lit. means what is juxtaposed or placed near, hence an introduction ; preface. 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' —*AK*. Cf. 'नियतिः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः'—Aś.23. For a bit different sense, Cf. 'आत्मनः उपन्यास-पूर्वम्' –(97n. 4). **2.** **निष्णाताः**—नि+स्ना + क्तः- -(3.4.72) -निष्णातः। The word means **'expert'** and 'न' is due to 'नि-नदीभ्यां स्नातेः कौशले–'(8.3.89); धातूनामनेकार्थत्वात् स्ना-धातुः इह नैपुण्यार्थकः" —**Prabhā**. Cf 'निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः'—Bhāminībilāsa 1. 87. *ŚPB. VIII*. 62 ; *BK. II*. 25; *MS. VI*. 30 **सुतरां** – *Ra. II*. 53 ; *XVI*. 9. **3.** **ज्ञाति** &c.—ज्ञाति = **Agnate** relative (137n. 1). **एक** –Suggests that **occasional stay** of a **young woman** during 'उत्सव' or 'व्यसन' in her father's house is **not abominable**, but she must retrun as early as possible. Cf. 'कुलस्यानभिगमनमन्यत्र **व्यसनोत्-सवाभ्याम्** ॥४९॥ तत्रापि नायक-परिजना-धिष्ठिताया **नाति-काल-मवस्थान-**मपरिवर्तित-प्रवास-वेषता च" ॥५०॥.**KS**.*III*. **4.** **भर्तृमती**—मतुप् here signifies 'प्रशंसा'। Cf. 'भूम-निन्दा-प्रशंसासु &c—. *Vārt*. 1894. Hence the implication is this that if a husband happens to be of **ill-character and behaves badly** with his wife, then she may well live with her parents without incurring any censure. **A widow**, of course, may reside in her father's house. **5.** **प्रियाप्रिया वा**—'प्रियाप्रिया च' इति समीचीनः पाठः—R. **'तदप्रियापि'** [illegible] is rejected, as अप्रियत्व has not yet been proved ; 'तद्' also

has no propriety Besides our reading has **weighty support** of *VK* who quotes this very sloka as an instance of **अर्थविशेषण।** (*SD Ch VI*) **परिणेतुः**—A husband is so called as he leads (परि+नी) a girl to the sacrificial altar 6 **प्रमदा**—A young woman The word suggests that the stay of an **old woman in** her father's place is not censurable 7 **विमुखतोचिता** &c —Dr. Boehtlingk prefers this reading of B and remarks 'कृतावज्ञा is pro- probably an interpolation from the margin 8 **०कल्पना**— Supposition (*based on falsehood*) In the present case it is three- fold *i e* the king **actually performed** the secret marriage, but somehow or other he has lost his former fancy for Sak and hence he is **intentionally feigning ignorance** of Śak, But the king says that all these assumptions are either false (*or unfair*). **प्रसङ्ग** —Means प्रस्ताव। Cf 'तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र गोदावरी तत्र सरस्वती च। सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र यत्राच्युतोदार-कथा-**प्रसङ्ग**' Qtd *Kalpa*. 9 **विकारा**—Affections or abberations of the mind स्वरूपादन्य- थात्व विकार *Śripati Datta*. (25In ?) **10. मूर्च्छन्ति वर्धन्ते**–(S), व्याप्नुवन्ति' *K* मुर्च्छ Means '*to loose strength*', but here it means '*to grow strong*' hence 'to prevail', 'appear' &c –'मूर्च्छा मोह उच्छ्राये'– *Vopadeva*, 'उच्छ्राया वृद्धि * * समूर्च्छ मरय नामस्य समान-व्यसने हराविति रघु (१२।१७)-*Durgadasa* न पादपोन्मूलन-शक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य *Pa II* 34 तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थ –*Ra* *II* 9 'स्वाभाविक विनीतत्वं तेषां विनय कर्मजा। समूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम्॥–*Ra*. X 79, XI 18 नारनारी समूर्च्छन्ति भाग —Qtd Manorama Also याच्ञा-च्छलेन मूर्च्छन्ति मदगणा शा ०च्छलेन, न स मूर्च्छति येनासौ दृष्ट सहृदय पम - *KR* 241 **11 अधिक्षिप्त.**–(censured)- Cf. 'भवादृशेषु प्रमदा-जनोचित भवत्य **धिक्षेप** इवानुशासनम् —*Ki* 1 28. 'अधिक्षेपः तिरस्कारः' इति मल्लिनाथ। Cf अयं न मे पाद-रजसापि तुल्य **इत्यधिक्षिप्तः**' - *Māla* Act *I*

Text गौतमी (शकुन्तला प्रति)—**जादे**¹! **मुहूत्तअ मा लज्ज। अवणइस्सं दाव ते ओउण्ठणं। तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि** (जाते¹! मुहूर्तं

मा लज्जस्व। [2]अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम्[3]। ततस्त्वां भर्ता अभिज्ञास्यति)।
॥ (तथा करोति) ॥

Gautamī (*To Śakuntalā*)—My child[1], lay aside your bashfulness for a moment. (*I*) will just put[2] off your veil[3]. (*Your*) husband will then recognize you. (*Does as said*).

राजा (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)—

इदमुपनत[1]मेवं रूप मक्लिष्ट-कान्ति[2],
मालिनी **प्रथम-परिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन्।**
(ननमयय) **भ्रमर इव विभाते[3] कुन्दमन्त-स्तुषारं[4]**
न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम् ॥१९॥[5]

॥ (इति विचारयन् स्थित) ॥

King. (*Minutely surveying Śakuntalā, aside*) Not determining whether formerly accepted or not (*in marriage*), verily (*I*) am neither able just now to enjoy nor to abandon[5] this beauty, thus presented[1] (*to me*) with unimpaired[2] loveliness[2], like a drone, at the break[3] of day[3], the frosty-bellied[4] Kunda-flower. (19)

(*This said, remains pondering*)

V. L. :—'अव्यवस्यन्' R's Com. M. S. K. व्यवस्यन् R. V 'अध्यवस्यन्'—B. R's Com. 'विभाते' R. V. S. M. 'निशान्ते'—B. The last line (*B*) is read in other recensions thus 'न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्'— R S. V reads exactly this, only 'च' is placed after 'खलु'।

गौतमीति—'अभिज्ञास्यति' ज्ञानामेव पुन स्मरिष्यति, सैव इयमिति। ('अनुभूतस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिज्ञा" इत्युक्ते)। (**इत आरभ्य षष्ठाङ्क-समाप्ति-पर्यन्तमवमर्शसन्धिः**। 'यत्र प्रलोभन-क्रोध-व्यसनाद्यै विमृश्यते! बीजादौ गर्भ-निर्भिन्नः सोऽवमर्श इतीर्यते' इति सुधाकर-लक्षणात्। अत्र शाप-लक्षण-व्यसनेन विमर्शः इति राघवपादाः)। **इदमिति**—'प्रथमम्' आदौ ('प्रथमस्तु भवेदादौ' इति मेदिनी) 'परिगृहीतं' भार्यात्वेन स्वीकृतं ('**परिग्रहः कलत्रे** च मूल-**स्वीकारयोरपि**' इत्यजयः) 'स्यात् न वा, इति अव्यवस्यन्' चेष्टयापि अ-निश्चिन्वन् अहम् 'अमुम' अनेन प्रकारेण गर्भिणी इत्यर्थः। 'उपनतम' स्वयम आगतम 'इदं' पुरो

दृश्यमानम् 'अक्लिष्टा' अम्लाना' निर्दोषा इति यावत् 'क्लान्तिः' लावण्यं यस्य तत् उज्ज्वल-शोभमित्यर्थः. (अनेन प्रथमं तारुण्य ध्वनितम्) 'रूपं' सौन्दर्य ('रूपं तु श्लोक-शब्दयोः । पशावाकारे सौन्दर्ये नाणके नाटकादिके' इति हैमः) 'विभाते प्रत्युषे 'भ्रमरः' षट्पद. 'अन्त.' मध्ये 'तुषारः' हिम यस्य तादृशं 'कुन्दमिव' माध्य पुष्पमिव '(कुन्दः माध्ये ऽस्त्री' इति मेदिनी) सपद्यते अस्मिन् इति 'सपदि' तत्क्षणे ('सद्य सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः) 'खलु' इत्यवधारणे 'न भोक्तु' शकुन्तलायाः अन्तः-सत्त्वत्वात्, कुन्दस्य अन्त-स्तुषारत्वात् इत्याशयः । 'नापि भोक्तु शक्नोमि' मम शकुन्तला-लावण्याऽकृष्ट-मानसत्वात्, भ्रमरस्य च कुन्द-पुष्पस्य रस-लुब्धत्वात् इति हृदयम् ('अत्र विभाते उदयशैलस्तदनन्तर रविकिरणैः तुषारे अपनीते मकरन्द-भोग अवश्य एव । एवमिहापि अभिज्ञान-दर्शनेन शापे अपनीते तत्स्वीकार अवश्य एव इति द्योतयन्त्या उपमया रतेः स्थायित्व-दाढर्य ध्वनितम्' इति राघव-पादाः । उपमालङ्कारः । अत्र "भ्रमरः शक्नोति", अहन्तु शक्नोमि" इति पुरुष-भेदात्, 'लतेव राजसे तन्वि' इति दर्पणोदाहरणवत् प्रक्रम-भङ्ग-दोषः । स च "नापि भोक्तु समर्थ' इति पाठेन समाधेय—इति सिद्धान्त-वागीशपादाः । अत्र संशय-नामकं भूषणमुक्षिप्तम् । तल्लक्षण यथा दर्पणे—'संशयोऽज्ञात-तत्त्वस्य वाक्ये स्याद् यदनिश्चय इति । मालिनी वृत्तम्) ॥१९॥

169n. —1. एवम् उपतम्– Arrived in such a manner *i.e.* as *enceinte*. The king is already informed that Śak, is in her family way. 'तदिदानीम् आपन्नसत्त्वा' &c -*P*. 465. Act V. Thus Śak is happily compared to the Kunda flower which has dew inside it. **एवम्**—'आत्मेच्छया'—(HS) ; 'प्रयत्न-प्राप्तम्'-- (R), also Com. Cf. 'सुखोपनतम्' –(111n. 2; *P*. 462.) **2. विभाते** (Morning) –For the significance of it vide R's remark (Com.). **3. अन्त-स्तुषारं**–(With frost inside) Cf. 'बिभर्षि चाकार-मनिर्वृताना मृणालिनी हैममिवोपरागम्'— *Ra. XVI.* 7. **4. न भोक्तु** (Can't enjoy) Because Śak. is big with child (*in the case of the king*), and because the flower is surcharged with dew (*in the case of the drone*). **5. न मोक्तु**–(Can't abandon) —Because both Śak. and the flower possess unblemished loveliness. Cf. "नैव सोढु न संहर्तुम् शक्नोमि मुषितेन्द्रियः'—PN. II. 9.

Ramark :—अवमर्श-सन्धि—begins with the speech of Gautami—(R); now **(Vide 114n. Remark).**

Text :—**प्रतीहारी** (जनान्तिकम्)—**अहो। धम्मा-वेक्खिआ भट्टिणो। ईदिसं णाम सुहोवणदं रूअं पेक्खिअ को अण्णो विआरेदि** (अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः। ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा क अन्यः विचारयति)।

Portress (*Aside to the audience*) Oh, My Lord's devotion[1] to righteousness[1]. Beholding such an easily-arrived beauty surely who else will deliberate[2] ?

शार्ङ्गरवः—भो राजन्! किमिति जोषमास्यते।

Śārṅgarava Ho king ! wherefore art (*thou*) sitting silent[1] ?

राजा—भोस्तपोधनाः! चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि। तत् कथमिमाम् अभिव्यक्त-सत्त्व-लक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिय माशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये।

King—Ho anchorites ! even after thinking, (*I*) do not indeed remember (*my*) acceptance[4] of (*this*) lady How shall (*I*) then [8]take her, dreading[7] myself to be an adulterer[6] as she bears[5] evident signs of pregnancy[5] '.

शकुन्तला (अपवार्य)—**हद्धी! हद्धी! अज्जस्स परिणये एव्व सन्देहो। कुदो दाणीं मे दूराहिरोहिणी आसा** (हा धिक्! हा धिक्! आर्यस्य परिणये एव सन्देहः। कुत इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा)।

Śakuntalā (*Aside to the audience*) Woe ! Woe ! My Lord has (*his*) doubt about the marriage itself, where now (*is*) my [1]far-mounting hope ?

V. L—'प्रतीहारी ('स्वगतम्) B. omitted by M and R 'जनान्तिकम्'—S 'धर्मावेक्षिता' B V. S M 'धर्मापेक्षिता' R 'धर्मापेक्षिणः भर्तारि'—HS 'क्षेत्रियम्'- R's Com, P. 'क्षेत्रिणम्' R. V M. 'अक्षत्रियम् B 'अक्षेत्रिणम्' -S. 'आशङ्कमान' -R. M. S. V. 'मन्यमान'—B. 'आशा'- R. S. M. 'आशालता' - B.

प्रतीहारीति—'अहो' इदि विस्मये। 'धर्मम् अवेक्षते' कार्याकार्यं विचारयति इति धर्मावेक्षी' (ताच्छील्ये णिनिः) तस्य भावः। 'सुखोपनतम्' अनायासलब्धं 'विचारयति' स्वीकरिष्यामि न वा इति तर्कयति। **शार्ङ्गरव इति—**

'जोष' तुष्णीं ('जोषं सुखे प्रशमाया तुष्णीं-लङ्घनयारपि इति मेदिनी)। राजेति—'स्वीकरण' पत्नीत्वेन ग्रहणम। 'तत' तस्मात स्वीकरण-स्मरणाऽभावात् 'अभिव्यक्त स्पष्टीभूत सत्त्वस्य लक्षण' चिह्न यस्या तादृशी स्पष्ट-गर्भ-चिह्नाम, अतएव पर परिणीता 'प्रति' [] लक्षणे त्थभूताऽऽख्यान भाग-वीप्सासु प्रति-पर्य-नव '-(१।४।९०, ५५२) इति प्रते एवप्रकारस्य कर्मप्रवचनीय-सज्ञा, तत 'कर्मप्रवचनीय-युक्ते द्वितीया'-(२।३।८) इति त्या] 'आत्मान निज 'क्षेत्रिय' (५।२।९)-पर-दारासक्त ('क्षेत्रिय क्षेत्रजतृणे पर-दार-रतेऽपि च इति राघव-कृत-विश्व) 'आशङ्कमान मन्यमान कथम् इमा शकुन्तला 'प्रतिपत्स्ये' ग्रहीष्यामि यद्वा प्रत्युत्तर दास्यामि। शकुन्तलेति—"हा धिक् इति विषाद-सूचको निपात। तस्यातिशये द्विरुक्ति। 'दूरम अन्यथ, त, गत्वा महिषी-पद प्राप्स्यामि तत चक्रवर्तिन स्वपुत्र राज्ये निवेशयेयम इत्यादि अधिराढ शील यस्या तादृशी 'गाशा'।

170n 1. किं जोषम् (Silent) &c Cf कि तूर्णीमवास्ते' *Vik. IV* **क्षेत्रियः** &c क्षेत्रिय –Adulterer– परदार-रत '– *Medini* क्षेत्र Wife. 'क्षेत्र पत्नी-शरीरयो *IA* Next परस्य क्षेत्रम् पर-क्षेत्रम् Wife of another person Then परक्षेत्र + घच (by क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य 5.2 92)—**क्षेत्रियः। 'पर' is dropped by** निपातन। 'परक्षेत्र-शब्दात् सप्तम्यन्तात् घच्। **पर-शब्दस्य लोपश्च निपात्यते**' इति मनोरमा। ... तु परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच् इति निपात्यते। **वाक्यार्थे पदवचन श्रोत्रियवत्** (५।२।८४) इत्यप्याहु।

क्षेत्रि[illegible] ... * * * किञ्च क्षेत्रिय पर-दारिक। परदारा परक्षेत्रम। तत्र चिकित्स्य निग्रहीतव्य। सर्वेऽप्येते आपटे [illegible] (1892) [illegible] ally क्षेत्रिय means a **disease that can be cured in another body hence incurable**)—("एतच्छरीराऽचिकित्स्या य स्तत्र क्षेत्रिय स्मृत — Qtd **Prabhā**) Secondarily it means, one deserving punishment in the matter of another's wife, *hence an adulterer* The idea is this —You say Śak is my legal wife, and I have revolved the matter in my mind, but I do not, in sooth, remember to have any connection with her, and this is why I am keeping silence. Nor on the strength of polygamy should you egg me to accept this lady

she is enceinte. So my wilful acceptance of her will surely make me an adulterer and guilty thereby. How can I, a **chastiser of adulterers, be an adulterer myself** ? *R* reads **क्षेत्रिणम्** on which he comments thus 'क्षेत्र पत्नी यस्य असौ क्षेत्री न क्षेत्रिणम् । * * * यत इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिगृह्येत तदाहं **क्षेत्री** स्याम् न तु **बीजी**। अत एतज्जातापत्यं न **औरसम्** अपितु **क्षेत्रजम्**। तच्च औरसात् हीनमिति शङ्का। अथच अन्येन ऊढाया **परिग्रहे मत्क्षेत्रत्वमेव** स्यात् न तु **धर्मपत्नीत्वम्** इति शङ्का'। '**क्षेत्रिन्**' is the **legal owner** of the field and '**बीजी**' is the man who **actually sows** the seed. Hence secondarily 'क्षेत्रिन्' is a **nominal husband** (*AD*), while 'बीजी' is the **actual husband.** Just as a person sowing seed in another's field, the fruit goes to the 'क्षेत्रिन्', the possessor of the क्षेत्र' (MS IX, 32, 48-54), similarly by accepting this pregnant Śak., unto whom seeds have been sowed by another person, the king becomes merely a **nominal** husband and **he will have no right upon the issue.** Besides, the position of a 'क्षेत्रिन्' practically an adulterer, is not at all honourable, this is why the king is unwilling to accept her. Ours is certainly a better reading. **2. प्रतिपत्स्ये**—Either "receive," or "reply" (*referring to the previous speech of Śārngarava*) *Westgard* gives '*respondere*" as one sense of "प्रति+पद्" । Cf. 'तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यपद्यन"—*Rām.* 1.10.15. 'कथं प्रतिवचनमपि न प्रतिपद्यसे —*PA&MD, VI*—(115n. 2) **अपवार्य** =जनान्तिकम्। 'तद्भवेत् अपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते -- *SD.* (35n, 5), **3 आर्यस्य—'आर्यपुत्र'** is the usual address to a **husband by the wife** (3*n.* 1) ; but here the marriage is not, **acknowledged** by the king, hence Śak. says '**आर्यस्य**' and not आर्य-पुत्रस्य'। Cf. '**आर्यपुत्र** (अर्धोक्ते), मशयिते परिणये न एष समुदाचार '— *Act V Infra.*

Text :—शार्ङ्गरव :—मा तावत्।

इन्द्रवज्रा / उपजाति — **कृताभिमर्शामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः।**
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥२०॥

Śārṅgarava—Indeed do not (*accept her*).

[(The sage—who[2] consents to the wrong[1] (*thou*) didst concerning his daughter and who in asking[4] acceptance[4] of his own filched[3] property, has made thee like a thief, an object[5] of gift[5]—certainly deserves to be affronted (20))]

शारद्वतः—शार्ङ्गरव ! विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्य मुक्त मस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै [6]प्रत्यय-प्रतिवचनम् ।

Śāradvata Stop you now, Sārngarava. Śakuntalā, we have said our say Here he His Highness—speaks in this manner. Let him be given a convincing[6] reply

शकुन्तला—(अपवार्य)**—इम अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए किं वा सुमराविदेण । अथवा अत्ता दाणि मे सोहणीओ त्ति ववसिदं एद** (इदम् अवस्थान्तरं[1] गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । अथवा आत्मा[3] इदानीं मे शोधनीय[4] इति व्यवसितमेतत्) । (प्रकाशम्) **अज्जउत्त !** (इत्यर्धोक्ते) **संसइदे परिणए ण एसो समुदाआरो । पोरव, जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्सम-पदे सहावुत्ताण-हिअं इमं जणं तह समअ-पुव्वं पतारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाक्खादुं** (आर्यपुत्र ! संशयिते परिणये न एष समुदाचारः । पौरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तान-हृदयम् इमं जनं तथा समय-पूर्वं[9] प्रतार्य[10] ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्) ।

Śakuntalā (*Aside to the audience.*)—When such (*an ardent*) love has been reduced[1] to this state[1] what will it avail to revive[2] (*old recollections*)? Or, (*at least my*) own self[3] has now to be acquitted[4]; so (*I*) have[5] set about[5] it (*Aloud*) My Lord (*this being half-said*) when marriage itself is doubted,[6] this should not be the proper[7] from (*of address*)[7] Paurava it is indeed worthy of you to repudiate in such terms this naturally[8] frank-hearted[8] person, after having formerly hocussed[10] her with solemn pledges[9] in the hermitage

V. L -'अभिमर्शम्' - C M K. 'अभिमर्षम्'—Apte. R. V. अवमर्षम्' B. 'मुष्ट'--R V M. B. 'इष्टम्'--Taylor Mss; some of B Mss read 'दुष्टम्' । शोधनीय'—B. C Chézy, HS. 'शोचनीयः'—K. Ś. R. M. S. 'मोचनीयः'—V. युक्त'—B. V. S. 'न युक्त'—R. M. K.

शार्ङ्गरव इति—'आत्मानं क्षेत्रियम् आशङ्कमानः कथम् इमां प्रतिपत्स्ये इति राजोक्तेः प्रत्युत्तरं सविद्रूपमाह 'मा तावत्' गृहाण इति शेषः। **कृतेति**— 'कृतः अभिमर्शः' बलात् स्पर्शः अर्थात् स्पर्शात्मिक सुरतं यस्याः, तादृशीम् (अनेन सातिशया-पराधकृत्त्व ध्वन्यते) 'सुता' दुहितरं शकुन्तलाम् 'अनुमन्यमानः' त्वत्-कृतमस्याः कोप-हेतु-भूत गूढा-पयमनम् अनमोदमानः 'मुनि' दाह-रूपात्मक-तेज-उद्गमन-क्षम कुलपतिः कण्व (तल्लक्षण यथा—श्रीगीतायां **'वीत-राग-भय-क्रोधः स्थितधीर्मुनि रुच्यते'** इति) 'त्वया' कृतापराधेन नृपेण 'विमान्य' अवज्ञातव्यः 'नाम' इति अभ्युपगमे ('नाम कोपेऽभ्युपगमे' इति मेदिनी)। **विद्रूपोक्तिरियम्।** 'येन' कृपालुना मुनिना 'मुष्टम्' **(अपाणिनीयोऽयं प्रयोगः 'मुषितम्' इति साधुः)** बलात् अपहृतं 'स्व' स्वकीयम् 'अर्थं' धन कन्यारूप '(पुनः प्राप्तमित्यर्थः) 'प्रति-ग्राहयता' स्वीकारयता तदधीन कारयता सता 'दस्यु' चोर ('दस्युः चौरे रिपौ पमि' इति मेदिनी') 'इव त्व पात्रीकृतोऽसि' (५।४।५०) अपात्रमपि पात्र सम्पद्यमानः अर्थात् सम्प्रदानीकृतोऽसि ('दानपात्र सम्प्रदानम' उत्यवते)। यथा चौरेण अपहृतं द्रव्य पुनस्तस्मै एवार्पितम् अगृह्णन् विमानना जनयति तद्वत इत्यर्थः (अत्रापमा-लक्षणार्थोत्पादनात् **विषमालङ्कारश्च।** दस्य पात्रीकृता **(अस्ति)**, त्व तु **(असि)** इति पुरुष-भेदात् **प्रक्रम-भङ्गदोषः।** स च "येन प्रतिग्राहयता स्वमर्थ पात्रीकृता दस्युरिव प्रमुष्टम्" इति पाठेन परिहार्यः। एवञ्च प्रक्रमस्य आरंभरूपत्वा-दारम्भस्य चोक्तेरेव विवक्षणात् प्रदर्शितपाठे च "आस" इत्यस्य अनवतत्वात न तद्दोषावसरः, इति सुधीभिर्भाव्यम्"—इति सिद्धान्तवागीशपादाः। **उपजाति-वृत्तम्)** ॥२०॥ **शारद्वत इति**—'प्रत्यय-जनक' विश्वास-जनक 'प्रतिवचनम्' उत्तरम् **(उत्तर-पदलोपी समास)।** **शकुन्तलेति**—'तादृशे' पूर्वानुभूते सातिशये **'अनुरागे'** प्रेमणि 'इदम् अवस्थान्तरं' (२।१।७२) विपरीतदशां 'गते' प्राप्ते सति **'स्मारितेन'** (३।३।११४) स्मरणहेतुना 'वा किम्' न किमपि प्रयोजनमित्याशयः। यतः अनुरागाभावे केवलं स्मरणस्य अकिञ्चित्करत्वाद्। (करणे तृतीया)। 'आत्मा' निज-स्वभावम् (**'आत्मा** कलेवरे यत्ने **स्वभावे** परमात्मनि' इति धरणि.) 'शोधनीयः' लोकापवादात् आत्मनः निर्दोषत्व प्रतिपादनीयम् 'इति' हेतोः 'एतद्-व्यवसितं स्मारणाय यत्नः कृतः। 'एष समुदाचारः' आर्यपुत्र-शब्देन सम्बोधन-रूपः आचारः 'न' योग्य। (आश्रमपदे' इत्यनेन त्वयाचरित पातक नितरा दोषावहम् इति सूच्यते। 'स्वभावेन' प्रकृत्या 'उद्गत तान.' विस्तार यस्मात तत् **'उत्तानम्'** अगभीर सरलमित्यर्थः (**'उत्तानम् अगभीरे** स्यात् ऊर्ध्वास्य-शयिने त्रिषु' इति मेदिनी') **'हृदयं'** यस्य तादृशम् (अनेन पदद्वयेन आत्मनः अतिमुग्धत्व, तेन पर-वञ्चनाऽनभिज्ञत्वं परा-त्म-जन-विवेक-शून्यत्वं च ध्वनितम्) 'समय-पूर्वक

परिग्रह-बहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे,' इत्यादि-वाक्येन **प्रतिज्ञा-पूर्वकं, यद्वा सङ्केत-पूर्वक-गान्धर्वेण विधिना** ('गान्धर्वं समयात् मिथ' इति याज्ञवल्क्य-स्मरणात्) अथच 'समय-पूर्वं' दिनत्रय-मध्ये मद्गृहे त्वन्नयनाय नेतारं प्रेषयामि, इति **प्रकारेण काल-नियम-पूर्वम्**। 'प्रतार्य' वञ्चयित्वा अधुना 'ईदृशै अक्षरैः —'चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणम् अत्रभवत्या'–इत्यादिभि हृदयविदारकै वचनै 'प्रत्याख्यातुम्' (३।४।६५) अस्वीकर्तुं "युक्तम् उचित नाम" इति कुत्सायाम्।("उपकृत बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादि-दर्पणोदाहरणवत् **विपरीत-लक्षणया अतीवायुक्तम्** इत्याशय)

171n.—1. मा तावत्—Cf. 'मा तावत प्रथितयशसा'—&c.—Māla. (प्रस्तावना); (222n. 3) The whole speech of Śārṅgarava is sarcastic He is highly incensed at the previous speech of the king (तत् कथम् इमामभिव्यक्त-सत्त्व-लक्षणाम्'&c –*Supra*). His speech implies "O upright king, you should never accept one who is big with child" *R* construes 'मा तावत' with 'विमान्य'। **2 अभिमर्शम्—** 'अभिमर्श' means 'touch, contact,' hence 'carnal embrace, sexual intercourse.' The root 'मृश्' means '*to touch*' 'मृश आमर्शने। आमर्शनं स्पर्श'' - *SK*, 2541. while मृष' तितिक्षायाम् means '*to forgive*' 'आर्य मर्षय' –*VS*. (1 ; 119n. 4), Hence **अभिमर्ष** of *R*, *V*, Apte and others is erroneous and is to be rejected. Read 'विमर्श परामर्शः। **मृषि इति मूर्धण्यान्तपाठो हेयः। तस्य क्षमैवार्थः**'। Also Cf. 'परा**भिमर्शः** न तवास्ति' –*Ku*. *V*. 43. where *MN* has 'परा**भिमर्शः** पर-धर्षणम्'। Also 'पर-दारा**भिमर्शेषु** प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः'—*MS. VIII*. 352. 'मनुष्य-मारणं स्तेय पर-दारा**ऽभिमर्शनम्**—*Nārada* 'मुद्रास्थानम् **परामृश्य**' —*Infra*. 3. **नाम–** Implies admittance in an ironical sense. 4. **मुष्टं—**Stolen, because the king married Śak. without previous sanction from her guardian who was absent at that time. '**मुष्ट**' is **grammatically wrong**; (it may be justified according to **Vedic** grammar). (Vide 83n.1.) correct form (**मुषित**), in भाषा is elsewhere **used by our poet**. Cf. 'सैन्यरेणु **मुषिताऽर्कदीधितिः**'– *Ra*. *XI*. 51. 'परि-**मुषितरत्नं**—*MM*. *V*. 39 '**मूषित** मुषितार्थकम्'–*AK*. "देवेन **मुषितोऽस्मि**'—*Kād*. ('यो **मुषति** परद्रव्यं तस्य **मुष्णाति** यः शिरः। **मुष्यति** अपहृतार्थिनां दुःखं धन-

समर्पणात् —*KR.* 115). **प्रतिग्राहयता**—Despite your stealing his daughter, the sage (like *Francois Bienvenu Myriel,* the kind Bishop of *D*) took no congnizance of your fault and urged you to accept "the stolen property" Cf "**Why, I gave the candle-stick too * why did you not take them away with the rest of the plates**" —**Les Miserables** Kāli, as well as many old writers, takes **ग्राहि** (also **त्याजि**) as **द्विकर्मक**। Cf 'इदं शस्त्रं मां **ग्राहयामास**'- MS I. 58, '**ग्राहयित्वा** आत्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम्' Mahā, 'अयाचितारं नहि **देवदेवमद्रिसुता ग्राहयितुं शशाक**'—KU, BC XII 108 "भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम्। आतोद्यं **ग्राहयामास समत्याजयतास्युधम्**'। *Ra* XI 88, 'तमादौ कुविद्यानाम् अर्थम् अर्थविदां-वरः। पश्चात् पार्थिव कन्यानां पाणिम् **अग्राहयत्** पिता' *Ra* XIII 3 This is in quite consonance with the Kārikā —'तारं-ग्राहे स्तथामोचे त्याजे दर्पेश्च सङ्ग्रह'। Also"**ग्राहेः द्विकर्मकत्वं** यद्यपि '**अजिग्रहत्** जनको धनुस्तत्' इति भट्टि-प्रयोगस्य, अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिसुतां **ग्राहयितुं** शशाक' इति कालिदास-प्रयोगस्य चानुगुणम्। तथापि **बहूनामसम्मतमेव।** अतएव न धनुः **अजिग्रहत् बोधितवान्** सुतां **ग्राहयितुम्** उद्वाह्य-त्वेन **बोधयितुम्**' इत्येवमुक्त-प्रयोगे समर्थयाञ्चक्रिरे' I 'अन्ये तु एवं विधान् बहून् महाकविप्रयोगान् दृष्ट्वा कुश-काशावलम्बन न्यायेन विमर्शे प्रकारान्तरमाहुः' Goyicandra. '**आपिशलीयमते**** अन्येषां विवक्षावशात् कर्तृत्वं कर्मत्वं च। तेन **पाचयति ओदनं देवदत्तमित्यपि** साधु। अपि च तन्मते **त्यज पच-मुचादीनामपि द्विकर्मकत्वं विवक्षा-वशात्**। **तादृशे** Refers to नृपति तनगात्रि &c - III 15 परिग्रह-बहुत्वेऽपि - III 18 किं शीकरै &c III 19, अपरिक्षत &c - III 21, 5 **शोधनीयः** &c - Sak feels it necessary to say something **in self-defence** simply because her character is going to be sullied by the king's wording **समुदाचार**.- (Proper form)—Cf 'सर्वसमुदाचारः मध्यस्थः - *PN III* अतिक्रान्त समुदाचार - SV VI 6 **पौरव**:—Expresses the acuteness of Śak 7 **आश्रमपदे**—Mark the **significance** of the word (*Com*) 8 **स्वभावो-त्तान**—(Frank by nature) &c – उत् + तन + ण= (*by the Vārt* 'तनोतेरुप-सङ्ख्यानम्'- 3 1 104, 2903)- **उत्तानः** (*also Com*)—Lit, what is stretched out, hence open, frank 6 **युक्तं नाम** It is but quite proper (*Said ironically*). Or, it may imply query. **10.**

समय-पूर्वं—समय means **प्रतिज्ञा, सङ्केत,** also **ज्ञान** and **काल।** The idea is:—You considered me (प्रतिज्ञा-पूर्वम्) as the only mainstay of your family and then married me according to **गान्धर्व** form (सङ्केत-पूर्वम्), fixed the time (कालपूर्वम्—Act. VI. 12) of my reception and now you are intentionally (ज्ञान-पूर्वम्) cheating me. (Com)..

Text : **राजा** (कर्णौ पिधाय)—**शान्तं पापम्।**

आर्या [12. 18 12, 15]
[1]व्यपदेशमाविलयितुं[2] किमीहसे जनमिमञ्च पातयितुम्[3]।
[4]कूलङ्कषेव सिन्धुः[5] [6]प्रसन्नमोघं तट-तरुञ्च॥२१॥

King (*Shutting his cars*)—Let sin be palliated. Why seekest thou to sully[2] (*thy own*) lineage[1] and demean[3] this person also, just as a river[5], fretting[4](*her*) marge, does (*to stain her*) lucid[6] water and (*to fell or overturn*) the riparian trees. (21)

शकुन्तला—होदु, जइ परमत्थ दो पर-परिग्गह-सङ्किणा तुए एव्वं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसङ्कं अवणइस्सं।
(भवतु, यदि परमार्थतः[1] पर-परिग्रह-शङ्किना[2] त्वया एवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेन[3] अनेन तव आशङ्का मपनेष्यामि)।

Śakuntalā- Very well, if really[1] dreading[2] another's wife.[2] this procedure has been adopted by you,then with this keepsake[3], your dread (*I*) will remove.

राजा—उदारः कल्पः। King- An excellent proposal.

V.L.—The last half of the 1st line is read thus in B:—'**समीहसे** माञ्च नाम पातयितुम्'; 'अम्भः'-R M. V. S. 'ओघम्'—B.HS. 'पर-परिग्रह-शङ्किना'—R.B.V.M. 'परिग्रह-शङ्किना'-S.'प्रवृत्तम्'—B.M.S.V. '**वक्तु** प्रवृत्तम्' -R. 'अभिज्ञानेन अनेन'—R. V. S. M. 'अभिज्ञानेन **केनापि**'—B.

राजेति—'कर्णौ पिधाय' हस्ताभ्याम् आच्छाद्य। पाप-वृत्तान्त-श्रवणाऽनिच्छया कर्ण-पिधानम् ('वष्टि भागुरि रल्लोपमवाप्यो रुपसर्गयोः' इति **भागुरि** वचनात् अ-लोपः पाक्षिकः,)। 'पापं' पापजनकं तव भाषणं 'शान्तं'

अस्तु इत्यर्थ.। शान्तम् इत्यत्राऽव्ययम्। (**अव्ययं वारणे शान्तम्**' इति मेदिनी)। **व्यपदेशमिति**—'कूल कर्षति' भिनत्ति या सा 'कूलङ्कषा' तट-सघर्षिणी ('सर्व-कूलाऽभ्र-करीषेषु कष:'—(३।२।४२) इति खच्। खचि मुमागम) 'सिन्धु' नदी ('सिन्धु समुद्रे नद्या च नदे देशेभ-दानयो.' इति विश्व) 'प्रसन्न' निर्मलम् "**प्रसन्ना** स्त्री सुराया स्यात्, **अच्छ**-सन्तुष्टयो स्त्रिषु" इति मेदिनी) 'ओघ' जल-प्रवाहम् ('**औघो वेगे जलस्य** च' इति मेदिनी) यथा कलङ्कयित्वा 'तटजात तरु' वृक्ष ('शाकपार्थिवादि:') पातयति तद्वत्, व्यपदिश्यते जन-समाजे ख्यायते अनेन इति 'व्यपदेश.'त निर्मल कूलम् 'आविलयित' पत्युरनिर्णयात् कलुषीकर्तुम् ('**कलुषोऽनच्छ आविल**' इत्यमर) 'इम जन' मल्लक्षण निर्मल-वंश-प्रसूत सदाचारपूतम् अथच नि सम्पर्कम् इत्याशय। 'पातयितु' धर्मात् प्रस्खलयितु 'त्वम् कि' किमर्थम् 'ईहसे चेष्टसे ('त्व तु इहागमनेनैव पतिताऽसि इति णिचा ध्वन्यते। [**उपमालङ्कार**:। अत्र भिन्ने अपि गुणक्रिये अतिशयाक्त्याऽभेदेनाऽध्यवसिते। पूर्वाध **गुण-क्रिययो. समुच्चय**:। **यथासख्यम**लङ्कार इति केचित। सिन्धु ईहते, 'त्वन्तु ईहसे' इति पुरुष-भेदात् अत्रापि **प्रक्रम-भङ्ग-दोष**:। स च ईहते' इति पाठेनैव, समाधेय। अस्मिन् पाठे '**भवती**''त्ति कर्तृपदान्वयादुपपत्ति। **आर्या जाति**.॥२१॥ **भवतु इति**—। भवतु इति निषेधे। ('अस्तु इति निषेधा-सूया-ङ्गीकारया। **भवतु इति अस्तुवत्** इति गणकार)। **शकुन्तलेति**—'परमार्थत' याथार्थ्येन (तृतीया तसिल्)। 'अपनेष्यामि' दूरीकरिष्यामि ('आशङ्काम् अपनेष्यामि' इत्यत्र 'आशङ्काम्' इति कर्मण अशरीरत्वेऽपि 'अपनेष्यामि' इत्यत्र न आत्मनेपदम्, कर्तृस्थितताऽभावात्। **राजेति**—'उदार' महान् ('**उदार**: दातृ-**महतो**:' इत्यमर) '**कल्प**: न्याय' (कल्प शास्त्रे विधौ **न्याये** सवर्ते ब्रह्मणा दिने' इति मेदिनी)।

172n. -1. **व्यपदेशम्** &c – व्यपदेश—"That by which one is designated"–(व्यपदिश्यते अनेन **करणे घञ्**) *i. e.* a **family or race.** Cf 'अथ कोऽस्य व्यपदेश'– Śak VII 'व्यपदेशकुले जात'—Rām. IV. 64 ; 20. 117 ; III 12 13 Sometimes it means a '**name**'. Cf.'एव व्यपदेश-भाज:'—*UC. VI.* **ओघं**—Is also derived with **करणे घञ्**—[आ उह्यते अनेन "हलश्च"(३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्–*BhD*] and means '*river current*', and in this sense it has been elsewhere used by our poet, Cf. "पुनरोघेण हि युज्यते नदी"—*Ku.* "" The word being **masculine** is in **better consonance**

with व्यपदेश, so reject 'अम्भः'। 2. **आविलयितुं**—(Com.). आविल—कर्तुम् इति आविल + णिच् ("तत् करोति तदाचष्टे'—*GS.* 2573) + तुम् आविलयितुम्—'To soil', 'to render limpid water turbid'. Thus it is **'अन्तर्निविष्ट-कर्म'**, hence it can not further take a कर्म (व्यपदेश) । Now read (166n. 4), 3. **कूलङ्कषा**—Itself is an epithet of the river as it undermines the bank. 'कूलङ्कषा नदी'—*VM* & *BD.* (III-2-42); 'मुम्' by 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'—(6. 3. 67). Cf. 'जल कूलावपातेन प्रसन्न कलुषायते'।—*MR. IX.* 24. "रोध पतन-कूलपा"- *IK* 1.7. Now vide Rs. *XI.* 8. 4. **सिन्धुः**—स्यन्दते इति स्यन्द् ('प्रस्रवणे') + उ—['स्यन्दे. संप्रसारणं धश्च' (उः-११) इति उ] *BI. D.* A **crorrupt woman** is often compared to a **river.** Cf. "**नद्यश्च नार्यश्च सम-स्वभावाः** स्वतन्त्रता-वेगवलाधिकत्वात्। तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति **नद्यो हि कूलानि, कुलानि नार्यः॥ नदी पातयते कूलं, नारी पातयते कुलम्।** नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्द-ललिता गतिः"– *GP. Ch.* 109. 5. **अपनेष्यामि** -Here "कर्तृस्थे चाऽशरीरे कर्मणि"-(2710) does not apply, as 'आशङ्का' ('कर्म') though अशरीर, **does not belong** to the **agent** शकुन्तला। Read 'कर्तृस्थे इति किम्? शिष्यः गुरोः क्रोधं **विनयति'**—-**Prabhā**. 6. **उदारः कल्पः—प्रथमः कल्पः** (B)—Seems to be preferable. Read (236n. 3).

Text :—**शकुन्तला** (मुद्रास्थानपरामृश्य[1]) **हद्धी, हद्धी, अंगुलीअअ-सुण्ण मे अंगुली** (हा धिक्, हा धिक्। अङ्गुलीयक-शून्या मे अङ्गुलिः)।

॥ (इति सविषादं गौतमीमुखमीक्षते) ॥

Śakuntalā (*Feeling*[1] *the place of the ring*)—Alas! Alas! my finger is without the ring.

(*This said, looks sadly at Gautamī's face*).

गौतमी—णूणं दे सक्कावदार-ब्भन्तरे सची-तित्थ-सलिलं वन्दमाणाए पब्भट्ठं अंगुलीअअं (नूनं ते शक्रावताराऽभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः[2] प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्)। Gautami—Surely the ring slipped off, as you were bowing[2] to the water of Śacītīrtha in Śakrāvat[illegible]

राजा—(सस्मितम्) **इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति[1] स्त्रैण[2]मिति यदुच्यते।**

King (*With a smile*) This is what is called "ready-witted[1] is womankind[2]"

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिद पहुत्तणं। अवरं दे कहिस्सं। (अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्। अपरं ते कथयिष्यामि)।

Śakuntalā—Here indeed fate has shown its power. Another (*convincing incident*) I'll relate to you

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम्।

King—(*It*) has now become a thing to be heard

शकुन्तला—णं एक्कस्सिं दिअहे वेदस-लदा-मण्डबे णलिणी-पत्त-भाअण गदं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिद आसि (ननु एकस्मिन् दिवसे वेतस-लता-मण्डपे नलिनी-पत्र-भाजन गतमुदकं तव हस्ते सन्निहितम् आसीत्)।

Śakuntalā Well one day in the cane bower you had in your hand, water in a lotus leaf cup

राजा—शृणुमस्तावत। King Well, (I) am listening (*Proceed*)

शकुन्तला—तक्खणं सो मे पुत्त-किदओ दीहापङ्गो णाम मिअ-पोदओ उवट्ठिओ (तत्क्षणं स मे पुत्र-कृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृग-पोतक उपस्थितः)। **तदो तुए अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अनुअम्पिणा उपच्छन्दिदो उअएण। ण उण दे अपरिचआदो हत्थब्भासं उवगदो** (ततः त्वया अयं तावत् प्रथमं पिबतु इति अनुकम्पिना उपच्छन्दित[2] उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्याशम् उपगतः)। **पच्छा तस्सिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ। तदा तुमं इत्थं पहसिदोसि—सव्वो सगन्धेसु विस्ससिदि। दुवे वि तुम्हे आरण्णआ त्ति** (पश्चात् तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः। तदा त्वमित्थं[4] प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु[5] विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ[6] इति)।

Śakuntalā Just at that moment, my foster-child,[1] a little fawn, Dīrghāpāṅga by name, came up (*Then*) you saying, "Let him drink first," kindly coaxed[2] him with the water, but he didn't get near your hand owing[2] to unfamiliarity[3] (*Immediately*) afterwards, when that very water was taken by me, he made love (*to it*) Then you jested[4] thus—"All naturally confide in their own kindred,[5] even both of you are wild[6]."

V. L -'गोतमीमुखम् ईक्षते' -B, 'गोतमीम् अवेक्षते'—R M V S 'वेतसलता' B HS 'नवमालिका —R V S M , पुत्रकृतक R B. V M. 'कृतकपुत्रः ' S द्वावपि यवाम् B HS 'द्वावप्यत्र' R M V S

गौतमीति--'शक्रावतार' भागीरथी-तीर-स्थितो जनपद-विशेष तस्य 'अभ्य-न्तरे' मध्ये 'शचीतीर्थस्य सलिलं वन्दमानाया उपस्पृश्य नमस्कुर्वन्त्या ['लक्षण-हेत्वोः क्रियायाः)-(३।२।१२६)-इत्यत्र शानच्]-वर्ध]। अङ्गुलीयक (जिह्वामूला-ङ्गुलेः छ'-(४।३।६२), छ ईय-(७।१।२), तत स्वार्थ कन्), प्रभ्रष्ट'तस्य पुत्र हस्त-परिणाहात शकुन्तलायाः क्रशाङ्गुल्या च्युतं विच्युतम्। नूनमित्यवधारणे। **राजेति**--'स्त्रैण स्त्रीसमूह। स्त्री-जाति (इति वाचस्पत्ये। 'स्त्री-पुंसाभ्यां नञ्-स्नञौ भवनात्-(४।१।८७) इति जात्यर्थ समूहार्थ वा नञ्-प्रत्यय.)। 'प्रत्युत्पन्नमति' प्रतिभान्वितम् (इति जटाधर)। (तल्लक्षण यथा सुधाकरे-- तात्कालिकी तु **प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः** स्मृता ॥ अपिच, 'प्रज्ञा नवनवो-न्मेष-शालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रकोष)। 'इति यत उच्यते लोके कथ्यते 'तत् इदं' प्रमाणम्। '**शकुन्तलेति**---'अत्र अङ्गुलीयक प्रपाते 'विधिना' 'प्रभुत्वम अभिज्ञान हरणात्मिका क्षमता 'तावत दर्शितम् --दैवमवात्राऽतिरिच्यते इति भाव । **राजेति**--द्रष्टव्य मभिज्ञानम 'इदानीं श्रोतव्य मवृत्तम्, द्रष्टव्यात् श्रोतव्यस्य दुर्बलत्वात् **सोल्लुण्ठन-वचनमेतत**। '**शकुन्तलेति**—'ननु' इति वाक्यारम्भे (इति हेमचन्द्र)। वेतस-लता-मण्डपे वानीर-विरचित विश्राम-गृहे ('अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय ' इत्यमर)। **शकुन्तलेति**— पुत्र-कृतक ' कृत्रिमपुत्र । 'मृगपोतक हरिणशिशु ('**पोतः शिशौ** वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी) 'उपच्छन्दित ' पानाय अभ्यर्थित प्रलोभित इत्यर्थ 'हस्तस्य अभ्यासम् अन्तिक तम् (अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति विश्व-मेदिन्यौ)। अनेन मृगपोतकेन अना-हूतेनापि 'प्रणय ' स्वत याच्ञा सलिल-पानेच्छा इत्यर्थ । 'प्रहसित ' (कर्तरि क्त, अकर्मकत्वात्—३।४।७२)। 'सर्व ' प्राणी 'समान ' तुल्य **गन्धः** '**सम्बन्धः** येषा तेषु, तुल्य-सम्बन्धेषु आत्मीयेषु इति यावत्। ('**गन्धे** गन्धक आमोदे लेशे **सम्बन्ध**-गर्वयो ' इति विश्वप्रकाश , "समानस्य -(६।३।८४)-इति योग-विभागात् पृथक्सूत्र कृत्वा 'समानस्य' स-भाव -(१९१२)। विस्तरतु प्रथमाङ्के द्रष्टव्य) 'आरण्यकौ' वन्यौ (अनेन पूर्वभूतानां कार्याणां सगृहीतत्वात् **आदानं** नामाङ्गमुप-क्षिप्तम्। तल्लक्षण यथा दशरूपके–"**आदानं** कार्यसंग्रह "। पुन च "भूत-कार्याऽऽख्यानम् **उत्कीर्तनं**–मतम्' इति दर्पण-लक्षणात् **उत्कीर्तनं नाम** **नाट्यालङ्कारश्चोक्त.**]।

173n.—1 वन्दमानाया:–(While bowing)—शानच् here implies हेतु: (*Com.*). ' (हेत्वर्थे यथा 'स अर्जयन् आस्ते, 'इह **उपार्जनम्** एव अस्य प्रवासस्य **कारणम्**)। 'स सेव्यमान· विलसति', (अत्र सेवा एव तस्य विलासे कारणम्) । 'विचिन्तयन्तीं यम् अनन्यमानसा तपोधन वेत्सि न मामुपस्थितम् (अत्र **कान्त -विषयिणी चिन्तैव** तपोधनस्य अवज्ञाया: **कारणम्**)—**Prabhā. विधिना** &c. - Cf. 'भवितव्यतात्र बलवती' Vik. IV. **2. श्रोतव्यं** &c. –Said tauntingly. You wanted first to give me an *ocular* proof. But now you are producing an auricular proof, or rather a story that is to be heard. Still I must give a patient hearing to your *got-up* story. For 'स चेत् मया न श्रोतव्य ममाश्रवणापराध एव स्यात् इति प्रयोजनाभावेऽपि श्रवणमात्र विधिरिति सवृत्त-पद-द्योत्यम्'- *R* 3. **वेतस-लता** &c. Vide (86n. 2): **Act**—III. 4. **4. शृणुम:** &c. -Mark the **utter indifference** of the king owing to the worthlessness of the evidence. **5. पुत्र-कृतक:**— (141n. 3). **6. उपच्छन्दित:**–उपच्छन्द means '*to entreat*'. '*to coax with fluttering language*'. Cf. 'तस्मात् उपच्छन्दयति प्रयोज्यम्' *Ra* I 58 where *MN* remarks 'उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने सति'।—['Obsecro (supplicate)'—**Stenzler**] 7 **सगन्धेषु—**समान गन्ध येषा ते सगन्धा । 'समान'–'स' (Com.) and (23n. 6) ; **8 आरण्यकौ**- Is to be derived with वुञ्-(4. 2. 129) ; वुञ् अक्-(7. 1. 1.), and with 'ण' (Vārt. 4. 2. 140) in the case of Śak, and the fawn respectively. Next स्वार्थे कन् (127n. 1.) **For reasons Vide 52n. 2.** Śak. chose this particular incident, as the king out of love perhaps often used to taunt her as "*wild*" (जङ्ली) । (Cf. 'क्व वय क्व परोक्ष-मन्मथो **मृग-शावै: सममेधितो** जन.' *Act* II 18 For similar idea Cf. **'The sallow knows the basket-making thumb' —Emerson.**

Text :--राजा—एव मादिभि रात्म-कार्य-निर्वर्तिनीनां[1] मधुराभि रनृत-वाग्भि राकृष्यन्ते[2] विषयिण:[3] ।

King—[3]Voluptuaries are enticed[2] by such and other sweet untruthful words of women [1]seeking to compass their own

गोतमी—महाभाअ! णारुहसि एव्वं मन्तिदुं। तबोवण-संवड्ढिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्स (महाभाग! नार्हसि एव मन्त्रयितुम्। तपोवन-सवर्धितः अनभिज्ञः अयं जनः कैतवस्य[4])।

Gautamī- Speak not thus, O illustrious (*king*) Bred in a penance-grove, this person is unaware of deceit[4].

राजा—तापसवृद्धे!

वसन्ततिलका (नभजजगग)

स्त्रीणामशिक्षित-पटुत्वं[5] ममानुषीणां[6]
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः[7]।
प्रागन्तरिक्ष-गमनात् स्वमपत्य-जातम्
अन्यैर्द्विजैः[8] परभृताः[9] किल पोषयन्ति ॥२२॥

King Old hermit-matron! Intuitive[5] cleverness[5] is observed (*to exist even*) amongst (*untutored*) females[6] other than human[6]; what then in the case of those that are [7]gifted with intelligence[7]? The female cuckoos[9], as is well-known, cause their own young ones to be reared by other[9] birds[9], before soaring in the sky. (22).

V. L.- 'निर्वर्तिनानाम्'—R V. S. Taylor Mss., Dr. Burkhard. प्रवर्तिनीभि.'— B. 'निर्वर्तिनीनाम् —M K. 'मधुराभिः अनृत-वाग्भि '—B. अनृतमय-वाङ्मधुभि '- R M. V. 'याभि ' मधुर-गिर्भि '—Mackenzie Mss. 'अनृत-वाङ्मधुराभि '- S. 'अमानुषीणाम् - B. 'अमानुषीषु'—R. V. M. 'किल'- B. 'खलु'—R. V. S. M.

राजेति—'आत्मज्ञा वमणि' स्वोद्देश्यानि अवश्यं निर्वर्तयन्ति साधयन्ति याः तासाम् ['आवश्यकाऽधमर्णयोः णिनिः'- ३।३।१७०] स्वोद्देश्य-साधने तत्पराणां दुष्टाना नारीणां इत्यर्थ. ('विशेषण-मात्रप्रयोगः विशेष्य-प्रतिपत्तौ' इति **वामनः**) 'एवमादिभि.' ईदृशीभिः 'अनृतवाग्भि. असत्य-वाक्यैः 'विषयिणः' कामुकाः न तु मादृश-जना'। 'आकृष्यन्ते' आकृष्य स्ववश नीयन्ते। **गौतमीति**—'कैतवस्य' छलनायाः 'अनभिज्ञः' ('कैतव तु च्छले द्युते कैतवः कितवे रिपौ' इति मेदिनी) **स्त्रीणामिति**—'अमानुषीणा' मानुषी-भिन्नाना 'स्त्रीणाम्' ('मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च'—४।१।१६१)—(अनेन **मेनका** च व्यज्यते, अस्या अमानुषीत्वात्) अपि 'अशिक्षितम्' अनुपदिष्टम् यत् 'पटुत्वम्' अर्थात् उपदेशम् अन्तरेण विद्यमानं कौशलं, स्वाभाविक-चातुर्यम् इत्यर्थः 'संदृश्यते' परिलक्ष्यते

'प्रतिबोधवत्य': विशिष्ट-बुद्धयो मानुष्यः तासां 'किमुत' अनुपदिष्ट-वञ्चकत्व-कौशलं किमधिकं वक्तव्यम् ('किमु सम्भावनायां स्यात् विमर्शे चापि दृश्यते। किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते ॥" इति विश्व-मेदिन्यौ)। [अतएव **अर्थापत्तिरलङ्कारः। 'व्यतिरेक'** इति राघवपादाः)। 'परैः' काकैः 'भृताः' पालिताः इति 'परभृताः' कोकिलाः ('वनप्रियः **परभृतः कोकिलः** पिक इत्यपि' इत्यमरः। अथच 'परैः' अन्यैः 'भृता' पुष्टा, देव-धन-परिवर्धिता इति स्व-वेश्या **मेनका** अपि द्योत्यते। अपिच 'परेण' अन्येन महर्षिणा कण्वेन मारीचेन वा 'भृता' पालिता रक्षिता वा इति **शकुन्तलापि** लक्ष्यते) 'स्व स्वकीयम् 'अपत्य-जातं शावकसमूहं ('जातं जनि-समूहयो' इति कोषः। अथच 'अपत्यजातं शकुन्तला-रूपम्) 'अन्तरिक्ष-गमनात्(७।३।२६)प्राक् आकाशोड्डयनात् प्राक् (अनेन शकुन्तलामुज्झित्वा मेनकाया स्वर्ग-गमनात् प्राक् इत्यर्थान्तरमपि लभ्यते) 'अन्यैः द्विजैः' (३।२।१०१) वायसादिभिः पक्षिभिः (अथच अन्यैः' विश्वामित्र-भिन्नैः 'द्विजैः' विप्रैः कण्वैरित्यर्थः। 'दन्त-विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः) 'पोषयन्ति वर्धयन्ति किल' इति वार्त्तायाम्। (अत्र शकुन्तला-लक्षणे विशेषे प्रस्तुते स्त्री-सामान्यस्याभिहितत्वात् **अप्रस्तुत-प्रशंसा। अर्थान्तरन्यासोऽपि।** 'तया त्व' इति 'मता मन्ये' इति **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ।** अत्र काकैरेव कोकिल-शावक-पोषण-दर्शनात् अन्यैश्चादर्शनात् काकैरिति **पक्षि-विशेषे वक्तव्ये** 'अन्यैर्द्विजैः' इति **पक्षि-सामान्याऽभिधानात् विशेषे अविशेषाख्य-दोषः।** स च 'काकैः पिका किल रहः परिपोषयन्ति' इति पठित्वा समाधेय इति सिद्धान्तवागीशपादाः। **वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥२॥

174n. –1 तापसवृद्ध -'पर्रनिपात' of 'वृद्ध' is optional by 'कडारा कर्मधारये' (2 .2. 38) The king seems to be extremely irritated. **2. अमानुषीणां–**न मानवी अमानुषी–Lower animals, तासाम्। Here 'नञ्' is indicative of 'तदन्यत्व' (160n. 6) Hence the epithet also *indirectly* refers to the celestial nymph Menakā who is also other than human beings. 3. किमुत. ('अव्यय) –"What more" –(*Com*). "Much more" –*M.* 'बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे'–AK. **प्रतिबोधवत्यः–** प्रति +बुध् +घञ् करणे =प्रतिबोधः–Intellect *i.e.* the instrument of acquiring knowledge. Next मतुप्। This is expressive of his **contrast with** 'अशिक्षित'। **अशिक्षित**–(Untutored) &c.–'**अशिक्षित** –स नञर्थस्य समासे गुणीभावात् **विधेयाविमर्श-दोषः,** स च "शाठ्यं

न जन्मावधि शिक्षितो य " इति पाठेन समाधेय '— HS 4 **अन्तरिक्ष-गमनात्**—द्यावा-पृथिव्यो अन्तर् (मध्ये) ईक्ष्यते इति अन्तर्+ईक्ष्+घञ् कर्मणि (3.3.19) =अन्तरीक्षम्। वेदे तु छान्दस ह्रस्वत्वम्। अन्तर ऋक्षा-(णि') नक्षत्राण्यस्य। पृषोदरादित्वात् -(6 3 109) इत्वम्। अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्व-मध्य। अधिकरण-व्युत्पत्तिस्तु नाचिता, ल्यटा घञो बाध-प्रसङ्गात् —*BhD*. The phrase also indirectly refers to Menakā's return to heaven after Śak's birth Also Infra. 5 **अन्यैर्द्विजैः**—द्विज means both '*bird*' and '*Brahmaṇa*", Thus the phrase means—'by birds other than cuckoos, *i e* the crows' Hence **विशेषे अविशेषाख्य-दोषः** (Com) Next it means "By a Brāhmaṇa (*Kaṇva or Mārica*) who was other than Visvāmitra' (*Com*). 6. **परभृता** Directly refers to *cuckoo* (134*n* 7), and indirectly to *Menaka* who is a **kept-woman** (*Com*) The king was absolutely ingorant of Sak-affair owing to the imprecation of Durbasah, still his unconscious speech flung correct indecent reference to her birth from a prostitute and also perhaps to her chastity Most likely she has come to fulfil her own mission (Cf **आत्मकार्य-निर्वर्तिनीना**– Supra) *i e*, to make the king to be the father of her illegitimate child Thus. the king's speech is a beautiful instance of **Dramatic Irony** (152n 6) In this connexion read Dusyanta's speech to Sak 'जातिश्चापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे। जनयित्वा त्वमनसा'टा **कोकिलेव परैर्भृता**'— Ādi 94. Also 'अत्र वाच्यार्थोऽपि द्योत्यते। तथाहि अन्तरीक्ष-गमनात् प्राक् **दुष्यन्तस्य मातलिना सह स्वर्गगमनात् पूर्वं** स्वमप प्रजात स्वकीय पुत्र **अन्यैर्द्विजैः मारीचादिभिः** पोषयन्ति '—Srinivasa Cf - स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता। पुरुषाणां तु पाण्डित्य शास्त्रैरेवोपदिश्यते॥ – *MR. II* 19, 'वयस्य निसर्ग—निपुणा स्त्रिय *Mala III*

Text – शकुन्तला (सरोषम्)—**अणज्ज, अत्तणो हिअआ-णुमाणेण किल सव्वं पेक्खसि। को दाणिं अण्णो धम्म-कञ्चुअ-प्पवेसिणो तिण-च्छण्ण-कूवो-वमस्स तव अणुकिदि पडिवदिस्सदि** (अनार्य' आत्मनो हृदयानुमानेन' किल

मर्व प्रेक्षसे । क ईदानीमन्यो धर्म-कञ्चुक-प्रवेशिन[3] स्तृण-च्छन्न-कूपोपमस्य नवानुकृति प्रतिपत्स्यते) ।

Śakuntalā (*In wrath*) Ignoble man[1] ! (*Thou*) judgest of others [2]after the manner of (*thy*) own (evil) heart. Who else will act (*so basely*) in imitation of thee that[3] donning the garb of virtue[3] '[4]resemblest a straw-covered pit [4]

राजा—(आत्मगतम्)—सन्दिग्ध-बुद्धि मा कुर्वन् अकैतव इवास्या. कोपो लक्ष्यते ! तथा ह्यनया—

मय्येव विस्मरण-दारुण-चित्त-वृत्तौ
वसन्ततिलका वृत्त रह. प्रणयमप्रतिपद्यमाने[3] ।
(तभजजगग) [8]भेदाद्भ्रुवोः [9]कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्न शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥२३॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथित दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीद न दृश्यते ।

King (*Aside*) Her ire rendering me wavering in mind appears like that of one free from fraud For

[5]With the attitude of (*my*) mind (*towards her*) turned dreadful, owing to forgetfulness[5], I, having[7] disowned[7] the love made in secrecy[6] (*between us*)—by her with crimson eyes because of extreme anger, is snapped asunder, as it were, the bow of Cupid,[10] through the knitting[8] of her curved[9] eyebrows (23)

(*Aloud*) Good lady ! Dusyanta's actions are well-known (*to all*) Such a thing is not noticed even amongst (*his*) subjects

V. L 'प्रजास्वपीद न दृश्यते' B HS तथापीद न लक्षये- R V. M 'तथापीद न लक्ष्यते' S In some Mss, the speech has been assigned to 'पुरोधा' ।

शकुन्तलेति—'आत्मन ' स्वस्य 'हृदयेन अनुमान' तेन । अर्थात् स्वहृदय यथा वञ्चना-पूर्णम् अन्येषामपि तथा इत्यनुमानेन । 'प्रेक्षसे' मन्यसे । 'अन्य ' (इत्यनेन त्वत्तुल्य दुष्ट नास्ति इति धन्यते) 'धर्म' एव 'कञ्चुक ' बहिरङ्ग-प्रावरण (रूपक-कर्मधारय), त प्रवेष्टु शीलमस्य अर्थात् व्याजेन साधुत्व प्रख्यापयत: अतएव 'तृणैः छन्न.' पिहित आच्छादित इत्यर्थ ('छन्न रहस् छादितयो.' इति

हैम.। 'वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-छन्न-ज्ञप्ताः'–(७।२।२७) इति इडागम वैकल्पिकः) यः 'कूपः' वापी तस्य उपमीयते अनेन इति 'उपमा' सादृश्य यस्य तथाभूतस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरण' धर्म-वचने स्वस्य सत्य-सन्धत्व-प्रख्यापन 'कः प्रतिपत्स्यते' विधास्यति न कोऽपि इत्यर्थः । (अर्थापत्तिरलङ्कारः । गाप-भाषणात् अत्र संफेट-नामाङ्ग-मुपक्षिप्तम–'संफेटः गाप-भाषणम्' इति दर्पण-लक्षणात् ।) मयीति—'मयि" दुष्यन्ते 'एव विगत स्मरण यस्य तत् विस्मरण' विस्मृतिः तेन 'दारुणा' भयावहा निष्ठुरा इति यावत् ("दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्यात् भयावहे' इति विश्व-मेदिन्यौ) चित्तवृत्ति ' मनोवर्तन यस्य तस्मिन्, अतएव 'रह निर्जने 'वृत्त' सम्पादित 'प्रणय' प्रणय-घटित-परिणयादिकम् 'अप्रतिपद्यमाने अजानाने अस्वीकुर्व्वति सति 'अतिरुषा महता कोपेन हेतुना 'अत्यन्त लोहिते रक्तवर्णे 'अक्षिणी' यस्या तादृश्या अनया सीमन्तिन्या 'कुटिलयो' वक्रयोः 'भ्रुवा भेदात्' प्रभङ्गं विधाय इत्यर्थ ('ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति कर्मणि पमी) स्मरस्य मदनस्य 'शरासन' धनु 'भग्नमिव' [येन पुन रसौ न प्रहर्तुं शक्नुयात् इत्यर्थ । भञ्जो आमर्दने इति धातो 'आदितश्च''-(८।२।४५) इति क्त क्तवतु-प्रत्यय-द-कारस्य नत्वम्]। (अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा--लङ्कार । काव्यलिङ्गञ्च। रुगम्णोनि वनो वृत्तभिति. प्रप्रेति स्मरस्येति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२३॥ प्रकाशमिति— 'प्रथित' सर्वविज्ञातम् (प्रतोते प्रथित-ख्यात-वित्त-विज्ञात-विश्रुता इत्यमर) 'इद वञ्चकत्व 'प्रजास्वपि न दृश्यते' का कथा प्रजा-रञ्जके दुष्यन्ते इत्याशय । अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

175n. 1. सरोषम्——Anger is here due to the speech of the king which made bitter reflections on Śak.'s birth and breeding. (P.102) and it is quite justified on the part of a devoted Aryan wife for she can brook all but scandal about her character. Here शकुन्तला has been depicted as an **'अधीरा'** woman. *Cf*. 'प्रियं सोत्प्रास-वक्रोक्त्या मध्या **धीरा** दहेत् रुषा । **धीराधीरा** तु रुदितै. **अधीरा** परुषोक्तिभिः' –SD. **2 अनार्य** –Even ...ough highly incensed, she has not forgotten the advice of her father (*i.e.* '**भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीप गमः**' -IV, 18) and she does not use a harsher epithet than अनार्य । (31. 1.) **तृण-च्छन्न**-(covered with straw) &c —कूपस्य

ईषद्वा आपोऽत्र इति कूपः। 'ऋक्-पुर-व्--'(५।४।७४) इति अः, 'ऊदनोर् देशे' (६।३।९८)इत्यत्र दीर्घ-निर्देशात् अन्यत्रापि ऊन् इति वा" *BhD. Cf. Vāli's* rebuke of *Rāma* -'त्वां विनिहता-त्मानं धर्म-ध्वजमधार्मिकम्। जाने पाप-समाचारं **तृणैः कूपमिवावृतम्**' *Rām* IV. 17 ; III. 46; 'भस्म-च्छन्न-मिवानलम्'—*PP. V.* 42. 84 ; 'Even virtue's self by **Knaves** is made. A **cloak** to carry on their trade"- **Miser and Plutus. 'A raven's heart within a dove' Twelfth Night,** *V.I.* **4. धर्म-कञ्चुक** &c. Mark the **confusion of metaphor** owing to her excessive anger **अनुकृतिं** &c - Śak means to say that nobody will debase himself by imitating the king who has acted so vilely towards her. For "यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्तत्तदेव इतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोक स्तदनुवर्तते" Gītā. **अस्याः (कोपः)** –Is not in consonance with **'अत्रभवत्याः'** (p 478) and **'अत्रभवती'**- (p. 472) 'अत्रभवती-प्रत्ययात्'(481): also 37n -(Com.). This raises great doubt about the authenticity about this line and the following Śloka(23). See Remark **तथाहि**–(12n 3) **5 मयि एव** May go with 'भ्रुवो भेदात्' *i e.* eyebrows darted against me. 'अनिरुषा' is the instrument of अनिर्लोहिताक्ष्या' With eyes that were exceedingly crimson owing to intense ire. The epithet may also be taken as an attribute of 'अनया' understood—'by her whose anger was intense and whose eyes were &c.' **6. भ्रुवोः भेदात्**—"भ्रूभेद', 'भ्रूभङ्ग',and 'भ्रूक्षेप' all mean 'contraction of the eyebrows, a frown.' Cf. **भ्रूभेद-मात्रेण पदान्मघोनः**'—*Ra.* XIII.36 ; भ्रूक्षेप-मात्रानुमतप्रवेशाम्:' --*Ku. III.* 69. 71; *VI.* 45. 'तरङ्ग-**भ्रू-भङ्गा**'- *VS. IV*.28 ; 'स-**भ्रू-भङ्ग**मुखमिव'—*PA&MD*.25. **7. स्मरस्य** &c. -The eyebrows of women are often compared to Cupid's bow. Cf. 'भ्रू-पल्लवं धनुरपाङ्ग-तरङ्गितानि बाणाः' &c.—GG. 'अथ स ललित-योषिद् भ्रू-लता-चारु-शृङ्गम्'&c.—*Ku* ; NC. 2. 28. "The double entendre in the word '*smara*' (स्मर) which means '*recollection*' as well as 'the *god of love*' is noticeable". —*M* **8. शरासनं भग्नं** -The idea is :—The king did make love with Śak. but now he is knowingly trying to evade that. At this the god of love became exceedingly exasperated and determined to

punish the king with an arrow forcibly discharged from the bow which was drawn to such an extent as to break the staff. कुटिलयोः—Cf 'Arched brow'—All's **Well That Ends Well**

Remark This Śloka is quoted by *Bhoja* in सरस्वती-कण्ठाभरण। But before this Śloka B has the following which is decidedly superior to Śl 23 in diction, style and import. Second line is quoted by DD—Vide (112n 8) Read राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभ्रम.[1] पुन रत्रभवत्या कोपो लक्ष्यते। तथाहि—'न तिर्यगवलोकितं[2] भवति चक्षुरालोहित, वचोऽपि परुषाक्षर न च पदेषु संसज्जते[8]। हिमार्त[5] इव वेपते[6] सकल एष विम्बाधर स्वभाव-विनतं भ्रुवौ युगपदेव[8] भेदं[8] गते॥

॥ (पृथ्वी छन्दः) ॥

King (*Aside*) Owing to her residence in the wood-land, the anger of this lady appears to be genuine[1] Thus—"(*She*) is not looking askance[2], but (*her*) eyes have become extremely red (*her*) speech though (*fraught with*)[3] rough wordings is not wavering[8] The whole of (*her*) under-lip imitating[6] the (*red*) Bimba fruit is trembling[6] like one bitten[5] with frost [5](*Her*) eye-brows, naturally curved have even synchronously[8] turned[8]wry[8]

Text शकुन्तला—सुट्ठु दाव अत्त सच्छन्द-चारिणी किदम्हि जा अहं इमस्स पुरुवंस-पच्चएण मुह-महुणो हिअअ-विसस्स हत्थब्भासं उवगदा (सुष्ठु तावत् अत्र स्वच्छन्द-चारिणी कृतास्मि। याहमस्य पुरुवंश-प्रत्ययेन मुख-मधो हृदय-विषस्य[1] हस्ताभ्यासमुपगता)। ॥ (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) ॥

Sakuntalā Full well now in this I have been represented as a wanton woman, who from confidence in Puru's race, got near the hands of one honey mouthed[1] but poison-hearted[1].

(*This said, covering her face with the cloth-end weeps*).

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृत मप्रतिहतं[6] चापलं[7] दहति।

श्लोक अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः।
अज्ञात-हृदयेष्वेव वैरीभवति[4] सौहृदम् ॥२४॥

Sārṅgarava—Thus does a self-committed hastiness[3] when[1] not counteracted[1], lead to burning. Therefore a secret union should be formed after special circumspection. Thus does a friendship turn[4] into hostility[4] in those whose hearts are not known (*to each other*). (24)

V. L—'हृदयविषस्य' - B HS "हृदय-स्थितविषस्य" R V M 'हृदयस्य विषस्य'—S. 'अप्रतिहतम्'—B M S. 'परिहृतम्' V K 'प्रतिहृतम्'-S. Mackenzie Mss R

शकुन्तलेति—'स्वस्या छन्देन अभिप्रायेण (**अभिप्रायश्छन्द** आशय इत्यमरः) चरति तच्छीला (ताच्छील्ये णिनि) स्वैरिणी इत्यर्थः। (साकाशाङ्कित नियम। 'तेन च 'उपकृत बहु तत्र किमुच्यते' इत्यादि-दर्पणोदाहरणवत् विपरीत-लक्षणया नियत-गुरुजन-मतानुचारिणी परम पतिव्रता एवाहं तत्रापि तदन्यथा मननात् त्वमतीव निर्बाध प्रतारिका वा इति सिद्धान्तवागीशपादाः)। 'पुरुवंशे'—पुरु-सदृश-विश्रुतकुले यः प्रत्ययः विश्वासः तेन हेतुना। यतोऽयं महीपतिः पुरुवंशे जातः, अतोऽयं न अधार्मिक इति विश्वासात् इत्याशयः। मुखे मधु यस्य तथाविधस्य। 'हृदये विषं हालाहलं यस्य तादृशस्य (उभयत्र व्यधिकरण-बहुव्रीहिः)। विषस्य इत्यनेन कापट्य-निगरणात् **अतिशयोक्तिः**। विशेषण द्वयेन अति-खल-स्वभावत्वं ध्वनितम्)। **अत इति**—अतः पूर्वोक्तात् कारणात् अर्थात् चापल्यस्य दाहकत्वात्, निर्जने यत् सङ्गतं वपुर्वरस्य सम्मेलनं प्रणयादिकम् इत्यर्थः (भावे क्तः) तत् विशेषात् विशेष प्रयत्नातिशयम् आश्रित्य (ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, वा—५।४।४) परीक्ष्य कर्तव्यम् अन्यथा इति शेषः। विपक्षे बाधकमाह। अज्ञात-हृदयेषु व्यवहारादिना अपरिज्ञात चित्तेषु सौहृदं मैत्री एवम् अनेन प्रकारेण वैरं भवति इति वैरीभवति (अभूततद्भावे च्विः) प्रणयोऽपि विद्वेषायते इत्यर्थः (पूर्वार्धे शकुन्तला-दुष्यन्तयोः सङ्गतस्य कर्तव्ये विशेषे प्रस्तुते यत् सामान्य-सङ्गतमात्रस्याप्रस्तुतस्य वचनं **साऽप्रस्तुतप्रशंसा**। **वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः**। वाक्यार्थ-हेतुकं **काव्यलिङ्गञ्च**। **श्लोको**वृत्तम्) ॥२४॥

176n.—1. मुख-मधोः &c —Cf "वर्जयेत् तादृशं बन्धुं विषकुम्भं पयोमुखम्'॥ Also "सम्मुखे सुन्दर साधु, येन सुधा वर्षे विधु, वने व्याघ्र, मने ता जानिना'—**Dāsarathi Rāya**. 'नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य, वाचि क्षुरो निशित-स्तीक्ष्ण-धारः। तदुभयमेतद् विपरीतं क्षत्रियस्य, वाङ् नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम्॥

—Mahā, 'विष' is both *masculine* and *neuter*. 2. **अप्रतिहतम्**—A rash act should always be checked ; otherwise it will bring remorse in the long run. 3. **चापलंदहति** &c. Cf. 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्'—*Ki. II* 30. 4. **अतः परीक्ष्य** &c.—This is **certainly the poet's own view** about matrimonial alliance contracted in secrecy. He seems to be against such love-affairs and points out its evil consequences. Cf. 'सुजन देखिया करिबि पीरिति, प्रहरी राखिबि आँखि ॥ सुजने सुजने हइले पीरिति, थाकिबि परम सुखे । अरसिक सने करिले पीरिति जनम गोङाबि दुखे'—*Mukunda-dasa.* Shakespeare also expressed his own view about marriage in this way—"Duke—"Too old, by heaven ; let still the woman take An elder than herself." &c.—**Twelfth Night**, II. 4. 5. **वैरीभवति** &c.—'धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिः वैरमस्मास्वसूयते । असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता' *Ki.XI.* 55. 6. **सौहृदम्** Vide (35n. 3).

Text :—राजा—अयि भोः किमत्रभवती-प्रत्ययादेवाऽस्मान् संयुत-दोषाक्षरैः क्षिणुथ ।

King—O gentle Sir, why do you, simply giving[1] credence to this lady[1], wound me with[2] words of heaped up accusations[2] ?

उपजाति शार्ङ्गरव (सासूयम्)—श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्[3] ।
(ततजगग आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो[4] यस्तस्याऽप्रमाणं[5] वचनं जनस्य ।
जतजगग) परातिसन्धान मधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाऽऽप्तवाचः ॥२५॥

Śārṅgarava—(*Sarcastically*)—Do you hear the base[3] (*R*) reply. [(The declaration of a person who from his birth is un-[4] trained to sleight[4] (*whatsoever*). is without[5] validity[5], and let those by whom (*the art of*)[2] deceit is studied as[3] a science be (*regarded*) as infallible[3] speakers of truth[3] (25))]

V. L.—"संयुत-दोषाक्षरैः'—V. R. 'सभृत-दोषैः' - B. M. 'संभृत-दोषाक्षरेण'—K. 'सवृत-दोषाक्षरेण'—S. M reads 'अधिक्षिपथ' for क्षिणुथ' । 'यैः'—R.V.M.B. 'ये'—S. B reads 'अभिसन्धानं for 'अतिसन्धानम् ।

राजेति—'अयि' इति कोमलाऽऽमन्त्रणे [इति कुमारे (५।६२) मल्लिनाथपादाः] 'अत्रभवत्यां प्रत्ययः' विश्वासः तस्मात् 'एव' इत्यनेन प्रमाणान्तर-निरासः । केवल

मस्य वचनात्, न तु युक्त्यन्तर मपेक्ष्य इत्याशय । 'सम्यक्' न तु ईषत्, 'युताः' संपृक्ता न तु संस्पृष्टाः 'दोषाः' येषु तादृशानि 'अक्षराणि' तैः । ('असभत-दोषैः इति पाठे अकृत-दोषैः इति व्याख्येयम्) । 'क्षिणथ' हिंस्थ पीडयथ (क्षि हिंसाया मिति कविकल्पद्रुम) । **शार्ङ्गरव इति**— 'अधरं' हीनं च तत् 'उत्तरम्' च 'अधरोत्तरम्' (इति राघवपादाः) । 'अधरोत्तरम्' विपरीतम् (इति न्याय-पञ्चाननपादाः) । 'विभाषा वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुन्य-श्व-वडव-पूर्वा-परा-धरो-त्तराणाम्'—(२।४।१२ ; ९।१६) —इति **एकत्वं पाक्षिकम्) । आजन्मन इति**—'यो' जनः शकुन्तला-रूपः 'आजन्मन' जननात आरभ्य अद्य यावत् (समासस्य विभाषितत्वात् न समास । समासपक्षे '**आजन्म**' इति स्यात्) 'शाठ्यं' पर-प्रवञ्चनम् 'अशिक्षितः' अभ्यस्तुमपि नारब्धवान ('आदि-कर्मणि क्तः कर्तरि च'-(३।४।७१)-इति प्र-शब्दाऽभावेऽपि कर्तरि क्त । तथाचोक्तम् **प्रभायां**—"प्र-शब्दः आदि-कर्मद्योतकः । कदाचित **प्र-शब्दाऽभावेऽपि आदिकर्म-प्रयोगो दृश्यते** । यथा धातवः पठिता ") । 'तस्य' शाठ्य-विवर्जितस्य 'जनस्य' शकुन्तला-रूपस्य 'वचनम् अप्रमाणम' अविश्वास्यम अपितु कथमपि न इति तात्पर्यम् (अतएव **अर्थापत्तिरलङ्कारः**) । 'परेषाम् अतिसन्धानम्' वञ्चनम् (वञ्चन चाति(चाभि)-सन्धान व्यलीकञ्च प्रतारणम्' इति हेमचन्द्र)'विद्यारति' विद्या-रूप-त्वेन विभाव्य (क्वचिन्निपातेनाभिधानम'-वा-५३७ इति प्रथमा)'ये' दृग्यन्त-सदृशैः नृपैः अधीयते' यत्नेनाऽन्तरागेण च अभ्यस्यते 'ते किल' आप्तरूचो ('वार्ताया-मरुचो किल' इति त्रिकाण्डशेष । राघव-मते 'सभावनायाम किल' । 'किल-शब्दस्तु वार्ताया सभाव्याऽनतयार्थयो ' इति विश्व)''आप्ता ''प्रत्ययिता विश्वास-योग्या (आप्त प्रत्ययित स्त्रिप'' इत्यमर) 'वाचः' येषा तादृशा सन्तु , अपितु कुतोऽपि न इति हृदयम् । (सोल्लण्ठन वचनमेतत । अत्रापि **अर्थापत्तिरलङ्कारः** । राघवमते—''शकुन्तला-वचन सत्य दुष्यन्त वचनम असत्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत् सामान्यवचन सा वैधर्म्येणाऽ**प्रस्तुतप्रशंसा**'' । 'अशिक्षित' इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गौणिभावात **विधेयाविमर्श-दोषः** । सच ''शाठ्य न जन्मावधि शिक्षितो य.' इति पाठेन समाधेय इति सिद्धान्तवागीशपादाः । ''शकुन्तला-सुष्ठु तावत्'' इत्यादिना एतदन्तेन 'द्रवो' नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । '**द्रवो**' गुरुव्यतिक्रान्ति. शोका-वेगादि-सम्भवा'' इति दर्पण-लक्षणात् । **उपजातिर्वृत्तम्**) ॥२५॥

177n.—1. संयुत &c – With wordings every syllable of which is fraught with censure (*Com.*). 2. "**क्षिणुथ—क्षिणाति दूरितं**

दृष्ट्या **क्षिणोत्यर्थंश्च** दुःस्थताम् । भृत्यानां नित्यमज्ञानं **क्षिणुते** यः सदुक्तिभिः"—KR. 110. 3. **अधरोत्तरम्**–अधरं (हीनम्) उत्तरम् *i.e.* a **base reply**–(R & HS). But the king has not given any such reply ; he simply wants to know why Śak, is to be believed and his humble self disbelieved. N explains it as 'विपरीत *i.e.* something done topsy-turvy or in a contrary manner. C explains it as 'निकृष्ट-प्राधान्यम्' *i.e.* **ascendency of the low ;' 'placing that at the top which ought to be at the bottom**[1] —*M*. For this sense Cf. 'अद्यात् काकः पुरोडाश, श्वा च लिह्यात् हविस्तथा। साम्यञ्च न स्यात् कस्मिश्चित् प्रवर्तेताऽ**धरोत्तरम्**'—*MS. VII.* 21, where *CB* notes—'**ब्राह्मणादि-वर्णानां** च मध्ये यदधरं शद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत' । Also Cf. '**अदेश्यं** यश्चदिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः । यश्चाऽ**धरोत्तरानर्थान्**विगीतान्नबाबुध्यते"—*MS. VIII.* 53 ; Devayānī's complaint to her father against his maid शर्मिष्ठा–'अधर्मण जितो धर्मः प्रवृत्त **मधरोत्तरम्** । शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वण. ।। *Mahā. Ādi.* 77. 'पाप**मधरोत्तरम्**'—Karna. 37. Droṇa. 198. '**नीचोच्चयोः वैपरीत्य-करणम् महत्पापं**'—Nilakaṇṭha. The whole thing is an address to the audience. "Do you notice the inversion of the proper order of things, by which high (*Śak.*) has been made low, *i.e.* stigmatised as liar, and the low (*King*). who is taught in the various surreptitious and unscrupulous method (See Kunṭilaya's Artha-Śāstra), to be employed against enemy, has been raised high". Or, this is an address to the king by *Sārṅgarava*. (Cf. 'राज्ञः समक्षमेव आवयोः **अधरोत्तरं** व्यक्ति र्भविष्यति—*Māla. I.*). 'You have misunderstood me and consequently have taken my words in a preposterous way. I meant nothing to you with 'अतःपरीक्ष्य etc.' I was only sermonizing Śak. Surely no body will give greater credence to the wordings of a forest-girl than the statement of one who is none other than a king. The whole thing is of course sarcastic. **3. अशिक्षितः**—Involves विधेयाविमर्शदोषः–(Com.& 4n. 7). **4. ०अति-सन्धानम्**= अभिसन्धानम् (*B&Com.*). Cf. 'पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य **विचे-ष्टितम्**'—*Ra.* XVIII. 76 ; (84n. 1.) **5. आप्तवाचः**—means '**भ्रम**

प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटव-रूप-दोष-चतुष्टय-रहितः। स च ऋष्यादिः' इति स्मृतिः—*i.e.* One whose advice is always correct. Cf. "आप्त-वागनुमानाभ्यां साध्य त्वां का कथा"—*Ra.* X. 28. **किल**—Either in **अरुचि** or **सम्भावना**। 'The usual definition of the 4th प्रमाण (शब्द) is आप्तवाक्य, you would make it अनाप्तवाक्य—the word of an imporper person'—M.

Text :—राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं[1] तावदस्माभिरेवम्। किं पुनरिमामतिसन्धाय[2] लभ्यते।

King—Ho truth-teller! granted[1] now by us it is so, but what is to be gained by having[2] deceived[2] her ?

शार्ङ्गरवः—विनिपातः[3]। Śārṅgarava—Damnation[3].

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न [4] श्रद्धेयमेतत्।

King—That '*damnation*' is sought after by Puru's descendants is not credible[4].

शारद्वतः—शार्ङ्गरव। किमुत्तरोत्तरेण। अनुष्ठितो गुरु-नियोगः प्रतिनिवर्तामहे वयम्।—(राजानं प्रति)—

श्लोक **तदेषा भवतः पत्नी, त्यज वैनां गृहाण वा।**
(उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥२६॥)

गौतमि, गच्छाग्रतः। (इति प्रस्थिताः)।

Sāradvata—Śārṅgarava, enough of altercation. (*Our*) preceptor's commission has been executed. Let us return. (*To the king*)—This is then your wife. Either desert or accept her For, a husband[4] (*has*) absolute mastery over (*his*) wife. (26)

Gautami, go ahead. (*This said, they began to move*).

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्ध म्हि। तुम्हे वि मं परिच्चअह (कथमनेन कितवेन[5] विप्रलब्धाऽस्मि,[6] यूयमपि मां परित्यजथ)। (अनुप्रतिष्ठते)।

Śakuntalā—How now! (*I*) have been hocussed[6] by this perfidious[5] man (*and*) you too, are leaving me ?

(This said, starts after them).

गोतमी (स्थित्वा)—**वच्छ सङ्गरव ! अनुगच्छदि णो करुण-परिदेविणी सउन्दला। पच्चादेस-परुसे भत्तुणि किंवा मे पुत्तिआ करेदु** (वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छति न करुण-परिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेश-परुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु) ?

Gautamī (*Stopping*) –My child Śārṅgarava, [3]piteous-bemoaning Śakuntalā is following us. Her husband cruelly[4] disowning[4] her, what possibly can my poor child do ?

V. L. –'न श्रद्धेयम' -R V M 'अश्रद्धेयम' – B. S omits 'न'। 'शारद्वत —'भो शार्ङ्गरव'- K V M R 'शार्ङ्गरव—भो राजन्'--B उत्तरै' —B. 'उत्तरेण' R B M 'उत्तरात्तरेण' S नियोग' -B. 'सन्देश'—R. V. M. S. 'पत्नी' –B. 'कान्ता' R V M. S 'उपपन्ना'—R. V. M. उपयन्तु' B. HS P 'सर्वतोमुखी' R V M S K. 'विश्वतोमुखी'—B. M inserts 'परिदेविनीम' before 'परित्यजथ'। B reads 'तपस्विनी' for 'पुत्रिका'।

राजेति—'भो सत्यवादिन' अ-शिक्षित-शाठ्य' -सोल्लुण्ठनमेतत्। 'एवम् अर्थात् वञ्चन प्रतारण-परायणा । 'अति(अभि) सन्धाय' प्रतार्य "किं लभ्यते' किं लाभकरं प्रयोजन सिध्यति। **शार्ङ्गरव इति**—'विनिपात' जनानामवज्ञा दैवादि-व्यसनं वा ('विनिपातोऽवमाने स्यात् दैवादि-व्यसनेऽपि च' इति विश्व) लभ्यते इति वाक्य-समाप्तिः। ('राजा-भो सत्यवादिन' इत्यादिना एतदन्तेन अक्षमा-नामा नाट्यालङ्कार निबद्ध । '**अक्षमा** सा परिभव स्वल्पोऽपि नाभिमह्यते" इति दर्पणलक्षणात)। **राजेति**—'पौरवै' पुरु-वंश-पुण्य-पुरुष-कुलोद्भवै पावनै राजभि 'विनिपात नरक-प्राप्ति 'प्रार्थ्यते इष्यते इति न श्रद्धेयम्' (अनेन पूर्व-पुरुषस्य पुरो नाम-कीर्तनात् **प्रसङ्ग** नामाङ्गमाक्षिप्तम्। "गुरु कीर्तनं **प्रसङ्गः**" इति दशरूपक-लक्षणात)। **तदिति**—उक्त प्रत्युत्तरोपसंहारे। 'एषा' पुरोदृश्यमाना शकुन्तला भवत 'पत्नी' शास्त्रानुसारेण गान्धर्वेण विधिना परिणीता यज्ञाधिकारिणी स्त्री **न तु केवलं कान्ता**। 'एनां ['द्वितीया टौस्वेन'-('२।४।३४: ३५१) इति अन्वादेशे एनादेश] यथेच्छ 'त्यज' वा गृहाण वा तद्विषये अस्माक किमपि वक्तव्य नास्तीत्याशय । 'हि' इति कारणमाह। 'उपयन्तु' पत्यु (इति जटाधराचार्य-कृत पर्याय-नानार्थकोष] 'दारेषु' यथाशास्त्रं परिणीतायां भार्यायां, न तु कान्तायां. 'सर्वतोमुखी' सर्वप्रकारा (इति शङ्करपादा), अधिकरणसमर्था (इति चन्द्रशेखरचरणा.') अर्थात् ताड़ने स्वीकारे अथवा दाने' 'प्रभुता' भर्तुः

क्षमता अस्ति इति शेषः। (**अर्थान्तरन्यासः। श्लोको** वृत्तम्) ॥२६॥ **शकुन्तलेति**— 'कितवेन' वञ्चकेन ('**कितवः** धूर्तवन्मते **वञ्चके** कनकाऽऽह्वये इति विश्वः) 'विप्रलब्धा' वञ्चिता ('विप्रलब्धस्तु वञ्चित' इत्यमरः)। महाविषादोक्तिरियम्। 'अनुप्रतिष्ठते' पश्चादागच्छति ['समवप्रविभ्य स्थः'—(२१८९) इति तङ्]। (अनेन **खेद**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। 'मनश्चेष्टा-समुत्पन्नः श्रमः **खेद** इति स्मृतः' इति दर्पण-लक्षणात्।) **गौतमी**——'करुण-परिदेविनी' दयाजनक विलपन्ती ('विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः। 'परिदेवना अपि' इति भानुजिः)। '**प्रत्यादेशेन**' प्रत्याख्यानेन ('प्रत्याख्यान निरसन प्रत्यादेशः निराकृति ' इत्यमरः) '**पौरुषः**' निष्ठुरः तादृशे सति इत्यर्थः।

178n.—1. सत्यवादिन्—Uttered tauntingly. **2. किं लभ्यते &c.**—The idea is :—Nothing is done *without any purpose*. Even if it be granted that all you say is true, still for what *material gain* shall I do as such ? Inquisitive students, for the *fallacy in the king*'s argument, are referred to the Commentary of *Śrī Śaṅkarā--cārya* on the aphorism—'लोकवत्तु लीला-कैवल्यम्' - *Brhama-Sūtra. Ch II.* **3. विनिपातः**—This is *elliptical* for 'विनिपातः त्वया लभ्यते'। Do you ask me what you will gain ? Then know, it is "eternal damnation." Cf. "**Ruin seize thee, ruthless king**"— **Shakespeare. न श्रद्धेयम्**—Because even a booby will not aspire after "eternal damnation." **4. किमुत्तरोत्तरेण**-- No use of bandying words. Cf. 'उत्तरोत्तर-वादिनम्'—Ram. VI. 79, 17 ; 'अलमुत्तरोत्तरेण'—MR. III. **5.** 'गृहाण—ग्रह्+लोट् हि. [श्न-विकरण- शानच् by 'हलः श्नः शानज्झौ' ('३।१।८३), [so पुष्- **पुषाण**, मुष-**मुषाण**,मन्थ्-**मथान**, बन्ध्-**बधान**]। **पत्नी—** कान्ता(R) is not in consonance with 'दारेषु', or in other words an **उपयन्ता** has "सर्वतोमुखी प्रभुता" upon his **legally married wife (पत्नी)** only, and not upon his **mistress** (कान्ता)। Cf. 'भर्ता हि दैवत स्त्रीणा, भर्ता च गतिरुच्यते। जीवपत्न्याः स्त्रियो भर्ता दैवत **प्रभुरेव** च'---*AP.* "व्रजन्तु चरन्तु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः."--PN. 1. 25. Vide (144n. 6). **उपयन्तुः**(Husband) - Cf. '**अथोपयन्तारमलं**"—KU.V.45. **विप्रलब्धा** &c.—Cf. '**Betrayed, I am,** O false soul of Egypt'—

Antonio & Cleopetra. *IV.* 12. **6. परिदेविनी**—परि-दिव् means 'to lament'. Cf. 'अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का **परिदेवना**'—Gitā. *II.* 28. 'न मन्त्र-बल-वीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च। अलभ्यं लभते मर्त्यः तत्र का **परिदेवना**॥' 'एकवृक्षे यदा रात्रौ नानापक्षि-समागम। प्रभाते दशदिशो यान्ति तत्र का **परि-देवना**'॥ 'एकसार्थ-प्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम्। यद्येक स्त्वरितो याति का तत्र **परिवेदेवना**'—GP. III. *Ku.* *IV.* 25 "कस्य माता कस्य पिता कस्या भ्राता सहोदरः। काया प्राणै र्न सम्बन्धः का कस्य परिदेवना॥" 'परिदेवनान्तरम्' – *Ra.* X*II* . 83.

Text :—शार्ङ्गरवः (सरोषं प्रतिनिवृत्य)—आः **पुरोभागिनि**[1]। **किमिदं**[2]**स्वातन्त्र्य मवलम्बसे ?** ॥ (शकुन्तला भीता वेपते) ॥

Śārṅgarava (*In wrath, turning, back*)—What! forward[1] woman! do you resort to self-rule[2] ? (*Śakuntalā totters in fright*).

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले !

द्रुतविलम्बित (नभभर)

"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि, किं पितुरुत्कुलया[3] **त्वया।**
अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्[4]**"** ॥२७॥

तिष्ठ, साधयामो वयम्।

Śārṅgarava—Śakuntalā! If thou art exactly what the ruler of the earth asserts, then what (*use has*) thy father in thee outcast[3] ? But if thou believest thy vow to be immaculate, even salvery in the house of thy husband is proper[4] for thee. (27))

Stay (*here*). We go.

V. L.—'आः पुरोभागिनि'—B K. S. Ś C. 'किं पुरोभागे'—R.V.M. S ; B supported by Ś reads 'पुनः' for 'पितु.'।

शार्ङ्गरव इति—'आ' इति कोपे॥ 'पुर. प्रथम भजते' 'दोषमाधत्ते इति पुरो-भागिणी, तत्सम्बुद्धौ '**पुरोभागिणि**' ('कुमति च' इति णत्व ३।४।१५) **दोषैकदर्शिनी** (दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः) शास्त्र-विगर्हित 'स्वातन्त्र्यम्' यथेच्छ वर्तनम् '**अवलम्बसे**' आश्रयसि (अनेन **द्युति**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। "तर्जनोद्वेजने **द्युतिः**"

इति दश-रूपक-लक्षणात्)। **यदीति**—क्षिति पाति इति 'क्षितिप '(३।२।३) राजा दुष्यन्त 'यथा' यादृश, नेय मया प्राक् परिणीता इति यत् 'वदति यदि त्व तथा' तादृशी, अनेन **अपरिणीता अथच गर्भवती** इत्याशय। 'असि', तदा कुलात् उत्क्रान्ता 'उत्कुला' व्यभिचारिणी इत्यर्थ ['निरादय. क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'—(७८०) इति प्रादितत्] तादृश्या 'त्वया पितु' कण्वस्य 'कि' प्रयोजनम् सिध्येत् न किमपि। अतएव न पुनरस्मान् अनुसरे इत्याशय। (राज्ञ वाक्य सत्य चेत् तदा दुष्यन्त अस्या न भर्ता, अतएव आह **'क्षितिपः'** न तु **'पति'** इति)। 'अथ तु' (इति पूर्वतो व्यतिरेके) पक्षान्तरे यदि आत्मन स्वस्य 'व्रत' नियम पातिव्रत्य-लक्षण 'शुचि' पवित्र 'वेत्सि' आत्ममात्रस्य अत्र साक्षित्वात् स्वय जानासि तर्हि 'पतिकुले' स्वामि-भवने' (शकुन्तला-वाक्य सत्य चेत् तदा दुष्यन्त अस्या पति स्यात अतएव 'पतिकुले' इति न **प्रक्रम-भङ्ग-दोषः**) 'दास्यमपि' दासीकर्म अपि 'तव क्षम योग्य ('**योग्ये** शक्त हिते **क्षमम्**' इति धरणि)। (हेतुरलङ्कार। प्रथमाध य रागाणाम् असकृत्साम्यात् **वृत्त्यनुप्रासश्च**। 'यदि तथा त्वमसि' इति वाक्यमध्ये "यथा वदति क्षितिप" इति वाक्यान्तरस्य प्रवेशात **गर्भितता-दोषः**। स च ''वदति यत नृपति तेन चेत्तथा" इति पाठेन समाधेय। **द्रुतविलम्बितं** वृत्तम)॥२७॥ **तिष्ठेति**—साधयाम' गच्छाम (इति साहित्य दर्पण)॥ (अनेन **प्ररोचना** नामक द्रुमर्षाङ्गमुक्तम। तल्लक्षण यथा दर्पणे—"**प्ररोचना** तु विज्ञेया संहारार्थ-प्रदर्शिनी")।

179n – 1 आः—Implies anger (116n. 3) **2 पुरोभागिणी** (B)—R & his followers read पुरोभागे (*from* पुरोभागा) and curiously enough explain it with a quotation from AK (*Com*); but AK's पुरोभागी is a quite **different word** from पुरोभागा। (पुर भाग यस्या सा), as the former is formed by a *special* Sūtra *viz* "सम्पृचाऽनुरुधा—(3 2 142) with घिनण। पुर पूर्व भजते। भज सेवायाम। 'सम्पृचा—' इति 'घिनण'—द्वे दोषैकग्राहकस्य" *PhD* णत्व by 'कुमति च' (8 4 13) Cf 'स्नेह पृच्छति न पुरोभागिता - *MK* II It has been already used by our poet. Cf "मा मा पुरोभागिणी इति सम्भर्थयसि"- *Vik III* पुरोभाग, however, has been used in the sense of '*Jealous*' Cf 'प्राय समानविद्या परस्परयश पुरोभागा'—Māla. 1. 20. Also 'किमिदानी पुरोभागम्'—Rām IV. 20. 4; कृतापराधाम् इत्यर्थ.—Rāma. 'पुरोभागिणी

means one who first chooses the fault, as generally it is taken notice of by people before merit is accounted for Or, the word may be explained as one that tries to be conspicuous by being put in the front and this is possible only by pointing out faults of others, hence in any case it means *'fault-finding'* Then the sentence means –You only find fault with the king, because he has disowned you But you forget that you are also committing an offence by following us without the permission of your husband (See next) 3 **स्वातन्त्र्यम्** &c The scriptures sanction no liberty in the case of women Cf 'कौमारे रक्षिता तातो दत्त्वा पात्राय सत्कृती। **सर्वदा रक्षिता कान्ता तदभावे तत्सुतः॥** त्रिष्ववस्थासु नारीणां रक्षितारस्त्रय सदा। या स्वतन्त्रा च सा नष्टा सर्वधर्म-बहिष्कृता'। *BrP* XVII, *GP* XCV, *MS* IX 3; *V* 148, *Y*.85, *Sukra-niti* III: 115 **दास्यमपि**—Cf 'या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमताङ्कशय्याम्'—Ku VII 65

Remark – In the last line the word 'पति' is used, while in the first line we have 'क्षितिप', still there is no प्रक्रमभङ्गदोष। For reasons and the proprieties of the two words vide Com

Text :—राजा—भोस्तपस्विन् किमत्रभवतीं विप्रलभसे[१]।

आर्या **कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव।**
[12 18
12, 15,] **वशिनां हि पर-परिग्रह-संश्लेष-पराङ्मुखी[४] वृत्तिः ॥२८॥**

King Ho hermit why do you bamboozle[1] this lady ? The hare-specked (*moon*) unfolds lilies only, (*and*) the sun[2] (*arouses*) lotuses alone The inclination[5] of the self-controlled[3] is averse[4] to hugging other's spouses[4] (28.)

शार्ङ्गरवः—राजन् ! अथ पूर्ववृत्तम् अन्यासङ्गाद् विस्मृतो भवेत् तदा कथमधर्म-भीरोः दार-परित्यागः।

Śārṅgarava O king, in case the former[1] event be forgotten owing, to your attachment[6] to something else then afraid as you are of demerit, what (*will you say about this*) repudiation[7] of (*your own*) wife[7] ?

V. L.—'विप्रलभसे'—B. R. V. M. 'विप्रलपसि'—S. The speech of Śārṅgarava (*B*) is found in R. V. M. as follows –'यदा तु पूर्ववृत्त-मन्यसङ्गात् विस्मृतो भवांस्तदा कथमधर्मभीरुः'।'* अन्यसङ्गात् * भीरुता'—S.

कुमुदानीति—'शशाङ्कः' मृगलाञ्छनः चन्द्रः 'कुमुदानि एव' न तद्भिन्नानि पद्मानि, 'सविता' सूर्यः 'पङ्कजानि एव न तद्भिन्नानि कुमुदानि (इति उभयत्रात्र एव-कारः **अन्य-योगरूढ़-सम्बन्धं वारयति**। तथा चोक्तम् "अयोग मन्ययोगञ्च अत्यन्तायोगमेव च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य **एवकार स्त्रिधा मतः**") 'बोधयति' विकासयति। वशयन्ति इन्द्रियाणि ये तेषां 'वशिनां' निर्जितेन्द्रियाणां 'वृत्तिः' वर्तनं 'परेषां परिग्रहाः' कलत्राणि (**'परिग्रहः कलत्रे** च मूल-स्वीकारयोरपि" इत्यजयः) तेषां 'संश्लेषः' आलिङ्गनं तस्मात् 'पराङ्मुखी' विरता अनासक्ता इति यावत् 'हि' इत्यवधारणे (अत्र दुष्यन्त-शकुन्तला-नङ्गीकारे विशेषे प्रस्तुते सामान्य-वचनेन **अप्रस्तुतप्रशंसा**। पूर्वार्धे वैधर्म्येण **मालादृष्टान्तालङ्कार** इति यत् राघवपादै उक्तं **तच्चिन्त्यम्**। वस्तुतस्तु एव-कार-द्वयेन कुमुद-पङ्कजानां बोधनस्य इतरा-परिग्रह-संश्लेष-पराङ्मुखत्वेन सह ऐक्यरूप्येण अवभासनात् अत्र **प्रतिवस्तूपमा-लङ्कारः**। 'बोधयति' इत्येकया क्रियया अप्रस्तुतयोरेव शशाङ्क-सवित्रोः कर्तृतया--भिसबन्धात् **तुल्ययोगिता च**। अङ्काङ्केति, न्येवन्येवेति, परपरीति, **छेक-वृत्त्यनु-प्रासौ। आर्या** जातिः) ॥२८॥ **शार्ङ्गरव इति**— अथ' इति विकल्पमाह ('अथाऽथो संशये स्याताम् अधिकारे च मङ्गले। विकल्पा-नन्तर-प्रश्न-कार्त्स्न्याऽरम्भ-समुच्चये' इति मेदिनी) 'अन्यासङ्गात्' विषयान्तर-सम्पृक्तत्वात् 'पूर्ववृत्तम्' अस्याः परिणयादिकं त्वया यदि 'विस्मृतं भवेत्' (सम्भावनायां लिङ्) तदा अधर्मात् भीरुः 'अधर्मभीरुः' [इति **सुप्सुपेति समासः**-(६९९), युक्तिस्तु प्रागुक्ता] तादृशस्य तव इदानीं शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानेन 'दार-परित्यागः' स्यात्। तत् कार्यं त्वया 'कथं' किंविधं मन्यसे। किमेतत् पापं पुण्यं वा तत् ब्रूहि माम् इति सरलार्थः। (अनेन **उत्प्रासन**-नामको नाट्यालङ्कार उपक्षिप्तः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे— "**उत्प्रासनन्तु** उपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि' इति)।

180n.—1. विप्रलभसे—Deceive –('विप्रलब्धस्तु वञ्चितः' इत्यमरः। 'विप्रलम्भः प्रतारणा' इति गगदासः) by making her cherish a hope that she will be received by me in the long run as wife, if she persisted in staying here. But 'विप्रलभसे **परित्यजसि**'। 'विप्रलम्भः विप्रयोग' इत्यमरः."—N. "विप्रलभसे विरहयसि **परित्यज्य**

गच्छसि, कथमपि नाहं गृह्णामि इति भाव , (अत्र शकुन्तलामवस्थाप्य गमने अवश्यमेव राजा ग्रहीष्यति इति विभाव्य मुनिभिरेवमाचर्यते इति मत्वा राज्ञ उक्तिरियमिति बोध्यम HS **पर-परिग्रह-सश्लेष** – &c 'सश्लेष' means embrace 'परिरम्भ परिष्वङ्ग सश्लेष उपगूहनम्'—*AK* 'पर-परिग्रहस्य सश्लेष '– Embrace with another's spouse तस्मात् पराङ् मुखी'-सुपसुपेति समास One who is averse to such an embrace. R has construed differently by taking सम् (*as an attribute of* पराङ्मुखी) to mean excessive (अतिशयेन)। Cf *** "तस्या आश्लेष सपर्क, तस्मान् सम्यग् अतिशयेन पराङ् मुखी' **परकलत्र-पराङ् मुखत्व नापि तु तत्-सम्पर्क-पराङ् मुखत्वम्, तदपि तन्मात्र नापि तु सम्यगिति तेन सम्-शब्द पराङ् मुख-विशेषणतया याज्य ' R **अधर्म-भीरोः**– (Vide 80n 4)—BM & T on 699.

Remark For similar idea in the latter half, Cf "का त्व शुभे ! कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागम-कारण ते। आचक्ष्व मत्वा वशिना रघूणा मन **परस्त्री-विमुख-प्रवृत्तिः** *Ra* XVI 8.

Text :—राजा—भवन्तमेवात्र गुरु-लाघव' पृच्छामि।

मूढ. स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति सयये॥
दारत्यागी भवाम्याहो पर-स्त्री-स्पर्श-पाशुलः ॥२९॥

King In this matter, I ask you yourself (*about*) the[1] relative-importance (*of sins I e the superiority and inferiority of the two courses of conduct*)[1] In a doubt as to whether I may be infatuated or she may be lying, should I be the (*base*) repudiator of my wife or a defiled (*adulterer*) by contact with another's wife[2]? (29)

पुरोधाः (विचार्य) —यदि तावत् एव क्रियताम्।

Priest (*After deliberation*) If so let this be done.

राजा—अनुशास्तु' मां भवान्।

King Command[1] me Your Honour.

पुरोधाः—अत्रभवती तावदाप्रसवाद् अस्मद्गृहे तिष्ठतु। कुत इदमुच्यते इति चेत्। त्व साधुभिरादिष्ट-पूर्वः। प्रथममेव चक्रवर्तिन 'पुत्रं जनयिष्यसीति। स चेन्मुनि-दौहित्र स्तल्लक्षणो-पपन्नो भविष्यति, ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि। 'विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव'

Priest—Let Her Ladyship then, till[2] child-bearing[2], stay in our house. Why do I say so ?—If you ask this, you have the soothsayers'[3] prophecy[3] that at the very first, you will beget a son, who will be a paramount[4] ruler. If the hermit's grandson be [5]possessed of those signs', then you would cause her to enter your seraglio[7] with felicitations[6]. But on the contrariety[8] *(of the case)* sending *(her)* back to her father is certain.

V. L.—'**पुरोधसं प्रति**'– Only N. 'गुरुलाघवम्'– R. B. V. M. 'गुरुलाघवज्ञम्'– S. 'भवान्'– R. B. V. M. 'पुरोहित '– S. In B 'कुत इदम्' is uttered by the king. '०आदिष्टपूर्व '- S R. '०उद्दिष्ट.'– M.V. 'साधु-नैमित्तिकैः उपदिष्टपूर्वः—B. HS.

राजेति—शार्ङ्गरवं प्रति एतदुक्तं पुरोधसं प्रति वा। 'गुरु' च 'लघु' च इति गुरुलघु ['विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि (२।४।१३), इति पाक्षिकम् एकत्वम्] तस्यः भाव. 'गुरु-लाघवम्' ('परिमाणान्तस्याऽसंज्ञा-शाणयो ' (७।३।१७) इति **उत्तरपद-वृद्धिः।** लघु-शब्दस्य परिमाण-वाचित्वात्। न चात्र सर्वथा संख्याया इत्यस्याऽनुवृत्ति र्मन्तव्या. काशिकादौ 'उत्तमनैष्किक .परमनैष्किक इत्यादिषु उत्तर-पदवृद्धिः अनेनैव समर्थनात् **इति भाषावृत्ति-टिप्पनी)।** वक्ष्यमाण-पक्ष-द्वये-गुरु किं, लघु वा कि इति भवतः सकाशात् ज्ञानमिच्छामि इति राजोक्तेराशय.। **मूढ इति**—'अहं' स्मृति-भ्रंशात् 'मूढः' नष्ट-बुद्धि. (तथाचोक्तं श्रीगीतायां—'स्मृति-भ्रंशाद् बुद्धिनाश.' इति) 'स्या' भवेय, 'वा' अथवा 'एषा' शकुन्तला 'मिथ्या वदेत्' [उभयत्र 'विधि-निमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्ट-सम्प्रश्न-प्रार्थनेषु लिङ्' (३।३।१६१)-इति सम्प्रश्ने लिङ्। सम्प्रश्नो नाम जिज्ञासा ।। सम्भावनायां वा लिङ्] 'इति' एवप्रकारे 'सन्देहे' आगते सति, किमहम् अस्याः परित्यागेन 'दार-त्यागी' ['सम्पृचा—'(३।२।१४२) इति त्यजे. घिनुण्] 'भवामि' किं 'दार-त्याग-रूप' पातक मां स्पृशेत्। 'आहो' इति पक्षान्तरे 'परस्त्रियाः स्पर्शेन' 'पांशु' पापम् अस्ति यस्य स 'पांशुल.' पातकी 'भवामि' अस्या मिथ्याभाषित्वे इति भाव ['कपिल-कादि'–(वा: ८।२।१८) ; —'सिध्मादित्वात्'—(५।२।९७) वा लच्]। **संशय-स्थले पर-स्त्री-संस्पर्शात् दार-त्यागो वरं न वेति** पृच्छामि इत्याशयः। **(श्लोकोवृत्तम्)** ।।२९।। 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिना एतदन्तेन **विरोध-**नामकमङ्गमुपक्षितम्। तल्लक्षण यथा—'उत्तरोत्तर-वाक्यं तु **विरोध** इति संज्ञितः')। **राजेति**—'अनुशास्तु' शिक्षयतु। **पुरोधा इति**——'साधुभिः' सिद्धपुरुषैः निमित्तज्ञैर्वा। पूर्वम् आदिष्टः विज्ञापित इति 'आदिष्ट-पूर्वः ['भूत-

पूर्वे चरट्'-(५।३।५३)-इति पाणिनि-निर्देशात् **पूर्व-शब्दस्य पर-निपातः पाक्षिकः**]। चक्रवर्तिनं सार्वभौमं (चक्रवर्ती सार्वभौम इत्यमरः)। 'मुनेः कण्वस्य 'दौहित्रं' दुहितुः शकुन्तलायाः पुत्रं। तस्य चक्रवर्तिनः लक्षणं चापाङ्कुशादि-चिह्नैः उपपन्नं युक्तं। (चक्रवर्ति-लक्षणं यथा सामुद्रके—'अतिरक्ता करौ यस्य ग्रथिताङ्गुलिका सदा। चापाङ्कुशाङ्किता यस्य **चक्रवर्ती** भवेत् ध्रुवम्॥ अपिच— यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम्। अङ्कुशं कुलिशं चापि स **सम्राट्** भवति ध्रुवम्॥) शुद्धान्ते राजान्तःपुरे (शुद्धान्तान्तःपुरे गुह्यकक्षसदे च भूपते इति अजयपालः)। विपर्यये जातस्य अर्भकस्य सामुद्रकोक्त-चक्रवर्ति-लक्षणाभावे-इत्यर्थः। नु इति पक्षान्तरे। अस्याः पितुः कण्वस्य समीपनयनम् आश्रमे प्रेरणम् अवस्थितम् निर्धारितम् एव इत्यवधारणे।

181n 1 भवन्तमेव &c The passage is **obscure,** for it is not certain to whom the speech is addressed **M takes it to refer to the priest** In that case the idea is -Sir, you have all along heard the conversation that passed between Śārngarava and me The sage insists on my taking this woman as my wife, but I do not remember to have married her at all. The sage, however suggests an alternative and a possible one too-that I actually married her, but my attention being diverted by multifarious duties I **have forgotten** her at the present moment Hence tell me, of the two alternatives (*viz*, the **repudiation** of the legally married wife and the **fornication,** with another's wife), which is **less sinful** In this explanation the *following defects* should be noticed (*a*) There is no earthly reason why a **stage-direction** like **पुरोधसं प्रति**' should be **omitted** when the speech is uttered respecting a **third person** **(d)** 'एव' in **'भवन्तमेव'** seem to lose its force Again a reference to the priest will suggest an indecision on the part of Dusyanta who had been all the while thinking that he was right ; besides the speech will go against the saying –'आर्य', प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम्। प्रजास्वपीदं न दृश्यते' —*Supra.* The next stage direction (*viz.* **'विचार्य'**) of course,

in quite consonance with the speech. The priest, being asked abruptly to give his opinion, cannot say anything haphazardly, hence the **necessity of deliberation.** According to महामहोपाध्याय N the passage is **an address to Śārṅgarava himself as suggested by (एव).** Of course in this case no stage-direction is necessary Then the idea is :—"You mean to say that I am repudiating this lady sheer whimsically and not because I am afraid of sin ; but I ask you yourself sir, if you yourself **were in such a dilemma,** what would you do ?" Certainly Śārṅgarava could not say that the second alternative was less sinful His only recourse was to keep silent But in this explanation the stage-direction **'विचार्य' has no significance,** for an *advice gratis* of the priest, a third person, is **quite uncalled for,** specially to a king. Read **"नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न** चान्यायेन पृच्छत । जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्' MS. II. 110 The first explanation however, seems to be preferable, as later on (in *Act VII* 31), the king admits that he **had doubt about his own action** towards Śak Also 'सन्दिग्धबुद्धि मां कुर्वन्' &c. *Supra* 'संशये' in this Śl also suggests the same. N alone notices a **variant Stage-direction 'पुरोधसं प्रति' which solves the difficulty to some extent. 2. गुरु-लाघवं—** An **extremely common word** in Sanskrit works, specially in 'आयुर्वेद'। Cf 'आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य **गुरु लाघवम्**' MS IX 299 'निश्चित्य **गुरुलाघवम्** Rām 3 27 2 . 'विमृश्य **गुरुलाघवम्**'—Ibid : 2 63 7; Mahā XII 1273 ; III 10572 : **'गुरुलाघव-** विद् वैद्या नराणा वर्धयन्त्यमून्, तस्माद्वैक विजानीयात द्रव्याणां **गुरुलाघवम्**' - Bhela-Saṁhitā ; **'गुरु लाघवम्** यथा भिषक् &c -Śrimad-Vāgabhata VI.1-8; Śs **(चिकित्सा)** —VI. 19 ; **(सूत्र)** 46, 130 ; 391 ; 442 ; CS. **(सूत्र),**- 5. 105 ; 27.261 ; 276 ; 340 ; 344 ; 352 ; But **the word is not easily derived.** For we may add अण to गुरु-लघु(*Com*), but अण् would cause **पूर्वपद-वृद्धि** by तद्धितेष्वचामादेः' (7 2. 117) Now 22 Sūtras beginning from **'उत्तरपदस्य'** (7 3 10) and ending with **'यथातथ-यथापुरयोः पर्यायेण'**—7.3 31) mention the **exceptions** where ञ-ण-

ककारानुबन्ध Taddhita-affixes cause only उत्तरपद-वृद्धि। According to भाषावृत्ति & its टिप्पनी उत्तर-पद-वृद्धि, in 'गुरुलाघवम्', "पितृपैतामहम् is caused (*as in* परमनैष्कक) by the rule 'परिमाणान्तस्या -संज्ञा-शाणयो:'—(VII 3 17) (*See Com*) But others opine that the form is not available in this way So सुपद्म (*V* 1 7) and संक्षिप्तसार (VII 37) had to frame **Special Sūtra for** this 'गुरु-लघवादे उत्तर-पदस्य'। हरिनामामृत follows suit—गुरु लघ्वादे' (VII 9), Also गरु-लघु-महत-परार्थान्वि मह र्तादीना मुत्तरपदस्य' SKN VII 1 24, *Sarana Deva*, author of 'दुर्घटवृत्ति' observes. कथं गुरु-लाघवम्? उच्यते। पर्याय-शब्दानां गुरुलाघव-चिन्ता नास्तीति भाष्यकार-वचन-प्रामाण्यात् पूर्वं विप्रतिषेधेन इगन्ताच्च (V 1 131) इत्यण्। उत्तर-पदस्य न उभयस्य वृद्धि स्वार स्वाकारात सिद्धि —**but this must be a slip (Lapsus memoriae) on the part of the great scholar as the underlined portion does not occur anywhere in the** महाभाष्य (Vide 'महाभाष्य-शब्द-कोष' by *Sridhara Sastri Pathaka* and this mistake on the part of the great scholar has not been noticed in any other editions Might be he was thinking of सौरदेवीय परिभाषावृत्ति' which has पर्याय-शब्दानां "गुरु-लाघव-चर्चा' नास्ति (P 1_ but in परिभाषेन्दुशेखर is found "लाघव-गौरव-चर्चा' instead Sarana Deva, however, suggests an **alternative explanation**— गुरु शब्देन धर्म-वचनेन लाघव-शब्दस्य वा द्वन्द्व। This is quite in keeping with the view of *Bhatta Abhinava Gupta*, according to whom words like गुरु, मृदु &c are used as गुणवचन। So मृदु मार्दवम्। गुरु गौरवम् लघु लाघवम् ("मृदु-प्रभृतयो हि मुख्यतया भाववृत्तय एव") *Hema-Candra-Brhat-vrtti* also follows suit —"गुरुलाघवमिति गुरा लाघवम्, गुरुत्व (गुरुत्व) लाघव चेति वा"। *Kaiyata* in his VP (VI 4 55) has the following 'भाष्यकारो गुरु-लाघवमनादृत्य यथा न्यास समर्थयितुमाह &c **3.** संशये—'सम्+शी–lit means 'to lie down together', hence when two or more propositions come together they create some sort of doubt. पांशुल:—Defiled (*Ra II.* **2**). **4** कुत इदम् &c –The speech is quite in keeping with

the peculiar style of the old Professors of Philosophy carrying on discussion on abstruse subjects. **आदिष्ट-पूर्वः**—'आ+दिश्' means 'to pronounce as a boon', 'to predict.' Cf. 'सिद्धादेशकेन साधुना **व्यादिष्टाः**'—Māla. V. ; 'सिद्धादेशेन **आदिष्टा** योऽस्याः पाणिग्रहणं करिष्यति' &c.—Rat. IV ; '**सिद्धादेश**-प्रत्यय' &c.—Ibid I., 'आदेशिकैः **आदिष्टा** देवी भविष्यति'—SV. I ; also V ; '**सिद्धादेशा नग्न**-क्षपणकाम् प्रपच्छ'—Kād. P. 254. '**सिद्धादेश** - प्रत्यय' &c. –MK. IV ; '**सिद्धादेश**-जनित'&c.—Ibid. VI, 'उत्+दिश्' in this sencse is **very rare** and occurs in Rām. "**उद्दिष्टं**" दीर्घमायस्तं"—VI 32.12. ; 5. **चक्रवर्तिनम्**—(15*n*. 4) ; (*Com*.). 6. **तल्लक्षणोपपन्नः** *Com*. and Śak. *VII*. 16. 7. **विपर्यये**—The reverse happening. Cf. 'विपर्यये तस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात्'—VS. V. **समीप-नयनं** –Cf. "समीपे परिणेतु &c. V 17.

Text : –**राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते।**

King—As (*it*) pleases (*my*) preceptor.

पुरोधाः—(उत्थाय) **वत्से, अनुगच्छ' माम्**

Priest (*Rising*) –Follow[1] me, my child !

शकुन्तला—भअवदि वसुहे, देहि में विवरं (भगवति वसुधे, देहि मे **विवरम्**[2] । (**रुदती प्रस्थिता।** निष्क्रान्ता सह **पुरोधसा** तपस्विभिश्च । राजा **शाप-व्यवहित-स्मृतिः**[2] शकुन्तलागतमेव चिन्तयति) ।

Śakuntalā—O Almighty wealth-bearing (*earth*) ! give me (***room in***) a cleft[1] [*This said, starts weeping. Exit with the priest and the hermits. The king with his*[2] *memory intercepted by the curse*[2] *thinks only about Śakuntalā*].

(नेपथ्ये)—**आश्चर्यं माश्चर्यम् !**

(*In the tiring room*)—A miracle ! A miracle !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—**किं न खलु स्यात्।**

King—(***Listening***)—O what indeed may it be !

(**प्रविश्य**) **पुरोधाः**(सविस्मयम्))—**देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम्।**

(***Entering***) Priest (*with astonishment*)—Sir, a miracle, indeed, has happened.

राजा—किमिव। King—What (*is it*) ?

पुरोधाः—देव, परावृत्तेषु[3] कण्व-शिष्येषु—

शालिनी सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला
(मततगग) बाहूत्क्षेपं[4] क्रन्दितुं च प्रवृत्ता।

Priest—Sir, on the turning[3] back[3] of Kanva's disciples, that girl upbraiding her own (*cruel*) fate began to cry by tossing[4] up (*convulsively*) her arms[3]; –

राजा—किञ्च। King And then ?

पुरोधाः— स्त्री-संस्थानञ्चाऽप्सरस्तीर्थं मारात्

शालिनी उत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम॥३०॥
(मततगग) ॥ (सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ॥

Priest When all of sudden a shining (apparition) having[5] the outline of a woman [5] snatched her up near the *Nymphs' shrine* and went off with her (3) (*All gesticulate surprise*).

V. L –B reads 'अन्तरम्' for 'विवरम्'। 'किमिव'—R B V.S 'किमेवम्' - M. 'किञ्च' – R B V M 'किमन्यत्' –S 'उत्क्षिप्यैना''—R. B V M. 'आक्षिप्यैना' –S. 'उत्क्षिप्याङ्के'– B. Mackenzie Mss and B read 'तिरोभूत्' for 'जगाम'।

शकुन्तलेति—'विवर' गर्तम् ('विवर दूषणे गत' इति भानुजि-घृत-कोष) 'प्रस्थिता' गन्तुमारब्धा [आदि-कर्मणि क्त कर्तरि च'-(३।४।७१)-इति कर्तरि क्त] 'पुरोधसा' पुरोहितेन 'सह'। [पुरोऽग्रे धीयते। 'पुरसि च' (उ—६८०) इति धाञोऽसि। 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमर]। 'शापेन' दुर्वाससः अभिसम्पातेन 'व्यवहिता' कृत-व्यवधाना विलुप्ता इति यावत् 'स्मृतिः' यस्य तादृश। सेति—'कण्वशिष्येषु' शार्ङ्गरवादिषु 'परावृत्तेषु' स्वाश्रम प्रस्थितेषु 'सा बाला' शकुन्तला 'स्वानि' स्वकीयानि 'भाग्यानि' दुरदृष्ट 'निन्दन्ती' ['शप्श्यनोर्नित्यम्'-(७।१।८१)-इति नुम्] स्त्री 'बाहू उत्क्षिप्य' ऊर्ध्वं कृत्वा इति 'बाहूत्क्षेप' (३।४।५४ ; ३३७६) 'क्रन्दितुम्' उच्चैः आरटितु 'प्रवृत्ता च' (इति **स्वभावोक्तिः**)। 'स्त्रियाः संस्थानम्' आकृति ("**संस्थानं माकृतौ** मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे' इति मेदिनीकर) स्त्री-संस्थानमिव 'संस्थान' यस्य तादृशम् (इति उष्ट्र-मुखवत् **उत्तर-पद-लोपी** बहुब्रीहिः) 'एकं ज्योतिः अप्सरस्तीर्थम् आरात्' समीपे ('आराद

दूर-समीपयो' इति तत्त्वबोधिनी। आराद्योगे २या) 'एनम् उपक्षिप्य' ऊर्ध्वं नीत्वा 'जगाम च' तदभिमुख प्रस्थितमित्यर्थ (अत्र अद्यतने लिट्। वैदिकोऽयं प्रयोगः)। च-द्वयम् अविलम्ब-द्योतनाय। क्रिययो समुच्चितत्वान् समुच्चयाऽलङ्कारः। छेकानुप्रासो च। शालिनी वृत्तम्॥३०॥ 'नेपथ्ये' इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्नामाङ्ग मुपक्षिप्तम्। 'विरोध-प्रशमो यस्तु सा शक्तिरिति कीर्तिता' इति तल्लक्षणात्। अनेन अद्भुत-रसोऽपि ध्वनित)।

182n,—1 **देहि मे** &c The idea is 'Mother Earth, my face has been defiled by repudiation and as such I am ashamed to show it to the world any more Please give me a shelter in your bosom' Cf तथा मे माधवी देवि विवर दातुमर्हति' *Rām.* 'णेदु म अत्तणो अगेमु विलअ अम्बा'— *U C VII* 2 पुरोधसा This is the reading in **all** the **editions**, but **excepting** B, all others have **पुरोहित** **elsewhere** throughout in Act V Thus B's is the **genuine reading** Vide(162n 1) **तपस्विभिश्च** –Suggests the presence of **ascetics other than** 'शार्ङ्गरव' and 'शारद्वत'–*Vide* (134*n* 6) **3 आश्चर्यम्**&c Exactly occurs in PC (प्रस्तावना)। The reduplication is due to सम्भ्रम। Ordinarily 'चर्' with उपसर्ग does not take यत by 'गद-मद चर-यमश्चाऽनुपसर्गे (III 1 100) but the *Vārt* 'चरे आङि चाऽगरौ' allows यत् after 'आङ् + चर्'। Next by '**आश्चर्य मनित्ये**'-(VI 1 147), 'आश्चर्यम् is obtained by **निपातन** in the sense of something '*unusual* 'अनित्यम आगन्तुकम् अद्भूतम्' **Prabhā** 'अनित्ये किम्? आचर्य कर्म शोभनम'— SK 1062 **4 बाहूत्क्षेपं—बाहू उत्क्षिप्य इति बाहु उत् + क्षिप् णमुल् भावे** (by '**स्वाङ्गेऽध्रुवे**'– III 4 54), **throwing her arms convulsively**– '**अध्रुव**' is any part of the body the **loss** of which does not lead to the **destruction** of life Cf. 'येन विना न जीवन तद ध्रुवम्' *BD* यथा 'शिर उर इत्यादि' **Prabhā** Also – 'अद्रव मूर्तिमत् स्वाङ्ग प्राणिस्थ-मविकारजम्। अतत्स्थ तत्रदृष्टञ्च तेन चेत् स्यात् तथायुतम्' *Vārt.* (IV.1.54) 'अध्रुवं इति किम्? उत्क्षिप्य शिर कथयति'–*VM M* **wrongly** **considers** this to be used in a similar sense as 'लतानुपातम्' &c *BK.II.I.*, as '**णमुल्**' there comes by a **different Sūtra.** (III.4 56) Cf.

'पाणिभ्या रुदती दु त्वा दुदर प्रजघान ह'—Rām III 45, 38 ; IV 19 20 5 (**कन्वित्**) **च**— (सस्थान) **च**— च' is frequently repeated to express **simultaneousness** or **undelayed occurrence** of two events Cf 'ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुष'— *Ra X* 6, *II* 40 *Ku III* 58; 66 *MM IX* 39 , *Śak VI* 8 **6 किञ्च** The king had seen that Śak was bewailing tossing up her hands and this fact was **neither unusual nor astonishing in her condition** , hence he asked 'what next ?' 'इद ज्ञातमेव इति राजा पृच्छति—किञ्च'—*R* 7 **ज्योतिरेक** &c 'तेजारूपत्वेन स्पष्ट मदृश्यमान मतएव सस्थान-शब्द प्रयोग' —R The party saw only a luminous something, having the **outline** (**सस्थान**)of a woman but could not exactly determine what it was 'कीदृश तस्य **सस्थानम्**'— Rām I 35 4 , 6 'कबन्धमिव **सस्थानम्** Ibid 19 20 (**श्या with आरात्**) is frequently met with Vide Ra II 1 , ŚPB III 31 VII 29 , XII 28 Our supposition is that like 'ऋते 'आरात् was at one time freely used with श्या (**'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते'**—Vārt 45) or construe आरात् उत्क्षिप्य अप्सरस्तीर्थ जगाम – Snatched her up from afar and went towards Nymph's shrine With **'तिरोभूत्** ' (Cf 'शरीरबन्धेनन **तिरोबभूव**' Ra XVI 23 , 'विश्वयानि स्तिरोदधे'—Ku II 61 ; तेन तिरोबभूवे' KI XI 81) **अप्सर-स्तीर्थम्** May also be taken as an attribute of **ज्योति**, where **'तीर्थम् दर्शनम्** । Cf **'तीर्थ'** शास्त्रे गुरौ यज्ञे यानौ * * पात्रे **दर्शने** च *H & N* अप्सरोवत् तीर्थं **दर्शनं** यस्य – A luminous something (ज्योति)looking (**beautiful**) like a **nymph 8 जगाम The priest saw the whole thing with his own eyes**, so the **use of लिट्** (in **परोक्षे**) may seem to be **inaccurate** But this is a **Vedic use** of 'लिट्' for 'लुङ (III 2 110) and refers to **immediate past** (**अद्यतन**) For Kali 's fancy for **Vedic uses** Vide (68n 1) and (225n ")

Text राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट' एव। किं वृथा तर्केणान्विष्यते। विश्राम्यतु भवान्।

King -Revered Sir, from the very first, that object[1] was

repudiated[2] by us. Why is it being uselessly sought with conjectures ? Please rest yourself.

पुरोधाः (विलोक्य)—**विजयस्व।** (निष्क्रान्तः)।

Priest (*Staring*)--Be victorious. (*Exit*).

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि। शयन-भूमि-मार्गमादेशय।

King—Vetravati, I am perturbed[2]. Direct[1] the way to the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो (इत इतो देव.)। (प्रस्थिता)।

Portress—This way, My Liege. this way, (*Starts*).

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्) –

Text :—कामं' प्रत्यादिष्टां' स्मरामि न परिग्रहं' मुनेस्तनयाम्।

आर्या **बलवत्तु दूयमानं' प्रत्याययतीव' मां हृदयम्॥३१॥**

12, 18

12, 15 ॥ (निष्क्रान्ता सर्वे)॥

King (*Walking round, aside*) –True[1] that I do not remember the repudiated[2] daughter of the sage (*as*) espoused[3] (*by me*), yet my heart aching[4] poignantly, leads me to believe[5] it (*all*) as it were. (3) (*Exeunt Omnes.*)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(*End of the Fifth Act*)

V. L. –'मां हृदयम्' B.M.S. 'मे हृदयम्' –V.R.

राजेति॥ 'मः अर्थ' तत् शकुन्तला-रूप-वस्तु (इदानीं **मनुष्यत्वेऽपि सन्देहात्** अर्थ-शब्द-प्रयोग) 'प्रत्यादिष्ट' तत्मौलभ्येऽपि प्रत्याख्यातम्। इदानीं कुत्र केन किमर्थं वा नीतम् इति विचारणेनालम्। **राजेति॥** 'प्रत्यादिष्टा' प्रत्याख्यातां 'मुनेः' कण्वस्य 'तनयां' 'परिग्रहं' भार्यां परिणीत-पूर्वाम् इति 'न स्मरामि कामम्' अनिच्छयापि तन्मया अनुमन्तव्यम् ('अकामाऽनुमतौ कामम् असूपगमेऽपि च' इति रुद्रः)। 'हृदयं तु' पुनः 'बलवत्' अतीव 'दूयमानं' पीड्यमानं सत 'माम्' (अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा—१।४।५२) 'प्रत्याययति' (२।४।४६) मया इयं

परिणीतपूर्वा इति विश्वासम् उत्पादयति 'इव' (**इत्युत्प्रेक्षा**। पीडाया' कारणस्य स्मरणस्याऽभावेऽपि पीडेति **विभावनाऽलङ्कारः**। **अनुमानाऽलङ्कारोऽपि**। तत् प्रत्याख्यानस्य मात्मनः हृदय-पीडा-हेतुत्वात् **अनुमानम्**। अनेन **प्रसङ्ग**-नामाङ्ग मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणम्—'**प्रसङ्ग श्चैव** विज्ञेयो गुरूणां कीर्तनं हि यत्' इति। **आर्या** जाति) ॥३१॥

इति गौतम श्रीरमेन्द्र-मोहन-वसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्या पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः॥

183n 1 मोऽर्थ· The king uses this epithet for he now doubts whether he is at all a human being This also suggests his non-challant attitude towards Sak *See next* **2 विलोक्य** –The priest looks at the king with bewilderment at his *utter non-challance* (as expressed by the epithet --मार्थ) to such a **startling** news that astounded everybody (Cf सर्वे विस्मय रूपयन्ति') **बलवत्** (Here adverb For its **Adjective use** Vide 89n 3) **3 प्रत्याययति** प्रति इ णिच् लट् ति–Makes me believe 'इ' is not replaced by 'गम्' by 'णौ गमिर् अबोधने (2 4 46) ; 'णिच्-प्रत्यये परे इण्-धातु-स्थाने गमि-धातु आदेश स्यात्। गमि शब्दस्य इकार उच्चारणार्थः **बोधनार्थे मा भूत्**। * **गमयति**। बोधनार्थे तु **प्रत्याययति** (ज्ञापयति)'— **Prabhā.** *Cf* the idea with the third line of Act V 2. Supra.

Time-analysis of Act V– The action of the Fifth Act takes place on the day following the departure of Śak and her party from the hermitage of Kanva This is inferred from the following reasons--Kanva's hermitage was situated somewhere near the valley of the Mount Himālaya (एते खलु **हिमगिरेरुपत्यका** ऽरण्यवासिन काश्यप &c – *Act V*) ; and from the speech of the king to Śak on the eve of his departure from the hermitage. *Cf* ('एकैकमत्र दिवसे' &c —*VI* 12) we know that *three*, four or *eight* days, (205n 6) are necessary for a journey from the

hermitage to the city and back, and for necessary preparations to receive the bride. This places the hermitage at a considerable distance from the king's capital. Besides this statement is also in quite consonance with the statement of the Mahā, where the metropolis of Duṣyanta (*i e. the city of* 'प्रतिष्ठान' *or* 'हस्तिनापुर' is said to be **2 योजन**s (*i.e* a little more than **18 miles**) from the hermitage. (*Cf.* 'वनमालोकयामास नगराद् **योजनद्वये**। Also 'आश्रमात्तु * **द्वितीय-योजने** विप्रा प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठितम्'। Also 'स्याद् योजनं क्रोश-चतुष्टयम्' Līlāvatī. Again क्रोश अष्ट-सहस्र-हस्त-परिमाणम् (*Ibid*). Thus one क्रोश 4000 *yds.* 2 miles (480 *yds.*). The Party arrived at the king's place when Duṣyanta was taking rest in his inner-apartments, after finishing his mid-day duty (Read 'तथापि इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताया' &c. Kañcuki's speech]. This must be the **sixth** part of the day *i.e.* roughly 1.30 P.M. to 3 P.M. (Cf. 'व्योममध्ये **षष्ठे काले** त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमह्नः' —Vik. II. 1, *Dr Wilson's Hindu Theatre P.* 209, *MS. VIII* 221 *and Medhātithi* and *Govindarāja* thereon The scene perhaps ended a bit late in the afternoon

———

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्ध-पुरुषमादाय रक्षिणौ च) ।

रक्षिणौ (पुरुषं ताडयित्वा)—**अले कुम्भीलआ ! कहेहि कहिं तुए एशे महामणि-भाशुले उक्किण्ण-णामाक्खले लाअकीए अंगुलीअए शमाशादिए** [अरे कुम्भीरक[1] ! कथय कुत्र त्वया एतत् महामणि-भासुरम् उत्कीर्ण-नामाक्षरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।]

(*Enter the king's brother-in-law, the Superintendent of the city-police and two constables dragging a man with hands tied behind*). Constables (*Beating the man*)—Say, you (*rascally*) thief[1], where you have got this royal ring, sparkling with **a precious gem**[3] and having the (*king's*) name imprinted[4] on (*it*).

पुरुषः (भीतिं नाटयित्वा)—**पशीदन्तु, पशीदन्तु भावमिश्शे । ण हगे ईदिश-कम्मकाली** (प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाऽहमीदृश-कर्मकारी) ।

Man (*Gesticulating fright*)—Please, please guv'nors[5], I am not the perpetrator of such an act.

प्रथमः—किं क्खु शोहणे बम्हणेशि त्ति कलिअ लज्जा दे पडिग्गहे दिण्णे (किं खलु शोभनो ब्राह्मणोऽसि इति कृत्वा राज्ञा ते प्रतिग्रहो दत्तः) ।

First—Was it (*forsooth*) a present[6] awarded by the king, considering you to be an illustrious Brāhmaṇa ?

पुरुषः—शुणध दाणिं । हगे क्खु शक्कावदाल-वाशी धीवले (शृणुतेदानीम् । अहं खलु शक्रावतार-वासी धीवरः) ।

Man—Deign to listen to (*me*) now. I am really, a fisherman living at Śakrāvatāra.

द्वितीयः—अले पाउच्चला ! किं तुमं अम्हेहिं वशदि जादिं च पुच्छीअशि (अरे पाटच्चर ! किं त्वमस्माभिः वसतिं जातिञ्च पृच्छ्यसे) ।

Second—You thief[7], are we asking you about (*your*) caste and diggings (whereabouts[8]) ?

श्यालः—सूअअ, कहेदु सव्वं अणुक्कमेण । मा णं अन्तरा पडिबन्धह (सूचक कथयतु सर्वमनुक्रमेण[9] । मा एनमन्तरा प्रतिबध्नीत[10]) ।

Superintendent—Sūcaka, let him say all step[9] by step. Don't stop[10] him in the middle.

V. L.—'कुम्भीरक'—**R.** 'कुम्भीलक'—**B. V. M. S.** 'महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरम्'—**B.. P. HS.** 'मणिबन्धनोत्कीर्ण-नामधेयम्'—**R. V. M.**

'नामधेयाङ्कितम्'—S.. 'भीतिं नाटयित्वा'—S.. 'भीतिनाटितकेन'—R. B. V. M. 'कृत्वा'—B. V. M. S. 'कलयित्वा'—R. 'शक्रावतारं'—B. S. 'शक्रावताराभ्यन्तर'—R. V. M.

तत इति। नगरे (गत्वर्थीयः र। वा—५।२।१०७) नियुक्तः, नगरं रक्षति वा इति 'नागरिकः' ('तत्र नियुक्तः'—४।४।६९, १६२०) यद्वा, 'रक्षति' (४।४।३३; १५८३—इति ठक्)। 'श्यालः' राज्ञः दयान्तस्य पत्न्याः भ्राता ('श्यालाः स्युः भ्रातरः पत्न्याः' इत्यमरः ॥ श्यायते। श्यैङ् गतौ। बाहुलकात् कालन् इति भानुजि। 'उच्छिष्ट-मधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः। श्या लाति। 'आतोऽनुपसर्गे (३।२।३) इति कः' इति मुकुटः। "राज-श्यालकस्य उपस्थापनम् अबाधेन अन्तःपुर-प्रवेश-प्रतिपादनार्थम्")। **रक्षिणाविति।** 'अरे' इति नीच-सम्बोधनम् (इति हेमचन्द्रः। 'ओरे' इति भाषा) 'कुम्भीरकः' चारः ('कुम्भीरको गण्डपदः स्तम्भकरश्च मलिम्लुचः' इति धनञ्जय-कविकृत-नाममाला) 'महान्' महार्घो यो "मणिः" तेन 'भासुरम्' उज्ज्वलम् ('भञ्ज-भास-मिदो घुरच्' ३।२।१६१) 'उत्कीर्णं' व्यक्तीकृतं क्षारादिनिर्मितं यावत् 'नामाक्षरम्' उपलब्ध-नामधेयं यस्मिन् तादृशं राज्ञः इदं 'राजकीयं' नृप सम्बन्धि ('राज्ञः कः च'—४।२।१४०) इति छः प्रत्ययः। राजन्-शब्दस्य नकार-स्थाने क आगमश्च" इति **प्रभा।** अङ्गुलीयकं समासादितं' प्राप्तम्। ('**मागधी** राजस्मादे स्यात्' इति भरतः। अत्र आदि-पद-ग्रहणेन शकार-धीवरादीनामपि ग्रहणाल्लिपा मागध्युक्तिः)। **पुरुष इति।** 'प्रगल्भा भार्या' पण्डिता (भावो विद्वान्' इत्यमरः। अपित 'सनापति-रमात्यश्च श्यालो भावेति भाष्यते" इति)। 'भाव-मिश्रा' (अस्मात् इ-विग्रह-नित्यसमास—२।१।६९, ७४७)। ('हगे' अहम्। 'वयमो हगे" इति 'अहम्' इत्यस्य हगे आदेशः ॥ **प्रथम इति।** 'शोभन' सदाचार-युत अतएव दाराद्दि 'ब्राह्मणोऽसि' इति कृत्वा अर्थात् मत्वाऽसि मत्वा। राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त' इति मांपहारोऽस्मित्यम। **पुरुष इति।** धीवरः कैवर्तः' (स तु वैश्या-गर्भे क्षत्रियस्य औरसजातः इति ब्रह्म-वैवर्त-पुराणम्। 'कैवर्ते दाश-धीवरौ' इत्यमरः)। **द्वितीय इति।** 'पाटच्चरः' चौरः ('दस्यु पाटच्चर मोषकः' इति हैम)। **श्याल इति।** 'मुन'' इति गजतो ह एतस्य नाम। 'अनुकम्पया' यथाक्रमम् 'अप्रार' सस्ये 'मा प्रतिवधान' व्याघात मा जनय (मा माङ् प्रति निषेधाञ्जद्वयो' इति तत्त्वबोधिनी। **मा-योगे** लोट्)।

184n.—1. नागरिकः—The Superintendent of police; the City-inspector equivalent to Bengali 'सहर-कोतोवाल'; (Cf. **नागरकः**—153n. 7.) **2. श्यालः**—(*Also* **स्यालः**—*Kṣīrasvāmī*) He is the [illegible] **of the king's concubine (अनूढ़ा)।** Read 'मद-मूर्खता-

भिमान-दुस्कुलनैश्वर्य-मयुक्त । सोऽयमनूढ़ा-भ्राता राज्ञ श्याल: शकार इत्युक्त ' ॥ - *SD. III.* 80, 'काणली-मात '–*Son of an unmarried lady*—*MK VII* Born very low, he is raised to power by reason of his connexion with the king. He is also called **'शकार'** for his using Śakāri dialect. 'शकार-भाषा प्रायत्वात् शकारा **राष्ट्रिय:** स्मृत ' In *MK*, 'शकार' (श्याल) plays a prominent part **3. कुम्भीरक** — कुम्भिन हस्तिनम् ईर्यति (अन्यत्र प्रेरयति) इति कुम्भिन् ईर् अण् कर्तरि ('कर्मण्यण'—3 2 1) कुम्भीर —*BhD* Next स्वार्थे कन् । **कुम्भीरक:** originally means a **crocodile** that drives away an elephant, and next perhaps from the thievish nature of it, the word means a 'thief' Or क means earth hence secondarily an earthen wall', भिद means *to break*, hence a burglar that enters a house after breaking the earthen wall Excepts *R*, others read **कुम्भीरक.'** which also means the same Cf कुम्भील ग्राहमीने च चोर-श्लोकार्थ-चारुया —*Medin*, *Kali* has used the first *twice* in *Sak*, and the second also *twice* in *Mal* Cf 'क्व गत स स्तन कुम्भीरक —*Act V.* गहीतस्त कुम्भिरकस्त्वमसि — *Act II* कर्मगहीतेन कुम्भीलकेन'— *Act II* अहा कुम्भीलकं रामारक्ष — *Act II* The fisherman here is speaking the **'मागधी'** dialect (*i e* *a variety of Sanskrit language*) in which **'र'** is replaced by **'ल'**, and **'स'** or **'ष'** by **'श'** by the rule 'रसोर्लशौ,' and in the Nominative **'अ'** singular) by **'ए'** by the rule (अत इदेता लुक् च) । **4. महामणि-भासुरम** &c —is **preferable** to 'मणि बन्धनो त्कीर्ण नामधेयम्' for this means either (*i*) that the name was engraved on the the *plate* where usually the gem is set *M*) This supposes the *absence* of any gem, or, (*ii*) the setting of the various gems (मणीना बन्धनम) was so skilfully done on the ring as to **imprint the name** of the king (*i e* the three letters दुष्यन्त) therein This supposes the *existence of many gems* The former contradicts the lines '* * * तावत् एतत् मणिरत्न-भासुरमङ्गुलीयकम्', &c. (*speech of* पुरुष) । * कथयति महार्ह-रत्नेन' &c. (*speech of* जानुक) which clearly state the **existence of a precious gem.** The second also is contradictory to the line 'न तस्मिन् महार्हरत्न भर्त ' &c. which proves the existence of a **single gem.** Mark also that the word **'भासुर'** (*B*) is repeated in the speech of पुरुष (*Cf.* 'तस्य

उदराभ्यन्तरे एतत् रत्न-**भासुरम्**' &c.. **5. भावमिश्राः**—(*7n.* 1). A respectable person should be addressed as **'भाव'**। Cf. 'मान्योभावस्तु वक्तव्य'—*Bharata*. "आत्मा **भावो**, मना **भावो**, **भावः** मना भवोऽपि च। **भावः** पुज्यतमो लोके, पदार्थो **भाव** उच्यते"—*Gada-singha*. **6. राजकीयम्** =राजन् + छ—Pertaining to a king. राजन् राजक by 'राज्ञ क च'-(4. 2. 140)—छ ईय (7. 1. 2)—'राज्ञ ककार श्चान्तादेशो भवति, छश्न प्रत्ययः। **राजकीयम्**। आदेशमात्रमिह विधेय प्रत्ययस्तु 'वृद्धाच्छ'–(४।२।११४, इत्येव सिद्ध'—*Vāmana* **लज्जा** राज्ञा ('प्यन्यज्ञक्षा ज्ज'—R) **7. प्रतिग्रहः**—Gift, the receiving of which is one of the **five** duties of a Brāhamaṇa Cf. "अध्यापनमध्ययन यजन याजन तथा। दान प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः."—*MS.X*.75, *I*. 88; I. 118. *Bṛhat Parāśara*. Ch. IV; (49n. 1.) **कलिय** कत्वा (मनसि), Cf. "परकीयमिति कृत्वा" Māla. II; or, **कलिअ** कलयित्वा—(R) Regarding. Cf. GG. IV.7, *ŚPB*. VI. 54, IX. 58. **शुणुघ** =शृणुत ('उह इचोहस्य' इति ध)। **8 धीवरः**—दधाति मत्स्यान् इति धा ष्वरच् ('छित्वर-छत्वर-धीवर'–U. 281) 'धीवर =कैवर्त। **9. भीति-नाटितकेन**—R, M. The 'क' added to 'नाटित', may possibly signify a poor, sorry, or ludicrous gesture. It is often **pleonastic,** but in the plays it will sometimes be found affixed to the past passive participle to which it gives the sense of a verbal noun Thus 'उद्भ्रान्तक' (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता'—*Act. VI. Infra.*) ('अपवारितक'—*MK. V*). for 'उद्भ्रान्ति' and 'अपवारण'—*M*. Generally stage direction with क्त्वा or ल्यप् comes at the beginning of a speech. Cf. 'कर्णं दत्वा', 'निपुण निरूप्य', 'अवनीर्य'—Act I. and so on. Hence **'भीतिं नाटयित्वा'**—(**S**) seems to be preferable. **10 पाटच्चरः**—पाटयन् चरति य स—One who moves about by breaking walls. (अच् 3. 1. 134. पृषोदरादित्वात् य-लोप—(6. 3. 109). Otherwise the, form would have been 'पाटयच्चर'। Cf. "वर्णागमो गवेन्द्रादौ, सिंहे वर्ण-विपर्यय। षोडशादौ विकारः स्यात् **वर्ण नाशात् पृषोदरम्**"–*BhD*. Or, पटयन् वेष्टित इव चरति य स 'पटच्चर'—One that moves under cover (*of darkness*), hence a thief. Cf. 'चौर-जीर्णपटयो. पटच्चर' इति नामानुशासनम्। *Vide* also *Trikāṇḍa-viveka* of *Ramānātha Vidyāvācaspati*. Next पटच्चर एव पाटच्चरः। स्वार्थे अण। Cf. 'पद्मिनी-परिमलाऽलि-पाटच्चरैः'—*Bhāminivilāsa*. *II*. 75.

Remark: –The City-Superintendent is here speaking **सौरसेनी** dialect though according to *Viśvanātha Kavirāja* he should speak **'दाक्षिणात्य'** form of *Prākṛta* (वैदर्भीभाषा)। Cf. "योध-नागरिकादीना **दाक्षिणात्या** हि दीव्यताम्"।

Text:– **उभौ—जं आवुत्ते आणवेदि। लवेहि ले**

(यदावुत्त[1] आज्ञापयति। लप रे)।

Both –As Your Honour commands. Say on.

पुरुषः—सो हगे जाल-ग्गालादीहिं मच्छ-बन्धणोवाएहिं कुडुम्ब-भलणं कलेमि

(सोऽहं जालोद्गालादिभि[2] मत्स्य-बन्धनो-पायै कुटुम्ब-भरणं करोमि)।

Man[2] -With nets, hooks and other[3] contrivances of catching fish, I maintain my family.

श्यालः (विहस्य)–**विसुद्धो दाणिं आजीवो** (विशुद्ध इदानीमाजीव[4])।

Superintendent (*Jesting*) – A most refined profession[4] forsooth.

पुरुषः—भट्ट! मा एव्वं भण (भर्तः! मा एवं भण)।

शहजे किल जे विणिन्दिये णहु दे कम्म विवज्जणीअए।

सुन्दरी **पशु-मालण-कम्म-दालुणे अणुकम्पा-मिदुए वि शोत्तिए॥१॥**

(समजग सहज किल यद्विनिन्दितं न खलु तत् कर्म विवर्जनीयम्।

सभरलग) पशु-मारण-कर्म-दारुणो ऽनुकम्पा-मृदुकोऽपि श्रोत्रिय[5])॥

Man Don't say so, My Liege. ((They say, a craft in[4] which one is born[4], (*though*) despised is surely not[5] to be abandoned[5]. A Brāhmin read in the Vedas[7], though soft with pity, is savage[6] (*enough*) in the act of slaughtering the (*sacrificial*) beast[6].))(1)

V. L. लप रे'—B. Others have 'कथय। ज वडिश प्रभृतिभि'— B. HS. जालोद्गालादिभि'—R. M. V.; R omits भर्त'। 'न हि'—B. V. 'न खलु—R. S. M. मदुरपि'—V. मृदुकोऽपि'—B 'मृदुरेव'—R. M. S.

उभाविति। 'आवुत्त भगिनीपति (भगिनीपति रावत' इत्यमर। आगम् (३।३।१८४) उत्तनोति इति 'अन्येभ्योऽपि—' (वा ३।२।१०१) इति ड)। 'लप' ब्रूहि। **पुरुष इति।** 'जालानि उद्गाला' वडिशानि च इति 'जालोद्गालं ('जातिग्प्राणिनाम्' इति **एकत्वम्।** उत्-पूर्वक-गृ धातो पर 'उद्-न्योर् ग्र'— (३।३।२९) इति कर्मणि घञ्। तत्र 'अचि विभाषा'-(८।२।२१)-इति र-कारस्य लत्व पाक्षिकम्) तत् आदिर्येषां तादृशै मत्स्यानां बन्धनस्य उपायै। **श्याल इति** 'विशुद्ध' इत्यादि सोल्लुण्ठनं वाक्यम्। **सहजमिति।** 'विनिन्दित" विगर्हणीयम अपि यत् 'कर्म' क्रिया 'सहज' जन्मन प्रभृति उत्पन्न, वंश-परम्परा-

क्रमेण आगत 'तत् कर्म न हि' इति निश्चये 'विवर्जनीयम्' परित्याज्यम् 'किल' इति श्रूयते (किल-शब्दस्तु वार्तायां सम्भाव्यायामनयार्थयो ' इति विश्व)। अर्थान्तरन्यासे दृष्टान्तमुदाहरति। 'श्रोत्रिय ' वेदाभ्यासरत ब्राह्मण (अनेन नियत वेद-पठन-निरतत्वात् हिंसा-राहित्य व्यज्यते। 'अनुकम्पया' दयया 'मृदु ' कोमल अपि 'पशुमारण' यज्ञीय-पशूनां मारणं [illegible] (यथा [illegible] अग्नीषोमीय पशु-मालभेत', वायव्य श्वेतच्छागमालभेत इति) तेन 'दारुण ' भयानक अति-कठिन इति यावत् ('दारुणो रसभेदे ना [illegible] भयावहे' इति [illegible] मेदिन्यौ)। (अर्थान्तरन्यासः। पूर्वार्धे [illegible] विशेषे प्रस्तुते सामान्य मुक्तमिति अप्रस्तुत-प्रशंसा। [illegible] -गुणोत्पत्त्या विषमालङ्कारश्च। सुन्दरीवृत्तम्। वैतालीय [illegible])॥१॥

185n. –1 'आवुत्त' –Th ep het seems to have been used to pl ase 'आवुत्त'। Surely he was not a sister's husband of the constable "In *Mk* the word has been applied a a **title of respect** by a son to his father, but *Dr Pischel* conjectures that this may be an error for **'आवुक'**–the regular theatrical term for father. According to *Dr Burkhard*, [illegible] SK भाव—An honourable sir, 'gentlemen M [illegible]) । **2.** **जालोद्गाल** &c [illegible] means a fishing hook ([illegible]) **Optionally** [illegible] (*m* **3.** **विशुद्ध** &c This is said **sarcastically** For the fisherman-caste (निषाद) is one of the **lowest.** Vide MS. X 46-48 Mark that 'आवुत्त' **himself is interrupting** the fisherman in his speech, though a little before he ordered the first constable **not to do like that.** [illegible] -जीवन —*IK* **दारुण** [illegible]) **4.** **सहजम** &c –'सह' [illegible] (सहज कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्) hence 'natural' In the case of the fisherman, *Killing of fish* is his natural profession, but for this nobody should accuse him of possessing natural cruelty or ask him to give up that occupation. **किल**—So say the learned men Cf **'सहज कर्म** कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्' ।–*Gita. III* 35 *XVIII* 17 *Ibid* 11 16, *MS X* 97 *Narasingha Purana XVIII.* 48. श्रेयान **स्वधर्मो** विगुण परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। **स्वधर्मे निधनं** श्रेय परधर्मो भयावह'—*III* 35 'श्रेयान् **स्वधर्मो** विगुण परधर्मात् स्वनुष्ठि-तात। **स्वभावनियतं** कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम'—*XVIII.* 17, *Ibid* 42—

46, 'वर स्वधर्मो विगुण न पारक्य स्वनुष्ठित । परधर्मेण जीवन् हि सद्य पतति जातित'—*Ms* X. 97 —'यो यस्य विहितो धर्म स तज्जाति प्रतीतित । तस्मात स्वधर्मं कुर्वीत द्विजा नित्यमनापदि ॥' 'ऋते स्वधर्मं न ते यान्ति परा गतिम'—*Vaisnava Purana* दशानतिपाष्ट कुलधर्मसमग्रच स्वगोत्रधर्मं न हि स त्यजेन --*Qtd Suddhitattva, Kr XI* 78 **5. पशुमारण** &c Our poet **supports the Vedic rites.** Read 'दैवतेन पशु नाना यम – Asvalayana III 71 & V 3 3, अनेन प्रजापतयेऽश्वमज तूपर गा मगम &c —Gargya-Narayana on Ibid III. 6 13, Katyayana Srauta Sutra IX 8 25, अग्नेरा ... --Asvalayana V 2 2 Mark also the **sly insinuation against the Buddhists** (*In* 7) Hence R remarks निरनुक्रोश इति बाद्धोक्तिर्न' । 6 **श्रोत्रिय —**One **vastly read** in the **Vedas.** ... 5 2 84 directs घन् after 'छन्दस which is **replaced** by श्रोत्र' । Thus छन्दस घन्— श्रोत्र घ श्रोत्रिय (P 7 1 2 17) ... "'—*Mbh* 'श्रोत्रियन्' is a substitute for the sentence ... **without any affix** by ... श्रोत्रियछन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे पदवचनम –*Ki* which of course suggest the **alternative** also "यश्छ दोऽधीते स श्रोत्रियो भवति । ... 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रिय ... निपात्यते' इति वाक्यार्थे ... –*T* Note also जन्मना ब्राह्मणो' ... श्रोत्रिय स्त्रिभिरेव हि'—*PP* (...) *CI CXII* ... पड्भिरङ्गैरधीत्य ... श्रोत्रियो नाम धर्मवित –*Dec Kamalakara* The idea of the sentence is A ... though extremely compassionate cannot give up the performance of the *Vedic rites* which has devolved upon him by nature simply because these are despised by the पाषण्ड and others Similar is the case with my profession of killing fish Now read The fisherman belonged to his **father's caste of profession.** This calling was looked upon with contempt on the one hand because fisherman killed fish —a sin which was essential to their calling and caste, and on the other

hand **because they stank.** But **Fishermen have also their pride,** and King's brother-in-law can find no agrument against his statement that he must carry on his **father's calling.** How can he, therefore, be to blame ? Kālidāsa was not **alone in his defence of the poor,** but it should be emphasised that a **poet who preaches such thought is to be highly respected" —Dr. Ruben.**

Text:—श्याल:—तदो तदो (ततस्तत) ।

Superintendent—Then, what next ?

पुरुष:—एक्कस्शिं दिअशे खण्डशो लोहिअ-मच्छे मए कप्पिदे । जाव तश्श उदल-ब्भन्तले पेक्खामि दाव एशे महालदण-भाशुले-अगुलीअए पेक्खिदे (एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहित-मत्स्यो मया कल्पित[1] । यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत् एतत् महारत्न-भासुरमङ्गुलीयकं प्रेक्षितम) **पच्छा इह से विक्कअत्थं दंशअन्ते एव्व गहिदे भाव-मिश्शेहि** (पश्चादिह अस्य विक्रयार्थं दर्शयन्नेव गृहीतो भाव-मिश्रै) । **मालेह वा कुट्टेह वा अयं शे आअम-वुतन्ते** (मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य आगम वृत्तान्त) ।

Man—One day I cut[1] into bits a Rohita fish (*Cyprinus Rohitas*) Hardly had I looked into its maw before I saw this ring sparkling with a precious gem Afterwards (*while*) showing (*it round*) for sale here I was seized by Your Honours Kill me or chop me, this much is) the story of its turning up

श्याल — (अङ्गुलीयकमाघ्राय) **जाणुअ, विस्स-गन्धी गोहादी मच्छबन्ध एव्व णिस्समअ । अङ्गुलीअअ-दसण से विमरिसिदव्व, ना एध, लाअ-उल एव्व गच्छामो** (जानक विस्र-गन्धी गोधादी[4] मत्स्यबन्ध[5] एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयक-दर्शनमस्य विमर्ष्टव्यम । तदेत राज कुलमेव गच्छाम) ।

Superintendent *Smelling the ring)* Jānuka (*this feller*)[3] stinking of raw flesh is an iguana-eating[4] catch-fish[5] no doubt The finding of the ring by him must be investigated[6] So come, (*we*) will go even to the king' palace

रक्षिणौ—तह ! (धीवरं प्रति) **गच्छ ले गण्ठि-भेदअ । गच्छ** (तथा । गच्छ रे ग्रन्थि-भेदक ! गच्छ) । (इति सर्वे परिक्रामन्ति) ।

Constables As you s (*To the fisherman*) Come on, you cut-purse, come (*This said, all turn round*)

V. L. -'प्रक्षे'—B V Others omit it 'प्रेक्षितम'—B 'दृष्टम्' M V. 'दृष्ट्वा'—R S, B. has 'महा' before 'रत्न' others omit it.

'कुट्टयत'—B.H.S. 'मुञ्चत'—R. V. M. S. 'अयमस्याऽऽगम-वृत्तान्त '—R. V. M. 'इयमस्याऽऽगति '—S. 'एतावान् तावदेतस्य आगम '—B. Hs. 'जालुक' is the reading of B for 'जानुक'। 'गोधादी'—B. R. V.' गोधाती—M. 'गोखादी'—S. S omits 'दर्शनम्' after 'अङ्गुलीयक'। 'तद् एव'—B, omitted by others. 'ग्रन्थि-भेदक'—V.M. 'ग्रन्थि-च्छेदक'—B. 'गण्ड-भेदक'—R. 'गाण्ड-भेदिक'—S.

पुरुष इति। रोहित-मत्स्य ' मत्स्य-भेद ('रोहित शक्र-कोदण्ड रोहितो मत्स्य-पुङ्गव' इति मेदिनी) खण्ड खण्डमिति 'खण्डश '(वीप्सायां शस्-५।४।४७)। 'कल्पित ' खण्डित ('कल्प कर्तन कल्पनो' इति विश्वप्रकाश)। 'पश्चात्' रत्ना-वलोकनानन्तरम्। 'अस्य' अङ्गुलीयकस्य 'दर्शयन्' गणान् दर्शयन्। मूल्याधिक-लाभार्थं रत्न-वणिग्भ्य रत्न-गुणादिक सविस्तर वर्णयन् इत्याशय। 'कुट्टयत' खण्डश कुरुत। ('कुट्ट छेदन-भर्त्सनयो '—१०७)। श्याल इति। 'जानुक' इति द्वितीय-पुरुष नाम। विस्रस्य' आमगन्धिन ('विस्र स्याद् आमगन्धि यत्' इत्यमर) गन्ध ' अस्ति यस्य तादृश गोधादी' निहाका-भक्षण-शील। (अत्र गोधा इत्यस्य जातिवाचकत्वेऽपि सुबन्तोपपद णिनि – ३।२।७८'-कवेर्विवक्षावशात्। मत्स्यान् बध्नाति इति मत्स्य बन्ध ' (कर्मण्यण्'–३।२।१) धीवर इत्यर्थ 'एव' अवधारणे। 'अङ्गुलीयक दर्शनम्' अङ्गुलीयक-प्राप्ति-सम्बन्धी योऽयम् उदन्त अनेन सम्प्रति वर्णित स इत्याशय। विमर्ष्टव्यम्' एतत् सत्य मिथ्या वा इति निर्णेतव्यम्। 'तत' तेन हेतुना एव आगन्ता। रक्षिणाविति। 'ग्रन्थि-' वस्त्रादिना धनस्य यत बन्धन तस्य भेदक ' छेदक (भिदे कर्तरि ण्वुल् (३।१।१३३), 'पट-प्रान्तादि-ग्रथित सुवर्णादिक ग्रन्थि-मोक्षणेन य स्वीकरोति स ग्रन्थि-भेद ' इति कुल्लूकभट्ट)।

186n. 1. ततस्तत:—(**119n. 5** **एकस्मिन् दिवसे**— Proves that the fish was caught **not on that very day** (अद्य)—Vide (188n. 3). **2. रोहित**—A variety of voracious carp (*Cyprinus Rohitas*) abounding in the rivers of Bengal. ' कृष्ण-शल्की श्वेत-कुक्षिस्तु मत्स्यो य श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्र। कारण वल्य रागिस्थापि मास वात हन्ति स्निग्धमस्मात्, वीर्यम् —*RV*, Again 'रोहित सर्वमत्स्याना वरो वृष्योऽर्दितार्तिजित्। कषाया-नुरस स्वादु वातघ्नो नातिपित्तकृत्॥ ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहित-मण्डकम् '॥—*BhP* **3 विस्र-गन्धी**—विस्र is synonym of 'आम-गन्धि'—(*AK*). *i.e.* any thing having the smell of आम। Now what is 'आम ?' 'आम अपक्व मल '—*BhD*. 'इद चिता-धूमादि-गन्धे अपक्व-मास-गन्धेऽपि'—*Bharata*. 'विस्रम्' itself means 'आमगन्धि', hence

'विस्रगन्धी' requires justification. 'विस्रस्य' आमगन्धिनः 'गन्ध':=विस्रगन्धः *i. e. the smell of a thing which has the smell of* आम or in other words the smell of 'आम'। Next मत्वर्थे इनि—(5. 2. 115). On account of this cumbrous process its genuineness is doubted. Cf. the following reading which is found in (B)-(अङ्गुलीयकमाघ्राय) जाल्मक, मत्स्यो-दराभ्यन्तर-गतम् इति नास्ति सन्देहो, यतोऽयम् आमिष-गन्धो वाति।

4. गोधादी—'गोधा' or 'निहाका' is an 'iguana' *i. e.* a kind of big lizard. Cf. निहाका गोधिका समे'—*AK.* 'गो साप इति भाषा। सा तु स्थलज-जलज-भेदात् द्विविधा'—*Kalpa.* This is another instance of our *poet's* **deviation** *from Panini's rule*, for णिनि **is not available after 'गोधा'** which is **indicative of genus.** Read 'अजाता इति किम्? ब्राह्मणानामन्त्रयिता'—*LM.* (3. 2. 78). *M*, however, prefers the reading गोघाती and notes **'गोघातिन्'** (**cow-killer**) is applied as a reproachful epithet to **any rogue or low person.** Thus in *(MK. X)*, the 'Candala' is called **'गोह'** or **'गोघ्न'**। **5. विस्रष्टव्यम्—** Deserves to be investigated: optionally **विसर्ष्टव्यम्** by 'अनुदात्तस्य च-र्दुपधस्यान्यतरस्याम्'—(6. 1. 59) अनुदात्तोपदेश-स्य ऋदुपधस्य वा अम्आगमो झलादौ किति परे। यथा सृ-तप-दृश स्पृश-मृश-कृष। अतः—तितप्पति त्रपति इति। सृप त्रृप मर्क्ष्यति स्रक्ष्यति। इत्यादि अस्राक्षीत् असार्क्षीत् असृक्षत्"—**Prabha.**

6. राजकुलम् &c. For the ring belongs to the king and if the finding of the ring be reported to him new things may turn up which possibly will corroborate the statement of the fisher-man ('ज्ञातवृत्तान्तश्च राज्ञे निवेदयाव'—MK. X. **7. ग्रन्थि-भेदक—** A cut-purse. Read अङ्गुली-ग्रन्थि-भेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्त-चरणौ तृतीये वधमर्हति॥—*MS.* IX. 277; 'उत्कोचक ग्रन्थिभेदा कल्पदत्त-ठीकाकार'—*Y. Qtd KB.* This epithet shows that the constables have disbelieved his story. According to them he must have had it from some other's pocket.

Text: —श्यालः—सूअअ, इध गोपुर-दुआरे अप्पमत्ता पडिवालह मं, जाव इमं अङ्गुलीअअं जहा-गमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि

(सूचक, इह गोपुर-द्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतं मा, यावदिदम् अङ्गुलीयकं यथागमन भर्त्रे निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्क्रमामि)।

Superintendent - Sūcaka, here at the wicket[1] of the city-gate, you two await[2] me without heedlessness until having informed His

Majesty of this ring exactly as it turned up and having received (*His*) orders,[3] (*I*) return.

उभौ—पविशदु आवुत्ते शामि-पशादश्श

(प्रविशतु आवृत्त· स्वामि प्रसादाय) (निष्क्रान्त श्याल:)।

Both- Go in, Your Honour[4], to get our Lord's pleasure.

[*Exit Superintendent*]

सूचकः—जाणुअ, चिलअदि क्खु आवुत्ते (जानुक चिरयति खलु आवुत्त)।

Sucaka Jānuka, our master in indeed delaying[5].

जानुकः—णं अवशलोवशप्पणीया लाआणो

(ननु अवसरोपसर्पणीया राजान:)।

Jānuka—Why, kings are to be approached[5] at (*their*) leisure[6].

सूचकः—जाणुअ फुल्लन्ति मे अग्गहत्था इमं वहश्श शुमणा पिणद्धुं

(जानुक स्फुरतो मे अग्रहस्तौ इमं वध्यस्य सुमनस पिनद्धुम्) ।

। (इति पुरुषं निर्दिशति) ।

Sucaka Jānuka, the fore-part[7] of my hands[8] tingle[9] to fasten[10] the (*garland of*) flowers for his execution.

(*This said, (he) points to the man*).

पुरुषः—ण अलुहदि भावे अकालण-मालणे भविदुं

(नार्हति भाव अकारण मारणो भवितुम्) ।

Man It does not behove Your Honour to be a murderer[11] without (*any*) cause.

V. L.—'इह'—B. 'इम'—R S M 'पुरद्वारे'- V M. 'गोपुरद्वारे'—B.R.S. 'मा'—B ; Omitted by others प्रतीष्य b.V M. प्रतीच्य —R. परिगृह्य - -S. 'चिरयति'—R.V.S. 'चिरायति'- -M 'चिरयति'—B. HS. 'अप्रहस्तौ सुमनस &c'. R.V.M. 'बद्धसुमनसं &c' -S. 'व्यापादयितुम्' —B , B reads 'अग्रहस्तौ for 'हस्तौ । 'अकारण-मारण '—B. V. M. S.. 'अकारण मारण भावयितुम्'—R. 'अकारण-मारक '—B. HS.

श्याल इति। गोपुरद्वारे पुरद्वारे ('पुरमात्रेऽपि गोपुरम्'' इति रत्नकोष.) 'अप्रमत्तो'-(३।२।५७) अत्रहितो सावधानो भूत्वा तावत् प्रतीक्षध्वम् इत्याशय । मा 'प्रतिपालयतम्' युवाम प्रतीक्षेथाम्। आगमन लक्षणया आगमन-वृत्तान्तम् अनतिक्रम्य यथागमनम्'। मत्वर्थीय अच् (अ । आदि । विस्तरस्तु कौमुद्या द्रष्टव्य –६७६) येन उपायेन अङ्गुरीयं धीवर-हस्त-गता, पश्चात् अस्माभि प्राप्ता, तत् सर्वम् आमूलं 'भर्त्रे' दुष्यन्ताय 'निवेद्य तत ' दुष्यन्तात् 'शासनम्' आदेश 'प्रतीष्य' लब्ध्वा प्रत्यागच्छामि। **सूचक इति। चिरं करोति इति 'चिरयति'**

('तत्करोति तदाचष्टे'–इति गणसूत्रात् णिच्) विलम्बते (सविरागोक्तिरियम्)। [**चिरायति**' इति पाठस्तु **चिन्त्यः**]। **जानुक इति**। 'ननु' इति परमताऽऽक्षेपे। 'अवसरे' योग्ये काले, न तु यथेच्छया सर्वदैव, तेषाम् विविध-कार्य-व्यासक्तत्वात्। 'उपसर्पणीया' उपगम्या। **सूचक इति**। 'वधस्य सुमनस' वधकाले यानि करवीरादीनि पुष्पाणि वध्यस्य कण्ठे दीयन्ते ता· 'पिनद्धु' परिधापयितुम् ('आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्' इत्यमर)। 'मम अग्रहस्तौ' हस्तयो रग्रभागौ **अङ्गुल्य इत्यर्थः**। ('हस्ताग्राऽग्रहस्तादय गुण-गुणिनो र्भेदाऽभेदाभ्याम्' इति वामनः। चतुर्थाङ्के विस्तरेण व्याख्यात) 'स्फुरत' इत्यनेन त्वरा व्यज्यते। **पुरुष इति**। मारयति य स **'मारणः'** हन्ता ('ण्यन्तात् मृ-धातो **कर्तरि ल्युट् बाहुलकात्**) 'अकारणे' कारण विना 'मारण' (बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्) हन्ता। ('ततः प्रविशति' इत्याद्येतदन्तेन **विद्रवण**-नामकमङ्गमुपक्षिप्तम्। "**विद्रवः** वध-बन्धादि" इति दशरूपक-लक्षणात्)।

187n.—1. गोपुर-द्वारे—According to रत्नकोष, 'गोपुर' is a synonym of 'पुर' (Com.), while AK has पुरद्वारन्तु गोपुरम्' (i.e. city-gate); 'गोपुराणि प्रमथ्य च'—Rām VI. 42. 18; 75.6; 38; Ki. V. 35. **2. अप्रमत्त–**प्रमत्त (प्र मद् क्त)—'Heedless, 'negligent' Cf.'मत्तं प्रमत्तमन्मत्त सुप्त बाल स्त्रियं जडम। प्रपन्न विरथ भीत न रिपु हन्ति धर्मवित्'—*Bhāgabata*. I. 7. where *Sridhara Swami remarks*—'प्रमत्तम् अनवहितम्' hence अप्रमत्त' is careful. **'द' is not changed into** त'–(Vide 116n. 8, Cf 'स्वेष स्थानेषु अप्रमत्तै भवद्भि र्भवितव्यम्'–MK. IV; 'अप्रमत्ता स्वेषु स्वेषु गुल्म-स्थानेषु भवत'—VI; 'अप्रमत्तै प्रवेष्टव्यम्'—Ram. IV. 43. 25, **3. यथागमनम्—**Exactly as it turned up to us. **4. मां प्रतिपालयतम्—प्रति पा (णिच्)** means to **'to await'.** Cf. 'यावदेन मवलोकनमार्गे स्थित **प्रतिपालयामि**'—*Vik. III.* छायामाश्रित्य **प्रतिपालयामि**"—Act I भवन्त **प्रतिपालयति** भवस्वामी'—VI. 19, 'तव पुनर्मा भवन्त **प्रतिपालयिष्यन्ति**'—Vik. I. 'त्वमिह आस्थिता **प्रतिपालयिष्यति** Rat. III. 'तनुयक्त काल **प्रतिपालयितुम्**'—Śak. VII; (53n.4). प्रति + पालि' meaning '*to guard*' is Un-Kalidasian. **5. प्रतीष्य—**प्रति + इष् + ल्यप—Having taken or received (128n. 1), Read—"**इच्छति** ब्राह्मणै" मङ्गम्, **अन्विष्यति** मना गतिम्। **इष्णाति** धर्मकार्येषु यः मदोन्नतिमीषते" ॥ —*KR.* 36. **प्रसादाय—**Because Śyāla is expected to get reward from the King for the recovery of the Royal ring. **6. चिरयति—**(To dealy), is preferable. Cf.

'कथं **चिरयति** पाञ्चाली'—VS.; I; 'मया त्वं **चिरयसि'—**Māla. III. 'सङ्केतके **चिरयति** प्रवरो विनोदः'—MK. III; 'कथं **चिरयति** वसन्तकः'—Rat III. **7. ननु—**Implies disapproval 'नन्विति परमताक्षेपानुज्ञैषणा-पृष्ट-प्रतिवचनेषु'—*Dandanātha*. 'Don't you know that the kings cannot be approached whenever you like' ? One must bide the proper opportunity. Cf. 'प्रतिपाल्यावसरः'—(240n. 4) "त्वदीय-सेवाऽवसर-प्रतीक्षैः—Ku. IX, 9 ; "प्रणामावसर प्रतीच्छन्"—Ibid XII. 26. **8. फुल्लन्ति मे अग्रहस्तौ वधस्य सुमनसः** &c.—अग्रहस्तौ—(*Fingers*). (118n. 3; 212n.4.). At the time of Kāli. the **penalty for stealing gems was an extreme one.** Cf. 'आत्मनो **वधमर्हता** क्वासौ विहग-तस्करः'–*Vik V*. 1. This sort of Capital punishment was in vogue at the time of **मनु** and **आपस्तम्ब । याज्ञवल्क्य** does not prescribe any rigid rules and opines that death sentence may be **in**flicted, but in awarding such punishment, due consideration must always be given apropos of **time** and **place** of theft, and **age** and **health** of the culprit. **वृहस्पति**(1st. century A.D.) recommends that a fine shall be imposed either equal to or double the value of the property stolen, or the offender may be executed for the prevention of recurrent offence. Thus with the progress of time and civilization there is a gradual **tendency** towards the reducement of punishment from **death** to **fine.**

This certainly proves the antiquity of our poet. It may be noted that Dr. Keith and his supporters could not produce a **single instance to** show that a **thief was stentenced to death** in the **Gupta Period** for mere stealing a jewelled ring. Read also the statement of **FA Hsien.** (Introduction). Read. "पुरुषाणां कुलीनानां नारीणा च विशेषतः । मुख्यानां चैव **रत्नानां हरणे वधमर्हति**" ।।—*MS. VIII* 323; *IX*, 235-7; *XI*. 58. 'चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेत् विविधैर्वधैः—*Y. II* 270; 'एतच्च **उत्तम-साहस-दण्ड-प्राप्ति-योग्यो-त्तम-द्रव्य-विषयकम्'—** विज्ञानेश्वरः । Also (**188n. 1.**) Note also that in ancient times a person about to be executed was **garlanded** with flowers. Read 'तस्येयं मम मृत्युलोक-पदवी **वध्य-स्रग्** आवध्यताम्'—*MR. VII*. 4; **'दत्त-करवीदामा** गृहीत आवाभ्या वध्यपुरुषाभ्याम्'—*MK. X*. 2; **'पितृवन-सुमनोभिर्वे**ष्टितं मे शरीरम्'—*X*. 3; *X*. 21; 'न्यस्तालक्तक-**रक्तमाल्य**-वसना पाषण्ड-चाण्डालयोः'—*MM. V*. 24. **9. अकारण &c.**—'मारणः' with ल्यट

in the **active voice** (Cf. लोभनीय) means **'a killer'**. 'अकारणे' मारण'—(सहसुपेति समास)—A killer without any cause.

Text:—जानुकः (विलोक्य) एशे अम्हाणं इश्शले पत्तहत्थे लाअ-शाशनं पड़िच्छिअ इदोमुहो देक्खीअदि। गिद्ध-बली भविश्शशि, शुनो गुह वा देक्खिश्शशि (एष अस्माकमीश्वरः पत्रहस्तः राज-शासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते। गृध्र-बलिर्भविष्यसि, शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि)।

Jānuka (*Looking*)—Here our master, with a paper in hand, having received the royal mandate, is seen turning this way. (*Now*) you will be an oblation[1] to the vultures[1], or see the mouth[2] of a (*hungry*) cur.

(प्रविश्य) **श्यालः—सिग्घ, सिग्घ एदं** (शीघ्रं शीघ्रम् एनम्) (इत्यर्धोक्ते)। (*Entering*). Superintendent—Quickly, quickly, let this—(*This being half-uttered*).

पुरुषः—हा हदोम्हि (हा हतोऽस्मि) (इति विषादं नाटयति)। Man—Ah! I am done for. (*This said, acts sadness*).

श्यालः—सुअअ, मुञ्चेदु एसो जालोअजीवी। उबबण्णो क्खु से अंगुलीअअस्स आअमो। (सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी[3]। उपपन्नः खलु अस्य अङ्गुलीयकस्य आगमः)। Superintendent Sucaka, let go (*this*) liver-by-nets[3]. His finding of the ring is quite consistent[4].

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि (यथावुत्तो भणति)। Sūcaka—As Your Honour commands.

जानुक—जम-शदन पविशिअ पडिणिउत्ते क्खु एशे (यम सदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः खल्वेष)। (इति पुरुषस्य बन्धनं करोति)। Jānuka—This (*fellow*) getting into the house[6] of Yama[5] is come back. (*This said, unlooses the fetters of the man*)

पुरुषः—भट्टा! अह कीलिशे मे आजीवे (भर्तः अथ कीदृशो मे आजीवः)। (इति पादयोः पतति)। Man—Now My Liege, what is the means of my livelihood (*to-day*)? (*This said, falls on his feet*).

श्यालः—उट्ठेहि, एसो भट्टिणा अगुलीअअ-मुल्ल-सम्मिदो पालिदोशिओ दे प्पशादीकिदो। ता गेह्ण एदं [उत्तिष्ठ, एष भर्त्रा अङ्गुलीयक मूल्य-समितः पारितोषिकस्ते प्रसादीकृतः, तत् गृहाण इदम्]। (इति पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति)।

Superintendent—Get up, (*get up*). Here is a token of pleasure (*i. e.* a present), equal[7] to the value of the ring[7], has been kindly given to you by His Majesty. So take it.

(*This said, gives money to the man*).

पुरुषः (सहर्षं सप्रणाममञ्च प्रतिगृह्य)—**भट्टा! अणुग्गहिद म्हि** (भर्त्तः अनुगृहीतोऽस्मि)।

Man—(*Gladly accepting with a bow*) I am favoured, My Liege.

सूचकः—एशे णाम अणुग्गहे जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-क्कन्धे पड़िट्ठाबिदे (एष नाम अनुग्रहः यत् शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापित[१])।

Sucaka—This surely is a favour, that taken[8] down from the death-stake[5], you are put[6] on the shoulders of an elephant.

जानुकः—आबुत्त, पालिदोशिए कहेदि महालिह-लदणेण तेण अङ्गुलीअएण शामिणो बहुमदेण होदव्वं त्ति (आवुत्त, पारितोषिकं कथयति महार्ह-रत्नेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो बहुमतेन भवितव्यमिति)।

Jānuka—Your Honour, the reward shows that the ring with its precious jewel must have been highly valued by our Lord.

V. L. B reads 'ईश्वर' for 'स्वामी'। 'पत्रहस्ते राजशासनं प्रतीक्ष्य'—R. B V M. 'पत्रं गृहीत्वा' &c—B 'लेखपत्रे गृहीत्वा' &c.—S. 'प्रतीक्ष्य'—R V M S 'पतीक्ष्य'—R 'श्याल—गात्रमेतम्' &c. and the following speech of पुरुष occur only in B P Dr 'कीदृशो मे आजीव'—R. B. M. 'साम्प्रतं तव कीदृशं मे जीवितम्'—B S Ryder 'उत्तरं'—B, Omitted by others. 'पारितोषिकत्वे प्रसादीकृत'—B 'प्रसादादपि दापित'—R. V M 'दत्त'—S 'भर्त्त'—R B V. S. 'भर्त्ता'—M 'पारितोषिकं कथयति'—B V. M. 'परितोष कथय'—R 'राज्ञः परितोषं कथय'—S. 'महार्हरत्नेन'—B Omitted by other 'बहुमतेन'—B V. 'सम्मतेन'—R. M.—'शर्मदेन'—S 'भवितव्यम् इति'—B Others—'त्ति'।

जानुक इति। 'राज शासनम्' आदेशं 'प्रतीक्ष्य' गृहीत्वा 'उन्न' अस्या दिशि 'मुख' यस्य तादृश अवागमने-प्रयत्न ? यर्थ। गृध्रस्य बलि' उपहार (बलि-दैत्यो-पहारयो' इति हैम। चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि—' (२।१।३६ ६०७)-इति ६र्थी समास) भविष्यसि' जीवन्नेव त्वं बद्ध हस्त-पाद सन् गृध्रे खाद्यसे। 'वा' इति पक्षान्तरे। 'शुन' अत्र्करस्य वान मुख' द्रक्ष्यसि। बद्ध-हस्त-पाद सन् कुक्कुरै खाद्यसे इति गूढार्थ। **श्याल इति।** शीघ्रम् इति त्वरया द्विरुक्ति। 'अस्य धीवरस्य (कर्तरि षष्ठी) अङ्गुलीयकस्य' (कर्मणि षष्ठी। **क्वचित् कर्तरि कर्मणि च युगपत् षष्ठी स्यात्**) 'आगम' प्राप्ति 'उपपन्न' युक्त। **पुरुष इति।** 'अथ' इति प्रश्ने। 'मे आजीव' जीविका (**'आजीवो जीविका** वार्ता वृत्ति र्वर्तन-जीवने' इत्यमर)'कीदृश' 'पूर्वं गतो मत्स्यो, गतश्चाङ्गुरीयकं, तदद्य केनोपायेन जीविका करोमि' इति विद्यासागरचरणाः। नैतत् सोल्लुण्ठन-वाक्यम्)।

श्याल इति । 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन 'संमितं' तुल्यम् । 'प्रसादीकृतं' प्रसन्नतया दत्तम् । सूचक इति । 'प्रतिष्ठापितः' आरोपितः ['उपसर्गात् सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम्] ।

188n. –1. गृध्रबलि &c.- In old times a culprit condemned to death, was impaled and his body was allowed to stand on the stake, until it was devoured by vulture and other birds. Some times the body of the culprit was cut to pieces and offered to the vultures. Cf. "अयं बालघाती पुनः स्वर्णस्तेयी च, **अमुं शतखण्डं कृत्वा अस्य मांसेन गृध्राणां बलिः दातव्यः**"—*DP, story IV.* 'अर्धं कलेवरं प्रनिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घ-गोमायवः । अर्धमपि शूल-लग्न वेश इवाट्ट-हासस्य— MK. X. 35. Sometimes the criminal was buried in the ground up to the shoulder and the upper-half was allowed to be eaten by hungry dogs. **शुनः मुखम् &c.**--"आकर्षन्तु सुबद्धं नं **श्वभिः** संखाद्यतामथ । शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ।।"—*MK. X.* 53; "तर्हि **श्वभिः** खाद्यताम्"—*MK. X;* Cf. "Let **vulture** gripe thy grotto" –**Merry Wives of Windsor.**—*I.* 3. "Let **vultures** vile seize in his lungs also" **Henry** *IV. part* 2; *V.* 3. "I will rend an oak And peg thee in his knotty entrails" –**Tempest.** 1. 2; "I will have thee hanged **to feed the crow"**—**Lay of the Last Ministrel**. *III. l* 249. "*Dr. Boehtlingk* has adopted an amendation **'शिशुणो मुहम्'** *i.e.* (**शिशोर्मुखम्**) and translated—'*or thou will see the face of (thy) child (once more)*'. He has supported the interpretation by a reference to two other passages, one in Act VII of this play (पुत्र-मग्र-दर्शनेन), another in *MK* (*P.* 303. 1. 4. *Cu. Ed.*). Doubtless 'पुत्रमुखं दृश्' is a common phrase, but the whole point of this passage seems to me to lie in the **ludicrous substitution** of 'शुनः' for **'पुत्रस्य'—M. 2. अस्य अङ्गुलीय--कस्य आगमः**–'अस्य, has 'कर्तरि षष्ठी', while ('अङ्गुलीयकस्य', has 'कर्मणि 'षष्ठी in connection with the कृत् in 'आगमः', in spite of ('उभय-प्राप्तौ, कर्मणि'-2.3.66.). Read 'विचित्रा **जगतः** कृतिः **हरेः हरिणा वा**" । "केचिद् (*VM*) **अविशेषेण विभाषाम्** इच्छन्ति । **शब्दानाम्** अनुशासनम् **आचार्येण आचार्यस्य वा**"—SK. 624. **यम-सदनं**—The house of Hindu Pluto, or Minos. **3. कीदृशी मे आजीवः**—The idea is:—I am but a poor fisherman living from hand to mouth by catching and selling fish. The **other** day (186*n.* 1) I had caught a big carp

and got a ring in its maw. The fish I sold in the market and with its price I lived for some days. Then with the valuable ring in possession I did not want to go to fish for a few days, as it would bring me a large sum in exchange. Now that the ring is taken by the king, I am at a loss for the maintenance of my family *&c.* V M and his followers take it as a **return-taunt** of the fisherman to 'श्याल' for his remark—'विशुद्ध इदानीमाजीवः'। But this does not **harmonize** with the previous and the following speeches of the fisherman and श्याल। With the other reading BV translate "You've ransomed my life" *Robi Datta* 4 अङ्गुलीयक-मूल्य &c Equal to the value of the ring. सम्मित—Similar, equal Cf. [illegible]-सम्मिततयो- [illegible] - *KD* [illegible] सम्मिता [illegible] - *Ri III.* 16 'मूलेन आनाम्यम इति मूल्यम्। [illegible]—*BhD.* आनाम्यम' means अभिभवनीयम— What ought to be **overpowered,** hence मूल्यम् means the price worth cost, because articles like 'cloth' [illegible] procured by the outlay of stock or capital (मूल), *[illegible]* [illegible] which because it is capital plus profit, is **superior** to capital and thus **by price'** or **'मूल्यम्'** the **capital or 'मूल' is overpowered'**- [illegible] *SK* ."मूल नाम [illegible] लाभाख्यं [illegible] आनाम्यम।

[illegible] आनाम्यम् अभिभवनीयम् [illegible] लाभाख्यो भाग [illegible] मूल्यशब्दः प्रसिद्धः [illegible] हस्तिस्कन्धे— Mounting on an elephant also on horse, Cf. [illegible]—*Ram.* denotes elevation to high dignity, elephants being used in triumphal processions *M.* 6. पारितोषिकम्— *Mostline* and *Vaidya*. परितोष [illegible] 5 1. 109 Cf. [illegible] पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम्'—*Mh* V [illegible] प्रथमवादिन पारितोषिकं [illegible] —*Mudrā*

Text : श्याल.—ण तम्सिं महारुह रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि। तस्स दंसणेण भट्टिणो कोबि अभिमदो जणो सुमराविदो। जदो मुहुत्तअं पकिदि-गम्भीरो बि पज्जस्सु-णअणो आसि (न तस्मिन् महार्हे रत्न भर्तुः बहुमतमिति'

तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्त्तु: कोऽपि अभिमतो जन स्मारित । यतो मुहूर्तं प्रकृति-गम्भीरोऽपि पर्यश्रु-नयन आसीत्) ।

Superintendent—Methinks (*it is*) not the precious jewel there on, that was much[1] valued[2] by His Majesty. At the sig[1] t of it, our Lord was reminded[3] of some beloved[4] person. Since though[4] naturally grave[4], for a time his eyes were flowing with tears[5].

सूचकः--शेविदं णाम आवत्तेण (सेवित नाम आवुत्तेन) ।

Sūcaka—Surely (*great*) service has been done (*to His Majesty*) by Your Honour.

जानुकः--णं भणाहि । इमश्श कए मच्छ-शत्तुणो त्ति ।

(ननु भण । अस्य कृते मत्स्य-शत्रोरिति) ।—(इति पुरुषमसूयया पश्यति) ।

Jānuka—Better say, to this fish-killer

(*This said, sees the man with spite*).

पुरुषः--भट्टालक ! इदो अद्धं तुम्हाणं शुमणो-मुल्लं होदु ।

(भट्टारक, इत अर्धं युष्माक सुमनो मल्य भवतु) ।

Man Sir, let half from this be the price of flowers for you.

जानुक--एत्तके जज्जइ (एतावद् युज्यते) ।

Januka—That's what should be.

श्याल:--धीवर, महत्तरो तुमं पिअ-वअस्सओ दाणि मे सवुत्तो । कादम्बरी-सक्खिअं अम्हाणं पढम-सोहिदं इच्छीअदि । ता सोण्डिआवण एव्व गच्छामो ।

(धीवर, महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानी मे सवृत्त । कादम्बरी-साक्षिकमस्माकं प्रथम-सौहृदमिष्यते । तत् शौण्डिकापणमेव गच्छाम) ।

Superintendent Fisher-man, noble as you are, you have become a beloved friend of mine Let us seal our first[6] friendship[6] over (*a peg*, of brandy So let's go along to a vintner's shop.

सर्वे--तह (तथा) । (निष्क्रान्ता सर्व) ।

All Right ho ! (*Exeunt Omnes*)

॥ प्रवेशक ॥

(*End of the Induction*)

V. L.—'भर्तुरभिमत जन स्मारित'— R. B. V. 'स्मृत'—M. 'किमपि अभिमत भर्त स्मृतम'—S 'पर्यश्रुनयन'—V K. 'पर्यत्सुक-मना'—M S.B. 'पर्युत्सुकनयन'—R. 'मत्स्य-शत्रो'—K.B P. 'मानुसिक-भर्तृ'—R. 'मनसिका-भर्तृ'—M. 'सुमनामूल्यम'—R V.M.S. 'सुरामूल्यम्'—B P.HS. 'कादम्बरी-साक्षिकम्'—B. V. M. S. 'कादम्बरी सखित्वम्'—R. 'सौहृदम्'—B. V M. S. 'शोभितम्'—R. 'शौण्डिका-पणम्'—R. M. V. 'शौण्डिका-लयम्'—B.

'शुण्डिका-भवनम्'—S 'सर्वे—तथा'—only M., '**अङ्कावतारः**' for 'प्रवेशकः—B. SD. HS. 'तृतीयः प्रवेशकः'—R's. Com.

श्याल इति । 'अभिमतः जनः' प्रियो व्यक्तिः । 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'गम्भीरोऽपि' परिगतानि अश्रूणि' ययोः ते 'पर्यश्रुणी' बाष्पाकुलिते इत्यर्थः, 'नयने' यस्य तथाभूतः । प्रकृति-गम्भीरस्य सबाष्पत्वात् शोकातिशयो व्यज्यते । **सूचक इति ।** 'नाम' इति अभ्युपगमे । 'सेवितं' प्रियजनस्य स्मरणं विधाय सन्तोषितः । **जानुक इति ।** 'ननु' इति परमताक्षेपे । ('**नन्विति परमताक्षे**पाऽनुज्ञैषणापृष्ट-प्रतिवचनेषु' इति दण्डनाथः) । 'मत्स्य-शत्रोः' धीवरस्य 'कृते' निमित्ते । तस्य उपकाराय च आवृत्तेन सेवितम् । धन-लाभस्तु एतन्निष्ठ इति, सेवनञ्च एतदर्थमेव जातम् इत्याशयः । इदानीं पारितोषिकस्य किञ्चिदंशं दत्त्वा अस्मान् परितोषय इति बोधयितुम् 'असूयया पश्यति' । **पुरुष इति ।** 'सुमनो-मूल्यं' इति **विनयोक्तिः** (अद्य भवान् एव मे प्राणरक्षक अतएव पूज्यः । पुष्पाणि च पूजनीयस्य मुख्योपकरण-साधनानि । तेषां च इह समवायो न विद्यते । अतः राज-प्रसाद-लब्ध-धनस्य युष्मत्-पूजार्थानां पुष्पाणां मूल्यं भवतु । पूजादिकाले हि पूजोपकरणेषु यस्य कस्यचिद् असद्भावो भवति रजत-काञ्चनादिकं तन्मूल्यतया परिकल्प्यते । यथा गोमूल्यं काञ्चनम् इति विद्यासागरचरणाः) । **श्याल इति ।** 'प्रियवयस्यक' इत्यत्र स्वार्थे कन् । 'प्रथम सौहृद' सख्य-स्थापनं (**सौहृ**र्दमिति एतत् विस्तरेण व्याख्यातं प्राक्) । 'कादम्बरी' मद्य विशेषः 'साक्षि' ('सामान्ये नपुंसकम्', वा —८।१) यस्मिन् तादृशं (तत. स्वार्थे कन्) । '**मैत्र्यादि अग्नि-साक्षिकं क्रियते इति प्रसिद्धिः । पाना-सक्तानां तु मदिरा-साक्षिकम्**' इति विद्यासागरपादाः । 'शुण्डा' सुरा पण्यमस्येति "शौण्डिकः" ('तदस्य पण्यमिति ठक् ।४।४।५१, "शुण्डा पान-गृहे मता । अम्बु-हस्तिनि वेश्यायां हस्ति-हस्त-सुरासु च" इति मेदिनी ।। 'शौण्डिकाऽऽपण' मद्यपान-गृहम् । **प्रवेशक इति ।** प्रवेशक-लक्षण यथा—"तद्वदेवाऽनुदात्तोक्त्या नीच-पात्र-प्रयोजितः । **प्रवेशकोऽङ्कद्वयान्तः** शेषार्थस्योपसूचकः । हीनाभ्यामेव पात्राभ्याम् अङ्कादौ यः प्रवर्तते । **प्रवेशकः** स विज्ञेयः शौरसेन्यादि भाषया" । अङ्क-द्वयान्त इति **प्रथमाङ्कस्य आदौ अन्तिमाङ्कस्य** अन्ते च अस्य प्रतिषेधः ।

189n. —1. न तस्मिन् महार्हे &c.—Cf. 'रत्नमिति न मे तस्मिन् सगौ प्रयासो निःस्पृहमानसिको विभवानन्द । प्रियतमा ते यदि मम गतं सङ्गतमीरेन सङ्गमितः'—*Vik.V.*3. **पर्यश्रु** -A very common expression. Cf. 'पर्यश्रुनयनः दुःखार्त'— *R m. II.* 90. 14; *Ki. III.* 37 *Mah. Śānti.* 6; *Vana.* 151.

2. असूयया &c.—The envious eying of the police officer, suggests that as their master has done good to the fisherman, so he also in his turn should please them by giving **a** portion from the king's gift. This practice amongst the

policemen is seen even in these days. The **man understands the insinuation of Jānuka,** and at once proposes to give something *out of fear*. **3. मत्स्य-शत्रो:**—Most of the Devanāgara Mss. read मत्सिका-(भर्तु:) which does not occur in any lexicon. R's 'मात्स्यिका भर्तु:' means 'for the sake of the chief of the fisherman'. 'ठक्' comes in by 'पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति' (4. 4. 35). **4. सुमनोमूल्यम्**—(97n. 3). The idea is—You have saved my life. I ought to worship you with flowers ("पुष्पफलेन चान्ये प्रानर्चु:"–*BK. II.* 20). But these being not at hand, let me give you something as the price of flowers (*Com*). *M* takes this speech **ironically** alluding to the **flowers of death** which the constables wanted to tie round his neck before taking him to the gallows. This seems to be absurd in this situation. N's **'सुरा-मूल्यम्'** is also **equally good,** as almost immediately after this they all went to a grog shop. "*Take half of it, masters, to pay for something to drink*"—*Ryder*. **5. महत्तर** &c. —Mark the *change of tone* of the Police-Superintendent who is now actuated by self-interest. This is the peculiar trait of police officers almost everywhere. **6. कादम्बरी** &c. 'कादम्बर' or 'कादम्बरी' is a spirituous liquor distilled from *kadamba flowers*. 'कादम्बरं **कदम्ब-पुष्पोद्भव-**मद्यम *Kalpa*. Here it means wine in general Read 'कादम्बरी-सखित्वमस्माकं प्रथम सौहृदमिष्यते'—*R.V.* कुत्सितम् अम्बरम् [2. 2. 18.] कादम्बरम् [कु - कद् (6. 3. 101,)] कदम्बरं (नीलाम्बरम्) अस्य अस्ति इति कदम्बर - अच् ('अर्श आदिभ्योऽच्'—(5.2. 127).]—**कदम्बर:** *i.e. Bala-Rāma* who wore blue robes. कदम्बरस्य इयम् इति कदम्बर + अण्" [4. 3. 120] कादम्बरी—[ङीप् 4. 1. 15].— Or, **कदम्बे जात: रस:** । 'तत्र जात.' [4. 3. 25] इति अण् । कदम्ब राति इति क—[3. 2. 3.] । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीप् [4. 1. 53]—*BhD*. साक्षात् + इनि निपात्यते **साक्षिन्** ['साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्'—5. 2. 91] —a witness, as in 'फल **तप: साक्षिषु'**—*Ku. V.* 60; *VIII.* 83, (Now Com.). Cf. **'अग्नि-साक्षिक** इत्यानिमृष्टवान्'—*Ra. XI.* 48. **'पञ्चवाणाग्नि-साक्षिकम्'**—*Māla. IV.* 12. **7. शौण्डिका-पणम्**—शुण्डा मदिरा (*Medini*) अस्य पण्यम् इति शुण्डा + ठक् = शौण्डिक. ['तदस्य पण्यम्'—4.4.51]—a vintner ('शुंडी' इति भाषा)—*Kalpa*). **"ततो गान्धिक-कन्यायां**

कैवर्ताद् एव शौण्डिकः। कैवर्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिक" ॥ —*Parāśara-padhati* आ समन्तात् पणायन्ते अत्र पणन्ते अत्र वा। पण् व्यवहारे। आ + पण + घ आपण by [गोचर-सञ्चर'—&c (3 3 119)]—A shop —*BhD* **8. प्रवेशकः**—According to Ś and K there is **no difference between 'प्रवेशक' and 'विष्कम्भक'** (32n 11) Cf विष्कम्भक इति मन्यन्ते प्रवेशक इति स्मृत —*K* प्रवेशक एव विष्कम्भक'—Ś But the authorities on Dramaturgy make प्रवेशक always an **interlude** and never a **prelude,** and thus it cannot come in the beginning of the 1st Act or at the end of the last Act Besides प्रवेशक must have one or more **नीच** characters while विष्कम्भक has **मध्यम** characters only

Remark The above dialogue has been named **अङ्कावतार'** ("Descent of an Act") by ... supported **by an authority like VK.** Read ... अङ्कावतार ... ... अभिज्ञाने **पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः** ... अङ्कस्यादृ शिष इवावतीर्णः' SD VI When an Act is evolved by persons in the end of the preceding Act brought in continuity with the latter it is called "**Descent of an Act**" Ballantyne's SDR ... *H* The present dialogue gives an insight into the social condition of the days of Kali... The then police *the* ... even not being ... were mostly uneducated and they generally used to torment the ... exactly as is done by **the present-day police for extracting** the required confession But ... frequently offered to hush up the police Men of lower class were **addicted to drink** and frequented the **dram-shops.** The penalty for **theft was an extreme** one, and the ... compelled to eat up by vultures or living ... Buddhism was slowly ... in the country denouncing the animal sacrifice performed by the followers of Vedic religion Now cf **Fa Hsien's** account of the Gupta period Introduction p XXXV

Text: -(ततः प्रविशत्याकाश ... सानुमती नामाप्सरा) ।

सानुमती—णिव्वत्तिद मए पज्जाअ-णिव्वत्तणिज्जं अच्छरा-तित्थ-सण्णिज्झम् जाव साहु-जणस्स अभिसेअ-कालो त्ति सम्पद इमस्स राएसिणो उदन्तं पच्चक्खीकरिस्सं (निर्वर्तितं मया पर्याय-निर्वर्तनीयम् अप्सर-स्तीर्थ-सान्निध्य यावत् साधु-जनस्याऽभिषेक-काल इति साम्प्रतमस्य राजर्षे उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि) । **मेणआ-**

संबन्धेण सरीर-भूदा दाणीं मे सउन्दला। ताए अ दुहिदु-णिमित्तं सन्दिट्ठ-पुव्व-म्हि (मेनका सम्बन्धेन शरीर-भूता[1] इदानी मे शकुन्तला, तया च दुहितृ-निमित्तम्, सन्दिष्ट-पूर्वास्मि)। (समन्तादवलोक्य) **किं णु क्खु उदुच्छवे बि णिरुच्छवा-रम्भं विअ राअ-उलं दीसइ। अत्थि मे विहवो पणिधाणेण सव्व परिण्णादुं। किंदु सहीए आदरो मए माणइदव्वो** (कि न खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवाऽऽरम्भमिव[1] राज-कुलं दृश्यते। अस्ति मे विभवः[*] प्रणिधानेन[*] सर्वं परिज्ञातुम्। किन्तु सख्या आदरो[*] मया मानयितव्य[**])। **होदु। इमाणं एव्व उज्जाण-पालिआणं तिरक्खरिणी-पडिच्छण्णा पस्स-परिवत्तिणी भविअ उवलहिस्स** (भवतु। अनयोरेव उद्यान-पालिकयोः तिरस्करिणी-प्रतिच्छन्ना[**] पार्श्व परिवर्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये[**])।

॥ (इति नाट्येनावतीर्य स्थिता) ॥

(Enter a nymph named Sānumatī in an aerial car.)

Sānumatī—*(Close)*-attendance[2] at the *Nymphs' shrine*, which has[2] to be observed in regular rotation while holy-men's ablution-time lasts, has been performed[3] by me. So at present this Royal-sage's action[4], *(I)* will ascertain with *(my)* own eye. Owing to her relations with Menakā, now one with my *(own)* body[5] *(is)* Śakuntalā. *(I)* have already been asked by her *(to do something)* for her daughter's sake. *(Looking around)* Why indeed is it that even in the *(vernal)* festival, [*]no preparation *(for celebrating the)* festivities[*] appear in the royal mansion? I have the *(mystic)* power[*] to ascertain all by means of meditation[*]. But my friend's *(earnest)* request[*] has to be honoured[10] by me. Well! even out of these garden-tending-maids, myself concealed[11] by the veil of invisibility[11] *(constantly,* keeping near them, I'll know[1] *(everything)*.

(Having acted descent stands).

V. L.— शरीरभूता --R. B. V शरीरभूतसखीग - M S उपस्थितोत्सवे'—B 'ऋतूत्सवे'--R. V M उत्सवे --S Sir Jones, P, Ryder following (B), read मिश्रकेशी for सानुमती। 'अप्सराः' -- Dr

सानुमतीति। पर्यायेण' वारक्रमेण परिपाटया इति यावत्। ['पर्यायस्तु प्रकारे स्यात् निर्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः] आसन्न-स्नान-तीर्थस्य' तन्नामक-प्रसिद्ध-तीर्थस्य 'सान्निध्य' तत्रोपस्थिति निर्वर्तनीयम्' सम्पादनीयम्। तत्र साधुना स्नान-समये एकैकस्मिन् दिवसे एकैकया अप्सरसा स्थातव्यम् इति नियम अस्ति। स त्वद्य मया सम्पादित अर्थात् मत्पर्याय समाप्त। इति' अस्माद् हेतो 'साम्प्रतम्' इदानी 'राजर्षे. दुष्यन्तस्य 'उदन्त' वार्तां ('उदन्त साधु-वार्तया' इति भानुजि-धृत-कोष:) 'प्रत्यक्षीकरिष्यामि' स्वाक्षिभ्यां द्रक्ष्यामि। 'मेनका-सम्बन्धेन' मेनकायाः

दुहितृत्वात् इत्यर्थः। 'शकुन्तला मे' मम अशरीरं शरीरं भूता इति 'शरीर-भूता' ['श्रेण्यादयः कृतादिभिः' (२।१।५९ ; ७३८) इति समासः। **श्रेण्यादिषु च्व्यर्थ-वचनं कर्त्तव्यम्'** इति कात्यायनः। **'श्रेण्यादि राकृतिगणः" इति शाकटायनः।** विस्तरस्तु चतुर्थाङ्के द्रष्टव्य.) 'दुहितृ-निमित्त' शकुन्तलार्थं, पूर्वम् सन्दिष्टा 'संदिष्ट-पूर्वा' (इति मद्गुरूपेति समास । **'भूतपूर्वे चरट्'** (५।३।५३) इति निर्देशात् पूर्व-शब्दस्य पर-निपात· पाक्षिकः। 'किं न' इति वितर्क-गर्भ· प्रश्नः। 'खलु' इति निश्चये। 'ऋतौ' प्रकरणात् वसन्त-काले य 'उत्सव' काम-देवमुद्दिश्य स 'ऋतूत्सवः' मदनोत्सव· तस्मिन आगते अपि (६६४) 'निर्गतः 'उत्सवस्य आरम्भः' यस्मात् तथाभूतम् उत्सव-शून्य 'राजकुल' नृपभवन [**"कुलं** जनपदे गोत्रे सजातीय-गणेऽपि च। **भवने** च तनौ क्लीवम्" इति मेदिनी]। 'प्रणिधानेन' चित्तैकाग्र्येण [इति रघुटीकायां (१।७४, ८।१५) मल्लिनाथपादा.। 'प्रणिधानं प्रयत्ने स्यात् समाधौ च प्रवेशने' इति मेदिनी]' विभव' सामर्थ्यम्। 'सख्या' शकुन्तलायाः (कर्तरि षष्ठी) 'आदर' प्रयत्नेन कृत. अनुरोध· 'मया माननीयव्य' रक्षणीयः। तस्या अनुरोधेन एवाह राज वृत्तान्त स्वय गत्वा **प्रत्यक्षतः न तु प्रणिधानेन** ज्ञास्यामि इत्याशय। 'तिरस्करिण्या विद्यया' यत-प्रभावेण अपरे अलक्षित-विग्रह सन् सर्वम् अवेक्षित शक्ना। भवति इति, तादृश्या अदृश्यता-जनिकया विद्यया 'प्रतिच्छन्ना' अलक्षित-देहा सती। 'पार्श्व परिवर्तिनी' निकटस्था भूत्वा 'उपलप्स्ये राजवृत्तान्त ज्ञास्यामि। **नाट्येनेति।** 'अवतार्य' अर्थात् गङ्गावतरणेन। तल्लक्षण यथा—"अङ्कस्थोप-निक्षेपावनप्रोन्नत-मतनौ। भजेना विपताल' वेदथमेव शिरस्तदा॥ **गङ्गावतरण**मिति। (निर्वर्तितम् इत्यादिना एतदन्तेन गात्मनत्याऽऽत्मश्लाघायाः कृतत्वात् **'विचलन'**-नामाङ्ग-मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमक· धनञ्जयेन **यथा**—'विकत्थन **विचलनम्**' इति)।

190n. 1. आकाश-यानेन—यान्ति अनेन या ल्युट् करणे **यानम्—A passage or a vehicle**; 'यान स्याद् वाहने गतौ'—Medini; Cf. देवयान' 'पितृयान'। आकाशस्य आकाशे वा यानम्—A heavenly path or a passage through the celestial region. The nymphs had the power of flying though the sky. Cf. 'ततः प्रविशति आकाश-यानेन उर्वशी चित्रलेखा च'; 'सिद्धमार्गम् अवगाह्य' &c.—*Vik.* 1. **2. पर्याय** &c.—परि+इ+घञ्— **पर्याय—**Regular order, successio — — परौ अनुपात्यय इणः'—(3 3.38) इति घञ् 'पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रज'—**Rām.**V.38.21. **'व्यतिक्रमार्थे'** तु जय-**विपर्ययः**। 'काल-**विपर्ययः'**—*Prabhā.* The celestial nymphs who were the Guardian Deities of the *Nymphs' shrine,* had to be there by rotation so long as it was the bathing time for the

sages, or (for **Kuvera**--'साधु-जनस्य देवलोके वार्धुषिक-रूपस्य **कुबेरस्य'**--**HS**) **यावत्**--is indicative of limit inclusive. **सान्निध्यम्**--Here denotes 'presence', 'close attendance'. Cf. 'अनजीविना **सान्निध्यम्** अवश्यम् करणीयम्'--*Hit.* परि कल्पित-**सान्निध्या'**--*Ra* *II* 6 *VII.* 3. *Ku* *III* 33. In *Vik* the word **'उपस्थान'** occurs exactly in the same sense. Cf. चित्रलेखा--सखि आसमा **वार-पर्यायेण** खलु भगवत सूर्यस्य **पाद-मूलोपस्थाने** वर्तमाना &c. *Vik* *II* **3. इति** अस्मात् इत्यादि। Now that I have observed my duty and am free from occupation. **4. मेनका-सम्बधेन**--Either because Śak is **related to** Menakā an अप्सरा or because of my *friendship* with मेनका। **सम्बन्ध**--Either **relation** or **friendship.** For the *latter sense* Cf. सम्बन्ध-माभाषण पूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते--*Ra* *II* 58, सम्बन्धम् आपनम्--*MV* **5. शरीर-भूता**--Cf. ... म- Mala, ... **6. किं नु** &c. As to the preparation of **ऋतूत्सव** (**मधूत्सव**--Vide ... I am sure (**खलु**) there is none but what may be the cause of it (**किं नु**)-- ... **7. अग्नि मे** &c. By प्रणिधान Deep Concentration the sages can know the past or the future ... प्रणिधानेन ... स्तम्भ कारणम् - *Ra* ... **"प्रणिधानात्** ... --*VIII* ... *Ram* *III* 13 12 *Patanjali's* *Yoga-Sutra* *Ch* *III* 50. The celestial nymphs were also endowed with that power. Read 'सखि **प्रणिधान**-... *Vik* *II* ... **प्रणिधानत स्त्वा'**--Ra XIV 72. **8. सख्या** &c.--Refers to the request of **शकुन्तला--'HS** and not of **मेनका**-- R; for throughout Act VI **Sānumatī refers to Śak. as सखी**। Cf. ... प्रियसखीमेव', ... प्रियसख्या' &c. infra. **9. तिरस्करिणी** &c. ... तिरस्करोति इति तिरस्करिणी ... [by नन्दि ग्रहि पचादिभ्य &c. '(3।1।134)] तिरस्करिणी। The वृद्धि (7 3 115) is barred by संज्ञापूर्वको विधिः अनित्यः'-(2547,--BhD) निपातनाद्वा ।। 'तिरस्त्रि ... करणे ल्युट्-- (3।1।117)--तिरसोऽन्यतरस्याम् (8।3।42, 156) इति सत्वम्--*MV*]. Ordinarily **'तिरस्करिणी'** means a veil or curtain. Also "तिरस्करिणी'--SK. Cf. 'दरी-गृह-द्वार-विलम्बि-बिम्बा **तिरस्करिण्यो** जलदा भवन्ति'--*Ku,* I 14. 'व्यवसितमिव मे **तिरस्करिणीम्**--*Māla* *II.*

1. According to M तिरस्करिणी means a sort of **magic veil** by wearing which one can be invisible Cf. 'तथेति तिरस्करिणीम् अपनीय राजानम् उपेत्य--*Vik ; KM* 910, or it means a **secret science** by which one can make oneself invisible Cf. **'भोस्तिरस्करिणी-गर्वित** मदीयमन्त्र ना द्रक्ष्यसि-- *Śak* VI 'तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वा--यावत् पार्श्ववर्तिना [illegible] *Vik II see next* **10.** उपलप्स्य --[illegible] -Act I pp 78 **प्रतिच्छन्ना--** Hidden, concealed [illegible] though invisible will of course be **visible to the audience.** Cf [illegible] -Mk III [Read Being **visible** to the audience, and **invisible** to the individual on the stage is a contrivance familiar to the plays of various peoples especially our own, as the **Ghost of Hamlet,** that of **Banquo, Ariel** *in the Tempest* and **Angino** *in the* [illegible] *Man* [illegible] who repeatedly enter **invisible.** The audience [illegible] of our old comedies [illegible] composed a robe to walk invisible [illegible] supposed was [illegible] of light gauze texture Something of the kind is used here apparently, as the stage directions are **covered with a veil",** and **throwing aside the veil" Dr. Willson.**

Text: ([illegible]) प्रथमा--

आअम्ब-हरिअ-पण्डुर ! वसन्त-मासस्स जीअ-सव्वस्स !
[illegible] दिट्ठो सि चअ-कोरअ ! उदु-मङ्गल ! तुम पसाएमि ॥२॥
[illegible]
[illegible] [[illegible] ! [illegible] !
[illegible] ! [illegible] ! [illegible] ॥]

[illegible]

[illegible] O lightly-coppered pale green mango-blossom, the[1] be all of the life of the vernal month thou art seen (*by me*) O auspicious harbinger of the season (*I*) propitiate thee 2

द्वितीया--परहुदिए ! किं एआइणी मन्तेसि

[परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे ।]

Second Parabhṛtikā, what art thou chirping about to thyself ?

प्रथमा—महुअरिए ! चूद-कलिअं पेक्खिअ, उम्मत्तिआ परहुदिआ होदि [मधुकरिके ! चूत-कलिका प्रेक्ष्य उन्मत्ता खलु परभृतिका[4] भवति] ।

First—Madhukarikā, Parabhṛtikā (*the cuckoo*[4]) indeed **goes** crazy (*with delight*) at the sight of the mango-blossom.

द्वितीया—(सहर्षं त्वरया उपगम्य)——**कहं उवट्ठिदो महु-मासो** (कथमुपस्थितो मधुमास) ?

Second (*Hastily approaching with transport*) What ! **has the** spring month (*really*) arrived?

प्रथमा—महु-अरिए ! तव दाणिं कालो एसो मद-विब्भम-गीदाणं (मधुकरिके ! तव इदानी काल एप मद-विभ्रम-गीतानाम्) ।

First- Madhukarikā (*O bee*), now this is time **for your** amorous ditties through intoxication

द्वितीया—सहि ! अवलम्ब मं जाव अग्ग-पादट्ठिआ भविअ चूअ-कलिअं गेण्हिय सम्पादेमि काम-देवस्स अच्चणं [सखि ! अवलम्बस्व[5] मा यावदग्र-पादस्थिता भूत्वा चूत कलिका गृहीत्वा सम्पादयामि कामदेवस्य अर्चनम्) ।

Secondd—Hold[6] me, dear, while standing on tip-toe, (*I*) cull **the** mango-blossom and perform the worship unto the **God of** Love.

V. L.— 'उच्छ्वसितमिव वसन्तमासस्य'—B. जीवसर्वस्व'—V. **M.** R's Com. 'जीवितसर्वस्व—S. R's Com जीवितमत्य वसन्तमासयो '—R. दृष्ट '—R.V.M. दृष्ट'—B. 'दिष्ट्या'—S, B reads'क्षणमङ्गलम' for 'ऋतुमङ्गलम । 'चूतकोरक'—R. V. M. 'चूताङ्कुर'—S. B. प्रसादयामि'—R. V. M. 'खलु पश्यामि'—S. नियच्छामि'—B. 'मद-विभ्रम गीतानाम्'—R. V. M. विभ्रमादुर्गीतानाम्'—S. B.

तत इति । 'चेटी' दासी (इति हेमचन्द्र) । **आताम्रेति** । ताम्र लोहित., 'हरित' हरिद्वर्ण पाण्डर शुक्ल-पीतम (पाण्डुर शुक्ल-पीतम' इति **शाब्दिक**-नरसिंह:) इति 'ताम्र-हरित-पाण्डर' वर्ण त्रय-युत इत्यर्थ ('वर्णो वर्णेन' (२।१।६९.) इति समास] 'आ' ईषत 'ताम्र-हरित-पाण्डर' [इति महसुपेति समास· । नत् सम्बद्धो] 'वसन्त-मासस्य' प्रथमस्य मधुमासस्य **चैत्रस्य इत्यर्थ**., **नतु फाल्गुनस्य** [**'मधुः माधवश्च वासन्तिकावृतू'** इति मलमास-तत्त्व-धृत-श्रुति:] जीवस्य' प्राणाना 'सर्वस्व' सारभूत ! सत्सु अपि अन्येषु विविधेषु पुष्पेषु तदङ्कुरेण एव ऋतो: उच्छ्वसित मेत गम्यते । 'ऋतो ' वसन्तस्य 'मङ्गल'! **प्रथम परिजृम्भमाणत्वात्** सर्वेषु ऋतुषु वसन्तस्य उत्कृष्टत्व त्वयैव-कृतम् इत्याशय. । **हे 'चूत-कोरक' आम्रकलिके** [**'कलिका कोरक. पुमान्'** इत्यमर) **'मया त्वं दृष्टोऽसि'**

अस्मादेव हेतोः 'त्वां प्रसादयामि' प्रसन्नं करिष्यामि । कामदेवाय समर्प्यं इत्याशयः । **आर्या** जातिः] ।।२।। **द्वितीयेति** । 'परभृतिका' इति प्रथम-चेटी-नाम । 'एकाकिनी' मया विरहिता । **प्रथमेति** । 'मधुरिका' इति द्वितीय-चेटीनाम । आम्रकलिकां दृष्ट्वा परभृतिका (**कोकिला**) उन्मत्ता भवति । **मन्नामापि परभृतिका** । अतः ममापि स्वयं जल्पनं न विचित्रम् । **द्वितीयेति** । 'मधु-नामधेयः मासः 'मधुमासः' चैत्र इत्यर्थः ('मधुश्चैत्रे च दैत्ये च, मद्ये पुष्परसे मधु' इति हट्टचन्द्रः) । 'कथमिति हर्षे [इति मेदिनी] । **प्रथमेति** । हे 'मधुकरिके' छलात् भ्रमरि इत्यर्थः । 'मदेन' 'पुष्पमधु-पानेन जनितया मत्ततया यानि 'विभ्रम'-युक्तानि 'गीतानि, यद्वा 'मदः' हर्षः च, 'विभ्रमः' इतस्ततः परिभ्रमणं च, 'गीत' गानं च, तेषां 'कालः' वेला समागतः । **द्वितीयेति** । 'अवलम्बस्व' अन्यथा भूमौ पतिष्यामि । 'अग्रौ' च तौ 'पादौ' च इति 'अग्रपादौ' तयोः 'स्थिता' [अत्र **अवयवाऽवयविनोः अभेद-विवक्षया अङ्गुलीषु पादत्वारोपः** । तथाचोक्तम् वामनेन——"**हस्ताग्राऽहस्तादयो** गुण-गुणिनोर्भेदाऽभेदाभ्याम्" (५।१।६०) इति विस्तरस्तु चतुर्थाङ्के द्रष्टव्यः] ।

191n. 1. आताम्र &c.—ताम्यतीति तम । रक्त-=ताम्रम् ; 'दीर्घ' by 'अमि-तम्यो दीर्घश्च' (उ. 183). ताम्र. गुण. अस्ति अस्य इति ताम्र+मतुप् = ताम्र — Having the colour of copper. **मतुप् is elided** by the Vārt. 'गुण-वचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः'—1896. (10n, 7). Similarly in the case with हरित । *AK*, however, **does not seem to like** this sort of convention. He says 'गणे' शुक्लादयः पुंसि गुणलिङ्गास्तु तद्वति त्रिषु *i. e.* when शुक्ल, ताम्र &c. mean **'one possessing that colour'** they assume the gender of the noun they qualify. 'आ' means **ईषत्** and goes with all the three colours. Cf. Ra. VI. (17-18). **2. चूत**&c.—**कोरकः** (m) means 'bud'—*AK*. But 'कोरकोऽस्त्री कुड्मलेऽपि—*Medinī*. Also 'समपद्यन्त विवृताः **कोरकाणि'**—SPB-(RM) **3. परभृतिका & मधुकरिका**—Are the names of two friends very happlily chosen, as the cuckoo and the bee are closely associated with spring. These also occur in *Cārudatta of Bhāsa* (*speech of* गणिका) । The first is vivacious and jolly while the latter is of simple nature. Kāli is fond of **contrastive characters** (24n, *Remark*). **4. उन्मत्त** &c. —The second maid asks the first one (परभृतिका) as to the reason of her muttering alone. Then परभृतिका using **pun** says that the cuckoo (परभृतिका) is intoxicated at the sight of the mango-buds and so also she (परभृतिका) is, and hence it is but quite natural for

her, maddened as she is, to talk to herself. **5. मधुकरिके**--Here is another play on words. It means also '*O bee*' --(*Com.*). [Cf. Skt. मधु--(Greek. Methu--Lithuanian Medus Eng. Mead]. **6. मद-विभ्रम** &c. (*i*) मद --Intoxication, hilarity; विभ्रम-गीत Amorous ditty. Or (*ii*) विभ्रम Wandering about. "This is the time for your (*applied to the maid*) amorous song through intoxication", or "This is the time for your (*applied to the bee*) hilarity, wandering and humming". ('*Now this is the time for mirth, gaiety and song*' -*Roby Datta*). **7. अग्रपाद** &c. 118n. 3 Standing on tip-toe.

Text:--प्रथमा--जइ मम वि सच्चं अद्धं अच्चण-फलस्स

[यदि ममापि सत्यम् अर्धम् अर्चन-फलस्य] ।

First: Provided mine too would be half the merit of the worship.

द्वितीया--सहि ! अभणिदे वि एदं सम्पज्जइ । जदो एक्कं एव्व णो जीविदं दुधा-ट्ठिदं सरीरं [अभणितेऽपि एतत् सम्पद्यते । यत एकम् एव नौ जीवितं द्विधा-स्थितं शरीरम्] । ([illegible]) **अम्मो, अप्पबुद्धोऽवि चूद-प्पसवो बन्धण-भङ्ग-सुरभी होदि** ([illegible] -भङ्ग-सुरभिर्भवति) ॥ ([illegible]) ॥

Second: So it will be, my friend, even though unasked. For, one only is our life, (though) divided in body. (*Leaning on her friend and plucking the mango-sprout.*) Lo, though not (yet) full-blown[2] the mango-sprout is fragrant at the breaking of the stalk. (*Folding the hands so as to form a hollow*).

तंसि मए चूदंकुर ! दिण्णो कामस्स गहीद-धणुअस्स ।

आर्या **पहिअ-जण जुवइ-लक्खो पञ्चब्भहिओ सरो होहि ॥३॥**
(12, 18
12. 15 (त्वमसि मया चूताङ्कुर ! [illegible] कामाय गृहीत-धनुषे ।

[illegible] पञ्चाभ्यधिकः [illegible] ॥

॥ ([illegible]) ॥

O mango-sprout ! thou hast been offered by me, unto Cupid, who has taken up his bow. Be thou the most[2] splendid arrow of his five[3], having[4] for thy mark, the young wives of men journeying (*abroad*)[5]. (3) (*This said, throws the mango-sprout*).

V. L. --'तपात-इत्तकम'---R. B. V. M. 'कलातम्'---S; B has 'अर्हसि मे', for 'त्वमसि मया' ; 'कामस्य गृहीत-चापस्य' for 'कामाय गृहीत-धनुषे' and 'भविन' for 'भव' । 'अभ्यधिकः'---K. R. S. M. 'अन्तग्नि.'---B. P.

द्वितीयेति । अभणितेऽपि मया अनिवेदितेऽपि त्वम् अर्धं पुष्यं प्राप्स्यसि इति भाव । 'अप्रबुद्धाऽपि' न सम्यक् प्रफुल्लिताऽपि चूतस्य आम्रस्य प्रसव ' मुकुल ['स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमर) 'वृन्तनस्य' वृन्तस्य भङ्गेन' छेदेन (मदाने न तथा वृन्त मायाया [illegible]) सुरभि ' सुगन्धि । **कपोत-हस्तकमिति** । [illegible] । (अस्य लक्षण यथा [illegible] -- [illegible] सुग्र [illegible] गुरु सम्भाषे ' | ॥ '**त्वमिति** । [illegible] । (समासान्तविधे अनित्यत्वात् [illegible]) [illegible] तम) । [illegible] श्रेष्ठ [[illegible] पर्लीमसाग । [illegible] **अतिशयोक्ति** । **इयमार्या**) ॥३

192n. 1. एकमेव & ([illegible] -Kād pp 577 **अप्रबुद्ध--** [illegible] mean to awak from sleep [illegible] here not fully developed **2.** **वृन्तन** & [illegible] Stalk Com [illegible] **3.** **कपोत-हस्तकम्--** [illegible] --A pigeon The phrase technically means the folding of the palm from the wrist to the finger-end so as to form a hollow inside to resemble a pigeon This is used in supplication [illegible] respect saluting [illegible] in addressing a superior Com [illegible] **कपोत** [illegible] Read **मध-शीर्षक** Also [illegible] **कपोतको** [illegible] **कपोत** परिकीर्तित ॥ --Bharata **4. गृहीत-धनुषे--** At the final in a बहुव्रीहि also takes '**अनङ्**' (Com unless it is a '**संज्ञाशब्द**' [illegible] Thus the form expected is '**गृहीत-धन्वने**' but समासान्त विधि is **अनित्य** i e not always obligatory Read [illegible] **धृतधनुषमहाय** [illegible] 'इति प्रयोग [illegible] आह ॥ समासान्त विधे **अनित्यत्वात्** न अत्रानुपपत्ति । **अनित्यत्वे प्रमाणम् अश्वादि-गणे** (1 2 196) **राजन्-शब्दपाठ** '-- *T* 870 "**प्रतिराजा**" । समासान्तस्य अनित्यत्वात न टच्--BD on 6 2 196

"इदं राजन्-शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति । समासान्ता अनित्या इति । अन्यथा 'राजाह-सखिभ्यः टच्' इति टचः चित्वादेव सिद्धं स्यात्"—JK on 3927. Also Vide Kāśikā. Cf. "अशत्थामा कर-धृत-धनु "—VS. III. 23. 'धृत-धनुषं रघुनन्दन स्मरामि'—UC.V.4. 'धनु' is also उ-कारान्त—(Masculine—"धनुषा च धनुं विदुः";—Bh.D. **5. पथिक**—&c. पन्थानं गच्छति इति पथिन् + ष्कन् ('पथः ष्कन्'—5.1. 75) 'पथिक'—A traveller. It is very curious that both MN and Jaymangalā remark on *BK. II* 43. 'पथि कुशलान्' पथिकान् । "तत्र कुशलः पथः "(5.2. 63) इति ठक् । But the Sutra quoted gives वुन् (अक्)and not ठक्, and consequently the form is **पथकः** and not **'पथिकः'** **6. पञ्चाभ्यधिकः**—"पञ्चानाम् अभ्यधिक "—(33n, 2). According to Ś this epithet means "a **sixth arrow** in addition to the five." Cf. "किमत उपवन-सहकार &c." *Vik. II.* He does **not seem to include mango** in the list, but this is **inaccurate, as** चूत **is included** in the list (Vide 84n 2); SV. IV. 1. It will be interesting to note that in the **Mandasor inscription** of Kumāra-Gupta, Cupid's flowery-arrows consist of **different** stuffs:—'स्मरस्य **अशोक-तरु-केतक-सिन्धुवार-लोलातिमुक्तक-मदयन्तिका**-नाम् । पुष्पोद्गमैरभिनवैरधिगम्य नत्यैव सीमापदाभिगमने हर्म्यं च"॥ **अभ्यधिकः**—However may be safely explained as '*the most excellent*', "*the best*", 'of five most splendid' *Roby Dutta.* **पथिकजन** &c. Cf. 'प्रेक्षिष्यन्ते पथिक वनिता प्रत्ययादाश्वसन्त्य — *P* 1 & *MD.* 1. 8.

Text:-- (पटिक्षेपाक्षेपेण क्रोधात्) **कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञे! देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्सवे चूत-कलिका-भङ्गमारभसे ।**

(*Entering in anger with a toss of the curtain*)

Chamberlain Not like that, self forgetting[1] woman ? *(Do you dare)* begin[2] plucking the mango-bloom,[3] even though the Spiring-festival is fobidden[4] by His Majesty ?

उभे (भीते)—**पसीदद्, पसीदद्, अज्जो । अगहीद-त्थाओ वअं**
(प्रसीदतु, प्रसीदतु आर्य । अगृहीतार्थे आवाम्) ।

Both *(Afraid)* —Pleased be Your Honour. We are ignorant[1] of the matter.[1]

कञ्चुकी—न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तिकैः स्तरुभिरपि देवस्य शासनं" 'प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः' पत्रिभिश्च' । तथाहि—

चूतानां चिर-निर्गताऽपि¹ कलिका बध्नाति न स्व रज
शार्दूल- 'सन्नद्धं यदपि स्थित कुरवक तत् कोरकावस्थया'' ।
विक्रीडित कण्ठ''स्खलित गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुत
(ममजसततग) 'शङ्के सहरति' स्मरोऽपि चकित'' स्तूणाऽर्ध-कृष्ट शरम् ॥४॥

Chamberlain – Was it not heard by you two, that even by the vernal[1] trees His Majesty's fiat is observed[4], as also by their sheltered[5] feathery[6] creatures[6] (i e birds)? For, –

The blossom of the mangoes, though[7] burst forth long since[7], does gather no 'down'[8] upon its (tender) crest, the *Amarnath* even though[9] protruded remains in its budding[10] state[10], though the cold (season) is overpast the note of the male-cuckoos falteringly[11] slips in their) throats (I) dread[12] (that) even Cupid being dismayed[14], arrests his shaft half-drawn from (his) quiver (4)

V. L. प्रमीदा प्रमादा B, the reduplication –Omitted by others [illegible] R B V M [illegible]—R S '[illegible]'— B V M K, B omits [illegible] ।

प्रविश्येति । [illegible] निर्गत्य [illegible] -विन [illegible] प्रविशेत् । [illegible] है । [illegible] । मा [illegible] इति वाक्यशेष । [illegible] न जानाति या मा 'अ[illegible] । [illegible] चैत्र पूर्णिमा [इति [illegible]] । [illegible] उभे इति । 'अ[illegible]' [illegible] भावा' [illegible] । **तरुवृक्षैरिति ।** [illegible] इति [illegible] । [illegible] । 'वा[illegible]' [illegible] [**छान्दसोऽय प्रयोग** । [illegible] (४।३। २१ ३८५१) [illegible]] [illegible] राजशासन प्रमाणीकृत' [illegible] इति [illegible] [प्रमाणीकृतम् इति **गम्योत्प्रेक्षा** । अथवा असबन्धे सबन्धरूपा **अतिशयोक्तिश्च** [illegible] तत्त्वतोऽसबन्धात्] । **'तथाहि' तमेवार्थं जानीहि** । [**लोटि रूपम् इति गोपीनाथपादा**] **चूतानामिति ।** 'चूतानाम्' आम्राणा [illegible] मञ्जरी [जात्यर्थाभिप्रायेण एकवचनम्] चिर [illegible] निर्गता सत्यपि स्व स्वीय रज पराग न बध्नाति न दृष्ट करोति इत्यर्थ । (यथा [illegible] रजोदर्शन न याति इति **समासोक्ति**) । 'कुरवक' पुष्पभेद (जातावेकवचनम) यद्यपि सनद्ध प्रस्फुटनाय सज्जीभूत विकासो-

न्मुखम् इत्यर्थः । तत् कोरका-वस्थायां कुड्मल-रूपेण स्थितं, परन्तु राजशासनात् न विकसितं, 'पुमान् कोकिला पिका' नेषा (अनेन मदाति-रेक द्योत्यते) 'रुतं कूजितं [तिरश्चां वाशितं रुतम्' इत्यमरः] 'शिशिरे गतेऽपि' वसन्तारम्भे अपि 'कण्ठेषु स्खलितं' प्रतिरुद्धं न तु कण्ठेभ्यो बहिर्गतम् इति भावः । 'शङ्के' मन्ये (इति **क्रियोत्प्रेक्षा**, तथा च दर्पणोक्तं मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येव-मादयः, '**उत्प्रेक्षा-वाचकाः**' इति । स्मरोऽपि भगवान् वामदेवोऽपि [[illegible] इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने । [illegible] भीतः [illegible] शङ्कितो भीतः" इति विश्वः [illegible]] 'तूणात् तूणीरात्' [illegible] 'शरं [illegible] तूणीर [illegible] कार्यस्य [illegible] **माला-विशेषोक्ति**, **स्वभावोक्ति**, **काव्यलिङ्गञ्च** । स्थिरस्येति [illegible] **छेक-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः** । **शार्दूलविक्रीडितं छन्दः**] ॥४॥

193n.- 1. अनात्मज्ञे--Cf. [illegible] मयि [illegible] *Mal.* I. Have you fogotten that you are but servants? You must be silly enough to make preparations for vernal festivities which have been prohibited by the king. **2. उत्सव**---Etymologically means **'merry-making'** celebrated at the [illegible] Later on the meaning was extended to any festivity. [illegible] 194n. 5. **मधूत्सव**—[illegible] Hindu [illegible] identified with the **Saturnalia** [illegible] the **Carnival** of the Romans. It was in old time [illegible] in celebration of the *return of spring* and in honour of Kama [illegible] *honour [illegible]* with great pomp [illegible] Citizens both men and women decorated with fine robes and ornaments used to roam in the streets dancing, singing and beating drums, scattering red powders and coloured water with the help of syringe upon the persons of their companions. *Cf.* '**[illegible]-मत्त-कामिनी-जन-स्वयग्रह**-गृहीत-शृङ्गक जलप्रहार-नृत्यत्-नागरजन-[illegible] [illegible] **समन्तत** स्वच्छन्दमर्दलो द्दाम चर्चरी-शब्द-[illegible] मुख[illegible], **[illegible]-पटवास-पुञ्ज-पिञ्जरित** दश-दिशामस्य [illegible] **मदन महोत्सवस्य**' [illegible] *Ibid.* I. 9 & 10. Some identify it with the [illegible]**tival called** '*Nu-roz*' by the Mahomedans (*Vide Asiatic*

Researches, Vol. II. P. 385.), **Dola-yātrā** in Bengal, **'Hutas'ani** or **'Shimga'** in the Deccan, **'Kammannana Habba'** in the Canarese province, and **Faguā** by the Mundas. Cf. The description of मदनोत्सव quoted above with that of **दोलोत्सव**— विशेषत: [illegible] **दोलोत्सवो** [illegible] पूजयेत् [illegible] **फल्गुचूर्णैः** [illegible] [illegible] -&c.—PP. KM. 882-889. **3. वासन्तिकं**.—With **काल-वाचक** words the usual affix is (ठञ्)—(38n, 3 end) but in the case of **ऋतु-वाचक** words, a Special Sutra (viz. [illegible] — 4. 3. 16) **bars** the application of 'ठञ्' । ([illegible] —Prabhā. Hence for वसन्त [illegible] we expect अण् giving the form वासन्त.' Cf. **'वासन्ती** [illegible] —BhP. **'वासन्ती** [illegible] —Act III, **'वासन्ती माधवी** [illegible]'—AK and BhD thereon **वासन्ती** [illegible] । Yet Kāli. uses the form **वासन्तिक'** with ठञ् which is used only in the **Vedic Literature** and is formed by the **Vedic Sutra 'वसन्ताच्च'** (4. 3. 20) [illegible] **छन्दसि** । [illegible] —*BD.* [illegible] **प्रवाद:** । [illegible] **वासन्तिकौ** [illegible] *S. on all.* T.M. **The frequent use of Vedic words by our poet has already been noticed** by us. Note also that [illegible] sometimes means विदूषक । Cf. [illegible] वैहासिक [illegible] —H. **4. प्रमाणीकृत**— *Held authoritative, obeyed,* प्रमाण [illegible] *The kings are supposed to be endowed with supernatural power over the advent or cessation of season also over other objects of nature.* Read [illegible] **मया** [illegible] [illegible] "**राजा**' [illegible] **कारणमिति**' [illegible] **प्रत्यादिशामि**"—*Ib.* [illegible] **5. चूताना** &c. [illegible] Read the [illegible] s'loka, also [illegible] **रजोऽयं रजस**। (53n. 3). **रजस्** is also **अकारान्त** । Cf. [illegible] —Ra. [illegible]'—*Upalini* **बध्नाति**— forms [illegible] *I 80; XII. 69, Ku. V. 60.* **6 पुंस्कोकिलानां**—[illegible] Also (**पुंस्कोकिल:**)—[illegible]' *MV on Ku. III. 32* hence **no अपुष्टार्थत्व-दोष:** । 'म' becomes 'ं' by [illegible]'

(8. 3 6, 139) Next apply the Vārt – 'सपुकानां गे वक्तव्य' – (138); शङ्के–(Methinks)-Cf *Rām IV* 2. 21 *V* 20. 26 7 चकित – Frightened, Cf 'प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भय महत्'––*Ujjvala nīlamani* 'पौलस्त्य-चकितेश्वरा –*Ra X* 73 व्याधानुसार-चकिता हरिणीव यासि'––*MK* 1 17 'चकित-विलोकित-सकलदिशा –– *GG*. 2. संहरति–– (14 n. 8), 'प्रतिसंहरन् इषु'––*Ra III* 64, स्मर·––(स्मरयति) उत्कण्ठयति इति स्मृ आध्याने । पचाद्यच् (3 1 134)) or स्मर्यते अनेन इति वा पुंसि सञ्ज्ञाया ––इति घ [3 3 111] – *BhD* Contrast this with 'कुसुमजन्म ततो नवपल्लवा &c ––*Ra IX* 26. तूण––also तूणीर (m) तूणी (F) m an quiver "तूणी नील्या निषङ्गे वा ना –– Medini तूणा" च ॥ स्त्रियां तूणे-पुंस्त्री उपासङ्ग "–– Ratnakosa Qtd BhD

Text:– सानुमती––णत्थि एत्थ सन्देहो । महाप्पहाओ क्खु राएसी [नास्त्यत्र संदेहः । महाप्रभावः खलु राजर्षिः]।

Sānumati There is no doubt (*about it*) The royal sage (*is*) of great power

प्रथमा––अज्ज, कति दिअहाइ अम्हाणं मित्तावसुणा रट्ठिएण भट्टिणो पाअमूल-पेसिदाणं [आर्य कति दिवसानि आवयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पाद-मूलं प्रेषितयोः] एत्थ अ णो पमद-वणस्स पालण-कम्म समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए अस्सुद-पुव्वो अम्हेहि एसो वुत्तन्तो (अत्र च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्व आवाभ्यां एष वृत्तान्तः) ।

First Revered Sir, *it* is *only* a few days since we were sent to the feet of His Majesty by Mitravasu the king's brother-in law And here the duty of tending the pleasure-garden[1] was entrusted to us Thus owing to our being strangers, the incident was not heard by two of us before

कञ्चुकी––भवतु । नहि पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

Chamberlain All right never again should you do this

उभे––अज्ज ! कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं, कहेदु भअं, कि णिमित्तं भट्टिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धो त्ति [आर्य कौतूहलं नौ । यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं कथयतु भवान् किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्ध इति] ।

Both Revered Sir we have a curiosity If it may be heard by these persons, let Your Honour tell us why the (*usual*) spring-festival is interdicted by His Majesty

सानुमती––उस्सव-पिआ क्खु मणुस्सा । ता एत्थ गुरुणा कारणेण होदव्वं [उत्सव-प्रिया खलु मनुष्या । तदत्र गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

Sānumatī—Men are (*naturally*) fond of festive entertainments. There must be a grave cause here. (i.e. *for the prohibition*).

कञ्चुकी—बहुली-भूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्ण-पथं नायातं शकुन्तला-प्रत्यादेश-कौलीनम् ।

Chamberlain -This has been thoroughly[1] public[4]; why (*should it be*) not told ? Has not the scandal' (gossip– M) of Śakuntalā's repudiation reached the range of your ears here ?

V. L.—'सानुमती'—B.S. 'उभे'—R.V.M. 'भर्त्त पादमूलम्'—B.M. S 'भट्टिनी पादमूलम्'—R. V. 'अत्र'—B. S. 'उत्थ —M.R.V. 'पालनकर्म' —R V. M 'मकर प्रतिकर्म'—S. 'चित्रकर्म'—B. HS.

प्रथमेति । राष्ट्रे अधिकृत इति 'राष्ट्रिय' तत ('राष्ट्रावार-पारात् घ-खौ —४।२।९३, १।१।३ इति च) नागरिकेन श्यालेन । 'मित्रावसु' इति नागरिक-नाम । 'कति दिवसानि' कति दिवसा (वा नु क्लीबे दिवस-वासरौ' इत्यमर) प्रभु-चरण अन्त पद-विहारोचित-चरणस्य' (इति रामायण टीकाया रामपादा) । आगन्तुकतया आहार्यतया नवागततया इत्यर्थः (स्यात् आगन्तुकम्, आहार्यम्' इति विश्वप्रकाश) तथ वसन्ता वसन्तोत्सव-प्रतिपद्-वार्ता । अश्रुतपूर्व इत पूर्वम् अनाकर्णित । **कञ्चुकीति ।** भवत तज्ज्ञानम् तज्जानम् इत्यर्थः । **उभे इति ।** श्रोतव्य श्रवणयोग्यम् अस्मादृश हीनस्य जनस्य श्रवणे यदि दोषो न स्यादित्यर्थ । **सानुमतीति ।** उत्सव-प्रियाः' (वा प्रियस्य वा:—८९८ इति प्रिय-शब्दस्य पर-निपात पाक्षिक) । **कञ्चुकीति ।** बहुलीभूत सर्वत्र प्रसिद्धि प्राप्तम । शकुन्तलाया प्रत्यादेश निराकृति, प्रत्याख्यानम् इति यावत् । तल्लक्षण यत् कौलीनम्' अपवाद (**'कौलीनं** पशु-द्वि कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणि) कर्ण-पथ श्रवण-विषयम् । ('अहृत्पुरुष.पथामानक्षे'–(५।४।७४– इति समासान्त अ) 'नायात' नागतम् ॥

194n. -1. नास्त्यत्र &c.—**should be assigned to Sānumatī** and **not to the two maids,** as has been done by M. For the usual way of naming the king by the servants is भट्टा or देव' (62n, 3), and not **'राजर्षि'** as has been used by सानुमती (Cf. साम्प्रतमस्य **राजर्षेः** उदन्त प्रत्यक्षीकरिष्यामि' (*supra*), also "राष्ट्रियेण **भर्तुः** पादमूलम्", "किं निमित्त **भर्त्रा** वसन्तोत्सव प्रतिषिद्ध" (spe hes of the maids). **2. कति दिवसानि** &c.—**पादमूलं** is indicative of *humble servitude*. मूल' here means 'अन्तिक', 'मूलमाद्य शिफाया स्यात् भे निकुञ्जेऽन्तिकेऽपि च —*Viśva* षष्ठी" after **'गतानि'** &c. expressing the *lapse of time*, is very common in

Sanskrit. Cf. 'मासो यातस्य यस्य'—*SK*. 716. "अद्य दशमो मासस्तस्य उपरतस्य"—*MR*. 'अष्टपञ्चाशत रात्र्य शयानस्याद्य मे गता'—*Mahā. XIII*. 7732. **'भट्टिनी-पादमूलम्'** (**R**)– **is rejected** as our poet elsewhere mentions maids being **presented to the King, and not to the Queen.** Read देव, अमात्यो विज्ञापयति। तस्मिन् विदर्भविषयोपायने द्वे शिल्पदारिके मार्गपरिश्रमाद् अलघुशरीरे इति पूर्वं न प्रवेशिते। सम्प्रति **देवोपस्थान**-योग्ये भवतः—*Mala*. V. शिल्प**दारिका**भर्तृयोग्य परिजनं च उपायनीकृत्य **भर्तुः सकाशं** प्रेषित—Ibid. V. In *Kad.* चित्रलेखा also was presented to the **king. 3. राष्ट्रियेण**—By the City-superintendent, the **king's brother-in-law** (श्याल) mentioned in the Induction. Cf. राज-श्यालस्तु राष्ट्रिय—AK. Or, Mitravasu is a person **different from** श्याल and probably acted as a kind of "Baron". Sometimes राष्ट्रिय means a *king* Cf. राष्ट्रिय-श्याल'—*MK*. *IX* Also राष्ट्रीय (H) **4. प्रमद-वनस्य**–प्रमदाना वनम् इति **'प्रमद-वनम्'**। उत्तरपदे संज्ञा च्छन्दसा बहुलम् (6. 3. 63) इति ह्रस्व '—*BhD* A pleasure-garden attached to the seraglio where the king takes his promenade with *Vidūṣaka* or with the inmates of the harem. Cf. स्याः इव **प्रमद-वनम** अन्तःपुरोचितम्'—*AK*. **Sometimes** आ **or** 'ई' **is not shortened– 3n.4** Cf. "ह्रस्वाभावोऽपि। यथाहि **प्रमदा-वनम**'- BK XX 10 RM) यथा जग **प्रमदा-वनम्'**—Rām V 11 15 20 **5. किं निमित्त**– 36n **3** निमित्त पर्याय-प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम —इति प्रथमा —SK 608 **उत्सव-प्रियाः**— Cf. 'प्रिय-मण्डना'—IV 9 **उत्सव**—Is to be derived from सू to give birth to' (षू प्रसवैश्वर्ययोः) Lit. the word means the birth of a son', which of course is the greatest occasion for joy, hence any festival (193n 2 Note that our poet is a **close observer** of human nature **6 बहुली-भूतम्** &c Is स्वगतम्'—according' to HS. Owing to its wide publicity the incident is almost known to all. Hence I don't think there will be any harm, if it is disclosed to these persons 'बहुली भू'—Means 'to increase','spread'. Cf. बहुलीभूते तस्मिन्—Rām. VI. 64. 30, पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्ति'—*Ra. XIV*. 38, (198*n* 2, *middle*). **7. शकुन्तला** &c —**प्रत्यादेश**— - Repudiation. कुल स्व कुलीन –| 'कुलात् ख'— 4. 1. 139). ख ईन–(7. 1. 2.) कुलीनस्य कर्म भावो वा युवादिभ्यः (5. 1. 130) इति **कौलीनम्**]—

BhD Primarily the word means *nobility of birth* Next it comes to mean *something related to a big family which is to be kept secret*', hence a **family-scandal.** Or, कुले जनसमूहे भवम् इति कुलीनम i e arising from a *crowd of men* hence a scandal, for people gathering together in a place **generally speak ill of others.** Or कौ पृथिव्यां लीनम् इति कौलीनम् i e *which falls to the ground* i e a scandal which generally has got no foundation or what is fit to be buried under earth i e not to be given out Read 'कौलीन मात्माश्रयमाचचक्षे —*Ra* XII 36 'कौलीन-भीतेन —*XII* 81 मार्गविरागेन विमति कौलीन श्रयते —*Mal* *III* नवव कौलीनमिव प्रतिभाति —*U* *II* MD *II* 51 ... कौलीनम — I S *II* 11.

Text: उभे—अज्ज ! सुदं रट्ठिअ-मुहादो अगुलीअ-दंसण जाव

(आर्य ! श्रुतं राष्ट्रिय-मुखाद् अङ्गुलीयक-दर्शनं यावत्) ।

Both Sir, we have heard from the mouth of the king's brother-in-law as far as the finding of the ring

कञ्चुकी—तेन हि स्वल्प कथयितव्यम् । यदैव खलु स्वाङ्गुलीयक-दर्शनादनुस्मृत देवेन सत्यमूढ-पूर्वा रहसि मे तत्रभवती शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदा-प्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देव । तथाहि—

रम्य द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभि न प्रत्यहं सेव्यते,
शार्दूल विक्रीडित (प्रसादगुण ...) शय्या-प्रान्त-विवर्तन विगमयत्युन्निद्र एव क्षपा ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचिता अन्त पुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडा-विलक्षश्चिरम् ॥५॥

Chamberlain Then indeed very little remains to be told When at the sight of his own ring it was recollected by His Majesty that Her Ladyship Śakuntalā was in sooth previously[1] [1]wedded by him in private and was rejected through infatuation even thence-forward His Majesty is struck[3] with remorse. For (He loathes even his delightful as before he is not daily waited upon by his ministers he spends sleep-less[6] nights in rolling about on the edge of (his) couch[5] And when out of courtesy he gives the wonted suitable reply to the [8]inmates of the seraglio then blundering[1] in their names[9], he remains disconcerted[1] with shame for a long time.) 5

V. L. B reads स्वल्प for अल्प । ऊढपूर्वा मे —R V 'ऊढपूर्वा मया' —M S B यथापुरा R B V M 'यथापुरम्'— S. 'शय्याप्रान्त —

R.V.M.S. 'शय्योपान्ते'—B. 'व्रीडाविलक्ष '—R. V. M. 'व्रीडावनम्र '—B. S.

कञ्चुकीति । शकुन्तला सत्यं न तु भ्रान्ति-कल्पिता **'मे' मया** (तथा चोक्तं वामनेन—**'ते-मे शब्दौ निपातेषु"** इति) 'पूर्वम् ऊढा' परिणीता (सहसुपेति समासः)। 'मोहात्' मति-भ्रमात्। (अनेन प्रत्याख्यान-जनितापराधः निजस्य इत्युक्तम्) पश्चात्तापम्' अनुतापम् (**'पश्चात्तापोऽनुतापश्च** विप्रतीसार इत्यपि' इत्यमरः)। उपगतः 'प्राप्तः। तथाहि' तमेवार्थं जानीहि। **रम्यमिति ।** 'देव' इति गद्यस्थं तदेपदमत्र सम्बध्यते। रमयतीति रम्यं' रमणीयं स्रक्-चन्दन-वनितादि-वस्तु 'द्वेष्टि' न अभिनन्दति। चक्षुषापि न पश्यति इति भावः। 'यथा पुरा' यथा पूर्ववत् प्रकृतिभिः' अमात्यादिभिः प्रत्यहं न सेव्यते स्वेच्छया कदाचित् पूर्ववत् प्रतिदिनम् अमात्यैर्मिलितः सन् राजकार्यम् अवलोकयति इति भावः। उद्गता निद्रा' यस्य स उन्निद्रः जागरित एव शय्यानाः' (शय्यते अत्र इति 'संज्ञायां समज—(३।३।९९)इति अधिकरणवाच्ये क्यप्। ततः 'अयङ् यि क्ङिति"(७।४।२२) इति अयङ्) 'प्रान्तगाः' न तु मध्य-स्थानि विवर्तनानि' न तु स्वापः परन्तु इतस्ततः परिलुण्ठनानि क्षणं वामे क्षणं दक्षिणे क्षणं पृष्ठे इत्याशयः। क्षपाः' निशाः न तु एकां निशाम्। विगमयति' यापयति विरहं यथा स्यात् तथा अतिवाहयति ता तु न स्वयं गच्छन्ति। यदा दाक्षिण्येन सर्वासु पूर्व-परिग्रहेषु समरागितया (एषु त्वनेक-महिलासु **सम-रागो दक्षिणः** कथितः इति दर्पणः) अन्तःपुरेभ्यः लक्षणया अन्तःपुर-स्थित-महिषीभ्यः उचितं॥ तात्काल-योग्यां न तु अधिकां प्रत्युत्तरिक्तां 'वाचं ददाति' तदा गोत्रेषु नामसु ('गोत्रं नाम्नि अन्वये गोत्रं गोत्रश्च धरणीधरः' इति गदसिंहः) स्खलितः भ्रष्टः तन्नाम अगृहीत्वा अर्थात् वसुमती-नाम्नि उच्चारयितव्ये शकुन्तला नाम उच्चारितवान् इत्यर्थः, 'चिरं दीर्घकालं व्रीडया लज्जया विलक्षः विस्मयान्वितः॥ ('इति-कर्तव्यता-शून्य' इति काटयवेमः॥ 'दन्यमागत' इति विद्यासागरः)॥ ('विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः। अपिच आत्मनश्चरितेन सम्यग् ज्ञातव्ये यस्य जायते। अपत्रपार्जनसहनो स **विलक्ष** इति स्मृतः)॥ सर्वासु न अर्थात् दक्षिणत्वात् वैमुख्यं न गच्छति। अत्र पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत् कार्यस्य रम्य-द्वेषादेर्वर्णनं तत् **पर्यायोक्तम् । काव्यलिङ्गञ्च ।** अनेकासु क्रियासु एक-कर्तृकत्वात् **दीपक**भेदश्च। अनुताप-प्रतिपादन-कार्यं प्रति बहुतर-कारणोपन्यासात् **समुच्चयालङ्कारः**। "प्रकृतिभिः न सेव्यते" इत्यत्र कर्मवाच्यात्मनेपदान्त-क्रियोपन्यासात् **भग्न-प्रक्रमता-दोषः**। रूढि-प्रयोजनाभावेऽपि अन्तःपुर-शब्देन तत्स्थ-स्त्रीषु लक्षणा-करणात् **नेयार्थत्वदोषः। "रम्यं द्वेष्टि, यथा पुरा स्वविषयान् नो पश्यति प्रत्यहम्"**—इति प्रथम-चरण-पाठेन,**"अन्तःपुरेभ्य"**इत्यत्र **'सीमन्तिनीभ्यः'**

नीग्य" इति पाठेन च तयोः समाधानं विधेयम्—इति सिद्धान्तवागीशपादा ॥ पुराप्रेति प्रप्रेति इत्यत्र छेकवृत्त्यनुप्रासौ च। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) ॥२॥

195n. —1. ऊढ-पूर्वा—&c —**मे** 'मया'—(10n .2). Cf. 'परिणीत-पूर्वा'—Śak V. **पश्चात्ताप**—Cf. "Dire was the tossing, deep the groans" **Milton. 2. रम्य** &c. -Refers to the usual delightful objects such as garlands, annointing of the body with sandal and various other cosmetics, moon-beams, and the Malaya-wind &c. In विरहावस्था delightful objects are considered to be undelightful. Cf. तस्य रम्याणि, प्रिया ... तदागत । तदैकार्था मवन्ध सन्निपतेन रहितो ... -Ki XI 28, Sal III 3, 81n 5, पुष्पबाण-विलास—13, Vik III 9, Ra XIII 27 **3. प्रकृतिभिः** &c —Mark the क्रम भङ्ग दोष in सत्यत । Cf Kamandaka XV. 1 **उन्निद्रः**—Cf. 'तदा ... निमिलित-लोचनानि ... -HC. I 16 Also vide ... Qtd. MN on MD. I 36 **4. दाक्षिण्येन** In spite of his earnest love for Śak, he was courteous to his other wives. A **दक्षिण** hero is one who is kind to his previous lovers. Read ... **समरागो दक्षिणस्तु** ... प्रियाप्रिया मतानि ॥ Also दक्षिणाख्या ... —DR. दाक्षिण्य नाम ... —*Mila. IV* 13, KS *II* 2 85, 81*n* 7 *End*) **5. गोत्रेषु स्खलितः**—Erring in names due to latent attachment to another lady-love is **very common** with the poets of all countries in the world. Cf "**गोत्र-स्खलन मनिशं** ... नीमस्खलन ... -*Uddha* .-D ... &c -NC I 30, '**गोत्र स्खलितेषु** ...—Ku VI. 8, Ra. XIX 22, 24,—'**गोत्र-स्खलना**... । ... स्मरसि सहसा विलक्षता ... दर्शितस्य' ॥—KM.689. 'On one occasion while soliloquizing thus he called her 'Sue" **unconsciously'- -Jude The Obscure, (Thomas Hardy** पुरुषोत्तमेति भणितव्ये पुरूरवा इति निर्गता वाणी —Vik. *III* आर्य यन्निमित्त भर्ता अद्य उत्कण्ठित तस्या स्त्रिया नामधेयेन भर्ता देवी आलपिता —*Ibid.* 11.—(प्रवेशक)। शुनवत धीरे धीरे ओर माथाय हात बुलाते थाके। चारु दुटि बुजे याय आवार। अस्फुटे बिड बिड करे बले—'कमल, आमार कमलमणि आमि जानि से तोमार अपराध नय'। चमके ओठे रेखा....

रेखा मित्तिरेर सङ्गे नय, कोन एक कमलमणिर सङ्गे कथा बलछिल मनक्षण विकार ग्रस्त रोगी --**नैमिषारण्य,** p 55

Text : सानुमती--पिअ मे पिअ (प्रिय मे प्रियम्) ।

Sākuntalā Sweet (*news*) to me

कञ्चुकी--अस्मान् प्रभक्तो वैमनस्या'दुत्सव प्रत्याख्यात ।

Chamberlain --Owing to this over-whelming[1] mental[2] depression[3], the festival has been prohibited

उभे--जुज्जइ (युज्यते) । Both That's right

नेपथ्ये--एदु एदु भवं--(एतु एतु भवान्) ।

In the tiring room Let Your Majesty advance

कञ्चुकी (कर्ण दत्त्वा)--**अये । इत एवाभिवर्तते देव ।**

स्व-कर्माऽनुष्ठीयताम ।

Chamberlain *(Lending his ear)* Hark ! even hither tends His Majesty Let your own duty be attended to *by you*

उभे--तह (तथा) । (निष्क्रान्ते) ।

Both--As you command *(Exeunt both)*

।। (तत प्रविशति पश्चात्ताप सदृश वेषो राजा विदूषक प्रतीहारी च) ।।

कञ्चुकी--(राजानमवलोक्य)-- **अहो ! सर्वास्ववस्थासु रामणीयकमाकृति-विशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देव । तथाहि--**

प्रत्यादिष्ट-विशेष-मण्डन-विधि र्वाम-प्रकोष्ठार्पित

शार्दूलविक्रीडितं । **बिभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलय, श्वासोपरक्ता-धर ।**

(ससजससतग) **चिन्ता-जागरण-प्रताम्र-नयन स्तेजो-गुणादात्मन**

संस्कारो-ल्लिखितो महार्मणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ।।६।।

(Enter the king dressed in an attire indicative of remorse[1] the Vidusaka and portress

Chamberlain *(Looking at the king* Oh ! the loveliness of the beautiful[1] forms under all *outward* circumstances

Though so anxious, His Majesty *(is)* of charming appearance. For,[1,2] Discarding *(all* forms of special embellishment wearing but one bracelet of gold, fastened on his left fore-arm, with[6] *(his)* lower-lip distressed by *(hot)* sighs[7] and with eyes very red through wakefulness, *(caused by)* carking thoughts he though attenuated, is not noticed as such, by virtue of his own *(inherent)* lustre, like a precious jewel polished[7] by the whet-stone (6)[7])

V. L.--B reads 'वैमनस्य-परीत ' for 'उत्सुक ' । 'रामणीयकम'--**B P.** 'रमणीयत्वम'--R. M. V. S. 'प्रकोष्ठार्पितम'--R. B. M. S. 'प्रकोष्ठे

श्लथम्'—B. 'श्वासापरक्त —R. B. S. 'श्वासापरक्त'—M. V. 'प्रताम्र'—R. V. 'प्रताम्र'—B. M. S. 'तजागणात'—R. V. S. M. 'तेजोगुणै '—B.

कञ्चुकी। प्रभवति' मानिशगा शक्ति धत्ते यत तत 'प्रभवत्' प्रबल तस्मात् वैमनस्यात' उद्वेगात ['प्रविश्याऽपटीक्षेपेण' इत्याद्येतदन्तेन **द्युति-नामक**-मङ्गमपक्षिप्तम्। तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता **द्युतिः**' इति दर्पण-लक्षणात्] । **कञ्चुकीति।** 'अहो' इति विस्मये। रमणीयत्व-कारणेषु वेषादिषु असत्सु अपि तत्सत्त्वम् इति विस्मय-हेतु। 'आकृति-विशेषाणाम्' उत्तमाकृतीनाम् ['विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्ये उत्तम वस्तुनि' इति शब्दार्णवे] रामणीयक' मनोहारित्वम् उत्सुक' इष्ट-वियोगात उत्कण्ठित [औत्सुक्य-लक्षण तु प्रागुक्तम्]। **प्रत्यादिष्टेति।** 'प्रत्यादिष्ट ' निराकृत परित्यक्त इति यावत् 'विशेषेण' अर्थात् उत्सव-कालोचित-हार कङ्कणादिना 'मण्डनस्य' अलङ्करणस्य 'विधि' व्यापार अनुष्ठानमिति यावत् येन तथाभूत [अनेन 'अङ्गानि अभूषितान्येव प्रक्षेपाद्यैः विभूषणैः। येन भूषितवत् भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥' इति **रूपं** ध्वनितम्]। 'वामे प्रकोष्ठे अर्थात मणिबन्धात् ऊर्ध्वभागे अर्पित न्यस्तम् एकमेव [**अनेन द्वितीयस्य वहनाऽसामर्थ्यं द्योत्यते**] काञ्चन' हैम वलय' **बिभ्रत् धारयन्** (नाऽभ्यस्तात् शतु' ७।१।७८ इति नुमभाव)।] 'अत्र वाम हस्त-धारण शकुन्तला-विरह-सन्तापक्लिन्नत्वेन' इति राघवभट्टः। श्वासै ' निःश्वास-मारुतै 'उपरक्त व्यसनार्त पीडाग्रस्त' इति यावत (इति ग्रहणपञ्चाननचरणाः। एतेन श्वासानां दीर्घत्वम् उष्णत्वम च व्यञ्जितम्। '**उपरक्त व्यसनार्तो** राहुग्रस्तेन्दु-सूर्ययोः' इति मेदिनी) 'अधर' यस्य तादृश। 'चिन्तया शकुन्तला-विषयिण्या उत्कण्ठया यत जागरणम्' अनिद्रा तेन प्रताम्रे प्रकर्षेण ताम्रवर्णे नयने' यस्य ता महाराज (एष **स्वभावोक्तिः परिकराऽलङ्कारश्च**) 'क्षीणोऽपि' अनुतापात् कृशः अपि; मणि-पक्षे घर्षणात् क्षय गतोऽपि ['क्षियो दीर्घात -(८।२।४६) इतिणत्वम्] संस्कारेण' शाणादिना उल्लिखित तनूकृत घृष्ट इति यावत् ('स्यादुल्लिखितमुत्कीर्णे तनूकृत च वान्यवत' इति मेदिनी] यद्वा संस्कारार्थम् अङ्ग-रागार्थम् 'उल्लिखित ' शाणादिना घृष्ट महामणि इव' हीरकादिरिव ['महा-शब्देन जात्यत्व सर्व गुणविशिष्टत्व महत्व च ध्वनितम्] यथा शाणो-ल्लिखित महामणि. 'आत्मन ' स्वस्य तेजो-गुणात्' प्रभावाऽऽविष्करात न आलक्ष्यते' कृशत्वेन न परिदृश्यते तद्वत [इत्युपमालङ्कारः। प्रपेति ष्ठेति क्षीश्येति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः।** अथ चिन्तेति 'सकल्प '॥ जागरेति निद्राच्छेद ' क्षीण इति तनुता। प्रत्यादिष्टेति 'विषय-निवृत्ति ॥ इति कामावस्था अपि सूचिता। अत्र **माधुर्यं नाम** अयत्नजोऽलङ्कार उक्त। "सर्वावस्था-विशेषेषु **माधुर्यं** रमणीयता"—इति दर्पण-लक्षणात्। **शार्दूलविक्रीडितं** छन्दः] ॥६॥

196n.—1. **प्रभवत्** – (Over-whelming). **वैमनस्यं**—(Distraction of mind). But K & M supported by *Che'zy* explain 'प्रभवत.' by "**of the king** *i.e.* of one who rules". Cf. 'नास्ति प्रभवत. अपराध.' – *Vik. II.* (end). (Now vide 107n. 4). **2. पश्चात्ताप** &c.— Refers to the robes which one in those days was **to wear in love-lorn condition,** so that the audience might know one to be as such. Cf. '**विहित-नियम-वेषा** राजमहिषी'—*Vik. III* कुशल-विरचिता-नुकूल-**वेष:'**—*Ra. V.* 76. **3. सर्वास्व-वस्थासु &c.** –The idea is differently expressed by our poet else-where. Cf. 'किमिव हि मधुर मण्डन नाकनीनाम्'—(25n. 8). राजा—(आत्मगतम) अहो **सर्वास्ववस्थासु** अनवद्यता रूपस्य —*Mala. II.* रमणीय + वञ् रामणीयकम्— Loveliness. Cf. मा **रामणीयक**-निधे रधिदेवता' –*MM.* तरुणी-स्तन एव शोभते मणि-हारावलि-**रामणीयकम्**' — N(. *II* 14 (*PB. I* 39 **एवमुत्सुकोऽपि** &c. Cf. 'निर्भरोत्कण्ठा परीक्षाममपि …-लावण्या ननु समुद्वहन् –*Rat. IV.* **4 प्रत्यादिष्ट** &c–मण्डन विधि The act of donning. Cf. आभरणस्याभरण प्रसाधनविधे प्रसाधन विशेष - *Vik. II.* 3 **5. वाम-प्रकोष्ठ** &c.–Vide 96n. 3. . **6. श्वासोपरक्त** &c - उपरक्त' so etimes mans '**tinged'.** Cf. द्विप-**द्वेषो-परक्ताङ्ग**-सङ्गिनी स्वेद-विप्रष - *SPB. II.* 18, but here it may mean **distressed', parched'.** (Com). Cf. 'निश्वासानाम-सिरमि …-मा भिन्न-वर्णाधराष्ठम –PA & MD 83 निश्वासेनाधर-किशलय-क्लेशिना' *Ibid* 89. **अपरक्त** means रक्त-हीन - -Bloodless" *M*, but '**रक्त**' in the sense of **blood** is **un-Kalidāsian.** Besides blood-less or pale lip cannot be stated to be beautiful by Kañcuki, who is referring to the beauty of the king. *Vide. Ra.* IV. 60; *XII.* 64; PA& MD. 36; **7. प्रताम्र** &c व्रभाभि ताम्राक्ष' — *Ra XV.* 49 The king's eyes have become '**deep red",** owing to sleeplessness caused by anxiety about Śak. **प्रतान्त** (R)—means 'distressed', from तम् (to be distressed *in body or mind*). Cf. 'प्रविशति मुहु कुञ्ज गुञ्जन् मुहु र्बहु ताम्यति'—' *GG.* 5 गाढोत्कण्ठा-ललित-ललितैरङ्गकै स्ताम्यतीति' *MM. I.* 15. **8. संस्कारो** &c. -संस्कार A polishing stone'. 'उल्लिखित'—Polished. Or, 'संस्कार—(VI. I. 137) Decoration'. 'स्वभाव-सुन्दर वस्तु न **संस्कारमपक्षते'**—*Dṛṣṭānta Śataka,* 49. 'अन्ते दृष्टम-संस्कार-पाटलोष्ठ-पुट मुखम्'—*Śak. VII.* 23. *MK.*

II. 10; also 'मणि शाणोल्लीढः, समर-विजयी हेति-दलितो, मद-क्षीणो नागः, शरदि सरितः श्यान-पुलिना । कलाशेषश्चन्द्रः सुरत-मृदिता बाल-वनिता तनिम्ना शोभन्ते, गलित-विभवाश्चार्थिषु जनाः" ॥ NS 60 पर्याप्त-पीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः --*Ra* I 16 Kali elsewhere uses संस्कार simply in the sense of '*polishing*'. Cf प्रयुक्त-संस्कार इवाधिक बभौ'- –*Ra III.* 18 and *MN* thereon. The word has been used in various other senses by our poet *Vide* (*a*) *Ku I* 28, *Ra. XV..* 76 – '**refinement**', '**grammatical purity**'), (*b*) *Ku VII.* 2 *Ra. III* 35 ('**education training of the mind**'); (*c*) *Ra.* 20—(**merit of action**'); *d Ra X* 79 **purificatory ceremony**' **9. न आलक्ष्यते** &c Notwithstanding the fact that a stone when smoothened or polished in a machine becomes thinner by losing its weight still its brilliance is doubly enhanced due to its increased lustre Exactly similar is the case with Dusyanta. Mental throe has told upon his physique but not upon his inherent lustre Cf नातिनिरमपि गात्रं व्यायामात्वाद् अलक्ष्यम् —*al II* 4 VII 10 last line

Remark Here the various stages of **love-lorn condition** (**अनङ्ग-दशा**) have been described *Com* Read नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपा-नाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥ *Ujjvala-nilamani*, also *KSI I* 5

Text —सानुमती (राजानं विलोक्य)—**ठाणे क्खु पच्चादेस-विमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलिस्सदि ।**

[स्थाने खलु प्रत्यादेश-विमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लिश्यति] ।

Sānumati (*Looking at the king*) Rightly indeed, although disdainfully rejected does Śakuntala pine after (*such a man*)

राजा—(ध्यानं मन्दं परिक्रम्य)—

आर्या **प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।**

(12, 18 **अनुशय-दुःखायेदं हत-हृदयं सम्प्रति विबुद्धम्** ॥७॥

12, 15)

King (*Walks about slowly, sunk in thought*

This accursed[1] heart[1] (*of mine*) previously asleep though roused[2] by my fawn-eyed beloved, is now[3] broad-awake (*but to*[4] *feel*) the throe of remorse (7)

V. L.—'क्लिश्यति'--B 'क्लाम्यति'--N M. 'क्लाम्यतीति'--R.

सानुमतीति। 'प्रत्यादेशेन' निराकृतया विमानिता' अवज्ञाता। 'कृते' इति निमित्तार्थ-सूचको निपात [**अर्थे कृते** अव्ययं तावत् **तादर्थ्ये** वर्तते द्वयम्' इति कोषसार] 'स्थाने' युक्त ('**स्थाने** तु कारणार्थे स्यात् **युक्त**-सादृश्ययोरपि' इति मेदिनी) 'खलु' इत्यवधारणे। **प्रथममिति।** 'प्रथम प्रत्याख्यान-समये 'सारङ्गस्य' मृगस्य अक्षिणी 'सारङ्गाक्षिणी इव अक्षिणी यस्या तादृश्या [**उत्तरपद-लोपी** बहुव्रीहि। षच्-(५।४।११३) ङीप-(४।१।४१) अनेन तद्दृष्टि-मात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते] तयापि 'प्रियया शकुन्तलया 'प्रतिबोध्यमानमपि' स्मर्यमाणमपि (स्वत एव प्रतिबोध उचित स नास्ति। तयापि नान्यस्य कस्यचित् किन्तु प्रियाया प्रयत्नेनापि अपेरर्थ) सुप्त (४।१।१५) निद्रितम् अतएव इद' मम 'हत-हृदय दुष्ट हृदय सम्प्रति अनुशय पश्चात्ताप ('भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापा-ऽनुबन्धयो' इति विश्व) तेन यत 'दु ख तस्मै तदनुभवितुमित्यर्थ (कर्मणि ४र्थी २।३।१४) 'विबुद्ध' जागरितम् (अत्र पूर्वार्धे **विशेषोक्ति**। अत्र प्रतिबोधाऽभावे तद्विरुद्धेन सुप्त-पदनोक्त। उत्तरार्धे **विभावनाऽनुप्रासौ च**)। सारङ्गाक्ष्या इत्यत्र **लुप्तोपमा**। **आर्या** जाति) ॥ ३॥

197n. – 1. स्थाने—Justly [Vide 161n 1 99n 1] It is but quite meet that though insulted she should be thinking of such a loving husband as is now clearly corroborated by his present state of mind For similar idea Cf 'स्थाने वृता भूपतिभि परोक्षैरहमहमिकया पेलवयापि नाम। ... ' – *Ku III* 65 **2. सारङ्गाक्ष्या** &c It is quite unnatural on the part of the king to be asleep *i e* to forget the fawn-eyed guileless Śak at all Not to speak of his awakening out of his own accord he was **not roused** even when her beloved came before him and tried to rouse him by reviving his memory by sundry ways (Vide V Śak speech P 1?? Cf 'स से पाशे एसे बसेछिल तबु जागिनि। कि घुम तोरे पेयेछिल हतभागिनी' **Ravindra-Nātha, Gītanjali. 3. हत-हृदय**— (Cf 30n 6) is often used as a first member of the compound in the sense of '*wretched*' '*miserable*', *worthless* AD The king accuses his heart because it was dormant when it was necessary to be awake and it awoke when there was no necessity. For this sense of 'हत', Cf. 'दुर्यामपदेश हत-जीवितेऽस्मिन्'—*Ra. XIV*. 65, 'हत-जीविते तुच्छ-जीविते'—*MV*. 'हत-विधि-विलसितानां ह्री विचित्रो विपाक'—*SPB. XI*. 64. 'हतविधि-विलसितानां

दुष्ट-दैव-चेष्टितानाम्'--*MN.* Cf. the idea with 'दयिता यदि तावदन्वगात् विनिवृत्तं किमिदं त्वया विना। सहता हत-जीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम्" ।।– *Ra. VIII.* 50, also 'सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखम् प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः । तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः."—Ra. *XIV.* 56.

Text —सानुमती—ण ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि

[न ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

Sānumati: Oh, such is the lot of (*that*) poor (*creature*).

विदूषक (अपवार्य)—हन्त लङ्घिदो एसो भूओ वि सउन्दला-वाहिणा । ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति । [हन्त लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तला-व्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति] ।

Vidusaka: (*Aside*) —Ah! once again he is seized by Śakuntalā-malady. I don't know how (*he*) is to be cured.

कञ्चुकी (उपगम्य)—जयतु जयतु देवः । देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-वन-भूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोद-स्थानानि देवः ।

Chamberlain: (*Approaching*) May Your Majesty be victorious. My Liege, the grounds of the pleasure-grove have been (*thoroughly*) examined. May Your Majesty resort to the seats[1] of amusement[1] just as it pleases you.

राजा—वेत्रवति मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौर-कार्यमार्येण तत् पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति ।

King: Vetravati, speak to my minister the noble Piśuna at my bidding thus: I cannot occupy the judgment-seat to-day owing to my waking late. Whatever civic affairs may have been examined by His Worship, let them (*all*) be committed[6] to paper[6] and forwarded (*to*) me.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि (यद् देव आज्ञापयति) । (इति निष्क्रान्ता) ।

Portress: As Your Majesty commands. (*This said, goes out.*)

राजा—वातायन! त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

King: Vātāyana! you also attend to your own task.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः) ।

Chamberlain: As Your Majesty commands. (*Exit.*)

V. L. हन्त—B, HS. Omitted by others. 'चिर-प्रबोधात्'—

B. M. V. S. 'चिर-प्रबोधनात्'—R; B. reads 'प्रस्थाप्यताम्' for 'दीयताम्'। 'वातायन'—R. V. M. 'पार्वतायन'—B. P. HS.

सानुमतीति। 'तपस्विन्या:' अनुकम्पायाः ['तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु' इति मेदिनी) 'ईदृशानि' (कञ्—३।२।६०, ईदम् ईश—६।३।९०) अनन्तकलानि। 'नन' इत्यवधारणे। **विदूषक इति।** हुं वितर्के प्रश्ने वा ('हुं वितर्के परिप्रश्ने' इत्यमरः] 'भूय' इत्यनेन मृगया-कालिक वृत्तं प्रत्यभिज्ञापितम्', शकुन्तला एव व्याधिः उद्वेगदायित्वात् तेन लङ्घित आक्रान्त। केन उपायेन 'चिकित्सितव्य:' उपचरितव्य, अस्य व्याधे उपशम 'भविष्यति' इत्यर्थ:। **कञ्चुकीति।** 'प्रत्यवेक्षिता' इति नतम्य नि शङ्का-भ्रमणार्थं कार्यम इति नीति। **राजेति। 'पिशुन' इति मन्त्रि-नाम।** 'चिर-प्रबोधात्' **विलम्बेन जागरणात्।** यद्वा रात्रौ **बहुकालं जागरणात्।** अतएव असृस्थ - देह-मानसत्वात्। 'अत्यासितम् अत्यासनम् [अत्ययतो भावे भवन्ति इति वक्तव्यम्'—इति प्रभा—३।५।६५] 'न सम्भावितम्' असम्भवम् इत्याशय। पौराणां कार्यं व्यवहार-रूप यत 'प्रत्यवेक्षित' पर्यालोचित तत् 'पत्रम् आरोप्य लेख-रूपेण इत्यर्थ। प्रस्थाप्यताम' प्रेष्यताम् इति ब्रूहि इत्याशय।

198n.—1. तपस्विन्या:— 125n. 6. **2. लङ्घित:**—Attacked, seized, Cf. 'आतप-लङ्घिनात वल्कलस्तवया शकुन्तला- (182n. 7).) वह्नाग्निलङ्घित-तरोरिव दृष्टिपात —*Ri. XI.* 92; (212n 6). "Here the Vidusaka uses **medical** terms. * * The first treatment given to a patient *generally one suffering from fever* is fasting (**लङ्घन**) and then comes (चिकित्सा) diagnosis and cure. लङ्घन here correspond to the king's abstaining from pleasures" *Kale.* **3. चिकित्सितव्य:**—कित् (*to cure a disease*) takes 'सन' in **स्वार्थे** and **not** in the sense of **desideratum** by 'गुप-तिज-किद्भ्य सन्'- (3. 1. 5). चिकित्सति-ते, (लिट-चिकित्साञ्चकार), दण्ड अचिकित्सीत। 'मया न गणिता नष्टी, त्वया नापि चिकित्सितम्"-Gana darpana. Now read 'एते गुप-तिजादय **सन्त-धातव:** गर्होनिन्दाद्याम इत्यादि-नियन्त्रेण अर्थेण **नित्यं सन्नन्ता:।** * निन्दादिभ्य अन्येषु * अर्थेषु अनदात्तानुबन्ध-रहिता: सनन्ता: **चौरादिका** एव भवन्ति **न तु भौवादिका:"—*BM*.** 2395. **4. प्रत्यवेक्षिता:** &c. - प्रमदानां वनम् इति **प्रमद-वनं**—((191n. 1; 3n. 4) **प्रत्यवेक्षित।—** Examined carefully. Before the entrance of the king in the pleasure-garden or in all court-rooms, public or private, faithful officers are sent to inspect carefully the respective places,

to see if these are free from any spy or an assasin, who may be lurking there. Read 'विज्ञेयं प्रमद-वनं नृपस्तु यस्मिन् शुद्धान्तैः सह रमते पुरोपकण्ठम्'—*Hal.* **5. अमात्य** &c.—अमा सह समीपे वा भव इति अमा+त्यप् ['अव्ययात् त्यप्'—4. 2. 104.] अमात्य —Who sits near the king, *i.e.* a minister. **आर्य**—(3*n.* 1) *is significant, for only a noble minister* who is virtuous, learned and self-restrained should be entrusted with the civic affairs when the king is tired. Read 'अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् । **स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः, कार्येक्षणे नृणाम्**' ॥-*MS. VII.* 141. **6. चिर-प्रबोधात्**—Either 'having got up late' or "having kept awake at night for a long time". **7. सम्भावितम्** &c. सम्+भू (णिच्) signifies 'fitness', 'adequacy'. Cf. 'न यन्नियन्त **समभावि** भावना'—*SPB I.* 27; **संभावनां** भूतिमिवाङ्गिरयत्'—*Ki. III.* 29 where *MN* has 'सभावना योग्यताम्' । Hence सम्भावित means 'fit' (समर्थ अलम) । Thus तुमन् (**अध्यासितुम्**) is by पर्याप्ति-वचनेषु **अलमर्थेषु'**— 3.4.66.)- –'**पर्याप्ति-शब्द-योगे**, धातो पर तुमन्-प्रत्यय स्यात्' *Prabh ī.* Or. 'अध्यासितुम्' means अध्यासनम्'—(31n. 3, **प्रस्थाप्यताम्** —"प्र+स्था णिच्" means 'to send.' Cf. ता इष्टनी स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः '—*Ra. II.* 70. **9. स्वं नियोगम्** &c.– (66*n.* 1).

Text:—**विदूषक.—किदं भवदा णिम्मच्छिआं । सम्पदं सिसिरा-तव-च्छेअ-रमणीए इमस्सिं पमद-वणुद्देसे अत्ताणं विणोदेहि ।**

[कृतं भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतं शिशिरातप-च्छेद रमणीये अस्मिन् पमद-वनो-द्देशे आत्मानं विनोदय] ।

Vidūṣaka– Even the (*last*) fly is driven by Your Majesty. Now[1] divert yourself in this part of the pleasure-garden,[2] delight--ful (*as it is*), owing to the diminution of (*extreme*) cold and heat[2].

राजा (निश्वस्य)—**वयस्य ! यदुच्यते "रन्ध्रो-पनिपातिनोऽनर्था" इति तदव्यभिचारि[3] वचः ।** पश्य—

मुनि-सुता-प्रणय-स्मृति-रोधिना
द्रुतविलम्बित **मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।**
(नभभर) **'मनसिजेन सखे ! प्रहरिष्यता**
धनुषि चूत-शरश्च निवेशितः ॥८॥

King (*Sighing*)—Friend "through[3] chinks in rush all mis-fortunes[3]" - this which is said, is an [1]unexceptionable saying[4].

Behold —My friend! no sooner was the mind of mine freed from the gloom that obstructed the remembrance of (*my*) love for the ascetic's daughter than the mango-(*blossom*)-shaft was affixed to (*his*) bow by the mind-born (*God*) wishing to strike me (8)

V. L.— शिशिरतमस्च्छेद --R V M शिशिरतमच्छद --S शिशिर-तमिस्च्छेद --B B reads पश्य for कृत । यदन्यत् &c. B -- स्त्रीणामिति तानिनोऽन्यर्थ इति यद उक्तम --R V M All excepting B, P Dr add वत्र after अन्तर्भिचारि ।

विदूषक इति। शिशिरस्य इति मानस्य आतपस्य उष्णस्य इदन लाघवेन रमणीये मध्ये नागच्छन्ति शिशिर नातानप त्याशय । यद्वा छाया बाहुल्येन शिशिरा शीता य आतपच्छेदा तै रमणीये। यदा शिशिर च आतपश्च इति शिशिरातपौ तयो च्छेद अवकाश वसन्त इत्यर्थ । तस्मिन रमणीय इति सहसुपेति समास । आत्मान | गतिर्बुद्धि– (१।४।५२) इति पयाज्य कर्मत्वम]। **राजेति।** अत्र ठिद्र इत्यस्य नाथ उपनिपतन्ति सम्भव आगच्छन्ति ये तथाक्ता अनर्था अपाद इति यत उक्तम ... शेष तत वत्र मा उक्त न तभिनर्गत न मयूगन तन अन्तर्भिचारि अनन्तरा सिद्धम अथात मध्यम [इति कुमारसम्भव मल्लिनाथ ... ॥ अन्तरभावि इति शङ्करपाद]। **मुनीति।** हे सखे विदूषक मुनि सुताया शकुन्तलाया प्रणय प्रेम तस्य स्मृति स्मरण रुणद्धि आवृणोति या ता. गत स्मृति तिरोहिता तमसा ... मोहेन मम ... मन मानस मया न्यस्ता मोह निरसनेन तस्या स्मरणम अवाप्त म सन्तप्तम इति **प्रथमोऽनथ** । किन्तु इदव मोह निर्मितं इदंव प्रहतुमुद्यता प्रहर्तु कामेन मनसिजेन कामदेवन [भगवान् स्मरण मनसि जायते स्म। सा ऽस्या जनक (३।२।९७) इत्यपृथ कृता-- (३।३।१४) इति सप्तम्या अलुक्। अत एव 'मनोज '—इति भावनीय | स्वकीय चाप च र शर सिर्गाह जन-हृदय विदारक अन्र इत्यर्थ **'निवेशितश्च'** सा प्रति निक्षेपाय **स्थापितश्च,** कामान्धन दग्धमव वसन्त समुपागत इति **द्वितीय अनर्थं** [अत्र पूर्वार्ध परार्धया चरणद्वय मोहन निरसन क्रियया। **यौगपद्य** सूचयति । अथच काम कतृक तत शर निवेशनम प्रति तम या मनोमोह मोचनमेव कारणम यौगपद्येन च तयो पौर्वापर्य विपर्ययाद **अतिशयोक्ति.** । तन्मूलश्चायं **क्रिया-समुच्चयालङ्कार** । यथाचोक्त दर्पणकारै -- गुण क्रिया वा युगपत् समुच्चय प्रकारान्तरं नियमन कार्य कारण काल-नियम विपर्यय रूपा**ऽतिशयोक्ति-मूला**" इति सिद्धान्तवागीशपादा । भोज राजेन तु अदृष्टादपि स्मरणे **स्मरणा-लङ्कार."** इत्युक्त्वा तदलङ्कार उदाहृतम् । **अनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बित** वत्तम] ॥८॥

199n. –**1.** **निर्मक्षिकम्** &c. —(66n. 2). **2.** **रन्ध्रो** &c·–रम क्रीडा धरति मूलविभुजादित्वात् क रन्ध्रम्—BhD. Most children are seen to play with fingers when any hole or crevice is seen, hence 'a weak or vulnerable point, assailable point' *AD Re XII.* 11; *XV.* 17; *XVII.* 61 **अनर्था.**–न अर्थः –Undesired occurrence, hence misfortune. *Dr. Boehtlingk* translates "*The unfortunate fall into a hole (grave)*". which seems supportable by a reading रन्ध्रार्ति-पातिनोऽनर्थाः' noticed by *K* although not adopted by him For similar ideas Cf. "एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य। तावद्-द्वितीयं समुपस्थितं मे **छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति**"—Mahā Nātaka-IV. 43, 'यथा पुरुषस्य प्रथमे विनाशे समस्तं पात्रं भग्नं भवन्ति। तथा मनुष्यस्य विपत्तिकाले **छिद्रेष्वनर्थाः बहुलीभवन्ति**' ॥– *MK* क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं, धनक्षये मुह्यति जठराग्निः। आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति, **छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति**'–*PT* प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः'—VS. 86 "One woe doth tread upon another's heel, so fast they follow. When sorrows come, they **come not single spies, But in battalions' Hamlet.** 1 *I* II 'T**sai Nan Hsi Erh' Ju' Chinese** proverb exactly mean the same thing '**Nakittsu Ra Ni Hachi**' **Japanese** proverb means 'Bees sting on crying face" **3.** **अव्यभिचारि**–'**व्यभिचार**' is a *Logical Term*, meaning 'a fallacious हेतु, the presence of the हेतु without the साध्य —*AD.* (*Cf* 'हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वं **व्यभिचार**'—*Tarka-kaumudi* Hence it but fails to lead to the right conclusion Thus '**अव्यभिचारी**' means 'that which is found always to be true without exception.' Cf. 'न खलु ... व्यभिचारि ... –(115n 2 ...) **4.** **चूत-शरश्च** &c –चूत-शर is put in the bow as it is the most effective of the five arrows of Cupid Cf '**पञ्चाभ्यधिक** ... —*VI* 3 *Supra.* The two **च**s show **synchrony** of the two actions - 182*n* 5) **निवेशितः**– (119n. 5).

Text : **विदूषकः**—**भो वयस्स! चिट्ठ दाव जाव इमिणा दण्ड-कट्ठेण कन्दप्प-बाणं णासेमि** [भो वयस्य! तिष्ठ तावत्। यावदनेन दण्ड-काष्ठेन कन्दर्प-बाणं नाशयामि]। (इति दण्ड-काष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)।

Vidusaka—Friend, tarry a bit, while (*I*) destroy the bow of cupid with (*a cut of*) this staff.

(This said, raising his staff, wishes to fell down the mango-sprout).

राजा—(सस्मितम्)—भवतु, दृष्टं ब्रह्म-वर्चसम्[1] । सखे, क्वेदानीमुपविष्टः प्रियायाः किञ्चिद-नुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विनोदयामि[2] ।

King—(*With a smile*)—Enough, (*your*) priestly[1] prowess[1] is seen. Friend, where seated shall I (*now*) feast[2] my sight amongst the vines that imitate (*my*) beloved ?

विदूषकः—णं आसण्ण-परिआरिआ चदुरिआ भवदा सन्दिट्ठा । माहवी-मण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं । तहिं मे चित्त-फलअ-गदं स-हत्थ-लिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिकिदिं आणेहि त्ति [ननु आसन्न-परिचारिका चतुरिका भवता सन्दिष्टा । माधवी-मण्डपे इमां वेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्र-फलक-गतां स्व-हस्त-लिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति] ।

Viduṣaka Why, you have already ordered[1] (*your*) [8]side-waitress Caturikā thus: I will spend this hour in the Jasamin-grove. Bring there the likeness[6] of Her Ladyship Śakuntalā which is sketched[7] with my own hand[7] on a picture-board.

राजा—ईदृशं हृदय-विनोद-स्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

King -Such now are the means of relieving (*my*) heart So direct me that very way.

विदूषकः—इदो इदो एदु भवं (इत इत एतु भवान्) ।

Viduṣaka - This way, this way, come Your Highness.

(उभौ परिक्रामतः —सानुमत्यनुगच्छति, **विदूषकः एसो मणि-सिला पट्टअ-सणाहो माहवी-मण्डवो उवआर-रमणिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पडिच्छदि । पविसिअ णिसीददु भवं** [एष मणि-शिला-पट्टक-सनाथो माधवी-मण्डप उपचार-रमणीयतया निःसंशयं स्वागतेन इव नौ प्रतीच्छति । तत् प्रविश्य निषीदतु भवान्] । (उभौ प्रविश्योपविष्टौ) ।

Both turn round. Sānumatī goes after.

Vidūṣaka Here furnished[7] with a jewelled marable-seat[7], the Jasamin-grove, pleasing[8] as it is with a bounty[8] of flowers, is beckoning[9] us, as it were with a '*soundless* welcome. Therefore entering, let Your Honour, sit[10] down. (*Both enter and sit down*).

V. L. कन्दर्प-स्थानम्'—K. ० स्थानम्'—B M. V. 'स्यामिगम्'—R. S., B. 'विनोदयामि' for 'विलोभयामि' । 'हृदय-विनोदन-स्थानम्' R.V.M. S.'एष हृदयाश्वासनम्'— B. HS. 'विनोदस्थानम'—HS Com. 'उपचार'— R.V.M. 'उपकार'—B.HS. 'उपचार' –**S.** 'स्वागत'—B. 'नौ'—R.M.S.

राजेति । 'ब्रह्मणः' ब्राह्मणस्य 'वर्चः' तेजः ['**वर्चो** नपुंसके रूपे विष्ठायामपि **तेजसि**' इति मेदिनी] इति '**ब्रह्म-वर्चसम्**' ['**ब्रह्म-हस्तिभ्यां वर्चसः**.'- (५।४।७८)

इति समासान्त. अच्] 'किञ्चित्' न तु सम्यक् 'अणुकारिणीषु' सदृशीषु ['नस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-सूचकाः' इति काव्यादर्शे] 'विनोदयामि' (३।३।१३१) आश्वासयामि, परिदर्शन-सुख लास्ये इत्यर्थः । **विदूषक इति ।** 'ननु' इति परमताक्षेपे । 'आगच्छा' विश्वास-भाजनत्वात् मर्मापवर्तिनी परिचारिका' सेवका । 'वर्तुरिका' इति परिचारिका-नाम । 'सन्दिष्टा आज्ञापिता । 'चित्रफलक गताम्' आलेख्ये समर्पिता लिखिता स्वहस्तेन चित्रिता 'प्रतिकृतिं' प्रतिमाम् । **राजेति ।** साक्षात् प्रियाया दुर्लभत्वात् 'हृदयं' प्रियाया आलेख्य-परिदर्शन-रूपम् । हृदयस्य **विनोद-स्थानम्' काल-यापनोपाय** इति भाव । **विदूषक इति ।** मणि-शिलाया ' रत्न-प्रस्तरस्य पट्टकेन' पीठेन आसनेन इति यावत् '**पट्टः** पेषण-पाषाणे रणादीनाञ्च बन्धने । चतुष्पथे च राजादि शासनान्तर -**पीठयो**' इति मेदिनी] सनाथ ' युक्तं '**उपकारस्य' विकीर्ण-कुसुमादे**' रमणीयत्ता' मात्रर्यनया ['**प्रकर** ...... विकीर्ण कुसुमादिः' इति विश्व] । **उपचार-रमणीयतया'** इति पाठे तु ...... पुष्पोपचार ...... रमणीय ', तस्य भाव तया । 'स्वागतेन' ...... प्रश्नेन [स्वागत कुशल-प्रश्न इति हारावली] प्रतीच्छति' सम्भावयति ...... इति यावत् ।

200n. **1.** कन्दर्प ...... Cupid is called कन्दर्प as he once deluded even *Brahma*. Cf. ...... अङ्गेन प्रजापति – *Ku. II.* 41. II ...... (ब्रह्माण) ...... इति ...... (१।१।३८) । ...... On ...... दर्पाति' माद्यति ...... कन्दर्प । ...... दर्प-माद्यतया । *M.* is so **much biassed** to the Devanagara-reading, that he wants to retain the reading ...... पारिम्' by explaining ....ing', 'shooting', which is hardly to be met with in any Sanskrit work. He forgets that ...... and ...... are not derived from the **same root** (*as he seems to take them*) ...... is from ...... (2. 1 121) while '...... from ......' (3 3 92). Besides one may parry a बाण with a stick, but not a ...... । Cf ...... गावङ्गेन ......-पाठेन ...... – *Mk.* I. B's **कन्दर्प-बाण** refers to Mango-sprout. Vidusaka wants to cure the disease of the king (......) by destroying the **remote** cause. *2.* **ब्रह्म-वर्चसम्**—वर्च्च (......) means '*ardour*' and *power*. In connection with ब्रह्म हस्ती पल्य, राजन् (*Vart.* 946), it becomes अकारान्त (*neuter*). Vide (*Com.*) हेतुस्त्वद्**ब्रह्मवर्चसम्'** —*Ra. I.* 63 '**ब्रह्मवर्च**-सकामस्य कार्य

विप्रस्य पञ्चमे'—*MS.* 11. 37; *IV.* 94. **3. विनोदयामि**-(B). Others read **'विलोभयामि'** which is **rejected,** as 'वि + लुभ् + णिच् in Kāli. *ordinarily* means **'to allure'. "entice",** Cf. "स्मर यावत् न **विलोभ्यसे** दिवि" —*Ku. IV.* 20. "अङ्गनास्तमधिकं **व्यलोभयन्**" &c.—*Ra. XIX.* 10; *Mála. III.* (5. 'वि + नुद् + णिच्) however, means **'to spend** (*as time*),' **'to amuse', 'entertain',** "केनात्मानं **विनोदयामि**"—*Vik. II* "आत्मानं **विनोदयामि**"—Act. *III* p. 227. "**विनोदयिष्यन्ति** नवाभिषङ्गामुदारवाचो"—*Ra. XIV.* 77. "लक्ष्मीं **विनोदयति** येन दिगन्त-लम्बी"—Ra V. 67. Also, *Ut* in *n.* 6. Note also that 'विदूषक' says to the king 'आत्मानं **विनोदय**', and the king **repeats 'विनोद'** here and in his following speech. There are **four ways** by which a person in separation or one who is not yet united with his desired object, can while away his time and some what allay his anguish. These are enumerated thus by the आलङ्कारिकs:-(*i*) **Looking at things resembling the beloved** (*MD. II.* 41; *Ra. VIII* 59-66). (*ii*) **Drawing a picture of the beloved** (*MD. II.* 43; *Ra. XIX.* 19). (*iii*) **Obtaining a sight of the beloved** in dream- *MD. II* 45). (*iv*) **Touching things touched** by the beloved.—(*MD. II.* 46). Also "वियोगा-वस्थासु प्रिय-जन-सदृशानुभवनं, ततश्चित्रं कर्म, स्वप्न-समये **दर्शनमपि** । तदङ्ग-स्पृष्टानाम् उपगत-वता स्पर्शनमपि, प्रतीकारः काम-व्यथित-मनसां कोऽपि गदितः" ॥—*Gunapatākā qtd. MN on Ra. VIII.* 92. (*q. v.*) Innumerable illustrations of these may be had in *Vaiṣṇava* literatures. Here the king will allay his grief by seeing the portrait of Śak. (*Infra*) and also by observing the slim creepers having the likeness of her. **4. परिचारिका**—"सवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने । तथाऽऽभरण-संयोग-माल्य-सग्रथनेषु च । विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः **परिचारिका**"—*MG.* **5. माधवी** &c.—(*Goertnera racemosa*) is a gigantic and luxuriant climber (bearing white fragrant flowers) but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree the highest branches of which display, however, in the air their natural flexibility and inclination to climb.' *Sir William Jone's Works Vol. V.* (*P.* 124.) **6. ईदृशं** &c. —**स्थानम्** Means, **तत्**- Therefore, as Śak. is lost to me, so these (*viz. the picture and the sight of creepers slightly imitating slim Śak.*) will be my only **means** of relief. Cf. 'अर्ध-लिखितमेतद् **विनोद-**

स्थानम्—*Śak. VI;* 'योऽपि विश्राम-**स्थानं** वसन्तक सोऽपि देव्या संयत.'—*Rat. IV.* King Aja passed long eight years ('तेनाष्टौ परिगमिता. समा &c.—*Ra. VIII.* 92) by–'सादृश्य-**प्रतिकृतिदर्शनैः** &c.—Rāma also assuaged his grief by a **sight of the goldern image of Sitā.** 'राम'—"हिरण्मयी सीता-प्रतिकृतिः । * * तत्रापि तावत् बाष्पदिग्ध चक्षुर्-**विनोदयामि**"—*UC. III.* 'प्रायेणैते रमण-विरहेष्वङ्गनानां **विनोदाः**'—*MD. II.* 26. "एते पूर्वोक्ता **'विनोदाः' काल-यापनोपायाः'**—*M.V.* **7. उपकार** &c.—**'उपकार'** means 'विकीर्ण-पुष्प' (*Com.*). The grove had a very fascinating appearance owing to flowers blossomed in all directions. With **उपहार**—(R), explain 'उपहार' as पुष्पोपहार—Ra. V. **74; उपहार** may also mean floral decoration (mosaic) on the floor. Cf. Ram III. 74 23. The grove appeared to receive the king with floral presents **उपचार**—(102n. 2 also suits the context well. एष मणि-शिला-पट्ट-सनाथ अतिमुक्त-लता-मण्डप भ्रमर-सघट्ट पतितैः कुसुमै स्वयमिव **कृतोपचारः** भवन्त प्रतीच्छति —*VA. II.* **8. स्वागतेन** &c—(129n. 1); प्रति इष्' To carry'—(187n 5), here '*to welcome*'. For similar idea Cf. 'मधुरिव वदन्ति **स्वागतं** भृङ्ग-शब्दैः.' नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतोऽमी शिरोभि । मम ददत इवार्घं पुष्पवृष्टि किरन्तः कथम् अतिथि-सपर्या शिक्षिता शाखिनोऽपि —*NA I.* 11.

Text—सानुमती.—लता-संस्सिदा देक्खिस्सं दाव पिअ-सहीए पडिकिदिं । तदो से भत्तुणो बहुमुह अणुराअ णिवेदइस्सं [लता-संश्रिता द्रक्ष्यामि तावत् प्रिय-सख्या प्रतिकृतिम । ततस्तस्यै भर्तुर्बहुमुख मनुरागं निवेदयिष्यामि] ।

॥ [तथा कृत्वा स्थिता] ॥

Sānumati Resorting to (*this*) creeper (*I*) will just see the picture of (*my*) dear friend Then (*of her*) husband's all round affection, (*I*) will inform her. (*Stands having done the same*).

राजा (निश्वस्य)—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-वृत्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान् प्रत्यादेश-वेलायां मत्समीपगतो नासीत् । किन्तु पूर्वमपि न त्वया कदाचित् सङ्कीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

King (*Sighing*)—Friend ! now (*I vividly*) remember all the previous incidents (*in connection with*) Śakuntalā. And (*I*) had related (*the same*) to you. That self of yours was not by my side at

the time of her disavowal. But even before, you never breathed Her Ladyship's name (*to me*). Did you, like myself, forget it ?

विदूषकः——ण विसुमरामि । किंदु सव्वं कहिअ अवसाणे उण तुए भणिदं परिहास-विअप्पिओ एसो ण भूदत्थोत्ति । मए बि मिप्पिण्ड-बुद्धिणा तह एव्व गहिदं । अहवा भविदव्वदा क्खु एत्थ बलवदी [न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया भणितं परिहास-विजल्पित एष न भूतार्थ इति । मया अपि मृत्पिण्ड-बुद्धिना तथा एव गृहीतम् । **अथवा भवितव्यता खल्वत्र बलवती**] ।

Viduṣaka— (*No*), I did not forget. But having told everything, you (*yourself*) added at the end, *that* it was a talk in jest and not a fact. Clod-witted as I was, I too, took *it*) like that. Or, destiny indeed (*is*) here potent.

सानुमती——एव्वं णेदं [एवं न इदम्] Sānumatī— Exactly so.

राजा——(क्षणं ध्यात्वा)**——सखे, परित्रायस्व माम् ।**

King (*Musing for a while*)—Save me, (*my*) friend.

विदूषकः——भो, किं एदं । अणुववण्णं क्खु ईदिसं तुइ । कदावि सप्पुरिसा सोअ-वत्तव्वा ण होन्ति । णं पवादे बि णिक्कम्पा एव्व गिरीओ ।

[भोः किमेतत् । अनुपपन्नं खलु ईदृशं त्वयि । **कदापि सत्पुरुषाः शोक-वास्तव्या न भवन्ति ।** ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा एव गिरयः] ।

Vidūṣaka —Ho (*friend*) ! what's this ? Unbecoming this is, indeed, of you, Never do good men ("**the heroes" commentator Rāma**) become the receptacle of grief. Even in a hurricane, the mountains are quite unshaken.

V. L.——'सन्निता'——R. B. V. M. 'दर्शिता'——S, B reads 'बहुमतम्' for 'बहुमुखम्' । 'किन्तु पूर्वम्'——B. 'पूर्वम्'——R. M. S. 'कच्चित्'——B. M. S. 'क्वचित्'——R. 'शोकवक्तव्या'——B. V. Some of the B Mss read 'शोकच्छिन्नाः' । 'शोकवास्तव्या'——R. 'शोकपात्रात्मन'——M. 'शोकप्राप्तव्या'——S. 'परिहास-विजल्पित.'——B. HS. P. 'विजल्प'——Others.

सानुमतीति । 'तस्यै' शकुन्तलायै [तथा चोक्तं हरिणा——"व्याददाने चतुर्थी स्यात् दर्शने कथनेऽपि च । आदाने करणे योगे सप्तमी वैकल्पिकी इष्यते" इति] । 'बहुमुखम्' अनेक-प्रकारैः प्रकटीभूतम् । **राजेति ।** 'प्रथम-वृत्तान्त' कण्वाश्रमे शकुन्तलया सह यत् परिचयादिकं कृतं तत् सर्वमित्यर्थः । 'प्रत्यादेश-वेलाया' तस्याः निराकरण-समये मत्-समीपगतो नासीत्' यतो हंसपदिकायाः नागरक-वृत्त्या परितोषणार्थं त्वं मया प्रेषितः अभूः । 'पूर्वमपि' प्रत्याख्यानात् प्राक् अपि 'सङ्कीर्तितं' प्रसङ्ग-क्रमेण उक्तम् । 'कच्चित्' इति वदितुमिच्छामि ("कच्चित् काम-प्रवेदने'

इत्यमरः। "काम-प्रवेदन मिष्ट-परिप्रश्नः—"कच्चित् जीवति मे माता" इति क्षीर-स्वामी। अनतिचिरेणैव अतिविस्मरणात् आत्मनः स्वल्प-मतित्व-दोष-निरोधनाय माधव्यस्यापि विस्मरणम् इष्टम् इत्याशयः)। **विदूषक इति।** 'अवसाने' नगरात् प्रत्यावर्तन-वेलायाम्। 'एष' शकुन्तला-वृत्तान्तः 'परिहासेन विजल्पित.' नर्मोक्त', 'न भूतार्थः' सत्यार्थः ['युक्ते क्ष्मादौ ऋते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः]। 'मृदा' मृत्तिकाना 'पिण्ड.' निवहः इति 'मृत्पिण्डः'। तादृश इव स्थूला 'बुद्धि.' यस्य तथोक्तेन अर्थात् यथाश्रुत-ग्राहिणा मूढेन मया। तथा एव' तव वाक्य परिहास-जल्पन-रूपेण एव 'गृहीतम्' अवबुद्धम्। ननु तथापि कदाचित् तव तस्या नाम-सङ्कीर्तन सूचितम् आसीत् इत्याह 'अथवा' इति आक्षेपे। भवितुम् अर्हति इति भवितव्यम्' अवश्यम्भावि वस्तु [**बाहुलकात् कर्तरि तव्यः** --३।३।११३) तस्य भावः 'भवितव्यता बलवती खलु' इति निश्चये। न तव मम वा दोष कश्चित्, परन्तु दैवमेव अत्रानिरिच्यते इत्याशय.। **विदूषक इति।** ''दश' शोकाभिभूतत्वम्, यद्वा 'सखे परित्रायस्व मा' इत्याकारा कापुरुषोक्ति 'अनुपपन्नम् अनुचितम्। वसति इति '**वास्तव्यः**' ['वसेः तव्यत् कर्तरि णिच्च', गः—२८३४ इति **कर्तरि तव्यत्**] वस्ता इत्यर्थ.। 'शोक वास्तव्य' वस्ता येषु न 'शोक-वास्तव्या" शोकपात्र ("धाऽऽहिताग्न्यादिषु"–(२।२।३७, ९००) इति वास्तव्य-शब्दस्य परनिपात। वाहिताग्न्यादिः **आकृति-गणः**]। [**दृष्टान्तालङ्कारः**। सत्-पुरुषा' इत्यत्र **अप्रस्तुत-प्रशंसा** च। **लेश**-नाम नाट्य-लक्षणमुपक्षिप्तञ्च। तल्लक्षण यथा दर्पणे—"स **लेशो** भण्यते वाक्य यत् सादृश्य-पुरःसरम्" इति)॥

201n.--1. बहुमुखम्–Displayed in various ways, manifold, excessive. Cf. "उपयन्तु हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी"–. . V. 26. **2. कथितवान्** &c. –Refers to "परिहास-**विजल्पितं** सखे ! परमार्थेन न गृह्यता वचः' –Act *II.* 18. Hence '**विजल्पित**' is preferable to 'विज..त । **अस्मि** (–I)-7n. 1. **3. प्रत्यादेश-वेलायां** Refers to the King's sending of Vidūṣaka to pacify *Hamsapadika.* Act V. p. 411 **4. सङ्कीर्तितं—**सम् कृत् क्त कर्मणि सम [illegible] [ऋ : by उपधायाश्च'— 7. 1. 101) and [illegible] इर् by 'उरण्-रपरः' (1.1.51,) सङ्कीर्तित | उपधायाञ्च'-(8. 2.78.). उर् ईर्] **5. कच्चिद्—**Implies कामप्रवेदन (Com. 265n. 1). It is a **vedic neuter** of interrogative कत् चित्–(Cf. 'क.', 'चित्' अनयोर-थ्येवम्। इष्टप्रश्ने एतम्'--BhD) used in question expecting the answer "Yes" I hope. Cf. Lat. Nonne'. Cf. 'कच्चिचन् दृष्टा त्वया राजन् दमयन्ती'—I hope, Oh King, you have seen दमयन्ती ? (Vide Dr. Macdonell's Skt. Grammar, P. 150. In **rare** cases कच्चिचन implies

the sense of contrary expectation, '(*I fear*), I hope not'; Cf. Lat. "Nun." 'कच्चित् नापराध ते कृतवानस्मि' I hope, I have not done you any wrong—Ibid). "**कच्चित्**" जीवति वैदेही"—*Ram III* 53 6, '**कच्चित्ते** निर्जिता विघ्ना **कच्चित्ते** वर्धते तप । **कच्चित्ते** नियत काम आहारश्च तपोधन ।। "**कच्चित्ते** नियमा प्राप्ता कच्चित्ते मनस सुखम् । **भूतार्थः** गुरु-शुश्रुषा सफला चारुभाषिणि'—*Ram III* 74 8 9 **विस्मृतवान्**—Kāli. usually writes '**विस्मृत**' । (Vide 152n 8) **6. भूतार्थ** – Cf 'कथयामि ते **भूतार्थम्**'—(4n 4) '**भूतार्थ**शोभा-ह्रियमाण-नेत्रा'—*Ku* VII 13 'क श्रद्धास्यति-**भूतार्थं** सर्वो मा तुलयिष्यति'—*MK III* 21 **मृत्पिण्ड** &c. 'Whose brain is like a lump of clay, whose understanding is dense as a cold of earth, 'addl -head, addle-pated" Cf. the expression '*cold plated*' *clod-poll* *blo l-hea l*'—M I he Vidusaka often in Sanskrit drams pose himself is a veritable fool Cf. 'मम पुन ब्राह्मणस्य [illegible] विपरीत परिणमति [illegible] छाया वामेव दक्षिणा दक्षिणेव वामा भवति –(*[illegible]* *MK* 1, "The bookful **blockhead** ignorantly read With **load of lumber** in the head' **Pope. 7 अथवा**—Implies [illegible] I It modifies the previous statement Vidusaka now attribute everything to fate (भवितव्यता) is otherwise the fault will lie in the king, for it was he who had told Vidusaka that all his sayings were uttered in jest and not in earnest **8. भवितव्यता** &c For similar idea Cf [illegible] सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यता एव – *MM I 2*, [illegible] -स्यवन —*DP* [illegible] - *Ibid.* 21. **बलवती**—Another **adjectival use** of '**बलवत्**' । Now see (69n. 3) **9 अनुपपन्नम्** &c This is one of the many wise and sensible speeches of Vidusaka which he utters in *let* II **मनपरस्था** &c — Cf न तु मत्परया [illegible] *Ram* 69. 2 न पृथग्जनवच्छुचा – Vide no 11n below) 'जहा न धैर्य [illegible] पाण्ड"—*Ki XIV* 1 [illegible] धैर्यं न [illegible] न तत्र धीरा' |—*K* I 59 **10. शोक-वास्तव्या**—Either (i) such as where sorrow is resident, or (ii) the receptacle of sorrow. '**वास्तव्य**' has (**कर्तरि**) '**तव्यत्**'—it means that which is residing". Next बहुव्रीहि । For पूर्वनिपात of [illegible] (*Vide Com*).

Or, attach 'नव्यन्' in the अधिकरण-वाच्य–(3. 3. 113) when it means 'abode', 'receptacle'. Cf. 'पुरेऽस्य वास्तव्य-कुटुम्बिता ययुः'—*ŚPB. I.* 66 and *MN* thereon. **11. प्रवातेऽपि** &c.—Cf. 'न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि । द्रुम-सानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितीयेऽपि ते चलाः' ।।--*Ra. VIII.* 90.

Text:—राजा—वयस्य, निराकरण-विक्लवायाः[1] प्रियायाः समवस्थाम्[2] अनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात्[4] स्व जनमनुगन्तुं व्यवसिता
शिखरिणी स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरु-शिष्ये गुरु-समे ।
(यमनसभलग) पुनर्दृष्टिं बाष्प-प्रकर -कलुषा मर्पितवती
मयि क्रूरे[7] यत्तत् स-विषमिव शल्यं दहति माम् ।।९।।

King Friend, calling to my mind the (*pitiable*) demeanour[2] of (*my*), beloved[3], [1]agonised at (*my*) disavowal[1], I have become extremely helpless[3] (*forlorn*).

((Owing to (*her*) disavowal[4] from here, she tried to follow her own kinsmen (*but* stopped, as *her*) fatherlike father's disciple loudly shouted 'Stay', (*and*, again (*she*) cast on my cruel[7] *self*) a (*pleading*)[7] glance bedimmed with the flood of tears[6]. — —it is (*all*) this that torments me like an envenomed barb[8] (9)

सानुमती—अम्महे ! ईदिसी स-कज्ज-परदा । इमस्स सदावेण अहं रमामि ।
[अम्महे ! ईदृशी स्व कार्य-परता । अस्य सन्तापेन अहं रमे] ।

Sānumati -Dear me ! such is (*one's*) attention[b] for one's own interest[9]. I (*only*) rejoice at his anguish

विदूषकः—भो, अत्थि मे तक्को । केण तत्तहोदी आआस-चारिणा णीदे त्ति
[भो, अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवती आकाश-चारिणा नीतेति] ।

Vidusaka - Ho ! I have a guess that by some sky-rover[10] Her Ladyship was carried away.

राजा—वयस्य, कः पति-देवतां तामन्यः परामर्ष्टुं[11] मुत्सहेत ।[12] मेनका किल सख्यास्ते जन्म-प्रतिष्ठा[13] इति श्रुतवानस्मि । तत्सह-चारिणीभिः तया वा सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

King Friend, who else may dare[12] to handle[11] her whose husband is her god. Menakā, I am told, is the source[13] of your friend's birth It was she or her fellow-rovers by whom she was carried away, so my heart dreads

सानुमती--सम्मोहो क्खु विम्हअणिज्जो ण पड़िवोहो

[सम्मोह[14] खलु विस्मयनीय, न प्रतिबोध[15]] ।

Sānumatī Surely (*his*) infatuation[14] and not the recollection[15] is to be wondered at.

विदूषक.--जइ एव्वं ता समस्सदु भव । अत्थि क्खु समाअमो कालेन तत्तहोदीए

[यद्येवम् तत् समाश्वसितु भवान् । अस्ति खलु समागम कालेन तत्रभवत्या] ।

Vidusaka -If *it* is so, do be reassured, Your Highness There will, indeed, be a union with Her Ladyship in course of time.

राजा--कथमिव । King How possibly ?

V. L. तामवस्थाम् --B समवस्थाम् --R. M S प्रत्यादेशात् --R. V. M. S प्रत्याहिष्ट --B स्थिता --B. S. मह --R V M. प्रकर --B M. S Dr परिमार्गम --M K परामर्शम --B V S Dr. R St. Petersburg Dictionary

राजेति । निराकरणेन प्रत्यादेशेन ... समव-स्थाम् अवस्था दीना ... इत्यर्थ । **इत इति ।** ... प्रत्यादेशात्' प्रत्याख्यानात् ... हि सा ... स्वजन ... अनुगन्तुम् पति-परित्यक्तानाम् ... उत्तता आसीत । तदन्तर **गुरुणा' पित्रा** ... [गुरु पिता ... इति ... , तत्र **आचार्यस्य** कण्वस्य 'शिष्ये शार्ङ्गरवे [... (३।१।१०१), ... (४।४।३४), पत्वम---(८।२।६०)] तिष्ठ मा गम इति उच्चै ' ... वदति' आज्ञाप--यति सति स्थिता अनुगमनात् निवृत्ता । तदनन्तर वाष्पाणाम्' अश्रूणा 'प्रवरेण समहेन आधिक्येन इति यावत् कलुषा मलिना ... दृष्टि नेत्र पुन क्रूर' नृशसे [क्रूर नृशस-घातक-कठिना इति ...] मयि' प्रत्याख्यान हेतुभूते दुष्यन्ते 'अपि त्वमेव शरण प्रार्थनीति भाव - इति ... सर्वे 'सविष' विष-लिप्त शल्य शङ्कु [वा पुसि शल्य शङ्कुर्ना इत्यमर] ।। 'इव मा दहति' ... यन्त्रणा ददाति [अत्र दृष्टे दाहकत्वासम्भवात् मुख्यार्थ-बाधे कार्य-कारण-सम्बन्धात् ताप ... तद्विनिगय व्यञ्जयतीति दहति'पदम् अत्यन्त-तिरस्कृत-वाच्यम् इति राघवपादा । **उपमाऽनुप्रासौ ।** तादृश-दृष्टे ... राजनि अर्पणात् **समालङ्कार:** । 'गुरु-शिष्ये' गुरु-सभे' इत्यत्र **कथित-पदत्वं न शङ्कनीयम् ।** तात्पर्य-भेदेन **लाटाऽनुप्रासार्थमेव** तथा प्रयुक्तत्वात् । ... **शिखरिणी**] ।।९।।

सानुमतीति । 'अम्महे' इति विस्मये ['विस्मये **अम्महे अम्मो** नित्य स्त्रीभि: प्रयुज्यते' इति भरत] 'स्वकार्यपरता' स्वार्थपरता । 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'सन्तापेन

अहं रमे' प्रीतिमनुभवामि [मताप मनोप' इति विषमा-ऽङ्कार । एतद्वाक्य-समर्थकः पूर्वोक्त अर्थान्तरन्यासः] । राजेति । पति देवता' अस्या. ता साध्वीम् इत्यर्थ । परामर्ष्टुम्' स्प्रष्टुम् वा कथा नर्तुमिति भाव, 'उत्सहेत' अध्यवस्येत । [उत्साह अध्यवसाय स्यात' इत्यमर] । जन्म प्रतिष्ठा' जन्म-स्थानम । 'प्रतिष्ठा गारवे स्थिता स्थाने च' यगानिप्पत्ना इति मदिनी] 'किल' इति ऐतिह्ये । सानुमतीति । ... प्रीतिमन राज्ञ गृत सम्मोह' स्मृति-भ्रंश ... विस्मयावह अस्वभावत्वात । न प्रतिबोध' विस्मयावह स्वाभाव्यात ... । [... समागम वियोगेण वर्णनात अत्र 'तुल्यतर्क-नाम' नाट्य-लक्षण ... "तुल्यतर्को यदर्थेन ... प्रकृति-गामिना इति दर्पण-लक्षणात्] ।

202n. 1. समवस्थाम—89n 6 137n 3 **2. बलवद्**—Here an **अव्यय signifying intensity'** (AK) But its use as an **adjective** is also **very common.** Vide 69n 3, 201n 6 **3. इतः प्रत्यादेशात्**—Repudiation from here *i. e.* me. This furnishes the reason for her attempting (**व्यवसिता**) to follow her own party. **4. स्थिता**—Implies *an instantaneous obedience* to the mandate of her superior (शार्ङ्गरव) who loudly bade her stay Thus the word brings out clearly the deplorable condition M prefers मुहुः and translates "**Repeatedly** saying to her in a loud voice" This is not in consonance with the order "**तिष्ठ**" See P. 5 which was uttered only **once.** Besides it will appear that Śak. did not refrain from following her kinsmen *at the first bidding* of Śārngarava. Thus the epithet **गुरु-समे** (... -*S* *qtd M*) loses its significance **5. बाष्प-प्रकर** & प्रकर means समूह Cf ... -गल-इव **प्रकर**:'—*Ku* *IX* 56 and *MN* thereon ... -**प्रकर**—... गुहा-गहाणि -*SPB* 1. 12, also *Ku.* 1 68 '**प्रकर**' is **preferable to** '**प्रसर**' as this is the reading of *SKn* **मयि क्रूरे**—She stopped at the **first bidding** of Śarngarava, and being unable to ascertain what should be done, she once more cast a pitiable and helpless look on me, but I remained inexorable nevertheless. Thus my cruel nature was clearly manifested. **शल्यं** (256n, 1). **6. अम्महे** (or **अम्मो**)—vide (118n, 1 . **7. स्व-कार्य-परता**—Devotion to one's own business. Sanumati's business here is to study the

mental condition of the king, after his rejection of Śak. Hence the more deeply the king is aggrieved, the more would be her joy, for pain on the part of the king promises welfare to her friend. **8. पति-देवतां**—पति देवता यस्या ताम् पतिव्रताम् इत्यर्थः। देव एव इति 'देवता', **स्वार्थे** 'तल्' by 'देवात् तल्'–(5, 4, 31.) Note that तल् generally signifies **समूह** or **भाव**। Cf. साधुता, मृदुता, **बन्धुता**—(*number of friends*) **'जनता'** (*crowd*); also **ग्रामता, गजता, सहायता** (number of helpers). A chaste woman (पतिदेवता पतिव्रता) by dint of her पतिभक्ति is endowed with a power which is **dreaded by the malignants.** Read 'तस्या बिभीमहे सर्वे ये चान्ये तपोधन'—*VrP.* (पतिव्रता-चरित्रे यम-वाक्यम्)॥ 'मृगा सर्वे मृगनयो भीतास्ताभ्याञ्च सन्ततम्॥ * स्वतेजसा समर्थो सा महापुण्यवती सदा। न हि **तस्या भयं किञ्चित्** यमादपि'—BrP. 83; , इमामपि * रक्षिता स्वेन तेजसा * न च शक्त सुदुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम। प्रधर्षयितुम्' &c —*Rām. VI.* 118. 17; *P.V. V.* 20; Nalodaya. III. 39-40. **परामर्ष्टुम्**—**'परा + मृश्'** means 'to touch gently'. Cf. Ra. *II* 68, *ŚPB. XVII.* 11; *MK. V.* 28. Next it means 'to assault', आक्रमणम्, **परामर्श'**—*Mahā.* 'केशहस्ते **परामृष्टा** चाणक्येन द्रौपदी'—*MK.* 1 39. **9. सख्याः ते**— Note the use of सखी। The **wife of a friend** may be considered to be one's friend (सखी)। Cf 'निवर्तस्व **सखी** ते'—*MD. II.* 27. 'जाने **सख्यास्तव** मयि मन'—*Ibid.* 33. 'तत् हि **सख्यास्ते** मार्गमाश्रय'—*Vik. II* राजा—उपस्थाय मयि ते **सखी** न रुक्षमिच्छति—*Māla. III* 'शर्वाणी वन्दमानाया **सख्यास्ते**'—*VI. Infra.* **10. सम्मोह** &c.—Gītā. II. 63. **'अस्ति खलु समागमः'**—&c. Cf. 'तद्वयस्य कार्याणि अनुग्रह-निमित्त-भूत **समागमोपाय** भवितव्यतानि दर्शनानि'—*Vik. IV.*

Text—विदूषकः—ण क्खु मादा-पिदरा भत्तु-विओअ-दुक्खिअं दुहिदरं चिरं देक्खिदुं पारेन्ति।

[न खलु माता-पितरौ भर्तृ-वियोग-दुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः]।

Viduṣaka—Surely the parents cannot long endure to see (*their*) daughter[1] sorrowing for separation from her husband'.

राजा—वयस्य,—

उपजाति
(जतजगग
ततजगग)

स्वप्नो नु, माया नु, मति-भ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम्।
असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते
मनोरथा नाम तट-प्रपाताः ॥१०॥

King—Friend, (was it a dream, or a (*magical*) illusion, or a (*mental*)[a] delusion, or merit[1] exhausted[2] with only that much of fruition ? That has gone away no[4] more to return[4]. These (fondest) hopes[5] (*are*) like the crumbling[6] of river-banks (10))

V. L. 'चिर द्रष्टुम्'–B. S. Others omit 'चिरम्'। 'क्लिष्टम्'—R. M. V. S. 'क्लृप्तम'—B. 'पुण्यम'—R M V S 'पुण्यै'—B. 'तदतीतमेव त्वपाता.'—R. V. S. 'तदतीत मन्ये ०प्रपातम'—B. 'तदतीतमेव ०प्रपात'—HS. M. Mackenzie Mass 'तदतीतमिव ०प्रपाता'—K

स्वप्न इति । असन्निवर्त्यै' अपुनरागमनाय । इति रघटीकायां मल्लिनाथपादा ८।६९] न पुन आगमनाय इत्यर्थ । [अनेन उत्कण्ठातिशया व्यज्यते । तादर्थ्ये ४र्थी] 'अतीत' गत 'तत्' अनुभूतपूर्व शकुन्तला-सम्मेलन-लक्षण वस्तु ['प्रक्रान्त-प्रसिद्धानुभूतार्थे' यच्छब्द तच्छब्द नापेक्षते' इति मम्मटोक्ते यच्छब्दोपादानपेक्षा] 'स्वप्नो नु' ['नु स्यात् प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानतयार्थया' इति विश्वप्रकाश] तत् किं स्वप्न इति वेति वितर्क । **स्वप्न श्चेत्** जाग्रदवस्थाया तस्य **सुस्पष्टानुभूतिः** न स्यात् । **अत आह 'माया नु'** किं तर्हि, तत् कस्यापि मायिकस्य इन्द्रजाल-क्रिया, यया असत शकुन्तलारूप-वस्तुन. प्रकटनम् आसीत्, किन्तु तदपि न सम्भवति, **इन्द्र-जाल-प्रक्रियायाः अल्प-क्षण-स्थायित्वात ।** अत **आह 'मति-भ्रमो** नु' बुद्धि-भ्रशो वा अर्थात शकुन्तलाया असत्त्वेऽपि **रज्ज्वौ सर्प इव, शुक्तौ रजतमिव वा,** अन्याधिष्ठाने मम शकुन्तला-रूपा बुद्धि जाता । किन्तु तदपि न सम्भवति । यत पुरोहित-प्रतिहारी-प्रभृतीनाम् युगपत् मतिभ्रम असम्भाव्य एव । अपि च भ्रमे पश्चात् [illegible] भ्रमाधिष्ठान शक्ति-रज्ज्वादिक मिथ्या इति प्रतिभासते मम तु इदानी भ्रम-[illegible] तत्स्याऽपि शकुन्तला-समागम रूप वस्तु मिथ्या इति न प्रतीयते । **अत्र आह– 'तावत्'** कण्वाश्रमे शकुन्तलया सह स्वल्पकाल-व्यापि यत् [illegible] परिमाणम् इत्यर्थ . 'फल' यस्य तत् 'तावत्फलम्' अतएव 'क्लिष्ट' प्रक्षीण 'पुण्य सुकृत' नु । किं मया पूर्वजन्मनि तादृशम् अत्यल्पमेव सुकृतम् आचरितं येन फल-स्वरूप शकुन्तलारूप-वस्तु मयाऽधिगतम्, अधुना **क्षीणे पुण्ये तस्याः वियोग-दुःखम्** अहम् अनुभवामि । 'एते' [**"अस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या", 'न खलु मातापितरौ भर्तृ-वियोग-**दुःखिता चिर **द्रष्टुं पारयतः"**] इत्याकारा त्वया उच्यमाना, मया वाशास्यमाना **च** मनोरथा' अभिलाषा 'नाम' इत्यलीके । अलीका मनोरथा इत्यर्थ । 'तटस्य प्रपाता' इव प्रपात' येषा तादृशा (उत्तरपदलोपी बहुव्रीहि) । यथा वर्षासु प्रवाहेण पीड्यमाना गङ्गादि-नदीना तटा पतन्ति । एक पतति, तदुपरि अन्य , तदुपरि इतर । तद्वत् मनोरथानाम् एके विलीयन्ते, अन्ये उत्पद्यन्ते पुनः विलीयन्ते इत्यर्थः ॥

नाम' इति प्रसिद्धा वा ॥ यथा गङ्गा-तटस्य झटिति पतन प्रसिद्ध तद्वत् । (अत्र पूर्वार्द्धे नु-शब्देन **सन्देहालङ्कारः** व्यज्यते । स च सन्देह-मात्र-पर्यवसितत्वात् शुद्ध । तृतीयपादे प्रपातस्त्वतटो भग " इति काशात **पुनरुक्तवदाभाषोऽलङ्कारः** । तट-प्रपातै सह मनोरथाना तादात्म्येनावभाषणात् रूपकालङ्कार । नमानर्मा । तमसेनेति छेक वृत्त्यनुप्रासौ । 'विदूषक -यद्येवम ' इत्यादिना ग्रन्थेन **'प्ररोचना'** नामाङ्ग-मपक्षिप्तम । तथात्तोक्त धनञ्जयेन— सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात **प्ररोचना'** इति । अपि च विदूषकस्य वाक्यतो निश्चयाभावात् **संशय-**नाम नाटय-लक्षणञ्च । तल्लक्षण यथा दर्पणे सशयाऽज्ञात तत्वस्य वाक्ये स्याद यद निश्चय ' ॥ **उपजातिः** वृत्तम्) ॥१०॥

203n —1. न खलु &c This is one of the many sentences to prove that Kali is a keen observer of the Hindu society Mark how he rightly notices the psychological condition of a Hindu mother in such a juncture माता च पिता च **माता-पितरौ** (मातृ = माता) by आनङ् ऋतो द्वन्द्वे - 6 3 25) Optionally **'पितरौ'** by **'पिता मात्रा'** (1. 2. 70) [**and not by 'पुमान् स्त्रिया'** 1 2 67] For मातृ is *an eternal* feminine form (नित्यस्त्रीलिङ्ग शब्द) and as such पितृ' is not its corresponding masculine form for it is also a नित्यपुंलिङ्ग शब्द) । Besides **'पिता मात्रा'** which is a **special rule** become **redundant, if** पितरौ is obtained by 1 2. 67 **'मातर-पितरौ'** is the **third** form by मातरपितरावुदीचाम् - 6 3 32) and it is used by the people of the *Northern country* Next **पितरा-मातरा'** is the **fourth** form by पितरा-मातरा च्छन्दसि - 6 3 32 and it is used in the **Vedas only** [पितरा-मातरा इत्यत्र मातर पितरावित्याम् इति रचित मातर-पितरावाम इत्यर्थे **-Prabha**] Also Cf जगत पितरौ वन्दे पार्वती-परमेश्वरौ **पितृमातरौ'**-*PP* V 16 **2 स्वप्नो नु** &c The king at present with the imprecation of Durvasah gone, remembers Śak He married her and enjoyed ineffable joy in her company in the hermitage But all these have now become a talk of the past Śak escorted by several hermits and Gautami approached him in presence of many persons such as the royal hierophant, portress and others but how was it that he could not even recognise his darling what to speak of his marriage with her ? Was then all this Śak -affair a dream (स्वप्न) ? But now he distinctly remembers that he interviewed the party in broad day-light in the Fire-sanctuary in presence of the

afore-said persons hence surely he was not sleeping and thus he could not be thought of dreaming a dream (reverie) of Śak. Was it then a **sorcery** (माया) of any magician? But that is also not possible, as the effect of the spell last but for a very short time, whereas the king had not the slightest remembrance of Śak. for a long period until the recovery of the signet-ring. The third alternative is to consider it to be a case of **mental delusion** (मति-भ्रमः). But this also does not seem to be justifiable as synchronous mental delusion of a host of persons is not possible. Besides **delusion has its basis upon an unsubstantial thing.** For example people mistake 'रज्जु' and 'शुक्ति' for सर्प and 'रजत' respectively, or in other words they consider such things as serpent or silver which are really absent on the spot. These mistakes of course due to delusion. But later on they being free from misknowledge can understand their mistake and the unreality of the thing superimposed. Thus the king's is a quite different case. For he is now fully convinced that Śak. previously married by him did actually come and converse with him. Then again the king enjoyed Śak's company for a [illegible] the [illegible] merit ([illegible]) that he had accumulated in his previous birth. Those merits being now exhausted (क्लिष्ट पुण्यम्) that thing has also vanished. Hence he is deprived of any further association with Śak. But it is not certain that [illegible] that pleasurable experience will not come to him again. Vidusaka, however, opines that the **king's union with Śak. is certain.** It is a question of time only (Cf. [illegible] समागम [illegible] तत्रभवत्या' । 'न [illegible]'). But the king considers **these hopes to be false and delusive like** the crossings of river-banks. Just as the bank of the Ganges (पञ्चा) quickly fall down one after another, never to rise again similarly the fondest hopes of reunion as voiced forth by Vidusaka are also unstable. तत [illegible] either Śak's presence before him or the happiness which the king experienced in her company. The word [illegible] is not necessary here—(Cf. [illegible] 10. Cf. [illegible] —U.C. I. अमन्निवृत्त्यै अगतिनिवृत्तये Never to come back, passed for good. Cf. 'परलोकमसन्निवृत्तये [illegible]' —*Ra. VIII.* 19. [illegible] 'वीतरागाणामभग सन्निवृत्तये'—X. 27. M. **splits** up the fourth line as

'मनोरथानाम् अतट-प्रपाताः' । Again following the Mackenzie **M**ss. he reads 'एव' for 'एते' which according to *Prof. Patankar* **is** the *oldest* reading. This reading is also supported by *K.* But 'एव' here which is **mainly for emphasis,** following another 'एव' of *the same nature* in the third line, sounds **un-Kālidāsian.** Beside**s** **अतट'** **and 'प्रपात' are synonymous.** (*Cf.* 'प्रपातस्तु अतटो भृगुः')–*AK.* Kāli. also uses 'प्रपात' in the sense of **'fall', and not to signify–'a precipice'.** M still argues –"but there is no reason why 'अतट' should not be used as an epithet of 'प्रपात' to denote **a** *very precipitious declivity*". In the reading **'एते'** for **'एव',** 'एते' will refer to 'स्वप्न', 'माया', 'मतिभ्रम' and 'क्लिष्ट पुण्यम्' । Besides the objections mentioned above, my attention is drawn by my colleague *Prof., Sureśa Candra Sen M. A. Vaidyaratna*, to the faulty nature of this explanation, as **'एते'** (*masculine*) cannot refer to words **two** of which are masculine (स्वप्न) and feminine (माया) while one **is neuter**(पुण्य). The right word should be one in **neuter** by 'नपुंसकम् अनपुंसकेन एकवच्चास्यान्यतरस्याम्'-(1.2.69). Of course it may be **argued** that the violation of this rule is *often* noticed among the *old writers*. Cf. "आर्थिक कृतमित्रञ्च गोपाल्दास-नापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्' ॥––*MS. IV.* 263. **एते तट-प्रपाताः**–The poet perhaps is thinking of the erosions of the banks of the river Ganges (*Padmā* . Cf. "मूर्ध्नि गङ्गा-**प्रपातेन**"–*Ku. VI.* 157. गङ्गा-**प्रपातान्त**-विरूढ़ शष्प"––Ra *II.* 27. Ś explains the last half of the verse thus "As a man after ascending the peak of a mountain falls headlong, so my hopes after ascending to the sight of Śak are precipitated'. He seems to prefer **splitting of "मनोरथा"** &c. For similar idea, Cf. 'किन्नु मेऽयं दिवा-स्वप्न श्चित्त-मोहोऽपि वा मम'––Rām. II. 12. 2; "किन्नु स्यात् चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्विय । उन्मादजो विकारो वा स्यादय मृगतृष्णिका" *Ibid. V.* 34.23; 'किन्नु सत्यमिदं स्वप्न. सा भूयो दृश्यते मया'—SV. VI. 17; **"Am I mad, or else this is a dream" -Twelfth Night.** *IV.* 1. **"This still a dream;** or else such stuff as mad men Tongue and brain not; either both, or nothing; Or senseless speaking, or a speaking such as sense cannot unite." **Cymbeline** V. 4.

Text :––विदूषकः––भो ! मा एव्वं । ण गुलीअअं एव्व एत्थ णिदंसणं

अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्ज-समाअमो होदि त्ति [मैवम् । ननु अङ्गुलीयकमेवात्र निदर्शनम् । अवश्यम्भावी अचिन्तनीयः समागमो भवतीति] ।

Vidusaka (*Say*) not so The ring itself (*is*) an indication[1] that what is necessary to take place, happen unexpectedly.

राजा (*अङ्गुलीयकं विलोक्य*)—**अये, इदं तावदसुलभ-स्थान-भ्रंशि**[2] **शोचनीयम् ।**

पूर्णिमताग्रा (ललितम् नखाग्रम्) **तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनं प्रतनु**[4] **ममेव विभाव्यते फलेन ।**
अरुण-नख-मनोरमासु तस्याश्च्युतमसि लब्ध-पदं यदङ्गुलीषु ॥११॥

King (*Looking at the ring*) Ah ! that this ring slipped away from a not easily obtainable place is regrettable Verily, O ring, your merit (*is*) but too meagre like mine, as is judged[5] by the consequence For you (*too*) have slipped down, after having obtained a station on her charming pink-nailed fingers (11)

V. L. — [illegible] — R B V [illegible] —M S अचिन्तनीयः समागमः [illegible] R V M S B reads [illegible] [illegible] V M [illegible] —R S B [illegible] — V M

विदूषक इति । [illegible] [मा-शब्दोऽयं, न माङ्, अतो लोट्] । ननु [illegible] [illegible] अवश्यम्भावी [illegible] [illegible] [illegible] अङ्गुलीयकम् [illegible] अङ्गुलीयकमेव [illegible] अचिन्तनीयः [illegible] **उपपत्तिः** [illegible] 'उपपत्तिः' [illegible] । **राजेति ।** 'अये' [illegible] ["अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च" इत्यमरः] । असुलभ [illegible] अङ्गुलीयस्य [illegible] **तवेति ।** हे अङ्गुलीय तव सुचरित [illegible] ['**तनु** [illegible] **कृशे**' [illegible]] । [illegible] विभाव्यते [illegible] [अरुणस्तु [illegible] इत्यमरः] [illegible] मनोरमा [illegible] [illegible] [illegible] तासु

मनोज्ञ-दर्शनासु, 'तस्या.' शकुन्तलाया : 'अङ्गुलीष [illegible]' प्राप्त 'पद' स्थान येन तादृश, महता भाग्येन यथा कथञ्चित् प्राप्त-स्थिति [illegible] 'स्यत' निर्गलितम् 'असि'। **यावत् ते पुण्यं तावत् तदङ्गुली-समागम-सुखं,** [illegible] **क्षीणे पुण्ये तस्याः च्युतिरासीत्।** अत [illegible] ते पुण्यमिति [illegible]। [**उपमाना-नुमान-काव्यलिङ्ग-समासोक्त्यनुप्रासाः। पुष्पिताग्रा** वृत्तम्] ॥११॥

204n.—1. 'ननु' &c.—**निदर्शनम्** [illegible] --Proof. Cf [illegible] दार्ष्टान्ती उभे शास्त्र-निदर्शने' इति [illegible] भरत। **ननु**—Often Latin, '*nonne*'. The [illegible] is Don't de[spair] of Śak. Admitted that at present there is no visible chance of your reunion with her, still the unexpected finding of the ring which had fallen into a distant pond and was devoured by a carp, suggests that you will also get her in an unexpected manner not known to us at present. Cf. [illegible] नन्वेतान्येव निदर्शनम्'—*Rat. IV* [illegible] —*DP* 201, 8, **2. विभाव्यते फलेन**—Cf [illegible] **फलेन परिचीयते"॥ 3. अरुण-नख** &c Red nail is a good sign. Cf. "[illegible] **रक्त-नखा.** [illegible] ॥ [illegible]"— R, (20b), 3 **5. अङ्गुलीषु**—*R* accounts for the *plural number* thus (1) Śak.'s hands, and fingers were thinner than those of Dusyanta Hence she had to change the ring from one finger to another, before it was well suited to one of her fingers. (2 The ring was a souvenir of love, and out of ardent affection, she had the ring placed round all her fingers with view to making it touch the entire hand. (3) Or, perhaps the ring was changed from one finger to another, as she grew leaner and thinner, day by day, owing to extreme pangs of separation from the king *R*.

Text :—सानुमती—जइ अण्ण-हत्थ-गदं भवे, सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे।

[यदि अन्य-हस्त-गतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत्]।

Sānumatī -If it had gone to some one else's hand, surely it would have been deplorable.

विदूषकः—भो, इअं णाम-मुद्दा केण उद्देसेण भअवदा तत्तहोदीए हत्थाब्भासं पाविदा (भोः, इयं नाम-मुद्रा केन उद्देशेन भवता तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता)।

Vidūṣaka—Ho! this signet-ring, with what object,[1] was placed by Your Honour into Her Ladyship's hand?

सानुमती—मम वि कोदूहल्लेण आआरिदो एसो

[ममापि कौतूहलेन आकारित एष]।

Sanumati—This (*person*), too, has been impelled by my curiosity.

राजा—वयस्य, श्रूयताम्। स्व-नगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पमाह कियच्चिरेणार्य-पुत्रः प्रतिपत्तिं[2] दास्यतीति।

King—Listen. To me, about to start for (*my*) own city, my darling said tearfully '(*But*) how long (*will it be ere my*) husband sends (*me*) news'?

विदूषकः—तदो तदो (ततस्ततः)। Vidūṣaka—(Then, *what*) next?

राजा—अथेमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

वसन्ततिलका **नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्।**

(तभजजगग) **तावत् प्रिये! मदवरोध-गृह-प्रवेशं**

नेता जनस्तव समीप मुपष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणाऽऽत्मना मया मोहान्नाऽनुष्ठितम् ॥

King—Afterwards this signet-ring was put on her finger by me replying 'Beloved, count one letter of my name here, one at a time day by day, and ere-long (*as you*) reach the end, (*i.e. tale of syllables*) the person that will escort (*you*) to[4] the entrance of my seraglio[3], shall come to your presence'. (12)

And that (*thing*) was not done through infatuation by me, dire-souled (*as I was*).

V. L. 'केन उद्देशेन'—B M. 'केनोद्देशेन'—R V 'केन उपायेन'—S 'आकारित'—R. V. M K S. 'वादित'—S 'व्यापारित'—B B reads 'पुनरस्मान् स्मरिष्यतीति' for 'प्रतिपत्तिं दास्यतीति' and 'अथेनाम्' for 'अथेमाम्'। 'गच्छसि'—B. V. M. P. Taylor Mss. 'गच्छति'—R K. S. 'गृहप्रवेशम'—R. V. M. S 'निदेशवर्ती'—B. HS.

विदूषक इति। 'केन उद्देशेन। फलमुद्दिश्य [इति हेतौ तृतीया] 'हस्तस्य अभ्यासः' अन्तिकः [इति कुमारसम्भव-टीकायां (६।२) मल्लिनाथपादाः] त 'प्रापिता' नीता दत्ता इत्यर्थः। **सानुमतीति।** 'एष' विदूषक. 'अपि मम कौतूहलेन आकारित' प्रेरित इव (इति **गम्योत्प्रेक्षा**) नियुक्त इव। मन्ये मम एतच्छ्रवण-

कौतूहलं विदूषकं एवंविध-प्रश्न-करणे नियुक्तवत्। (भिन्नाधिकरणयोः कौतूहलकारितयोः कारण-कार्यभावात् **असङ्गतिरलङ्कारः**)। **राजेति**। 'स्वनगराय' (२।३।१२) हस्तिनापुरमित्यर्थः। 'कियच्चिरेण' कियता विलम्बेन (अपवर्गे तृतीया) प्रतिपालि' प्रवर्तितं मदर्शामिति यावत्। (प्रतिपत्ति प्रवता स्यात्' इति धरणि)। **राजेति**। 'जय शकुन्तलाया तादृश प्रस्थानान्तरम्। 'एना' नाम-मुद्राम् ['द्वितीया टौस्स्वेन -(२।४।३४)-इति इदं शब्दस्थाने एनादेशः]। **राजेति**। अत्र अस्या नामधेयाया दिवसे दिवसे [नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति द्वित्वं] एकम् एकम् इति एककम् न तु अविरम (अत्रापि वीप्साया द्वित्वम् इति केचित्।। **तच्चिन्त्यम्**।। वीप्साया असम्भवात्। वस्तुतस्तु 'स्वार्थे अवधार्यमाण एकस्मिन् द्वे भवतः' इति वार्तिकम् इति द्वित्वम्। 'एकं बहुव्रीहिवत्' (८।१।९) अर्थात् द्वित्वे एक-शब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात्। तेन सुपो लोपः पदद्वयाभावः। **एककमक्षरम्**' इति भट्टोजि -२१४८) नाम्नः अक्षरं गणय' एकस्मिन् दिने एकैकम् एवं वर्णं सम्यक् गणय। अनेन क्रमेण यावत् यत्कालम् 'अन्तम्' वर्ण गणनं समाप्ति गच्छेत्' यामि ताम (३।३।४) मत्नाम्नः इति शेषः। तावत् नगरात् **त्रि-दिवसैः** इत्यादि प्रिये मम अवरोध गृह' राजान्तःपुरं, तस्य प्रवेश [करणे घञ्] द्वारं (...) नेता पार्श्ववर्ती कश्चित् जनः भरीयानचरः तव समीपम् उपगमिष्यति इति मया सा पूर्वं कथिता इति पूर्वेण सम्बन्धः। (अत्र नामाक्षर गणना पदेन भङ्ग्या **'अद्यावधि तृतीय-दिवसे'** त्वा नेतुं समागमिष्यति इति गम्यार्थस्य रूपान्तरे सूचनात् **पर्यायोक्तमलङ्कारः**। तथा च दर्पण **"पर्यायोक्तं** यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते --इति सिद्धान्त वागीशपादाः)। **छेक-वृत्त्य-नुप्रासौ। काव्यलिङ्गञ्च। वसन्ततिलका** वृत्तम् ॥१२॥

205n. 1. नाममुद्रा—(Gdn 7, Rs **'उद्घातेन'** mean 'on what occasion' 'उद्घातः स्यात् प्रारम्भे स्खलिते समारम्भे' Dharani **हस्ताभ्यासं** – **अभ्यास** – Proximity" **'अभ्यासो**ऽभ्यसने निकटे' इति विश्व मेदिनी—*Otd* RM, BhD & RM read **'अभ्याश'**। Cf. 'जनं यदिन्द्रिगराभ्यासे मया परभृतान्यमी --*Ku* *VI* 2 'आपाय नवाभ्यासे माता पुत्र्यभ्रमा ...'--*Ut* *VIII* 17 **2. ममापि** &c **एव** —Refers to Vidūṣaka, and 'अपि' may be construed either with *i)* मम or एष (*ii*) *i. e* (*i*) Vidūṣaka is inspired by my curiosity as well as by his own curiosity, or (*ii*) Even Vidūṣaka is impelled or made to ask the question by my (*Sānumati*'s) curiosity. M however explains एष *as* referring to the king "By my curiosity also he (the king) would be incited (to tell the reasons) *i. e*, I too wished to put the same

question to the king. **आकारितः**—'प्रेरितः'-(K). Cf. 'तम् वर-दानाय आकारयामास'—*Rām. II* 12. 2. **निवेशयता**—(149n. 5). **3. आह**= ब्रू +लट् ति by 'ब्रुवः पञ्चानाम् आदितः आहो ब्रुवः' (३।४।८४)। But here the use of **लट् is difficult to be justified.** 'अत्र आह इति लट्-प्रयोग श्चिन्त्यः। नात्र वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानावद्वा' इति **सूत्रस्यावसरः, 'वर्तमान-सामीप्यस्याऽभावात्'**—G. However, **आह** may be taken as a **निपात** having the sense of 'उवाच', or it is another instance of a **Vedic use**—(68n. 1). **4. कियच्चिरेण** &c.—Cf. 'कियच्चिरेण श्राम्यसि गौरि'—Ku. V. 50. **प्रतिपत्ति**'News'. Cf. 'कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय'-*MR. IV.* **5. अथैनां**—Is better than 'पश्चादिमाम्', *as already* mention (अन्वादेश) has been made of the signet-ring (इयं नाममुद्रा &c.); therefoe **'इदम्'** should be replaced by **'एन'** (*Com.*)-(*6n. 6.*). **6. नामाक्षरं**—अक्षर in the name (दुष्यन्त) may mean only **'Vowels'** ('नामाक्षर' दुष्यन्त इति मद्वाचकस्य शब्दस्य **स्वरात्मकं** वर्णम्—HS). So says *Durga-singha* in *Kātantra Vṛtti* -"न क्षरति न चलतीति प्रधानत्वादक्षरं **स्वर** उच्यते"। Then तावत् =**three days.** But if it means **any letter, vowel or consonant.** ('अकारादि-क्षकारान्तं-क-पञ्चाशद्वर्णाः'—*Medinī*. 'अक्षराणां मकारोऽस्मि'—*Gītā*), then तावत् **Eight days.** If we take into account the Consonants only (which cannot be pronounced without the vowels) then the time will be **five** days. R remarks—**'त्रि-चतुर-दिनः** इति भावः' but his **'चतुर्' is not clear.** It is doubtful whether the king was **at all definite** about his time. **एकैकम्**—Daily once only. **7. गच्छसि**=गमिष्यसि। By 'यावत्-पुरा निपातयोर्लट्' 2783. -"**निपातौ एतौ निश्चयं द्योतयतः** इति दीक्षितपादाः। 'यावत्तावदेतौ साकल्येऽवधि-मानाव**धारणेषु'**—*T.* "यावत् भुङ्क्ते-निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः" "स यावदागच्छति, तावदहं गमिष्यामि। स यावता कालेन आगमिष्यति तावताकालेन अहं तत्र गमिष्यामि इत्यर्थः। **निपातयोःकिम्।** विशेष्ययो माभूत्। यावद्दास्यसि तावत् भोक्ष्ये, यत् परिमाणं दास्यसि तत् परिमाणं भोक्ष्ये इत्यर्थः"—*Prabhā.* **8. ०गृह-प्रवेशं नेता**—Here तृच् (३।१।१३३) has the sense of **future participle.** The *indirect* object optionally takes षष्ठी or २या by the *Vārt.* "गुण-कर्मणि वेष्यते। नेता अश्वस्य **श्रुघ्नस्य श्रुघ्नं** वा"—*SK.* 623. Also Cf. 'नेता चमूनामिव'—*Ra. XIV.* 22; **'When every morn my bosom glowed, To watch the convoy on the road'**—**Emerson.**

Remark:—It will be interesting to note that a "Ring Episode" somewhat similar to this, occurs in **Kaṭṭhahari Jātaka,** where Brahmadatta, king of Benares, while out a-hunting married a sylvan girl and **gave her a ring as a memento.** But when the lady later on went to the king with her son, who was no other than बोधिसत्व, the latter, like Duṣyanta of the Mahā. **wittingly** disowned her. This, however, does not establish Kāli.'s **indebtedness** to this Jātaka for the ring-eposode, as **the dates of various Jātakas are not yet ascertained.** It must also be noted that the ring in the Jātaka, has not the **potency of restoring** King's memory which is the essential virtue of it. **Far from getting recognition,** the king in the जातक **denied the ownership of the ring** when it was presented to him by the lady whom he betrayed saying "Nor is this my signet ring." Thus the जातक has nothing to do with the **mnemonic ring of Kāli.** Besides presentation of a **ring as souvenir is very common with the poets of all ages.** It is a universal and popular human convention. Read 'ददौ तस्य ततः प्रीतः **स्वनामाङ्कोपशोभितम् । अङ्गुलीय मभिज्ञानं** राजपुत्र्या परन्तप -*Rām. IV.* 44.12, "**अभिज्ञानं** मया दत्त **रामनामाङ्गुलीयकम्**"–*VI.* 127. 15; तस्मै भर्त **अभिज्ञानमङ्गु-**लीयकम् ददौ कपि "–*Ra. XII.* 62. Again there is a **Greek** Story (Vide **Journal of Behar and Orissa Research Society.** Vol-VII, P. 97) in which a Greek King, Polecratus by name, with a view to having a ken of what is ordained in his future, once threw the **Royal ring** into the ocean. Fortunately, however, the ring was recovered from the maw of a fish which was netted by a fisherman who presented the ring to the king. There is, no doubt, a bit of similarity between this story and the Ring. Episode of Śak. and so it has been argued that Kali. is indebted to this story for his ring motif, as he has often mentioned **the term यवनी** in his works. But **there is not a single instance to show that the term यवन** has been used by Kāli to **mean the Greeks.** He has explicitly used the word **यवनी** for **Persian women** (Vide 55n. 23.). So this theory is summarily rejected.

Teet:- **सानुमती—रमणीओ क्खु अवही विहिणा विसंवादिदो**

[रमणीयः खलु अवधिः[1] विधिना विसंवादितः[2]] ।

Sānumatī -(*It*) was too charming an arrangement[1] to be [2]frustrated by fate.

विदूषकः—कहं धीवल-कप्पिअस्स लोहिअ-मच्छस्स उदलब्भन्तले आसि [कथं धीवर-कल्पितस्य[3] रोहित-मत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे आसीत्] ।

Vidusaka—(*But*) how did it get inside the maw of the carp, [3]chopped by the fisher-man?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद् गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

King—While doing obeisance to the Śaci-tirtha, (*it*) dropped into the stream of the Ganges from the hand of your friend.

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते] । Vidusaka—(*That's*) possible.

सानुमती—अदो क्खु तवस्सिणीए सउन्दलाए अधम्म-भीरुणा इमस्स-राएसिणो परिणए संदेहो आसि । अहवा ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि । कहं विअ एदं [अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्म-भीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानम्[4] अपेक्षते । कथमिवैनत्] ।

Sanumati—It was, indeed, for this that, as to poor Śakuntalā, this royal-sage sin-fearing (*as he was*), had a doubt in (*his*) marriage. Or how is it that affection of such a type (*i.e. so strong*) stands in need of a souvenir?

राजा—उपालप्स्ये तावदीदमङ्गुलीयकम् ।

King—*I* will now reproach this ring.

विदूषकः (आत्मगतम्)—गहीदो णेण पन्था उम्मत्तआणं । [गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

Vidusaka—(*To himself*) He has taken to the ways of a bedlamite.

राजा—"कथं नु बन्धुर-कोमलाङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

वंशस्थविलम् अथवा—
(अनुष्टुप्) अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्
मयैव कस्मादवधीरिता[6] प्रिया" ॥१३॥

King—How possibly could you, (*O ring*)! get down into the water, having left that hand with[7] beautiful and tender fingers[5]? Or, rather, a senseless (*thing*) possibly may not discern merit. (*But*) why did I myself disown[6] (*my*) beloved? (13)

V. L.—'रमणीय '—R. B. V. M. 'रमणीयम्'—S. 'अवधि:—R. B. V. M. 'व्यवधि '—S. 'विसंवादिन '—R. B. V. M. 'सपादित:'—S. 'अथवेदश.'—R. B. V. M. 'अथवा नेदश.'—S. 'बन्धुर-कोमल'—

R. B. V. M. 'कोमल-बन्धुर'—B. 'गुणम्'—R. V. M. B. 'गुणान्'—S. 'लक्षयेत्'—R. V. M. 'वीक्षते'—B 'अपेक्षते'—S.

सानुमतीति। 'अवधिः' विरहस्य सीमा। यद्वा सुन्दर-दाम्पत्य-सुख-जननोपयोगित्वात् रमणीयः कालः। ['अवधिः सीमकालयोः' इति विश्वप्रकाशः] 'विधिना' विपरीतेन दैवेन 'विसंवादितः' **विसंवादः** प्रापितः। ('विप्रलम्भो विसंवादो विप्रलाभश्च कथ्यते' इति हलायुधः। "उपगतौ फलासम्पादने" इति रघुनाथः। 'मिथ्याख्यान-वञ्चनायाम्' इति मल्लिः ॥ 'प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च' इति गणसूत्रात् (सि. कौ.—३५८३ णिच्) अङ्गुलीयकस्य **अक्षर-गणनान्तेऽपि नेता तु नोपगतः इति विसंवादः। विदूषक इति।** 'धीवरेण कल्पितस्य' खण्डशः छेदितस्य [इति त्रिकाण्डशेषः]। **सानुमतीति।** 'अनाथ' अङ्गुलीयकस्य अदर्शनादेव। तपस्विन्या 'अनुकम्पार्हाया शकुन्तलायाः [परिणयेः कर्मणि षष्ठी] 'परिणये विवाहे राजर्षेः' [दिह धातोः कर्तरि षष्ठी-२।३।६५] 'सन्देहः' संशयः। 'अथवा' इति पक्षान्तरे। 'ईदृशः अतिशयः अनुरागः' यो मया अधुना दृष्टः सः 'अभिज्ञानम्' अङ्गुलीयकादि स्मारकद्रव्यम् अपेक्षते' अभिलषति इति मे विस्मयः। **राजेति।** 'उपालम्भः' भर्त्सनां करोति [स गर्हितन्द उपालम्भः स्तत्र स्यात् परिभाषणम्' इत्यमरः]। **विदूषक इति।** 'उन्मत्तानाम्' उन्मादयुक्तानाम् ['उन्मत्तो मचकुन्दः स्यात् धत्तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हेमः। 'न ध्या-ख्या-पृ-मूर्च्छि-मदाम्'—(८।२।५७)—इति निष्ठायां न नत्वम्]। **कथमिति।** 'बन्धुरा' मनोरमा पर्वतगता उन्नतानता ['बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः] यद्वा 'बन्धुरा' रम्या ['बन्धुर-बन्धुरौ रम्ये नम्रे हंसे तु बन्धुरः' इति रभसः] अथवा 'कामसृता', मार्गे सुभगा 'अङ्गुलयः' यस्य, तस्याः सम्बन्धि, तस्मिन् अयोग्यं 'न कृतं' ['प्रायेण प्रतिपत्तिभूतानां यत्र कुत्र ... नागात् ... प्रायान्तिके यत्कृतस्य अनपेक्षा] त्यागस्य हेतुत्वात् [अतः **बुद्धि-पूर्वकस्त्यागः उक्तः, न मोहात् भ्रंशः**] 'कथं' केन कारणेन अस्मि ... अचेतन अतः निरागसम् असि' [अचेतन-व्यवहार-समारोपात् **समासोक्तिः** अलङ्कारः]। अथवा इति **वृत्ताक्षेपालङ्कारः**] पक्षान्तरे 'अचेतनं' जडवस्तु ज्ञातुं न शक्तं, 'गुणम्' आश्रयस्य योग्यतादिकं 'नाम' इति सम्भावनायां 'न लक्षयेत्' न परिज्ञातवत्यसि [सम्भावनायां लिङ्। **अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः**]। त्वया तु अचेतनत्वात् कृतं, 'मया एवं गुणागुणादि विवेकाभिमानवता सचेतनेन कस्मात्' अकारणम् इत्यर्थः 'प्रिया' न केवलं स्त्रीमात्रं किन्तु दयिता, 'अवधीरिता' अवज्ञाता प्रत्याख्याता इति यावत् [**'अवधीरः अवज्ञायां चुरादिः। 'आवधीरयत् साधुमसाधुः' इति दुर्गादासः**]। [अवधीरणा-कारणाऽभावे तदुक्तेर्**विभावना**। अन्त्य-चरणेन नामाङ्गुलीयकाद् **आत्मनः** अधमत्वं व्यज्यते इति वस्तुना **व्यतिरेकालङ्कार-ध्वनिः। श्रुत्यनुप्रास-**

वृत्त्यनुप्रासयोः सङ्करः। तृतीय-पादे अर्थान्तरन्यासः। वंशस्तनित उत्पन्न-नाम वंशस्थं वृत्तम्) ॥१३॥

206n. 1 **विसंवादित.** fr सम वद णिच् क्त कर्मणि Thwarted, caused to fail in keeping up the promise Com ... — Lk. II **अवधिः** Time (HS) or Arrangement Com Cf. ... -रमणीया ... तथायोग नृशंसेन विसंवादित '—SV IV. 2. **शचीतीर्थ** &c The king here reiterates the utterance of ... while accounting ... the ring Page 71) **उन्मत्तानाम्** &c This is because of king's railing at a lifeless thing Vidusaka here ... referring to the ... stage of love-sickness 196n R ... known as ... — चित्त सम्मोह उन्माद ... — ... न पश्यति। न पश्यति ... 'कामार्ता हि प्रकृति-कृपणाश्चेतना-चेतनेषु'— MD 5, and MV ... 3. **बन्धुर.** &c ... Depressed in the joints and lightly raised in ... undulating hence natural This ... read दार्घ्य ... कुटिला ... Or **बन्धुर** (...) Beautiful— C. 4. **नि-मग्नम**—Merged ... into the water ... — Rat II. 15, SV VI 5. **मयव** &c The action of the ring may be somewhat justified because it is **inanimate** and as such bereft of any power of discernment or appreciation of merits and demerits But the king's case stands unjustifiable as he a **rational** being, disavowed the person who had been extremely dear to him Mark that his determination of railing at the ring ends but in self-reprimand **अवधीरिता**—(97n) **"अवधीर्य"** (with ल्यप्), however, has been used by *Māgha* and *Śriharṣa*- (NC. V 72), *Śūdraka*, (*MK. II*)—which can be justified by considering 'अव' as an उपसर्ग and धीर as the root. Then लुङ् अवादिधीरत्। Now See—(210n. 10).

Text: –**विदूषकः (आत्मगतम्)––कहं बुभुक्खाए खाविदव्वो म्हि** (कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि)। Vidusaka (Aside) What ! am I to be devoured by hunger (when he is apostrophising his ring) ?

राजा––अकारण-परित्यक्ते ! अनुशय-तप्त-हृदय स्तावत् अनुकम्प्यताम् अयं जनः पुनर्दर्शनेन।

King O 'causelessly forsaken (one)' ! let this person with (his) heart consumed (M by remorse be just ...ced by (your) sight again

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) **चतुरिका––भट्टा ! इअ चित्तगदा भट्टिणी** [भर्तः ! इयं चित्रगता भट्टिनी]। (इति चित्रफलकं दर्शयति)।

(Entering with a tablet with a ... with a tablet in hand)

Caturikā Here (is our) queen painted in the picture

(This ... the tabl...)

विदूषक (विलोक्य)––**साहु वअस्स ! महुरा-वत्थाण-दंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो।। खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुण्णअ-प्पदेसेसु। किं बहुणा, सत्ता-णुप्पवेस-सङ्काए आलवण-कोदूहलं मे जणअदि** [साधु वयस्य ! मधुरावस्थान दर्शनीयो भावानुप्रवेशः। स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु। किं बहुना, सत्त्वानुप्रवेश-शङ्कया आलपन-कौतूहलं मे जनयति]।

Vidusaka (Looking at it) Well done (my) friend ! The 'representation of the (inner) sentiments' has become delightful owing to charming delineation (of pose) My vision stumbles as it were amidst (its) 'elevations and depressions' To be brief (it) has roused in me a curiosity for a converse with the impression (that it is) instinct with life

सानुमती––अम्मो, एसा राएसिणो णिउणदा। जाणे पिअ-सही अग्गदो मे वट्टदि त्ति (अहो एषा राजर्षेर्निपुणता। जाने प्रियसखी अग्रतो मे वर्तत इति)। Sanumati Oh, such (is) the skill of the royal-sage (I) fancy, my dear friend is standing before me

V.L. - अनन्तर – B V M परिभ्यागमनाय – -R S मधुरावस्थान –– ––R V M मधुरमस्थान ––S B read निम्न for निम्नोन्नत'। किं बहुना ––&c B HS Omitted in other editions 'निपुणता'–– —R V M वाचकता निपुणता'––S वर्तिका रेखा निपुणता ––B HS

विदूषक इति। 'बुभुक्षया' क्षुधया। 'अस्मि' अहम् 'खादितव्यः'। असौ उन्मत्त अनाप्य विषयाऽन्तर गमनाभावात् मया भोजनार्थं गन्तुमशक्यम् इत्याशयः। **राजेति।** 'अकारण निर्हेतुक परित्यक्ता' पत्या यासा तत्सम्बुद्धौ। ['अत्र

परित्यागश्चेत् कथं कारणाऽभावः। कारणाऽभावश्चेत् कथं परित्याग इति **विरोधः** नाऽऽशङ्कनीयः। अत्र कारण-शब्देन प्रसिद्ध नायिकापराध-गृहीतं तदेव त्यागे कारणं दृष्टचरम्' इति राघवपादाः]। 'अनुशयेन' पश्चात्तापेन 'तप्तं हृदयं' यस्य तथोक्तः **अनेन राज्ञः** क्षमा-योग्यत्व दर्शितम् 'अयं' मल्लक्षणः 'जनः' पुनः दर्शनेन' दर्शन-**दानेन** 'अनुकम्पयताम्' [अनेन **आक्रन्द**-नामा नाटकालङ्कार उपक्षिप्तः। तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"**आक्रन्दः** प्रलपितं शुचा।"]। **चतुरिकेति**। [इयं चित्रगता भट्टिनी' इत्यनेन यद् राज्ञा पुनर्दर्शनं याचितं तदनया भङ्ग्या कथिता संपादितम्। अतएव पश्चात् 'चित्रफलकं **दर्शयति**' इत्युक्तम्—इति राघवपादाः।] 'भट्टिनी' नाट्योक्तौ अकृताभिषेका राज-योषित् ('देवी कृताभिषेकायाम्, इतरासु च भट्टिनी' इत्यमरः]। **विदूषक इति**। 'साधु' इति प्रशंसायाम् अव्ययम्। 'भावस्य' मनसः विकारस्य ['विकारो मानसो भावः' इत्यमरः] तस्य च अनुप्रवेशः प्रकटनम् अभिव्यञ्जनम् इति यावत् स 'मधुरेण' मनोहरेण 'अवस्थानेन' विन्यासेन 'दर्शनीयः' हृद्यः संजातः इति। 'निम्नेषु' नाभि-गर्त्तादिषु अवनतेषु 'उन्नतेषु' स्तन-नासिका-प्रभृतिषु उच्चेषु 'प्रदेशेषु' शरीरावयवेषु 'मे दृष्टिः' 'स्खलतीव' असमतलभवतीव। 'किं बहुना' समासेन ब्रवीमि; एतत् आलेख्यं 'सत्त्वस्य' प्राणानां ['द्रव्याऽसु-व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः] य 'अनुप्रवेशः' अभ्युदयः। प्राण-सन्निवेश इत्यर्थः: तस्य या 'शङ्का' बुद्धिः तया, 'मे आलापनस्य' संलापस्य 'कौतूहलं' ("रम्यवस्तु समालोक्य लोलता स्यात् कुतूहलम्", "लोलता अपूर्व-वस्तु-दिदृक्षायामिति रघुनाथः") 'जनयति' उत्पादयति।

207n.—1. खादितव्योऽस्मि &c.—Vidūṣaka though extremely hungry, cannot go away leaving the king alone. who has been raving all the while. He expresses the keenness of his hunger by saying that hunger without getting anything as food, will surely devour him. Note that Vidusaka, as usual is **contemplating about food.** [222 *n.* 7 (*end*); 72 *n.* 1]. Cf. इङ्गुदिपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं दहति'—*Māla. II.* **2. इयं चित्रगता** &c.—Hardly had the King uttered 'पुनर्दर्शनेन' when चतुरिका entering with the picture in hand said 'इयं चित्रगता भट्टिनी'। This is prognosticative of future event i.e. king's reunion with शकुन्तला। This is a **clever trick** with Sanskrit poets to foreshadow future events. Thus in UC, (Act. I) as soon as Rama had uttered 'परमसह्यस्तु विरहः, the प्रतिहारी appeared and said 'देव उपस्थितः' meaning thereby the **arrival** of the spy (दुर्मुख); but the poet very cleverly insinuates **the** विरह of सीता due to her imminent banishment. In VS, (Act

II, 23), scarcely had दुर्योधन said 'गमोरु-युगमम्', before कञ्चुकी entered and said "देव भग्नं, भग्नम्" । The chamberlain meant to say that the Chariot flag had been thrown down by strong gale. But the poet cleverly utilized it as a presage to the ऊरुभङ्ग of दुर्योधन । (Vide SD. 302 & 527 & (Com.) **3. साधु**—An exclamatory अव्यय, signifying joy. Cf. 'साधु गीतम्'—*Sak. I.* 'साधु रे पिङ्गलवानर ! साधु'—*Māla. IV.* **4. मधुरा-वस्थान** &c. -**मधुर** Nice, proper; **अवस्थान**—Delineation, adjustment, posture of the parts (*R*). **भाव** Various mental feelings (रति) । **अनुप्रवेशः**—Infusion. Cf. 'तं स्वदन्तशीश्विते: अनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा.' *Ra. III.* 22. The picture has been wonderfully beautiful on account of the exquisite delineation of the various mental feelings (such as fear, curiosity &c.). "The presence of the prevailing sentiment (*love*) is delightful by its sweet abiding in every part" -*M.* **5. स्खलति** &c.—Show that the relief (*i.e.* appearance of *projection and depression*) was drawn with great care to utmost perfection and my eye is deceived and seems to follow the inequalities of the surface' *M.* **6. अम्मो**—(118n.1) **7. जाने**— अनपह्नवेऽपि ज्ञः'— 1. 3. 76 —इति आत्मनेपदम् ।

Text :—राजा—"यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।
(पथ्यावक्त्र) तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम्" ॥१४॥

King—Whatever is not well executed in the picture is (*constantly*) portrayed otherwise (*for improvement*). (Yet her *angelic*) loveliness is but partially represented by delineation.' (14).

सानुमती—सरिसं एदं पच्छा-दाव-गरुणो सिणेहस्स अणवलेवस्स अ
[सदृशमेतत् पश्चात्ताप-गुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च] ।

Sānumatī This (*speech*) is worthy of his affection, heightened[2] through remorse and absence of pride.[3]

विदूषकः—भो, दाणिं तिण्णि तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दंसणीआओ । ता कदमा एत्थ तत्तहोदी सउन्दला [भोः, इदानीं तिस्रः तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । तत् कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला] ।

Vidusaka—Ho! now three ladies are (*here*). All are (*equally*) beautiful Which one here (*is*) Her Ladyship Śakuntalā ?

सानुमती—अणभिण्णो क्खु ईदिसस्स रूवस्स मोह-दिट्ठी अअं जणो
[अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिः अयं जनः] ।

Sānumati– Unaware, indeed, of such a beauty, this person has his sight[4] in vain[4]

राजा—त्वं तावत् कतमां तर्कयसि ।

King Well, which one do you guess ?

V. L. [illegible] —R M V S K [illegible] —B HS P माधवदिन्'— R B M V माढव्दिन् —S Some B Mss read माधव्य [illegible] ।

यद्यदिति । चित्रे मया [illegible] [illegible] [illegible] अङ्गादिकं [illegible] [illegible] विन्यस्तं न स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अन्यथा' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] चित्र-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विन्यस्तं न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] अस--[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किञ्चित्' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] चित्रं तदला-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible] [illegible] इति **विरोधाभासः । लावण्य-लक्षणं** [illegible] [illegible] । **रेखा-लक्षणं** [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **रेखा** [illegible] ॥ **पथ्यावक्त्रं** [illegible]) ॥ ॥ **सानुमतीति ।** [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] । पश्चात्तापेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । **सानुमतीति ।** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible] **मोघं** [illegible] **निरर्थके'** [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (३।२।१०१)-इति [illegible] । [illegible] [illegible] –([illegible])–[illegible]) ।

208n. 1. यद्यत्—It is not possible to paint, in toto all the human sentiments in a picture Hence it is a common practice with the painter to paint otherwise (अन्यथा) what cannot be executed perfectly (**साधु**) in a picture or what when painted as it is will look other than fine *In spite of all this falls short of the original* Nevertheless the loveliness of Śak has been partially delineated in the picture Or this may be explained otherwise thus The king did his best to improve upon those parts of the picture which fell short of Śak's beauty But god made loveliness of her was of nonpareil (स्त्रीरत्न सृष्टिः अपरा &c Act II 9) nature and in spite of constant retouches, the picture does but partially imitate that beauty,

i.e. it is inferior to the original made by the creator himself *For the difference between a human being and its portrait*, Read—"*What find here ? Fair Portia's counterfeit ! * * yet look, how far, The substance of my praise doth wrong this shadow. In underprizing it, so for this shadow.* Doth limp behind the substnce". The studesnt should read the whole speech of *Bassanio in* **Merchant of Venice.** *III.* 2; *Ra. XVIII*, 33; "चित्रगतायामस्या कान्ति-विसंवाद-शङ्कि मे हृदयम् । सम्प्रति शिथिल समाधि मन्ये येनेयमालिखिता"—*Mala. II.* 2. **2. सदृशमेतत्** &c.—Like Vidūṣaka, Sanumatī also thinks that the picture is a *faithful representation* of the original. But the king is not satisfied with it. He opines that Śak. is far more beautiful. This exaggeration, however, according to Sānumatī is due to his ardent affection for Śak, which has again been intensified through remorse. **3. मोघदृष्टिः** &c.—**मोघा** Useless, **दृष्टिः** Eye, hence one who has his eyes in vain. Cf. 'माधव्य, अनवाप्त-चक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम्'—(61n. 5). Also 'हरिम् अवलोक्य सफल नयने'—*Git. IX* 6. Sānumatī abuses Viduṣaka as he considers **all three equally beautiful.** (Cf. 'सर्वाश्च दर्शनीयाः)'—*Supra.*) Like the king, she also is speaking in this train, out of her ardent affection for Śak; for in sooth, Śak. and her friends are *equally* beautiful, and Viduṣaka is *right to* call all of them 'दर्शनीयाः' । Note that *Duṣyanta also at the first sight considered* **all three to be qually beautiful.** Cf. **'सम-वयो-रूप-रमणीयं** भवतीना सौहार्दम्'—Cf. also the idea in *BK. V.* 19. For **मोघ,** *Cf.* 'याञ्चा **मोघा** वरमधिगुणे, नाधमे लब्धकामा'—PA & *MD.* 6. **'मोघ**-वृत्तिफलमस्य वृथा चेष्टितम्'—*Ra. XI.* 39. 'अन्यन्तवियोग-मोघे'—*XIV.* 65. **'मोघाशा मोघ**-कर्माणो **मोघ**-ज्ञाना विचेतसः'—*Gītā. IX.* 12.

Text:—विदूषकः (निर्वर्ण्य)—**तक्केमि जा एसा सिढिल-बन्धण्-व्वन्त-कुसुमेण केस-हत्थेण उब्भिण्ण-स्सेअ-बिन्दुणा वअणेण विसेसदो ओसरिआहिं बाहाहिं, अवसेअ-सिणिद्ध-तरुण-पल्लवस्स चूअ-पाअवस्स पासे इसि परिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा तत्तहोदी सउन्दला, इदराओ सहीओत्ति** (तर्कयामि या एषा शिथिल-बन्धनो-द्वान्त[1]-कुसुमेन केश-हस्तेन[2] उद्भिन्न[3]-स्वेद-बिन्दुना वदनेन, विशेषतः [4]अपसृताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेक-स्निग्ध-तरुण-पल्लवस्य चूत-पादपस्य पार्श्वे ईषत् परिश्रान्ता इव आलिखिता सा तत्रभवती शकुन्तला, इतरे सख्यौ इति)।

Viūṣdaka (*Surveying*)- Methinks that this one who is (*here*) painted, as it were, a little tired, at the side of the water-glistening young-tendrilled mango-tree, with locks[1] of hair[3] having the fillet slackened and the flowers falling[1], with a face having drops of sudor appearing[1] (*on it*), and with arms extremely drooping[1]---This one, (*I presume, is*) Her Ladyship Śakuntalā; the other two (*are her*) companions.

राजा—निपुणो भवान्। अस्त्यत्र ममापि भाव-चिह्नम्। ।

आर्या [12,18 12, 15] **स्विन्नाङ्गुलि-विनिवेशो रेखा-प्रान्तेषु दृश्यते मलिनः।**
अश्रु च कपोल-पतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात्। ॥१५॥

(चेटी प्रति) **चतुरिके, अर्ध-लिखितमेतद्विनोद-स्थानम्। तद्गच्छ। वर्तिकास्तावदानय।**

King -Clever you (*are*) Besides there (*is*) here a trace[5] of my passion.[5] The (*deep laid*) dint[6] [*impression*] of (*my*) sweating fingers on the edges of the picture is seen (*all*) dark, and a (*drop of my*) tear fallen on (*her*) cheek is discernible from the puff[7] [*swelling*] of the paint[7] 15.

(*To the maid-servant*) Caturikā, half-sketched (*is*) this source[8] of (*my*) diversion[8]. So go (*and*) bring (*me*) the brushes[9].

V.L.—'शिथिल-बन्धन'—B. शिथिल-केशबन्धन'---R. M. S. '०केशबन्ध'—V. B reads 'केश-हस्तेन' for 'केशान्तेन'। 'नमिताशकाभ्याम्' —B. 'अपमताभ्याम्'—R.V.B.M. 'अवमताभ्याम्'—S. 'भावचिह्न'—B.R. M.V.S. 'तावच्चिह्न'—R's Com. Some B Mss read 'विनिवेशात्' and 'मलिना' (रेखा) for 'विनिवेश' and 'मलिन.'। B reads 'लक्ष्यम्' for 'दृश्यम्'। 'वर्णक'—B. 'वर्णिका'—M.V.K. 'वर्तिका'—R. S. ; B reads 'वर्तिकाः' for 'वर्तिकाम्'। 'चेटी प्रति'—B. Omitted by others.

विदूषक इति। 'अवसेकेन' जल-सिञ्चनेन 'स्निग्धा' मल-नाशात् मसृणाः 'तरुणाः' अभिनवाः 'पल्लवाः' किसलयानि यस्य तादृशस्य 'चूत-पादपस्य' आम्रवृक्षस्य 'पार्श्वे' समीपे। 'शिथिलः' विस्रस्त 'बन्धनं' यस्य तादृशः, तेन हेतुना 'उद्वान्तानि' उद्गिराणि, परित्यक्तानि इत्यर्थः (गौणवृत्त्या अश्लीलता-परिहार.) 'कुसुमानि' न्यस्तपूर्वाणि पुष्पाणि यस्मात् तादृशेन **'केश-हस्तेन'** 'कच-कलापेन इत्यर्थः ["पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः। "इत्थ-भूत-लक्षणे"-(२।३।२१) इति ३या]। 'उद्भिन्नाः' आविर्भूताः 'स्वेद-बिन्दवः' घर्म-विप्रुषः यस्मिन् तथा-भूतेन 'वदनेन' [पूर्ववत् ३या। अनेन कोमलत्वं श्रम-क्लेश-सहनाऽक्षमत्वं च व्यज्यते]। 'विशेषतः' आधिक्येन, बाहुल्येन, इति यावत् 'अपसृताभ्याम्'

[अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः–३०८६] शिथिल-मूलाभ्यां 'बाहुभ्याम्' [अत्राऽपि पूर्ववत् ३या]। **राजेति।** 'निपुण' अनुमान-कुशल इत्यर्थ.। 'भावेन' अनुरागेण कृत 'चिह्नम्' (उत्तरपद-लोपी कर्मधारय.।) यद्वा 'भावस्य' सात्त्विक-भावस्य अर्थात् स्वेदाश्रुणा। 'चिह्नम' [इति षष्ठी-समास इति न्यायपञ्चानन-पादा]। **स्विन्नेति।** 'रेखाया चित्रपटस्य 'प्रान्तेषु' प्रान्त-भागेषु 'मलिन' कृष्णवर्ण· । 'मलिन कृष्ण-दोषयो' इति हैम । 'ज्योत्स्ना-तमिस्रा'—(५।१।११४) इति साधु]'स्विन्नाना' सात्त्विक-भावो-दयात् घर्माक्तानाम् (अङ्गुलीना विनिवेश 'स्थापन 'दृश्यते'। चित्र-निर्माण वेलाया सात्त्विक-भावोदयात् अङ्गुलीना घर्माऽऽप्लुतत्वात् तासा स्पर्शेन चित्रपटे कृष्णवर्ण-चिह्नम् समुत्पन्नम्। इदञ्च, 'कपोले' आलेख्यस्थ-शकुन्तलाया गण्ड-प्रान्त 'पतितम्' मदाय-नेत्र-प्रान्ताद्विगलितम् 'अश्रु वर्णकस्य' चित्र-साधनीभूत-विलेपनस्य [इति शिशुपाल-टीकाया (१६।६२) मल्लिनाथपादा ।। "वर्णक स्त्रारणे स्मृत । **विलेपने** चन्दने च **वर्णकं** स्यात्" इति विश्व] उच्छ्वास' उच्छूनता स्फीतता इति यावत् तस्माद् हेतो· 'दृश्यम्' अर्थात् अनुमानेन अवगन्तव्यम्। (इतो क्रम्–३।८।११०)। (**अनुमानाऽनुप्रासौ।** अनेन **हेतु**नाम भूषणमुदाहृतम्। तल्लक्षण यथा दर्पण— "**हेतु**र्वाक्य समासोक्तम् उत्कृष्टहेतुदर्शनात्'। **आर्या** जाति) ।।१५।। **'विनोदस्य** तत्त-हृदयाऽऽश्वासस्य स्थानम उपायभूत 'चित्रम् अर्ध-लिखितम्' असम्पूर्णम्। 'वर्तिका' तूलिका । पटलो पक्षिभेद **तूलिकायाञ्च वर्तिका'** इति नानार्थ-सग्रहे अजयपाल । अनेन रणराशीनामपि आनयन लक्ष्यत।]

209n.—1. निर्वर्ण्य—It reflects great credit on the part of Vidusaka that he had at last found out correctly Śak. though she was not seen before. **2. शिथिल** &c. Cf. 'आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टन-वान्त-माल्य । बन्धु न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च **केशपाश:"**—*Ra. VII.* 6; 65n. 5) **3. केश-हस्तेन—**'हस्त', 'पाश' after 'केश', 'कच' &c. denote "Luxuriance; mass or abundance" [व्रात] of hair (n. 2) and (Com.). Cf. 'तपाऽत्र गृहीत्वा **केशहस्ते** दुःशासन-स्यानुकृति करोमि"—*MK. I* 30. 'करेण रुद्धोऽपि च **केशपाश:**—*Ku. VIII.* 57; 1. 48. **'केश-हस्तेन'** is preferred to 'केशान्तेन', as like many of his favourite words, Kāli, has already used this **very word elsewhere under almost similar circumstances.** Cf. "रति-विगलित-बन्धे **केशहस्ते** सुकेश्या:", &c.—*Vik. IV. 10.* **4 भाव-चिह्नम्—**भाव सात्त्विक-भाव। - Indications of my passion. Cf. "स्तम्भ-स्वेदोऽथ रोमाञ्च. स्वरभङ्गोऽथ वेपथु । वैवर्णम् अश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका: स्मृता·"—*SD.* Here only two are alluded to, viz. **स्वेद**

(perspiration —('अङ्गुली-स्वेदेन लुप्यन्ताक्षराणि' —Vik. II) —as inferred from the impression of the finger on the edge of the canvas, and **अश्रु** which is responsible for the bulging of the colour **5. स्विन्नाङ्गुलि** (Impression of the sweating fingers &c — Cf 'स्विन्नाङ्गुलि पुङ्गव-केतुरासीत्' —*Ku VIII* 77 "**स्विन्नाङ्गुलि** मनवन तुमारी —*Ra VIII* 22 and *M* thereon. "**अङ्गुली-स्वेदेन** न ल्यन्त अक्षराणि —*Vik II* कश्चित्स्विदाल्यिनङ्गुलीक्षरणसन्न वर्तिक —Ra XIX 19 **6. वर्णकोच्छ्वासात्**—वर्णक A paint or any thing used as a pigment वर्ण करोति रीत वर्ण ण्वुल्—(3 1 133) = रागक or रागकम। विलेपन चन्दने च वर्णक परमसकम् —*Rabhasa* नव-मयान् मरीचि **वर्णकैः**'—*SPB XII* 62 …न विर… वर्णक **निभैः**'—*MK V* 16, also *BK XIV II* **उच्छ्वास** Puff When a water-particle falls on a painting the part wet, swells up This swelling is 'उच्छ्वास'। *R's* …… is **rejected,** as in the following sentence, it has been used in the sense of *brush* and not in the sense of *painting*' '**कपोल पतित**'— Fallen from my cheek', or '*perhaps fallen on her cheek*' (*the painting*) *M* **7. विनोद-स्थान— means of relief"** *Rob, D…* … the picture drawn by the king to amuse himself M wrongly translates — **The garden in the background of the picture is only half painted"** 200n 6 **चेटीं प्रति** *B* This stage-direction is *wrongly omitted* in other recensions

Text :—चतुरिका—अज्ज माहव्व, अवलम्ब चित्त-फलअं जाव आअच्छामि [आर्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्र-फलकं यावदागच्छामि]।

Caturika Sri Mādhavya, hold the tablet until (*I*) return.

राजा—अहमेवैतदवलम्बे। (यथोक्तं करोति। निष्क्रान्ता चेटी)।

King (*Vay*), I myself will hold it *Does as said Exit maid*)

राजा (निःश्वस्य)—**साक्षात् प्रियामुपगता मपहाय पूर्वं**
वसन्ततिलका (तभजजगग)
[1]चित्रार्पितामहमिमां बहु[2] मन्यमानः।
[3]स्रोतो-वहां पथि निकाम[4]-जलामतीत्य
जातः सखे! प्रणयवान् मृग-तृष्णिकायाम्[5] ॥१६॥

King (*Sighing*)—Having first disowned (*my*) beloved when she personally came to me, and (*now*) thinking[2] much[3] of her

'when placed on the picture', I have, O friend, become enamoured of a deer-drouth[5] [*mirage*] after having passed on (*my*) way, a (*gushing*) stream[2] of plentiful[4] water. (16))

V. L.—'राजा (नि श्वस्य)'–B. 'राजा अह हि'–R. M. S. 'राजा'–V. 'अहमिमाम्'—B. V. 'पुनरिमाम्'—R. S. 'मुहुरिमाम्'—M

राजेति। 'अहमेव' इत्यादिना चित्रेऽपि **आदरातिशयो** व्यज्यते। **साक्षादिति।** 'हे सखे' वयस्य, 'पूर्वं' पुरा 'साक्षात्' प्रत्यक्षेण 'उप' समीपे 'गता' प्राप्ताम् [अनेन शकुन्तलाया. **उपस्थितिः न भ्रान्ति-विजृम्भिता किन्तु मया स्वयं अनुभूतेति** परिज्ञायते] 'प्रिया' केवलं नारीमात्रं न, अपितु वल्लभाम् 'अपहाय' **अवज्ञाय** न तु **त्यक्त्वा।** [त्यक्तस्य पुनरुपादानं महापुरुषस्य अनौचित्य-प्रसङ्गात् इति राघव-चरणा]। पश्चात् 'चित्रार्पिताम्' आलेख्याङ्किताम् 'इमां' पुरोदृश्यमाना शकुन्तला-प्रतिकृति 'बहु मन्यमान' आदराधिक्येन अवलोकमानः 'अहं' निकामं पर्याप्तं 'जलं' यस्याः तादृशी पिपासा-निवारणे सक्षमा भूरि-जला 'स्रोतोवहा' नदी 'पथि' मार्गे अतीत्य' प्रत्याख्याय, अतिक्रम्य मृगतृष्णिकायां ('मृगतृष्णा मरीचिका' इत्यमरः। "ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतादौ अर्क-कराः प्रतिफलिता दूरस्थाना जलत्वेन आभान्ति, तद्वाचिका" इति शब्दकल्पद्रुमे, तस्याम् 'प्रणयवान्' [**वैदिक-प्रयोगोऽयम्।** 'सुखादिभ्यश्च'-(५।२।१३१) इति सूत्रेण चकारात् मतुप् वा इति केचित्] प्रीतियुक्तः 'जातः' स्मृतः. यथा नदी कश्चिददतिक्रम्य तद्वत् प्रतीयमानायां मरीचिकायां जलं प्रार्थयिता जलं मलभमानः पिपासाधिक्येन सुतरां पीड्यते, तथाहमपि सत्समर्पाग-मागता शकुन्तलां प्रत्यादिश्य चित्रार्पितायां शान्तिमिच्छन् नितरां वेदनां मनुभवा-मीति [असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा **निदर्शना। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ।** मृगमपेति मन्यमान इति **छेकानुप्रासोऽपि। वसन्त-तिलका-**वृत्तम्] ॥१६॥

210n.—1. बहु मन्यमानः—'बहु' is an *indeclinable* here, meaning 'exceedingly', 'in a high degree', or in other words 'बहु+मन्' =Esteem highly', 'rate high'. Cf. 'त्वत्सम्भावितमात्मानात्बहु मन्यामहे वयम्'—*Ku. VI.* 20 'अगतिति **बहु** अमन्यत'—*Ra. XII.* 89. 'भर्तृ. बहुमता भव'—(128n. 6). *Gitā. II.* 35; *BK. III.* 35; *V.* 84; *BK. VIII.* 12; **2. स्रोतोवहाम्**—वहतीति वह्+अच् (पचादि—3. 1.34) कर्तरि स्त्रियाम् =**वहा**— carrier. **स्रोतसां वहा**=स्रोतोवहा –A river. स्रोतः वहति या सा-= **स्रोतोवाही** (with 'अण्' by **कर्मण्यण्'**–3.2.1); for detailed discussion, *Vide* 222n. 7.) **3. प्रणयवान्**—'प्रणय' is included in the **सुखादि** list, hence *ordinarily* 'इनि' comes in by 'सुखादिभ्यश्च'—(5.2.131) giving the form **'प्रणयी'।** Cf 'अङ्काश्रय-**प्रणयिन'**—*Śak. VIII.* 17.

'प्रणयिनी-जने'–*PA & MD*, 3; *Ra. IX.* 31; 55; *XI.* 2. *Ku. V.* 11. *Vik. IV.* 15, l. 2. In fact **'प्रणयवान्** **is a Vedic word with** **'मतुप्'** and as such should not be used in Classical literature. But we have already noticed **Kāli's fancy** for **archaic** forms. Some, however, opine that 'मतुप्' may be *optionally* available after words of the मुखादि-list, as *is inferred* from **'चकार'** in the Sutra. Read अत्र चकारः मतुप्-प्रत्यय-समुच्चयार्थः। सुखी सुखवान्। दुःखी दुःखवान् * * **प्रणयी प्रणयवान्**"—*Prabhā*. Kāli. elsewhere also repeats this word. Cf. सा हि **प्रणयवत्यासीत्** सपत्न्यो -भयार्गप'—*Ra. XI.* 57. 'एवं **प्रणयवती** सा शक्यमपेक्षितुम्'—*Māla. III* 4. **मृग-तृष्णिकायाम्**—मृगाणां तृष्णा मृगतृष्णा। सा अस्ति अस्याम् इति अर्शआदि अच्- (५।२।१२७) मृगतृष्णा—(*BhD*), + कन्' (127n 1) = **मृगतृष्णिका'** or **'मृग-तृष्णका'** in the feminine, by 'अभाषित-पुंस्काच्च'–(7.3.48) "उक्त-पुंस्क-भिन्न-शब्दात् परवर्ती आकार-स्थानीय अकारः इकारः भवति वा। आचार्य-मते आकार एव वर्तते–(7.3.10)–अभाषित-पुंस्कात् किम? शुभ्रा शुभ्रिका"—*Prabhā*. A mirage is so called as the phenomenon *i.e.* 'a vapour floating over waste places, and appearing at a distance like water, deceives men and animals.' Note the **use of** **ऊमी** **with प्रणय**। For somewhat similar idea Cf. "पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव *PV.*–*III.* 10, *Ram. V.* 34. 23.

Text—विदूषकः (आत्मगतम्) **—एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअ-तिण्हिआए संकन्तो** [एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकया संक्रान्तः]। (प्रकाशम्) **भोः, अवरं किं लिहिदव्वं** [भो, अपरं किमत्र लेखितव्यम्] ?

Vidusaka (*Aside*)- Here His Highness, having crossed a river, has indeed fallen into a dear-drouth. (*Loud*) Ho! what-else is to be drawn here?

सानुमती—जो जो पदेसो पिअ-सहीए मे अभिरूबो तं तं आलिहिदुकामो भवे [यो यः प्रदेशः प्रियसख्या मे 'अभिरूपः तं तमालेखितु-कामो भवेत्]।

Sānumatī Perhaps (*he*) is desirous of delineating whatever spot is liked[1] by my dear friend.

राजा—सखे! श्रूयताम्।

[2]कार्या सैकत-लीन-हंस-मिथुना स्रोतोवहा मालिनी
शार्दूलविक्रीडित　**[3]पादास्तामभितो [4]निषण्ण-हरिणा गौरी-गुरोः[5] पावनाः।**
(मसजसततग)　**शाखा-लम्बित-वल्कलस्य च तरोर्निमातुमिच्छाम्यधः**
शृङ्गे कृष्ण-मृगस्य वाम-नयने कण्डूयमानां[6] मृगीम्॥

King—Hear my friend ! ((The river Mālinī is to be portrayed with pairs of swans [*flamingoes*] reposing on its sandy banks, (*and*) on both sides of it (*are to be drawn*) the holy spurs[3] [*foot-hills*] of the father[3] of Gaurī (*Himālaya*) with deer[3] reclining[4] on them. And under a tree with bough-swinging bark-garments, (*I*) wish to depict a doe, scratching[6] (*her*) left-eye on the antler of a black buck. (17))[1]

V.L.—'० तृष्णिकया'—B. '० तृष्णिकाम्'—R.V. '० तृष्णया'—M. '० तृष्णिकायाम्'—S. 'लेखितव्यम्'—V.G. 'लिखितव्यम्'—R. M. S. 'आलिखितव्यम्—B. B reads 'इति तर्कयामि' for 'भवेत्'। 'निषण्ण-हरिणा '—R. V. M. S. 'निषण्ण-चमरा —B Pischel & Ryder.

सानुमतीति। अभिरूप ' रम्य पीतिकर इति यावत् 'आलेखितुम्' आलेखने [भाव-विहित-क्तुन्-प्रत्ययस्य अव्ययत्वात् विभक्ति-लोप] 'काम ' अभिलाष, यस्य स [काम-शब्दे परे तु तुमन- मकारस्य लोप]। **कार्येति**। 'सैकते' सिकतामये पुलिने [सैकत सिकतामयम्' इत्यमर] 'लीन ' समुपविष्ट 'हंसाना मिथुन' स्त्री-पुरुष-युग्मक ['**मिथुनं** तु द्वयो राशिभेदे **स्त्री-पुंस-युग्मके**' इति मेदिनी] यस्या तादृशी मराल-युगलै परिशोभित-तटा 'स्रोतोवहा' नदी [प्राक् व्याख्यात] 'मालिनी कार्या' चित्रयितव्या 'ता मालिनीम् अभित ' उभयत ['अभित' परित '—(वा १८४५) इति स्मर] 'निषण्णा ' निसर्ग-भीरव अपि उपविष्टा [सीदते क्त । रदाभ्या-निष्ठातो नत्व—(८।२।४२) पत्वम—(८।३।६४] 'हरिणा ' येषु तादृशा । गौर्या पार्वत्या गुरो ' पितु ['गुरु पिता, गुर्विप्र इति शर्दमित्र] हिमालयस्य इत्यर्थ । [अनेन कन्या-पितृत्वेन तद्द् गात्रभवात् तत्प्रदेशे अविघ्नित-मङ्गलत्व द्योत्यते] पावना ' पवित्रा 'पादा' प्रत्यन्त-पर्वता । पादो बुध्ने तुरीयाशे शैले प्रत्यन्त-पर्वत इति मेदिनी) कार्या इति वचन-व्यत्ययेनान्वय । तथा 'शाखासु' अवशोषणार्थं लम्बितानि वल्कलानि' यस्य तथाभूतस्य कस्यचित 'तरो ' वृक्षस्य 'अध ' अधोदेश 'कृष्णमृगस्य' अर्थात् सहचरस्य हरिण-भेदस्य शृङ्गे' विषाणे स्वकीय 'वाम सव्य 'नयनम् [इति स्त्री-स्वभावत्वात्] यद्वा 'वाम' अतिसुन्दर 'नयन' ['वाम सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्व:] 'कण्डूयमानां' घर्षयन्ती 'मृगीं निर्मातुम्' अङ्कयितुम् 'इच्छामि'] अत्र कार्या इत्येकया क्रियया अप्रस्तुतयोरिव स्रोतोवहा-पाद-पदार्थयो कर्मतया-भिसम्बन्धात् **तुल्ययोगिता-लङ्कार:। स्वभावोक्तिश्च**। लीनलिनीति गौरीगुरोरिति मृगमृगीमिति मनमाना-मिति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासा:**। गौरीगुरोरिति प्रसङ्गोपादानात् **उदात्तालङ्कारश्च**। **शार्दूलविक्रीडितं** छन्द] ॥१७॥

1.—1. **लेखितव्यम्**—Excepting *V* & *G* all read **'लिखितव्यम्'**।

Let us discuss which of these two is **correct.** Ordinarily 'लिख्+तव्य gives **'लेखितव्य with regular गुण । 'लिखितव्य'** will be the form if 'लिख्' is included in the **कुटादि** list. On this *Bopadeva* remarks—"अथ विभाषया कुटादिरिति कश्चित । तेन **लिखितुं** विश्वसृजोऽपि शक्तिहानिरिति **लिखितव्यं, लेखितव्यं, लिखनमित्यादि** सिद्धम्"—*Kavi-kalpa-druma* This has been supported by the later grammarians—'अथ विभाषया कुटादि '-Durgādāsa, इत्यादि बहुल-Padmanābha 'कथ लिखित-मपि विश्वसृजोऽपि शक्तिहानि **लिखितव्यम्** लिखिनमिति कुटादित्वा-ऽभावात् ? सत्य, संज्ञापूर्वक विधिरनित्य इति हर्षट-वृत्ति । लिखे कुटादित्वम् इति केचित् । कथं तर्हि मसीप्रसूर्लेखनीति ' सत्य 'निवासार्थाय आलेखन इति निर्देशात्, ... विलेखन इति निर्देशाच्च, कुट आदि यस्येति समासाद्वा—Manoramā on गणप्रदीप of दुर्गसिंह । **'लिखन'** is sanctioned by 'शारसन्दर्श' of *Mathurēśa*. Cf also यस्य **"लिखन"**पूर्व यत्रकाले निरू-पित । तदेव खण्डित ... । ... नाहन्त ... ।। विधातृश्च विधानाह येषा तत् **लिखनं** कृतम् । तद्धार्मीनाञ्च उदाण न तत् खण्डच कदाचन"—Bṛ*P.* I" But hosts of *Pāṇini* grammarians consider such forms as **'लिखितव्य', 'लिखनं', 'आलिखितुकाम.'** —(R) &c to be **erroneous,** for if लिख be included in the कुटादि list then *Pāṇini's* **'आलेखन'** (6. 1. 142) becomes **unjustifiable.** Read – लिख अक्षर-विन्यासे । **लिखितुं, लिखिष्यति, इति प्रयोगः प्रामादिकः ।** तत्र ... कुटस्य आदि. कुटादि । कुट कुटादिगण न कुटादय । कुटादिश्च ... कुटादय इति एकशेष स्वात् ... **'लिखितुम्'** । ... ।' **तदसत्** ।। **लेखिता, लेखिष्यति,** इत्यादौ गुण निषेधा ... वेष्टापत्ति ।। वृत्तिकार-हरदत्तादि-ग्रन्थ विरोधात् । ... कुटादिभ्य इत्येव सूत्रयितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । कि च **'शकुनिषु आलेखने' (२६८८) इति सौत्र-प्रयोगोऽपि विरुध्यते** इति प्रागेवाक्षमित्यास्तानावत् । **लिखापयति** इति प्रयोगस्तु मनोरमायाम् ... समर्थित । **अपनम् आप. प्राप्ति. । लिखस्य आपः लिखापः । तं करोति"**—**T.** 2536. – तच्च 'रलोव्युपधात् हलादेः सश्च –(१।२।२६) इति सूत्रस्थेन 'लिखित्वा' लेखित्वा 'लिलिखिषति लिलेखिषति इति । वृत्ति-ग्रन्थेन, 'शकुनिषु आलेखने (६।१।१४२) इति सौत्र-प्रयोगेण च विरुध्यते--Ibid 2461. हृ लेखनस्य '—BhD. **2. सैकत** &c. —सिकता सन्ति अस्मिन् इति सिकता + अण् मत्वर्थे | 'सिकता शर्कराभ्यां च'—५।२।१०४] –**सैकतम्**—A sandy bank. लीङ् (श्लेषणे) + क्त (8 4.47)=**लीनः,** त - न by *Vārt*

'स्वादय ओदितः' (8. 2. 45] = Seated at rest. हंस serves God ब्रह्मा as a vehicle, and hence the cry of this bird has a sacred character, like the cry of a Swan with the Greeks. This (also **निषण्ण** and the action of मृगी) show that the swan-couple and the deer here are enjoying perfect security (even in the presence of human beings) as is natural in a **hermitage.** *Cf. Ra. VII.* 75; *BK II.* 18. Also read "कैलास-वर्णना" of *Bhārata-candra.* According *to R* the prevailing sentiment is love. '(हंसमिथुना) इत्यनेन उद्दीपकत्वाऽतिशयो व्यज्यते। * * स्रोतोवहा इत्यनेन जलवाहित्वम्। तेन स्वभावा-परित्याग, तेन रमणीयत्व, तेन च उद्दीपकत्व व्यज्यते। निषण्ण-हरिणा इत्यनेन अत्यन्त-विविक्तत्वम्, तेन भृशमुद्दीपकत्व। तेन च सुरत-क्षमत्वं ध्वन्यते—"पावना' इत्यनेन शुचित्वेन रम्यत्वेन पर्यवसानम्"–*R.* **3. पादाः**–Spurs, hills contiguous to a high mountain. **निषण्ण-हरिणाः**–(स -ष—8.3. 66); (55n.1). Cf. 'मृगाध्यासित-शाद्वलानि'—*Ra. II.* 17. **4. शाखा** &c.—Cf. "विटप-विषक्त-जलार्द्र-वल्कलेषु"—*Śak. I,* 29. **5. कृष्ण-मृगस्य**—(Black buck) suggests the *holiness* of the place. Read 'कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावजः। स ज्ञेयो यज्ञियो देशः म्लेच्छदेशस्ततः परः"—*MS. II.* 23. **6. वाम-नयनं**—The females generally make use of the left limbs. (120*n*.1). **7. कण्डूयमानां**—कण्डूज गात्र-विघर्षणे। कण्डूयति कण्डूयते। स्वार्थे यक् by 'कण्ड्वादिभ्य यक्'– 2678 सुख्-सुखयति, दुःखयति महीयते, हृणीयते। Next शानच् and स्त्रियाम् टाप्। For similar ideas, Cf. 'शृङ्गेण च स्पर्श-निमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः'—*Ku. III.* 36. 'अत्र कण्डूयन शृङ्गाराऽनुभाव-सूचकम् घर्षण-मात्रम्। अनेनापि उद्दीपकत्व ध्वनितम्'–*R.*

Text: :—विदूषकः (आत्मगतम्)—**जह अहं देक्खामि, पूरिदव्वं णेण चित्तफलअं लम्ब-कुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं।** [यथा अहं पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्र-फलक 'लम्ब-कूर्चाना तापसाना कदम्बैः]।

Vidūṣaka (*Aside*) (*From the way in which he deliberates*) I think, the tablet with be filled up by him with a lot of grizzly[1] bearded[1] hermits.

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधन मभिप्रेतमत्र विस्मृत-मस्माभिः।

King—My friend, another decoration of Śakuntalā which was loved (*by her*) [or which was intended (*to be sketched*)] here is forgotten by me.

विदूषकः—किं विअ [किमिव] । Vidūṣaka—What's that ?

सानुमती—वण-वासस्स सोउमारस्स अ जं सरिसं भविस्सदि

[वन-वासस्य सौकुमारस्य च यत् सदृशं भविष्यति] ।

Sānumatī—(*Perhaps something*) that will be like (*her*) sylvan abode and tenderness.

राजा—कृतं न कर्णार्पित-बन्धनं² सखे ।

वशस्थ (जतजर) **शिरीषमागण्ड-विलम्बि-केशरम्³ ।**

न वा शरच्चन्द्र-मरीचि-कोमलं⁴

⁵मृणाल-सूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥१८॥

King - Friend ! a Śirīṣa, flower with its stem² placed on (*her*) ear (*and its*) stamens³ pending towards the cheeks,³ has not been drawn; nor has a necklace⁵ of lotus-shoot⁵, 'soft like the beam of the autumnal moon⁴, been traced between (*her*) busts. (18)

विदूषकः—भो, किण्णु तत्तहोदी रक्त-पल्लव-सोहिणा अग्ग-हत्थेण मुहं आवारिअ चइद-चइदा विअ ठिआ [भो, किं नु तत्रभवती रक्त-पल्लव-शोभिना अग्र-हस्तेन मुखमावार्य चकित-चकिता इव स्थिता] । (सावधानं निरूप्य) **आ, एसो दासीए-पुत्तो कुसुम-रस-पाडच्चरो तत्तहोदीए वअण-कमलं अभिलङ्घदि महुअरो** [आ, एष दास्याः पुत्रः कुसुम-रस-पाटच्चरस्तत्रभवत्या वदन-कमलम् ²अभिलङ्घति मधुकरः] ।

Vidūṣaka—Ho ! why does Her Ladyship, covering her face with (*her*) fore-palm shining like a red-leaf, stand as though very much startled ? (*Observing closely*)—Ah ! this rascally bee, the purloiner of the floral mead is darting² upon Her Ladyship's lotus-like face.

V. L.—'अभिप्रेतमत्र विस्मृतमस्माभिः'—V.M.S. R omits 'विस्मृतम्' । 'अभिप्रेत लेखितुम् &c' B. For सौकुमार्य्य' B reads 'कन्यकाभावस्य' after which R reads 'अविनयस्य', & S 'विनयस्य' । 'रक्त-कुवलय'—B. Pischel. रक्त-कुवलय-पल्लव'—R. V. M. 'रक्त-पल्लव'—S 'आवार्य'—B. M. V. HS. अपवार्य'—R. 'आवृत्य'—S; R & M read 'दृष्ट्वा' after 'सावधानं निरूप्य' । 'कुसुमरस.'—R.B.V.M. 'कुसुमासव —S. 'वदनकमलम्'—B. 'वदनम्' —R. M.S. 'अभिलङ्घते'—V. G. 'अभिलङ्घति'—R. M. S. 'अभिलषति'—B. HS.

विदूषक इति । 'यथा' इति निपातः अनुमान-द्योतकः । 'लम्बा' दीर्घाः 'कूर्चाः' श्मश्रूणि येषां ('कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थन-श्मश्रु-कैतवे' इति मेदिनी ।

अनेन तपस्विना विश्रीकत्वं तदङ्कनस्याऽनावश्यकत्वञ्च सूचितम्' तेषां 'तापसानां कदम्बैः' निकुरम्बैः, समूहैः इति यावत् ('कदम्ब निकुरम्बे स्यात् नीप-सर्षपयोः पुमान्' इति मेदिनी)। **राजेति।** 'मया अभिप्रेतम्' अनुमत 'प्रसाधन' भूषणं, यद्वा 'शकुन्तलाया. अभिमतम्' अभीष्ट प्रियमिति यावत्। **कृतमिति।** हे 'सखे' शकुन्तलाया 'कर्णयो.' श्रवणयो. 'अर्पितम्' अवतंसार्थं संस्थापित 'बन्धन' प्रसव-बन्धन वृन्त (बध्यते अनेन इति बध्नाते· **करणे ल्युट्**) यस्य तादृशम्। अत: 'आगण्ड' गण्ड पर्यन्त' ['आङ् मर्यादाऽभिविध्यो'—(२।१।१३) इति अव्ययी-भाव.] विलम्बिन' पतिना केसरा' यस्य तादृशम् (अनेन केवल कर्ण न भूषयति। अपि तु कपोलमपि इति व्यज्यते) 'शिरीष' **शिरीषस्य पुष्पं** ['पुष्पमूलेषु बहुलम्'–(वा १५८५)–इति विकारस्य प्रत्ययस्य लुप्। जातावेकत्वम्) 'न कृतम्' विस्मरणात्। 'स्तनयो: अन्तरे' मध्ये, मेघ-निर्मुक्तस्य 'शरच्चन्द्रस्य' मरीचि·' चन्द्रिका इव 'कोमल' मृदु अथच शुभ्र मृणालस्य सूत्र' माला [इति कुमार-सम्भव-टीकायां (५।११) मल्लिनाथपादा। अत्र सूत्र-पद मालाम् अभिधत्ते' इत्यवधेय) 'न रचित प्रदत्त 'वा' इति समुच्चये। ('वा स्यात् विकल्पोपमयो एवार्थे च समुच्चये' इति विश्व)। [अत्र अन्योन्य-शोभा-हेतुत्वेन **अन्योन्यालङ्कार:** व्यङ्ग्य.। क्रिययो. समुच्चितत्वात् **समुच्चयालङ्कारः। लुप्तोपमा च। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासयोःसङ्करः।** शिरी सरेति रीचि रचीति रतरे इति **छेकानुप्रासोऽपि। वंशस्थविलं** वृत्तम्]॥१८॥ **विदूषक इति।** 'कि न' इति वितर्क गर्भ-प्रश्न। 'रक्त' पल्लव' किसलय ('पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमर। रक्त इत्यनेन नवीनत्व सुकुमारत्व च व्यज्यते) तद्वत् शोभिना'। 'अग्र-हस्तेन' हस्ताङ्गुलीभि: (अवयवावयविनो अभेद-विवक्षया अङ्गुलिषु हस्तत्वारोप.। प्राग् व्याख्यातम्)। "आवार्य' ईषत् आच्छाद्य। 'चकितात्' भीतात् अपि 'चकिता भीता, सातिशय भीता इत्यर्थ.। 'आ' इति कोपे। (आ स्मरणेऽप्यकारणे कोप-सतापयोरपि' इति मेदिनी]। 'दास्या पुत्र'–(६।३।२२)–इति इत्यर्थ ['षष्ठ्या आक्रोशे'(६।३।२१) इत्यलुक् षष्ठी]। कुसुमस्य रस 'द्रव यस्य, मधुन। 'पाटच्चर चोर' (प्रागेवाय व्याख्यात.] पद्म-भ्रमात 'अभिलङ्घति' आक्रामति।

212n.—1. लम्ब-कूर्चानां—Long-bearded ascetics. Cf. 'आगत-मनध्याय-कारण सविशेषभूतमद्य जीर्णकूर्चानाम्'–*UC.* Mādhavya does not seem to be well disposed to the hermits and so he uses the term कदम्ब' which is generally used apropos of "trees or beasts". **2. अभिप्रेतम्**—Either favourite (to Śak.), or intended for Śak. by me (*Com.*). **3. मृणाल-सूत्रं**—'सूत्र'—Here means '*garland*', '*necklace*', and not fibre (*Com.*). Elsewhere Kāli. has used it in the

sense of a 'fibre'. Cf. 'तस्य मृणाल-सूत्रान्तरमप्यलभ्यम्'—*Ku.* 1. 40. Fulness of the bosom is a sign of great beauty. **4. रक्त-पल्लव** &c.—The reading with **'कुवलय',** is rejected as **कुवलय** (= **इन्दीवर इन्दीवार**) means a **blue water-lily,** and is a good epithet for **eye, but not for red fore-palm.** Read इन्दीवर कुवलये शतावर्या च योर्पिते'—*Qtd. BhD.* "कुवलय स्यात् इन्दीवारम्'—*Vyadi* श्याम शिति कण्ठनीलं **कुवलयमिन्दीवरञ्च नीलाब्जम्**'—*Nama-mala.* A's -"**स्यादुत्पलं कुवलयम्**" also refers to **blue lily. Read** "नन्वेव कथमुत्पलमित्युक्ते **नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ** इति चेत । उच्यते । यथा सामान्येपि धान्यार्थे धान्यम् इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ एवमिहापि अदोष इति सर्वधरादय "—*RM.* इन्दीवराक्षीणाम'—*PC. I.*1; **'उत्पलाक्षि'**–*Ku V.* 35, 'तस्या सुजातोत्पला-प्रतिकान्ते * * **नयने**'—*Ku VII.* 20, '**कुवलयित-**गवाक्षा **लोचन**रङ्गनानाम'-*Ra. XI* 93, दृश्यसि **कुवलयनयने** –*Māla. IV.* 10. *K III* 36, *Ram. IV.* 13. 14, *VI.* 115. 12, अपाङ्ग-विक्षेपेश्चलित-कुवलय-वनमयाम्' *Kad. p.* 675. "**कुवलय**-दल-स्निग्धैरङ्गै ददौ नयनोत्सव'—*UC III* 22 कुवलय दल-नील कोमलम् आर्ये—Mahanātaka. 'नीलेन्दीवर-लोचनम् इति गोपालम्नव' Qtd [illegible] . '**उत्पले** नव दृशा –*Rat III.* 11, 'रक्त कुवलय is hardly met with in literature as an epithet of 'हस्त'। Now Cf '**करतलेन अभिनव-पल्लवेनेव**'—Kad p. 251; 'रक्तेन इति भाव --HS 'पवनचाल्लाभि **पल्लवाङ्गुलिभिः**–*Māla.* II. Śak. IV. 5. **अग्र-हस्तेन**—118n. 3). **5. चकित-चकिता**—Exceedingly afraid. G and others account for the reduplication by 'प्रकारे गुणवचनस्य' —(8. 1. 12), which is hardly applicable here as the idea of **'प्रकार' i.e., similarity** [प्रकार—सादृश्य भेद सादृश्ये च वर्तते * * * ब्राह्मण-प्रकारोय माणवक, ब्राह्मण-सदृश इत्यवगमात्त्व'—*T*] has been implied by इव'। Hence the '*Natural* process', in such a case, is to take the first word as 'Neuter gender' '(सामान्ये नपुंसकम्'—*Vārt.* 822.) and then to compound it with the second word. (*Com.*). Read 'कथ **भीत-भीत** इव शीतमयूख' इति भारवि । **इव-शब्देन सादृश्यस्य उक्ततया इह प्रकारे द्वित्वा—योगात्** ।। सत्यम् ।। **भीतेभ्यः भीत इति कथञ्चित् व्याख्येयम्** तेन **अतिभीत** इति फलितम् । 'आधिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीत-भीतादौ द्वित्वमिति **दुर्घटादिभिः** उक्त समाधानं नाऽऽदर्तव्यम् । तादृशस्य वार्तिकस्य अप्रसिद्धत्वात्"—**T.** (2147). Cf.

'भीत-भीतः"—*Gītā. XI.* 35, **"भीतादपि भीतः"**—*Śrīdhara.* 'कथं स मम सुश्रोणी **भीरु-भीरुः** सती'—Rām. V. 66.12; **"भीरुभीरुः** अत्यन्तं भीरुः' —Rāma. **'भीतभीत** इव तामवादीत्'—Kād p. 239. **'अच्छा-च्छम्'** (KA.I.48)—अति-स्वच्छम् इति तट्टीका। **6. दास्याःपुत्रः**—(44*n*. 15). **7. अभि-लङ्घति**—(198n. 2; 243n. 1). "पल्लवान् हरिणो लङ्घयितुमिच्छति'—*Māla,* or explain it in the sense of 'going'—"गतावप्यन्ये। अन्ये त्वलङ्घिषुः शैलान्' (भट्टि—१५।३२)—*Durgādāsa,* अभि- अभिलक्ष्य। "लङ्घनन्तूपवासे स्यात् क्रमणे प्लवनेऽपि च"—*Medinī*।

Text :—राजा—ननु वायतामेष धृष्टः।

King—Why, let this impertinent (*creature*) be stopped.

विदूषकः—भवं एव्व अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि

[भवानेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभविष्यति]।

Vidūṣaka—You yourself (*alone*), overruling the undisciplined, will be able to drive him off.

राजा—युज्यते। अपि भोः! कुसुम-लता-प्रियातिथे! किमत्र परिपतन-खेद मनुभवसि ?

आर्या
[12. 18
12, 15]

एषा कुसुम-निषण्णा तृषिताऽपि सती भवन्तमनुरक्ता।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१९॥

King—Quite right. Ho! you the dear guest of the blossoming creepers! why do you feel the fatigue of hovering about here? Here the female bee (*devotedly*) attached to you, though thirsty is awaiting (*you*), perched on a flower. Indeed she does not sip the mead without you. (19).

V. L.—B. reads त्वा विना' for विना त्वया।'

राजेति। 'ननु' इत्यननये सम्बोधने वा। 'धृष्ट' [क्त.—३।४।७२; "धृषि-शसी वैयात्ये"—(७।२।१९)—इति इडभावः]।' वार्यताम्' निवार्यताम्। **राजेति।** 'अपि' इति अनुनये ('अनुनये त्वपि' इत्यमरः)। कुसुम-शोभिता लता इति 'कुसुम-लता' (उत्तरपद-लोपी कर्मधारयः) तस्या अपि 'प्रियः' न तु यः कश्चित् सामान्यः 'अतिथिः' तत्सम्बुद्धौ। 'परिपतनस्य' उड्डीय परिभ्रमणस्य न तु उपवेशनस्य 'खेदं' परिश्रमम्। नेयं खलु कुसुमलता, अत एतस्मिन् परिपतनेन मोघएव तव परिश्रम इति भावः। **एषेति।** 'अनुरक्ता' त्वद्गत-प्राणा 'एषा' 'पुरोदृश्यमाना 'मधुकरी' तव दयिता 'तृषिता' जात-पिपासा अतएव 'कुसुमे निषण्णा' उपविष्टा ("सदिरप्रतेः'—(८।३।३६) इति षत्वम्) 'सत्यपि' (अनेन त्वयि अस्याः असाधारण-प्रीतिः अनुमीयते)॥ यद्वा, 'कुसुमे निषण्णा एषा 'सती' पतिव्रता 'मधुकरी तृषिता

अपि' इत्यन्वय ।। 'भवन्त' प्रेमास्पद त्वा 'प्रतिपालयति' अपेक्षते । कथमवगम्यते इत्याह नेति । 'त्वया 'प्रियतमेन विना' एकाकिनी 'न खलु मधु' पुष्प-रस ('मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये **पुष्परसे मधु'** इति हट्टचन्द्र) 'पिबति' त्वया सह मधु पास्यति इत्याकाङ्क्षया तृषातुरापि मधुकरी तवागमनम अपेक्षते । अत्राल्प परिपतन खेदेन । अर्टति प्रिया सकाश गत्वा पतिव्रता ता परितापय इति सग्लार्थ । (चित्र-न्यस्ताया स्वाभाविकस्य पानाऽभावस्य त्वया विना इति कृत्रिमस्य वा अभेदाध्यवसायद**तिशयोक्ति** । नायिका नायक व्यवहारात् **समासोक्तिश्च** । परान्वये भिन्नरूपेण एकदेश-विवर्ति **रूपकमपि** । स समर्थिति **छेक-वृत्त्यनुप्रासा** । **आर्या** जाति] ।।१०।।

213n—1. अविनीताना शासिता—The chastiser of the undisciplined (33n, 2, 165n 1) **धृष्ट** (प्रगल्भ), धर्षित — (पराभूत) — 31*n* 1) **2. परिपतन** &c—(परि पत meat to fly round' 'to hover about' Cf विन्दन्नपात पिपासु **परिपतति** शिखी भ्रान्तिमत वारियन्त्र *Mala* *II* 12 परिपतति परिता भ्रमति—*K*, *also* 15 18. **3. भवन्तम अनुरक्ता**— भवन्तम may be construed with both अनुरक्त ' and प्रतिपालयति । In the former case अनु is a **कमप्रवचनीय** and "भवन्तम has its by कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया -(२।३।८) Cf अन्ध्यम् **अनुरक्तवान्** कथय कि त नागाजनम —*MR* *II* 16 अपि वयस्यमनुरक्ता पत्तनस '—*Ibid* *I* अपि वसन्तमना आर्यचारुदत्त **मनुरक्ता'**—*Mk* *I* If अनु is not a कमप्रवचनीय ष्या will not be available Cf भ्रातुमृतस्य **भार्याया याऽनुरज्यते** कामत । धर्मणापि नियुक्ताया स ज्ञेयो दिधिषूपति ।। —*MS* *III* 173 अनु रज has a different sense (*to be red*) in *SPP* *IX* 7 **प्रतिपालयति**—Wait- 167n 4) **4 विना त्वया** &c Cf मधुद्विरेफ कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमान — *Ku* *III* 36

Text :—मानुमती—अज्ज, अभिजाद क्खु एसो वारिदो
(आर्य अभिजात खल्वेष वारित) ।

Sanumati Now for once he has been courteously[1] warded off

विदूषक —पडिसिद्धा वि वामा एसा जादो (प्रतिषिद्धापि वामा एषा जाति ।

Vidusaka Though forbidden[2] perverse (*obstinate*—M] (*indeed is*) this class (*of creatures*)

राजा—एव भोः, न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि सम्प्रति—

वसन्त-तिलका (तभजजगग)

"अक्लिष्ट-बाल-तरुण-पल्लव-लोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।
बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर ! प्रियाया—
स्त्वां कारयामि कमलो-दर-बन्धनस्थम्" ॥२०॥

King—Thus, ho ! you don't confrom to (*my*) fiat. Then be it known (*to you*) now—"If, O drone ! you touch the coculle-like lip of (*my*) beloved, (*all*) alluring[2] as the unimpared young sprout of a tree[3] (*and*) sucked by me but tenderly in festivals[4] of love,[4] (*I*) will have you *confined*[5] *in the belly of a lotus*.[5] (20)

विदूषकः—एव्वं तिण्ह-दण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्ण-दण्डस्य किं न भेष्यति]। (प्रहस्य-आत्मगतम्) **एसो दाव उम्मत्तो। अहं वि एदस्स सङ्गेण ईदिस-वण्णो विअ संवुत्तो** [एष तावत् उन्मत्तः। अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृश-वर्ण इव संवृत्तः]। (प्रकाशम्) **भो, चित्तं क्खु एदं** [भोः, चित्रं खल्वेतत्]।

Vidūṣaka—Why should (*he*) not fear one whose punishment is so severe ? (*Laughing aside*) He (*is*) certainly crazy. I, too, by keeping him company, have become as though of similar[6] colour.[6] (*Aloud*) It (*is*) only a picture, man !

V. L.— आर्य'—B. C. 'अय'—R. M. 'अद्यापि'—S. 'प्रतिषिद्धापि' —R. M. V. 'प्रतिषिद्धा वामा'—B. K. 'प्रतिषिद्धापि'—S. B reads 'दशसि' for 'स्पृशसि'। 'ईदृशवर्ण.—R. V. S. 'ईदृश-वचन.'—M. 'ईदृश'—B. HS.

सानुमतीति। 'अभिजात' न्याय्य यथा तथा 'वारित' प्रतिषिद्ध.। (**'अभिजातः स्मृतो न्याय्ये'** इति विश्व)। **विदूषक इति।** 'प्रतिषिद्धा' निवारिता 'अपि एषा जातिः' तिर्यग्जातिः 'वामा' प्रतीपा निषिद्ध-विषयानुष्ठायिनी इत्यर्थः ['वामौ वल्गु-प्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः] अस्मादेव न अभिजातता परन्तु कठोरतया वारयितव्या इत्याशयः। **राजेति।** 'शासने आज्ञायां न तिष्ठसि' अतएव आज्ञा-भङ्गार्थः दण्डः श्रूयताम्। **अक्लिष्टेति।** हे 'भ्रमर' कामुक भृङ्ग ['भ्रमरः, कामुके भृङ्गे' इति मेदिनी) 'अक्लिष्टः' केनापि कर-स्पर्शादिना अदूषितः 'बालः' अभिनवः नूतनोत्पन्न इति यावत् यः 'तरु-पल्लवः' यद्वा बालः' यः 'तरुः' तस्य 'पल्लवः' तद्वत् **'लोभनीयं'** [**बाहुलकात् कर्तरि अनीयर्**] चित्ताकर्षकम् [अनेन कोमलत्व-लौहित्यातिशयः व्यज्यते) 'रतोत्सवेषु' सुरतामोदेषु [बहुत्वात् बहु-वचनम्] 'मया' दुष्यन्तेन 'सदयमेव' न तु कठोरम् अतिकोमलत्वात् 'पीतम्' आदरेण चुम्बितं न तु निर्दयं दष्टम्, 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः "बिम्बाकारः अधरः" [इति कातन्त्र-परिशिष्ट-टीकायां गोपीनाथ-पादाः] तं 'बिम्बाधरं' [शाक-पार्थिवादित्वात्

उत्तरपदलोपी कर्मधारय । "**मध्यम-पद-लोपी**" समास इति यत् वामनेन उक्तम् तत् **प्रमाद एव । तादृश-सूत्राभावात्**] । त्व ' वत स्पृशसि" स्पर्शादिना दूषयसि तर्हि पर-स्त्री-स्पर्शिन' त्वा कमलस्य' पद्मस्य उदरस्य यत 'बन्धन कारा-गृहम् 'कृत्य-ल्युटो बहुलम्'–(३।३।११३) इति **अधिकरणे ल्युट्**] । तत्र 'तिष्ठसि य तथाविध कारयामि' सूर्येण स्वयं वा इति शेष । (अनेन सूर्यस्य निजाज्ञाकारित्व ध्वन्यते । स्पर्शमात्रे एव अय दण्ड पाने तु ततोऽपि गुरुतर दण्ड भविष्यति इति हृदयम् । अत्र **भ्रान्तिमान्** अलङ्कारो व्यज्यते । प्रथमपादे बिम्बाधरम् इत्यत्र च समासगत-**लुप्तोपमा-द्वय** कमलोदर-बन्धनेत्यत्र निरङ्ग **केवलरूपकम्** । अथच कमलोदरे जलमध्ये बन्धनगृहम इति **श्लेषोऽपि** । प्रतिनायक-व्यवहारात **समासोक्तिश्च । हेत्वनुप्रासौ** ।। अत्र **व्यवसायो** नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम् । तल्लक्षण यथा दर्पणे--"**व्यवसायश्च** विज्ञेय प्रतिज्ञा हेतु-सभव । **वसन्ततिलकावृत्तम्**] ।।२०।। **विदूषक इति ।** तीक्ष्ण कठोर दण्ड शासन यस्य यस्मात् वा तस्य । विवक्षायां षष्ठी, ताद्रूप्यगत इति सम्यक [इति विद्यासागर] । उन्मत्त प्रेमोन्मत्त । दशासु स्मरदशासु **उन्माद** उक्तम ' दशा उन्मत्ता इव वर्णा असम्बद्धानि वाक्यानि यस्य यस्य तादृश । उन्मत्तवत प्रलापवाक् भवत्त । [राजा -- अज्ञान इत्यादिना नाटकेन **भ्रान्ति नाम** सन्ध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षण तु– "**भ्रान्ति** विपर्यय ज्ञान प्रसङ्गस्याविनिश्चयात इति) ।

214 1. अद्य &c This is the first time Sumati saw a bee warded off in such a courteous manner Or अद्य may be explained as an *expletive* like the English word ' With the reading त्वर्थम B explain अत्यर्थ गाभिन्द्य यथा स्यात् तथा वारित । **सोल्लुण्ठनोक्तिरियम्,** तत न किञ्चिद्वारितम् इति भाव --*Hs*
2. अक्लिष्ट &c Not defiled by handling, hence fresh (69n. 6, end) Cf अक्लिष्ट बिम्ब-शोभाधरस्य --V V *II* 8 *Sak* I 19
3. बिम्बाधर-- बिम्ब *Bryonia Grandis Momordica Monadelpha,* **तेलाकुच् इति भाषा'**--*Kalpa* is a kind of cucurbitaceous fruit which when ripe becomes extremely scarlet बिम्ब रक्तफलातुम्बी तुण्डी-केरी च बिम्बिका । ओष्ठोपम-फला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते --*BhP* The lips of young women are often compared to this fruit Cf पक्व-बिम्बा-धरोष्ठी'--*P.A.& MD II* 22 *Ram.* I. 15 19, 37. 39, '**बिम्बाधरा-लक्तक** '--*Māla. III.* 5, *Ra. XIII.* 16, *NC. II* 21. 'बिम्बेन तुल्य = बिम्ब-तुल्य । 'बिम्ब-तुल्य अधर ' बिम्बाधर । *i.e.* तुल्य (उत्तर-पद) is dropped This is **शाकपार्थिवादित्वात् उत्तर-पद-लोपी समासः** ।

cites this very word as an instance of **मध्यम-पद-लोपी समासः** (Cf. 'बिम्बाधर इति वृत्तौ **मध्यम-पद-लोपिन्याम्**'—*KSV.* V. 2. 15). This Vāmana was *a 'Rhetorician'* and *different from the* '**Grammarian' VM**—author of *Kāśika Vṛtti,* and **posterior** to him; for he **quotes from Bhavabhūti** ('दोर्दण्डाञ्चित चन्द्रशेखर' &c.),**from AŚ** 'दृष्टैकासन सङ्गते प्रियताम्'—&c) also **from VS, ŚPB,** (1. 8; 12, 25, 71,) **KS** and **छन्दोविचिति** । According to *Rājataraṅgiṇī* he was contemorary of *Jayāpiḍa, king of Kāśmir* (9th century A. D. **'बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः)** । As far as grammar is concerned, this VM cannot be accepted as a *greater authority* than the reputed *grammarian VM,* (author of काशिका वृत्ति), Nāgeśa, Kātyāyana, JS and others. Hence his statement of **मध्य-पद-लोपी समासः is erroneous.** Read 'समानाधिकरणाधिकारे शाक-पार्थिवादीनाम् उपसंख्यानम् **उत्तर-पद-लोपश्च'**—*KV.* under *II.* 1.60; (73*n*, 6). Most of the Commentators and modern writers have been misguided by the fore-mentioned *erroneous line* of this *VM,* even **MN not being exempted.** Cf. "**शाकपार्थिवादित्वात् मध्यम-पद-लोपी** समासः."—*MN on MD. II.* 22 - Most likely it is a **Scribal error,** the word **मध्यमपद-लोपी** having been inserted later on. **4. पीतं मया** &c.--Cf. 'इषदीषत् चुम्बितानि भ्रमरैः'—*Śak.* I. 4. कमलोदर &c. -The description of bees being confined in lotus is very common in Sanskrit literature. cf. "**कुशेशय-कोश-कोटर-कुटी शायिनीषट्चरण** चक्रे'—HC. I; "रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति चक्रवालम् । इत्थं विचिन्तयति **कोशगते द्विरेफे** हा हन्त हन्त नलिनीम् गज उज्जहार ॥ सुभाषित—पद्यावली-233. 78. Cf. 'वारिरुह-बद्ध षट्पदम्'—*Ku. VIII.* 33; (152n. 7) **5. तीक्ष्ण-दण्डस्य भेष्यति**—Excepting M, all have Prākṛta equivalent of 'तीक्ष्ण' as 'तिक्खण' which is wrong. Vide-*Prākṛta Prakaśa, III.* 33. "इच्छी with भी", according to K, is peculiar to Prākṛta Idiom. Cf. 'दाक्षिण्य-पश्चात्तापस्य बिभेमि'—*Vik. II.* (*end*). Note that it was Vidusaka first that had run mad by the exquisite delineation of the painting (66. 'आः ! एष दास्याःपुत्रः कुसुम-रस-पाटच्चरः तत्रभवत्या वदन-कमलमभि-

लङ्घयति मधुकर '—*Supra*) and he could not detect his mistake until his present speech was uttered, and then he laughed at his own stupidity. But now he says that through his association with the mad king he is just going to have an attack of insanity. There lies the humour, as we have seen that the reverse of it was true. Note that Vidusaka does not admit that he was mad at all, he was (**ईदृश-वर्णः**—*Lit* '*of the same shade*') *i. e.*, on the verge of being deprived of his power of judgment.

Text :—राजा—कथ चित्रम् । King—What a picture ?

सानुमती—अहं वि दाणि अवगदत्था, किं उण जहा-लिहिदाणुभावी एसो (अहमपि इदानीम् अवगतार्था, किं पुन र्यथालिखिताऽनुभावी एष) ।

Sānumati—Even I (*only*) just now have come to perceive the fact. What of him who is experiencing what he has painted ?

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठित पौरोभाग्यम् ।

आर्या [12 18 12, 15]

दर्शन-सुखमनुभवनः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।
स्मृति-कारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ।।३१।।

।। (इति बाष्प विसृजति) ।।

King—Friend ! why is this mischief perpetrated (*by you*) ? With my heart (*wholly*) ensnared in her, while I was experiencing the pleasure of beholding *her*, as though personally present (*before me*), you by making *my* recollection, have again transformed (*my*) darling into a picture (31) (*As 's said, sheds tear*)

सानुमती—पुव्वा-वर-विरोही अपुव्व एसो विरह-मग्गो

(पूर्वा-पर-विरोधी अपूर्व एष विरह–मार्ग)

Sānumatī—Singular (*is*) this course of separation in as much as it is[1] contradictory to the antecedent and subsequent (*conducts*)[1].

V.L.—'कथ चित्रम्'—R. B. V. M. ०एतत्—S. अवगतार्था'—R. V. B. अनवगतार्था'—K. M. S. 'अनुभावी'—R. M. S. 'अनुसारी'—B. 'विरहमार्ग '—R. B. V. M. 'विधानमार्ग—S. विरहिमार्ग '—B. '०विरोधी'—R. V. M. S. '०विरुद्ध ' —B.

सानुमतीति । 'अवगतार्था' चित्रत्वेन ज्ञात-विषया । ममापि इत. पूर्वं भ्रमरस्य तात्त्विक-बुद्धिरासीत्, इदानी चित्रमित्युक्ते. अस्य चित्रता मवगच्छामि । 'यथालिखित' लिखिताऽनुरूपम् 'अनुभवति' यः स 'यथा-लिखिताऽनुभावी' । यदि ममापि ईदृशी विपरीता-बुद्धि , तर्हि येनात्र यत् यत् लिखित तत् सर्वमनु

स चेदेतत् परमार्थं भावयति तन्नाश्चर्यम् इति हृदयम्। **राजेति।** 'पुरोभागी' दोषैकदर्शी ('दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः) तस्य कर्म "पौरोभाग्यम्' [इति काटयवेमपादाः। "गुण-वचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इति ष्यञ्। [**दर्शनेति।** 'तन्मयेन' शकुन्तलामयेन (इति शङ्करपादाः) केवल-शकुन्तला-विषयकेण इत्यर्थः। 'हृदयेन साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव प्रियाया 'दर्शनेन' यत् 'सुखम्' आनन्दं तत् 'अनुभवतः' भुञ्जानस्य "मे स्मृतिकारिणा' चित्रमिति स्मरण कारितवता त्वया, 'कान्ता' प्रियतमा 'चित्रीकृता' आलेख्य-रूपेण परिणमिता। **अथवा आश्चर्य-रूपा कृता ('आलेख्याऽऽश्चर्ययोः चित्रम्' इत्यमरः)।** (अत्र साम्य-वशात् चित्रे राज्ञः प्रकृत-शकुन्तला-भ्रमात् **भ्रान्तिमान्** अलङ्कारः। स्मृतिकारिणा चित्रीकृता इति शब्द-शक्ति-मूलो **विरोधाभासः** व्यङ्ग्यः। **उत्प्रेक्षा** च। यतवतेति येनयेनेति कृत-कान्तेति **छेक-श्रुत्यनुप्रासाः।** भोजराजेन तु "परप्रयत्नादपि स्मरणे **स्मरणा-लङ्कारः"** इत्युक्त्वा **तदलङ्कारे इदमुदाहृतम्** ।। "प्रथमार्धे हर्षः, द्वितीयार्धे च विषाद, इत्युभयोर्भावयोः सन्धि-विप्रलम्भ-शृङ्गारस्याङ्गमिति **भाव-सन्धिनामालङ्कारश्च'** इति सिद्धान्तवागीशपादाः। **आर्या** जातिः) ।।२१।। **सानुमतीति।** 'एषः परिदृश्यमानः 'विरहस्य मार्गः' पन्था अवस्था इति भावः,' पूर्वा-परयोः अतीत-वर्तमानयोः यः 'विरोध' परस्पर-प्रतिषेधः सोऽस्मीति मत्वर्थीय इनिः। अतएव 'अपूर्वः' आश्चर्यजनकः। तथा चादौ स्वच्छन्द-चारिणी-सम्भावनया प्रत्यादेशात् अस्यां शकुन्तलायां राज्ञः **नितरां विद्वेषः**, पुनस्तद्दर्शनेन भृश पीडितस्य **तस्यैव रोदनम्** इत्यपूर्वं परस्पर-विपरीता-वस्था-द्वयम् इत्याशयः।

215n. —1. एष:—Certainly refers to the **King.** It is he who has painted the picture and therefore there is no wonder, if he experiences what he has painted. **R takes it to refer to the block-headed jester** who is not capable of being influenced by any sentiment. This does not seem to give good sense. **2. पौरोभाग्यम्—**Cf. "प्रियोपभोग-चिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्"—*Ra. XII.* 22 and *MN* thereon. (Also 179*n.* 2.) **3. तन्मयेन** &c—For an instance of such तन्मयत्व, Cf. "पश्यामि इतः पुरतश्च पश्चादन्तर्बहिः परित इव विवर्तमानाम्। उद्बुद्ध-मुग्ध-कनकाब्ज-निभं वहन्तीमासक्ति-तिर्यग्-प्रवर्तित-दृष्टि-वक्त्रम्" ।। —*MM. I.* 40. For somewhat similar idea Cf. "रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता"—*Rat. II.* 18; **विहरति—**(139*n.* 4). **4. पूर्वापर-विरोधी** &c.—**'पूर्व'** means 'what was seen before' and 'अपर' what is seen later on'. **विरोधी**— Inconsistent. Sânumatī means to say that the course of love-sickness (*of the* [illegible] *is very peculiar,* as great deal of inconsistency prevails

between his former and later actions. The king *disavowed* Śak. when she had come to his palace out of her own accord, but when she was gone, he was overwhelmed with grief and actually wept for her. *R* explains differently thus—"पूर्वं चित्रस्य **चित्रत्वेन ज्ञानं**, पुन स्तस्योन्मादा-वस्थाया **सत्यत्वेन** ज्ञान, पुनरपि **चित्रत्वेन** ज्ञानम् इति पूर्वापर-विरोध.। उन्मादा-वस्थानन्तर मूर्च्छाद्यवस्थाया अभावान् इति भाव.। अत-एव अपूर्वं आश्चर्यकारी"। The picture was considered to be a *picture* first, and then in उन्मादावस्था it was *mistaken for a real scene of life*, and lastly it was again recognized as *a picture*, so there is inconsistency in his prior and later actions. Again his 'विरहमार्ग' is *extra-ordinary* as he did not swoon (मूर्च्छा, 9th stage) immediately after his 'उन्मादावस्था' (8th stage). Vide [196n. Remark].

Remark:- This *Śloka* has been quoted by *Bh.* in SKN.

Text:—राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

(श्लोक) **[1]प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः।**
बाष्पस्तु न[3] ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२२॥

King—Friends, how shall (*I*) brook this unceasing misery ? Union with her in dream is barred[2] by wakefulness[1], and tears on the other hand do not [3]suffer (*me*) to see her, even when drawn in a picture. (22)

सानुमती—सव्वहा पमज्जिदं तुए पच्चादेस-दुःक्खं सउन्दलाए (सर्वथा [4]प्रमार्जित त्वया प्रत्यादेश- दुःख शकुन्तलाया)।

Sānumatī You have made[1] ample amends[1] for Śakuntalā's [9]sorrows owing to repudiation[5].

चतुरिका (प्रविश्य)**—जेदु जेदु। वट्टिआ-करण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिदम्हि** (जयतु जयतु भर्ता। वर्तिका-करण्डकं गृहीत्वा इतोमुख प्रस्थितास्मि]।

(*Entering*) Caturikā - May My Liege be victorious. Taking the brush-box[6], I was coming this way

राजा—किं च। King - And what ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्तरा तरलिया-दुदीआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्संति सबलक्कारं गहीदो (स मे हस्तादन्तरा तरलिका-द्वितीया[1] देव्या वसमत्या अहमेव आर्यपुत्रस्योपनेष्यामि इति[2] सबलात्कारम गहीतः

Caturikā—Saying "I shall myself deliver (*it*) to my lord"—that (*thing*) was santched away forcibly[a] by queen Vasumatī, [1]Taralikā seconding her[1]

V. L.—'अविश्रान्तं दु:खम्'—V. 'अविश्रान्त-दु:खम्'—R. M. 'अविश्रामं दु:खम्'—B. 'अविश्राम-दु:खम्'—S. 'स्वप्ने समागमः'—R. V. M. S. 'स्वप्नसमागमः'—B. For 'तरलिका द्वितीयया' B has 'पिङ्गलिका-वेदितया'।

प्रजागरादिति। 'प्रजागरः' प्रकर्षेण जागरणम् [इति हलायुधः] निद्राभावः इत्यर्थः तस्माद् हेतोः, 'तस्याः प्रियायाः शकुन्तलायाः [कर्तरि षष्ठी) 'स्वप्ने' निद्रावस्थायां 'समागमः' सम्मेलनं 'खिलीभूतः' शून्यतां प्राप्तः व्याहत इत्यर्थः। 'दुर्लभ इति शङ्करपादाः'। ['खिलमप्रहते क्लीबं मार्ग-सङ्क्षिप्त-वेधसोः' इति मेदिनी]। यत् पुनः जाग्रदवस्थायां तच्चित्र-दर्शनेन क्लिष्टात्मानं विनोदयामि तदपि न सम्भवति इत्याह। 'तु' पुनः 'बाष्पः' उपचीयमानः अश्रु-प्रवाहः 'चित्रगताम्' आलेख्य-स्थिताम् 'अपि' [प्रत्यक्ष-दर्शनं पुनरनुपपन्नम् इत्यपि-शब्दार्थः] '**एनां' शकुन्तलां 'द्रष्टुं' न ददाति**' चित्रदर्शन-काले नयने मे अश्रु-प्रवाहेण आकुलिते, अतः चित्रेऽपि तां द्रष्टुमहं न पारयामि। [**हेत्वनुप्रासौ**। 'दर्शन-सुख' मित्यादिना एतदन्तेन सुखानुब-कार्यं प्रति विघ्नप्राप्तेः **विरोधन**-नामाङ्गम् उपक्षिप्तम्। "कार्यात्ययोपगमनं **विरोधन**मिति स्मृतम्" इति। **श्लोको** वचनम्] ॥२२॥ **सानुमतीति**। 'प्रत्यादेशात्' प्रत्याख्यानात् यत् 'दुःखं' तत् 'सर्वथा' (५।३।२३) सर्वेण 'प्रकारेण' 'प्रमार्जितम्' प्रक्षालितं दूरीकृतमित्यर्थः। **चतुरिकेति**। 'वर्तिकायाः' तूलिकायाः ('पटलेपे पक्षिभेदे **तूलिकायाञ्च वर्तिका**' इत्यजयः] 'करण्डकः' तूलिका-रक्षणोपयोगि-वंशादि रचितभाण्ड-विशेषः'—इति शब्दकल्पद्रुमः। 'साजि', 'झाँपि' इत्यादि भाषा। 'करण्डो वंशादि-कृत-पेटके मधुकोषके" इति शब्दार्णवः]॥ **चतुरिकेति**। 'अन्तरा' मध्ये अर्धपथे इत्यर्थः। 'आर्यपुत्रस्य' (इति शेषे षष्ठी] यद्वा 'आर्यपुत्रस्य उप' समीपे 'नेष्यामि' प्रापयिष्यामि 'इति' एतदुक्त्वा 'बलात्कारेण' हठात् इत्यर्थः ['बलात् इति हठार्थे' इति गणकारः]।

216n.—1. खिलीभूतः—'खिल' means 'अप्रहत' (*Com.*) A piece of fallow-land where no corn exists, hence 'खिलीभूतः'—*Made empty like a barren land*, 'खिल' often in connection with 'भू' and 'कृ' implies 'to become impassable', 'to be blocked up.' *Cf.* 'खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि'—*Ku. II.* 45; *Ra. XI.* 14;. **87. 2. स्वप्ने समागमः** &c.—'मम पुनः मन्द भागिन्याः **स्वप्ने-समागमोऽपि** भर्तुर्दुर्लभ आसीत्'—*Māla. IV.* "In Hindu poetry, dreams and pictures are the regular standing artifices of lovers for tricking

themselves into *fictitious union* with their mistresses (*Cf.* 'सादृश्य-प्रतिकृति-दर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिक-समागमोत्सवैश्च'—*Ra. VIII.* 92) just **as** 'sleeplessness and tears' are the regular standing impediments to such devices"—*M.* For a similar idea, *Cf.* 'त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरण-पतितं यावदिच्छामि **कर्तुम्** । **अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे,** क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" —*PA&MD.II.* 44, ' 'मत्सम्भोगः कथमुपनयेत् **स्वप्नजोऽपीति निद्रामाकाङ्क्षन्ती** नयन-सलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम्"—*II.* 30" ** कथमुपलभे निद्रां **स्वप्ने स्समागम-कारिणीं ।** न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियां समवाप्य तां, मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति"—*Vik. II* 10. **'बाष्पः एनां द्रष्टुं न ददाति'**—*Cf.* "दसण उण णिअसहीए वाप्फो-प्पीडणेण पच्चक्ख ण लम्भीअदि"—*MM. Act. VI.* **Mark the construction of this line** which is considered **faulty** by some, as **'बाष्पः'** is the Nominative of **' ददाति'**, while **'अहम्'** (*understood*) is of **'द्रष्टुम्'** । According to them **'समान-कर्तृकत्व'** of 'तुमुन' **and the principal verb must always be observed.** Others, however, opine that **समान-कर्तृकत्व** is **compulsory with तुमुन्** in connexion with *verbs having the sense of* **d sire** *only*. The Sutra **'समानकर्तृकेषु तुमुन्'** (*III* 3 158, 3176) has no connection with the other Sūtra —**'तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'** (*III* 3 10)—sanctioning तुमुन् । Read एककर्तृकयाइच्छार्थक-**क्रियाया योगे,** धातो पर तुमुन्-प्रत्यय स्यात् । भोक्तुमिच्छति, पातु व्यवस्यति ' ** **"समानकर्तृकेषु किम् ? भिन्न-कर्तृकत्वे मा भूत् ।** देवदत्त यज्ञदत्त भुञ्जानमिच्छति । अन्न-भोजना । विप्र निमन्त्रयते", न तु 'अन्न' भोक्तु विप्र निमन्त्रयत"—*Prabhā.* It is obvious that the **idea of 'इच्छा'** is found from the **previous Sutra 'इच्छार्थेषु लिङ्-लोटौ'** *III.* 3 157). But here तुमुन् (in द्रष्टु &c) has been used by (*III.* 3. 10) which is separated from (*III.* 3. 158), *by* **147 intervening Sutras** *and* **thus stands independently and has no connection with 'समानकर्तृकत्व' । Goyicandra,** including many other later grammarians is of the same tenor. Kāli., Bhavabhūti and others follow suit. *Cf.* "राज्ञ भोक्तु मासमाहरन्ति" *Sankṣipta-Sāra-Vyākarana*, 'ब्रह्मकर्म कर्तुं भवन्तमहं वृणे'—*Aniruddha Bhaṭṭa.* 'हूणान् हन्तु प्राहिणोत् तम्'—*HC.* "त्रातु लोकान् इव परिणतः कायवानस्त्रवेदः"— (*UC. VI*) ; 'रेवा यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः'—(*Ra. VI.* 43).

"प्रजानामधिप: वनाय (वनं गन्तुं—Mallinātha) धेनुं मुमोच'—(*Ra. II.* 1.) "यदर्थिता निर्हृत-वाच्य-शल्यान् प्राणान् मया धारयितुम् चिरं व:"—*Ra.* 14. 42. 'कर्तुं वा कश्चिदन्तर्ह्वयति वसुमती दक्षिणं सप्ततन्तुमित्यादि प्रयोगात् **कर्तृभेदेऽपि तुमो वाच्यत्वमिति निश्चीयते**—*Suṣeṇa Kavirāja's Com. of Kātantra Vyākaraṇa*, also Kavirāja on Kalāpa Sūtra no. 424; Gītā II. 5; V. 6; BK. VI. 4; IX. 44; XV. 105, Ki. I. 28; III 9; 40; Ra. II. 55. 'गोपितु भुवनमिमं मरुत्वता शैलवासमनुनीय लम्भित:" —(*Ki. XII.* 67). The *antiparty mainly* consists of **Bhattoji Dīkṣita, his** grandson **Hari Dīkṣita** and disciple **Nāgeśa Bhaṭṭa.** Read– "तुमुन्-ण्वुलाविति विधिरपि **भिन्न-कर्तृकेषु नेष्यते।** पुत्र भोजयितु-मागच्छति इति व्यक्तव्ये, पुत्रेण भोक्तुमित्यप्रयोगात्। **सेयं व्यवस्था शब्द-शक्ति-स्वाभाव्याद्बहुल-ग्रहणाद्वा सिद्धा**"—PM. 'समान-कर्तृकत्वादि द्योत-यितुमेषामिति स्थिति:।'—इति वैयाकरणभूषणम्, also its Commentary. According to *Raghunandana*, the statement of *Aniruddha Bhaṭṭa* is **wrong** and should be changed into "**ब्रह्मकर्म-करणाय** भवन्तमहं वृणे"। Even if समान-कर्तृकत्व be held **absolutely binding** with तुमुन्, the above anomalous cases may be explained by considering such words as "**स्थित,**" "**उद्यत**" &c. understood after the infinite verb (तुमन्) as is done in the cases of 'क्त्वा' and 'ल्यप्'। *Now Read* (68*n.* 6). **4. सबलात्कारं**—'बलात् करणम् इति बलात् कृ घञ् भावे (३।३।१८—*BhD*]—बलात् कार: (241n. 5.), तेन सह, सबलात्-कारम्—By force. *Cf.* 'मिहरिश् बलात्कारेण कर्षति'—*Śak.* (*VII.* 14). **'पिङ्गलिका-वेदितया देव्या'** (*B*)—also gives good sense, "Being informed (of the fact that the king was painting a portrait of a woman and that at the command of the king, Caturikā was bringing forth painting accessories) by Piṅgalikā (who might have been engaged for watching the movements of the king by queen वसुमती। (217*n*, 3).

Text:—विदूषक:—दिट्ठिआ तुमं मुक्का (दिष्ट्या[1] त्वं मुक्ता)।

Vidūṣaka- Fortunately[1] you were (*some how*) let off.

चतुरिका—जाव देवीए विडप-लग्गं उत्तरीअं[2] तरलिआ, मोचेदि ताव मए णिव्वाहिदो अप्पा (यावत् देव्या विटप-लग्नम् उत्तरीयं तरलिका मोचयति तावत मया निर्वाहित[3] आत्मा)।

Caturikā—While Taralikā was disentangling the queen's [2]upper-garment, caught in a bough (*of a tree*), I got[3] myself off.[3]

राजा—वयस्य ! उपस्थिता देवी बहु-मान-गर्विता च। तत् भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु।

King—Friend ! up comes Her Majesty, rendered insolent (*presumptuous M*) by (*my*) great attention (*to her*). So you better take care of this likeness.

विदूषकः—अत्ताणं त्ति भणाहि (आत्मानमिति भण)। (चित्रफलकमादायोत्थाय च) **जइ भवं अन्तेउर-कूड़-वागुरादो मुञ्चीअस्सदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सद्दावेहि। एदञ्च तहिं गोबाएम्मि, जहिं पारावदं उज्झिअ अण्णो कोवि ण पेक्खिस्सदि** (यदि भवान् अन्तःपुर-कूट-वागुरातो मोक्ष्यते, तदा मां मेघ-प्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दायय। इदञ्च, तत्र गोपायामि,[6] यत्र पारावत-मुज्झित्वा[7] अन्यः कोऽपि न प्रेक्षिष्यते)। (इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः)।

Vidusaka "And (*save*) yourself" (*you might add*). [*Taking up the picture-board and rising*]. If Your Highness is freed from[4] the intrigue [lit. Snare of perfidy] of the seraglio,[4] then call[5] me at the *Cloud Balcony*. And this I'll hide[6] there where except[7] a pigeon, no one else may see it. [*This said, exit with hasty steps*]

सानुमती—अम्मो, अण्ण-संकन्त-हिअओ वि पढ़म-संभावणं अवेक्खदि सिढिल-मोहदो दाणि एसो (अम्मो ! अन्य-संक्रान्त-हृदयोऽपि प्रथम[8]-सम्भावनामपेक्षते[7] शिथिल-सौहृद इदानीमेषः)।

Sānumatī—Oh ! this (*person*) with his affection slackened, [8]maintains (*his*) previous[7] respects (*i.e.* shows regard to his first love][7], though his heart (*affection*] is transferred to another.

V. L.—'निर्वाहितः'—R. V. M. 'निर्वासितः'—K. 'निह्नुतः'—B. 'निर्गतः'—S. 'तत्भवान्'—B. Others omit तत्। '०कूट-वागुरातः'—B. '०कलहात्'—S. K. '०कालकूटात्'—R. V. M. '०कूटात्'—S. 'शब्दापय'—R. S. 'शब्दय'—M. 'शब्दायस्व'—V. 'शब्दायिष्यते'—B. 'इदञ्च तत्'—&c—'—B, Omitted by others. "शिथिल-सौहृदो'—V. 'अतिशिथिल-सोहृदो'—M. 'स्थिरसौहार्द'—R. 'स्थिरसौहृद'—S. B.

चतुरिकेति। 'देव्याः' वसुमत्याः 'विटप-लग्नं' पथिपार्श्व-स्थित-वृक्षशाखायां संसक्तम् 'उत्तरीयं' प्रावारकम् ['गहादिभ्यश्च'—(४।२।१३८ ; १३६२) इति छः] 'यावत्' यत्कालं 'मोचयति' ['यावत्-पुरा-निपातयोःलट्'-३।३।४] 'आत्मा' स्व-कलेवरः ['आत्मा कलवरे यत्ने' इति धरणी।] 'निर्वाहितः' तत्स्थानात् अन्यत्र नीतः, पलायितः। तरलिकायाः अपि मोचन-व्यापृतत्वेन द्वयोरेव अवसराभावात्

इत्याशयः। **राजेति।** 'उपस्थिता' अधुनैव उपस्थिता भविष्यति [**निष्ठाऽत्र भविष्यत्-द्योतिका।** "आदि-कर्म्मणि निष्ठा वक्तव्या", वाः–६०५२] 'बहुमानेन' मत्प्रदर्शितेन प्रधान-महिषी-गौरवेण 'गर्विता' जातगर्वा। अहमेव आर्यपुत्रस्य प्रियतमा इति तस्या गर्वः। अत 'इमां प्रतिकृतिं' कुत्रचित् 'रक्षतु' गोपायतु, अन्यथा सा यदि इदमालेख्यं पश्येत् तदा नूनं मां प्रमदान्तरमासक्तं मन्येत, ईर्ष्यया आलेख्यमपि विनाशयेच्च इति हृदयम्। (अनेन **प्ररोचना**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। "**प्ररोचना** तु विज्ञेया संहारार्थ-प्रदर्शिनी" इति दर्पणलक्षणात्। अत्र चित्राङ्कन-व्यापारस्य उपसंहारः प्रदर्शितः]। **विदूषक इति।** मा न केवलम् आलेख्यं नाशयेत् अपि तु तदालेख्य-धारक मामपि पीडयेत्। अत आह **आत्मानमिति।** राघवमते तु "**अत्र**-आत्म-शब्देन विदूषकः राजा च **उभयमपि** गृह्यते। तेन प्रतिकृति-रक्षणेन उभावपि रक्षणीयौ इति भावः") 'अन्तःपुरस्य' अन्तःपुरस्थाया देव्या इत्यर्थः। '**कूटं**' माया कैतवं वा ["**माया**-निश्चल-यन्त्रेषु **कैतवा**ऽनृत-राशिषु। आयोघन शैल-शृङ्ग सीराङ्गे **कूट**-मस्त्रियाम्" इत्यमरः) तद्रूपा या 'वागुरा' लक्षणया अत्र जालमात्रं ['वागुरा मृग-बन्धिनी' इत्यमरः] तस्याः 'मेघप्रतिच्छन्दे' तन्नामके 'प्रासादे सौधे [प्रसीदन्ति अत्र इति 'हलश्च'–(३।३।१२१) इति घञ्। "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्"–(६।३।१२२) इति दीर्घः] 'मा' विदूषक 'शब्दाययतु' शब्दं कारयतु। तच्छब्द माकर्ण्य शब्दयामि इति भावः ["शब्दायते र्न"-वाः—५४० इति निषेधसत्त्वादपि **कर्त्रविवक्षावशाद् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा**)। 'तत्र' तादृशस्थाने। 'पारावतं' कपोतम् 'उज्झित्वा' विहाय। केवल कपोता एव तद्द्रष्टुं शक्ष्यति इत्याशयः। **सानुमतीति।** 'अम्मो' इति विस्मये। 'शिथिल' वसुमत्यां मन्दीभूतं 'सौहृदं' प्रेम यस्य तादृशः। 'अन्यस्या' नायिकायां शकुन्तलाया 'संक्रान्तम् आसक्तं 'हृदयं' यस्य ("सर्वनाम्नः वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः"—५२८) तथोक्तः सन् अपि 'प्रथमां प्राक् वसुमत्या दर्शिता 'सभावना' प्रीतिम् 'अपेक्षते' अनुरुध्यते। न तस्याः अगौरवं कर्तुमिच्छति।

217n.—**1. दिष्ट्या** &c.—*Cf.* "दिष्ट्या मृगीव शार्दूलमुखात् श्रद्धा क्षेमेण जीविता प्रियसखी"—*PC. IV.* **निर्वाहित** &c. —Lit. 'by me my own person was carried off, *i.e.* I somehow made my escape. **उत्तरीय**–उत्तरस्मिन् देहभागे भवम् इति उत्तर+छ—१३६२ (*Com.*)=उत्तरीयम्—Upper garment. **2. उपस्थिता देवी**—Before long *she will be present here.* Here क्त has **Future sense**—(77*n.* 5.). **3. बहु-मान-गर्विता**—मान- सम्मान। For sometime past I have been showing her great honour, in consequence of which she has become very proud. Or, **'मान'** means—**resentment arising from jea-**

lousy. But jealous ladies do not like that their husbands should be enamoured of other women. *Cf.* "निराम भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी । न मानीनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्" ।।--*BK. II.* 6. Hence 'self-pride' or 'vanity' will be naturally inherent in a 'मानिनी' । For **मान** read—"स्त्रीणाम् ईर्ष्याकृत· मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये । श्रुते वानुमिते दृष्टे—" *DR. IV.* 67. "The resentment arising in a (a state of) jealousy in anger on the part of women when their lover is heard, inferred, or seen (to be) devoted to another"—*Dr. Haas.* **प्रतिकृति**—Ra. VIII. 92; XIV. 87. **4. अन्तःपुर** &c.—**कूट**—means "deception, fraud", (*Com.*) Cf. 'पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुराम्'—*Abākara-Kaumudī.* Women are known as practising frauds for the attraction of their lovers and these may be well termed as 'वागुरा' or **noose'** in which men are generally enticed. [Cf. "राजा एवमादिभि आत्म-कार्य-निर्वर्तिनीनां मधुराभिरनृत-वाग्भिराकृष्यन्ते विषयिण "—*Śak. V-P.* 474] **वागुरा**–अवा गुरुते इति अव+आ · गुर [हिमायाम् तुदादिः]+क ['इगुपध—' ३।१।१३५] -अवागुरा । Next **'अ'** of **'अव'** is dropped by 'वष्टि भागुरि' &c.—(5*n*, 1). Hence "वागुरा"—*BhD. R's* ०**कालकूलात्**' also gives a very good idea as the virulent ire of women is generally compared to the deadly poison, 'कालकूट' or 'हलाहल', which was originated by the churning of the ocean. But **'मोक्ष्यते' does not seem to be in consonance with** '०कालकूट' । The readings of K, S and Ś also suit the context. So it is not easy to find out the original reading. **5. मां शब्दाययतु** (भवान्)—शब्दं करोति with क्यङ gives **'शब्दायते'** and with णिच् **'शब्दयति'**] । *Cf.* 'शब्द करोति इत्यर्थे "शब्द-वैर'-(३।१।१७) इत्यादिना क्यङि, "अकृत्-सार्वधातुकयोः दीर्घः"-(७।४।२५) इति दीर्घः, "सनाद्यन्ता—" (३।१।३२) इति धातुत्वे निर्देशोऽयम्"—*BM.* In the Causative, the form is 'शब्दाययति' ["ततो हेतुमण्णिच्—*T.*]. Now the Nominative of 'शब्दाय' (अकर्मक), in the non-causal form (अणिकर्ता), does not become कर्म by 'गतिबुद्धि'—&c. (1. 4. 52) on account of the *Vārt.* "शब्दायते नं"–(540). Owing to fancy for **archaic forms** (210n, 3), Kāli, uses **'मां'** intead of **'मया'** । Read "शब्दायति क्यङन्त-धातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः ।। **शब्दाय-**

यति देवदत्तेनेति। शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयति इत्यर्थः। देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्य-कर्तृत्वमादाय तृतीयैव * * * शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङ्न्तस्य धातोरर्थः। एवञ्च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम्। अत शब्दायति क्यङन्तधातोरकर्मकः। "धात्वर्थ-बहिर्भूत-कर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्" इति 'सुप आत्मनः' (३।१।८) इति सूत्रे प्रपञ्चितत्वात्"—*BM.* "एतेन शब्दाय**यति सैनिकैः रिपून्**" इति कर्म-प्रयुञ्जानाः परास्ताः—*T. &BM.* 'येषां देश-कालादि-भिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राऽकर्मकाः, न त्वविवक्षित-कर्मणोपि तेन मासमासयति देवदत्तम्' *&c-BD* **6. पारावतम्**—The pigeons can fly very high and generally live in holes in the highest part of a building. *Cf.* "तां कस्याञ्चिद्भवन-वल्लभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्न-विद्युत्-कलत्रः'—*PA* & *MD.* 39. 'पारापतः' (*Ravasa*) is another form. **7. अन्य-संक्रान्तः** &c.- सक्रान्त =Transferred. 'अन्या' refers to शकुन्तला। Cf. '**पुत्र-संक्रान्त**-लक्ष्मीकैः यद् वृद्धेक्ष्वाकुभि. धृतम्'—*UC. I.* 22. '**अन्य-संक्रान्त**-प्रेमाणो नागरिका अधिकम् दक्षिणा भवन्ति'—*Vik. III.* 'राजा'—कथ **मामन्य-संक्रान्त**-हृदयमुपलायन्तमपि ते सखी लक्षयिष्यति"—*Māla. III.* 'यादृशः चित्रगतः, तादृशः **अन्य-संक्रान्त**-हृदयः आर्यपुत्रः'—*Ibid. IV.* **सम्भावना** =Respect—(26n, 2). **प्रथम०**—Respect for the queen maried first, or the queen-in-cheif. **शिथिल०**—This is of course due to his love for Śak. **सौहृद**—Read (35*n.* 3.)

Text:—(प्रविश्य पत्र-हस्ता) **प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो**

[जयतु जयतु देवः]।

(*Entering paper in hand*)

Portress—Victory, victory to Your Majestry.

राजा—वेत्रवति! न खल्वन्तरा[1] दृष्टा त्वया देवी।

King—Vetravatī, did you not, indeed, on the mid-way[1] see Her Majesty (*Vasumati coming this way*) ?

प्रतीहारी—अह इं। पत्त-हत्थं मं पेक्खिअ पड़िणिउत्ता

[अथकिम्। पत्र-हस्ता मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता]।

Portress—Yes, (*My Lord*), but (*she*) turned back on seeing me with a despatch in hand.

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं[2] मे परिहरति।

King—Knowing business, (*she, my queen*) abstains from disturbing my (*state*)—affairs[2].

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अज्ज अत्थ-जावस्स गणणा-बहुलदाए

एक्कं एव्व मए पोर-कज्जं पच्चवेक्खिदं। तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु त्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति अद्य [3]अर्थ-जातस्य गणना-बहुलतया[4] एकमेव मया पौरकार्यं प्रत्यवेक्षितम्। तद्देवः[5]पत्रारूढ़ प्रत्यक्षीकरोतु इति]।

Portress—My Liege, the minister submits that by[4] reason of the length of calculation[4] of the various[3] *(items)* of revenue[3] today, only one *(important)* citizen's suit has been examined by him. May Your Majesty see it *(as)* committed[5] to paper.[5]

राजा—इतः पत्रं दर्शय। (प्रतीहारी उपनयति)। King—This way, show *(me)* the paper. *(The Portress brings it near).*

राजा (अनुवाच्य)**—कथम्। समुद्र-व्यवहारी सार्थ-वाहो[7] धनमित्रो नाम नौ-व्यसने विपन्नः। [8]अनपत्यश्च किल तपस्वी। राज-गामी तस्यार्थ-सञ्चयः इत्येतदमात्येन लिखितम्।** (सविषादम्) **कष्टं खल्वनपत्यता। वेत्रवति! बहु-धनत्वाद् बहु-पत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम्। विचार्यतां यदि काचिदापन्न-सत्त्वा[9] तस्य भार्यासु स्यात्।**

King *(Having read)*—What! the sea-faring[6] foreman[7] of a merchant-guild[7], Dhanamitra by name, has perished in shipwreck. And childless[8], they say, *(is)* the poor man. To the crown, reverts all his hoard of money, so writes the minister. *(Sorrowfully)* Miserable indeed *(is)* child-lessness. Vetravati, having had vast wealth, many-wived *(that)* gentleman must have been. Let it be inquired if some one, amongst his wives *(is)*[9] [9]enceinte.

V. L.—'अर्थजातस्य गणना०'—P V. M. 'राजकार्यस्य०'—B. S & B read 'प्रत्यवेक्षित' for 'अवेक्षितम्'—(M). 'अपेक्षित'—R. 'पत्रिकां'—R. M. S, 'पत्र'—B. 'धनमित्र.'—R. V. M. 'धनवृद्धिः'—P. B. PP. '०व्यसने'—R. M. V. '०व्यसनेन'—B. 'तपस्वी'—R. M. V. 'सः'—S. Omitted by B. 'विचार्यताम्'—R. V. M. 'विचीयताम्'—S. 'अन्विष्यताम्'—B.

राजेति। 'खलु' इति प्रश्ने। 'अन्तरा' पथिमध्ये। 'देवी' अभिषिक्ता पत्नी वसुमती ('देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः)। **प्रतीहारीति।** 'अथकिम्' इति स्वीकारे। ('अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्' इति हारावली)। 'पत्रं' हस्ते यस्याः' ता 'पत्रहस्ता' राजकार्यार्थं प्रस्थिता इत्यर्थः (गड्वादित्वात् सप्तम्यन्तस्य पर-निपातः)। **राजेति।** 'कार्यं' कदा किं कर्तव्यं' किं वाऽकर्तव्यम् इति या जानाति सा 'कार्यज्ञा' कर्तव्याऽकर्तव्य-विचार-कारिणी। प्रजानां 'कार्यस्य' निजागमनेनैव 'उपरोधं' कलहेन व्याघातं 'परिहरति' वर्जयति। अधुना राजकार्यं

स्यात्। ममोपस्थितौ तु तस्य उपरोध-सम्भावना स्यात् इति विचिन्त्य देवी प्रतिनिवृता इति भावः। **प्रतीहारीति।** 'अर्थानां राजस्वाऽधिकारिकैः प्रेषितानां धनानां 'जातं' समूह ["जातं जनि-समूहयोः" इति कोषः] तस्य 'गणनायाः बहुल-तया' बाहुल्येन तस्य संख्याने प्रभूतस्य समयस्य अतिवाहितत्वात् इत्यर्थः। 'पत्रारूढं' लिखित्वा प्रेरितम्। **राजेति।** 'अनुवाच्य' पठित्वा। 'कथम्' इति संभ्रमे। 'समुद्रेण व्यवहरति' देशान्तरं गत्वा क्रय-विक्रय-व्यवहारं करोति यस्तादृक् पोतवणिक्। 'सार्थान्' वणिक्-समूहान् ['**सार्थः वणिक्समूहेऽपि** स्यात्' इति मेदिनी] 'वाहयति' चालयति यस्तादृक् श्रेष्ठिपतिः। 'नौ-व्यसने' पोत-भ्रंशे' पोत-निमज्जने इत्यर्थः ['**व्यसनं विपदि** भ्रंशे दोषे कामजे कोपजे' इत्यमरः] 'विपन्नः' मृतः। 'अनपत्यः' पुत्र-पौत्रादि-रहितः, ["न पतति वंशो येन जातेन तदपत्यम्" इति कलाप-टीकायां **दुर्गसिंहः**॥ "अपततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथक्ततं भवति। अनेन जातेन सता पिता नरके न पतति इति वा"॥ इति **यास्कः**]॥ 'तपस्वी' अनुकम्पार्हः। 'राजगामी' शास्त्रानुसारेण इदानी राजा एव तद्धनस्य अधिकारी भवति इत्यर्थः। 'कष्ट' दुःखकरं 'खलु' इत्यवधारणे। बह्वयः पत्न्यः' यस्य तेन ['नद्यृतश्च'--(५।४।१५३) इति समासान्तः कप्] विचार्यताम्' अन्विष्यताम् 'आपन्नसत्त्वा' गर्भिणी ['**आपन्नसत्वा** स्यात् गुर्विण्य-न्तर्वत्नी च **गर्भिणी**' इत्यमरः)।

218n.—1. देवः—Read (156n, Remark). **पत्रहस्तां** &c.—Unlike the meeting between the king *Agnimitra* and the queen *Irāvatī* in *Māla. III.* or that between *Pururavas* and the queen *Auśinarī* in *Vik. III* on similar occasion, our poet very skilfully avoids the introduction of वसुमती (an उपनायिका) in such a critical state, as her presence would surely have created a conjugal misunderstanding [perhaps followed by मान and मानभञ्जन] and thus made the whole situation quite unpleasant. Besides the scene would have taken a different shape and the poet's purpose of the *introduction of Sānumatī* would have been frustrated. For we have not as yet known from her mouth that *Śak. has given birth to a child* and that the *gods are anxious* for the speedy reunion of the pair [इति खलु दीपे व्यवधान-दोषेण एषः अन्धकार-दोषमनुभवति। * * * देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्म-पत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यति]—*Infra.* **2. अर्थ-जातस्य** &c.–Heaps of revenues have been received from various collectors-in-charge, and much time has been spent to-day in calculation and audit. So the minister has not been able to investigate all the cases. **प्रत्यवेक्षि-**

-सम् (B) is preferable to (**'अपेक्षितम्'**), as the king had already used this expression. *Cf.* 'वेत्रवति यत् * * * **प्रत्यवेक्षितम्** पौरकार्यमार्येण' &c.–*Supra.* Besides 'अप + ईक्ष्' generally means **'to need', 'wait'.** *Cf.* "पादेन **नापैक्षत** सुन्दरीणाम्'"—*Ku. III.* 26; '**अपेक्षते** प्रत्ययमुत्तम त्वां'—*III.* 18; 'न हि भावस्खलितानि **अपेक्षते**'—*Vik. IV.* 12; 'ईदृश: अनुराग: **अभिज्ञानमपेक्षते**'—*Supra* **3. सार्थवाही**—The foreman of a guild that leads a carvan. The epithets **'समुद्र-व्यवहारी'** and **'नौ-व्यसने'** conclusively prove the existence of **ships in ancient India,** and also the prevailing practice of *trading in foreign lands with sea-going vessels.* In ṚV, भुज्यु, son of king तुग्र, was sent to fight against a certain king at a distant island (1. III. 3). The ship was broken to pieces by the waves. Then the God Aśvinas sent a **big ship with 100 oars** for their rescue. The island must be at a great distance. For the Divine Car of अश्विनs with **100 wheels,** took **3 days and 3 nights** to go there. (1. 4. 83). Also Vide 4. 55. 6; 7.88.2 –(**Pleasure trip**). The curious are referred to *Dr. Mukherjee's "Shipping and maritime activities in ancient India"* and *Rao-Bahadur G. V. Joshi's* article on *'Shipping in Ancient India'*, published in the *Modern Review, February* 1908. **किल**—It is reported. **तपस्वी**—(126*n*, 6). **4. राज-गामी**—Note the *gradual development* of the Law of Inheritance. According to *Manu*, in case of failure of issue, the property of one other than a Brāhmaṇa will **revert to the State and not to the widow.** Read "अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थिति: । इतरेषात्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप."—*MS. IX.* 189. **'Āpastamba'** also does not recognize widow as heir. **'Nārada'** makes provision for her maintenance. **'Bṛhaspati'** (1st century A. D.) seems to admit her right for the *first time.* Now at the time of Kāli, **the widow of a deceased person could not inherit his estate. The prevalance of** this practice places Kāli. in a *very* **antique period** when this sort of 'law of inheritance' of *'Manu'*, *'Āpastamba'*, *'Bohhāyana'* were not **remodelled** by *'Viṣṇu'*, *'Śaṅkha'*, *'Likhita'*, *'Vṛhaspati'* (1st century A.D.) and other later Law-givers. Read :—"**अपुत्र-धनं पत्न्यभिगामि**" । तदभावे **मातृ-गामि,** तदभावे **भ्रातृ-गामि,** तदभावे **भ्रातृ-पुत्र-गामि,** तदभावे **सकुल्य-गामि,** तदभावे **बन्धु-गामि,** तदभावे **शिष्य-गामि,** तदभावे **सहाध्यायि**-गामि, तदभाव ब्राह्मण-धन-वर्जं **राज-गामि**"—इति दायभाग-ग्रन्थ-धृत **विष्णु-वचनम् ।** "यस्य नोपरता

भार्या देहार्थ तस्य जीवति। जीवत्यर्धशरीरे तु **कथमन्यः स्वमाप्नुयात्** ।। सकुल्यै विद्यमानस्तु पितृ-मातृ-सनाभिभिः। अपुत्रस्य प्रमीतस्य **पत्नी तद्भागहारिणी**"——*Bṛhaspati.* "येऽपुत्राः क्षत्र-विट्-शूद्राः पत्नी-भ्रातृ-विवर्जिताः। तेषा धनं हरेद्राजा सर्वस्या-धिपतिर्हि स"—*Ibid. Also KB on MS. IX.*187;*Kalpa. P.* 422. It will be interesting to note that Dr. Keith and his, supporters of the **Gupta Theory** could not produce even a solitary instance to prove that the property of a sonless person after his death, **reverts to the State** and that his **widow** while alive is **debarred from inheriting his property,** during the **Gupta period.** This is another very important point in fixing the *date of Kālidāsa.* **5. अर्थ-संचयः** Plenty of wealth—सम् + चि + अच् भावे ['एरच्' ३।३।५६] सञ्चय —Abundance "चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ"—*Medinī.* As here the sense of **'उपसमाधान'** *i. e.* **'Making heaps'** [*Cf.*. "उपसमाधानम् उपर्यधोभागेन **राशी-करणम्**" – **Prabhā.**] is **absent,** so 'घञ्' by "निवास-चिति-शरीरो-पसमाधानेष्वादेश्च कः." (3. 3. 41), is barred and 'च' is also not changed into 'क'। Read "राशीकरणम् उपसमाधानम्। एतेषु अर्थेषु चिनोते घञ् प्रत्ययो भवति। धातो रादेश्च **ककारः** आदेश। एतेषु इति किम्? चय। इह कस्मान्नभवति महान् **काष्ठ-निचयः। बहुत्वमत्र विवक्षितम्। न उपसमाधानम्**"—**VM.** **6. आपन्न-सत्त्वा** आपन्नः सत्त्व (**जन्तुः**) अनया अस्या वा (बहु)—*BhD.* Or say, 'आपन्ना सत्त्वम्' इति 'आपन्नसत्त्वा' by "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" —715. 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः"—(2. 4. 36) is barred by *Vārt.* "द्विगु-प्राप्ताऽऽपन्नाऽलम्पूर्व-गति-समासेषु प्रतिषेधो वाच्य"—812. Read· "—प्राप्त, आपन्न, अलम्पूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्गस्य **प्रतिषेधो** वक्तव्य इत्यर्थ.। * * "प्राप्त-जीविक इति। अत्र उत्तर-पदस्य **जीविका-शब्दस्य यल्लिङ्गं तत् समासस्य न भवति**"—**BM;** Also (124*n.* 7).

Remark :—It is obvious that the importance of the introduction of the story of Dhanamitra is only to put vividly to the notice of the king, the helplessness of a man, wanting in issue and also to make him keenly feel for his legally married wife who was pregnant but ruthlessly repudiated by him (*Śl.* 24 & & 25 *Infra*).

Text—प्रतीहारी—देव, दाणिं एव्व साकेअअस्स सेट्ठिणो दुहिआ णिव्वुत्त-पुंसवणा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्त-पुंसवना' जाया अस्य श्रूयते]

Portress—My Lord, it is reported that his wife, the daughter of a guild-merchant of Ayodhyā, has had her *'male-child-libation'* performed only recently.

राजा—स खलु [2]गर्भः पित्र्यं[3] रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।

King—Surely that unborn[1] child[2] (*Lit. fœtus*] is entitled to (*its*) paternal[3] assets[4]. Go (*and*) thus inform the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यद्देव आज्ञापयति] । (प्रस्थिता) ।

Portress—As My Liege commands. (*Starts to go*).

राजा—एहि तावत् । King—Just come back.

प्रतीहारी (प्रतिनिवृत्य)—**इअम्हि** [इयमस्मि] ।

Portress (*Turning back*)—Here am I.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

(श्लोक) **येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।**
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥२३॥

King— Or, what matters whether there be issue or not.

Let it be publicly announced[5] that—of whatsoever loving kin the subjects are deprived, Duṣyanta will (*himself*) supply (*the place of*) that (*kin*), excepting the sinful. (23).

प्रतीहारी—एव्वं णाम घोसइदव्वं [एवं नाम घोषयितव्यम्) । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य) **देव ! काले पवुट्ठं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणम्** [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य शासनम्[6]] ।

Portress Thus, indeed shall it be proclaimed. (*Going out and entering again*) - Like timely shower, is hailed the royal proclamation[6] (*by the populace*).

राजा (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य)—**एवं भोः सन्तति-विच्छेद-निरवलम्बना[7] [8]मूल-पुरुषा-वसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममाप्यन्ते पुरुवंश-श्रिय एष वृत्तान्तः[9] ।**

King (*Heaving a long and warm sigh*)—Alas ! thus do the fortunes of families, rendered[7] propless by the failure of progeny (lineal descendants)[7], pass over to a stranger, at the demise[8] of the representative of the original stock[8]. On my decease, too, the fortune of Puru's line will have (*quite*) a like[9] story.

V. L.—'साकेतकस्य'—M.V.S. 'साकेतस्य'—R. 'साकेतपुरस्य'—B.H. S. 'प्रतिनिवृत्य'—B. Omitted by others. After 'देवस्य शासनम्', B reads 'महाजनेन', while S has अमात्येन जनेन च' । '०विच्छेद-निरवलम्बना' —B. '०छेद-निरवलम्बाना कुलाना'—R. V. S. M.—'उपतिष्ठन्ते'—R.

Others have **'उपतिष्ठन्ति'**। '०श्रिय एष **वृ**त्तान्तः'—B.S. '०श्रीरकाले इवोप्तबीज भूरेवंवृत्ता'—R.V.M.

प्रतीहारीति। 'साकेते' **अयोध्यायां जात** इति 'साकेतकः' [**'साकेतः स्यादयोध्यायां** कोसला-नन्दिनी **च सा'** इति यादवः। 'धूमादित्वात्' (४।२।१२७) वुञ्] तस्य। 'श्रेष्ठिनः' **कुलिकस्य** वणिज इति यावत् ['कुलिकन्तु कुली श्रेष्ठी कुलश्रेष्ठिनि शिल्पिनाम्' इति जटाधरः। 'शेठ्' इति भाषा)। 'निर्वृत्त' सम्पादित 'पुसवनं' गर्भोत्पत्त्यवधि - तृतीय - मास - कर्तव्य-पुसन्तान-सम्पादक-संस्कार-विशेषः यस्याः तादृशी। **राजेति**। 'पित्र्य' पितुरागत पैत्रिक मित्यर्थः ['पितुः यच्च'–(४।३।७९) इति यत्।] 'रिच्यते' पुत्राद्यर्थं पित्रादिभि· त्यज्यते यत् तत् 'रिक्थम्' धनम् ["रिक्थम् ऋक्थ धनं वसु" इत्यमर.]। 'गर्भः' अर्थात् गर्भस्थः सन्तानः। अर्हति लब्धु योग्यः भवति, न तु नृपतिरित्यर्थ.। **येनेति**।। 'प्रजा.' जना. मदीयाः प्रकृतयः इत्यर्थः। [**"प्रजा तु जन-पुत्रयोः"** इति वैजयन्ती] 'येन येन स्निग्धेन' स्नेहवता 'बन्धूना' पुत्रादिना स्वजनेन (सगोत्र-बान्धव-ज्ञाति-बन्धु-स्व-स्वजना समा' इत्यमरः।। सहार्थे तृतीया। यद्वा अनुक्ते कर्तरि तृतीया, 'वियुज्यन्ते इत्यस्य कर्तृपदम्') 'वियुज्यन्ते' विच्छेद्यन्ते निर्यातवशात् विरहिणो भवन्ति इत्यर्थ.। **'पापात् ऋते' पापिन विना** पाप-शब्द· विशेष्य-निघ्न·। [**'नृशंसः** घातकः क्रूर· पाप' इत्यमरः। अर्श आदित्वात्-(५।२।१२७)-मत्वर्थे अच्]। ये ये बान्धवा दुराचारा म्रियन्ते तान् वर्जयित्वा इति भाव·। 'दुष्यन्त नामा' सद्बन्धु-विरहित-प्रजानाम् ("सर्वत्राघोपहतात् पतितानगर्ह्यात्" इत्युक्ते·) 'स स' तत्तद्बन्धु-स्थानीय· भविष्यति 'इति' पूर्वोक्त' वाक्य 'घुष्यताम्' उच्चै राज्यमध्ये प्रचार्यताम्। पुत्रादि-बान्धव-वियोगात् ये ये निराश्रया भवन्ति दुष्यन्तस्तेषा सर्वेषा तत्तद्बन्धु-स्थानीयो-भूत्वा तेषामाश्रय-स्वरूप· भविष्यति। किन्तु मृतः स बान्धवश्चेत् दुराचारः स्यात्, दुष्यन्तः तस्य पापिन स्थानीयो न भविष्यति इति हृदयम्। (अनेन **साहाय्य'**-नामा नाट्यालङ्कार उपक्षिप्त। **"साहाय्यं** सङ्कटे यत् स्यात् आनुकूल्य परस्य च" इति दर्पण-लक्षणात्। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। श्लोकोवृत्तम्**) ।।२३।।

प्रतीहारीति। 'नाम' इत्यभ्युपगमे। 'काले' योग्यवेलायाम्। 'प्रवृष्ट' शोभनं वर्षणम् (वर्षतेः भावे क्तः)। **राजेति**। 'उष्णम्' इति **विशेषणं प्रक्षिप्तं मन्यामहे**। एवविधस्याऽभिनयस्य असभाव्यत्वात्। 'भोः' इति विषाद (**"भोस्तु** सबोधन-**विषादयो."** इति मेदिनी।। 'सन्तत्या' अपत्यस्य 'विच्छेदेन' लोपेन 'निः' शेषितम्' आश्रयः यस्याः तादृशः 'सम्पद.' धनसम्पत्तयः 'मूल-पुरुपस्य' वशधरस्य चरम-पुरुषस्य 'अवसाने' मृत्यौ 'एवम्' अनया रीत्या धनमित्रर्वादत्यर्थः। 'परं' तत्-कुलाऽनुत्पन्न परकीय पुरुषम् 'उपतिष्ठन्ते' सगच्छन्ते ["उपाद्देवपूजा-सङ्गतिकरण-**मित्रकरण-पथिषु** इति वक्तव्यम्"—(२।३।२५)–इति वार्तिकोक्तेः **सङ्गति-**

करणार्थे तङ् । 'उपतिष्ठन्ति' इत्यपपाठः) । अनपत्यस्य 'ममापि' दुष्यन्तस्य 'अन्ते' मृत्यौ 'पुरुवंश-श्रिय' मत्कुल-सपदः 'एष वृत्तान्त.' ईदृश एव प्रकारो भविष्यति अर्थात् धनमित्रवत् ममापि सम्पत् अपर कञ्चित् आश्रयिष्यति ["**वृत्ता--न्तस्तु** प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ता-**प्रकारयोः**" इति हैम·] ।

219n.--1. साकेतकस्य--साकेते **जातः** इति साकेत + वुञ् ['धुमादिभ्यश्च (4. 2. 127); वु अक (7. 1. 1.)] साकेतक –An inhabitant of साकेत । "**साकेते वसतीति साकेतकः**'–(A) is **चिन्त्यः** । 'साकेत' is included in the धूमादि–list.'साकेत' is the name of Ayodhyā, given by the **Buddhists** and it is often met with in the Buddhistic Literatures. The **absence of 'साकेत' in the Rām,** according to *Dr. Jacobi is* a **conclusive proof** of its priority to **Buddha.** It is **masculine** according to 'यादव' *(Com.)* but **neuter,** according to 'शब्दरत्नावली' । Kāli. elsewhere has used this word.' साकेतो-पवनमुदारमध्यवास'—*Ra. XIII.* 79, *XIV.* 13, *V.* 31; *XVIII.* 36 **श्रेष्ठी**--'The head of **a** guild or corporation practising the same trade'--*M.* **2. निर्वृत्त-पुंसवना**---पुंसवनम is the **second** of the 12 purificatory ceremonies **and** is performed on a woman's *manifesting unmistakable* sign *of pregnancy,* for the birth of a male child. Read "मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवन यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्त स्यात्"—**Parāśara.** 'व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवन भवेत । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थमासि वा भवेत्"-- **Saunaka.** "तृतीयस्य गर्भमासस्य आदिम-दे· पुंसवनस्य काल."—**Gobhila. 3. गर्भ** &c. गर्भ =Foetus. **रिक्थम्**---Wealth. ['A child who is in the mother's womb at the time of the death of his father is, in contemplation of law, actually existing and will on his birth, divest the estate of any person, with a title inferior to his own, who has taken it in the meantime'] **Mayne's Hindu Law.** Read also "ये जाता येऽप्यजाता वा **ये च गर्भे व्यवस्थिताः** । वृत्ति तेऽपि हि वाङ्क्षन्ति वृत्तिलोप· विगर्हित "---**Bhrgu.** "उत्पन्न्यैवार्थं स्वामित्वात् लभेत इत्याचार्या मन्यन्ते"- *Gautama*, **4. पापावृते**---Here पाप' is **an** *adjective* (*Com.*) and is equivalent to a—'*Sinner*' (पापी)–'a wicked person'. The idea is :– (1) Duṣyanta will not fill up the place of that dead man who in his living time was a **sinner;** consequently when a man loses such a friend, naturally he does not deserve king's protection. (2) According to *M*, the king will

not be a loving friend to a person who is living and is **himself a sinner,** even if he undergoes any bereavement. (3) According to *R*, it means— **'Excepting sin'** (*i. e. sinful act*). Or, in other words the king will fill up that place of the deceased person, provided there is no sin in doing so, as there would be **in his becoming a husband to a widow.**—"**पापादृते । स्त्रीणांभर्तृत्वेन विना इत्यर्थः**"—*R*. But this explanation may be objected to, because of the specific use of the word **'बन्धुना',**—thus Duṣyanta will perform the **duties of** a **friend** only. *Cf.* "त्वयि तु परिसमाप्त **बन्धुकृत्यं** प्रजानाम्"—Act. *V.* 8. Infra. *Cf.* 'द्वेष्योऽपि सम्मतश्शिष्ट स्तस्यार्तस्य यथौषधम् । त्याज्योदुष्ट प्रियोऽप्यासी दङ्गुलीवोरग-क्षता—Ra. I. 28; "अननुषु विभवेषु * * त्वयि तु परिसमाप्त **बन्धुकृत्यं** प्रजानाम्"—*V*. 8. Supra. **5. घुष्यताम्**—घुषिर्-विशब्दे इति कविकल्पद्रुम —To cry or proclaim aloud, declare publicly. विशब्द इह कथनम् आविष्करण नाना-शब्दकरण वा । इति तट्टीका । It is' चुरादि' but **णिच्** is *optional*, hence it is 'भ्वादि' also. Read "घुषिर विशब्दने । **घोषयति** । 'घुषिर् अ-विशब्दने' (७।२।२३, ३०६३) इति सूत्रे 'अ-विशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गाद् **अनित्योऽस्य** णिच् । **घोषति**"—*SK*. 2571. 'घोषयतु मन्मथ-निदेशम्"—*GG* ["नावद्य **घोषति** द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रवम् । **घोषयन्ति** पुन सर्वे दीर्घमायुर्यदाश्रिता" ॥—KR. 141]. **6. मूल-पुरुषः**—"The man who represents the original progenitor from whom in a direct line the family is descended," 'the oldest surviving son,' 'the stock-man'. **7. भोः** Implies विषाद । **'उपतिष्ठन्ति** (R)—seems to be grammatically inaccurate (*Com.*). **एष वृत्तान्तः**—ईदृक् प्रकार· (*Com.*) *M's* "अकाल इवोप्तवीजा &c" is **rejected,** as the simile is quite **defective;** besides there is no reason why a land where seeds have been sown *untimely* should go to another's hand.

Text—प्रतीहारी—पड़िहदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्] ।
Portress -The misfortune be averted.

राजा—धिङ मामुपनत-श्रेयोऽवमानिनम् ।

King--Fie on me, who scorned a blessing arrived

सानुमती—असंसअं पिअसहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा [असंशयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दित· अनेन आत्मा] ।

Śānumatī– Undoubtedly having (*my*) dear friend alone in his mind, he censures himself.

राजा— संरोपितेऽप्यात्मनि धर्म-पत्नी
उपजाति त्यक्ता मया नाम कुल-प्रतिष्ठा ।
[ततजगग कल्पिष्यमाणा महते फलाय
जतजगग वसुन्धरा काल इवोप्त-बीजा ॥२४॥

King- Although (*my*) own self was implanted (*in her womb*), the lawful wife (*of mine*, the support of (*my*) family was foolishly [1]disavowed by me like plot of a land, sown[1] with seed at the right [1]season (*and* promising[1] a magnificent harvest (24)

सानुमती—अपरिच्चतता दाणि दे भविस्सदि [अपरित्यक्ता इदानी ते भविष्यति] ।

Sānumatī (*She, the support of your family* will not be (*long*) forsaken.

चतुरिका (जनान्तिकम)—अए, इमिणा सत्थ-वाह-वुत्तन्तेण विउणुव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदु मेहप्पडिच्छन्दादो अज्ज माहव्व गेण्हिअ आअच्छेहि

[अये, अनेन स्वार्थ-वाह-वृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगा भर्ता । एनमाश्वासयितु मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य माधव्य गृहीत्वा आगच्छ] ।

Caturikā (*Aside to the Portress* Ah our lord has (*his*) remorse doubled by this story of the head of the merchant-guild. Go to the 'Cloud Balcony' (*and*) bring honourable Mādhavya to comfort him.

प्रतीहारी—सुट्ठ भणासि [सुष्ठु भणसि] । (निष्क्रान्ता) ।

Portress Right well (*you* say (*Exit*).

V. L.—'उपनत'—B 'उपस्थित'—R. M S 'अपरित्यक्ता'—B P. HS 'अपरिच्छिन्ना * * सन्तति'—R V M S 'द्विगुणोद्वेगो'—R. V. B. 'विगुणोद्वेगो—M. 'द्विगुणिता न् शया - —S. For 'आगच्छ'—S has 'आगच्छामि । इति निष्क्रान्ता चतुरिका' । 'आगच्छामि'—R.

प्रतीहारीति । 'अमङ्गल' भवदाशङ्कित स्वाऽपत्य-विच्छेद-रूपम् प्रतिहत' दूरीकृत भवतु इति शेष । **राजेति ।** 'उपनत' स्वयमेव आगत 'श्रेय' सगर्भ-द्वार-रूपम । **संरोपित इति ।** 'काले' योग्य समये उप्त' (६।१।१५) रोपित 'बीजम्' एकत्र अङ्कुर-कारणम् (अन्यत्र शुक्रम् । 'बीज तु **रेतसि।** स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे" इति हेम) यस्या तथोक्ता। अस्मादेव हेतो 'महते' एकत्र भूरिणे [अन्यत्र पराक्रमशालिने] 'फलाय' एकत्र सस्याय [अन्यत्र पुत्र-रूप फलाय । 'क्लृपि सपद्यमाने च"—इति ४र्थी] 'कल्पिष्यमाणा' प्रभविष्यन्ती 'वसुन्धरा' पृथिवी ['सज्ञाया भृतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि [illegible]

(६४।९४) इति णिजन्त-धातोः उपधाया ह्रस्वत्वम्। खित्वात् मुमागमः (६।३।६७)] 'इव कुलस्य' मद्वंशस्य 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः [एतत् तु तृतीयाङ्के सप्तदशश्लोके उक्तम्। "प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ" इति हेम.] धर्मस्य पत्नी'—(४।१।३३) (**अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठी-समासः**] वंश-रक्षक-सन्तान-धारणात् आश्रय-स्वरूपा शकुन्तला इत्यर्थः। 'आत्मनि संरोपितेऽपि' तस्या गर्भरूपेण स्वात्मनि स्थापितेऽपि [तथाचोक्तं भारते—"आत्माऽऽत्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः" इति] 'मया त्यक्ता' अवधीरिता। 'नाम' इति कुत्सने। अतएव 'मा धिक्' इत्यभिप्रायः। [**उपमा। काव्यलिङ्गञ्च। श्रुत्यनुप्रासः। उपजातिर्वृत्तम्**) ॥२४॥ **सानुमतीति**। 'इदानीं मेनका-प्रेषितया मया साक्षात् दुष्यन्ताऽवस्था-दर्शनात् अनन्तरं प्राक् प्रत्याख्याता कुल-प्रतिष्ठा शकुन्तला 'न परित्यक्ता' अर्थात् पुनः प्राप्ता भविष्यति। मया यज्ञ-भागोत्सुक-देवैश्च तथा अनुष्ठास्यते। पाठान्तरपक्षे 'अपरिच्छिन्ना' विनाश-रहिता इति यावत् 'ते' तव दुष्यन्तस्य 'सन्ततिः' वंश-प्रवाहः 'भविष्यति' सर्वदमनस्य जातत्वात् इति व्याख्येयम्। **चतुरिकेति**। 'द्वौ गुणौ' आवृत्ती यस्य ['**गुणस्तु आवृत्ति**-शब्दादि-ज्ये न्द्रियाऽमुख्य-तन्तुषु' इति वैजयन्ती] स 'द्विगुणः' निरतिशयः इत्यर्थः, तादृश 'उद्वेगः' मानसी व्यथा यस्य तथाभूतः।

220n.—1. आत्मनि संरोपिते &c.—The Hindu notion is this that the son is nothing but the husband himself born in his consort, and hence a wife is called "**जाया**" (**जायते अस्याम्'**—*BhD.*) 'पतिर्जायां सम्प्रविश्य गर्भोभूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः"—*MS. IX.* 8 "आत्मा प्रविश्य जायायां पुत्ररूपेण जायते"—*Qtd. A.* "आत्मा वै पुत्रनामासि"—*Qtd. KB.* "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"—*Qtd.K.* (*Mahā. Ādi.*) The idea is:—I have not only disavowed (**त्यक्ता**) my legally married wife which was a heinous crime but that was again foolishly (**नाम**) aggravated on account of the fact that even then she was bearing my seed in her womb (**आत्मनि संरोपिते**) and as such was the only means of the continuity of my clan (कुल-प्रतिष्ठा)। Now see (*n.* 4). **2. कल्पिष्यमाणा**—The root क्लृप् (८।२।१८) has the sense of '*to be fit or adequate for*', '*result in*', '*tend to*'. Cf. '**कल्पसे** रक्षणाय'—*Śak. V.* 5. '**कल्पते** विश्रमाय'—*Vik. III.* 1. 'विभावरी यद्यरुणाय **कल्पते'**—*Ku. V.* 44; *V.* 79; *VI.* 29; 'फलाय **कल्पते'**—*Ra.* [illegible] 40: *V.* 13. *PA& MD.* 55; *MS. II.* 151; *II.* 266; *BK. XXII.* 21.

[Read also "योऽर्थिनाम् ईप्सितप्राप्त्यै कल्पते कल्पवृक्षवत्। न कल्पयति मिथ्यार्थं शिर कल्पति विद्विषाम्" ।।—*KR*.. 83] **3. महते फलाय** &c.—For somewhat similar idea Cf. "तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमानेन ननन्द यूना। सुवृष्टियोगादिव जीवलोक सस्येन सम्पत्ति-फलोन्मुखेन"।।—*Ra. XVIII*. 2. "त भावार्थं प्रसव-समयाऽऽकाङ्क्षिणीना प्रजानाम्। अन्तर्गूढ क्षितिरिव नभोवीजमुष्टि दधाना" ।। *XIX* 57. **कालोप्तवीजा**—Cf. **'काले वर्षं देवमिवोप्तवीजम्'**–*Mthā* (*Kāna* 67) **4. अपरित्यक्ता** &c —The king is sad because he has forsaken (त्यक्ता) his कुलप्रतिष्ठा (III. 17). But Sānumatī is aware of the fact that the gods are making arrangements for the union of ak with Dusyanta very soon. Hence she will not be long forsaken– (Ryder). With **अपरिच्छिन्ना** &c – 'Hence-forth your progeny will not be without a break', because Sānumati is aware of the birth of सर्वदमन।

T xt —राजा—अहो! दुष्यन्तस्य 'सशयमाऽऽरूढा. पिण्ड-भाजः। कुतः—

अस्मात् परं बत यथाश्रुति सम्भृतानि

वसन्ततिलका को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति।

[तभजजगग] नूनं प्रसूति-विकलेन मया प्रसिक्तं

धौताऽश्रु-शेषमुदकं पितरः पिबन्ति ।।२५।।

।। (मोहमुपगत) ।।

King Oh! Dusyanta's oblation-eaters (*i e. manes*) have [1]come to be under apprehension[1]. For—'Who, alas! after this (*man*) in our family, will offer (*us* oblations[4] prepared[3] after [2]the Vedic[2] (*precept*)'? —Thus thinking assuredly (*my* manes drink such of the waters offered by me, destitute[5] of progeny[5], as remains after washing (*their*) tears. (*Thus said, he swoons*). (25)

चतुरिका (ससम्भ्रममवलम्ब्य)—समस्ससदु, समस्ससदु भट्टा।

(समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता)

Caturikā (*Hastily supporting him*)—Be reassured, My Liege, be reassured.

सानुमती—हद्धी! हद्धी! सदि क्खु दीवे ववधाण-दोसेण एसो अन्धआरदोसं अणुहोदि। अहं दाणि एव्व णिव्वुदं करेमि। अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द-जणणीए मुहादो जण्ण-भाअ-समुस्सआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह अइरेण धम्म-पदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदि त्ति। ता जुत्तं एदं कालं पडिपालिदुं। जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहीं समस्सासेमि (हा धिक्! हा धिक्। सति खलु दीपे व्यवधान-दोषेण एषः अन्धकार

अनुभवति। अहमिदानीमेव निर्वृत करोमि। अथवा श्रुत मया शकुन्तला समा-श्वासयन्त्या महेन्द्र-जनन्या मुखात् यज्ञ-भाग-समुत्सुका देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नी भर्ता अभिनन्दिष्यति इति। तत् युक्तम् एत काल प्रतिपालयितुम्। यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी समाश्वासयामि)।

। (इति उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता)।

Sānumatī Ah fie ! ah fie ! though (*the bright*) lamp is there, this (*man*) experiences (*all the*) ill-effects of darkness, by reason of intervention. I'll forthwith make him happy. Or rather, I have heard from the mouth of Indra's mother while she was consoling Śakuntalā, that eagerly longing for (*their*) portions of sacrifices, the gods themselves will so devise that before long the husband will welcome (*his*) lawful wife Therefore it is proper[1] to wait[2] for this period In the interim (*I*) shall cheer my dear friend with this (*happy*) news [*Exit with Udbhrāntaka dance*].

(नेपथ्ये)—**अब्बम्हणं, अब्बम्हण** (अब्रह्मण्यम, अब्रह्मण्यम्)।

(*In the post scenum*) A Brahmana in danger ! A Brāhmana in danger ! (*Help ! Help ! to the rescue M*)

राजा (प्रत्यागत-चेतन। कर्ण दत्त्वा)—

अये! माधव्यस्येव आर्त-स्वरः। कः कोऽत्र भोः ?

King (*Coming to his senses and leaning his ear* Hark ! (*It is*) like Mādhavya's cry of distress. Who, who is here, ho ?

(प्रविश्य) **प्रतीहारी** (ससंभ्रमम्)—**परित्ताअदु देवो संसअ-गदं वअस्सं** [परित्रायता देव संशयगत वयस्यम्]। (*Entering*) Protress (*Distractedly*) Let My Liege save your friend who is jeopardized.

V. L.– B has 'महितानि' for 'मभृतानि'। 'नियच्छति'—R. V. M. Dr. 'करिष्यति'—S.B.K.Śr. Dr. '०शेपम्'—R V. M. S '०मेकम्'—B 'अवलम्ब्य'—V. S. 'अवलोक्य'—M. R. Omitted by B. 'युक्तमेत'—K. M. S. 'न युक्त'—R. V. B. 'काल प्रतिपालयितुम्'—K. M. R. V. 'मे अत्र बिलम्बितुम्'—B. 'काल क्षन्तुम्' S. 'प्रत्यागत-चेतन '--B. 'प्रत्यागतप्राण ' - M. 'प्रत्यागत —R.V.S, B K. Śr. read 'अन्धकारम्' for' ०दोपम्'—

राजेति। 'अहो' इति विषादे।' पिण्ड भजन्ते' ये ते 'पिण्ड-भाज ' पूर्वपुरुषा इत्यर्थ ['भजो ण्वि '–(३।२।६२)-इति कर्तरि ण्वि ']। **अस्मानिति**। 'कुले नः' अस्माक वशे ["**कुलं वंशे** सजातीये गणे च स्यान्निकेतने" इति केशव] 'अस्मात्' दुष्यन्तात् 'परम्' अनन्तर [**"संप्रति देश-काल-वृत्तिना योगेऽपि भवति" इति** **त्रोक्तेः**-(५९५) पञ्चमी] 'बत' इति खेदे ["**बत खेदे**ऽनुकम्पायाम्' इत्यजय.]

'यथाश्रुति' वेदोक्त-विधानाऽनुसारेण 'सभृतानि' सगृहीतानि 'निवपनानि' पिण्ड-श्राद्ध-तर्पणादीनि पितृदानानि ["मतमुद्दिश्य यत् दान **निवापः स प्रकीर्तित** ' इति भरत] क करिष्यति' विधास्यति, न कोऽपि इत्याशय । 'इति' चिन्तयित्वा 'पितर ' मदीय-पूर्वपुरुषा 'प्रसूत्या' तनयेन [**'प्रसूतिस्तनयोत्पत्त्यो तथा दुहितरि स्मृता'** इति विश्व] विकल ' रहित तादृशेन अपुत्रकेण 'मया कर्त्रा **'प्रसिक्तम्'** आपनम् उदक तर्पण सलिल नून' निश्चितमेव' धातानि' क्षालितानि [धाव मार्जने इत्यस्मात् क्त –(८।४।१०)] 'अश्रूणि' येन करणभूतेन तत् 'धौताश्रु' च तत् 'शेष' च 'धाताश्रुशेष यद्वा धौताश्रुण ' शेषम् अवशिष्ट यथा तथा 'पिबन्ति' [इति **क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार । काव्यलिङ्गानुप्रासाः** । "इति शब्दात पर 'चिन्तयित्वा' इत्यनभिधानेऽपि न **न्यून-पदता दोष** , वक्तुर्विषाद-मग्नत्वात् । ' उक्ता ह्यानन्द-मग्नादे **स्यात् न्यून-पदता गुण** " इति साहित्यदर्पणात् '—इति सिद्धान्त-वागीशपादा । राजा—दीर्घमाणश्च नि श्वस्य" इत्यादिना एतदन्तेन **छलनं** नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षण यथा— आत्मावसादन यत्तु **छलन** तदुदाहृतम् ' इति । दर्पणकार-मत छादनमस्य नामान्तरम् । राजा—मरापिते" इत्यादिना 'मोहमुपागत ' इत्यन्तेन **'मूर्च्छना'** नाम कामदशा उक्ता । **वसन्ततिलका** वृत्तम्] । ।।२५।। **सानुमतीति** । दीप कुल दीपके शकुन्तला तनये 'सति अपि व्यव-धान-दोषेण' बहुभि जनपदै व्यवधानरूप दोष तेन । [इति हेतौ ३या] अज्ञान-वशात् निरपत्यता जनित दुःखम् अनुभवति । यथा कस्मिंश्चित् दीपे सत्यपि तस्य व्यवधान दोषेण जन अन्धकार-दोषमनुभवति तद्वत् तनये सर्वदमने सत्यपि देशान्तर-स्थितत्वेन अज्ञतावशात् अय जन अधुना निरपत्यता-जनित महोद्वेगम् अनुभवति । [सत्यामपि शकुन्तलाया तदवशत प्रस्तुते साम्याद्दीप-कस्याऽप्रस्तुतस्य वचनाद् **अप्रस्तुतप्रशसा"**—इति राघवपादा । अन्ये तु असम्भव-द्वस्तुसम्बन्ध-**निदर्शनालङ्कार.** इत्याहु) । निर्वेन' तपुत्र-शकुन्तला-वृत्तान्त-ज्ञापनेन सूचितम । अथवा' इत्याक्षेपे । यज्ञाना' मत्प्रजा-विहिताना यागाना ये 'भागा ' तेषु समत्सुका भृश व्यग्रा ।। अत्रायमेव आशय ।। यानि यजनानि देवार्थानि प्रजाभि सम्पादितानि तानि सर्वाणि समानवधानतया कालनेमि-प्रमृतीना दुर्जयेन दानवगणेन अपहृतानि । **अनेन देवानां यज्ञभागग्रहणे असामर्थ्यम्** । अतएव दानव-वधार्थं दुष्यन्तेन प्रयोजनम् । **'अभिनन्दिष्यति'** । सादर परिग्रहीष्यति । 'महेन्द्र-जनन्या कश्यप दयिताया अदिते । 'एत काल' यावता अय इन्द्रेण आहूत सन् काश्यपाश्रमे शकुन्तलया मिलित भवति तावत् 'प्रतिपाल-यितुम्' विलम्ब कर्तुम् । 'यावत्' इत्यवधौ । 'उद्भ्रान्तकेन' नृत्य-विशेषेण, **बाहु-मुद्यम्य मण्डलाकार-खड्गभ्रमणेन (इति महाभारतम्** । कल्पद्रुमे ११४ पृष्ठे) ['श्रुतमित्यादिना वक्ष्यमाण-मातलि-प्रवेश सूचित । **अनेनाऽऽदान-**...

मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण तु—"बीजकार्योपगमनम् **आदानमिति** सञ्ज्ञितम्"। भर्ता शकुन्तलाम् अभिनन्दिष्यतीति बीजकार्योपगमनम्]। **नेपथ्य इति।** ['अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तौ' इत्यमर । तत्र भानुजि —वध नार्हति इत्युक्तौ। ब्रह्मणि साधु [ब्रह्मण्यम्]। "तत्र साधु"–(४।४।९८)-इति यत्। "**ब्रह्मण्यं** स्याद् **ब्रह्मसाधु** ब्रह्मदारश्शनैश्चरे"। ततो नञ् समास-२।२।६) अवध्योऽपि ब्राह्मणोऽहं कैश्चित् हन्ये। शीघ्र त्रायस्व इति आपन्नस्य आक्रोश। सम्भ्रमे द्विरुक्ति। अनेन **भय-नाम** सध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षण तु—"**भयं** त्वाकस्मिक स्त्राम"]।

221n. –1. सशयमारुढा &c. My manes have become dubious regarding their future food. **पिण्ड-भाजः**—Technically refers to **'पिता'**, **'पितामह'** and **'प्रपितामह'**, whereas the term **'लेप-भाजः'** means three more ancestors beginning from **'वृद्ध-प्रपितामह'**। Read-"**लेप-भाजश्चतुर्थाद्या** पित्राद्या **पिडभागिनः**। पिण्डद सप्तमम्नेषा सापिण्ड्य सप्तपौरुषम्" इति शुद्धितत्त्व-धृत-मत्स्य-पुराण-वचनम्—*Kalpa. P* 664 & 1668. Also Cf 'पिता-पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । **लेप-भाजश्चतुर्थाद्या** सापिण्ड्य सप्तपौरुषम्" ॥ *Qtd*—हारलता। **2. निवपनानि**—Funeral obsequies, that is, offerings of water &c offered for the satisfaction of the manes at the श्राद्ध ceremony The word is from the root **'वप्'** (**"to shave"**) referring to the **shaving of the hair before the commencement of the funeral** ceremonies to be performed by a descendant to his ancestors "पित्र्युद्देशक दानम्" —*Śabda-ratnāvalı* "**पितृ-दानं निवापः** स्यात्"—*AK, also* Com. Thus 'निवपन नियच्छति' (M) with an **additional** "दा" Dhātu seems to be a **bit unidiomatic.** Cf. **'निर्वर्त्यते यै** निवापाञ्जलय पितृणाम्"—*Ra. V.* 8; "निर्वर्त्यने निष्पाद्यते"—*M* V 'भर्तृ–लोक-प्रपन्नाना **निवापान् विदधः'**–*XV.* 91, 'विदधु **चक्रुः'**–*M* V. **'अकरोत्** स तदौर्ध्वदेहिकम्'– *VIII.* 26. 'निवपन-क्रिया ** निर्वतस्यमि'—*PN. V.*5. But again observe **'गुरवे देयः निवापाञ्जलिः"**—*MR IV.* 5, **'निवाप-दत्तिभिः'**–*Ra. VIII.* 87. **3. प्रसूति** &c.—प्र + सू + क्तिन् कर्मणि- प्रसूति —Son (*Com.*), तया विकल। **'विकल'** at the end of a Compound means **"devoid** or **destitute of"**.Cf. 'आरामाधिपति विवेक-**विकलः**'—*Bhāmini-vılāsa.* 1. 31; also *MK. V.* 41. For (सू) read—("यस्य पृथ्वी **प्रसूतेऽर्थं,** धर्ममर्थः [illegible] प्रसौति विजय धर्मः स च **प्रसवति** श्रियम्"—*KR.* (26). **4. धौता-श्रु**

&c.—धावु (गति-शुद्ध्योः) । क्तः (3. I. 102) = धा + ऊट् + क्तः [By 'च्छ्वोः श्-ऊड् अनुनासिके च'—(6. 4 19). 'व' = 'ऊ'] = धौतम्—Washed. Read "वकारस्य ऊठ् टकार इत् (१।३।३) ; "एत्येधत्यू-ठ्सु" (६।१।८९ ; ७२) इति वृद्धिरिति भाव."—**BM.** Optionally "**धावित**" owing to **अनित्यत्व** of "यस्य विभाषा (7. 2. 15) Read"—नृती गात्रविक्षेपे इत्यत्र ईदित्करणं 'यस्य विभाषा' इत्यस्य **अनित्यत्व-ज्ञापनार्थम्** । तेन **धावितम्** इभराजधियेत्यादि सिध्यति"—*PM.* '**शेषम्**'—What is left after washing their tears (*Com.*) For a similar idea, Cf. "नून मत्त. परं वश्या: पिण्ड-विच्छेद-दर्शिन. । न प्रकामभुज· श्राद्धे स्वधा-सग्रह-तत्पराः ॥" 'मत्पर दुर्लभ मत्वा नूनमावर्जित मया । पयः पूर्वै. सनिश्वासैः कवोष्ण मुपभुज्यते'—*Ra. I.* 66, *&* 67. **5. पिबन्ति**—Cf. '**पिबन्ति मघु पीयन्ते** च प्रियाननम् । यत् प्रसादात् अविज्ञात-स्व-परोपद्रवा. प्रजाः ॥"—*KR.* 65. **6. मोहमपगतः**—The King fell into a swoon as soon as he understood the real significance of Hindu-marriage. Before this (as will also be corroborated by Act. II.) he was all the while talking to Vidūṣaka about the physical beauty of his lady-love Śak. and all his pinings seemed to be only for material consideration. But a union of flesh cannot be permanent. In the wordings of *Rabindranāth it only adds to the number of Haṁsa-padikās* ('राजसभाय प्रवेश करिवा मात्र दुष्यन्त यदि तत्क्षणात् शकुन्तलाके ग्रहण करितेन, तबे शकुन्तला हंसपदीकार दलवृद्धि करिया ताहार अवरोधेर एक प्रान्ते स्थान पाइत"—*Sakuntalana. P.* 123.) This is why our poet by repentance and remorse thoroughly purges him of his earthly love and makes him conscious of the deeper meanings of विवाह, धर्मपत्नी and पुत्र । And he swooned aright as soon as he realized the fact that a Hindu wife was not merely for joy of this world, but it was a *sine qua non* for the clearance of his own paternal debts and also for the solace and happiness of his ancestors that had long departed to another world. He had never before viewed this in such a light; and consequently his ruthless repudiation of Śak. barring his ancestors from joys in the next world, aggravated but his mental throe and the shock thereof he was unable to bear. Thus his love for flesh is transformed, by the elimination of its sordid elements, into divine love and his purification is complete. And before long we shall be apprised of the entrance of Mātali with the celestial car of Indra for taking him to be united with Śak.

supramundane region—a fit place for blending of such souls. **7. दीपे**—Light, also सर्वदमन । A son is compared to a light. 'सत्पुत्रः कुल-दीपकः'—*DP*. 'सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम्'—*Ra. X.* 2. **व्यवधान**—By which intervention or obstruction to the view is caused, hence **secondarily 'distance or a screen or a cover'**–(*Ku. III.* 44]. A light covered by a screen or placed at a distance gives but darkness. Similarly the king, on account of his being at a very distant place, and also of his utter ignorance of his own son 'सर्वदमन', experiences despair only. "*Dr. Boethlink* proposes to interpret 'अन्धकार-दोषम्' by 'अन्धकार-दोषाम्'—*Dark night or the darkness of night*, but this seems hardly a legitimate compound, nor does the sense require it'- *M.* **8. यज्ञ-भाग-समुत्सुकाः**—Owing to **slack administration** caused by the repentance of Śak.'s repudiation ['प्रकृतिभिर्न प्रत्यह सेव्यते'—VI. 5; 'ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः' । 'अहनि अहनि ज्ञात् प्रमाद-स्खलित न शक्यम्'—VI. 26], the oblations of the sacrifices performed by his subjects are **seized and carried** away by the vigilant demons, the offsprings of कालनेमि [अस्ति कालनेमि-प्रसूत-दानवगणः—*Infra*] so the gods were debarred from partaking of their shares. Hence they are anxious (उत्सुक) for the reunion of the king and Śak. For then and then only proper administration can be expected from the king. **For this practice of seizing 'यज्ञभाग' by the demons (even from heaven)**, has been already mentioned by our poet—'यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदोमुखान्मायी मिषता माच्छिनत्ति नः."—*KU. II.* 46. "यज्ञभागं स **चाश्नाति विनिवर्त्य दिवौकसः**—*Śiva Purāṇa* 'देवाना नैव यद्धव्यं पितृणां कव्यमेव च । त्रैलोक्यं चैव तत् सर्वं तारकाज्ञा-परायणम्'—*Ibid. Ch. IX.* "अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः । मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे **निशाचरैः**" ॥—*Ra. X.* 45; *Ku. II.* 45. **मखांश-भाजाम्**—*Ra. III.* 44. **9. उद्भ्रान्तकेन**—उद्भ्रान्त (क) is a particular kind of dance. 'पूर्वं दक्षिणमुत्थाप्य पश्चात् आकुञ्चयन् पदम् । वामं शीघ्रं भ्रवेत् वामावर्तकमुद्भ्रान्तकं विदुः'—*Sangita-sudhā-nidhi*. This dance is the outcome of **complete satisfaction** of सानुमती । **10. अब्रह्मण्यम्**—A cry of rescue like Eng. "Help ! help !", "Murder ! murder ;" [illegible] horrible deed has been committed on a Brahmin whose life

is at stake". Cf. "अर्थैत्य योगनन्दस्य व्याड़िना क्रन्दितं पुरः। **अब्रह्मण्य-मनुत्क्रान्तजीवो** योगस्थितो द्विजः"—॥ *Bṛhat Kathā*. 'अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतपुत्रमारोप्य राजद्वारि **अब्रह्मण्यम्** उद्घोषितम"—*UC. I*. **संशयगतं**—प्राण-सन्देह प्राप्तम् i.e. Vidūṣaka's life is at risk (i.e. doubtful)—"विचिकित्सा तु संशय "—A. Cf. 'अहमेव जीवित-संशय-निमित्तं जातास्मि ब्राह्मणस्य' -Māla. IV. 'जीवित-**संशयात्** मुक्त '– Ibid. V.

Text :—राजा—केनात्त-गन्धो' माणवकः।

King By whom that poor fellow (*has his*) pride humbled[1] (*i.e. placed in jeopardy*) ?

प्रतीहारी—अदिट्ठ-रूवेण केणवि सत्तेण अदिक्कमिअ मेह-प्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अग्गभूमिं आरोबिदो [अदृष्ट-रूपेण केनापि सत्त्वेनातिक्रम्य मेघ-प्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः] ।

Portress - By some hobgoblin[3] of invisible[2] form',(*he*) has been seized (*and*) carried to the turrets of the "**Cloud-Balcony".**

राजा (सहसोत्थाय)—**मा तावत्। ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते[4] गृहाः अथवा—**

उपजाति [जतजगग तजजगग]

अहन्यहन्यात्मन एव तावत् ज्ञातुं प्रमाद-स्खलितं न शक्यम्।
प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतः[6] वेदितुमस्ति शक्तिः ॥२६॥

King (*Rising up suddenly*) -That can't be. Even my house is, forsooth, invaded by goblins ! Or rather,

(*When my own*)[5] blunders (*proceeding from*) heedlessness,[6] (*occurring*) day by day, cannot be altogether ascertained, is there (*then any*) power (*in me*) to know thoroughly[6] as to who among (*my*) subjects, proceeds by which path ? (26

(नेपथ्ये)—**भो वयस्स, अविहा, अविहा।** (भो वयस्य, अविहा, अविहा)

(*Behind the scene*) Alas ! my friend, alas !

राजा (आकर्ण्य। गति-भेद रूपयन्[7]) **सखे! न भेतव्यं, न भेतव्यम्।**

King (*Listening and representing*[7] *an altered gait*)—Fear not, my friend, fear not.

(नेपथ्ये। पुनस्तदेव पठित्वा)— **भो कहं ण भाइस्सं। एस मं कोबि पच्चवणद-सिरोहरं उच्छुं विअ तिण्ण-भङ्गं करेदि**

[कथं न भेष्यामि। एष मा कोऽपि 'पश्चादवनत-शिरोधरमिक्षुमिव 'त्रिभङ्गं करोति] ।

(*In the tiring room, reciting the same again*)—How

not fear. Here is some one snapping[8] me into three parts[8], like a (*a piece of*) sugar—cane, with[8] (*my*) neck bent back-wards[8]

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—**धनुर्धनुः।**

King—(*Flinging a glance around*)—A bow ! A bow !

V. L.—'आत्तगन्धः'—R. V. M. 'आर्तकण्ठ':—S. M's Com. Omitted by B. 'ममापि'—R. V. M. 'आः ! ममापि'—B ; SD inserts 'नाम' after 'ममापि'। B adds 'अथवा बहुप्रत्यवाय नृपत्वम्'। For 'वेदितुमस्ति-शक्तिः' B has 'कस्य पुनः प्रभुत्वम्'। 'अविहा'—R. V. 'अविधा'—K. M. 'अविद्धो'—Mackenzie. 'अविदु'—M's Mss. 'अविध'—Patankar. 'अयि धाव'—Dr. 'अभिधाव'—B. 'प्रत्यवनत-शिरोधरम्०'—R. V. 'पश्चादवनत०'—K. M. S. Śr. 'प्रत्यामोड्य-शिरोधरा'—B. "पश्चान्मोटित०" Dr. P. त्रिभङ्ग' R. K. 'तिक्ष्ण-भङ्गं' – M. S. 'भग्नास्थि'—B. 'धनुस्तावत्—V. Śr. R. V. M. 'धनुर्धनुः'—B. HS.

राजेति। 'माणवकः' कुत्सित. मनुष्य. ('हारभेदे **माणवकः** वाले **कुपुरुषेऽपि** च' इति रभस.) 'केन' जनेन 'आत्त' गृहीन (३।८।८७; ३०७८) 'गन्धः' गर्वः यस्य (**'गन्धः गर्वः** लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेष) पराभूत इत्यर्थः ['आत्त-गन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः]। **प्रतीहारीति।** 'सत्त्वेन' पिशाचेन, भूत-योनिना (**'सत्त्वं** गुणे **पिशाचादौ** वले द्रव्य-स्वभावयो.' इति मेदिनी) 'अतिक्रम्य' आक्रम्य अभिभूय इत्यर्थः। **राजेति।** 'मा तावत्' एवं मा वादी.। "ममापि नाम" अतिधार्मिकस्य यथाश्रुति प्रजा-पालकस्य नाना-यज्ञादिकर्तु· 'गृहा·' ['गेहे क.'-(२।२। १४४), 'ग्रहिज्या'—(६।१।१६) इति **संप्रसारणम्। 'गृहं गृहाश्च** पु भूम्नि कलत्रेऽपि च मद्यनि" इति मेदिनी] 'सत्त्वै.' पिशाचादिभिः 'अभिभूयन्ते' अत्याचार-विषयी-क्रियन्ते इति **काक्वा** पाठ्यम्। कदापि एतत् भवितु न शक्यम्, अत एव-विधम् असम्भाव्य न वक्तव्यम्। 'अथवा' इति पक्षान्तरे, ममापि गृहे इदानीम् एतद्भवितु शक्यम्। तदेव वक्ष्यमाण-श्लोकेन स्पष्टयति। **अहनीति।** 'अहनि-अहनि' प्रति-दिवसं ['नित्यवीप्सयोः'–(८।१।४) इति द्वित्वम्) 'आत्मनः एव' स्वस्यैव 'प्रमादेन' अनवधानतया [**प्रमादोऽनवधानता"** इत्यमरः] यत् "स्खलितं' शास्त्रविधेः विच्युतिः 'तावत्' साकल्येन (इति कात्यवेमपादाः। 'यावत्ताव-देतौ साकल्याऽवधि-मानावऽधारणेषु" इति तत्त्वबोधिनी। 'आदौ' इति राघवाः] 'ज्ञातुम्' अवधारयितुं 'न शक्यम्' मया इति शेषः। यदि प्रत्यहम् अनुष्ठीयमानां स्वस्यापि दुष्कृतिम् अवधारयितुम् अहम् असमर्थः, तर्हि 'प्रजासु' अर्थात्, बहुषु मध्ये '[illegible]केन' कीदृशेन सता असता वा 'पथा' मार्गेण प्रयाति' गच्छति, साधु असाधु

वा आचरतीत्यर्थः। इति 'अशेषत' साकल्येन [इति काटयवेमपादाः] 'वेदितु' ज्ञातु मे 'शक्ति.' सामर्थ्यम् 'अग्नि' किम् । नास्तीत्येदपि काक्वा पाठ्यम् । ["ज्ञातु', 'वेदितुम्' इत्यर्थालङ्कारः। **अर्थापत्तिश्च।** सामान्यात् विशेष-प्रतीति-रूपा **अप्रस्तुत प्रशंसालङ्कारश्च। छेक-वृत्यनुप्रासौ। उपजातिः** वृत्तम्) **। नेपथ्य इति।** 'अविहा' इति खेदे निपात ['अविहाविह निर्वेद' इत्युक्ते]। **राजेति।** 'गत्याः' स्वाभाविक-गमनस्य यो 'भेद' पार्थक्य तेन। [क्रोधोद्धत-गत्या इत्यर्थ इति राघवपादा । 'त्वरित-गमनेन' इति काटयवेमचरणा]। **नेपथ्य इति ।** 'तदेव' अविहा इत्यर्थ । धरति इति 'धरा" [पचाद्यच (३।१।१२४)] । **शिरसः धरा 'शिरोधरा'** कन्धरा ग्रीवा [इति हेमचन्द्र] । 'कण्ठ ' [इति शिशुपालवध-टीकाया मल्लिनाथपादा -४।५२] 'पश्चादवनता' पृष्ठभागे वक्रा 'शिरोधरा' ग्रीवा यस्य तथाविधम् अवाक्शिरसम् इत्यर्थ । माम् कुब्ज-पृष्ठ इक्षुम् अर्थात् इक्षु-दण्डम् "इव" [अनेन भूतस्य आस्वाद-लोभ व्यज्यते। **मृत्योरासन्नत्वेऽपि औदरिकेण विदूषकेण सुस्वादु-खाद्य-द्रव्यस्य** कथा न विस्मृता] 'त्रिषु अवयवेषु भङ्ग' कुटिलता यस्य तथाभूतम् ।

222n.—1. आत्तगन्धः—'आत्त' आ + दा + क्त। (158n.2). Similarly प्र + दा क्त प्रत्त । Cf. 'गाम **प्रत्तेषु** भोगेषु नात्मज्ञामिप रत"—*BK.* **'अवदत्त'** &c. are justified by the following Kārikā implying **आदि कर्म (Commencement of action).** Cf. "अवदत्त विदत्तञ्च **प्रदत्तञ्चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तञ्च** निदत्तमिति चेष्यते'—*Qtd MBh.* 'आत्त' - *Taken*', '*assumed*'. [Cf. 'आत्त-रति '—*Ra.XI.* 57.*M.la. VI*; 'आत्त-शस्त्र —'*Infra*;"**आत्त**-दण्ड '—(158n. 2). '**आत्त** + त्वा'—*Śl.* 27. *Supra*; 'आत्त-सत्त्वया'—*Ra. VII.* 31, 'आत्त-सराम्'—*V* 26, *XI.* 77. 'राज्यम् **'आत्त-**लक्ष्मि'—*M.hā.*]. **'गन्ध'—**Pride. Hence **'आत्त-गन्ध'**—'Having the pride taken', humbled, insulted Cf. 'पक्षच्छिदा' ***आत्त-**गन्धा.'—*Ra. XIII.* 7. '**आत्त**गन्धमवधूय शत्रुभि '—*ŚPB. XIII.* 84. **2. माणवकः—**To singnify अपत्यजाति, मनु with 'अञ्' and 'यत्' gives 'मानुष.' and 'मनुष्यः' (1186). But as प्रत्यय's used in the sense of 'तस्येदम्', may be affixed to signify 'तस्यापत्यम्', so अण्' [by **'तस्येदम्'**—(4. 3. 120)] may also be used after 'मनु' in the sense of **तस्यापत्यम्।** "तस्येदमिति विहितः अण् अपत्यार्थेऽपि भवति । इदमर्थे तस्यापि अन्तर्भावात्"—*BM* on Vārt. 2081. Hence मनो. अपत्यम् (कुत्सितम्) इति मनु + अण् = **माणव**:—A deformed man. The cerebral 'ण' is due to the कारिका "अपत्ये कुत्सिते चैव मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। **न-कारस्य च मूर्धन्यः**

माणवः"—*Qtd. KV.* 'उत्सर्ग-प्रत्यय' means the main affix as अण्। But *JS* observes:—"इदं च वचनं 'ब्राह्मण-माणव—वाड़वात् यत्'—(४।२।४२ ; १२५०) इति णत्व-निपातनात् लब्धम्"—*T.* 1186. Also **'ब्राह्मण-माणव'—इति निपातनात् णत्वम्**—*BhD.* Next 'कन्' अनुकम्पायाम्। Vidūṣaka is supposed to be deformed in body [55n. 1). **3. मा तावत्**—181n. 1). The idea is -The portress says that the jester is overpowered by the evil spirits. But the king contends that it is not possible for the ghosts to haunt his palace, *as he is virtuous* (I.20) and ever dutiful to his subjects. (*Note the force of* अपि). But simultaneously he changes his view **(अथवा)**, and thinks that all this may be possible. (*See next*). **गृहाः**—(**Masculine Plural**) means '*a house*'. Cf. इमे नो **गृहाः**'—*MK. I.* 'स्फटिको-पल-विग्रहा **गृहाः**'—*NC. II.* 74. **'धनपति-गृहान्** उत्तरेण'—*PA & MD. II.* 14. **4. प्रमाद**—&c.—Sins due to carelessness. He is referring to the disavowal of his lawful wife through forgetfulness. **5. प्रजासु कः केन** &c.—. The king himself does not exactly know what faults are committed by him every day. Hence it is but quite natural that he will be more careless regarding the courses taken by his subjects. Or in other words, the king is not ruling his subjects properly. So he has become a **sinner.** Read 'सर्वतो धर्मषड्भागो' &c. - (72n. 7). Hence the presence of evil spirits. **6. अविहा**—A cry of distress - "Save me here from danger". [अव (save) + इह (*here*)]- -Very frequent in *Māla.* **7. पश्चादवनत** &c. — **'शिरोधरा'** (*f*) means neck. Cf. 'गूढ़-कपोत-शिरोधराभिः'—*ŚPB. IV.* 52. Hence whose neck has been bent backwards. This is necessary for sucking blood. (*See next Śl.*). Words like **'पयोधरः'** (24n. 12), **'शिरोधरा'**, **'स्रोतोवहा'** (210n. 2) &c. present a **grammatical difficulty. For 'धरः'** (धरति यः सः)', **'पचः'** (पचति यः सः) &c. are formed by adding 'अच्' which is an **'अनुपपद'**—affix. Or in other words, the affixes अच्', 'क', 'श' are used after roots when **not preceded** by any **'उपपद'.** But 'अण्', is a **'कर्मोपपद—**affix' and will **invariably be used** after a root **preceded** by a word in the **accusative** (कर्म) as 'उपपद'। Now "...नकारानुपपदात्"—&c. enjoins that the 'विप्रतिषेध',

i. e. the subsequent Sūtra ('कर्मण्यण्'—3. 2. 1) will **bar** the application of the previous Sutras (i.e, पचाद्यच्—(3. 1. 134); इगुपध-क '—(3. 1. 135), 'श'—(3. 1. 138)– "इह उभयम् '(अच् अण्) प्राप्नोति ।। ओदन-पाच **कर्मोपपदो** भवति विप्रतिषेधेन । इह उभय (क, अण्) प्राप्नोति ।। काष्ठ-भेद । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन"—*MBh*, But with 'अण्' the forms become **'पयोधार.'**, **'स्रोतोवाही'** (fem) **'शिरोधाराः'**, and so on The difficulty is, however, avoided by *BD and his followers* by **disregarding**'**कर्मत्व**' and **attaching prominence** to '**शेषत्व**' । Read अथ कथ न मह्यमत्र उत्तर-श्रागम्य ते ' इति श्रीहर्ष । परत्वाद्धि **सूत्रधारादिषु** इव **कर्मण्यणा भाव्यम्** । तथा च वार्तिकम् ।।' अकारात् अनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ' इति ।। सत्यम्।। स्मण **शेषत्व-विवक्षायाम्** अण अप्राप्त्या शेकृते शेष-षष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति । एतेन **गङ्गाधर-भूधर-जलधरादयः व्याख्याताः**'—*T*, *KSI*'. I 2 37, Similarly हन्तीति **'हन्'** वेत्तीति **'वित्'**, भिनत्तीति **भित्'** । Next by षष्ठीसमास we have **अरिहा रिपुहा, वृत्रभिन्, ब्रह्मवित्** etc Also *PM* on 2900 *HD*, however differs and accepts सज्ञात्व in such cases **इक्षुमिव—**इष्यते इति इष् । कृसु (इषे क्सु ' – उ-३।१५७) Next by षष्ठा क, मि ' (ष becomes क ।। It is interesting to note that the jester who is noted for his **greediness** (5n 1, 6In 3 does not forget to mention **something sweet, even in such a trying position.**

Text: (प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) **यवनी—जअदु जअदु भट्टा । एदं ससरं सरासणं हत्थावारओ अ** | जयतु जयतु भर्ता । एतत् सशरं शरासनम् हस्तावारकश्च) । (राजा सशर धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand* Yavanī Let My Liege be victorious. Here (*is your*) bow with shafts and gauntlet *I it the finger-guard*).

[*The king takes the bow with arrows*]

(नेपथ्ये)— **एष त्वामभिनव-कण्ठ-शोणितार्थी**
प्रहर्षिणी **शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम्** ।
(मनजरग) **आर्तानां भयमपनेतुमात्त-धन्वा**
दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ।।२७।।

(*In the green room*) Here thirsty[1] of the fresh-blood of (*thy*) throat[1], (*I*) will kill thee struggling[2], as does a tiger, a beast (*struggling for life*). Let Duṣyanta now, who wields (*his*) bow to remove the dread of the distressed, be thy refuge[3]. (27)

राजा (सरोषम्)—**कथं मामेवोद्दिशति[4] । आः, तिष्ठ तिष्ठ, कौणपापसद[5]! त्वमिदानीं न भविष्यसि ।** (शार्ङ्गमारोप्य)—**वेत्रवति ! सोपान-मार्ग मादेशय[6] ।**

King (*Wrathfully*)—What ! my (*ownself he*) challenges[4] ! Ah ! stay ! stay ! (*ye*) vile[5] carrion-eater[5] ! Thou shalt be no (*more*) now. (*Stringing his bow*). Vetravati, direct[6] the way to the stair-case.

प्रतीहारी—इदो इदो देवे [इत इतो देव] । सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

Portress—This way, My, Liege, this way.

(*All advance in haste*)

V. L.—'जयतु &c.'—B. Omitted by others. 'सशर शरासन'—B. S. Others omit 'सशरम्' । 'हस्तावारक '—B. HS. 'हस्तावाप सहितम्'—R. S. M. K; S has 'वेष्टमानम्' for 'चेष्टमानम्' । 'आ ! तिष्ठ तिष्ठ कौणपापसद'—B. HS. S. 'तिष्ठ कुणपाशन'—R. V. M. A.

प्रविश्येति । शृङ्गस्य विकार 'शार्ङ्गं' धनु ['अनुदात्तेश्च'—(४।३।१४०) इति अञ्] 'हस्ते' यस्या. सा । हस्तम् आवृणोति ज्याऽघातादि-वारणाय आच्छादयति इति 'हस्तावार.' [कर्मण्यण्] चर्ममय लोहमयं वा अङ्गुलित्रम् इत्यर्थ. । स्वार्थे कन् । **'हस्तावाप'** इति पाठे तु हस्तम् आवपति रक्षति इति हस्तावाप' इति व्याख्येयम् । **एष इति ।** 'अभिनव' सद्योनिर्गमात प्रत्यग्रम्, उष्णमित्यर्थ । यत् 'कण्ठ-शोणित' गलस्य रुधिर तस्य 'अर्थी याचक' । .('**अर्थी** पुमान् **याचके** स्यात् सेवके च विवादिनि' इति मेदिनी ; —५।५।१), 'शार्दूल.' व्याघ्र. ("**शार्दूलो** राक्षसान्तरे । **व्याघ्रे** च पशुभेदे **च** सत्तमे तूत्तरस्थित." इति मेदिनी) 'पशु' हरिणादि-जन्तुम् 'इव चेष्टमानम्' आत्म-त्राणाय हस्त-पादादिक विक्षिपन्त 'त्वाम्' 'एष ' अ-भीत: अहम् अधुनैव 'हन्मि' हनिष्यामि ['वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा'—(३।३।१३१) इति **भविष्यदर्थे** लट् । 'अभिनवेत्यादि विशेषणम् एतदोऽपि योज्यम्] । 'आत्तोना' विपन्नाना 'भयम् अपनेत' नाशयितुम् 'आत्त'-(३।४।६३) गृहीत 'धन्व' चाप ('धन्वा तु मरुदेशे ना, क्लीव चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी) येन स । (द्वा धनु शब्देन सह समास । तत्पक्षे 'धनुषश्च'—(५।४।१३२) इति अनङ्) गृहीत-चाप इत्यर्थ. । तादृश 'दुष्यन्त ' यदि शक्तिमान् स्यात तर्हि 'इदानीम्' अधुना तव विपत्तौ (**'प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा-सप्तम्यौ भवत:'** इति वार्त्तिके शार्ङ्ग-शब्दस्य पूर्वनिपात.) इति भाव: । 'तव शरण' रक्षिता ('शरण गृह-रक्षित्रो' इति मेदिनी) 'भवतु' । दुष्यन्त कोपयितुमुदीरितमेतत् । [**उपमा-वृत्ति-श्रुत्य** [illegible] **निरोधि** [illegible] **साभिप्रायत्व-हेतो: परिकरालङ्कारश्च । प्रथमार्धे** [illegible] **'अहं हन्मि', 'शार्दूलस्तु हन्ति' इति पुरुष-भेदात् "लतेव**

राजसे तन्वि" ! इति दर्पणो-दाहरणवत् **भग्न-प्रक्रमता** दोष । स च **'हन्तव्यःपशुरिव कण्ठरक्तमत्तुं व्याघ्रेण त्वमिह मया विचेष्टमानः'** इति पठित्वा समाधेय—इति सिद्धान्तवागीशपादा । अत्र **ओजो** नाम मध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षण तु—**"ओजस्तु** वागुपन्यासो निज-शक्ति-प्रकाशक " । **प्रहर्षिणी** वृत्तम् ।।२७।।

राजेति । 'कथम्' इति विस्मये । 'माम्' जगति अप्रतिरथ निग्रहिनार दुष्यन्तम् 'एव उद्दिशति' लक्षीकृत्य वदति । कौणपाना' राक्षमाना ['राक्षस. कौणप' इत्यमर] 'अपसद ' अधम [**'निहीनोऽपसदः** जाल्म क्षुल्लकश्चेतरश्च स' इत्यमर) । 'त्वम् न भविष्यसि' एवस्मिन्नेव प्रहारे त्वन्मरण विधाय त्वद्भाव सम्पादयामि अर्थात् त्वन्मरण ध्रुवमेव । [अनेन **क्रोध**-नामकाङ्गम् उपक्षिप्तम् । तल्लक्षण तु **"क्रोधस्तु** चेतसो दीप्ति अपराधादि-दर्शनात्" इति । **सम्फेटः** अस्य नामान्तरम्] ।

223n.—1. मशरं—&c –'मशरम्' (B) has been omitted by *R and others*, but this seems to be necessary as it occurs in the following stage-direction here and also in the mouth of यवनी in *Vik Act V*, **on a similar occasion. हस्तावारक**—A kind of gauntlet *generally made of Iguana skin* to protect the fingers or the forearm. Read बद्ध-गोधा-ङ्गुलि-त्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती'-*Rām. I* 22 9. **'आवाप'**—['आवापो भाण्डपचने परिक्षेपाऽऽलवालयो] means a 'band' or bracelet, hence **'हस्तावाप'** almost means the same thing (ज्याघाताऽऽवारण '—*K*) **2. एष.**—(15n. 1) Cf. राजा भास्तिरस्करिणी-गर्वित ! * *एष तमिषु सन्दधे'—*Infra* ०**शोणितार्थी**—अर्थ इति (अर्थाच्चाऽसन्निहिते' —1941) - अर्थी । "असन्निहित अर्थ अस्येति विग्रह । **अर्थो नास्तीति** यावत्— **BM.** 'अन्यथा **अर्थवान्** शब्द '–*Prabhā* Next इत्यीतत् (*Com*) But *Patañjali* has **rejected** this *Vārtika* **"भाष्ये तु एतत् सूत्र प्रत्याख्याय अर्थनम् अर्थः** *(याच्ञा) । तत अस्त्यर्थकम् इनि-प्रत्यय [5 2 115]]* कृत्वा **'अर्थी', 'अर्थिक.' 'प्रत्यर्थिक** इति सङ्गतम —**Prabh**ā. **आत्त-धन्वा**—The समास is either with धनुस् or with धन्वन् (*cm* — 63n 5). **'कथ धृतधनुषं** रघुनन्दन स्मरसि — *U* V 1' –Vide 192n 4) **3. कौणपाऽपसद**—कुणप शव भक्षयति या स्य इति कुणप अण् [by 'शीलम्'–(4 4.61)] कौणप — A carrion-eater Or कोणम्' [अस्रम् रक्तम्] पाति, इति कोण पा क [आत &— 3 2 3] - कोणप ।— *BhD.* **कोणपस्य निर्ऋतेः.** अयम् इति कौणप । [तस्येदम्'–(4 3 129) इति अण्] । **अपसद**—Usually at the end of a compound ha[illegible]

sense of 'wretch', 'accursed'. Lit. who is made to sit away from one's colleagues as a mark of degradation. 'कापालिकाऽपसदः'—*MM. V.* 'रे रे क्षत्रियाऽपसदाः"—*VS. III.* 'वृद्धाऽपसद'—*VS. II*; 'भरत-कुलाऽपसद'—Ibid. V; 'न **भविष्यति**'—Cf. "अरे काकोदर ***मयि स्थिते जिह्लेषि वलि याचितु ***प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अय न भवसि"—HC. III. 36. Hence **कौणपाऽपसद**—**राक्षसाऽधम** । Cf. 'राजा—मद्वचनात उच्यना नागरिकाः साय निवासवृक्षाग्रे विचीयता **विहागाऽधमः**—VIK.V.

Text: - **राजा** (समन्तादवलोक्य) **अये ! शून्यं खल्विदम् ।**

King (*Looking about*) Lo ! vacant, indeed, this (*is*).

(नेपथ्ये)—**अविहा, अविहा । अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खसि । विड़ाल-ग्गहीदो मूसओ विअ णिरासो म्हि जीविदे संवुत्तो ।**

[अविहा, अविहा । अह त्वा पश्यामि त्व मा न पश्यसि । बिडाल-गृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते सवृत्त] ।

(*Behind the scene*)—Alas ! alas! I see you though you see me not. Like a cat-caught rat. (*I*) have got hopeless of (*my*) life.

राजा—भोस्तिरस्करिणी-गर्वित[1] ! मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिषुं[2] सन्दधे—

श्लोक **यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।**
हंसो हि क्षीरमादत्ते[3] तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ।।२८।।

।। (अस्त्र मघत्ते) ।।

King—Oh ! Thou priding[1] (*thyself*) on the veil (*or magic*] of invisibility[1] ! my missile shall find thee out. Here do (*I*) fix my [2]shaft—That will slay thee worthy of death, (*and*) save the twice-born (Brahmin) worthy of preservation. The swan, indeed, takes milk (*and*) leaves the water mixed up with it. (28)

(*This said, aims the missile.*)

V. L.—B has 'अये' before 'शून्यम्' &c. 'विड़ाल'०—R. V. M. S. 'मार्जार०'—B. 'मूषक.'—R. V. M. S. 'उन्दुरु'—B. 'अस्त्रम्'—B. M. K. Dr. Śr. 'शस्त्रम'—R. V. S.; After 'त्वा द्रक्ष्यति', B has the following line—'स्थिरोभव, मा च ते वयस्य-सम्पर्कात् विश्वासो भूत्' । 'रक्षिष्यति'—HS. P. B. Dr. 'रक्षति'—R. V. M. S.

नेपथ्य इति । 'विड़ाल-गृहीतः' मार्जाराऽऽक्रान्त. । ['अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीविनाऽभावः सूचितः] । 'जीविते' जीवने (भावे क्तः) । **राजेति** । **स्करिण्या**' देहस्य अदृश्यत्व-विधायिकया विद्यया 'गर्वितः' सञ्जात-गर्वः दृप्तः ।

तत्मबुद्धौ। **य इति**। 'य' मदीयोवाण 'वध्यम्' अकारण ब्रह्महत्या-प्रवृत्तत्वात् वधार्हं मपराधिन 'त्वा' कोणपा-धमम् 'हनिष्यति'। अथच, 'रक्ष्यम्' अपराधाऽभावात् सर्वथा रक्षणार्हं 'द्विजम्' ब्राह्मण विदूषक ['दन्त-विप्राऽण्डजा द्विजा' इत्यमरः]। 'रक्षिष्यति' त्वत्त त्रास्यते। 'त्वाम् इषुम् एष' अह 'मन्दधे' धनुषि योजयामि। एकस्यैव **उभयकारित्वं** स्पष्टयितु दृष्टान्तमाह। 'हि' इत्यवधारणे। 'हस' [हन्ति गच्छति। 'हन हिसा-गत्या। पच्याद्यच्-(३।१।१३४)--"**भवेत् वर्णागमात् हसः**, सिंहे वर्ण-विपर्यय" इति सक्--इति भानुजि] 'क्षीर' पेय दुग्धम् 'आदत्ते' जलमध्यात् गृह्णाति पिबति इत्यर्थ [आङो दाऽनास्य-विहरणे" (२६८६) इति आत्मनेपदम्]। अथच नेन 'दुग्धेन मिश्रा (५९३) अप' अपेय जल 'वर्जयति' पृथक्कृत्य परित्यजति। [अत्र **दृष्टान्तालङ्कार** **परिकरालङ्कार**श्च। "राजा --क कोत्र भो" इत्यादिना एतदन्तन **व्यवसायो** नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमुक्त यथा धनञ्जयेन--"**व्यवसायः** स्व-शक्युक्ति" इति दुष्यन्तस्य स्वशक्ते आविष्करणात्। 'नेपथ्ये' इत्यारभ्य एतदन्तन **रौद्ररसः** ध्वनित। **श्लोको** वृत्तम्]॥२८॥

224n.- **1.** **-विड़ालगृहीतो** &c --Cf. 'विडाल-गृहीताया परभृतिकाया.' (153n. 5) *Mala. IV*, **वध्यम्**--वधम् अर्हति इति हन् + यत्। हन्' - 'वध'by "हनो वा यद्वधश्च वक्तव्य"--*Vart. on* 2843 "हन्धातो यद्वा स्यात्। प्रकृतेर्वधाऽऽदेशश्च इत्यर्थ"--**BM.** **G** and some other have 'यद्वा वधम् अर्हति इति 'दण्डादिभ्य **'य'** - 5 1. 66)." They evidently follow KV. But 'य' is a **slip** for **'यत्'**। Read **'दण्डादिभ्यः य' इति त्वपपाठः**, "अचो यत्" इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात्।--*BM & T*--1731. **2.** **तिरस्करिणी-गवित**--(190*n.* 9). **अस्त्रं** Is preferable to **शस्त्रम्** (R),--for a little after we have **'अस्त्र** सधत्ते, **'अस्त्र** मुपसहरन्'। **3.** **हंसो हि** &c.--For swan's power of separating milk from water; Cf. 'अम्भोजिनी-वन-निवास-विलासमेव **हसस्य** हन्ति नितरा कुपितो विधाता। न त्वस्य **दुग्ध-जल-भेद-विधौ** प्रसिद्धा वैदग्ध-कीर्तिमपहर्तु समर्थः."--*NS*. 18. **'हंसैः** यथा **क्षीरमिवाम्बु-मध्यात्'**--*PT*. "प्राज्ञस्तु जल्पता **पुसां** श्रुत्वा वाच शुभाशुभा। गुणवद्वाक्यमादत्ते **हंसः क्षीरमिवाम्भसः**"-- *Mahā; Ādi.* **'नीर-क्षीर-विवेके** हसालस्य त्वमेव तनुषे चेत्'--*Bhāminī-vilāsa.* 1. 13.

Text--(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) **मातलिः--आयुष्मन्**

कृताः शरव्या[1] हरिणा[2] तवासुराः
वंशस्थविलं शरासनं तेषु [3]विकृष्यतामिदम् ।
(जतजर) [4]प्रसाद-सौम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाः शराः ॥२९॥

(*Enter Mātali and the Vidūṣaka.*)

Mātali—O Long-lived Sir ! The demons have been made (*your*) marks[1] by Indra[2]—"Let (*then*) this bow (*of yours*) be[3] drawn against them. Of the good, eyes softened[4] with affection, (*and*) not deadly arrows, fall on (*their*) friendly persons." (29)

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्)—अये, मातलिः । स्वागतं महेन्द्र-सारथे ।

King (*Distractedly, withdrawing his missile*)—
—Lo ! (*is it*) Mātali ? Welcome, charioteer of Indria.

विदूषकः—अहं जेण इट्टि-पशुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अभिणन्दीअदि [अहं येन इष्टि-पशुमारं मारितः, सोऽनेन स्वागतेनाऽभिनन्द्यते[5]) ।

Vidūṣaka—He, by whom I was (*very nearly*) butchered[5] like a sacrificial victim[5], is by him greeted[6] with a welcome.

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन् ! श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः । Mātali—(*With a smile*)—O Long-lived Sir ! (*please*) hear on what errand (*I*) have been sent by Indra to Your Honour's presence.

राजा—अवहितोऽस्मि । King—(*I*) am all heed.

मातलिः—अस्ति कालनेमि-प्रसूतिः दुर्जयो नाम दानव-गणः ! Mātali—There is a host of demons called the "Invincible"—the brood of Kālanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् । King—There is. (*This*) was heard by me previously from Nārada.

V. L.—'मातलिः विदूषकश्च'—B.P.H.S. 'विदूषकमुत्सृज्य मातलिः'—R. V. M. S. K. 'शरव्यम्'—B. M. V. 'शरव्याः'—Patankar K. Sr. S. 'आयुष्मान्'—B. Dr. Omitted by others. B has 'ससम्भ्रमम्' before 'अस्त्रमुपसंहरन् । 'महेन्द्रसारथे'—R. M. V. B. "देवराज०"—B. 'देवेन्द्र-सारथये'—S. 'भो मनस्विन्'—B. Omitted by others 'भवान् * *अभिनन्दति'—B. 'येन * अभिनन्द्यते'—Others.

कृता इति । 'हरिणा' इन्द्रेण ['हरिरिन्द्रो हरिर्भानुः' इति गदसिंहः] ...णाः 'तव शरव्याः वाण-क्षेप-लक्ष्याः ['लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः ।

कवे विवक्षावशात् पुंस्त्वम्]। 'कृताः' विहिताः अर्थात् तवास्त्रादेव एते विनाशत्वं लभेरन् इति इन्द्रेण निर्धारितम्। अस्मादेव हेतोः 'तेषु' असुरेषु 'इदं' करे धृतं सज्जं 'सराशन' धनुः 'विकृष्यताम्' शरक्षेपाय आकृष्यताम्। तदर्थमहमत्रागत इति सूचितम्। [अतएव **सूक्ष्म-काव्यलिङ्गे** अलङ्कारौ]। तथाहि 'सतां' सज्जनानां 'प्रसादेन' अनुग्रहेण 'सौम्यानि' (४।२।२०) मनोज्ञानि न तु रोष-रक्तानि ['सौम्यः बुधे मनोज्ञे स्याद् अनुग्रहे सौम-दैवते' इति विश्वः] '**चक्षूंषि**' नयनान्येव 'सुहृज्जने' प्रियजने मयि मानलौ इत्यर्थः। 'पतन्ति', किन्तु '**दारुणाः**' मर्म्मभेदिनः 'शराः न पतन्ति' अतएव मा प्रति प्रमाद-सौम्य नयनं पातय इत्यर्थः। [उत्तरार्धेन प्रथमार्धस्य समर्थनात् **अर्थान्तरन्यासः**। न-शब्देनैव दारुण-शर-पात-व्यपोहनात् **शाब्दी-परिसंख्या** च। अनयोरेकाश्रयानुप्रवेश-रूप-**सङ्करः**। **'तव', मयि'** इति विशेषे वक्तव्ये '**सतां, सुहृज्जने**' इति ग.मान्योक्तेः **अप्रस्तुत-प्रशंसा**। सना तादृश-चक्षुषा सुहृज्जन-सवन्ध-प्रतीतेः **समालङ्कारो** व्यङ्ग्यः। 'न दारुणा' ... **व्यतिरेकः**। **वृत्त्यनुप्रासः**। 'चक्षूंषि' इति **नपुंसक-लिङ्गेन** प्रक्रम्य 'शराः' इति **पुंलिङ्ग-प्रयोगात्-भग्न-प्रक्रमता दोषः**। एव 'चक्षूंषि' इत्यनन्तरं भेद-बोधक-शब्द· **वक्तव्यः** किन्तु **नोक्तः**। अनएव **वाच्याऽनभिधान-दोषश्च**। तन्-ममाधानाय परार्धमेव पठनीयम् "पतन्ति हर्षेण सता सुहृज्जने सुदृष्टयो दारुण-हेतयस्तु न"—इति सिद्धान्तवागीशा.। **वंशस्थविलं** वृत्तम्] ॥२९॥ **राजेति**। 'अये' इति सम्बोधने [इति शब्दरत्नावली], विस्मये वा। **विदूषक इति**। 'येन' जनेन 'अह' माधव्य· 'इष्टे': ' यज्ञस्य यः 'पशु' छागादिः स इव '**मारितः**' 'इष्टि-पशुमार मारित.' ['उपमाने कर्मणि च' – (३।४।४५)–इति मारयते र्णमुल्। "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः (३।४।४६) इति **मारयते**· **अनुप्रयोगश्च**]। 'अभिनन्द्यते' सत्क्रियते इत्यनुचितमेव। **मातलिरिति**। विदूषकोक्त्या कौतुकोदयात् 'स्मितम्' ['**स्मित-लक्षणन्तु** प्रागुक्तम्] 'हरिणा' इन्द्रेण। **राजेति**। 'अस्मि' इति 'अहम्' इत्यर्थे निपातः ['**अत्रास्मि करोमि** सख्यः' इत्यादि-प्रयोगात्]। **मातलिरिति**। 'कालनेमिः' दैत्यविशेषः [स नु हिरण्य-कशिपु-पुत्र इति हरिवंशः] तस्य 'प्रसूतिः' अपत्यम्।

225n.—1. शरव्याः—शृणाति हन्ति इति शृ + उ = शरुः—An arrow. **तस्मै** हितम् इति शरु + यत् (by "उ-गवादिभ्यः यत्'–5. 1. 2) = शरव्यम्—**A** target. Or, शरान् व्ययति (व्येञ् संवरणे भ्वादिः)। "क-र्थधौ सर्वत्र सप्रसारणिभ्यो डः"—(*Vārt*—3. 2. 3) इति डः [शर + व्येञ् + ड = शर + व्य + ड = शरव्य]—*BhD*. Or, 'आतः अनुपसर्गे कः'—(3. 2. 3) इति कः। Next 'संप्रसारण' (य = इ) by "वचि-स्वपि यजादीनां किति" (6. 1. 15) '**व्येञ्**' is **यजादि**। Next by 'एर् अनेकाचोऽसंयोग-पूर्वस्य:'—(6. 4. ...

of वि is replaced by 'य' [शर + व्येञ् + क = शर + व्य + क = शर + वि + क = शरव्यम्–RM.—'**शरव्याः**'–is the **oldest** reading though '**शरव्यम्**' is usually *Neuter* as has already been used by Kāli. elsewhere' (Cf. 'फलिभिः शरव्यम्'—*Ra. VIII* 45; *XI.* 27; *ŚPB. VII.*) Kāli. here has used it in *Masculine Gender*. These sorts of *arbitrary breach* of grammatical rules (Cf. "**मन्दंमन्दं** for '**मन्दमन्दं**', '**नागरिक**' for "**नागरक**", '**त्रियम्बक**' for "**त्र्यम्बक**", "**कामयान**" for '**कामयमान**', '**आस**' for '**बभूवः**, '**दाश्वान्**' for **दत्तवान्**", "**गच्छती**" for "**गच्छन्ती** &c.) may be justified by the Vedic Grammar. (Vide 68n.—1; 70n. 2; 244n.– 3). This is the trait of व्यास, वाल्मीकि, and other old poets and writers. These uses are *certainly anterior* to the Gupta Period. But Kieth and other Gupta—Theorists have very conveniently connived at these. Even **अश्वघोष** has also used 'शरव्य' in one place in 'पुल्लिङ्ग' । Cf. "शरव्यः स तु दोषाणाम् यो हीनः स्मृति-वर्मणा"—SN. XIV. 38. **2.—असुराः—**So called owing to their not partaking of 'सुरा' (wine'. -(175n, 6). **3. इदम्—**The bow which is already fitted with an arrow and strung. **4. सौम्यानि—**सोमः (moon) देवता अस्य इति सोम + टयण् ['सोमाट्टयण्'—4.2.30;] or 'सोम इव सोम' । Next by 'चतुर्वर्णादीना स्वार्थे उपसख्यानम्—*Vārt.* 1789, सोम + ष्यञ् - सौम्यः—Beautiful. (*Com.*) RM attaches '**य**', but read--"यत्तु शाखादित्वात् (५।३।१०३)-'य' इति मुकुटः ।। **तन्न** ।। **वृद्धयप्रसङ्गात्**"—*BhD*—In one place *BhD*, however, proceeds thus:--"सोमइव सोम्य." । 'शाखा दिभ्यः य.'—(५।३।१०३) । ततः प्रज्ञाद्यण् (स्वार्थे—5. 4. 38) । 'प्रज्ञादि' is 'आकृतिगण' । Therefore सोम्य + अण् = सौम्य. । **5. अस्त्रमुपसंहरन्—**(14n, 8; end). Certain Mantras are recited **at** the time of **sending forth (प्रयोग)** missile to ensure its efficacy, and at the time of **retracting (संहार)**, counter-charms are recited which take off from the shaft the special virtue already imparted to it. Cf. "संमोहन नाम सखे ! ममास्त्र **प्रयोग-संहार-विभक्त-मन्त्रम्**"—*Ra.* 5. 57. **स्वागतेन** &c.—This phrase occurs in Mahā. Karṇa. 33; "सपद्युपस्थिते मित्रे कुशलेनागतं त्वया । ... प्रश्न-वचनं तत् **स्वागत मुदाहृतम्**" ।।— (*Cāritra-Bardhana*);

—(129*n*, 2). **6 इष्टि-पशुमारं मारितः**—इष्टि-पशु+मृ+णिच्+णमुल् भावे=इष्टि-पशु-मारम् (*Com.*). [Read—"उपमान-कर्मकारक-पूर्वकात् उपमान-कर्तृकारक-पूर्वकाच्च निरर्थक-धातोः परः तुमर्थे णमुल्-प्रत्ययः स्यात्। **कर्मणि**—कृपणेन ताम्रादिकमपि **सुवर्ण-निधाय निहितम्** (सुवर्णमिव सुगुप्त-मित्यर्थ)। गुरु **पितृ-वेदं** (पितरमिव) **वेत्ति**। **कर्त्तरि**–अविमृश्यकारी पुरुषः **शलभ-नाशं** (शलभ इव) **नश्यति**। * * अर्जुन-**ग्राहम् अग्रहीत्**"—**Prabhā**. 'समूल-घातमघ्नीन् न्यवधीत्'—Bhatti 1, 2] Note that the **same verb** after which 'णमुल्' is attached, is **repeated** as finite verb (3. 4. 46). **7. अस्मि**=अहम्—(7n, 2). **8. कालनेमि** &c.—The demon Kālanemi who had one hundred heads and arms, was slain by Viṣṇu. ('शत-प्रहरणोदग्रः शत-बाहुः शताननः &c'. – *MP.* (*Com.*) **9. नारदात्**—Nārada, [one of the ten –मानस-पुत्रs of Brahmā], was sprung from his lap ['उत्सङ्गात् नारदो जज्ञे, दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः, –*Bhāgabata.* He is very fond of promoting quarrel amongst men and gods. *Vide BRP.* (ब्रह्माण्ड), *Ch.* 21-22. (*i*) नरस्य धर्म्यम्=नारम् [*Vārt.* 4. 4. 49] नार ददाति इति नार+दा+क [3. 2. 3]=नारदः। (*ii*) "नारं" पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्य सदा भवान्। ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति" इत्यागमः। (*iii*) 'नुः' इदं **नारम्** (अज्ञान) **द्यति** (**खण्डयति**) ज्ञानोपदेशेन। (*iv*) **नारं** (**नरसमूहं**) द्यति कलहेन इति वा। पूर्ववत् कः—BhD. Though reckoned as a प्रजापति, he was a celibate, and he dissuaded '**दक्ष's** sons from procreation. He was consequently imprecated by Dakṣa to have *wandering habits.* Ch. "तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्ष-प्रजापतिः। क्रोधं चक्रे महाभाग नारदं स शशाप च"॥ - *Bhāgabata; VP.* 1. *Ch.* 15. **10. अस्ति**—(10n. 5).

Text—मातलिः—सख्यस्ते स किल शतक्रतो रजय्य-
स्तस्य त्वं रण-शिरसि स्मृतो निहन्ता।
प्रहर्षिणी **उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्त-सप्ति-**
(मनजरग) **स्तन्नैशं तिमिर मपाकरोति चन्द्रः॥३०॥**

स भवानात्त-शस्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम्।

Mātali (That (*troop of demons is*) really not vanquishable by your friend, the performer of hundred-sacrifices, (*but*) you are declared to be its destroyer in the fore-front of battle

moon dispels the nocturnal gloom which the seven-rayed (*sun*) is unable to remove.)) (30) So commemorated let Your Highness even equipped with weapon, march for victory now, having ascended that (*famous*) chariot of India.

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि अनया मघवतः सम्भावनया। अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम्।

King—Favoured am I by this honour (*done to me*) by Indra. But what made you act thus towards Mādhavya?

V. L.—Dr. supported by B has 'अवध्य' for 'अजय्य'। 'देवरथम्'—B. 'ऐन्द्र०'—R. V. M.

सख्युरिति। 'स' दुर्जय नाम प्रसिद्ध दानवगण [प्रसिद्धत्वात् प्रक्रान्तार्थत्वात् वा यच्छब्दस्य अनपेक्षा] 'ते सख्युः' सुहृदः 'शतक्रतोः' इन्द्रस्य [इति धनञ्जयकोषः। "कृत्यानां कर्तरि वा"—(२।३।७१)—इति षष्ठी पाक्षिकी] 'अजय्य' प्रयत्न-सहस्रैरपि जेतुम् अशक्यः [**"जय्यः** यः शक्यते जेतुम्, **जेयः** जेतव्य-मात्रके" इत्यमरः। "शकि लिङ् च"—(३।३।१७२)—इति शक्तौ 'अचो यत्'—(३।३।९७)—इति यत्। **"क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"**—(६।१।८१)—इति निपातितः]। 'किल' इत्यवधारणे (इति अमरकोष-टीका **सारसुन्दरी**)। 'रणशिरसि' समराग्र-भागे 'त्वं तस्य' दानवगणस्य 'निहन्ता' विनाशयिता 'स्मृतोऽसि' निर्धारित इत्यर्थः। यः खलु महेन्द्रेण अजय्यः, स कथं मया हनिष्यः? इत्याशङ्काम् उच्छेतुमाह **'सप्त-सप्तिः'** सूर्यः (इति हेमचन्द्रः)। [तस्य **विग्रहो** यथा—(१) सप्तसंख्यकाः **सप्तयः' अश्वा** इति रामायण-भाष्ये **रामानुज-पादाः**॥ तथा च श्रुतिः॥ "सप्त त्वा हरिता रथे वहन्ति देव सूर्य" इति॥ यद्वा, (२) **'सप्त-नामा सप्तिः' अश्वः** इति वा। तथाच श्रुतिः—'एकोऽपि अश्वः वहति सप्त-नामा' इति॥ यद्वा (३) 'सप्तानां तत्सङ्ख्यक-**प्राणानां** सप्तिः' प्रवर्त्तक चालक इत्यर्थः। तथाच श्रुतिः—'सप्त-शीर्षण्याः प्राणाः" इति॥ अपि च 'अहोरात्र रथेनाऽसावेक-चक्रेण वै भ्रमन्। सप्तद्वीप-समुद्रांश्च सप्तभिः सप्तभिर्वृतम्॥ छन्दोरूपैश्च तैरश्वैर्यतश्चक्रं ततः स्थितिः" इति मात्स्ये] 'यत्' निशाया इदम् इति 'नैशं' 'तिमिरम्' अन्धकारम् 'उच्छेत्तु' दूरीकर्तुं 'न प्रभवति' न समर्थो भवति 'तत्' नैशमन्धकारं सूर्यापेक्षया न्यूनतेजा अपि 'चन्द्रः अपाकरोति' ध्वंसयति विधिनिगमात् इत्याशयः। तद्वत् त्वम् इन्द्रापेक्षया न्यून-बलोऽपि तदवध्यं दानवगणं व्यापादयितुं शक्नोषि [**दृष्टान्तालङ्कारः।** स्नेमस्तस्येति सप्तसप्तीति **छेक-वृत्त्यनुप्रासाः। प्रहर्षिणी** वृत्तम्]॥३०॥ **स इति।** 'तम् ऐन्द्र-रथम्' सुप्रसिद्धम् इत्यर्थः (प्राग् व्याख्यातः) 'विजयाय' "चतुर्थी च भाववचनात्"—(२।३।१५)—इति चतुर्थी] प्रतिष्ठतां' गच्छतु ['सम-व-

प्र-वि-भ्यः स्थः'—(१।३।२२)—इत्यात्मनेपदम्]। **राजेति।** 'मघवतः' इन्द्रस्य ('इन्द्रः मरुत्वान् मघवा' इत्यमरः। मह्यते पूज्यते इति कनि-प्रत्ययेन "श्वन्नुक्षन्-" (उ:–१६५), इत्यादिना 'मघवन्' इति निपातितम्। "मघवा बहुलम्"–(६।४।१२८; ३६०) इति आदेश-पक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम्। यत्तु "आदेशे दीर्घाभावात् **मघवान्**" इति स्वामिनोक्तम्।। तन्न।। 'सर्वनामस्थाने चा-संबुद्धौ'–(६।४।८; २५०)—इति दीर्घ-सम्भवात्। विस्तरस्तु व्याख्यासुधाया द्रष्टव्यः)। 'सम्भावनया' गौरवेण। 'अथ' इति प्रश्ने। 'एव' पश्चाद-वनत-शिरोधरम्।

226n. —1. शतक्रतोः—Indra (*Jove or Jupiter Pluvius of Classical mythology*) is called 'शतक्रतु' according to the *Purāṇas* for his performance of *hundred horse-sacrifices.* Hence he always views with jealousy and alarm any persistency by a human of severe penance or one-hundred horse-sacrifices which might raise him to a level with himself. (41*n*, 6.). Our poet also endorses this view. Read "जगत्-प्रकाश तदशेषम् इज्यया, भवद्गुरुः लंघयितु ममोद्यत॰।। हरिर्यथैक **'पुरुषोत्तमः'** स्मृत, महेश्वर **'त्र्यम्बकः'** एव नापरः। तथा विदुर्मां मुनयः **शतक्रतुं', द्वितीय-गामी न हि शब्द एष नः"** ।:—*Ra. III.* 48-49. According to the Western Vedic Scholars, क्रतुस् (*Gr. Karatos*) in the Vedic Literature **invariably** means **'power'** (**i.e. wisdom, insight strength** of mind or body. (**प्रज्ञा नाम**—Nirukta. III. 13) or *deeds* (**कर्मनाम**—Ibid II. 1.) Hence according to them the epithet means *one whose power or wisdom is hundred i. e. infinite.* **सख्युस्ते—**Cf. 'अय ग **वलभित्-सखः** द्रुयन्त '—*Act. II. Supra* **अजय्यः—** Cf. 'तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः:" —*Ra. XVIII.* 8; (72*n*, 8). **निहन्ता—**Is a very significant epithet of Duṣyanta. The demon whom Indra could not even **defeat,** will be **killed** by Duṣyanta. (Now read 75n. 5, 7). **2. सप्त-सप्तिः** —Either the sun who has **seven horses** [R. V. I. 50, 8; 115, 4] or who has a horse **named सप्त** (*Com.*) **3. चन्द्रः अपाकरोति—**"The appositeness of this comparison depends on the fact that Duṣyanta's pedigree was **traceable to the moon"** (चन्द्रवंश)——*M.* Cf. "न पुत्र-वात्सल्यम् अपाकरिष्यति"—*Ku. V.* 14. Elsewhere "अपा+कृ'has a **different sense** *i.e.* 'to give up'.Cf. '

भुजच्छेदमपाचकार"—*Ra. VII.* 50 **4. मघवत:**—In Classical Sanskrit it is invariably an **epithet of Indra.** In the **Vedic literature** it refers **sometimes to the Sun god,** because he is the giver of rain ('आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टेरन्न तत प्रजा')) and thereby of wealth. मह् (wealth, present) + मतुप् (वन्)—361. According to Kṣīrasvāmī, **"मघवा'** and **"मघवान्"**, and according to RM, **'मघवा', 'मघवन्', 'मघवान्'** are the forms in **Nom. Sing.** But *BhD* opines that the form **'मघवन्' is incorrect.** (*Com*) **सम्भावनया**—(230n, 7)

Text:—मातलि: (सस्मितम्)—तदपि कथ्यते। किञ्चिन्निमित्तादपि मन स्सन्तापात् आयुष्मान् मया विक्लवो[1] दृष्ट:। पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि। कुत:—

आर्या [12, 18, 12, 15]

ज्वलति[2] चलितेन्धनोऽग्नि विप्रकृत[3] पन्नग[4] फण कुरुते।
प्राय स्व महिमान कोपात्प्रतिपद्यते[5] जन्तु ॥३१॥

Mātali (*With smile*) That too will be (*just*) explained Owing to some mental throe due to certain cause Your Long-lived Highness was found by me utterly[1] disquieted[1] (*And*) afterwards to rouse the anger of Your Long-lived Highness, I did like that For Fire with its fuel[2] stirred, blazes up, the adder[4] when irritated,[3] swells (*its* hood), verily a man generally attains[5] (*his*) own high-spiritedness through (*some*) provocation (*only*) (31).

राजा (विदूषक प्रति)—**वयस्य ! अनतिक्रमणीया दिवस्पते राज्ञा। तदगच्छ परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्य-पिशुन ब्रूहि—**

श्लोक

त्वन्मति:[6] केवला तावत्परिपालयतु प्रजा।
अधिज्य मिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृत धनु. ॥३२॥

King (*To Vidūṣaka,*) Friend ! the bidding of heaven's[7] king (*is*) not[8] to be transcended[8] So apprising[8] him of the circumstance,[8] tell minister Piśuna in my wordings –

"Let you intelligence[9] alone protect (*my*) subjects, (*while*) this braced (*strung*) bow is employed in another (*sublime*) task" (32)

विदूषक:—जं भवं आणवेदि [यद्भवान् आज्ञापयति]। (निष्क्रान्त)।

Vidūṣaka—As Your Honour commands. (*Exit*).

मातलिः—आयुष्मान् रथमारोहतु ।
(राजा रथारोहणं नाटयति) ।
। (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

Mātali—Let Your Long-lived Highness ascend the chariot. (*The king represents mounting the chariot*). [*Exeunt Omnes*].

षष्ठोऽङ्कः

(*End of the Sixth Act*)

V. L. -'सम्मितम्'—B. Omitted by others. 'विक्लव.'—B. Others read 'विक्लव ' । 'फण'—M. V. K. S. फणा'—R. B 'क्षोभात्'—R. V. M. 'कोपात्'—K. S.; B reads the last line thus 'तेजस्वी सक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेज ' । 'हि जन.'—R. V. M. 'जन्तु - -M's Mss; Mackenzie Mss. B reads विदूषक प्रति' for 'जनान्तिकम्' । 'प्रतिपालयतु' —B. P. 'परिपालयतु'—R. V. Si. परिपालयितुम्'- K. M. Dr.

मातलिरिति । स्मित-लक्षणमुक्त प्राक् । [अनेन विदूषक-पीडन-घटनाया अकिञ्चित्-करत्व सूच्यते] । 'किञ्चित्' समाजात किमपि वस्तु 'निमित्त' कारण यस्य तस्मात् । विक्लव ' विह्वल कातर इति यावत् । **ज्वलतीति ।** 'अग्नि. निर्वाणोन्मुख अनल 'चलितानि' कम्पितानि [चल कम्पने । घटादित्वात् मित्व, "**घटादयो** मित " इत्युक्त । तत **णिचि "मितां ह्रस्वः"**–(६।४।९२) इति ह्रस्वत्वम् । अन्यथा **'चालितम्'**] । 'इन्धनानि' काष्ठानि यस्य तथाभूतः सन् 'ज्वलति' पुनर्दीप्यते । 'पन्नग ' सर्प [' पद्भ्या न गच्छति य स **'पन्नगः' पृषोदरादित्वात् साधुः" इति प्रभा ।** यद्वा 'पन्न पतित गच्छति इति 'पन्नग ' । पन्नमिति पतने, क्तान्त क्रिया-विशेषणम्" । "सर्वत्र-पन्नयोरुपसंख्यानम्", वा- २९६५—इति भट्टोजिदीक्षित] । 'विप्रकृत ' निकृत', केनापि दण्डादिना उद्वेजित सन् इत्यर्थ ["निकृत स्याद् विप्रकृत.' इत्यमर] 'फण फटा ['फटाया तु फणा द्वयो.' इत्यमर] । 'कुरुते' स्व-पराक्रम-प्रकाशार्थम् उत्तोलयति इत्यर्थः । 'हि' इत्यवधारणे 'प्राय ' बाहुल्येन ['प्रायो बाहुल्य-तुल्ययो ' इति विश्व. । अनेन ज्ञानि-स्तनादीना व्यावृत्ति. वोद्धव्या] 'जन्तु ' प्राणिमात्र 'कोपात्' उत्तेजनात् 'स्व' स्वकीय 'महिमानम्' आत्म-प्रभाव तेज इत्यर्थः । 'प्रतिपद्यते' प्राप्नोति आविष्करोति इत्याशय. (अत्र **माला-दृष्टान्तालङ्कारः ।** 'भवान्' इति विशेषे प्रस्तुते 'जन्तु ' इति सामान्योक्ते. **अप्रस्तुत-प्रशंसा ।** एकस्य पराक्रम-प्रकाश-रूप-धर्मस्य वाक्य-भेदेन पृथङ्-निर्देशात् **प्रतिवस्तूपमा ।** पूर्वोक्तस्य चरण-द्वयस्य

विशेषोक्तस्य परार्धोक्त-चरण-द्वयेन सामान्येन समर्थनात् **अर्थान्तरन्यासो** वा। एतेषां परस्पर-निरपेक्षतया **संसृष्टिः।** लतिलिते इति प्राप्रेति **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। आर्या** जातिः। ॥३१॥ **राजेति।** 'अनतिक्रमणीया' अनुल्लङ्घनीया। 'दिवस्पतेः' इन्द्रस्य ('शतमन्युः दिवस्पति' रित्यमरः)। 'परिगतः' अवगतः 'अर्थः' एतद्वृत्तान्तः येन तथाभूतं कृत्वा। अर्थात् एतद्वृत्तान्तम् अभिधाय ("अथ माधव्यं प्रति भवता किमेव प्रत्युक्तम्" इत्यादिना एतदन्तेन **शक्ति-नाम** अङ्गमुपक्षिप्तम् तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"**शक्तिः** पुनर्भवेत्॥ विरोधस्य प्रशमनम्" इति)। **त्वदिति।** 'केवला' अन्य-निरपेक्षा मम साहाय्य विना इत्यर्थः। 'त्वन्मतिः' तव बुद्धिः ('बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी प्रज्ञा शेमुषी मति' रित्यमरः)। 'तावत्' मदागमन-पर्यन्तम् 'प्रजा' राज्यवासिनः सर्वान् जनान् 'परिपालयतु' रक्षतु। ननु तव धनुषा इदानीं किं कार्यमिति आह, 'अधिज्यम्' आरोपित-मौर्वीकम् 'इदं' मदीय 'धनुः अन्यस्मिन्' दानव-वध-रूपे 'कर्मणि' देवकार्ये (एतेन लोकद्वय-रक्षकत्वम् अस्य ध्वनितम्') 'व्यापृतम्' नियुक्तम् (**श्लोको** वृत्तम्) ॥३२॥

॥ इति गौतम-श्रीरमेन्द्रमोहनवसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां षष्ठोऽङ्कः ॥

227n.—1. चलितेन्धनः—The root ञिइन्धी is रुधादि (६।४।६६), लट् इन्धे। ("**इन्धे** यद्वेग यत्नेज."–KR. 265] लिट इन्धाञ्चक्रे, इन्धाम्बभूव, इन्धामास। 'आम्' after 'इन्ध' in लिट् is *optional* in the **Vedas,** but not in **'भाषा।** Read "केचिदिन्धि भवतिभ्याञ्च" (1.2.6; 3393) इन्धे परस्य लिटः कित्व-विधान-सामर्थ्यात् आम. विकल्पमिच्छन्ति। तदिन्धेः **छन्दोविषयत्वात्** भुवो वुको (६।४।३३) नित्यत्वादित्यादि भाष्य-वार्तिक-विरोधादुपेक्ष्यम्" *Jinedra-buddhi in his Nyāsa.* **2. विप्रकृतः** -Offended, insulted. Cf. "**सुप्त-सर्प दण्ड-घट्टनाद्** रोगिनोऽस्मि तव विक्रम-श्रवात्"– *Ra. XI.* 71. (128n. 5.). **3. फणं कुरुते**—Our poet **usually writes 'फण'** (expanded hood of a snake). Cf. 'रतैः मणिभिः **फणस्थैः'** —*Ra. XIII.* 12; 'कराल-**फण**-मण्डलम्'—*XII.* 98; 'मृणाल-मृदुभिः **फणैः'**—*Ku. VI.* 68. But also Cf. 'ननु **फणा**-मण्डलोदर्नि.'--*Ra. X.* 7. **4. कोपात्** (*B*)—Supported by *K & Ś* seems to be **preferable** as just before this Śloka 'पश्चात् **'कोपयितुम्'** &c. occurs in Mātali's speech. Also Cf. "सा गतस्य तव धाम वैष्णवं **कोपितोऽसि** मया दिदृक्षुणा"–*Ra. XI.* 85. 'महाशीविषवत् प्रकुप्यति"—*SN. IX.* 14. **जन्तुः**—*Cf.* 'किन्तु रोषान्वितो **जन्तुः** हन्यादात्मानम् अच्युत'—*Mahā.* (*Droṇa.*

156, 95). "सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् । पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति" ।—*Ibid.* (*Śalya.* 32, 59). **5. दिवस्पतेः**—Involves grammatical difficulty. The word is evidently equal to 'दिवः (स्वर्गस्य) पतिः' but **why is it that षष्ठी is not elided (अलुक्) in the compound form**? Similar difficulty exists in **वाचस्पतिः' 'वास्तोस्पतिः', 'भ्रातुष्पुत्र'** and so on. Considering that all these cases do not come under 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'—(6. 3. 14), *RM* says 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्, इत्यत्र बहुल-ग्रहणात् **अकृति अपि अलुक्**" । But 'तन्न, पातेर्डतिः । (उ-२०६)" इति ऊणादि सूत्र-सत्त्वात् ॥—BhD. Next he continues—वस्तुतस्तु 'षष्ठ्याः पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद-पय-स्पोषेषु" (८।३।५३, ३६३८) इति सत्त्व-विधान-सामर्थ्यात् लोक-वेद-साधारण्येन—**"वृद्ध-कुमारी-वर"**-न्यायेन अलुक् ज्ञापित । कस्कादित्वात्—(८।३।४८, १४८) स । यत्तु 'षष्ठ्याः पतिपुत्र—" इति सत्वम् इति मकुटेनोक्तम् ॥ तन्न ॥ **तस्य छन्दोऽधिकारात्**' । *i.e.* अलुक् of षष्ठी विभक्ति of दिव is to be **inferred** from the *Vedic Sutra* (8. 3) 53) by the **"Maxim of the old virgin's boon"** (**वृद्ध-कुमारी-वर-न्याय**) which has been thus explained by *Patañjali* :—' वृद्ध-कुमारी इन्द्रेणोक्ता, 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरम् अवृणीत—**'पुत्रा मे बहु-क्षीर-घृतमोदनं कांस्य-पात्र्यां** भुञ्जीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति । कुतः, पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । **तत्राऽनया एकेन वाक्येन 'पतिः' 'पुत्राः', 'गावः', 'धान्यम्'** इति **सर्वं** सगृहीतं भवति इति"—*MBh* on "न म, ने"—(8. 2. 3). In other words, the boon covers all that she wishes to have, such as **progeny, abundance of corn, cattle** and **Bell-metal.** Similarly because the *Vedic Sūtra* (8.3.53) enjoins that the षष्ठी-विसर्जनीय should be changed into 'स्' with such words as पुत्र &c., therefore the inference about *Pāṇini's* view is that the षष्ठी विभक्ति in such cases should be अलुक् in the समासवाक्य । Next कस्कादित्वात् स । *BhD* follows *Vardhamāna* who has included **दिवस्पति** in the **कस्कादि** list which is **आकृतिगण ।** *Kramadīśvara* has **simplified** all such anomalies by framing a Sutra **"क्वचिदन्यत्रापि** (*Also MN on Ku. III.* 30). **6. त्वन्मतिः केवला** &c.—The kingdom is well governed by the king if he is assisted by his ministers. Cf. 'सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः'—*Ki.* 1. 5. Also *MS. VII.* 36-37. But in this

particular case the king is engaged elsewhere,, hence the minister has alone to carry on the work. 'परि+पा 'means **'to protect'** Cf. "क्लिश्नाति लब्ध-**परिपालन**-वृत्तिरेव"—*Śak. V* 6; *NP. I.* 20; *MM X.* 25; *Y. I.* 334; *MS IX* 251, **प्रतिपालयतु**—(*B*) is not good, for Kāli. always uses 'प्रति+पा' to mean **'to await'.** Cf. **'प्रति-पा-**ल्यावसरः खलु प्रस्तावः'—*Śak. VII.* Also *vide* (187*n*. 4).

Remark : The students should note carefully that forms like **ह्मि, अह्मेषु, अह्मे, विह्मरिदो, अब्बह्मण्णम्** etc as found in many **printed books and commentaries** are **terribly erroneous,** for Sanskrit combinations like ह्न, ह्ल, ह्म **when rendered into Prakrita** न, ल म will have the **upper or the First** position by the rule—' ह्न-ह्ल ह्मां न ल-मा **स्थितिरूर्ध्वम्**" **Prakrta Prakāśa,** III. 8. Read -' एषु संयोगेषु **अधः स्थितानां** न ल मानामत्येनया वर्णानां **हकारस्य स्थितिरूर्ध्वं** भवति । संयोग-वर्णयोः परिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः '।—Sañjivanī thereon, 'एषु संयोगेषु हस्य अधः स्थितानां लादीनां **तदुपरि स्थितिः** स्यात् । जिम्हा जिह्वा —Subodhini, also Introduction to Prakrta' Woolner. pp 22-47, 'मादेः म्हः'—Sanksipta-Sara-Vyakarana,' VIII. 94, 'Markandeya Prakrta-Sarvasva' II 43 'Paia-Sadda-Mahannavo' (Introduction) pp 11 15 Sad-Bhasa-Candrika of Laksmidhara, 1 1 67, Prakrta-rupavatara' of Simha-Raja pp 53. Now see (3n. 1) **(ह्मि)**

Time-analysis of Act VI A long interval of about **six years** or so separates the Sixth Act from the previous one. This we infer from the following considerations (i) The interval between Acts VI and VII is very short, and not more than a day [(देवाः एव ताः * * तथा **अचिरेण** धर्मपत्नीम्'—&c —Act VI; also Time-analysis of Act VII] (ii) From the childish pranks and talks of सर्वदमन, his age seems to be six years or so. (iii) According to the Mahā. also **'सर्वदमन'** is six years old· (**'षड्वर्षं** एव बालं स कण्वाश्रम प्रति) * * । The Induction begins in the morning. The fisherman was perhaps caught at 8 or 9 A M. (*i e. in the market-time*) in a suburban high street where he was wandering over the market-place for a buyer for the ring

(188n. 3). Later on he was dragged all the way up to the wicket of the city-gate. Several hours may be supposed to have passed between Śvāla's going to and returning from the palace with gift. ['जानुक, चिरयति खलु आवुत्त'। 'ननु अवसरोपसर्पणीया राजानः.'] । Most likely the scene ended in the evening when the party proceeded towards a vintner's shop. ['ननु शौण्डिकापणमेव गच्छाम'] । The Act proper begins in the morning, and Sanumatī after finishing her attendance to the *morning* ablution of the sages (perhaps worshipping the sun; Cf. 'अप्सरो वार-पर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना' &c— *Vik. Act II*) met the maid-servants of the king not later than 10 A. M. The worshipping of Kamadeva is also in keeping with this time. The king kept late hours on the previous night, and consequently having got up late (198*n*. 6) could not attend the *morning* court in time [Cf. उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः. * * प्रविशेत् स शुभां सभाम्'— *MS. VII*. 145, 183*n* —*Time Analysis*). Hence he informs the minister to send all the cases that have been investigated. on paper. The conversation of the king with Vidūṣaka continued for a long period when Viūdṣaka was pinched with hunger ('कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि'—VI. p. 74) Hence the Act perhaps closes not later than two in the afternoon The season is spring and about two weeks' time may be supposed to intervene between the Induction and the main Act before the pangs of love could have produced such a remarkable change in the king's mind and person (*Śl* 6). Śak-affair has also by this time been thoroughly public ('बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते'— VI. p. 35)

सप्तमोऽङ्कः

Text:—(ततः प्रविशत्याकाश-यानेन रथारूढो राजा मातलिश्च)।

राजा—मातले ! [1]अनुष्ठित-निदेशोऽपि मघवतः सत्क्रिया[2]-विशेषादनुपयुक्त-मिव[3]-आत्मानं समर्थये।

(*Enter along the aerial path, the king seated on a chariot with Mātali*). King—Mātali, although (*I*) have executed[1] (*his*) commission[1], yet because[2] of his extraordinary [*or excessive*] honour[2] (*accorded to me, I*) consider myself (*quite*)[3] unworthy (*of it*)[3]

मातलिः (सस्मितम्)—**आयुष्मन् ! उभयत्राप्यसन्तोषम् अवगच्छ। कुतः—**

वियोगिनी [ससजग १।३ सभरलग २।४]

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः
प्रतिपत्त्या[4] लघु[5] मन्यते भवान्।
गणयत्यवदान-विस्मितो[6]
भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥१॥

Mātali (*With a smile*)—My Long-lived King ! know (*that*) dissatisfaction (*lies*) in both of you. Your Honour underrates[5] the prior services (*rendered by you*) upon Indra by reason of the (*subsequent*) honour[4] (*shown to you by him*). He, too, amazed[6] at your (*heroic*) deeds[6] takes no account of this honour (*bestowed on you*). (1).

V.L.—'०यानेन'—R. V. M. K. '०वर्त्मना'—B. P. 'रथयानेन'—Dr.; K. B. & Śr have 'रथारूढ़.' for अधिरूढ.'। 'उभयमप्यपरितोषं समर्थये'—&c.—R. V. M. 'उभयत्राप्यसन्तोषम् अवगच्छ'—B. P.; S & K omit 'समर्थये'। 'कुत.'—B; Omitted by others. The first half is thus read in B & Dr. -"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कार-मवेक्ष्य मन्यते"। 'अवदान'—R. B. K. M. 'अपदान'—S. Dr. 'विस्मित:'—R. V. 'तोषित:'—M. Colebrooke Mss. 'सस्मितां'—B. ०'क्रियागुणान्' —R. K. S. M. V. ०'क्रियामिमाम्'—B. Dr. HS.

तत इति। [इत:प्रभृति ग्रन्थ-समाप्ति यावत् **निर्वहण-सन्धिः**। तल्लक्षणं यथा दशरूपके—'बीजवन्तो मुख्याद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्। एकार्थम् उपनीयन्ते यत्र **निर्वहणं** हि तत्"। तथा चात्र **शकुन्तला-प्राप्ति-रूपं कार्यं** नाम अर्थ-**प्रकृतिः**। तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—"यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक् प्राज्ञैः

प्रयुज्यते। तदर्थो य समारम्भ स्तत् **कार्यं** कथ्यते इति"—दुष्यन्तस्य पुत्रेणापि सह **धर्मपत्नी-लाभात् फलयोगो** नाम कार्यावस्था सूचिता। तल्लक्षण यथा दर्पणे—"सावस्था **फलयोगः**स्याद् य समग्र-फलोदय" इति। अत्र दानव-युद्ध युद्धत्वेन साक्षात् निषिद्धमित्यङ्केनैव सूचितम्। प्रकृते प्रयोजनाभावात् अन्यद्वारा वाचिकाऽभिनयेनापि नोक्तम्। अनङ्कस्य अभिधानमिति रसदोषापत्ते। अत कृत-कार्ययो सूत-रथिनोरेव प्रवेश। तत् सवादेनैव कार्यमुन्नेयम्)। 'अनुष्ठित' प्रतिपालित 'निर्देश' दानव-वध-रूप आदेश तथोक्त अहम्। 'मघवत.' इन्द्रस्य अय शब्द **मध्य-मणि-न्यायेन** पूर्वपदेन परपदेन च सह अन्वेति। **सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्** समास]। **सती क्रिया इति 'सत्क्रिया' आदरः अभ्यर्थना** इति यावत् [तथाचोक्त श्रीगीताया 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्द पार्थ युज्यते"॥ १७।२६] तस्या 'विशेष' अतिशय तस्मात् सम्भावनाऽतिशय्यात् इत्यर्थ [हेतौ ५मी] 'अनुपयुक्त' सर्वथा अयोग्यम् 'मम इति' मन्ये। [यन्मया कार्य कृत तदिन्द्र-सम्माननाया सहस्रांशेनापि तुलयितु न क्षममिति **सूक्ष्मालङ्कारः**]। **मातलिरिति**। उभयोरपि असन्तोष-दर्शनेन कौतुकात् स्मितम्। 'उभयत्रापि' त्वयि दुष्यन्त मघवति च ['तयप्'—प्रत्ययस्य (५।२।४२) स्थाने 'अयच्' (५।२।४३)]। 'असन्तोष' परितापस्य अनुदयम्। इन्द्रस्तु त्वत्-सत्कारमधिक मन्यते। त्वतु इन्द्र कृत सत्कारम् अधिकम् मन्यसे इति भाव। तदेव वक्ष्यमाण श्लोकेन स्पष्टयति। **प्रथमेति**। 'भवान् मरुत्वत' इन्द्रस्य [इन्द्रो मरुत्वान् मघवा इत्यमर] 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, पश्चात् कृतया सम्माननया ['**प्रतिपत्तिः** प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये **गौरवेऽपि** च' इति मेदिनी] 'प्रथमम् उपकृत' दानव-जय-रूप-पूर्वोपकार लघु' तुच्छ 'मन्यते। अतएव भवत असन्तोष इति भाव। तथा 'सोऽपि' इन्द्रश्च 'भवत' तव दुष्यन्तस्य 'अवदानेन' पराक्रमेण] इति रघु-टीकाया मल्लिनाथपादा। **'पराक्रमः अवदान स्यात्"** इति भागुरि] दुर्जय-दानव-गण-वधात्मकाऽतीत-कर्मणा इत्यर्थ। 'विस्मित' सञ्जाताश्चर्य 'इमाम्' ['इदमस्तु सन्निकृष्टमि'त्युक्ते] सम्प्रति आत्मना विहिता 'सत्क्रिया' सम्मानना 'न गणयति' न योग्या मन्यते। अतस्तस्यापि असन्तोष इति भाव। [**हेतु-श्रुत्यनुप्रासौ**। **उपमेयोपमा व्यङ्ग्या**। परस्पर क्रिया-जननात् **अन्योन्या-लङ्कारः**। अत्र सत्क्रिया-लक्षणे कारणे सत्यपि यद्गणन-लक्षण कार्याऽनुत्पत्ति सा कि **विशेषोक्ति** किवा गणना-भाव-लक्षण-कार्योत्पत्तौ कारणाऽभावात् **विभावना** [कारणाऽभावस्तु तद्विरुद्धमुखेनोक्त] इति **विशेषोक्ति-विभावनयोः** सन्देह-सङ्कर इत्युभयो परस्पर-निरपेक्षतया **संसृष्टिः**। **सुन्दरी** इत्यपरनाम **वियोगिनी**-वृत्तम्। अन्ये तु **वैतालीयमेतत्** इत्याहु.) ॥१॥

228n.1. मघवतः—(226n. 4.) may be connected

both 'अनुष्ठित-निदेशः' (अनुष्ठित-मघवन्निदेशः) and 'सत्क्रियाविशेषात्' by **'मध्य-मणि-न्याय'** [A brilliant gem placed in the middle of a necklace, enhances its beauty on both sides.] or by **'देहली-दीपक-न्याय'** [A lamp hanging over the thresh-hold ('देहली) of a house, by its peculiar position, serves to light the rooms on both sides of the thresh-hold], or by **'काकाक्षि-गोलक-न्याय** [A crow (एकाक्ष) serves its purpose by moving its 'one pupil', as occasion requires, from one socket to another]. Here one word serves two purposes. The construction is justified by the maxim **'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः'** । Read 'सर्वान्धशब्द. सापेक्ष· नित्य सर्वःसमस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' ।। *Read* [9*n*. 7.]. **2. सत्क्रिया-विशेषाद्**—Owing to extraordinary or special mark of distinction. (*33n*. 2). **3. उभयत्र** &c.—This is the **best reading.** In the other reading ['उभयमप्यपरितोष समर्थये' **unnecessarily repeated,** sounds *un-kālidāsian*. Note also that this word is not only omitted by *K* and *S* but also in some Devanāgara Mss. This raises great doubt about the authenticity of this reading. **4. मरुत्वतः**—मरुत् (मृ + उति) means 'Gods in general'. Cf. *Ra. XII.* 101; *VI. I* 'मरुताम् अमरगणाम्'—*M.V.* मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत् + मतुप् [5. 2. 94.] = मरुत् + वत् [म = व by 'झय' 8. 2. 10] = मरुत्वत् (*Indra*), and not 'मरुद्वान्', as तकारान्त-word followed by 'मतुप्', is a **'भम्'**, and not a **'पद'** । **"तसौ मत्वर्थे'** (१।४।१९) इति **भत्वात्** जश्त्वा-भावः"—*BhD*. "मत्वर्थीय-प्रत्यये परे **तकारान्त-**प्रकृतिः सकारान्त-प्रकृतिश्च **भम्** उच्यते । (१।४।१८) मरुत्वान्—**Prabhā.** In the Vedice literature, however, 'मरुत्' means the '*Gods of Storm*' and **Indra is called 'मरुत्वान्** as he accompanied by them, killed his foe *Vṛtra*. In *HV. I.* 3, 'मरुत्'s are spoken of as the **step-brothers** of इन्द्र । **5. प्रतिपत्त्या**—Honour, mark of distinction. Cf. *Śak. IV.* 17; *Ra. XIV.* 12; *XV.* 22. 'स्थान-प्रतिपत्ति'—*UC. VII*; (20*n*, 4). **6. अवदान** &c.—अव + दो (छेदने)—(लट् द्यति) । Or from, दैप् (शोधने । लट् दायति) । Or from, दाप् (छेदने । लट् दाति) with 'ल्युट्' which in all cases, is to be used in **'भावे'** or करणे । The word means a *'valorous act'*, *'act of heroism'* (*Com.*)

'अवदानं पौरुषम्'—*K.* Cf. 'प्रवीणैः मंर्गायमानः त्रिपुरा**वदानः'**—*Ku. VII.* 48. 'प्रापत् अस्त्रम् **अवदान**-तोपितात्'—*Ra. XI.* 21. 'वीर्यविदानेषु कृतावमर्षः'—*Ki. III* 43. **'अपदान'**—Has the **weighty support** from (Rām. IV. 40; VI. 19). India has been stunned by your extraordinary power. Most probably there was **no serious fight at all.** The demons were perhaps vanquished very easily. *Vide Śak. III.* 1; *also Time-analysis. of Act. VII.* **7. सत्क्रिया-मिमाम्**—Refers to honour **recently shown** to Duṣyanta (*Com.*) 'सत्क्रिया-**गुणान्**' is the other reading which has been explained as 'सत्क्रिया-विशेपाम्' by *K* [as 'गुण' at the end of a compound has the sense of 'विशेष' । Cf. 'सम्भावना-गुणम्'—*Infra.* Sl. 4.], but there is no reason why all on a sudden, **Plural number** should be used, as the idea has already been expressed with **Singular number.** Cf. 'सत्क्रिया-**विशेषात्'**—*Supra*, and 'सम्भावना-**गुणम्** अवेहि तमीश्वराणाम्'—*VII.* 4. *Infra.*

Remark :—In the beginning of this Act, **Kāsmīrian Mss.** introduces a प्रवेशक with two dancing celestial nymphs. talking about the prowess of दुष्यन्त । But this being not supported by any other recension is rejected.

Text :—राजा—मातले ! मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिः[1] विसर्जनाऽवसर-सत्कारः[2] । मम हि दिवौकसां[3] समक्ष मर्धाऽऽसनो-पवेशितस्य—

[उपजाति तनजगग जतजगग] [4]**अन्तर्गत-प्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृत-स्मितेन ।**
[5]आमृष्ट-वक्षो-हरिचन्दनाऽङ्का मन्दार-माला हरिणा पिनद्धा[6] ॥२॥

King—Nay, Mātali (*say*) not so. That[2] honorary distinction, at the time of (*my*) dismissal,[2] was certainly beyond[1] the compass of even the (*warmest*) expectations. For—Seating me on (*his*) half-throne, in presence of the denizens[3] of heaven[2], a garland of Mandāra (*flowers*)[5], tinged by the (*celestial*) yellow-sandal,[5]rubbed off from (*his*) breast[5], was fastened[6] (*round my neck*) by Hari himself, as he smiled looking up at Jayanta who was standing near by and [4]inwardly longing (*for the same distinction*)[4]. (2)

V. L.—'अभूमिः'—K. R. M. दूरवर्ती'—B. S has '० प्राथित ०'—for ० प्रार्थना ०' ।

राजेति । 'मां मैवं' ब्रूहीति शेषः । 'स' मयाऽनुभूतः ['प्रक्रान्त-प्रमिद्धाऽनु-भूतार्थेषु यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते' इति मम्मटभट्टः] 'विसर्जनस्य अनन्तरे'

राज-धान्यां प्रत्यावर्तन-वेलायाम्। 'सत्कार:' संमाननम्। 'खलु' इत्यवधारणे। 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणाम् 'अपि **अभूमिः' अविषयः** [इति शिशूपालवध-टीकायां मल्लिनाथपादा·-१।४२] एतावत् संमाननं स्यादिति कल्पनैव नासीत् इति भावः। 'हि' इति हेतौ। 'दिवौकसा' एकस्य न, अपितु सर्वेषां देवानाम् ['स्यात् **दिवौकाः दिवोकाश्च** देवे चापिह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः]। श्रूयमाण--तया न, अपितु 'समक्षम्' अक्ष्णोः समीपे। आसनमात्रे न, अपितु स्वकीयस्य 'अर्धासने' [**'अर्धं नपुंसकम्'**--(२।२।२)-इति **समांशवाचिनः अर्ध-शब्दस्य पूर्व-निपातः**] उपविष्टस्य न, अपितु 'उपवेशितस्य' 'मम' मनुष्यमात्रस्य इत्यस्य वक्ष्यमाणेन श्लोकेन अन्वयः। **अन्तरिति।** 'अन्तः' हृदय 'गता' इति 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता, **न** पुन र्वाचा प्रकटिता इति भावः। 'प्रार्थना' मन्दार-माला-विषयिणी याच्ञा यस्य तादृशम्। जनक-सकाशात् प्रसाद-रूपेण मन्दार-विरचिता मालां लब्धुकामम् इत्यर्थः। न दूरस्थम् अपि तु 'अन्तिकस्थ 'जयन्त' स्व-तनयं ['जयन्तावैन्द्रि-गिरिशौ जयन्त्यु-मा-पानकयोः' इति कोषः। अन्तिकस्थ-पदेन स्व-पुत्रस्य प्रेमास्पदत्व व्यज्यते] 'उद्वीक्ष्य' लोचने उर्ध्वं कृत्यावलोक्य [अनेन **जयन्ताद्याः सर्वे नोपविष्टा** इति सूचितम्] 'कृत स्मितम्' ईषद्धसन ["स मनाक् स्मितम्" इत्यमरः। तल्लक्षण तु प्रागुक्तम्]। येन तथोक्तेन [जयन्तस्य मालाऽभिलाष ज्ञात्वा कौतुकोदयात् इन्द्रस्य हास्यं ज्ञेयम्। अनेन जयन्तादपि आत्मनः अधिक-स्नेह-पात्रता ध्वन्यते]। 'हरिणा' इन्द्रेण ['हरिरिन्द्रो हरिर्भानुः' इति सर्दासह] 'आमृष्ट' घर्षणेन विलुप्त 'वक्षःस्थं' यत् 'हरिचन्दन "हरेः इन्द्रस्य चन्दनम्'। 'हरि' कपिल-वर्णम् चन्दनम्" वा [इति भानुजिदीक्षितः। 'गोशीर्षाख्य चन्दनम्' इति रघुटीकाया मल्लिनाथः ६।६०, **'हरिचन्दनमस्त्री** स्यात् त्रिदशानां महीरुहे। नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्ना-कुङ्कुमयोरपि॥ इति मेदिनी] तदेव 'अङ्कः' चिह्नम्। यस्याः तादृशी 'मन्दारस्य' देवतरु-विशेषस्य पुष्पाणि इति 'मन्दाराणि' ["पुष्प-फल-मूलेषु बहुलम्"--इति कात्यायन-वचनात्--(४।३।१६५)-विकारार्थक- प्रत्ययस्य **अणो लुक् भवति वा**] 'तेषां माला' स्रक्, महासनोपवेशितस्य 'मम' कण्ठे इति शेषः। 'पिनद्धा, न तु दत्ता, किन्तु स्वयं परिधापिता [अपि पूर्वात् नह्यतेः कर्मणि क्तः। 'वष्टि भागुरिः अल्लोपम्"--इति वचनात् **अकार-लोपः पाक्षिकः।** "आचार्य-ग्रहणे च विभाषा वक्तव्या" इति परिभाषोक्तेः]। [गौरवस्याधिक्यात् **उदात्तालङ्कारः।** न्तन्तेति न्दन्देति **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। उपजातिः** वृत्तम्]॥२॥

229n.—1. अभूमिः—Lit. 'an unfit place or object;' 'not proper object for'—AD. Hence beyond the range of my highest expectation. Cf. 'अभुद् **अभूमिः** प्रतिपक्ष-जन्मनाम्'—*ŚPB. I.* 42. **'नाभू-**ङ्गार-सायकानाम्'—*NC.* **'अभूमिः** इयम् मालाविकायाः'—*Māla.. III.*

'अभूमिरियमविनयस्य'—*Śak. VII.* **2. दिवौकसां**—द्यौः ओकः येषां ते 'दिवौकसः' देवाः। (*Rām. VI.* 61; *Ki. XIII.* 37). **'पृषोदरादित्वात् साधुः** —*MN on Ra. III.* 19; *M* considers **दिवौकस् to be irregular** and puts in under **पृषोदरादि**–list, the regular from being **'दिवोकस्'।** Cf. **'दिवोकाश्च** पुंसि देवे च चातके'——*Medinī.* BhD gives **a better derivation** with "**अकारान्त दिव**' (*Neuter*). Cf. द्यो स्त्री स्वर्गे च गगने **दिवं** क्लीव नयोः स्मृतम्"—*Medini,* supported by *Abhidhāna-Cintāmaṇi.* Next दिवम् ओकः येषां ते दिवौकसः। **मम**—Either 'षष्ठी शेषे' or *vide Com.* **3. अर्धा-सनो-पवेशितस्य**—When **'अर्धम्'** means **'half',** then in एकदेशी समास (अर्धम् आसनस्य), the form will be 'अर्धासनम्' (Vide Com.). [But this is **not a bar to षष्ठी तत्पुरुष, so आसनस्य अर्धम्** - **'आसनार्धम्'** meaning **being the same.** Read—न च **'सम-प्रविभागे' षष्ठी-समासं** वाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्। **षष्ठी-समासस्य इष्टत्वात्।** अतएव कालिदास. प्रायुङ्क्त—**"प्रेम्णा शरीरार्ध-हरा हरस्य"–T on 713**]. Duṣyanta was perhaps hesitating as to the propriety of his sitting on the same seat with Indra, while all the gods were standing (n, 5), but he was **made to sit by Indra himself.** This is the "**highest honour"** that one can aspire after. *Daśaratha* was also similarly honoured, when he had killed the demon 'सम्बर। Cf. **'सहासनं** गोत्रभिदाऽध्यवान्र्मात्'—*BK. I.* 3; **'अध्यासयन् आसनमेकमिन्द्रम्'** &c—*Ibid. II.* 46.**4. अन्तर्गत** &c.- Indra could understand that Jayanta had been all the while *inwardly* longing for the garland, but considering his own inability, he smiled and offered the garland to the king. **5. उद्वीक्ष्य**—This suggests that Jayanta (*and perhaps all other gods*) were **standing** (*Com.*) **6. ०हरिचन्दनाङ्का**—For हरिचन्दन vide *Ku. V.* 69; *Ra. III.* 59; *VI.* 60 (*Com.*). This is a kind a "**Yellow sandal"** growing in the Malaya mountain 'मलयैकदेशजातं * * * **कपिल-वर्णत्वात्** हरि च तच्चन्दनञ्च इति हरिचन्दनम् उत्पलगन्धि अति-सुरभि शीतलतया सदैव सर्प-वेष्टितम्'—*Bharata.* It is exceedingly cool and soothing. 'Read हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्वहं मनुजैः। पित्ताटोप-विलोपि-वमथु-श्रम-शोष-मान्द्य-मेदोहृत्'॥–*RN.* Or, it may **technically** mean **a particular kind of ointment** *prepared by the combination of various fragrant things and it is used*

Read "धृष्टञ्च तुलसीकाष्ठ कर्पूराऽगुरु-योगतः । अथवा केशरैर्योज्यं **हरिचन्दन** मुच्यते"—*PP. Ch. XII.* **7. मन्दार-माला**—Vik. 1. 6. **मन्दार**—(*Erythrina Subarosa*) is one of the five trees of Indra's Paradise. "पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा **हरिचन्दनम्**"—*AK.* Cf. PA &. *MD* 67; 75; *Vik. IV.* 35. **पिनद्धा**=अपिनद्धा—(24n. 10)

Text :—मातलिः—किमपि नामाऽऽयुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य—

द्रुतविल-म्बित (नभभर)
सुखपरस्य हरे रुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृत-दानव-कण्टकम् ।
तव शरैरघुना-नत-पर्वभिः पुरुष-केसरिणश्च पुरा नखैः ॥३॥

Mātali :—What forsooth does not Your Long-lived Highness deserve (*at the hands*) of the Lord of the immortals. Remember—The heaven of the 'pleasure-loving[1] Indra[2] has been rendered[3] free from the plague [*Lit. thorn*] of demons by[3] (*these*) two things—by thy[4] flat-jointed arrows[4] now, and by the claws of the Man-lion in days of yore. (3)

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
वसन्ततिलका **सम्भावना-गुण मवेहि तमीश्वराणाम् ।**
(तभजजगग) **किं वाऽभविष्यदरुण स्तमसां विभेत्ता**
तं चेत् सहस्र-किरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥४॥

King—Herein the greatness of the performer of hundred sacrifices (*is*) really to be admired. That delegates[6] succeed in mighty undertakings—know that (*to be the result of*) the condescending[7] grace[7] of (*their*) masters.[8] Could Aruṇa become the dispeller[9] of (*the nocturnal*) gloom, had not the thousand-rayed (*sun*) placed him in the van[10] (*i. e. yoke*) of his chariot ? (4)

V. L.—B & R omit 'नाम' after 'किमिव' । 'सुखपरस्य'—R. B. V. 'सुर-मखस्य'— M; B omits 'स्तुत्यः' and reads तत्र' for 'अत्र' । S has 'मा मैवम्" before 'अत्र' । The third line of Śl. 4 is thus found in B & Dr—'किं प्राभविष्यदरुण स्तमसा वधाय' ।

मातलिरिति । 'अमरेश्वरात्' देवराजात् [अनेन मनोरथा-तीत-वस्तु-दानेऽपि सामर्थ्यं ध्वनितम्] । 'किमिव नाम' वस्तु ['नाम' इति सम्भावनायां] 'नार्हति' प्राप्तु न योग्यो भवति, अर्थात् 'यदतिप्रियम् अतिरम्यम् अत्युत्कृष्ट जीवितमाय- . न्यपि अर्हति अन्यद् अर्हति इति किं वक्तव्यम्' इति राघवपादाः । **सुखेति ।**

'पुरा' कृतयुगे पुरुषश्चासौ केसरी च इति 'पुरुष-केसरी' तस्य. नृसिंह-रूपिणः विष्णोः 'नखैः' नखरैः (६।६।७५-इतिसूत्रेण सिद्धम्)। [एतेषां बहुत्वात् बहुवचनम्]। 'अधुना' सम्प्रति 'आनतानि' ईषत् कुटिलानि 'पर्वाणि' ग्रन्थयः येषां तादृशैः। [मसृणत्वात् शराणां शीघ्र-गतित्व व्यज्यते। नख-पक्षे 'नतानि पर्वाणि' सन्धि-बन्धाः येषाम् तैः अर्थात् नम्रीभूत-सन्धिभिः नखरैः इति व्याख्येयम्]। 'तव' दुष्यन्तस्य 'शरैः च' इति 'उभयैः [भाष्यकार-वचन-प्रामाण्यात् बहुत्वे प्रयोगः]। 'सुखे पर.' आसक्तः, यद्वा 'सुख' मेव 'पर' प्रधान यस्य। केवल विषय-सम्भोग-सुख-निरतस्य, न तु विग्रहा-दि-गुरुतरे व्यापारे प्रवर्तितुमभिलषत· 'हरेः' इन्द्रस्य 'त्रिदिव' स्वर्गः [प्रायेणास्य पुलिङ्ग-प्रयोगः दृश्यते। नपुसक-निर्देशस्तु हेमचन्द्र-सम्मतः]। 'उद्धृताः उन्मूलिताः 'दानव-रूपा कण्टकाः' यस्मात् तथाभूत कृतम्। [अत्र प्रस्तुताऽप्रस्तुतयोः नृप-शर-पुरुषसिंह-नखयोः 'कृतम्' इत्यकया क्रियाऽभिसम्बन्धात् दीपका-लङ्कारः। राघवस्तु 'इन्द्र प्रति उभयस्य अप्राकरणिकत्वे तत-प्रत्व-साम्यात् तुल्ययोगिता' इत्याह। अतएव नखैः शराणा नृसिंह-पदेन चापस्य राज्ञ औपम्यं ध्वनितम्। अत्रास्य दानव-कण्टको-द्धरणस्य समासे गुणीभावात् विधेयाविमर्शदोषः। स च "सुखपरस्य हरेरुभयैः किल त्रिदिव-दानव-कण्टकोद्धृतम्" इति पठित्वा समाधेय."—इति सिद्धान्तवागीशपादा ।। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्] ।।३।। राजेति। 'स्तुत्य.' प्रशसनीय। अत्र एव-शब्द. अन्ययोग-व्यवच्छेदार्थकः। सिध्यन्तीति। 'नियोज्याः' सेवकाः ["नियोज्य-किङ्कर-प्रैष्य-भुजिष्य-परिचारकाः" इत्यमरः। -३।३।६८] 'महत्सु' गुरुतरेषु अपि कर्मसु' कार्येषु 'सिध्यन्ति' कृतकार्या. भवन्ति इति 'यत्' तम्' [इत्यत्र विधेय-प्राधान्यात् पुंनिर्देश.] 'ईश्वराणाम्' अधीशाना स्वामिनाम् इति यावत् [ईश्वर शङ्करेऽधीशे तत्-पत्न्याम् ईश्वरीश्वरा" इति बोपालित·] 'सभावनाया ' तैः विहितस्य गौरवस्य ['सभावना वासनाया गौरवे ध्यान-कर्मणि" इति नानार्थ-सग्रहे अजयपालः]'गुणम् फल सामर्थ्यमिति यावत् ('सम्भावना-गुणम्' सत्कार-विशेषम् इति काटयवेमपादा.] 'अवेहि' जानीहि। स्वामिन महत्वेनैव कार्यनिष्पत्तिः, अत्र सेवकाना कोऽपि नास्ति सामर्थ्यम् इत्या-शय। यद्वा विद्यासागर-मते, 'अस्मिन् व्यापारे अय जनः सर्वथा योग्यः', इत्येवं-विधाया स्वामिना विहितायाः 'सभावनाया गुणम्' फलम् अवेहि ["सम्भावनम् अकृतासु अपि क्रियासु योग्यताया अध्यवसानम" इति 'सभावने अलम्—" (३।३। १५४) इति सूत्र-व्याख्याया प्रभा]। तदेव वक्ष्यमाणोदाहरणेन समर्थयति। 'अरुणः' गरुडाग्रजः सूर्य-सारथि. 'तमसाम्' अन्धकाराणां 'विभेत्ता' नाशकः [ण्वुल् तृचौ'-(३।१।१३३)-इति कर्तरि तृच्। 'तृणा' तु षष्ठी बाधिता स्यात् (२।३।६९)] 'किंवा' कथ ['किंवा' इति निपातसमुदायः कथमर्थे'—इति राघवपादाः] 'अभ-विष्यत्' कथमपि न इत्यर्थः। 'चेत्' यदि 'सहस्र-किरणः' सूर्यः (इति

'तम्' अरुणं 'धूरि' रथस्य पुरोभागे 'न अकरिष्यत्' न न्ययोजयिष्यत् ["लिङ्-निमित्ते, लृङ् क्रियातिपत्तौ"—(३।३।१९९; २२२९)-इति लृङ्। **अतिपत्तिः असमाप्तिः**]। सूर्यानुग्रहेण एव यथा अरुण तमो नाशयति, तद्वत् इन्द्रानुग्रहादेव मया दानवगणो निहत इति सरलार्थ। [अत्र इन्द्र आत्मनि च विशेषे प्रस्तुते अप्रस्तुत-प्रभु-भृत्य-वचनात् **अप्रस्तुत-प्रशंसा-लङ्कारः**]। अनया च स्वस्य भृत्यत्व, तस्य प्रभुत्व च सूचयत्या विनयाऽतिशय-द्योतनात् **उदात्तालङ्कारः** व्यज्यते। विशेषेण सामान्य-समर्थनात् **अर्थान्तरन्यासश्च**, अनयो परस्पर-निरपेक्षतया **संसृष्टिः**। राघवमते **दृष्टान्तालङ्कारः। वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥८॥

230n.—1. सुख-परस्य &c Indra being naturally addicted to enjoyments of pleasure, often in case of difficulty, takes the help of his friends. **2. उभये:—** 'उभौ अवयवौ यस्य उभय। "उभाद् उदात्तो नित्यम्"—(५।२।४४)—इति तयपोऽयच् (उभ अयच्)—*T.* It is both **singular** and **plural** (*Com*), **'उभये** मणय' *BM.* "ततश्चोभये भटा." -*BK. XIV.* 30, (56*n*, 4). **3. त्रिदिवम्—** तिसृषु अवस्थासु, ब्रह्म-विष्णु-रुद्रा वा, दिव्यन्ति अत्र इति त्रि + दिव् क अधिकरणे (घञर्थे ३।३।५८)—*Kṣīra-svāmī,* also MV on Ku 1. 28 But this is **inaccurate,** as **दिव् Dhātu does not occur** in the list of roots mentioned in that *Vārtika* (33*n* 4) Same is the case with (मूलविभुजादित्वात्-3 2 5 क)—which comes only in the **कर्तृवाच्य।** Hence *BhD* observes—'तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण इति व्याख्येयम्"। Next he suggests an alternative "यद्वा ब्राह्म-वैष्णव-रौद्र-भेदेन सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन वा त्रिविधा दिव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा (दिवु क्रीडा * * व्यवहार-द्युति * * गतिषु दिवादि) इति (त्रि + दिव् + क) 'इगुपधत्वात्'—(३।१।१३५)—क। *MV* has the following तृतीया द्यौ लोक इति त्रिदिव स्वर्ग। **वृत्ति-विषये त्रि-शब्दस्य त्रि-भागवत् पुरणार्थत्वम्।** पृषोदरादित्वात् दिव्-शब्दात् अकारागम। पुंस्त्व लोकात्" ॥ In a compound, a **numeral** is generally used in the sense of an **ordinal** though in form it is **cardinal** (72*n.*, 7). This may do, but *MV* **unnecessarily includes it in the anomalous पृषोदरादि:-list.** For **'दिव' also exists as अकारान्त**; or proceed thus 'त्र्यवयव दिवम्' इति त्रिदिवम् (उत्तर-पद-लोपी कर्मधारय)। This is how

-**'त्रिलोक-नाथ:'**। Read 'कथ तर्हि, "**त्रिलोक-नाथः** पितृसद्मगोचर"

इति कालिदासः। *** त्र्यवयवो लोकः त्रिलोकः। **शाकपार्थिवादित्वात् उत्तर-पद-लोपः'** :—*T*. 'त्रिदिव' is ordinarily **Masculine,** though its **Neuter-use** is not rare. Cf. 'त्रिदिवं तु खे स्वर्गे च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनी-दर्शनात् **क्लीबेऽपि'** ।।—*BhD*. Here **'मेदिनी'** is a **Slip'** for **'हैम'** । (229n, 2). **अधुना**—Either (*i*) इदम्+धुना=अ+धुना ('इदम्' changed to 'अ')=अधुना। Or, (*ii*) **इदम्**+**अधुना,** (इदम् is elided). Both to be regulated by **'अधुना''**—(5. 3. 12) Read ['अधुनेति किं निपात्यते ? (*i*) इदम. अशूभावः, **धुना च प्रत्ययः** ; (*ii*) इदमो वा लोपः **अधुना च प्रत्ययः** ; अस्मिन् काले अधुना''—*MBh*]. **4. पुरुष-केसरिणः** &c. [6*n*., 2]. The reference here is to the *Fourth Incarnation of Viṣṇu* for the destruction of 'हिरण्यकशिपु'—father of प्रह्लाद'—HV. III. 46. 47; Vana 271. Cf. 'सटा-च्छटा-भिन्न-घनेन बिभ्रता नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं' &c.—ŚPB. I. 4; I. 42; 'सिंहस्य वदनं कृत्वा सुरारिः सदा करालञ्च सुरक्तनेत्रम्। अर्धं वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा ययौ सभा दैत्यपतेः पुरस्तात्''—*AP*. **(आ)-नत-पर्वभिः शरैः**—By flat-jointed arrows. Cf. 'शरेण **आनत**-पर्वणा बिभेद सप्ता-तालान्'—*Rām.III*. 27; *VII*. 69. Mahā. Dorṇa—159; Karṇa—59, 60; 50, 38; 13, 1; 9, 47; 54, 10. As applied to 'नखैः' it means **'curved',** 'bent'. **(नत-पर्वभिः नखैः). 5. अत्र-**—In the matter of my victory over the Dānavas. **6. नियोज्याः**—नि+युज्+ण्यत् कर्मणि ['ऋहलोर्ण्यत्'—3. 1. 24] नियोज्याः- Servants. 'ज' is not changed into 'ग' by 'प्रयोज्य-नियोज्यौ शक्यार्थे''—(7.3.68); [Read—'प्रयोक्तुं शक्य. **प्रयोज्यः,** नियोक्तुं शक्यः **नियोज्यः भृत्यः'**—*SK* 2881. ''अन्यथा प्रयोग्यः **नियोग्यः**—**Prabhā**]. **7. सम्भावना—गुणम्** &c. –The king means to say that he has no doubt been victorious in the battle, but this is **really the effect of the greatness of Indra.** *V* and *M* take 'सभावना' in the sense of **'योगताऽध्यवसाय'** *i.e. the word means supposition or expectation in the power or ability of another to perform any action S. C. Vasu's (SK. pp.* 702). Cf. 'संभावन क्रियासु योगताऽध्यवसाय.''–T on 2811; also *MV* qtd. (198n. 7). ''भवद्भिः सभावनायाः सदृशम्''&c. *BK. XII*. 22. Indra had made a proper **estimation** of the king's ability and then **entrusted** him with the great enterprise. Thus according to them, if Indra had not condescended to entrust him with the aforesaid business, he would not have been able to show his prowess and valour. Hence *Indra's estimation or expectation* (संभाव[illegible]

real cause of the defeat of the demons. Like all great men Duṣyanta is extremely modest. Exactly for the same reason Cupid (कामदेव) was entrusted with the task of disturbing the meditation of Śiva. (Cf.) "अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्म—समं नियोक्ष्ये। व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः."—*Ku. III.* 13. Kālidāsa has elsewhere *expressed the same idea* in **different** ways——"ननु वज्रिण एव वीर्यमेतत् विजयन्ते द्विषतो यदस्याः पक्ष्याः। वसुधा-धर-कन्दरात् विसर्पी प्रतिशब्दोऽपि हरेर्भिनत्ति नागान्"—*Vik. I.* 15. "त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः।"—*Ibid. I.* 5. "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव" &c.—*Ku. III.* 10. Cf. also 'जनोऽतियोग्योऽपि न योग्यभोग्यभाक् न कर्तुमिष्टं क्षमते क्षमातले। प्रवर्तमानो-ऽन्तर पूर्वपर्वते विभाकरोऽप्राप्य नभो न भासते'—RH III 4. (of सिद्धान्तवागीश)। '**तवानुभावः अयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं** नयवर्त्म विद्विषाम्'—Ki. 1. 6. "सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः"—*Ibid. qtd.* 1. "**विजयी यदस्मि समरेषु** जित्वराः **प्रभवन्ति तत्र तव पादपांशवः।** अम्भो यदन्धतमसं निषेधति स्फुरितं नराधिप तदर्क-तेजसाम्'—*Nava-Sāhasāṅka Caritam. X.* 40 *ŚPB. XI.* 25. According to some 'ईश्वर' derived with '**वरच्**' ('स्थे-श-भास-पिस-कसो वरच्'-3.2.175] means 'Lord','master' (*Feminine* -'**ईश्वरा**') but when derived with '**वरट्**' after '**अश्**' [अश्नोते आशुकर्मणि' —756] it means *Siva* ' [*Feminine* **ईश्वरी**' । Cf. '**ईश्वरीके कहिलेन ईश्वरी पाटनी**'—*Annadā-Mangala of Bhārata-Candra. Also Com.*]. *For* **अरुण**— [121n, 4]. **8. धुरि**—Primarily means "on the van of the pole of a chariot," also covertly means "in a post of responsibility". Now read—"यावत् प्रताप-निधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्"—Ra. V. 71. '**अभविष्यद्—नाऽकरिष्यत्**'—Signifies non-performance of action (**अतिपत्ति**)। [Read – "**भविष्यति** काले यथा—ज्ञानं चेत् **अभविष्यत्,** तदा सुखमभविष्यत्। अत्र ज्ञानस्य असम्भवात् सुखस्यापि असम्भवः भवितुरिति क्रियायाः अनिष्पत्तिः। **अतीतकाले** यथा—यदि अन्नार्थी पथिकः अत्र दृष्टः **अभविष्यत्,** तदा **अभोक्ष्यत**॥ अनिष्पन्ना किम्॥ प्रवासी चेद् आयास्यति, तदा गृहे स्थास्यति", —**Prabhā.** on 3.3.199]

Text :—**मातलिः—सदृशं तवैतत्।** (श्लोकमन्तरमतीत्य) **आयुष्मन्!**

इतः पश्य 'नाक-पृष्ठ-प्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्म-यशसः।

उपजाति [तनजगग

[2]विच्छित्ति-शेषैः सुर-सुन्दरीणां वर्णैरमी कल्प-लताऽंशुकेषु[3]।

३. संचिन्त्य गीति[4]-क्षममर्थ-बन्धं[5] दिवौकस[6] स्त्वच्चरितं लिखन्ति॥५॥

Mātali—This (*is*) but worthy of you, (*Going down a little distance*)—My Long-lived King this way behold the sublimity of (*your*) own fame (*that is well*)—established on the back of paradise. There the inhabitants of heaven, having thought out (*some*) song[4]-worthy theme[5], are tracing your (*glowing*) exploits on vestment (*obtained*) from the Kalpa-tree with[2] tints, remaining from the colour (*used in the toilet*) of the heavenly beauties. (5)

V. L.—'तवैतत्'—B. 'एवैतत्'—R. V. M. 'एतदायुष्मतः'—S.' प्रतिष्ठितस्य'—B. R. S. V. ०गतस्य'—M. K. 'सचिन्त्य'—B. M. S. विचिन्त्य'—R. 'गीति' –B. K. M. S. 'गीत'—R. V. 'अर्थबन्धम्'—B. HS. M. S. K. '०जातम्'— R. V. '०तत्त्वम्'—R's Com.

मातलिरिति । 'एतत्' सविनयोक्तामित्यर्थः। "**कं** शिरो जलमाख्यात, **कं** सुख च प्रकीर्तितम्" इति एकाक्षर-कोषे पुरुषोत्तमदेवः। तद्विरुद्धम् 'अकं' दुःखम्। अविद्यमानम् अकम् अस्मिन् इति 'नाकः' स्वर्गः ["नभ्राड् नपात्—" (६।३।७५) इति नञ्-शब्दस्य न नकार-लोपः]। तस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' सर्वदा स्थिरत्वेन प्रतिष्ठा प्राप्तस्य 'आत्म-यशसः' दानव-विजय-रूपस्य, ["**दान-पुण्यकृता कीर्तिः, पराक्रम-कृतं यशः ।** एक-दिग्व्यापिनी **कीर्तिः**, सर्व-दिग्विसृत **यशः**" ॥ इत्युक्ते]। 'सौभाग्यं' सुदैवताम् (उभयपद-वृद्धिः—७।३।१९] । **विच्छित्तिरिति ।** 'असौ' दूरे दृश्यमाना ['**अदसस्तु विप्रकृष्टम्**' इत्युक्तेः। अनेन तयोः नाक-पृष्ठात् अधोऽवतरण व्यज्यते। 'दिवौकसः' स्वर्गवासिनः देवाः ("स्यात् **दिवौकाः दिवोकाश्च** देवे चापिह पक्षिणि" इति रन्तिदेवः) 'गीति-क्षम' गान-योग्यम् (इति चन्द्रशेखरपादाः) अर्थः बध्यते इति 'अर्थ-बन्धः' पद-समूहः इति काटयवेमचरणाः) त 'सचिन्त्य' मनसि सम्यक् विभाव्य, ... 'सुर-सुन्दरीणां' तनु सर्वेषा साधारणीना योषिता ['रूप-यौवन-सम्पन्ना सुन्दरी परिकीर्तिता' इत्युक्तेः] कल्प-लताशुकेषु' कल्प-लताभ्य उत्पन्नेषु वस्त्रेषु ['अंशुकं श्लक्ष्ण-वस्त्रे स्याद् वस्तुमात्रो-त्तरीययोः" इति मेदिनी] 'विच्छित्तिः' अङ्गरागः ["वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्गरागके" इति रभसः) तस्याः 'शेषैः' अङ्गरागावशेषैः वर्णैः। सुर-सुन्दरीभिः स्वहस्तैः तासाम् अङ्ग-राग विधाय अवशेषितैः सित-पीतादिभिः वर्णकैरित्यर्थः। अनेन त्वच्चरितानाम् अतिप्रियत्वमासूचितम्]। 'त्वच्चरितम्' परोपकारादिक तव अवदान 'लिखन्ति' (**समृद्धिमद्-वस्तु-वर्णनात् उदात्ता-लङ्कारः।** विच्छित्ति-शेषस्य वर्णकत्वेन निरूपणात् तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च **परिणामालङ्कारः। श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ। उपजातिवृत्तम्**) ॥५॥

231n.—1. नाक &c.—'कम्'=सुखम्, न कम्=अकम्=दुःखम्, न अकम् यत्र=नाकम्, 'न' is not changed into 'अन्' (Com.). [Read 'सुखम्...

लोको नाकः। यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति"—TS.V. 3.2.I-तद्यत्, तमाह नाक इति। न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवेति'—Śatapatha Brāhmaṇa. VIII. 4. 1. 4; "कमिति सुख नाम्। तत प्रतिपिद्ध प्रतिषिद्धेत। 'नवा अमु लोक जग्मुषे किञ्च-नाकम्'। न वा अमु लोकं गतवते किञ्चनासुखम्" —Nirukta. II. 14]. **विच्छित्ति** &c.—'विच्छित्ति' ordinarily means "cutting off", "excision". Cf. VS. 11. Next colouring the body with paints and unguent; painting colur; rouge. [*Vide. ŚPB. XVI.* 48; "अङ्गरागावशेषै **यक्ष-कर्दमादिभिः**"—R. "यक्षकर्दम" technically means a mixture of agallochum, musk, camphor, kakkola (or according to others sandal & saffron). Read 'कर्पूर-'गुरु-कस्तूरी-कक्कोल-घर्षणादि न। एकीकृतमिद सर्व यक्ष-कर्दम इष्यते"—*Bharata;* 'कुङ्कुमागुरु-कस्तूरी-कर्पूर' चन्दन तथा। महासुगन्धमित्युक्त नामतो **यक्षकर्दमः**" —*Dhanvantari*]. **2. कल्पलता** &c.—Cf. 'चन्दन-लता'—(146n, **4.**) 'कल्पस्य मङ्गलस्य दाता वृक्ष'—*Sāra-Sundarī.* A desire-yielding tree, from which the celestial women get their decorative unguents, ornaments &c. Read * * *पुष्पोद्भेद मह किसलयैर्भूषणाना विकल्पान्। लाक्षारागं चरण-कमल-न्यासयोग्यञ्च यस्याम्॥ **एकः सूते सकलम् अवला-मण्डनं कल्पवृक्षः**"—PA & *MD.* II. 12. **अंशुक**—Generally means "*Silken cloth.*" 'अशुकञ्चोत्तरीय ञ्च दुकूल क्षाममस्त्रियाम्'—*Amara-Mālā*, here garments in general. *Vide Vik. III.* 12; *Ku.* 1. 14. Kāli. sometimes uses it to mean '*a white cloth*', *Vide* PA & *MD.* 62. **गीति-क्षमम्**—Cf. 'उपभोग-क्षमम्'—Act. 1. p. 18. **3. संचिन्त्य**—Thinking and thinking to find out the choicest expression. 'सम' is intensive (252n. 2; *Com.*). **अर्थ-बन्धं**—Lit. arrangement of words, hence 'a verse'. Cf. 'तुल्या-नुरागपिशुन ललितार्थ-**बन्धम्** पत्रे निवसितम्' &c. *Vik. II.* 14; 'चिन्तय ललितपद-**बन्धनम्**'—Śak. III. Note that these corroborate the **genuineness of the reading** adopted by us. **दिवौकसः**—(दिव + औकस्)—(229n, 2).

Remark : For a somewhat similar idea, Cf. "इक्षु-च्छाया-निषादिन्य. तस्य गोप्तुर्गुणोदयम्। आकुमार-कथोद्घात शालिगोप्यः जगुर्यश.॥" —*Ra. IV.* 20.

Text:—राजा—मातले! 'असुर-संप्रहारोत्सुकेन ²पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता ³दृष्टोऽयं प्रदेशो मया। तत् कतमस्मिन् मरुतां⁴ पथि वर्तामहे ?

King—Mātali, intent on fighting with the demons[1], this region was not noticed by me[2] **yesterday** while ascending the sky. In which path of the (*seven*) winds[4] are we (*keeping at present*) ?

मातलिः—— 'त्रिस्रोतसं वहति यो गगन-प्रतिष्ठां'
'ज्योतींषि वर्त्तयति' च प्रविभक्त-रश्मि ।
वसन्ततिलका (तभजजगग) तस्य व्यपेत-रजसः' प्रवहस्य वायोर्
मार्गो द्वितीय-हरि-विक्रम-पूत एषः ॥६॥

Mātali—This (*is*) the path of the wind *Pravaha*, sanctified[11] by the second stride of Hari[11], shorn of dust (*of passion, Lit. the quality of Rajas*), **bearing the triple-coursed** (*river*) located[6] in heaven **which makes the luminaries[7] revolve[8]** with their beams duly distributed (6).

V. L.- '०रश्मि'—R ०रश्मि—V. M S K The last half is thus read in other recensions excepting B. P, & Dr.—'तस्य द्वितीय-हरि-विक्रम-निस्त-मस्क, वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम्' ॥ P, Dr, and some B recensions read चक्र विभक्त-रश्मि for च प्रविभक्त-रश्मि ।

राजेति। महागुणत्वाद् राज्ञः निज-स्तुति-श्रवण लज्जाकरम्, मातलिरपि तत्स्तुत न विरमति। अस्मादेव तत्परिहारार्थं राजा विषयान्तर-सञ्चार करोति। 'पूर्वद्यु' पूर्वस्मिन् अहनि स्वर्गा-रोहण-वेलायामित्यर्थ । (सद्य-परुत् परार्य्-ऐषम -परेद्यव्य्-अद्य-पूर्वेद्युर्—' (५।३।२२)-इत्यादिना निपातित । 'पूर्वद्युः पूर्व-वासर' इति रुद्र) असुरै सह य सम्प्रहार' युद्ध ("अभ्यहारः गता रणे" इति हेम) तेन (तत्र वा) उत्सुक (२।३।४४) उत्कण्ठित, तत। 'सप्ता' **सप्तानाम्** आहवादीना मध्ये कतमस्मिन्, पथि' वायुस्कन्धे वय 'वर्तामहे' तिष्ठाम इति पृच्छा। **त्रिस्रोतसमिति।** य प्रवहाख्य वायु गगनस्य' स्वर्गस्य प्रतिष्ठाम्' आधारम्। यद्वा गगने आकाश प्रतिष्ठा स्थिति यस्या तादृशी त्रिस्रोतसम्' गङ्गाम् (इति मेदिनी) अर्थात् मन्दाकिनीम् (तथाचोक्त- स्वर्गे **मन्दाकिनी** गङ्गा, मर्त्ये **भागिरथी** तथा। पाताले च **भोगवती**, मार्गा स्तस्याम् त्रयो मता । अपि च "**क्षितौ** तारयते मर्त्यान्नागा स्तारयतेऽप्य**धः। दिवि** तारयते देवास्तेन **त्रिपथगा** स्मृता" ॥ 'वहति धारयति। य प्रवह **'ज्योतींषि' नक्षत्राणि** (दीप्तौ दृष्टौ **तारासु च ज्योतिः** शब्दो निगद्यते' इत्यनेकार्थकोष) प्रविभक्ता यथायोग्य व्यवस्थाप्य, समन्तात् विसारिता 'रश्मय ' किरणा यथा स्यात् तथा 'वर्तयति' सञ्चारयति 'च' (तथा चोक्त—'ग्रह-र्क्ष-ताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्य...

भ्रमन्ति उचितचारेण मैत्रेयानिल-रश्मिभि" ।।) 'तस्य व्यपेतानि' भू-वायोरुपरि स्तितत्वात् दूरीभूतानि **'रजांसि' धूलयः** यस्मात् । अथच गङ्गा-सम्पर्कात् 'व्यपेतानि **रजोगुणाः** यस्मात् इत्यर्थोऽपि ('रज क्लीव गुणान्तरे। आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' इति मेदिनी) तादृशस्य **'प्रवहस्य' प्रवह-नामकस्य** 'वायो एप, इदानीमेव अस्माभि परिक्रम्यमाण ('समीप-वर्ति-तरचैनदोरूपम्' इत्युक्ते) 'हरे' **वामन-रूपिणः** नारायणस्य विक्रम' क्रान्तिमात्र, पाद-न्यास इति यावत् ('विक्रम शक्ति-सपत्ति **क्रान्तिमात्र च विक्रमः**" इति धरणि) तेन पूत' पवित्र 'मार्ग पन्था' (**"मार्गो** मृगमदे मासे मोमर्क्ष्ये अन्वेपणे **पथि**" इति हैम) विद्यते इति शेष। (समृद्धिमत्-वस्तु-वर्णनात् **उदात्तालङ्कार"। अनुप्रासश्च।** 'व्यपेत-रजस' इत्यनेन तद्वायो मल-राहित्य सूचित, तेन नात्र (**अपुष्टार्थत्व-दोषः। वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥६॥

232n.—1. कतमस्मिन् मरुता पथि—The king was much ashamed of the continued eulogy of Matali hence with a view to avoiding it, he takes up a quite different topic—R The ethereal region is divided into '*seven paths* (*Cf Ra XIII* 19) each having a particular wind assigned to it These have been classified by *Siddhānta Siromani* thus 'भू-वायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यात् उद्वह स्तदनु सवह-सञ्ज्ञकश्च। अन्यस्ततोऽपि सुवह परिपूर्वकोऽस्माद् बाह्य परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः' ॥ ("परावह परिवह सुवह सवह उद्वह प्रवह आवह") From Vāp (*Ch* 67 110-120 *q*), we find that the **First** मार्ग is identical with 'भवर्लोक' or **atmospheric** region extending from 'भूर्लोक', or **terrestrial** region (comprising the earth and the अधोलोक' called 'पाताल')upwards to the sun The **Second** is the **मार्ग** of the **Sun;** Third, that of the **Moon;** *Fourth,* that of the **Lunar constellations;** *Fifth,* that of the **Planets;** *Sixth,* that of the **Great Bear** (**सप्तर्षि**) *Seventh,* that of the **Pole-star.** But this *arrangement of the position of the wind is* **slightly different** *in different Puranas* The king wants to know in which of these paths (कतमस्मिन पथि) they were then traversing. As the paths are '*many*', therefore **'कतमस्मिन्'** is better than **'कतर-स्मिन्'** । But M, **biassed as he is towards the Devanāgara readings,** (Vide 22*n*, 1 middle) argues "*Sometimes* **'कतर'** *is used for* **'कतम',** but this is decidedly **inaccurate, as far as the writings of Kāli are concerned.** He is **precise** in the use of this word. Cf 'मातले, **कतमोऽयं** पूर्वापर-समुद्रावगाढ' &c.—*Infra;* 'मातले, कस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रम'—*Infra.* **'कतमो** राजर्षिवंश. **कतमो** वा'—Act. I

'**कतमा** तत्रभवती शकुन्तला, **कतमां** तर्कयसि'—Act. VI. '**कतमत्** प्रकरण'—[6n. 4], "**कतमः** सुरारिः'–*Ku. III.* 9; 'भागः **कतम** एषते'—Ibid. VI. 23; "**कतमेन** दिग्विभागेन गतः स जाल्मः' —*Vik. 1.* 'गृह्यनामनयोः अनयोः **अन्यतरा**" & '**कतरा** ते सङ्गीत-सहचारिणी गोचते"–Māl. V. **2. त्रिस्रोतसम्**—(Ra. XVI. 34; Ku. VII. 15). The Ganges is so called as it has **three** courses, viz. 'मन्दाकिनी in heaven, 'गङ्गा' in the earth, and 'भोगवती' in 'पाताल' (*Com.*). Here it refers to the **first course.** Read "प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता। योजना-युत-विस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता ॥ क्षीर-तुल्यजला शश्वद् अत्यन्तुङ्ग-तरङ्गिणी। वैकुण्ठाद् ब्रह्म-लोकञ्च ततः स्वर्गं समागता"—*BRP.* (जाह्नवी-जन्म-प्रस्तावे ३८ अध्यायः)। 'मन्दाकिनी', however, is identified with the **Galaxy** or **Milky-way. 3. प्रविभक्त-रश्मि—An adverbial** compound (*Com.*) 'रश्मि' means both '*rein*' and '*ray*'. Cf. '**रश्मिः** पुमान् **दीधितौ** स्यात् पक्ष-**प्रग्रहयो**रपि'—*Medinī.* The idea is:—Like a charioteer with reins in hand, the प्रवह with due distribution of rays to the various **luminaries, makes them revolve (ज्योतींषि वर्तयति)।** **4. व्यपेत-रजसः**—'रजस्' also means both '**quality**' and '**dust**' (*Com.*). The path is free from 'रजोगुण' owing to the sacred touch of the foot of *Lord Hari* and to its connection with the Celestial Ganges. And it is also free from dusts as it is far *above* the dusty earth –(*Next*). **45. प्रवहस्य वायोः**—'प्रवह' is the **second** of the seven courses of winds in order of their distance from **the earth.** (*Note* 1.). **It makes the luminaries (ज्योतींषि वर्तयति,** and **not सप्तर्षि), revolve in due order.** 'भचक्रं ध्रुवयोर्बद्ध-माक्षिप्तं प्रवहानिलैः। पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा **ग्रहकक्षा** यथाक्रमम्"—*Surya Siddhānta.* "भूमेर्बहि द्वादश-योजनानि भूवायुरत्रा-म्बुद-विद्युदाद्यम्। तदूर्ध्वगो यः **प्रवहः** सनित्यं प्रत्यग्गति स्तस्य तु मध्यसञ्ज्ञा ॥ **नक्षत्रकक्षाः** खचरैः समेता यस्मादतस्तेन समाहतोऽयम्। भ-पञ्जरः खेचर-चक्र-युक्तो भ्रमत्यजस्रं **प्रवहा**ऽनिलेन" ॥ —*Sidhānta Śiromaṇi.* "अलातचक्रवद् यान्ति वातचक्रेरितास्तथा। यस्माद्वहति तान् वायुः प्रवहस्तेन सस्मृतः" ॥ —*KP. Ch.* 42. 3. 'अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु। यस्माद् **ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन** सम्मतः ॥—*VP. II.* 12, 28. 'यस्मात् **ज्योतींषि प्रकर्षेण वहति तेन वायुः प्रवहः** स्मृतः। प्रवहस्य एव भेदाः सर्वे वायुस्कन्धाः।'—इति तट्टीका ॥ That the car is passing at the time through the course of '**प्रवह**' **wind**

corroborated by the fact that the king in his **following speech** remarks that they have reached the course of **आवह wind where clouds and lightning occur** (*Śl 7 Infra*). Hence the region **above this path** must be that of **'प्रवह'** wind But a **fresh difficutly** arises in this explanation, for 'प्रवह **though causes the revolution of the luminaries,** (*According VaP and Brahmānda Purāna,* प्रवह *makes the Sun revolve*) **it does not bear-celestial Ganges** (त्रिस्रोतम्) along its path That is the business of the wind **'परिवह'**, the reading adopted by *V. R. K.* & *M* Read श्रेष्ठ **परिवहो** नाम तेषा वायुर्भपाश्रय । योऽसौ **बिभर्ति भगवान् गङ्गामाकाशगोचराम्** ।। दिव्यामृतजला पुण्या त्रिधा स्वर्ग-पथे स्थितम्'—*VaP. Ch* 51, 46-47 सप्तर्षिचक्र **स्वर्गङ्गा** पाठ **परिवह**स्तथा *Brahmānda Purāna.* "तस्मात् प्रवृत्ता पुण्यादा नदी ह्याकाश गामिनी । सप्तमेन अनिलपथा प्रयाता विमलोदका' —*VaP* **But again though 'परिवह' bears the celestial Ganges, it causes the 'सप्तर्षि', and not (ज्योतीषि')** to revolve. Thus none of the **reading is free from objection,** (and this fact *has not been noticed by any body before* , still on the whole we **prefer** the reading प्रवहस्य वायो for in the following speech we see clearly that the chariot is moving in the आवह wind or the **region of clouds (मेघ-पदवीमवतीर्णा स्म)।** Therefore naturally the king should speak of **'प्रवह' wind in his previous speech.** If the reading with **'परिवह'** be adopted, then from the **sixth or seventh according** *Vayu Purana*) the transition would be all on a sudden to the **second wind,** (*which evidently is not very* **natural**) *M* observes – ' We have descended to the path of the clouds *i e* to the atmospheric region between the sun and the earth, the Mārga of the clouds and of the आवह wind The chariot must, therefore, have *traversed with the speed of a lightning* the four intervening मार्ग's of the Planets, Lunar-constellations the Moon and the Sun **If the Bengali reading 'प्रवहस्य' be adopted, the transition would merely be form one मार्ग to the next."** *K* accepts the reading **'परिवह'** but perhaps being conscious of its **inconsistency** with "वर्तयति", explains 'ज्योतीषि' as "सप्तर्षीणाम् धिष्ण्यानि", but it is **hardly accurate.** *N* justifies the anomaly in 'त्रिस्रोतस वहति' by the following quotation from VāP—"विभज्यमान-सलिला तैजसेनाऽनिलेन ... 42. 'तैजसेन ज्योतिर्वहेण प्रवहेण इति यावत्' ।। In fact all the

seven intervening winds must have some functions in bearing the Ganges as it comes down from heaven to this world. Perhaps our poet from this *popular consideration* connects 'प्रवह' with the bearing of the Ganges. (Cf.' ये द्वे कालं विधत्तः'–*In*, 5).Or, **it may be considered to be a case of "lapsus memorioe" on the part of our poet**.(107n. 6. *middle*). **6. द्वितीय-हरि**&c—Refers to the *Dwarf Incarnation* of Viṣṇu (वामनावतार) to humble the pride of Bali. *Viṣṇu*, with a view to succouring the oppressed gods, assumed the form of a **manakin,** went to Bali and begged, as a boon, **as much land as he could pace in three steps.** Bali, amused by his form unhesitatingly acceded to this apparently simple request. Bu,t the dwarf in the twinkling of an eye, assumed a gigantic form and covered the entire earth with his first step, and the heaven with the second and planting the third on Bali's head, sent him with all his legions to the Pātala but pleased with his devotion allowed him to be its ruler and himself remained as his door-keeper in the form of the dwarf. Cf. "सर्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमव्ययम्' &c.—PP. Ch. 40; 'क्रमाक्रान्त-लोकत्रय'—PC. IV. (end), **'वामन-रूपेणैव कृत-त्रिपद** विलासेन'—Kād. p. 338; Rām 1. 29. 19; IV. 37. 17; VI. 71. 64; *Vāmana Purāṇa, Ch.* 79; *Ra. XIII. I; XVI.* 28. **विक्रम**—Footstep. Cf. 'गतेषु लीलाञ्चित-विक्रमेषु'—*Ku. I.* 34. 'विक्रमाः पादन्यासाः'—MN. In the ṚV, the three steps of Viṣṇu (i.e. the Sun), symbolize its *rising, culmination* and *setting.*

Text:—राजा—मातले ! अतः खलु स-बाह्यान्तःकरणो[1] ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य) **शङ्के, मेघ-पदवीमवतीर्णौ[2] स्वः ।**

King—Mātali, hence indeed, with[1] all organs internal and external[1], my inner soul is sated[2]. (*Looking at a wheel.*)—(*I*) dread,[3] (*we*) have got down to the region of clouds.

मातलिः—आयुष्मन् ! कथवगम्यते ।

Mātali—My long-lived (*King*) how is (*this*) known ?

राजा— अयमर-विवरेभ्य[4] श्चातकै[5] र्निष्पतद्भिर्[6]
[6]हरिभिरचिर-भासां[7] तेजसा चानुलिप्तैः[8] ।
मालिनी **गतमुपरि[9] घनानां वारि-गर्भोदराणां**
[ननमयय] **[10]पिशुनयति रथस्ते शीकर-क्लिन्न-नेमिः[11] ॥७॥**

King—This your car with its spray-besprinkled fellies, with the Cātakas gushing[5] forth through the interstices[4] of the spokes[4], with the[6] steeds laved[8] (*hence tinted*) with[7] the glow of lightning,[8] [10]betrays (*our*) [9]flight over the clouds[9], with (*their*)[11] bellies pregnant with water[11]. (7)

V. L.—'मवाह्यान्तःकरणः'—B. M. V. K. 'सबाह्यःकरणः'—R. S. 'शङ्के' & आयुष्मन्—B. Omitted by others. 'अर'—R. V. K. M. 'अग'—B. Mackenzie Mss. HS. 'मीकर'—R.

राजेति। 'अतः' मन्दाकिनी-वाहिनः सत्त्व-प्रधानस्य वायोः सम्पर्कात्। 'बहिः' भवानि' 'बाह्यानि' चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि। 'बाह्यानि च अन्तश्च 'बाह्यान्त' तादृशानि 'करणानि' तैः सह वर्तमानः 'अन्तरात्मा' जीवात्मा 'प्रसीदति' प्रसन्नो भवति। [तथाचोक्त साङ्ख्यकारिकाया—"अन्तःकरण त्रिविधं **दशधा** बाह्य **त्रयस्य** विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं **बाह्यं** त्रिकाल**माभ्यन्तरं** करणम्॥] 'मेघ-पद-वीम्' अर्थात् आवहस्य मार्गम्। **अयमिति।** 'शीकरैः जल-कणैः ['शीकरः अम्बुकणा स्मृता' इत्यमरः। **'सीकरः** दन्त्यादिरयम्' इति घनपालादय.]। 'क्लिन्ना' आर्द्रीकृता 'नेमिः' (नयति रथम्, उ.—४।४३) इति चक्र-प्रान्त-भागः ['पुलिङ्गः तिनिशे **नेमिः'** चक्र-प्रान्ते **स्त्रियामपि'** इति रुद्रः] यस्य तादृशः [हेतु-गर्भ-विशेषणमेतत्] 'अय ते त्वया परिचालितः 'रथः अरणा' चक्राङ्गाणाम् ["**अरं** शीघ्रे च **चक्राङ्गे'** इति विश्वः) 'विवरेभ्यः' मध्य-स्थित-रन्ध्रेभ्यः 'निष्पतद्भिः' बहिरागच्छद्भिः 'चातकैः' मेघ-जीवनाख्य-पक्षिविशेषैः (इति राजनिघण्टः। 'पपीहा' इति ख्यातैः' इति भानुजिः। 'पापिया इति' भाषा]। [चातक-सान्निध्यात् मेघ-मार्गे अवतर--णम् अनुमीयते इत्याशयः] 'अचिरा' क्षण-स्थायिनी 'भाः' दीप्तिः यासां तासां-विद्युतामित्यर्थः। 'तेजसा' कान्त्या 'अनुलिप्तैः' दिग्ध-कलेवरैः 'हरिभिश्च' इन्द्राश्वैश्च ["**हरी इन्द्रस्य, हरितः आदित्यस्य**"' इति निरुक्ते-१।१५] 'वारि--गर्भाणि' सलिल-पूर्णानि 'उदराणि' अभ्यन्तराणि येषा तथाभूतानाम् [इति त्रिभिः लिङ्गैः] 'घनानां' मेघानां [**घनो मेघो** घनः सान्द्रः कास्य-ताल-ध्वनिर्घनः। **घनः** स्वर्गो, घनो नित्यो, घनः स्यात् लौहमुद्गरः"॥ इति गदसिंहः] 'उपरि' ऊर्ध्वभागे 'गतं' गमनं [भावे क्तः] 'पिशुनयति' सूचयति [**पिशुनौ** खल-**सूचकौ'** इत्यमरः] अन्यथा नेमेः क्लिन्नत्वम् अश्वानां विद्युत्-प्रभा-रञ्जितत्वं, सलिल--पानार्थ चातक-निर्गमनञ्च न स्यात् इत्याशयः। [प्रथमार्धे घनानामुपरि गमन-सूचनं प्रति हेतु-द्वयोपन्यासात् **समुच्चयालङ्कारः।** वारि-गर्भोदराणाम् इत्यस्य हेतु-द्वयं प्रति आर्थं हेतुत्वं बोद्धव्यं। **तेन हेतु-काव्यलिङ्गयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।** वारि-गर्भोदरत्व प्रति रथ-विशेषणस्य **आर्थं हेतुत्वं** बोध्यम्। **अनुमानालङ्कारश्च।** [illegible]भिरभेनि **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। मालिनीत्यपरनाम मानिनी वृत्तम्**]॥७॥

233n.—1. स-बाह्या &c.—बहिः भवानि इति बहिस्+ष्य ('बहिर्देव-पञ्चजनेभ्यश्च इति वक्तव्यम्"—*Vart. KV. on* 4. 3. 58; *SK.* 1435). -बाह्यानि External senses *i. e.* पञ्च-ज्ञानेन्द्रिय and पञ्च-कर्मेन्द्रिय। Internal senses (अन्तःकरणम्) according to *Sānkhya* philosophy are **three,** but according to *Vedanta,* **four** in number, viz, मन (*The organ of thought,*' '**बुद्धि**' (*The reason or the organ of apprehension*), '**अहङ्कारः** (*Individuality or self consciousness*), and '**चित्त**' (*The heart or the organ of feeling*). *Cf.* अन्तःकरणं त्रिविध बुद्धिरहङ्कारो **मन** इति शरीराभ्यन्तर-वर्तित्वात् **अन्तःकरणम्।** दशधा बाह्यमिन्द्रियम् - *Tattva-Kaumudī.* 'आगममे करणे **अबाह्यः**"—*Ra. XII.* 50 त्रि नयं **बाह्या.**'—*MK.* V. 2. **अन्तरात्मा प्रसीदति** Cf. तद्दर्शनादत्र प्रसन्न-**बाह्यान्तःकरण** अन्तरात्मा — *Vik. IV.* 'उर्वशी-गात्र स्पर्शादिव निवृत्त मे मद्हृदय शरीरम्'—*Ibid.* Also *Ra. XIII* 37. **3. मेघ-पदवीम्** Refers to भ-वायु' (आवह) which **immediately follows** the course of wind named '**प्रवह**'। (202n 1 & 5) **रथाङ्गम्**— A wheel, and not any part of a chariot *Cf.* रथो रथाङ्ग ध्वनिना विजज्ञे *Ra* *VII* 41. **4. चातकः**– This bird (**Cuculus Melanolecucus**) is supposed to **live only on rain**-drops before they touch the earth [धरणि पतित नाय चातकाना रुजाकरम् —*MN on Ra.* I. 17. 'सर्वसहा पतिताम्बु न चातकस्य हितम् इति शास्त्रम्'— *Ibid on MD.* It has a shrill but not unpleasant note which much resemble the word for rain produced in the Vocative. 'सूक्ष्मा एव पतन्ति चातक-मुखे द्वित्रा. पयोबिन्दव'—*VS.* चातक never flutters about clouds which do not possess water. 'निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घन नार्दति चातकोऽपि'—*Ra.* V. 17. 'अम्बुगर्भो हि जीमूत-श्चातकै अभिनन्द्यते'—*Ra XVII.* 60. नवाकुलैश्चातकपक्षिणा कुलै. प्रयाचितास्तोय भरावलम्बिन '–RS II. 3, *PA* & *MD.* 5. '**अग-विवरेभ्यः**'-(*B*) means '*from the cavities of the mountains*'. **हरिभि** —(12n. 2); *Ra. III.* 43. **5. गतम्** - गमनम् ('नपुंसके भावे क्त '—3. 3. 114). For similar use, Cf. 'अवसित हसित प्रसित मुदा विलसित ह्मर-भापितम्। नसमदा. प्रमदा हतसमदा पुरहित विहित न समीहितम्'—*BK.* *X.* 6. **6. पिशुनयति**—पिशुन करोति इति पिशुन+णिच् ('तत्करोति तदाचष्टे') + तिप्=पिशुनयति—Indicates, Cf. 'शत्रूणामनिश विनाश-**पिशुनः**'—*ŚPB.* 1. 75. 'तुल्यानुराग-**पिशुनम्**—*Vik. II.* 14; *Ra. I.* 53. Cf. 'अमात्यः **पिशुनः**' —Act VI.

Text:—मातलिः—अथकिम् । क्षणाच्चायुष्मान् 'स्वाधिकार-भूमौ वर्तिष्यते ।

Mātali—Quite right. And in a moment, Your Long-lived (*Highness*) will be on the land [1]under his own sway[1].

Text:—राजा (अधोऽवलोक्य)—मातले ! वेगाऽवतरणात आश्चर्य-दर्शनः संलक्ष्यते मनुष्य-लोकः । तथाहि—

शार्दूल-विक्रीडित (मसजमततग)

शैलानामवरोहतीव[1] शिखरादुन्मज्जतां[2] मेदिनी
[3]पर्णा-भ्यन्तर-लीनतां विजहति[4] स्कन्धोदयात्[5] पादपाः
[6]सन्तानात्तनु-भाव-नष्ट-सलिला[7] व्यक्तिं[8] भजन्त्यापगाः[9]
केनाप्युत्क्षिपतेव[10] पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥८॥

King (*Looking down*)—Mātali, owing to our speedy descent, the region of human beings is observed to be of wonderful sight. For, ((The earth, it seems, is climbing [1]down from the peaks of the emergent[2] mountains, the trees from the exhibition[6] of (*their*) stems[5], lose[4] (*their*)[3] state of being wrapped in the foliages[3], the [6]rivers whereof waters[7] had disappeared through attenuation[7], acquire manifestation[8] through[6] expansion[9] (*of their waters*). Behold, the earth is being brought up to my side (*for a clearer view*), as if by someone[10] tossing (*it*) upwards (8)))

V. L.—'अथकिम्' —B 'पर्णाभ्यन्तर' —B. S. V. M Śr. 'पर्णस्वान्तर'—R. Colebrooke Mss 'पर्णान्वन्तर' —Taylor Mss. 'पर्णप्रान्तर' Mackenzie Mss. 'पर्णान्तर' - K. 'वर्णस्वान्तर' - S. 'पर्णस्वान्तर' —A's Com. 'सन्तानात् —K. M. 'सन्तानै '—R. V. 'सन्तानम्' —S 'सन्धानम्'— B. P. The third line thus occurs in P. B & Dr. —'सन्धान तनु-भाग-नष्ट-सलिल-व्यक्ता' &c.; S reads 'मर्त्य ' for 'पश्य ।

मातलिरिति । 'अथकिम्' इति स्वीकारे ["अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्" इति हारावली] । 'क्षणात्' इति रथ-वेग-सूचनम् । क्षणकालमतिवाह्य इत्यर्थः । [ल्यब्लोपे पञ्चमी] । 'स्वाधिकार-भूमौ' निज-शासन-विषयीभूत-देशे, भूलोके इत्यर्थः । 'तथाहि' तमेवार्थम् जानीहि । **शैलानामिति ।** 'मेदिनी' पृथिवी ["मधु-कैटभयोर्मेद सयोगात् **मेदिनी** स्मृता । **धारणाच्च धरा** प्रोक्ता, **पृथ्वी** विस्तार-योगत— " ॥ इति देवीभागवतम्] 'उन्मज्जताम्' उद्गच्छताम्' क्रमशः प्रकटीभवताम् 'शैलाना' पर्वताना 'शिखरात्' अग्रभागेभ्य इत्यर्थ· [जातावेकवचनम्] 'अवरोहति' अधोगच्छति 'इव' [इति **क्रियोत्प्रेक्षा**] ॥ आदौ अतिदूरत्वात् शैलाना पृथग्दर्शनात् सर्वं तावत् सम-देश-वर्तितया परस्परम् निमज्जितमिव प्रतीयते स्म । इदानी तु वेगवतः रथस्य क्रमिक-सन्निहिततया शैला ऊर्ध्वमुत्पतन्त इव,

पृथिवी च तच्छृङ्गात् अव.पतन्ती इव प्रतीयन्ते इत्यर्थः । 'पादपा. वृक्षाः 'स्कन्धाना' तरु-प्रकाण्डाना [''**स्कन्धः** स्यात् नृपतावसे सम्पराय-समूहयोः । काये **तरु-प्रकाण्डे च** भद्रादौ छन्दसो भिदि' इति मेदिनी] 'उदयात्' प्राकट्यात् [हेतौ ५मी] 'पर्णाना' पत्राणाम् 'अभ्यन्तरे' मध्ये 'लीना प्रच्छन्ना , तेषा भाव 'पर्णाभ्यन्तर-लीनतां 'विजहति' परित्यजन्ति ।। आदौ अतिदूरत्वात् तरु-मूलानाम् अदर्शनात् ये तरवः पत्र-राशि-मात्रा इव अज्ञायन्त इदानी' तु वेगवत रथस्य क्रमिक-सन्निहिततया ते मूलादारभ्य सर्वैरवयवै दर्शनीयता गता इत्यर्थ । 'तनोर्भाव ' क्षीणत्व तेन हेतुना 'नष्टानि' अदृश्यानि 'सलिलानि' जलानि यासा तादृश्य 'आपगा ' नद्यः [**अपां समूहः इति आपः** ।। तेन गच्छति इति ड [वा —३।२।४८] —इति भानुजि] 'सन्तानात्, विस्तारात् ["**सन्तानो विस्तृतौ** देववृक्षे चापत्य-गोत्रयो " इति धरणि] 'व्यक्ति' प्राकट्य भजन्ति' लभन्त ।। प्रागतिदूरत्वात् या नद्यः सूत्रवत् सूक्ष्मत्वापन्ना सत्य अदृश्या आसन् अधुना तु न वेगवत रथस्य सान्निध्येन स्वाभाविकी विस्तृतिमापन्ना सुस्पष्ट प्रतीयन्ते इत्यर्थ ।। 'पश्य' इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम ।। 'भुवनम्' पृथिवीम् 'उत्क्षिपता' ऊर्ध्वीकुर्वता [इति **क्रियोत्प्रेक्षा**] 'मत्पार्श्वम्' [प्राग्व्याख्यात] सन्निकटम् 'आनीयते इव' [इति **गम्योत्प्रेक्षा**] ।। प्रागतिदूरत्वात् पृथिवी अचला इवादृश्यत, इदानी तु महता वेगेन अधोऽवतरणात् सन्निहितनया पृथिवी-तलमुत्क्षिप्तमिव प्रतीयते इत्यर्थ [**स्वभावोक्ति-काव्यलिङ्गो-त्प्रेक्षयो. ससृष्टिः । छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः** । अत्र काश्यनिाकलिताऽम्भसः पृथुतया व्यक्तिम्" इति पठित्वाऽ**स्थानस्थ-पदलक्षणो दोषः** परिहरणीय । एतेन सन्तान-शब्दे अप्रयुक्तत्व निहतार्थत्व च वा नष्ट-शब्दे नाम-प्रकट-लक्षणार्थानभि-धानात् तत्रावाचकत्व (?) परिहृत भवति इति राघवचरणा ।। "**उन्मज्जनात्**" इति पठित्वा प्रथम-पादस्थ-**प्रक्रमभङ्गः** समाधेय ।। पश्य इति वाक्यान्तर-पदस्य कतापीत्यादि-वाक्यान्तरे प्रवेशात् **सङ्कीर्णता दोषः** । स च 'उतक्षिप्येव ममान्तमानयति कोऽप्येतज्जगद् दृश्यताम् ' इति पाठेन समाधेय ' इति सिद्धान्त-वागीशपादा । अनेन **वाच्य-क्रम-भङ्गोऽपि** परिहृत स्यात् । **शार्दूलविक्रीडितं** छन्द) ।।३।।

234n. 1. शैलानाम् &c —(80*n* 3.)—'मेदस्' also occurs as **अदन्त,** hence मेद अस्ति अस्याम् इति मेद + इनि=मेदिनी । Read "भेदस्-समानार्थः **अदन्तः** मेद-शब्दोऽस्ति । तृष्णा कण्डू-कृमिहरो गरुघ्नो **मेद**-कुष्टहा इति शालि-होत्र " ।—*Bharata* (*Commentator*). पृथिवी is so yclept a it was smeared with the *fat* of the demons *Madhu*' and '*Kaitava*,' slaughtered by *Narāyana* '**मधु-कैटभयो**रासीत् मेदसैव परिप्लुता । तेनेय **मेदिनी** देवि ! प्रोच्यते ब्रह्मवादिभि.'—*Qtd. Bharata; BRP. Ch. VII.* **तथाहि—'तथा'**

(अगण-पठित-धातु गंतौ) + लोट् हि— Gopinātha. *Vide* (12*n*. 4). **2. उन्मज्जतां** &c.—To a man soaring very high in an aeroplane or zappeline, moving with tremendous speed the mountains will appear exactly level with the ground and then they will be indistinguishable from the surface of the earth. But with the **gradual descent** of the aeroplane &c., the mountains also will **gradually** seem to uprear their lowering heads and the earth will appear to recede slowly from them. In the first line, हेतु **has not been exhibited in the ablative and hence प्रक्रम-भङ्गदोषः arises.** For *notifuation vide Com.* **3. पर्णाऽभ्यन्तर** &c.- Similarly the trees can hardly be distinguished from the leaves, but with the **gradual exhibition** of the stems, they become clearly discernible from the leaves. **4. सन्तानात्** On account of expansion. *R*'s **सन्तानैः** (*in the plural*) gives rise to **क्रम-भङ्ग-दोषः ।** *R* notices अस्थानस्थ-पद-लक्षण दोष here, as **'सन्तानात्'** has not been placed **immediately before** 'व्यक्ति भजन्ति' (*Vide Com.*). 'भज्' is usually *Atm.p. Cf. Mala.* 1. 2; *ŚK. V.* 10; *Ra. XVII.* 28; *I.* 21. Note the **peculiar meaning of 'भज्' here in the sense of 'acquire'.** Cf. "अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु"- *Ra. VIII* 41. **5. केनापि** &c. -The car was approaching the earth with an *intense velocity*, hence to the king, unconscious of his own motion, it appeared that somebody was flinging up the earth with trees, hills and rivers towards him.

Remark:- -According to GPŚ, Kāli. is indebted (?) for this vivid description to the drama **'Avimāraka' of Bhāsa,** *Act. V*; where a similar downward aerial journey of the Vidyādhara *Meghanāda* and his consort *Saudāmini*, towards the sandal-wood in the Malaya Mountain is described. (Read Introduction p. *XXI*); also 'एषा विदूरीभवतः समुद्रात् सकानना निष्पततीव भूमिः.' —*Ra. XIII.* 18.

Text :—मातलिः—आयुष्मन् । साधु दृष्टम् । (सबहुमानमालोक्य) **अहो, उदार-रमणीया पृथिवी ।**

Mātali—My Long-lived (*king*), well observed. (*Looking with admiration*) Oh ! how grand and lovely (*does the earth look*)

राजा—मातले ! कतमोऽयं पुर्वा-पर-समुद्रा-वगाढ़ः कनक-रस-निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघ-परिघः सानुमानालोक्यते ।

King—Mālati, what (*is*) this yonder mountain, that has [illegible] into the eastern and the other [*i. e. western*] oceans,

and that dripping golden fluid appears like a bar ['*gate*'—*M*; '*wall*' *Roby Datta*] of evening clouds.

मातलिः—आयुष्मन् ! एष खलु हेमकूटो नाम किम्पुरुष-पर्वतः³ परं तपस्विनां क्षेत्रम् । पश्य—

श्लोक

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।
सुरासुर-गुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥९॥

Mātali—My Long-lived *King*, this is indeed "*Gold Peak*", by name the mountain³ of *Centaurs*, the supreme field of success for the anchorites. Behold—

That *Prajāpati*, who sprang from Marīchi the son of the self-born (*Brahmā*) and who (*is*) the father of gods and demons, practises austerities here along with (his) consort (*Aditi*). (9)

V. L.—आरुह्य B विगाह्य Other K Śr S read 'उदग्र'—for उदार । 'परं तपस्विना क्षेत्रम्' B तपसां सिद्धिक्षेत्रम्—M 'परं तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रम्—S Mackenzie Mss तपः संसिद्धिक्षेत्रम्'—R, M V R read अत्र' for तस्मिन् ।

मातलिरिति । अहो इति विस्मये । उदारा महती चासौ रमणीया चेति ('उदारो दातृ **महतो**' इत्यमरः) । **राजेति ।** पूर्वापरयोः' पूर्व-पश्चिमयोः समुद्रयोः मग्नः अवगाढः —(८।२।३१)—प्रविष्टः । पूर्वसागरात् आरभ्य-पश्चिमसागरं यावत् वर्तमानः इत्यर्थः । कनकस्य सुवर्णस्य रसः द्रव ['रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देह-धात्वम्बु-पारदे" इति विश्वः] तस्य निस्यन्दः प्रवाहः ['अनु-वि-पर्यभि-निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु'—(८।३।७२) इति षत्वं **पाक्षिकम्** । स अस्ति अस्य इति मत्वर्थीयः इनिः -(५।२।११५)] सायं सन्ध्याया भवं सायं भवः —(४।३।२३)—सायङ्कालीनं मेघ परिघ' इव अर्गलमिव सुदीर्घः इत्यर्थः । [परिघः (३।३।८०) इति अप् । परेश्च घाऽङ्कयोः (८।२।२२) इति पक्षे '**पलिघ इव** ॥] सानुमान् पर्वतः [इति हेमचन्द्रः) । **मातलिरिति ।** किम्पुरुषाणाम् अश्व-मुख-देवयोनि-विशेषाणां पर्वतः । अयं हि किम्पुरुष वर्षस्य **मर्यादा-पर्वतः** [तथा चोक्तं भागवते—'दक्षिणेन शवतः निषधो हेमकूटो हिमालयः इति त्रयो हरिवर्ष-किम्पुरुष-भारतानां त्रयाणां **मर्यादा-गिरयः** इति] । 'परं श्रेष्ठ ['दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः] 'क्षेत्रं' सिद्ध-स्थानम् ['**क्षेत्रं** शरीरे केदारे **सिद्ध-स्थान**-कलत्रयोः' इति मेदिनी) । श्रेष्ठत्वे मानमाह । **स्वायम्भुवादिति ।** 'स्वयम्भूः' ब्रह्मा ['स्वयम्भूश्चतुराननः' इत्यमरः] अस्य अपत्यं पुमान् इति 'स्वायम्भुवः'—(६।४।१६... अर्थात् ब्रह्मणः मानस-पुत्रात् 'मरीचेः' तदाख्यमुनेः [भुव

इति ५मी] यः प्रजापतिः' कश्यपः 'प्रबभूव' संजज्ञे सुराऽसुराणां देव-दैत्यादीनां [**नित्य-विरोधाऽभावात् न समाहार-द्वन्द्वः**–२।४।९) 'गुरुः' पिता ["गुरुः पिता गुर्विप्रः" इति गदसिंहः । कश्यप-पत्नी **अदितिः देवानां माता,** कश्यपस्य अन्यतमा पत्नी **दितिः दैत्यानां माता।** अतएव कश्यप. सुरासुराणां पिता । अनेन विशेषणेन अवश्यं नमस्कार-योग्यत्वं सूच्यते] 'सः' कश्यप· 'पत्न्या' अदित्या सह 'सपत्नीकः' ['नदृतश्च'—५।४।१५३)–इति समासान्त कप् । अनेन **तवापि अत्र पत्नी-योगः भविष्यतीति ध्वनितम्**] 'अत्र' हेमकूटे 'तपस्यति' तपः आचरति ["कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्तिचरो."-(३।१।१५)-इति क्यङ । तत. "तपस परस्मैपदञ्च", वा — २६७१—इति परस्मैपदम्) । [**छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। श्लोको** वृत्तम्) ॥९॥

235n.—1. कनक-रस-निस्यन्दी–*G's'* कनकरस निष्यन्दते इति कनकरस-निष्यन्दी' is **'चिन्त्यः'**, as 'स्यन्द्' is **ordinarily intransitive.** *HS's* "कनकरस निस्यन्दयितु स्रावयितु शीलमस्य" may do [स्यन्द्—लट् स्यन्दते । सन्-सिस्यन्दिषते, सिष्यन्त्सति सिस्यन्त्सते । यङ—सास्यद्यते] । (Vide 19n 3) **परिघः**—(74*n*.4.) **पूर्वापर** &c —*Cf.* **'पूर्वापरौ** तोयनिधी वगाह्य &c— *Ku. I.* 1. **"पूर्वापरौ** प्राच्य-पश्चिमौ"—*MV* **2, हेमकूटः**- -One of the sacred mountain-ranges that divide the earth into nine वर्षs :—"हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नील श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वता ॥ लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे । सहस्र-द्वितयोच्छ्रायास्तावत् विस्तारिणश्च ते' ॥—*KP. Ch.* 44 ; 47. (हेमकूट-वर्णनम्) ; Kād. p. 527. **3. किंपुरुष** &c.—किञ्चित् कुत्सितः वा पुरुषः 'कि क्षेपे" (2. 1. 64) इति समासः ॥ A kind of demigods (*Eng.* **Centaurs, Gr. Kentauros; Sk. Kinnaras**) with **human head and equinal body,** (*variety of*) *which is also called* **तुरङ्ग-वक्त्र** *with* **human heads on bodies of horses.** *Vide. ŚPB. VI.* 38. 'किन्नरा **नर-मुखा अश्व-शरीराः अश्व-मुखा नर-शरीराश्च"**—Raghunātha; 'स्त्रीणामश्व-**मुखीनाम्**'–Rām. IV. 43. 31. *Dr. Wilson's VP. P.* 82, 87. **4. स्वायम्भुवात्**—स्वयम् आत्मना भवति इति **स्वयम्** +भू +क्विप् कर्तरि ('भुव· सज्ञाऽन्तरयो '—३।२।१७९) =-स्वयम्भूः–Self-born. The word is technically indicative of 'ब्रह्मा' (*Com.*). Cf. 'जगद्योनिरयो निस्त्व जगदन्तो निरन्तकः'—*Ku. III.* 9.स्वयम्भुव. अपत्यम् इति स्वयम्भू +अण्= स्वायम्भूवः । 'ऊ' of 'स्वयभू' **does not take Guṇa** by [illegible] 4. 146), owing to the Maxim **'संज्ञापूर्वक विधिः अनित्यः**

1 "ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः

इति ज्ञापयितुम्। तेन स्वायम्भुवम् इत्यादि सिद्धम्"—*SK*. "संज्ञापूर्वक-विधेः अनित्यत्वात् **"धाम स्वायम्भुवं ययुः"—Prabhā**; *MN on Ku. II.* 1. (भू= 'भुव' by 6. 4. 71.; SK. 27). 'सायम्भुव' refers to Marici, who was one of the **ten मानसपुत्रs** of Brahmā—*Vap. Ch. VIII*; (117*n*, 5). **5. प्रजापतिः**–Refers to **कश्यप** who is considered to be the **Father** of gods, demons, men, fish, reptiles and all other animals (**"कश्यपात् तु इमाः प्रजाः"** । He married 13 (**Seventeen**—*Bhāgabata and KP*; **eight**—*Rām.*) out of 50 daughters (60—***KP.*** *& Rām*) of Dakṣa. Read **'षष्टि'** दुहितरो * * कश्यप प्रतिजग्राह, तासामष्टो सुमध्यमा'—*Rām.* "तत पञ्चाशत कन्या * * ददौ स दश धर्माय, कश्यपाय त्रयोदश &c." —*Ādi* 75 Also "**षष्टि** दक्षोऽसजत् कन्या वैरण्या वै प्रजापति –&c" —*KP*; "**Kāśyapa** is supposed by some to be a personification of the race who took refuge in the *Central Asiatic* chain, in which traces of his name may be found as **Koh-Kas** (**or Caucasus**), *the Caspian, Kasmira*"—*Dr Wilson's Hindu Theatre, Vol. II. P.* 12. The term **'प्रजापति'** is applied to the *mind-born* sons of *Brahmā*, created by him to supply the universe with inhabitants. According to MS (1. 31-35) their number is **ten.** Read "**अहं प्रजाः** सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्। पतीन् प्रजानामसृजम् महर्षीणादितो दश ।। मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य पुलह क्रतुम। प्रचेतस वसिष्ठ च भृगु नारदमेव च" ।। In VP (I. Ch. VII, 4–6) and (*Ādi. Ch.* 65, 10 *and Śānti. Ch.* 206. 20) the above number is reduced to **nine** and **six** (**or seven**) respectively. But in **none of these the name of कश्यप is included.** The *Rām.*, however, specially **mentions** the name of कश्यप in the list of **17 प्रजापतिs**, while the *VaP* includes him in the **additional list**. Read 'कर्दम प्रथमस्तेषा विकृतस्तदन्तरम्। शेषश्च सश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ।। * * * **कश्यपश्च** महातेजा स्तेषामासीच्च पश्चिम ।। —*Rām.* (*III. Ch. XIV.* 6-9). Also "अपरे प्रजाना पतयस्तान् शृणुध्वमतन्द्रिताः। कर्दम **कश्यपः** शेष विक्रान्त· सुश्रवास्तथा। * * इत्येवमादयः अन्येऽपि वहवश्च प्रजेश्वरा' ।।—*VaP. Ch.* 65, 52-54. In this connection note that **marriage between first cousins, was allowed** in old days and not considered **incestuous.** (Aditi and Kāśyapa were the children of the two brothers दक्ष : respectively; also 'सुभद्रा' was maternal sister of 'अर्जु—'

(145n, 3)-suggests that Duṣyanta also *will soon be united with his* **धर्मपत्नी** ।To signify यज्ञफल-भागिनी,**'पत्नी"** is the feminine form of'पति'। "पत्युर् नो यज्ञसंयोगे"—*SK.*490.' अन्यथा इय **ग्रामस्य पत्निः**" (Land-lady) – **Prav**। [In case of शूद्र and other low castes, 'पत्नी' may be derived as **'पति+नी+क्विप् or explained by लक्षणा** । In the 1st case it will be *declined differetnly.* **'वृषलस्य पत्नी'"** इति व्यस्ते कथमिति, चेन्न । पत्नीव पत्नी **इत्युपचारात्** ।। यद्वा आचारक्विबन्तात् **कर्तरि क्विप्**, अस्मिश्च पक्षे **"पत्नियौ," "पत्नियः"** इतीयङ्-विषये विशेष —*BD.* "तस्यैव शूद्र-स्त्रियामपि * * **गौणवृत्त्या प्रयोगः** । यथा 'गङ्गायाम्" इति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे" प्रयोग । उक्तञ्च भाष्ये "तुपजकस्य पत्नीत्युपमानात् सिद्धम्'—*BM*].

Text:—राजा (सादरम्)—**(तेन हि अनतिक्रमणीयानि' श्रेयांसि। प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।)**

King (*Reverently*) -Then surely (*a happy chance of obtaining*) blessings should not[1] be neglected. (*I*) like to proceed after having circumambulated (*thrice*) the revered (*sage*).

मातलिः—आयुष्मन् ! प्रथमः कल्पः । (नाट्येनावतीर्णौ) ।

Matali—My Long-lived (*king*) *That's* a capital idea. *(They gesticulate descent)*

राजा (सविस्मयम्)—मातले !

उपोढ़-शब्दा' न रथाङ्ग-नेमयः'
वंशस्थविलं **प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ?।**
(जतजर) **'अ-भूतल-स्पर्शतया निरुद्धति'**
स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ।।१०।।

King (*With astonishment*) Mātali,—

By[4] reason of its not touching the ground[4], the fellies of the chariot-wheels[2] have produced[1] no sound ; nor too uprising[3] dust is seen (*in front of us*). Although your car [5]which is free from (*upward*) jolting', has descended (*to the earth*), (*it*) is not observed (*to have done so*). (10)

V. L. -'सादरम्'—B. Omitted by others. 'निरुध्दत.'—M. V. S. 'अनिरुद्धत '—R. Śr. 'निरुद्धति'—B. निरुद्धत.—Prof. G.

राजेति । 'तेन' हेतुना प्रजापतेरत्र स्थितत्वात् । 'अनतिक्रमणीयानि' ...पनि 'श्रेयांसि' मङ्गलानि कश्यप-दर्शन-नमस्कारादीनि इत्यर्थः 'भगवन्तं ...नश्च मुनयश्चैव लिङ्गिनः साधकाश्च ये । **भगवन्निति** ते

वाच्या स्त्रीपुनपुमकै" ।। इति भरत]। **मातलिरिति।** 'प्रथम' मुख्य 'कल्प' मङ्कल्प । एपा न भगवन् प्रदक्षिणेच्छा प्रशस्यतमा उत्याशय । **उपोढेति।** अविद्यमान भूतलस्य' पृथिव्या स्पर्श सम्पर्क यस्य तस्य भाव तया इति हेतो ततीया) भूमि स्पर्शाऽभावेन उन्यय । रथाङ्गाना' चक्राणा | **रथाङ्गेऽपि** च चक्र स्यात, चक्रवाकेऽपि तत स्मतम इति गढसिद्ध] नमय प्रत्यय प्रान्तभागा इति यावत् । उपाढा -(८०।३१) समाख्या शब्दा भूमि सघप जनितास्वना यै तथाभना न अमञ्जात शब्दा इति हृदयम । रजश्च रणवश्च [जात्यैकवचनम] प्रवर्तमानम रग रय कल्वमदगच्छत न दृश्यत । तथाच निरस्ता उद्गति उद्यात अर्थात् हठाद् भूमि सम्पात सक्षाभ यस्मात तादश । उद्घात-रहित उत्यय । तत्र रथ अवतीर्ण -(८।८।८) भूतलमागत अपि न लक्ष्यत अवतरणतया न बध्यत । [नागव **निरोधाभासालङ्कार** । अवतरणज्ञानाऽभाव प्रति पूर्ववाक्यार्थाना हेतुत्वात **वाक्यार्थ-हेतुक काव्यलिङ्गम्।** तथा च रथावतरण गम्य गति नतकार्याणा नमि रजादीना सभावात **विशेषोक्ति** । **श्रुत्यनुप्रासश्च।** **वशस्थविल** वृत्तम] ।।८।।

236n. 1. अनतिक्रमणीयानि &c Not to be transgressed For reasons cf 117n 2 **2. प्रदक्षिणीकृत्य** &c 132 7 Circumambulation is obligatory Read मदङ्गा दवत विप्र घृत मधु चतुष्पथम। **प्रदक्षिणानि कुर्वीत** प्रज्ञाताश्च वनस्पतीन् ।। *MS IV* 39 *qtd MV* *Ri* 1 76 *II* 25 *III* 21 *K* *VIII* 14 **भगवन्त—**Cf गणस्तुर्यै निर्गित्व समागमास्तथ दाम्यागमाश्च ना गुर । समग्र माहात्म्य निरूपिता यत अतीन्धितस्माद **भगवान्** समाविति इति वादागमे ।।(11)*n* 2-3 **3. प्रथम कल्प —** मुख्य me n a suggestion', 'Proposal **Very common in Bhasa-Dramas.** Also occurs in Mali I 172*n* 6) एष व प्रथम कल्प *MS II* 147 **प्रभु** प्रथम-कल्पस्य *Ibid* *VI* 30 *R* *I* 94 **अ-भूतल-स्पर्श** &c 237n 1) **4. रथाङ्ग-नेमय —** नेमि *itself implies* **रथ-प्रान्त** Cf चक्र रथाङ्ग तस्यान्त नेमि स्त्री स्यात प्रधि पुमान् - - *IK* Hence further mention of रथाङ्ग gives rise to *Tautology* [The same difficulty arises also in **'धनु-ज्या'** (62*n* also *KST* *II* 2 13) **'कर्णावतस'** **'पुष्प-माला', 'मुक्ताहार'** (*Ibid* 14 15) IK solves the difficulty thus —' धनु ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादय । **आरूढत्वादि-बोधाय** **प्रयोक्तव्या स्थिता अमी * *** अत्र ज्या-शब्देनापि गतार्थत्वे **धनु.शब्देन** **धनुष्याततीकरणं बोध्यते ।।** आदिशब्दात्— भाति कर्णावतस

कर्न-स्थितत्व-बोधनाय कर्णशब्दः ॥ एवं 'श्रवण-कुण्डल-शिर-शेखर-प्रभृतिः" । एवं निरुपपदो माला-शब्दः पुष्प-स्रजमेवाभिधत्ते—इति स्थितावपि "**पुष्प-माला** विभाति ते" । अत्र पुष्पशब्द **उत्कृष्ट-पुष्प-बुद्धये** । एवं "मुक्ताहार" इत्यत्र मुक्ता-शब्देन **अन्य-रत्नाऽमिश्रितत्वम्**—*SD. VII; KSV.* 2.13 --16. Here the epithet should be taken to give the idea of उतकृष्ट-नेमि ॥ **न लक्ष्यते**—Cf. 'क्षीणोऽपि न लक्ष्यते'—(196*n*, 9). **उपोढ़-शब्दाः**—Cf. 'उपोढ-रागः'—Vik. II.

Text :—मातलिः—एतावानेव शतक्रतो रायुष्मतश्च विशेषः' ।

Mātali—This much only (*is*) the difference[1] between the Performer of hundred sacrifices and Your Long-lived (*Highness*)

राजा—मातले ! कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

King—Mātali, in which part (*lies*) the hermitage of Mārica ?

मातलिः (हस्तेन दर्शयन्)—**पश्य,**

	[1]वल्मीकाऽर्ध-निमग्न-मूर्तिरुरसा[2] सन्दष्ट-सर्प-त्वचा[3]
शार्दूल-	**कण्ठे जीर्ण[4]-लता-प्रतान-वलयेनात्यर्थ संपीड़ितः ।**
विक्रीडित	**[5]अंस-व्यापि [6]शकुन्त-नीड़-निचितं बिभ्रज्जटा-मण्डले[7]**
(ममजततग)	**यत्र [8]स्थाणुरिवाऽचलो मुनिरसावभ्यर्क-बिम्बं[9] स्थितः ॥११॥**

Mātali (*Showing with the hand*)—Behold—

(*There*) where quiescent[8] [*or immovable, stolid. 'Insensate' -Ryder*]. like the stem of a tree (pollard), stands yon sage, staring[9] at the solar orb[9], with[1] (*his*) frame half-sunk in an ant-hill[1], (*his*) breast[2] having[3] closely cleaved by a sanke-slough[3], with[4] (*his*) neck pressed hardly by the coil of worn-out creeper-tendrils[4] and bearing[7] a mass of matted hair[7] overspreading[5] (*his*) shoulders[5] and thickly[6] filled with birds' nests[6]. (11)

V. L.—R alone reads '०अग्र' for 'अर्ध' । उरसा' &c.—R.M. V. 'उरग-त्वग्-ब्रह्म-सूत्रान्तर.'—B. HS. P. Mackenzie Mss. read 'अध्यर्क०' for 'अभ्यर्क'० ।

मातलिरिति । 'एतावान् एव' [इति **व्यतिरेकालङ्कारः**] 'विशेषः' प्रभेदः । **इन्द्रस्य रथः पृथिवीम् अस्पृष्टः** धावति किन्तु **भवतश्च रथः स्पृष्टः धावति** इत्याशयः । **वल्मीकेति** । 'यत्र' यत् स्थानं मया हस्तेन दर्शितं तस्मिन् । 'असौ' इत्यभिनये । दूरवर्ती मुनिः ['अदसस्तु विप्रकृष्टम्' इत्युक्तेः] 'वल्मीके' वामलूरे ['वामलूरश्च ... **वल्मीकं पुंनपुंसकम्**' इत्यमरः । "श्रीणि पिपीलिकादि-निष्कासित- ... भानुजिः] 'अर्धं' यथा स्यात् तथा 'निमग्ना' आवृता 'मूर्तिः'

शरीरं ["मूर्तिः काठिन्य-काययोः" इत्यमरः] यस्य तादृशः। [एतेन सुदीर्घकाल-तपश्चरणमुक्तम्]। 'सन्दष्टा' संलग्ना 'सर्पस्य त्वक्' निर्मोकः यत्र तादृशेन उरसा' वक्षसा उपलक्षितः ['इत्थंभूत-लक्षणे' (२।३।२१) इति ३या। अनेन सर्वेषां जन्तूनाम् आश्रयत्वमुक्तम्)। 'जीर्णानां' शुष्काणाम् (अनेन स्थूलत्वं बहु-शाखात्वं च ध्वनितम्] 'लतानां प्रतानः' विस्तारः। स **'बलयः' कण्ठरोमाणि** इव [**इत्यु--पमित-समासः।** संपीड़नस्य साधकत्वात् इति राघवपादा.। [**'बलयः' कण्ठरोम्णि** स्याद्, 'बलय कङ्कणेऽपि च' इति विश्वः] तेन। 'कण्ठे' गलदेशे 'अत्यर्थं सपीडित.' दृढं निबद्धः [एतेनापि एकस्मिन्नेव स्थाने बहुकाल-पर्यन्त स्थितिः, अथच अपकारिणि अपि उपकारकत्वमुक्तम्] 'असौ' स्कन्धद्वयं ["अस· स्कन्धे विभागे स्यात्" इति हैमः] व्याप्नोति यत् तत् 'अस-व्यापि' स्कन्ध-देशाच्छादकम् [अनेन महत्वं ज्ञायते] 'शकुन्तानां' पक्षिणा 'नीडैः' कुलायैः ['कुलायो नीड़मस्त्रियाम्' इत्यमरः] "निचित" व्याप्तं ['पूरितम्' इति काटयवेमपादाः] 'जटानां मण्डल' 'समूह् बिभ्रत्' धारयन् [अनेन ..र-निमित्त-संपत्त्व व्यज्यते] 'स्थाणु' शाखादि-विहीनः वृक्षकाण्ड 'इव' ["स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवे" इति मेदिनी]। 'अचलः' स्थिरीभूतः 'मुनि.' कश्चित्तपस्वी 'अर्कस्य' सूर्यस्य **'बिम्बं' मण्डलं** ['बिम्ब तु प्रतिबिम्बे स्यात् मण्डले बिम्बिका-फले' इति हैम·] 'अभि' लक्ष्यीकृत्य ['अभिरभागे'-(१।४। ९१)–इति अभेः कर्मप्रवचनीयत्व, तद्योगे (२।३।८) च २या ।। यद्वा 'लक्षणेन अभि-प्रती आभिमुख्ये'-(२।१।१४)-इति अव्ययीभावः समासः] 'स्थितः अवतिष्ठते [**अनेन तदानीन्तनाऽवस्था वर्ण्यते** इति बोद्धव्य, यतोऽर्कबिम्बमभि सर्वदा दृष्टिनिक्षेपः असम्भाव्य एव, तस्य स्थाणुवत् निश्चलत्वात्, अर्कस्य गतिमत्त्वाच्च। 'मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च' इत्यत्र **'च-कारस्य अनुक्त-समुच्चयार्थत्वात् क्वचित् अकर्मक-धातुभ्यः वर्तमाने कर्तरि क्तः** स्यात् इत्यत्र वर्तमाने कर्तरि क्तः। यद्वा, 'यत्र स्थित', स मारीचाश्रम' इति वाक्य-समाप्तिः]। **स्थाणुपक्षेऽपि** विशेषणानि योज्यानि—'उरसा' मध्येन। 'कण्ठे' उपकण्ठे समीपे इत्यर्थः। 'अस' स्कन्धः। 'जटा' प्ररोह-रूपा ।। (अत्र **परिकर-श्लेषो-पमा-नुप्रासाः। शार्दूलविक्रीड़ितं** वृत्तम्) ।।११।।

237n.—1. एतावानेव &c.—Unlike the feet of mortals, the gods' **feet,** (also their cars) **never touch** the ground. Besides their **eyes** like those of fish, **never 'wink';** their **bodies** never **'perspire'** and the flowers of their garlands never **'wither'** Read—**'महीतल-स्पर्शन-मात्र-भिन्नं** ऋद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहु.'—*Ra.* 11 50. **'देव-लिङ्गानि दृष्टानि राम-लक्ष्मण-संनिधौ। तानि दर्शय देवेन्द्र यदि** [illegible] **स्वयम्** ।। सीतायाः वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ।.

पद्भ्याम् **अनिमेषे-क्षणाणि** च ।। अरजोऽम्बर-धारी च **न-म्लान-**कुसुम स्तथा &c.–*Rām. III.* Ch. 52, *Śl* 17 19. '**अम्लान-पङ्कजां** माला शिरस्युग्मि चापराम्' – *Devī-Purāna.* 'देवाना यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्य श्रुतानि मे ॥१४॥ गाऽपश्यन् विबुधान् सर्वान् **अस्वेदान् स्तब्ध-लोचनान् । हृषितस्रगजो हीनान् स्थितान् अस्पृशतः** क्षितिम् ॥३८॥ छाया-द्वितीय म्लान-स्रगज स्वेद-समन्वित । भूमिष्ठो **नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः'** ॥२५॥ *Mahī, Vana.* 57. (नल-दमयन्ती-स्वयंवरे । And *Nilakantha* thereon). 'आरुह्य नार्द्ध्यं नभमीव यगौ अनद्घान-मुखेन माऽध्वना' *ŚPB. XII.* 2; 'अनुद्घात-स्तिमित'—*Infra.* ' In *Vik I,* when the car of Pururavas **touches the ground,** the stage-direction is **"रथावतार-क्षोभं नाटयति"** i e *acting the concussion caused by the descent of the chariot*"– *M.* **22. 'वल्मीक'** &c वल्मीक is the mound of earth thrown up by white ants. It is held sacred. *MS IV.* 16, 238. **3. सन्दष्ट-सर्प** (102*n*, 1) Having a **snake slough** sticking to it' Cf. 'स्तनान्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोक-पट्टा फणिभिर्विमुक्ता *Ra XVI.* 17. **"उरग-त्वगब्रह्म-सूत्रान्तरः"—** (B) also gives a **very good sense.** It may be explained thus– 'उरग-त्वक् सर्प-निर्मोक ब्रह्मसूत्रान्तरम् अन्यद् **यज्ञोपवीत** यस्य तथा-भूत ' That is, on account of his motionlessness, a snake mistaking him for a tree-trunk left a **slough** on his shoulder which looked like a second Brāhmanical chord [The dead skin of a Serpent on his breast' Ryder]. **4. लता-प्रतान** &c. Cf. – लता-प्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः '—*Ra II* 8. **5. शकुन्त-नीड** &c नीडम् – निलीयन्ते अत्र इति ... —(३।३।१२१)—इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण, ड-लयो एकत्वम्" *BhD.* 'ली' means "to sleep स्वपने,' "Hence where the birds sleep without anxiety. For **जटा** &c. - *Vide. MM.* 1. 6, *MS. IV* 6 **6. स्थाणुः—** सर्वदा एकत्र तिष्ठति इति स्था (गतिनिवृत्तौ) +णु (By 'स्थो णु:' *Unādi.* 324)' स्थाणु वा ना ध्रुव शङ्कु .'-AK; 'त्रय छिन्न-शाख-तरु-प्रकाण्डस्य अधोभागे 'मुडा' इति ख्याते इति भरतादय "- Raghunātha 'वृक्षे छिन्नेऽपि तिष्ठति इति स्थाणु '–*Ibid.* (Masculine & Neuter) –*Ibid.* Hence a post, branchless tree, pollard. Cf. "स्थाणु-च्छेदस्य केदारमाहु ' &c. -*MS. IX.* 44, ... *neuter.* The God 'शिव' is also called 'स्थाणु' (Com.)

as he exists for all times without change. Cf. स 'स्थाणु स्थिर-भक्ति-योग-सुलभः' &c.--*Vik I.* 1. 'स स्थाणुकैलासधर'--*BK. XII.* 19. For a similar idea Cf. "ऊर्ध्वबाहुः त्वनिमेष स्तिष्ठन् स्थाणुरिवाचलः'--*Mahā. Ch.* 223, 29. **7. अभ्यर्क-बिम्ब**--अभि+ अर्क-बिम्बम्, where 'अभि' is a कर्मप्रवचनीय, or take the whole as an instance of अव्ययीभाव (*Com.*). Cf. 'अभिमायम् उच्चकैः''--*SPB.* 1. 16. 'अभि-चैद्य प्रतिष्ठासुः'--*Ibid. II.* 1. and *MV*, thereon. For similar idea. Cf. 'दृष्टिं विमान-व्यवधान-मुक्ता पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते' *Ra. XII.* 34. 'ललाटन्तप-सप्त-सप्ति' - *Ibid. XIII.* 41. 'नेत्र-प्रतिघातिनी प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत'--*Ku.* V. 20. It is obvious that this **gazing at the (moving) sun would be possible for the sage only in some fixed hour of** the day and *not always*, as he is termed 'स्थाणुरिवाचलः' । When the couple were passing, they chanced upon him with his eyes in that position (Com.). Cf. 'ऊर्ध्वमुखैरर्क-बिम्ब-निहित.'--Kād. pp. 182. 'सूर्य-निविष्ट-दृष्टिरूर्ध्वम्--' Ra. XIV. 66.

Remark: -Our poet gives here a vivid description of an Indian Yogi in his 'समाधि', in which state only such impassiveness for several months is possible as will be evident from the life history of **'हरिदास साधु** of 'महाराष्ट्र' । The first authentic exhibition of his **"यौगिक"**-power took place in **'जम्मु'**, where he stayed **under-ground for four months,** locked in an wooden box under the surveillance of **ध्यानसिंह,**, minister of "Ranjit Singh". Next time directed by **Lord Bentinck** and **Lord Auckland, Mc. Noton,** the then Political Agent of Rajputana, put 'हरिदास' in a wooden box properly locked and kept him in his **own bedroom** at **Puṣkara,** and when after 13 days, the 'साधु' was brought out, he looked like a dry log of wood, but he, to the amazement of all, was, alive again after some time. The *3rd* **historical** exhibition took place in the year 1835. *Ranjit Singh* himself put the 'साधु' in a wooden box securely locked and *sealed with his personal seal* and the box was buried deep underground, and to prevent any kind of trickery, seeds were sown over the ground. Besides the place was properly guarded day and night. After 40 days the plants had attained full growth and the place was undisturbed. The box was unearthed and opened in the presence of several hundreds of men including *Captain Wade*, Dr. *Mc. Gregor*, and Dr. Murray. The two doctors after meticulous examination

declared 'हरिदास' to be as dead as door nail, but the 'साधु' was alive after sometime—In no cases there was any sign of decomposition. The wonderful supernatural power of "श्री श्री लोकनाथ ब्रह्मचारी" of 'बारदी' (1137 BS—1297 BS) in the District of Dacca (now in Pakistan) had been witnessed by thousands of men, including the **parents and relatives of the author of this book.** Even now about one lac of people (including Muslims), every year on the 19th 'वैशाख' assemble on the hermitage of लोकनाथ in "बारदी" to observe his death anniversary.

Text:—राजा—(विलोक्य)—नमोऽस्मै कष्टतपसे ।

King—(*Gazing*)—A bow to that (*sage*) of austere penance.

मातलिः (संयत-प्रग्रहं रथं कृत्वा)—**एताविदिति-परिवर्धित-मन्दार-वृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।**

Mātali (*Drawing in the reins of the car*)—Here (*we*) have entered the hermitage of the Lord of creation, the Mandāra trees wherein have been grown by Aditi (*herself*).

राजा—अहो ! स्वर्गादिदमधिकतरं निर्वृति-स्थानम्[1] । अमृत-ह्रदमिवाव-[2] गाढोऽस्मि ।

King—Oh ! (*This is*) greater than heaven, a place[1] of content.[1] I am, as though, immersed[2] in a lake of ambrosia.

मातलिः (रथं स्थापयित्वा) **अवतरत्वायुष्मान् ।**

Mātali (*Stopping the car*) --Get down, My Long-lived (King).

राजा (अवतीर्य)—**मातले ! भवान् कथमिदानीम् ।**

King (*Descending*) —But how will you now fare, Mātali ?

मातलिः—[3]समय-यन्त्रित एवायमास्ते रथः । तद्वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) **इत इत आयुष्मन् ।** (परिक्रम) **दृश्यन्ता मत्रभवतामृषीणां तपोवन-भूमयः ।**

Mātali—The chariot (*itself*) has stopped[3] here, *knowing the insinuation* (*of my command*)[3] I, too, will get down, (*He does so*). This way, My Long-lived (*King*), this way. (*Walking round*) Let the sites of the penance-grove of the revered anchorites be observed.

V. L.—'नमस्ते'—R. V. M. 'नमोऽस्मै'—B. K. S. P. 'एतावदिति' &c.—B. 'महाराज ! एतावदिति' &c'—R. M. V. 'एतावति'—S. 'अहो ! स्वर्गादिदम्'—B. Others omit 'अहो' and 'इदम्' । M supported by some Devanāgara Mss. reads 'निर्वृत्ति' for "निर्वृति' ।

B has 'किम्' for 'कथम्' । 'समय-यन्त्रित—&c.'—B. Dr. P. HS. Others read "संयन्त्रित: मया रथ:" । All but B and M read 'आयुष्मान्' for 'आयुष्मन्' ।

राजेति । 'अस्मै' दुरवर्तिने ["अदसस्तु विप्रकृष्टमि" त्युक्तेः] 'कष्टम्' सुतरां कष्टकरं 'तपः' यस्य तस्मै [नम: शब्योगे ४र्थी—५८७] । **मातलिरिति ।** 'अदित्या' देवमात्रा 'परिवर्धिता' जल-दानादिना लालिना 'मन्दारवृक्षा' यत्र तादृशम् । 'प्रविष्टौ स्व.' भवाव: [अस् धातो लटि उत्तम-पुरुष-द्विवचने रूपम्] 'एतौ' आवामिति शेष । **राजेति ।** 'निर्वृते.' सौख्यस्य 'स्थानम्' [**"निर्वृतिः** सुस्थताया स्यात् अस्तागमन-**सौख्ययोः**" इति विश्वप्रकाश) । अवगाढः' -(८।२।३१)-मध्ये प्रविष्टः । **राजेति ।** 'कथम्' इति प्रश्ने । 'इदानीम्' अधुना 'कथम्' आत्मान व्यापारयिष्यति इति शेष । अर्थात् अधुना इहैव स्थास्यनि उत कश्यपान् द्रष्टु मदनुगामी भवेत् । **मातलिरिति । 'समयेन' सङ्केतेन ("समयः** शपथाचारे सिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे **सङ्केत-**कालभाषयोः" इनि मेदिनी) 'यन्त्रित.' स्थापितः । **अस्मादेव रथोऽयम् अन्यत्र न गच्छति । (दैव-रथाणां संकेतज्ञत्वम् रघोस्त्रयोदशेऽपि कविना वर्णितम्) ।** 'तत्' तस्मात् हेतोः 'वयम्' अहम् 'अपि' ['अस्मदो द्वयोश्च'—(१।२।५९)-इति वहुत्वे प्रयोगः] 'अवतराम.' ।

238n.—1. अदिति &c —'अदिति', wife of Kaśyapa, is the mother of 'आदित्य,' (Gods) - (235n, 5). **2. स्वर्गादिदमधिकतरं—**&c. —Though there is no rule to sanction **ablative (५मी)** in connexion with **'अधिक'**, *HD* thinks that ५मी **and optionally ७मी** too are available with **'अधिक'** as *Pānini himself* has used as such in two Sūtras of his अष्टाध्यायी । Read—**"यस्मादधिकं"**-(२।३।९), **"तदस्मिन्नधिकम्"—** (५।२।४५) इति च निर्देशात् **अधिक-शब्दयोगे** पर्यायेण **'सप्तमी-पञ्चम्यौ"** भवत."—Pada-Mañjarī. Elsewhere he sanctions 'तृतीया विभक्ति' । Read—'अधिका खारी द्रोणेन' इति कर्तरि **'तृतीयापि** भवति'—*Ibid on* 5. 4. 45; BD, of course, follows suit. It seems, however, very strange to us that *HD* who is **profoundly read** in the 'महाभाष्य' should **overlook** the fact that सप्तमी in (5. 2. 45) is in **'अधिकरणे** and not due to **the presence of 'अधिक'** । Read "यद्यपि तावत् व्यापके वैषयिके वा अधिकरणत्वे सम्भवो नास्ति **औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते**"—MBh. **'औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी" इति भाष्यम् ।** "सामीपिकमधिकरणम्' इति **कैयटः**—*BM.* Hence HD's view is to be taken with a grain

of salt, or we may call these **lines spurious.** In fact in such cases ५मी may be well explained by "पञ्चमी विभक्ते:" (2.3.42.) and ३गा by "हेतो" (2.3.23). Cf. राम: श्यामात् धनेन गरीयान् or (अधिक:) or (प्रकृष्टतर:) and so on. (103n, 3.). **3. भवान् कथम्** &c.—Are you going to stay in the chariot, or will you accompany me? The king means to say that in the latter case the **steeds may run away with the chariot.** (*See next*). **4. समय-यन्त्रित:—** &c.—(Cf. **'समय-यन्त्रित:'**— Rām. IV. 46. 10; 'शाप-यन्त्रित'–*Ra. X.* 47). Mātali tells the king that the chariot, **divine** as it is, will not move an inch from where it has stopped. This is because *Kāli.* like *Vālmiki,* believes that all the **Divine Cars** such as '*Puṣpaka* and the like, have **tutelary deities** (अधिदेवता) residing in them, and which *have the power to understand the will or the slightest insinuation of the charioteer or the occupant of the car.* Consequently they will **rise up** in heaven or **come down** on the earth and **stop automatically** according to needs. Hence these विमानs are termed **'काम-गति'** । Read "एतावदुक्तवति दाशरथौ **तदीया-मिच्छां विमानम् अधिदेवतया 'विदित्वा'** । ज्योतिष्पथादवततार" &c.- *Ra. XIII.* 68. "अध्यास्ते **काम-गति** सावरजो विमानम्" Ibid. 76: **'आत्म-चिन्ता-सुलभं** विमानम्'—*XIV.* 20. 'स तु राजा समारुह्य **कामगं** वीर्यनिर्जितम् &c. ॥६०॥ - *Rām* (*VI.* 15.) "*कामग * * बभञ्ज च महारथम्"—*Ibid.* · *II*:. 51. * मन: समाधान-विचार-चारिणम् । * **मन: समाधाय तु** शीघ्रगामिन * स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श—* * –*Ibid. IV.* 9. 48, where the commentator *Rāma* remarks—'मन. समाधानेन यत्र विचार: गमनस्य तत्र सञ्चरणशीलं **मन:-संकल्पित-देश-गमन-शीलम्** * * **मन: समाधाय स्वामि-मनोऽनुरुध्य** तु शीघ्रगामित्वादि धर्मकम्' &c. We have preferred this reading, because the **other one does not clearly state** why the car (हरि-*horses*) will not move elsewhere when both the king and Mātali will be away. Besides **'वयं'** (plural) **does not sound happy** after the singular (**'मया'**) ।

Text :—:—राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

शार्दूल-विक्रीडित (ममजसततग)

प्राणानामनिलेन वृत्ति रुचिता सत्कल्प-वृक्षे वने
तोये काञ्चन-पद्म-रेणु-कपिशे पुण्याऽभिषेक-क्रिया ।
ध्यानं रत्न-शिला-गृहेषु, विबुध-स्त्री-सन्निधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्य-मुनय स्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥१२॥

King Indeed with wonder do I behold —

((In a wood abounding in the desire-yielding trees, the necessary maintenance of life (is obtained by the sages) with air (alone; or the sages are content [illegible]). The performance of ablution for acquiring merit [illegible] in water tawny with the dusts of golden lotuses. In houses of jewelled stones meditation [illegible] in the presence of celestial [illegible] austerities [illegible] by means of penance 12.))

V. L.—[illegible] — B K R M [illegible] —Colebrooke Mss [illegible] Bh B S HS D [illegible]—R M K [illegible] — B Bh Di HS Others have [illegible] [illegible]—Bh P B Di HS [illegible]—M R K S

[illegible] । [illegible] विस्मयात् विस्मयप्रमाश्रित्य [illegible] विस्मयावहत्वं [illegible] । **प्राणानामिति** । [illegible] कल्प-पादप-[illegible] **उचिता अवश्य-कर्तव्या** प्राणानां [illegible] । न नु [illegible] ॥ [illegible] ॥ यस्मिन् वने [illegible] **उचिता अभ्यस्ता** । [illegible] उचितं [illegible] इति [illegible] तस्मिन [illegible] न विस्मय-जनकमेव । [illegible] पिङ्गे तोये जले [illegible] च [illegible] । [illegible]] [illegible] **नैमित्तिक-स्नान-कर्म** [illegible] । रत्न [illegible] निर्मितेषु [illegible] । **उत्तर-पद-लोपी कर्मधारय** । [illegible] परमार्थ-चिन्तनं [आत्मा वा अरे [illegible] इति श्रूयते] न पुनः विलास-[illegible] । [illegible] सुराणां । "**विबुधौ सुर**-पण्डितौ" इति [illegible] । [illegible] अर्थात् देव-[illegible] समीपे [illegible] इन्द्रिय-निग्रहः । [illegible] एव [illegible] न [illegible], विशेषतः स्त्री-[illegible] । किन्तु तेन [illegible] अपि जितेन्द्रिया इति विस्मयावहम् । अतएव अन्यमुनयः, पृथिवीस्था [illegible] साधारणा तपस्विनः तपोभिः यत् यादृशं कल्पवृक्षादि भोगोपायान्वितं स्थानं वाञ्छन्ति प्राप्तुं [illegible]

'तस्मिन्' तादृशे भोगोपाय-समन्विते स्थाने 'अमी' दूरे दृश्यमाना 'मुनय' (राग-द्वेष-विवर्जिता इत्यर्थः—"दुःखेषु अनुद्विग्नमना सुखेषु विगत-स्पृहः । वीतराग-भय-क्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" इति तल्लक्षणात्) 'तपस्यन्ति' (३।११५) अमृतत्व-लाभाय तपस्या कुर्वन्ति । [अनेन तेषा मोक्षार्थित्व गम्यते । अत्र कल्पवृक्षादीना कारणाना सद्भावे सति तत् कार्या भावे वक्तव्ये तद्विरुद्धाऽनिल-प्राणवत्तित्वाद्युक्ते उक्तनिमित्ता **माला-विशेषोक्तिः** ।। चतुर्थ-चरणार्थं प्रति पूर्वचरण-त्रयगत-वाक्यार्थाना हेतुत्वात् वाक्यार्थ-हेतुक **काव्यलिङ्गम्** । पाद-त्रये प्रतीयमान **परिसंख्या-लङ्कारः** । अत्रस्थिताना समुत्कर्ष-वर्णनेन अन्यमुनिभ्य **व्यतिरेकश्च** व्यज्यते । ततोनप इति न्यनयेति स्तम्भेति **छेक-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः** । **शार्दूलविक्रीडितं** छन्दः) ।।१२।।

239n. –1 अनिलेन वृत्तिः—&c. –Cf. 'मुनय **सलिलाऽऽहारा वायु-भक्षा-**स्तथापरे"—*Rām III.* 6.4; 'दश-वर्ष-सहस्राणि वायु **भक्षयो** जलाशये'—*III.* 11. 12 'सप्तरात्रे **कृताहारा वायुना** अचलवासिन '—*Ibid IV.* 13 10. On this *M* remarks –' The Hindus imagine that supporting life upon air is a proof of the **highest degree of spirituality** to which a man can attain" **This is totally inaccurate.** Read "आहार-संयम-क्लिष्टा यथेष्टाहार-तुन्दिला । **ब्रह्म-ज्ञान-विहीनाश्चेत्** निष्कृति न व्रजन्ति किम् ।। **वायु-पर्ण-कणा-तोय-व्रतिनो मोक्ष-भागिनः** । सन्ति चेत् पन्नगा मुक्ता **पशु-पक्षि-जले-चराः** ।।—**Mahā-nirvāṇa-Tantra;** नित नहान से हरि मिले तो जलजन्तु होइ । फलमूल खाके हरि मिले तो बादर-बादराइ ।। तृण भखन से हरि मिले तो बहुत रहे अजा । श्री-छाडनेसे हरि मिले ना बहुत है तो खोजा ।। दुध पिने से हरि मिले ता बहुत वत्सबाला । मीरा कहे विना प्रेमसे ना मिले नन्दलाला' ।। - Dohā of Mīrā Bāi. **उचिता**—Either (*i*) **'necessary', 'fit for'.** That is, that much of wind only is inhaled as is necessary for the sustenance of life. Or, (*ii*) **'accustomed'** (*Com*). Cf. 'परिश्रमँल्लोहित-चन्दनो-चित '—*Ki. I.* 34. 'नीवार-भागधेयो-**चितैः**—*Ra. I.* 50; *II.* 25; *III.* 54: 60; *XI.* 9. **2. सत्कल्प** &c.—'सत्' may mean 'existing', 'विद्यमाने कल्पद्रुमे' –*K*. Or, it may mean 'fine, good'. Cf. 'सद्भावे साधुभावे च' &c.—[156*n.* 3.] The sages could have easily obtained *delicious food, charming raiment* or any other object *of luxury* from the **कल्पतरु** 231*n* 2.), if they simply so desired, but they didn't. **3. काञ्चन-पद्म** &c.—Cf. [illegible] पुण्या रम्या सुविमलोदका । * * * अन्याश्च नद्य शतशः

स्वर्णपद्मैरलङ्कृता —*KP*. 47-(हेमकूट-वर्णनम्)। 'सरश्च राजते **पद्मैः** ज्वलितैः **हेम-केशरैः**" —*Rām. IV*. 40; 45; 43, 38, 51, 7. '**चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैः** च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम्'—*Ku. XIII.* 27. 'निर्विष्टहेमाम्बुज-रेणु यस्याः' —*Ra. XIII.* 60. **पुण्याभिषेकः** &c.—They used to bathe in such waters only to acquire merit and not for making 'जल-केलि'। **4 रत्न-शिला-गृहेषु**—'०गृह' (B) is **certainly better** than '०तल', for *Kāli.* elsewhere writes '**नागराणाम्** उद्दामानि प्रथयति **शिला-वेश्मभिः**'—*MD.*26, 'प्राविशत् **मणि-शिला-गृहं** हर'—*Ku. VII*;. 81. "स्फटिक-**मणि-गृहैः**"—BK. X. 49. The presence of jewels suggests that *lamps were not necessary.*' 'अत्र मणि-शब्देन नित्योज्ज्वलत्व ध्वनित, तेन च प्रदीप-निराकाङ्क्षत्वं, "रत्नाङ्कुरा यत्र रत्न-प्रदीपा." इत्यादिवत्' —Nārāyaṇa. Read **also** the description of हेमकूट in *KP. Ch.* 47. The houses, artistically decorated with jewels, were fit for merry-making. But the sages there are of much higher type. Not only they are averse to enjoyments, but they have also extraordinary control over passion even in the company of bewitching celestial Nymphs. Setting at naught all such covetable things they practise austere penance. This is wonderful. **ध्यानं**— तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् *Yoga-Sūtra of Patañjali.* 'प्रत्ययैकतानता' means अविच्छिन्न-चिन्ता-प्रवाह। **5. यद्वाञ्छन्ति** &c.—यत्' means such places as are fraught with all the objects of enjoyments (*Viz. celestial damsels, houses inlaid with jewels &c.*) which are desired **by men and ordinary sages like 'शातकर्णि'** (*Ra. XIII.* 38), and not by **सुतीक्ष्ण'** (*Ib. l.* 41-13) and the like.

Text :—मातलिः उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (परिक्रम्य। आकाशे) **अये वृद्धशाकल्य! किं-व्यापारः सम्प्रति भगवान् मारीचः?** (आकर्ण्य)—**किं ब्रवीषि, दाक्षायण्या पतिव्रता-धर्ममधिकृत्य पृष्ट स्तदस्यै महर्षि-पत्नी-गण-सहितायै कथयतीति?** Mātali—Verily upsoaring[1] (is) the ambition of the great. (*Turning round, in the air*)—Hearken, aged Śākalya, what (is) His Reverence Mārīca doing[2] now? (*Gesticulating hearing*)—What do you say "Being queried by the daughter of Dakṣa (*i. e. Aditi*) respecting the duties of a faithful wife, (*he*) is recounting them to her in company with the wives of (*other*) great sages?"

राजा (कर्णं दत्वा)—अये, प्रतिपाल्योऽवसरः[3] खलु प्रस्तावः '...

King (*Leaning his ear*)—Oh! verily the introduction of the subject is such as (*its*) time[2] must be awaited[3] (*i. e. we must wait for a chance at the end of the discourse*).

मातलिः (राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोक-वृक्षे-मूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्र-गुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

Mātali (*Looking at the King*) Sir, Long-lived (*King*) may sit at the foot of (*this*) Asoka tree while *I* shall engage myself in seeking[4] out a suitable opportunity[1] to announce you (i. e. your arrival) to the father of India.

राजा—यथा भवान् मन्यते (इति स्थितः । मातलिर्निष्क्रान्तः) ।

King — As Your Honour thinks *proper*.

(He stands) [Exit Mātali.]

राजा (निमित्तं सूचयित्वा)—

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो! स्पन्दसे मुधा ।

श्लोक **पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥१३॥**

King *(Indicating an omen)* I hope not for the desire *of my heart*; why O arm, thou throbbest in vain? For bliss *if* scorned before turns into misery. [illegible]

V. L.— [illegible] —R M [illegible] —R [illegible] M S [illegible] सम्प्रति —B HS P [illegible] —R [illegible] M K [illegible] —B [illegible] —B तत्सर्वे'—M K R & others omit [illegible] । [illegible] —B [illegible] R M S [illegible] —M K [illegible] M HS [illegible] —for— [illegible] । HS P B and D [illegible] M S give no speech before the exit of Mātali. Others— [illegible] (निष्क्रान्तः) । K alone reads [illegible] for [illegible] हि परिवर्तते । B HS, P read 'मुधा' or वृथा ।

मातलिरिति । उत्सर्पिणी महीयसि पदे प्रावर्तिनी, उत्तरोत्तरं वर्धमाना 'महतां प्रार्थना' अभिलाषः । [इति पूर्व-वाक्यस्य समर्थकत्वात् **अर्थान्तरन्यासः ।** अन्ये पृथिवीस्थाः साधारण-मनुष्याः तपांसि [illegible] सुखकरं स्थानमभिकाङ्क्षन्ति । किन्तु अत्रस्थाः तपस्विनः **ब्रह्म-निर्वाणम्** इच्छन्ति इति हृदयम्] अये इति सम्बुद्धौ । 'वृद्ध-शाकल्य' इति कश्यप-शिष्य-नाम । कः व्यापारः यस्य सः इति किंव्यापारः' किम् अनुतिष्ठति इत्यर्थः । मारीच 'कश्यपः दाक्षायण्या' [अपत्यार्थे फिञ्" —४।१।१५७] दक्ष-कन्यया अदित्या । **राजेति ।** प्रतिपाल्य' प्रतीक्षणीय [illegible] यस्य तादृशः अयं 'प्रस्तावः' पतिव्रता-धर्म-कथन-लक्षण-प्रसङ्गः ।

अर्थात् यावदयं प्रस्तावः ममाप्तिमेति तावत् बहि प्रतीक्षितव्यम् । **मातलिरिति ।** 'अन्तरम' अवकाश' अन्विष्यति' य. म गाधुकारिणि णिनि —(३।२।७८)] । 'आस्ताम्' उपविशतु । **राजेति** । 'निमित्त' **दक्षिण-भुज-स्पन्दनरूपं शुभ-लक्षणम् । मनोरथायेति** । अह 'मनोरथाय' [इति विषय विपर्ययपचार] अर्थात् मनोरथ-विषयीभूता शकुन्तला प्राप्तुमित्यर्थ [कर्मणि ४र्थी—[२।३।१४] 'न आशमे ['आङ शसि इच्छायाम्' (ग -२३३४) इति आत्मनेपदम्] मम तु मनोरथाऽऽशमापि नास्ति, प्राप्तिस्तु दूरत अपास्ता इति भाव । हे बाहो, मद्दक्षिण-भुज ! 'मुधा' वृथा ['व्यर्थके तु वृथा मुधा' इत्यमर] कि किमर्थं त्व स्पन्दसे' । 'पूर्वं' प्राक् 'अवधीरित' मया अवज्ञातम (अवधीर' इति अवज्ञया तनादि । **"भूतपूर्वे चरट्"** (५।३।५३) इति **पाणिनि-निर्देशात्** पूर्व-श-दस्यात्र पर-निपाते कर्तव्ये **"ज्ञापक-सिद्धं न सर्वत्र"** इत्युक्त अस्य न पर-निपात इति बोध्यम्] 'श्रेय शकुन्तला-रूप कल्याण **'दुःखम्' अर्थात दुःख-रूपेण** परिवृत्त परिणत भवति ।। यद्वा ।। 'श्रेय' मया पूर्वमवधीरितम् ।। सम्प्रति दुःख हि **परिवर्तते' परिभ्रमति** [इति कुल्लुक-भट्टपादा ४।१६५] अर्थात् मा परित तिष्ठति । [मनोरथाय इति विषयस्य निगरणात् **अतिशयोक्तिः । अर्थान्तरन्यासः । वृत्त्यनुप्रासश्च । श्लोको** वृत्तम्] ।।१३।।

240n. 1. उत्सर्पिणी—Gradually soaring high. *i. e.* aspiring after 'ब्रह्मनिर्वाण' । Cf. कृत त्वदाशा मे दुर्गविरोहिणी याता —*P.* 462. **2. आकाशे**— 82b. 6. 136n. 1. **3. दाक्षायण्या**—The word 'दक्ष' is a **'वृद्धसंज्ञक'** word by the Vart वा नामधेयस्य', 1. 1. 73. Hence दक्षस्य अपत्य स्त्री इति दक्ष- फिञ् = दाक्षायणी (ङीप् 4. 1. 1). Read दक्षस्य अपत्यानि । वा नामधेयस्य इति वृद्ध संज्ञायाम् उदीचा वृद्धादगोत्रात्"—(४।१।१५७) इति फिञ् । गार्ग्यादित्वात्-(४।१।३१) ङीप्'—*BhD. Mr. Kale*, *G* and others have फक् *Kṣāyaṇī* ... which is **inaccurate.** Read (a)—यत्त आसुरग्यसर्यातम् (वा —४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरि-दाक्षयो इति—इति मकुट आह ।। **तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् ।** (b) यदपि गोत्रत्वमपत्यर्थ गोत्रे कुञ्जादिभ्य " 'चफञ्'—(४।१।९८) इति चफञि "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् —(४।१।६३) इति ङीष्' इत्याह ।। **तदपि न ।। कुञ्जादि-गणे अस्य पाठाऽभावात् ।** उक्त-रीत्योपचार विना निर्वाहाच्च ।(c) यत्तु "अत इञ्" (४।१।९५)। अन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् "यञिञोश्च"-(४।१।१०१) इति 'फक्' इति **स्वाम्याह ।। तदपि न ।। अन्तरापत्ये फकः अदर्शनात् ।** For a detailed discussion read 'व्याख्यासुधा' of *BhD.*. **4. पतिव्रता-धर्म-** "आर्तार्ते, मुदिता हृष्टा, प्रोषिते मलिना कृशा । मने म्रि...

स्त्री ज्ञेया **पतिव्रता"** ॥ —*Śuddhi-tattvam.* For पतिव्रताधर्म *vide BrP.* (कृष्ण-जन्मखण्ड)—*Ch* 83, Also *Skanda Purāna* where *Bṛhaspati* describes, the devotion of *Lopāmudrā* towards her husband, *Agastya.* Also read *Mahā*, *Anuśāsana,* (स्त्री-धर्म-कथने १४६ अध्याय), beginning from 'उमोवाच ॥ स्त्रीधर्मो मा 'प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि । तमह कीर्तयिष्यामि तथैव प्रश्रितो भव &c Such *lectures on Purānas* &c **(पुराण-पाठः)** are generally begun in the **afternoon.** Cf **'इतिहास-पुराणाभ्यां षष्ठञ्च सप्तम नयेत्'**—*Dakṣa Samhitā* **'आकर्णयन्तः प्रति-षष्ठ-वेलां** विनोद्यमाना कथवै कथाभि '– RH II 3 **प्रतिपाल्या** &c — We must wait and not disturb the lecture by our presence –(187n. 4) **5. तस्यै**—'ता बोधयितुम्' इति कर्मणि चतुर्थी—(1n 2, 81n 3 end). **महर्षिः**—(117n 5) **6. प्रस्ताव**—Refers to the subject-matter under discussion i e पतिव्रताधर्म । **7. अशोक** &c The bark of Asoka tree (*Jonesia Asoka*) is indispensable for female disease "The vegetable world scarce exhibits a richer sight than an Asoka tree in full bloom'. Its flowers are very large ' and beautifully diversified with tints of **orange-scarlet,** of **pale-yellow,** of **bright orange,** which form a variety of shades according to the age of the blossom' – *Sir William Jones* Mathis suggestion to sit under the **'अशोक'** tree implies that the king will erelong be **freed from sorrow (अ-शोक)**—R **8. अन्तरान्वेषी**—This is only a **pretext to leave the king alone thus providing him with a free scope of meeting Śakuntalā alone.** (*In this connexion vide* 16*n.* 1. *and* 105*n* 3) **इन्द्र-गुरवे**—Refers to Kāśyapa father of Indra and other gods (Vide *Mahā* Śānti *Cf* 207–208) **9. बाहो** &c.—'वाहु' here refers to the **right hand.** 'स्पन्दो भुजस्य इष्ट-समागमाय । स्पन्द करस्य द्रविणाऽग्नि-हेतु —*BRŚ* 'सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्याम्' —*MP. Ch* 215, (21n 3, 161n. 7) "अङ्ग-दक्षिण-भागे तु स्फुरण भवेत् । अथाशस्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च"—*MP* **10 मुधा**—In vain, Cf. 'यत्किञ्चिदपि मवीक्ष्य कुम्ने हसित **मुधा**'—*SD.* Sometimes it means '*falsely*', '*wrongly*' Cf 'रात्रि मैव पुन म एव दिवसो मत्वा मुधा जन्तव '—*VŚ* 78 **पूर्वावधीरितं**—[Also—'अवधीरित-पूर्व' ...her from the root **'अवधीर'** (According to **Vopadeva**

Com.) or from "अव+धीर्"—*Cf.* "कुत इदानीम् माम् अवधीर्य" &c.—*Rat.* "इर्नीव **धारामवधीर्य** मण्डली क्रिया" &c.—*NC.* "**अवधीर्य** धैर्यकलिता"—*SPB.* "**अवधीर्य** धैर्य्यं परिश्रमे"—*Ibid.* –(206n. 5; 97n. 5.). **11.** "**दुःखं** &c.—According to R, A & HS. 'दुःखम्: has been used **adverbially** meaning '**with great difficutly,' 'rarely'.** Cf. "दुःखं नन कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामः महीमिमाम्"–*Mahā.* (सौप्तिक-पर्व)–*Ch. IX.* 41. "दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम्'—*Ibid.* (स्त्रीपर्व)–*Ch.* 1. 141. "**दुःखं यथा स्यात् तथा'—Nīlakaṇṭha;** "स्वादुभिस्तु विषयै र्हृ तस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते"–*Ra. XIX*, 49. *Gitā.* V. 6; *XII.* 5. **12.परिवर्तते**–Either (*i*) '**turns to misery'**—*M*, Or, (*ii*) '(**scarcely**) **returns'**—*R*. Or, (*iii*) '**moves round** (*me*') KB. For the latter sense. Cf. 'शतं वर्षाणि तामिस्र नरके परिवर्तते'—*MS. IV.* 165 and *KB* thereon. 'द्विगुणं हृदये परिवर्तते'—*Rām. I.* 77. 28. "**परिवर्तते" प्रत्यागच्छति * * दुःख-रूपेण एव चित्ते उदेति**"–HS.

Remark: –*Bhavabhūti* had evidently this Śloka before him when he wrote "मनोरथस्य यद्बीजं तद्दैवेनोदिता हृतम् । लतायां पूर्वलूनायां कुसुमस्यागम कुतः ॥" *UC.* V. 26.

Text: - (नेपथ्ये) **मा क्खु, मा क्खु चावलं करेहि । कहं गदो एव्व अत्तणो पकिदिं** [मा खलु, मा खलु, चापलं कुरु । कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्।]

(*In the post scenium*) —'You must not be so foolhardy. What you have *already* gone back to (*your*) own (*refractory*) nature ?

राजा (कर्णं दत्त्वा)—**अभूमिरियविनयस्य,**[1] **तत् को नु खल्वेवं निषिध्यते** (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम्) **अये, को न खल्वयम् अनुबध्यमान स्तापसीभ्याम् अबाल-सत्त्वो**[2] **बालः ।**

अर्ध-पीत-स्तनं मातुरामर्द-क्लिष्ट-केसरम्[3] ।
प्रक्रीडितुं सिंह-शिशुं बलात्कारेण[4] **कर्षति ॥१४॥**

King (*Leaning his ear*)—This (*is*) no place for petulance;[1] who (*is*) this then, that is being thus forbidden? (*Looking in the direction of the sound—With wonder*) Lo ! who is this boy with unboyish[2] strength, colsely followed by two hermitesses,—(*Who*) for the purpose of playing (*with him*), is forcibly[4] dragging away from its dam a lion's whelp, that has (*but*) partially sucked (*its dam's*) dug and has its manes dishevelled by rough handling[3] ? (14)

V. L. –B reads 'यस्मिन् तस्मिन्नेव आत्मनः प्रकृतिं दर्शयसि' for "कथं गतः" &c. तत्—Only B. M reads 'सस्मितम् for 'सविस्मयम्'

R. V. M. S. 'एवं'—B. 'अवरुध्यमानः'—B. 'अनुबध्यमानः'—R. M. V. 'अनुगम्यमानः'—Mackenzie Mss. B reads "करेणैवाकर्षति" for 'बलात्कारेण &c. **'तापसीभ्याम्'**—B.S.HS. Dr. 'तपस्विनीभ्याम्'—Others. 'केशरम्'—M. G. केसरम्'—Others.

नेपथ्य इति। 'चापल्यम्' अनवस्थितिः (इति हेमचन्द्र.) औद्धत्यम् (इति रघुटीकाया मल्लिनाथाः ३।४२ ; तल्लक्षण यथा दर्पणे—**मात्सर्य-द्वेष-रागादेः चापलं त्वनवस्थितिः"**] 'आत्मन. प्रकृति' स्वभावम् अर्थात् चाञ्चल्यम्। **राजेति।** 'अविनयस्य' अशिष्ट-व्यवहारस्य 'अभूमिः' अस्थानम्। 'निषिध्यते' निवार्यते। 'अये' इति विस्मये। 'अनुबध्यमानः' अनुगम्यमानः। 'अबालस्य अर्थात् यूनः 'सत्त्व' बल [**"सत्त्वोऽस्त्री** तु जन्तुषु क्लीव तु व्यवसाये **पराक्रमे"** इति केशवः) तद्वत् सत्त्व' यस्य तथाभूत (उत्तर-पद-लोपी बहुव्रीहि.)। 'को नु खल्वय 'बालः' शिशुः 'सिंह-शिशु' बलात्कारेण कर्षति' इति, चूर्णिकया महान्वयः। **अर्धेति।** 'प्रक्रीडित' सिंह-शिशुना सह 'खेला' कर्तुम् 'आमर्दन' आकर्षणात् वेगेन 'क्लिष्टा" विश्रृङ्खलीकृताः 'केसराः' स्कन्ध-केशा [**"सटायां केसरो दन्त्य" इति गदसिंहः**] यस्य तम्। 'अर्धम्' असम्पूर्ण यथा स्यात् तथा पीत 'स्तन.' (लक्षणया स्तनस्य दुग्धम् इत्यर्थः) येन तादृशम् (स्तनन्धयत्वात् सिंह-शिशो. स्वेच्छया अनागमन व्यज्यते) 'सिंहस्य शिशु बलात्कारेण' हठात्कारेण (इति शब्दरत्नावली), बलाद् ग्रहणेन (इति रघुटीकाया मल्लिनाथपादा १०।४७) कोऽय बाल 'मातु' जनन्याः सिंहिकायाः सकाशात् इत्यर्थः (अपादाने ५मी) 'कर्षति' दूर नयति [**स्वभावोक्तिः उदात्तमनुप्रासश्च। श्लोको** वृत्तम्] ।।१४।।

241n. -1. अभूमिः &c.—Not a place for ill-bred act. -Cf. 'अभूमिरेषा भुजङ्ग-भङ्गि भाषितानाम्'—Kād. p. 720 "अभूदभूमिः प्रतिपक्ष-जन्मना भियाम्'—SPB 'नाभूदभूमिः स्मर-शायकनाम्'—NC. **चापलं—** Any inconsiderate act, rashness. Cf. 'चित्त-वृत्तिरिव चापलेभ्य. निवारणीया'—*Kād.* पुनः पुनः सूत-निषिद्ध-चापलम्' *Ra. III.* 41. 'मात्सर्य-द्वेष-रागादेश्चापलन्त्वनवस्थितिः'—SD. **2. अनुबध्यमान स्तापसीभ्याम्—**'अनु + बन्ध्' Lit. means 'to bind', or 'fasten to.' Cf. 'सीमन्त निजम् अनुबध्नती कराभ्याम्'–*ŚPB. VIII.* 69, hence **'to follow closely'.** Cf. 'मधुकरकुलैः अनुबध्यमानम्'—*Kād.* The epithet "very focibly expresses the close attendance of a nurse upon a child"—*M.* **'अवरुध्यमानः'** (*B*) means 'ध्रियमाणः'—"Obstructed". All (except B, P. S & Dr) read **'तपस्विनीभ्याम्'** here and in the next stage direction. But this [illegible] **ed** and replaced by **"तापसीभ्याम्"** (B), as this word

has been **repeated throughout** in the following passages. Cf. '**तापसी** विलोक्य हसति" ॥ **तापसी**—भो, न मा गणयसि । **तापसी**—(उभौ निर्वर्ण्य)—आश्चर्यम् । (प्रविश्य मयूर-हस्ता) **तापसी** &c. **3. अबाल-सत्त्वः बालः** -A boy whose strength is like an un-boy i.e a youth) Cf. "बालोऽपि अबाल-प्रतिमा बभव धन्या च शाचेन धिया श्रिया च" —*BC. II.* 23. **4. मातुः कर्षति** Drags away from its mother. *R* construes 'मातु ' with अर्ध-पीतस्तन सिंहशिशुम् Lion's cub which has but half-sucked its mother' dug, and hence dangerous to leave her dug *M* and remarks— शिशना अन्यत्र पणमेव दुष्कर, तत्रापि सिंह शिशु-कर्षण, तत्रापि अन्यस्मात तत्रापि मातु आत्, तत्रापि स्तन-न्धयन्तमिति सर्वोत्कर्ष व्यज्यते ' ॥ **5. बलात्कारेण** *For II ' against one's will'.* बलात् इति निपातो हठार्थ —*Kṣira ami* Cf. '**बलात्** मदपयेत् यस्तु परभार्यां नरः क्वचित् । वधदण्डः भवेत् तस्य नापराधो भवेत् स्त्रिय '—*MP. Ch.* 20. 'बलात' य कार ' करण स '**बलात्कारः**'(कर्मधारय), तेन—Using violence, employing force (Vide 210n 1 ' Cf. शाप-यन्त्रित-पौलस्त्य-**बलात्कार**-कच ग्रह —*Ra* X 47. मत्तोभियस्त-स्त्री-**बलात्कार**-कृतञ्च यत तदप्रमाण लिखित भयोपाधिकृत तथा — *Vāma la qil Mitāk arā.*

Remark : Similar ideas contained in this and some other Ślokas of this Act are met with in those Canto of **'Ku'**, which according to the occidental scholars are **interpolations made** by a **pseudo-Kālidāsa.** Cf 'गर्जन् विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन् उमाकेसरिणि मटाली । स भृङ्गिणा मृदमनर शिरसाग्र कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः — *Ku XI.* 44.

Text :—(तत प्रविशति यथा निर्दिष्ट-कर्मा तापसीभ्यां सह बाल) । **बालः—जिम्भ, ले सिङ्घ-सावअ ! जिम्भ । दन्ताइं दे गणइस्सं** (जृम्भस्व', रे सिंह-शावक , जृम्भस्व । दन्तान् ते गणयिष्यामि) ।

(*Enter a boy behaving as described with two hermitesses*)

Boy- Gape, ye lion-whelp, gape I ll count thy teeth.

प्रथमा—अविणीद ! किं णो अपच्च-णिव्विसेसाइ सत्ताइं विप्पअरेसि । हन्त, वड्ढइ दे संरम्भो । ठाणे क्खु इसि-जणेण सव्वदमणो त्ति किद-णामहेओसि । (अविनीत' ! किं न अपत्य-निर्विशेषाणि सत्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वर्धते ते सरम्भ ' । 'स्थाने ऋषि जनेन सर्वदमन इति कृत-नामधेयोऽसि) ।

First—Naughty[2] (*boy*) ! why d'(*you*) torment[3] the animals (*looked* upon by us) with no difference from our (*own*) offsprings ? O dear ! your turbulence[4] but waxes ! Fitly[5] indeed, thou hast been ycleept "*All-taming*" by the anchorites.

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । (विचिन्त्य) **नून मनपत्यता मां वत्सलयति ।**

King—Why, indeed, does my mind yearn towards this boy as towards a begotten[6] child ? (*Reflecting*) Certainly (*my own*) [7]childlessness makes[8] (*me*) feel a fatherly affection[8].

V. L.—'तापसीभ्यां'—B. HS. S. Dr.' तपस्विनीभ्याम्'—Others. B. P. HS. have 'सिंह-शावक' for 'सिंह' । 'वर्धते'—M. R. S. 'वर्धते इव'—B. 'मनः'—R. V. M. 'हृदयम्'—B. 'विचिन्त्य'—B. Omitted by others.

तत इति । 'यथा-निर्दिष्टं' सिंह-शावकाऽऽकर्षण-रूपं 'कर्म' यस्य तादृशः । **बालइति ।** 'जृम्भस्व' मुखं व्यादेहि । 'गणयिष्यामि' सङ्ख्यास्यामि (शिक्षाऽभावात् राज-दारकस्यापि अस्य **शौरसेनी** भाषा) । **प्रथमेति ।** तापसीति संबध्यते । 'अपत्येभ्यः' 'निर्गतः' 'विशेष.' प्रभेदः येभ्यः तानि पुत्र-तुल्यानि इत्यर्थः । 'सत्त्वानि' जन्तून् 'विप्रकरोषि' उत्पीड़यसि । 'हन्त' इति खेदे । 'सरम्भः' कोपः [**संरम्भः संभ्रमे कोपे'** इति विश्वः । "रभेः अशब् लिटो."–(७।१।६३)-इति **नुमागमः**] । 'स्थाने' युक्तम् [इति तत्त्वबोधिनी—८७७] । **राजेति ।** 'उरसा' वक्षसा निर्मितः ["उरो वक्षसि च श्रेष्ठे" इति मेदिनी] इति 'औरसः"-(४।४।९४)-अङ्गजः पुत्रः तस्मिन् [**'अङ्गादङ्गाद् सम्भवसि हृदयाद् अभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्'** ।।—इति महाभारते शकुन्तलोपाख्याने ७४ अध्यायः] । 'मे मनः स्निह्यति' स्नेहार्द्रं भवति । 'वत्सलं' स्नेहवन्त ['स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । "वत्साऽसाभ्याम्"—(५।२।९८)-इति लच्] करोति इति ['तत्करोति तदाचष्टे'–(ग. २५७३) इति णिच्] ।

242n.—1. सिंह-शावक (B) –is **preferable** to 'सिंह' for it was a **lion-cub** with which the boy was playing. Cf. सिंह-**शिशुं** बलात्कारेण कर्षति'—*VII.* 14. 'वत्स, एतं **बाल**-मृगेन्द्रकं' मुञ्च, 'भद्रमुख * मोचय * * * बाध्यमानं **बाल**-मृगेन्द्रकम्' 'सिंह-**शावकस्य** विमर्दात् परि-भ्रष्टम्'—*Infra.* The boy speaks **शौरसेनी** Prākṛta owing to the dictum—"बालाना पण्डकानाञ्च नीच-ग्रह-विचारिणा उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्"—*SD. VI.* "**सैव शौरसेनी** "एव" इति तट्टीका" ।। **2. दन्तान् ते** &c.—In a similar way, *Child Kārttiāka* used to count the teeth of snakes and human sculls on the neck of *Śiva.* "**एको नवो द्वौ दश पञ्चसप्तेति** अजीगणत् आत्ममुखं प्रसार्य । महेश-कण्ठोरग-**दन्त**-पङ्क्ति तदङ्कगः शैशवमौग्ध्यमैशिः ।। कपर्दी-कण्ठास्थ-कपाल-दाम्नोऽङ्गुलीं **प्रवेश्याननदन्तानुपातुं** रभसी बभूव मुक्ताफलः-भ्रान्तिकरः कुमारः ।।—*Ku.*

XI. 45-46. (*Vide* 241*n*, **Remark**). **3. अपत्य-निर्विशेषाणि**—Cf. 'त एव जात-**निर्विशेषः** मृगगक्षि-पादपाः'—*UC. III.* 'आधार-बन्ध-प्रमुखैः प्रयत्नैः सर्वधितानां सुतः-**निर्विशेषम्**—*Ra. V.* 6; *XIV.* 22. 'सुत-निर्विशेष. नकुलः'—*Hit.* **विप्रकरोषि**—Tease. [*Vide.* 129*n.* 4.] The hermitesses must be **educated** and of high pedigree and this is why they converse in **शौरसेनी** Prākṛta. 'शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्'—*SD.* **4. औरसः**—One of the **Twelve kinds of sons,** (*MS. IX.* 158—160). It is born of a legally wedded wife (धर्मपत्नी)। Cf. **'औरसो** धर्म-पत्नीज'—*Y. II.* 128. 'स्वक्षेत्रं संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेत् हि यम्। **तमौरसं** विजानीयात् पुत्र प्रथमकल्पितम्—*MS. IX.* 166. 'सवर्णाया संस्कृतायाम् उत्पादितम् **और**-पुत्र विद्यात'—*Bodhāyana.* ('स्वजाते त्वौरसो-रस्य।") **उरसा निर्मित'** इति उरस् + अण् ('उरसोऽण् च" 4 4 91] -औरस ॥ ['चात् यत्। **उरस्यः'**—BDI. Prof. G derives 'औरस' as 'उरस जात' (*with* पञ्चमी विभक्ति in उरस्) but this is ('चिन्त्य") । Read—**"उरःशब्दात् तृतीया-समर्थात् निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे** अण्-प्रत्ययोभवति ॥ उरसा निर्मित ' औरस पुत्र"—*VM.* (4.1 91 *BD*—does the same (1646). **"तृतीयान्तात्** (निर्मित) इत्यर्थे इति शेष , पुत्र इति संज्ञाधिकारात् लब्धम्"—BM. "संज्ञाधिकारात् **नेह, उरसा निर्मितं** सुखम्"—*T.* **5. स्निह्यति मे मनः**—*Cf.* "अभितस्तं पृथासूनु स्नेहेन परितस्तरे। **अविज्ञातेऽपि बन्धौ** हि **बलात् प्रह्लादते मनः"**—*Ki. XI.* 8. Also Rāma's speech at the **sight of 'लव'**—तत् किम् एकपदे ... मे दुःख-विश्रामं ददाति **उपस्नेहयति** च कुतोऽपि निमित्तात् अन्तरात्मानम्। अथवा स्नेहश्च निमित्त-सव्यपेक्ष इति विप्रतिसिद्धमेतत् ॥—*UC. VI.* Also 'बाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन् वात्सल्यबन्धि हृदय मनसः प्रसाद। सञ्जात-वेपथुभि रुज्झित-धैर्य-वृत्ति-रिच्छामि चैनमदय परिरब्धुमङ्गैः"—*Vik.* 1. 9. **बालेऽस्मिन्**—A person or a thing to whom any feeling such as 'attachment', 'respect' (भक्ति), 'love' &c is shown, is exhibited in the **Locative',** in connection with roots such as 'स्निह्', 'अभिलष्' &c. Cf. 'सोदर-स्नेहोऽपि **एतेषु"**—Act. I; **"अस्याम्"** "अभिलाषि'—I. 20 "तापस**कन्यायां** ममाभिलाषः"—Act. II **"तस्यां** सोदर्य स्नेहम्"—Act. IV.

Text:—द्वितीया—एषा क्खु केसरिणी तुमं लंघइस्सदि, जइ से पुत्तअं ण मुञ्चिस्सदि [एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यद्यस्याः पुत्रक न मोक्ष्यसि]।

Second—This lioness will (*surely*) attack you, if (*you*) don't let her baby go.

बालः (सस्मितम्)—**अम्हहे। बलिअं क्खु भीदो म्हि (अम्महे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि।** (इत्यधरं दर्शयति)।

राजा (सविस्मयम्)—

Boy (*With a smile*)—Oh ! I'm dreadfully scared, indeed. (*This said, pouts out his under lip*).

श्लोक

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति' मे।
'स्फुलिङ्गाऽवस्थया वह्निरेधोऽपेक्ष' इव स्थितः ॥१५॥

King (*With amazement*) This boy, appears[1] to me (*to possess*) mighty energy, like fire remaining[2] in a state of scintillation (*i.e.*) *in a sparkling state*) waiting[3] for fuel (*to display its blaze*). (15)

V. L.—All but B read 'लङ्घयति' and 'सत्त्वमि' for लङ्घयिष्यति & 'भीतोऽस्मि'। 'सविस्मयम्'—B. Omitted by others. 'एधापेक्ष'—B. Dr. Śr. HS. 'एधापेक्षः'—R. V. M. K. S. Some of the B. Mss. read 'एध क्षय'।

द्वितीयेति। अत्रापि तापसीति सम्बध्यते। 'लङ्घयिष्यति' अभिभविष्यति तवोपद्रवं किञ्चित् करिष्यति। **बाल इति।** 'अम्महे' इत्याश्चर्ये। त्वद्वचनात् 'बलीय' अत्यर्थं यथा स्यात् तथा 'अस्मि अहं भीतः' इति सोल्लुण्ठम्। तस्मादेव "**उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते**" इत्यादि-दर्पणोदाहरणवत् **विपरीत-लक्षणया** किञ्चि-न्मात्रमपि नाहं भीत इत्यर्थः गम्यते॥ अधरं दर्शयति इति उपहासार्थम्। **महत इति।** एधांसि इन्धनानि। 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः। 'अपेक्षते यः तथाभूतः। 'ईक्षि-क्षमिभ्यां च'-(वा-२९.१३)—इति कर्मण्युपपदे णः। काष्ठ-प्राप्तिं प्रतीक्षमाणः, 'स्फुलिङ्गस्य अग्नि-कणस्य। 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्नि-कणः' इत्यमरः। 'फिन्गी' इति भाषा। 'अवस्थया' अवस्थित-रूपेण। 'अवस्थायाम् असञ्जायाम्'-(१।१।३४) -इति **ज्ञापकाद् अङ्**—[३।३।१०६], ननु क्तिन् [३।३ ९५]। 'वह्निरिव' अयं बालः शिशुः सर्वदमनः स मम सम्बन्धे 'महतः' 'प्रभावस्य तेजसः' वीर्यस्य [अग्निपक्षे दीप्तेश्च]। 'बीजम्' उत्पत्ति निदानम्। 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः। 'प्रतिभाति' प्रतीयते इत्यर्थः। काष्ठापेक्षी अग्निस्फुलिङ्ग इव विनयं सोऽक्षमाणः शिशुरस्य जगद्दीपकत्वस्य कारणं स्यात्। [**उपमानुप्रासौ। श्लोको वृत्तम्**] ॥१५॥

243n. 1. लङ्घयिष्यति—Will hurt, attack, or injure. (212*n*, 7). —['**न लङ्घते** गुरोराज्ञां, **न लङ्घयति** यः स्थितिम्। स व्याधिरतिदीप्ताग्नि कदाचिच्च **न लङ्घति**"—KR. 67]. **2. अम्महे**—Rather *unusual* in the mouth of a **male member** (118*n*, 1.) May be the child had picked it up from the ... **अधरं दर्शयति**—The boy ironically **pouts out** his lower

lip. This is *extremely natural to the children* (Cf Bengali 'मुख भेचान्')। (विनिष्क्रान्ता विमर्दे स्यात् अधरात्तदक्तकादिना। रञ्जन बालकानाञ्च चेष्टाभेद नियच्छ्य। स्त्राणां विराम विन्यास इत्यादिषु च कोतिन)॥ —*Sangita-Sudha-Nidhi* (Cf "All they that see me laugh me to scorn, they **shoot out the lip"** **Psalm.XXII.7** **4.स्फुलिङ्गा**&c —In a state of s intillation in a state ... the स्फु is an onomatopoetic word signifying th ... blowing. (Cf *Persian* फु) स्फु ... *—BD* ... लिङ्गति गच्छति ... 5. **एधोऽपेक्ष** —W ... Both ... (... 6 1 29 ... *BD* ... **Both have been used by our poet.** (Cf ... 'एधान्' ... *Ri IV* ... *KM* ... *SPP II* ... *HS* ... अधिक-पदता-दोष ... Read उपमा ... 'अधिक-पदता-दोष', 'नयन-ज्योतिषा भाति' ... —*HS*

Text —प्रथमा—**वच्छ, ण मज्झ गाल-मिइन्दअं अवर दे कीलणअ दाइस्स** (...) ॥

First ... I will give you mother toy ...

बाल —**कहिं। देहि ण** (...) । (...) ।

Boy Where ... Give ...

[*Th* ...]

(बालस्य हस्तं दृष्ट्वा)—**राजा कथ चक्रवर्ति-लक्षण मप्यनेन धार्यते।**

तथाह्यस्य—प्रलोभ्य-वस्तु-प्रण प्रसारितो

वंशस्थबिल　　**विभाति जाल-ग्रथिताङ्गुलि कर।**

(जगजर)　　**'अलक्ष्य-पत्राऽन्तर मिद्ध-रागया'**

नवोषसा भिन्नमिवैक-पङ्कजम्'॥१६

King (*Looking at the hand of the boy*)—How now ? the imperial birth-marks[1] are also borne by him. For—

His hand,[2] outstretched in love (*to grasp*) the coveted object,[2] having[3] (*its*) fingers connected (*to another*) as in a web,[3] appeared like a solitary lotus-blossom opened (*tinted*) by the early dawn that[5] has increased (*its*) rufescence,' (*and*) the interstices[4] between whose petals (*are yet*) indiscernible.[4] (16)

V. L. –'बालस्य हस्तं दृष्ट्वा'—B. Omitted by others. S has 'सहताङ्गुलिः' for ग्रथिताङ्गुलिः'। 'अलक्ष्य'—R. V. M. S. K. 'आलक्ष्य' —B & M's Mss. 'नवोषसा'—K. R. V. S. M. 'नवोषया'—B. HS.

प्रथमेति । बाल-मृगेन्द्रकम्' इत्यत्र अनुकम्पाया कन् (२०३१) इति बोद्धव्यम् । क्रीडति अनेन इति 'क्रीडन' [करणे ल्युट्–(३।३।११७)], तत स्वार्थे कन् (२०७३) क्रीडा-द्रव्यम् इत्यर्थः (खेलना' इति भाषा) । **राजेति** । 'कथम् इति हर्षे (**'कथं हर्षे** च गर्हाया प्रकारार्थे च स भ्रमे' इति मेदिनी) 'चक्रवर्तिनः' सार्वभौमस्य 'लक्षण' चिह्नम् 'अपि' न केवल महापुरुष-लक्षणम् इति अपि-शब्दार्थः । येन चिह्नेन अति-रक्त-करादिना भावि-चक्रवर्तित्व ज्ञापन । (तथाचोक्त सामुद्रके । "अङ्कुश कुण्डल चक्र यस्य पाणितले भवेत् । **चक्रवर्ती भवेन्नित्यं** सामुद्रकवचो यथा" ।। किञ्च - यस्य पाणितला रक्ता तस्य राज्य विनिर्दिशेत्' इति) । **'तथाहि'** तमेवार्थं जानीहि । **प्रलोभ्येति** । प्रलोभ्यते अनेन इति प्रलोभ्य' (बाहुलकात् **करणे यत्**-(३।३।११३)-लोभ-कारक यत वस्तु' क्रीडनक-रूप तत्र य प्रणय ' याच्ञा प्रीतिर्वा (**'प्रणयः** परिचये प्रेम्णि **याच्ञा**-विस्रम्भयोरपि' इति मेदिनी) तेन 'प्रसारितः' ग्रहणार्थं विस्तृत (इति स्वभावाख्यानम्) । जालवत् ग्रथिता' अन्योन्य सश्लिष्टा अङ्गुलयः' यत्र तथोक्त अस्य' शिशो 'कर ' हस्त 'उद्धः' (कर्मणि क्त) **सन्दीपितः संवर्धितः** इति यावत् 'राग' पङ्कजस्य लोहित्यम् अरुणिमा (इति कुमारे ७।१० मल्लिनाथादा) यथा, तथाभतया 'नवया' अचिरोद्गतया **'उषसा'** [**'उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता, इति उणादि-वृत्तौ भट्टोजिः** । "अत्र कालेन सह तदभिमानिन्या देवतया अभेद-विवक्षा" इति विद्याम्बुधिः ।। अतएवोक्तं विश्वप्रकाशे "**उषा रात्रौ तदन्ते स्यादत्राऽनव्ययमप्युषा** ।।" 'नव' इत्यनेन विकास-सामर्थ्यं ध्वनितम्) अचिर-प्रवृत्तेन प्रभातकालेन इत्यर्थः । भिन्नं केवल **भेदं प्राप्तं न तु सम्यक् विकसितम्**, अतएव न लक्ष्याणि' दृश्यानि 'पत्राणाम् अन्तराणि' परस्पराऽवकाश-देशाः विभागा इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतम् 'एक' ' द्वितीय-रहित ('एक सख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयो स्त्रिषु' इति मेदिनी) 'पङ्कज' पद्मम् 'इव विभाति' शोभते '(**उपमालङ्कारः । काव्यलिङ्गञ्च ।** प्रसारितस्यैव करस्य पूर्ण-साम्य-प्रदर्शनार्थम् एक-पदम् । प्रत्रेति स्वान्तरेति **श्लेक-श्रुति-वृत्त्यनु-** [illegible] **वंशस्थविलं** वृत्तम्) ।।१६।।

244n.—1. चक्रवर्ति &c —(15n 4, 133n 4) As the boy stretched out his hand to take the toy, the king had a distinct view of his hand which was extremely rufescent The hand also bore some marks which according to the *Science of Palmistry*, are some signs prognostic of 'Paramount Lordship (Com) **2. प्रलोभ्य**&c –**'प्रणय'** means 'desire', 'longing' Cf 'कस्य-दर्भ प्रणयापहारिषु'—*Ku. V* 35 — 'प्रणयेन प्रार्थनया'– *MV* **3.जाल-ग्रथिता-ङ्गुलि·**–Whose fingers (upraised) are sticking to one another like a web This corresponds to अलक्ष्य-पत्रान्तरम्' as applied to पङ्कज । K dissolves differently–"जालेषु अन्तरेषु ग्रथिता सहता अङ्गुलय यस्य स '। Again "जालवत् गवाक्षवत् गवाक्ष-गत-सरल-दारुवत् इत्यर्थ परस्पर मश्लिष्टा अङ्गुलय यस्मिन् स । 'जाल गवाक्षे' इति हेमचन्द्र "—*HS* This is a good **sign** and is indicative of महापुरुषत्व । Read "**घनाङ्गुलि इच** सघन स्निग्ध रेखाश्च यस्य … नपन … गणिबन्धे समस्थिता" &c *GP Ch* 66 'चक्राङ्क पाद स तथा महर्षि **जालावनद्धाङ्गुलि-पाणि-पादम्**"—*BC I* 65 **'सुजात-जाला वतताङ्गुली** मद निगद … विप-गुण कामलो *Ibid VIII* 55. "…ल्पाद भजार्विति नर नारायण विशेषणमक्तम् '–Ś **3. नवोषमा**&c – On … remarks **'नवोषमा इति पाठ दुष्ट एव, उष शब्दस्य नित्य-क्लीवत्वात् ।** Cf 'उष प्रत्यगमि क्लीवे'— *IK* But 'उषम्' in the sense of '*deity presiding over dawn* [*Aurora*] is **feminine,** as is sanctioned by Pānini in his 'लिङ्गानुशासनम्' । Read—'प्रतिपद्-आपद् विपद् सम्पच्छरत्-समत्-परिषद उष -सवित्-क्षुत पुत् मत् समिध —27 Hence Bhavabhuti writes— जगद्वन्द्या देवीम उषसमिव '—(*Nou see Com*) Pandita Taranatha has included 'उषस् in the Feminine Gender' in his **famous 'वाचस्पत्य-कोष' ।** Ś also takes उषस्' (*f*) in the sense of 'प्रभातकाल' and quotes from an *unknown text* M observes – "It is possible that the feminine noun 'उषा' may form its vowel base from 'उषस' as जरा' from 'जरस्" । Cf 'आपञ्चापि हलन्ताना यथा **वाचा, निशा, दिशा**" *Bhāguri* In fact 'उषस्', though **usually Neuter in Classical Sanskrit,** is always used in the **Feminine in the Vedas,** and we have many a time noticed our poet's fancy for Archaic Forms. "अवश्यमेव **चिन्वती मघोनी उषाः** याति स्वमरस्य पत्नी"—RV *III* 61 4; 'अच्छ व **देवीम उसषम्'**—*III* 61 5, 6 7,' 'वि उषा आव '—*VII.* 7 51. where *Sāyana* ob…

'इयम् उषाः दिविजा' &c. "वाजिनी सूर्यस्य योषा उषा"—*VII.* 75 The day was just dawning and hence the petals of the (red) lotus were a little and not fully opened and its interstices in the lower part were not visible(अलक्ष्य-पत्रान्तरम्) The boy also stretched out his red palm with fingers upraised, but as the fingers were joined at their roots by a sort of membrane, the (red) hand thus looked like a partially bloomed lotus **एक-पङ्कजम्**- 'एक' is added to adapt the simile to the single hand. (*Com*) **4. इद्ध-रागया—**Suggests that the petals of the lotus naturally red **were made** *extremely* rufescent by the advent of dawn and hence the comparison with the extremely **red** hand of a चक्रवर्ती (Cf **"अतिरक्त करोयस्य"** &c 15n 4 इन्धी (दीप्तौ) ... इद्ध (...)—Kindled hence ... विशेष)। *LuD*, Bharata Ksirasvami Read also *Sh* ... 1500 [...] —(BK VI 37) Qtd **मनोरमा** । ... इति **'गणदर्पणे" महामहोपाध्यायः रामतारण-शिरोमणि** ॥ ... **दीपयन्'** MN Cf also 'अग्न्या ... **(अग्निमिन्ध्य) च पावकम्**—MS I 187 I For **'राग** in the sense of **redness'** Cf ... *Ku III* 10 त्रिरक्त —*Ri VIII* 61

Remark: Here the उपमा is not **defective** though two words of **different genders** ... have been compared Cf न **लिङ्ग-वचने** भिन्ने ... **उपमा-दूषणायालं** यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ... पुमानिव । प्राणा इव प्रियायं मे विद्याधनमिवार्जितम् ॥ *K I I* 51-52

Text: द्वितीया—सुव्वदे ! ण सक्को एसो वाआ-मेत्तेण विरमाइदु । ता गच्छ । मम-केरए उडए मक्कण्डेअस्स इसि-कुमारस्स वण्ण-चित्तिदो मित्तिआ मोरओ चिट्ठ दि । तं से उवहर (सुव्रते ! न शक्य एष वाचा मात्रेण विरमयितुम् । तद्गच्छ । मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषि कुमारस्य वर्ण-चित्रितो मत्तिका मयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर) ।

Second Suvrata ! it is not possible to stop him by mere words' Go you, therefore in my cottage (*where*) lies belonging to the hermit-boy Mārkandeya a parti-coloured earthen peacock. (*Please*) get it for him

प्रथमा—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) । First -Well. (*Exit*).

बाल:—वाव इमिणा एव्व कोलिस्सं (तावत् अनेनैव क्रीडिष्यामि) ।

॥ (इति तापसी विलोक्य हसति) ॥

Boy (I)'ll meanwhile play with this same (a help)
[This said, laughs looking at the hermitess]

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै । (निश्वस्य)—

वसन्ततिलका (तभजगग)

आलक्ष्य-दन्त-मुकुलाननिमित्त-हासै-[6]
रव्यक्त-वर्ण-रमणीय-वचः-प्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रय-प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्ग-रजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

King Really I have ... this wayward boy (Sighing) The blessed ... in their persons their little sons fondly soliciting ... in their lap having budding teeth slightly visible by ... smiles and attempting prattles ... by ... syllable[5] ... dirtied by the dust of their ... limbs ...

VI.— विस्मयितुम् R ... M K ... B H S विस्मापयितुम्- मार्गणत्वस्य R ... M K ... —B H S मङ्गणकस्य —S Reader ... K ... M B ... —K Excepting P B, Dr and ... Devanagari Mss of ... निश्वस्य is **omitted** by others For ... B reads ... Some of the B Ms have 'कपोल' ।

द्वितीयेति । ... ... । विस्मापयितुम् ... ... ।। **वाचा** ... ... **नित्यसमास** ... ... **वावा शिशा दिशा**" ... '**आचार्य-ग्रहणे च विभाषा वक्तव्या**" ... ... "**वाङमात्रम्**") ... ... नानावर्ण ... मत्तिका । ... ... (उत्तर पद ...) । ... सम्बन्धमात्र ... '**शेषे-विज्ञानात्** ... । ... ... इति महाभाष्यम् ।। ... ...) । **बाल इति ।** ... ... । ... ... पर्यन्तम् **राजेति ।।** दुष्ट ललित ... ... (आबदारे इति भाषा) अस्मै (१।४।३६) बालकाय स्पृहयामि खलु इत्यवधारणे । **आलक्ष्येति ।** धन्या पुण्यवन्तः [... लब्धा"—(५।४।८४) इति यत् । सुकृती पुण्यवान् धन्य इत्यमरः] अनिमित्ता' निर्हेतुका हासा' ... हेतुभि ... ईषत ...

अभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगे च' इत्यमरः) 'लक्ष्या' दृश्या 'दन्त मुकुलाः' अर्थात् कुट्-मला 'इव' इति 'दन्त-मुकुलाः' (उपमित समासः—२।१।५६—येषां तादृशान्। 'अव्यक्त-वर्णाः' अस्पष्टाक्षराः अतएव 'रमणीयाः' श्रुति-सुखावहत्वात् मनोहराः—**'बाहुलकात् कर्तरि अनीयर्-**३।३।११३) 'वचः प्रवृत्तयः' वाग्व्यापाराः येषां तथोक्तान्। अर्थात् क्रोडाऽऽरोहणोत्सुकान् 'तनयान् वहन्त' उत्सङ्गे धारयन्तः सन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्गस्थेन रजसा' गात्रस्था-धूलिभिः **(जात्यैकत्वम्)** 'मलिनी-भवन्ति' कलुषीभवन्ति। अतो अधन्योऽहम् एवम्विधं सन्तानं वहन् तदङ्गरजसा न मलिनीभवामि इत्याशयः। (अत्र बालकस्य यथा व्यापार-वर्णनात् **स्वभावोक्ति** रलङ्कारः। प्रथमचरणे **लुप्तोपमा**। एतद्बालेत्यादि विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनात् **अप्रस्तुतप्रशंसा**। तथा न मादृशा अधन्या इत्यन्य-व्यपोहनात् **आर्थी परिसंख्या** च। एतेषां सङ्करः। गीरिणशीति, रतरोति नयान्येति **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलका** वृत्तम्) ॥१३॥

245n. 1. न शक्य एष विरमयितुम्—Here the 1st Case-ending **(प्रथमा)** in "एष" involves knotty points of grammar. Let us explain. The grammarians unanimously opine that the predicate expressed by 'आख्यात' (तिङन्त) is *principal* **(प्रधान)**, and it is subordinate **(गौण)** when it is incomplete and is expressed by 'कृदन्त' (*such as* क्त्वा, णमुल्, तुमुन् &c). But the incomplete verbs depend upon the principal verb to complete the predication. Consequently the syntax should be **regulated** by the **'Principal Verb'** and not by the **'subordinate one'**. So says *HD*—"आख्यान-पद-वाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् **प्रधानम्। विशेषण-भूता तु अप्रधानम्।** तद्द्वारेण तद्विषयका शक्त्यादेरपि गुण प्रधान-भाव। तत्र प्रधानानुवर्तित्वात् गुणानां तत्सम्बन्धित्वात् तद्विषयकार्योऽऽरम्भाभावात् यथायथं विभक्तिरिति"—*P.M.* Hence in the sentence "त्वम् एतम् विरमयितुम् न शक्नयाः":—तिङ' in 'शक्' declares the *Nominative* (कर्ता), and 'तुम्' in 'विरम' declares the 'भाव' only. Cf. "अव्ययकृतो भावे भवन्ति इति वक्तव्यम्"—**Prabhā** under 3. 4. 67. Hence if this sentence **is** changed into *Passive* voice, attaching 'यत्' after 'शक्' (3.1. 99)., **it** is clear that the **'कर्ता'** becomes **'अनभिहित'** and takes third case-ending ('अनभिहिते **कर्तरि** करणे च **तृतीया** स्यात्'—*SK*. 561): 'एतम्' the object of "शक्नुयाः" should be **'अभिहित'**, but 'तिङ' being more *powerful*, the case-[illegible] of **'एतम्'** should be regulated by the **'प्रधान क्रिया'** Hence

it takes 'प्रथमा'—('अभिहिते तु कर्मणि "प्रातिपदिकार्थमात्रे" इति प्रथमैव" *SK.* 537). Thus we have—(त्वया) **एषः** विग्मर्षयितुम् **न शक्यः** ।" In a similar way the following uses may be justified—"यत् मूढेन मया * * (**गृहीत्वा**) विन्यस्त त्वयि * * न नम्या (**कर:**)- *Rat II*;. 1. [*Also* 8*on* I *end*]. But **sometimes 'गुण-क्रिया' may get 'प्राधान्य'** । This, of course, will **depend upon the sense.** In the sentence पाचित (ओदन भात्तु) पचति ', if the sense is The cook cooks ओदन *with a ... to eat* ..., then **'गुणक्रिया' becomes 'प्रधान'** *the root* पच् *being* अविवक्षि ...) । Hence the Syntax being regulated by 'तुम्' in the ... Voice ... पाचित पच्यत **ओदन** भात्तुम । The **optional nature of the case is inferred** from *KM* using the word **वा** in the following statement ... प्रत्यया । ... कर्तुर नाभिहितत्वात् कर्तरि ... । न चास्मिन् प्रकरणे ... प्रधान- ... (**वा**) ... —*KI on* 3. 1. 36. *KT* ... corroborates the ... सामान्ये ... ([...) प्रतिहन्तुम —*p.* 231, *l.* 1 **यदा न पूर्वमेव विशेष-विवक्षा** पदा "शक्या क्षुत" इति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्येव क्षत्कर्म, शक्यन्तु प्रतिघात, तदा '(क्षुध) प्रतिहन्तुम् (शक्यम्)' इति भवति" *Bhasya Pradipa* The gist of the above has been very nicely put in the following couplets प्रधानतरया ... ॥ प्रधान विषया ... प्रत्ययेनाभि... ॥ **Vakyapadiya. वाचा-मात्रेण-** ... [On 8 end] **2. मम-करए** &c.—According to **Lassen** ... is pleonastic and is derived from Sk. 'कृते' and hence equivalent to Latin '*Pol* ... *ad*', the meaning being '*in the* ... *to me.*' **अस्य—** 20 ... **3. दुर्ललिताय—***Spoilt by fondling*, fondled to much' Cf. दुर्योधन—"... मदद्रुदुर्ललित' ... *H.* Hence S has दुर्लभ ... i.e. 'difficult to be coaxed or pleased', wayward' ... दुर्ललित *HS.* Hence *fastidious*' *MM.* *IX.* *1* Cf. चक्षुर्न बध्नाति धृति तद्रूपालोक-दुर्ललितम्' *Vik. II.* 8, where the word has been used as

an epithet of the eye. Also 'धिक् धिक् सूत, कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृति-दुर्ललितस्य'—*Mahā. qtd. SD.* Here the epithet should be taken as a term of "*endearment*" and not literally. The **dative** is to be explained by 'स्पृहेरीप्सित' (1. 4. 36); but ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्ष-विवक्षायां (**intensive desire**) तु परत्वात् **कर्म-संज्ञा ।। पुष्पाणि** स्पृहयति" -*BD.* **4. दन्त-मुकुलान्** Cf 'दशन-मुकुल' मुग्धालोकं शिशुं दधाति मुखम्' - *UC. I*, 20. **आलक्ष्य**—आ ईषत् (191n. 1.) **5. अनिमित्त-हासैः** &c. -Cf. "अहेतु-हास-च्छुरिताननेन्दुं गृहाङ्गन-क्रीडन-धूलिधूम्रं । महुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्कगतः स्ततान" *Ku X.* 18. **अव्यक्त**—&c.—*Cf.* "Heu ubi siderei vultus ? Ubi verba ligatis Imperfecta sonis ? Risusque et murmura soli Intellecta mihi ?" **Statius. Theb, book V. line 613** [Alas! where are your heavenly visages ? Where do you bind (i.e. express) by means of **sounds of your imperfect words** ? Your laughter and soft murmurs understood by me only] For similar idea, Cf 'तमीक्ष्यमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमासीत् विनिमेषमेकम् । सा नन्दनालोकन-मङ्गलेषु क्षणं क्षणं तर्पयति स्म नेत्रं' *Ku VI* 20 (एवं च भावना लोके नन्दनं किल शीतलं । **पुत्रगात्रस्य संस्पर्शं चन्दनात् अतिरिच्यते**" ।। "इदं तत स्नेह-सर्वस्वं सममाढ्य-दरिद्रयोः । अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम्' *MK. X.* 23. (217n. 2), आत्म-परिष्वङ्गा-मत स्पर्श सुखम्" *Kad. P.* 211. Now read 'धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् आर्द्राणि मेघोदक-**शीतलानिगात्राणि गात्रेषु** परिष्वजन्ति' *MK.* V. 49. *Bhavabhuti* evidently had this beautiful Śloka before him when he wrote the following verse 'अनियत-रुदित-स्मितं विराजत् कतिपय-**कोमल-दन्त-कुड्मलाग्रम् । वदन-कमलकं शिशोः स्मरामि** स्खलदसमञ्जस मञ्जु-जल्पितं ते' *UC II* 1 *I I* 13, & 22. **०प्रणयिण**:—(210n. 3).

Remark: M. Chézy, was enraptured by this verse which displays great farsightedness of our poet anent human psychology. He observes in his beautiful **French edition** of Śakuntalā (*Paris*, 1830) "* * * strophe incomparable, que tout pére ou plutôt toute mére, ne pourra lire sans sentir battre son coeur, tant le poete a suy rendre, avec les nuances les plous délicates, l'expression [illegible] l'amour maternal." (* ***incomparable strophe** *which*

no father, or rather no mother *will be able to read without a* **beating of heart** *to such a degree has the poet succeeded in putting in it, with all its delicate shades, the living expression of maternal love).*

Text: **तापसी** (साङ्गुली-तर्जनम्)—**भो ! ण मं गणेसि ।** [भो, न मां गणयसि] । (पार्श्वमवलोक्य) **को एत्थ इसि-कुमाराणं** (कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम्) । (राजानमवलोक्य) **भद्दमुह । एहि दाव । मोआवेहि इमिणा दुम्मोअ-हत्थग्गहेण डिम्भ-लीलाए बाहीअमाणं बाल-मिइन्दअं** (भद्रमुख ! एहि तावत् । मोचय अनेन दुर्मोच-हस्त-ग्रहेण डिम्भ-लीलया बाध्यमानं बाल-मृगेन्द्रकम्) । Hermitess (*Chiding him with her finger*)—What! (*you*) heed me not? (*Looking sideways*) Any one of the sages' boys here? (*Seeing the king*) Gentle sir! please come (*and*) release this poor lion cub which is being troubled in childish play by this brat of hardly-loosened clutch!

राजा—**तथा** (इत्युपगम्य सस्मितम्)—**अयि भो महर्षि-पुत्रक !**

रथोद्धता **एवमाश्रम-विरुद्ध-वृत्तिना संयमी किमिति जन्मद स्त्वया ।**
(रथोद्धता) **सत्त्व-संश्रय-गुणोऽपि दूष्यते कृष्ण-सर्प-शिशुनेव चन्दनः ॥१८॥**

King—Very well. (*Then so approaching with a smile*) Ho! ye child of a great sage!

Why is thy self-controlled progenitor (*who is extolled*) even with the virtue of being the refuge of all creatures, dishonoured [*lit.* 'tainted'] by thee whose behaviour is (*quite*) contrary to the peaceful character of a hermitage, like a sandal tree (*tainted*) by the young cobra? (18)

तावसी—भद्दमुह ! ण क्खु एसो इसि कुमारओ

(भद्रमुख ! न खलु एष ऋषि कुमारकः ।)

Hermitess—But such he is not the son of a hermit.

V. L. 'साङ्गुली-तर्जनम्'—B HS Omitted by others. 'अवलोक्य'—B V. M. 'सखेदमवलोकयति'—R. M. 'अवलोकयन्ती'—S. 'दुमोच'—V. M. S. 'दुर्मोक'—R. 'दुर्मोच'—B. 'ग्रहेण'—B. V. R. 'ग्राहेण'—M. B reads 'डिम्भेन' for 'डिम्भलीलया'। 'तथा'—B. Omitted by others. 'ऽपुत्रक'—B. Others have 'ऽपुत्र'। 'संयम'—K. R. V. M. 'संयमी'—B. HS. 'जन्मद'—P. B. HS. 'जन्मन'—K. M. S. 'जन्मन'—V. R. 'गुण'—B. K. Mackenzie Mss. 'सुख'—R. V. M. S. 'चन्दनः'—B. S. R's Com. 'चन्दनम्'—M. V. R.

तापसोति। 'माङ्गुली-तर्जनम्' अङ्गुल्या तर्जयित्वा इति भाव । 'भद्राणा' श्रेष्ठाना जनाना 'मुख' प्रधान तत्सबुद्धौ। ('मुखमाद्ये प्रधाने च' इत्यमर)। 'ऋषिकुमाराणा' मध्ये कोऽत्र आस्ते इति शेष । दु खेन मुच्यते इति 'दुर्मोच' (मुञ्चते मोचयतेर्वा कर्मणि खल्–(३।३।१२६)–**'दुर्मोकः'** इत्यपपाठ –चकारस्य **ककारत्वा** सिद्धे) तादृश हस्तेन ग्रह धारण यस्य तेन। डिम्भस्य शिशो ('डिम्भा तु शिशु बालिशो' इत्यमर) क्रीडा क्रीडा तया बा ध्यमानम्' आकर्षणा-दिना क्लिश्यमानम। **राजेति।** अपि इत्यनुनये (अनुनये त्वपि' इत्यमर)। **एवमिति।** एवम् अनेन प्रकारेण सत्त्वापकर्षादिना इत्यर्थ। आश्रमस्य तपो-वनस्य विरुद्धा प्रतिकूला वृत्ति हिंसारूप व्यवहार यस्य तथाभूतेन 'त्वया' (कर्त्रा) सयमी मुनि (इति कर्मणि) अनाप्त महर्षि-पुत्रक इति नाट्य ॥ अयत्र ब्राह्मणोचित-हिंसादि विरोधात । तथाचोक्त भारते— अहिंसा परमो धर्म सर्वप्राणहित परम्। तस्मात प्राणभृत **सर्वान्नहिंसेत् ब्राह्मण क्वचित्** ।। ब्राह्मण साम्य एवेह जायते परमर्थी । इति। यम सम इत्यादि निर्मिप च (३।३।६३) इति अप्। तत इन (५।२।११५)। इस्मादेव सत्त्वाना जन्तूना (सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीं तु व्यवसाय पराक्रम इति यादव) स श्रय गम्यगुरुत्वेण तद्गा गणा यस्य तथाविध अपि (तज्जनपक्ष तु सत्त्वाना शरीरादिना य मत्सर' तद्रूप गुण धर्म यस्य स) तव जन्मद औरसस्य पिता इत्यपरस्य विपादस्य सप भेदस्य **(अविग्रह नित्यसमास)** विश्वा चन्दन स्व नाम ... ('चन्दनोऽस्त्रियाम इत्यमर) इति विभिन्ति क्रियत्वम ... दुष्यति मलिनतामापाद्यन। **(अत्र श्रौती पूर्णोपमा। अनुप्रासश्च। रथोद्धता** वृत्तम्, न **"स्वागता"**) ॥१८॥

246n. 1. ऋषिकुमाराणाम् The Genitive here has the sense of '*from among*'. **भद्रमुख**—Lit O ye with auspicious countenance (Also Com According to *S D* the epithet is to be used only in addressing a *king's son by inferior characters* Read "साम्य भद्रमुख इत्येवम् **अधमस्तु कुमारक** " *S D VI* Our poet here and elsewhere **violates** the rules of dramaturgy This is because **he flourished at a time when many such rules were not in vogue.** *Z?n 3 R*, however, extends the application साम्य' and 'भद्रमुख' to *any honourable person without citing any authority* **दुर्मोच** &c. -R's '**दुर्मोकः** seems to be grammatically **indefensible.** *Com* **सयमी**- sage (**मनि**) who has controlled all his passions **2. जन्मदः—'जन्म'** ति इति जन्मद —[3 2 23] **Father.** 'जन्म' is (नान्त,

Neuter) or (अकारान्त—*Masculine*) मवि' (ऊ—१५०) **जन्म-शब्दः अदन्तः पुलिङ्गः**—*BhD* 'वञ्जीवार्जप *Ujjvala-Datta* **3. संयमी**—&c. Your father (**जन्मदः**) is self-controlled (संयमी) and he observes forbearance from hurting animals and has thus become the resort of all creatures (सत्त्वसंश्रय), but how is it that you [illegible] son of such a great sage (महर्षि-पुत्र) have been quite opposite to him [illegible] a wayward child teasing the animals all the while. Thus you are going to disgrace your father just as a poor [illegible] adder situates a sandal tree [illegible] *Mra* [illegible] With the reading सत्त्वसंश्रयस्य, translate Delighting [illegible] in the protection & [illegible] M reads **जन्मन'** for जन्मद and [illegible] for '[illegible]' and observes '**जन्मन जन्महेतो इति काटयवेम**। [illegible] प्रभव जन्महेतु (*Tide* [illegible] 79 [illegible]) the operative cause of being i.e., **a father;** [illegible] *from the birth* [illegible] Evidently he derives जन्म [illegible] मनन in the अपादान वाच्य'। [illegible] however [illegible] **signifying father',** appears to be quite **un-Kalidasian.** The other reading **जन्मत'** has been explained by V & K as [illegible] But [illegible] from his very birth Besides the [illegible] implication of this reading is not a happy [illegible] **आश्रम-**[illegible] & [illegible] जन्म [illegible] **आश्रम-विरुद्धमाच**[illegible]**तम्"**—[illegible]

[illegible] **4. कृष्ण सर्प** [illegible] कृष्णसर्प is **poisonous serpent of of any colur** and not **black snake'.** This is a case of '**अविग्रह-नित्यसमास**'। "**नित्यसमास नित्य समास यस्य विग्रहो नास्ति**' *Mbh* [illegible] [illegible]। [illegible] एव। कृष्णसर्प [illegible] In other word if by the **mere addition** of विभक्ति, a प्रातिपदिक **does not give its true meaning,** then it is a case of नित्यसमास। The converse of this is अनित्य समास। "**विभक्ति-मात्र-प्रक्षेपात्** [illegible] [illegible]। [illegible] स्वार्थस्याऽबाध बोधाभ्यां नित्याऽनित्यौ समासगौ॥—*Jagadisa Tarkalankara* in शब्द शक्ति प्रकाशिका'। **5. चन्दन** Both *Masculine* and *Neuter* (*Com.*) Hence for the sake of simile, Bengali reading should be preferred. Even R[illegible]

this view ? ** इति कोशात् चन्दन इति पठनीयम् । "This celebrated tree (**Sirium myrtifolium**) seems to have paid dearly for the fragrance of its wood". "The **root** is infested by **serpents,** the **blossoms,** by **bees**; the **branches,** by **monkeys**; the **summits,** by **bears.** In short there is not a part of the Sandal tree which is not occupied by the vilest impurities" *Hit. II.* [illegible] 163 *translated by M* [illegible] *Ra II* 48 *X* 42.

Text:—राजा—'आकार-सदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थान-प्रत्ययात्तु वयमेवं-तर्किनः । (यथाऽभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य स्पर्शमुपलभ्य । स्वगतम्)—

उपजाति (जतजगग ततजगग) **अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।**
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्रसूतः ॥१८॥

King His action itself befitting as much betoken it. But from the consideration of the place [illegible] I surmised that way. *Doing as requested* [illegible] *the touch of the boy* [illegible] *If* such is *the* [illegible] delight [illegible] limbs touched by this sprout of the family of someone *unknown* [illegible] what rapture then he must engender the heart of that fortunate person from whose loins he has sprung 19

तापसी (उभौ निर्वर्ण्य)—**अच्छरिअं ! अच्छरिअं** [आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् !

Hermitess [illegible] Wonderful ! wonderful !

राजा—आर्ये । किमिव ।

King What excites your surprise, madam ?

तापसी—इमस्स बालअस्स असम्बन्धे बि भद्दमुहे रूप-संवादिणी दे आकिदित्ति विम्हिद म्हि । अवि अ वाम-सीलो बि अपरिइदस्स बि दे अप्पडिलोमो संवुत्तो
(अस्य बालकस्य असम्बन्धेऽपि भद्रमुख रूप-संवादिनी ते आकृतिरिति विस्मिताऽस्मि । अपि च वाम-शीलोऽपि भवतः अपरिचितस्यापि ते अप्रतिलोमः संवृत्तः) ।

Hermitess Though unrelated, Gentle Sir your person *strikingly* resembles the features of this boy (*and* so I'm astonished Though (*naturally*) restless even to you, a (*mere*) stranger he (*has*) (*ceased*) to be cross-grained.

राजा (बालमुपलालयन्)**—आर्ये ! न चेत मुनि-कुमारोऽयम्, तत् कोऽस्य व्यपदेशः !** King (*Caressing the boy*) Madam, if he (*is*) not the son of a hermit, what (*is*) his family ?

[illegible] **पुरुवंसो ।** Hermitess—The family of Puru.

V. L.—गात्रेष सुगम —R V M गात्रे सखिना —B P for 'प्रसून —R V M S reads प्रसून । R has अङ्गात for अङ्गात् ॥ अस्य बालकस्य S —B रूपस्य इति मर्यादिन्याकृति —M ०'बालकस्य रूपि मर्यादिन्याकृति — R अस्य तत्र मवन मर्यादिना आकृति' —S. विस्मिता B Omits ... विस्मापिता । अपिच * * * मत्वा S आर्ये B Omitted by others

राजेति । आकारस्य बहिर्ग (हृदगत भाव **आकार बहिर्ग कृति**' ...) मदन ... (चाक्षुष ...) ... **स्थानेति** ॥ ... (**प्रत्यय** ... **विश्वासा** ... इति विश्व) ... अथात ... (...)—इति सूत्रम ... "**विषय -स्वात** ..." ... (...) ... (**कर्त्रा**), ... अनिवचनाय ... निर्वृति ... ("**निर्वृति** ... **सौख्ययो**" इति विश्व) कुर्यात ... भवति इत्यर्थः) । (अत्र **अर्थापत्तिरलङ्कार रूपकञ्च** । ... **छेक-वृत्ति-श्रुत्यनुप्रासा**'। **उपजाति** वृत्तम्) ॥१॥ **तापमीति** । असम्बद्धेऽपि' सर्वविध ... विरहितऽपि—(भाव ...) । रूपस्य अर्थात् बालक-रूपस्य 'सर्वादिनी अनुकारिणी [साधकारिणि च —(वा ३।२।७८) इति णिनि] आकृति सदृशी इत्यर्थ इत्येकमाश्चर्यम् । वाम शीलाऽपि शिष्ट प्रतिकूल-स्वभावाऽपि । अप्रतिलोम'-(५।४।७५)अविरुद्ध । इति **द्वितीय माश्चर्यम्**

राजेति। **'उपलालयन्'** हस्तादिना स्पृशन्। 'अथ' इति जिज्ञासायाम्। व्यपदिश्यते निर्दिश्यते अनेन इति 'व्यपदेश' वंश।

247n.—1. आकार-सदृशं &c. (111*n.* 2). **स्थान-प्रत्ययम्**—The mount *Hemakuta* is full of great sages (पर तपस्विना क्षेत्रम्), besides *ordinary mortal cannot come here out of their own will*, (न पुनरात्म-गत्या मानुषाणामप विषय —*Supra* hence the forgoing conclusion **2. अनेन स्पृष्टस्य मम गात्रेषु**—This is the best construction I have simply touched not embraced, one or two parts of the boy's limb but still a thrilling rapture has been produced throughout my body To similar ideas Cf यदि **पुत्रमिद श्रुत्वा पिता ममाय सुतो-ऽहमस्येति।** ... भवेत् कीदृशा स्नेह —*Ut* I 10 सर्वाङ्गीण ... मामपनयन्। प्रह्लादयस्य ... चन्द्रकान्तमिव —*Ibid* I 11 ... चन्द्र चन्दन-निष्पन्द ... *U C* II 13 II 22 *Rc* III 26 'मलयाच्चन्दन जातमस्मात् ... ॥ ... तस्माच्चन्दनादधिकं **भवेत्"।** न ... **नापा स्पर्श** ... ॥ ... ॥ * * * ... *Mrto* I 51-58 ... **कतिन** ... **3. ... सवादिनी** &c Resembles closely the ... Cf ... भवन्तमनन्तर्गति —*Ut* I ... साम्यम् —PV IV **सम् वद' means to resemble"**—Cf ... **संवदत्येव"**—*U C* II ... **सवादिनी** ... Ra I 10 ... पडिता न ... "—MBh ... read ... **सवादि** ... **सादृश्य-सूचका:**—*K I* II 57-65 | For ... read ... **वदति** ... **वदते** ... **वादयति** ... —*K R* 91]|| **4. अप्रति-लोम:**—प्रतिगत लोमानि इति प्रतिलोम। ... क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया'-*Sk.* *Tart* 780 समासान्त 'अच' by ... प्रत्य् अन्व-अवपूर्वात् साम-लोम्न'-(5 7 75 — Against the hair or grain' hence Contrary to the natural order', reverse — *ID.* Cf प्रतिलोम ... धर्म निर्वासनम्' *Maha.* 'न प्रतिलोम' अप्रतिलोम Not hostile, but willing to remain with you though unacquainted **5. उपलालयन्** 'लल्' means to ... fondle' *Au.* V. 15. Though included in the **चुरादि**'

आत्मनेपदी list, it is **परस्मैपदी according to Vopadeva** 'लालने बहवो-दोषा स्ताडने बहवा गुणा । तस्मात् पुत्र च शिष्य च ताडयेत् न तु **लालयेत्**"—*Subhāsita*. "**लालयेत्** पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्र मित्रवदाचरेत्' *Kalp.* pp. 661 "राजा **उपलालयन्तमपि** न मस्त्री न लङ्घयिष्यति'— *Mala III.* 'यस्तु लालयते वन्धन् लाल्यत्यखिला प्रजा । उत्कर्षन्ति समालोक्य ... मनोरथा ॥ *KR* 103. As regards Kāli. these must be considered ..., he having flourished long before *Popade ...* **व्यपदेश** — ... family race

Text — राजा (स्वगतम्)—कथमेका न्वयो मम । अत खलु **मदनु-कारिण-मेनमत्र-भवती** मन्यते । (प्रकाशम्) अस्त्येतत् **पौरवाणा** मन्त्य **कुल-व्रतम्** ।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं
वाक्भाविणि ... क्षिति-रक्षार्थ मुशन्ति ये निवासम् ।
(सम जगण ... नियतैक-यति-व्रतानि पश्चात्
...) तरु-मूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥
न पुनरात्म-गत्या मानुषाणामेष विषयः ।

King (*Aside*) How! ... of the same stock as myself! This is indeed, why Her Ladyship considers him to be like unto me (*Aloud*) There is this family[2] race-vow of the descendants of Puru To them who in their early life for the sake of protecting the world, choose[1] a residence in mansions abounding in [*or delightful with all*] the pleasures of senses the tree-roots become in old age, the *sole* dwelling place where the one vow of asceticism is rigidly maintained 10 But this ... place is not accessible[6] to mortals by their own power

तापसी—जह भद्दमुहो भणादि । किन्दु अच्छरा-सम्बन्धेण उण इमस्स बालस्स जणणी इध एव्व देवगुरुणो तबोवण पसूदा [यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरः सम्बन्धेन पुनरस्य बालस्य जननी इहैव देवगुरो तपोवन प्रसूता] ।

Hermitess *It is* just as Your Gentle Worship says Through *relations* with sky nymphs however the boy's mother gave birth to him even here in the penance wood of the father of the gods.

राजा (स्वगतम्)—**हन्त, द्वितीयमिदमाशा-जननम्** । (प्रकाशम्) **अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी** ।

King (*Aside*) Ah! a second source[7] of hope[8]. (*Aloud*) —What[9] is the name[9] of the royal-saint whose wife she was

तापसी—को तस्स धम्म-दार-परिच्चाइणो णामं सङ्कीत्तिदुं चिन्तिस्सदि (कस्तस्य धर्म-दार-परित्यागिनः नाम सङ्कीर्तयितुं चिन्तयिष्यति)। Hermits Who'll think of uttering the name of that (*man*) who had repudiated his lawful spouse?

राजा (स्वगतम्)—**इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति —**(विचिन्त्य)**—यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि। अथवा अनार्यः खलु परदार-व्यवहारः।**

King (*Aside*) This story indeed points just to myself. Suppose I ask the name of this child's mother. (*Reflects*) Or perhaps it is ignoble to make enquiries about another's wife.

V. L. Excepting B K Śr C P & Dr others put the stage direction प्रकाशम् after the following verse. 'स्मारितम्'—R V M सुधामित B K S Śr Dr नियतैकपति०—B V M K निरतैकपति० – S नियतैकपति R Śr Some Devanagari Mss read स्मर्ति। न पुनः –R V M कथं पुनः B Mackenzie Ms स्वगतम्– B आत्मगतम् S अपवार्य R V M सङ्कीर्तयितुं चिन्तयिष्यति—K V M चिन्तयिष्यति B S अनार्य B R V P अन्याय —M Mackenzie Ms Dr नार्य –Sh न नार्य S —परदार-पृच्छा-व्यापारः –B M Mackenzie G परदार-व्यवहारः R V S

स्रजेति। ... अभिन्न वंश उत्पन्नः। ... (प्रा० ...) अर्थात् ... अन्नभव इति अन्त्यम् (...) अन्त्यस्य **अन्त्यभव॰धर्मे"** ... (क्षत्रियाणां ...) **भवनेष्विति।** ये पाण्डवाः ... पृथिव्या ... पूर्वम् ... अर्वाचीन अर्थात् ... (**रसो** ... विपरीतया। **शृङ्गारादौ** इव वीर्य ... इति विश्वप्रकाशः) ... **भवनेषु** ... निवासम् ... गृहस्थाश्रमम् इति यावत् **'उशन्ति'** इच्छन्ति (...) **"अथ छान्दस"** इति ... महामहोपाध्याय ... शिरोमणिः।) पश्चात् 'बाधव नियतम्' अवश्य-विहितम् ... स्वलु (... मुख्यान्य-केवला' इत्यमरः, अपि च रघुवंशे ... 'पत्नीनाम् इति) यत व्रतम्' अर्थात् वानप्रस्थाऽऽश्रमाचारो येषु

('ये निर्जितेन्द्रिया यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः) तादृशानि 'तरुमूलानि' वृक्षतलानि 'तेषां' नृपादीनां गृहीभवन्ति' अर्थात् अगृहाण्यपि निवासत्वेन कल्पनात् गृहाणि सम्पद्यन्ते ["अस्य च्वौ"--(७।४।३२)--इति अवर्णस्य ईकारः]। (वृक्ष-मूलेषु भवनत्वारोपस्तु यतिव्रताऽऽचरणोपयोगी, अस्मादेवात्र **परिणामालङ्कारः। अनुप्रासश्च। कालभारिणी वृत्तम्**) ॥२०॥ आत्म-गत्या' स्वेच्छया इत्यर्थः। 'मानुषाणाम् एष' हेमकूट न विषय' अभूमिः तत् कथमस्यात्र सङ्गतिरिति पृच्छा। **तापसीति**। 'यथा' यथार्थमेव भणति' कथयति। तस्य सङ्गतिमाह--**अप्सर इति**। अप्सरसा अथात् मेनकया सह सम्बन्धेन' सम्पर्केण (हेतौ तृतीया)। पुनः इति भेदः--(इति मेदिनी) दत्ताना गुरुः पितुः अर्थात् कश्यपस्य। तपोवने प्रसूता ("गुरुः पिता, गुरुः विप्रः गुरुर्देव-पुरोहितः। द्रुवतोऽपि 'गुरुः पावकः गुरुः गिर्वाणाचार्यः'--इति गदः)। **राजेति**॥ 'हन्त' इति हर्षे। आशायाः' पुत्रोऽयं स इत्येव-विधाया जननं हेतुः। इदम्' ता, नामस्य अर्थात् **अस्य बालकस्य अप्सरः-सम्बन्धः द्वितीय-हेतुः। (आकृति-गत-सौसादृश्यत्वम् एक वंशोत्पन्नत्वञ्च प्रथम-हेतुः)** अ। आगता' नाम ("**आख्याऽऽह्वे** अभिधानं च नामधेयं च **नाम** च इत्यमरः) यस्य तस्य किन्नामधेयस्य 'राजर्षेः पत्नी' (पत्रवत्त्वेन राजपत्नीत्व निश्चयात् राजर्षि स्त्र्यपि वाद्रव्या)। **तापसीति**॥ धर्मस्य दारा' पत्नी (**अश्व-घासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः** ६।१८। "**दारा**क्षत लाजाऽसूना बहुत्वञ्च" इत्यत्र **बहुत्व** अस्य प्रयोग)तान् य परित्यजति स धर्मदार-परित्यागी' [सपत्ना नृस्धा-- (३।२।१४८) इति घिनुण्-प्रत्ययः]। तस्य 'नाम कः' नकार्जीर इत्यर्थः। स द्रुतीयितुम् चिन्तयिष्यति'। (सङ्कीर्तनार्थं हृदि **चिन्तनेऽपि दोषः। सकीर्तने पुनः ।क वक्तव्यम**' ‹ गगग)। (अनेन **परिभाषण**-नामाङ्गमर्पादितम्-- यदीन्त **परिभाषणम्**। पारवाद-वत वाक्यम् इति दर्पण लक्षणात्)। **राजेति**। इय कथा धर्मपत्नी-परित्याग-सम्बन्धिनी। 'लक्ष्मी करोति विपरीतकरोति। यावत् इति वाक्यालङ्कारे। नामतः नाम्ना ('प्रयोगानसारेण सर्वाभ्य प्रातिभ्य परे, **सर्वासां विभक्तीनां स्थाने तसिल-प्रत्ययो** भवति वा' इति **प्रभा**-(५।३।७) -यद्यपि पितृनाम न कथयति, तर्हि मातृनाम 'पतिनाम'। परन्तु अन्यस्य दाराणा पत्नीना व्यवहारे तत्सम्बन्धिनी जिज्ञासा स्यात्' इत्यवधारणे अनार्य सागजन-निर्गतेत (‘अस्त्येतत पौरवाणाम्' इत्यारभ्य एतदन्तेन **विबोध-नामाङ्गमर्पाक्षितम्**। कार्यस्याः अवण युक्त्या **विबोधः** परिकीर्तित इति तल्लक्षणात्)।

248n. 1. अन्त्यं कुल-व्रतम्--Recourse to 'वानप्रस्थ' *and not* 'सन्न्यास') in the latter part of their lives (*Com.*) was *invariably* the custom with the kings of the Ikṣvāku and other Dy[...]

with a nymph is the **second** source of hope. **8. यदि तावत्** —Also यदि किल' means 'if perchance', 'if suppose' perhaps' Cf. पूर्व स्पृष्ट **यदि किल** भवदङ्गमभिस्नवेति'—*P I & MD.* 103, 2 *III* 104. पुरोहित —यदि तावत्, एव क्रियताम्—(*Act V pp* 193) 'Perhaps you might do so' *lit* **9. धर्म-दार-परित्यागिन**— &c The king was पापी, hence nobody will even think of uttering his name for fear of incurring sin Com. 'पतितानां दर्शनं त्यागिनस्च पापिना **Gautama.** स्पर्शनाद्-भाषणाद्वापि परस्य स्तवनादपि। दशाश पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानव *GP* **10. अनार्यः परदार-व्यवहार**—(। ग ा— -भ र् **अनिवर्णनीय परकलत्रम्**" III (2) **व्यवहार** Ordinarily means *litigation* dispute' (*f* ददर्श मशयच्छ्यान व्यवहारान् अतन्द्रित - *R* XVII ... here 'Enquiry or investigation Indulge in gossip about another's wife Read वि नानार्थ मन्द सरण भार उच्यते। नाना सन्देह हरणात् व्यवहार इति स्मृत —*h* ... *p* ... *BLD* ... **दारा** In **दारा** (**आकारान्त—Feminine** —*Cf* III ...

Text —(प्रविश्य मन्मयूर-हस्ता) —**तापसी—सव्वदमण, पेक्ख सउन्द-लावण्ण** [सर्वदमन, प्रेक्षस्व शकुन्त-लावण्यम्] ।

Entering with a ... Hermites Sarvadamana behold the beauty of the ... [...]

बाल (सदृष्टि क्षपम)—**कहिं वा मे अम्बा**

(कुत्र वा मे अम्बा)—(उभे प्रहस्य) ।

Boy *I* ... *about* Where's mummy ' *B* ... ...

प्रथमा—णाम-सारिस्सेण वञ्चिदो माउ-वच्छलो

(नाम सादृश्येन वञ्चितो मातृ वत्सल) ।

First Hermitess Fond is he is of *his* mother *he* is cheated by the similarity[1] of names [...]

द्वितीया—वच्छ, इमस्स मित्तिआ-मोरअस्स रम्मत्तण देक्ख त्ति भणिदो सि

(वत्स अस्य मृत्तिका मयूरस्य रम्यत्व प्रेक्षस्व इति भणितो सि) ।

Second Hermitess Darling, you are asked to see the beauty[2] of the earthen-peacock

राजा (स्वगतम)—**किं शकुन्तलेति अस्य मातुराख्या। अथवा सन्ति पुन र्नामधेय-सादृश्यानि[3]। अपि नाम मृग-तृष्णिकेव[4] नायमत्र-प्रस्तावो मे**

King (*Aside*) What ! is Śakuntalā his mother's name ? But there do exist resemblances[3] of names[3]. Can it be [*can I hope*] that this occasion here, like a deer-drouth[4] may not tend to my despondency ?

बालः—अन्तिए, रोअदि मे एसो भद्द-मोरओ

(अन्तिके, रोचते मे एष: भद्रमयूर:) । (क्रीड़नकमादत्ते) ।

Boy Sister, this beautiful peacock pleases me.

(*This said, takes the plaything*).

V. L.—**'मृन्मयूर'**—'M. G. Patankar, HS. --**'मृण्मयूर०'**- -R. B. S. V. 'मयूर'—A. 'अज्ज' R. V. S. 'अम्बा' --K. B. Mackenzie Mss. 'उभे—प्रहमत:' B. Omitted by others. "गन्धन्वं" --R. V. M. S. 'रमणीयनां'—B. 'नाम-मात्र-प्रस्तावो' -R. M. B. V.' नायमत्र प्रस्तावो'—S. 'कल्पेन'—S. 'अन्तिके'—B. S. G. 'आर्यके'—M. K.. 'मात (अज्जुए)'—R. V. S.

प्रविश्येति । मृदो मयूर.' मृन्मयूर. मृत्तिका-निर्मित-मयूर-रूप-क्रीड़नकम् इत्यर्थ: । [**'मृण्मयूर'** इति पाठे तु **'मृडो मयूर:'** इति व्याख्येयम् । तथा चोक्तं दीक्षितेन **'मृद् क्षोदे । मृड् च'** । अयं सुखेऽपि । **मृड्णाति ।** तत: संपदादि क्विप् । (३।३।९८)] । **तापसीति ।** 'शकुन्तस्य' (सउन्दस्स) पक्षिण: 'लावण्यं' (लावण्णं) सौन्दर्यं 'प्रेक्षस्व' पश्य । । एतत्-प्रेक्षणेन च एनं गृहीत्वा सिंहशावकं परित्यज इत्याशय: । बालकेन तु 'शकुन्तलाया.' (सउन्दलाए) 'वर्णं' (वण्णं) ("वर्ण: स्तुतौ कुथायाञ्च वर्ण: स्यात् रूप-भेदयो" इति शाश्वत:) प्रेक्षस्व इति चावबुद्ध । तत आह क्व मे माता । (अतएव श्लेष-**वक्रोक्त्यङ्कार:** । अत्र शकुन्तला-रूप-प्रधानार्थान्तराऽऽक्षेपात् दर्पणोक्त चतुर्थ-पताका स्थानमुपक्षिप्तम् । लक्षणन्तु [illegible] नागाङ्कं) । **बाल इति ।** शकुन्तला आगता न वेति परोक्षार्थम् 'सदृष्टि-क्षेपम्' समन्तात् अवलोक्य आह । 'उभे' तापस्यौ 'प्रहसत:' नाम-सादृश्य-श्रवणमात्रेणैव मातुरन्वेषण-कुतूहलात् इति भाव: । **प्रथमेति ।** 'नाम्न: सादृश्येन' शकुन्तलेति नामाक्षराणाम् तुल्यतया (कर्त्री) 'वत्सल:' स्निग्ध: प्रेमवान् इति यावत् ['वत्सांसाभ्या—' (५।२।९८) इति लच्] अयं बालक इति शेष: । 'वञ्चित:' विप्रलब्ध: । **राजेति ।** 'शकुन्तला' एव अस्य शिशोर्मातुर्नाम इति तूर्णं **आशास्थानं** मत्वा आह **'किमित्यादि'** । **'अथवा'** इति पक्षान्तरे 'नामधेयस्य सादृश्यानि' तुल्यता सन्ति । तस्मादेव तत्र न आशा-दार्ढ्यमित्याशय: । 'अपि नाम' इति सम्भावनायाम् । अहमिच्छामि इत्यर्थ: । 'मृग-तृष्णिका इव' सलिल-पिपासो: मरीचिकेव 'अत्र' अस्मिन् आश्रमे 'अयं प्रस्ताव:' अर्थात् शिशो: मत्सन्निधाने अ-चञ्चल[illegible]

मत्सादृश्यं, अस्य मातुः स्वामिना परित्यागः इत्याद्यारम्भः अथ प्रसङ्गः 'न मे विषादाय' ('क्लृपि गम्यद्यमाने च', वा:—१४०) 'कल्पते' विषादं जनयितुं प्रवर्तते (अत्र शकुन्तलाऽनुराग-स्पर्श मुखसन्धि-सन्निवेशित-बीजस्य पुनरुपस्थितत्वात् **सन्धिर्नाम** अङ्गमुपक्षिप्तम्। "मुख-बीजोपगमन सन्धिरित्यभिधीयते" इति तल्लक्षणात्। "राजा-यदि तावत अस्य" इत्यादिना "मातुराख्या" इत्यन्तेन "**अक्षर-संघात-नाम**" भूषणमुपक्षिप्तम्। "वाक्य **मक्षरसंङ्घातः** भिन्नार्थे-श्लिष्ट-वर्णकम्" इति तल्लक्षणात्)। **बाल इति**। "अत्तिके" ज्येष्ठभगिनि! ("चूल्यां **ज्येष्ठ-भगिन्यां** च नाट्योक्तौ गोत्तिके **अत्तिका**' इति विश्व-मेदिन्यौ)। 'भद्र.' रमणीयः 'मयूर.'। 'श्कुन्तक' खेला-क्रमम्। 'आदत्ते' ("आङोदोऽ—आस्य-विहरणे" (१।३।२०) इत्यात्मनेपदम्)।

249n. 1. सउन्द-लावण्णं &c. 'सउन्द-लावण्ण" may be discompounded as a '**सउन्द-लावण्णं** or '**सउन्दला-वण्णं**। Now the hermitess meant '*the* **loveliness'** *Prākṛta* लावण्ण *Skt* लावण्यम्) *of the bird* (शकुन्त), but the boy understood **the complexion** *Prākṛta.* वण्णं = *Skt.* वर्णम्). of Śakuntala (सउन्दला) In the latter sense there is a clever insinuation to the audience about the **immensely altered complexion** of Śak. who is to meet them shortly after There are two roots 'मद्' and 'मृद्' having the **same meaning** (i. e to powder). Now मृद् '**क्विप्** मृद् i & '**मृड्** विक्वप् '**मृड**' in Com. . 'मड् च। चात् क्षोद'—Vide SK. 2550. क्षोद चूर्णीकरणम् संमर्द -'**मृदनाति, मृड्णाति**' Gaṇa-Darpaṇa. Next मृद् मयर '**मन्मयर:**' (n [न is not changed into **ण** though preceded by "**ऋ**" by the Maxim 'स-पाद-सप्ताध्यायी प्रति त्रि-पादी असिद्धा' *BD* on 8. 4. 1. —('पूर्वत्रा-सिद्धम्), or by 'पदान्तस्य' 8 4 37]- n मृद् मयर: '**मृण्मयर**: 8.4.15 by Sandhi. **Similarly both "मृन्मय" & 'मृण्मय' are correct. 'मृण्मय'**, however, is **extremely common in Skt. Mss. Read my article entitled ("मृन्मय वनाम मृण्मय") 'मृन्मय'** with dental (न) is a "**hapax legamenon"** in the Vedas *MW* himself is **wrong** when he says that 'मृण्मय' is *incorrect.* Evidently he is *ignorant* of the fact that '**मृद्**' is synonymous with '**मृड्**' to mean 'चूर्णीकरणम्'। Thus it is not easy to say which of the two readings 'मृण्मयर' & 'मृन्मयर' is the *genuine* one. **2. कुत्र वा मे अम्बा** &c. '**अम्बा**' is preferred to अज्जु as the latter, *in theatrical* [illegible] नाट्योक्तौ) is applied only to a '**गणिका**' (**prostitute**).

Read 'हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा' -VK. "नाट्योक्तौ गणिकाऽज्जुका"—AK. In later lexicon, of course the word is found as a synonym of mother. "अज्ज अज्जूच मातरि"— Deśikoṣa. 'अम्मा' is also sometimes found in books other than **theatrical.** 'नाहं अम्ब विहीनोऽस्मि", 'बाल-भावेऽहमम्बया' इत्यादौ अ-नाट्योक्तावपि अम्बा-शब्द-प्रयोगः। 'तत्र मातः किमसदृशं कारणं वचनं' इति वेणी-संहारादौ **नाट्योक्तावपि मात्रादीनां** प्रयोगः। *RM.* The vocative Singular of 'अम्बा', (mother) is 'अम्ब' and for that of 'जगदम्बा'—Vide 73n. 7. **दृष्टि-क्षेपम्**—The boy glances this way and that way to see if his mother has actually come. **3. अपि नाम** (Vide 28n. 1. Cf. "**तदपि नाम** मनागवतीर्णोऽसि रति-रमण-बाण-गोचरम्' *MM I.* 'अपिनाम* *प्रजनात्. *BC. IV.* 12. **4.** 'अत्तिके'—'अत्तिका' is a Theatrical term for **'elder sister'.** ('भगिनी ज्येष्ठा' *S.* Also *Com.* This is preferred to 'अज्जुका' (or अज्जू), as an **unrelated woman** should be addressed as **'भगिनी'** (57n. 21. **भद्र-मयूर** 'भद्र' means *'beautiful'*. *Vide* Cf. *PV. I.* 181. *Kāli.* has used it elsewhere in the sense of *'foremost'* *'chief'*. Cf. 'प्राप्य भद्र विजनाश्मिन्द्र' -*Ra. XII.* 51. **Kāli's boys seem to be very fond of peacock.** Read 'बमार (असौ)—नन हि, यः गुणवान् सन्द्र शिखण्ड-कण्डूयनो पल्लव-मृगः। ... प्रेमः ... कण्ठक ... नम्'—*Vik. V.* 15. **5. नायमत्र-प्रस्ताव** &c. प्रस्ताव =प्रसङ्ग. *It introduction, allusion, reference* &c. Hence the **various incidents direct, or indirect** that have occurred since the beginning of his entrance into this pennance-grove. *Vide* 24n. 7. **All those incidents have almost persuaded him to believe** the boy to be his son, still he is not free from anxiety and hence he fondly **hopes** (अपि नाम) that this his belief **may not be falsified** like waters seen in the desert (मृगतृष्णिकेव &c.). **नाम-मात्र-प्रस्ताव** (R.) is **rejected** as 'अपि नाम' which implies **'inward longing'** (28*n*, *1*; 29*n*, 1) is not in consonance with 'मे विसंवादाय कल्पते', Besides he is aware of **many incidents** and not the mention of **name** only. **मृग-तृष्णिकेव** (210**n**, 5).

Text :—प्रथमा (विलोक्य। सोद्वेगम्)—**अम्हहे, रक्खा-करण्डअं से मणिबन्धे ण दीसदि,** (अम्महे, रक्षा-करण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते

First Hermitess (*Looking agitatedly*)- Dear me ! the [1]protecting amulet[1] on his wrist is not seen.

राजा—आर्ये ! अलमावेगेन । नन्विद मस्य सिंह-शाव-विमर्दात्[2] **परिभ्रष्टम् ।** (आदातुमिच्छति) ।

King--Don't be anxious, madam. It has fallen through his scuffle with the lion-cub. (*He wishes to pick it up*).

उभे—मा क्खु, मा क्खु, एदं अवलम्बिअ—। कहं गहिदं णेण । (मा खलु, मा खलु । एतदवलम्ब्य— । कथ गृहीतमनेन) !

॥ (विस्मयादुरो-निहित हस्ते परस्पर मवलोकयत) ॥

Both- Don't, don't, (*if you* touch it (*you shall die*). Why ! he has taken (*it*) up (*straight*) ? (*Astonished they lay their hands on their bosoms and look at each other*).

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

King Wherefore have (*I*) been forbidden ?

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा महप्पहावा अबराजिदा णाम सुर-महोसही इमस्स दारअस्स जाद-कम्म-समए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल मादापिदरो अप्पाणं च वज्जिअ अबरो भूमि-पडिदं ण गेह्लदि . [श्रृणोतु महाराज ! एषा महाप्रभावा अपराजिता नाम सुर-महोषधि अस्य दारकस्य[3] जातकर्म-समये[4] भगवता मारीचेन दत्ता । एता किल मातापितरा आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरो भूमि-पतिता न गृह्णाति) ।

First Hermitess Listen, Your Majesty Of potent virtue, this divine-mighty herb, named the "*invincible*", was given by the almighty Marica at the time of the natal ceremony of this boy. 'This', says he, 'none but his parents or himself. can take it up when dropped on the ground'.

राजा—अथ गृह्णाति ? King- But if (*any one*) takes it ?

प्रथमा—तदो त सप्पो भविअ दंसइ (ततस्त सर्पो भूत्वा दशति) । First Hermitess Then transformed into a snake, (*it*) bites him.

V. L.- 'रक्षाकरण्डकम्'—R. V. M. S. K. 'काण्डक'—B. 'कण्डां'—S. 'करण्डका'—C. 'आर्ये'—B. Omitted by others. 'महाभाग '—B, 'महाराज '—R. V. M. S. 'महाप्रभावा'—B. Omitted by others. 'सुर-महौषधि '—B. HS. 'औषधि '—R. V. M. S.

प्रथमेति । 'अम्महे' इति विस्मये । 'रक्षा-करण्डक' रक्षा-वीटिका [तथा-चोक्तम—**'करण्डो** मधुकोषे स्यात् **वीटिका-**खड्गकोशयो.' इति । स्वार्थे कन् । '...—...**:** प्रकृतेः **लिङ्ग-वचनान्यतिक्रामन्ति'** इति वामनोक्तेः नपुसक-

त्वम्]। **उभे इति ।** 'मा खलु' इति निषेधे 'अवलम्ब्य' इत्यन्वयः [**"अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा"**–(3.4.18)। द्विरुक्तिस्तु संभ्रमजा]। 'एतद्' करण्डकं भूम्या 'अवलम्ब्य' गृहीत्वा मरिष्यसि इति शेषः। राजा तु तस्याः वाक्य-समाप्तेः **प्रागेव करण्डकः गृहीतः परन्तु नाम्रियत,** अस्मादेव तयोर्विस्मयः। 'कथम्' इति विस्मय-द्योतकः निपातः। उरसि' वक्षसि 'निहितौ' न्यस्तौ याभ्यां ते। [अनेन विस्मयाऽभिनयः। एतदुक्तमादिभरते—'शिरोभूत पताकश्च **वक्षस्थो विस्मये** भवेत्' इति। अनेन अद्भुतरसस्त्र व्यज्यते। लक्षणन्तूक्तं प्राक्। तथाचोक्तं आदिभरते—'**निर्वहणे** कर्तव्यो नित्यं हि **रसोऽद्भुतः** कविभिः' इति। अत्र **उपगहन**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्—'**तद्भवेदुपगूहनम्।** यत् स्यात् अद्भुत-संप्राप्तिः' इति दर्पणलक्षणात्। **प्रथमेति।** "सुर-महोषधिः' देव-लोक-जात-लता-विशेषः। 'दारकस्य' बालकस्य 'जातकर्म' शरीर-सस्कार विशेषः, तस्य 'समये'॥ 'किल' इति वार्तायाम्। मारीचेन एवेदमुक्तम् इत्यर्थः। **राजेति।** 'अथ' इति विकल्पे। गृह्णाति चेत् किं भविष्यतीत्यर्थः।

250n. 1. रक्षा-करण्डकम्—'करण्ड' is *masculine (Com.)* and ordinarily means a '*little box*'. Hence the whole may mean 'a preservative casket: or a locket, or amulet' containing mystical herbs as was used by people of those days. Cf. "… मन्त्र-करण्ड-कानुवाद। रक्षा-प्रतिसरा-सेनान्यार्षाध-सूत्राणि बध्नन्त" *Kad.* K explains it by "रक्षा गटिका—(A magical ball). **रक्षाकाण्डः**—(B)—रक्षणार्थमावद्धः मङ्गल-लता-विशेषः। 'काण्डा स्त्र … ' —इत्यनेकार्थ-ध्वनि-मञ्जरी—HS. It is not easy to find out the original reading. **अपराजिता**—Some 8 different herbs have this name. K., pp. 432. **2. अलमावेगेन**—करणे तृतीया। "न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया कारक-विभक्तौ प्रयोजिका। अपि तु गम्यमानापि" *Vyutpattivada*.—"अल श्रमेण। साध्यं नास्ति इत्यर्थः। साधन-क्रियां प्रति श्रमः करणम्" *SK.* 568; (29*n.* 3). **3. मणिबन्धे न दृश्यते**—As the boy stretched out his hand to take the clay-peacock the absence of the amulet was noticed by the hermitess. **4. मा खलु एतदवलम्ब्य** - **['मा' &** 'खलु' *verbly prohibition, hence* **ल्यप्** (Com.).**Prabhā**-P.182 Vide 43n. 4]; or, The hermitesses wanted to add some such word as 'मरिष्यसि' but before they could say their say, the amulet was picked up by the king. They had seen many a time that the picker of the amulet, other than the boy's parent, was instantly bitten by a snake. But **no such thing**

happened that time and hence they looked at each other in amazement. Thus they were fully convinced that the **stranger** was *no other than the King Dusyanta, the father of the boy*. This is corroborated by the hermitess' address to the king as **"महाराज"**। **उरो-निहित** &c. This is a **Peculiar trait** of women in amazed condition (*Com.*). **5 जातकर्म-समये** &c. जातकर्म (*Natal ceremony*) is the **fourth** of the twelve purificatory rites (संस्कार) and the *just after the child birth*. Before the navel string is cut off the father after distributing gold should see the child's face, and then having offered oblation to the various gods he should give the infant honey and ghee in equal part from a pot of bell-metal (कांस्य) with his right hand (*vide Mahā Nirvana-Tantra Ch IX* 130 — 141 'प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते। मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य मधु सर्पिषाम्' — *Ms. II* 29; *Y* I 11, *Ra* III 18. **मातापितरौ** 220n 1. **6. अथ गृह्णाति** 'अथ' *implies* **'विकल्प'** *i.e. supposing that, but if* &c. *in as* अथाथो संशये स्याताम् अधिकारे च मङ्गले। **विकल्पाऽनन्तर** प्रश्न कार्त्स्न्यारम्भ समुच्चये — *Medini*. Cf. अथ तु जानकमात्र स्यामि — *K*. ...अथ मरणं मवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे — *Ve III*. 1.

Text: राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया।

King: Has this change ever been witnessed by Your Lady-ships?

उभे—अणेअसो (अनेकशः)। Both: More than once.

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—**तत् किमिदानीं संपूर्णमपि आत्मनो मनोरथं नाभिनन्दामि।** (इति बाहु प्रसारयति)।

King (*With joy — Aside*) Why, quite fulfilled as it is, shall (I) not hail my wish? (*Thus saying stretches his arms*).

द्वितीया—सुव्वदे! एहि इमं वुत्तन्तं णिअम-व्वावडाए सउन्दलाए णिवेदम्ह (सुव्रते! एहि। इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयाव)

॥ (निष्क्रान्ते) ॥

Second Hermitess: Suvrata! come (we) shall impart this incident to penance-engaged Sakuntala. (*Exeunt ambo*)

बाल:—मुञ्च मं, मुञ्च मं। अम्बाए सआसं गमिस्स। (मुञ्च मां, मुञ्च माम्। अम्बाया सकाशं गमिष्यामि)।

Boy Release me, release me I'll go to *(my)* mammy.

राजा—पुत्रक ! मयैव सह मातर मभिनन्दिष्यसि । King—*(My)* son, even with me, *(you)* will felicitate *(your)* mother.

बाल :—मम क्खु तादो दुस्सन्दो । ण तुमं (मम खलु तात: दुष्यन्त:, न त्वम्) । Boy—My daddy *(is)*, indeed, Duṣyanta, *(and)* not you.

राजा (सस्मितम्)—**एष विवाद एव मां प्रत्याययति ।** King *(With a smile)* This contradiction[4] only itself convinces[5] me *(the more)*.

(तत: प्रविशति **एक-वेणीधरा** शकुन्तला) । **शकुन्तला** (सवितर्कम्)—**विआर-काले वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो भागहेएसु । अहवा जह साणुमदीए आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं** (विकार[6]-कालेऽपि प्रकृतिस्था सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत्) । (परिक्रामति) ।

(Enter Śakuntalā, having her braid of hair woven once for all, i.e. **wearing the same braid** *that was last woven before the separation)* Śakuntalā *Thoughtfully,* Even hearing that Sarva-damana's herb remained in *its* natural form at the time of metamorphosis, I had *(still)* no hopes in my own fortune. Or perhaps, as Sānumati told *(me)*, so it is possible. *(This said, walks round).*

V. L. 'कार्यमिव सम्पूर्णम'—R. V. M. 'तत् किं खल्विदानीं पूर्णम्'—B. 'किमिव पूर्णम्'—S. 'कार्यमिव पूर्णम्'—*Patankar.* 'किम् * आत्मानं पूर्ण मनोरथ'—D. 'स'—R. V. M. S. 'आत्मन.'—B. 'मुञ्च मा, मुञ्च मा'—B. S. 'मुञ्च मा यावत्'—R. V. M. 'अम्बिका.'—P. M. 'मातु:'—R. V. S. After 'सस्मितम्' only S has 'स्वगतम्' । 'आशा'—R. V. M. 'आशसा'—S. B. 'आसीत्'—P. C. 'मां प्रत्याययति'—B. P. Dr. Others omit 'माम्' । 'परिक्रामति'—B. Dr. P. Omitted by others.

राजेति । 'विक्रिया' विकार, अर्थात् ओषधे: मर्म-भवनान्तरं दर्शनम् । **उभे इति ।** 'अनेकश.' अनेकवारान् ["बह्वल्पार्थात् शस् कारकादन्यतरस्याम्"—(५।४।४२) इति शस्]; प्रत्यक्षीकृत्येत्यन्वय: । ["प्रथमा—शृणोतु महाराज" इत्यादिना "अनकश" इत्यनेन '**पूर्व-वाक्य**'-नामकमङ्ग मुपक्षिप्तम् । "**पूर्व-वाक्यन्तु** विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम्" इति दर्पण-लक्षणात्] । **राजेति ।** 'तत्' ओषधि-विकाराऽभावात् मम **औरस एवायम्** इति निश्चित्य सहर्षमाह 'सम्पूर्णम्' अनुरूप-सुत-लाभेन सफलत्वं प्राप्तम् 'मनोरथम्' अभिलषितम्, आलिङ्गनादिना एतत् 'न अभिनन्दामि' नाद्रिये [अनेन **आनन्द-नामाङ्ग** मुपक्षिप्तम् । "**आनन्दो** वाञ्छितागम:" इति दर्पण-लक्षणात् । "**प्रहर्ष-नाम-नाट्यालङ्कार** उपक्षिप्तश्च ।

तल्लक्षणं यथा तत्रैव—"**प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम्**"। **दर्पणकारेणैव एतदुदाहृतम्। द्वितीयेति।** 'नियमे' ['यमः समुप-नि-विषु च'-(३।३।६३)-इति अप् **पाक्षिकः**] । प्रोषित-भर्तृकया आचरणीये व्रते। [अनेन अद्यापि तत्-प्राप्त्यर्थं नियम-कारित्व-मुक्तम्) 'व्यापृता' नियुक्ता तस्यै [क्रियायोगे ४र्थी]। 'इमं वृत्तान्तं' ओपधेः असर्पी-भवन-रूपां वार्ताम्। **राजेति।** 'एष विवादः' अर्थात् मम 'पुत्रक' इतिसम्बुद्धेः **"मम तातो" दुष्यन्तः—न त्वम्**' इत्यादि यः प्रतिवादः 'मा प्रत्याययति' निश्चाययति' अर्थात् तव पितृत्वेन मयि विश्वासं जनयति, ममैव दुष्यन्तत्वात् इत्याशयः। [अतएव **'णौ गमिर् अवबोधने'**–(२।४।४६)–इति **सूत्रस्य नावसरः।** प्रत्याययति इत्यनेन एतावत् पर्यन्तं सम्यक् प्रत्ययो न उत्पन्न इत्यर्थं व्यज्यते]। **तत इति। धरति इति 'धरा' धारिका** इत्यर्थः (पचाद्यच्—३।१।१३४) 'एकस्याः' अर्थात् **प्रत्याख्यान-दिन-कृतैक-संस्कारवत्या** 'वेण्याः' कवर्या 'धरा' इति पति वियोग-चिह्नम्। **शकुन्तलेति।** 'विकारस्य' स्वरूपात् अन्यथा-भावस्य अर्थात् पर-पुरुषेण भूम्या उद्धृतत्वात् असर्पी-भवनस्य [**'सतत्त्वतोऽन्यथा-प्रथा विकार इत्यु-दाहृत' इति वेदान्ते**]। 'काले अपि 'प्रकृतो' स्वभावे स्वरूपे [**'प्रकृतिर्गुण साम्ये** स्याद् अमात्यादि-**स्वभावयोः**' इति मेदिनी] तिष्ठति या सा 'प्रकृतिस्थाम्' अप-राजिता-रूपेणैव स्थिताम् 'श्रुत्वा अपि अर्थात् एतादृश समर्थाय प्रमाण लब्ध्वा अपि' (**स्थिताया**) 'मे' [**अनेन न समान-कर्तृकत्व-हानिः।** विस्तरस्तु द्वितीयाङ्के (२९) आलोचितः]। 'आत्मनः स्वस्या भागधेयेषु'–(५।४।३६)–भाग्येषु अर्थात् स्वकीय-सौभाग्य-जन्य-स्वामि-प्राप्ति-विषये इत्यर्थः। 'अथवा' इति पक्षान्तरे मे आशा अस्ति। 'सानुमत्या यथा' येन प्रकारेण। [**यथा-शब्द अत्र अनुमान-द्योतकः। 'यथा-शब्दस्तु** निदर्शन-तुल्ययोगा**नुमानयोः**' इति विश्वप्रकाश] | **'मे'** मत्समीपे 'आख्यात' राज्ञः पुनः स्मरणम् इत्याशय.। 'तथा' तेनैव राज्ञा पुनः स्मरणेन एतत्' अत्राथमे आर्यपुत्रोऽसमन 'सम्भाव्यते' ["विकार-कालेऽपि" इत्या-दिना **समयाख्यमङ्ग**मुपक्षिप्तम्। "दुःखस्यागमो यस्तु **समयः** स निगद्यते" इति तल्लक्षणात्]।

251n.— **1. विक्रिया—**Metamorphosis (*into a snake*)—'परिणामो विकारः द्वे समे विकृति-विक्रिये'—*Ak*. **2. सहर्षम्-**—Because this is the **last** but the **most direct** evidence of the boy's recognition. [248*n*, 7.] **3. एष विवादः**—&c. The contradiction that your father is Duṣyanta and not I. **प्रत्याययति**—(183*n*. 3). **4. एक-वेणीधरा** - 'एक-वेणी may mean (*i*) the **uncombed mass of hair tied into a single knot** as opposed to modern 'त्रि-वेणी' or 'पञ्च-वेणी' dangling on the back. Or, (*ii*) hair woven into a braid once

for all *i.e.* **uncombed and unbraided from the day of separation.** This word occurs more than once in the Rām. and the **Commentator Rāma** is *at a loss* as to the real maning of it and consequently he gives both the senses Read **"एकवेणीधरा** हि त्वा नगरी सम्प्रतीक्षते"—*Rām II* 103 8 "नीलनागाभया **वेण्या** जघन **गतयैकया"—***Ibid IV* 15 25 where *Rāma* remarks &c "पृष्ठभाग गतया एकया **हरण-दिन-कृतैक-सरकारवत्या ।। यद्वा ।। पुरोभागीय-वेणीद्वय-राहित्येन पृष्ट-लम्बयैकया वेण्या"** ... सिद्धया इति शेष '—Rama But the following lines quite **clearly** corroborate the **'Second'** explanation Read घनामेकां **वेणीं** रामो महाबल '—*Ibid VI* 33, 31 **"आद्ये बद्धा विरह-दिवसे या शिखा** दाम हित्वा, शापस्यान्ते विगलित-शुचा ता मयोद्वेष्टनीयाम् । स्पर्श-क्लिष्टा-मयमित नखेनासकृत् सारयन्ती गण्डाभागात् कठिन-विषमाम् **एकवेणी** करेण' *P 1&MD. II.* 31 *and also the following* 3 *Slokas. In this ku* we see that the celestial **ladies that were in bondage could not let loose their locks that were braided once.** Cf **'मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीः** वीर्य-विभूतिभि' *Ku II* 61 ... सुरबन्दीनां **वेणीबन्धान-दूषितान्"** &c *Ra. XII* 17, X 12, *P.1&MD* 90 A **विरहिणी** is forbidden to have any kind of decoration मण्डनं ... नारी तथा प्रोषित भर्तृका । ... प्रोषिते तु ... न वेणीं च प्रमार्जयेत् *Harita* ... सुभ्रमात् । ... शिर ' — *Ibid* ... समाजात्-सव-दर्शनम् । ... प्रोषित-भर्तृका --*GP* **5. विकार-काले** At the time when it being **handled by a stranger,** should have been **transformed** into a snake 163n 9 **6. न मे आशा आसीत्**—Because unexpected good fortune is generally taken in this light by one who is ever and anon frowned at by misery. Cf. 'ण क्खु मे आसा आसि'—*Ibid. I.* **7. अथवा**—On the contrary she might have hope **यथा** &c. This proves that Sanumati had already related to Śakuntalā the changed condition and after-remorse of the king.

Text:—राजा (शकुन्तलां विलोक्य सहर्ष-खेदम्)—अये ! **सेयमत्रभवती शकुन्तला । यैषा—**

मालभारिणी
(समजगग ११३
सभग्ज २१८)

वसने परिधूसरे[1] वसाना[2]
[3]नियम-क्षाम-मुखी धृतैक-वेणिः।
अति-निष्करुणस्य शुद्ध-शीला
मम दीर्घं विरह-व्रतं बिभर्ति[4] ॥२१॥

King (*Looking at Śakuntalā. With plaintive joy*)

Lo! this *is* Her Ladyship Śakuntalā. She who of pure character, ([2]wearing a pair of dusty[1] garments, with *her*[3] face[3] penance-impaired *and*[3] braid knotted once for all, observes[4] a long vow of separation from me who had been excessively unmerciful to her. 21))

शकुन्तला (पश्चात्ताप-विवर्णं राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम्) **ण क्खु अज्जउत्तो विअ। ता को एसो दाणिं किद-रक्खा-मङ्गलं दारअं मे गत्त-संसग्गेण दूसेदि** (न खलु आर्यपुत्र इव। तत् क एष इदानीं कृत-रक्षा-मङ्गलं दारकं मे गात्र-संसर्गेण दूषयति)।

Śakuntalā (*Seeing the king, who is pale through remorse, thoughtfully*) He is not indeed like my good-man. Then who is here now contaminating my auspicious-amulet-protected child by the contact of *his* body?

V. L.— सहर्षमिदम् A. सवितर्कम् -B. Omitted by others. विलोक्य for दृष्ट्वा - M. S. omits 'वेषं' and reads 'वहति' for 'बिभर्ति'.

राजेति। बहुकालानन्तरं प्रणयिनीदर्शनात् हर्षं पुनस्तस्या विरह-वेशदर्शनात् अनुतापजनितं च खेदं'। ताभ्यां सह यथा स्यात् तथा। 'अय' इति विषादे स्मरणे वा। **वसने इति।** 'परिधूसरे' सर्वतः 'धूसरे' ईषत् पाण्डु-वर्णे मलिने इति यावत् [ईषत् पाण्डुस्तु धूसरः' इत्यमरः] 'वसने' उत्तरीयम् अन्तरीयं च इति वस्त्रयुगलम् 'वसाना' धारयन्ती, नियमेन उपवासादिव्रतेन [नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञा-निश्चये व्रते' इति मेदिनी] 'क्षामं' कृशं मुखं यस्याः सा तथा। ['स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात्'—(४।१।५४)-इति ङीप्, पक्षे टाप्]। धृता एका अर्थात् प्रत्याख्यान-दिन-कृतैक-संस्कारवती 'वेणिः' यया सा तथा 'शुद्धशीला' शुद्ध-स्वभावा पवित्रचरित्रा इत्याशयः ('शीलं शुचौ च वृत्ते च स्वभावे च प्रयुज्यते' इति धरणिः)। 'एषा' पुरादृश्यमाना शकुन्तला 'अति-निष्करुणस्य' गर्भावस्थायामेव प्रत्याख्यानात् अतिनिष्ठुरस्य मम मत्सम्बन्धिनं 'दीर्घं' बहुकालीनं 'विरहो'-चितं 'व्रतम्' (शाकपार्थिवादि) नियमम् 'बिभर्ति'

[**काव्यलिङ्ग-स्वभावोक्ती।** वसवसेति सनसानेति **छेकानुप्रास-**

वृत्त्यनुप्रासौ। काव्यभाग्णी वृत्तम्] ॥५१॥ **शकुन्तलेति।** 'पश्चात्ताप' प्रत्याख्यान-जनित अनताप [पश्चात्तापोऽनुतापश्चविप्रतीसार इत्यपि' इत्यमर], तेन 'विवर्ण' परिवर्तित रूपम्। अस्मादेव च वितर्क' इति ज्ञेयम्। पूर्वाकार-वैषम्याद् 'न खलु' इति अनधारण आर्यपुत्र' इत्यन्त इव अग जा ल्यगते। 'कृत विहित रक्षार्थ मङ्गल माङ्गलिक कर्म यस्य तथाभूत म दारक ... इयम्, इपयति'।

252n.—1. वसने—Hindu ladies generally wear two garments अन्तरीयक Sari and उत्तरीय' Bodice **2. परिधूसरे**—परि and सम्' give I... and ... like Greek **peri'** and **sun'** and Latin. **'per'** and **'con'. 'परि'** is even **more intensive** than सम्'। Thus समाप्ति—Completion परिसमाप्ति—Entire completion M. **वसाना**—वस् (... —to put on) शानच्। लट् ...। लिट् ववस। ...-वसितः। (I ... वसाना ...-रागम् —Ku. III 54 **"वसानस्य** (... —Ra VII 8 SPB IX 75 **3. नियम-क्षाम** &c (I ... नियमेन ... मध्यम —Rat I 20 Hn. 5, For **क्षाम—** (91n I Optionally **०क्षाम-रुग्वा'**— Cm **4. विरह-व्रतं** This consists in forbearing the use of cosmetics showy dresses, flowers or any other decoration either of the person or of the hair It also enjoins certain vows to be observed Read—'आर्तार्ते, मदिते हृष्टा, वियोगे मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥— Visnu-D motto... असत्या अवधारणम् ... कल्पनम् अनुलेपन-सत्कारम न कुर्यात् ... — Bo... S. 2.1 4 "—व्यसन ... दात्म्यमास्वभव। ... इव ... लेखा किरण-परि-क्षत ... Ku IX 46 **5. न खलु आर्यपुत्र**—The King was so greatly changed by pining for Sak that even he could not recognize him at the first sight For ... —Vide 22n, Remarks

Remark: Bhavabhuti had this Śloka certainly in his mind while composing the following stanza for his U C—'परिपाण्डु दुर्बल कपाल सुन्दर दधती विलोल कबरीकमाननम्। करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी'॥—U I II ...

Text:—बालः (मातरमुपेत्य)—**अम्ब! एसो को वि पुरिसो मं पुत्तकं त्ति ससिणेहं आलिङ्गदि** [अम्ब! एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्रक इति सस्नेहमालिङ्गति)। Boy (Going up to his mother Mamma, here's some man, calls me (his) son (and) hugs me affectionately.

राजा—प्रिये ! क्रौर्यमपि[1] मे त्वयि प्रयुक्त मनुकूल-परिणामं[2] संवृत्तम् । तदह मिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमा[3]त्मान मिच्छामि । King: –Darling, even my cruelty,[1] exercised (*by me*) on you, has turned[2] out to be of a favourable end. So now I want myself to be recognized[3] by you.

शकुन्तला (स्वगतम्)—**हिअअ ! समस्सस, समस्सस पहरिअ परिच्चत्त-मच्छरेण अणुअम्पिअ म्हि देव्वेण । अज्जउत्त क्खु एसो ।**

(हृदय ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । प्रहृत्य परित्यक्त-मत्सरेण[1] अनुकम्पिताऽस्मि दैवेन । आर्यपुत्र खल्वेष:) । Śakuntalā (*Aside*) (*My*) heart be reassured, be reassured. I am commiserated by fate with[1] its spite renounced[1], after the stroke. This (*is*) certainly (*my*) husband.

राजा—प्रिये ।

आर्या [12, 18 12, 15]

[1]स्मृति-भिन्न-मोह-तमसो दिष्टचा प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि !
[2]उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम्[4] ॥२२॥

King:- Darling ! luckily[2] do you stand before me, whose[1] gloom of stupor is dispelled by remembrance,[1] (*Oh*) fair-faced one ! after eclipse, Rohiṇī [*the fourth mansion*] has approached [4]union with (*her beloved*) Moon. (22

V. L. -'एष कार्जपि पुरुष' R. V. M. B omits 'पुरुष' and S replaces it by 'परकेरक' and 'आलिङ्गति' by 'जाग्रति' ॥ 'सस्नेहम्'—B. Omitted by others. 'समाश्वसिहि' B. R. M. 'आश्वसिहि' S. 'यदहम्'—R. V. M. S. 'तदहम्' B. 'पश्यामि'—R. V. M. S. 'इच्छामि'—B. 'प्रहृत्य' 'ॱमत्सरेण'—B. HS. 'ॱमत्सरेण'—R. V. M. 'ॱमत्सरिणापि'—S.

राजेति । 'त्वयि' शकुन्तलायां [**'मे' मया**] दुष्यन्तेन [प्राक् व्याख्यातः] 'प्रयुक्तम्' आचरितम् 'क्रौर्यं' सगर्भाया धर्मपत्न्याः परित्यागरूप-निष्ठुरत्वं । [यद्वा 'मे' मम 'क्रौर्यं' मित्यन्वयः] 'अनुकूलः' मङ्गलकरः 'परिणामः' उदर्कः, शेष इति यावत्, यस्य तादृशम् । यतोऽहमिदानीं पुत्रवान् । मम पुत्रः सुरलोके जातत्वात् अपार्थिव-प्रभाव-सम्पन्नः । पुनः सुर-गुरु-मारीचेन रक्षा-विधि-दत्तत्वात् अयं ननं दीर्घजीवी भवेत् । अस्य पृथिव्यां जातत्वे तु एतादृश-शुभ-फलस्य असम्भाव्यत्वं स्यात् । 'तत्' तस्माद् हेतोः 'इदानीमहम् आत्मानं 'त्वया प्रत्यभिज्ञातम्' आर्यपुत्र स्त्वमेव, इतिरूपेण परिचितम् 'इच्छामि' येन आनन्दस्य परिपूर्णता [illegible] **शकुन्तलेति ।** 'प्रहृत्य' अर्थात् आदौ प्रहारं कृत्वा पश्चात्

तज्जनित-क्लेश-भोगेन अपराधस्य विलष्टत्वात् 'परित्यक्तः' परिहृत. 'मत्सरः' क्रोधः ["क्वचित् क्रोधोऽपि मत्सरः" इति रत्नकोष । यद्वा, माद्यति परकृच्छ्रे इति 'मत्सर.'(मद्+सर,–उ—३६०)अन्य-शुभ-द्वेष. ।। 'मत्सरोऽन्य-शुभ-द्वेषः । तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु' इत्यमर]। येन तादृशेन 'दैवेन'। एवमननुनीतामपि किमपि प्रत्युत्तरम् अददती शकुन्तला पुनः अनुनेतुकामः वक्ष्यमाण-श्लोकमाह प्रिये इति। स्मृतीति। 'दिष्टया' भाग्येन [आनन्द-सूचक निपातोऽयम्] 'स्मृत्या' पूर्व-वृत्तान्तस्य स्मरणेन 'भिन्न' दूरीकृत 'मोह-रूप तम 'अन्धकार इति 'मोह-तमः' यस्य तस्य 'मे' दुष्यन्तस्य 'प्रमुखे' पुरत. हे 'सुमुखि'—(४।१।५४) [ङीष् पाक्षिकः] 'असि' त्वम् [सर्वनाम-प्रतिरूपकमव्ययम् इति केचित्] स्थिता (सुमुखीति माभिप्रायम्। सुमुखस्यैव समुखे स्थात योग्यत्वात्)। एतदेव उदाहरणेन स्पष्टीकरोति। 'उपरागस्य' ग्रह-सम्पर्शस्य (उच्यते ग्रह-सम्पर्श उपराग उपप्लव.' इत्यभिधान-रत्नमाला) 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' (४।१।३९) दक्ष-कन्या चन्द्रस्य नक्षत्र-रूपा प्रेष्ठा भार्या 'शशिन ' चन्द्रस्य योग' सम्मेलनम् 'समुपगता' प्राप्ता (अनेन परिग्रह-बहुत्वेऽपि त्वमेव मे प्रेष्ठा भार्या इत्यर्थ आक्षिप्यते)। (अत्र निदर्शनालङ्कारः इति यत् राघव न्याय-पञ्चानन पादैरुक्त तत् चिन्त्यम्। यत अत्र वाक्य-द्वयस्य भिन्नत्वं तु सुस्पष्टमेव। अतएवात्र दृष्टान्तालङ्कारः, न निदर्शनम्। स च 'मोहतम" इति निरङ्ग-केवल-रूपकालङ्कारेण सङ्कीर्यते। अन्ये तु साधक-बाधक प्रमाणाभावात् उभयो. सन्देहसङ्करमाहुः मखे मयोति मिम ममु इति छेकानुप्रासः। बहूना सकारदीना दन्त्याक्षराणा मकारादीनाम् ओष्ठ्याक्षराणा सत्त्वात् श्रुत्यनुप्रासः। कृति-नामकमङ्ग चात्रोपक्षिप्तम्। "लब्धार्थ-शमन कृतिः" इति दर्पण-लक्षणात्। इयमार्या) ॥२२॥

253n.—1. अनुकूलपरिणामं &c. - Cf. 'अनुकूल-गलहस्तः'-- 77*n.* 1. I had been no doubt extremely cruel at the time of your disavowal, still it seems to me that in the long run, this cruelty has effected a beneficial result. For in addition to my moral purification, I have now got a son who is delivered by you in the supramundane (*divine*) region and hence he is supposed to be endowed with divine power. Again this boy is sure to be a macrobiote as he has been protected with a Divine Herb (सुर-महौषधि) by *Māna*. All these would not have been possible in the sordid world. **क्रौर्यमपि—**Refers to 'मयि क्रूरे'—VI. 9. Supra. **2. तत**--Form all these considerations. **3 प्रत्यभिज्ञातं** &c.—I wish that you should now *recogni*[illegible] your husband, as then my felicity will be co[illegible]

= [स्मृति+अनुभूति or प्रत्यक्ष—(148*n*, 1.)] is a philosophical term, as in 'एषोऽयम् आर्यपुत्रः', 'एषः' forms the **recollection,** and 'अयम्' the **direct perception.** The reading with 'आत्मानं पश्यामि' is **rejected,** as from her previous speech it is clear that she **could not** first recognize the king. **4. सुमुखि** सुमुखा (*Com.*). The epithet has been very apt here as the fair-faced (सुमुखी) are worthy of being put (स्थिता) in the **van (प्रमुखे)** । Cf. "तेऽग्रस्थिताः **प्रमुखे** धार्तराष्ट्राः"—*Gitā. II.* 6. **दिष्टया**—(95n. 1). **5. उपरागान्ते**—उपरज्यते अनेन । रञ्ज् रागे—*to tinge.* 'हलश्च'—(३।३।१२१)—इति घञ् ॥ "घञि च भाव-करणयोः"-(६।४।२७)-इति न-लोपः । भावे वा घञ् ३।३।१८—*BhD.* **उपरागः**—Eclipse, as by it the sun and the moon are tinged. **6. रोहिणी शशिनः योगम्** &c.- This is the construction. The latent idea is this -Just as Rohiṇī, despite many a wife of the Moon, became his most favourite, similarly you are my most esteemed consort, though my harem is replete with other wives ('परिग्रह-बहुत्वेऽपि' -*II.* 18). Repudiation was due to a delusion which had caused my power of recollection to fall in slumber. But that is quite repelled now. **योग**- Union, conjunction. Cf. "गुणमहतां महते गुणाय योगः" -*Ki. X.* 25. [For different meaning-vide. *Ra. III.* 26; *X.* 86; 1.8; *Ku. VII.* 55; 1. 21; (74*n* 5.)]

Text:—शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु, जयत्वार्यपुत्र.] ।

॥ (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति) ॥

Śakuntalā -Victory, victory (*to my lord*).

[*With this half-said stops with her throat choked with tears*].

राजा—सुन्दरि ! —"बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जय-शब्दे जितं मया ।

श्लोक **यत्ते दृष्ट मसंस्कार'-पाटलोष्ठ-पुटं मुखम् ॥२३॥"**

King- Lovely one ! I have been a victor, though the word of "victory" is withstood by tears, since your face with its lips rosy even [1]without decoration,[1] has been seen by me. (23)

बाल—अम्ब ! को एसो [अम्ब ! क एषः] ।

Boy -Who (*is*) he, mammy ?

शकुन्तला—वच्छ ! दे भाअहेआइं पुच्छेहि

भागधेयानि' पृच्छ] (इति रोदिति) ।

Śakuntalā—Ask thy fate, my, child. (*This said, she weeps*).

V. L.—'असंस्कार' &c. (*as one word*)—R. B. S. "असंस्कार ०पुटं"—— Taylor Mss. M. "असंस्काराल्लोलाञ्छकम् इव मुखम्"—S. C. Bodelian B–Mss. "असंस्कारं पाटलोष्ठं मुखं प्रिये" - Mackenzie Mss. "ते भागधेयानि पृच्छ"- R. V. S. 'ते भागधेयानि'—R's Com. 'भागधेयानि पृच्छ'—B.

सुन्दरीति। 'सुन्दरि' इत्यनेन च विशेष-दृश्यासि इत्यर्थः व्यज्यते। स्त्रीणां **किलिकिञ्चिताख्यो** भावो विशेष-दर्शनाय अलङ्कृति। तथा चोक्तं—"क्रोधाऽश्रु-हर्ष-भीत्यादेः सङ्करः **किलिकिञ्चितम्**" इति। **बाष्पेणेति।** 'बाष्पेण' अश्रु-भारेण (अनेन चातिविरह-कातरत्वं व्यज्यते) 'जय-शब्दे' जयतु जयतु इत्यादि शब्दे ('जयत्यर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते" इति मम्मटभट्टः) 'प्रतिषिद्धे' कण्ठे एव विलीने सति। 'अपि मया जितम्' उत्कर्षं प्राप्तम् इत्यर्थः ("**जय उत्कर्ष-प्राप्तिः। अकर्मकोऽयम्**" इति भट्टोजि.) कथं तदाह। 'यत्' यस्मात् 'असंस्कारात्' नियम-पूर्वकम् अलक्तक-प्रदानादि-संस्कार-वर्जनेन अपि 'पाटलम्' गोलावास्य-पुष्पवत् रक्त, यद्वा 'असंस्कारेण' हेतुना 'पाटलम्' श्वेत-रक्तम् ('**श्वेत-रक्तस्तु पाटल**' इत्यमरः) 'ओष्ठ-पुटं' यस्य तादृशं ("ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति **वृद्धि-विकल्पः**) ते मुखं दृष्टम्। पुनस्त्वन्मुख-दर्शनाभावसम्भावना मे यत् स्वप्नोपमम् जातं, तदेव मे जय उत्कर्षोऽयम्। [जय-शब्दे प्रतिषिद्धेऽपि जितमिति **विरोधाभासः।** जितं प्रति उत्तर-वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् **काव्यलिङ्गम्।** असंस्कार-पाटलोष्ठ-पुटम् इत्यत्र **विभावना।** 'क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फल-व्यक्तिः **विभावना**" इति तल्लक्षणात्। **श्रुति-वृत्त्यनुप्रासौ।** **श्लोको** वृत्तम्] ॥२३॥ **शकुन्तलेति।** 'आत्म-नाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् **ज्येष्ठ-पुत्र-कलत्रयोः**" इत्युक्तेः **वत्स इति सम्बुद्धिः।** 'भागधेयानि' भाग्यानि 'पृच्छ' (क्वचित् पुस्तके "पृच्छेहि" इति नास्ति। तस्मिन् पाठे **रूपकम्** इति राघवपादाः)। सार्वभौम-नृपात् ते जन्म, तेनैव तव प्रत्याख्यान, पुनस्तेनैव सह तव आकस्मिक-समागम.। अतएव ते भाग्यानां विरूपत्वात् भागधेयानि इति बहुवचनम्।

254n.—1. बाष्पकण्ठे—Cf. "बाष्पकण्ठः स इदं वचनं जगाद"—*BC.* 1. 29. Optionally **'बाष्पकण्ठा'** by "अङ्ग-गात्र-कण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" —*Vārt.* 511.- गड्वादित्वात् सप्तम्यन्त-कण्ठ-शब्दस्य **परनिपातः।** *VM*, however, **includes** "गड्वादि" in the **"आहिताग्न्यादि"** list. **"आकृति-गणश्चायम्। तेन गडु-कण्ठ-प्रभृतयः इहैव द्रष्टव्याः"**—*KT*. The *lachrymal moisture (previous to its formation into tear)* entering into the throat (कण्ठ) embarasses the utterance. (112*n*. 1). **2. जितं मया—The root 'जि'** means **"to prosper"** and **is intransitive.**

8). Duṣyanta had given up all hopes of seeing Śak's face again (*Cf.* "असंनिवृत्यै तदतीतम्"—*Act. VI.* 10). Hence he considers himself to be a **victor** as he has not only been able to see her face but also finds her, though cruelly repudiated, solely devoted to him.

3. असंस्कार—&c.—(Cf. 'असंस्कार-रमणीयम्'—MK. VII.). Unlike ordinary women accustomed to enhance the beauty of their cheeks with lacs or other dyes [*Cf.*'आ-पाण्डरी-भूत-मुख-च्छवीनाम्'—*Ku. II*;. 33. 'कुङ्कुम-परिहारात् इति भावः'—MN. 'रागेण बालारुण-कोमलेन चूत-प्रवालोष्ठ मलंचकार"—*Ibid. III.* 30. 'रागेण अरुणिम्ना तेनैव लाक्षा-रागेण'—*MN.*] Śak. was not under the necessity of such embellishments as her *lips were naturally red* like the विम्ब-fruit or *new foliage*, ["अधरः **किसलय-रागः**"—*Act.* I; "अक्लिष्ट-बाल-तरुण-पल्लव-लोभनीयं बिम्बाधरम्"—*Act. VI.* 20. 'इदं **किलाऽव्याज-मनोहरं वपुः**"—*I.* 16.]. But on the eve of her departure to the king's place she used various things of decoration (Act. *IV.* 6; 'मङ्गल-समालम्भनम्'—&c *Act. IV.*). Since her repudiation, she *felt no necessity for ornamentations*, hence here lips have been shorn of their natural ruddiness and have turned pale. Or, her lips are turned pale owing to her austere vows (252*n*, 4.). In that case it is to be taken as a कर्मधारय समास । According to V, her lips were ruddy **even though** unadorned. M reads "असंस्कार पाटलोष्ठ-पुटम्" and objects to the other reading which according to him, **violates the usual caesura.** "There is no doubt", says he, "that unpainted lips were a sign of mourning, but this is sufficiently implied in **पाटलोष्ठ** and it is a a question whether "संस्कार" can ever mean "*paint*"—(196*n*. 8.). For a somewhat similar idea, Cf. "**सुन्दरी मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते ।** जय-शब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम्" *Vik. III.* 17; [also **'पाटलौष्ठ** 112*n*. 3.]. **पुटं** (*m & n*) A hollow-space, concavity. 'पल्लव-पुटः'. —*Ra. IX.* 63; *XI.* 23; *XVII.* 12; 'किसलय-पुट'—*Māla. III.* 9.

4. भागधेयानि &c. -You had several vicissitudes in your life. Born of this man, a paramount emperor, you were abandoned by [illegible] en you had been in my womb. Again out of his own [illegible] come here, who knows whether to take you back

or not. I know him but his nature is not explicable to me. The answer to your query can be best decided by your luck only. (*Com.*)

Text:—राजा—सुतनु ! हृदयात् 'प्रत्यादेश-व्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत्

हरिणी **प्रबल-तमसामेवं-प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः'**

(नसमरसलग) **'स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहि-शङ्कया' ॥२४॥**

॥ (इति पादयोः पतति) ॥

King (O) fair-framed[1] let the throe[1] of rejection[1] go out of (*you*) heart. At that time some strange [*or unknown*] powerful infatuation of my mind took place. Such, indeed, are generally the attitudes[2] towards auspicious (*objects*) of those (*lost*) in mighty gloom. The blind (*man*) shakes off even the garland[3] placed on (*his*) head, in dread of a serpent[4]. (24) (*This said, falls at her feet*).

शकुन्तला—उट्ठेदु उट्ठेदु अज्जउत्तो। णूणं मे सुअरिअ-पड़िबन्धअं पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणाम-मुहं आसि। जेण साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ तहविहो संवुत्तो [उत्तिष्ठतु, उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः। नूनं मे सुचरित-प्रतिबन्धकं[1] पुराकृतं[2] तेषु दिवसेषु परिणाम-मुखम्[3] आसीत्। येन सानुक्रोशो[4]ऽपि आर्यपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः]। (राजोत्तिष्ठति)।

Śakuntalā Get up, get up, My Lord. Assuredly (*one of*) my merit-obstructing[1] deeds,[1] in quondam[2] birth, was in those days drawing[3] towards fruition[3], so that though compassionate[4], My Lord, became so [i.e. *having that sort of attitude*] towards me.

(*The king rises up*)

V. L.—'शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य' – **Before** the Śl. by R. V. M. S.; B. HS & P have 'पादयोः पतति' (**after** it). 'हि वृत्तयः' B. M. S. K. Śr. 'प्रवृत्तयः'—R. 'सुचरित'—R. V. M. S. 'मुख०'—B. 'परिणाम-मुखम्'—R. V. M. 'परिणाम-सुखम्'—P. B. 'परिणामाभिमुखम्'—Śr. Ś. 'परिणताभिमुखम्'—K. For 'विरसः', Ś supported by Patankar reads 'तथाविधः'।

सुतन्विति। 'सुष्ठुः तनूः' मूर्तिः यस्याः सा 'सुतनूः' [**समासान्त-विधेरनित्यत्वात्** 'नद्यृतश्च''–(५।४।१५३; ८३३)–इति न कप् [अस्मादेव तन्मब्रूते "सुतनु"। [अनेन व्यलीकस्य बहिर्विकाराऽभावो व्यज्यते] 'प्रत्यादेशेन' प्रत्याख्यानेन [**"प्रत्याख्यानं** निरसन **प्रत्यादेशः** निराकृतिः' इत्यमरः] सञ्जातं यत 'व्यलीकं'

पीडा [**'पीड़ार्थेऽपि व्यलीकं** स्यात् इत्यमरः] तत्। 'ते हृदयात्'' मानसात् (अनेन व्यलीकम् हृदये निगूढमस्तीति सूच्यते) 'अपैतु' दूरे गच्छतु। 'तदा' तस्मिन् निराकरण-काले 'मे किमपि' अनिर्वचनीय-रूप यथा स्यात् तथा 'बलवान्' अतिप्रबल. 'मनस' चेतस 'सम्मोह' अज्ञानम 'अभूत्'। अज्ञानात् नतु कामतः मयैव कृतम्, तस्मात् क्षन्तव्यम् इति वाक्याशय। 'शुभेषु' मङ्गलेषु विषयेषु 'प्रबल' बलवत्तर 'तम' तमोगुण-जनित-मोह अन्धकारश्च येषा तथोक्तानाम् ['विशेषण-मात्रप्रयोग विशेष्य-प्रतिपत्तौ'' इति वामन] मोहाच्छन्नाना जनाना वृत्तय' प्रवृत्तय व्यापारा इति यावत् 'पायेण' बाहुल्येन 'एवम्' इत्थभूता अर्थात् शुभ-त्यागरूपा [मयूरव्यंसकादित्वात् प्राग शब्दस्य **पूर्वनिपातः। "अविहित-लक्षण स्ततपुरुषो मयूर-व्यसकादिषु द्रष्टव्यः"** इति वामनसूत्रे] हि इत्यवधारणे॥ तत्र दृष्टान्तमाह॥ 'अन्ध' नेत्र-विहीन जन 'शिरसि' मूर्ध्नि 'क्षिप्ताम्' केनापि 'अर्पिता, 'स्रजमपि' पुष्पमालामपि [सृजो स्त्रिन्(३।२।५९)] 'अहि-शङ्कया सर्प-भ्रान्त्या। धुनाति' शिरश्चालनेन दूरे निक्षिपति, इत्युक्त्वा शकुन्तलाया पादयो पतति प्रसादनार्थमिति। अत्र (तथा चोक्त नाट्यशास्त्रे भरतेन '...कारुभि **प्रणिपातैश्च** भाग्य-निन्दादिभिस्तथा। ... च नारीणा पुरुषोऽति-प्रियो भवेत्' इति)॥ [अत्र पत्र ...समासिन्यादिना **अर्थान्तरन्यासः**, स च स्रजमित्यादि-**दृष्टान्ताङ्ग**। प्रथम-चरणार्थ प्रति द्वितीय चरणगत वाक्यार्थो हेतु इति **काव्यलिङ्गम्**। 'अहि-शङ्कया' इति **भ्रान्तिमान्**। **श्रुत्यनुप्रासश्च**। ... मत्तेमपीति बलवेति **छेकानुप्रास**। ... पतति' इत्यादिना **अनुनय-नाम** भूषणमुपक्षिप्तम। "अभ्यर्थना-पर वाक्य विनेया **नुनयो** बुधै" इति तल्लक्षणात्। **हरिणी** वृत्तम्)॥२४॥ **शकुन्तलेति। विकस्वरालङ्कारश्चेति** इति नत्, 'यस्मिन विशेष सामान्यविशेषा स विकस्वर" इति तल्लक्षणात्। [भर्त्रा **भार्यायाः पादयोः पतनम् अन्याय्यम् अमङ्गलकञ्च** इति मन्यमाना शकुन्तला **त्वरया** '**उत्तिष्ठतु**' इति **द्विरुक्तिमाह**। अतएव राघव-भट्टादिभिर्धृता **"राजा शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य"** इत्यादि-नाट्योक्ति पूर्व-श्लोकस्य **आदौ असमीचीना** इति वय मन्यामहे]। 'आर्यपुत्र' इति सम्बोधनेन न मे त्वयि काप अस्ति इत्यपि व्यज्यते। 'ननम्' तर्कयामि इत्यर्थः ['नून तर्केऽर्थनिश्चये'' इत्यमर]। 'मे' मम 'पुरा कृत' पूर्व-जन्मार्जित किमपि मलिनात्मक कर्म यत् 'सुचरितानाम्' पुण्याना 'प्रतिबन्धक' प्रतिकूलम् दुःखजनक मित्यर्थ। तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यान-कालेषु 'परिणाम मुख' फल-परिपाकोन्मुखम् अर्थात दुःख-जनन-प्रवृत्तम् 'आसीत् तेन' तस्मात् 'सानक्रोशस्यापि' सकरुणस्यापि' ['**कृपा** दयानुकम्पा स्यादनु**क्रोशोऽपि**' इत्यमर)। 'आर्यपुत्र मयि' शकुन्तलाया 'तथाविध' अर्थात वीतराग, प्रेमरहित 'संवृत्त।'।

—**1. सुतनु** Involves **knotty points of grammar.** For

the word **'तनु'** (*f*) exists in **three forms** viz. (*i*)**तनु** (*ii*) **तनुस्** (*iii*) **तनू** –[Read–"स्यात् **तनुः तनुषा** सार्धं, धनुषा च धनुं विदुः"–*Viśva*. "तनुषेऽन-ङ्गम्"– *Subandhu* तनुपे तनुपे कम्" *Vāsavadattā qtd RM.* "**स्त्रिया मूर्त्ति स्तनु स्तनू.**" *AK*], hence in a बहुव्रीहि with (*i*) i.e. "तनु as its *final* member," the form should be **"सुतनो"** in the *Vocative Case* (7 3. 108) With (*ii*) the form becomes **"सुतनुः"**, and with (*iii*) 'तनू' which is a नदी-सञ्ज्ञक word [by 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' (1 4 3, 303),] the compound form with कप् (by 'नद्यृतश्च' (5 4 153) becomes **"सुतनूके"** in the Vocative Case (Com.) In this connexion it must be remembered that with (*i*) i.e. 'सुतनु', we do not get the *Feminine affix* **'ऊङ्' by 'ऊङुतः.'** as it is not expressive of **human genus.**
उकारान्तात् **मानव-जाति-वाचक-शब्दात्** परः स्त्रियाम् **ऊङ्-प्रत्ययः** स्यात्'

Prabha. *VM*, however opines that the application of the Sutras ऊङुतः 4 1 66 [*e* addition of ऊङ् *for* उकारान्त *words*] and उतो मनुष्यजातेः 4 1 65 [*addition of* ङीष् *after* उकारान्त *words*] **depends upon the option of the speaker**– which option is **ascertainable** by *actual* **usage** whether or not a certain **nominal stem will be regarded as denoting the human genus'.** Hence सुतनु with ऊङ् becomes **'सुतनू'**, and **"सुतनु'** in the *Vocative case*, the *final vowel* being *shortened* by "अम्बार्थ-नद्योर्ह्रस्वः'–(7 3 107) Read–**'मनुष्यजाते विवक्षाऽविवक्षे"** (५।२।४७)–"इयत्र मनुष्य-जातेः, ऊङुतः इत्यत्र **मनुष्यजाते विवक्षा अविवक्षा च** लक्ष्यानु-**सारतः** * * * हृतानुरागे नयनाद् विन्दुभिः निमग्न–नाभे —' । अत्र **"निमग्न-नाभे'** इति **मनुष्यजाते अविवक्षा** इति ङीष् **न कृतः ।।** "**सुतनु** जहिहि कोप —' इत्यत्र **मनुष्यजाते विवक्षा इति सुतनु-शब्दाद्** 'ऊङुतः" इति **ऊङि सति ह्रस्वत्वे** (७।३।१०७), **"सुतनु" इति सिध्यति ।।** बरतनु अथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे (*VK* *II* 22) इत्यत्र **"मनुष्य-जातेः अविवक्षा** इति ऊङ् न कृतः —*KSV* ननु ऊङ् तनु-शब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे सबुद्धौ चेति गुणेन भाव्यम् । दीर्घान्तत्वेन नदी लक्षणः कप्' प्राप्नोति ।। सत्यम् ।। **तनुशब्दः स्त्री-जाति कविभिः प्रयुज्यते ।** तस्मात् **"ऊङ् तः" इति "ऊङि" कृते कर्मधार-योऽयम् इति हरदत्त."** *Siddhānta-Kaumudī*. For similar uses Cf 'एता ते सुतनु पुरी जनापभोग्या दृश्यन्त"—*Bk. XVII* 27, 26. "या तनु सुतनु पूर्वम् उज्झिता' *Ku. VI*;. 52, *PA & MD.* 117 *Ra. II* 57. "एता [illegible] ते'

Vik I. 11. "अरुणकरोद्गम एष वर्तते **वरतनु** संप्रवदन्ति कुक्कुटाः"—*Kumāra-dāsa qtd. Keṣemendra in his* "औचित्यविचारचर्या"। Or, समास is with **'तनू'** but समासान्त 'कप्' is **not added** as **समासान्तविधि is often** 'अनित्य'—(193 n. 4). **2. व्यलीक**—Grief. **'व्यलीक-निःश्वासम्'**—*Ku. III.* 25. 'शमित-पराजय-**व्यलीकान्**"—*Ra. IV.* 87. *Ki. III.* 19. **R explains** 'व्यलीक' as 'अप्रिय'। 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते'—*AK. Cf.* 'इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव"—*ŚPB. V.* 1. **3. किमपि मनसः**—'किम्' and 'अपि' together mean **indescribable.** 'अनिर्वचनीय-रूपं यथा स्यात्'—*Ś.* "किमपि चेदमनङ्ग-विचेष्टितम्"—*Vik. II. 9.* "स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनः'—*PA&MD. II.* 51.' 'व्यतिषजति पदार्थान्तरः कोऽपि हेतुः"—*UC. VI* 12. "किमपि अहिंस्यम्नव"—*Ra. II.* 57. Considering that 'समोह' always belongs to the mind, *R* takes the *whole* as a compound word, as otherwise according to him, **'मनस्'** being superflous, **tautology** will arise. Read—"किमर्थम् अप्रियं कृतम् ? "किमपि" ईषत् "मनः" यस्य असौ **"किमपि-मनाः"**। तस्य 'किमपि-मनसः मे' मम बलवान् ' अधिकः 'समोहः' अज्ञानम् अभूत् इति विशिष्ट विधेयम्। ** संमोहस्य मनो-धर्मत्वात् मनसः समोहः जातः इति आर्थपौनरुक्त्यं निरस्तम्"—*R.* My mind being weak, was easily destroyed by infatuation. Thus it was not in me at that time, and conse--quently you were not recognized. **बलवान्**—(4n. 5; 89*n*, 3). **4. प्रबल-तमसाम्**—'तमस्' is darkness or foulness (*inertia*) whence proceed ignorance, infatuation, delusion, mental blindness &c.—*Gītā XIV.* 8-17. "मद-मूढ-बुद्धिषु विवेकिता कुतः" *ŚPB. XIII.* 6. **5. अहि**&c. - आहन्ति इति आ + हन् (हिंसागत्योः) + इति उण् । उ-"५८७"—इति इण् डित् आङो ह्रस्वः । 'अहि–*BhD.* 'अहिर्वृत्राऽसुरे सर्पे'–*Viśva.* **6. पादयोः पतति**—This is only to propitiate Śak. (*Com*). Elseshere our poet makes his heroes **'पुरूरवाः'** and **'अग्निमित्र'** **fall at the feet of their consorts 'काशीराजपुत्री' and 'इरावती' respectively**. *R* and *S* supported by *M* place this stage-direction just **before this Śloka;** and the following speech is uttered by the king **lying prostrate for some time**—which fact however is neither in consonance with the **reduplication** in' उत्तिष्ठतु' implying **haste** (p. 255, *L* 10), nor with the character of Śak. who adores her

husband as God (202n. 3). Our doubt is **doubly increased** by the fact that in both *Vik.* and *Māla.* this **very stage-direction** occurs **after, and not before the speeches of propitiation** made by 'पुरूरवा' and 'अग्निमित्र'। Read 'राजा—अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु &c. ॥२१॥ **(इति पादयोः पतति)**" ॥—*Vik. II.* "राजा—(सरशन हस्तमवलम्बयति) अपराधिनि-मयि दण्ड महरसि &c.—**(इति पादयोः पतति)**" ॥ *Māla. III;* Also * * **(इति पादयोः पतति)** वासवदत्ता [हस्तेन वारयति]—"अज्जउत्त उट्ठेहि उट्ठेहि" Rat. III. 14. This is in fact the trait of **every Hindu wife,** and consequently she will never allow **her husband to be prostrate on her feet until his speech is finished.** Now read MK I. 41.) where विट **after his speedh** falls at the feet of Vidūṣaka. **7. आयपुत्र**—Shows sign of conciliation. Read-**"संशयिते परिणये न एष समुदाचारः"**—Act V. pp. 165. **8. सुचरित**&c. I had performed some good deeds (सुचरित) in previous birth and the merit accrued thereof caused my union with you. But its further action was debarred by some of my bad deeds which were then drawing towards fruition. Thus I was disowned by **my bad luck and not by you.** Śak. has been represented as a **typical Hindu woman** who always attributes **her sorrows to evil deeds done in previous birth.** Cf 'यो मदर्थे पयोराशिं म्लवान् वानरैर्यत ॥ स कथं मां महाभागो निष्पापां रजकोक्तितः । त्यजिष्यति ममैवात्र दैवन्तु **प्रतिकूलितम्** ॥" *PP. Ch.* 32, 23-24; 'नित्यं नव पदे रक्ता त्वदुच्छिष्ट-भज हि माम् ॥ भवांस्तत्याज तत् सर्वं मम **दैवन्तु कारणम्**' *Ibid.* 29. "कल्याण-बुद्धे रथवा **तवायं न कामचारो** मयि शङ्कनीयः । **ममैव जन्मान्तर-पातकानां विपाक**-विस्फूर्जथु रप्रसह्य "—*Ra. XIV.* 62. 'किं नु **पापं कृतं पूर्वं** को वा दारैः वियोजितः । याहं शुद्ध-समाचारा त्यक्त्वा नृपतिना सती' ॥- *Rām. VII. Ch.* 48, 4. **तथाविधः** The vague general nature of the expression is more suited to feminine nature. (255n, 8, end).

Text: -**राजा (उत्तिष्ठति)** —The king rises up.

शकुन्तला—अह कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्ख-भाई अअं जणो

[अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः।] Śakuntalā. How then was this unhappy person remembered by

राजा—उद्धृत-विषाद-शल्यः[1] कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु ! पूर्वमुपेक्षित स्ते

वसन्ततिलका **यो बाष्प-बिन्दु रधरं परिबाधमानः[2]**

(तभजजगग) **तं तावदाकुटिल-पक्ष्म-विलग्न[3] मद्य**

कान्ते ! प्रमृज्य[4] विगतानुशयो[5] भवेयम् ।।२५।।

।। (यथोक्तमनुतिष्ठति) ।।

King:- When I have plucked[1] out the splinter of sorrow[1] (*I*) will tell you. Having first wiped[4] off to-day that tear-drop which weighing[2] upon (*your* nether lip, was Oh fair-bodied one, formerly neglected by me through infatuation (*and*) which is (*now*) hanging[3] on (*your*) slightly-curved eye-lashes[3], I will, O my beloved, be rid of remorse[5]. (25) (*Thus said, acts accordingly*).

V. L. –'वाष्प-बिन्दु.'—B. R. M. Dr. 'बद्ध-बिन्दु. - *Sr*. V. S. 'कान्ते'-B. HS–supported by one Devanāgara Mss. of Patankar. 'बाष्पं'—R. V. M. S. 'भवामि'---B. 'भवेयम्' –R. M. S.

राजेति । 'उद्धृत' हृदयात् दूरीकृत 'विषाद-रूप शल्यं' शङ्कुः ['वा पुंसि **शल्यं शंकुर्ना'** इत्यमरः] येन तथाविधः भूत्वा । **मोहादिति** । 'हे सुतनु' [प्राक् व्याख्यातः ७।१४] 'यः वाष्पस्य' अश्रुणः 'बिन्दुः' कणः [जात्यैकवचनम्] 'पूर्वं' निराकरण-वेलायां 'ते' तव 'अधरं' निम्नोष्ठं 'परितः सर्वतः 'बाधमानः' उत्पीडयमानो नेत्र-जलस्य **उष्णत्वात्** अधरस्य मलिनता सम्पादयन् इत्यर्थः । 'मया' [परम-विवेकिना धर्म-भीरुणा परम-विदग्धेन दुष्यन्तेन इत्यर्थान्तर-सङ्क्रान्तम्] 'मोहात्' अज्ञानात् 'उपेक्षितः' अगणितः न प्रमृष्ट इति यावत्, 'अद्य' बहु-दिवसानन्तरम् 'आ' ईषत् 'कुटिलं' वक्र यत् 'पक्ष्म' नेत्र-लोम तेषु 'विलग्नं' सगक्त 'तं' विषाद-शल्यरूप बाष्पबिन्दु 'प्रमृज्य' विशोध्य दूरीकृत्य इत्याशयः । हे 'कान्ते' प्रिये 'विगतः' दूरीभूतः 'अनुशयः' अनुतापः यस्य तथाभूतः 'भवेयम् तावत्' इत्यवधारणे ['यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः] । [इदमेव उद्धृत-विषाद-शल्यत्वम् । यतोऽपराधादिनाऽनुशयो हि विषादः । तदुक्त सुधाकरे—"अपराध-परिज्ञानात् अनुतापस्तु यो भवेत् । **विषाद**" इति । **काव्यलिङ्ग-श्रुति-वृत्त्यनुप्रासाः** । आकुटि-लेति **व्यतिरेकः** । वाष्प-मोचन-कार्यस्यान्वेषणात् **'विबोध'**—नामक सङ्गमुपक्षिप्तम् । "विबोधः कार्य-मार्गणम्" इति दर्पण-लक्षणात् । यथोक्तमित्यादिना **प्रसाद**-नामक सङ्गञ्चोपक्षिप्तम् । तल्लक्षणन्तु—'शुश्रूषाद्युपसम्पन्ना **प्रसादस्तु** प्रसन्नता' इति । वाष्प-मार्जनं तु **त्रिपताक-वक्राऽनामिकया** इति ज्ञेयम् । तथा चोक्तं सङ्गीत-रत्नाकरे—"[illegible] स्याद् अधो यान्तीमनामिकां नेत्रक्षेत्रगतां बिभ्रत्" इति । **वसन्त-**

256n. **1. दुःखभागी**—may be derived with 'घिनुण्' (3. 2. 142; or with 'ण्वि' (3 2 62) after 'भज'। **विषाद-शल्य**—शल्य (*lance, dart*) if lodged in the body become the cause of continuous grief. Cf. 'अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्। स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम्" *Ra VIII* 86 'शल्य—प्रोतम्'— – *IX*. 75, *IX* 78 "शोक-शल्ये" BC IX 13 'अलात-शल्यम्'–UC III 35. *Śak VI* 9 'हृदयगत-शल्यः' –*BC II* 103 *Ibid II* 10 'अहो शल्यं मे हृदयात् अपनीतमिव' – *Ibid V* 'उद्वेगेन ता हृदय-शल्यम्' *Ibid I* **2. परिबाधमानः**—Suggests the continuity and tepidity of tears **3. आकुटिल** &c Cf **'Arched brow' All's Well That Ends Well.** The king is vividly reminded of the past scene of Śak's rejection. Cf 'भेदाद् भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या &c *V* 23, *VI* 9 Hence he ... the **present tear** (तम्) of Śak with that which (**य पूर्वम्**) had arisen **at the time of her repudiation,** (अत्र पुरातनाद्यतनयोः बाष्पयोः एकत्वम् अभेदाध्यवसायात् 1), just as woes experienced long before are renovated at the sight of dear and near ones This is how *R* has explained the *significance of the correlatives* (यद् तद्) **4. कान्ते** The king is doing his best to please Śak **कान्ते'**—is suggestive of the **undiminished love of the king** for Śak while **'सुतनु'** 253n. 1, is suggestive of her **personal beauty.** बाष्पम् M ... **unnecessary palillogy** and is well **rejected.** But *M* argues The repetition of बाष्प seems *at first* **unneccessary, but not** if it be borne in mind that 'बाष्प is properly the *moisture* in the eye (112n 1) and बाष्प-बिन्दु' *the tear-drop* ... **प्रमृज्य** मृज् रुद्-मार्ष्टि, (७।२।११४) मृजः, मर्जन्ति मार्जन्ति। मृज् निमार्जयति निमृक्षति, निमार्क्षति।

Text — शकुन्तला (प्रमृष्ट बाष्पा अङ्गुलीयक विलोक्य)—

अज्जउत्त ! तं एद अंगुलीअअं (आर्यपुत्र ! तदेतत् अङ्गुलीयकम्)।

Śakuntala (*With tears wiped off seeing the ring*)

This My Lord, (*is*) that ring !

राजा—अथकिम्। अस्माद्भुतोपलम्भान्मया स्मृति रुपलब्धा ।

King Yes. From the wonderful acquisition[1] of this *ring*, (*my*) memory was restored[2].

शकुन्तला--विसमं किदं क्खु इमिणा, जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चअ-काले दुल्लहं आसि (विषमं³ कृत खल्वेनेन, यत् तदा आर्यपुत्रस्य प्रत्यय-काले⁴ दुर्लभम् आसीत्) ।

Śakuntalā—(*Great*) mischief³ was, indeed, done by it, in as much as it was difficult to obtain, at the time⁴ of convincing⁴ my husband.

राजा--तेन हि ऋतु-समवाय⁵-चिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

King—And so, let the vine receive (*her*) blossom, as earnest of (*her inseparable*) union⁵ with the (*spring*) season⁵.

शकुन्तला--ण से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु

[नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्रः एवैनद्धारयतु] ।

Śakuntalā—(*I*) trust it not. Let my husband himself keep it.

V. L.—'प्रमृष्ट-बाष्पा' &c. B 'नाममुद्रा विलोक्य'—R. V. M. S. 'तदेतत्'—B. 'एतत् तत्'—V. M. S. 'एतत् ते'—R. 'अथकिम्'—B. 'अस्याद्भुत'&c. - B "अस्य अङ्गुलीयस्य उपलम्भात्"—V. 'अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्'—R. M. S; R and M omit 'मया' । 'प्रत्यायन'—B. M. P. S. 'प्रत्यय'—R. S. V. 'समवाय'—R. V. M. S. समागम०'—B. P. Some B Mss. read 'समागमाशंसि' । 'सङ्गम-सूचकम्'—S.

राजेति । 'अथकिम्' इति स्वीकारे । 'अस्य' अङ्गुलीयकस्य अद्भुतोपलम्भात्' (३।१।६७) रोहित-मत्स्योदरात् आश्चर्यरूपेण प्राप्तत्वात् । **शकुन्तलेति** । 'विषम' विरुद्ध दारुणमित्यर्थः । 'प्रत्यय-काले' विश्वासोत्पादन-वेलायाम् । **राजेति** । 'तेन' इदमङ्गुलीयकम् यदि मत्प्रत्यायक तस्मात् । 'हि' इत्यवधारणे । 'लता' कर्त्री 'ऋतोः समवायस्य' समागमस्य 'चिह्न' सूचक 'कुसुम' 'प्रतिपद्यता' धारयतु । लताया यथा तिष्ठति कुसुमम् तद्वत् इदङ्गुलीयक तवैव हस्ते तिष्ठतु । (अत्र लतयेव तन्व्या त्वया मत्प्रत्यायकम् अङ्गुलीयक धारणीयम् इति प्रस्तुते यल्लता-कुसुम-वृत्तान्तोऽन्यः प्रस्तुत. उक्त सादृश्येन **साऽप्रस्तुतप्रशंसा** । "राजा--प्रिये" इत्यादिना एतदन्तेन **परिभाषण** नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षण यथा दशरूपके— "मिथः सजल्पन यत् स्यात्तदाहुः **परिभाषणम्**" इति) ।

257n. 1. प्रमृष्ट-बाष्पा—With a view to making amends for the past misdeed, while the king was wiping away the tears of Śak., the ring was noticed by her. **2. प्रत्यय** &c. 'प्रत्यय' is settled belief, conviction. Cf. 'मूढ. पर-**प्रत्यय**-नेय-बुद्धिः' *Māla.* 1; *Ku. VI.* 30. '**स्थान-प्रत्ययात्**'—Act *VII.* 'आकृति-**प्रत्ययात्**' - *Māla. I;* Also *P.A* & [illegible] ...त'—does note seem to be a **common** word with

Kāli. **विषमम्**—Acted contrarily **'एनेन'** अनेन–(6n. 6). **3. समवाय**—समवाय्यते। अय गतौ। घञ् (३।३।१९)।।—"समवयन्ति अनेन अस्मिन् वा। 'घञ्'(३।३।१९) (RM) [नि]न्न।। "अजब्भ्याम्- "(वा॰ ३।३।१२६) इति वार्तिक-विरोधात्।—*BhD.* **समवाय—Constant and inseparable connection.** ("अवयवावयविनो गुण-गुणिनो क्रिया-क्रियावतो जाति-व्यक्त्यो नित्य-द्रव्य-विशेषयोश्च य सम्बन्ध स **समवायः**" *Sidhānta-Muktāvali*) **4. तेन हि** &c Just as blossoms are the symbols of union of a creeper with the vernal season, in a similar way let this ring testify to the union of you with me. (*Com.*). Here ऋतु (*m*) stands for दुष्यन्त लता *f* for शकुन्तला, and कुसुमम् (*n*) for अङ्गुलीयकम्। The instrumental of **'तत्'** is often used with an adverbial force in the sense of *therefore*', '*in that case*' Cf. "तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिन' Act I-(p. 39), **'तेन हि** लघु' &c - *II. p.* 186. **'तेन हि** गृहीतपाथेय'--II p. 191 **5. अस्य विश्वसिमि** Ordinarily **locative** is used with 'वि + श्वस्', (*also* अप् + राध्, प्र - मद्, अप् + कृ & क्षम)। [Cf. **'पुंसि** विश्वसिति कुत्र कुमारी" NC. V. 110, "**तस्यां** हरिणा विश्वसन्नम्"—*Ku* I. 15 सर्व **सगन्धेषु** विश्वसिति'—*Act* V. "**तुष्टे दिष्टे** च विश्वास' *Rajaśekhara.* "**कस्मिन्नापि पूजार्हे** अपराद्धा"— *Act II* 'अपराद्ध **युवतीषु**" *III* 7. But **genitive is also often found.** Cf. "**अपराद्धोऽस्मि** 'यग्य-गोत्रस्य **कण्वस्य**"—(262*n.* 1). दिश प्रमेदुर्मरुत बव सुखा' *Ra II*,. 11 "न किञ्चित् मया नग्य अपकर्त शक्यम —*PT.* 'भा हि **तयोः क्षमा'** *Ra XI.* 5. 'मलिनी हि यथादर्शी **रूपालोकस्य** न क्षम –*A. III* 141. **षष्ठी** in such cases is **'शेषे'**]। **6. आर्यपुत्र * * धारयतु** &c Perhaps uttered a bit *jocosely* and cunningly too. The idea is : The absence of the ring was not a bar to my recognizing you as my husband, but you, on the other hand, without it could not recognize me as your legally married wife. Thus it is meet that the ring should have a place in the finger of you and not of mine, so that in future you can put a stop to such calamity, *Cf.* 'तदेषा तवैव कण्ठाभरण भवतु रत्नावली'—*MK. VI.*

Text : -(ततः प्रविशति मातलिः)—

मातलिः—दिष्टया' धर्मपत्नी-समागमेन पुत्र-मुख-दर्शनेन

(*Enter Mātali*)— Mātali Fortunately[1] does[*] His Long-lived (*Highness*) prosper by (*his*) reunion with (*his*) lawful wife and by the sight of (*his*) son's face

राजा—अभूत् सम्पादित-स्वादु-फलो मे मनोरथः। मातले ! न खलु विदितोऽयम् आखण्डल स्यार्थः ? King My desire has his had a sweet fruition. Mātali, may not this affair be known to Indra[2] ?

मातलिः (सस्मितम्)**—किमीश्वराणा परोक्षम्। एह्यायुष्मन्। भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति।** Matali (*With a smile*) What is out of the ken of the omnipotent ? Come My Long-lived (*king*) His Holiness Marica vouchafes[2] you an audience

राजा—प्रिये। अवलम्ब्यतां पुत्रः। तां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि। King -My darling ! please take up (*your*) child Placing you in the van (*I*) wish to see His Reverence

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेण सह्व गुरुअण-समीवं गन्तुं [जिह्रेमि आर्यपुत्रेण सार्ध गुरुजन समीप गन्तुम्) । Śakuntala (*I*) feel[4] coy to approach (*my*) elders in company of my husband

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदय-कालेषु । एह्येहि । (इति सर्वे परिक्रामन्ति)।

King— Even (*this*) may be observed in auspicious[5] times[6]. Do come. (*This said all turn round*)

(तत प्रविशति अदित्या साध मासनस्था मारीच) । मारीच (राजान-मवलोक्य)**—दाक्षायणि !**

पुत्रस्य ते रण-शिरस्ययमग्र-यायी
वसन्ततिलका **दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता।**
(तभजगग) **चापेन यस्य विनिर्वतित-कर्म-जात**
तत् कोटिमत् कुलिश माभरण मघोनः ॥२६॥

(*Enter Marica seated together with Aditi*).

Mārica (*Looking at the king*) Dākṣāyani this (*is he*) the fore-runner of the battles of (*thy*) son (*and*) the protector of the world, named Duṣyanta by whose bow[1] with[2] (*its*) functions fully done[3] the sharp-edged thunder-bolt[4] has become a (*mere*) ornament to Indra

V. L. आखण्डलस्यार्थ '—B S HS. 'आखण्डलेन वृत्तान्त स्यात'— R. V. M. In S the following speech 'किमीश्वराणा परोक्षम्' with [illegible] ; it, has been attributed to the king.' वितरति'—

R. V. M. S. 'इच्छति'—B 'प्रिये'—B P HS 'शकुन्तले'—R V M S. 'गुरु'—R. V. M S गुरुजन —B P HS

राजेति। 'सम्पादित सौभाग्यस्य' ... 'स्वादु' मधुरं' हृदयानन्द-वर्धनम् इति यावत् 'फलम्' उदर्कः यस्य तथाभूत। 'अयम्' ... दुष्यन्तस्य सपुत्र पत्नी-समागम-रूप विषय ['अर्थो विषयार्थनयोः धन कारण वस्तुषु' इत्यमरः] 'आखण्डलस्य' इन्द्रस्य ["वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद् वा"—(३।३।१३१) इति पाणिनिः] न खलु' इति वाक्यालङ्कार 'विदित' इति काक्वा। विनङ्क्ष्यति इति भविष्यति लृट्। **मातलिरिति।** यज्ञभाग-समन्तमुखेन सर्वजन ... आत्मन प्रतिपत्त्वात् ... हास्यमिति ज्ञेयम्। 'ईश्वराणां प्रभूणां ['स्वप्नभाव'—(३।२।१७५)—इति वरच] किं परोक्षम्' अतीन्द्रियम् अगोचरम्, न किमपि इत्याशयः। **राजेति।** प्रिये अवलम्ब्यताम् अङ्कः ध्रियताम्। [क्वचित् "शकुन्तले" इति पाठः। स तु न **मनोरमः**' शास्त्रकारैः **कलत्र-नामोच्चारणस्य निषिद्धत्वात्।** तथा चोक्तम्— आत्म-नाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च। श्रेयस्कामो **न गृह्णीयात् ज्येष्ठ-पुत्र-कलत्रयोः।"** इति कर्मलोचनम्]। **शकुन्तलेति।** गन्त गमनात् [कृदन्त-शब्दानाम् अव्ययत्वात् विभक्ति-लोप। 'जुगुप्सा विराम-प्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्',—(वा-५८७)-इति ५मी) **'जिह्रेमि'** लज्जे। **राजेति।** 'अभ्युदय-कालेषु' मङ्गलोत्सव-समयादिषु पत्न्या सह मिलित्वा गुरुजन वन्दनादिकम् आचरितव्यम् कर्तव्यम् 'अपि' इति **कामचार-क्रिया-द्योतकः** [अपि सम्भावना प्रश्न शङ्का-गर्हा-समुच्चये। तथा युक्तपदार्थे च **कामचार-क्रियासु** च इति विश्वप्रकाश]। एह्येहि' इति सम्भ्रम द्विरुक्ति। **पुत्रस्येति।** हे दाक्षायणि दक्षपुत्रि। [वा नामधे-यस्य"—(वा १।१।७३)-इति वृद्धसंज्ञायां उदीचां वृद्धात्'—(४-१ १५७)— इति फिञ्। शार्ङ्गरवाद्यञो (४।१।७३) ङीप] 'तव पुत्रस्य' इन्द्रस्य ... समरमूर्धनि अग्रयायी सर्वेषां सैन्यानाम् अग्रे गन्ता [अने-नास्य महत्वमुक्तम्। जयन्त ... सर्वाभ्यर्हितत्वात् अयं तथापि प्रेमपात्रम् इति व्यज्यते] ... इति नाम्ना अभिहितः' लोके ख्यातः अयं जनः 'भुव-नस्य' भ्रमण्डलस्य भर्ता पालकः यस्य दुष्यन्तस्य चापेन धनुषा विनिवर्तितं समापितं कर्म ... कार्यं यस्य तथाभूतं सत् ... तीक्ष्णाग्राणि विद्यन्ते यस्य तत् ... साग्रग्र-भाग-... धनुषा-ग्रेऽश्री सरुवा-भेद-प्रवर्धया इति मेदिनी ... प्राशस्त्ये मतुप्] ... सुप्रसिद्धम् '[अत ... तच्छब्द-प्रयोग] कुलिश' दम्भोलि वज्रमिति यावत् ['कुलिशं न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना झषान्तरे इति मेदिनी।] मघोनः' इन्द्रस्य आभरण' परिच्छेद-रूप 'जातम्' [वीर्य लक्षणस्य वस्तुनोऽतिशयितत्वेन वर्णनात् **उदात्तालङ्कारः।** आभरणत्व प्रति विनिवर्तित-कर्म—

हेतुः इति **पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्।** चाप-कर्तृक-कुलिश-कर्म-जात-विनिवर्तनात् कार्यादसुर-वध-लक्षण-कारण प्रतीयते, अतः **पर्यायोक्तमलङ्कारः।** आभरणमित्यत्र निरङ्ग **केवलरूपकञ्च।** स्यस्येति ययायायीनि **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ।** वसन्त-तिलका वृत्तम्) ।

258n.- **1.** **'प्रिये--**is better than' शकुन्तलेति' (R), as the **utterance of the name of wife** by the husband is **prohibited.** The king had already used this epithet more than once. Cf. **'प्रिये** क्रौर्यमपि'—*VI. p.* 'प्रिये स्मृति-भिन्न-मोह-तमसो'—VII. 22. (*Com.*) *and* (82n. 8). **वितरति--**Cf. 'वितरति गुरु प्राज्ञे विद्या' &c. *UC.* II. 4. **2.** **गन्तुं जिह्रेमि--**The Fifth Case in 'गन्तुम्' is elided, as 'तुमुन्' here is in भावे [*i. e.* अव्यय]—*Vide* 31*n.* 3) [*Vārt*(५।३) *quoted in Com.* is **rejected by Patañjali.** Read—"यदा तु जुगुप्सने इत्यादेर्निवर्तत इत्यर्थः आश्रीयते तदा **बुद्धि-कृत-विश्लेषा**वधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति **वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम्**"—*BM.* Also *T* on (2. 3. 28)]. (Śak.'s bashfulness clearly shows that the women in our country in old days, did **not approach** their superiors either singly or along with their husbands. Cf. also the speech of द्रौपदी—**"गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेव"**—*Mahā* **3.** **अप्याचरितव्यं--** **'अपि'** here is indicative of **'कामचारक्रिया'** (*Com*) i. e. 'indifference on the part of the speaker, where he permits another to do as he likes'. Cf. 'अपिस्तुह्यपि मेधास्मान्तथ्यमुक्त नराधन"—*Bh.* *VIII.* 92. **4.** **पुत्रस्य ते**—This is purposely mentioned **to rouse motherly affection** towards Duṣyanta, who always ungrudgingly helps her son. **अग्रयायी** Cf. 'प्रवेश्य चेन **पुरमग्रयायी**" *Ra. V.* 62 'मानधना**ग्रयायी'**—*Ra. V.* 3. Also "नग्य त्व रणशिरसि स्मृता निहन्ता"—*VI.* 30. *Supra.* **5.** **दुष्यन्त--**(अभिहिते प्रथमा) as **'इति'** here is **(प्रातिपदिकार्थ-द्योतक)**—(In. 7). [But when **इति** is **(शब्द-स्वरूप-द्योतक)** **i.e. refers to a mere word without having any reference to its meaning,** then the word with which it is used, gets **no विभक्ति।** Cf. "राम **रामेति** कूजन्तं मधुराक्षरम्" - *Rām.* "अतएव **गवित्याह**" *Bhartṛhari.* And when it is **(पदार्थ-द्योतक)** **i.e. refers to the meaning of a word with its कारक,** then the word with which it is used takes its *proper* [illegible] "निषादो मार्गवं सूते दासं नौ-कर्मजीविनम्। **(कैवर्तम् इति यं)**

प्राह् रार्यावर्त-निवासिन."—*MS. X*. 34. "कीर्तयिष्यन्ति मनुजाः (**शताक्षीम् इति मां**) ततः"—*Candi*]. **6. तत् कुलिशम्**—That **famous** (**Com.**) **thunderbolt** by which in days of yore, your son extirpated the hosts of demon कुलि हस्त ('कुलिहस्त '– *Trikāṇḍa-śeṣa*) Hence 'कुलौ' (अर्थात् हस्ते) शेते इति ड by 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते', वा —३।२।१०१) । That which rests in the hands of Indra. or कुलिन ' पर्वतान् श्यति कुलि । शो (तनूकरणे) क | 'आतोऽनुपसर्गे'—३।२।३ |—*BhD*

Text: अदितिः—सम्भावणीआणुभावा मे आकिदी [सम्भावनीयाऽनुभावा अस्य आकृतिः] । Aditi His is a form of impressive[1] majesty[1]

मातलिः—आयुष्मन् ! एतौ पुत्र-प्रीति-पिशुनेन च चक्षुषा दिवौकसां पितरा वायुष्मन्त मवलोकयतः । ताबुपसर्प ।

Mātali My Long-lived *King* ! here the parents of the dwellers of heaven are looking at you with eyes betokening[2] an affection as for a son[2]. Approach them.

राजा—मातले !

शार्दूल-विक्रीडित (मसजसततग)

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तारं भुवन-त्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञ-भागेश्वरम् ।
१ **यस्मिन्नात्म-भवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवाया ऽऽस्पदं**
द्वन्द्वं दक्ष-मरीचि-सम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥२७॥

King Mātali ! is this that pair, born of Dakṣa and Marīci, separated only by one *progenitor* from the creator, which the [8]sages declare *to be* the source of energy subsisting in twelve forms, which begot[1] the sustainer of the three worlds and the lord of the shares of sacrifices *and* which even the selfborn' supreme (*Viṣṇu* resorted to as the place of *his* birth'. (27).

V. L.—'अनुभावा'—R V. M. S प्रभवा—B 'तत्—B. S. 'तावत्'—R V. M. 'आत्मभव '—R V आत्मभव —B S K C. M.

अदितिरिति । 'सभावनीय अनुमात याग्य अनुगत भाव '–(३।३।२८)–इति अनुभाव ' प्रभाव सामर्थ्यमिति यावत् | '**अनुभावः प्रभावे** स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्व | यस्या. तथाकृता । **मातलिरिति ।** 'एतौ' पुरतः दृश्यमानौ 'दिवौकसां' देवानाम् । . रा' (१।२।७०) अदिति-कश्यपौ इत्यर्थ. । 'पुत्रे' इन्द्रस्य सखित्वेन पुत्ररूपे त्वयि या प्रीति ' तस्या यत् पिशुन' सूचक | 'पिशुनौ खल-सूचकौ' इत्यमर.] तेन 'चक्षुषा' दृष्ट्या [**जात्यैकत्वम्**] । **प्राहुरिति ।** 'मुनय ' व्यासाद्याः महर्षय [अनेन एषा विप्रलम्भ-करणा-

—राहित्य ध्वन्यते। तेन च तदुक्ते वेदानुमानेन प्रामाण्यम्) 'यत् द्वन्द्व 'द्वादशधा' ["संख्याया विधाऽर्थे धा"—(५।३।४२) इति क्रियाया प्रकारार्थे धा-प्रत्यय] मासि मासि आदित्य-भेदात् द्वादशभि प्रकारैः 'स्थितस्य' वर्तमानस्य 'तेजस' तेजोमयस्य सूर्यस्य 'कारणम्' उत्पत्ति-मूलम् 'प्राहु' वदन्ति। द्वादशादित्या यथा भारते चोक्ता। 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुण स्त्वंशुरेव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते। जघन्यस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिक." ॥] अथवा, 'द्वादशधा स्थितस्य' द्वादश-कलात्मकस्य इति व्याख्येयम् [तथोद्धृत राघवपादै —'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचि। सुषम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ कमाद्या (?) वसुधा सौर्या ठण्टान्ता (?) द्वादशेरिता।] यत् द्वन्द्व 'यज्ञे भागा येषां ते यज्ञभागा देवा, तेषाम् ईश्वरम्' अधीशम इन्द्रमित्यर्थ। अथच 'भुवन त्रयस्य भर्भव-स्व सञ्ज्ञकस्य लोकत्रयस्य भर्तारं' पालक 'सुषुवे' उत्पादयामास ['यज्ञ-भागेश्वर न सुरेश्वरम् न भवनस्य भर्तारम्। अपि तु त्रयस्य, इति तस्य उत्कर्ष वदता पद समर्पणेन तत्पादकत्वात तस्य तत्रापि अतिशय ध्वनित' इति राघवचरणा]। 'यस्मिन द्वन्द्व आत्मन भव [जन्मप्रभवा भवा' इत्यमर] जन्म यस्य तथोक्त। स्वयजात इत्यर्थ। 'पर' प्राहु ['परः श्रेष्ठाऽरिदूरा न्यान्तरे स्यात् नृ-शत्रुवि इति मेदिनी] 'परम' पुरुषोत्तम विष्णुमित्यर्थ। 'भवाय' वामन रूपेण उत्पत्तये 'आस्पद-(६।१।१४६) पद स्थानमिति यावत् ['आस्पदं पद-प्रतिष्ठायामिति निपातितं] चक्रे [अनेन आत्मनेपद-प्रयोगेण तत्रोत्पत्तिर परमपुरुषस्य अभिमता इति व्यज्यते। तदुत्पत्तिप्रकार यथा विष्णुपुराणे—मन्वन्तरे तु सम्प्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज। वामन कश्यपात् विष्णु अदित्या सम्बभूव ह' ॥] दक्ष' ब्रह्मण वृद्धाङ्गुष्ठात जात प्रजापति, 'मरीचि' तस्यैव ज्येष्ठ मानसपुत्र, तौ सम्भव' उत्पत्ति-स्थानम् [अप् अत्र अपादाने] यस्य तत् 'दक्ष-मरीचि-सम्भवम्' अनन्तर स्रष्टु ब्रह्मण 'एकम् एक-पुरुषमात्रम्' 'अनन्तर' व्यवधान यस्य तादृश। [तथा चाहु भारते—'अव्यक्त-प्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य-अव्यय। तस्मान्मरीचि सजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापति ॥ अङ्गुष्ठाद् दक्ष ससृजत् चक्षुर्भ्याञ्च मरीचिनम्। मरीचे कश्यप पुत्र दक्षस्य दुहितुर्गिति ॥] 'तत् इद द्वन्द्व' मिथुन विमिति काकुवशेन प्रश्नो व्यज्यते। ['अङ्गभूत महापुरुष-चरित-वर्णनम् उदात्तम्' इति लक्षणात पादत्रये मालोदात्तालङ्कारः। 'आत्मभव भवाय' इत्यादिना विरोधाभासः। मारीचादित्यो निरतिशय-प्राधान्य-प्रतिपादन कार्यं प्रति अनेक-कारणा पन्यासात समुच्चयालङ्कारश्च। भवो भवेत इत्येति छेक-वृत्त्यनुप्रासौ। कारण सुषुवे, भवाय आस्पद चक्रे इति पर्यायैरेकस्यैवार्थस्य ग्रहणात् अर्थावृत्तिरलङ्कारः। शार्दूलविक्रीड़ितं छन्द.] ॥२७॥

259n.– 1 सम्भावनीव&c.—Duṣyanta's form was such as his prowess can be well inferred from it. **2. द्वादशधा** &c.—With the **change of months,** the sun also **changes his form,** hence this phrase refers to the twelve आदित्यs The representatives of the Sun in the twelve months of the year. They were born of *Kāśyapa* and *Aditi*. *Vide Mitakṣarā* (दिव्यविधिप्रकरण), *VP*. 1. *XV*. 129-131; [Also "**अरुणो** माघ-मासे तु सूर्यः **पूषा** तु फाल्गुने" ॥ "चैत्रे मासि भवेदंश **धाता** वैशाख-तापन । ज्यैष्ठे मासि **भवेदिन्द्र,** आषाढे तपते **रविः** । **विवस्वान्** श्रावणे मासि, प्रोष्ठपद्या **रविः** स्मृत । पर्जन्यश्चाश्विने **त्वष्टा** कार्त्तिके मासि **भास्करः** ॥ [But "**गभस्ति** श्रावणे मासे **यमो** भाद्रपदे तथा । इषे **हिरण्यरेताश्च** कार्त्तिके तु दिवाकर "–*VP*] ॥" मार्गशीर्षे **भवेन्मित्रः,** पौषे **विष्णुः** सनातन । इत्येते द्वादशादित्या काश्यपेया प्रकीर्तिता -*KP*. *Ch*. 42, 19-22]. According to some, these refer to the **12 digit of the sun** (*Com*.). **3. यज्ञ** &c यज्ञभाग God, and Indra was the "lord of the Gods" (*Com*) Or यज्ञेषु' अर्ध्यमाणा ये भागा 'तेषाम् ईश्वर ... प्रधानेन ग्रहणात— This will also **refer to Indra** as it is he who gets the **principal share** of the sacrificial food For similar idea Cf "सत्राश-भाजा प्रथमो मनीषिभो त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे'—*Pa III* 11. **4. आत्मभवः**—Refers to Viṣṇu Though self-born (आत्म-भव) still he chose this part as the fit place for his **birth** (भव) Hence विशेषात्प्रभावात्कर्तुः —(*R*). This is a very **co.. non idea** in Sanskrit. Cf. "गणेनैव भुवनहित-च्छलेन य (सनातन) पि सुपागमत् स्वयम्"— *Bh. I. I.* **'आत्मभुवः परः'** (M) does not seem to give a very good sense. It only implies the superiority of the great-grand-son to the great-grand-father (*i. e* ब्रह्मा) । **5. परः पुरुषः** Read 'महत परमव्यक्तम अव्यक्तात् पुरुष पर । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः'—*Kātha*. II, Kāli here represents **Viṣṇu as the Supreme** पुरुष, while in *Vik*. **superiority** has been given to **Śiva.** This will also testify to the **absence of sectarianism** in him. (*Vide Introduction -Religious View*). ६ इमम्—(7 *In*. 7). **6. आस्पदं चक्रे**— Refers to the *Dwarf* (वामन) *Incarnation* of Viṣṇu *Vide Com and ŚPB. XIV*. 70. आपद्यते अस्मिन् इति आ + पद् + घ अधिकरणे – आस्पदम् – Abode, **'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्'-(६।१।१४६)-इति साधुः**–*BhD* 7 **अनन्तरम**

—The couple was separated from the creator by *one* step only. ब्रह्मा>मरीचि>कश्यप and ब्रह्मा>दक्ष>अदिति (*Com.*). Now for marriage between "fast cousins" read - 235n. 5 (end).

Text :—मातलिः—अथकिम् ।—Mātali--Yes.

राजा (प्रणिपत्य)—**उभाभ्यामपि वां वासव-नियोज्यो[1] दुष्यन्तः प्रणमति ।**
King (*Prostrating himself*) To both of you, Indra's servant[1] Duṣyanta bows down.

मारीचः—वत्स ! चिरं जीवन् पृथिवीं पालय ।

Mārica-- My son, may you live long to protect the earth.

अदितिः—वच्छ ! अप्पडि-रहो होहि [वत्स ! अप्रतिरथो[2] भव] ।

Aditi - My child, may (*your*) car be unchecked[2].

(*Śakuntalā prostrates herself with her child at their feet*).

मारीचः—वत्से ! "आखण्डल[3]-समो भर्ता जयन्त-प्रतिमः[4] सुतः ।
श्लोक **आशीरन्या न ते योज्या पौलमी-मङ्गला[5] भव"** ॥२८॥

Mārica—My child ! (*your*) husband is Indra's peer (*and*) *your*) son is like Jayanta. Therefore no other blessing apropos of you should be uttered (*by us*). May you be as lucky as Paulamī[5] (28).

अदितिः—जादे ! भत्तुणो बहुमदा होहि । अअञ्च दीहाऊ वच्छओ उहअ-कुल-णन्दणो होदु । उबविसह ।
(जाते ! भर्तुर्बहुमता भव । अयञ्च दीर्घायुर्वत्सक उभय-कुल-नन्दना भवतु । उपविशतम् । (सर्वे प्रजापति मभित उपविशन्ति) ।

Aditi—My child ! may (*you*) be *your* husband's beloved. And may this (*your*) little son be long-lived and a delight to both the families. Sit down (*here*) [*All sit down around the Prajāpati.*].

V. L.--'प्रणिपत्य' - B. 'उपगम्य'—Others '०नियोज्यः' B. P. HS. '०अनुयोज्यः'—R. V. M. S. 'जीवन्'—B. 'जीव'—R. M. ; Patankar omits both. 'शकुन्तला पुत्रसहिता' &c. B.--which is substituted by the following speech of Śak. in other editions : 'दारक-सहिता वां पादवन्दनं करोमि' । "पौलमी-मङ्गला'—B. P. HS. 'पौलमीसदृशी --R. V. M. & S; R. M. V read 'अभिमता' for 'बहुमता' । R has 'योग्या' for 'योज्या' ।

राजेति । 'उभाभ्याम् वाम्' उभौ युवाम् अनुकूलयितुमित्यर्थः [कर्मणि ४ र्थी-(२।३।१४) "उभाभ्यां प्रति प्रणाम-क्रियाया अभिप्रेतत्वात् चतुर्थी । 'क्रियया

यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्" इति विद्याम्बुनिपादा.]। **दैत्यानां 'वासं वाति' बध्नाति यः सः 'वासवः'** [वा गति-बन्धनयो । "आतोऽनुपसर्गे क"—३।२।३] तस्य 'नियोज्य' दास [युजे ण्यत् (३।१।१३६), **"प्रयोज्य-नियोज्यौ शक्यार्थे"** -(७।३।६८)-इति साधु]। **आखण्डलेति।** नव 'भर्ता' स्वामी इत्यन्त 'आखण्ड-लस्य' इन्द्रस्य 'सम' तुल्य । सुत' गर्भदमन 'जयन्तन' सम इति 'जयन्त-प्रतिम' [**अ-स्वपद-विग्रह-नित्यसमासः**]। अस्मादेव कारणात् 'ते नव सम्बन्धे 'अन्या आशी' आशीर्वाद 'न योज्या' अस्माभि प्रवर्तनीया । केवल 'पौलम्या' इन्द्रपत्न्या शच्या 'मङ्गलमिव' 'मङ्गल्य' सवैधव्यम् भर्तृ-बहुमतत्वादिरूप यस्याः तादृशी 'भव' [ततीय-चरणार्थ प्रति पूर्वार्धस्य हेतुत्वेन नियुक्तत्वात् **वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम्। उपमानुप्रासौ।** अत्र '**आशंसा**' नाम नाट्यालङ्कारश्चोक्तः। 'आशसन स्यादाशंसा इति दर्पण-लक्षणात्। **श्लोक**, वृत्तम्॥२८॥ **अदि-तिरिति।** उभे कुले इति '**उभयकुले**' [**उभ-शब्दात्** वृत्ति-विषये नित्य **मयच्** स्य...] । विस्तरस्तु तत्रैवोक्तिस्या द्रष्टव्य -२१७] मातृकुल पितृकुलञ्च तया नन्दन' (२०९६) अर्थात् "आनन्द-वर्धन' 'भवतु"

260n. 1. वासव &c **नियोज्य** Servant. Our modest king elsewhere also calls himself a servant of Indra Cf सिध्यन्ति कमसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः' *V*. 1. **2. शकुन्तला पुत्र-सहिता** &c This stage-direction is **certainly better** than the speech of Sak. ('दारकसहिता वा पादवन्दन करोमि' R because **it is faulty not being followed by a stage-direction (इति पादवन्दन करोति)** *Vide*. 13 in 2) Besides this reading is in consonance with her *former speech*, viz 'जिह्रेमि, आर्यपुत्रेण सह गुरु-समीप गन्तुम्'। She was **bashful** even **to go up** to the sage accompanied by her husband, **—what to speak of her any utterance in his presence.** Note also that after she has said जिह्रेमि &c', **she broached not a single word up to the end of the book. 3. जयन्त-प्रतिमः**— *Com*.)— [60*n*, 6]. **4. आशिष(स्)—**Vide (131n. 8). **पौलमी मङ्गला** &c. शची is so called as she is the daug--hter of पुलमन् – a **demon** [and not a **मुनि** as *BhD* explains] killed by Indra himself. [Read 'कृत्वा सबन्धक चापि विश्वसेत् शत्रुणा नहि। पुलोमान जघानासौ जामाता सन् शतक्रतु" –*HV*. *XX*. 133. Also "एतस्मि-न्नन्तरे वीर पुलोमा * * **दैत्येन्द्रः"** *&c*. -*Rām*. *VII*. *Ch*. 28. 19-20]. **'पौलमी-मङ्गला'** is indicative of husband's 'बहुमान' &c

dom from 'वैधव्य' (*Com.*). Cf. **'चिरमङ्गला' भव** –*PV.* VIII **सर्वे प्रजापति** &c.—Cf.— "सर्वे नारदमनु उपविशन्ति"—*Vik. V.* (*before Śl.* 20.).

Text:—मारीचः—(एकैकं निर्दिशन्)—

श्लोक **दिष्टया[1] शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।**
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥२९॥

Mārīca (*Pointing to each*) Fortunately[1] virtuous Śakuntalā, this noble boy, and Your Honour, indeed the famous triad the Faith, Fortune and Formal performance, are (*here*) united (29)

राजा—भगवन्! प्रागभिप्रेत-सिद्धिः, पश्चाद्दर्शनम्, इत्यपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः। कुतः—

वंशस्तनिन **उदेति पूर्वं कुसुमं, ततः फलं, घनोदयः[3] प्राक् तदनन्तरं पयः ।**
(जनजर) **[4]निमित्त-नैमित्तकयो रयं क्रमः[5] स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥३०॥**

King Almighty Sir! first (*come*) the success of (*my*) desires, (and afterwards (*your*) sight Thus thy favour (*is*) indeed unprecedented For ((The blossoms come first, then the fruit-tage, first the rising[3] up of clouds afterward the shower This (is) the (*true* sequence[5] of the cause[4] and effect[4]. But (*my* fortunes have had (*their courses*) in advance of your favour (30)))

मातलिः—आयुष्मन्। एवं विधातारः प्रसीदन्ति। Matali O Long-lived One! thus do the creators show (*their*) grace

V. L. तत्'– R V. B. M व' S इत्यपूर्वं —B 'अतोऽपूर्वं — R. V M 'अपूर्वं' S For 'कुत'— S reads पश्यतु भवान्'। आयुष्मन्'—B D alone reads 'विधि" for "क्रम"।

दिष्टयेति। दिष्टयेति इत्यानन्दे। 'साध्वी पतिव्रता 'शकुन्तला इदमत्' उत्कृष्टम् 'अपत्य' सर्वदमनरूप 'भवान् [इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्। तेन तत्तद्गुण-गरिष्ठा भवान्, इत्यनेन **विशेषण-प्रक्रम-भङ्गः** परिहृत | 'श्रद्धा' शास्त्रेषु दृढ-विश्वास [**'प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धा इत्युदाहृता'** इति प्रायश्चित्त-तत्त्वे देवल] 'वित्त' यागाद्यनुष्ठान-साधक धन 'विधि' शास्त्रोक्त-कर्मानुष्ठान 'च इति' सुप्रसिद्ध 'त्रितय' त्र्यवयव वस्तु [तयप् (५।२।४२), पक्षे अयच् (५।२।४३— **त्रयम्**]। 'समागतम्' सम्मिलितम् [श्रद्धादिभि औपम्यस्य कल्पितत्वात् अत्र **निदर्शनालङ्कारः** ॥ 'शकुन्तला प्रति श्रद्धाया, अपत्य प्रति वित्तस्य, दुष्यन्त प्रति विधे उद्देशक्रमेणानुद्देशात् **यथासंख्यमलङ्कारश्च।** अनयो गुण-प्रधान-भावेन अङ्गाङ्गि-भावात् सङ्कर। वामनादिभि आलङ्कारिकै 'अस्ति', भवति', ... क्रियाणाम् अनुपादानेऽपि सामर्थ्यादवगत्या न्यून-पदत्व-दोषाऽनङ्गी-

कारात् न न्यून-पदत्व-दोष" इति सिद्धान्तवागीशपादाः ।। श्लोको वृत्तम्] ।।२९।। राजेति। अत्राश्रमे आगमनात् 'प्राक्' पूर्वम् 'अभिप्रेतस्य' अभिलषित-फलस्य 'सिद्धिः' लाभः शकुन्तला-लाभरूप-मङ्गलम् इत्यर्थः ["अभिप्रेतार्थसिद्धि र्मङ्गलम्" इति तिथि-तत्त्वम्) 'पश्चात्' तदनन्तरं दर्शनं तत्साधकः भवादृशानां साक्षात्कारः 'अपूर्वः' अभिनवः कारणस्य पश्चाद्भावित्वात्। उदेतीति। 'पूर्वं' फलोत्पत्तेः प्राक् कुसुमं' फलस्य निमित्त-भूतं प्रसूनम् 'उदेति' उत्पद्यते 'ततः' तदनन्तरम् एव 'फलं' तत्कार्य-भूतं चूतादि जायते, न तु कुसुमोदयात् प्राक्। तथा 'घनानां' पयोनिमित्त-भूतानां मेघानां ['घनः मेघ., घनः सान्द्रः, कांस्य-तालध्वनि र्घनः। घनः स्वर्गः, घनो नित्यः, घनः स्यात् लौह-मुद्गरः' ।। इति गदसिंहः। हन्तेः "मूर्तौ घनः"-(३।३।७७)-इति अप् घनादेशश्च, अन्यथा "वधः"] 'उदयः', उद्गमः अस्मादेव कारणात् 'निमित्तस्य' कारणस्य 'नैमित्तिकस्य' कार्यस्य च पूर्वोक्त-रूपः 'अयं क्रमः' रीतिः अर्थात् आदौ हेतुना उद्भवितव्यम् पश्चात् तु हेतुमता। न कुत्रापि एतस्य विपर्यय इति भावः। 'तव प्रसादस्य' सम्पद्-कारणी-भूतस्य अनु--ग्रहस्य ['प्रसादोऽनुग्रहे काव्य-प्राण-स्वास्थ्य-प्रसत्तिषु' इति मेदिनी] 'तु' इति भेदे। 'पुरः' पूर्वं 'सम्पदः' तत्कार्यभूताः स्त्री-पुत्रादि-लाभ-रूपा-श्रियः। अतएव अलौकिक एव ते महिमा। [पूर्वार्धे आदिक्रियादीपकम्। तृतीय-चरणार्थं प्रति पूर्वार्धगत-वाक्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम्। प्राकरणिकत्वेन प्राकरणिकार्थपातात् मालाऽर्थापत्तिः। 'तु' इत्यनेन व्यतिरेकः। तृतीय--चरणे अर्थान्तरन्यासः (न्यायपञ्चाननपादानां मते दृष्टान्तालङ्कारः)। चतुर्थ-चरणे कार्य-कारण-विपर्ययात् अतिशयोक्तिः। 'सम्पदः इत्यत्र शकुन्तला-पुत्र-लाभ इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य गम्यत्वे अप्रस्तुतप्रशंसा च। छेकवृत्त्य-नुप्रासौ। अत्र 'मधुरं" नाम भूषणञ्चोपक्षिप्तम्—'यत् प्रत्ययेन मनसः पूज्यपूजयितुर्वचः। स्मनिप्रकाशनं यत्तत् स्मृतं "मधुर-भाषितम्" ।।—इति तल्लक्षणात्। दर्पण--कारमते 'प्रियोक्ति'रस्य नाम। श्लोकश्चायमपि तेनैव षष्ठ-परिच्छेदे उदाहृतः। 'वंशस्थविल' इत्यपरनाम 'वंशस्तनितं वृत्तम्) ।।३०।।

261n. -**1.** एकैकं - (167*n.* 2). The *abstact* metaphor of 'श्रद्धा' and 'विधि' has also been mentioned in Ra. II. 16. "तां देवता-पित्र-तिथि-क्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यम-लोकपालः। बभौ च सा तेन सतां मतेन, श्रद्धेव साक्षात् विधिनोपपन्ना"—Kāli. must have lived in those days when **sacrifices were performed constantly** by the पूर्वमीमांसकs, and the Vedic कर्मकाण्ड (पूर्वमीमांसा) was highly esteemed. Vide (185n. 5). **2. त्रितयं समागतम्**—Note the **Prolepsis'**—(64n. 2 middle.) and **anticipatory**

'तयप्' ["संख्यायाः अवयवे तयप्"--(1843). "द्वि-त्रिभ्या तयस्य अयज् वा"--(1844)]. It has been used before the three components 'श्रद्धा', 'वित्त' and 'विधि' by their appearance have formed the triad. In this connexion read the discussions made in *T* for the justification of "मुनि-त्रयम्" under (1844). Cf. the idea with "अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः। सत्य शीलञ्च भक्तिश्च येषु **विग्रहवत्** स्थिता"—PN. *IV*. 4. **3. भगवन्**—(118*n*. 23: 142*n*. 3). **4. अभिप्रेतार्थ-सिद्धिः**—Refers to the king's longing i.e. his auspicious reunion with his wife and child. (*Com.*). Read—'शकुन्तला-प्रापक भवद्दर्शन भविष्यति इत्येवं ममाभिप्रेतम् आसीत् त्वत् प्रभावात् दर्शनपूर्वं निर्व्यूढम्"—S **5.** अपूर्वः Because of the **change of order** (क्रम) of the cause (निमित्त) and effect (कार्य) Cf. 'तथात्र नैमित्तिकानन्तर निमित्तोत्पत्ति-इति अनुग्रहस्य अपूर्वत्वमिति भावः'–*Ibid.* Note the **double sense** (*i.e.* '*not occurring before*' & '*strange*'). For the figure, **अतिशयोक्ति** (i.e. *inversion* of *Cause* & *Effect*) read 'हृदय मधिष्ठितमादौ मालत्या कुसुम-चाप-बाणेन। चरम रमणीवल्लभ लोचन-विषय त्वया भजता" ||—KM. 97. **6. उदेति**'--'उत्' ई has been used **figuratively** to mean "to come", "to be produced". Cf. आफलोदय-कर्मणाम्'--*Ra*. 1. 5. "बीजाङ्कुरः प्रागुदयात् इवारम्भ"--*Ku III*. 18, "अभिधोदय वर्षमदृष्ट-कुसुम फलं। नीकनाशाय वो दर्शन प्रतिभाति मे" || Ku VI. 51. (Also read 'रात्रौ **उदयते** चन्द्रो दिवा**दयति** भास्कर। **उदेति** च सदाव्यौ च **नोदीयन्ते** च सर्वशः" || -*KR*. 23.). **7. पुरः**—(77*n*. 4). Like many other poets, Kāli. has also used the word **'पुरतः** [*Cf.*. 'स चरणौ **पुरतः** प्रवर्तते' (137, 1); इय च तेऽन्या **पुरतो** विडम्बना' -*Ku*. *V*. 70; 'पिङ्गाक्ष **पुरतः** स्थिताम्'—Rām. V. 50 | स्यात पुरः **पुरतोऽग्रतः**." -AK. which according to host of grammarians is wrong. **Pandita-Raja Jagannātha,** author of **मनोरमा-कुच-मर्दनम्"** and tutor of **Dārā Seko,** son of Shaha-Jahan, is **furious against** this word in his **"रसगङ्गाधर"। JS, however, gives a probable derivation.** Read 'कथ तर्हि "पश्यामि तामित इतः **पुरतश्च** पश्चात्" इति भव-भूतिः—(*MM*. 1. 40), "स्यात् पुरः **पुरतोऽग्रतः** इत्यमरः, "पुरतः प्रथमे चाग्रे" इति विश्वश्च। 'समानकालीन', 'पूर्वकालीनम्' इत्यादिवत् **प्रामादिकमेव** [illegible]। केचित्तु "दक्षिणोत्तराभ्या तमुज्विधिनैव इष्टसिद्धौ "अतसुच्"

(५।३।३४) इत्यकारोच्चारण-मन्यतोऽपि विधानार्थम् ।। तेन पुरत इति सिध्यति ।। 'पुर अग्र-गमने क्विपि पुर् 'र्वो' इति दीर्घस्तु न भवति, भत्वात्'-- *T*. 1976. "पुरति 'पुर अग्रगमने' बाहुलकात् अतसुन"--BhD.

Texts:--राजा--भगवन् ! इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-विधिना उपयम्य[1] कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृति-शैथिल्यात् प्रत्यादिशन्[2] [3]अपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्-गोत्रस्य[4] कण्वस्य । पश्चादेनामङ्गुलीयक-दर्शनाऽऽरूढ़-स्मृतिः ऊढपूर्वामवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

उपजाति [जतजगग ततजगग]

यथा गजो नेति समक्ष-रूपे,[5] तस्मिन्नपक्रामति[6] संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिः[7] तथाविधो मे मनसो विकारः ।।३१।।

King Your Reverence this servant-maid of yours, I wedded according to the Gandharva-form of marriage and when after sometime (*her*) relatives brought (*her to me* I repudiated (*her*) *per lapsus memoriae*, (*and thus*) offended His Holiness, Your cognate[4] Kaṇva. Afterwards with (*my*) memory regained by the sight of (*this*) ring, I came to know her as having previously married. All that appears, as it were strange to me.

The change of my mind is of similar nature as to say that this is not an elephant when it is present[5] with (*its*) form before the eye,[5] and to have a doubt (*as to whether it is an elephant or not*) when it is passing[6] (*out of sight*), and (*then*) to have (*firm*) conviction[7] (*that it was an elephant*) after seeing (*its*) foot-prints" (31)

V. L. 'दर्शनाकृत-स्मृति'--B. H. S. P. 'दर्शना'. R. V. M. S. 'ज्ञात्रस्य'--B. P. HS. 'अगमान्तरम्' R. V. M. S. 'गज'. R. V. M. S. 'गजे' B. 'नेति' R. V. M. S माघ' B. B has 'कस्मिन् - for 'तस्मिन' । अपक्रामति'--R. V. 'अतिक्रामति M. S. अभिक्रामति'--B. For 'तु' B has--'अथ' ।

राजेति । "आज्ञाकरी" सेवकाम् (इत्यनेन विनयोक्तिः । "कृञो हेतु-ताच्छील्यानुलोम्येषु'--(३।२।२०, २०,१८)-इति ट. । टित्वात् ङीप् (४।१-१५) । **'उपयम्य'** विवाह्य । 'कस्यचित् कालस्य' अनन्तरम् **इत्यध्याहारेण** तद्योगे षष्ठी, यद्वा 'षष्ठी अतसर्थ-प्रत्ययेन--(६-९) --इत्यनेन 'परस्तात्' इति पदस्य **गम्यत्वे** षष्ठी, **("गम्यमानापि क्रिया कारक-विभक्तीनां निमित्तम्" इत्युक्तेः)** **स्मृति-शैथिल्यात्'** स्मृति-भ्रंशात् हेतो न तु स्वरम् इति द्योत्यते अनेन । 'प्रत्या-**दिशन्'** अस्वीकुर्वन् । 'त्वमेव **गोत्रम्' आदिपुरुषः** यस्य तस्य काश्यपस्य, **'कण्वस्य'** **'सम्बन्ध-मात्र-विवक्षया षष्ठी । "वंश-परम्परा-प्रसिद्धमादि"**

गोत्रम्" इति उद्वाह-तत्त्वम्। 'ऊढ-पूर्वा' पूर्व-परिणीता शकुन्तला (पूर्व-शब्दस्य पर-निपातः पाक्षिक-१९९९)। 'चित्र' विस्मयकरम्। अत्र '**उपगूहन**'-नामकमङ्गमुपक्षिप्तम्—"तद्भवेत **उपगूहनम्**। यत् स्यात् अद्भुत-सम्प्राप्ति" इति दर्पण-लक्षणात्। **यथेति**। 'यथा' येन प्रकारेण ('प्रकार-वचने थाल्'-५।३।२३) 'समक्ष' प्रत्यक्षीभूत रूपम् आकृतिः यस्य तादृशे कस्मिन् गजे सति, अयं 'गज न इति' निश्चयात्मक मिथ्याज्ञान भवति। अनन्तर तस्मिन्' गजे अपक्रामति' चक्षुर्विषयमतिगच्छति सति 'संशय' गच्छन्नयं जीव गज इवालक्ष्यते किमयं गजो नवेति इत्याकार सन्देह स्यात। पश्चात् 'पदानि' तदपक्रमणेन उद्भूतान् विचित्रान् पादन्यासान् ('**पादन्यासे** पादमुद्रा सुप्तिङन्त **पद** भवेत इति क्षीर-स्वामी) 'दृष्ट्वा तु' अत गज एव गत इति 'प्रतीति' निश्चयात्मक ज्ञान भवेत्'। 'मे मनस विकार **स्वरूपाऽन्यथा-भावः** ('**सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृत**' इति वेदान्ते) आसीत् इति शेष। **साक्षादुपस्थितायाः** शकुन्तलाया नय परिणीत-पूर्वा इति प्रतीति। **पश्चात् तदपक्रमण-वेलायां**, 'बलवत्तु दूयमान प्रत्याययतीव मा हृदयम्", (५।३१) किमिय मया परिणीता इत्याकार सन्देह जात। तत **अङ्गुरीयात्मक-चिह्न-दर्शनेन** ऊढपूर्वेव सा इति प्रतीति जाता, **न तु तस्याः साक्षात्-दर्शनेन** इति विचित्रो मे मनस विकार इति सरलार्थ (**निदर्शनात्प्रासश्च। उपजातिर्वृत्तम्**) ॥३१॥

262n. 1. युष्मत्-गोत्रस्य—'गोत्र' means **'the first person of a particular class'** (*om*), hence 'त्वमेव (कश्यप इत्यर्थ) गोत्रम् (आदिपुरुष इत्यर्थ) यस्य—Of whose race you are the first progenitor **'युष्मत्-सगोत्रस्य** R—Has been objected to by V for सगोत्र' means 'समान गोत्र यस्य स'—[समानस्य स, 6 3 85], hence कश्यप **being himself a progenitor** cannot be said **to be possessed of a** 'गोत्र'। [For गोत्र see 25*n* 5] Kanva is called 'काश्यप' in Mahā I 67 but in the genealogies we **do not find** his name among the descendants of Kaśyapa Same is the case in VaP **तच्चित्रमिव** &c Because his power of recognizing Śak failed when she had **actually presented herself**, but was roused at the finding of the ring given to her **3. यथा गजो** &c **R construes differently** thus—'समक्षरूपे' (गजे), 'गज न' वा 'इति संशय स्यात'। 'तस्मिन् अपक्रामति सति पदानि भूमौ दृष्ट्वा यथा, (गज एवायम् इति) प्रतीति भवेत्'। 'तथाविधः—&c. The [illegible] obvious. (**अति "क्रम्"**) *generally* in Kāli. means '*to*

disregard', '*neglect*'. [Cf. 'प्रशितयशसा प्रबन्धान् अतिक्रम्य'- *Mala.* 1. 'किंवा परिजन-मतिक्रम्य भवान् गच्छति' *Ibid. IV.*], sometimes '*to cross beyond*'. 'अद्रेरनद्' मतिक्रम्य'–*P* 1 & *MD.* 58. 'सोऽतिक्रान्तः'–*Ibid II.* 42 Hence **'अपक्रामति'** seems to be **preferable. समक्ष** &c. (1*n.* 9.). **4. तथाविधो** &c. -(25 ln 8 end) Because the king could not recognize Sak (चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्या स्मरामि'—Act V. pp. 262) when she was actually *present*. But when she was passing, the king became **doubtful** about the correctness of his memory [**'सन्दिग्धबुद्धि** मा कुर्वन् अकेनव त्वाम्या कोपो लक्ष्यते' —Act V pp. 278 'मद स्यामसंभेपा' &c. 1. 29, 'राजा शाप-व्यवहित-स्मृति. शकुन्तलागमनमेव चिन्तयति', 'बलवत्तु दूयमानम् &c'. *V.* 31.] Next he could remember her as his legally married wife at the **finding of the ring**. [स्यात् अस्य दर्शनेन भर्तरभिमत जन स्मारिता:' - *I I. pp.* 18. 'कञ्चुकी—यदैव अङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृत देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती शकुन्तला रहसि &c Act VI. pp. **37**]

Text:—मारीचः—वत्स ! अलमात्मपराध-शङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्युपपन्नः' । श्रूयताम्—Mārica My son, away with (*any*) mistrust of your own fault Even the great stupor in you (*is*) quite justifiable[1]. Please listen

राजा—अवहितोऽस्मि । King I am all heed

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्ष-वैक्लव्यां शकुन्तलामादाय दाक्षायणीमुपगता मेनका, तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सह-धर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा, नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयक-दर्शनाऽवसानः ।

Marica Even when Menaka came to Daksāyaṇī bearing Śakuntalā, whose calamity was visible to (*Menaka* owing to her descent) into the *Nymph's shrine*, just then I knew by meditation, that this poor (*girl* your fellow-worker of piety[3] (i.e. wife) had been disavowed[4] by you (*entirely* by the imprecation of Durbāsas, (*and*) not otherwise And that *the spell* was to terminate with the finding of the ring'.

राजा (सोच्छ्वासम्)**—एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।**

King (*With a heavy breath*) Here I am free from **blame**[6].

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिट्ठिआ अकारण-पच्चादेसी ण अज्जउत्तो । उण सत्तं आत्ताणं सुमरेमि । अहवा ण सुदो विरह-सुण्ण-हिअआए म

जदो सहीहिं अच्चादरेण सन्दिट्ठम्हि—"सो राजा जइ तुमं ण सुमरेदि, तदा एदं अंगुलीअअं दंसेसि" त्ति ।

[दिष्ट्या अकारण-प्रत्यादेशी न आर्यपुत्र । न पुन शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा न श्रुत विरह-शून्य-हृदयया मया अयं शाप । यत सखीभ्यामत्यादरेण सन्दिष्टास्मि—'स राजा यदि त्वा न स्मरति, तदा इदमङ्गुलीयकं दर्शयसि" इति।

Śakuntalā (*To le*) Luckily (*my*) husband did' not repudiate me without (*good*) reason But I don't remember myself to have been imprecated. Or, perhaps the imprecation was not heard by me with my heart distracted by separation, for I was directed" by my friends with great care thus "In case the king do not recognize you, then show him this ring "

V. L. S reads 'अपचार' for 'अपराध' ।। उपपन्न '—B S V. 'अनुपपन्न '—R. M. 'प्रत्यक्ष '—R. V. M S. प्रत्याख्यान'—B. 'नान्यथेति' Omitted by B. 'शप्तम्'—R V M S 'मत्यम्'—Śi. K. B. 'न श्रुत '—B. 'न विदित '—R V M. S 'अत्यादरेण —B P. S. Dr. Omitted by others. 'स राजा' &c —B 'भर्तु अङ्गुलीयक दर्शयितव्यमिति' —R. V M. S.

मारीच इति । 'कण्वस्याहम् अपराद्ध " इति 'शङ्कया अलम्' इति निषेधे । 'उपपन्न ' सम्भवपर 'एव' शाप-हेतुकत्वादित्याशय । **मारीच इति ।** 'अप्सरस्तीर्थ'-यत् 'अवतरण' स्वकर्तव्य-पालनार्थ पर्यायेण आकाशात् अवरोहणम् तस्माद् हेतो । प्रत्यक्ष वैक्लव्य' दुःख यस्या ताम् । इय तपस्विनी शाच्या शकुन्तला शापात् हेतो प्रत्यादिष्टा' । न अन्यथा' न स्व-बुद्ध्या इत्याशय । **राजेति ।** 'वचनीयात्' **अकारण-धर्मपत्नी-परित्याग-रूप-कौलीनात् । शकुन्तलेति ।** अकारण' हेतु विनैव य 'प्रत्यादिशति' निराकरोति तादृश । 'शप्त' इत्यनेन शाप विषयीभूतम । 'अथवा' इति पक्षान्तरे 'विरहेण' भर्तृ-वियोगेण शून्य विषयान्तरासक्त 'हृदय' यस्या तादृशी, अतएव 'मया न श्रुत '। तस्य मानमात्' । 'यत ' यस्मात् सखीभ्याम' अनसूया-प्रियवदाभ्या 'सन्दिष्टास्मि' भर्तृ-गृह-निर्गमण-वेलायाम् इत्याशय । 'मारीच—वत्स । त्वमात्मा—"इत्यादिना एतदन्तेन **'निर्णय:'** नामाङ्गमुपन्यस्तम् । तल्लक्षण यथा दशरूपके—"अनुभूतार्थ-कथन **निर्णयः** समुदाहृत " इति) ।

263n 1. अलम् ०शङ्कया—करणे ३या ।—(250n. 2.) **'अपचार'** (S) for 'अपराध' gives the same sense. Our poet has already used this word in this book and elsewhere. Cf. **'आहोस्वित् प्रसवो** [illegible] **'त्पुम्भिनो विरुधाम्'**—*V.* 9; *Ra. XV.* 47. But **'अपराध'**

seems to be the **original** reading as it has been used in the **previous sentence.** i e न्यादिशन अपराद्धोऽस्मि' &c **2.** **ध्यानादवगत.** ... 1901 7 The knowledge of Durbasa's imprecation ... for the entire and everlasting commingling of the two hearts As otherwise the king, unable to account for the past misbehaviour to his legally married wife would surely feel constant inquietude, specially when ... his consort whose devotion for him had not a jot diminished even after such a long lapse of time Sak also though she was united with her husband and was informed of his unaccountable mental infatuation would surely have perturbed mind as there was nothing to bar the recurrence of the similar stupor ... in her husband And owing to this she requested him to wear the ring to put a stop to such future calamity (*Cf* ... 257 l. 6 Our poet purposely did not make Sak aware of the curse before her meeting with the king only to show that the maternal love being purged of all worldly considerations is transformed into spiritual love ... of the past deeds however sinful and always condones a sinner who has suffered terribly and repented **3.** त्वय्यप्रसन्न — ... (अपि) infatuation was possible ... तपस्विनी — 126 l. 6 सह-धर्मचारिणी ... **4.** ...इच्छा अकारण & ... the while under the notion that she had been disavowed without any reason But now from the knowledge of the curse she is made aware of the ... her mind free from inquietude ... Thus has been possible a permanent and complete commingling of the two souls ... Note that this and the previous speech of Marica are **absolutely necessary** for the dramatic point of view **5.** **न श्रुत** &c. In a somewhat similar manner King Dilipa could not hear the **curse of Surabhi.** स शापो न त्वया राजन्! न च **सारथिना श्रुतः।** नदत्याकाशगङ्गाया स्रोतस्युद्दाम-दिग्गजे ॥ *Ra I.* 76-78

Text :—मारीचः (शकुन्तला विलोक्य)—**वत्से! 'चरितार्थासि। तदिदानीं सह-धर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः' कार्यः। पश्य—**

शापादसि प्रतिहता स्मृति-रोध-रूक्षे[3]

सिंहोन्नता भर्तर्यपेत-तमसि प्रभुता[5] तवैव ।

(तभजजगग) छाया न मूर्छति[6] मलोपहत-प्रसादे[6]

[7]शुद्धे तु दर्पण-तले सुलभाऽवकाशा ॥३२॥

Mārīca (*Looking at Śakuntalā*) My child ! [1]fulfilled is thy object[1]. So you should not now be wroth[2] towards (*thy*) fellow-worker in piety. For ((You were disavowed when (*your*) husband was rude[4] through the obstruction of memory[3], by reason of the imprecation, (*his*) gloom (*now*) gone, yours alone (*is*) the mastery[5], (*upon your husband*). An image tells not on the surface of a mirror with[6] (*its*) transparency clogged by dirt[6], but it gains[8] an easy scope when it is clean 32))

राजा—यथाह भगवान् । King *It is* as Your Reverence says.

V. L. -'शकुन्तलां प्रति'—B Omitted by others. 'विदितार्था'—B. V. S. 'चरितार्था'—R. M. K. S 'तदिदानीं'—B Dr. Omitted by others. '॰राग'-R. M V. '॰रोष'—B '॰दोष'—Mackenzie Mss 'प्रभुता तवैव'—R V. B M. 'प्रभुता तथैव'—S.

मारीच इति । 'चरितार्था' लब्धार्था, कृतार्था । [पाठान्तर-पक्षे तु अवगत. अर्थः' पत्युः अपराधाऽभाव-रूप वृत्तान्तः यया तादृशी] 'तत्' तस्माद् हेतोः । 'मन्युः' क्रोधः ['**मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि**' इति हैमः] "न कार्यः" अन्यथा सहधर्मचरणस्यैव व्याघातः स्यात् । 'पश्य' इति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । **शापादिति ।** 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् अभिसम्पातात् हेतोः 'स्मृति' स्मरण-शक्तेः 'रोधात्' व्याहतत्वात् 'रूक्षे' कठोरे सति 'भर्तरि' स्वामिनि दुष्यन्ते, त्वं 'प्रतिहता' प्रत्याख्याता 'असि' । [**शापादित्यनेन तस्य दोषाऽभावः उक्तः**] । 'अपेतम्' अधुना दूरीभूतं 'तमः' स्मृत्यावरकम् अज्ञानं यस्मात् तादृशे भर्तरि [इति मध्यमणि न्यायेन देहली-दीपक-न्यायेन वा अत्रापि अन्वयः] 'तवैव प्रभुता' आधिपत्यम् ['तव'-कारण अस्या भर्तृवंशमान-गृहे महादेवी-पद-प्राप्तिः सूच्यते] । तथाच 'मलेन' धूल्या-दिना 'उपहतः' नाशितः 'प्रसादः' निर्मलता यस्य तादृशे 'दर्पण-तले' दर्पणे मकुरे इत्यर्थः ['**अध स्वरूपयोरस्त्री तलम्**' इत्यमरः] 'छाया' प्रतिबिम्बः ['छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः] 'न मूर्छति' प्रसरति । 'तु' किन्तु सा छाया 'शुद्धे' निर्मले दर्पणतले 'सुलभः' सुकरः 'अवकाशः' बिम्बपात इत्यर्थः यस्या तादृशी भवतीति शेषः निरन्तर व्यक्ता लक्ष्यते इत्यर्थः । [छाया-शकुन्तलयोः साम्यस्य प्रणिधानेन गम्यत्वात् अत्र **दृष्टान्तालङ्कारः । हेतुश्च ।** 'तवैव प्रभुता' इत्यत्र [illegible] सम्बन्धातिशयोक्तिः, भर्तृसम्बन्धाया प्रभुतायाः प्रसिद्धत्वात् । अथ च

यो भर्ता स प्रभु, या वनिता सा गणभृता इति शास्त्र-स्थितौ भर्तृत्व तस्मिन्, प्रभुता चास्याम्, इत्यसङ्गतिश्च। अतिशयोक्त्या सहाङ्गाङ्गिभाव इति राघव-पादा। तनतोर्तति तर्मति इति छेक-वृत्त्यनुप्रासो। 'सिंहोन्नता' इत्यपरनाम वसन्ततिलकं वृत्तम) ॥३२॥

264n. 1. **शकुन्तलां विलोक्य** This stage-direction is necessary. **चरितार्था** (R has **weighty support** from elsewhere, Cf. 'साम्प्रत चरितार्थ म प्रवसन सभाजयित गच्छाम ' Māla. V. 'राम-रावणयोयद्ध **चरितार्थं** मिवाभवत्' *Ri XI*, 67, 'अगव कृतमस्त्रा त्रा **चरितार्थेव** भारती''—*X*. 36; **'चरितार्थ'** स्तपस्विभि '-XV 20, राजात् **चरितार्थता**' p.121, Cf. Also 'तत् सर्वथा कृतकृत्याऽस्मि त्रिपणभक्त्या प्रसादात् PC. VI. [**'विदितार्था'** means – "*You are now aware of the facts*"] **भर्तरि**—Con ne with both 'oरक्षे' and 'oनमसि' (*Com.* & 228*n*, 1) **2. मूर्च्छति**—(168*n*, 10). 'o**प्रसादे**— 'प्रसाद' means '*limpidness*' '*brightness*'. Cf. 'गङ्गरोध-पतन-कलुषा गृह्णतीव प्रसादम्'—*Vik I*. 8 **3. दर्पण-तले**—'दर्पण ' is a **looking glass.** लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति'—Cāṇakya-Śatakam, *Ku VII*. 26; *X*. 10; *XII*. 37 Cf. "निश्वास-बाष्पापगमात् प्रसन्न प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्श:— —*Ra*. *VII*. 68.

Remark: Long before the **Phoenicians,** the **Hindus knew the art of making glass,** specially looking-glasses which formed a part of their toilette and were designed as ornaments for room It will be interesting to note that even the word 'काच' for glass occurs in works considerably over *two thousand* years old. The Sinhalese who borrowed all the arts of civilized life from the Hindus, make mention in the *Dipavamsa* of a **glass pinnacle** placed on the top of the *Ruvanveli Dagoba* by S... brother of *D...* in 200 B C and of a **glass mirror in** 300. B C. (... *T*...'s *Ceylon I* ... 151 **Pliny** describes the glass of India being **superior** to all others from the circumstances of its being **made of pounded crystal.** *Lib*. XXXI, 66.).

Text:—मारीचः—वत्स ! कच्चिदभिनन्दित स्त्वया अस्माभि विधिवदनुष्ठितः जात-कर्मादि-क्रियः पुत्र एष शाकुन्तलेयः।

Mārica My son ! I think you have greeted this son (*of yours*) born of Śakuntala, with his natal ceremony and other rites duly performed by me.

राजा—भगवन् ! अत्र खलु मे वंश-प्रतिष्ठा' (इति प्रा

King Your Reverence ! in him, indeed, (is) the permanency[1] of my family[1] (*This said, holds the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेन मवगच्छतु भवान् । पश्य—

शिखरिणी (यमनसभलग)

रथेनाऽनुद्घात-स्तिमित-गतिना तीर्ण-जलधिः
पुरा सप्तद्वीपा जयति वसुधा मप्रतिरथः[४] ।
इहायं सत्त्वानां प्रसभ-दमनात्[५] सर्वदमनः
पुनार्यास्यत्याख्या भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

Mārīca—Let Your Majesty know that he will be such (*and*) will also be a paramount sovereign (*of the earth*). Behold Having crossed the oceans in[2] a chariot with a steady motion,[3] through the absence of resistance, he without[4] a rival[4] will ere long[3] conquer the seven-isled earth. Here (*in this hermitage*), he is (*called*) "Sarva-damana" from his forcible taming of the (*savage*) [5]creatures, but he will again, from his supporting the world, get the *famous* appellation of Bharata' (*i. e. the protector*) (33)

V. L.—वत्स Omitted by M ० जात वर्मादि-क्रिय' B HS P. '० जातकर्मा'—R V M S बाल हस्तेन गह्णाति—B HS Omitted by others तथाभाविनम् R V M K तथा भाविनम्' Others. B omits—तथा । अनुद्घात' R B V Dr 'अननगात'—M S K. Mackenzie Ms

मारीच इति । [illegible] 'अनन्तरा' [illegible] क्रिया' यस्य तथाविध । [illegible] [स्त्रीभ्या ढक्' -(४।१।१२०) इति ढक् । [illegible] **'अवृद्धाभ्यो नदी-मानुषीभ्य स्तन्नामिकाभ्य'** –(४।१।११३)–इति **अणा ढक् न साध्यते**] । [illegible] अभिनन्दित ' विशेषेण आदर [illegible] । [[illegible] कामप्रवेदने' इत्यमर । कामप्रवेदन नाम [illegible] ' इति [illegible] ॥ [illegible] इति इष्टप्रश्ने" इति तत्त्वबोधिनी च] । **राजेति ।** वंशस्य प्रतिष्ठा स्थिति [**'प्रतिष्ठा** गौरवे **स्थितौ'** इति हैम] अत ननमव अभिनन्दित इत्याशय । **मारीच इति ।** तथा वंश-स्थिति-भूत अवश्य 'भविष्यति' यस्तथाभूतम् ['आव-श्यकाऽऽधमर्ण्ययो णिनि '-(३।३।१७०) इति आवश्यके णिनि] अथन चक्र-वर्तिन' समग्र-पृथ्वीश्वर [चक्रवर्ती सार्वभौम' इत्यमर] । **रथेनेति ।** अविद्यमान प्रतिरथ ' प्रतिद्वन्द्वी यस्य तादृश अर्थात् 'तुल्य-योद्धृ-रहित ' [इति पुराणम्] । 'अयं' पुरो वर्तमान त पुत्र 'अनुद्घातेन' अरि-कृत-प्रतिबन्धाऽभावेन हेतुना 'स्तिमिता [illegible] यस्य तादृशेन 'रथेन' रथाकारेण व्योम-यानेन, अश्व-

चालितेन सामान्य-रथेन समुद्र-लङ्घनस्य असम्भाव्यत्वात्। तीर्णा.' लङ्घिता: 'जलधय.' समुद्राः येन तादृश.। **'पुरा' आगामिनि काले** ['स्यात् प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमर। निपातोऽयम् **निश्चयं** द्योतयति। 'यावत् पुरा निपातयो र्लट्"-(३।३।४)-इति भविष्यति लट्] 'सप्तद्वीपा' जम्बु प्लक्षादि-द्वीप-सप्तक-युता | तथाचोक्त कार्मे—"जम्बुद्वीप प्रधानाऽय प्लक्ष शाल्मलिरेव च। कुश क्रौञ्चश्च शाकश्च पुष्करश्चैव सप्तम ॥ एते **सप्त महाद्वीपाः** समुद्रैः सप्तभिर्वृता ।| 'जयति' नून जेष्यति। इह' अत्राश्रमे' "सत्त्वाना सिंहादि-जन्तूना 'प्रसभ' बलात्कारेण [**'प्रसभ तु बलात्कारो हठ'** इत्यमर] 'दमनात्' शासनात् अय 'सर्वदमन' इत्युच्यते इति शेष। 'पुन लोकस्य' जनाना भुवनस्य वा 'भरणात्' रक्षणात् पोषणाद्वा 'भरत' इति ['क्वचित् निपातेनाभिधानम् इत्युक्तेरत्र प्रथमा | 'आख्या' नाम [**'आख्याह्वे** अभिधा न नामधेय च नाम च' इत्यमरः] 'याख्यति' प्राप्स्यति | पुन जयति' इत्यादिना **भाविकालङ्कारः।** "प्रत्यक्षा इव यत्रार्था क्रियन्त भूतभाविन । **तद्भाविकम्"** इति तल्लक्षणात्। **छेक-वृत्त्यनुप्रासौ । काव्यलिङ्गञ्च** । शिखरिणी वृत्तम्। ॥३३॥

265n. –1. कच्चिद्—An indeclinable particle of interrogation, often translatable by *I hope*. Cf. Lat. Nonne. Cf. कच्चिदक्षमिव' &c.–(Vide 201*n*. 5). 'कच्चित् मर्गाणामनघा प्रसूति '–*Ra*. V. 7. 1 6, **जात-कर्मादि**–(250*n* 5. **2. अत्र** &c **In this son of Śak.; K** supported by **M** takes it **as referring to Śak.** ' अत्र अस्या शकुन्तलाया कुलोद्धारक-पुत्रोत्पादकत्वेन"–"**In this Śak. because she has given birth to a son, the upholder of my family".** But this is to be **rejected,** as elsewhere the **stability** of the race of Dilipa is **ascribed by the poet to** his **son.** Cf. 'अमस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्त-मन्वयम्'—*Ra. III.* 27. Besides **'तथा'** in the next line is **not in consonance** with this view. Cf. 'अनपत्ये रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य न '- –*UC. V.* 25. 'यश-प्रतिष्ठा नीत'—*Kad., SPB II.* 34. Contrast this meaning with that in, *Ut. III.* 17. and *Ku. VII.* 27. **3. तथा-भाविन**—*One compound word* **K**, or construe 'भाविनम्' with 'चक्रवर्तिनम्' (*i. e. would-be paramount ruler*). **4. चक्रवर्तिनम्**—Cf. 'तस्य तत् प्रार्थित चक्र प्रावर्तत महात्मन * * * स राजा **चक्रवर्त्यासीत् सार्वभौमः** प्रतापवान्'—*Mahā*; (Vide 15 n. 1). **5. अनुद्घातः** &c. The motion of the car will be steady on account of the **absence of jolting,** or because it will move through the air, ('तेन

आकाश-गामित्वम्'—*K*), or through water. ('जले स्खलनासंभवात्—*R*.), "ययौ अनुद्घात-मुखेन मार्गम्"—*Ra. II.* 72; *ŚPB. XII.* 2. **रथेन**—By an aerial car having the appearance of a chariot, or it may mean a **consecrated miraculous chariot** which could move through the **air or water.** Read "**वसिष्ठ-मन्त्रोक्षणजात् प्रभावात् उदन्वदाकाश-महीधरेषु।** मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गति विजघ्ने नहि तद्रथस्य"—*Ra. V.* 27. **6. पुरा जयति**——'पुरा' (*usually with* लट्) means '*in a short time*,' '*soon*'. It has also the latent sense of '**certainty**'. "**निपातौ एतौ निश्चयं द्योतयतः**" *BhD.* (11*n*. 1). [Cf. '**पुरा** दूषयति स्थलीम्' -*Ra. XII.* 30;; "आलोके ते निपतति **पुरा** सा" *MD. I*;. 24—*Qtd Prabhā.* '**पुरा** प्रत्यासीदति' - *Ki. XI.* 36; *X.* 50. '**पुरा ग्रसन्ते**' —*Mahā.* (कर्ण–67-27); (द्रोण–(137-19); '**पुरा** हन्ति'–(Śalya–83); (शान्ति–*Ch.* 37); *ŚPB. XV.* 56; *NC. I.* 18]. **सप्तद्वीपां** According to Purāṇic theory this earth consists of seven islands, or rather insular continents each enclosed by a sea which was caused by the wheels of the dazzling chariot of king Priya--vrata, who with a view to changing night into day, with vehement velocity circumambulated the earth seven times like the sun—*Kalpa. pp.* 461; *KP.* 44; *VP. II. Vap.* 34. Our poet elsewhere speaks of 18 **द्वीप**s. Cf. '**अष्टादश-द्वीप**-निखात-यूप' - *Ra. VI.* 38. In fact the **number** of islands are **differently** stated by **different** authorities. **8. सत्त्वानां** &c. Cf. 'बद्धा मृगेन्द्र तरसा क्रीड़ति स्म स बालकः'- -*Bhāgabata*, ९ स्कन्धः, *Ch.* 20; "सिंह-व्याघ्र-वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा। बबन्धे वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥ **अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ। स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत**' —*Mahā*, (आदि, 95); (द्रोण–68); (शान्ति–29); *Brahmāṇḍa Purāṇa*, *Ch.* 13; *HV. I.* 32; *PP. Ch. V.* **9 भरत** &c. –'बिभर्ति' इति डुभृञ्+अतच् (by "भृमृदृशि" –उ-397) 'शाकुन्तलं, महात्मानं दौष्मन्तिं भर पौरव। भर्तव्योऽयं त्वया यस्माद् अस्माकं वचनादपि ॥ तस्माद् भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः। * * * दुष्मन्तस्तु तदा राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा। भरत नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत्।—*Ibid.* *M* observes:- -"Many Indian princes were so named, but the most celebrated was the **son of Dusyanta and Śak,** *who so extended* [illegible] *from him the whole of India was* **called Bhārata or**

Bhāratavarṣa". But this is not **accurate,** *for India came to be known as* **भारतवर्ष** *from the name of* **'मनु' who also from his supporting the world got the epithet** of 'भरत' । Read–'उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणञ्च यत् । वर्ष **तद्भारतं** नाम यत्रेयं भारती प्रजा । भरणाच्च प्रजाना वै **(मनु भरत)** उच्यते । निरुक्तवचनाच्चैव वर्ष **तद्भारतं** स्मृतम्' –*VaP.* 45, 75-76. These ślokas exactly occur in *Brahmāṇḍa* Purāṇa. *Ch.* 49, and with a little variation in *MP. Ch.* 114. [For further discussion vide Bhāgavata. IX. 20. 33; Mahā. I. 73. 129; *VP. II.* 3.1; "Cosmography & Geography in Early Indian Literature" by D.C. Sarkar].

Text.:- राजा––भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

King- Your Reverence having performed his purificatory ceremonies, all this we hope in him.

अदितिः––भअवं ! इमाए दुहिदु-मणोरह-सम्पत्तीए कण्णो वि दाव सुद-वित्थरो करीअदु । दुहिदु-वच्छला मेणआ उण इह मं उवचरन्ती सण्णिहिदा एव्व । (भगवन्, अस्या दुहित-मनोरथ सम्पत्ते. कण्वोऽपि श्रुत-विस्तरः[2] क्रियताम् । दुहितृ-वत्सला मेनका पुनरिह माम् उपचरन्ती[3] सन्निहितैव) ।

Aditi You Reverence ! of this fulfilment of his daughter's wish, let Kaṇva, too, be now informed[2] at length[2]. Menakā, fond of (*her*) daughter, however, is even present here waiting[3] on me.

शकुन्तला (आत्मगतम्)––**मणोगदं मे वाहरिदं भअवदीए** [मनोगतं मे व्याहृतं भगवत्या) । Śakuntalā (*Aside*) Her Reverence has, indeed, broached[4] what is in (*my*) heart.

मारीचः––तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

Mārīca- Palpable (*is*) all this to His Reverence (*Kaṇva*) through the power of penance.

राजा––अतः खलु मामनभिक्रुद्धो[5] मुनिः ।

King --Hence, indeed, the sage was not[5] angry[5] with me.

मारीचः––तथाप्यसौ प्रियमस्माभिराप्रष्टव्यः[6] । कः कोऽत्र भोः ?

Mārīca-- Nevertheless (*this*) happy news should be imparted to him by us. Who, who is there, ho ?

(प्रविश्य) **शिष्यः––भगवन् ! अयमस्मि ।**

(*Entering*) Pupil—Here I am, Your Reverence

मारीचः—गालव ! इदानीमेव विहायसा गत्वा मद्वचनात् तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छाप-निवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

Mārīca—Gālava ! just now having gone through the air, inform at my bidding, His Holiness Kaṇva of the happy news that together with her child, Śakuntalā has been accepted by Duṣyanta with his memory revived on the expiry of the malison.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः) ।

Pupil—As Your Reverence commands. (*Exit*).

V. L. –'० विस्तारः' –R. B. M. '०विस्तरः'– S. G. 'ज्ञात-विस्तरः'— *Ś.* 'मां परिचरन्ती' –B. P. Dr. Mackenzie Mss. 'उपचरन्ती' – R. S. 'मनोगतं'—B. V. 'मनोरमः'– –R. M. 'मनोरथः' – S. K. 'व्याहृतम्' –B., 'भणितम्'—V. 'भणितः—R. M. S. 'मामनभिक्रुद्धः'– –S. 'ममानभिक्रुद्धः'— M. B. 'मम नाभिक्रुद्धः'—R. V. 'विहायसा गत्वा' R. V. M. S. 'वैहायस्या गत्या'—B. HS.

अदितिरिति । 'दुहितुः' शकुन्तलायाः यो 'मनोरथः' भर्तृ-पुत्र-समागत-रूपः तस्य 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः 'श्रुतः' आकर्णितः 'विस्तरः' बाहुल्यं [शब्द-बहुत्वे अप् (३।३।३१), अन्यथा घञ् (३।३।३३) । "**विस्तारो विग्रहः व्यासः, स च शब्दस्य विस्तरः**" इत्यमरः । अन्यत्र-"**विष्टरः**', **वृक्षाऽऽसनयोः विष्टरः**'—(८।३।९३), इत्युक्तेः] येन तादृशः ['सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः'] 'माम् उपचरन्ती मां सेवमाना [अनेन मेनकान्तिके वार्ता-प्रेरणस्य प्रयासाऽभावः सूच्यते] । **शकुन्तलेति ।** ['मनोगतं खलु' इत्यादिना '**कृति**'-नामकमङ्गमुपक्षिप्तम् ।—"**लब्धार्थशमन कृतिः**" इति दर्पण-लक्षणात्] । **राजेति ।** 'मां' ('क्रुध-द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म', —१।४।३८—इति कर्मत्वम्) । 'अनभिक्रुद्धः' **अभिशापाऽकरणेन फलाऽदर्शनेन च तदनुमानात् इत्याशयः । अयमेव पाठः साधीयान् । मारीच इति ।** 'तथापि' तपसा जानन्नपि । 'असौ प्रियम् आप्रष्टव्यः' श्रावयितव्यः ('अप्रधाने दुहादीनां प्रधाने नी-हृ-कृष्-वहाम्' इत्युक्तेः **गौणे कर्मणि प्रथमा**) । **मारीच इति ।** 'इदानीमेव' अविलम्बेनैव इत्यर्थः । 'विहायसा' गगन-मार्गेण 'गत्वा' । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपंसकम्' इति मेदिनी । अनेन द्रुतगमनं सूच्यते) ।

266n.—1. भगवता कृतसंस्कारे &c.—We expect him to be able to do all that are mentioned in the previous Śloka, as his natal and other ceremonies have been performed by Your Worship. ... यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारै-

-विधि-पूर्वकं " **Angirāh. 2.** श्रुत-विस्तरः - To imply **expatiation,** **'विस्तर'** is the **only** form Read–['वारि **विस्तार.** । पटस्य **'विस्तारः** । **अशब्दे किम् ? वाक्यार्थे मा भूत्** । वाक्यस्य **विस्तर** । अलम् अतिविस्तरेण"—**Prabhā** *Also Com* 'गुविस्तरता वाता &c *SBP II* 21, "**विस्तरेण** श्रोतुमिच्छामि" *MR I* '०**विस्तरेण** * * कथय' *Gita X* 18 ०**विस्तार'** is **not a good reading.** To mean **'वृक्ष'** & **'आसन'**, (वि स्त अप्) will give the form **'विष्टर'** by वृक्षासनयो विष्टर –(3 3 93 **3. इह माम् उपचरन्ती**&c – Hence it is not necessary to inform Menaka (*Com*) 'उप्+चर्' means *to serve* '*wait upon* Cf गिरिश **मुपचचार'**—*Ku I* 60, **'उपचारदर्पितश्री** *Ra V* 62 I 20 *MK* I 31 *MS III* 193 **4. माम् अनभिक्रुद्धो मुनि** is **better** than any other reading For the use of Genitive (मम) in place of ६र्थी is not good (*Com*) Besides 'अनभिक्रुद्ध' or **'नातिक्रुद्ध'** will imply that **the sage** was **angry with** 'दुष्यन्त and hence it will **not be in consonance with** तप प्रभावात् **प्रत्यक्ष** &c which **clearly proves** that **Kanva was fully aware of the curse, and the repudiation** of Śakuntala by Dusyanta through infatuation **5. तच्छाप-निवृत्तौ** At the expiry of the curse on **Śak** of which he is already aware by his power of penance

Text: मारीच —वत्स ! त्वमपि सापत्य-दार ? सख्यु राखण्डलस्य रथ मारुह्य ते राजधानी प्रतिष्ठस्व । Marica My son you too having mounted the car of your friend Indra along with your child and wife set out for your capital

राजा (सप्रणामम्)—यदाज्ञापयति भगवान् ।

King (*Bowing*) As Your Reverence command

मारीच.—अपि च—

तव भवतु विडौजा प्राज्य-वृष्टि: प्रजासु
मालिनी त्वमपि वितत-यज्ञो सौगणः भावयालम् ।
(ननमयय) युग-शत-परिवृत्त रेव मन्योन्य-कृत्यैर्
'जयत मुभय-लोकानुग्रह-श्लाघनीयैः ।।३४।।

Mārīca Moreover Let Indra (*of all pervading energy*) be 'bountiful of showers' to your subjects Do you, too with 'extensive sacrifices' immensely reverence the

satisfaction). May (*both of you*) thus prosper[7] with reciprocal[6] acts (*of piety and benevolence*), lasting for a cycle of a hundred Yugas and laudable[8] because of favours (*bestowed*) on both the worlds.[8] (34)

V. L.—'सापत्यदारः'—B. P. HS. 'स्वापत्य-दार-महितः'—R. M. S. 'सापत्यदार-महित.'—V. 'सप्रणामम्'—B. Omitted by others. 'वज्रिण प्रीणयालम्'—N. 'स्वर्गिण. प्रीणयालम्'—M. K. S. **'स्वर्गिणः भावयालम्'** —S.A. 'स्वर्गिण· प्रीणयस्व'—V. परिवृत्तै '—B.P. 'परिवर्तनम्'—V.M.S. 'जयतम्'—B. P. HS. 'नयतम्'—V. M. S.; R has **omitted** this Śloka, while Kāshmirian Mss. reads the following instead "वतम्,क्रतुभिरुचित-भागरत्व सुरान् **भावयालम्** सुरपतिरपि वृष्टया तन्प्रजार्थं विधत्ताम् ॥ इति च समुपकार-व्यञ्जित-श्रीमहिम्नो, व्रजतु बहुतिथो वा सौहृदय्येव काल." ॥ One Devanāgara Mss. reads this very Śloka with a little variation thus :—"क्रतुविरचितभागैस्त्व सुरान् **भावयालम्** सुरपतिरपि वर्षं त्वत् प्रजास्वातनोतु। अविरतमुपकार-व्यञ्जके स्वे महिम्नि, व्रजतु बहुतिथो वा सौहृदेनैव काल"।

मारीच इति। 'अपत्य **दारा** च' इति 'अपत्य-दारे' ["क्रोडा हारा तथा **दारा** त्रय एते यथाक्रमम्। क्रोडे हारे च **दारेषु** शब्दा प्रोक्ता मनीषिभि "—इति हट्टचन्द्र ॥ द्वित्वम् (१।४।२२ ; १८६)] ताभ्या 'सह' 'वोपगर्जनस्य-(८।३।६२) इति सहस्य स·] 'प्रतिष्ठस्व' गच्छ [समवप्रविभ्य स्थ '-(१।३।२२) इति तङ्) ['मारीच —वत्से' इत्यादिना—एतदन्तेन च कर्तव्य-विषयस्य उल्लेखात् **'ग्रथनं'** नामकमङ्गमुपक्षिप्तम्। "उपन्यासस्तु कार्याणा **ग्रथनम्**" इति दर्पण-लक्षणात्। 'उपन्यास' उल्लेख इति तट्टीका]। **नवेति**। 'विडोजा ' इन्द्र ['इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्यादयमपि कथित ज्ञै **विडौजाःविड़ोजाः**' इति बोपालित] 'तव प्रजासु' मध्ये 'प्राज्या' बहुला ["प्रभूत प्रचुर प्राज्यमद भ्र बहुल बहु' इत्यमर | वृष्टि ' यथाकाल-वर्षणं यस्य तथाभूत 'भवतु'। 'त्वमपि वितता ' विस्तीर्णा विस्तृत-भावेन सतत वा अनुष्ठिता इत्यर्थः 'यज्ञा' येन तथाभूत सन्' स्वर्गिण ' देवान् 'अलम्' अत्यर्थं ["अल भूषण-पर्याप्ति-शक्ति-वारण-निषेधेषु" इति बालमनोरमा।।] **'भावय' आराधय** "आप्यायय' इति शङ्कराचार्या। "हवि-र्भागै सवर्धय' इति श्रीधरस्वामिपादा। **'प्रीणय** इति पाठे **'सन्तोषय'** इत्यर्थः]। ["घूञ्प्रीञो नुग् वक्तव्य."-वाः—२५७२ इति नुगागम .] यत आराधितेषु देवेषु सत्सु प्रचुरः वृष्टिपात· स्यात् [तथाचोक्त दण्ड-नीत्याम्—"राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्र-महोत्सवम्। प्रीणितो मेघ-वाहस्तु [illegible] **मावहेत्**" ॥) "युगाना सत्य-त्रेतादीना 'शत' यावत् 'परिवृत्तैः' सर्वतो-[illegible] लोकौ' स्वर्गमर्त्यौ इति 'उभय-लोकौ' (उभ-शब्दाद् वृत्ति-

विषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । अयन्तु प्राक् व्याख्यातः) तयोः 'अनुग्रहेण अर्थात् इष्टि-द्वारा वृष्टिद्वारा च हित-सम्पादनेन 'श्लाघनीयैः 'एवम्' अनया रीत्या 'अन्योन्यस्य' परस्परस्य 'कृत्यैः' कार्यैः ['कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-दिवौकसोः' इति रभसः'] 'जयतम्' त्वम् इन्द्रश्च युवाम् उत्कर्षेण वर्तेथाम्, श्रीश्च वा वर्धताम् इत्याशयः । [जयतेरत्राऽकर्मकस्य उत्कर्ष-प्राप्तिरर्थः । तथाचोक्त—"जयिः जयाऽभिभवयोः आद्येऽर्थेऽसावकर्मकः । उत्कर्ष—प्राप्ति राद्योऽर्थः, द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ।। इति) । [अन्योन्यालङ्कारः । 'अन्यान्यमुभयोरेक-क्रियायाः करणं मिथ'--इति दर्पण-लक्षणात । 'त्वमपि' इति अर्थापत्तिश्च । मालिनी वृत्तम्) ।।३४।।

267n. – **1. विड़ौजाः**—विडति' भिनत्ति रिपून् इति विड् (भेदने तुदादिः) +क ['इगुपध' &c. –३।१।१३५) 'विड़म्' भेदकमित्यर्थः । विडम् ओजः यस्य । सान्तः ।। विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्य इति **विड़ोजाः इति** केचित्–*BhD. Oi*, वेवेष्टि व्याप्नोति इति विष् । क्विप् विट् व्यापकमित्यर्थः । विट् ओजः यस्य सः । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्'-(६।३।१०९)—इति साधुः ।

2. प्राज्य-वृष्टिः—प्रकर्षेण अज्यते इति प्र अञ्ज् + क्यप् ['अञ्जेः संज्ञायाम्' --*Vārt*. 3. 1. 109; 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति न लोपः]– प्राज्या —What is desired most must be copious, hence '*plentiful*'. Or, 'प्रकृष्टम् आज्यम्' घृत यस्याम्—Having the abundance of clarified butter, hence '*copious*'. In both the cases **प्र** is **intensive.** It is इन्द्र who holding higher position should perfom his duty first, because that will **act as an impetus to those holding lower positions,** as the latter exactly follow what they find in the former. Read "यद्यत् आचरति श्रेष्ठ स्तदेव इतरो जनः । स यत् प्रमाण कुरुते लोक स्तदनुवर्तते ।।—*Gītā. III*. 21. Hence इन्द्र's name has been mentioned first. **3. स्वर्गिणः**—Cf. "**स्वर्गिणं** गा गताना"—PA & MD. I. 31. **अलं भावय—'अलं'** is also **intensive.** (Com.). The idea is just as Indra will pour **copious** rains on your subjects, you will also gratify the gods **immensely.** Note that 'अलम्' **is fraught with meaning** and not **redundant.** Cf "अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारा सहस्रैः"—PA & *MD*. 1.53. **अलम्** उद्योतयामासुः'- -*Ra*. ***X***. 80. **भावय** –which is the reading of South Indian Recension & **'अभिराम'** supported by some Devanāgara and Kāśmīrian Mss, has **weighty support from the Gītā.** III. II–(Vide Remark) **4. युगशत-परिवृत्तैः**–The Rām. and the Purāṇas speak of incredible

of men and other beings. Cf. "त्रिशद्वर्ष-सहस्राणि राज्य कृत्वा दिवं गतः"—*Rām.* 1 ; 26; "*तपस्तेपे * द्वात्रिंश-च्छत-साहस्र वर्षाणि *"—*I.* 42. 4. "दश-वर्ष-सहस्राणि रामो राज्यमकारयत्"—*VI.* 128, 104. **अन्योन्य**—(Com.) Vide (48*n.* 9). **5. जयतम्** Seems to be better than **'नयतम्'** (M) , as our poet is **very fond of the intransitive use of "जि" which means 'to prosper'.** Vide मनोरमा on Gaṇa-Pradīpa— p. 63. Cf. 'बाप्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जित मया" Act *VI*—(254*n.* 2); 'वाङ्मात्रेण जाप्यसे'—(57*n* 8). With **"नयतम्** (युग-शत-परिवर्तान्)"- translate "Thus pass both of you periods of hundred ages &c."

Remark:—This Śloka has been **omitted** by *R*, but its authenticity cannot be doubted. Like the exhibition of his **happy ideas and choicest expressions** in different places, as is **usually the wont** with Kāli, the idea contained in it has also been expressed elsewhere—"**त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्, त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।** सूर्यं समेधयत्यग्निमग्नि सूर्य स्वतेजसा" ।। *Vik.* V. 23 'वापिक सजहागेन्द्र धनुर्जैत्र रघुर्दधौ । प्रजार्थ-साधने तौ हि **पर्यायो द्यत-कार्मुकौ**" । *Ra. IV.* 16. "दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् । **सम्पद्विनिमयेनोभौ दधत भुवन-द्वयम्**' —Ibid.I 26, "देवान् **भावयतानेन** ते देवा **भावयन्तु** व । परस्पर **भावयन्तः** श्रेय परमवाप्स्यथ।"—*Gitā. III.* 11. (Śankara & Śridhara, Com.), 'क्षात्र द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्'—*Bh.* 1. 21

Text :—राजा—भगवन् ! यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

King - Your Reverence ! to the best of my might, (*I*) will strive for the good *(of the world)*.

मारीचः—वत्स । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि । Mārica My son, what additional favour can I bestow on you

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । तथाप्येतदस्तु ।

।। (भरत-वाक्यम्) ।।

प्रवर्ततां[१] प्रकृति-हिताय[२] पार्थिवः
रुचिरा **'सरस्वती श्रुति-महतां[४] महीयताम्[५]' ।**
(जलधरमाला?) **ममापि च क्षपयतु[६] नील-लोहितः[७]**
'पुन-र्भवं 'परिगत-शक्ति रात्मभूः[१०]'' ।।३८।।

King —Is there (*any*) good even superior to this? However may this (*saying of Bharata* —*M*) take place

[*Epilogue or the actors' benedictory speech*]

May the ruler of the earth exert[1] himself for[3] the good of (*his*) subjects[2]. May the speech[3] of those that are[5] eminent (*by reason of their knowledge*) in the Vedas[4] be (*highly*) honoured. And may the self-born[12] blue-(*necked*) red (*haired*) god, (Śiva)[7], with all-encompassing[9] power, cancel (*my*) metempsychosis[8] (38).

॥ (निष्क्रान्ताः सर्वे) ॥

(*Exeunt Omnes*)

सप्तमोऽङ्कः—The Seventh Act.

॥ (समाप्तमिदमभिज्ञान-शकुन्तलं नाम नाटकम्) ॥

(*Here is finished the Drama named "Śakuntalā and her Keepsake"*)

V. L.—'श्रेयमे'—R. V. M. B. 'श्रेयमि'—B. 'उपहरामि'—B. V. M. S. 'उपकरोमि'—R. 'तथाप्येतदस्तु'—B. 'यदिह भगवान् प्रियं कर्तुमिच्छति तर्हीदमस्तु' R. M. S. 'श्रुतिमहता' M. 'श्रुतमहता'—R. V. K. 'श्रुति-महती' B. 'श्रुतिमहता'—S. 'महीयताम्'—M. K. 'महीय्यताम्'—V. G. 'न हीयताम्'—B. 'महीयमाम्'—R. S.

मारीच इति। ['तव भवतु बिडौजा' इत्यादिना एतदन्तेन **काव्यसंहार**-नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथा दशरूपके—'वर-प्रदान-सम्प्राप्तिः **काव्य-संहार**' इति]। पूर्वोक्त-श्लोक-मुखेन भगवता मह्यं या [illegible]शीर्दत्ता, तत्परं किञ्चिदपि मे प्रियं नावशिष्टं, 'तथापि' यदि प्रसन्नेन भवता पुनः किञ्चित् विधातु-मिष्यते तदा 'एतत्' वक्ष्यमाणम् 'अस्तु'। 'भरतानां नटानां **नट-रूपेणैव आवि-र्भूतानां तेषामितिभावः** ["रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरत-भारतौ" इति वाचस्पतिः] वाक्यम्। नाटकाभिनय-समाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते। प्रस्तावना-नन्तरम् नट-वाक्याभावात् **भरत-वाक्य**मित्युक्तिः। **प्रवर्तताम्मिति।** 'पार्थिवः' पृथिव्या ईश्वरः। ["सर्वभूमि-पृथिवीभ्याम् अणञौ"-(५।१।४१)—इत्यनुवर्त्तमाने 'तस्येश्वरः"-५।१।४२)-इत्यञ्। 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवो-ऽन्यवत्' इति विश्वः] 'प्रकृतीनां' प्रजानां 'हिताय' कल्याणं विधातुमित्यर्थः। 'प्रव-र्तताम्' प्रवृत्तो भवतु अर्थात् प्रजानां कल्याण-साधनमेव राज्ञः मुख्यधर्मः अस्तु इत्या-शयः। 'श्रुतिभिः', **वेद-वाक्यार्थ-परिज्ञानैः** ये 'महान्तः' प्रसिद्धाः तेषां वेद[illegible]-सम्पन्नानां विप्राणां न तु वेद-द्वेषि-पाखण्डानां ['विशेषण-मात्र-प्रयोगो [illegible] प्रतिपत्तौ' इति वामनोक्तेः न विशेष्योपादानम्।] 'सरस्[illegible]

पूजां लभताम् ['महीङ पूजायाम्' कण्ड्वादि यंगन्ताऽकर्मकः-(२।१।२७)-**अर्थात्** लोके वेद-विद्यायाः गौरवं शास्त्रेषु विश्वासश्च स्यादिति तात्पर्यम्। 'परितः गताः" व्याप्ताः सर्व-व्यापिन्यः इत्यर्थः। तादृश्यः 'शक्तयः' सामर्थ्यानि अष्टमूर्ति-रूपाणि यस्य तथाभूतः। [अनेन सकल-भुवन-शासनाऽनुग्रह-सामर्थ्यं द्योत्यते इति चन्द्रशेखर-पादाः] **यद्वा,** 'शक्तिं' गौरी 'परिगतः' प्राप्तः **['शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्याम्,** उत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति मेदिनी], **यद्वा,** ब्राह्मी-माहेश्वरी-कौमारी-वैष्णवी-वाराही-माहेन्द्री-चामुण्डा-चण्डिकाख्याभिः अष्टाभिः शक्तिभि. उपेत इति व्याख्येयम्। आत्मना स्वयमेव भवति यः स 'आत्मभूः' ["भवः सञ्ज्ञान्तरयोः" (३।२।१९७) इति क्विप्] 'नीलः' **कण्ठे,** 'लोहितश्च' **केशेषु** नीललोहितः [इति रघुनाथः क्षीरस्वामी च], यद्वा **वाम-भागे** 'नीलः', **दक्षिणभागे** 'लोहितः' [इति काटय--वेमपादाः] अर्थात् महादेवः ('धूर्जटि र्नीललोहित' इत्यमरः) 'ममापि' दुष्यन्तस्य [नाटक-कर्तुः **कवेः कालिदासस्य च** इति व्यज्यते] 'पुन-र्भव' पुनर्जन्म [सहसुपेति समासः। 'जन्म-हरौ भवौ' इत्यमरः] 'क्षपयतु' तत्त्व-ज्ञान-जननेन मुक्तिं प्रापय्य नाशयतु इत्यर्थः [तथा च श्रुतिः—"तमेव विदित्वाऽति-मृत्युमेति नान्यपन्थाः विद्यतेऽयनाय'। **क्षपि-धातुस्तु धातुपाठे न दृश्यते।** शिष्ट-प्रयोगात् अस्य धातुत्वम्। तथाचोक्तं दुर्गसिंहेन—"बहुलमेतन्निदर्शनम्", तत्र 'तेन अनुक्ता अपि धातव ऊहनीयाः" इति मनोरमा। "वर्धते धातुगण इति हि शब्दविद आचक्षते। तेनैषां गणपाठोऽनुमतः शिष्ट-प्रयोगात्"-(५।२।४) इति वामनश्च। **यद्वा स्वादि-गणीय-क्षं-धातोःण्यन्तस्य लटि रूपम्**] 'च' [इति **क्रिया-समुच्चया-लङ्कारः।** प्रथमार्धे तकारस्य असकृत् साम्यात् **वृत्त्यनुप्रासः। छेकानुप्रासश्च।** अत्र **'प्रशस्ति'**—नाम निर्वहण-सन्धेरङ्ग मुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं यथादिभरते— "देव-द्विज-नृपादीनां **प्रशस्तिः** स्यात् प्रशंसनम्"। **रुचिरावृत्तम्**] ॥३८॥

आस्ते ढाका-जिलायां घन-जन-बहुलो मेघनादो-पवर्ती
ब्रह्मज्ञाल्लोक-नाथादधिगत-गरिमा 'बारदी'-ग्राम एकः।
तत्र श्रीनाथ-तातात्समजनि सरला-सुन्दरी-मातृ-कुक्षौ।
दीनःश्रीमान् रमेन्द्रोवसुज इति पुनर्गौतम-ख्यात-गोत्रः॥
समाप्ता तत्कृता टीका निर्विघ्नं विक्रमाब्दके।
जीवाष्ट-नव-चन्द्रांशे वासन्ती-पूर्णिमा-दिने॥

इति गौतम-श्रीरमेन्द्रमोहन-वसु-विरचितायामभिज्ञान-शकुन्तल-टीकायां कुमार-सन्तोषिण्यां सप्तमोऽङ्कः समाप्तः॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः॥

॥ ओं शिवमस्तु॥

268n.1. **उपहरामि**--'उप+हृ' means *'bestow'*, *'offer'*. Cf. *Ra. XIV.* 19; *XVI.* 80; *XVIII.* 12.; *UC. VII.* Also 'किं ते भूयः पाकशासनः प्रियमुपहरतु'--*Vik. V.* **'उपकरोमि'** (**R**)—is also often met with. Cf. 'चाणक्यः--उच्चतां किं वा भूयः प्रियमुपकरोमि'—*MR. VII.* 'यौगन्धरायणः--देव, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि',--*Rat. IV. PC. VI.* It is not easy to find out the real reading. **अतः परमपि**--&c— A very common expression at the end of Sanskrit dramas. Vide Rat. UC & MR. **2. तथापीदमस्तु (भरत-वाक्यम्)**--'भरत' is the renowned sage who was the manager of the gods' drama and the **founder of the Science of Music and Dramaturgy.** His date must be of hoary antiquity, as Kālidāsa has called him 'मुनि'। Cf. "मुनिना भरतेन यः प्रयोगः &c.—" *Vik. II.* 18. This celebrated work is known as 'भरत-नाट्य-शास्त्रम्' which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters and deals with rules and precepts about everything regarding dramatic composition. Hence 'भरत-वाक्यम्' is *such an utterance as that sage would recite.* Or, (*ii*) भरत means **'an actor'** (*Com.*). Also "शैलालि-नस्तु शैलुषा जायाजीवाः ** **भरता इत्यपि नटाः**" -*AK.* "तत् किमित्युदासते भरताः"- -*MM.* ;. "भवभूतिर्नाम कविः निसर्गसौहृदेन भरतेषु"—*Ibid.* Thus it will form a part of the king's speech. Hence translate:— "Still let there be this **prayer of the actors". Or thirdly,** the king's speech may be supposed to have finished with 'अस्तु'। Then it may be considered a **stage-direction** (*as opposed to* **'नान्दी'** which is uttered in the beginning of प्रस्तावना) which enjoins **all the actors to gather on the stage** (**as is seen in modern theatres**) and recite in a body one or two verses containing expressions of well wishes on the part of the actors in the from of a prayer or blessing. Really this is the wish of the **poet** himself. **नट's function** is fininshed with **'प्रस्तावना'**, hence it has been **substituted** by the word **'भरत'**-(*R*). **3. प्रवर्तताम्**--Let the chief aim of the kings be directed to the complete satisfaction of the people. ['राजा प्रकृति-रञ्जनात्' ; *also,* 7*n.* 4; 165n. 3.]. Most likely some of the kings of **our poet's time** were excep

great principle Cf राजान क्षमा शमित-विविधोपप्लवा पालयन्तु'—-PC VI 33 **4. सरस्वती** &c —This insinuates the **predomi--nance of the Buddhists** and other sceptics who had no faith in the teachings of the Vedas Cf त्रिवेदस्य च कर्तारं भण्ड-धूर्त-निशाचरा । जुफरी तुफरीत्यधार्मिकाणां वचः स्मृतम् । The idea has been elsewhere expressed by our poet thus —'सगतम् श्री-सरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम्'—*Vik* I 24 सरस्वती—वाणी । Originally it referred to a **river** in कुरुक्षेत्र famous for the seats, on its banks, of the earliest Brahmana-thinkers. *Vide Mahā* (शल्यपर्व *Ch 37 et sequents*) M takes महताम्' as Genitive Plural of 'मह (*to honour*) + शतृ' ‖ In that case **'श्रुति-महताम्'** may mean *of the lovers of literature* **महीयताम्**—महीङ् is कण्ड्वादि Atmp and is *intransitive* महीयते पूजां लभते — *BD.* 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' *Ram* The reading **"महीय्यताम्"** being formed in the Passive Voice, **unnecessarily** gives rise to 'क्रम भङ्ग दोष ।' **5. क्षपयतु**—Let further birth of mine be **cancelled** by the total removal of non-knowledge (*i e by the generation of* तत्त्वज्ञान), According to VM, verbs like **'मिलति'** (*unites*) **'क्लवते'** (*fears*), **'क्षपयति'** *destroy* &c though unmentioned in Panini's धातुपाठ, are *regular* verbs for धातु गणस्यागमात्—*ASI I II 2* But this is not (Vide 211*n* 3 *middle*) correct in toto for the root 'मिल' occurs in the तुदादि *Pimp* list SK 2388 and the root 'क्षपि' in the additional list SK 2393 end *BhD* however, differs regarding 'क्षपि' । This we infer from his derivation of 'क्षपा' where he has recourse to the **Causative form of the root 'क्षै' -क्षये'** (स्वार्थे णिच्)——अस्मात् ण्यन्तात् भित पचाद्यच् - *PhD* Also read ['इह दल, वल, स्खल, क्षप इत्यादयः दृश्यन्ते' इति **कुलचन्द्र** । दलयन्नष्टौ कुलक्ष्मा-भृत इति **मुरारि** । बलयति, 'स्खलयति वचनन्ते सर्वथा मुग्धः सदः' इति **मालती-माधवे** । क्षपयतु नीललोहितः' इति **शाकुन्तले** ।-**Manorama.** P 151, बहुलमेतन्निदर्शनम्' । अस्यार्थ यदेतद-दन्तधातु-निर्देशनम् तद्बहुल वेदितव्य, तेनानुक्तापि धातव ऊहनीया । यथा ... निवासे 'वसयति', **प्रेंखलयति, आन्दोलयति,** विलाडने । **ओजयति** ...ति प्रकाशने । आवरणे **अवगुण्ठयति** । अवज्ञायाम् उपगत-

मवधीरयन्त्यभव्या' इति किराते। तुश्य आवरणे। 'तुश्थयति' पाश। 'दिशा मुग्रमतुश्ययदुश्थिताऽद्रे ' इति माघ —*Ibid* P 310] । For similar idea, Cf 'भक्तस्य लोकस्य समार्तिच्छिद दर्हि धाधाश्यान —PC IV, (end) 'उत्कट जन्मन वर्नम् णधि शानाम्नपायन'—Ki XI 31 **6 नील-लोहित —** Cf 'नील-लोहित रनम — Ku II 57 Siva is so called as he is **blue** in his throat owing to **poison** (**हालाहल**) and is **red** in his **matted hair** *IP III* / 41 13, *Santi*, 284 नील येन ममाङ्ग तु रसाक्त, **लोहित** त्विषा। **नीललोहित** इत्येव ततोऽहं परिकीर्तित" --**Skanda Purāna** *qtd RM*, or his neck turned blue owing to a **stroke given by Indra with his thunderbolt.** दत्त प्रहार कुलिशेन पूर्व तत्रशान सुरराज्ञातिवीर्य। कण्ठे नील तेन त यत्प्रवत्त तस्मात् ख्यात स्व **नीलकण्ठेति** कण्य' ॥ Another version accounts for the blue colour to its being **seized by Narāyana in a duel.** (तत प्रसभमाप्लुत्य रुद्र विष्णु स्मनाय । जग्राह कण्ठे भगवान **नीलकण्ठस्ततोऽ** भत्) ॥ **7. परिगत-शक्ति —परिगत —**Manifested all round accompanied by **शक्ति—** i) Prowess energy (ii उमा (iii) The active power of a deity numbering 8, 9 or 50 Hence the two together mean i Whose energy is everywhere manifested ii) Accompanied by his wife पार्वती iii Attended by the female divinities Cf त मातरा देवमनुव्रजन्त्य &c *Ku VII* 38 या जयति तरिणद्व शर्वाभि शक्तिनाथ VM I 1 i ' जगद्गुरु ... **8 आत्मभू —**means ब्रह्मा। Cf ब्रह्मात्मभू सुरज्येष्ठ —Ib But here and also ... Cf साऽजमानं हिरण्वन्तम **आत्मभू** &c *VIII* 71 it is used as an **epithet of S'iva.** Elsewhere our poet has used it to refer to both **Visnu and Brahmā.** Cf पुरुषमात्मभवञ्च पवित्रता &c *Ra* XI 16 यमामनन्ति **आत्मभूवोऽपि** कारणम् *Ku* I 18 From this promiscuous use it is easy to infer i) that our poet had lived **long before** this ... attained **सज्ञात्व** । (ii that he was free from 'sectarianism and he considered the three deities to be the **manifestations of the one Supreme being.** [Cf एकैव मूर्तिर्विभिदे &c *Ku* III 44, *In I* (*end*) (259*n*) *Read also Introduction Religious Ideas* P 45]

Time-analysis of Act VII:— The interval between the foregoing act is only *of a day* So we infer

following speech of the king—'मातले'—असुर-सम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्यु (*Yesterday—M*) दिवमधिरोहता न लक्षितोऽय प्रदेशो मया। Otherwise we would say that Duṣyanta had stayed in Indra's place and enjoyed his hospitality for a few days. Hence most probably there was not at all any real fight with the demons and they were vanquished very easily. (*Vide Act. III.* 1). The gods were also very eager (Act. VI—P. 116 second line) for the speedy union of the king and Śak. The king reached the mount Hemakūta in the afternoon (* * कनक-रस- निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघ. मानुमानालोक्यते—*Supra.*). This is also corroborated by Kāsyapa's lectures on the duties of a पतिव्रता, as such discourses are generally begun in the **afternoon,** (240*n.* 4.) This time is also in consonance with children's going out for a walk attended by nurses. ['अये, कोनु खल्वयम् अनुबध्यमान: तापसीभ्याम्' &c.—*Supra*, 241*n.* 2]. The act perhaps ended late in the evening.

———

APPENDIX I

The Metres Used In The Play

Sanskrit Prosody as in Greek has been carried to an extraordinary fineness. The earliest and the most important work in Sanskrit Prosody is "पिङ्गलच्छन्द-स्सूत्रम्" of the sage Piṅgala. The Agni-Purāṇa also gives a complete system of Prosody. There are several other works on the subject such as वृत्तरत्नाकर, छन्दोमञ्जरी, श्रुतबोध (of Kālidāsa ?) वृत्तकौमुदी, वृत्तदर्पण, वाणीभूषण &c. The first three are, however, the more popular works.

Sanskrit verse is regulated by **quantity** and not by **accent** as in English. A stanza (पद्य, श्लोक) consists of four verses (पाद) or feet or quarters, and is either **"वृत्त"** or **"जाति"** । The metre of 'वृत्त' is regulated by 'अक्षर's (number and position of syllables) **in each** 'पाद' or quarter; and that of 'जाति' by '**मात्रा**'s (or the syllabic instants i.e., the times taken in pronouncing a short vowel).

A **वृत्त** is divided into three classes ("सम मर्ध-समं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा") ।। (*i*) **समवृत्त**—in which the construction of the **four** feet obeys one principal rule and hence the quarters are **all similar,** e.g. मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका । (*ii*) **अर्धसम-वृत्त**—in which the **alternate** quarters are **similar,** e. g. पुष्पिताग्रा, वियोगिनी । (*ii*) **विषम**—in which the quarters are all **dissimilar,** e.g. आर्या, उद्गाथा ।

यति is the **pause or caesura** in a part of a verse at which the reader is required to **stop his breath** and then proceed on. ("यति र्जिह्वेष्ट-विश्राम-स्थानं कविभि रुच्यते")

A syllable is short (**ह्रस्व**) or long ((**गुरु**) according as its vowel is short or long. But **short** vowel becomes **long** in Prosody when it is followed by अनुस्वार, विसर्ग or by a **conjunct** consonant. The **last** syllable of a पाद is **optionally** long or short

the exigence of the metre, whatever he

'संयुक्ताऽद्यं दीर्घं सानुस्वार-विसर्ग-सम्मिश्रम्। विज्ञेय मक्षरं गुरु, पादान्तस्थं विकल्पेन ॥"

Three successive syllables form a **'गण'** (*triad*), a short vowel is marked as ⌣, and a long one as —. When expressed in these symbols, the different metres may be exhibited as follows —

य	⌣ — —	(Bacchus)	आदि-लघु
र	— ⌣ —	(Amphimacer)	मध्य-लघु
त	— — ⌣	(Anti-bacchus)—	अन्त्य-लघु
भ	— ⌣ ⌣	(Dactylus —	आदि गुरु
ज	⌣ — ⌣	(Amphibrachys) -	मध्य-गुरु
स	⌣ ⌣ —	(Anapoestus) –	अन्त्य-गुरु
म	— — —	(Mollosus) -	त्रि-गुरु
न	⌣ ⌣ ⌣	(Tri-brachys	त्रि-लघु

आदि-मध्या-ऽवसानेषु **य-र-ता** यान्ति लाघवम्।
भ-ज-सा गौरवं यान्ति, **म-नौ** तु गुरु लाघवम् ॥

A long syllable is sometimes denoted by **'ग'** and a short one by **'ल'**। In जातिच्छन्द, one' मात्रा instant is attached to a short vowel, 'two' to a long vowel and three' to a *prolated* (प्लुत) vowel and 'half' मात्रा to a consonant (एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो, व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्।)

The following are the schemes of metres in this play **'यति'** which is usually indicated by the words in the definition standing in the **instrumental** case, is shown by Roman figures in brackets.

I समवृत्त [*Equal Metres*]

A. श्लोक or **अनुष्टुभ्** (**8 syllables** *in a quarter*) 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्। द्वि-चतुष्पादयोर्ह्रस्वं, सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ (*5th* **short,** *6th* **long,** *7th* **alternately** *long and short*) Kali's Ra. Cantos (I, IV, X, XII, XV) and Ku (II, VI), SPB-Cantos (I...), Ki (XI, XV) and major portions of Mahā, & Rām. [illegible] are composed in this metre There are several

B. पथ्यावक्त्र- A variety of श्लोक। "युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्" [ज *in* समपाद *after the* 4*th letter*].

C. इन्द्रवज्रा A **variety of त्रिष्टुभ् [11 syllables** *in a quarter*], "ता विन्द्रवज्रा ज ग-गा-निस्क्ता" ॥ [त, त, ज, ग, ग, ॥ *V & VI.*]

D. उपजाति (आख्यानकी) (*i*) Ordinarily a combination of इन्द्रवज्रा & उपेन्द्रवज्रा। "**उपेन्द्रवज्रा** ज-त-जास्त गा स्यात्"—[ज, त, ज, ग, ग ॥ *V & VI*]. Ku.-(I, III, VII), Ra.-(II, V, VI, VII, XIII, XIV, XVI, XVIII), Ki.-(XVII) & ŚPB-(III) are composed in this metre.

E. उपजातिः (*ii*) – Even if **other metres are mixed up** together in one stanza, the metre is **still called** 'उपजाति' ॥ *P.* 359, L. 16-18 *Act IV* 'अनन्तरोदीरित-लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावु-पजातयस्ताः। इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम") । In ŚPB XII 1 there is a **mixture** of "इन्द्रवज्रा" and "वंशस्थ" Read MN's remark on it. The Śloka 8. (Act. IV) is of this type, as there is a combination of 'वातोर्मी' and 'शालिनी'। **वातोर्मी**— वातोर्मीयं गदिता म्भौ त-गा ग'। [म, भ, त, ग, ग ॥ *II & VII*]. In RV I 59 5, the first पाद is exactly like the first in the text, but other पादs are arranged differently as far at least as the seventh syllable. Kali. accustomed to the strictness of the Classical Sanskrit, produced a verse too **irregular** to come under any of the later metres but too **regular** for a **Vedic hymn.** "There are **14** kinds of **उपजाति**" SK. P. 316.

F. शालिनी – A **variety of** त्रिष्टुभ् [**11 syllables** in a quarter] "वेदे शैलै शालिनी मत्त तौ गौ" [म, त, त, ग, ग, ॥ *IV & VII.*]

G. रथोद्धता "रा त-रा लघु-गुरू रथोद्धता"। [**11 syllables** in a quarter] [र, न, र, ल, ग ॥ *III; & VIII.* or *IV. & VIII*].

H. द्रुतविलम्बित *A variety of* जगती– [**12 syllables** *in a quarter*]. "द्रुतविलम्बितमाह न-भौ भ-रौ"। [न, भ, भ, र ॥ *IV, VII & X*]. Ex. Śak. (V. 27; VI. 8, VII. 3; I. 11; III. 17); ŚPB (VI); Ra. (IX).

I. वंशस्थ or **वंशस्थविल** or **वंशस्तनित** - [**12 syllables** in a quarter] "वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ"—[ज, त, ज र]. Ex. (Śak. I. 17; Ku V; Ra. III; ŚPB. I).

J. **प्रहर्षिणी**—*A variety of* अतिजगति—[**13 syllables** *in a quarter*] "म्नाशाभि र्म-न-ज-र-गाः प्रहर्षिणीयम्"—[म, न, ज, र, ग ॥ *III & X*]. Ex. (Śak. VI. 27; 30; Ra. IV, 88; ŚPB VIII; Ki. VII).

K. **रुचिरा**—or **प्रभावती**—[**13 syllables** in a quarter] "ज-भौ स-जौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः" । (ज, भ, स, ज, ग ॥) [*IV & IX*]. Ex. (Śak. VII. 35; BK. I. 1; ŚPB. XVII).

L. **वसन्ततिलक**—Also called (**वसन्ततिलका, सिंहोन्नता, उद्धर्षिणी**)—A variety of शक्करी [**14 syllables** *in a quarter*]-["तत् स्यात् वसन्त-तिलकं त-भ-जाः ज-गौ गः" (त, भ, ज, ज, ग, ग, ॥ *VIII & VI*]. ŚPB.V.

M. **मालिनी**—Also called **मानिनी** । *A variety of* अतिशक्करी—[**15 syllables** *in a quarter*]. "यदि न-न-म-य-याः म्युर्मालिनी नाग-शैलेः" । [न, न, म, य, य ॥ *VIII & VII*]. Ra. VI. 85; ŚPB. XI.

N. **मन्दाक्रान्ता**—*A variety of* अत्यष्टि [**17 syllables** *in a quarter.*] "मन्दाक्रान्ता म-भ-न-त-गा गः समुद्र-र्त-शैलेः" (म, भ, न, त, त, ग, ग ॥ IV, VI & VII] **or** "मन्दाक्रान्ताम्बुधि-रसनगैः मो भ-नौ गो य-युग्मम्" [म, भ, न, ग, ग, य, य) । **Whole** *of MD. & P.1.*

O. **शिखरिणी**—"रसैः रुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणी"—[**17 syllables** *in quarter*]-[य, म, न, स, भ ल, ग, ॥ VI & XI].

P. **हरिणी**—"न-स-म-र-स-ला गः षड्-वेदै र्हयैः हरिणी मता" [**17 syllables** *in quarter*]-[न, स, म, र, स, ल, ग ॥ VI, IV & VII].

Q. **शार्दूलविक्रीडितम्** *A variety of* अतिधृति [**19 syllables** *in a quarter*]. "सूर्याश्वैस्तु मसौ जसौ च तत-गाः शार्दूलविक्रीडितम्" [म, स, ज, स, त, त, ग, । XII & VII].

R. **स्रग्धरा**—*A variety of* प्रकृति—[**21 syllables** *in a quarter*]. "विप्रैः शैलैः क्षितिध्रैः म-र-भ-न-य-य-याः स्रग्धरेति प्रसिद्धा" (म, र, भ, न, य, य, य ॥ VII. VII & VII]. Śak. I. 1; 7.

II अर्ध-सम-वृत्त (*Half-equal Metres*)

S. **अपरवक्त्र**—"न-न-र-ल-ग कृतायुजं समे नु यदपरवस्क्त्रमिदं नजौ जरौ" [**Odd quarter**—न, न, र, ल, ग । **Even quarter**—न, ज, ज, र].

T. **पुष्पिताग्रा**—"न-न-र-य-विहिता यदाऽयुजोः स्यात् । न-ज-ज-र-गैः [illegible] ताग्रा"—[**Odd quarter**—न, न, र, य ॥ **Even quarter**— [illegible] IV. 46; ŚPB. VII, Śak. II, 3; VI, 11; I. 29.

U. **सुन्दरी**—Also called **वियोगिनी**। "अयुजोर्यदि सौ ज-गौ, समे स-भ-रा लगौ यदि सुन्दरी तदा" [Odd quarter—स, स, ज, ग। Even quarter—स, भ, र ल, ग]—Ki. II. 1-56; Ra. VIII; Ku. IV, Śak. II. 18, VI. 1; VII. 1.

V. **मालभारिणी**--Also called **"कालभारिणी"**—"विषमे स-स-जा गुरू, समे चेत् स-भ-रा येन तु माल-(काल-)भारिणीयम्"—[**Odd quarter**—स, स, ज, ग, ग, । **Even quarter**—स, भ, र, य)

III आर्या (Metres regulated by the number of मात्रा)

W. **आर्या** or **गाथा**—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा स्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या"॥ [The four पादs contain 12, 18, 12, 15 मात्राs respectively].

X. उद्गाथा **(गीति)**--Vide Remark [100n.]. It is a variety of आर्या in which द्वितीयार्ध corresponds to प्रथमार्ध (*i.e. containing* 30 = 12+18) मात्राs in each half. In the 1st half of [Śl. 4, Act. I], we have 31 मात्राs (12+19) altogether, but the 1st syllable of the second foot (चुम्बियाइ) should be considered short by a **license** peculiar to प्राकृत Prosody (*Vide Colebrooke's Essays, New Ed. Vol. II. p.* 651, *note*).

Remark:—If treated in **मात्रा** scheme, it will be noticed that **'सुन्दरी'** and **'अपरवक्त्र'** become particular cases of **'वैतालीय'** and **'पुष्पिताग्रा'**, and **'कालभारिणी'** of **'औपच्छन्दसिक'**। In the former, the first and the third quarters contain fourteen short syllables and six syllabic instants and the 2nd and the 4th, 16 short syllables and eight syllabic instants, followed by a र-गण (— ⏑ —) and a short and long vowel (⏑ —). **'औपच्छन्दसिक'** is the same as **'वैतालीय'** with a 'र-गण' and 'य-गण' (⏑ — —) at the end of each quarter instead of 'र-गण' and 'ल' and 'ग'। In other words it is the same as **वैतालीय** with only a long syllable added at the end of each पाद। Vide (Act. 1. p. 215, line 1); (p. 6, Act. VI. line 10); (p. 143, line 32, Act. VII); (p. 291. line, 29, Act. III).

APPENDIX II

Analysis of Metres

	8	8	8	8	11	11	11	12	12	13	13	14	15	17	17	17	19	21						
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X
	श्लोक	पथ्यावक्त्र	इन्द्रवज्रा	उपजाति (i)	उपजाति (ii)	शालिनी	रथोद्धता	द्रुत-विलम्बित	वंशस्थ	प्रहर्षिणी	रुचिरा	वसन्ततिलक	मालिनी	मन्दाक्रान्ता	शिखरिणी	हरिणी	शार्दूल-विक्रीडित	स्रग्धरा	अपरवक्त्र	पुष्पिताग्रा	सुन्दरी	कालभारिणी	आर्या	गीति
Act I	5 6 11 12 23				वातोर्मी - शालिनी				17 20			24 28 8	10 18	30	9 21		14 27	1 7		29			2 3 13 15 16 19 22 25 26 31	4
Act II	13 16 17			7				11				9 12	4	14 15	10		2 5 6			3	18		1 8	
Act III	18 21	1						17	12			9 19 25	5		7	11	8 2 24					22 23	2 4 5 6 10 13 15 16 20	14
Act IV	4 7		22		8				1			2 3 11 13 14 15 20				19	5 6 9 17 18		10				12 16 21	
Act V	14 24 26 29		4	5 20 25		30		27	12 15 17			2 3 6 22 23	7 8 19	12	10		9		1				13 11 18 21 31	
Act VI	22 23 28 32	14		10 24 26				3	13 1 29	27 30		12 16 20 25		13	9		4 5 6 17			11	1		2 3 7 15 19 21 31	
Act VII	9 13 23 28 14 15 29			2 5 19 31			18	3	10 16 30		35	4 6 17 25 26 32	7 34		33	24	8 11 12 27				1	20 21	22	

APPENDIX III

Index to Stanzas

APPENDIX IV

Index To Apophthegms

The items marked (Ś) in the following refer to Ślokas, the rest being references to prose sentences

---

APPENDIX V

A NOTE ON THE INTERVOCALIC ब (B) IN PRAKṚTA CORRESPONDING TO प (P) IN SANSKRIT

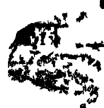
In all the Prakṛta passages the **intervocalic unaspirated sonant labial** ब is uniformly found in the edition of Professor Monier Williams. This **labial ब** persists even in the **indeclinable** बि in Prakṛta (which is for Sanskrit अपि). The edition of Professor Richard Pischel on the other hand displays instead a uniform representation of the **fricative liquid** व in consonance with the prescriptions of the Prakṛta grammarians. This **discordance**, however, stands in need of an explanation as both the editions are admirably executed by scholars of no mean reputation possessing no small experience of a truly critical editor, and one cannot but be impressed with the extent of labour, care and attention that the works have exacted from their editors in the collation of the numerous manuscripts consulted.

Pischel, a Prākṛta scholar of unique reputation claiming to have given special attention to the Prākṛta passages probably because they are often found regrettably corrupt even in the editions of the savants of the East, delivers himself in the following manner:

> 'I have given special attention to the Prākṛta passages and I trust this edition will contribute to a better knowledge of scenic Prākṛta than it has been hitherto possible to acquire.'

Monier-Williams, one of the brightest luminaries of the West in Oriental Culture, having vast materials at his disposal and never shrugging nor shrinking from keeping a constant keen vigil to utilize them for a careful collation of the different manuscripts consulted, himself notes in his preface thus:

> '**Not a passage was printed without a careful collation of all of them,** and the three commentaries were consulted from beginning to end.'



... perusal of the texts of these editions, it will appear ... the readings given by Pischel reveal a

strong **predilection for grammār,** while the readings given by Monier-Williams seem to be based on an **outlook of the historical background** answering to the reliability of one or the other reading of the different manuscripts.

In judging the readings of the texts of the ancient authors, specially of poets and playwrights, a mechanical adherence to strictly grammatical forms or to rules of rhetoric, prosody or dramaturgy, is **as deceptive** as is the blind allegiance to the text, in its entirety, of any particular manuscript, howsoever excellent or useful it might be. Collators of manuscripts best know how the original readings of ancient classics do **undergo change of complexion, and sometimes beyond recognition,** at the hands of grammarians, rhetoricians, prosodists and lexicographers; how **blots or blemishes steal into the manuscripts through the negligence or ignorance of the scribes;** how the intrusive hand of the poetasters, deluded by a **chimerical and insolent hope of improving the author, inflicts a wound here and there,** more serious than the mere negligence or ignorance of the copyists; how archaisms gradually give way to modern manners of expression at the hands of scholiasts long habituated to and well conversant with familiar forms and phraseologies of the modern classics.

Needles indeed it is to expatiate upon the importance of disproving the idea of oversight or ignorance that may be deemed or apprehended as clustering round the apparently anomalous readings adopted by Monier-Williams. **Oversight,** which is apt to escape even the most vigilant eye, specially in strain and hurry can hardly be justified by its **overwhelming frequency of occurrence.** Equally preposterous it is to throw the present Prākṛta anomaly to the account of a bleared vision or an imperfect understanding of the learned editor, with finished equipment, in respect of a Sutra[1] of simple and universal nature, prescribing the

1. पो वः (Vararuci 2, 15; Hemacandra 1. 231; Trivikrama 1. 3. 55; Lakṣmīdhara p 14; Siṁharāja 4, 62). it should be noted here that in one of editions of Kramadiśvara's Prākṛta grammar in Devanāgri character the Sūtra reveals a labial sonant (व), with the excplanatory note and the illustrative [illegible] the commentary, both following suit. The edition [illegible] a highly dependable nature in its reading..."

change of intervocalic Sanskrit 'प' to 'व' in Prākṛta. Another Sūtra **'वो वः'** (**Hem. 1. 237; Tr. 1. 3. 61**), a twin, as it were, in point of operation and application, that can justly be regarded as a **double check to guard against the confusion or error apprehended,** sets at nought the idea or apprehension of ignorance. Even if we assume or admit here the grammatical defence, not of the usual norm, devised or advised by a staunch votary of grammar, seeking to explain the **labial 'व in Prākṛta for intervocalic Sanskrit 'प' as a loan from Apabhraṁśa, wherein labial व' generally replaces Sanskrit intervocalic** (**प**)[2], in deference to the dictum of **व्यत्यय**[1] intended or formulated to cover the irregularities admitting of admixture of variety of dialects, it is not to be doubted here that under such circumstances, Monier-Williams has been inclined, as one should be, **to value more the outlook of the historical background,** as it is more likely to vanish in the treatment of matter in the mould of a mere grammarian.

In fact the **change of 'प' to labial 'व' seems to be an earlier phase of development than its mutation into the fricative liquid 'व'** (**v**). The strong **tendency towards sonantization of the unaspirated surds** in the language of the Canonical literature of the Jainas, the collateral forms of the same word in Sanskrit **both with 'प' and 'व'** (**like कपिल and कविल**), as noticed in **द्विरूप-कोष**, lend support to this view. It is quite likely that Monier-Williams took this kind of mutation of **'प' to 'व' as a case of archaism like other forms such as त्र्यंवक, आस etc.** (of course not in **Prākṛta**) noticeable in the works of Kālidasa. This seems to be further corroborated by some of the irregular Prākṛta forms found in the works of Bhāsa and Aśvaghoṣa which, though departing from the normal course of the Prakrta grammarians, reveal themselves as clear specimens of an intermediate stage leading to the subsequent evolution of forms unanimously sanctioned by the Prākṛta grammarians. This is the main reason why the said **readings with the labial 'व' (b) have been preferred in this edition.**

--now left reserved for further investigation. Cf. also **'पस्य वः'** (Mārkaṇḍeya 2, 14).

[2] **अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-व-भाः,—Hem.**

[1] **Hem. 4. 447.**

The introduction of this discourse is intended neither to disparage the readings adopted by Pischel nor to avoid queries from inquistive corners and censure from superficial critics, but solely to illustrate and account for the unseemly difference in reading uniformly maintained throughout the two editions, where special attention has been given to the careful collation of manuscripts

---

ERRATUM

Preface p 7 l 10 for 'Konnagar College'
– Read 'Nabagram Hiralal Paul College'